जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालजी-महाराज-

विरचितया प्रमेयचन्द्रिकाख्यया व्याख्यया समलङ्कृत

हिन्दी-गुर्जर-भाषाऽनुवादसहितम्

॥ श्री-अनुयोगद्वारसूत्रम् ॥

(द्वितीयो भागः)

नियोजकः

संस्कृत-प्राकृतज्ञ-जैनागमनिष्णात-प्रियव्याख्यानि

पण्डितमुनि-श्रीकन्हैयालालजी-महाराजः

प्रकाशकः

खाखीजालियानिवासी

अमीचंदभाई गीरधरभाई वाटवीया प्रदत्त-द्रव्यसाहाय्येन

अ० भा० श्वे० स्था० जैनशास्त्रोद्धारसमितिप्रमुखः

श्रेष्ठि-श्रीशान्तिलाल-मङ्गलदासभाई-महोदयः

मु० राजकोट

प्रथमा-आवृत्तिः	वीर-संवत्	विक्रम-संवत्	ईसवीसन्
प्रति १२००	२४९४	२०२४	१९६८

मूल्यम्-रू० २५-०-०

મળવાનું ઠેકાણું :
શ્રી અ. ભા. શ્વે. સ્થાનકવાસી
જૈનશાસ્ત્રોદ્ધાર સમિતિ,
ઠે. ગરેડિયા કૂવા રોડ,
રાજકોટ, (સૌરાષ્ટ્ર).

Published by :
Shri Akhil Bharat S. S.
Jain Shastroddhara Samiti,
Garedia Kuva Road, RAJKOT,
(Saurashtra), W Ry, India.

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां,
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा,
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ १ ॥

हरिगीतच्छन्दः

करते अवज्ञा जो हमारी यत्न ना उनके लिये ।
जो जानते हैं तत्त्व कुछ फिर यत्न ना उनके लिये ॥
जनमेगा मुझसा व्यक्ति कोई तत्त्व इससे पायगा ।
है काल निरवधि विपुलपृथ्वी ध्यान में यह लायगा ॥ १ ॥

मूल्यः रु. २५=००

પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રત ૧૨૦૦
વીર સંવત્ ૨૪૯૪
વિક્રમ સંવત્ ૨૦૨૪
ઇસવીસન ૧૯૬૮

: મુદ્રક :
મણિલાલ છગનલાલ શાહ
નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.

अनुयोगद्वारसूत्र भा० २ की विषयानुक्रमणिका

॥ समाप्त ॥

દીપથી દીપ જલે યાને બાટવીયા કુટુંબની જીવનઝરમર

કોઇ પણ કુટુંબ કે સંપ્રદાયમાં નિહાળતાં તુરત જ સ્વાભાવિક રીતે આપણી દ્રષ્ટિ કુટુંબ કે સંપ્રદાયના વડા તરફ દોડી જાય છે તે વ્યક્તિનું ચારિત્ર, જ્ઞાન વિગેરે આખા કુટુંબરૂપિ તરુવરના મૂળરૂપ હોય છે આ બાટવિયા કુટુંબની આટલી ધર્મ પરાયણ વૃત્તિ જોતા તુરત જ તે કુટુંબના વડાના વ્યક્તિત્વને જાણવા આપણું મન ઉત્સુક બની જાય છે તે કુટુંબના વડા છે, શ્રી ગિરધરભાઇ તેઓનું તથા તેમનાં કુટુંબીજનોના જીવન વિષે કઇક જાણીએ.

ખાખિજાળીયા નામનું નાનકડું ગામ તે સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલી એક સુંદર મોજ નદીને કિનારે આવેલું છે ત્યાં બાટવિયા કુટુંબ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિમાં ખૂબ જ આગળ પડતું છે. તે કુટુંબમાં સંવત ૧૯૪૦ માં શ્રી ગિરધરભાઇનો જન્મ થયો. તેઓ શ્રી શૈશવકાળથી જ ધર્મના રંગે રંગાયેલા હતા આ ગામના લોકો તેમના સદ્‌વર્તનને અને ધર્મપરાયણ જીવનને જોઇ અને જાણી શકયા હતા. ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક બંને પ્રકારના જ્ઞાને તેમના જીવનમાં સુંદર સમન્વય સાધ્યો હતો, તેઓ શ્રી સાધનસંપન્ન હોવા છતાં પોતાનું શેષ જીવન ઘણુ સાદાઈથી અને ધાર્મિક કાર્યોમાં વ્યતીત કરી રહ્યા છે. શ્રાવકના બારે વ્રતના પાલનથી તેમના આત્માની ઉજ્જવલ પ્રગતિ થઈ રહી છે. તેઓશ્રી કહે છે કે,

'દુનિયાની વ્યથાઓ કયાં કમ છે? ઈચ્છાનો વધારો શા માટે
મન હાય! ન જાણે વહોરે છે, એ સાપનો ભારો શા માટે'

તેઓ આરંભ સમારંભથી ઘણા જ ડરતા રહ્યા છે, અને આજે પણ રહે છે છતાં પણ એ તો સ્વાભાવિક છે કે સાંસારિક જીવન જીવતા હોવાથી અમુક દોષો તો થાય અને તે દોષોના નિવારણાર્થે તેઓ બંને સમય પ્રતિક્રમણ કરે છે. અને ૮૫ વર્ષની વૃદ્ધવયે પણ આયંબિલ અને ઉપવાસ જેવી તપશ્ચર્યા કરીને કર્મોને બાળવા તપની ભઠ્ઠી પ્રગટાવે છે. વળી અન્ન–વસ્ત્ર તથા દિશાઓની મર્યાદા બાંધીને તેમના વ્યક્તિત્વને વધારે ઉચ્ચ અને આદર્શ બનાવી રહેલ છે આ રીતે તેમનામાં તપ અને ત્યાગનો નિધિ અખૂટ અને અદ્‌ભૂત છે હાલમાં શ્રી ગિરધરભાઈ તેમના પુત્રો અને પૌત્રો સાથે બહોળા કુટુંબમાં તેમનું જીવન વ્યતીત કરી રહ્યા છે તેમનું આવું ઉચ્ચતમ જીવન બેંગલોરમાં ઘણા જ લોકોના ઉદ્ધાર માટે પ્રેરણાદાયી બન્યુ છે.

તેમના સુપુત્ર શ્રી અમીચંદભાઈ પણ પિતાની માફક શ્રાવક ધર્મથી રંગાયેલા છે તેઓશ્રી બરોબર જાણે છે કે, ધર્મ સિવાય આપણી સાથે કંઈ આવવાનું નથી આથી તેમનું આચરણ પણ એ પ્રકારનું છે તેઓશ્રી પોતાના વિશાળ ધંધામાંથી સારો સમય કાઢીને ઘણાજ ઉત્સાહપૂર્વક ધાર્મિક કાર્યો કરી રહેલ છે. તેમના ધર્મપત્ની અ સૌ વ્રજકુંવર બહેન ઘણાજ ધર્મિષ્ઠ તેમજ શાંત અને સરળ સ્વભાવી છે. તેઓ પણ પોતાનું જીવન સાદાઈથી વ્યતીત કરી રહ્યા છે.

શ્રી અમીચંદભાઇને ત્રણ પુત્રરત્નો અને એક પુત્રીરત્ન પ્રાપ્ત થયેલ

ગ્રુપ ફોટો
જમણી સાઇડ ઉભેલ–જયેશકુમાર તથા રાજેન્દ્ર.
જમણી બાજુથી બેઠેલ–(૧) ચંદ્રકાન્ત (૨) વનેચદ (૩) ગીરધરલાલભાઈ (૪) અમીચંદભાઈ (૫) રમેશચંદ્ર.
જમણી બાજુથી નીચે બેઠેલ–(૧) મનોજકુમાર (૨) હીમાન્શુ (૩) પ્રતીપકુમાર.

છે. આ ચારે સંતાનોમાં માતપિતા અને દાદાના ધાર્મિક સંસ્કારો પડેલા છે. અમીચંદભાઈના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી વનેચંદભાઇનો જન્મ સંવત ૧૯૮૪ના આસો સુદ ૩ ને બુધવાર ૩૧-૧૦-૧૯૨૮ માં થયો. દ્વિતીય પુત્ર શ્રી ચંદ્રકાન્તભાઈનો જન્મ સંવત ૧૯૨૨ ના કાર્તક સુદ ૧૧ ને બુધવાર તા. ૬-૧૧-૧૯૩૫માં થયો. સુપુત્રી ઈન્દુમતીબેનનો જન્મ સંવત્ ૧૯૯૪ના આસો વદ ૨ને મંગળ વાર તા. ૧૦-૧૦-૧૯૩૮માં થયો કનિષ્ઠ પુત્ર ચી. રમેશચંદ્રનો જન્મ સંવત ૧૯૯૭ના ચૈત્ર વદી ૧ ને શનિવાર તા. ૧૨-૪-૪૧માં થયો. આ ચારે ભાઈ-બ્હેનના જન્મથી ખાખિજાળીયા નામના નાનકડા ગામને પવિત્ર બનાવ્યું. આમ આ ચારે ભાઇ-બ્હેનનો જન્મ ખાખિજાળીયામાં થયો હતો.

જયેષ્ઠ પુત્ર શ્રી વનેચંદભાઇ એક મોટા સાહસિક વેપારી હોવા ઉપરાંત ધાર્મિક વૃત્તિવાળા છે. વ્યવસાયાર્થે તેઓએ પોતાની જન્મભૂમિ ખાખિજાળીયાથી બેંગલોર સ્થળાંતર કર્યું હતું કે, જયાં તેઓ હાલ બહોળા કુટુંબ સાથે નિવાસ કરી રહ્યા છે. ત્યા તેઓએ પ્રથમ નાના પાયા પર શ્રી મહાવીર ટેક્સ ટાયલ સ્ટોર્સના નામે વ્યવસાય શરૂ કરેલો જે આજે એક વૃક્ષની જેમ વિકસ્યો છે તેઓએ પોતાના બંને ભાઇઓને પણ બેંગ્લોર બોલાવ્યા ચંદ્રકાન્તભાઈને પોતાના ધંધામા સહભાગી બનાવ્યા અને સૌથી નાનાભાઇ રમેશભાઇએ ત્યાં આવી વધુ અભ્યાસ કર્યો રમેશભાઇએ મિકેનિકલ એંજિનિયરની ડિપ્લોમાની ડીગ્રી મેળવી છે. હાલમાં ત્રણે ભાઇઓ સાથે રહીને પોતાના વ્યવસાયને પ્રગતિને પથે દોરી રહ્યા છે. આ કુટુંબ બેંગ્લોરના જૈનસમાજના ઉત્કર્ષ માટે ઘણો રસ લઈ રહ્યું છે.

બાટવિયા કુટુંબ જૈન ધર્મની ઉચ્ચ ભાવનાથી ખૂબ જ રંગાયેલું છે. તેના ઉદાહરણ રૂપ શ્રી અમીચંદભાઇની સુપુત્રી ચી. ઈન્દુમતી બ્હેન છે. દાદા તેમજ માત-પિતાના ધર્મના સંસ્કારો કુમારી ઈન્દુમતિબ્હેનમાં સંચર્યા હતા. કહેવત છે ને 'જેવો સંગ તેવો રંગ' આચાર વિચારની અસર આજુ-બાજુના વાતાવરણ પર પડ્યા વિના રહેતી નથી તેજ રીતે દાદા અને માત પિતાના ત્યાગી અને ધર્મપરાયણ જીવનની અસર તેમની નાજુક અને પુષ્પ સમી પુત્રી પર પડી તેમના નાજુક અને નિર્દોષ હ્રદય પર ત્યાગનો રંગ ચઢતો ગયો. તેમના માત-પિતા શાન્તીની પળોમાં તેમને સમજાવતા હતા અને કહેતા કે બેટા! તારે આ કીચડ સમા સંસારમાં પડી દેડકા કે પશુ બનવાનું નથી તારે તો ખીલીને કમળ બનવાનું છે અને તારી જીવન સુવાસ જગતને આપવાની છે ત્યારથી જ એટલે ૧૬ વર્ષની કુમળી વયથી તેમના જીવનમાં ભાગવતી દીક્ષા અંગીકાર કરવાનું બીજ રોપાયેલુ તેઓ ઘરે રહી ધાર્મિક સદ્વાચન તેમજ સંતસમાગમમાં પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા હતા.

ઈન્દુબ્હેને વિશ્વની વિશાળ અટવીના પ્રખર સ્તંભ, પ્રતાપી પરમ પ્રભાવક સૂત્ર સિદ્ધાંતના જાણકાર, શાસનદીપક, અધ્યાત્મ પ્રેરણાનાં અમીપાન આપનાર, જ્ઞાનના ફુવારામાં ભવ્યજીવોને સ્નાન કરાવનાર, પૂ. જૈન દિવાકર ઘાસીલાલજી મહારાજ સાહેબ પાસે સારા પ્રમાણમાં ધાર્મિક અભ્યાસ કર્યો કાદવ

માંથી જેમ કમળ પાકે તેમ સંસારરૂપી કાદવમાં સંતો પાકે છે. આ રીતે પૂ આચાર્ય દિવાકર ઘાસીલાલજી મહારાજ સાહેબનું જીવન પણ કમળ સમાન છે પૂ આચાર્ય દિવાકર ઘાસીલાલજી મહારાજ સાહેબની બાટવિયા કુટુંબ પર ઘણી જ અમીદૃષ્ટિ છે. તેમના ઉપદેશ અને પ્રેરણાથી આખું કુટુંબ ધર્મના રંગે રંગાયેલું છે તેના ઉદાહરણરૂપ ઈન્દુબ્હેન હાલના ઇન્દિરાબાઇ મહાસતીજી ઇંદુબ્હેન ત્રણ ભાઇઓની એકની એક વહાલી બ્હેન હતી. જ્યારે તેઓએ ભાગવતી દીક્ષા અંગીકાર કરવાનો વિચાર પ્રદર્શિત કર્યો ત્યારે ભાઇઓ અને ભાભીઓએ સમજાવવા અથાગ પ્રયત્ન કર્યો પણ જેનુ હૃદય વૈરાગ્યના રંગે રંગાયેલું હોય તેને કંઈ અસર થાય ખરી ? ભાઇઓ અને ભાભીઓએ કહ્યું 'સંસારમાં રહો તો સારૂં સયમ માર્ગ એ તો કાંટાળો માર્ગ છે. તે માર્ગે વિચરવું કઠીન છે. સંસારના સુખો છોડવા સહેલા નથી, બાવીશ પરિષહો સહેવા કઠીન છે. તમારી પુષ્પ સમી નાજુક વય છે અને આત્મોન્નતિનો માર્ગ ખૂબ જ કઠીન છે. અને ઘણી સાધના માંગે છે.' તેઓએ પૂછયું કે, આ કાંટાની ધારે ચાલી શકશો ? માત-પિતાની મમતા છોડી શકશો ?

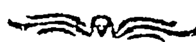
ઈન્દુબ્હેને પ્રત્યુત્તર આપ્યો

'મળે છે કષ્ટ લીધા વિણુ, જગતમાં ઉન્નતિ કોને ?
વિહંગો પાંખ વીંજે છે, પ્રથમ નિજ ઉડ્ડયન માટે'

આમ કહી તેમણે જણાવ્યું કે મારી સંપૂર્ણ તૈયારી છે આ અંતરના ઉડાણનો વૈરાગ્ય હતો વળી તેમણે કહ્યું કે, જેને મન સંસાર એક અનર્થની ખાણુ છે, અને તે અનર્થની ખાણુમાંથી જેને ઉગરવું છે, છૂટવું છે તેને કોણ રોકનાર છે ? ક્ષણિક સુખને છોડી નિત્ય અને આધ્યાત્મિક સુખ પ્રાપ્ત કરવાની મારી ઈચ્છા છે. આ જિંદગીનો શું ભરોસો છે ? મારૂં મન વૈરાગ્યના રંગે રંગાયેલુ છે તેમાંથી હું પીછેહઠ કરવાની નથી.

પૂ આચાર્યશ્રીની પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને શ્રી આઠકોટી દરિયાપુરી સંપ્રદાયના પંડિતરત્ન શાંતસ્વભાવી સરલ હૃદયી, વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ જીવનની ભૂમિમા જ્ઞાનદર્શન અને ચારિત્રના યોગ્ય બીજ વાવનાર સફળ કૃષક ! વિદુષી પૂ તારાબાઇ મહાસતીજી તથા જ્ઞાન ધ્યાનના પ્રેમી, ચિંતનશીલ, પ્રભાવશાળી, કર્તવ્યનિષ્ઠા શાંત સ્વભાવી પૂ હીરાબાઇ મહાસતીજી પાસે સંવત ૨૦૨૨ ના વૈશાખ સુદ ૧૧ ને રવીવારે તા ૧-૫-૬૬ ના રોજ મહામુલી ભાગવતી દીક્ષા અંગિકાર કરીને માતા-પિતાના નામને દીપાવી બાટવિયા કુટુંબને ધન્ય કરેલ છે જેમ વૈભવ સામે ત્યાગ, સમૃદ્ધિ સામે સમર્પણ, તેમ આ કુટુંબે ત્યાગી વ્યક્તિની જૈન સમાજને ભેટ આપી.

આ રીતે દાદાના ધાર્મિક સસ્કારો પૌત્રી પર પડ્યા અને આખા કુટુંબને જેણે દીપાવ્યુ આમ આખું કટુબ એક વ્યક્તિના સંસ્કારથી ધર્મના રંગે રંગાઈ ગયુ તે આપણે જોઈ શકયા અને 'દીપથી દીપ જલે' શીર્ષક સાર્થક બન્યું છે.

આદ્યમુરબ્બીશ્રીઓ

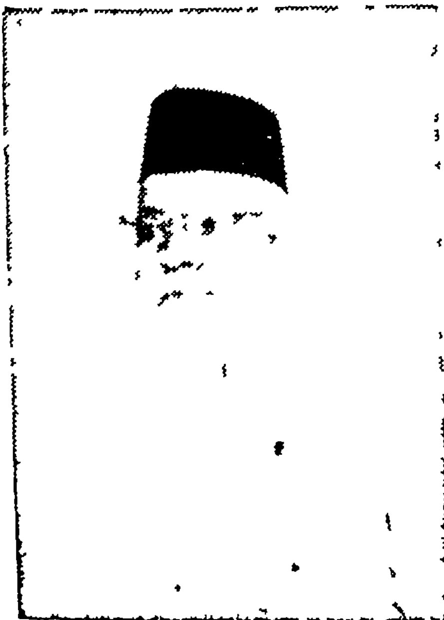
શેઠશ્રી શાંતિલાલ મંગળદાસભાઈ
અમદાવાદ.

(સ્વ) શેઠશ્રી શામજીભાઈ વેલજીભાઈ
વીરાણી-રાજકોટ.

(સ્વ) શેઠશ્રી છગનલાલ શામળદાસ ભાવસાર - અમદાવાદ.

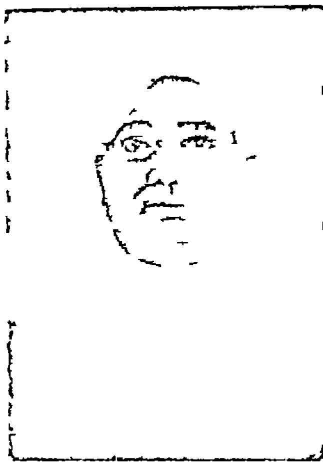

શેઠશ્રી રામજીભાઈ શામજીભાઈ
વીરાણી-રાજકોટ.

વચ્ચે બેઠેલા
લાલાજી કિશનચંદજી સા જૌહરી
ઉભેલા સુપુત્ર ચિ મહેતાબચન્દજી સા
નાના - અનિલકુમાર જૈન (પૌત્ર)

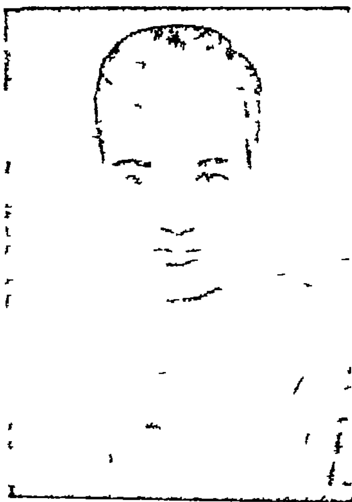
આદ્યસુરક્ષીશ્રીઓ

(સ્વ) શેઠશ્રી હરખચંદ કાલીદાસ વારિયા
ભાણવડ

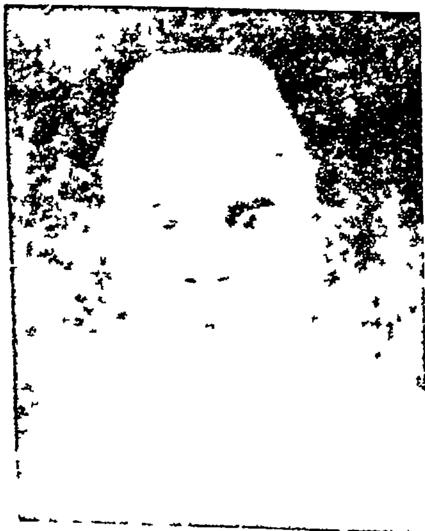
(સ્વ.) શેઠ રંગજીભાઈ મોહનલાલ શાહ
અમદાવાદ.

(સ્વ) શેઠશ્રી દિનેશભાઇ કાંતિલાલ શાહ
અમદાવાદ.

શ્રી વિનોદભાઇ વીરાણી

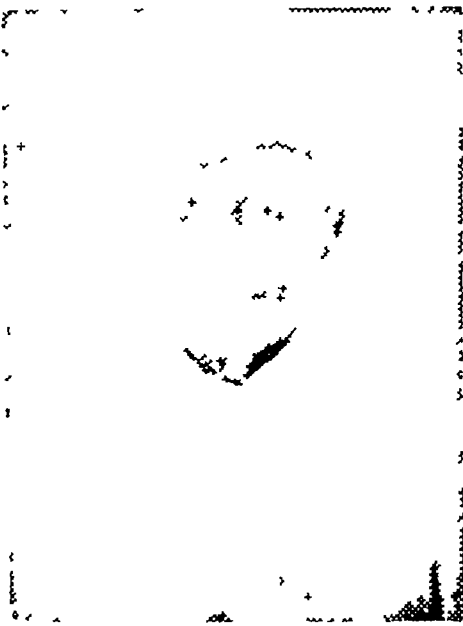

શેઠશ્રી જેસિંગભાઈ પોચાલાલભાઈ
અમદાવાદ.

સ્વ. શેઠશ્રી આત્મારામ માણેકલાલ
અમદાવાદ

આદ્યમુરબ્બીશ્રીઓ

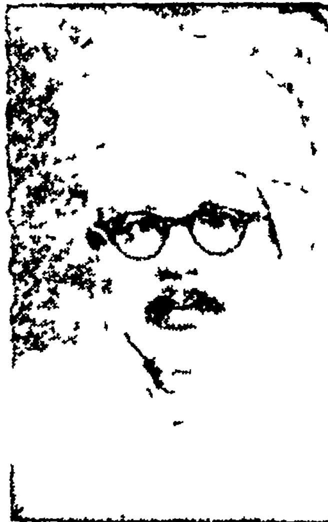
શ્રી વૃજલાલ દુર્લભજી પારેખ
રાજકોટ.

કોઠારી હરગોવિંદ જેચંદભાઈ
રાજકોટ.

પ. ડોસાભાઈ ગોપાલદાસ
મુ સાણંદ (જી. અમદાવાદ)

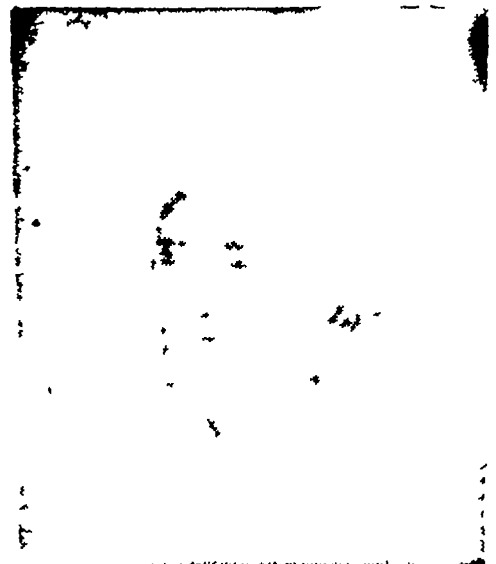

શેઠશ્રી મિશ્રીલાલજી લાલચંદજી સા. લુણિયા
તથા શેઠશ્રી જેવંતરાજજી લાલચંદજી સા.

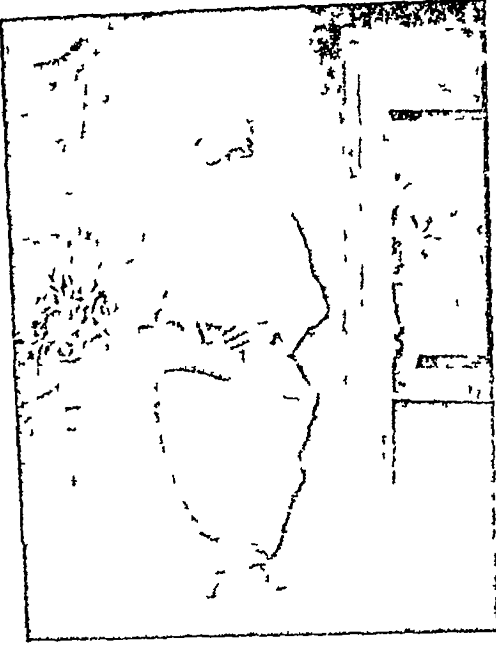

(સ્વ.) શેઠશ્રી ધારશીભાઇ જીવણલાલ
બારસી.

સ્વ શ્રીમાન્ શેઠશ્રી મુકનચંદજી સા
બાલિયા પાલી મારવાડ

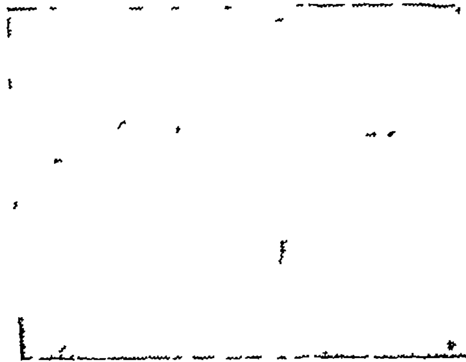
આદ્યમુરબ્બીશ્રીઓ

સ્વ. શેઠશ્રી હરિલાલ અનોપચંદ શાહ
ખંભાત.

स्व. शेठ ताराचंदजी साहेब गेलडा
मद्रास.

श्रीमान् शेठ सा. चीमनलालजी सा.
ऋषभचंदजी सा. अजीतवाले (सपरिवार)

વચ્ચે બેઠેલા મોટાભાઇ શ્રીમાન્ મૂલચંદજી
જવાહીરલાલજી બરડિયા
૨ બાજુમા બેઠેલા ભાઈ મિશ્રીલાલજી બરડિયા
૩ ઉભેલા સૌથી નનાભાઈ પૂનમચંદ બરડિયા

श्रीमान् सेठश्री
खीमराजजी सा. चोरडिया

॥ श्री वीतरागाय नमः ॥

श्री जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री घासीलाल व्रतिविरचितया अनुयोगचन्द्रिकाख्यया व्याख्यया समलङ्कृतम्

श्री अनुयोगद्वारसूत्रम्

(द्वितीयो भागः)

अथ षष्ठं बीभत्सरसं सलक्षणं निरूपयति—

मूलम्—असुइकुणिमदुद्दंसणसंजोगब्भासगंधनिप्फण्णो। निव्वेयऽविहिंसालक्खणो रसो होइ बीभच्छो॥१॥ बीभच्छो रसो जहा—असुइमलभरियनिज्झरसभाव दुग्गंधि सव्वकालंपि। धण्णा उ सरीरकलिं बहुमलकलुसं विमुंचंति॥२॥सू० १७५॥

छाया—अशुचि कुणपदुर्दर्शनसंयोगाभ्यासगन्धनिष्पन्नः। निर्वेदाविहिंसालक्षणः रसो भवति बीभत्सः॥१॥ बीभत्सो रसो यथा—अशुचिमलभृतनिर्झरं स्वभावदुर्गन्धि सर्वकालमपि। धन्यास्तु शरीरकलिं बहुमलकलुषं विमुञ्चन्ति॥२॥सू० १७५॥

टीका—'असुइ' इत्यादि—

अशुचिकुणपदुर्दर्शनसंयोगाभ्यासगन्धनिष्पन्न', तत्र-अशुचिः=मूत्रपुरीषादिकम्, कुणपः=शवः, अपरमपि यद् दुर्दर्शनं=गलल्लालादिकरालं शरीरादि, एतेषां

अब सूत्रकार छठे बीभत्सरसर का लक्षण निर्देश पुरस्स कथन करते हैं-"असुइ कुणिम" इत्यादि।

शब्दार्थ-(असुइकुणिमदुद्दंसणसंजोगब्भासगंधनिप्फण्णो, निव्वेयऽविहिंसा लक्खणो रसो होइ बीभच्छो)-यह बीभत्स रस मूत्र, पुरीष आदि अशुचिपदार्थों के, कुणप-शव के,-तथा बहती हुई लार आदि से घृणित-शरीर आदि को बार २ देखने रूप अभ्यास से तथा उनकी गंध

હવે સૂત્રકાર છઠ્ઠા બીભત્સરસના લક્ષણનું કથન કરે છે—

"असुइ कुणिम" ઈત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(असुइकुणिमदुद्दंसणसंजोगब्भासगंधनिप्फण्णो,निव्वेयऽविहिंसालक्खणो रसो होइ बीभच्छो) આ બીભત્સ રસ મૂત્ર, પુરીષ વગેરે અશુચિ પદાર્થો, કુણપ-શવ, તેમજ વહેતી લાળ વગેરેથી ઘૃણિત શરીર વગેરેને વારંવાર જોવાથી તેમજ તેમની દુર્ગંધથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ રસનું લક્ષણ

संयोगाभ्यासात्–मुहुर्मुहुस्तद्दर्शनरूपात् संयोगात्, तथा–तद्गतगन्धाच्च निष्पन्नः=संजातः, तथा–निर्वेदाविहिंसालक्षणः–निर्वेदः–उद्वेगः, अविहिंसा=शरीरादेरसारत्वं निश्चार्य हिंसादिपापेभ्यो विनिवर्त्तनम्, एतदुभयं लक्षणं चिह्नं यस्य स तथाभूतो–बीभत्सो रसो भवति। उदाहरणमाह–बीभत्सो रसो यथा–अशुचिमलभृतनिर्झरम्–अशुचिमलैः भृताः=पूर्णा निर्झराः–श्रोत्रादि विवररूपा यस्मिन् स तथा तम्, तथा सर्वकालमपि=सर्वस्मिन्नपि काले स्वभावदुर्गन्धि–स्वभावेन=प्रकृत्या दुर्गन्धयुक्तम्, तथा–बहुमलकलुषं विविधप्रकारकैर्मलिनं शरीरकलिम्–शरीरमेव कलिः–कलहः सर्वकलहमूलत्वात्, शरीरकलिस्तं धन्यास्तु–शरीरमूर्च्छापरित्यागेन मुक्तिगमनकाले

से उत्पन्न होता है। तथा इसके लक्षण निर्वेद–अविहिंसा हैं। उद्वेग का नाम 'निर्वेद' है। तथा शरीर आदि की असारता जानकर हिंसादिक पापों से दूर होना इसका नाम 'अविहिंसा' है। ये दोनों इस बीभत्सरस–के चिह्न हैं। यह बीभत्सरस जिस प्रकार से जाना जाता है, सूत्रकार उस प्रकार की (बीभच्छो रसो) इन पदों द्वारा प्रकट करने की सूचना करते हुए कहते हैं कि (जहा) जैसे–(असुइमलभरियनिज्झर–सभावदुग्गंधि सव्वकालंपि, धण्णा उ सरीरकलिं बहुमलकलुसं विमुंचंति) अपवित्रमलों से भरे हुए श्रोत्रादिइन्द्रियों के विकाररूप झरने जिसमें हैं, समस्त काल में भी जो स्वभावतः दुर्गन्धयुक्त है, और विविध प्रकार के मलों से जो मलिन बना हुआ है, ऐसे शरीररूप कलि–कलह को सर्वकलह का मूल होने के कारण उस विषयक मूर्च्छा के परित्याग से तथा मुक्ति गमन समय में सर्वथा उसके त्याग से

નિર્વેદ અને અવિહિંસા છે. ઉદ્વેગનું નામ 'નિર્વેદ' છે તથા શરીર વગેરેની નિસ્સારતા જાણીને હિંસા વગેરે પાપોથી દૂર રહેવું તે અવિહિંસા છે તેઓ બન્ને આ બીભત્સ રસના ચિહ્નો છે. આ બીભત્સરસ જેના વડે જાણવામાં આવે છે સૂત્રકાર તેને (बीभच्छो रसो) આ પદો વડે સ્પષ્ટ કરવાનું સૂચન કરતાં કહે છે કે (जहा) જેમ (असुइमलभरियनिज्झरसभावदुग्गंधिसव्व कालंपि, धण्णा उ सरीरकलिं बहुमलकलुसं विमुंचंति) અપવિત્ર મલોથી પરિ-પૂરિત શ્રોત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયોના વિકાર રૂપ ઝરાઓ જેમાં છે, તેમજ જે સદા સર્વ કાલમાં સ્વભાવતઃ દુર્ગંધવાળુ છે અને જાતજાતના મલોથી જે મલિન થયેલું છે–એવા શરીર રૂપ કલિ–કલહ–ને સર્વ કલહોનું મૂલ હોવા બદલ તે વિષયક મૂર્ચ્છાના પરિત્યાગથી તેમજ મુક્તિગમન વખતે તેનો સર્વથા ત્યાગ કરીને

सर्वथा त्यागेन धन्यतां प्राप्ता एव केचित् प्राणिनो मुञ्चन्ति=परित्यजन्ति। शरीरासारतां सम्यगुपलब्धस्य वैराग्यवतः कस्यचिदियमुक्तिः ॥सू० १७५॥

अथ सप्तमं हास्यरसं सलक्षणमाह—

मूलम्—रूववयवेसभासाविवरीयविडंबणा समुप्पण्णो। हासो मणप्पहासो पगासलिंगो रसो होइ ॥१॥ हासो रसो जहा—पासुत्तमसीमंडिअपडिबुद्धं देवरं पलोयंति। ही जह थणभरकंपणपणमियमज्झा हसइ सामा ॥२॥सू०१७६॥

छाया—रूपवयोवेषभाषा विपरीतविडम्बनासमुत्पन्नः। मनः प्रहासः प्रकाशलिङ्गो रसो भवति ॥१॥ हास्यो रसो यथा—प्रसुप्तमषीमण्डितप्रतिबुद्धं देवरं प्रलोकमाना ही यथा स्तनभरकम्पनपणतमध्या हसति श्यामा॥२॥सू० १७६॥

टीका—'रूववय' इत्यादि—

रूपवयोवेषभाषाविपरीतविडम्बनासमुत्पन्नः—रूपस्य=आकृतेः, वयसः=अवस्थायाः, वेषस्य=वस्त्रपरिधानपरिपाटयाः भाषायाश्च या विपरितविडम्बना=

धन्य बने हुए कितनेक भाग्यशाली जन ही छोड़ते हैं। शरीर की असारता को भली भांति ज्ञात करचुकने वाले किसी वैरागी की यह पूर्वोक्त उक्ति है ॥ सू० १७५ ॥

अब सूत्रकार सातवां रस जो हास्य रस है, उसका निर्देशपूर्वक कथन करते हैं—"रूववय वेस" इत्यादि।

शब्दार्थ—(रूववयवेसभासाविवरीयविडंबणासमुप्पण्णो) यह हास्यरस रूप, वय, वेष और भाषा की विपरीत विडंबना से उत्पन्न होता है। पुरुष द्वारा स्त्री का रूप धारण करना स्त्री द्वारा पुरुष का

કેટલીક ભાગ્યશાલી વ્યક્તિઓ પોતાની જાતને ધન્ય બનાવે છે. શરીરની અસારતાને સારી રીતે જાણનારા કોઈ વૈરાગ્યયુક્ત સજ્જનની આ ઉક્તિ છે. ॥સૂ૦૧૭૫॥

હવે સૂત્રકાર સાતમા હાસ્યરસનું કથન કરે છે—

"રૂવવયવેસ" ઈત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(રૂવવયવેસભાસાવિવરીયવિડંબણાસમુપ્પણ્ણો) આ હાસ્યરસ રૂપ, વય, વેષ અને ભાષાની વિપરીત વિડંબનાથી ઉત્પન્ન થાય છે પુરૂષ વડે સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કરવું, સ્ત્રી વડે પુરૂષનું રૂપ ધારણ કરવું આ રૂપની

स्ववैपरीत्येन निर्वर्त्तना तत्सकाशादुत्पन्नः। रूपस्य विपरीतविडम्बना-पुरुषस्य स्त्रीरूपधारणम्, स्त्रिया वा पुरुषरूपधारणम्। वयसो विपरीतविडम्बना तरुणस्य वृद्धजनवद्, वृद्धस्य तरुणजनवच्चेष्टाकरणम्। वेषस्य विपरीतविडम्बना स्ववर्गीयं स्वदेशीयं वा वेषं परित्यज्य परवर्गीयस्य परदेशीयस्य वा वेषस्य धारणम्, यथा राजपुत्रादे र्वणिग्वेषधारणम्, गुर्जरादीनां मालवीयादिवेषधारणम्। भाषाया विपरीतविडम्बना स्वदेशीयां भाषां परित्यज्य परदेशीयभाषया भाषणम्। एतद्दर्शन-श्रवणादिसंजात इत्यर्थः, तथा-मनः प्रहर्षः=मनः प्रहर्षजनकः प्रकाशलिङ्गः-प्रकाशः= भ्रूनेत्रवक्त्रादीनां विकासो लिङ्गं=चिह्न, प्रकाशानि=प्रस्फुटानि उदरप्रकम्पनाट्टहा-

रूप धारण करना यह रूप की विपरीत विडंबना है। तरुण जन द्वारा वृद्ध पुरुष की तरह और वृद्ध पुरुषों द्वारा तरुण व्यक्तियों की तरह चेष्टाएँ करना यह वय की विपरीत विडंबना है। अपने वर्ग के या देश के वेष को छोड़ कर परवर्ग के या परदेश के वेष को अपनाना जैसे-राजपुत्र आदिकों का वणिग्वेष धरना, गुजरातियों का मालवीय वेष धारना यह वेष विपरीत विडंबना है। अपने देश की भाषा का परित्याग कर परदेशी भाषा से भाषण करना=बोलना, यह भाषा विपरीत विडंबना है। इनरूपादिकों की विपरीत विडंबना देखने से तथा सुनने से इस हास्य रस की उत्पत्ति होती है। यह (पगासलिंगों) भ्रू नेत्र और वक्त्र=मुख, आदि का विकाश होना इसका चिह्न है। अथवा पेटका प्रकम्पन होना, अट्टहास आदि होना ये सब इसके चिह्न हैं। ऐसा

વિપરીત વિડંબના છે. તરૂણ વ્યક્તિ વડે વૃદ્ધ વ્યક્તિની જેમ અને વૃદ્ધ વ્યક્તિ વડે તરણુ વ્યક્તિની જેમ ચેષ્ટાઓ કરવી આ વયની વિપરીત વિડંબના છે પોતાના વર્ગના અથવા પોતાના દેશના વેષને ત્યજીને પરવર્ગના અથવા પરદેશના વેષને ધારણુ કરવું, જેમ કે રાજપુત્ર વગેરેએ વણિગ્વેષ ધારણુ કરવો, ગુજરાતીઓનો માલવીયવેષ ધારણુ કરવો આ વેષ વિપરીત વિડંબના છે. પોતાના દેશની ભાષાને છોડીને પરદેશી ભાષામાં બોલવું આ ભાષા વિપરીત વિડંબના છે. આ રૂપ વગેરેની વિપરીત વિડંબના જોવાથી તેમજ સાંભળવાથી આ હાસ્યરસની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ (મણપ્પહાસો) મનઃ પ્રહર્ષ જનક એટલે કે-મનને હર્ષિત કરનાર છે. (પગાસ લિંગો) ભ્રૂનેત્ર અને વક્ત્ર-મુખ વગેરેનું વિકસિત થવું આનું ચિહ્ન છે. અથવા તો પેટ ધ્રુજવું, અટ્ટહાસ વગેરે થવું આ બધા એના ચિહ્નો છે. એવો જે "हासो रसो होइ"

सादीनि लिङ्गानि=चिह्नानि वा यस्य स तथाभूतो हास्यो रसो भवति। उदाहरणमाह–हास्यो रसो यथा–प्रसुप्तमषीमण्डितप्रतिबुद्धम्–पूर्वं प्रसुप्तः पश्चाद् मषीमण्डितः=कज्जलालङ्कृतस्ततः प्रतिबुद्धस्तं तथाभूतं देवरं प्रलोकमाना–पश्यन्ती स्तनकम्पनप्रणतमध्या–स्तनयोः भरेण अतिशयेन कम्पनेन प्रणतम्=अवनतं मध्यं=मध्यशरीरं यस्याः सा तथा–स्तनयोरतिकम्पनेनावनतमध्यभागा श्यामा=युवती स्त्री ही=' ही ' इति शब्दोच्चारणपूर्वकं यथा हसति तथा पश्य। रात्रौ पत्न्या सहैकशय्यायां प्रसुप्तस्तन्मषीमण्डितमुखः प्रातः प्रबुद्धः। तथाविधं तं दृष्ट्वा तद्भ्रातृपत्नी सातिशयं हसति। तथा हसन्तीं तां कश्चित् कमपि दर्शयन् कथयति। यद्वा–भ्रातृपत्न्येव देवरस्य मुखं कज्जलेनालङ्कृतवती। भ्रातृपत्नीकृतहास्यप्रयोग-

यह (हासो–रसो होइ) हास्य रस होता है अब सूत्रकार यह हास्य रस जिस प्रकार से जाना जाता है उस प्रकार को प्रकट करते हैं। (जहा) जैसे–(पासुत्तमसीमंडिअपडिबुद्धं देवरं पलोयंति, ही जह थणभरकंपियपणमिय मज्झा हसइ सामा) रात्रि में अपनी पत्नी के साथ एक शय्या में सोये हुए देवर के मुख ऊपर पत्नी के कज्जल की लगी हुई रेखा को देखकर कोई उसकी युवती भ्रातृपत्नी–भाभी कि–जिसका मध्यभाग स्तन युगल के अतिशय भार से झुक रहा था, ही ही करके हँसी। इस गाथा का अवतरण इस प्रकार से जानना चाहिये–कोई एक व्यक्ति अपनी धर्मपत्नी के साथ एक ही शय्या पर रात्रि के समय में सो गया। स्त्री के आखों की कज्जल रेखा उसके मुखपर लग गई। प्रातः जब वह उठा–तो उसकी युवती भाभी ने उसे देखा तो, वह खूब हँसी। अथवा भ्रातृपत्नी ने ही देवर–के मुख पर काजल की रेखा लगा दी–

હાસ્યરસ હોય છે. હવે સૂત્રકાર આ હાસ્યરસ જે રીતે જાણવામાં આવે છે તેને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે. (जहा) જેમ–(पासुत्तमसीमडिअपडिबुद्धंदेवरं पलोयंति, ही जह थणभरकंपियपणमियमज्झा हसइ सामा) રાત્રિમાં પોતાની પત્ની સાથે એક શય્યા પર સૂતેલા દિયરના મો પર પત્નીના કાજલની થયેલી લીટીને જોઈને તેની કોઈ યુવતી ભ્રાતૃપત્ની–ભાભી–કે જેનો મધ્યભાગ સ્તનયુગલના અતિશય ભારથી લળી રહ્યો હતો–હી–હી કરીને હસી આ ગાથાનું અવતરણ આ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ કોઈ માણસ રાત્રે પોતાની ધર્મપત્ની સાથે શય્યા પર સુઈ ગયો પત્નીના આંખોના કાજળની રેખા તેના મોં પર થઈ ગઈ સવારે જ્યારે તે જાગ્યો ત્યારે તેની યુવતી ભાભી તેને જોઈને ખૂબ હસવા લાગી અથવા ભાભીએ જ દિયરના અજાણતા કાજળની રેખા

मजानन् उत्थितः स स्वावश्यककार्ये प्रचलितः। ततस्तद्भ्रातृपत्नी सातिशयं हसितवती। तथा हसन्तीं तां कश्चित् कमपि दर्शयन् कथयति। इदमवतरणमस्या बोध्यम्। मोहविजृम्भितमेतत्, कर्मबन्धहेतुत्वाद्वर्जनीयम् ॥सू० १७६॥

अथाष्टमं करुणरसं सलक्षणमाह—

मूलम्—पियविप्पओगबंधवहवाहिविणिवायसमुप्पण्णो। सोइ अविलविय पम्हुणरुण्णलिंगो रसो करुणो ॥१॥ करुणो रसो जहा—पज्झायकिलामि अयं वाहागयपप्पु अच्छियं बहुसो। तस्स विओगे पुत्तिय! दुब्बलयं ते मुहं जायं ॥२॥सू०१७७॥

छाया—प्रिय विप्रयोगबन्धवधव्याधिविनिपातसंभ्रमोत्पन्नः। शोचितविलपित-प्रम्लानरुदितलिङ्गो रसः करुणः ॥१॥ करुणो रसो यथा—प्रध्यातक्लान्तकं बाष्पगत प्रप्लुताक्षिकं बहुशः। तस्य वियोगे पुत्रिके! दुर्बलकं ते मुखं जातम् ॥२॥सू०१७७॥

टीका—'पियविप्पओग' इत्यादि—

प्रियविप्रयोगबन्धवधव्याधिविनिपातसंभ्रमोत्पन्नः—प्रियस्य=प्रेमास्पदस्य पतिपुत्रादेः विप्रयोगः=विरहः, बन्धः=बन्धनम्, वधः=ताडनम्, व्याधिः=रोगः, विनिपातः=मरणम्, संभ्रमः=परचक्रादिभयम्, तेभ्यः समुत्पन्नः=संजातः। तथा—

जो उसे ज्ञात नहीं हुई। जब उठकर आवश्यक कार्य से बाहर-जाने लगा-तो भ्रातृपत्नी को इस स्थिति पर खूब हँसी आई। यह हास्यरस मोह की लीला है अतः कर्म बन्ध का हेतु होने से वर्जनीय है ॥ सू० १७६ ॥

अब सूत्रकार आठवां जो करुणरस है उसे लक्षण निर्देश पूर्वक कहते हैं-'पियविप्पओगबंध" इत्यादि

शब्दार्थ—(पियविप्पओगबंधवहवाहिविणिवायसंभमुप्पण्णो) प्रेमास्पद पति पुत्रादि के वियोग से बन्ध-बन्धन से, वध-ताडन से, व्याधि-रोग से, विनिपात-मरण से और संग्राम-परचक्र आदि के

બનાવી દીધી જ્યારે તે જાગીને આવશ્યક કાર્ય માટે બહાર જવા લાગ્યો ત્યારે ભાભી તેની તે સ્થિતિ પર ખૂબ હસવા લાગી આ હાસ્યરસ મોહની લીલા છે. એથી કર્મબન્ધ હેતુ હોવા બદલ વર્જનીય છે. ॥સૂ૦૧૭૬॥

હવે સૂત્રકાર આઠમા કરૂણ રસનું સલક્ષણ કથન કરે છે—

"પિયવિપ્પઓગબંધ" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(પિયવિપ્પઓગબંધવહવાહિવિણિવાયસંભમુપ્પેણ્ણો) પ્રેમાસ્પદ પતિ પુત્ર વગેરેના વિયોગથી, બંધ-બંધનથી, વધ-તાડનથી, વ્યાધિ-રોગથી,

शोचितविलपितप्रम्लानरुदितलिङ्गः-शोचितं=शोकः, विलपितम्=विलापः, प्रम्लानम्=मुखशुष्कता, रुदितम्=रोदनम्-एतानि लिङ्गानि=चिह्नानि यस्य स तथाभूतः करुणो रसो भवति। उदाहरणमाह-करुणो रसो यथा हे पुत्रिके! तस्य निष्करुणस्य पत्युर्वियोगे=विरहे ते=तव मुखं प्रध्यातक्लान्तम्-प्रध्यातम्-प्रियतमविषयिणी चिन्ता, तेन क्लान्तं=शुष्कम्, बहुशः=अभीक्ष्णं बाष्पागतप्रप्लुताक्षिकम् बाष्पाणाम्=अश्रूणाम् आगतेन=आगमनेन प्रप्लुते=व्याप्ते अक्षिणी यस्मिंस्तत्तथाभूतम्, पुनः-दुर्बलकं कृशं च जातम्। प्रियवियोगशुचा शुष्यद्वदनां कांचित् कस्याश्चिद् वृद्धाया इयमुक्तिः ॥सू० १७७॥

भय से, करुण रस उत्पन्न होता है। तथा (सोइअविलवियपम्हणरुण्णलिंगो रसो करुणो) शोक, विलाप' मुखशुष्कता, रोदन ये इसके लिङ्ग हैं; ऐसा यह करुण रस होता है। (करुण रसो जहा) यह करुण रस इस प्रकार जाना जाता है। जैसे-(पज्झाय किलामि अयं बाहागयपप्पु अच्छियं बहुसो। तस्स वियोगे पुत्तिय! दुब्बलयं ते मुहं जायं) पुत्तिय हे पुत्रिके! उस निष्करुण पति के वियोग में तेरा मुख "पज्झाय किलामिअयं"-प्रध्यात क्लान्तक-प्रियतम विषयक चिन्ता-से क्लान्त-शुष्क, और "बहुसो" बार बार "बाहागयपप्पु अच्छियं" अश्रुओं के आगमन से जिसमें दोनो आंखें भरी रहती हैं ऐसा और "दुब्बलयं" कृश-हो गया है। यह किसी वृद्धा की प्रिय वियोग के शोक से शुष्यद्वदना किसी नायिका के प्रति उक्ति है। ॥ सू०१७७ ॥

विनिपात-મરણુથી અને સંભ્રમ પરચક્ર વગેરેના ભયથી, આ કરૂણ રસ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ (सोइअविलवियपम्हणरुण्णलिंगो रसो करुणो) શોક, વિલાપ, મુખશુષ્કતા, રોદન આ સર્વ આ રસના ચિહ્નો છે. (करुण रसो जहा) આ કરૂણ રસ આ પ્રમાણે જાણુવામાં આવે છે જેમ કે-(पज्झाय किलामि अयं वाहागयपप्पु अच्छियं बहुसो। तस्स वियोगे पुत्तिय! दुब्बलयं ते मुहं जायं) पुत्तिय! હે પુત્રિકે! તે નિષ્કરૂણ પતિના વિયોગમાં તારૂં મોં (पज्झाय किलामिअयं)-પ્રધ્યાત ક્લાન્તક-પ્રિયતમ વિષયક ચિંતાથી ક્લાંત-શુષ્ક, અને "બહુસો" વારંવાર "वाहागयपप्पु अच्छियं" અશ્રુઓના આગમનથી બન્ને આંખો અશ્રુયુકત રહે છે એવું અને "દુબ્બલયં" કૃશ થઈ ગયું છે. આ કોઈ વૃદ્ધાની પ્રિયવિયોગના શોકમાં મ્લાન વદના થયેલી કોઈ નાયિકાપ્રતિ ઉક્તિ છે. ॥સૂ૦૧૭૭॥

अथ नवमं प्रशान्तरसं सलक्षणमाह—

मूलम्—निद्दोसमणसमाहाणसंभवो जो पसंत भावेणं। अविगारलक्खणो सो रसो पसंतोत्ति णायव्वो ॥१॥ पसंतो रसो जहा—सब्भावनिव्विगारं उवसंतपसंतसोमदिट्ठीयं। ही जह-मुणिणो सोहइ मुहकमलं पीवरसिरीयं ॥२॥ एए नव कव्वरसा बत्तीसदोसविहिसमुप्पण्णा। गाहाहिं मुणियव्वा, हवंति सुद्धा वा मीसा वा ॥३॥ से त्तं नवनामे॥सू० १७८॥

छाया—निर्दोषमनःसमाधानसंभवः यः प्रशान्तभावः खलु। अविकारलक्षणः स रसः प्रशान्त इति ज्ञातव्यः ॥१॥ प्रशान्तरसो यथा—सद्भावनिर्विकारम् उपशान्तसौम्यदृष्टिकम्। ही यथा मुनेः शोभते मुखकमलं पीवरश्रीकम् ॥२॥ एते नव काव्यरसाः, द्वात्रिंशद्दोषविधिसमुत्पन्नाः। गाथाभिर्ज्ञातव्याः, भवन्ति शुद्धा वा मिश्रा वा ॥३॥ तदेतत् नवनाम ॥सू० १७८।

टीका—'निद्दोस' इत्यादि—

निर्दोषमनः समाधानसंभवः-निर्दोषं=हिंसादिदोषरहितं यन्मनस्तस्य यत्समाधानम्=विषयाद्यौत्सुक्यविनिवृत्त्या ऐकाग्र्यं, तस्मात्संभवः=उत्पत्तिर्यस्य स तथाभूतः-निर्मलमनएकाग्र्यात् समुत्पन्न इत्यर्थः। तथा-अविकारलक्षणः=अविकारः=विकारराहित्यं, स लक्षणं=चिह्नं यस्य स तथा-निर्विकारतास्वरूपो यः प्रशान्त भावः स खलु प्रशान्त इति रसो ज्ञातव्यः। उदाहरणमाह-प्रशान्तो रसो यथा-स्वभाव-

अब सूत्रकार नौवें प्रशान्त रस का लक्षण निर्देशपूर्वक कथन करते हैं—"निद्दोसमणसमाहण" इत्यादि।

शब्दार्थ—(निद्दोसमणसमाहणसंभवो) हिंसादिक दोषों से रहित बने हुवे मन की एकाग्रता से है उत्पत्ति जिसकी तथा (अविगारलक्खणो) विकार रहितपना यही है लक्षण जिसका—अर्थात् निर्वि-

હવે સૂત્રકાર નવમા પ્રશાન્તરસનું સલક્ષણ કથન કરે છે—

'निद्दोसमणसमाहण" ઈત્યાદિ—

શબ્દાર્થ-(निद्दोसमणसमाहणसंभवो) હિંસા વગેરે દોષોથી રહિત થયેલ મનની એકાગ્રતાથી જેની ઉત્પત્તિ થયેલ છે તેમજ (अविगार लक्खणो) વિકાર રાહિત્ય જેનું લક્ષણ છે અર્થાત્ જે નિર્વિકાર સ્વરૂપ છે. એવો (जो) જે

निर्विकारम्-स्वभावेन=प्रकृत्या निर्विकारं=विभूपाभ्रूक्षेपादिविकाररहितम्, न तु मायास्थानतो निर्विकारम्, तथा-उपशान्तप्रशान्तसोमदृष्टिकम्-उपशान्ता-रूपालोकनाद्यौत्सुक्यत्यागात्, प्रशान्ता-क्रोधादिदोषपरिहारात्, अत एव=सोमा=भद्रा दृष्टिर्यत्र तत्तथाभूतम्, अतएव पीवरश्रीकम्-पीवरा=सान्द्रा श्रीः=शोभा यस्य तत्तथाविधं मुनेः मुखकमलं 'ही' इत्याश्चर्ये, यथा शोभते, तथा पश्य। एवंविधं प्रशान्तं मुनिं दर्शयन् कश्चित् कंचित् पूर्वोक्तां गाथां कथयतीत्यवतरणिका बोध्या। सम्प्रति नवकाव्यरसानुपसंहर्तुमाह-'एए नव' इत्यादि। द्वात्रिंशद्दोषविधिसमु-

कारतास्वरूप, ऐसा (जो) जो (पसंतभावेणं) प्रशान्त भाव (सो) वह (पसंतोत्ति रसो णायव्वो) 'प्रशान्त ऐसा रस जानना चाहिये। यह प्रशांत रस जिस प्रकार से जाना जाता है, सूत्रकार (पसंतो रसो जहा) इन पदों द्वारा उसे कहते हैं—

जैसे-(सब्भावनिव्विगारं) मायाचारी से नहीं किन्तु स्वभाव से ही निर्विकार-विभूषा, भ्रूक्षेप आदि विकार से रहित (उवसंतपसंत-सोमदिट्ठीयं) रूपादिक विषयों के अवलोकन की उत्सुकताके परित्याग से उपशांत बनी हुई एवं क्रोधादिक दोषों के परिहार से प्रशान्त हुई ऐसी भद्रदृष्टि से युक्त (मुणिणो मुहकमलं) मुनि का मुख कमल (ही) कैसे आश्चर्य की बात है जो (पीवरसिरियं) परिपुष्ट शोभा वाला होकर (सोहइ) शोभित हो रहा है। यह उक्ति प्रशान्त मुनि को दिखलाने वाले किसी एक मनुष्य की है, जो इस गाथा द्वारा प्रकट की गई है। यही इस गाथा की अवतरणिका है। (एए नव कव्वरसा बत्तीस

(पसंतभावेणं) પ્રશાન્તભાવ (सो) તે (पसंतोत्ति रसो णायव्वो) 'પ્રશાન્ત' રસ જાણવો જોઈએ આ પ્રશાંત રસ જે રીતે જાણવામાં આવે છે, સૂત્રકાર (पसंतो रसो जहा) આ પદો વડે સ્પષ્ટ કરે છે—

જેમ-(सब्भावनिव्विगारं) માયાચરણથી નહીં પણ સ્વાભાવિક રીતે નિર્વિકાર-વિભૂષા, ભ્રૂક્ષેપ વગેરે વિકારોથી રહિત, (उवसंतपसंतसोमदिट्ठीयं) રૂપ વગેરે વિષયોના દર્શનની ઉત્સુકતાના પરિત્યાગથી ઉપશાંત બનેલી તેમજ ક્રોધ વગેરે દોષોના પરિહારથી પ્રશાન્ત થયેલી એવી ભદ્ર દૃષ્ટિથી યુક્ત (मुणिणो मुहकमलं) મુનિનું મુખ કમળ (ही) આશ્ચર્ય સાથે કહેવું પડે છે કે (पीवरसिरीयं) પરિપુષ્ટ શોભાસંપન્ન થઈને (सोहइ) સુશોભિત થઈ રહ્યું છે પ્રશાન્ત મુનિને ઉદ્દેશીને કોઈ એક માણસે આ જાતના વિચારો વ્યક્ત કરેલાં છે. જે આ ગાથા વડે પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે એજ આ ગાથાની અવતરણિકા છે. (एए नव कव्वरसा बत्तीसदोसविहिसमुप्पण्णा गाहाहिं मुणियव्वा)

त्पन्नाः—'अलियमुवघायजणयं निरत्थयमवत्थयं छलं दुहिलं' इत्यादयोऽत्रैव वक्ष्यमाणा ये द्वात्रिंशत्संख्यकाः सूत्रदोषास्तेषां यो विधिः=विधानं विरचनं ततः समुत्पन्ना एते वीरादयो नव काव्यरसाः गाथाभिः=अनन्तरोक्ताभिर्ज्ञातव्याः। द्वात्रिंशत्सूत्रदोषैर्यथाऽमीषां प्रादुर्भावस्तथा किंचिदुच्यते। तत्र—अलीकतालक्षणो यः सूत्रदोषस्तेनान्यतमो रसो निष्पद्यते। यथा—"तेषां कटितटभ्रष्टैर्गजानां मदविन्दुभिः। प्रावर्त्तत नदी घोरा हस्त्यश्वरथवाहिनी॥१॥" इति। इदमलीकता रूपसूत्रदोषदुष्टम्। अत्र चाद्भुतो रसः। ततोऽनेनालीकतालक्षणेन सूत्रदोषेण अद्भुतो रसो निष्पन्नः। तथा—उपघातलक्षणेन सूत्रदोषेणान्यतमो रसो निष्पद्यते। यथा—"स एव प्राणिति प्राणी, प्रीतेन कुपितेन च। वित्तैर्विपक्षरक्तैश्च, प्रीणिता येन

दोसविहिसमुप्पण्णा गाहाहिं मुणियव्वा) अब सूत्रकार इस पाठ द्वारा यह कह रहे हैं कि—इन अनन्तरोक्त गाथाओं द्वारा कहे गये ये नौ काव्य रस "अलियमुवघायजणयं निरत्थयमवत्थयं छलं दुहिलं" इन ३२ बत्तीस दोषों की विरचना से उत्पन्न होते हैं। ३२ सूत्र दोषों से जैसे इन नौ काव्य रसों की उत्पत्ति होती है उस विषय में थोड़ा सा कहा जाता है—अलीकता रूप जो सूत्र दोष है, उससे इन रसों में से किसी एक रस की निष्पत्ति इस प्रकार से होती है। जैसे—तेषां कटितटभ्रष्टैः गजानां मदबिन्दुभिः। प्रावर्त्तत नदी घोरा हस्त्यश्वरथवाहिनी उन हाथियों के कटतट से निकली हुई मदबिन्दुओं से एक घोर नदी वह निकली —जिसमें हाथी घोड़ा रथ और सेना बह गई। इस कथन में अलीकता दोष दुष्टता है। यही अद्भुत रस है। अतः इस अलीकतारूप सूत्रदोष से अद्भुत रस उत्पन्न हुआ है। तथा—"स

હવે સૂત્રકાર આ પાઠ વડે આ પ્રમાણે કહે છે કે આ અનન્તરોકત ગાથાઓ વડે કહેલ આ નવ કાવ્ય રસો "अलियमुवघायजणयं निरत्थयभवत्थयं छलं दुहिलं" આ બત્રીસ દોષોની વિરચનાથી ઉત્પન્ન થાય છે. બત્રીસ દોષોથી જે પ્રમાણે નવ કાવ્યરસોની ઉત્પત્તિ થાય છે તે વિષે અહીં સામાન્ય રૂપમાં સ્પષ્ટતા કરવામાં આવે છે અલીકતા રૂપ જે સૂત્ર દોષ છે, તેથી આ નવ રસોમાંથી કોઈ એક રસની નિષ્પત્તિ આ રીતે થાય છે. જેમ—"तेषां कटितटभ्रष्टैः गजानां मदबिन्दुभिः। प्रावर्त्तत नदीघोरा हस्त्यश्वरथवाहिनी॥" તે હાથીઓના કટિતટથી નિસૃત થયેલ મદબિન્દુઓથી એક મોટી નદી વહેવા લાગી—જેમાં હાથી, ઘોડા, રથ અને સેના (બધા) વહી ગયાં આ કથનમાં અલીકતા રૂપ દોષ દુષ્ટતા છે. માટે આ અલીકતારૂપ

मार्गणाः ॥१॥" इति। इदमुपघातरूपसूत्रदोषदुष्टम्। वीररसश्चात्र इत्थमुपघात-रूपेण सूत्रदोषेण वीररसः समुत्पन्नः। इत्थमन्यत्रापि यथासंभवं सूत्रदोषनिष्पन्नो रसो बोध्यः। इदं तु 'एए नव कव्वरसा' इति गाथा मनुसृत्योक्तम्। तपश्चरण-विषयस्य वीररसस्य प्रशान्तादिरसानां च अलीकादि सूत्रदोषानन्तरेणापि संभवा-दिति। पुनः कथंभूता अमी? इत्याह—एते रसा हि शुद्धा वा मिश्रा वा भवन्ति। क्वचित् काव्ये शुद्ध एक एव रसो भवति, क्वचित्तु द्वयादिरससंयोगो वा भवतीति

एव प्राणिति प्राणी, प्रीतेन कुपितेन च वित्तैर्विपक्षरक्तैश्च प्रीणिता येन मार्गणा" वही प्राणी जीवित है। कि–जिसने प्रसन्न होने पर अपने द्रव्य से और कुपित होने पर अपने शत्रु ओं के खून से मार्गणों को–याचकों को– और बाणों को सन्तुष्ट कर दिया है। अर्थात् प्रसन्न होने पर द्रव्य वितरण से याचकजनों को और कुपित होने पर शत्रुओं के शोणित से अपने शरों को तुष्ट कर दिया है। यह कथन उपघातरूप सूत्र दोष से दुष्ट है। यहां वीर रस है। इस तरह उपघातरूप सूत्र दोष से वीररस निष्पन्न होता है। इसी प्रकार से दूसरी जगह भी यथा-संभव सूत्र दोष से निष्पन्न हुए रस जानना चाहिए। यह जो कहा है वह "एए नव कव्वरसा" इस गाथा को अनुसरण करके कहा गया है। तपश्चरण विषयक जो वीररस होता है, उसकी तथा और जो प्रशांत आदि रस है उनकी निष्पत्ति अलीकादि सूत्र दोषों के विना भी होती है। (सुद्धा वा मिस्सा वा हवंति) ये रस शुद्ध भी होते हैं

સૂત્રદોષથી અદ્ભુતરસ ઉત્પન્ન થયેલ છે તેમજ "स एव प्राणिति प्राणी, प्रीतेन कुपितेन च। वित्तैर्विपक्षरक्तैश्च प्रीणिता येन मार्गणा॥" તેજ પ્રાણી જ જીવિત છે કે જે પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે પોતાના દ્રવ્યથી અને કુપિત થાય છે ત્યારે પોતાના શત્રુઓના લોહીથી અનુક્રમે માર્ગણોને–યાચકોને અને બાણોને પરિતૃપ્ત કરી દે છે. એટલે કે પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે દ્રવ્ય વિત-રણથી યાચકજનોને અને કુપિત થાય છે ત્યારે શત્રુઓના શોણિતથી પોતાના બાણોને તૃપ્ત કરી દે છે આ કથન ઉપઘાત રૂપ સૂત્રદોષથી દુષ્ટ છે. અહીં વીરરસ છે આ પ્રમાણે ઉપઘાત રૂપ સૂત્ર દોષથી વીરરસ નિષ્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે અન્યત્ર પણ યથાસંભવ સૂત્રદોષથી નિષ્પન્ન થયેલ રસ જાણવો જોઈએ આ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે 'एए नव कव्वरसा" આ ગાથાને અનુસરીને કહેવામા આવ્યું છે. તપશ્ચરણ વિષયક જે વીરરસ હોય છે તેની તેમજ પ્રશાંત વગેરે રસો છે તેમની નિષ્પત્તિ અલીકાદિ સૂત્ર દોષો વગર પણ થાય છે. (सुद्धा वा मिस्सा वा हवति) એ રસો શુદ્ધ પણ હોય છે

भावः। इत्थं वीरशृङ्गारादिभिर्नवभिर्नामभिरत्र विवक्षितस्य सर्वस्यापि रसस्याऽप्यभिधानान्नवनामेत्युच्यते। संप्रति प्रकृतमुपसंहरन्नाह—तदेतद् नवनामेति॥सू.१७८॥

अथ दशनाम निरूपयति—

मूलम्—से किं तं दसनामे? दसनामे--दसविहे पण्णत्ते, तं जहा-गोण्णे नोगोण्णे आयाणपएणं पडिवक्खपएणं पहाणयाए अणाइ-सिद्धंतेणं नामेणं अवयवेणं संजोगेणं पमाणेणं। से किं तं गोण्णे? गोण्णे-खमईत्ति खमणो, तवइत्ति तवणो, जलइत्ति जलणो, पवइत्ति पवणो, से तं गोण्णे। से किं तं नोगोण्णे? नोगोण्णे-अकुंतो सकुंतो अमुग्गो समुग्गो अमुद्दो समुद्दो अलालं पलालं अकुलिया सकुलिया नो पलं असइत्ति पलासो अमाइवाहए माइवाहए अबीयवावए बीयवावए नो इंदगोवए इंदगोवए। से तं नोगोण्णे। से किं तं आयाणपएणं? आयाणपएणं आवंती चाउरंगिज्जं असंखयं अहातत्थिज्जं अद्दइज्जं जण्णइयं पुरिसइज्जं उसुकारिज्जं एलइज्जं वीरियं धम्मो मग्गो समोसरणं जमईयं। से तं आयाणपएणं॥सू० १७९॥

और मिश्र भी होते हैं। किसी काव्य में शुद्ध एक ही रस होता है और किसी काव्य में दो आदि रसों का संयोग होता है। इस प्रकार वीर, शृङ्गार आदि नौ नामों से यहां विवक्षित सब भी रस का कथन हो जाता है। इससे नव नाम ऐसा कहा जाता है। (सेत्तं नवनामे) इस प्रकार यह नव नाम है। ॥सू०१७८॥

અને મિશ્ર પણ હોય છે. કોઈ પણ કાવ્યમાં શુદ્ધ રસ એકજ હોય છે અને કોઈ કાવ્યમાં બે આદિ રસોનો સંયોગ હોય છે. આ પ્રમાણે વીર શૃંગાર વગેરે નવ નામોથી અહીં વિવક્ષિત બધા રસોનુ કથન થઈ જાય છે. એથી 'નવનામ' આમ કહેવામાં આવે છે (से त्तं नवनामे) આ પ્રમાણે આ નવનામ છે. ॥સૂ૦૧૭૮॥

छाया—अथ किं तत् दशनाम? दशनाम दशविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-गौणम्, न गौणम् आदानपदेन प्रतिपक्षपदेन प्रधानतया अनादिकसिद्धान्तेन नाम्ना अवयवेन संयोगेन प्रमाणेन। अथ किं तत् गौणम् गौणम्-क्षमते इति क्षमणः, तपतीति तपनः, ज्वलतीति ज्वलनः, पवते इति पवनः। तदेतद् गौणम्। अथ किं तत् नो गौणम्? नो गौणम्-अकुन्तः शकुन्तः अमुद्गः समुद्गः अमुद्रः समुद्रः अलालं पलालं अकुलिका सकुलिका नो पलं अश्नाति इति पलाशः, अमातृवाहकः मातृवाहकः, अबीजवापकः बीजवापकः, नो इन्द्रगोपकः इन्द्रगोपकः। तदेतत् नो गौणम्। अथ किं तत् आदानपदेन? आदानपदेन-आवन्ती चतुरङ्गीयं असंस्कृतं याथातथ्यम् आर्द्रकीयं यज्ञीयम्, पुरुषीयम्, इषुकारीयम्, एडकीयम्, वीर्यं धर्मः मार्गः समवसरणं यमतीतम्। तदेतत् आदानपदेन ॥सू० १७९॥

टीका—'से किं तं' इत्यादि—

अथ किं तद्दशनाम? इति प्रश्नः। उत्तरयति-दशनाम-दशविधं नाम दशनाम, तद्धि दशविधं प्रज्ञप्तम्। दशविधत्वमेवाह-तद्यथा-'गौणं न गौणम्' इत्यारभ्य प्रमाणेनेत्यन्तेन। तत्र दशविधे नाम्नि प्रथमस्य नाम्नः प्ररूपणाय शिष्यः पृच्छति-अथ किं तद् गौणम्? इति। उत्तरयति-गौणम्-गुणैर्निष्पन्नं-यथार्थमित्यर्थः-

---

अब सूत्रकार दशनाम का निरूपण करते हैं—

"से किं तं दसनामे?" इत्यादि।

शब्दार्थ—(से किं तं दसनामे) हे भदन्त! वह दशनाम क्या है?

उत्तर—(दसनामे-दसविहे पण्णत्ते) दश विधरूप नाम दश प्रकार का कहा है। (तं जहा) उसके वे दश प्रकार ये हैं (गोण्णे नोगोण्णे) गौण नाम नोगौण नाम (आयाण पएणं) आदान पद निष्पन्न नाम (पडिवक्खपएणं) प्रतिपक्ष पदनिष्पन्न नाम (पहाणयाए) प्रधानतापद निष्पन्न नाम, (अणाइसिद्धंतेणं नामेणं) अनादि सिद्धांत निष्पन्न नाम, (अवयवेणं) अवयवय से निष्पन्न नाम (संजोगेणं) संयोग से

હવે સૂત્રકાર દશનામનું નિરૂપણ કરે છે—

"से किं तं दसनामे" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ-(से किं तं दसनामे) હે ભદન્ત! આ દશનામ શું છે?

ઉત્તર-(दसनामे-दसविहे पण्णत्ते) દશવિધ ઉપનામ દશવિધ કહેવાય છે. (तंजहा) તેના તે દશ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (गोण्णे नोगोण्णे) ગૌણનામ નોગૌણનામ (आयाणपएण) આદાનપદ નિષ્પન્ન નામ (पडिवक्खपएणं) પ્રતિ-પક્ષ પદ નિષ્પન્ન નામ (पहाणयाए) પ્રધાનતા પદ નિષ્પન્ન નામ (अणाइ-सिद्धंतेणं नामेणं) અનાદિ સિદ્ધાન્ત નિષ્પન્ન નામ, (अवयवेणं) અવયવથી

तद्धि अनेकप्रकारम्, यथा—क्षमते इति क्षमणः, क्षमागुणनिष्पन्नत्वादस्य गौणत्वं बोध्यम्। एवं तपतीति तपनः, ज्वलतीति ज्वलनः, पवते पुनातीति वा पवनः, इत्येते तपनज्वलनपवनरूपाः गौणनिष्पन्नाः, अत एवैतेषां गौणत्वं विज्ञेयम्। एतदुपसंहरन्नाह—तदेतद् गौणमिति। अथ किं तद् नोगौणम्? इति प्रश्नः। उत्तरयति—

निष्पन्न नाम (पमाणेणं) और प्रमाण से निष्पन्न नाम। (से किं तं गोण्णे) इन दशविध नामों में से प्रथम जो गौण नाम है, उसकी प्ररूपणा निमित्त शिष्य पूछता है कि— 'हे भदन्त! गुणों से निष्पन्न—यथार्थ—गौण नाम क्या है?

उत्तर—(गोण्णे) वह गौण नाम इस प्रकार से है—(खमईत्ति खमणो, तवइत्ति तवणो जलइत्ति जलणो पवइत्ति पवणो) "क्षमते इति क्षमणः" क्षमण ऐसा नाम क्षमा गुण से निष्पन्न हुआ है—अर्थात् जिसमें क्षमागुण होता है वह उस गुण से समन्वित होने के कारण "क्षमण" इस नाम वाला कहा जाता है। अतः यह नाम गुण निष्पन्न होने से गौण-यथार्थ नाम है। "तपतीति तपनः" जो तपता है उसका नाम तपन—सूर्य है। "तपन" यह नाम तपन गुण को लेकर निष्पन्न हुआ है—अतः तपन गुण निष्पन्न यह नाम गौण है। "ज्वलतीति ज्वलनः" ज्वलन यह नाम जो जलता है—दीपित होता है—इस गुण को लेकर हुआ है। इसी प्रकार से "पवते इति पवनः" यहां पर भी

નિષ્પન્નનામ, (संजोगेणं) સંયોગથી નિષ્પન્ન નામ (पमाणेणं) અને પ્રમાણથી નિષ્પન્ન નામ (से किं तं गोण्णे) આ દશવિધ નામોમાંથી પ્રથમ જે ગૌણ-નામ છે, તેની પ્રરૂપણા માટે શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે હે ભદન્ત! ગુણોથી નિષ્પન્ન-યથાર્થ-ગૌણનામ શું છે? (गोण्णे)

ઉત્તર-તે ગૌણ નામ આ પ્રમાણે છે (खमईत्ति खमणो तवइ त्ति तवणो जल इत्ति जलणो पवइत्ति पवणो) "क्षमते इति क्षमणः" ક્ષમણ એવું નામ ક્ષમા ગુણથી નિષ્પન્ન થયેલ છે-એટલે કે જેમાં ક્ષમા ગુણ હોય છે તે ક્ષમા ગુણથી સમન્વિત હોવા બદલ "ક્ષમણ" આ નામથી સંબોધિત કરવામાં આવે છે. આ નામ ગુણ નિષ્પન્ન હોવાથી ગૌણ-યથાર્થ-નામ છે. "तपतीति तपन" જે તપે છે તેનું નામ સૂર્ય છે "तपन" આ નામ તપન ગુણને લઈને નિષ્પન્ન થયેલ છે. માટે તપન ગુણ નિષ્પન્ન આ નામ ગૌણ નામ છે. "ज्वलतीति ज्वलनः" જ્વલન આ નામ જે પ્રજ્વલિત હોય છે-દીપિત હોય તે કહેવાય છે. આ પ્રમાણે "पवते इति पवन." અહીં પણ

नोगौणम्-यन्नाम गुणाननपेक्ष्यैव प्रवर्त्तते, तद् नोगौणम्-अयथार्थमित्यर्थः। तद्यथा-अकुंते सकुंते इति। कुन्ताख्यशस्त्ररहितोऽपि 'सकुंत' इत्युच्यते। इदमुदाहरणं प्राकृतशैल्या विज्ञेयम्। संस्कृते पक्षिवाचकस्य शकुन्तशब्दस्य तालव्यशकारवत्वात्' अमुद्गः समुद्गः, अमुद्रः समुद्र इति। मुद्गाख्यधान्यरहितोऽपि पेटिका-

जानना चाहिये। इस प्रकार तपन, ज्वलन, पवन रूप गुणों से निष्पन्न होने के कारण ये सब नाम गौण निष्पन्न नाम जानना चाहिये। (से तं गोण्णे) इस प्रकार यह गौण नाम का स्वरूप कथन है। (से किं तं नो गोण्णे ?) हे भदन्त! नोगौण नाम क्या है ?

उत्तर—(नोगोण्णे) नोगौण-जो नाम गुणों की अपेक्षा किये विना ही निष्पन्न होता है अर्थात् अयथार्थ होता है-वह इस प्रकार से (अकुंतो सकुंतो अमुग्गो, समुग्गो, अमुद्दो, समुद्दो, अलालं, पलालं, अकुलिया सकुलिया, नो पलं अस इत्ति पलासो, अमाइवाहए माइवाहए, अबीयवावए वीयवावए नो इंदगोवए इंदगोवए) "सकुन्त" यह नाम अयथार्थ नाम है। क्यों कि कुन्त नामक शस्त्र से जो युक्त होता है वही सकुन्त होना चाहिये। यह "सकुन्त" शब्द प्राकृत शैली से लिखा गया है। संस्कृत में "सकुन्त" की जगह "शकुन्त" ऐसा शब्द है। इसका अर्थ पक्षी होता है। पक्षी कुन्त भाले वाला नहीं होता है-फिर भी उसे जो "शकुन्त"-कहा जाता है, सो यह उसका नाम "नोगौण" अगुण निष्पन्न नाम है। "अमुद्गः समुद्गः

જાણવું જોઈએ આ રીતે તપન, જવલન, પવન રૂપ ગુણોથી નિષ્પન્ન હોવા બદલ આ સર્વ નામોને ગૌણ નામ સમજવા જોઈએ (से तं गोण्णे) આ પ્રમાણે આ ગૌણ નામનું સ્વરૂપ કથન છે (से किं तं नो गोण्णे?) હે ભદન્ત! નો ગૌણનામ શું છે?

ઉત્તર-(नो गोण्णे) નો ગૌણ-જે નામ ગુણોની અપેક્ષા વગર જ નિષ્પન્ન થાય છે એટલે કે અયથાર્થ હોય છે-તે આ પ્રમાણે છે (अकुंतो सकुंतो अमुग्गो, समुग्गो, अमुद्दो समुद्दो, अलालं, पलाल, अकुलिया, सकुलिया, नो पलं अस इत्ति पलासो, अमाइवाहए माइवाहए. अबीयवावए बीयवावए नो इंद गोवए इंदगोवए) "सकुन्त" આ નામ અયથાર્થ છે કેમકે કુન્ત નામક શસ્ત્રથી જે આ યુક્ત હોય છે તેજ સકુન્ત હોવો જોઈએ આ "सकुन्त" શબ્દ પ્રાકૃત શૈલીથી લખવામાં આવ્યો છે સંસ્કૃતમાં "सकुन्त" ના સ્થાને "शकुन्त" પ્રયોગ થાય છે, આનો અર્થ પક્ષી થાય છે પક્ષી કુન્ત યુક્ત એટલે કે ભાલાવાળું હોતું નથી છતાં એ તે 'શકુન્ત' કહેવાય છે તો તેનું નામ "नोगौण" અગુણ નિષ્પન્ન નામ છે. "अमुद्गः" "समुद्गः" સમુદ્ગ

विशेषः समुद्ग इत्युच्यते । मुद्रया=अङ्गुलीयकेन रहितोऽपि पयोनिधिः समुद्र इत्युच्यते । 'अलालं पलालं अकुलिया सकुलिया' इति । लालारहितमपि पलालं' प्रचुरलालायुक्तमुच्यते । पलालं=धान्यरहितस्तृणविशेषः । कुलिका=भित्तिः, तद्रहिताऽपि पक्षिणी सकुलिकेत्युच्यते । एतद्द्वयमुदाहरणम्-प्राकृतशैल्या बोध्यम् । तथा-यः पलं=मांसं नो अश्नाति सोऽपि पलाश इत्युच्यते । पलाशो वृक्षविशेषः । अमातृवाहकोऽपि=मातरमवहन्नपि मातृवाहक इत्युच्यते । अबीजवापकः-बीजा-

---

समुद्ग नाम कटोरदान पेटिका विशेष का है । वैसे तो जो मुद्ग-मूंग नामक धान्य से युक्त हो, उसे समुद्ग कहना चाहिये-परन्तु मुद्गनामक धान्य से रहित होने पर भी जो समुद्ग ऐसा नाम है, यह नोगौण नाम है । समुद्र यह नाम मुद्राअंगूठी-से जो युक्त हो, वह समुद्र है , परन्तु-सागर का यह नाम मुद्रा से युक्त न होने पर भी जो निष्पन्न हुआ है । वह नोगौण नाम है । प्रचुर लार युक्त जो हो उसका नाम पलाल है। परन्तु पलाल-पिंयार धान्य रहित घास विशेष-प्रचुर लार युक्त होने के अभाव में भी जो इस नाम से कहा जाता है वह उसका नाम नोगौण नाम है । कुलिक-भित्ति-से जो युक्त हो उसका नाम सकुलिक है । परन्तु सकुलिक का ऐसा नाम जो-पक्षिणी का-है, वह नोगौण नाम है। पलाश एक वृक्ष होता है । यह उसका नाम नोगौण नाम है । क्योंकि पल-मांस को जो खाता है ' वह पलाश है। ऐसा शाब्दिक अर्थ इसमें घटित नहीं होता है । मातृवाहक ऐसा नाम माता

નામ કટોરદાન-પેટિકા વિશેષનું છે. આમ તો જે મુદ્દ્ગ-મગ નામે ધાન્યથી યુકત હોય છે તેજ સમુદ્દ્ગ કહેવાય છે પણ મુદ્દ્ગ નામક ધાન્યથી રહિત હોવા છતાં જે આ સમુદ્દ્ગ એવું નામ છે, એ નોગૌણ નામ છે સમુદ્ર આ નામ મુદ્રા-વીંટીથી જે યુકત હોય તે સમુદ્ર છે-પરન્તુ મુદ્રા-વીંટી-થી યુકત ન હોવા છતાં એ સાગરનું આ નામ નિષ્પન્ન થયેલ છે તે નોગૌણ નામ છે પ્રચુર લાળથી જે યુકત હોય તેનું નામ પલલ છે. પણ પલાલ-પિંયાર ધાન્ય રહિત ઘાસ વિશેષ-પચુર લાળથી રહિત હોવા છતાં એને આ નામથી સંબોધિત કરવામાં આવે છે, તેથી તેનું પલાલ નામ નોગૌણ નામ છે. કુલિક-ભિત્તિ-થી જે યુકત હોય તેનું નામ સકુલિક છે. પણ સકુલિકા એવું નામ જે પક્ષિણીનું છે તે નોગૌણ નામ છે. પલાશ એક વૃક્ષ હોય છે તેનું પલાશ નામ ગૌણ નામ છે. કેમકે પલ-માંસને જે ખાય છે તે પલાશ છે એવા પલાશ શબ્દનો અર્થ આમાંથી ઘટિત થતો નથી માતૃવાહક

नवपन्नपि बीजवापक इत्युच्यते। नो इन्द्रगोपकः=इन्द्रस्य गा अपालयन्नपि इन्द्रगोप इत्युच्यते। मातृवाहकादयस्त्रयः शब्दाः क्षुद्रकीटवाचकाः। सकुंतादयः शब्दा अगुणनिष्पन्नाः, अत एवैते नोगौणनामान्तर्गताः। प्रकृतमुपसंहरन्नाह–तदेतद् नोगौणमिति। तृतीयं भेदं जिज्ञासमानः शिष्यः पृच्छति–अथ किं तत् आदानपदेन? इति। आदानपदेन–आदीयते=अध्ययनस्यारम्भे यदुच्चार्यते तदादानम्=प्रथमोच्चारितं, तच्च तत्पदं चेत्यादानपदं, तेन यन्नाम निष्पद्यते तत् किम्? इत्यर्थः। उत्तरयति–आदानपदेन यन्नामनिष्पद्यते तदेवं विज्ञेयम्। तथाहि–आवन्ती

को कंधे पर वहन नहीं करने पर भी जो कहा जाता है, वह भी नो गौण नाम है। बीजों को नहीं बोने पर भी जो बीज वापक ऐसा नाम है, वह नोगौण नाम है। इन्द्रगोप नाम का एक कीट विशेष होता है। यह इन्द्र की गायों को पालना नहीं करता है, फिर भी इन्द्रगोप ऐसा इसका नाम जो पड़ा है वह नो गौण नाम—अयथार्थ नाम है। मातृवाहक, बीजवापक ये दो नाम भी क्षुद्र कीटविशेष के हैं। ये सकुन्त आदि शब्द अगुण निष्पन्न हैं। इसलिये इनका अन्तर्भाव नोगौण नाम में किया गया है। (से तं नोगोण्णे) इस प्रकार यह नोगौण नाम है। (से किं तं आयाणपएणं) हे भदन्त! आदानपद से जो नाम निष्पन्न होता है–वह क्या है ?

उत्तर–(आयाणपएणं–आवंती चाउरंगिज्जं असंखयं अहातत्थिज्जं अद्दइज्जं जण्णइज्जं पुरिसइज्जं उसुकारिज्जं एलइज्जं वीरियं धम्मो मग्गोसमो सरणं जमईयं) अध्ययन के आरम्भ में जो पद उच्चारित

એવું નામ માતાને ખભા પર વહન ન કરવા છતાં એ જે કહેવાય છે તે પણ નો ગૌણ નામ છે બીજને ન વાવવા છતાં એ બીજવાપક એવું નામ છે. તે નોગૌણ નામ છે ઈન્દ્રગોપ નામે એક કીટ વિશેષ છે. તે ઈન્દ્રની ગાયોનું પાલન કરતો નથી છતાં એ ઈન્દ્રગોપ કહેવાય છે, તો તેનું આ નામ નોગૌણ નામ–અયથાર્થ નામ છે માતૃવાહક, બીજવાપક આ બે નામો પણ ક્ષુદ્ર કીટ વિશેષના છે. આ સકુન્ત વગેરે શબ્દો અગુણ નિષ્પન્ન છે એથી એનો અન્તર્ભાવ નોગૌણ નામમાં કરવામાં આવ્યો છે, (से तं नो गोण्णे) આ પ્રમાણે આ નો ગૌણ નામ છે. (से किं तं आयाणपएणं) હે ભદંત! આદાનપદથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે તે શું છે?

ઉત્તર–(आयाणपएणं आवती चाउरंगिज्जं असंखय अहातत्थिज्जं अद्दइज्जं जण्णइज्जं पुरिसइज्जं उसुकारिज्जं एलइज्जं वीरियं धम्मो मग्गो समोसरणं जमईयं) અધ્યયનનાં આરંભમાં જે પદ ઉચ્ચરિત થાય છે, તે 'આદાનપદ' છે

–इति, आचाराङ्गस्य पञ्चमाध्ययनप्रारम्भे 'आवंती केयावंती' इत्यालापको वर्त्तते, अत इदमध्ययनम्–'आवंती' इत्युच्यते। 'चाउरंगिज्जं' इति, उत्तराध्ययनस्य तृतीयाध्ययनप्रारम्भे–'चत्तारि परमंगाणि दुल्लहाणीह जंतुणो' इत्युक्तम्, तत्रस्थं पदद्वयमादायेदमध्ययनं 'चाउरंगिज्जं' इत्युच्यते। 'असंखयं' इति, उत्तराध्ययनस्य चतुर्थाध्ययनप्रारम्भे 'असंखयं जीवियं मा पमायए' इत्यस्ति, तत्स्थम् 'असंखयं' इत्युच्यते। 'अहातत्थिज्जं' इति, सूत्रकृताङ्गस्य त्रयोदशाऽध्ययनप्रारम्भे–'जह सुत्तं तह अत्थो' इति वर्तते, तत्स्थं 'जह तह' इति पदद्वयमुपादायेदमध्ययनम्–'अहातत्थिज्जं' इत्युच्यते। 'अदइज्जं' इति, सूत्रकृताङ्गस्य द्वितीयश्रुतस्कन्धस्य-

---

होता है, वह 'आदान पद' है। इस पद से जो नाम निष्पन्न होता है, वह आदान निष्पन्न नाम है। वह इस प्रकार से है–आवन्ती–आचाराङ्ग के पांचवें अध्ययन के प्रारम्भ में "आवंती केयावंती" ऐसा आलापक है। इसलिये आवन्ती पद को लेकर इस अध्ययन का नाम "आवंती" ऐसा हुआ है। उत्तराध्ययन के तृतीय अध्ययन के प्रारम्भ में "चत्तारि परमंगाणि दुल्लहाणीह जंतुणो) ऐसा कहा है, सो वहां के पदद्वय को लेकर इस अध्ययन का नाम "चाउरंगिज्जं" ऐसा हुआ है। उत्तराध्ययन के चतुर्थ अध्ययन के प्रारम्भ में "असंखयं जीवीयं मा पमायए" ऐसा कहा है, सो "असंखयं" इस पद को लेकर अध्ययन का नाम "असंखयं" ऐसा हो गया है। सूत्रकृताङ्ग के १३ वें अध्ययन के प्रारम्भ "में जहसुत्तं तह अत्थो" ऐसा कहा है, सो वहां के "जह तह" इन दो पदों को लेकर "जह तह" ऐसा उस अध्ययन

આ પદથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે. તે આદાન નિષ્પન્ન નામ કહેવાય છે, તે આ પ્રમાણે છે–આવંતી–આચારાંગના પાંચમા અધ્યાયના પ્રારંભમાં "આવંતી કે યાવતી" આલાપક છે માટે આવંતી પદથી લઈને આ અધ્યયનનું નામ 'આવંતી' એવું રાખવામાં આવ્યું છે ઉત્તરાધ્યયનના ત્રીજા અધ્યાયના પ્રારંભમાં "चत्तारि परमंगाणि दुल्लहाणीहजंतुणो" આમ કહેવામાં આવ્યું છે તો ત્યાંના પદદ્વયના આધારે આ અધ્યયનનુ નામ "चाउरंगिज्ज" રાખવામાં આવ્યું છે ઉત્તરાધ્યયનના ચતુર્થ અધ્યયનના પ્રારંભમાં "असंखय जीवीयं मा पमायए" આમ કહેવામા આવ્યું છે તો "असंखय" આ પદને લીધે અધ્યયનનું નામ "असंखयं" એવું થઈ ગયું છે. સૂત્રકૃતાંગના તેરમાં અધ્યયનના પ્રારંભમાં "जहसुत्तं तह अत्थो" આમ કહેવામાં આવ્યું છે, તો ત્યાંના "जहतह" આ બે પદોને લીધે "जहतह"

षष्ठाध्ययनप्रारम्भे-'पुराकड अद्दइमे सुणेह' इत्यादि गाथाऽस्ति, तत्स्थम् 'अद्द' इति पदमादाय इदमध्ययनम् 'अद्दइज्जं' इत्युच्यते। उक्तञ्च-'अद्दपुरा अद्दसुओ, नामेण अद्दगो य अणगारो। ततो समुट्ठियमिणं, अज्झयणं अद्दइज्जंति"॥१॥ 'जण्णइज्जं' इति, उत्तराध्ययनस्य पञ्चविंशतितमाध्ययनप्रारम्भे-'माहणकुलसंभूओ, आसी विप्पो महाजसो। जायाई जमजण्णम्मि, जयघोसित्ति नामओ' इति गाथाऽस्ति, तत्स्थं 'जण्ण' इति पदमादायेदमध्ययनं 'जण्णीयं' इत्युच्यते। 'उसुयारिज्जं' इति, उत्तराध्ययनस्य चतुर्दशाध्ययनप्रारम्भे-'देवा भवित्ता णपुरे भवम्मि, केईचुया एग विमाणवासी। पुरे पुराणे उसुयारनामे, खाए समिद्धे सुरलोगरम्मे' इति गाथाऽस्ति, तत्स्थम्-'उसुयार'-पदमादायास्याध्ययनस्य नाम 'उसुयारिज्जं' बोध्यम्। 'एलइज्जं' इति, उत्तराध्ययनस्य सप्तमाध्ययनप्रारम्भे-'जहाएसं समुद्दि-

---

का नाम हो गया है। सूत्रकृताङ्ग के द्वितीय श्रुतस्कंध के छठे अध्ययन के प्रारम्भ में 'पुराकडं अद्दइमं सुणेह' ऐसी गाथा है, सो वहां के अद्दग पद को लेकर इस अध्ययन का नाम "अद्दइज्ज" ऐसा हो गया है। उत्तराध्ययन के २५ वें अध्ययन के प्रारम्भ में "माहणकुलसंभूओ आसी विप्पो महाजसो जायाई जमजण्णम्मि जयघोसोत्ति नामओ" ऐसी गाथा है। उस गाथास्थ 'जण्ण" इस पद को लेकर यह अध्ययन "जण्णीय" इस नाम से कहा गया है। उत्तराध्ययन के चौदहवें अध्ययन के प्रारम्भ में "देवा भवित्ताण पुरे भवम्मि, केईचुया एग विमाण वासी। पुरे पुराणे उसुयारनामे खाए समिद्धे सुरलोगरम्मे" ऐसी गाथा है। उसके "उसुयार' इस पद को लेकर इस अध्ययन का नाम "उसुयारिज्ज" हुआ है। उत्तराध्ययन के सप्तम अध्यय के

એવું તે અધ્યયનનું નામ રાખવામાં આવ્યું છે, સૂત્રકૃતાङ्गના દ્વિતીય શ્રુત સ્કંધના છઠા અધ્યયનના પ્રારંભમાં "पुराकड" अद्दइमं सुणेह" એવી ગાથા છે તો ત્યાંના 'અદ્દગપદ'ને લઈને અધ્યયનનું નામ "अद्दइज्ज" એવું થઈ ગયું છે. ઉત્તરાધ્યયનના ૨૫ મા અધ્યયનના પ્રારંભમાં "माहणकुलसंभूओ आसी विप्पो महाजसो जायाई जनजण्णम्मि जयघोसो त्ति नामओ" એવી ગાથા છે. આ ગાથામાં આવેલ "जण्ण" પદને લઈને આ અધ્યયન "जण्णीय" આ નામથી સંબોધાય છે. ઉત્તરાધ્યયનના ૧૪ મા અધ્યયનના પ્રારંભમાં "देवा भवित्ताण पुरे भवम्मि, केई चुया एग विमाणवासी। पुरे पुराणे उसुयारनामे खाएसमिद्धे सुरलोगरम्मे" એવી ગાથા છે. તેના 'उसु-यार' પદથી આ અધ્યયનનું નામ 'उसुयारिज्ज' છે. ઉત્તરાધ્યયનના સાતમા

स्स, कोइ पोसेज्ज एलयं' । इत्यादि गाथाऽस्ति। अत्रस्थम्–'एलयं' पदमादायेदमध्ययनम् 'एलइज्जं' इत्युच्यते । 'वीरियं' इति । 'दुहा वेयं सुयक्खायं वीरियंति इत्यादि गाथा सूत्रकृताङ्गस्याष्टमाध्ययनमारम्भेऽस्ति, अत्रत्यं–'वीरियं' इति पदमादाय इदमध्ययनं 'वीरियज्झयणं' इत्युच्यते । 'धम्मो' इति। सूत्रकृताङ्गस्य नवमाध्ययनारम्भे–'कयरे धम्मे अक्खाए माहणेण मईमया ॥'' इत्यादि गाथाऽस्ति, अत्रत्यं 'धम्मो' इति पदमादाय अस्य अध्ययनस्य 'धम्मज्झयणं' इति संज्ञा कृता 'मग्गो' इति सूत्रकृताङ्गस्य एकादशाध्ययनप्रस्तावे–'कयरे मग्गे अक्खाए माहणेणं मईमया'–इत्यादि गाथा वर्त्तते, अत्रत्यं 'मग्ग शब्दमुपादाय–अस्याध्ययनस्य 'मग्गज्झयणं' इति नाम कृतम्। तथाऽस्यैव द्वादशाध्ययनप्रस्तावे 'चत्तारि

प्रारम्भ में "जहा एसं समुद्दिस्स कोइ पोसेज्ज एलयं" इत्यादि गाथा है। इस गाथास्थ "एलयं" पद को लेकर इस अध्ययन का नाम "एलइज्ज" ऐसा हुआ है। "दुहावेयं सुयक्खायं वीरियंति पवुच्चइ" इत्यादि गाथा सूत्रकृताङ्ग के अष्टम अध्यय के प्रारंभ में है। सो उसके "वीरिय" इस पद को लेकर यह अध्ययन "वीरियज्झयणं" इस नाम से कहा गया है। सूत्रकृताङ्ग के नौवें अध्ययन के प्रारम्भ में "कयरे धम्मे अक्खाए माहणेग मईमया" इत्यादि गाथा है। उसके "धम्म" इस पद को लेकर इस अध्ययन का "धम्मज्झयणं" ऐसा नाम हुआ है। सूत्रकृताङ्ग के ११ वें अध्ययन के प्रस्ताव में "कयरे मग्गे अक्खाए माहणेणं मईमया" इत्यादि गाथा है। सो वहां के "मग्ग" इस शब्द को लेकर इस अध्ययन का नाम "मग्गज्झ-

---

અધ્યયનના પ્રારંભમાં "जहा एसं समुद्दिस्स कोइ पोसेज्ज एलयं" વગેરે ગાથા છે, આ ગાથામાં આવેલ 'एलयं' પદના આધારે આ અધ્યયનનું નામ "एलइज्ज" એવું છે. "दुहावेयं सुयक्खायं वीरियंति पवुच्चइ" વગેરે ગાથા સૂત્રકૃતાંગના અષ્ટમ અધ્યયનના પ્રારંભમાં છે. તે તેના "वीरिय" આ પદના આધારે આ અધ્યયન "वीरियज्झयणं" આ નામથી કહેવાય છે. સૂત્રકૃતાંગના નવમા અધ્યયનના પ્રારંભમાં "कयरे धम्मे अक्खाए माहणेण मई मया" વગેરે ગાથા છે તેના "धम्म" આ પદને લઈને આ અધ્યયનનું "धम्मज्झयण" એવું નામ રાખવામાં આવ્યું છે સૂત્રકૃતાંગનાં ૧૧ મા અધ્યયનના પ્રસ્તાવમાં "कयरे मग्गे अक्खाए माहणेणं मईमया" વગેરે ગાથા છે. તો તેમાંના "मग्ग" શબ્દને લઈને આ અધ્યયનનું નામ

समोसरणाणि माणि' इत्यादि गाथाऽस्ति, तन्नत्यं 'समोसरणाणि' इति पदमादायास्याध्ययनस्य 'समोसरणज्झयणं' इति-नामकृतम्। अस्यैव सूत्रस्य 'आयाणिय ज्झयण' नामकं पञ्चदशमध्ययनं 'जमईय' इत्यप्युच्यते। तत्र हेतुस्तु अध्ययनारम्भे या 'जमईयं पडुप्पन्नं' इत्यादि गाथास्थं 'जमईयं' इति पदं बोध्यम्। संप्रति प्रकृतमुपसंहरन्नाह-तदेतत् आदानपदेनेति ॥सू० १७९॥

मूलम्-से किं तं पडिवक्खपएणं?, पडिवक्खपएणं नवेसु गामागरणयरखेडकब्बडमडंबदोहमुहपट्टणासमसंवाहसन्निवेसेसु संनिविस्समाणेसु असिवा सिवा अग्गी सीयलो विसं महुरं कल्लालघरेसु अंबिलं साउयं जे रत्तए से अलत्तए जे लाउए से अलाउए जे सुंभए से कुसुंभए आलवंते विवली अभासए। से तं पडिवक्खपएणं। से किं तं पाहण्णयाए? पाहण्णयाए-असोगवणे सत्तवण्णवणे चंपगवणे चूअवणे नागवणे पुन्नागवणे उच्छुवणे दक्खवणे सालिवणे, से तं पाहण्णयाए। से किं तं

यणं" ऐसा किया गया है। तथा इसी के द्वादश अध्ययन के प्रारम्भ में "चत्तारि समोसरणाणि माणि" इत्यादि गाथा है। सो वहां के "समोसरणाणिमाणि" इस पद को लेकर इस अध्ययन का नाम "समोसरणज्झयणं" ऐसा हो गया है। इसी सूत्र का "आयाणियज्झयणं" नाम का १५ वां अध्ययन "जमइयं" इस नाम से भी कहा जाता है। सो इसका कारण यह है कि अध्ययन प्रारम्भ में "जमईयं पडुप्पन्नं" इत्यादि गाथा में "जमईयं" यह पद है। (से तं आयाणपएणं) इस प्रकार यह आदान पद से निष्पन्न नाम है। ॥सूत्र० १७९॥

"मग्गज्झयण" राખવામાં આવ્યું છે તેમજ એજ સૂત્રના બારમા અધ્યયનના પ્રારંભમાં "चत्तारि समोसरणाणि माणि" વગેરે ગાથા છે, તો તેમાંના "समोसरणाणि माणि" આ પદના આધારે આ અધ્યયનનું નામ "समोसरणज्झयण" એવું રાખવામાં આવ્યું છે. આ સૂત્રના-"आयाणियज्झयणं" નામક ૧૫મું અધ્યયન "जमइय" નામથી પણ કહેવાય છે. તેનું કારણ એ છે કે આ અધ્યયનના પ્રારંભમાં "जमईयं पडुपन्नं" વગેરે ગાથામાં આવેલ "जमइयं" આ પદ છે (से त आयाण पएणं) આ પ્રમાણે આ આદાન પદથી નિષ્પન્ન નામ છે. ॥સૂ૦૧૭૯॥

अणाइसिद्धंतेणं? अणाइसिद्धंतेणं-धम्मत्थिकाए अधम्मत्थिकाए आगासत्थिकाए जीवत्थिकाए पुग्गलत्थिकाए अद्धासमए, से तं अणाइयसिद्धंतेणं। से किं तं नामेणं? नामेणं पिउपियामहस्स नामेणं उन्नामिज्जइ। से तं णामेणं। से किं तं अवयवेणं? अवयवेणं-सिंगी सिही विसाणी, दाढी पक्खी खुरी नही वाली। दुपयचउप्पयबहुपया, नंगुली केसरी कउही। परियरबंधेण भडं, जाणिज्जा महिलियं निवसणेणं॥१॥ सित्थेणं दोणवायं कविं च इक्काए गाहाए॥ से तं अवयवेणं ॥सू० १८०॥

छाया—अथ किं तत् प्रतिपक्षपदेन? प्रतिपक्षपदेन नवेषु ग्रामागरनगरखेटकर्वटमडम्बद्रोणमुखपत्तनाश्रमसंवाधसन्निवेशेषु सन्निवेश्यमानेषु, अशिवा शिवा, अग्निः शीतलः, विषं मधुरं, कल्यपालगृहेषु अम्लं स्वादुकं, यो रक्तः सः अरक्तः, यद्लावु तद् अलावु, यः सुम्भकः स कुसुम्भकः, आलापन् विपरीतभाषकः, तदेतत् प्रतिपक्षपदेन। अथ किं तत् प्रधानतया?? प्रधानतया—अशोकवनं सप्तपर्णवनं चम्पकवनं आम्रवणं नागवनं पुन्नागवनं इक्षुवणं, द्राक्षावणं शालिवनम्। तदेतत् प्रधानतया। अथ किं तत् अनादिसिद्धान्तेन? अनादिसिद्धान्तेन—धर्मास्तिकायः अधर्मास्तिकायः आकाशास्तिकायः जीवास्तिकायः पुद्गलास्तिकायः अद्धासमयः। तदेतत् अनादिसिद्धान्तेन। अथ किं तत् नाम्ना? नाम्ना—पितृपितामहस्य नाम्ना उन्नाम्यते। तदेतत् नाम्ना। अथ किं तत् अवयवेन?, २ अवयवेन—शृङ्गी, शिखी, विषाणी, दंष्ट्री, पक्षी खुरी नखी वाली। द्विपदचतुष्पदबहुपदाः लाङ्गली केसरी ककुदी। परिकरबन्धेन भटं जानीयात् महिलां निवसनेन। सिक्थेन द्रोणपाकं कविंच एकया गाथया। तदेतत् अवयवेन॥सू.१८०॥

"से किं तं पडिवक्खपएणं?" इत्यादि।

शब्दार्थ—(से किं तं पडिवक्खपएणं) हे भदन्त! प्रतिपक्षपद से निष्पन्न हुआ नाम क्या है?

"से किं तं पडिवक्खपएण?" ઈત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(से किं तं पडिवक्खपएणं) હે ભદન્ત! પ્રતિપક્ષપદથી નિષ્પન્ન થયેલ નામ શું છે?

टीका—'से किं तं' इत्यादि—

अथ किं प्रतिपक्षपदेन? इति शिष्य प्रश्नः। उत्तरयति–प्रतिपक्षपदेन-विवक्षितवस्तुधर्मस्य विपरीतो धर्मः प्रतिपक्षस्तद्वाचकं यत्पदं तेन यन्नाम निष्पद्यते तदेवं विज्ञेयम्–नवेषु=नवीनेषु ग्रामाकरनगरखेटकर्बटमडम्बद्रोणमुखपट्टणाश्रमसंबाधसन्निवेशेषु–तत्र-ग्रामः=वृतिवेष्टितः, आकरः=सुवर्णरत्नाद्युत्पत्तिस्थानम्, नगरम्=अष्टादशकरवर्जितम्, खेटं=धूलिप्राकारपरिक्षिप्तम्, कर्बटं=कुनगरम्, मडम्बं=सार्द्धक्रोशद्वयान्तर्ग्रामान्तररहितम्, द्रोणमुखं=जलस्थलपथोपेतो जननिवासः,

---

उत्तर—(पडिवक्खपएणं) विवक्षित वस्तु के धर्म का जो विपरीत धर्म है, वह प्रतिपक्ष शब्द का वाच्यार्थ है। इस प्रतिपक्ष का वाचक जो पद है, उस पद से जो नाम निष्पन्न होता है वह प्रतिपक्षपद निष्पन्न नाम है। वह इस प्रकार से है—(नवेसु गामागरणयरखेडकब्बडमडंबदोणमुहपट्टणासमसंबाहसन्निवेसेसु) नवीन, वृति वेष्टितस्थान रूप ग्राम, आकर, नगर, खेट, कर्बट, मडम्ब, द्रोणमुख, पत्तन, आश्रम, संबाह, और सन्निवेश इनके बसाये जाने पर मंगल के निमित्त (असिवा सिवा) अशिवा की जगह 'शिवा' ऐसा शब्द कहते हैं। जहां चारों ओर कांटों आदि की बाड़ लगी रहती है, उसे 'ग्राम' कहते हैं। सुवर्ण रत्न आदि की जो उत्पत्ति का स्थान होता है, वह 'आकर' कहलाता है। १८ प्रकार के कर से जो मुक्त होता है, वह 'नगर' कहलाता है। जिस की चारों ओर धूलि का कोट होता है, वह 'खेट' कहलाता है। कुत्सित जो नगर होता है, वह 'कर्बट' कह-

---

ઉત્તર–(पडिवक्ख पएणं) વિવક્ષિત વસ્તુના ધર્મનો જે વિપરીત ધર્મ છે, તે પ્રતિપક્ષ શબ્દનો વાચ્યાર્થ છે. આ પ્રતિપક્ષનું વાચક જે પદ છે, તે પદથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે, (नवेसु गामागरणयरखेडकब्बडमडंबदोणमुहपट्टणासमसंवाहसन्निवेसेसु) નવીન વૃત્તિ વેષ્ટિત સ્થાન રૂપ ગ્રામ, આકર, નગર, ખેટ, કર્બટ, મડંબ, દ્રોણમુખ પત્તન, આશ્રમ, સંવાહ અને સન્નિવેશને વસાવવામાં આવે છે ત્યારે મંગળ નિમિત્ત (असिवा सिवा) 'અશિવા'ના સ્થાને 'શિવા' એવો શબ્દ ઉચ્ચારિત કરવામાં આવે છે. જ્યાં ચોમેર કાંટાઓ વગેરેની વાડ કરવામાં આવે છે તેને ગ્રામ કહે છે સુવર્ણ, રત્ન વગેરે જ્યાં ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્થાન 'આકર' કહેવાય છે અઢાર જાતના ટેક્સ (કર) થી જે મુક્ત હોય છે તે 'નગર' કહેવાય છે. જેના ચોમેર માટીનો કોટ હોય છે તે 'ખેટ' કહેવાય છે. જે નગર કુત્સિત હોય છે તે

पत्तनं=समस्तवस्तुप्राप्तिस्थानम्, तद् द्विविधं भवति—जलपत्तनं स्थलपत्तनं चेति, नौभिर्यत्र गम्यते तज्जलपत्तनं, यत्र च शकटादिभिर्गम्यते तत्स्थलपत्तनम्, यद्वा—शकटादिभिर्नौभिर्वा यद् गम्यं तत् पत्तनं, यत् केवलं नौभिरेव गम्यं तत् पट्टनम्। उक्तंच—"पत्तनं शकटैर्गम्यं, घोटकै नौभिरेव च।

नौभिरेव तु यद् गम्यं, पट्टनं तत् प्रचक्षते ॥इति।

निगमः=प्रभूततरवणिग्जननिवासः, आश्रमः=तापसैरावासितः पश्चादपरोऽपि लोकस्तत्रागत्य वसति, संवाहः=कृषीवलैर्धान्यरक्षार्थं निर्मितं दुर्गभूमिस्थानम्,

लाता है। ढाई कोश तक जिसके आस पास में कोई गांव नहीं होता है, वह 'मडम्ब' कहलाता है। जिसमें जाने के लिये जलमार्ग और स्थल मार्ग, ये दोनों ही मार्ग होते हैं, ऐसे जननिवास का नाम 'द्रोण-मुख' है। समस्त वस्तुओं की प्राप्ति का जो स्थान होता है, वह 'पत्तन' कहलाता है। यह दो प्रकार का होता है—एक जलपत्तन और दूसरा—स्थलपत्तन। नौकाओं से होकर मनुष्य जहां पर जाते हैं, वह 'जल पत्तन' और शकट—गाड़ी—आदि से जहां पर जाने का मार्ग होता है, वह 'स्थलपत्तन' है। अथवा—शकट आदि या नौका आदि से जिसमें जाने का रास्ता होता है, वह 'पत्तन' है और जिसमें केवल नौकाओं से जाने का मार्ग होता है, वह 'पट्टन' है। यही बात 'उक्तं च' करके "पत्तनं शकटैर्गम्यं" इत्यादि श्लोक द्वारा कही गई है। जिसमें वणिक् जनों की संख्या सबसे अधिक होती है वह 'निगम' कहलाता है। तापस जन पहले जिस स्थान को बसाते हैं, उस स्थान का नाम

'કર્બટ' કહેવાય છે. જેની આસપાસ અઢી ગાઉ સુધી કોઇ ગામ ન હોય તે 'મડબ' કહેવાય છે. જેમાં જવા માટે જલમાર્ગ અને સ્થળમાર્ગ એ બન્ને માર્ગ હોય છે એવા લોકોના નિવાસસ્થાનનું નામ 'દ્રોણમુખ છે. જ્યાં બધી વસ્તુઓ મળી શકતી હોય તે 'પત્તન' કહેવાય છે. આ પત્તન બે પ્રકારનું છે—એક જલપત્તન અને બીજું સ્થળપત્તન જ્યાં માણસો નૌકાઓથી જાય છે તે જલપત્તન અને શકટ—ગાડી—વગેરેથી જ્યાં જવાય છે તે 'સ્થળપત્તન' છે અથવા શકટ વગેરે અથવા નૌકા વગેરેથી જેમાં જવાનો રસ્તો હોય તે 'પત્તન' છે અને જેમાં ફક્ત નૌકાઓથી જવાતું હોય તે 'પટ્ટન' છે એજ વાત "ઉક્તંચ કરીને "पत्तनं शकटैर्गम्य" વગેરે શ્લોક વડે કહેવામાં આવી છે જેમા વણિકોનો નિવાસ હોય તે નિગમ કહેવાય છે. તાપસો પહેલાં જે સ્થાનને વસાવે છે તે સ્થાનને 'આશ્રમ' કહે છે. પછળથી ત્યા ભલે બીજા માણસો આવીને રહેવા લાગે ધાન્યની

पर्वतशिखरस्थितजननिवासः, समागतप्रभूतपथिकजननिवासो वा, सन्निवेशः=समागतसार्थवाहादिनिवासस्थानम्, एतेषां द्वन्द्वः, तेषु तथोक्तेषु सन्निवेश्यमानेषु=सनिवासयत्सु सत्सु मङ्गलार्थम् अशिवा शिवा इत्युच्यते शिवेति शृगाली। तथा-कोऽपि कदाचित् कारणवशात् 'अग्निः शीतल', विषं मधुरम्' इति ब्रवीति। तथा-कल्यपालगृहेषु 'अम्लं स्वादुकम्' इत्युच्यते। अम्लशब्दे समुच्चारिते सुरा विनश्यति, अतोऽम्लशब्दे समुच्चारयितव्ये 'स्वादु' शब्दः समुच्चार्यते। इत्थं

'आश्रम' है। पीछे से चाहे वहां पर और भी दूसरे मनुष्यजन आकर भले ही रहने लग गये हों। धान्य की रक्षा के निमित्त किसानों द्वारा जो दुर्गमस्थान निर्मित किया जाता है, वह 'संवाह' कहलाता है। यह स्थान पर्वत की चोटी पर बनाया जाता है। अथवा जिसमें सब तरफ से आकर पथिकजन विश्राम पाते हों वह स्थान 'संवाह' कहा जाता है। जिस स्थान को इधर उधर से आये हुए सार्थवाह आदि जनों ने अपने निवास के लिये बनाया होता है उसका नाम "सन्निवेश" है। 'शिवा' नाम शृगाली का है और अशिवा-यह शब्द अमंगलरूप है, परन्तु मंगलार्थक शिव शब्द वाली होने से लोग मंगलनिमित्त अशिवा की जगह शिवा इस शब्द का प्रयोग करते हैं। (अग्गी सीयलो) तथा-कारणवशात् कोई कोई अग्नि पद के स्थान में शीतल शब्द का (विसं महुरं) विष के स्थान में मधुर शब्द का प्रयोग भी कर देता है। तथा-(कल्लालघरेसु अंबिलं साउयं) कलालों के घर में "अम्लं स्वादुकम्" अम्ल शब्द की जगह स्वादु शब्दों को

રક્ષા માટે ખેડુતો વડે જે દુર્ગમ ભૂમિસ્થાન બનાવવામાં આવે છે તે 'સંવાહ' કહેવાય છે. આ સ્થાન પર્વતના શિખર પર બનાવવામાં આવે છે. અથવા-જેમાં બધેથી પથિકો આવીને વિશ્રામ મેળવે છે તે સ્થાન 'સંવાહ' કહેવાય છે. સાર્થવાહો વગેરે આવીને જે સ્થાનને પોતાને રહેવા માટે વસાવે છે તે 'સન્નિવેશ' છે 'શિવા' શિયાળનું નામ છે. અને 'અશિવા' આ શબ્દ અમંગળ રૂપ છે પણ મંગલાર્થક શિવ શબ્દવાળી હોવાથી લોકો મંગલ નિમિત્તે અશિવાના સ્થાને 'શિવા' આ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે (अग्गी सीयलो) તેમજ કારણવશાત્ કેટલાક અગ્નિ પદના સ્થાને શીતલ શબ્દનો (विस महुर) વિષના સ્થાને મધુર શબ્દનો પ્રયોગ પણ કરે છે તેમજ (कल्लालघरेसु अंबिलं साउयं) કલાલોના ઘરોમાં "अम्लं स्वादुकम्" આમ્લ શબ્દના સ્થાને સ્વાદુશબ્દોનો વ્યવહાર કરે છે. કેમકે

शिवादीनि विशेषविषयाणि नामानि प्रदर्शितानि। सम्प्रत्यविशिष्टानि यानि नामानि तान्याह—यो रक्तकः सोऽलक्तक इत्युच्यते। यो रक्तवर्णो भवति स एव अलक्तकः=अरक्तवर्ण इत्युच्यते। रलयोरभेदात्—अरक्तकाऽलक्तकेति शब्दद्वयं बोध्यम्। तथा—यद् लाबुलाति=आदत्ते प्रक्षिप्तं जलादि वस्तु इति लाबु=पात्रम्, तदेव अलाबु=तुम्बकम् इत्युच्यते। तथा—यः सुम्भक=शुभ्रवर्णकारी, स एव कुसुम्भक इत्युच्यते। आलपन्=अत्यर्थमसमञ्जसं भाषमाणो विपरीतभाषक—भाषकाद्विपरीतः=विरुद्धः अभाषक इत्युच्यते। लोके हि यो बहुसंबद्धं प्रलपति त जनाः कथयन्ति—अभाषक

प्रयोग में लाते हैं। क्यों कि वे लोग ऐसा मानते हैं कि अम्ल शब्द का उच्चारण करने पर मदिरा नष्ट हो जाती है। इस प्रकार ये शिवादिक नाम विशेष अर्थ को विषय करने वाले नाम हैं। अब सूत्रकार जो सामान्य नाम हैं, उन्हे कहते है—(जे रत्तए से अलत्तए जे लाउए से अलाउए जे सुंभए से कुसुंभए, आलावंते विवलीयभासए) जो रक्त होता है, वह 'अलक्तक' ऐसा कहा जाता है अर्थात् जो रक्तवर्ण होता है वही अलक्तक—अरक्तवर्ण ऐसा कहा जाता है "रलयोरभेदात्" इस परिभाषा के अनुसार 'अरक्तक' और 'अलक्तक' ये दोनों समान शब्द हैं। तथा—जो लाबु-प्रक्षिप्त जलादि वस्तु को अपने में ठहराता है, वह पात्र लाबु कहलाता है। वही 'अलाबु'—कहा जाता है। तथा—जो सुम्भक—शुभ्रवर्णकारी—होता है, वही 'कुसुम्भक' ऐसा कहा जाता है। जो बहुत असमंजस बोलता है—वह भाषक से विपरीत बोलने से अभाषक कहा जाता है। लोक में

તેઓ એમ માને છે કે અમ્લ શબ્દના કથનથી મદિરા નષ્ટ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે આ શિવાદિક નામો વિશેષ અર્થને સ્પષ્ટ કરનારા નામો છે. હવે સૂત્રકાર જે સામાન્ય નામો છે તેમનું કથન કરે છે—(जे रत्तए से अलत्तए जे लाउए से अलाउए जे सुंभए से कुसुंभए, आलावते विवलीयभासए) જે રક્ત હોય છે, તે અલક્તક કહેવાય છે એટલે કે જે રક્તવર્ણ હોય છે તેજ અલક્તક 'અરક્તવર્ણ' કહેવાય છે. "रलयोरभेदात्" આ પરિભાષા મુજબ 'અરક્તક' અને 'અલક્તક' આ બન્ને શબ્દો સરખા છે તેમજ જે લાબુ—પ્રક્ષિપ્ત જલાદિ વસ્તુને પોતાના વડે સ્થિર કરે છે તે પાત્ર 'લાબુ' કહેવાય છે, તેજ 'અલાબુ' કહેવાય છે તેમજ સુંભક—શુભ્રવર્ણકારી—હોય છે, તેજ 'કુસુંભક' આ પ્રમાણે કહેવાય છે. જે બહુજ અસમંજસ બોલે છે તે ભાષકથી વિપરીત બોલવાથી અભાષક કહેવાય છે લોકમા જે વ્યક્તિ બહુજ

एवायं त्रिजेयोऽसारवचनत्वादिति। एतानि नामानि प्रतिपक्षपदेन बोध्यानि। ननु नोगौणादस्य को भेदः? इति चेदाह–नोगौणं हि कुन्तादिप्रवृत्तिनिमित्ताभावमात्रमादाय प्रवर्त्तते, इदं तु प्रतिपक्षधर्मवाचकत्वमादायेत्यनयोर्भेद इति नास्ति दोषः। इदमुपसंहरन्नाह–तदेतत् प्रतिपक्षपदेनेति। अथ किं तत् प्रधानतया? प्रधानस्य भावः प्रधानता तया यन्नाम निष्पद्यते तत् किं–किं विधम्? इति प्रश्नः। उत्तरयति–प्रधानतया–'अशोकवनम्' इत्यारभ्य 'शालिवनम्' इत्यन्तं

जो व्यक्ति बहुत ही अधिक असंबद्ध बोलता है, लोग उसे 'अभाषक' कहते हैं, क्योंकि इस के वचन सारविहीन होते हैं। ये नाम प्रतिपक्ष पद से जानना चाहिये।

शंका—नो गौण पद से इस में क्या अन्तर है?—

उत्तर—नोगौण जो पद है, वह कुन्तादि की प्रवृत्ति के निमित्त के अभाव मात्र को लेकर प्रवृत्त होता है। परन्तु यह प्रतिपक्ष के धर्म का वाचक जो शब्द है उसको लेकर प्रवृत्त होता है। इस प्रकार से इन दोनों में भेद है। (से तं पडिवक्खपएणं) इस प्रकार यह प्रतिपक्षपद से निष्पन्न हुआ नाम है। (से किं तं पाहण्णयाए) हे भदन्त! प्रधानता से जो नाम निष्पन्न होता है, वह किस प्रकार होता है?

उत्तर—(पाहण्णयाए) प्रधानता से जो नाम निष्पन्न होता है, वह इस प्रकार का होता है—(असोगवणे सत्तपण्णवणे चंपगवणे चुअवणे नागवणे पुन्नागवणे उच्छुवणे दक्खवणे सालिवणे–से तं पाहण्णयाए)

અસંબદ્ધ બોલે છે, લોકો તેને 'અભાષક' કહે છે. કેમકે એના વચન અર્થ. વિહીન હોય છે, એ નામો પ્રતિપક્ષ પદથી જાણવાં જોઈએ.

શંકા–નો ગૌણ પદ કરતાં આમાં શો તફાવત છે.

ઉત્તર–નો ગૌણ જે પદ છે, તે કુન્તાદિ–પ્રવૃત્તિ–નિમિત્તના અભાવ માત્રને લઈને પ્રવૃત્ત થાય છે. પણ આ પ્રતિપક્ષના ધર્મનો વાચક જે શબ્દ છે તેને લઈને પ્રવૃત્ત હોય છે. આ પ્રમાણે તેઓ બન્નેમાં ફરક છે. (से तं पडिवक्खपएणं) આ પ્રમાણે પ્રતિપક્ષપદથી નિષ્પન્ન થયેલ નામ છે. (से किं तं पाहण्णयाए) હે ભદન્ત! પ્રધાનતાથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે તે કેવા પ્રકારનો હોય છે?

ઉત્તર–(पाहण्णयाए) પ્રધાનતાથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે, તે આ પ્રકારનું હોય છે–(असोगवणे सत्तपण्णवणे चपगवणे चुअवणे नागवणे पुन्नागवणे उच्छुवणे दक्खवणे सालिवणे से त पाहण्णयाए) અશોકવન, સપ્તપર્ણવન,

बोध्यम्। अशोकवनादौ वृक्षान्तराणां सत्त्वेऽपि अशोकादीनां बाहुल्येन प्राधान्यादशोकवनादि व्यवहारो भवति। ननु गौणादस्य को भेदः ? इति चेदाह-क्षमादिगुणेन क्षमणादिशब्दवाच्यार्थः सामस्त्येन व्याप्यते, अशोकवनादौ तु अशोकादीनां सामस्त्येन व्याप्ति र्नास्ति, वृक्षान्तराणामपि तत्र सद्भावात्, अतो गौणादस्य भेदो बोध्यः। सम्प्रति प्रकृतमुपसंहर्त्तुमाह-तदेतत् प्रधानतयेति। अथ किं तत्

अशोकवन, सप्तपर्णवन, चम्पकवन, आम्रवन, नागवन, पुन्नागवन, इक्षुवन, द्राक्षावन, शालिवन। इस प्रकार यह प्रधानता निष्पन्न नाम है। तात्पर्य कहने का यह है कि-'अशोकवन आदि वनों में अन्य वृक्षों का भी सद्भाव रहता है, फिर भी जो वह अशोक वन कहलाता है, सो इस का कारण यह है कि वहां अशोक की प्रचुरता पाई जाती है, इसलिये अशोकवृक्षों की प्रचुरता लेकर उस वन को अशोकवन इस नाम से अभिहित किया जाता है। सप्तपर्ण आदि नामों में भी यही कारण जानना चाहिये।

शंका—गौण नाम से इस प्रधानता निष्पन्न नाम में क्या अन्तर है ?

उत्तर—क्षमादिगुण से जो क्षमण आदि शब्दों का वाच्यार्थ होता है, वह सम्पूर्णरूप से व्याप्त होता है, परन्तु अशोकवन आदि नामों में ऐसा नहीं होता है। क्योंकि वहां तो उस नाम के वाच्यार्थ की ही केवल प्रचुरता रहती है। इस प्रचुरता के सद्भाव में वहां अन्य वृक्षों का अभाव नहीं है। वे भी वहां पर हैं। इस प्रकार अशोक वनादि में

ચમ્પકવન, આમ્રવન, નાગવન, પુન્નાગવન, ઇક્ષુવન, દ્રાક્ષવન, શાલિવન, આ પ્રમાણે આ પ્રધાનતા નિષ્પન્ન નામ છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'અશોકવન' વગેરે વનોમાં બીજા વૃક્ષોનો પણ સદ્ભાવ રહે છે, છતાંએ તે અશોકવન કહેવાય છે, તો આની પાછળ એ કારણ છે કે ત્યાં અશોક વૃક્ષો અધિક પ્રમાણમાં હોય છે. અશોક વૃક્ષોના પ્રાચુર્યને લીધે જ તે વનને અશોકવન આ નામથી અભિહિત કરવામા આવે છે સપ્તપર્ણ વગેરે નામોમાં પણ આ પ્રમાણે જ જાણવું.

શંકા-ગૌણ નામથી આ પ્રધાનતા નિષ્પન્ન નામોમાં શો તફાવત છે ?

ઉત્તર-ક્ષમા વગેરે ગુણોથી જે ક્ષમણ વગેરે શબ્દોનો વાચ્યાર્થ છે, તે સંપૂર્ણ રૂપે વ્યાપ્ત હોય છે. પણ અશોકવન વગેરે નામોમા આવું થતુ નથી કેમકે ત્યા તે નામના વાચ્યાર્થની જ માત્ર પ્રચુરતા રહે છે. આ પ્રચુરતાના સદ્ભાવમાં ત્યાં બીજા વૃક્ષોનો અભાવ નથી તે બીજાં વૃક્ષો પણ ત્યા છે જ આ પ્રમાણે અશોકવન વગેરેમાં અશોક વગેરેની સામસ્ત્યેન વ્યાપ્તિ

अनादिसिद्धान्तेन? अमनम्-अन्तः-अमनम् अम-गतौ' इत्यस्माद्=ल्युट् वाच्य-वाचकरूपतया परिच्छेदः, अनादिसिद्धश्चासौ अन्तश्चेति कर्मधारयस्तेन, अर्थात्-अनादिकालादारभ्येदं वाचकम् इदं वाच्यमित्येवं सिद्धः=प्रतिष्ठितो योऽन्तः=परिच्छेदो-निर्णयस्तेन यन्नाम निष्पन्नं तत् किं=किं विधम्? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति-अनादिसिद्धान्तेन यन्नाम निष्पद्यते तदेवं विज्ञेयम्। तथाहि-धर्मास्तिकायाद्यारभ्याद्धासमयपर्यन्तानि षड् नामानि अनादिसिद्धान्तनिष्पन्नानि बोध्यानि। धर्मास्तिकायादयः प्राग्व्याख्याताः। गौणनाम्नोऽस्य भेद एवं विज्ञेयः।

अशोक आदिकों को सामस्त्येन व्याप्ति नहीं है। इस प्रकार गुण निष्पन्न नाम से इस प्रधानता निष्पन्न नाम में बहुत अन्तर है। इस प्रकार से यह प्रधानता से निष्पन्न नाम है। (से किं तं अणाइसिद्धंतेणं) हे भदन्त! अनादिसिद्धान्त से निष्पन्न नाम किस प्रकार का होता है?

उत्तर—(अणादिसिद्धंतेणं) अनादिसिद्धान्त से निष्पन्न नाम इस प्रकार का होता है-शब्दवाचक है और उसका अर्थ वाच्य है, इस प्रकार का जो वाच्य वाचकरूप से ज्ञान होता है, वह 'अन्त' है। यह अन्त अनादिकाल से सिद्ध है-अर्थात् अनादि काल से लेकर यह वाचक है और यह वाच्य है-इस रूप से सिद्ध प्रतिष्ठित है-इस अनादि सिद्ध अन्त-निर्णय-से जो नाम निष्पन्न-उत्पन्न-होता है वह अनादिसिद्धान्त निष्पन्न नाम है-वह इस प्रकार से जानना चाहिये-(धम्मत्थिकाए, अधम्मत्थिकाए, आगासत्थिकाए, जीवत्थिकाए, पुग्गलत्थिकाए, अद्धासमए) धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, आकाशास्तिकाय,

---

નથી આ રીતે ગુણ નિષ્પન્ન નામથી આ પ્રધાનતા નિષ્પન્ન નામમાં બહુજ અંતર છે. આમ આ પ્રધાનતાથી નિષ્પન્ન નામ છે. (से किं तं अणाइसिद्धंतेणं) હે ભદંત! અનાદિ સિદ્ધાન્તથી નિષ્પન્ન નામ કેવા પ્રકારનું હોય છે?

ઉત્તર-(अणादिसिद्धंतेणं) અનાદિ સિદ્ધાન્તથી નિષ્પન્ન નામ આ પ્રકારનું હોય છે-શબ્દવાચક છે અને તેનો અર્થ વાચ્ય છે, આ પ્રમાણે જે વાચ્યવાચક રૂપનુ જ્ઞાન થાય છે તે 'અંત' છે. આ 'અંત' અનાદિકાલથી સિદ્ધ છે. એટલે કે અનાદિ કાલથી જ આ વાચક છે અને આ વાચ્ય છે. આ રૂપથી સિદ્ધ પ્રતિષ્ઠિત છે. આ અનાદિ સિદ્ધ અંતનિર્ણયથી જે નામ નિષ્પન્ન-ઉત્પન્ન થાય છે તે અનાદિ સિદ્ધાન્ત નિષ્પન્ન નામ છે-તે આ પ્રમાણે થવુ જોઈએ (धम्मत्थिकाए, अधम्मत्थिकाए, आगासत्थिकाए, जीवत्थिकाए, पुग्गलत्थिकाए, अद्धासमए) ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિ-

गौणनाम्नः प्रदीपादिकस्याभिधेयं दीपकलिकादिकं स्वरूपं त्यजत्यपि, धर्मास्तिकायादयस्तु कदाचिदपि स्वरूपं न परित्यजन्तीति इदं पृथगुक्तम्। उपसंहरन्नाह—तदेतत् अनादिसिद्धान्तेनेति। अथ किं तत् नाम्ना नाम—पितृपितामहादीनामभिधेयं तेन यन्नाम संपद्यते तत् किम्? इति प्रश्नः। उत्तरयति—नाम्ना निष्पद्यमानं नामैवं विज्ञेयम्, तथाहि—यो जनः पितृपितामहस्य=पितु र्वा पितामहस्य वा, यद्वा—पितुः पितामहः—पितृपितामहः=प्रपितामहस्तस्य नाम्ना=गजदत्तदेवदत्त

जीवास्तिकाय, पुद्गलास्तिकाय, अद्धासमय। इन धर्मादिकों की व्याख्या पहिले कर दी गई है। गौणनाम से इस अनादि सिद्धान्त नाम में अन्तर है इस प्रकार से जानना चाहिये कि-'जो गौण निष्पन्न नाम का अभिधेय होता है, वह अपने स्वरूपका परित्याग भी कर देता है-जैसे दीपकलिका यह प्रदीपनाम का अभिधेय है-सो यह अपने रूप का परित्याग भी कर देती है।

परन्तु जो अनादि सिद्धान्त निष्पन्न नाम होगा वह अपने स्वरूप का कभी भी परित्याग नहीं करेगा। इसीलिये सूत्रकार ने इसका पृथक् निर्देश किया है। (से तं अणाइसिद्धंतेणं) इस प्रकार से यह अनादि सिद्धान्त से निष्पन्न नाम है। (से किं तं नामेणं?) हे भदन्त! जो नाम—नाम से निष्पन्न होता है, वह किस प्रकार का होता है?

उत्तर—(नामेणं पिउपियामहस्स नामेणं उन्नामिज्जइ) नाम से जो नाम निष्पन्न होता है, वह इस प्रकार का होता है-जैसे पिता या पितामह अथवा पिता के पितामह का जो नाम होता है वह

કાય, જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, અદ્ધાસમય આ ધર્માદિકોની વ્યાખ્યા પહેલાં કરવામાં આવી છે. ગૌણ નામથી આ અનાદિસિદ્ધાન્ત નામમાં જે અંતર છે તે આ પ્રમાણે જાણવુ-'જે ગૌણ નિષ્પન્ન નામનો અભિધેય હોય છે, તે પોતાના સ્વરૂપનો પરિત્યાગ પણ કરે છે જેમ કે દીપમાલિકા આ પ્રદીપ નામનો અભિધેય છે એટલે આ પોતાના સ્વરૂપનો પરિત્યાગ પણ કરે છે. પરંતુ જે અનાદિ સિદ્ધાન્ત નિષ્પન્ન નામ હશે તે પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કદાપિ કરશે નહીં એથી જ સૂત્રકારે આનો પૃથક્ નિર્દેશ કર્યો છે. (से तं अणाइसिद्धतेण) આ પ્રમાણે આ અનાદિ સિદ્ધાન્તથી નિષ્પન્ન નામ છે. (से किं त नामेण?) હે ભદન્ત। જે નામ નામથી નિષ્પન્ન હોય છે, તે આ પ્રકારનું હોય છે. જેમ કે પિતા કે પિતામહનુ અથવા પિતા કે પિતામહનું જે નામ હોય છે તે નામથી બનેલ નામ ગણાય છે મતલબ એ છે કે પિતા પિતામહ વગેરે જાતે એક પ્રકારના નામો છે. વ્યવહાર માટે જ

ब्रह्मदत्तादन्यतराभिधानेन उन्नाम्यते=शब्द्यते तद् नाम्ना निष्पन्नं नाम बोध्यम्। एतदुपसंहरति-तदेतत् नाम्नेति। अथ किं तत् अवयवेन अवयवोऽवयविन एकदेशस्तेन यद् नाम निष्पद्यते तत् किं=किं विधम्? इति प्रश्न.। उत्तरयति-अवयवेन निष्पन्नं नामेवं बोध्यम्। तथा हि-शृङ्गी-शृङ्गरूपेणावयवेन शृङ्गीति नाम भवति। एवं 'शिखी विषाणी' इत्यारभ्य 'केशरीककुदी' इत्यन्तानि नामानि 'शिखा विषाण' इत्याद्यवयवनिष्पन्नानि बोध्यानि। तथा-परिकरबन्धेन=विशिष्टरचनायुक्तवसननिवसनेन भटं=

नाम से बना हुआ नाम माना जाता है-तात्पर्य इसका यह है कि 'पिता पितामह' आदि स्वयं एक प्रकार के नाम हैं-व्यवहार चलाने के लिये जो इनका फिर यज्ञदत्त, देवदत्त, ब्रह्मदत्त ऐसा नाम रख लिया जाता वह नाम निष्पन्न नाम है। (से तं नामेणं) इस प्रकार यह नाम से निष्पन्न नाम है। (से किं तं अवयवेणं) हे भदन्त! अवयव निष्पन्न नाम कैसा होता है?

उत्तर—(अवयवेणं-सिंगी सिही, विसाणी, दाढी, पक्खी, खुरी नही वाली) अवयव निष्पन्न नाम ऐसा होता है-शृङ्गी, शिखी, विषाणी दंष्ट्री पक्षी, खुरी, नखी, वाली (दुपय चउप्पय, बहुपया, नंगुली, केसरी, कउही) द्विपद, चतुष्पद, बहुपद, लाङ्गली, केशरी, ककुदी तात्पर्य इसका यह है कि-अवयव अवयवी का, एकदेश कहलाता है-इस एक देश रूप अवयव से जो नाम पड़ जाता है, वह अवयव निष्पन्न नाम है। शृङ्गरूप अवयव के संबन्ध से शृंगी शिखा के संबन्ध से शिखी, कहा जाता है। इसी प्रकार से विषाणी, दंष्ट्री आदि नाम भी जानना

એમનું યજ્ઞદત્ત, દેવદત્ત, બ્રહ્મદત્ત, જેવાં નામો રાખવામાં આવે છે. એ નામો નિષ્પન્ન નામો છે (से त नामेणं) આમ આ નામથી નિષ્પન્ન નામ છે. (से किं तं अवयवेणं) હે ભદન્ત! અવયવ નિષ્પન્ન નામ કેવું હોય છે?

ઉત્તર-(अवयवेणं सिंगी, सिही, विसाणी दाढी, पक्खी. खुरी नही वाली) અવયવ નિષ્પન્ન નામ એવું હોય છે. શૃંગી, શિખી, વિષાણી, દંષ્ટ્રી,, પક્ષી ખુરી, નખી, વાલી (दुपयचउप्पय, बहुपया, नंगुली, केसरी, कउही) દ્વિપદ, ચતુષ્પદ, બહુપદ, લાંગલી, કેશરી, કકુદી તાત્પર્ય એ છે કે અવયવ-અવયવી નો એકદેશ કહેવાય છે. આ એકદેશ રૂપ અવયવથી જે નામ અસ્તિત્વમાં આવે છે તે અવયવ નિષ્પન્ન નામ છે. શૃંગ રૂપ અવયવના સંબંધથી શૃંગી શિખાના સંબંધથી શિખી નામો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. આ પ્રમાણે જ વિષાણી, દંષ્ટ્રી, વગેરે નામો વિષે પણ જાણવું જોઈએ તેમજ (परियर

योधं जानीयात्, तथा-निवसनेन=महिलोचितवस्त्रपरिधानेन महिलिकां=महिलां जानीयात्। तथा-सिक्थेन=एककणेन द्रोणपाकं=द्रोणपरिमितानामन्नानां पाकं जानीयात्। च=पुनः एकया गाथया=प्रसादादिगुणविशिष्टया एकया गाथया कविं जानीयात्। अयं भावः-भट महिलापाककवि शब्दप्रयोगः परिकरबन्धनादिप्रत्यक्षेण क्रियते, अतोऽवयवप्राधान्येनैषां प्रवृत्तत्वादेते शब्दा अपि अवयवनिष्पन्ननामत्वेनोक्ता इति। अस्य नाम्नोऽवयवप्राधान्यमाश्रित्य प्रवृत्तत्वाद् गौणनाम्नो भेदः। गौणनाम तु सामान्यतया प्रवर्त्तते, अतो गौणनामाऽभेदत्वेनास्य निरर्थकत्वशङ्का न कार्येति ॥सू० १८०॥

चाहिये। तथा-(परियरबंधेण भडं, जाणिज्जा महिलियं निवसणेणं, सित्थेणं दोणवायं, कविं च इक्काए गाहाए) विशिष्ट रचनायुक्त वस्त्रों के पहिरने से यह भट 'योधा' है ऐसा जान लिया जाता है और महिलोचित वस्त्र के परिधान से यह स्त्री है ऐसा जान लिया जाता है तथा एक कण दाने के पक जाने से द्रोण परिमित अन्न का पकना जान लिया जाता है, और प्रसाद आदि गुण विशिष्ट एक ही गाथा के देखने से यह कवि है' ऐसा जान लिया जाता है।-इसलिये भट, महिला पाक, कवि शब्दों का प्रयोग जो होता है, वह परिकर बन्धन आदि को प्रत्यक्ष में देख कर होता है, इसलिये ये शब्द अवयव की प्रधानता से निष्पन्न होने के कारण 'अवयव निष्पन्न' नाम रूप से कहे गये, जानना चाहिये। यह अवयव निष्पन्न नाम अवयव की प्रधानता को लेकर प्रवृत्त होता है, इसलिये गौण नाम से इसकी

बंधेणं भडं जाणिज्जा महिलियं निवसणेणं, सित्थेणं दोणवायं कविं च इक्काए गाहाए) विशिष्ट रचना युक्त वस्त्रो धारण करवाथी आ भट એટલે કે યોદ્ધો છે, એવું જણાઇ આવે છે અને સ્ત્રીઓ જેવા વસ્ત્રો પરિધાન કરવાથી સ્ત્રી છે એવુ જણાઇ આવે છે તેમજ એક અનાજનો કણ જાય તો દ્રોણ ચડીસાં જેટલું અનાજ હોય તે બધું જ ચડી ગયું છે એવું જણાઇ આવે છે અને પ્રાસાદ વગેરે ગુણ વિશિષ્ટ એકજ ગાથાના પરીક્ષણથી 'આ કવિ છે' એવું જણાઈ આવે છે. એથી જ ભટ, મહિલા, પાક, કવિ જેવા શબ્દોના પ્રયોગ પ્રચલિત થઇ જાય છે તે પરિકર બધન વગેરેને પ્રત્યક્ષમાં જોઇને થાય છે એથી જ આ શબ્દો અવયવની પ્રધાનતાથી નિષ્પન્ન હોવા બદલ 'અવયવ નિષ્પન્ન' નામથી નિષ્પન્ન થયેલ જાણવાં જોઈએ આ અવયવ નિષ્પન્ન નામ અવયવની પ્રધાનતાને લીધે પ્રવૃત્ત થાય છે. એથી ગૌણ નામથી તે ભિન્ન છે.

मूलम्--से किं तं संजोगेणं? संजोगे चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा-दव्वसंजोगे खेत्तसंजोगे कालसंजोगे भावसंजोगे। से किं तं दव्वसंजोगे? दव्वसंजोगे तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-सचित्ते अचित्ते मीसए। से किं तं सचित्ते? सचित्ते गोहिं गोमिए, महिसीहिं महिसिए, ऊरणीहिं-ऊरणिए, उट्टीहिं उट्टीवाले। से तं सचित्ते। से किं तं अचित्ते? अचित्ते-छत्तेणं छत्ती, दंडेन दंडी, पडेण पडी, घडेण घडी, कडेण कडी, से त्तं अचित्ते। से किं तं मीसए? मीसए-हलेणं हालिए, सगडेणं सागडिए रहेणं रहिए, नावाए नाविए, से त्तं मीसए। से तं दव्वसंजोगे से किं तं खित्तसंजोगे? खित्तसंजोगे-भारहे एरवए हेमवए एरण्णवए हरिवासए रम्मगवासए देवकुरुए उत्तरकुरुए पुव्व-विदेहए अवरविदेहए। अहवा मागहए मालवए सोरट्ठए मर-हट्ठए कुंकणए। से तं खेत्तसंजोगे। से किं तं कालसंजोगे?, कालसंजोगे-सुसमसुसमाए, सुसमाए, सुसमदूसमाए दूसमसुस-माए, दूसमाए दूसमदूसमाए। अहवा पावसए वासारत्तए, सरदए हेमंतए वसंतए गिम्हए। से तं कालसंजोगे। से किं तं

भिन्नता है। तात्पर्य यह है कि-'गौण नाम गुण की प्रधानता को लेकर सामान्यरूप से प्रवृत्त होता है। और यह नाम अवयव रूप विशेष को लेकर प्रवृत्त होता है। अतः गौण नाम के साथ इसके अभेद की आशंका करना निरर्थक है॥ सू० १८०॥

તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ગૌણ નામ ગુણની પ્રધાનતાને લઈને સામાન્ય રૂપમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને આ નામ અવયવરૂપ વિશેષને લઈને પ્રવૃત્ત હોય છે. એથી ગૌણ નામની સાથે એના અભેદની આશંકા નિરર્થક ગણાય. ॥સૂ૦૧૮૦॥

भावसंजोगे ? भावसंजोगे—दुविहे पण्णत्ते, तं जहा—पसत्थे य अपसत्थे य। से किं तं पसत्थे पसत्थे—नाणेणं नाणी दंसणेणं दंसणी, चरित्तेणं चरित्ती। से तं पसत्थे। से किं तं अपसत्थे? अपसत्थे—कोहेणं कोही, माणेणं माणी, मायाए मायी, लोहेणं लोही। से तं अपसत्थे। से तं भावसंजोगे। से तं संजोगेणं ॥सू० १८१॥

छाया—अथ किं तत् संयोगेन ? संयोगः चतुर्विध प्रज्ञप्तः, तद्यथा—द्रव्यसंयोगः, क्षेत्रसंयोगः, कालसंयोगः, भावसंयोगः। अथ कोऽसौ द्रव्यसंयोगः ? द्रव्यसंयोगः त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—सचित्तः अचित्तो मिश्रः। अथ कोऽसौ सचित्तः ? सचित्तः—

"से किं तं संजोगेणं" इत्यादि।

शब्दार्थ—(से किं तं संजोगेणं) हे भदन्त ! जो नाम संयोग से निष्पन्न होता है वह कैसा है ?

उत्तर—(संजोगे चउव्विहे पण्णत्ते) संयोग चार प्रकार का कहा गया है (तं जहा) वह इस प्रकार से है-(दव्वसंजोगे खेत्तसंजोगे, कालसंजोगे, भावसंजोगे) द्रव्य संयोग, क्षेत्र संयोग, कालसंयोग और भाव संयोग। (से किं तं दव्वसंजोगे ?) हे भदन्त ! द्रव्यसंयोग से जो नाम निष्पन्न होता है वह कैसा होता है ? (दव्व संजोगे तिविहे पण्णत्ते)

उत्तर—द्रव्य संयोग तीन प्रकार का होता है—इसलिये इनके संयोग उत्पन्न नाम भी तीन प्रकार के होते हैं। (तं जहा) जैसे-(सचित्ते अचित्ते मीसए) सचित्त संयोग, अचित्त संयोग, मिश्र

"से किं तं संजोगेणं" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ-(से किं त संजोगेण) હે ભદંત ! જે નામ સંયોગથી નિષ્પન્ન હોય છે તે કેવું છે ?

ઉત્તર-(संजोगे चउव्विहे पण्णत्ते) સંયોગ ચાર પ્રકારનો કહેવામાં આવ્યો છે. (तं जहा) તે આ પ્રમાણે છે (दव्वसंजोगे खेत्तसंजोगे, कालसंजोगे, भावसंजोगे) દ્રવ્યસંયોગ ક્ષેત્રસંયોગ, કાલસંયોગ, અને ભાવસંયોગ. (से किं तं दव्वसंजोगे ?) હે ભદંત ! દ્રવ્યસંયોગથી જેનામ નિષ્પન્ન થાય છે તે કેવું હોય છે ? (दव्वसंजोगे तिविहे पण्णत्ते).

ઉત્તર-દ્રવ્ય સંયોગ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે એથી એમના સંયોગ ઉત્પન્ન નામો પણ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. (तंजहा) જેમ કે (सचित्त अचित्ते

गोभिर्गोमान्, महिषीभिर्महिषिकः, ऊरणाभिः ऊरणिकः, उष्ट्रीभिः उष्ट्रीपालः। स एष सचित्तः। अथ कोऽसौ अचित्तः? अचित्तः-छत्रेण छत्री, दण्डेन दण्डी, पटेन पटी, घटेन घटी, कटेन कटी। स एषोऽचित्तः। अथ कोऽसौ मिश्रः? मिश्रः-

संयोग-सचित्तसंयोगज नाम इस प्रकार से है (गोहिं गोमए) गायों के संयोग से जैसे गोमान्-(महिसीहिं महिसिए) भैंसो के संयोग से महिषीमान् (ऊरणीहिं ऊरणिए) भेडियों के संयोग से मेषीमान् उट्टीहिं उट्टीवाले) ऊंटनियों के संयोग से उष्ट्रपाल। तात्पर्य यह है-कि-ग्वाला ऐसा जो नाम होता है, वह गायों के पालने आदि से निष्पन्न होता है। गायें सचित्त पदार्थ हैं, अतः ग्वाला ऐसा नाम सचित्त द्रव्य संयोगज है। इसी प्रकार से महिषीमान् आदि नामों को भी जानना चाहिये। (से किं तं अचित्ते) हे भदंत! अचित्त द्रव्य संयोगज नाम कैसा होता है?

उत्तर-(अचित्ते) अचित्त द्रव्यसंयोगज नाम इस प्रकार होता है-छत्तेणं छत्ती, दंडेणं दंडी, पडेण पडी घडेण घडी कडेण कडी (से त्तं अचित्ते) छत्र के संयोग से छत्री, दण्ड के संयोग से दण्डी, पट के संयोग से पटी घट के संयोग से घटी, कट के संयोग से कटी, ये सब अचित्त द्रव्य संयोगज नाम हैं। इस नाम की निष्पत्ति में अचित्त द्रव्य का संयोग सापेक्ष होता है-छत्र, दण्ड, पट, घट, कट, ये सब अचित्त

मीसए) सचित्तसंयोग, अचित्तसंयोग, मिश्रसंयोग, सचित्तसंयोग ज नाम आ प्रमाणे छे. (गोहिं गोमिए) गायोना संयोगथी जेम के गोमान (महिसीहिं महिसिए) भेसोना संयोगथी महिषीमान् (ऊरणीहिं ऊरणिए) मेषोना संयोगथी मेषीमान् (उट्टीहिं उट्टीवाले) ऊंटोना संयोगथी उष्ट्रीपाल तात्पर्य आ प्रमाणे छे के गोवाळ एवुं जे नाम होय छे ते गायोना रक्षण वगेरेथी निष्पन्न होय छे. गायो सचित्त पदार्थ छे एथी गोवाळ एवुं नाम सचित्त द्रव्य संयोग ज छे. आ प्रमाणे महिषीमान् वगेरे नामो विषे पण जाणी लेवुं जोईए (से किं तं अचित्ते) हे भदंत! अचित्त द्रव्य संयोग ज नाम केवुं होय छे?

उत्तर-(अचित्ते) अचित्त द्रव्य संयोग ज नाम आ प्रमाणे होय छे. (छत्तेणं, छत्ती, दंडेणं दंडो, पडेण पडी, घडेण घडी, कडेण, कडी सेत्तं अचित्ते) छत्रना संयोगथी छत्री, दंडना संयोगथी दंडी, पटना संयोगथी पटी, घटना संयोगथी घटी, कटना संयोगथी कटी, आ बधां अचित्त द्रव्य संयोग ज नामो छे. आ नामनी निष्पन्नतामां अचित्त द्रव्यनो संयोग अपेक्षित गणाय छे. छत्र, दंड, पट, घट, कट आ सर्वे अचित्त द्रव्यो छे. छत्र जेनी पासे

हलेन हालिकः, शकटेन शाकटिकः, रथेन रथिकः, नावा नाविकः। स एष मिश्रः। स एष द्रव्यसंयोगः। अथ कोऽसौ क्षेत्रसंयोगः?, क्षेत्रसंयोगः—भारतः ऐरवतः, हैमवतः ऐरण्यवतः, हरिवर्षः, रम्यकवर्षः देवकुरुजः उत्तरकुरुजः, पूर्ववैदेहकः, अपर-

---

द्रव्य हैं। छत्र जिसके पास है, वह 'छत्री'। दण्ड जिसके पास है, वह 'दण्डी' पट जिसके पास है, वह 'पटी' इत्यादि नामवाला कहलाता है। (से किं तं मीसए? मीसए—हलेण हालिए सागडेणं सागडिए, रहेणं रहिए नावाए नाविए, से त्तं मीसए से त्तं दव्वसंजोगे) हे भदन्त! मिश्र द्रव्य संयोगज नाम कैसा होता है?

उत्तर—मिश्र द्रव्य संयोगज नाम ऐसा होता है—जैसे—हल के संयोग से हालिक, शकट के संयोग से शाकटिक, रथ के संयोग से रथिक नाव के संयोग से नाविक ये सब नाम सचित्त अचित्त उभय द्रव्य संयोगज हैं। इस मिश्र द्रव्य संयोगज नाम में सचित्त द्रव्य संयोग नाम हालिक, शाकटिक आदि में हल आदि पदार्थ अचित्त और बलीवर्द—बैल आदि पदार्थ सचित्त हैं। इस प्रकार के और भी जितने नाम हों वे सब द्रव्य संयोगज नाम जानना चाहिये। (से किं तं खित्त संजोगे) हे भदन्त! क्षेत्र संयोग—क्षेत्र संयोग से निष्पन्न नाम कैसा होता है?

उत्तर—(खित्तसंजोगे) क्षेत्रसंयोगज नाम ऐसा होता है—(भारहे

છે તે છત્રી, દંડ જેની પાસે છે તે દંડી, પટ જેની પાસે છે તે પટી, વગેરે નામથી સંબોધિત થાય છે. (से किं त मीसए? मीसए—हलेण हालिए सागडेणं सागडिए, रहेणं रहिए नावाए, नाविए, सेत्तं मीसए सेत्तं दव्व संजोगे) હે ભદંત! મિશ્ર દ્રવ્ય સંયોગ જ નામ કેવું હોય છે?

ઉત્તર—મિશ્ર દ્રવ્ય સંયોગ જ નામ એવું હોય છે જેમ કે હળના સંયોગથી હાલિક, શકટના સંયોગથી શાકટિક, રથના સંયોગથી રથિક, નાવના સંયોગથી નાવિક, આ સર્વ નામો સચિત્ત અચિત્ત અને ઉભય દ્રવ્ય સંયોગ જ છે. આ મિશ્ર દ્રવ્ય સંયોગ જ નામમાં સચિત્ત દ્રવ્ય સંયોગ નામ હાલિક, શાકટિક વગેરેમાં હલ વગેરે પદાર્થ અચિત્ત અને બલીવર્દ (બળદ) વગેરે પદાર્થ સચિત્ત છે આ જાતના બીજા પણ જેટલાં નામો છે તે સર્વે દ્રવ્ય સંયોગ નામો છે એમ સમજી લેવું. (से किं त खित्तसजोगे) હે ભદન્ત! ક્ષેત્ર સંયોગ—ક્ષેત્ર સંયોગથી નિષ્પન્ન નામ કેવું હોય છે?

ઉત્તર—(खित्तसंजोगे) ક્ષેત્ર સંયોગ જ નામ એવું હોય છે. (भारहे

वैदेहकः। अथवा-मागधकः, मालवकः, सौराष्ट्रकः, महाराष्ट्रीयः, कौङ्कणकः। स एष क्षेत्रसंयोगः। अथ कोऽसौ कालसंयोगः? कालसंयोग-सुषमसुषमाजः, सुषमाजः, सुषमदुस्समाजः, दुस्समसुषमाजः दुस्समाजः दुस्समसुषमाजः। अथवा-

एरवए, हेमवए, एरण्णवए, हरिवासए, रम्मगवासए, देवकुरुए, उत्तरकुरुए, पुव्वविदेहए, अवरविदेहए) यह भारतीय है, यह ऐरवत क्षेत्रीय है, यह हैमवत क्षेत्रीय है, यह ऐरण्यवत क्षेत्र का है, यह हरिवर्ष क्षेत्र का है, यह रम्यकवर्ष का है, यह देवकुरु का है, यह उत्तरकुरु का है, यह पूर्वविदेह का है यह अपरविदेह का है। अथवा-(मागहए, मालवए, सोरट्ठए, मरहट्ठए, कुंकणए, से तं खेत्तसंजोगे) यह मागधक है, यह मालवक है, यह सौराष्ट्रक है, यह महाराष्ट्रीय है, यह कौङ्कणक है, इस प्रकार सब पूर्वोक्त जितने भी क्षेत्र के संयोग जन्य नाम हैं, वे सब क्षेत्र संयोगज नाम हैं। (से किं तं कालसंजोगे) भदन्त! काल के संयोग से जो नाम उत्पन्न होता है, वह कैसा होता है?

उत्तर-(काल संजोगे) काल के संयोग से जो नाम निष्पन्न होता है वह ऐसा होता है-(सुसमसुसमाए, सुसमाए, सुसमदूसमाए, दूसमसुसमाए, दूसमाए, दूसमदूसमाए) यह सुषम सुषमा काल में जन्मा हुआ होने से सुषमसुषमाज है, यह सुषमादुस्समाकाल में जन्मा होने से सुषम दुस्समाज है। इसी प्रकार से यह दुस्सम सुषमाज है।

એરવએ હેમવએ, એરણ્ણવએ, હરિવાસએ, રમ્મગવાસએ, દેવકુરુએ, ઉત્તરકુરુએ, પુવ્વવિદેહએ, અવરવિદેહએ) આ ભારતીય છે, આ ઐરવત ક્ષેત્રના છે, આ હૈમવત ક્ષેત્રના છે, આ ઐરણ્યવત ક્ષેત્રીય છે, આ હરિવર્ષ ક્ષેત્રીય છે, આ રમ્યક વર્ષીય છે, આ દેવકુરુ ક્ષેત્રીય છે આ ઉત્તર કુરુનો છે, આ પૂર્વવિદેહનો છે આ અપર વિદેહનો છે અથવા (मागहए, मालवए, सोरट्ठए, मरहट्ठए, कुंकणए, से तं खेत्तसंजोगे) આ માગધ છે, આ માલવક છે આ સૌરાષ્ટ્રક છે, આ મહારાષ્ટ્રીય છે, આ કોંકણક છે આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત જેટલાં સંયોગજન્ય નામો છે તે સર્વે ક્ષેત્ર સંયોગ જ નામો છે. (से किं तं कालसंजोगे) હે ભદન્ત! કાલના સંયોગથી જે નામ ઉત્પન્ન હોય છે, તે કેવું હોય છે?

ઉત્તર-(काल संजोगे) કાલના સંયોગથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે, તે એવું હોય છે. (सुसमसुसमाए, सुसमाए, सुसमदूसमाए, दूसमसुसमाए, दूसमाए, दूसमदूसमाए) આ સુષમ સુષમા કાળમાં જન્મેલ હોવાથી સુષુમા જ છે. આ સુષમ દુસ્સમામાં જન્મેલ હોવાથી સુષમદુસ્સમા જ છે. આ પ્રમાણે આ દુસ્સમ સુષમા જ છે. આ દુસ્સમા જ છે આ દુસ્સમા દુસ્સમા જ છે. અથવા

प्रावृषिकः वर्षारात्रिकः शारदः हैमन्तकः वासन्तकः ग्रैष्मकः । स एष कालसंयोगः । अथ कोऽसौ भावसंयोगः ? भावसंयोगो द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—प्रशस्तश्च अप्रशस्तश्च । अथ कोऽसौ प्रशस्तः ? प्रशस्तः—ज्ञानेन ज्ञानी, दर्शनेन दर्शनी, चारित्रेण चारित्री । स एष प्रशस्तः । अथ कोऽसौ अप्रशस्तः ? क्रोधेन क्रोधी, मानेन मानी,

---

यह दुस्समाज है । यह दुस्सम दुस्समाज है । अथवा—(पावसए वासारत्तए, सरदए, हेमंतए, वसंतए, गिम्हए) यह प्रावृषिक है, वर्षा रात्रिक है, शारद है, हेमन्तक है, वासन्तक है, ग्रीष्मक है । (से तं कालसंजोगे) इस प्रकार ये सब नाम काल के संयोग को लेकर निष्पन्न होने के कारण काल संयोगज हैं । (से किं तं भावसंजोगे ?) हे भदन्त ! भाव के संयोग को लेकर जो नाम उत्पन्न होता है वह कैसा होता है ?

उत्तर—(भावसंजोगे—दुविहे पण्णत्ते) भाव संजोग को लेकर जो नाम निष्पन्न होता है, वह इस प्रकार से होता है—यह भाव संयोग दो प्रकार का प्रज्ञप्त हुआ है—(तंजहा) जैसे—(पसत्थे य अपसत्थे य) एक प्रशस्त भाव संयोग और दूसरा अप्रशस्त भाव संयोग । (से किं तं पसत्थे) हे भदन्त ! प्रशस्त भाव कौन हैं ?

उत्तर—(नाणेणं नाणी, दंसणेणं, दंसणी, चरित्तेणं, चरित्ती) ज्ञान, दर्शन, चरित्र ये प्रशस्त भाव हैं, इनके संयोग को लेकर ज्ञान से ज्ञानी, दर्शन से दर्शनी और चारित्र से चारित्री ऐसा जो नाम

(पावसए वा सारत्तए, सरदए, हेमतए, वसंतए, गिम्हए) આ પ્રાવૃષિક છે, વર્ષા રાત્રિક છે, શારદ છે હૈમન્તક છે, વાસન્તક છે આ ગ્રીષ્મક છે, (से त काल संजोगे) આ પ્રમાણે આ સર્વ નામો કાળના સંયોગથી નિષ્પન્ન હોવા બદલ કાલ સંયોગ જ છે. (से किं तं भावसजोगे ?) હે ભદંત ! ભાવના સયોગને લઈને જે નામ થાય છે તે કેવુ હોય છે.

ઉત્તર–(भाव संजोगे–दुविहे पण्णत्ते) ભાવ સંયોગના આધારે જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે, તે આ પ્રમાણે હોય છે આ ભાવ સંયોગ બે પ્રકારનો પ્રજ્ઞપ્ત થયેલો છે. (तंजहा) જેમ કે (पसत्थे य अपसत्थेय) એક પ્રશસ્ત ભાવ સંયોગ અને બીજો અપ્રશસ્ત ભાવ સંયોગ (से किं तं पसत्थे) હે ભદન્ત ! પ્રશસ્ત ભાવો કયા છે ?

ઉત્તર–(नाणेणं नाणी दंसणेणं, दंसणी, चरित्तेण चरित्ती) જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આ પ્રશસ્ત ભાવો છે. આ ભાવોના સયોગથી જ્ઞાનથી જ્ઞાની, દર્શનથી દર્શની, અને ચારિત્રથી ચારિત્રી એવા જે નામો નિષ્પન્ન થાય છે, તે

मायया मायी, लोभेन लोभी। स एषोऽप्रशस्तः। स एष भावसंयोगः। तदेतत् संयोगेन ॥सू० १८१॥

टीका—'से किं तं' इत्यादि—

अथ किं तत् संयोगेन? संयोगेन यन्नाम निष्पद्यते तत् किम्? इति शिष्य प्रश्नः। उत्तरयति-संयोगो हि द्रव्यसंयोग-क्षेत्रसंयोगकालसंयोगभावसंयोगभेदेन चतुर्विधः। तत्र-द्रव्यसंयोगः सचित्ताचित्तमिश्रभेदेन त्रिविधः प्रज्ञप्तः। तत्र सचित्त-द्रव्यसंयोगेन-गोमान् महिषीमान् इत्यादि नाम निष्पद्यते। अचित्तद्रव्यसंयोगेन-छत्री दण्डीत्यादि। मिश्रद्रव्यसंयोगेन-हालिकः शाकटिक इत्यादि। अत्र हलादी-नामचेतनत्वं बलीवर्दादीनां सचेतनत्वमितिमिश्रता बोध्या, एवंविधानि नामानि द्रव्यसंयोगजानि विज्ञेयानि। क्षेत्रसंयोगेन भरतैरण्यवतादीनि मागधमालवकादीनि वा नामानि निष्पद्यन्ते। कालसंयोगेन-सुषमसुषमाजादीनि प्रावृषिकादीनि वा

निष्पन्न होता है, वह प्रशस्त भाव संयोगज नाम है। (से किं तं अपसत्थे) हे भदन्त! अप्रशस्त भाव कौन है?

उत्तर—(अपसत्थे) अप्रशस्त भाव इस प्रकार है। (कोहेणं कोही, माणेणं माणी, मायाए मायी, लोहेणं लोही, से तं अपसत्थे) क्रोध, मान, माया, और लोभ ये अप्रशस्त भाव हैं। इनके संबध को लेकर यह क्रोधी है, यह मानी है, यह मायावी है, यह लोभी है। तात्पर्य यह है कि क्रोध के संबन्ध से क्रोधी मान के संबन्ध से मानी आदि नाम निष्पन्न होते हैं। ये सब ज्ञान आदि और क्रोध आदि आत्मा के ही प्रशस्त और अप्रशस्त भाव हैं। (से तं भावसंजोगे) इस प्रकार यह भाव संयोगज नाम है। (से तं संजोगेणं) इस प्रकार

પ્રશસ્ત ભાવ સંયોગ જ નામો છે. (से किं तं अपसत्थे) હે ભદંત! અપ્રશસ્ત ભાવો કયા કયા છે?

ઉત્તર-(अपसत्थे) અપ્રશસ્ત ભાવો આ પ્રમાણે છે (कोहेणं कोही माणेणं माणी, मायाए मायी, लोहेणं लोही, से तं अपसत्थे) ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ આ બધા અપ્રશસ્ત ભાવો છે. આ ભાવોના સંબંધથી આ ક્રોધી છે, આ માની છે, આ માયાવી છે આ લોભી છે એવાં નામો નિષ્પન્ન થાય છે. તાત્પર્ય આ છે કે ક્રોધના સંબંધથી ક્રોધી, માનના સંબંધથી માની વગેરે નામો નિષ્પન્ન થાય છે. આ બધા જ્ઞાન વગેરે અને ક્રોધ વગેરે આત્માના જ પ્રશસ્ત તેમજ અપ્રશસ્ત ભાવો છે. (से तं भावसंजोगे) આ પ્રમાણે આ ભાવ સંયોગ જ નામ છે. (से त संजोगेणं) આ પ્રમાણે સંયોગ જ

निष्पद्यन्ते । भावसंयोगः- भावः=पर्यायस्तस्य संयोगः प्रशस्ताप्रशस्तभेदेन द्विविधः। तत्र प्रशस्तसंयोगेन ज्ञानीत्यादि नाम निष्पद्यते । अप्रशस्तसंयोगेन तु क्रोधीमानीत्यादि । इत्थं चतुर्विधानि संयोगजानि नामानि बोध्यानि । इदमपि संयोगप्रधानतया प्रवृत्तत्वाद् गौणाद् भिद्यते। एतदुपसंहरन्नाह–तदेतत् संयोगेनेति ॥सू० १८१॥

मूलम्–से किं तं पमाणेणं? पमाणे चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा–नामप्पमाणे ठवणप्पमाणे दव्वप्पमाणे भावप्पमाणे । से किं तं नामप्पमाणे?, २ जस्स णं जीवस्स वा अजीवस्स वा, जीवाण वा, तदुभयस्स वा, तदुभयाण वा पमाणेत्ति नामं कज्जइ । से तं णामप्पमाणे ॥सू० १८२॥

छाया—अथ किं तत् प्रमाणेन? प्रमाणं चतुर्विधं प्रज्ञप्तम् , तद्यथा–नामप्रमाणं स्थापनाप्रमाणं द्रव्यप्रमाणं भावप्रमाणम् । अथ किं तत् नामप्रमाणं? नामप्रमाणं

जो संयोगज नाम चार प्रकार का कहा गया है वह इस प्रकार से होता है ऐसा जानना चाहिये–इस संयोगज नाम में संयोग के प्रधानता की विवक्षा है–अतः संयोग की प्रधानता से यह प्रवृत होता है, इसलिये गौण नाम से इसमें भिन्नता जाननी चाहिये ॥सू० १८१॥

"से किं तं पमाणेणं" इत्यादि ।

शब्दार्थ—(से किं तं पमाणेणं?) हे भदन्त! प्रमाण से जो नाम निष्पन्न होता है वह कैसा या कितने प्रकार का होता है ?

उत्तर—(पमाणे चउव्विहे पण्णत्ते) प्रमाण चार प्रकार का प्रज्ञप्त हुआ है । अतः प्रमाण निष्पन्न नाम भी चार प्रकार का होता है । (तंजहा) वह चतुष्प्रकारता इस प्रकार से है। (नामप्पमाणे,

---

નામ ચાર પ્રકારથી વિભક્ત કરેલ છે તે આ પ્રમાણે જ છે. તેમ સમજવું આ સચોગ જ નામમાં સંચોગના પ્રાધાન્યની વિવક્ષા છે. એથી સંચગની પ્રધાનતાથી જ આ પ્રવૃત્ત હોય છે, એથી ગૌણ નામથી આમાં ભિન્નતા સમજવી જોઇએ ॥સૂ૦૧૮૧॥

"से किं तं पमाणेणं" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ–(से किं तं पमाणेणं?) હે ભદંત! પ્રમાણથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે તે કેવાં અને કેટલાં પ્રકારના હોય છે?

ઉત્તર–(पमाणे चउव्विहे पण्णत्ते) પ્રમાણ ચાર પ્રકારના પ્રજ્ઞપ્ત થયેલ છે. એથી પ્રમાણ નિષ્પન્ન નામ પણ ચાર પ્રકારનું હોય છે. (तंजहा) તે ચારે-

यस्य खलु जीवस्य वा अजीवस्य वा जीवानां वा अजीवानां वा तदुभयस्य वा तदुभयेषां वा प्रमाणमिति नाम क्रियते। तदेतत् नामप्रमाणम् ॥सू० १८२॥

टीका—'से किं तं' इत्यादि—

अथ किं तत् प्रमाणेन-प्रमीयते=परिच्छिद्यते-निश्चीयते वस्तु अनेनेति प्रमाणं तेन यन्नाम निष्पद्यते तत् किं=किं विधम्? इति शिष्य प्रश्नः। उत्तरयति-प्रमाणं हि नाम स्थापनाद्रव्यभावभेदेन चतुर्विधम्। तत्र नामप्रमाणं जिज्ञासितु-मनाः शिष्यः पृच्छति-अथ किं तत् नाम प्रमाणम्? इति। नामैव वस्तुपरिच्छेद-हेतुत्वात् प्रमाणं नामप्रमाणं, तेन हेतुभूतेन किं नाम भवतीति प्रश्नाभिप्रायः।

ठवणप्पमाणे, दव्वप्पमाणे, भावप्पमाणे) नाम प्रमाण, स्थापना प्रमाण, द्रव्य प्रमाण, भाव प्रमाण। (से किं तं नामप्पमाणे) हे भदन्त! नाम प्रमाण क्या है?

उत्तर—(जस्स णं जीवस्स वा, अजीवस्स वा, जीवाण वा, अजीवाण वा, तदुभयस्स वा, तदुभयाण वा पमाणेत्ति नामं कज्जइ से तं णामप्पमाणे) जिस किसी जीव का, अथवा अजीव का, अथवा जीवों का, अथवा अजीवों का, अथवा जीव अजीव दोनों का अथवा जीवों अजीवों दोनों का प्रमाण ऐसा जो नाम किया जाता है, वह नाम प्रमाण है। जिसके द्वारा वस्तु का निश्चय किया जाता है, वह 'प्रमाण है। इस प्रमाण से जो नाम निष्पन्न होता है, वह चार प्रकार का होता है। वस्तु के परिच्छेद का हेतु नाम होता है, इसलिये नाम को ही यहां प्रमाण कहा है। किसी जीव आदि पदार्थ का प्रमाण ऐसा जो नाम रखलिया जाता है, वह 'नाम प्रमाण' है। यह प्रमाण

ચાર પ્રકાર આ પ્રમાણે છે. (नामप्पमाणे, ठवणप्पमाणे, दव्वप्पमाणे भावप्प-माणे) નામપ્રમાણ, સ્થાપનાપ્રમાણ, દ્રવ્યપ્રમાણ, ભાવપ્રમાણ. (से किं तं नाम-प्पमाणे) હે ભદંત! નામપ્રમાણ શું છે?

ઉત્તર—(जस्स णं जीवस्स वा, अजीवस्स वा, जीवाण वा, अजीवाण वा, तदुभयस्स वा, तदुभयाण वा पमाणेत्ति नाम कज्जइ से तं णामप्पमाणे) ગમે તે જીવનું, અથવા અજીવનું, અથવા જીવોનું અથવા અજીવોનું, અથવા જીવ અજીવ બન્નેનું અથવા જીવો અજીવો બન્નેનું પ્રમાણ એવું જે નામ રાખવામાં આવે છે તે નામ પ્રમાણ છે જેના વડે વસ્તુનો નિશ્ચય કરવામાં આવે છે, તે 'પ્રમાણ' છે. આ પ્રમાણથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે, તે ચાર પ્રકારનાં હોય છે. વસ્તુના પરિચ્છેદનો હેતુ નામ હોય છે, એથી નામને જ અહીં પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે, ગમે તે જીવ વગેરેનું પ્રમાણ એવું જે નામ રાખવામાં આવે છે તે 'નામપ્રમાણ' છે. આ પ્રમાણ સ્થા-

एवं सर्वत्रापि भावना कार्या। उत्तरयति—नामप्रमाणं हि—यस्य जीवस्य अजीवस्य वेत्यादीनां प्रमाणमिति संज्ञा क्रियते तद् बोध्यम्। इदं हि न स्थापनाद्रव्यभावहेतुकम्, अपि तु नाममात्रविरचनमेव, अत इदं नामप्रमाणमित्युच्यते। एतदुपसंहरन्नाह—तदेतत् नामप्रमाणमिति ॥सू० १८२॥

मूलम्—से किं तं ठवणप्पमाणे?, ठवणप्पमाणे सत्तविहे पण्णत्ते, तं जहा—णक्खत्तदेवयकुले पासंडगणे य जीवियाहेउं। आभिप्पाइयणामे ठवणानामं तु सत्तविहं॥१॥ से किं तं णक्खत्तणामे?, णक्खत्तणामे—कित्तिआहिं जाए—कित्तिए कित्तिआदिण्णे, कित्तिआधम्मे, कित्तिआसम्मे, कित्तिआदेवे, कित्तिआदासे, कित्तिआसेणे, कित्तिआरक्खिए। रोहिणीहिं जाए—रोहिणिए, रोहिणिदिन्ने, रोहिणिधम्मे, रोहिणिसम्मे, रोहिणिदेवे रोहिणिदासे, रोहिणिसेणे, रोहिणिरक्खिए य। एवं सव्वनक्खत्तेसु नामा भाणियव्वा। एत्थं संगहणिगाहाओ—कित्तियरोहिणिमिगसिरं,—अद्दा य पुणव्वसु य पुस्से य। तत्तो य असिलेसा, महा

स्थापना द्रव्य और भाव हेतुक नहीं होता है। किन्तु नामहेतुक होता है, इसलिये वह नाम प्रमाण ऐसा कहा जाता है। नामप्रमाण में केवल प्रमाण की जीवादिक पदार्थों में संज्ञा मात्र ही की जाती है। इसलिये यह नाम प्रमाण कहा गया है। तात्पर्य कहने का यह है—कि—'किसी भी जीव अजीव आदि पदार्थ में "यह प्रमाण है" ऐसा जो नाम निक्षेप किया जाता है, वह नाम प्रमाण है। ॥सू०१८२॥

પના દ્રવ્ય અને ભાવ હેતુક ગણાતું નથી પણ નામ હેતુક હોય છે. એથી તે નામ પ્રમાણ એમ કહેવાય છે. નામ પ્રમાણમાં ફક્ત પ્રમાણની જીવ વગેરે પદાર્થોમાં સંજ્ઞા માત્ર જ રાખવામાં આવે છે એથી આ નામ પ્રમાણ કહેવાય છે તાત્પર્ય એ છે કે 'ગમે તે જીવ અજીવ વગેરે પદાર્થોમાં' આ પ્રમાણ છે એવું જે નામ નિક્ષેપ કરવામાં આવે છે, તે નામ પ્રમાણ છે. ॥સૂ૦૧૮૨॥

उ दो फग्गुणीओ य ॥१॥ हत्थो चित्ता साती, विसाहा तहय होई अणुराहा। जेट्ठा मूला पुव्वासाढा तह उत्तरा चेव ॥२॥ अभिई सवणे धनिट्ठा, सत्तभिसदा दो य होंति भद्दवया। रेवइ अस्सिणि भरणी, एसा नक्खत्तपरिवाडी ॥३॥ से तं नक्खत्तनामे। से किं तं देवयाणामे?, देवयाणामे—अग्गिदेवयाहिं जाए—अग्गिए, अग्गिदिण्णे, अग्गिसम्मे, अग्गिधम्मे, अग्गिदेवे, अग्गिदासे, अग्गिसेणे, अग्गिरक्खिए। एवं सव्वनक्खत्तदेवया नामा भाणियव्वा। एत्थंपि संगहणिगाहाओ—अग्गि पयावई सोमे, रुद्दो अदिती विहस्सई सप्पे। पिति भग अज्जम सविया तट्ठा वाऊय इंदग्गी ॥१॥ मित्तो इंदो निरई, आऊ विस्सो य बंभ विण्हूया। वसु वरुण अय विवद्धी पूसे आसे जमे चेव ॥२॥ से तं देवयाणामे। से किं तं कुलनामे? कुलनामे—उग्गे भोगे रायण्णे खत्तिए इक्खागे णाए कोरव्वे। से तं कुलनामे। से किं तं पासंडनामे?, पासंडनामे--समणे य पंडुरंगे, भिक्खू कावालिए य तावसए। परिवायगे। से तं पासंडनामे। से किं तं गणनामे?, गणनामे मल्ले मल्लदिन्ने मल्लधम्मे मल्लसम्मे मल्लदेवे मल्लदासे मल्लसेणे मल्लरक्खिए। से त्तं गणनामे। से किं तं जीवियनामे? जीवियनामे--अवकरए उक्कुरुडए उज्झिअए कज्जवए सुप्पए। से तं जीवियनामे। से किं तं आभिप्पाइय णामे? आभिप्पाइयनामे--अंबए निंबए बकुलए पलासए सिणए पिलूए करीरए। से तं आभिप्पाइयनामे। से तं ठवणप्पमाणे ॥सू० १८३॥

छाया—अथ किं तत् स्थापनाप्रमाणम्? स्थापनाप्रमाणं–सप्तविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा–नक्ष०.देवताकुलं पाषण्डगणं च जीवितहेतु। आभिप्रायिकनाम स्थापनानाम तु सप्तविधम्। अथ किं तत् नक्षत्रनाम?, नक्षत्रनाम–कृत्तिकासु जातः कार्तिकः, कृत्तिकादत्तः कृत्तिकाधर्मः कृत्तिकाशर्मा कृत्तिकादेवः कृत्तिकादासः, कृत्तिकासेनः, कृत्तिकारक्षितः। रोहिणीषु जातः–रौहिणेयः, रोहिणीदत्तः रोहिणीधर्मः, रोहिणीशर्मा, रोहिणीदेवः, रोहिणीदासः, रोहिणीसेनः, रोहिणीरक्षितश्च। एवं सर्व नक्षत्रेषु नामानि भणितव्यानि। अत्र संग्रहणीगाथाः–कृत्तिका१ रोहिणी२ मृगशिराः३ आर्द्राश्च४ पुनर्वसू च५ पुष्यं च६। ततश्च अश्लेषा७ मघा८ द्वे फल्गुन्यौ च९–१०॥१॥ हस्तः११ चित्रा१२ स्वातिः१३ विशाखा१४ तथा च भवति अनुराधा१५। ज्येष्ठा१६ मूला१७ पूर्वाषाढा१८ तथा उत्तरा१९ चैव॥२॥ अभिजित् २० श्रवणा२१ धनिष्ठा२२ शतभिषग् २३ द्वे च भवतः भाद्रपदे २४–२५। रेवती२६ अश्विनी२७ भरणी२८ एषा नक्षत्रपरिपाटिः॥३॥ तदेतत् नक्षत्रनाम। अथ किं तत् देवता नाम? देवतानाम–अग्निदेवतासु जातः आग्निकः, अग्निदत्तः, अग्निशर्मा, अग्निधर्मः, अग्निदेवः, अग्निदासः, अग्निसेनः अग्निरक्षितः। एवं सर्वनक्षत्रदेवता नामानि भणितव्यानि। अत्रापि संग्रहणी गाथाः–अग्निः१ प्रजापतिः२ सोमो३ रुद्रः४ अदितिः५ बृहस्पतिः६ सर्पः७। पितरो८ भगोऽर्यमा९–१० सविता११ त्वष्टा१२ वायुश्च१३ इन्द्राग्निः१४॥१॥ मित्र१५ इन्द्रो१६ निर्ऋतिः१७ अम्भः१८ विश्वश्च१९ ब्रह्मा२० विष्णुः२१। वसुर्वरुणः२२–२३ अजो२४ विवर्द्धिः२५ पूषा२६ अश्वो२७ यमश्चैव२८॥१॥ तदेतत् देवतानाम। अथ किं तत् कुलनाम?, कुलनाम–उग्रः, भोगः, राजन्यः, क्षत्रियः, ऐक्ष्वाकः, ज्ञातः, कौरव्यः। तदेतत् कुलनाम। अथ किं तत् पाषण्डनाम?२ श्रमणश्च पाण्डुराङ्गो भिक्षुः कापालिकश्च तापसः। परिव्राजकः। तदेतत् पाषण्डनाम। अथ किं तद् गणनाम? गणनाम–मल्लः, मल्लदत्तः, मल्लधर्मः, मल्लशर्मा, मल्लदेवः, मल्लदासः, मल्लसेनः, मल्लरक्षितः। तदेतद् गणनाम। अथ किं तत् जीवितनाम?, जीवितनाम–अवकरकः, उत्कुरुटकः, उज्झितकः, कचवरकः, शूर्पकः। तदेतत् जीवितनाम। अथ किं तत् अभिप्रायिकनाम? अभिप्रायिकनाम,–अम्बकः, निम्बकः, बकुलकः, पलाशकः, स्नेहकः, पीलुकः, करीरकः, तदेतत् अभिप्रायिकनाम। तदेतत् स्थापनाप्रमाणम् ॥सू० १८३॥

टीका—'से किं तं ठवणप्पमाणे' इत्यादि—

अथ किं तत् स्थापनाप्रमाणम्? स्थापनाप्रमाणेन यद् नाम निष्पद्यते तत् किं–किंविधम्? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति–स्थापनानाम हि नक्षत्रनामदेवनाम

कुलनाम पाषण्डनामगणनाम जीवितहेतुनामाभिप्रायिकनामभेदेन सप्तविधं प्रज्ञप्तम्। अयं भावः–नक्षत्रदेवता–कुलगणादीन्याश्रित्य यत्कस्यचिन्नामस्थापनं क्रियते, सा इह स्थापना गृह्यते, सैव प्रमाणं तेन हेतुभूतेन सप्तविधं नाम निष्पद्यते इति। तत्र

अब सूत्रकार स्थापना प्रमाण से जो नाम निष्पन्न होता है उसके विषक में कहते हैं—"से किं तं ठवणप्पमाणे" इत्यादि—

शब्दार्थ–(से किं तं ठवणप्पमाणे?) हे भदन्त! स्थापना प्रमाण से जो नाम निष्पन्न होता है वह कितने प्रकार का होता है? (ठवणप्पमाणे सत्तविहे पण्णत्ते) स्थापना प्रमाण से जो नाम निष्पन्न होता है, वह सात प्रकार का कहा गया है (तंजहा) जैसें (नक्खत्त देवयकुले पासंडगणे य जीवियाहेउं। आभिप्पाइयणामे ठवणा नाम तु सत्तविहं) नक्षत्र नाम देवनाम, कुलनाम,, पाषण्डनाम, गणनाम, जीवितहेतुनाम, अभिप्रायिकनाम। तात्पर्य यह है–नक्षत्र देवता, कुल, गण, आदि का आश्रय करके जो किसी के नाम का स्थापन किया जाता है, वह यहां स्थापना से गृहीत हुआ है। यह स्थापना ही प्रमाण है। इस हेतुभूत स्थापना प्रमाण से सात प्रकार का नाम निष्पन्न होता है। इन सप्तविध नामों के बीच में नक्षत्रों को आश्रित करके जो नाम स्थापित किया जाता है–उसे अब सूत्रकार कहते हैं–

હવે સૂત્રકાર સ્થાપના પ્રમાણુથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે તે વિષે કહે છે– "से किं तं ठवणप्पमाणे" ઈત્યાદિ—

શબ્દાર્થ–(से किं तं ठवणप्पमाणे?) હે ભદંત! સ્થાપના પ્રમાણુથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે તેના કેટલા પ્રકાર હોય છે?

ઉત્તર–(ठवणप्पमाणे सत्तविहे पण्णत्ते) સ્થાપનાપ્રમાણુથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે, તે સાત પ્રકારનાં કહેવામાં આવ્યાં છે. (तंजहा) જેમ કે (नक्खत्त देवयकुले पासडगणे य जीवियाहेउं। आभिप्पाइयणामे ठवणानाम तु सत्तविहं) નક્ષત્રનામ, દેવનામ, કુલનામ, પાષંડનામ, ગણુનામ, જીવિતહેતુનામ, અભિપ્રાયિકનામ તાત્પર્ય એ છે કે નક્ષત્ર દેવતા, કુલ, ઠાણુ વગેરેના આધારે જે નામની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. તે અહીં સ્થાપના શબ્દથી ગૃહીત થયેલ છે. આ સ્થાપના જ પ્રમાણુ છે. આ હેતુભૂત સ્થાપના પ્રમાણુથી સાત પ્રકારના નામો નિષ્પન્ન થાય છે. આ સપ્તવિધ નામોમાં નક્ષત્રોના આધારે જે નામોની સ્થાપના કરવામાં આવે છે, સૂત્રકાર હવે તે વિષે કહે છે.

सप्तविधनामसध्ये नक्षत्राण्याश्रित्य यन्नाम स्थाप्यते तद्दर्शयति-कृत्तिकासु जातः-कार्त्तिकः कृत्तिकाभिर्दत्तः-कृत्तिकादत्त इत्यादि। एवं रोहिण्याद्यवशिष्टनक्षत्रेष्वपि समूह्यानि। सकलनक्षत्राणि संग्रहीतुं तिस्रः संग्रहणी गाथाः प्राह-'कित्तियरोहिणी'

प्रश्न—(से किं तं णक्खत्तणामे?) हे भदन्त! वह नक्षत्र नाम क्या है अर्थात् नक्षत्रों को आश्रित करके जो किसी का नाम स्थापित किया जाता है' वह कैसा होता है?

उत्तर—(णक्खत्तणामे) वह नक्षत्र नाम इस प्रकार से स्थापित होता है-(कित्तिआहिं जाए, कित्तिए, कित्तिआदिण्णे, कित्तियाधम्मे, कित्तियासम्मे, कित्तियादेवे, कित्तिआदासे, कित्तिआसेणे, कित्तिआरक्खिए) कार्तिक, कृत्तिकादत्त, कृत्तिकाधर्म, कृत्तिकाशर्मा, कृत्तिकादेव, कृत्तिकादास, कृत्तिकासेन, कृत्तिकारक्षित इस प्रकार ये नाम कृत्तिका नक्षत्र में जन्म होने के कारण होते हैं। (रोहिणीहिं जाए-रोहिणिए रोहिणीदिन्ने रोहिणिधम्मे, रोहिणिसम्मे, रोहिणिदेवे, रोहिणिदासे, रोहिणिसेणे, रोहिणिरक्खिए) रौहिणेय, रोहिणीदत्त, रोहिणी धर्म, रोहिणीशर्मा, रोहिणीदेव, रोहिणीदास, रोहिणिसेन, रोहिणी रक्षित। इस प्रकार ये नाम रोहिणी नक्षत्र में जन्म होने के कारण होते हैं। (एवं सव्वनक्खत्तेसु नामा भाणियव्वा) इसी प्रकार से और भी अवशिष्ट नक्षत्रों को आश्रित करके नाम उनमें जन्म होने के कारण

પ્રશ્ન-(से किं तं णक्खत्तणामे?) હે ભદંત! નક્ષત્ર નામ શું છે? એટલે કે નક્ષત્રોના આધારે જે નામ રાખવામાં આવે છે, તે કેવું હોય છે?

ઉત્તર-(णक्खत्तणामे) તે નક્ષત્રનામ આ પ્રમાણે સ્થાપિત કરવામાં આવે છે (कित्तिआहिं जाए, कित्तिए, कित्तिआदिण्णे कित्तियाधम्मे कित्तिआसम्मे, कित्तिआदेवे, कित्तिआदासे, कित्तिआसेणे कित्तिआरक्खिए) કાર્તિક, કૃતિકાદત્ત, કૃત્તિકાધર્મ, કૃત્તિકાશર્મા, કૃત્તિકાદેવ, કૃત્તિકાદાસ કૃત્તિકાસેન, કૃત્તિકારક્ષિત આ જાતના નામો કૃત્તિકા નક્ષત્રમાં જન્મેલાઓના રાખવામાં આવે છે. (रोहिणीहिं जाए-रोहिणीए, रोहिणीदिन्ने, रोहिणीधम्मे, रोहिणीसम्मे, रोहिणिदेवे, रोहिणीदासे, रोहिणीसेणे, रोहिणी रक्खिए) રૌહિણેય. રોહિણીદત્ત, રોહિણીધર્મ' રોહિણીશર્મા, રોહિણીદેવ, રોહિણીદાસ, રોહિણીસેન, રોહિણીરક્ષિત, આટલા નામો આ નક્ષત્રમાં જન્મેલાઓના રાખવામાં આવે છે. (एवं सव्वनक्खत्तेसु नामा भाणियव्वा) આ પ્રમાણે બીજા પણ બાકી રહેલા નક્ષત્રો પરથી જે જે નામો પાડવામાં આવે છે તે વિષે જાણી લેવું જોઈએ. બધા નક્ષત્રોના નામો

इत्यादि। आसामर्थः सुस्पष्टः। ननु नक्षत्रक्रमस्तु अश्विनीभरणीत्यादिक्रमेण दृश्यते, तत् कथमत्र कृत्तिकादिक्रमेण पठितम्? इति चेदाह-यदाभिजिन्नक्षत्रेण सहाष्टाविंशति नक्षत्राणि पठ्यन्ते तदा कृत्तिकारोहिणीत्यादिक्रम एव दृश्यते, अतस्तं

जान लेना चाहिये। समस्त नक्षत्रों के नाम संग्रहणी की इन तीन गाथाओं द्वारा इस प्रकार से कहे गये हैं-(कित्तीयरोहिणि मिगसिरं अद्दा य पुणव्वसु य पुस्से य) १ कृत्तिका, २ रोहिणी, ३ मृगशिरा, ४ आर्द्रा, ५ पुनर्वसु ६ पुष्य (तत्तो य असिलेसा महा उ दो फग्गुणीओ य) ७ अश्लेषा ८ मघा ९ पूर्वा फाल्गुनी १० उत्तरा फाल्गुनी (हत्थो चित्ता साती विसाहा तह य होइ अणुराहा) ११ हस्त १२ चित्रा १३ स्वाति १४ विशाखा-१५ अनुराधा (जेट्ठा मूला पुव्वासाढा तह उत्तरा चेव) १६ ज्येष्ठा १७ मूला, १८ पूर्वाषाढा, १९ उत्तराषाढा, (अभिई सवण धणिट्ठा, सत्तभिसया दो य होंति भद्दवया) २० अभिजित् २१ श्रवण २२ धनिष्ठा २३ शतभिषग् २४ उत्तराभाद्रपदा २५ पूर्वाभाद्रपदा, (रेवइअस्सिणि भरणी एसा नक्खत्तपरिवाडी) २६ रेवती २७ अश्विनी २८ भरणी यह नक्षत्रों की परिपाटी है।

शंका-अश्विनी, भरणी इत्यादिक्रम से नक्षत्रों का क्रम देखा जाता है-फिर संग्रहणीकारने कृत्तिकादि के क्रम से ऐसा क्रम क्यों रखा है?

उत्तर-जिस समय अभिजित् नक्षत्र के साथ २८ नक्षत्र पढे जाते

સંગ્રહણીની આ ત્રણ ગાથાઓ વડે આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યાં છે. (१ कित्तिय रोहिणी मिगसिर अद्दा य पुणव्वसु य पुस्से य) ૧ કૃતિકા ૨ રોહિણી, ૩ મૃગશિરા, ૪ આર્દ્રા, ૫ પુનર્વસુ ૬ પુષ્ય (तत्तो य असिलेसा महा उ दो फग्गुणीओ य) ૭ અશ્લેષા, ૮ મઘા, ૯ પૂર્વાફાલ્ગુની, ૧૦ ઉત્તરાફાલ્ગુની, (हत्थो चित्ता साती विसाहा तह य होइ अणुराहा) ૧૧ હસ્ત, ૧૨ ચિત્રા, ૧૩ સ્વાતિ, ૧૪ વિશાખા, ૧૫ અનુરાધા (जेट्ठा मूला पुव्वासाढा तह उत्तरा चेव) ૧૬ જયેષ્ઠા, ૧૭ મૂલા, ૧૮ પૂર્વાષાઢા. ૧૯ ઉત્તરાષાઢા, (अभिई सवणधणिट्ठा सत्तभिसया, दो य होंति भद्दवया) ૨૦ અભિજિત્, ૨૧ શ્રવણ, ૨૨ ધનિષ્ઠા, ૨૩ શતભિષગ્, ૨૪ ઉત્તરાભાદ્રપદા, ૨૫ પૂર્વાભાદ્રપદા (रेवइ अस्सिणि, भरणी एसा नक्खत्तपरिवाडी) ૨૬ રેવતી, ૨૭ અશ્વિની, ૨૮ ભરણી આ નક્ષત્રોની પરિપાટી છે.

શંકા-અશ્વિની, ભરણી વગેરે ક્રમથી નક્ષત્રોની પરિગણના થાય છે. તો પછી સંગ્રહણીકારે કૃતિકાદિ ક્રમથી નક્ષત્રોની પરિગણના કેમ સ્વીકારી છે?

ઉત્તર-જે વખતે અભિજિત્ નક્ષત્રની સાથે ૨૮ નક્ષત્રોની ગણના કર-

नक्षत्रक्रममाश्रित्यात्र पाठो बोध्यः, अतो नास्ति दोष इति। एतानि कृत्तिकादी-न्यष्टाविंशतिनक्षत्राणि अग्न्याद्यष्टाविंशतिदेवताभिरधिष्ठितानि, अतः कश्चित् कृत्तिकाद्यन्यतमनक्षत्रजातस्य तन्नक्षत्राधिष्ठातुरग्न्याद्यन्यतमस्य नामाश्रित्य नाम-स्थापनं करोति, तद्दर्शयितुमाह-'अथ किं तद् देवतानाम' इत्यादि। तत्र देवता-नाम-अग्निदेवतासु जात आग्निकः, अग्निदत्त इत्यादि बोध्यम्। एवं रोहिण्यादि

हैं उस समय कृत्तिका रोहिणी इत्यादि क्रम ही देखा जाता है। इस-लिये इस प्रकार के नक्षत्र क्रम को आश्रित करके पाठ विन्यास में कोई दोष नहीं है। (से त्तं नक्खत्तनामे) इस प्रकार यह नक्षत्र नाम हैं ये कृत्तिका आदि २८ नक्षत्र अग्नि आदि २८ देवताओं से अधिष्ठित हैं। इसलिये यदि कोई इन कृत्ति का आदि किसी एक नक्षत्र में उत्पन्न होता है तो उसका नामस्थापन उस नक्षत्र के अधिष्ठायक अग्नि आदि किसी एक देवता के नाम को लेकर किया जाता है-इसी बात को सूत्रकार यों दिखलाते हैं-(से किं तं देवयाणामे) हे भदन्त! वह देवता नाम क्या है-अर्थात् देवताओं को आश्रित करके जो नामस्था-पित किया जाता है, वह कैसा होता है?

उत्तर-(देवयाणामे) वह देवतानाम इस प्रकार से है-(अग्गि देव-याहिं जाए, अग्गिए) क्यों कि, वह अग्निदेवता में उत्पन्न हुआ है इसलिये ये आग्निक (अग्गिदिण्णे) अग्निदत्त (अग्गिसम्मे) अग्निशर्मा (अग्गिधम्मे) अग्निधर्म (अग्गिदेवे) अग्निदेव (अग्गिरक्खिए) अग्नि-

વામાં આવે છે, તે વખતે કૃતિકા રોહિણી વગેરે ક્રમ જ જોવામાં આવે છે, એથી આ જાતના નક્ષત્રક્રમને આધારભૂત માનીને પાઠવિન્યાસ કરવામાં આવે તો કોઇ ત્રુટિ ન ગણાય (से तं नक्खत्तनामे) આ પ્રમાણે આ નક્ષત્રોના નામો છે. આ કૃતિકા વગેરે ૨૮ નક્ષત્ર અગ્નિ વગેરે ૨૮ દેવતાઓથી અધિ-ષ્ઠિત છે. એથી જો કોઇ આ કૃતિકા વગેરે કોઈ એક નક્ષત્રમાં ઉત્પન્ન થાય તો તેનું નામ તે નક્ષત્રના અધિષ્ઠાયક અગ્નિ વગેરે કોઇ એક દેવતાના નામ પરથી રાખવામાં આવે છે. એજ વાતને સૂત્રકાર આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કહે છે. (से किं तं देवयाणामे) હે ભદન્ત! તે દેવતા નામ શું છે? એટલે કે દેવતા-ઓના આધારે જે નામો સ્થાપિત કરવામાં આવે છે તે કેવાં હોય છે?

ઉત્તર-(देवयाणामे) તે દેવતા નામ આ પ્રમાણે છે. (अग्गि देवयाहिं जाए, अग्गिए) કેમકે તે અગ્નિ દેવતામાં ઉત્પન્ન થયેલ છે એથી તે આગ્નિક (अग्गिदिण्णे) અગ્નિદત્ત, (अग्गिसम्मे) અગ્નિશર્મા, (अग्गिधम्मे) અગ્નિધર્મ, (अग्गिदेवे) અગ્નિદેવ, (अग्गिदासे) અગ્નિદાસ, (अग्गिसेणे) અગ્નિસેન, (अग्गि-

तत्तन्नक्षत्रस्याधिष्ठाता प्रजापत्यादिः स स देवो बोध्यः। तत्तन्नाम्नाऽपि नाम-स्थापन क्रियते। तत्तु प्राजापतिकः प्रजापतिदत्त इत्यादिरूपेण स्वयमभ्यूह्यम्। अत्र देवतानामानि संग्रहीतुं सूत्रकारो द्वे-संग्रहणी गाथे प्राह-'अग्गिपयावइ' इत्यादि। अनयोर्व्याख्या स्पष्टा। इत्थं देवतानाम बोध्यम्। एतदेव दर्शयति-'तदेतद् देवतानाम' इत्युपसंहारवाक्येनेति। अथ कुलनाम दर्शयति-यो हि यस्मिन् कुले जातस्तत्कुलनाम्ना तस्य नामस्थापनं चेत् क्रियते तदा कुलनामरूपं

रक्षित। (एवं सव्वनक्खत्त देवया नाम भाणियव्वा) इसी प्रकार से और भी अवशिष्ट देवताओं को आश्रित करके उनके नाम उनमें जन्म होने के कारण स्थापित करलेना चाहिये। जैसे-रोहिणी नक्षत्र का अधिष्ठाता प्रजापति देवता है। सो जो इस नक्षत्र में उत्पन्न होता है उसका नामस्थापन उस नक्षत्र के अधिष्ठाता देवता के नाम को लेकर दिया जाता है-यथा-प्राजापतिक, प्रजापति दत्त इत्यादि-यहां देवतानामों को संग्रह करने के लिये सूत्रकार ने ये दो संग्रहणीकी गाथाएँ कहीं हैं-(अग्गिपयावई सोमे, रुद्दो अदिती विहस्सई सप्पे) अग्नि, प्रजापति, सोम, रुद्र, अदिति, बृहस्पति, सर्प (पितिभगअज्जम, सविया, तट्ठा वाऊय इंदग्गी) पिता, भग अर्यमा, सविता, त्वष्टा, वायु, इन्द्राग्नि, (मित्तो इंदो निरई आऊ विस्सो य बंभ विण्हया) मित्र इन्द्र-निर्ऋति, अम्भ, विश्व ब्रह्मा; विष्णु, (वसुवरुणअय विवद्धी, पूसे आसे जमे चेव) वसु, वरुण, अज, विवर्द्धि, पूषा, अश्व यम। (से तं देव-

---

रक्खिए) અગ્નિરક્ષિત, (एवं सव्वनक्खत्तदेवया नाम भाणियव्वा) આ પ્રમાણે બીજા પણ સર્વ દેવતાઓના આધારે તેમનાં નામો તેમનામાં જન્મ પ્રાપ્ત કરવા બદલ સ્થાપિત કરી લેવાં જેમ કે રોહિણી નક્ષત્રનો અધિષ્ઠાતા પ્રજાપતિ દેવ છે. તો આ નક્ષત્રમાં જે ઉત્પન્ન થયો હોય છે, તેનું નામ તે નક્ષત્રના અધિષ્ઠાતા દેવતાના નામના આધારે રાખવામાં આવે છે. જેમ કે પ્રાજાપતિક, પ્રજાપતિદત્ત વગેરે અહીં દેવતાઓના નામોના સંગ્રહ માટે સૂત્રકારે બે સંગ્રહણીની ગાથાઓ કહી છે (अग्गिपयावई सोमे, रुद्दो अदिती विहस्सई सव्वे) અગ્નિ, પ્રજાપતિ, સોમ, રુદ્ર, અદિતિ, બૃહસ્પતિ, સર્વ (पित्ति भगअज्जम, सविया, तट्ठा वाऊय इंदग्गी) પિતા, ભગ અર્યમા, સવિતા, ત્વષ્ટા, વાયુ, ઇન્દ્રાગ્નિ (मित्तो इंदो निरई आऊ विस्सो य बंभ विण्हया) મિત્ર, ઇન્દ્ર, નિર્ઋતિ, અંભ, વિશ્વ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ (वसु वरुण, अय विवद्धी पूसे आसे जमे चेव) વસુ, વરુણ, અજ, વિવર્દ્ધિ, પૂષા, અશ્વ, યમ (से तं देवयाणामे)

स्थापना नाम भवति। यथा-उग्रो भोग इत्यादि। उग्रवंशोद्भवत्वेन उग्र इति नाम स्थाप्यते, भोगवंशोद्भवत्वेन भोग इति। एवं राजन्यादिष्वपि बोध्यम्। अथ पाषण्डनाम यथा भवति तथाऽऽह-पाषण्डनाम हि येन यत्पाषण्डमाश्रितं तस्य तन्नाम्ना स्थाप्यते। यथा=श्रमणः पाण्डुराङ्गो भिक्षुः कापालिकस्तापसः परिव्राजक

याणामे) इस प्रकार ये २८ देवताओं के नाम हैं। (से किं तं कुलनामे) हे भदन्त! कुल नाम क्या है?

उत्तर—जो जिस कुल में उत्पन्न होता है उस कुल के नाम से यदि उसका नाम स्थापन होता है, तो वह कुल नामरूप स्थापन होता है। (कुल नामे) कुल नाम इस प्रकार हैं-(उग्गे, भोगे, रायण्णे, खत्तिए, इक्खागे, णाए' कोरव्वे-सेतं कुलनामे) उग्रकुल, भोगकुल, राजन्य कुल, क्षत्रियकुल, ऐक्ष्वाककुल, ज्ञातकुल कौरव्यकुल। उग्र वंश में जन्म लेने से उग्र ऐसा नाम स्थापित किया जाता है। भोगवंश में उत्पन्न होने से भोग। इसी प्रकार राजन्य आदि में भी जानना चाहिये। इस प्रकार ये कुल के नाम हैं। (से किं तं पासंडनामे) हे भदन्त! पाषण्ड नाम क्या है?

उत्तर—(पासंडनामे) जिसने जिस पाषण्ड को आश्रित किया उससे जो उसका नाम स्थापित किया जाता है वह पाषण्ड नाम है। वह इस प्रकार से है-जैसे-(समणे य पंडुरंगे भिक्खू कावालिए य

આ પ્રમાણે આ ૨૮ દેવતાઓના નામો છે. (से किं तं कुलनामे) હે ભદંત! કુલનામ શું છે?

ઉત્તર-જે વ્યક્તિ જે કુલમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે કુલના નામથી જો તેનું નામ રાખવામાં આવે તો તે કુલ નામ રૂપ સ્થાપના નામ કહેવાય છે. (कुलनामे) કુલ નામો આ પ્રમાણે છે (उग्गे, भोगे, रायण्णे, खत्तिए, इक्खागे, णाए, कोरव्वे, से तं कुलनामे) ઉગ્રકુલ, ભોગકુલ, રાજન્યકુલ, ક્ષત્રિયકુલ, ઐક્ષ્વાકુકુલ, જ્ઞાતકુલ, કૌરવ્યકુલ, ઉગ્રવંશમાં જન્મ પ્રાપ્ત કરવાથી ઉગ્ર એવું નામ સ્થાપિત કરવામા આવે છે. ભોગવંશમાં ઉત્પન્ન થવાથી ભોગનામ રાખવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જ રાજન્ય વગેરે માટે પણ જાણી લેવું જોઈએ આ પ્રમાણે આ કુલોના નામો છે. (से किं तं पासंडनामे હે ભદંત! પાષંડ નામ શું છે?

ઉત્તર-(पासंड नामे) જેણે જે પાષંડનો આશ્રય લીધો હોય તેથી જો તેનું નામ રાખવામાં આવ્યું તે નામ પાષંડ નામ છે. તે આ પ્રમાણે છે. જેમ કે

इति। तत्र-श्रमणाः-निर्ग्रन्थशाक्यतापसगैरिकाऽऽजीवाः पञ्चविधाः। निर्ग्रन्थादीनि पञ्च पाषण्डान्याश्रित्य श्रमण इति नाम स्थाप्यते। पाण्डुराङ्गः=भस्मोद्धूलित-शरीरः शैवः पाषण्डिविशेषः। भिक्षुर्बुद्धदर्शनाश्रितः। कापालिकः=चिताभस्मो-द्धूलितशरीरः पाषण्डिभेदः। तापसः-सतपस्को वनवासी पाषण्डिविशेषः। परि-व्राजकः-परिव्रजति गृहाद् गच्छतीति परिव्राजकः-पाषण्डिविशेषः। एतान् श्रमणादीन् पाषण्डानाश्रित्य यन्नाम स्थाप्यते तत्पाषण्डस्थापनानामेति बोध्यम्। अथ गणनाम निर्दिशति-गणः=आयुधजीविनां संघः, तन्नाम्ना यत्कस्यचिन्नाम

तावसए। पारिवायगे-से तं पासंडनामे) श्रमण, पाण्डुराङ्ग, भिक्षु, कापालिकतापस, परिव्राजक। इनमें जो श्रमण हैं-वे निर्ग्रन्थ, शाक्य, तापस गैरिक और आजीवक ये पांच प्रकार के हैं। इन निर्ग्रन्थादिक पांच पाषण्डों को आश्रित करके श्रमण ऐसा नाम स्थापित होता है। भस्म से जिनका शरीर लिप्त होता है, ऐसे शैव पाण्डुराङ्ग कहलाते हैं। बुद्ध दर्शन को मानने वाले भिक्षु कहलाते हैं। चिता की भस्म को जो अपने शरीर पर लिप्त करते हैं, वे पाषण्डविशेष 'कापालिक' हैं। जो तप करते हैं और वन में रहते हैं, वे पाषण्ड विशेष 'तापस' कहलाते हैं। जो घर से चले जाते हैं-अर्थात् घर छोड़ देते हैं-वे पाषण्डि विशेष परिव्राजक कहलाते हैं। इन श्रमणादिक पाषण्डों को आश्रित कर जो नाम स्थापन किया जाता है, वह पाषण्ड स्थापननाम है। इस प्रकार यह पाषण्ड नाम है। (से किं तं गण नामे?) हे भदन्त वह गण नाम क्या है? (गणनामे) आयुधजीवियों का जो संघ

(समणे य पंडुरंगे भिक्खुकावालिए य तावसए। पारिवायगे-से तं पासंडनामे) શ્રમણ, પાંડુરાંગ, ભિક્ષુ, કાપાલિક, તાપસ, પરિવ્રાજક, આમાં જે શ્રમણ છે તેઓ નિર્ગ્રંથ, શાકય, તાપસ, ગૈરિક અને આજીવક આમ પાંચપ્રકારના છે. આ નિર્ગ્રંથાદિક પાંચ પાષંડોને આશ્રિત કરીને શ્રમણ એવું નામ સ્થાપિત થાય છે. ભસ્મથી જેનું શરીર લિપ્ત હોય છે. એવા શૈવ પાંડુરાંગ કહેવાય છે, બુદ્ધ દર્શનને માનનારા ભિક્ષુ કહેવાય છે. ચિતા ભસ્મને પોતાના શરીર પર લગાડનારા તે 'કાપાલિક' કહેવાય છે. જેઓ તપ કરે છે અને વનમાં રહે છે, તે પાષંડિ વિશેષ 'તાપસ' કહેવાય છે. જેઓ ઘરથી જતા રહે છે, એટલે કે ઘરનો ત્યાગ કરે છે પાષંડ વિશેષ 'પરિવ્રાજક' કહેવાય છે. આ શ્રમણાદિક પાષંડોને આશ્રિત કરીને જે નામની સ્થાપના કરવામાં આવે છે, તે પાષંડ સ્થાપના નામ છે. આ પ્રમાણે આ પાષંડનામ છે. (से किं तं

स्थाप्यते तद् गणनाम बोध्यम्। यथा-मल्लो मल्लदत्तो मल्लधर्म इत्यादि। यस्या अपत्यं जातमात्रमेव म्रियते सा स्वापत्यजिवितहेतोर्यत्किमपि नाम करोति तज्जीवितनाम, यथा-अवकरक उत्कुरुटक इत्यादि। तथा-यन्नाम गुणनिरपेक्षं स्वाभिप्रायवशेन लोकरुढ्या व्यवस्थाप्यते तत् आभिपायिकनाम। यथा-अम्बको निम्बक

होता है, वह यहां गण शब्द का अर्थ है। उस नाम से जो किसी का नाम स्थापित किया जाता है वह गण नाम है। जैसे (मल्ले, मल्लदिन्ने, मल्लधम्मे, मल्लसम्मे, मल्लदेवे मल्लदासे, मल्लसेणे, मल्लरक्खिए) मल्ल, मल्लदत्त, मल्लधर्म, मल्लशर्मा, मल्लदेव, मल्लदास, मल्लसेन, मल्लरक्षित। (से तं गणनामे) इस प्रकार यह गण नाम है। (से किं तं जीवियनामे) हे भदन्त! जीवित नाम क्या है? (जीवियनामे) जिस स्त्री का अपत्य-(संतान) उत्पन्न होते ही मर जाता है, वह उसके जीवित निमित्त उसका चाहे जो नाम रख लेती है, वह 'जीवित नाम' है। वह इस प्रकार से है-(अवकरए, उक्कुरडए, उज्झिअए, कज्जावए, सुप्पए) अवकरक, उत्कुरूटक, उज्झितक, कचवरक, शूर्पक। (से तं जीवियनामे) इस प्रकार से यह जीवित नाम। (से किं तं आभिप्पाइयनामे) हे भदन्त! आभिप्रायिक नाम क्या है?

उत्तर—(आभिप्पाइयनामे) गुण की अपेक्षा किये विना जो नाम अपने अभिप्राय के वश से लोकरूढी को लेकर रख लिया जाता है वह

गणनामे?) હે ભદંત! તે ગણનામ શું છે? (गणनामे) આયુધજીવિઓનો જે સંઘ હોય છે, તે અહીં ગણ શબ્દથી સંબોધિત સમજવો. જોઈએ આ નામથી ગમે તેનું નામ રાખવામાં આવે છે, તે ગણનામ છે. જેમ કે (मल्ले, मल्लदिन्ने, मल्लधम्मे, मल्लसम्मे, मल्लदेवे, मल्लदासे, मल्लसेणे मल्लरक्खिए) મલ્લ, મલ્લદત્ત, મલ્લધર્મ, મલ્લશર્મા, મલ્લદેવ, મલ્લદાસ, મલ્લસેન, મલ્લરક્ષિત. (से किं तं जीवियनामे) હે ભદંત! જીવિત નામ શું છે? (जीविय नामे) જે સ્ત્રીનું સંતાન ઉત્પન્ન થતાં જ મરણ પામે છે, તે તેના જીવિત નિમિત્તે તેનું ગમે તે નામ રાખી લે છે. તે 'જીવિતનામ' છે. તે આ પ્રમાણે છે. (अवकरए, उक्कुरुडए, उज्झिअए, कज्जावए, सुप्पए) અવકરક, ઉત્કુરુટક, ઉજ્ઝિતક, કચવરક, શૂર્પક (से किं त जीवियनामे) આ પ્રમાણે આ જીવિતનામ છે. (से किं तं आभिप्पाइय नामे) હે ભદંત! આભિપ્રાયિક નામ શું છે?

ઉત્તર-(आभिप्पाइय नामे) ગુણના આધારે નહિ પણ લોકરીતિ મુજબ જે નામો પોતાના અભિપ્રાય મુજબ રાખવામાં આવે છે, તે આભિપ્રાયિક

इत्यादि। इदं सर्वं स्थापनानाम बोध्यम्। एतदुपसंहरन्नाह-तदेतत्स्थापना प्रमाणमिति ॥सू० १८३॥

मूलम्—से किं तं दव्वप्पमाणे? दव्वप्पमाणे-छव्विहे पण्णत्ते, तं जहा-धम्मत्थिकाए जाव अद्धासमए। से तं दव्वप्पमाणे ॥सू.१८४॥

छाया—अथ किं तद् द्रव्यप्रमाणम्? द्रव्यप्रमाणं षड्विधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-धर्मास्तिकायो यावत् अद्धासमयः। तदेतत् द्रव्यप्रमाणम् ॥सू० १८४॥

टीका—'से किं तं' इत्यादि—

अथ किं तद् द्रव्यप्रमाणं द्रव्यप्रमाणं हि धर्मास्तिकायाधर्मास्तिकायादि याव-दद्धासमयान्तं षड्विधमित्युत्तरम्। धर्मास्तिकायाधर्मास्तिकायादीनि षड्विषयाणि नामानि द्रव्यप्रमाणेन निष्पन्नानि, अतो धर्मास्तिकायादीनि द्रव्याणि विहाय

अभिप्रायिक नाम कहलाता है। जैसे (अंबए, निंबए, बकुलए, पलासए, सिणए, पिलूए, करीरए) अंबक, निंबक, बकुलक, पलाशक, स्नेहक, पीलुक, करीरक। (से तं अभिप्पाइयनामे) इस प्रकार यह अभिप्रायिक नाम है (से तं ठवणप्पमाणे) यह स्थापना प्रमाण है ॥सू० १८३ ॥

"से किं तं दव्वप्पमाणे" इत्यादि।

उत्तर—(से किं तं दव्वप्पमाणे) हे भदन्त! वह द्रव्य प्रमाण क्या है। अर्थात् द्रव्यप्रमाण से जो नाम निष्पन्न होता है, वह कितने प्रकार का है?

उत्तर—(दव्वप्पमाणे छव्विहे पण्णत्ते) द्रव्यप्रमाण छह प्रकार का प्रज्ञप्त हुआ है—(तं जहा) वह इस प्रकार से है-(धम्मत्थिकाए जाव अद्धासमए-से तं दव्वप्पमाणे) धर्मास्तिकाय यावत् अद्धासमय-यह

નામ કહેવાય છે. જેમ કે-अंबए, निंबए, बकुलए, पलासए, सिणए, पिलूए करीरए) અંબક, નિંબક, બકુલક, પલાશક, સ્નેહક, પીલુક, કરીરક, (से तं आभिप्पाइय नामे) આ પ્રકારે આ આભિપ્રાયિક નામ છે (से किं तं ठवण-प्पमाणे) આ સ્થાપના પ્રમાણુ છે ।સૂ૦૧૮૩।।

"से किं तं दव्वप्पमाणे ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ-(से किं तं दव्वप्पमाणे) હે ભદંત! આ દ્રવ્યપ્રમાણુ શું છે? એટલે કે દ્રવ્યપ્રમાણુથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે તે કેટલા પ્રકારનાં છે?

ઉત્તર-(दव्वप्पमाणे छव्विहे पण्णत्ते) દ્રવ્યપ્રમાણુ છ પ્રકારનો પ્રજ્ઞપ્ત થયેલ છે. (तं जहा) તે આ પ્રમાણે છે (धम्मत्थिकाए जाव अद्धासमए-से तं

न कदाचिदन्यत्र तिष्ठन्तीति तद्धेतुकानीमानि नामानीति भावः। ननु एतानि अनादिसिद्धान्तत्वेनैवोक्तानि कथं पुनरिह द्रव्यप्रमाणत्वेनोक्तानि? इति चेदाह- भवत्वेषामनादिसिद्धान्तनिष्पन्नत्वम्, तथाप्येषां द्रव्यप्रमाणत्वे बाधाऽभावः, अनन्तधर्मात्मके वस्तुनि तत्तद्धर्मापेक्षयाऽनेकव्यपदेशतया निर्दोषत्वात्। एवमन्यत्रापि यथासंभव वक्तव्यम्। प्रकृतमुपसंहरति-तदेतत् द्रव्यप्रमाणम् इति ॥सू० १८४॥

मूलम्-से किं तं भावप्पमाणे?, भावप्पमाणे-चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा--सामासिए तद्धियए धाउए निरुत्तिए। से किं

द्रव्यप्रमाण है। धर्मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, आकाशास्तिकाय जीवास्तिकाय, पुद्गलास्तिकाय और अद्धासमय ये जो छह नाम हैं, वे द्रव्यप्रमाण निष्पन्न नाम हैं। क्यों कि ये नाम धर्मास्तिकाय आदि द्रव्यों के सिवाय और किसी में लागू नही होते हैं।

शंका—ये तो अनादि सिद्धान्त निष्पन्न नाम से पहले कहे जा चुके हैं। फिर यहां इन्हें द्रव्य प्रमाण निष्पन्न नाम से क्यों कहा गया है?

उत्तर—ठीक है, इनमें अनादि सिद्धान्त निष्पन्न नामता भले रहे फिर भी इनमें द्रव्यप्रमाण निष्पन्न नामता में कोई बाधा नहीं है। क्यों कि, वस्तु अनंत धर्मात्मक है। उसमें तत्तद्धर्म की अपेक्षा से अनेक नामों द्वारा व्यपदिष्ट होने में कोई विरोध नहीं आता है। इसी प्रकार से दूसरि जगह भी यथासंभव जानना चाहिये॥ सू. १८४ ॥

दव्वप्पमाणे) ધર્માસ્તિકાય યાવત્ અદ્ધા સમય આ દ્રવ્યપ્રમાણુ છે. ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, અને અદ્ધાસમય એ ૬ નામો છે, તે દ્રવ્યપ્રમાણુ નિષ્પન્ન નામો છે કેમકે એ નામ ધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્યો સિવાય બીજા કોઇ માટે વપરતા નથી.

શંકા-આ તો અનાદિ સિદ્ધાન્ત નિષ્પન્ન નામથી પહેલાં કહેવામાં આવ્યા જ છે, પછી અહીં દ્રવ્યપ્રમાણુ નિષ્પન્ન નામથી ફરી શા માટે કહેવામાં આવ્યાં છે?

ઉત્તર-બરાબર છે, આ બધામાં અનાદિસિદ્ધાન્ત નિષ્પન્ન નામતા ભલે રહે પણુ છતાંએ એ સર્વમાં દ્રવ્યપ્રમાણુ નિષ્પન્ન નામતામાં કોઈ પણુ જાતનો વાધો દેખાતો નથી કેમકે વસ્તુ, અનંત ધર્માત્મક છે. તેમા તત્તદ્ધર્મની અપેક્ષાથી અનેક નામો વડે વ્યપદિષ્ટ થવામાં કોઇ પણુ જાતનો વિરોધ દેખાતો નથી આ પ્રમાણે બીજે પણુ જાણી લેવું જોઇએ. ॥સૂ૦૧૮૪॥

तं सामासिए?२ सत्त समासा भवंति, तं जहा–दंदे य बहुव्वीही, कम्मधारय दिग्गु य। तप्पुरिस अव्वईभावे, एक्कसेसे य सत्तमे॥१॥ से किं तं दंदे?, दंदे–दंता य ओट्ठा य दंतोट्ठं, थणा य उयरं य थणोयरं, वत्थं य पत्तं य वत्थपत्तं, आसा य महिसा य आसमहिसं, अही य नउलो य अहिनउलं, से त्तं दंदे समासे। से किं तं बहुव्वीही समासे? बहुव्वीहीसमासे–फुल्ला इमंमि गिरिंमि कुडयकयंबो सो इमो गिरी फुल्लकुडयकयंबो। से तं बहुव्वीही समासे। से किं तं कम्माधारए?, कम्माधारए धवलो वसहो धवलवसहो, किण्हो मियो किण्हमियो, सेतो पडो सेतपडो, रत्तो पडो रत्तपडो, से तं कम्मधारए। से किं तं दिगुसमासे? दिगुसमासे–तिण्णि कडुगाणि तिकडुगं, तिण्णि महुराणि तिमहुरं, तिण्णि गुणाणि तिगुणं, तिण्णि पुराणि तिपुरं, तिण्णि सराणि तिसरं, तिण्णि पुक्खराणि तिपुक्खरं, तिण्णि बिंदुआणि तिबिंदुअं, तिण्णि पहाणि तिपहं, पंच नईओ पंचणयं, सत्त गया सत्तगयं, नवतुरंगा नवतुरंगं, दसगामा दसगामं, दस पुराणि दसपुरं,। से तं दिगु समासे। से किं तं तप्पुरिसे?, तप्पुरिसे–तित्थे कागो तित्थकागो, वणे हत्थी वणहत्थी, वणे वराहो वणवराहो, वणे माहिसो वणमाहिसो, वणे मऊरो वणमऊरो। से तं तप्पुरिसे। से किं तं अव्वइभावे?, अव्वइभावे-गामस्स पच्छा-अणुगामं एवं अणुणइयं अणुफरिसं, अणुचरियं। से तं अव्वईभावे समासे। से किं तं एगसेसे?, एगसेसे जहा एगो पुरिसो तहा बहवे पुरिसा,

जहा बहवे पुरिसा तहा एगो पुरिसो, जहा एगो करिसावणो तहा बहवे करिसावणा, जहा बहवे करिसावणा तहा एगो करिसावणो, जहा एगो साली तहा बहवे साली, जहा बहवे साली तहा एगो साली। से तं एगसेसे समासे। से तं समासिए ॥सू० १८५॥

छाया—अथ किं तत् भावप्रमाणम्?, भावप्रमाणं-चतुर्विधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-सामासिकं तद्धितजं धातुकजं निरुक्तिजम्। अथ किं तत् सामासिकं?२ सप्तसमासाः भवन्ति, तद्यथा-द्वन्द्वश्च बहुव्रीहिः कर्मधारयो द्विगुश्च। तत्पुरुषः अव्ययीभावः एकशेषश्च सप्तमः॥१॥ अथ कोऽसौ द्वन्द्वः-दन्ताश्च ओष्टौ च दन्तोष्ठम्, स्तनौ च उदरं च स्तनोदरम्, वस्त्रं च पात्रं च वस्त्रपात्रम्, अश्वाश्च महिषाश्च अश्वमहिषम्, अहिश्च नकुलश्च अहिनकुलम्। स एष द्वन्द्वः समासः। अथ कोऽसौ बहुव्रीहिः समासः? बहुव्रीहिः समासः-फुल्ला अस्मिन् गिरौ कुटजकदम्बा सोऽयं गिरिः-फुल्लकुटजकदम्बः। स एष बहुव्रीहिसमासः। अथ कोऽसौ कर्मधारयः? कर्मधारयः-धवलो वृषभो धवलवृषभः, कृष्णो मृगः कृष्णमृगः, श्वेतः पटः श्वेतपटः, रक्तः पटो रक्तपटः। स एष कर्मधारयः। अथ कोऽसौ द्विगुसमासः? द्विगुसमासः-त्रीणि कटुकानि त्रिकटुकम्, त्रीणि मधुराणि त्रिमधुरम्, त्रयो गुणाः-त्रिगुणम्, त्रीणि पुराणि त्रिपुरम्, त्रयः स्वरास्त्रिस्वरम्, त्रीणि पुष्कराणि त्रिपुष्करम्, त्रीणि बिन्दुकानि त्रिबिन्दुकम्, त्रयः पन्थानः-त्रिपथम्, पञ्च नद्यः पञ्चनदम्, सप्त गजाः सप्तगजम्, नव तुरङ्गाः-नवतुरङ्गम्, दश ग्रामाः-दशग्रामम्, दशपुराणि-दशपुरम्। स एष द्विगुसमासः। अथ कोऽसौ तत्पुरुषः? तत्पुरुषः-तीर्थे काकः-तीर्थकाकः, वने हस्ती-वनहस्ती, वने वराहः-वनवराहः, वने महिषः-वनमहिषः, वने मयूरः-वनमयूरः। स एष तत्पुरुषः। अथ कोऽसौ अव्ययीभावः? अव्ययीभावः-ग्रामस्य पश्चात् अनुग्रामम्, एवम् अनुनदिकम्, अनुस्पर्शम्, अनुचरितम्। स एषोऽव्ययीभावः समासः। अथ कोऽसौ एकशेषः-एकशेषो यथा एकः पुरुषस्तथा बहवः पुरुषाः, यथा बहवः पुरुषास्तथा एकः पुरुषः, यथा एकः कार्षापणस्तथा बहवः कार्षापणाः, यथा-बहवः कार्षापणास्तथैकः-कार्षापणः, यथा एकः शालिस्तथा बहवः शालयः, यथा बहवः शालयस्तथैकः शालिः। स एष एकशेषः समासः। तदेतत् सामासिकम् ॥१८५॥

टीका—'से किं तं' इत्यादि—

अथ किं तद् भावप्रमाणम्?=भावः-युक्तार्थत्वादिको गुणः, स एव वस्तु-परिच्छेदकत्वाद् प्रमाणं तत् किं-किंविधम्? इति प्रश्नः। उत्तरयति-भावप्रमाणं सामासिक तद्धितजधातुजनिरुक्तिजभेदाच्चतुर्विधं प्रज्ञप्तम्। तत्र सामासिकं द्वन्द्व-बहुव्रीहि कर्मधारयद्विगुतत्पुरुषाव्ययीभावैकशेषेति सप्तविधम्। तत्र प्रत्येकं सोदाहरणमाह-'से किं तं दंदे?' इत्यादि। शिष्यः पृच्छति-अथ कोऽसौ द्वन्द्वः? द्वन्द्वो

"से किं तं भावप्पमाणे?" इत्यादि।

शब्दार्थ—(से किं तं भावप्पमाणे) हे भदन्त! भाव प्रमाण क्या है? "भाव एव प्रमाणं" भावप्रमाणं" इस व्युत्पत्ति के अनुसार भावरूप जो प्रमाण है, वह भावप्रमाण है। यह भाव प्रमाण कितने प्रकार का होता है?

उत्तर—(भावप्पमाणे-चउव्विहे पण्णत्ते) भावप्रमाण चार प्रकार का होता है-(तं जहा) जैसे (सामासिए, तद्धियए, धाउए निरुत्तिए) सामासिक, तद्धितज, धातुज, निरुक्तिज। (से किं तं सामासिए?) हे भदन्त! सामासिक भावप्रमाण क्या है?

उत्तर—(सत्तसमासा भवंति) समास सात होते हैं-(तं जहा) वे इस प्रकार से हैं (दंदेय बहुव्वीही, कम्मधारय दिग्गुय। तप्पुरिस, अव्वईभावे, एक्कसेसेय सत्तमे) द्वन्द्व, बहुव्रीहि, कर्मधारय, द्विगु, तत्पुरुष, अव्ययीभाव, सातवां एकशेष (से किं तं दंदे) हे भदन्त! द्वन्द्व समास क्या है?

"से किं तं भावप्पमाणे?" ઈત્યાદિ—

શબ્દાર્થ-(से किं तं भावप्पमाणे) હે ભદંત! ભાવપ્રમાણુ શું છે! 'भाव एव प्रमाणं भावप्रमाणं' આ વ્યુત્પત્તિ મુજબ ભાવ રૂપ જે પ્રમાણુ છે, તે ભાવ પ્રમાણુ છે આ ભાવ પ્રમાણુ કેટલા પ્રકારનો હોય છે?

ઉત્તર-(भावप्पमाणे-चउव्विहे पण्णत्ते) ભાવ પ્રમાણુ ચાર પ્રકારનો હોય છે. (तंजहा) જેમ કે (सामासिए तद्धियए धाउए निरुत्तिए) સામાસિક, તદ્ધિતજ, ધાતુજ, નિરુક્તિજ (से किं तं सामासिए?) હે ભદંત! સામાસિકભાવ-પ્રમાણુ એટલે શું?

ઉત્તર-(सत्त समासा भवंति) સમાસ સાત હોય છે. (तंजहा) તે આ પ્રમાણે છે. (दंदेय बहुव्वीही, कम्मधारय दिग्गु य तप्पुरिसं, अव्वईभावे एक्क सेसे य सत्तमे) દ્વન્દ્વ, બહુવ્રીહિ, કર્મધારય, દ્વિગુ, તત્પુરૂષ, અવ્યયીભાવ, અને એકશેષ. (से किं तं दंदे?) હે ભદંત! દ્વંદ્વસમાસ એટલે શું?

हि-दन्ताश्च ओष्ठौ चेति दन्तोष्ठम्, स्तनौ च उदरं चेति स्तनोदरम्। उभयत्रापि प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः। वस्त्रं च पात्रं चेति वस्त्रपात्रम्। "जातिरप्राणिना"-मित्येकवद्भावः। अश्वाश्च महिषाश्चेति अश्वमहिषम्, अहिश्च नकुलंचेति-अहिनकुलम्। "येषां च विरोधः शाश्वतिकः" इत्येकवद्भावः। एवमन्यान्यप्युदाहरणानि स्वयमभ्यूह्यानि। तथा-फुल्लाः=पुष्पिताः अस्मिन् गिरौ कुटजकदम्बाः सोऽयं

उत्तर—(दंदे दंता य ओट्ठा य दंतोट्ठं, थणाय उदरं य, थणोदरं वत्थं य पत्तं य वत्थपत्तं, आसाय महिसाय आसमहिसं, अही य नउला य अहिनउलं-सेत्तं दंदे समासे) द्वन्द्व समास इस प्रकार से है- दन्ताश्च औष्ठौ च इति दन्तोष्ठम्- स्तनौ च उदरं च इति स्तनोदरम् यहां दोनों जगह प्राणी का अंग होने के कारण "प्राण्यङ्गत्वात्" इस सूत्र से एकवद्भाव हुआ है। "वस्त्रं च पात्रं च इति वस्त्रपात्रम् यहां पर जातिरप्राणिनाम्" इस सूत्र से एकवद्भाव हुआ है।"अश्वाश्च महिषाश्च इति अश्वमहिषम् अहिश्च नकुलं च इति अहिनकुलम्" यहां पर "येषां च विरोधः शाश्वतिकः" इस नियमानुसार एकवद्भाव हुआ है। इसी प्रकार के और भी उदाहरण कल्पित कर लेना चाहिये। इस प्रकार यह द्वन्द्व समास है। (से किं तं बहुव्वीही समासे) हे भदन्त! बहुव्रीहि समास क्या है?

उत्तर—(बहुव्वीहीसमासे) बहुव्रीहि समास इस प्रकार से है-(फुल्ला इमंमि गिरिंमि कुडयकयंबा सो इमो गिरी फुल्लकुडयकयंबो)

ઉત્તર-(दंदे दंता य ओट्ठाय दंतोट्ठं थणाय उदरं य थणोदरं वत्थं य पत्तं य वत्थपत्तं, आसा य महिसाय आसमहिसं अही य नउला य अहिनहुलं, से त्तं दंदे समासे) દ્વન્દ્વ સમાસ આ પ્રમાણે છે. "दन्ताश्च औष्ठौ च इति दन्तोष्ठम्, स्तनौ च उदरं च इति स्तनोदरम्" અહીં બન્ને સમાસોમાં પ્રાણીઓનાં અંગો હોવાથી 'प्राण्यङ्गत्वात्' આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થયેલ છે. "वस्त्रं च पात्रं च इति वस्त्रपात्रम्' અહીં 'जातिरप्राणिनाम्' આ સૂત્રથી એકવદ્ભાવ થયો છે. 'अश्वाश्च महिषाश्च इति अश्वमहिषम्, अहिश्च नकुलं च इति अहिनकुलम्' અહીં 'येषां च विरोध· शाश्वतिकः' આ નિયમ મુજબ એકવદ્ભાવ થયેલ છે. આ પ્રમાણે બીજા ઉદાહરણો માટે પણ જાણી લેવું જોઈએ આ પ્રમાણે આ દ્વંદ્વ સમાસ છે (से किं तं बहुव्वीही समासे) હે ભદંત! બહુવ્રીહિ સમાસ શું છે?

ઉત્તર-(बहुव्वीही समासे) બહુવ્રીહિ સમાસ આ પ્રમાણે છે. (फुल्ला इमंमि गिरिंमि कुडय कयंबा सो इमो गिरी फुल्लकुडयकयंबो) આ પર્વત પર

गिरिः फुल्लकुटजकदम्बः। अत्र बहुव्रीहिसमासः। अयं हि अन्यपदार्थप्रधानो बोध्यः। तथा-धवलो वृषभो-धवलवृषभः, कृष्णो मृगः कृष्णमृग इत्यादिः कर्मधारयो बोध्यः। समानाधिकरणस्तत्पुरुष एव कर्मधारयः। तथा-त्रीणि कटुकानि समाहृतानि त्रिकटुकम्, त्रीणि मधुराणि समाहृतानि त्रिमधुरम्, इत्यादिः द्विगु-

इस पर्वत पर कुटज और कदंब पुष्पित है, इसलिये यह गिरि फुल्ल कुटज कदंब" है। "फुल्लकुटजकदम्ब" यह पद बहुव्रीहि समास है। बहुव्रीहि समास मे जो पद आते हैं-उनका अर्थ नहीं लिया जाता, किन्तु उन पदों वाला जो होता है, ऐसा अन्य पद लिया जाता है। क्यों कि यह समास अन्य पद प्रधान होता है। (से तं बहुव्वीही समासे) इस प्रकार यह बहुव्रीहि समास है। (से किं तं कम्मधारए) हे भदन्त! कर्मधारय समास क्या है?

उत्तर—(कम्मधारए धवलो वसहो धवलवसहो, किण्हो मियो किण्हमियो, सेतो पडो सेतपडो, रत्तो पडो रत्तपडो, से तं कम्मधारये) कर्मधारय समास इस प्रकार से है-धवलो वृषभः-धवलवृषभः, कृष्णो मृगः-कृष्णमृगः, श्वेतः पटः-श्वेतपटः, रक्तः पटः-रक्तपटः। समान अधिकरण वाला तत्पुरुष समास ही कर्मधारय समास कहलाता है। (से किं तं दिगु समासे) हे भदन्त! द्विगु समास क्या है? द्विगु समास इस प्रकार से है-(तिण्णि कडुगाणि तिकडुगं, तिण्णि महुराणि तिमहुरं

કુટજ અને કદંબ પુષ્પિત છે, એથી આ ગિરિ ફુલ્લ કુટજ કદંબ છે. 'ફુલ્લ કુટજકદંબ' આ પદ બહુવ્રીહિ સમાસ છે. બહુવ્રીહિ સમાસમાં જે પદ આવે છે, તેનો અર્થ અભિપ્રેત ગણાતો નથી પણ તે પદોવાળો જે હોય છે એવું અન્ય પદ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે કેમકે આ સમાસ અન્ય પદ પ્રધાન હોય છે. (से तं बहुव्वीही समासे) આ પ્રમાણે આ બહુવ્રીહિ સમાસ છે (से कि तं कम्मधारए) હે ભદંત! કર્મધારય સમાસ શું છે?

ઉત્તર-(कम्मधारए धवलो वसहो धवलवसहो, किण्हो मियो किण्हमियो, सेतो पडो सेतपडो, रत्तो पडो रत्तपडो, से त्तं कम्मधारए) કર્મધારય સમાસ આ પ્રમાણે છે 'धवलो वृषभः धवल वृषभः, कृष्णो मृगः कृष्णमृगः श्वेतः पटः श्वेतपट, रक्तः पट रक्तपटः' સમાનાધિકરણી તત્પુરૂષ સમાસજ કર્મધારય કહેવાય છે. (से कि तं दिगु समासे) હે ભદંત! દ્વિગુ સમાસ એટલે શું?

ઉત્તર-(दिगुसमासे) દ્વિગુસમાસ આ પ્રમાણે હોય છે (तिण्णि कडुगाणि तिकडुग, तिण्णि महुराणि, तिमहुरं, तिण्णि गुणाणि, तिगुणं, तिण्णि पुराणि

बोध्यः। संख्यापूर्वः कर्मधारयो द्विगुरित्युच्यते। तीर्थे काकः-तीर्थकाकः। अत्र निन्दार्थे 'ध्वाङ्क्षेण क्षेपे' इति सप्तमी तत्पुरुषः। यो हि तीर्थे काक इव ग्राह्याग्राह्यविवेकशून्यो वसति स एवमभिधीयते। तीर्थकाकादयस्तत्पुरुषोदाहरणानि।

तिण्णि गुणाणि तिगुणं, तिण्णि पुराणि तिपुरं, तिण्णि सराणि तिसरं, तिण्णि पुक्खराणि तिपुक्खरं तिण्णि बिंदुआणि तिबिंदुअं, तिण्णि पहाणि तिपहं, पंचनईओ पंचणयं सत्त गया सत्त गयं, नव तुरंगा नव तुरंगं, दस गामा दसगामं दस पुराणि दसपुरं-से तं दिगु समासे) त्रीणि कटुकानि-त्रिकटुकम्, त्रीणि मधुराणि-त्रिमधुरं, त्रयो गुणा-त्रिगुणम्, त्रीणि पुराणि-त्रिपुरम्, त्रयः स्वराः त्रिस्वरम्, त्रीणि पुष्कराणि त्रिपुष्करम्, त्रीणि बिन्दुकानि-त्रिबिन्दकम्, त्रयः पन्थानः त्रिपथम्, पञ्च नद्यः-पंचनदम्, सप्त गजाः-सप्तगजम्, नव तुरङ्गा नवतुरङ्गम्, दश ग्रामाः-दशग्रामम्, दशपुराणि-दशपुरम्। इस प्रकार यह द्विगु समास है। (से किं तं तप्पुरिसे) हे भगवन्! तत्पुरुष समास क्या है? (तप्पुरिसे) तत्पुरुष इस प्रकार से है-(तित्थे कागो तित्थकागो, वणे हत्थी वणहत्थी, वणे वराहो वणवराहो, वणे महिसो वणमहिसो, वणे मऊरो वणमऊरो, से तं तप्पुरिसं) तीर्थे काकः-तीर्थकाकः, वने हस्ती-वनहस्ती, वने वराहः-वनवराहः, वने महिषः-वनमहिष, वने मयूरः-वनमयूरः। यह तत्पुरुष समास है। यहां पर निन्दा अर्थ में "ध्वाङ्क्षेण क्षेपे" इससे सप्तमी तत्पुरुष समास हुआ है। जो व्यक्ति

तिपुरं, तिण्णि सराणि, तिसरं, तिण्णि पुक्खराणि तिपुक्खरं, तिण्णि बिंदुआणि तिबिंदुअ, तिण्णि पहाणि तिपहं, पंच नईओ, पंचणयं सत्त गया सत्त गयं, नवतुरगा, नवतुरगं, दसगामा, दसगामं, दसपुराणि, दसपुरं, से तं दिगु समासे) त्रीणि, कटुकानि-त्रिकटुम् त्रीणि मधुराणि त्रिकमधुरं, त्रयोगुणा, त्रिगुणम्, त्रीणि पुराणि त्रिपुरम् त्रयः स्वराः त्रिस्वरम्, त्रीणि पुष्कराणि त्रिपुष्करम्, त्रीणि-बिन्दुकानि-त्रिबिन्दुकम्, त्रय पन्थान-त्रिपथम्, पञ्च नद्यः-पंचनदम्, सप्तगजाः-सप्तगजम्, नवतुरङ्गाः-नवतुरंगम्, दशग्रामाः-दशग्रामम्, दशपुराणि-दशपुरम् આ પ્રમાણે આ દ્વિગુ સમાસના ઉદાહરણો છે. (से किं त तप्पुरिसे) હે ભદંત! તત્પુરૂષ સમાસ શું છે? (तप्पुरिसे) તત્પુરૂષ આ પ્રમાણે છે (तित्थे कागोतित्थकागो, वणे हत्थी वणहत्थी, वणे वराहो वणवराहो, वणे महिसो वणमहिसो, वणे मऊरो वणमऊरो, से तं तप्पुरिसं) तीर्थे काकः, तीर्थकाकः, वने महिषः वनमहिष वने मयूरः वनमयूर) આ તત્પુરૂષ સમાસના ઉદાહરણો છે. અહીં નિંદા અર્થમાં 'ध्वाङ्क्षेण क्षेपे'-આ સૂત્રથી સપ્તમી તત્પુરૂષ સમાસ થયેલ

तत्पुरुषे हि उत्तरपदार्थप्राधान्यं बोध्यम्। तथा—अनुग्रामम्—ग्रामस्य पश्चादिति विग्रहः। 'अव्ययं विभक्ति०' इत्यादिनाऽव्ययीभावसमासः। एवम् 'अनुनदिकम्' इत्याद्यपि बोध्यम्। अव्ययीभावे हि पूर्वपदार्थस्य प्राधान्यं बोध्यम्। तथा—सरूपयोर्द्वयोः पदयोः सरूपाणां बहूनां वा पदानां समासे 'सरूपाणामेकशेषएकविभक्तौ' इत्यनेनैकमवशिष्यान्यपदलोपे सति अवशिष्यमाणं पदं द्वित्वस्य बहुत्वस्य च वाचकं भवति। तस्य द्विवचनान्तता बहुवचनान्तता वा भवति। यथा—पुरुषश्च पुरुषश्च

तीर्थ पर कौवे की तरह ग्राह्य अग्राह्य के विवेक से शून्य होकर रहता है, वह इस प्रकार से कहा जाता है। ये तीर्थ काक आदि उदाहरण तत्पुरुष समास के हैं। तत्पुरुष समास में उत्तर पदार्थ की प्रधानता रहती है। (से किं तं अव्वई भावे) हे भदन्त! अव्ययी भाव समास क्या है?

उत्तर—(अव्वई भावे) अव्ययीभाव समास इस प्रकार से होता है-(गामस्स पच्छा अणुगामं, एवं अणुणइयं, अणुफरिसं, अणुचरियं) ग्रामस्य पश्चात्–अनुग्रामम्, इसी प्रकार से अनुनदिकम्, अनुस्पर्शम्, अनुचरितम् में जानना चाहिये। (से तं अव्वई भावे समासे) इस प्रकार यह अव्ययीभाव समास है। (से किं तं एगसेसे?) हे भदन्त! एकशेष समास क्या है?

उत्तर—(एगसेसे) एक शेष समास इस प्रकार से है-(जहा एग्गो पुरिसो तहा बहवे पुरिसा जहा बहवे पुरिसा तहा एग्गो पुरिसो, जहा एगो करिसावणो तहा बहवे करिसावणा, जहा बहवे करिसावणा,

છે. જે વ્યક્તિ તીર્થક્ષેત્રમા કાગડાની જેમ ગ્રાહ્ય-અગ્રાહ્યના વિવેકથી રહિત થઈને રહે છે, તેને આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે. આ તીર્થકાક વગેરે ઉદાહરણો તત્પુરૂષના છે. તત્પુરૂષ સમાસમાં ઉત્તર પદાર્થની પ્રધાનતા રહે છે. (से किं तं अव्वई भावे) હે ભદંત! અવ્યયી ભાવ સમાસ કોને કહેવાય?

ઉત્તર-(अव्वई भावें) અવ્યયીભાવ સમાસ આ પ્રમાણે છે-(गामस्स पच्छा अणुगामं एवं अणुणइयं अणुफरिसं, अणुचरियं) ग्रामस्य पश्चात् अनुग्रामम्, આ પ્રમાણે બીજા ઉદાહરણો એવી રીતે છે-अनुनदिकम्, अनुस्पर्शम्, अनुचरितम्, (से तं अव्वई भावे समासे) આ પ્રમાણે આ અવ્યયી ભાવ સમાસ છે. (से किं तं एगसेसे?) હે ભદન્ત! એકશેષ સમાસ કોને કહેવાય?

ઉત્તર-(एगसेसे) એકશેષ સમાસ આ પ્રમાણે છે. (जहा एग्गो पुरिसो तहा बहवे पुरिसा जहा बहवे पुरिसा तहा एग्गो पुरिसो, जहा एगो करिसावणो तहा बहवे कारिसावणा, जहा बहवे कारीसावणा, तहा, एग्गो करिसावणो.

पुरुषौ, पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषश्च-पुरुषा इति। अत्रैकशेषो बोध्यः। विरूपाणामपि समानार्थानामेकशेषो भवति। यथा-वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्चेति-वक्रदण्डौ कुटिलदण्डौवेति। इत्थमेकशेषो बोध्यः। अत्र सूत्रानुसारेणोच्यते। यथा-एकव्यक्ति विवक्षायामेकः पुरुषः, तथा बहुव्यक्तिविवक्षायां बहवः पुरुषा इति भवति। अत्रैकं

तहा एग्गो करिसावणो, जहा एगो साली तहा बहवे साली जहा बहवे साली तहा एग्गो साली-से तं एगसेसे समासे-से तं समासिए) जैसे-'एकः पुरुषः' ऐसा होता है, उसी प्रकार से 'बहवः पुरुषाः' ऐसा भी होता है। तात्पर्य कहने का यह है समान रूपवाले दो पदों का अथवा-समान रूप वाले बहुत पदों का समास होने पर "सरूपाणामेकशेष-एकविभक्तौ" इस सूत्र के अनुसार एक ही शेष रहता है, और अन्य पदों का लोप हो जाता है। जो वह एकशेष पद रहता है, वह द्वि-वचन में द्वित्व का और बहुवचन में बहुत्व का वाचक होता है। और इसी से उसमें द्विवचनान्तता अथवा बहुवचनान्तता होती है। जैसे-पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषौ, पुरुषश्च, पुरुषश्च, पुरुषश्च पुरुषाः। यहां पर एकशेष समास जानना चाहिये। समानार्थक विरूपपदों में भी एक-शेष समास होता है। जैसे वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्चेति वक्रदण्डौ अथवा कुटिलदण्डौ। इस प्रकार यहां पर एकशेष समास जानना चाहिये। जब एक व्यक्ति की विवक्षा होती है, तब एकः पुरुषः' ऐसा

जहा एगो साली तहा बहवे साली जहा बहवे साली तहा एग्गो साली से तं एगसेसे समासे-से तं समासिए) જેમ 'एकः पुरुषः' થાય છે તેમજ 'बहवः पुरुषाः' એમ પણ થય છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે સમાન રૂપવાળા બે પદો અથવા સમાન રૂપવાળા ઘણાં પદોના સમાસથી "सरूपाणामकशेष एकविभक्तौ" આ સૂત્ર મુજબ એક જ શેષ રહે છે અને બીજા પદોનો લોપ થઇ જાય છે. જો તે એકશેષ પદ રહે છે, તે દ્વિવચનમાં દ્વિત્વ અને બહુવચનમાં બહુત્વનો વાચક હોય છે અને એથી જ એમાં દ્વિવચનાન્તતા અથવા બહુવચનાન્તતા હોય છે. જેમ કે पुरुषश्च पुरुषश्च पुरुषौ, पुरुषश्च, पुरुषश्च, पुरुषश्च, पुरुषाः અહીં એકશેષ સમાસ થયેલ છે. સમાનાર્થક વિરૂપ પદોમાં પણ એકશેષ સમાસ થાય છે, જેમ કે "वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्चेति वक्रदण्डौ अथवा कुटिलदण्डौ" આ પ્રમાણે અહીં એકશેષ સમાસ જાણવો જ્યારે એક વ્યક્તિની વિવક્ષા હોય છે ત્યારે 'एकः पुरुषः' એવો સમાસ થાય છે. અને જ્યારે ઘણી વ્યક્તિઓના વિવક્ષા હોય છે,

पुरुषपदमवशिष्यान्यानि पुरुषपदानि लुप्यन्ते, बहुत्वविवक्षया बहुवचनं भवति। तथा—यथा पुरुषा इति बहुव्यक्तिविवक्षायां भवति, तथैव जातिविवक्षायामेकः पुरुषो भवति। अत्र पक्षेऽप्येकं पुरुषपदमवशिष्यान्यानि पुरुषपदानि लुप्यन्ते। परमत्र—जातेर्विवक्षा तस्याश्चैकत्वादेकवचनम्। एवं यथा एकः कार्षापणस्तथा बहवः कार्षापणाः, यथा बहवः कार्षापणास्तथा एकः कार्षापण इत्याद्यपि बोध्यम्। इत्थं सामासिकं भाव प्रमाणमुक्तम्। एतदेव दर्शयितुमाह—तदेतत् सामासिकमिति॥सू.१८५॥

प्रयोग होता है और जब बहुत व्यक्ति की विवक्षा होती है तब 'बहवः पुरुषाः' ऐसा प्रयोग होता है। इस बहुवचन की विवक्षा में एक पुरुष पद अवशिष्ट रहता है और बाकी के पुरुष पद लुप्त हो जाते हैं। तथा-जिस प्रकार से "पुरुषः" ऐसा प्रयोग बहुत व्यक्तियों की विवक्षा में होता है उसी प्रकार से जाति की विवक्षा में "एकः पुरुषः" ऐसा प्रयोग होता है। इस पक्ष में भी एक पुरुष पद अवशिष्ट रहता है और अन्य पुरुष पद लुप्त हो जाते हैं। परन्तु यहां जाति की विवक्षा होने से जाति को एक होने से एक वचन होता है। इसी प्रकार से "एकः कार्षापणः तथा बहवः कार्षापणाः" इत्यादि पदों में भी जानना चाहिये। इस प्रकार यह एकशेष समास है। इस प्रकार सामासिक भाव प्रमाण क्या है यह कहा।—

भावार्थ—इस सूत्र द्वारा सूत्रकार ने भावप्रमाण सामासिक-तद्धितज धातुज और निरुक्तिज इन चार भेदों में विभक्त किया है। इनमें

त्यारे 'बहवः पुरुषाः' आ जातनो प्रयोग थाय छे आ बहुवचननी विवक्षामां एक पुरुष पद अवशिष्ट रहे छे. अने बीजा पुरुष पदो लुप्त थई जाय छे. तेमज जे प्रमाणे 'पुरुषाः' आ जातनो प्रयोग घणी व्यक्तिओनी विवक्षमां थाय छे. आ प्रमाणे जातिनी विवक्षामां 'एकः पुरुषः' एवो प्रयोग थाय छे. आ पक्षमां पण एक पुरुष पद अवशिष्ट रहे छे. अने अन्य पुरुष पदो लुप्त थई जाय छे. पण अहीं जातिनी विवक्षा होवाथी अने जाति एक होवाथी एक वचन थाय छे. आ प्रमाणे 'एकः कार्षापणः' तथा 'बहवः कार्षापणा' वगेरे पदोमां पण जाणवुं जोईए आ प्रमाणे आ एकशेष समास छे. एवी रीते सामासिक भाव प्रमाण शुं छे. ते विषे स्पष्टता करवामां आवी छे.

भावार्थ—आ सूत्रमां सूत्रकारे भावप्रमाणने सामासिक, तद्धितज, धातुज अने निरुक्तज आ चार प्रकारोमां विभक्त कर्युं छे. आमां परस्पर

परस्पर संबन्ध रखने वाले दो या दो से अधिक पदों के बीच की विभक्ति का लोप करके मिले हुए पदों का नाम समास या समस्तपद है। इसके मुख्य भेद चार हैं। द्वन्द्व तत्पुरुष, बहुव्रीहि और अव्ययी भाव। कर्मधारय और द्विगु ये तत्पुरुष के ही दो भेद हैं। तथा समास का एक भेद और है, जिसका नाम एकशेष है। द्वन्द्व समास में दो या दो से अधिक पदों का मेल होता है। इसमे सभी पद प्रधान होते हैं। इनका संबन्ध च=और, से होता है। द्वन्द्व समास में दोनों पद प्रथमा-विभक्ति एकवचनान्त हों तो समास के अन्त में द्विवचन होगा, नहीं तो बहुवचन। यह समास समाहार द्वन्द्व और इतरेतर द्वन्द्व के भेद से दो प्रकार का होता है। समाहार द्वन्द्व समास में प्रत्येक पद की प्रधानता नहीं होती है प्रत्युत सामूहिक अर्थ का बोध होता है। इसमें सदा नपुंसक लिंग तथा किसी एक विभक्ति का एकवचन ही रहता है। जिसमें अन्तिम पद प्रधान होता है और प्रथम पद प्रथमा विभक्ति से भिन्न किसी दूसरी विभक्ति में होता है तथा दूसरा पद प्रथमान्त होता है। उस समास का नाम तत्पुरुष है। इसके प्रथम पद में द्वितीया से लेकर सप्तमी पर्यन्त ६ विभक्तियों के रहने के कारण इसके ६ भेद

સંબંધિત બે કે બેથી વધારે પદોની વચ્ચેની વિભક્તિનો લોપ કરીને જે પદો ભેગા થાય છે તેને સમાસ કહેવાય છે. અને તે પદને સમસ્તપદ કહેવાય છે. આના મુખ્ય ભેદો ચાર છે. દ્વન્દ્વ, તત્પુરૂષ, બહુવ્રીહિ, અને અવ્યયીભાવ કર્મધારય અને દ્વિગુ આ તત્પુરૂષના જ બે ભેદો છે. તેમજ આ સમાસનો એક ભેદ 'એકશેષ' પણ છે. દ્વંદ્વ સમાસમાં બે અથવા બેથી વધારે પદોનો સમાસ થાય છે. આમાં બધા પદો પ્રધાન હોય છે. આ પદોનો સંબંધ 'च' એટલે કે 'અને'થી થાય છે. દ્વંદ્વ સમાસમાં બન્ને પદ પ્રથમા વિભક્તિ એકવચનાન્ત હોય તો સમાસના અન્તે દ્વિવચન થશે નહિંતર બહુ-વચન થશે દ્વંદ્વ સમાસ સમાહાર દ્વંદ્વ તેમજ ઈતરેતર દ્વંદ્વના રૂપમાં બે પ્રકારનો હોય છે. સમાહાર દ્વંદ્વ સમાસમાં દરેકે દરેક પદની પ્રધાનતા હોતી નથી પરંતુ સામૂહિક અર્થનો બોધ હોય છે. આમાં સદા નપુંસકલિંગ તેમજ કોઈ પણ એક વિભક્તિનું એકવચન જ રહે છે. જેમાં અંતિમ પદ પ્રધાન હોય છે અને પ્રથમ પદ પ્રથમા વિભક્તિથી ભિન્ન ગમે તે બીજી વિભક્તિમાં હોય છે તેમજ બીજું પદ પ્રથમાન્ત હોય છે, તે સમાસનું નામ તત્પુરૂષ છે. આના પ્રથમ પદમાં દ્વિતીયાથી માંડીને સપ્તમી સુધી ૬ વિભક્તિઓ રહે છે. તેથી એના ૬ ભેદ થાય છે. કર્મધારયમાં ઉપમાન, ઉપમેય

होते हैं। कर्मधारय में उपमान उपमेय तथा विशेषण विशेष्य का समास होता है। यदि विशेषण प्रथम हो तो विशेषण पूर्वपद कर्मधारय, उपमान प्रथम हो तो उपमानपूर्वपद कर्मधारय, उपमान बाद में हो तो उपमानोत्तर पद कर्मधारय कहलाता है। यथा 'कृष्णः मृगः-कृष्णमृगः' यह विशेषणपूर्वपद कर्मधारय है। 'घन इव श्यामः घनश्यामः' यह उपमान पूर्वपद है। 'पुरुषः सिंह इव पुरुषसिंहः' यह उपमानोत्तर कर्मधारय है। जिस समास में प्रथम पद संख्यावाचक हो और समाहार का बोध हो तो, वह समास द्विगु कहलाता है। यह नपुंसकलिंग तथा प्रथमा विभक्ति का एक वचन ही आता है। जैसे 'त्रिकटुकम्' आदि जिसमें अन्य पद की प्रधानता होती है, वह बहुव्रीहि समास है। इसके विग्रह में इदम् या यत् शब्द की प्रथमा विभक्ति को छोड़कर कोई न कोई विभक्ति लगी हुई होती है। जैसे फुल्ल कुटुज कदम्ब। संघपति आदि जिसमें पूर्वपद प्रधान हो, वह अव्ययीभाव समास है इसमें पूर्वपद अव्यय और दूसरा नाम होता है। इनके अंत में सदा नपुंसकलिङ्ग प्रथमा एकवचन रहता है। अनुग्रामम् अनुनदिकम् उपनदि इत्यादि। एक शेष समास का स्वरूप सुगम है ॥सू०१८५

તેમજ વિશેષણ વિશેષ્યનો સમાસ થાય છે. જો વિશેષણ પ્રથમ હોય તો વિશેષણ પૂર્વપદ કર્મધારય, ઉપમાન પ્રથમ હોય તો ઉપમાન પૂર્વપદ કર્મધારય, ઉપમાન પછી હોય તો ઉપમાનોત્તર પદ કર્મધારય કહેવાય છે. જેમ કે-कृष्णः मृगः, कृष्णमृगः, આ વિશેષણ પૂર્વપદ કર્મધારય છે. घनइव श्यामः, घनश्यामः, આ ઉપમાન પૂર્વપદ છે. पुरुषः सिंह इव पुरुषसिंहः આ ઉપમાનોત્તર કર્મધારય છે. જે સમાસમાં પ્રથમ પદ સંખ્યાવાચક હોય અને સમાહારનો બોધ થાય તો, તે સમાસ દ્વિગુ કહેવાય છે. આમાં નપુંસકલિંગ તેમજ પ્રથમા વિભક્તિના એકવચનની અપેક્ષા રહે છે. જેમ કે-'त्रिकटुकम्' વગેરે જેમાં અન્ય પદની પ્રધાનતા હોય છે, તે બહુવ્રીહિ સમાસ છે. આના વિગ્રહમાં 'इदम्' અથવા 'यत्' શબ્દની પ્રથમા વિભક્તિ સિવાય ગમે તે બીજી વિભક્તિ સંલગ્ન હોય જ છે. જેમ કે-'फुल्ल कुटुजकदम्ब, संघपति' વગેરે જેમાં પૂર્વપદ પ્રધાન હોય તે અવ્યયીભાવ સમાસ છે. આમાં પૂર્વપદ અવ્યય અને બીજું નામ હોય છે. આના અંતમાં સદા નપુંસક લિંગ અને પ્રથમા એકવચન રહે છે. 'अनुग्रामम्, अनुनदिकम्, उपनदि, વગેરે. એકશેષ સમાસ સરળ જ છે. તે વિષે અહીં કંઈ કહેવું યોગ્ય નથી. ॥સૂ૦૧૮૫॥

मूलम्-से किं तं तद्धितए?, तद्धितए अट्ठविहे पण्णत्ते, तं जहा-कम्मे सिप्पसिलोए, संजोगसमीवओ य संजूहो। इस्सरिय अवच्चेण य, तद्धितणामं तु अट्ठविहं॥१॥ से किं तं कम्मणामे? कम्मणामे-तणहारिए, कट्ठहारिए, पत्तहारिए, दोसिए, सोत्तिए, कप्पासिए, भंडवेआलिए कोलालिए। से तं कम्मनामे। से किं तं सिप्पनामे?, सिप्पनामे-तुण्णिए तंतुवाइए पट्टकारिए उव्वट्टिए वरुडिए मुंजकारिए कट्ठकारिए छत्तकारिए वज्झकारिए पोत्थकारिए चित्तकारिए दंतकारिए लेप्पकारिए सेलकारिए कोट्टिमकारिए। से तं सिप्पनामे। से किं तं सिलोयनामे? सिलोयनामे-समणे माहणे सव्वातिही। से तं सिलोयनामे। से किं तं संजोगनामे? संजोगनामे-रण्णो ससुरए रण्णो जामाउए रण्णो साले रण्णो भाउए रण्णो भगिणीवई। से तं संजोगनामे। से किं तं समीवनामे?, समीवनामे-गिरिसमीवे णयरं-गेरं गिरिणयरं विदिसासमीवे णयरं-वेदिसं, वेन्नाए समीवे णयरं-वेन्नं वेन्नायडं तगराए समीवे णयरं-तागरं तगरायडं। से तं समीवनामे। से किं तं संजूहनामे?, संजूहनामे-तरंगवइकारे, मलयवइकारे, अत्ताणुसट्ठिकारे बिंदुकारे। से तं संजूहनामे। से किं तं ईसरियनामे-रायए ईसरए तलवरए माडंविए कोडंविए इब्भे सेट्ठिए सत्थवाहए सेणावइए। से तं ईसरियनामे। से किं तं अवच्चनामे? अवच्चनामे-अरिहंतमाया

चक्कवट्टिमाया बलदेवमाया, वासुदेवमाया, रायमाया मुणिमाया वायगमाया से तं अवच्चनामे, से तं तद्धितए। से किं तं धाउए?, धाउए-भूसत्तायां परस्सभासा, एधवुड्डीए, फद्धसंघरिसे, गाहपइट्ठालिच्छासु गंथे य, बाह लोयणे। से तं धाउए। से किं तं निरुत्तिए?, निरुत्तिए-महीए सेए-महिसो, भमइ य रोवइ य भमरो, मुहुं मुहुं लसइत्ति मुसलं, कविस्सविलंबए त्थेत्ति य करेइ कविट्ठं; चित्ति करेइ खल्लं च होइचिक्खल्लं, उड्ढकन्नो उलूगो, मेहस्स माला मेहला। से तं निरुत्तए। से तं भावप्पमाणे। से तं पमाणनामे। से तं दसनामे। से तं नामे। नामेत्ति पयं सम्मत्तं ॥सू० १८६॥

छाया—अथ किं तत् तद्धितजम्?, तद्धितजम्-अष्टविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-कर्म१ शिल्पं२ श्लोकः३ संयोगसमीपतश्च४-५ संयूथः६। ऐश्वर्यम् ७ अपत्यं८ खलु च तद्धित नाम तु अष्टविधम् ॥१॥ अथ किं तत् कर्मनाम? कर्मनाम तार्णभारिकः, काष्ठभारिकः, पत्रभारिकः, दौष्यिकः, सौत्रिकः, कार्पासिकः, भाण्डवैचारिकः, कौलालिकः। तदेतत् कर्मनाम। अथ किं तत् शिल्पनाम?, शिल्पनाम-तौन्निकः, तान्तुवायिकः, पाट्टकारिकः, औद्वृत्तिक, वारुण्टिकः, मौञ्जकारिकः, काष्ठकारिकः, छात्रकारिकः, बाह्यकारिकः, पौस्तकारिकः, चैत्रकारिकः, दान्तकारिकः, लैप्यकारिकः, शैलकारिकः, कौट्टिमकारिकः, तदेतत् शिल्पनाम। अथ किं तत् श्लोकनाम?, श्लोकनाम-श्रमणः ब्राह्मणः सर्वातिथी। तदेतत् श्लोकनाम। अथ किं तत् संयोगनाम? संयोगनाम-राज्ञः श्वशुरः, राज्ञो जामातृकः, राज्ञःशालः, राज्ञो भ्रातृकः, राज्ञो भगिनीपतिः, तदेतत् संयोगनाम। अथ किं तत् समीपनाम?, समीपनाम-गिरिसमीपं नगरं गैरं-गिरिनगरं, विदिशासमीपं नगरं वैदिशम्, वेन्नायाः समीपे नगरं वैन्नं-वेन्नातटं, तगराया समीपे नगरं-तागरं तगरातटम्। तदेतत् समीपनाम। अथ किं तत् संयूथनाम-संयूथनाम-तरङ्गवतीकारः, मलयवतीकारः, आत्मानुषष्टिकारः, बिन्दुकारः। तदेतत् संयूथनाम। अथ किं तत् ऐश्वर्यनाम?२ ऐश्वर्यनाम-राजकः, ईश्वरकः, तलवरकः, माडम्बिकः, कौटुम्बिकः, इभ्यः, श्रेष्ठिकः, सार्थवाहकः, सेनापतिकः। तदेतत् ऐश्वर्यनाम। अथ किं तत् अपत्यनाम? अपत्यनाम-अर्हन्माता, चक्रवर्तिमाता, बलदेवमाता, वासुदेवमाता, राजमाता, मुनिमाता, वाचकमाता। तदेतत् तद्धितजम्। अथ किं तत् धातुजम्?,

धातुजम्-भू सत्तायां परस्मैभाषा। एध वृद्धौ, स्पर्द्ध संघर्षे, गाधृप्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च, वाधृ लोडने, तदेतत् धातुजम्। अथ किं तत् निरुक्तिजम्?, निरुक्तिजम्-मह्यां शेते महिषः, भ्रमति च रौति च भ्रमरः, मुहु मुहुर्लसतीति मुसलं, कपेरिव लम्बते त्थेति च करोति कपित्थं, चिदिति करोति खल्लंच भवति-चिक्खल्लम्, ऊर्ध्वकर्णः उलूकः मेखस्य माला मेखला, तदेतत् निरुक्तिजम्। तदेतत् भावप्रमाणम्। तदेतत् प्रमाणनाम। तदेतद् दशनाम। तदेतत् नाम। नामेति पदं समाप्तम् ॥सू० १८६॥

टीका—'से किं तं' इत्यादि।

अथ किं तत् तद्धितजम्?-तद्धितेन यन्नाम निष्पद्यते तत् कीदृशम्? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति-तद्धितजं नाम-कर्मशिल्प श्लोकादिभेदैरष्टविधम्। तत्र-कर्मनाम-तार्णभारिकः, काष्ठभारिकः, पात्रभारिकः, दौष्यिक इत्यादि। कर्मशब्दे-

---

"से किं तं तद्धितए" इत्यादि।

शब्दार्थ—(से किं तं तद्धितए) हे भदंत! तद्धित से जो नाम निष्पन्न होता है वह कैसा होता है?

उत्तर—(तद्धितए अट्ठविहे पण्णत्ते) तद्धित से जो नाम निष्पन्न होता है, वह कर्म शिल्प, श्लोक आदि के भेद से आठ प्रकार का होता है। (तं जहा) वे आठ प्रकार ये हैं-(कम्मे, सिप्पे, सिलोए संजोगसमीवओ य संजूहो। इस्सरिय अवच्चेण य तद्धितणाम तु अट्ठविहं ॥१॥) कर्म, शिल्प, श्लोक, संयोग, समीप संयूथ, ऐश्वर्य अपत्य। इस प्रकार से ये तद्धित नाम के आठ प्रकार हैं। (से किं तं कम्मणामे?) हे भदन्त! वह कर्म नाम क्या है?

उत्तर—(तणहारिए कट्ठहारिए पत्तहारिए दोसिए सोत्तिए,

"से कि तं तद्धितए" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ-(से किं तं तद्धितए) હે ભદંત! તદ્ધિતથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે, તે કેવાં હોય છે?

ઉત્તર-(तद्धितए अट्ठविहे पण्णत्ते) તદ્ધિતથી જે નામો નિષ્પન્ન થાય છે. તે કર્મ, શિલ્પ, શ્લોક વગેરેના ભેદથી આઠ પ્રકારનાં થાય છે. (तं जहा) જેમ કે-(कम्मे सिप्पे, सिलोए सजोग समीवओ य संजूहो। इस्सरिय, अवच्चेण य तद्धितणाम तु अट्ठविहं" ११) કર્મ, શિલ્પ, શ્લોક, સંયોગ, સમીપ, સંયૂથ, ઐશ્વર્ય, અપત્ય આ પ્રમાણે આ તદ્ધિતનામોના આઠ પ્રકાર છે. (से किं तं कम्मणामे?) હે ભદન્ત! કર્મનામ એટલે શું?

ઉત્તર-(तणहारिए कट्ठहारिए पत्तहारिए दोसिए सोत्तिए, कप्पासिए,

नेह पण्यं विवक्षितम्। विग्रहस्तु तृणभारः पण्यमस्येति बोध्यः। एवं काष्ठभारिकादावपि विग्रहो बोध्यः। 'तदस्य पण्यम्' (पा. ४।४।५१) इति सूत्रेण ठक्प्रत्यये सिद्धिः। तथा–शिल्पार्थे तद्धितप्रत्ययेन यन्नाम निष्पद्यते तत् शिल्पनाम। उदाहरणमाह–'तुन्निए' इत्यादि। तुन्नं शिल्पमस्येति तौन्निकः। वयनं=वस्त्राणां

कप्पासिए, भंडवेआलिए, कोलालिए) तार्णभारिक, काष्ठभारिक, पात्रभारिक, दौष्यिक, सौत्रिक, कार्पासिक, भाण्डवैचारिक, कौलालिक ये सब (कम्मणामे) कर्म नाम हैं। कर्म शब्द यहां पण्य "बेचने योग्य पदार्थ) इस अर्थ में आया है। "तृणभारः पण्यं अस्य" तार्णभारिकः" इसका ऐसा विग्रह है। इसी प्रकार का विग्रह "काष्ठभारः पण्यमस्य काष्ठभारिकः" पात्रभारः पण्यमस्य पात्रभारिकः" इत्यादि नामरूप शब्दों को भी जानना चाहिये। "तदस्य पण्यं" इस सूत्र से इन सब में ठक् प्रत्यय हुआ है। ठक् को इक् होकर तब ये तार्णभारिक आदि नामरूप शब्द निष्पन्न हुए हैं। (से किं तं सिप्पनामे ?) हे भदन्त ! शिल्प नाम क्या है ? अर्थात् शिल्पार्थ में तद्धित प्रत्यय के करने से जो नाम निष्पन्न होता है, वह कैसा होता है ?

उत्तर—(सिप्पनामे) शिल्पार्थ में तद्धित प्रत्ययठक् के करने पर जो नाम निष्पन्न होता है वह शिल्प नाम है और वह इस प्रकार से है–(तुण्णिए, तंतुवाइए, पट्टकारिए, उव्वट्टिए, वरुंडिए, मुंजकारिए,

भंडवेआलिए, कोलालिए) તાર્ણભારિક, પાત્રભારિક, દૌષ્યિક, સૌત્રિક, કાર્પાસિક, ભાંડવૈચારિક, કૌલાલિક આ સર્વ (कम्माणामे) કર્મનામો છે. કર્મ શબ્દ અહીં પણ્ય એટલે કે વેચવા લાયક પદાર્થ "तृणभारः पण्य अस्य, तार्णभारिकः" આ શબ્દનો વિગ્રહ આ પ્રમાણે થશે. આ પ્રમાણે "काष्टभारः पण्यम् अस्य काष्टभारिकः पात्रभारः पण्यम् अस्य पात्रभारिकः" વગેરે નામ રૂપ શબ્દોમાં પણ જાણવું જોઈએ. 'तदस्य पण्यं" આ સૂત્રથી આ બધા શબ્દોમાં 'ठक्' પ્રત્યય થયો છે. 'ठक्' ને 'इक्' પ્રત્યય લાગ્યો છે તેથી આ 'तार्णभारिक' વગેરે શબ્દો નિષ્પન્ન થયા છે (से किं तं सिप्पनामे?) હે ભદંત ! શિલ્પ નામ એટલે શું ? અર્થાત્ શિલ્પાર્થમાં તદ્ધિત પ્રત્યય લગાડવાથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે, તે કેવું થાય છે ?

ઉત્તર–(सिप्पनामे) શિલ્પાર્થમાં તદ્ધિત પ્રત્યય 'ठक्' કરવાથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે, તે શિલ્પનામ છે અને તે આ પ્રમાણે છે. (तुण्णिए, तंतुवाइए पट्टकारिए उव्वट्टिए, वरुंडिए, मुंजकारिए, कट्ठकारिए, छत्तकारिए, वज्झकारिए,

प्रसारणं वायः, तन्तूनां वायः–तन्तुवायः, स शिल्पमस्येति तान्तुवायिकः। करणं कारः–पट्टस्य कारः–पट्टकारः, स शिल्पमस्येति–पाट्टकारिकः। उद्वृत्तम्–उद्वर्त्तनं–पिष्टादिना शरीरमलदूरीकरणं, तत् शिल्पमस्येति–औद्वृत्तिकः। वरुण्टः शिल्पमस्येति वारुण्टिकः। वरुण्टः शिल्पविशेषो बोध्यः। एवं मौञ्जकारिक इत्यादयः प्रयोगा बोध्याः। 'शिल्पम्' (पा. ४।४।५५) इति सूत्रेण ठक् प्रत्यये सिद्धिः।

कट्ठकारिए, छत्तकारिए, वज्झकारिए, पोत्थकारिए, चित्तकारिए, दंतकारिए, लेप्पकारिए, सेलकारिए, कोट्टिमकारिए) तौन्निक, तान्तुवायिक, पाट्टकारिक, औद्वृत्तिक, वारुण्टिक, मौञ्जकारिक, काष्ठकारिक, छात्रकारिक, बाह्यकारिक, पौस्तककारिक चैत्यकारिक, दान्तकारिक, लैप्यकारिक, शैलकारिक, कौट्टिमकारिक। यहां सर्वत्र "शिल्पम्" इस सूत्र से ठक् प्रत्यय हुआ है। तुन्न जिसका शिल्प है, वह तौन्निक–दर्जी है। सूत्रों का पसारना इसका नाम 'वाय' है। तंतुओं का वाय जिसका शिल्प है वह तान्तुवायिक–जुलाहा है। करणं कारः–करना इसका नाम कार है–पट्ट (वस्त्र) का करना यह जिसका शिल्प है वह पाट्टकारिक–जुलाहा–या दर्जी है। पिष्ठ–पीठी–आदि से शरीर के मल को दूर करना यह जिसका शिल्प है वह औद्वृत्तिक–नापित है। वरुण्ट जिसका शिल्प है वह वारुण्टिक है। वरुण्ट यह एक शिल्प विशेष का नाम है। इसी प्रकार मौञ्जकारिक आदि प्रयोगों को भी जानना चाहिये। (से तं सिप्पनामे) इस प्रकार यह शिल्प नाम है। (से किं तं सिलोयनामे)

पोत्थकारिए, चित्तकारिए, दंतकारिए, लेप्पकारिए, सेलकारिए, कोट्टिमकारिए) तौन्निक, तान्तुवायिक, पाट्टकारिक, औद्वृत्तिक, वारुणिक, मौंजकारिक, काष्ठ कारिक, छात्रकारिक, બાહ્યકારિક, પૌસ્તકારિક, ચૈત્યકારિક, દાંતકારિક, લૈપ્ય કારિક, શૈલકારિક, કૌટ્ટિમકારિક, અહીં સર્વત્ર 'शिल्पम्' આ સૂત્ર વડે 'ठक्' પ્રત્યય થયેલ છે. તુન્ન જેનું શિલ્પ છે તે તૌન્નિક એટલે કે દર્જી છે, સૂત્રોને ફેલાવવું એનું નામ 'वाय' છે. તંતુઓનું વાય જેનું શિલ્પ છે. તે તાન્તુવાયિક–વણકર–છે. 'करणं कारः' કરવું તેનું નામ 'કાર' છે. પટ્ટ તૈયાર કરવું જેનું શિલ્પ છે, તે પાટ્ટકારિક–વણકર–છે. પિષ્ટ–પીઠી–વગેરેથી શરીરના મલને દૂર કરવો આ જેનું શિલ્પ છે તે ઔદ્વૃત્તિક–હજામ છે. વરૂણ જેનું શિલ્પ છે તે વારૂણિક છે. વરૂણ એ શિલ્પ વિશેષનું નામ છે. આ પ્રમાણે મૌંજકારિક વગેરે પ્રયોગો વિષે પણ જાણી લેવું જોઈએ. (से तं सिप्प-नामे) આ પ્રમાણે આ શિલ્પનામ છે. (से किं तं सिलोयनामे) હે ભદંત!

तथा-श्लोकार्थे=यशोरूपेऽर्थे तद्धितप्रत्यये सति यद्रूपं निष्पद्यते तत् श्लोकनाम। श्रमणो ब्राह्मणः सर्वातिथी। श्रमणब्राह्मणौ प्रशस्तत्वेन सर्वेषां वर्णानामतिथी विज्ञेयौ। तत्र श्राम्यते इति श्रमणं=तपश्चर्यादिरूपं, प्रशस्तं श्रमणमस्यास्तीति श्रमणः। प्रशस्तं ब्रह्मास्यास्तीति ब्रह्मणः स एव ब्राह्मणः। उभयत्रापि प्रशंसार्थे मतुबर्थोऽच् प्रत्ययोऽर्शआदित्वाद् बोध्यः। संयोगार्थे=संबन्धार्थे तद्धितप्रत्यये सति यन्नाम निष्पद्यते तत् संयोगनाम। यथा-राज्ञोऽयं श्वशुरो-राजकीयः श्वशुरः। राज्ञोऽयं जामाता-राजकीयो जामाता, इत्यादि। 'राज्ञःकच' (पा. ४.२।१४०)

हे भदन्त! श्लोक नाम क्या है? अर्थात् श्लोक-यश-रूप अर्थ में तद्धित प्रत्यय होने पर जो नाम निष्पन्न होता है-अर्थात् जो रूप बनता है-वह कैसा होता है?

उत्तर—(समणे माहणे सव्वातिही) श्रमण, ब्राह्मण, ऐसा रूप होता है- यहां पर प्रशस्तार्थ में मत्वर्थीय "अच्" प्रत्यय" अर्श आदिभ्योऽच्" से हुआ है। इसीलिये ये सर्ववर्णों के अतिथि माने जाते हैं। तपश्चर्यादिरूप श्रम जिसके पास है वह "श्रमण" एवं प्रशस्त ब्रह्म जिसका है वह "ब्रह्मण" है। यह ब्राह्मण ही ब्रह्मण है। (से तं सिलोय नामे) इस प्रकार यह श्लोक नाम है। (से किं तं संजोग नामे) हे भदन्त! संयोग नाम क्या है? अर्थात् संबन्धार्थ में तद्धित प्रत्यय होने पर जो नाम निष्पन्न होता है वह कैसा होता है?

उत्तर—(संजोग नामे) वह संयोग नाम इस प्रकार का होता है-(रण्णो ससुरए, रण्णो जामाउए, रण्णो साले, रण्णो भाउए, रण्णो भगिणीवई-(से तं संजोगनामे) राज्ञः अयं-राजकीयः श्वशुरः-राजा

શ્લોક નામ શું છે એટલે કે શ્લોક-યશ-રૂપ અર્થમાં તદ્ધિત પ્રત્યય હોવાથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે એટલે કે જે રૂપ બને છે, તે કેવું હોય છે?

ઉત્તર-(समणे माहणे सव्वातिही) શ્રમણ બ્રાહ્મણ એવું રૂપ થાય છે. અહીં પ્રશસ્તાર્થમાં મત્વર્થીય 'अच्' પ્રત્યય 'अर्श आदिभ्योऽच्' સૂત્રથી થયેલ છે એથી જ એ સર્વ વર્ણોના અતિથિ માનવામાં આવે છે. તપશ્ચર્યાદિ રૂપ શ્રમ જેની પાસે છે તે 'શ્રમણ' તેમજ પ્રશસ્ત બ્રહ્મ જેમને છે તે 'બ્રહ્મણ' છે. આ બ્રહ્મણ જ બ્રાહ્મણ છે. (से किं तं सिलोयनामे) આ પ્રમાણે આ શ્લોક નામ છે. (से किं तं संजोगनामे) હે ભદંત! સંયોગ નામ એટલે શું? એટલે કે સંબંધાર્થમાં તદ્ધિત પ્રત્યય હોવાથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે તે કેવું હોય છે?

ઉત્તર-(संजोग नामे) તે સંયોગ નામ આ પ્રમાણે છે. (रण्णो ससुरए, रण्णो जामाउए, रण्णो साले, रण्णो भाउए, रण्णो भगिणीवई-से तं संजोगनामे)

इति सूत्रेण छप्रत्यये सिद्धिः। मूले-'रण्णो ससुराए, रण्णो जामाउए' इत्यादि विग्रहमात्रं निर्दिष्टम्। तथा-समीपार्थे=अदूरभवार्थे 'अदूरभवश्च' इत्यण् तद्धित-प्रत्ययेन यन्नाम निष्पद्यते-तत् समीपनाम। यथा-गिरेः समीपे नगरं-गैरं-गिरि-तटम्, विदिशायाः समीपे नगरं वैदिशं नगरम्, वेन्नायाः समीपे नगरं वैन्नं-वेन्नातटं, तगरायाः समीपे नगरं तागरं-तगरातटमिति। गिरि नगरम्, वेन्नातटम्, तगरातटमिति लोकप्रसिद्धिः।

का श्वसुर राजकीय जामाता-राजा का जमाई इत्यादि। इन प्रयोगों में ', राज्ञः कच' इस सूत्र से राजन् शब्द में छ प्रत्यय होकर छ को ईय् प्रत्यय हुआ है। मूल में "रण्णो ससुराए, रण्णो जामाउए" इत्यादि विग्रहमात्र दिखलाया है। (से तं संजोगनामे) इस प्रकार यह संयोग नाम है। (से किं तं समीवनामे ?) हे भदन्त! समीप नाम क्या है? अर्थात् समीप अर्थ में तद्धित प्रत्यय संबन्धी अण् के होने पर जो नाम बनता है वह कैसा होता है? (समीव नामे) वह समीप नाम ऐसा होता है-जैसे (गिरि समीवे णयरं गेरं-गिरिणयरं, विदिसा समीवे णयरं-वेदिसं, वेन्नाए समीवे णयरं-वेन्नायडं, तगराए समीवे णयरं तागरं तगरायडं-से तं समीवनामे) गिरि के समीप का नगर-गैर, गिरि नगर, विदिशा के समीप का नगर वैदिश, वेन्ना के समीप का नगर वैन्न वेन्नातट, तगरा के समीप का नगर तागर-तगरातट-गिरिनगर, वेन्नातट, तगरातट ऐसी लोक में प्रसिद्धि है। इस प्रकार

राज्ञः अयं राजकीय-श्वसुरः-રાજાના સસરો, રાજકીય જામાતા-રાજાનો જમાઇ વગેરે આ પ્રયોગોમાં 'राज्ञ. कच' આ સૂત્ર વડે રાજન્ શબ્દમાં 'छ' પ્રત્યય થઈને 'छ' ને 'ईय्' થયેલ છે. મૂળમાં 'रण्णो ससुराए, रण्णो जामाउए' વગેરે ફક્ત વિગ્રહ જ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. (से तं संजोगनामे) આ પ્રમાણે આ સંયોગ નામ છે. (से किं तं समीवनामे) હે ભદંત! સમીપ નામ શું છે? એટલે કે સમીપ અર્થમાં તદ્ધિત પ્રત્યય સંબંધી 'अण्' પ્રત્યય થવાથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે, તે કેવું હોય છે. (समीवनामे) તે સમીપ નામ આ પ્રમાણે હોય છે જેમ કે (गिरी समीवे णयरं गेर-गिरिणयरं, विदिसा समीवे णयरं-वेदिसं, वेन्नाए समीवे णयर वेन्न वेन्नाउयं तगराए समीवे णयरं तागरं तगरायडं-से तं समीवनामे) ગિરિની પાસેનું નગર-ગૈર, ગિરિનગર વિદિશાની પાસેનું નગર વૈદિશ, વેન્નાની પાસેનું નગર વૈન્ન વેન્નાતટ, તગરાની પાસેનું નગર તાગર, તગરાતટ, ગિરિનગર વેન્નાતટ તગરાતટ એવી લોકમાં પ્રસિદ્ધિ છે. આ પ્રમાણે આ સમીપ નામો છે. (से किं

तथा–संयूथो–ग्रन्थरचना, स सूच्यते येन तद्धितप्रत्ययेन स संयूथार्थतद्धित-प्रत्ययोऽपि बोध्यः। येन यन्नाम–निष्पद्यते तत् संयूथतद्धितनाम। तथा–तरङ्ग-वती–तरङ्गवतीमधिकृत्य कृताऽऽख्यायिका तरङ्गवती। अत्र 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' इति शैषिकप्रत्यये 'लुबाख्यायिकायां बहुलम्' इति लुप्। एवं–मलयवती, आत्मानुषष्टिः, बिन्दुक इत्यादिष्वपि बोध्यम्। मूले–तरङ्गवतीकारो मलयवतीकार

यह समीप नाम है। (से किं तं संजूहनामे) हे भदन्त! वह संजूथ नाम क्या है? (संजूह नामे–तरंगवईकारे, मलयवइकारे, अत्ताणु संट्ठि-कारे, बिंदुकारे–से तं संजूह नामे) यह ग्रन्थरचना का नाम संयूथ है। यह ग्रन्थ रचनारूप संयूथ जिस तद्धित प्रत्यय के द्वारा सूचित किया जाता है वह संयूथार्थ प्रत्यय भी संयूथ है। इससे जो नाम निष्पन्न होता है वह संयूथ नाम है। जैसे तरंगवती को लेकर जो कथा–कहानी–लिखी गई हो उस ग्रन्थ को तरङ्गवती कहना। इसी प्रकार से मलयवती आत्मानुषष्टि, बिन्दुक इत्यादि ग्रन्थों के नामों में भी जानना चाहिये। इन "तरङ्गवती" आदि नामो में "अधिकृत्य ग्रन्थे" इस शैषिक प्रकरणगत सूत्र से "अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः" इस अर्थ में अणादि और घादि प्रत्यय होते हैं और उनका "लुबाख्यायि-कानां बहुलम्" इससे लोप हो जाता है। मूल में तरङ्गवतीकार मलय-वतीकार" ऐसा जो निर्देश किया गया है उसका तात्पर्य "तरङ्गवती ग्रन्थ का करना मलयवती ग्रन्थ का करना" ऐसा है। इसी प्रकार से

तं संजूहनामे) હે ભદંત! તે સયૂથ નામ શું છે? संजूहनामे तरंगवइकारे, मलयवइकारे, अत्ताणुसंट्ठिकारे, बिंदुकारे, से तं संजूहनामे) ગ્રંથ રચનાનું નામ સંયૂથ છે. આ ગ્રંથ રચના રૂપ સંયૂથ જે તદ્ધિત પ્રત્યય વડે સૂચિત કરવામાં આવે છે તે સંયૂથાર્થ તદ્ધિત પ્રત્યય પણ સંયૂથ છે. એનાથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે તે સંયૂથ નામ છે. જેમ કે તરંગવતીને લઈને જે કથા વાર્તા–લખવામાં આવી છે, તે ગ્રંથને તરંગવતી કહે છે. આ પ્રમાણે મલય-વતી, આત્માનુષષ્ટિ, બિંદુક વગેરે ગ્રંથોના નામો વિષે પણ જાણવું જોઈએ આ તરંગવતી વગેરે નામોમાં 'अधिकृत्य ग्रन्थे' આ શૈષિક પ્રકરણ ગત સૂત્રથી 'अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः' આ અર્થમાં અણાદિ અને ઘાદિ પ્રત્યયો થાય છે અને તેમનો 'लुबाख्यायिकानां बहुलम्' આ સૂત્રથી લોપ થઈ જાય છે મૂળમાં તરંગવતીકાર, મલયવતીકાર આમ જે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેનું તાત્પર્ય 'તરંગવતી ગ્રન્થની રચના કરવી, મલયવતી ગ્રન્થની રચના

इत्यादिषु तरङ्गवत्याः करणं मलयवत्याः करणम् इत्यादि रूपेण व्याख्या कार्या। तथा निर्देशस्तु ग्रन्थरचनारूपार्थमात्रोपलक्षको बोध्य इति। तथा-ऐश्वर्यद्योतकैः शब्दैस्तद्धितप्रत्यये सति यद्रूपं निष्पद्यते तदैश्वर्यनाम। यथा-राजैव राजकः। ईश्वर एव ईश्वरकः। तलवर एव-तलवरकः। एषु स्वार्थिकः कः। माडम्बिकः कौटुम्बिकः इभ्यः एते तु तद्धितान्ता एव। श्रेष्ठिकः सार्थवाहकः सेनापतिकः, एतेष्वपि स्वार्थिकः कः। तथा-अपत्यार्थे तद्धितप्रत्यये सति यन्नाम निष्पद्यते तदपत्यनाम। अर्हन्माता चक्रवर्तिमाता बलदेवमातेत्यादिभिः शब्दैरर्हदादीनां

आत्मानुषष्ठिकार आदि को भी जानना चाहिये। इस प्रकार यह संयूथ नाम है। (से किं तं ईसरियनामे) हे भदन्त ! ऐश्वर्य नाम क्या है ? (ईसरियनामे)

उत्तर—ऐश्वर्य नाम इस प्रकार से है-अर्थात् ऐश्वर्यद्योतक शब्दों से तद्धित प्रत्यय करने पर जो रूप निष्पन्न होता है वह ऐश्वर्य नाम है-जैसे (रायए ईसरए, तलवरए, माडंबिए, कोडुंबिए, इब्भे, सेट्ठिए, सत्थवाहए, सेणावइए) राजक, ईश्वरक, तलवरक, माडंबिक, कौटुम्बिक इभ्य, श्रेष्ठिक, सार्थवाहक, सेनापतिक। इनमें माडम्बिक, कौटुम्बिक, इभ्य ये ऐश्वर्य नाम तो तद्धित प्रत्ययान्त हैं। तथा राजा, ईश्वर, तलवर श्रेष्ठी, सार्थवाह, सेनापति ये ऐश्वर्य नाम स्वार्थ में कप् प्रत्यय होने से निष्पन्न हुए हैं (से तं ईसरियनामे) इस प्रकार यह ऐश्वर्य नाम है। (से किं तं अवच्चनामे ?) हे भदन्त ! अपत्यनाम क्या है ? (अवच्चनामे)

કરવી.' એવું થાય છે આ પ્રમાણે આત્માનુષષ્ઠિકાર વગેરે વિષે પણ જાણી લેવું જોઈએ આ પ્રમાણે આ સંયૂથ નામ છે. (से किं तं ईसरिय नामे) હે ભદંત ! ઐશ્વર્ય નામ શું છે ? (ईसरिय नामे)

ઉત્તર-ઐશ્વર્ય નામ આ પ્રમાણે છે. અર્થાત્ ઐશ્વર્ય દ્યોતક શબ્દોથી તદ્ધિત પ્રત્યય કરવામાં આવે અને જે રૂપ નિષ્પન્ન થાય છે, તે ઐશ્વર્ય નામ છે જેમ કે (रायए, ईसरए, तलवरए, माडंबिए, कोडुंबिए, इब्भे, सेट्ठिए, सत्थ वाहए, सेणावइए) રાજક, ઈશ્વરક, તલવરક, માડંબિક, કૌટુંબિક, ઇભ્ય, શ્રેષ્ઠિક, સાર્થવાહક, સેનાપતિક, આમાં માડંબિક, કૌટુંબિક, ઇભ્ય, આ બધા ઐશ્વર્ય નામો તો તદ્ધિત પ્રત્યયાન્ત છે, તેમજ રાજા, ઈશ્વર, તલવર, શ્રેષ્ઠી, સાર્થવાહ, સેનાપતિ આ બધાં ઐશ્વર્ય નામો સ્વાર્થમાં 'कप्' પ્રત્યય થવાથી નિષ્પન્ન થયેલા છે. (से तं ईसरियनामे) આ પ્રમાણે આ ઐશ્વર્ય નામો છે. (से किं तं अवचनामे ?) હે ભદન્ત ! અપત્યનામ એટલે શું ? (अवचनामे)

मातृनामान्युपलक्षितानि। ततोऽपत्यार्थे तद्धितप्रत्ययेन यन्नाम निष्पद्यते, तदपत्यनाम। यथा–मरुदेव्या अपत्यं मारुदेवेय ऋषभोऽर्हन्। त्रिशलाया अपत्यं त्रैशलेयो महावीरोऽर्हन्। सुमङ्गलाया अपत्यं सौमङ्गलेयो भरतश्चक्रवर्ती। रोहिण्याः अपत्यं रौहिणेयो बलदेवः। देवक्या अपत्यं दैवकेयः कृष्णो वासुदेवः। चेलनायाः अपत्यं चैलनेयः कूणिको राजा। धारिण्या अपत्यं धारिणेयः–मेघकुमारो मुनिः। रुद्रसोमाया अपत्यं रौद्रसोमेयः–आर्यरक्षितो वाचक इति। एतानि अष्टविधानि तद्धितजानि नामानि बोध्यानि। अमुमेवार्थं सूचयितुमाह–तदेतत्तद्धितजमिति।

उत्तर—अपत्य नाम इस प्रकार से है–(अरिहंत माया चक्कवट्टिमाया, बलदेवमाया, वासुदेव माया, राय माया, मुणिमाया वायग माया, से तं अवच्चनामे) अपत्य अर्थ में तद्धित प्रत्यय करने पर जो नाम निष्पन्न होता है वह अपत्य नाम है, जैसे मरुदेव का पुत्र मारुदेवेय– ऋषभनाथप्रभु, त्रिशला का पुत्र त्रैशलेय–भगवान महावीर, सुमगला का अपत्य–सौमंगलेय–चक्रवर्ती भरत, रोहिणी का अपत्य–रौहिणेय–बलदेव, देवकी का पुत्र दैवकेय–कृष्ण वासुदेव, चेलना का पुत्र चैलनेय–कूणिक राजा, धारिणी का पुत्र धारिणेय–मेघकुमार मुनिरुद्र सोमा का पुत्र रौद्र सौमेय–आर्यरक्षितवाचक इस प्रकार ये अपत्य अर्थ में हुए तद्धित प्रत्यय से जन्य नाम हैं। (से तं तद्धितए) ये उपर्युक्त आठ प्रकार के नाम तद्धित प्रत्यय से निष्पन्न होने के कारण तद्धितज नाम कहलाते हैं। अब सूत्रकार धातुज नामों का कथन करते हैं–(से किं तं धाउए) हे भदन्त ! धातुज (धातुओं से उत्पन्न होने वाला) नाम क्या है ? (धाउए)

ઉત્તર–અપત્યનામ આ પ્રમાણે છે (अरिहंत माया चक्कवट्टिमाया, बलदेवमाया, वासुदेवमाया, रायमाया, मुणिमाया, वायगमाया, से तं अवच्च नामे) અપત્યનામ અર્થમાં તદ્ધિત પ્રત્યય લગાડવાથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે. તે અપત્ય નામ છે. જેમ કે મરૂદેવીને પુત્ર, મારૂદેવેય ઋષભનાથ પ્રભુ. ત્રિશલાનો પુત્ર–ત્રૈશલેય, ભગવાન મહાવીર, સુમંગલાનું અપત્ય સૌમંગલેય, ચક્રવર્તી ભરત, રોહિણીનું અપત્ય–રૌહિણેય બલદેવ, દેવકીનો પુત્ર દૈવકેય, કૃષ્ણ અથવા વાસુદેવ, ચેલાનાનો પુત્ર ચૈલનેય, કુણિક રાજા. ધારિણીનો પુત્ર ધારિણેય–મેઘકુમાર મુનિ, રૂદ્રસોમનો પુત્ર રૌદ્ર સૌમેય–આર્યરક્ષિત, આ પ્રમાણે આ અપત્ય અર્થમાં થયેલ તદ્ધિત પ્રત્યયથી નિષ્પન્ન નામો છે. (से तं तद्धितए) આ ઉપર્યુક્ત આઠ પ્રકારના નામો તદ્ધિત પ્રત્યયથી નિષ્પન્ન થયેલા હોવા બદલ તદ્ધિતજ કહેવાય છે. હવે સૂત્રકાર ધાતુજ નામોનું કથન કરે છે. (से किं तं धाउए) હે ભદંત ! ધાતુજ–ધાતુથી ઉત્પન્ન થયેલ નામ કયા કયા છે ? (धाउए)

अथ धातुजनामानि निरूपयति-धातुः=क्रियापदं, तेन यन्नाम निष्पद्यते तद्धातुजम्। यथा-भूसत्तायां, परस्मैपदभाषेत्यादि। भूरयं परस्मैपदी धातुः। तेन निष्पन्नं नाम। यथा-भवतीति भवः=संसारः। वृद्धयर्थवाचकत्वेन एध इति धातुस्तेन निष्पन्नं नाम। यथा-एधतइति-एधमानः। एवं 'स्पर्द्ध संघर्षे' इत्यादावपि विभाव्यम्। अथ निरुक्तिजानि नामान्याह-निर्वचनं निरुक्तिः। क्रियाकारकभेदपर्यायैः शब्दार्थकथनमित्यर्थः। तथा यन्नाम निष्पद्यते तन्निरुक्तिजम्। यथा-मह्यां शेते महिषः।

उत्तर—धातुज नाम इस प्रकार से है-(भूसत्ताए, परस्स भासा फद्धसंघरिसे, गाह पइट्ठालिच्छासु गंथे य, बाहलोयणे-से तं धाउए) भू धातु सत्ता अर्थ में है। यह परस्मैपदी धातु है। इससे जो नाम निष्पन्न होता है-जैसे भव-संसार-वह धातुज नाम है। इसी प्रकार एध् धातु वृद्धि अर्थ में है। यह आत्मनेपदी है। इससे "एधमान" बनता है। इसी प्रकार से "स्पर्द्धसंघर्ष" इत्यादि धातुओं में भी जानना चाहिये। अर्थात्-स्पर्द्धा, बाधा ये सब धातुज नाम हैं। (से किं तं निरुत्तए) हे भदन्त ! निरुत्तिज नाम क्या है ?

उत्तर—(निरुत्तिए, महीए सेए-महिसो, भमइय रोवइय-भमरो, मुहुं मुहुं लसइत्ति-मुसलं, कविस्स विवलंबएत्थेत्ति य करेइ कवित्थं, चिक्ति करेइ, खल्लं च होइ चिक्खिल्लं, उड्ढकन्नो उलूगो, मेहस्स माला मेहला-सेत्तं निरुत्तिए) निरुक्तिज नाम इस प्रकार से है-महिष, भ्रमर, मुसल, कपित्थ, चिक्खल्ल, उलूक, मेखला। क्रियाकारक, भेद एवं

ઉત્તર—ધાતુજ નામ આ પ્રમાણે છે. (भूसत्ताए, परस्स भासा फद्ध संघरिसे, गाह पइट्ठालिच्छासु गंथे य, बाहलोयणे-से तं धाउए) ભૂ ધાતુ સત્તા અર્થમાં છે. આ પરસ્મૈપદી ધાતુ છે. એનાથી જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે, જેમકે ભવ-સંસાર-તે ધાતુજ નામ છે. આ પ્રમાણે એધ ધાતુ વૃદ્ધિ અર્થમાં છે. આ આત્મનેપદી છે. એનાથી 'એધમાન' શબ્દ નિષ્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે 'સ્પર્દ્ધ સંઘર્ષે' વગેરે ધાતુઓના વિષે પણ જાણવું જોઈએ. એટલે કે સ્પર્દ્ધા-બાધા આ બધા ધાતુજ નામો છે. (से किं तं निरुत्तए) હે ભદંત ! નિરૂક્તિજ નામ એટલે શું ?

ઉત્તર—(निरुत्तिए, महीए सेए, महिसो, भमइय रोवइय भमरो, मुहुं मुहु लसइति, मुसलं कविस्स विवलंबएत्थेत्ति य करेइ कवित्थं, चिक्ति करेइ, खल्ल च होइ चिक्खिल्लं उड्ढकन्नो उलूगो, मेहस्स माला, मेहला-से त्तं निरुत्तिए) નિરૂક્તિજ નામ આ પ્રમાણે છે મહિષ, ભ્રમર, મુસલ, કપિત્થ, ચિકખલ, ઉલૂક, મેખલા, ક્રિયાકારક, ભેદ અને પર્યાયવાચી શબ્દો વડે

भ्रमति च रौति च भ्रमरः। एवमादीनि अन्यान्यपि निरुक्तिजानि नामानि पृषोदरादित्वात् साधूनि बोध्यानि। एवं सामासिक-तद्धितज-धातुजनिरुक्तिजरूपं भावप्रमाणमुक्तम्। अमुमेवार्थं सूचयितुमाह-तदेतद् भावप्रमाणमिति। इत्थं चतुर्विधं प्रमाणमुपसंहतमिति दर्शयितुमाह-तदेतत्प्रमाणनामेति। इत्थं दशनामादि दशनाम प्ररूपितमिति दर्शयितुमाह-तदेतद् दशनामेति। एकादि दशनाम निरूपणेन सकलं नाम निरूपितमित्याह-तदेतत् नामेति। इत्थमुपक्रमस्य नामेति संज्ञको द्वितीयो भेदः समुद्दिष्ट इति सूचयितुमाह-नामेति पदं समाप्तमिति ॥सू० १८६॥

पर्यायवाची शब्दों द्वारा शब्दार्थ का कथन करना, इसका नाम 'निरुक्ति' है। इस निरुक्ति से जो नाम निष्पन्न होता है, वह निरुक्तिज नाम है- जैसे महिषादि। "मह्यां शेते इति महिषः, भ्रमन् सन् रौतीति भ्रमरः, मुहुः मुहुः लसतीति मुसलं" इत्यादि रूप से इन महिष आदि नामों की निरुक्ति है। ये सब नाम पृषोदरादिगण में पठित हैं। इसलिये वहां से इनकी सिद्धि हुई है। इस प्रकार यह निरुक्तिज नाम है। इस निरुक्तिज नाम में इसी प्रकार के और भी दूसरे नाम समझ लेना चाहिए। इस प्रकार सामासिक, तद्धितज, धातुज और निरुक्तिज रूप भावप्रमाण का कथन किया। इसी अर्थ को सूचित करने के लिये सूत्रकार ने (से तं भावप्पमाणे) ऐसा कहा है। (से तं पमाणनामे) इस सूत्र पाठ से सूत्रकार यह प्रकट कर रहे हैं कि यहां तक हमने इस पूर्वोक्त प्रकार से १७७ सूत्र से लेकर यह प्रमाण नाम का कथन किया है। (से तं दस नामे) यह सूत्रपाठ इस बात की सूचना देता है कि-'एक नाम से लेकर दश नाम तक का यह कथन इस प्रकार से समाप्त हुआ है।'

શબ્દાર્થનું કથન કરવું. તે 'નિરૂક્તિ' કહેવાય છે. આ નિરૂક્તિ વડે જે નામ નિષ્પન્ન થાય છે, તે નિરૂક્તિજ નામ છે. જેમકે મહિષ વગેરે 'मह्यां शेते इति महिषः, भ्रमन् सन् रौतीति भ्रमरः, मुहुः, मुहुः, लसतीति मुसलं,' વગેરે રૂપમાં આ મહિષ વગેરે નામોની નિરૂક્તિ સમજવી આ બધા નામો પૃષોદરાદિ ગણામાં પઠિત છે. એથી ત્યાંથી જ એમની સિદ્ધિ થયેલી છે. આ પ્રમાણે આ નિરૂક્તિજ નામો છે. આ નિરૂક્તિજ નામમાં આ જાતના બીજાં પણ નામો સમજી લેવાં. આ રીતે સામાસિક તદ્ધિતજ, ધાતુ અને નિરૂક્તિજ રૂપ ભાવ પ્રમાણનું કથન પૂર્ણ થયું. આ અર્થને સૂચિત કરવા માટે સૂત્રકારે (से त्तं भावप्पमाणे) આમ કહ્યું છે. (से तं पमाणनामे) આ સૂત્રપાઠથી સૂત્રકાર આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરે છે કે અહીં સુધી અમે આ પૂર્વોક્ત રૂપમાં ૧૭૭ સૂત્રથી માંડીને આ પ્રમાણ નામક કથન કર્યું છે. (से तं दसनामे)

अथ-उपक्रमस्य प्रमाणेति नामकं तृतीयं भेदं निरूपयति—

मूलम्-से किं तं पमाणे? पमाणे-चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा-दव्वप्पमाणे खेत्तप्पमाणे कालप्पमाणे भावप्पमाणे॥सू०१८७॥

छाया—अथ किं तत् प्रमाणम्?, प्रमाणं चतुर्विधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-द्रव्यप्रमाणं क्षेत्रप्रमाणं कालप्रमाणं भावप्रमाणम्॥सू० १८७॥

(से तं नामे) यह सूत्रपाठ "नाम संबन्धी समस्त वक्तव्य समाप्त कर चुका है।" इस बात की पुष्टि करता है। नामेत्ति पयं सम्मत्तं) इस प्रकार उपक्रम का द्वितीय भेद जो नाम है वह समुद्दिष्ट हो चुका॥सू०१८६॥

अब सूत्रकार उपक्रम के तृतीय भेद प्रमाण का निरूपण करते हैं-

"से किं तं पमाणे"-इत्यादि

शब्दार्थ—शिष्य प्रश्न-(से किं तं पमाणे) हे भदन्त! उपक्रम का तृतीय भेद जो प्रमाण है, उसका स्वरूप क्या है?

उत्तर—(पमाणे चउव्विहे पण्णत्ते) उपक्रम का तृतीय भेद जो प्रमाण है, उसका स्वरूप इस प्रकार से है-वह प्रमाण चार प्रकार का प्रज्ञप्त हुआ है (तं जहा) वे चार प्रकार इस तरह से हैं-(दव्वप्पमाणे, खेत्तप्पमाणे, कालप्पमाणे, भावप्पमाणे) द्रव्यप्रमाण, क्षेत्रप्रमाण, काल

આ સૂત્રપાઠ આ વાતને સૂચિત કરે છે કે એક નામથી લઈને દશનામ સુધીનું આ કથન આ પ્રમાણે સમાપ્ત થયું છે. (से तं नामे) આ સૂત્રપાઠ "નામ સંબંધી સંપૂર્ણ કથન પુરૂં થયું છે" એ વાતને સ્પષ્ટ કરે છે. (नामेत्ति पयं सम्मत्तं) આ પ્રમાણે ઉપક્રમનો બીજો ભેદ જે નામ છે, તે સમુદ્દિષ્ટ થઈ ગયેલ છે. ॥સૂ૦ ૧૮૬॥

હવે સૂત્રકાર ઉપક્રમના તૃતીય ભેદ પ્રમાણનું નિરૂપણ કરે છે—

"से किं तं पमाणे" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ-શિષ પ્રશ્ન (से किं तं पमाणे) હે ભદંત! ઉપક્રમનો તૃતીય ભેદ જે પ્રમાણ છે, તેનું સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર-(पमाणे चउव्विहे पण्णत्ते) ઉપક્રમનો જે તૃતીય ભેદ પ્રમાણ છે, તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. તે પ્રમાણ ચાર પ્રકારના સ્વરૂપમાં પ્રજ્ઞપ્ત થયેલ છે (तंजहा) તે ચાર પ્રકાર આ પ્રમાણે છે. (दव्वप्पमाणे, खेत्तप्पमाणे, कालप्पमाणे, भावप्पमाणे) દ્રવ્યપ્રમાણ, ક્ષેત્રપ્રમાણ, કાલપ્રમાણ, ભાવપ્રમાણ, ધાન્ય

टीका—'से किं तं' इत्यादि—

अथ किं तत् प्रमाणम्? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति-प्रमाणं-प्रमीयते=परिच्छिद्यते धान्याद्यनेनेति प्रमाणम्,-असृतिप्रसृत्यादिकम्, यद्वा-'इदमीदृक्स्वरूपम्-इदमीदृक्स्वरूपं च भवति' इत्येवं प्रतिनियतस्वरूपतया यत् प्रत्येकं प्रमीयते=परिच्छिद्यते तत्प्रमाणम्। अथवा-धान्यद्रव्यादेरेव प्रमितिः-परिच्छेदः-स्वरूपावगमः। अत्रपक्षेऽसृतिप्रसृत्यादीनां प्रमितिहेतुत्वात् प्रमाणत्वं बोध्यम्। एतच्च प्रमेयस्य द्रव्यादेश्चतुर्विधत्वात् चतुर्विधम्। चतुर्विधत्वमेवाह-द्रव्यप्रमाणं क्षेत्रप्रमाणं कालप्रमाणं भावप्रमाणम् ॥सू० १८७॥

प्रमाण, भाव प्रमाण। (धान्य आदि पदार्थ जिसके द्वारा नापे जाते हैं, वह प्रमाण है। यह प्रमाण शब्द की व्युत्पत्ति लभ्य अर्थ है। ऐसे प्रमाण असृति प्रसृति आदिक हैं। अथवा-इस वस्तु का स्वरूप यह है, इस प्रकार प्रतिनियत स्वरूप से जो प्रत्येक वस्तु का परिज्ञान होता है, वह प्रमाण है। अथवा धान्य आदि जो द्रव्य है, उनके ही स्वरूप का अवगम वह प्रमाण है। यहां धान्यादिक द्रव्यों की प्रमिति को प्रमाण माना गया है और असृति प्रसृति आदिकों को प्रमिति के हेतुभूत होने से प्रमाण माना गया है। तात्पर्य इसका यह है कि-'प्रमिति यह प्रमाण का फल है- जब फलरूप प्रमिति को प्रमाण कहा जाता है जब उस प्रमिति के साधक भूत जो असृति प्रसृति आदिक है, वे मुख्य रूप से प्रमाण नहीं पड़ते हैं किन्तु प्रमिति के जनक होने के कारण उन्हें प्रमाण माना जाता है। यह प्रमाण प्रमेयभूत द्रव्यादिकों की चतुर्विधता के कारण चार प्रकार का कहा गया है ॥ सू०१८७ ॥

વિગેરે પદાર્થોનું માપ જેના વડે જાણવામાં આવે છે, તે પ્રમાણ છે. આ પ્રમાણ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિલભ્ય અર્થ છે. એવા પ્રમાણ અસૃતિ, પ્રસૃતિ વગેરે છે. અથવા આ વસ્તુનું સ્વરૂપ એવું છે આ રીતે પ્રતિનિયત સ્વરૂપથી જે દરેકે દરેક વસ્તુનું પરિજ્ઞાન થાય છે, તે પ્રમાણ છે અથવા ધાન્ય વગેરે જે દ્રવ્યો છે, તેમના સ્વરૂપનો અવગમ તે પ્રમાણ કહેવાય અહીં ધાન્ય વગેરે દ્રવ્યોની પ્રમિતિને જ પ્રમાણ માનવામાં આવ્યું છે અને અસૃતિ, પ્રસૃતિ વગેરેને પ્રમિતિના હેતુભૂત હોવા બદલ પ્રમાણ માનવામાં આવ્યાં છે તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'પ્રમિતિ આ પ્રમાણનું ફળ છે, જ્યારે ફળ રૂપ પ્રમિતિને પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે ત્યારે તે પ્રમિતિના સાધકભૂત જે અસૃતિ પ્રસૃતિ વગેરે છે, તે મુખ્ય રૂપમાં પ્રમાણ કહેવાતા નથી પરંતુ પ્રમિતિજનક હોવા બદલ તેને પ્રમાણ માનવામાં આવ્યા છે. આ પ્રમાણે પ્રમેયભૂત દ્રવ્યાદિકોની ચતુર્વિધતાને લીધે પ્રમાણ ચાર પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. ॥સૂ૦૧૮૭॥

मूलम्—से किं तं दव्वप्पमाणे ?, दव्वप्पमाणे—दुविहे पण्णत्ते, तं जहा—पएसनिप्फण्णे य विभागनिप्फण्णे य। से किं तं पएसनिप्फन्ने ? पएसनिप्फण्णे—परमाणुपोग्गले दुप्पएसिए जाव दसपएसिए संखिज्जपएसिए असंखिज्जपएसिए अणंतपएसिए। से तं पएसनिप्फण्णे। से किं तं विभागनिप्फण्णे ?, विभागनिप्फण्णे--पंचविहे पण्णत्ते, तं जहा-माणे उम्माणे ओमाणे गणिमे पडिमाणे। से किं तं माणे? माणे-दुविहे पण्णत्ते, तं जहा-धन्नमाणप्पमाणे य रसमाणप्पमाणे य। से किं तं धन्नमाणप्पमाणे? धन्नमाणप्पमाणे--दो असईओ पसई, दो पसईओ सेतिया, चत्तारि सेईआओ कुलओ, चत्तारि कुलयो पत्थो, चत्तारि पत्थया आढगं, चत्तारि आढगाइं दोणो, सट्ठि आढयाइं जहन्नए कुंभे, असीइ आढयाइं मज्झिमए कुंभे, आढयसयं उक्कोसए कुंभे, अट्ठ य आढयसइए वाहे। एएणं धण्णमाणप्पमाणेणं किं पओयणं ?, एएणं धण्णमाणप्पमाणेणं मुत्तोलीमुखइ दुर अलिंदओचारसंसियाणं धण्णाणं धण्णमाणप्पमाणनिव्वित्तिलक्खणं भवइ, से तं धण्णमाणप्पमाणे। से किं तं रसमाणप्पमाणे? रसमाणप्पमाणे धण्णमाणप्पमाणाओ चउभागविवड्ढिए अब्भिंतरसिहाजुत्ते रसमाणप्पमाणे विहिज्जइ, तं जहा—चउसट्ठिया४ चउपलपमाणा बत्तीसिया८ सोलसिया१६ अट्ठभाइआ ३२ चउभाइया ६४ अद्धमाणी १२८ माणी २५६ दो चउसट्ठियाओ बत्तीसिया, दो बत्तीसियाओ सोलसिया, दो सोलसियाओ अट्ठभाइया, दो अट्ठभाइयाओ

चउभाइया, दो चउभाइयाओ अद्धमाणी, दो अद्धमाणीओ माणी। एएणं रसमाणप्पमाणेणं किं पओयणं? २ एएणं रसमाणप्पमाणेणं वारकघडककरककलसियगागरियादिइयकरोडियकुंडिअसंसियाणं रसाणं रसमाणप्पमाणनिव्वित्तिलक्खणं भवइ। से तं रसमाणप्पमाणे। से तं माणे ॥सू० १८८॥

छाया—अथ किं तत् द्रव्यप्रमाणम्? द्रव्यप्रमाणम्—द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—प्रदेशनिष्पन्नं च विभागनिष्पन्नं च। अथ किं तत् प्रदेशनिष्पन्नम्?, प्रदेशनिष्पन्नं—परमाणुपुद्गलो द्विप्रदेशिको यावत् दशप्रदेशिकः, संख्यातप्रदेशिकः, असंख्यातप्रदेशिकः, अनन्तप्रदेशिकः। तदेतत् प्रदेशनिष्पन्नम्। अथ किं तत् विभागनिष्पन्नम्?, विभागनिष्पन्नं पंचविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—मानम् उन्मानम् अवमानम् गतिमं प्रतिमानम्। अथ किं तत् मानं?, मानं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—धान्यमानप्रमाणं च रसमानप्रमाणं च। अथ किं तद् धान्यमानप्रमाणम्?, धान्यमानप्रमाणम्—द्वे असृती प्रसृतिः, द्वे प्रसृती सेतिका, चतस्रः सेतिकाः कुडवः, चत्वारः कुडवाः प्रस्थः, चत्वारः प्रस्थाः आढकः, चत्वार आढकाः द्रोणः, षष्टिः आढकाः जघन्यकः कुम्भः, अशीतिः आढकाः मध्यमकः कुम्भः, आढकशतम् उत्कृष्टः कुम्भः, अष्ट च आढकशतानि वाहः। एतेन धान्यमानप्रमाणेन किं प्रयोजनम्?, एतेन धान्यमानप्रमाणेन मुक्तोलीमुखे दुरालिन्दापचारसंश्रितानां धान्यानां धान्यमानप्रमाणनिर्वृत्तिलक्षणं भवति, तदेतत् धान्यमानप्रमाणम्। अथ किं तत् रसमानप्रमाणम्?, रसमानप्रमाणम्—धान्यमानप्रमाणतः चतुर्विभागवृद्ध्या अभ्यन्तरशिखायुक्तः रसमानप्रमाणं विधीयते, तद्यथा—चतुःषष्टिका४ द्वात्रिंशिका८ षोडशिका१६ अष्टभागिका३२ चतुर्भागिका६४ अर्धमानी१२८ मानी२५६ द्वे चतुःषष्टिके द्वात्रिंशिका, द्वे द्वात्रिंशिके षोडशिका, द्वे षोडशिके अष्टभागिका, द्वे अष्टभागिके चतुर्भागिका, द्वे चतुर्भागिके अर्धमानी, द्वे अर्धमानीके मानी। एतेन रसमानप्रमाणेन किं प्रयोजनम्?, एतेन रसमानप्रमाणेन वारकघटककरकलशिका गर्गरिदृतिकाकरोडिकाकुण्डिकासंश्रितानां रसानां रसमानप्रमाणनिर्वृत्तिलक्षणं भवति। तदेतत् रसमानप्रमाणम्, तदेतत् मानम् ॥सू० १८८॥

टीका—'से किं तं दव्वप्पमाणे' इत्यादि—

तत्र द्रव्यप्रमाणं=द्रव्यविषयं प्रमाणं प्रदेशनिष्पन्नविभागनिष्पन्नेति द्विविधम्। तत्र—प्रदेशनिष्पन्नं—प्रदेशाः=एकद्वित्र्याद्यणवः, तैर्निष्पन्नं=सिद्धं यत्तद्विज्ञेयम्। यथा-

एकप्रदेशनिष्पन्नः परमाणुः, द्विप्रदेशनिष्पन्नो द्विप्रदेशिकः, त्रिप्रदेशनिष्पन्नस्त्रिप्रदेशिकः। एवं चतुष्प्रदेशिकादि यावत् अनन्तप्रदेशिकान्तो बोध्यः। यो यो यावता यावता प्रदेशेन निष्पद्यते स स तत्तत्प्रदेशिको बोध्य इति भावः। नन्विदं परमाणु-

"से किं तं दव्वप्पमाणे" इत्यादि।

शब्दार्थ—(से किं तं दव्वप्पमाणे) शिष्य पूछता है कि–हे भदन्त! द्रव्य प्रमाण क्या है?

उत्तर—(दव्वप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते) द्रव्यविषयक वह द्रव्य प्रमाण दो प्रकार का कहा गया है–(तं जहा) वे दो प्रकार ये हैं–(पएसनिप्फण्णे य विभागनिप्फण्णे य) एक प्रदेश निष्पन्न और दूसरा विभाग निष्पन्न। (से किं तं पएसनिप्फण्णे) हे भदन्त! प्रदेश निष्पन्न द्रव्य प्रमाणक्या है?

उत्तर—(पएसनिप्फण्णे) प्रदेशनिष्पन्नद्रव्यप्रमाण–इस प्रकार से है–(परमाणुपोग्गले दो पएसिए जाव दसपएसिए' संखिज्जपएसिए असंखिज्जपएसिए, अणंतपएसिए–से तं पएसनिप्फण्णे) जो द्रव्य प्रमाण एक दो तीन आदि प्रदेशों से निष्पन्न–सिद्ध होता है, वह प्रदेश निष्पन्न द्रव्य प्रमाण माना गया है–इस प्रदेश निष्पन्न द्रव्य प्रमाण में एक प्रदेश निष्पन्न परमाणु, दो प्रदेशों से निष्पन्न हुआ द्विप्रदेशिक द्रव्य तीन प्रदेशों से निष्पन्न हुआ त्रिप्रदेशिक द्रव्य इसी प्रकार

"से किं तं दव्वप्पमाणे" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ–(से किं तं दव्वप्पमाणे) શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે હે ભદંત! દ્રવ્ય-પ્રમાણ શું છે?

ઉત્તર–(दव्वप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते) દ્રવ્ય વિષયક તે દ્રવ્યપ્રમાણ બે પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. (तंजहा) તે બે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (पएस निप्फण्णे य विभागनिप्फणे य) એક પ્રદેશ નિષ્પન્ન અને બીજો વિભાગ નિષ્પન્ન (से किं तं पएसनिप्फण्णे) હે ભદંત! પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણ શું છે?

ઉત્તર–(पएसनिप्फण्णे) પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્રવ્ય પ્રમાણ આ પ્રમાણે છે. (परमाणुपोग्गले दो पएसिए जाव दस पएसिए, संखिज्जपएसिए असंखिज्जपएसिए, अणंतपएसिए–से तं पएसनिप्फण्णे) જે દ્રવ્યપ્રમાણ એક, બે, ત્રણ વગેરે પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન–સિદ્ધ–થાય છે, તે પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણ કહેવાય છે. આ પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણમાં એક પ્રદેશ નિષ્પન્ન પરમાણુ, બે પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન થયેલ દ્વિપ્રદેશિક દ્રવ્ય, ત્રણ પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન થયેલ ત્રિપ્રદે-

प्रभृत्यनन्तप्रदेशिकस्कन्धपर्यन्तं द्रव्यत्वात् प्रमेयमेव, न तु प्रमाणं, कथं तर्हि एषां प्रमाणत्वमुक्तमिति चेदाह–प्रमेयस्यापि द्रव्यादे रूढिवशात् प्रमाणत्वं विज्ञेयम्।

चार प्रदेशों से निष्पन्न हुआ चतुष्प्रदेशिक द्रव्य यावत् अनन्त प्रदेशों से निष्पन्न हुआ अनंत प्रदेशिक द्रव्य आ जाता है। अर्थात् एक प्रदेश-वाले परमाणु से लेकर अनंत प्रदेश वाले स्कंध तक के जितने भी द्रव्य है, वे इस प्रदेश निष्पन्न द्रव्य प्रमाण से गृहीत हो जाते हैं।

शंका—परमाणु से लेकर अनन्त प्रदेशों वाला जितना भी द्रव्य है, वह सब प्रमेय ही–प्रमाण का विषय –है–स्वयं प्रमाण नहीं है–अतः फिर क्यों इन्हें प्रमाणरूप कहा है? शंकाकार का अभिप्राय यह है कि 'पुद्गल का परमाणु जो कि एकप्रदेशवाला होता है तथा दो पुद्गलपरमाणुओं के, तीन पुद्गल परमाणुओं के यावत् अनंत पुद्गल परमाणुओं के संयोग से निष्पन्न हुए जितने भी स्कंध द्रव्य हैं, वे सब प्रमाण के द्वारा ग्राह्य होने के कारण प्रमेय ही हैं–फिर आप प्रदेश निष्पन्नों को प्रमाण की कोटि में क्यों रख रहे हो?

उत्तर—प्रमेयभूत भी द्रव्यादिकों को जो यहां प्रमाणभूत कहा जा रहा है, वह रूढि के वश से ही कहा गया जानना चाहिए। क्यों

શિક દ્રવ્ય આ પ્રમાણે ચાર પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન થયેલ ચતુષ્પ્રદેશિક દ્રવ્ય યાવત્ અનંત પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન થયેલ અનંત પ્રદેશિક દ્રવ્યનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એટલે કે એક પ્રદેશવાળા પરમાણુથી માંડીને અનંત પ્રદેશ વાળા સ્કંધ સુધીના જેટલા દ્રવ્યો છે, તે બધા આ પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણુથી ગ્રહણુ થઈ જાય છે.

શંકા—પરમાણુથી લઈને અનંત પ્રદેશોવાળા જેટલાં દ્રવ્યો છે તે સર્વ પ્રમેયો જ–પ્રમાણુનો વિષય છે જ–પોતે પ્રમાણુ નથી, તો પછી એમને પ્રમાણુ સ્વરૂપ શા માટે કહેવામાં આવ્યાં છે? શંકાકારનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે કે પુદ્ગલનું પરમાણુ જો કે એક પ્રદેશ યુક્ત હોય છે તેમજ બે પુદ્ગલ પરમાણુઓના, ત્રણુ પુદ્ગલ પરમાણુઓના યાવત્ અનંત પુદ્ગલ પરમાણુઓના સંયોગથી નિષ્પન્ન થયેલ જેટલાં સ્કંધ દ્રવ્યો છે, તેઓ સર્વે પ્રમાણુ વડે ગ્રાહ્ય હોવા બદલ પ્રમેય જ છે તો પછી તમે પ્રદેશ નિષ્પન્નોને પ્રમાણુની કોટિમાં શા માટે સ્થાન આપો છો?

ઉત્તર–પ્રમેયભૂત દ્રવ્યાદિકોને અહીં જે પ્રમાણુભૂત કહેવામાં આવ્યાં છે, તે રૂઢિને લીધે જ કહેવામાં આવ્યાં છે, કેમકે લોકમાં આ જાતનો

तथाहि दृश्यतेऽपि द्रोणप्रमाणपरिमिते व्रीहौ द्रोणो व्रीहिरिति व्यवहारः। अत्रेदं बोध्यम्-एकद्वित्र्यादिप्रदेशनिष्पन्नत्वलक्षणेन स्वस्वरूपेणैव प्रमीयमाणत्वात् परमाण्वादिद्रव्याणामपि 'प्रमीयते यत्तत्प्रमाणम्' इति कर्मसाधन प्रमाणशब्दवाच्यता

कि लोक में ऐसा व्यवहार देखा जाता है कि-'जो धान्यादिक द्रव्य द्रोण प्रमाण से परिमित होता है' उसे स्वयं "द्रोणो व्रीहिः" यह व्रीहि द्रोण है ऐसा स्वयं प्रमाणरूप से कह दिया जाता है। तात्पर्य कहने का यह है कि-'परमाणु आदि द्रव्य एक दो तीन आदि प्रदेशों से निष्पन्न होते हैं; इसलिये इन प्रदेशों से निष्पन्न होना ही इनका स्व स्वरूप है। इसी स्वरूप से ये जाने जाते हैं-अतः "प्रमीयते यत्तत्प्रमाणम्" जो जाना जावे वह प्रमाण है-इस प्रकार का कर्म साधनरूप जो प्रमाण शब्द है तद्वाच्यता इन परमाणु आदि द्रव्यों में सुसंगत हो जाती है। तात्पर्य इस कथन का यह है कि-'जब परमाणु आदि द्रव्यों को प्रमाण कोटि में रखा जाता है तब वहां पर करणसाधनरूप प्रमाण शब्द में वाच्यता नहीं आती है क्यों कि 'जो जाना जावे वह प्रमाण है' ऐसा कर्म साधनरूप प्रमाण शब्द है-सो ये परमाणु आदि पुद्गल द्रव्य अपने २ एक दो तीन आदि परमाणुओं द्वारा निष्पन्न होने रूप निज स्वरूप से ही जाने जाते हैं। अतः "जाना जाना" यह जो प्रमाण शब्द की व्युत्पत्ति लभ्य अर्थ है वह इन में घटित हो जाती है-इसलिये ये स्वयं प्रमाण रूप बन जाते हैं। और जब "प्रमीयतेऽनेन इति प्रमाणं"

વ્યવહાર જોવામાં આવે છે કે જે ધાન્યાદિક દ્રવ્ય દ્રોણ પ્રમાણથી પરિમિત હોય છે, તેને 'द्रोणो-व्रीहिः' આ વ્રીહિ દ્રોણ છે એવું પ્રમાણ રૂપમાં કહેવામા આવે છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે પરમાણુ વગેરે દ્રવ્ય એક, બે, ત્રણ વગેરે પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન હોય છે એથી જ આ પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન થવું જ એમનું સ્વ સ્વરૂપ છે. આ સ્વરૂપથીજ એ જાણવામાં આવે છે એથી 'प्रमीयते यत् तत्प्रमाणम्' જે જાણવામાં આવે તે પ્રમાણ છે. આ પ્રકારનો કર્મ સાધન રૂપ જે પ્રમાણ શબ્દ છે. તદ્વાચ્યતા આ પરમાણુ વગેરે દ્રવ્યોમાં સુસંગત થઈ જાય છે. તાત્પર્ય આ છે કે જ્યારે પરમાણુ વગેરે દ્રવ્યોને પ્રમાણ કોટિમાં મૂકવામાં આવે છે ત્યારે ત્યાં કારણ સાધન રૂપ પ્રમાણ શબ્દવાચ્યતા આવતી નથી પરંતુ કર્મ સાધન રૂપ પ્રમાણ શબ્દવાચ્યતા આવે છે. કેમકે જે જાણવામા આવે તે પ્રમાણ છે, એવો કર્મસાધન રૂપ પ્રમાણ શબ્દ છે. તો આ પરમાણુ વગેરે પુદ્ગલ દ્રવ્ય પોતપોતાના એક, બે, ત્રણ વગેરે પરમાણુઓ વડે નિષ્પન્ન હોવાથી પોતાના સ્વરૂપથી જ જાણવામાં આવે છે એથી 'જાણવામાં આવે' એ જો પ્રમાણ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિલભ્ય અર્થ છે, તે આમાં ઘટિત થઈ જાય છે એથી જ

संगतैव। 'प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणम्' इति करणसाधनपक्षे तु-एकद्वित्र्यादिप्रदेशनिष्पन्नत्वलक्षणं स्वरूपमेव मुख्यतया प्रमाणमुच्यते, द्रव्यं तु तत्स्वरूपयोगादुपचारतः प्रमाणमित्युच्यते। 'प्रमितिः प्रमाणम्' इति भावसाधनपक्षे तु-प्रमितेः प्रमाणप्रमेययोरायत्ताधीनत्वादुपचाराद्वयोरपि प्रमाणशब्दव्यवहारः। इत्थं कर्मसाधनपक्षे परमाण्वादि द्रव्यं मुख्यतया प्रमाणम्। करणभावसाधनपक्षयोस्तु तत्रोपचारात्

प्रमाण शब्द की व्युत्पत्ति इस प्रकार से करण साधन में रखी जाती है-तब ये परमाणु आदि द्रव्य स्वयं प्रमाणभूत नहीं पड़ते हैं किन्तु "जिसके द्वारा जाना जाये वह प्रमाण है" इस व्युत्पत्ति के अनुसार उनका जो एक दो तीन आदि परमाणुओं से निष्पन्न होना निज स्वरूप है वही मुख्यतया प्रमाणरूप है-क्यों कि ये उसके द्वारा ही जाने जाते हैं। तथा इस स्वरूप के साथ संबंधित होने के कारण परमाणु आदि जो द्रव्य हैं, वे उपचार से प्रमाणभूत कहे जाते हैं। तथा-"प्रमितिः प्रमाणं" जब प्रमाण शब्द की ऐसी व्युत्पत्ति भाव साधन में की जाती है-तब प्रमिति ही प्रमाण शब्द वाच्य ठहरती है। और प्रमाण एवं प्रमेय ये दोनों प्रमिति को प्रमाण एवं प्रमेय इन दोनों के आधीन होने के कारण उपचार से ही प्रमाण शब्द के वाच्य ठहरते हैं। इस प्रकार कर्मसाधन पक्ष में परमाणु आदि द्रव्य मुख्य रूप से प्रमाण हैं और करण एवं भाव साधन पक्ष में वे उपचार से प्रमाण हैं। परमाणु

તેઓ પોતે પ્રમાણભૂત થઈ જાય છે. અને જ્યારે 'प्रमीयते अनेन इति प्रमाणम्' પ્રમાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ રીતે કરણ સાધનમાં મૂકવામાં આવે છે. ત્યારે આ પરમાણુ વગેરે દ્રવ્ય જાતે પ્રમાણભૂત હોતા નથી પરંતુ જેના વડે જાણવામાં આવે તે પ્રમાણ છે. આ વ્યુત્પત્તિ મુજબ તેમનું જે એક બે ત્રણ વગેરે પરમાણુઓથી નિષ્પન્ન થવું તે નિજ સ્વરૂપ છે તેજ મુખ્યતયા પ્રમાણ રૂપ મનાય છે. કેમકે તે તેમના વડે જ જાણવામાં આવે છે. તેમજ આ સ્વરૂપની સાથે સંબંધ હોવાથી પરમાણુ વગેરે જે દ્રવ્યો છે તે ઉપચારથી પ્રમાણભૂત કહેવાય છે. તથા 'प्रमितिः प्रमाणं' જ્યારે પ્રમાણ શબ્દની એવી વ્યુત્પત્તિ ભાવ સાધનમાં કરવામાં આવી છે, ત્યારે પ્રમિતિ જ પ્રમાણ શબ્દવાચ્ય છે એવું સિદ્ધ થાય છે. અને પ્રમાણ અને પ્રમેય તેઓ બન્ને પ્રમિતિને પ્રમાણ અને પ્રમેય એ બન્નેને આધીન હોવા બદલ ઉપચારથી જ પ્રમાણ શબ્દના વાચ્ય રૂપતાં સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણ કર્મસાધન પક્ષમાં પરમાણુ વગેરે દ્રવ્યો મુખ્ય રૂપમાં પ્રમાણ છે અને કરણ અને ભાવ સાધન પક્ષમાં તે ઉપચારથી જ પ્રમાણ રૂપ ગણાય પરમાણુ વગેરે દ્રવ્યોમાં જે આ

प्रमाणत्वमिति। परमाण्वादिकं हि यथोत्तरमन्यान्यसंख्योपेतैः स्वगतैरेव प्रदेशैर्निष्पद्यमानत्वात् प्रदेशनिष्पन्नमित्युच्यते। अथ विभागनिष्पन्नं द्रव्यप्रमाणस्य द्वितीयं भेदमाह—'अथ किं तद् विभागनिष्पन्नम्? इति। उत्तरयति—विभागनिष्पन्नम्-विविधो विशिष्टो वा भागो—भङ्गो विकल्पः प्रकार इति यावत् विभागस्तेन निष्पन्नम्, स्वगतप्रदेशान् विहायापरेण विभागेन यन्निष्पद्यते तद् विभागनिष्पन्नमित्यर्थः। धान्यमानादेः स्वगतप्रदेशाश्रयेण न स्वरूपं निरूप्यते. किन्तु—'दो असईओ पसई'

आदिक द्रव्यों में जो इस प्रकार की प्रदेश निष्पन्नता कही गयी है वह यथोत्तर अन्यान्य संख्योपेत स्वगत प्रदेशों से ही जाननी चाहिये परगत प्रदेशों से नहीं क्यों कि इन में स्वगत प्रदेशों द्वारा ही यह प्रदेश निष्पन्नता कही गई है। अब सूत्रकार द्रव्य प्रमाण का द्वितीय भेद जो विभाग निष्पन्नता है उसका कथन करते हैं-(से किं तं विभाग निप्फन्ने?) हे भदन्त! वह विभाग निष्पन्नता क्या है?

उत्तर—विविध अथवा विशिष्ट जो भाग—भङ्ग—विकल्प—प्रकार है, वह विभाग है। इस विभाग से जिस द्रव्य प्रमाण की निष्पत्ति होती है, वह विभाग निष्पन्न द्रव्य प्रमाण है। इस द्रव्यप्रमाण की निष्पत्ति विभाग से होती है, सो इसका यह तात्पर्य है कि—'धान्य आदि रूप द्रव्य के मान आदि के स्वरूप का निरूपण स्वगत प्रदेशों के आश्रय से नहीं किया जाता है किन्तु, किसी दूसरे ही प्रकार से किया जाता है। इस प्रकार धान्यादिक द्रव्यों का मान विभाग निष्पन्न सध जाता

જાતની પ્રદેશ નિષ્પન્નતા કહેવામાં આવી છે. તે યથોત્તર અન્યાન્ય સંખ્યોપેત સ્વગત પ્રદેશોથી જ જાણવી જોઈએ પરગત પ્રદેશોથી જાણવી જોઈએ નહિ કેમકે આ સર્વમાં સ્વગત પ્રદેશો વડે જ આ પ્રદેશ નિષ્પન્નતા કહેવામાં આવી છે. હવે સૂત્રકાર દ્રવ્યપ્રમાણનો બીજો ભેદ જો વિભાગ નિષ્પન્નતાના નામથી કથિત છે તે વિષે કહે છે. (से किं तं विभागनिप्फन्ने?) હે ભદંત! તે વિભાગ નિષ્પન્નતા શું છે?

ઉત્તર—વિવિધ અથવા વિશિષ્ટ જે ભાગ-ભંગ-વિકલ્પ પ્રકાર છે, તે વિભાગ છે આ વિભાગથી જે દ્રવ્યપ્રમાણની નિષ્પત્તિ થાય છે, તે વિભાગ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણ છે. આ દ્રવ્યપ્રમાણની નિષ્પત્તિ વિભાગથી થાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે ધાન્ય વગેરે રૂપ દ્રવ્યના માન વગેરેના સ્વરૂપનું નિરૂપણ સ્વગત પ્રદેશોના આશ્રયથી કરવામાં આવતું નથી પરંતુ કોઈ બીજા જ પ્રકારથી કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ધાન્યાદિક દ્રવ્યોનો માન વિભાગ

इत्यादि–रूपो यो विशिष्टः प्रकारस्तेन निष्पन्नमिति भावः। तच्च मानोन्मानावमानगणिमप्रतिमानभेदैः पञ्चविधम्। तत्र मानं द्विविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा–धान्यमानप्रमाणं च रसमानप्रमाणं च। तत्र–धान्यमानप्रमाणम्–मानमेव प्रमाणं–मानप्रमाणम्, धान्यविषयं मानप्रमाणं–धान्यमानप्रमाणम्। तच्च–"द्वे असतीप्रसृति"रित्यादि

है। ये धान्यादिक द्रव्य '१ सेर है या दो सेर है'। इस प्रकार से जो इनके वजन आदि रूप स्वरूप का निरूपण करने में आता है वह धान्यादिक द्रव्यगत प्रदेशों के सहारे से नहीं होता है किन्तु, १ सेर २ सेर रूप जो विशिष्ट प्रकार रूप विभाग है, तत्साध्य होता है, अर्थात् उससे निष्पन्न होता है इसलिये 'स्वगत प्रदेशों को छोड़ कर अपर विभाग से इसकी निष्पत्ति कही गई है। इसी बात को सूत्रकार ने "दो असईओ पसई" इत्यादि रूप से व्यक्त किया है। (विभाग निष्फण्णे पंचविहे पण्णत्ते–तं जहा–माणे, उम्माणे, ओमाणे, गणिमे, पडिमाणे) यह विभाग निष्पन्न द्रव्यप्रमाण मान, उन्मान, अवमान, गणिम प्रतिमान के भेद से पांच प्रकार का कहा गया है। (से किं तं माणे) हे भदन्त! वह मान क्या है?

उत्तर–(माणे दुविहे पण्णत्ते) वह मान दो प्रकार का होता है (तं जहा) वे प्रकार ये हैं–(धन्नमाणप्पमाणे य रसमाणप्पमाणे य) एक धान्यमान प्रमाण और दूसरा रस मान प्रमाण। धान्य विषयक मानरूप जो प्रमाण है वह धान्यमान प्रमाण है। (से किं तं धन्नमा-

નિષ્પન્ન થઈ જાય છે. આ ધાન્યાદિક દ્રવ્યો 'એક શેર છે કે બશેર છે.' આ પ્રમાણે જે એમના વજન વગેરે સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, તે ધાન્યાદિક દ્રવ્યગત પ્રદેશોના આધારે નહિ પરંતુ ૧ શેર, ૨ શેર રૂપ જે વિશિષ્ટ પ્રકાર રૂપ વિભાગ છે તેના આધારે હોય છે, એટલે કે એનાથી જ નિષ્પન્ન હોય છે એટલા માટે જ સ્વગત પ્રદેશોને બાદ કરીને અપર વિભાગથી એની નિષ્પત્તિ કહેવામાં આવી છે. એજ વાતને સૂત્રકારે 'दो असईओ पसई' વગેરે રૂપમાં વ્યક્ત કરી છે. (विभागनिप्फण्णे–पंचविहे पण्णत्ते–तंजहा–माणे, उम्माणे, ओमाणे, गणिमे, पडिमाणे) આ વિભાગ નિષ્પન્ન દ્રવ્ય પ્રમાણના માન, ઉન્માન, અવમાન, ગણિમ, પ્રતિમાન ભેદથી પાંચ પ્રકાર છે. (से किं तं माणे) હે ભદંત! તે માન શું છે?

ઉત્તર–(माणे दुविहे पण्णत्ते) તે માનના બે પ્રકાર છે. (तंजहा) તે પ્રકારો આ પ્રકારો છે. (धन्नमाणप्पमाणे य रसमाणप्पमाणे य) ધાન્ય માન પ્રમાણ અને રસ માન પ્રમાણ (से किं तं धन्नमाणप्पमाणे? धन्नमाणप्पमाणे

रूपं बोध्यम्। अयं भावः-अधोमुखवज्रदरतलरूपा, तत्परिमितं धान्यमप्यसृति-रित्युच्यते। तथा-द्वे असृती एका प्रसृतिः=नावाकारतया व्यवस्थापितप्राञ्जलिकर-

णप्पमाणे ? धन्नमाणप्पमाणे दो असईओ पसई, दो पसईओ सेतिया, चत्तारि सेइयाओ कुलओ, चत्तारि कुलया पत्थो चत्तारि पत्थया, आढगं, चत्तारि आढगाइं दोणो, सट्ठि आढयाइं जहन्नए, कुंभे, असीइ, आढयाइं मज्झिमए कुंभे, आढयसयं उक्कोसए कुंभे अट्ठयं आढयसइए वाहे) यह धान्यमान प्रमाण दो असृति, प्रसृति आदि रूप है। असृति यह धान्यादिक रूप का एक माप विशेष है। धान्यादिक द्रव्यों के जितने भी माप हैं उन सब की उत्पत्ति इसी असृति रूप माप से हुई है। जैसे इकाई से दुहाई आदिकों की। "अश्नुते-व्याप्नोति सकलधान्यमानानि स्वप्रभवत्वेन या सा असृतिः" इस व्युत्पत्ति का यही अर्थ है। हाथ की हथेली को अधोमुख व्यवस्थापित करने पर जितना भी धान्य समा जावे उसका नाम एक असृति है। वैसे तो अधोमुख व्यवस्थापित हथेली का नाम ही असृति है। इस असृति में जितना भी धान्यादिक द्रव्य समाया हुआ होता है उसको भी असृति कह दिया जाता है। इस लिये इस असृति परिमित जितना भी धान्यादिक द्रव्य है वह यहाँ असृति शब्द का वाच्यार्थ जानना चाहिये। दो असृतियों की एक प्रसृति होती है। इस प्रसृति का आकार नाव के आकार जैसा होता है। अर्थात्

दो असईओ पसई, दो पसईओ सेतिया, चत्तारि सेइयाओ कुलओ, चत्तारि कुलया, पत्थो, चत्तारि पत्थया आढगं, चत्तारि आढगाइं, दोणो सट्ठि आढयाइं जहन्नए, कुंभे, असीइ अढयाइं माज्झमए कुंभे, आढयसय उक्कोसए कुंभे अट्ठय आढय सइए वाहे) આ ધાન્ય માન પ્રમાણ બે અસૃતિ, પ્રસૃતિ વગેરે રૂપ છે. અસૃતિ આ ધાન્યાદિક દ્રવ્યોનાં જેટલાં માપો છે તે સર્વેની ઉત્પત્તિ આ અસૃતિ રૂપ માપથી થયેલ છે. જેમ કે એકથી બે વગેરે 'अश्नुते-व्याप्नोति सकलधान्यमानानि स्व प्रभवत्वेन या सा असृतिः' આ વ્યુત્પત્તિનો એજ અર્થ છે. અધોમુખ હાથમાં જેટલું ધાન્ય સમાવિષ્ટ થઈ જાય તેનું નામ અસૃતિ છે. આમ તો અધોમુખ વ્યવસ્થાપિત હથેલીનું નામ જ અસૃતિ છે. આ અસૃતિમાં જેટલું ધાન્ય વગેરે દ્રવ્યો સમાવિષ્ટ થઈ જાય, તેને પણ અસૃતિ કહેવામાં આવે છે. એટલા માટે આ અસૃતિ પરિમિત જેટલાં ધાન્યાદિક દ્રવ્યો છે, તે અહીં અસૃતિ શબ્દથી વાચ્ય થયેલ જાણવાં જોઈએ બે અસૃતિઓની એક પ્રસૃતિ થાય છે. આ પ્રસૃતિનો આકાર હોડીના

तलरूपा। द्वे प्रसृती एका सेतिका, सेतिकेति मागधः प्रमाणविशेषः। चतस्रः सेतिकाः एकः कुडवः, चत्वारः कुडवा एकः प्रस्थः, चत्वारः प्रस्था एक आढकः, चत्वार आढका एको द्रोणः, षष्टिराढका जघन्यकः कुम्भः, अशीतिराढका मध्यम-कुम्भः, आढकशतम्-शतसंख्यका आढका एक उत्कृष्टः कुम्भः, तथा-अष्ट च आढक शतिकाः-अष्टशतसंख्यका आढका एको वाह इति। प्रसृत्यादिवाहान्ता धान्यमानप्रमाणा मगधदेशप्रसिद्धा बोध्याः, मागधधान्यमानानामेवात्र विवक्षित-त्वात्। एतेन धान्यमानप्रमाणेन यत्प्रयोजनं तत्पृच्छापूर्वकमाह-एतेन=उपरिनिर्दि-

---

सीधी दोनों हाथों की परस्पर जुड़ी हुई नाव के आकार में फैली हथेलियां एकप्रसृति है। दो प्रसृतियों से एक सेतिका बनती है। सेतिका यह मगध देश का एक विशेष प्रमाण है। चार सेतिकाओं का एक कुडव होता है। चार कुडवों का एक प्रस्थ होता है। चार प्रस्थों का एक आढक होता है। चार आढकों का एक द्रोण होता है। सात आढकों का एक जघन्य कुंभ होता है। अस्सी आढकों का एक मध्यम कुंभ होता है। १०० आढकों का १ उत्कृष्ट कुंभ होता है। आठ सौ आढकों का एक वाह होता है। प्रसृति से लेकर वाह तक के ये जितने भी धान्यमान प्रमाण हैं, ये सब मगध देश में प्रसिद्ध हैं। उन्हीं की यहां विवक्षा है, अतः ये ही यहां लिये गये हैं।

(एएणं धण्णमाणप्पमाणेणं किं पओयणं) शिष्य पूछता है कि हे भदन्त! इस धान्यमान प्रमाण से किस प्रयोजन की सिद्धि होती है?

આકાર જેવો હોય છે. એટલે કે બન્ને સીધા હાથોની હથેલીએ। ખોબાના આકારે હોડીના જેવી ફેલાઈ ગયેલી હોય તો તે એક પ્રસૃતિ કહેવાય છે. એટલે કે બન્ને હાથોને છતા જોડવાથી જે ખોબાની આકૃતિ થાય છે તેમાં જેટલુ' દ્રવ્ય સમાવિષ્ટ થાય તે એક પ્રસૃતિ પરિમિત કહેવાય. બે પ્રસૃતિઓની એક સેતિકા થાય છે સેતિકા આ મગધ દેશનુ' એક વિશેષ પ્રમાણ છે ચાર સેતિકાઓનુ' એક કુડવ કહેવાય છે. ચાર કુડવ બરાબર એક પ્રસ્થ હોય છે. ચાર પ્રસ્થ બરાબર એક આઢક હોય છે. ચાર આઢકોનો એક દ્રોણ હોય છે સાત આઢકોનો એક જઘન્ય કુંભ હોય છે. એ'શી આઢકોનો એક મધ્યમ કુંભ હોય છે ૧૦૦ આઢકોનો એક ઉત્કૃષ્ટ કુંભ હોય છે. આઠસો આઢક બરાબર એક વાહ હોય છે. પ્રસૃતિથી માંડીને વાહ સુધીના આ જેટલાં ધાન્ય માન પ્રમાણો છે. તે સર્વે મગધ દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે તેમની જ અહીં' વિવક્ષા સમજવી.

एतेन धान्यमानप्रमाणेन किं प्रयोजनम् ? एतेन धान्यमानप्रमाणेन मुक्तोल्यादिषु निक्षिप्तानां धान्यानां या मानप्रमाणनिर्वृत्तिः=स्वरूपलक्षणस्य मानप्रमाणस्य निर्वृत्तिः=निष्पत्तिस्तस्यालक्षणं=परिज्ञानं भवति। तत्र-मुक्तोली=अध उपरि च सङ्कीर्णा मध्ये त्वीषद्विशाला कोष्ठिका 'कोठी' इति लोकप्रसिद्धा बोध्या। मुखं=शकटोपरि स्थाप्यमानो धान्याधारविशेषः। इदुरम्—केशशणकादिनिर्मितो धान्याधारविशेषः 'गुणती' इति भाषा प्रसिद्धः। अलिन्दम्=धान्याधारविशेषः, अपचारि=

उत्तर—(एएणं धण्णमाणप्पमाणेणं मुत्तोली, मुख, इदुर, अलिंद ओचार संसियाणं धण्णाणं धण्णमाणप्पमाणनिव्वित्तिलक्खणं भवइ-सेतं धण्णमाणप्पमाणे) इस धान्यमान प्रमाण से-धान्य के माणरूप प्रमाण से-मुक्तोली, मुख' इदुर, अलिंद तथा अपचारि इनमें रखे हुए धान्य के प्रमाण का परिज्ञान होता है। मुक्तोली नाम कोठी का है। यह नीचे और ऊपर में कुछ सकरी होती है-तथा बीच में नीचे ऊपर की अपेक्षा विस्तृत रहा करती है। ग्रामों में ऐसी कोठियां मिट्टी की बनी हुई होती हैं। इनमें धान्य भरा जाता है। मुख नाम फट्टका है-जिसमें अनाज भर कर लोग बेंचने के लिये ले जाते हैं। यह सूत या सन का बना हुआ होता है। गाड़ी में यह रखा जाता है इदुर नाम खास का है। यह बालों की अथवा सूत या सुतली की बनी हुई होती है। लोग इसे अपनी पीठ पर रख कर इसमें अनाज भर कर लाते हैं।

(एएणं धण्णमाणप्पमाणेणं किं पओयणं) શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે હે ભદંત! આ ધાન્યમાન પ્રમાણથી કયુ પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે?

ઉત્તર-एएणं धण्णमाणप्पमाणेणं मुत्तोली, मुख इदुर अलिंद ओचार संसियाणं धण्णाणं धण्णमाणप्पमाणनिव्वित्तिलक्खणं भवइ-से तं धण्णमाणप्पमाणे) આ ધાન્યમાન પ્રમાણથી-ધાન્યના માપ રૂપ પ્રમાણથી-મુકતોલી, મુખ, ઈદુર, અલિંદ, તેમજ અપચારિમાં મુકેલ ધાન્યના પ્રમાણનું પરિજ્ઞાન થાય છે. મુકતોલી એટલે કે કોઠી આ નીચે અને ઉપરના ભાગમાં થોડી સાંકડી હોય છે. તેમજ વચ્ચે નીચે અને ઉપરની અપેક્ષાએ પહોળી હોય છે. ગામોમાં એવી કોઠીઓ માટીની થાય છે આમાં ધાન્ય ભરવામાં આવે છે મુખ એ ફટ્ટનુ નામ છે જેમાં અનાજ ભરીને લોકો વેચવા માટે લઈ જાય છે. આ સૂતર અથવા શણુ વડે નિર્મિત થયેલ હોય છે આ ગાડીમાં મૂકવામાં આવે છે. ઇદુર નામ ગુણનું છે તે વાળની અથવા સૂતર અથવા સૂતળીની બનેલી હોય છે. અનાજ ભરેલી ગુણને લોકો પીઠ પર મૂકીને

दीर्घतरं धान्यकोष्ठकम्। एषु संश्रितानां=निक्षिप्तानां धान्यानाम्–'एतावदत्र धान्यमस्ति' इति प्रकारेण मानप्रमाणपरिज्ञानं भवतीत्यर्थः। एतदुपसंहरन्नाह– तदेतद् धान्यमानप्रमाणमिति। अथ किं तद् रसमानप्रमाणम्? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति–रसमानप्रमाणम्–रसः=इक्षुरसादिस्तद्विषयं मानमेव प्रमाणं–रसमान-प्रमाणं, तद् यथा विधीयते तदुच्यते। तदेवं विज्ञेयम्–धान्यमानप्रमाणात् सेतिकादेश्चतुर्भागविवर्द्धितं=चतुर्भागाधिकम् आभ्यन्तरशिखायुक्तं रसप्रमाणं

कहीं कहीं इसे गुणती भी कहते हैं। अलिन्द यह भी धान्य रखने का एक आधार विशेष है। अपचारि नाम वंडा का है। यह बहुत बड़े कोठ जैसा होता है। मानप्रमाण से इन सब में भरे हुए अनाज के प्रमाण का परिज्ञान होता है–कि इसमें इतना अनाज भरा हुआ है और इसमें इतना। इस प्रकार यह धान्यमान प्रमाण है। (से किं तं रसमाणप्पमाणे?) हे भदन्त! वह रसमान प्रमाण क्या है? (रसमाण-प्पमाणे–धण्णमाणप्पमाणाओ चउभागविवड्ढिए, अब्भिंतरसिहाजुत्ते रसमाणप्पमाणे विहिज्जइ)

उत्तर—द्रवरूप पदार्थ ही जिसका विषय है ऐसा वह रसमान प्रमाण सेतिकादिरूप धान्यमान प्रमाण से चतुर्भागाधिक होता है और अभ्यन्तर शिखा से युक्त होता है। धान्य द्रव्य ठोस द्रव्य है, वह द्रव रूप पदार्थ नहीं है इसलिये उसकी शिखा होती है रस द्रव्य ठोस द्रव्य नहीं होता है वह द्रवरूप होता है इसलिये बाहिर में उसकी शिखा

લઇ જાય છે આને કોઇ કોઈ પ્રદેશમાં ગુણુતી પણુ કહે છે. અલિંદ આ પણુ એક ધાન્ય મૂકવાને। આધાર વિશેપ છે. અપચારિ નામ ખંડાનું છે. આ બહુજ મોટા કોઠા જેવો હોય છે. માન પ્રમાણુથી આ સર્વમાં ભરેલાં અનાજના પ્રમાણુનું પરિજ્ઞાન થાય છે, કયા પાત્રમાં કેટલું અનાજ ભરેલું છે. તેનું પરિજ્ઞાન આ પૂર્વોક્ત માન પ્રમાણુથી જ થાય છે આ પ્રમાણે આ ધાન્ય માન પ્રમાણુ છે. (से किं त रसमाणप्पमाणे) હે ભદંત! રસ માન પ્રમાણુ કોને કહેવાય? (रसमाणप्पमाणे–धण्णमाणप्पमाणाओ चउभागविवड्ढिए, अभिंतरसिहाजुत्ते रस माणप्पमाणे विहिज्जइ).

ઉત્તર–દ્રવ રૂપ પદાર્થ જ જેનો વિષય છે. એવું તે રસમાન પ્રમાણુ સેતિકાદિ રૂપ ધાન્ય પ્રમાણુથી ચતુર્ભાગાધિક હોય છે. તેમજ અભ્યન્તર શિખાયુક્ત હોય છે ધાન્ય દ્રવ્ય નક્કર દ્રવ્ય છે, તે દ્રવપદાર્થ નથી એથી તેની શિખા હોય છે રસ દ્રવ્ય નક્કર હોતું નથી, દ્રવ રૂપ હોય છે. એથી

विधीयते=क्रियते। धान्यस्याद्रवरूपत्वात् शिखा भवति, रसस्य तु द्रवरूपत्वात् बहिः शिखाया असंभवाद्न्तः शिखा भवति। धान्यमाना-चतुर्भागवृद्धिलक्षणया अभ्यन्तरशिखया युक्तत्वादिदं रसमानप्रमाणभ्यन्तर-शिखायुक्तमित्युच्यते। रसमानप्रमाणं यथा क्रियते तथोच्यते–तद्यथा–चतुःषष्टि-केत्यादि। अयं भावः–षट्पञ्चाशदधिकद्विशतपलप्रमाणं मानिकेत्याख्यं वक्ष्यमाणं रसमानं भवति। तस्या मानिकायाश्चतुष्षष्टितमभागनिष्पन्ना–अर्थात् चतुष्पलप्रमाणा

नहीं होती है—भीतर में होती है–अतः यह रसमान प्रमाण धान्यमान से चतुर्भागवृद्धिरूप आभ्यन्तर शिखा से युक्त कहा गया है। (तं जहा) रस का मानरूप प्रमाण जिस प्रकार से किया जाता है उस प्रकार को अब सूत्रकार कहते हैं–(चउसट्ठिया ४ चउपलपमाणा बत्तीसिया ८ सोलसिया १६ अट्ठमाइया ३२ चउमाइया ६४ अद्धमाणी १२८ माणी २५६) २५६ पल का एक मानी नाम का रसप्रमाण होता है। इस मानी का ६४ वां भाग प्रमाण अर्थात् ४ पलप्रमाण चतुष्षष्टिका नाम का रस प्रमाण होता है। मानी का ३२ वां भाग अर्थात् ८ पलप्रमाण द्वात्रिंशिका नाम का रस प्रमाण होता है। मानी का १६ वां भाग अर्थात् १३ पल प्रमाण षोडशिका नाम का रस प्रमाण होता है। मानी के आठवें भागप्रमाण अर्थात् ३२ पल प्रमाण अष्टभागिका नाम का रस प्रमाण होता है। मानी के चतुर्भागप्रमाण अर्थात् ६४ पल प्रमाण चतु-र्भागिका नामक रस प्रमाण होता है। मानी के आधे भागप्रमाण अर्थात्

બહાર તેની શિખા હોતી નથી અંદર હોય છે. એટલા માટે જ આ રસમાન પ્રમાણ ધાન્યમાનથી ચતુર્ભાગ વૃદ્ધિરૂપ આભ્યંતર શિખાથી યુક્ત કહેવાય છે (તંજહા) રસનું માન રૂપ પ્રમાણ જે રીતે કરવામાં આવે છે તે સંબંધમાં સૂત્રકાર કહે છે–(चउसट्ठिया ४ चउपलपमाणा बत्तीसिया ८ सोलसिया १६, अट्ठमाइआ ३२, चउमाइया ६४ अद्धमाणी १२८ माणी २५६) ૨૫૬ પલનું એક માની નામક રસ, પ્રમાણ હોય છે. આ માનીના ૬૪ મો ભાગ પ્રમાણ એટલે કે ૪ પલ પ્રમાણ ચતુષ્ષષ્ટિકા નામક રસપ્રમાણ હોય છે. માનીનો ૩૨ મો ભાગ એટલે કે ૮ પલપ્રમાણ દ્વત્રિંશિકા નામક રસપ્રમાણ હોય છે. માનીનો ૧૬ મો ભાગ એટલે કે ૧૬ પલપ્રમાણ ષોડશિકા નામક રસ પ્રમાણ હોય છે. માનીનો ૮ મો ભાગ પ્રમાણ એટલે કે ૩૨ પલ પ્રમાણ અષ્ટ ભાગિકા નામક રસ પ્રમાણ હોય છે. માનીનો ચતુર્ભાગ પ્રમાણ એટલે કે ૬૪ પલ પ્રમાણ ચતુર્ભાગિકા નામક રસપ્રમાણ હોય છે. માનીના અર્ધા-

चतुष्षष्टिका। एवं मानिकायाः-द्वात्रिंशत्तमभागवर्त्तित्वादष्टपलप्रमाणा द्वात्रिंशिका, षोडशभागवर्त्तित्वात्-षोडशपलप्रमाणा षोडशिका, अष्टमभागवर्त्तित्वात् द्वात्रिंशत्पलप्रमाणा अष्टभागिका, चतुर्भागवर्त्तित्वात् चतुष्षष्टिपलमाना चतुर्भागिका, अर्धभागवर्त्तिनी अष्टाविंशत्यधिकशतपलमाना चार्धमानिका बोध्या। तथा-षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयमानप्रमाणा मानिका बोध्या। अमुमेवार्थमाह-द्वे चतुष्षष्टिके द्वात्रिंशिका, द्वे द्वात्रिंशके षोडशिका-इत्यादिना 'द्वे अर्द्धमान्यौ मानी' इत्यन्तेन पदसमूहेन। एतेन रसमानप्रमाणेन किं प्रयोजनम्? इति प्रश्नस्योत्तरमाह-एतेन रसमानप्रमाणेन वारकघटककरकादिस्थानां रसानां मानप्रमाण-

---

१२८ पल प्रमाण अर्धमानिका नाम का रस प्रमाण होता है। २५६ पल प्रमाण मानी नाम का रसप्रमाण होता है। इस प्रकार रसमान को कह कर अब सूत्रकार इसी अर्थ को इस प्रकार से कहते हैं-(दो चउसट्ठियाओ बत्तीसीया, दो बत्तीसियाओ सोलसिया, दो सोलसियाओ अट्ठभाइया, दो अट्ठभाइयाओ चउभाइया, दो चउभाइयाओ अद्धमाणी, दो अद्धमाणीओ माणी) दो चतुष्षष्टिका की १ द्वात्रिंशिका होती है। दो द्वात्रिंशिकाओं की १ षोडशिका होती है। दो षोडशिकाओं की १ अष्टभागिका होती है। दो अष्टभागिकाओं की १ चतुर्भागिका होती है। दो चतुर्भागिकाओं की १ अर्द्धमानी होती है। दो अर्द्धमानियों की १ मानी होती है। (एएणं रसमाणप्पमाणेणं वारकघडककरक कलसिय गागरियदिइयकरोडिय कुंडिअ संसियाणं रसाणं रसमाणप्पमाण निव्वित्तिलक्खणं भवइ-से तं रसमाणप्पमाणे-से तं माणे) इस रसमान

ભાગ પ્રમાણુ એટલે કે १२८ પલપ્રમાણુ અર્ધમાનિકા નામક રસપ્રમાણુ હોય છે २५६ પલપ્રમાણુ માની નામક રસપ્રમાણુ હોય છે. આ પ્રમાણે રસમાનને કહીને સૂત્રકાર એજ અર્થને આ રીતે સ્પષ્ટ કરે છે-(दो चउसट्ठियाओ बत्तीसिया, दो बत्तीसियाओ सोलसिया, दो सोलसियाओ, अट्ठभाइया, दो अट्ठभाइयाओ चउभाइया दो चउभाइयाओ अद्धमाणी, दो अद्धमाणीओ माणी) બે ચતુષ્ષષ્ટિકાની १ દ્વાત્રિંશિકા થાય છે. બે દ્વાત્રિંશિકાઓની १ ષોડશિકા થાય છે. બે ષોડશિકાઓની १ અષ્ટભાગિકા થાય છે બે અષ્ટભાગિકાઓની १ ચતુર્ભાગિકા થાય છે. બે ચતુર્ભાગિકાઓની १ અર્દ્ધમાની થાય છે બે અર્ધમાનીઓની १ માની થાય છે. (एएणं रसमाणप्पमाणेणं वारकघडककरककलसियगागरियदिइयकरोडियकुंडिअसंसियाणं रसाणं रसमाणप्पमाणनिव्वित्तिलक्खणं भवइ-से तं रसमाणे-से तं माणे) આ રસમાન પ્રમાણુથી કયા

निर्वृत्तिलक्षणं भवति। तत्र-वारकः=लघुघटः, घटः प्रसिद्धः, करको घटविशेषः, कलशिका=लघुकलशः, घटकलशयोराकारकृतो भेदो बोध्यः, गर्गरी='गगरी' इति भाषाप्रसिद्धा, दृतिकः=चर्ममयो 'मसक' इति प्रसिद्धः, करोडिका=अतिविशालमुखा कुण्डिका, कुण्डिका='कुंडी' इति प्रसिद्धा, एतेषु पात्रविशेषेषु स्थितानां रसानाम् 'एतावानत्र रसोऽस्ति' इति रूपेण मानप्रमाणपरिज्ञानं भवतीत्यर्थः। एतदुपसंहरन्नाह-तदेतद्रसमानप्रमाणमिति। इत्थं मानप्रमाणस्य भेदद्वयनिरूपणेन मानप्रमाणं निरूपितमिति सूचयितुमाह-'तदेतद् मानम्' इति ॥सू० १८८॥

प्रमाण से किस प्रयोजन की सिद्धि होती है-तो इसका उत्तर यह है कि इस रसमान प्रमाण से वारक, घटक, करक आदि में रखे हुए रसों के वजन का कि इतना रस इनमें भरा हुआ है ज्ञान होता है। छोटे घड़े का नाम वारक है। सामान्य कलश का नाम घट है। घट विशेष का नाम करक है। छोटी कलशियाका नाम कलशिका है घट और कलश में आकारकृत भेद होता है। गर्गरी-गगरी-यह प्रसिद्ध वर्तन है। दृति नाम मसक है। जिसका मुख बहुत बड़ा होता है ऐसे वर्तन का नाम करोडिका है। कुण्डी कुण्डिका ये पर्यायवाची शब्द हैं। इस प्रकार से यह रसमान प्रमाण है। मानप्रमाण का इसके दो भेदों के इस निरूपण से निरूपण हो चुका यह बात सूत्रकार ने "से तं माणे" इस सूत्रपाठ द्वारा व्यक्त की है।

भावार्थ—सूत्रकार ने इस सूत्र द्वारा उपक्रम का तृतीय भेद जो प्रमाण है उसके चतुर्भेदों में से द्रव्य प्रमाण का कथन किया है। इसमें

પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે. તો આના ઉત્તરમાં આમ કહી શકાય કે આ રસમાન પ્રમાણથી વારક, ઘટક, કરક વગેરેમાં મૂકેલાં રસોના વજનનો અમુક પ્રમાણુ પૂરતો રસ આમાં છે આ જાતનું જ્ઞાન થાય છે. નાનો દેગડો વારક કહેવાય છે સામાન્ય કલશને ઘટ કહે છે. ઘટ વિશેષનું નામ કરક છે. નાના કળશનું નામ કલશિકા છે ઘટ અને કલશના આકારમાં ભિન્નતા હોય છે. ગર્ગરી-ગાગર આ પ્રસિદ્ધ વાસણુ છે. દૃતિ મશકનુ નામ છે જેનુ મુખ બહુજ પહોળું હોય છે. એવા વાસણનું નામ કરોડિકા છે. કુંડી, કુડિકા પર્યાયવાચી શબ્દો છે આ પ્રમાણે આ રસમાન પ્રમાણુ છે માન પ્રમાણુના બન્ને ભેદોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે આ વાત સૂત્રકારે 'से तं माणे' આ સૂત્રપાઠ વડે વ્યક્ત કરી છે.

ભાવાર્થ-સૂત્રકારે આ સૂત્ર વડે ઉપક્રમનો તૃતીય ભેદ પ્રમાણુ છે તેના ચતુર્ભેદોમાંથી દ્રવ્યપ્રમાણુ વિષે સ્પષ્ટતા કરી છે. આમાં તેમણે આ પ્રમાણે

उन्हों ने यह कहा है कि द्रव्य को विषय करने वाले प्रमाण का नाम द्रव्य प्रमाण है। इस द्रव्य प्रमाण में द्रव्यों के-एक प्रदेशी पुद्गल परमाणु आदिकों के तथा धान्यादिक द्रव्यों के प्रमाण को कहनेवाले अन्तरंग बहिरंग साधनों का विचार प्रकट किया है। अन्तरंग साधनों में द्रव्य के प्रदेश और बहिरंग साधनों में इन प्रदेशों से अतिरिक्त धान्यादिकों के माप के साधन गृहीत किये गये हैं। पुद्गल द्रव्य का यह अविभाज्य अंश परमाणु है-इस विषय को कहने वाला उसका एक प्रदेश से निष्पन्न होता है। क्योंकि पुद्गल का परमाणु एक प्रदेश वाला ही होता है यह द्विप्रदेशी स्कंध है, यह त्रिप्रदेशी स्कंध है यावत् यह अनंत प्रदेशी स्कंध है इस बात को कहने वाला उनका दो प्रदेशों से, तीन प्रदेशों से यावत् अनंत प्रदेशों से निष्पन्न होता है। क्यों कि द्विप्रदेशी स्कंध दो पुद्गल परमाणुओं के संयोग से, त्रिप्रदेशी स्कंध तीन पुद्गल परमाणुओं के संयोग से यावत् अनंत प्रदेशी स्कंध अनंत पुद्गल परमाणुओं के संयोग से निष्पन्न होता है। इस प्रकार प्रदेश, एवं प्रदेशों से निष्पन्न द्रव्य-पुद्गल परमाणु और द्विप्रदेशी आदि स्कंधों का जानना यह द्रव्यप्रमाण है यह प्रदेशों से निष्पन्न हुआ है अतः यह द्रव्यप्रमाण प्रदेशनिष्पन्न कहा गया है। तथा विभागनिष्पन्न द्रव्यप्रमाण इस प्रदेशनिष्पन्नप्रमाण

કહ્યું છે કે દ્રવ્યના વિષયથી પ્રમાણનું નામ દ્રવ્ય પ્રમાણ છે. આ દ્રવ્ય પ્રમાણમાં દ્રવ્યોના એક પ્રદેશી પુદ્ગલ પરમાણુ વગેરેના તેમજ ધાન્ય વગેરેના દ્રવ્યોના પ્રમાણને કહેનારા અંતરંગ બહિરંગ સાધનો વિષે વિચાર કર્યો છે. અંતરંગ સાધનોમાં દ્રવ્યના પ્રદેશ અને બહિરંગ સાધનોમાં આ પ્રદેશો સિવાય ધાન્યાદિકોના માપના સાધનો સંગૃહીત કરવામાં આવેલ છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યનો આ અવિભાજ્ય અંશ પરમાણુ છે. આ વિષયને કહેનાર તેનું એક પ્રદેશથી નિષ્પન્ન થવું છે. કેમકે પુદ્ગલનો પરમાણુ એક પ્રદેશ યુક્ત જ હોય છે. આ દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ છે, આ ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ છે યાવત્ આ અનંત પ્રદેશી સ્કંધ છે. આ વાતને કહેનાર તેમનું બે પ્રદેશોથી, ત્રણ પ્રદેશોથી યાવત્ અનંત પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન થવું છે. કેમકે-દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ બે પુદ્ગલ પરમાણુઓના સંયોગથી યાવત્ અનંત પ્રદેશી સ્કંધ અનંત પુદ્ગલ પરમાણુઓના સંયોગથી નિષ્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રદેશ અને પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન દ્રવ્ય, પુદ્ગલ પરમાણુ અને દ્વિપ્રદેશી વગેરે સ્કંધોનું જ્ઞાન દ્રવ્ય પ્રમાણ છે આ પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન થયેલ છે એથી આ દ્રવ્ય પ્રમાણ પ્રદેશ નિષ્પન્ન કહેવાય છે. તેમજ વિભાગ નિષ્પન્ન દ્રવ્ય પ્રમાણ

अथ उन्मानप्रमाणं निरूपयति—

सूत्रम्—से किं तं उम्माणे? उम्माणे—जण्णं उम्मिणिज्जइ, तं जहा—अद्धकरिसो करिसो, अद्धपलं पलं, अद्धतुला तुला, अद्धभारो भारो, दो अद्धकरिसा करिसो, दो करिसा अद्धपलं, दो अद्धपलाइं पलं, पंच पलसइया तुला, दस तुलाओ, अद्धभारो, वीसं तुलाओ भारो। एएणं उम्माणप्पमाणेणं किं पओयणं?, एएणं उम्माणप्पमाणेणं पत्तागरतगरचोयकुंकुमखंडगुलमच्छंडिआईणं दव्वाणं उम्माणपमाणनिव्वित्तिलक्खणं भवइ। से तं उम्माणपमाणे॥सू० १८९॥

छाया—अथ किं तत् उन्मानम्?, उन्मानं—यत् खलु उन्मीयते, तद्यथा—अर्धकर्षः कर्षः, अर्धपलम् पलम्, अर्धतुला, तुला, अर्धभारो भारः। द्वौ अर्धकर्षौ कर्षः, द्वौ कर्षौ अर्धपलं, द्वे अर्धपले पलं, पञ्चपलशतिका तुला, दशतुलाः अर्धभारः, विंशतिस्तुला भारः। एतेन उन्मानप्रमाणेन किं प्रयोजनम्?, एतेन उन्मान-

---

से जुदा है। इसमें द्रव्यों का प्रमाण जानना बहिरंग साधन रूप जो असृति प्रसृति आदि हैं उनसे होता है। विभाग निष्पन्न द्रव्यप्रमाण मान उन्मान आदि के भेद से ५ प्रकार का कहा गया है। मान प्रमाण धान्यमानप्रमाण और रसमानप्रमाण के भेद से दो प्रकार का है। ठोस पदार्थों को कहने वाले असृति प्रसृति आदि सब धान्यमान प्रमाण में परिगणित किये गये हैं और द्रव पदार्थों को कहने वाले दो चतुष्षष्टिका आदि रसमान प्रमाण में ॥सू० १८८ ॥

આ પ્રદેશ નિષ્પન્ન પ્રમાણ કરતાં ભિન્ન છે. આમાં દ્રવ્યોનું પ્રમાણ જ્ઞાન બહિરંગ સાધન રૂપ અસૃતિ પ્રસૃતિ વગેરેથી જ થાય છે. વિભાગ નિષ્પન્ન દ્રવ્ય પ્રમાણ માન ઉન્માન વગેરેના ભેદથી પંચવિધ કહેવાય છે. માનપ્રમાણ, ધાન્યમાન પ્રમાણ અને રસમાન પ્રમાણના ભેદથી બે પ્રકારનું કહેવાય છે. નક્કર પદાર્થો વિષે કહેનારા અસૃતિ પ્રસૃતિ વગેરે સર્વ ધાન્ય માનપ્રમાણમાં પરિગણિત કરવામાં આવેલ છે અને દ્રવ્ય પદાર્થોને કહેનારા બે ચતુષ્ષષ્ટિકા વગેરે રસમાન પ્રમાણમાં પરિગણિત કરવામાં આવેલ છે. ॥સૂ૦૧૮૮॥

प्रमाणेन पत्रागुरुतगरचोयककुङ्कुमखण्डगुडमत्स्यण्डिकादीनां द्रव्याणाम् उन्मान-प्रमाणनिर्वृत्तिलक्षणं भवति। तदेतत् उन्मानप्रमाणम् ॥सू० १८९॥

टीका—'से किं तं' इत्यादि-

अथ किं तत् उन्मानम्? उन्मानम् यत् उन्मीयते तद् बोध्यम्। तुलायां धृत्वा यत् उन्मीयते=ऊर्ध्वमुत्थाप्य तोल्यते तत् उन्मानमिति भावः। इदं कर्म-साधनपक्षमधिकृत्योक्तम्। अस्योन्मानप्रमाणस्य भेदानाह-तद्यथा-अर्द्धकर्षः कर्ष इत्यादि। तत्र-अर्धकर्षः-सर्वलघुमानविशेषः। एतेषां निष्पत्तिर्यथा भवति तथाह-'दो अद्धकरिसा करिसो' इत्यादिना 'बीसं तुलाओ भारो' इत्यन्तपदसमूहेन।

अब सूत्रकार उन्मान प्रमाण का स्वरूप निरूपण करते हैं—

"से किं तं उम्माणे" इत्यादि।

शब्दार्थ (से किं तं उम्माणे) शिष्य पूछता है कि हे भदन्त! वह उन्मान रूप प्रमाण क्या है? (जण्णं उम्मिणिज्जइ उम्माणे)

उत्तर-तुला-तराजू में रखकर जो वस्तु तोली जाती है वह उन्मान रूपप्रमाण है।-"यत् उन्मीयते तत् उन्मानम्" यह उन्मान की व्युत्पत्ति कर्मसाधन पक्ष को लेकर की गई जानना चाहिये। इसलिये इस पक्ष के अनुसार तेजपत्र आदि सब उन्मान प्रमाण में गृहीत होते हैं। (तंजहा) इस उन्मान प्रमाण के भेद इस प्रकार हैं-(अद्धकरिसो) अर्धकर्ष यह सब से छोटा प्रमाण है। (करिसो) कर्ष, (अद्धपलं) अर्द्ध-पल, (पलं) पल, (अद्धतुला, तुला) अर्धतुला, तुला, (अद्धभारो भारो अर्द्धभार, भार इन पूर्वोक्त प्रमाणों की निष्पत्ति इस प्रकार से होती

હવે સૂત્રકાર ઉન્માન પ્રમાણના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે.

"से किं तं उम्माणे" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ-(से किं तं उम्माणे) શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે હે ભદંત! તે ઉન્માન રૂપ પ્રમાણ શું છે? (जण्णं उम्मिणिज्जइ उम्माणे.)

ઉત્તર-ત્રાજવામાં મૂકીને જે વસ્તુ જોખવામાં આવે છે તે ઉન્માન રૂપ પ્રમાણ છે. 'यत् उन्मीयते तत् उन्मानम्' આ ઉન્માનની વ્યુત્પત્તિ કર્મ સાધન પક્ષના આધારે કરવામાં આવી છે. એથી જ આ મુજબ તેજપત્ર વગેરે સર્વ ઉન્માન પ્રમાણથી સંગૃહીત થાય છે. (तंजहा) આ ઉન્માન પ્રમાણના પ્રકારો આ પ્રમાણે છે-(अद्ध करिसो) અર્ધકર્ષ, આ સૌ કરતાં લઘુ પ્રમાણ છે. (करिसो) કર્ષ, (अद्धपलं) અર્દ્ધપલ, (पलं) પલ, (अद्धतुला तुला) અર્દ્ધતુલા તુલા, (अद्धभारो भारो) અર્દ્ધભાર, ભાર આ પૂર્વોક્ત પ્રમાણોની નિષ્પત્તિ આ પ્રમાણે

उन्मानप्रमाणस्य प्रयोजनजिज्ञासायामाह-एतेन उन्मानप्रमाणेन द्रव्याणाम् उन्मानप्रमाणपरिज्ञानं भवति। केषां द्रव्याणां भवति? इत्याह-पत्रागुरुतगरचोयककुङ्कुमखण्डगुडमत्स्यण्डिकादीनामिति। तत्र-पत्रम्=तैजसादिपत्रम्, अगुरुः='अगर' इति भाषाप्रसिद्धः, तगरः=तगरेति नाम्ना प्रसिद्धस्य वृक्षस्य काष्ठम्, चोयकः=गन्धद्रव्यविशेषः, कुङ्कुमः प्रसिद्धः, खण्डम्='खाँड' इति भाषा प्रसिद्धम्, गुडः प्रसिद्धः, मत्स्यण्डिका='मिसरी' इति भाषा प्रसिद्धा। पत्रादिमत्स्यण्डिकान्तादिद्रव्याणामेतेन उन्मानप्रमाणेन प्रमाणपरिज्ञानं भवतीति भावः। प्रकृतमुपसंहर्तुमाह-तदेतदुन्मानप्रमाणमिति ॥सू० १८९॥

है-(दो अद्धकरिसा, करिसो) दो अर्धकर्षों का १ कर्ष होता है। (दो करिसा अद्धपलं) दो कर्षों का १ अर्द्धपल होता है। (दो अद्धपलाइं पलं) दो अर्धपलों का १ पल होता है। (पंचपलसइया तुला) पांच सौ पलों की एक तुला होती है। (दस तुलाओ अद्धभारो) दस तुलाओं का १ अर्धभार होता है। (एएणं उम्माणपमाणेणं किं पओयणं) हे भदंत! इस उन्मान प्रमाण से किस प्रयोजन की सिद्धि होती है?

उत्तर-(एएणं उम्माणपमाणेणं) इस उन्मान प्रमाण से (पत्तागरतगरचोयथकुंकुमखंडगुलमच्छंडिआइणं दव्वाणं) तेजपत्र आदि पत्र अगर, तगर, गंधद्रव्य विशेष चोयक कुंकुम, खांड, गुड, मत्स्यण्डिका-मिसरी, इत्यादि द्रव्यों के, (उम्माणपमाण निव्वित्तिल०) इयत्तारूप मान प्रमाण की निष्पत्ति का परिज्ञान होता है। (से तं उम्माणपमाणे) इस प्रकार यह उन्मान प्रमाण है। पत्रादि द्रव्यों के प्रमाण का परिज्ञान इस उन्मानप्रमाण से होता है। ॥सू०१८९॥

હોય છે. (दो अद्ध करिसा-करिसो) બે અર્ધકર્ષો બરાબર ૧ કર્ષ થાય છે. (दो करिसा अद्धपलं) બે કર્ષોનો અર્દ્ધપલ થાય છે. (दो अद्धपलाइं पलं) બે અર્ધપલોનું ૧ પલ થાય છે. (पंचपलसइया तुला) પાંચસો પલોની એક તુલા થાય છે (दस तुलाओ अद्धभारो) દશ તુલાઓનો ૧ અર્ધભાર થાય છે. (वीसं तुलाओ भारो) વીશ તુલાઓનો ૧ ભાર થાય છે (एएणं उम्माणपमाणेणं किं पओयण) હે ભદંત! આ ઉન્માન પ્રમાણથી કયા પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે?

ઉત્તર-(एएणं उम्माणपमाणेणं) આ ઉન્માન પ્રમાણથી (पत्तागरुतगरचोययकुंकुमखंडगुलमच्छंडिआइणं दव्वाणं) તેજપત્ર વગેરે પત્ર, અગર, તગર, ગંધ-દ્રવ્ય વિશેષ, ચોયક, કુંકુમ, ખાંડ, ગોળ, મત્સ્યંડિકા-મિસરી, વગેરે દ્રવ્યોનો (उम्माणपमाणनिव्वित्तिल०) ઇયત્તા રૂપ માન પ્રમાણની નિષ્પત્તિનું પરિજ્ઞાન થાય છે (से तं उम्माणपमाणे) આ પ્રમાણે આ ઉન્માન પ્રમાણ છે પત્રાદિ દ્રવ્યોના પ્રમાણનું પરિજ્ઞાન આ ઉન્માન પ્રમાણથી થાય છે. ॥સૂ૦૧૮૯॥

अथावमानप्रमाणं गणिमप्रमाणं चाह—

मूलम्—से किं तं ओमाणे ?, ओमाणे—जण्णं ओमिणिज्जइ, तं जहा—हत्थेण वा दंडेण वा धणुक्केण वा जुगेण वा नालियाए वा, अक्खेण वा मुसलेण वा। दंडधणुजुगनालिया य अक्खमुसलं च चउहत्थं। दसनालियं च रज्जुं, वियाण ओमाणसण्णाए॥१॥वत्थुंमि हत्थमेज्जं, खित्ते दंडं धणुं च पत्थंमि। खायं च नालियाए वियाण ओमाणसण्णाए॥२॥ एएणं अवमाणपमाणेणं किं पओयणं ? एएणं अवमाणपमाणेणं खायचियरइयकरकचियकडपडभित्ति-परिक्खेवसंसियाणं दव्वाणं अवमाणपमाणनिव्वत्तिलक्खणं भवइ। से तं अवमाणे। से किं तं गणिमे? गणिमे-जण्णं गणिज्जइ, तं जहा—एगो, दस, सयं, सहस्सं, दस सहस्साइं सयसहस्सं, दससयसहस्साइं कोडी। एएणं गणिमप्पमाणेणं किं पओयणं?, एएणं गणिमप्पमाणेणं भित्तगभितिभत्तवेयणआयव्वयसंसियाणं दव्वाणं गणियप्पमाणनिव्वित्तिलक्खणं भवइ। से तं गणिमे।सू. १९०।

छाया—अथ किं तत् अवमानम्? अवमानं—यत् खलु अवमीयते, तद्यथा—हस्तेन वा दण्डेन वा धनुष्केण वा युगेन वा नालिकया वा अक्षेण वा मुसलेन वा। दण्डधनुर्युगनालिकाश्च अक्षमुसलं च चतुर्हस्तम्। दशनालिकां च रज्जुं विजानीहि अवमानसंज्ञायाम्। वास्तौ हस्तं मेयं क्षेत्रे दण्डं धनुश्च पथि। खातं च नालिकया विजानीहि अवमानसंज्ञायाम्। एतेन अवमानप्रमाणेन किं प्रयोजनम्?, एतेन अवमानप्रमाणेन खातचितरचितक्रकचितकटपटभित्तिपरिक्षेपसंश्रितानां द्रव्याणां अवमानप्रमाणनिर्वृत्तिलक्षणं भवति। तदेतत् अवमानम्। अथ किं तत् गणिमम्? गणिमं यत् खलु गण्यते, तद्यथा—एको, दश, शतं, सहस्रं, दशसहस्राणि शतसहस्रम्, दशशतसहस्राणि कोटिः। एतेन गणिमप्रमाणेन किं प्रयोजनम्? एतेन गणिमप्रमाणेन भृतकभृतिभक्तवेतनायव्ययसंश्रितानां द्रव्याणां गणिमप्रमाणनिर्वृत्तिलक्षणं भवति। तदेतद् गणिमम् ॥सू० १९०॥

टीका—'से किं तं' इत्यादि—

अथ किं तत् अवमानम्? अवमीयते=परिच्छिद्यते यत्तदवमानम्=खातादिकं वस्तु, यद्वा-अवमीयते=परिच्छिद्यते=निर्णीयते खातादिमानमनेनेति-अवमानं=हस्तदण्डादिकम्। इति कर्मकरणोभयसाधनपक्षेऽत्रावमानशब्दः किं साधन इति शिष्यप्रश्नः। अवमानशब्दस्य उभयसाधनत्वमङ्गीकृत्य प्रथमं कर्मसाधनतावलम्बनेनोत्तरयति-अवमानं-यत्खलु अवमीयते=परिच्छिद्यते तत् खातादिकं बोध्यम्।

"से किं तं ओमाणे?" इत्यादि।

शब्दार्थ-(से किं तं ओमाणे?) हे भदन्त! वह अवमान क्या है?

उत्तर-(जण्णं ओमिज्जइ ओमाणे) जो नापा जाता है वह अवमान है। (तंजहा-हत्थेण वा दंडेण वा) नापा जाता है हाथ से, अथवा दण्ड से (धणुक्केण वा) अथवा धनुष से (जुगेण वा) अथवा युग से अथवा नालिका से, अथवा अक्ष से अथवा मुसल से। यहां पर अवमान शब्द कर्म और करण इन दोनों साधनों में व्यवहृत हुआ है। "अवमीयते यत् तत् अवमानम्" जो प्रमाणित किया जावे-नापा जावे वह अवमान है। इस कर्मसाधन संबन्धी व्युत्पत्ति के अनुसार अवमान शब्द का वाच्यार्थ खातादिक-कूपादिक-वस्तुएँ पड़ती हैं। और जब "अवमीयते अनेन इति अवमानम्" ऐसी अवमान शब्द की व्युत्पत्ति करण साधन पक्ष में की जाती है-तब हस्त दण्डादिक अवमान शब्द के वाच्यार्थ पड़ते हैं। जब कर्मसाधन पक्ष में अवमान शब्द

"से किं तं ओमाणे?" ઈત્યાદિ—

શબ્દાર્થ-(से किं ओमाणे?) હે ભદંત! તે અવમાન શું છે?

ઉત્તર-(जण्णं ओमिज्जइ ओमाणे) જે માપવામાં આવે છે તે અવમાન છે. (तंजहा-हत्थेण वा दंडेण वा) હાથ અથવા દંડ વડે માપવામાં આવે છે. (धणुक्केण वा) અથવા ધનુષથી (जुगेण वा) અથવા યુગથી અથવા નાલિકાથી, અથવા અક્ષથી અથવા સાંબેલાથી માપવામાં આવે છે. અહીં અવમાન શબ્દ કર્મ અને કરણ આ બન્ને સાધનોમાં વ્યવહૃત થયેલ છે. 'अवमीयते यत् तत् अवमानम्' જે પ્રમાણિત કરવામાં આવે માપવામાં આવે-તે અવમાન છે આ કર્મ સાધન સંબંધી વ્યુત્પત્તિ મુજબ અવમાન શબ્દનો વાચ્યાર્થ-કૂપાદિક વિષે સમજવો અને જ્યારે 'अवमीयते अनेन इति अवमानम्' આ જાતની અવમાન શબ્દની વ્યુત્પત્તિકરણ-સાધન પક્ષમાં કરવામાં આવે છે ત્યારે હસ્ત, દંડ વગેરે અવમાન શબ્દના વાચ્યાર્થ હોય છે. જ્યારે કર્મ સાધન

अत्रावमानशब्दःकर्मसाधनो बोध्यः। इदं केनावमीयते ? इत्याह–तद्यथा–हस्तेन वा दण्डेन वा धनुष्केण वा युगेन वा नालिकया वा अक्षेण वा मुसलेन वा अवमीयते। तत्र–हस्तः=चतुर्विंशत्यङ्गुलात्मकः। दण्डधनुर्युगनालिकाऽक्षमुसलेषु दण्डादिकं प्रत्येकं चतुर्हस्तप्रमाणम्। तथा दशनालिकाप्रमाणा रज्जुर्बोध्या। करणसाधनपक्षे हस्तादयोऽप्यवमानशब्दवाच्याः। एतदेव सूचयितुमाह–'दंडधणु' इत्यादि। दण्डधनुर्युगनालिकाश्चतुर्हस्तप्रमिताः, अक्षमुसलम्–अक्षं मुसलं च प्रत्येकं चतुर्हस्तप्रमाणम्। तथा–दशनालिकां च रज्जुं=दशनालिकाप्रमितां रज्जुं च अवमानसंज्ञया विजानीहि। हस्तादिरज्ज्वन्ताः शब्दाः अवमानार्थका बोध्या इति गाथाऽभि-

रखा जाता है तब यह प्रश्न उपस्थित होता है कि ये किससे प्रमाणित किये=नापे जाते–हैं–तो इसका उत्तर सूत्रकार ने यों दिया है कि ये दण्डादिक से नापे जाते हैं। चौबीस अंगुल का एक हाथ होता है। दंड, धनुष, युग, नालिका, अक्ष और मुसल ये सब प्रत्येक चार २ हाथ के होते हैं। यही बात (दंडधणु जुग नालिया य अक्खमुसलं च चउ हत्थं) इस गाथार्ध द्वारा कही गई है। तथा–(दस नालियं च रज्जुं वियाणओमाणसण्णाए) दस नालिका की अर्थात् ४० हाथ की एक रज्जु होती है। इस प्रकार अवमान संज्ञा में यह प्रमाण कहा गया है। करण साधनपक्ष में अवमान शब्द के वाच्यार्थ हस्तादिक पड़ते हैं। इसी बात की सूचना के लिये दंड धणु इत्यादि गाथा कही गई है। हस्तादि से लेकर रज्जु तक के ये शब्द अवमान के अर्थ को कहनेवाले हैं ऐसा

પક્ષમાં અવમાન શબ્દ મૂકવામાં આવે છે ત્યારે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે તેઓ કોના વડે પ્રમાપિત કરવામાં આવે છે? તો આના ઉત્તરમાં સૂત્રકારે આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે આ સર્વે દંડાદિકથી માપવામાં આવે છે. ચોવીશ આંગળનો એક હાથ કહેવાય છે દંડ, ધનુષ, યુગ, નાલિકા, અક્ષ અને મુશલ આમાંથી દરેકે દરેક ચાર ચાર હાથના હોય છે એજ વાત (दंडधणु-जुग नालिया य अक्ख मुसलं च चउहत्थं) આ ગાથાર્ધ વડે કહેવામાં આવી છે તેમજ (दस नालियं च रज्जुं वियाण ओमाण सण्णाए) દશ નાલિકાની એટલે કે ૪૦ હાથની એક રજ્જુ હોય છે આ પ્રમાણે અવમાન સંજ્ઞામાં આ પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે કરણ સાધન પક્ષમાં અવમાન શબ્દના વાચ્યાર્થ હસ્તાદિક હોય છે. એજ વાતને સૂચિત કરવા માટે દંડ ધણુ વગેરે ગાથા કહેવામાં આવી છે. હસ્તાદિથી માંડીને રજ્જુ સુધીના શબ્દ અવમાન અર્થને સ્પષ્ટ કરનારા છે. આ પ્રમાણે આ ગાથાનો અભિપ્રાય છે દંડાદિક દરેકે

प्रायः। दण्डादयो यदि चतुर्हस्तप्रमाणास्तर्हि एकतमोपादानेन सिद्धे कथं पुनर्दण्डादीनां षण्णामुपादानं कृतम्? इति मा कश्चिद् विप्रतिपद्येतेति दण्डादीनां विषयभेदामाह—'वत्थुम्मि' इत्यादिना। वास्तौ=गृहभूमौ मेयं=मानं हस्तं विजानीहि। मूले—'हत्थ' इति लुप्तद्वितीयान्तम्। हस्तेनैव वास्तुमीयते इति भावः। तथा—क्षेत्रे=धान्यवपनयोग्यभूमिविषये मेयं दण्डं विजानीहि। लोके हि दण्डेनैव क्षेत्रमानं भवति। क्षेत्रमापकं वंशखण्डं लोका 'दण्डे' ति संज्ञया अभिदधति। पथि=मार्गविषये मेयं धनुः=धनुरभिधानं वंशदण्डं विजानीहि। मार्गगव्यूतादिप्रमाणपरिच्छेदो धनुःसंज्ञकेनैवावमानविशेषेण भवति न तु दण्डादिना। लोके तथैव रूढेः सत्त्वात्।

इस गाथा का अभिप्राय है। "दण्डादिक प्रत्येक का प्रमाण जब चार हाथ का है तो फिर दण्डादिक छहों का पाठ क्यों सूत्रकार ने किया है? "ऐसी कोई आशंका न करें इसके लिये सूत्रकार इन सबका विषय भेद प्रकट करते हैं—वे कहते हैं कि (वत्थुम्मि हत्थमेज्जं, खित्ते, दंडं, धणुं च पत्थंमि, खायं च नालियाए, वियाण, ओमाण सण्णाए) कि वास्तु—गृहभूमि—में मान हस्त होता है अर्थात्—गृह का प्रमाण हाथ से जाना जाता है—यह घर इतने हाथ का है यह घर इतने हाथ का—इस प्रकार से गृह का नाप आंका जाता है। "हत्थ" यह पद लुप्त द्वितीयान्त है। क्षेत्र में—खेत में दण्ड प्रमाण माना जाता है—अर्थात् खेत का प्रमाण दण्ड से आंका जाता है। क्षेत्रमापक एक वांस का खंड होता है। जिसे लोक "दण्ड" इस नाम से कहते हैं। मार्ग के नापने में धनुष् प्रमाणभूत माना गया है—अर्थात् मार्ग के गव्यूतादि प्रमाण का परिच्छेद धनुष् नामक अवमान प्रमाण विशेष से होता है। दण्डकादि से नहीं। क्योंकि

દંડકનું પ્રમાણુ જ્યારે ચાર હાથ જેટલું છે તો પછી દંડાદિક ૬નો પાઠ સૂત્રકારે શા માટે કર્યો છે? આ જાતની કોઈ શંકા ન કરે સૂત્રકાર આ સર્વના વિષયનો ભેદ પ્રકટ કરતાં કહે છે કે—(वत्थुम्मि हत्थमेज्जं खित्ते, दंड, धणुं च पत्थंमि, खायं च नालियाए वियाण ओमाणसंण्णाए) વાસ્તુ—ગૃહભૂમિ—માં માન—હસ્ત હોય છે, એટલે કે ગૃહનું પ્રમાણુ હાથ વડે જાણવામાં આવે છે. આ ઘર એટલા હાથ લાંબુ—પહોળું છે આ પ્રમાણે ઘર હાથ વડે મપાય છે. 'हत्थ' આ પદ લુપ્ત દ્વિતીયાન્ત છે. ક્ષેત્રમાં—ખેતરમાં—દંડપ્રમાણુ માનવામાં આવે છે એટલે કે ખેતર દંડ વડે માપવામાં આવે છે. ક્ષેત્રમાપક એક વાંસનો ખંડ હોય છે જેને લોકો 'દંડ' કહે છે. માર્ગના માપમાં ધનુષ્ય પ્રમાણુભૂત મનાય છે એટલે કે માર્ગના ગવ્યૂતાદિ પ્રમાણુનો પરિચ્છેદ ધનુષનામક અવમાન પ્રમાણુ વિશેષથી,

तथा—नालिकया=चतुर्हस्तप्रमाणया नालिकाख्ययष्ट्या खातं=कूपादि मीयते। एवं युगाक्षमुशलैरपि प्रदेशविशेषे तत्तद्विषये एतानि मेयत्वेनोपादीयन्ते। एतानि हस्तदण्डादीनि अवमानसंज्ञया विज्ञयानीहीति द्वितीयगाथाऽर्थः। एतस्यावमानप्रमाणस्य प्रयोजनमभिधातुमाह—एतेन हस्तादिना अवमानप्रमाणेन खातचितरचितक्रकचितकटपटभित्तिपरिक्षेपसंश्रितानाम्—तत्र—खातं=कूपादि, चितम्=

लोक में इसी प्रकार से रूढ़ि प्रचलित है। कूपादि का प्रमाण चार हाथ प्रमाण वाली नलिका से इस नामकी लकड़ी से मापा जाता है। इसी प्रकार से प्रदेश विशेष में युग, हस्त, मुसलइन से भी तत् तत् विषय मापे जाते हैं। ये सब हस्त दण्डादिक अवमान संज्ञक जानना चाहिये। ऐसा द्वितीय गाथा का अर्थ है।

अब सूत्रकार इस अवमान प्रमाण का क्या प्रयोजन है? इसबात को शंका पुरस्सर प्रकट करते हैं—

शंका—(एएणं अवमाणपमाणेणं किं पओयणं) हे भदन्त! इस अवमान प्रमाण से कौन सा प्रयोजन सिद्ध होता है?

उत्तर—(एएणं अवमाणपमाणेणं खाय, चियरइय, करकचिय, कड, पड, भित्ति परिक्खेवसंसियाणं दव्वाणं अवमाणपमाणनिव्वित्तिलक्खणं भवइ) इस हस्तादिरूप अवमान प्रमाण से खात, चित, रचित, क्रकचित, कट, पट, भित्ति, परिक्षेप अथवा नगर की परिखा इनमें संश्रित द्रव्यों के अवमान प्रमाण का परिज्ञान होता है।

જ થાય છે. દંડાદિકથી નહીં કેમકે લોકમાં આ પ્રમાણે જ રૂઢિ પ્રચલિત છે. કૂપાદિક પ્રમાણ ચાર હાથ જેટલી નાલિકાથી જાણવામાં આવે છે આ પ્રમાણે પ્રદેશ વિશેષમાં યુગ, હસ્ત, મુશલ આ બધા વડે પણ એમનાથી સંબંધિત વિષયો માપવામાં આવે છે આ સર્વે હસ્તદંડાદિક અવમાન સંજ્ઞક જાણવાં જોઈએ એવો દ્વિતીય ગાથાનો અર્થ છે.

હવે સૂત્રકાર આ અવમાન પ્રમાણના પ્રયોજન વિષે પ્રશ્ન કરે છે.

શંકા-(एएणं अवमाणपमाणेणं किं पओयणं) હે ભદંત! આ અવમાન પ્રમાણથી કયું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે?

ઉત્તર-(एएणं अवमाणपमाणेणं खाय चियरइय, करकचिय, कड, पड, भित्ति परिक्खेवसंसियाणं दव्वाणं अवमाणपमाणनिव्वित्तिलक्खणं भवइ) આ હસ્તાદિ રૂપ અવમાન પ્રમાણથી ખાત, ચિત, રચિત, કકચિત, કટ, પટ, ભિત્તિ, પરિક્ષેપ અથવા નગરની પરિખા આ બધામાં સંશ્રિત દ્રવ્યોના અવમાન પ્રમાણનું પરિજ્ઞાન હોય છે. કૂપાદિકને ખાત કહે છે ઈષ્ટકાદિ-ઈંટ

इष्टकादि-राशिः, रचितं=प्रासादपीठादिकं, क्रकचितं=करपत्रविदारितं काष्ठादिकं, कटपटौ प्रसिद्धौ, भित्तिः=कुडयम्, परिक्षेपः=परिधिः भित्त्यादेः, नगरपरिखादिर्वा, एतत्संश्रितानां द्रव्याणां=खातादीनामित्यर्थः, अभेदेऽपि भेदकल्पनया खातादि-संश्रितानां द्रव्याणामित्युक्तम्, अवमानप्रमाणनिर्वृत्तिलक्षणं=अवमानप्रमाणत्वपरि-ज्ञानं भवति। एतदुपसंहरन्नाह-तदेतदवमानमिति।

अथ किं तद् गणिमम्?-गण्यते=संख्यायते यत्तद् गणिमम्। रूप्यकादि, गण्यते संख्यायते वस्त्वनेनेति गणिमम्=एकद्वयादिकम्, इति कर्मकरणोभय-

---

कूपादिक खात कहलाते हैं। इष्टकादि-ईट आदिकों से बनाये हुए प्रासादपीठादिक चित कहलाते हैं। करौंत से विदारित काष्ठादिक क्रकचित कहलाते हैं। कट नाम चटाई का और पट नाम वस्त्र का है। भींत का नाम भित्ति है। भींत की परि-धिका नाम परिक्षेप है। अथवा नगर की जो खाई होती है उसका नाम परिक्षेप है। इनमें संश्रित खातादिरूप द्रव्यों के प्रमाण का परि-ज्ञान होता है। अभेद मे भी भेद की कल्पना से "खातादि संश्रिता नां द्रव्याणां" ऐसा पाठ सूत्रकार ने कहा है। अर्थात् ये खातादिक द्रव्य इतनी नालिका प्रमाण हैं, ये गृह इतने हाथ प्रमाण हैं, यह खेत इतने दण्ड प्रमाण है इत्यादि रूप से खातादिकों के अवमान प्रमाण का परिज्ञान होता है। (से तं अवमाणे) इस प्रकार यह अवमान प्रमाण है। (से किं तं गणिमे) हे भदन्त! वह गणिम प्रमाण क्या है? (जण्णं गणिज्जइ गणिमे)

उत्तर-जो गिना जावे वह गणिम है। ऐसा वह गणिम रूप्यक आदि जानना चाहिये। अथवा-जिसके द्वारा वस्तु गिनी जावे वह

વગેરેથી નિર્મિત પ્રાસાદ પીઠ વગેરે ને ચિત કહેવામાં આવે છે. કરવત વડે વહેરાયેલ કાષ્ઠાદિક ક્રકચિત કહેવાય છે અને પટ નામ વસ્ત્રનું છે ભીંતનું નામ ભિત્તિ છે. ભીંતની પરિધિનું નામ પરિક્ષેપ છે અથવા નગરની જે પરિખા હોય છે તેનું નામ પરિક્ષેપ છે આમાં સંશ્રિત ખાતાદિ રૂપ દ્રવ્યોના પ્રમાણનું પરિજ્ઞાન હોય છે. અભેદમાં પણ ભેદની કલ્પનાથી "खातादि संश्रि-तानां द्रव्याणाम्" આ જાતનો પાઠ સૂત્રકાર વડે કહેવામાં આવેલ છે એટલે કે ખાતાદિક દ્રવ્ય આટલી નાલિકા જેટલું છે, આ ઘર એટલા હાથ પ્રમાણ છે, આ ખેતર આટલા દંડ પ્રમાણ છે, વગેરે રૂપથી ખાતાદિકોના અવમાણ પ્રમાણનું પરિજ્ઞાન હોય છે. (से तं अवमाणे) આ પ્રમાણે આ અવમાન પ્રમાણ છે. (से किं तं गणिमे) હે ભદંત! તે ગણિમ પ્રમાણ શું છે? (जण्णं गणिज्जइ गणिमे.)

साधननिष्पन्नयोर्मध्ये गणिमशब्दः किं साधनोऽत्र विवक्षितः ? इति शिष्यप्रश्नः। कर्मसाधनमेवात्र विवक्षितमिति अभिधातुमाह–गणिमं हि यत् खलु गण्यते तद् बोध्यम्। केनेदं गण्यते इत्याह–तद्यथा–एको दश शतमित्यादि संख्यया एतस्य गणिमप्रमाणस्य प्रयोजनाभिधित्सया प्राह–एतेन गणिमप्रमाणेन भृतक भृति

गणिम है। इस पक्ष में एक दो तीन संख्या गणिम जाननी चाहिये। क्योंकि वस्तु इनके द्वारा गिनी जाती है। "संख्यायते यत् तत् गणिमं" यह गणिम शब्द की व्युत्पत्ति जब कर्मसाधन में की जाती है–तब रूपया आदि गणिम शब्द के वाच्यार्थ पड़ते हैं क्यों कि वेही गिने जाते हैं। और जब गणिम शब्द की व्युत्पत्ति करण साधन में की जाती है तब ये रूपया आदि जिसके द्वारा गिने जाते हैं ऐसी वह १, २, ३, आदि की गिनती गणिम शब्द का वाच्यार्थ पड़ती है। परन्तु यह सूत्रकार ने गणिम शब्द को कर्म साधन में ही गृहीत किया है। अतः यह प्रश्न हो सकता है–कि ये रूपया आदि गणिम किससे गिने जाते हैं इसके लिये सूत्रकार कहते हैं। (एगो, दस, सयं सहस्सं दस सहस्साइं दससयसहस्साइं कोड़ी) एक, दश, सौ, हजार, दस हजार एक लाख, दस लाख, एक करोड़ इत्यादि गणना से गिने जाते हैं।

ઉત્તર–જે ગણવામાં આવે છે તે ગણિમ છે. ગણિમ રૂપિયા આદિ હોય છે અથવા જેના વડે વસ્તુ ગણવામાં આવે તે ગણિમ છે આ પક્ષમાં એક, બે, ત્રણ વગેરે સંખ્યા ગણિમ છે એવું સમજવું જોઈએ કેમકે એમના વડે જ ગણવામાં આવે છે. 'संख्यायते यत् तत् गणिमम्' આ ગણિમ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જ્યારે કર્મ સાધનમાં કરવામાં આવે છે, ત્યારે રૂપિયો વગેરે ગણિમ શબ્દના વાચ્યાર્થ કહેવાય છે કેમકે તેમની જ ગણના થાય છે. અને જ્યારે ગણિમ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરણ સાધનમા કરવામાં આવે છે ત્યારે આ રૂપિયા વગેરે જેના વડે ગણાય છે, એવી તે એક, બે, ત્રણ વગેરે સંખ્યા ગણિમ શબ્દના વાચ્યાર્થમાં આવે છે. પરંતુ અહીં સૂત્રકારે ગણિમ શબ્દને કર્મ સાધનમાં જ ગૃહીત કરેલ છે એથી આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈ શકે છે કે આ રૂપિયા વગેરે ગણિમ કેના વડે ગણવામાં આવે છે તેના માટે સૂત્રકાર કહે છે. (एगो, दस, सयं, सहस्सं दस सहस्साइं, सय सयसहस्साइं कोड़ी) એક, દશ, સો, હજાર, દશહજાર, એકલાખ, દશલાખ, એક કરોડ વગેરે ગણના વડે ગણવામાં આવે છે. (एएणं गणिमप्पमाणेणं किं पओयणं) આ ગણિમ પ્રમાણનું પ્રયોજન શું ? એના માટે સૂત્રકાર કહે છે કે (एएणं गणिमप्पमा-

भक्तवेतनायव्ययसंश्रितानां-भृतकः=कर्मकरः, भृतिः=पदात्यादीनां वृत्तिः, भक्तं= भोजनम्, वेतनकं=तन्तुवायव्यूतवस्त्रोपलक्षेऽर्थप्रदानम्, एतेषु च आयोव्ययश्च तत्संश्रितानाम् तत्प्रतिबद्धानां द्रव्याणां=रूप्यकादि द्रव्याणां गणितप्रमाणनिर्वृत्ति-लक्षणम्-गणितस्य=गणनाया या प्रमाणनिर्वृत्तिः=प्रमाणनिष्पत्तिस्तस्या लक्षणं= परिज्ञानं भवति। सम्प्रत्येतदुपसंहरन्नाह-तदेतद् गणिममिति ॥सू० १९०॥

अथ प्रतिमानप्रमाणं निरूपयति-

मूलम्-से किं तं पडिमाणे? पडिमाणे-जण्णं पडिमिणि-ज्जइ, तं जहा-गुंजा कागणी निप्फाओ कम्ममासओ मंडलओ सुवण्णो। पंच गुंजाओ कम्ममासओ, चत्तारि कागणीओ, कम्म-मासओ, तिण्णि निप्फावा कम्ममासओ, एवं चउक्को कम्म-मासओ, बारस कम्ममासया मंडलओ एवं अडयालीसं काग-णीओ मंडलओ, सोलसकम्ममासया सुवण्णो, एवं चउसट्ठि

(एएणं गणिमप्पमाणेणं किं पओयणं) इस गणिम प्रमाण का क्या प्रयोजन है? इसके लिये सूत्रकार कहते हैं कि (एएणं गणिमप्पमाणेणं भित्तगभित्तिभत्तवेयणआयव्वयसंसियाणं दव्वाणं गणिमप्पमाण-निव्वित्तिलक्खणं भवइ, से तं गणिमे) इस गणिम प्रमाण से भृतक-कर्मकर, भृति-पदाति आदिकों की वृत्ति, भक्त-भोजन, वेतन-जुलाहों द्वारा बुने गये वस्त्रों के उपलक्ष में मजूरी देना इनमें जो आयव्यय होता है उस आयव्यय से संबंधित रुपया आदि द्रव्यों के गणना के प्रमाण की निर्वृत्ति का-ये इतने हैं-इस प्रकार के प्रमाण की निष्पत्ति का-परिज्ञान होता है। इस प्रकार यह गणिम रूप प्रमाण है ॥सू०१९०॥

णेणं भित्तगभित्ति भत्तवेयण आयव्वय संसियाणं दव्वाणं गणिमप्पमाणनिव्वित्ति-लक्खणं भवइ, से तं गणिमे) આ ગણિમ પ્રમાણથી ભૃતક-કર્મકર-ભૃતિ-પદાતિ વગેરેની વૃત્તિ, ભક્ત-ભોજન, વેતન-વણકર વગેરે વડે તૈયાર કરેલા વસ્ત્રોના ઉપલક્ષમાં મજુરી આપવી, આનાથી જે આય-વ્યય હોય છે, તે આય-વ્યયથી સંબંધિત રૂપિયા વગેરે દ્રવ્યોના પ્રમાણનું પરિજ્ઞાન થાય છે. આ પ્રમાણે આ ગણિમ રૂપ પ્રમાણ છે. ॥સૂ૦૧૯૦॥

काागणीओ सुवण्णो। एएणं पडिमाणप्पमाणेणं किं पओयणं?, एएणं पडिमाणपमाणेणं सुवण्णरजतमणिमोत्तियसंखसिलप्पवालाईणं दव्वाणं पडिमाणप्पमाणनिव्वित्तिलक्खणं भवइ। से तं पडिमाणे। से तं विभागनिप्फण्णे। से तं दव्वप्पमाणे॥सू. १९१॥

छाया—अथ किं तत् प्रतिमानम्? प्रतिमानं-यत् खलु प्रतिमीयते, तद्यथा-गुञ्जाकाकिणीनिष्पावः कर्ममासः मण्डलकः सुवर्णः। पञ्च गुञ्जाः कर्ममासकः चतस्रः काकिण्यः कर्ममासकः, त्रयो निष्पावाः कर्ममासकः, एवं चतुष्कः कर्ममासकः, द्वादशकर्ममासकाः मण्डलकः, एवम् अष्टचत्वारिंशत् काकिण्यः मण्डलकः, षोडशकर्ममासकाः, सुवर्णकः, एवं चतुष्षष्टिः काकिण्यः सुवर्णः। एतेन प्रतिमानप्रमाणेन किं प्रयोजनम्?, एतेन प्रतिमानप्रमाणेन सुवर्णरजतमणिमौक्तिकशंखशिलाप्रवालादीनां द्रव्याणां प्रतिमानप्रमाणनिर्वृत्तिलक्षणं भवति। तदेतत् प्रतिमानम्। तदेतद् विभागनिष्पन्नम्। तदेतद् द्रव्यप्रमाणम्॥सू० १९१॥

टीका—'से किं तं' इत्यादि-

अथ किं तत् प्रतिमानम्?-प्रतिमीयतेऽनेनेति प्रतिमानम्-मेयस्य सुवर्णादेः प्रतिरूपं=सदृशं मानं गुञ्जादिकमित्यर्थः। प्रतिमीयते यत्तत् प्रतिमानं सुवर्णादि-

---

अब सूत्रकार प्रतिमानप्रमाण का निरूपण करते हैं-

"से किं तं पडिमाणे" इत्यादि।

शब्दार्थ-(से किं तं पडिमाणे) हे भदंत! वह प्रतिमान क्या है? (जण्णं पडिमिणिज्जइ पडिमाणं)

उत्तर-जिससे माप किया जावे वह मान है मेय-सुवर्णादि द्रव्य के सदृश मान-माप का नाम प्रतिमान है। वह प्रतिमान गुंजादिरूप है। तात्पर्य इसका यह है कि सुवर्णादि द्रव्य का जिसके द्वारा माप-

---

હવે સૂત્રકાર પ્રતિમાન પ્રમાણનું નિરૂપણ કરે છે—

"से किं तं पडिमाणे" ઈત્યાદિ—

શબ્દાર્થ-(से किं तं पडिमाणे) હે ભદંત! તે પ્રતિમાન શું છે? (जण्णं पडिमिणिज्जइ पडिमाणं)

ઉત્તર-જેના વડે માપવામાં આવે તે માન છે મેય-સુવર્ણ વગેરે દ્રવ્ય સદૃશ-માન-માપનું નામ પ્રતિમાન છે. તે પ્રતિમાન ગુંજાદિ રૂપ છે. તાત્પર્ય એ છે કે સુવર્ણાદિ દ્રવ્યનું જેના વડે માપ-વજન કરવામાં આવે છે. તે પ્રતિમાન

कम्। उभयसाधनयोः कतरदभिप्रेतमिति मन्तुरभिप्रायः। अत्र प्रतिमानशब्दः कर्मसाधनोऽभिप्रेत इति वक्तुमुत्तरयति–प्रतिमानं यत् खलु प्रतिमीयते इति। केनेदं प्रतिमीयते? इत्याह–तद्यथा–गुञ्जा काकिणीत्यादि। तत्र–गुञ्जा='करजनी' चणौठी, घोंगची' इत्यादि नाम्ना प्रसिद्धा। सपादगुञ्जा–एका काकिणी। सत्रिभागकाकिण्या त्रिभागेन गुञ्जाद्वयेन निष्पन्नः–एको निष्पावः। त्रयो निष्पावा एकः

वजन–किया जावे वह प्रतिमान है। इस करण साधन में व्युत्पत्ति प्रतिमान शब्द से यहां गुंजादि मापक पदार्थ प्रतिमान रूप कहा है क्यों कि सुवर्ण आदि द्रव्यों का वजन गुंजादि से ही तौल कर जाना जाता है। तथा–" प्रतिमीयते यत्तत् प्रतिमानम् " जिसका वजन किया जावे वह प्रतिमान है। इस कर्मसाधनरूप व्युत्पत्ति के आधार पर सुवर्ण आदि द्रव्य प्रतिमानरूप पड़ते हैं। कर्मसाधन में प्रतिमान शब्द की व्युत्पत्ति रखने पर सुवर्ण आदि द्रव्य स्वयं प्रतिमान कहा जाता है फिर भी वहां यह स्वतः जिज्ञासा होती है कि ये सुवर्ण आदि द्रव्य किससे मापित किए जाते हैं–तब इसका उत्तर यह है कि ये–(गुंजा कागणी, निप्फाओ, कम्ममासाओ, मंडलओ, सुवण्णो) गुंजा–रत्ती, काकिणी, निष्पाव, कर्ममापक, मंडलक, सुवर्ण इनसे मापित किये जाते हैं। रत्ती, घोंगची, चणोठी ये गुंजा के नाम हैं। सवा रत्ती की एक काकिणी होती है। त्रिभागयुक्त गुंजाद्वय से अर्थात् पौने दो गुंजा से एक निष्पाव निष्पन्न होता है। तीन निष्पाव से १ कर्ममासक बनता

છે આ કરણ સાધનમાં વ્યુત્પત્તિ કહી છે. પ્રતિમાન શબ્દથી અહીં ગુંજાદિ માપક પદાર્થ પ્રતિમાન રૂપ ગણાય છે. કેમકે સુવર્ણાદિ દ્રવ્યોનું વજન ગુંજાદિ વગેરેથી જ જોખીને જ જાણવામાં આવે છે. તથા–' प्रतिमीयते यत् तत् प्रतिमानम् ' જેનું વજન કરવામાં આવે તે પ્રતિમાન છે. આ કર્મસાધન રૂપ વ્યુત્પત્તિના આધારે સુવર્ણાદિક દ્રવ્ય પ્રતિમાન રૂપ કહેવાય કર્મસાધનમાં પ્રતિમાન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરીએ તો સુવર્ણાદિ દ્રવ્ય જાતે પ્રતિમાન ગણાય છતાંએ ત્યાં સ્વતઃ જિજ્ઞાસા હોય છે કે આ સુવર્ણાદિ દ્રવ્ય કોના વડે જોખવામાં આવે છે ત્યારે આનો જવાબ આ પ્રમાણે છે કે આ (गुंजा कागणी, निप्फाओ, कम्ममासाओ, मंडलओ सुवण्णो) ગુંજા–રત્તી, કાકિણી, નિષ્પાવ, કર્મમાષક, મંડલક, સુવર્ણ આ સર્વથી જોખવામાં આવે છે. રત્તી, ઘોંગચી, ચણોઠી આ બધા ગુંજાના નામો છે. સવા રત્તીની એક કાકિણી થાય છે ત્રિભાગ યુક્ત ગુંજા દ્વયથી એટલે કે પોણાબે ગુંજાથી એક નિષ્પાવ નિષ્પન્ન થાય છે. ત્રણ નિષ્પાવથી ૧ કર્મમાસક અને ૧૨ કર્મમાસકોથી ૧ મંડળ

कर्ममासकः। द्वादशकर्ममापका एको मण्डलकः, षोडशकर्ममापकः एकः सुवर्णः। अमुमेवार्थं सूत्रकारोऽपि किंचित् सूचयति-'पंच गुंजाओ' इत्यादिना। व्याख्या स्पष्टा। एतस्य प्रतिमानप्रमाणस्य प्रयोजनमभिधित्सुराह-एतेन प्रतिमानप्रमाणेन सुवर्णरजतमणिमौक्तिकशंखशिलाप्रवालादीनाम्-सुवर्णं=हेम, रजतं=रूप्यम्, मणयः=चन्द्रकान्तादयः, मौक्तिकानि=मुक्ताः, शङ्खो रत्नविशेषः, शिला=राजपट्टको

है। १२ कर्ममासकों का १ मंडल होता है। १६ कर्ममाषकों का एक सुवर्ण होता है। इसी बात को सूत्रकार ने (पंचगुंजाओ कम्म मासओ, चत्तारि कागणीओ कम्ममासओ, तिण्णि, निप्फावा कम्ममासओ एवं चउक्को कम्म मासओ, बारस कम्ममासया मंडलओ, एवं अडयालीसं कागणीओ मंडलओ, सोलसकम्ममासया सुवण्णो, एवं चउसट्ठि कागणीओ सुवण्णो) इस सूत्रपाठ द्वारा स्पष्ट किया है। इसमें वे कह रहें हैं कि पांच गुंजा से १ कर्ममाषक निष्पन्न होता है। अथवा चार काकिणी से १ कर्ममाषक निष्पन्न होता है। या तीन निष्पावों से १ कर्ममापक बनता है। इसी प्रकार चार काकिणियों से चौथा कर्म मापक निष्पन्न होता है।१२ कर्ममाषकों का १ मंडल होता है। इसी प्रकार से ४८ काकिणियों से १ मंडलक होता है। १६ कर्ममाषकों का १ सुवर्ण होता है। अथवा-चौसठ काकिणियों का १ सुवर्ण होता है। (एएणं पडिमाणप्पमाणेणं किं पओयणं?) हे भदन्त! इस प्रतिमान प्रमाण से किस प्रयोजन की सिद्धि होती हैं?

બને છે. ૧૬ કર્મમાષકોનું એક સુવર્ણ હોય છે. એજ વાતને સૂત્રકારે (पंच गुंजाओ कम्ममासओ, चत्तारि कागणीओ कम्ममासओ, तिण्णि, निप्फावा कम्ममासओ एव चउक्को कम्ममासओ, बारस कम्ममासया मंडलओ, एवं अडयालीसं कागणीओ मंडलओ, सोलसकम्ममासया सुवण्णो, एवं चउसट्ठि कागणीओ सुवण्णो) આ સૂત્રપાઠ વડે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે પાંચ ગુંજાથી ૧ કર્મમાષક નિષ્પન્ન થાય છે અથવા ચાર કાકણીથી ૧ કર્મમાષક નિષ્પન્ન થાય છે અથવા ત્રણ નિષ્પાવોથી ૧ કર્મમાષક નિષ્પન્ન થાય છે આ પ્રમાણે ચાર કાકણીઓથી ચતુર્થ કર્મમાષક નિષ્પન્ન થાય છે ૧૨ કર્મમાષકોનું ૧ મંડળ થાય છે આ પ્રમાણે ૪૮ કાકણીઓ બરાબર ૧ મંડલક હોય છે. ૧૬ કર્મમાષક બરાબર ૧ સુવર્ણ હોય છે અથવા ૬૪ કાકણી બરાબર ૧ સુવર્ણ હોય છે. (एएणं पडिमाणपमाणेणं किं पओयण?) હે ભદંત! આ પ્રતિમાન પ્રમાણથી કયા પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે?

गन्धपट्टकश्च, प्रवालो विद्रुमः, एतदादीनां द्रव्याणां प्रतिमानप्रमाणनिर्वृत्तिलक्षणं=प्रतिमानप्रमाणस्य या, निर्वृत्तिः=निष्पत्तिः तस्यालक्षणं-परिज्ञानं भवति। एतदुपसंहरन्नाह-तदेतत् प्रतिमानमिति। इत्थं मानादि प्रतिमानान्ताः पञ्चापि विभागनिष्पन्नभेदा निरूपिता इति सूचयितुमाह-तदेतत् विभागनिष्पन्नमिति। इत्थं प्रदेशनिष्पन्नविभागनिष्पन्नयोर्निरूपणेन द्रव्यप्रमाणं निरूपितमिति सूचयितुमाह-तदेतद् द्रव्यप्रमाणमिति ॥सू० १९१॥

उत्तर—(एएणं पडिमाणप्पमाणेणं सुवण्णरजतमणिमोत्तियसंखसिलप्पवालाईणं दव्वाणं पडिमाणप्पमाणनिव्वित्तिलक्खणं भवइ) इस प्रतिमान प्रमाण से सुवर्ण, रजत, मणि, मौक्तिक, शंख, शिला, प्रवाल, इत्यादि द्रव्यो के प्रतिमान प्रमाण की निष्पत्ति का ज्ञान होता है। मणि शब्द से यहां चन्द्रकान्त सूर्यकान्त आदि मणियां गृहीत हुई हैं। मौक्तिक से मुक्ता, शंख से रत्न विशेपरूप शंख, शिला से राजपट्टक और गंधपट्टक एवं प्रवाल से विद्रुम-मूंगा ये लिये गये हैं। (से तं पडिमाणे-से तं विभागनिप्फण्णे-से तं दव्वप्पमाणे) इस प्रकार यह प्रतिमान प्रमाण का स्वरूप है। मानादि प्रमाण से लेकर प्रतिमान प्रमाण तक के पांचों भेदों का जो कि विभाग निष्पन्न द्रव्यप्रमाण के भेद हैं निरूपण हो चुका-इस प्रकार प्रदेश निष्पन्न और विभागनिष्पन्न भेदों के निरूपण करने से द्रव्यप्रमाण निरूपित हो गया जानना चाहिए ॥ सू० १९१॥

ઉત્તર-(एएणं पडिमाणपमाणेणं सुवण्णरजतमणिमोत्तियसंखसिलप्पवालाईणं दव्वाणं पडिमाणप्पमाणनिव्वित्तिलक्खणं भवइ) આ પ્રતિમાન પ્રમાણુથી સુવર્ણ રજત, મણિ, મૌક્તિક, શંખ, પ્રવાલ વગેરે દ્રવ્યોના પ્રતિમાન પ્રમાણુની નિષ્પત્તિનુ જ્ઞાન થાય છે. મણિ શબ્દથી અહીં ચન્દ્રકાંત, સૂર્યકાંત વગેરે મણિઓ ગૃહીત થયેલ છે મૌક્તિકથી મુક્તા, શંખથી રત્ન વિશેષ શંખ શિલાથી રાજપટ્ટક અને ગંધપટ્ટક અને પ્રવાલથી વિદ્રુમ ગૃહીત થયેલ છે. (से तं पडिमाणे-से तं विभागनिप्फण्णे-से तं दव्वप्पमाणे) આ પ્રમાણે આ પ્રતિમાન પ્રમાણુ સ્વરૂપ છે માનાદિ પ્રમાણુથી માંડીને પ્રતિમાન પ્રમાણુ સુધી પાંચેપાંચ ભેદો-કે-જેઓ વિભાગ નિષ્પન્ન દ્રવ્ય પ્રમાણુના ભેદો છે તેનું નિરૂપણુ થઈ ગયું છે. આ પ્રમાણે પ્રદેશ નિષ્પન્ન અને વિભાગ નિષ્પન્ન ભેદોના નિરૂપણુથી અહીં દ્રવ્યપ્રમાણુ નિરૂપિત થઈ ગયેલ છે તેમ સમજવું ॥સૂ૦૧૯૧॥

अथ क्षेत्रप्रमाणं निरूपयति—

मूलम्—से किं तं खेत्तप्पमाणे?, खेत्तप्पमाणे—दुविहे पण्णत्ते, तं जहा—पएसनिप्फण्णे य विभागनिप्फण्णे य। से किं तं पएस-निप्फण्णे?, पएसनिप्फण्णे—एगपएसोगाढे दुप्पएसोगाढे तिप्प-एसोगाढे जाव संखिज्जपएसोगाढे असंखिज्जपएसोगाढे, से तं पएसनिप्फण्णे। से किं तं विभागणिप्फण्णे?, विभागनिप्फण्णे-अंगुलविहत्थिरयणीकुच्छीधणुगाउयं च बोद्धव्वं। जोयणसेढी पयरं लोगमलोगऽवि य तहेव॥१॥ से किं तं अंगुले? अंगुले—तिविहे पण्णत्ते, तं जहा—आयंगुले उस्सेहंगुले पमाणंगुले। से किं तं आयंगुले?, आयंगुले—जे णं जया मणुस्सा भवंति तेसिं णं तया अप्पणो अंगुलेणं दुवालस अंगुलाइं मुहं, नवमुहाइं पुरिसे पमाणजुत्ते भवइ, दोण्णिए पुरिसे माणजुत्ते भवइ, अद्ध-भारं तुल्लमाणे पुरिसे उम्माणजुत्ते भवइ, माणुम्माणपमाणजुत्ता लक्खणवंजणगुणेहिं उववेया। उत्तमकुलप्पसूया उत्तमपुरिसा मुणेयव्वा॥१॥ होंति पुण अहियपुरिसा, अट्ठसयं अंगुलाण उव्विद्धा। छण्णउइ अहमपुरिसा, चउत्तरं मज्झिमिल्ला उ॥२॥ हीणा वा अहिया वा, जे खलु सरसत्तसारपरिहीणा। ते उत्तम-पुरिसाणं, अवस्स—पेसत्तण मुवेंति॥३॥ एएणं अंगुलपमाणेणं छ अंगुलाइं पाओ, दो पाया विहत्थी, दो विहत्थीओ रयणी, दो रयणीओ कुच्छी, दो कुच्छीओ दंडं, धणु, जुगे, नालिया, अक्खे, मुसले, दो धणुसहस्साइं गाउयं, चत्तारि गाउयाइं जोयणं॥सू.१९२॥

छाया—अथ किं तत् क्षेत्रप्रमाणम् ?, क्षेत्रप्रमाणं-द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-प्रदेशनिष्पन्नं च विभागनिष्पन्नं च। अथ किं तत् प्रदेशनिष्पन्नम् ?, प्रदेशनिष्पन्नम्-एकप्रदेशावगाढं द्विप्रदेशावगाढं त्रिप्रदेशावगाढं संख्येयप्रदेशावगाढम् असंख्येयप्रदेशावगाढम्। तदेतत् प्रदेशनिष्पन्नम्। अथ किं तद् विभागनिष्पन्नम् ?, विभागनिष्पन्नम्-अङ्गुलं वितस्तिः रत्निः कुक्षिः धनुः गव्यूतं च बोध्यम्। योजनं श्रेणी प्रतरं लोकोऽलोकोऽपि च तथैव। अथ किं तत् अङ्गुलम् ?, अङ्गुलं त्रिविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-आत्माङ्गुलम्, उत्सेधाङ्गुलम्, प्रमाणाङ्गुलं च। अथ किं तत् आत्माङ्गुलम् ?, आत्माङ्गुलम्-ये खलु यदा मनुष्या भवन्ति तेषां खलु तदा आत्मनः अङ्गुलेन द्वादश अङ्गुलानि मुखं, नवमुखानि पुरुषः प्रमाणयुक्तो भवति, द्रौणिकः पुरुषो मानयुक्तो भवति, अर्धभारं तुलयन् पुरुष उन्मानयुक्तो भवति, मानोन्मानप्रमाणयुक्ताः लक्षणव्यञ्जनगुणैरुपेताः। उत्तमकुलप्रसूता उत्तमपुरुषा ज्ञातव्याः। भवन्ति पुनरधिकपुरुषा अष्टशतम् अङ्गुलानाम् उद्विद्धा। षण्णवतिम् अधमपुरुषाः चतुरुत्तरं मध्यमास्तु॥ हीना वा अधिका वा ये स्वर सत्त्वसारपरिहीनाः। तथ् उत्तमपुरुषाणाम् अवश्याः प्रेष्यत्वमुपयन्ति। एतेन अङ्गुलप्रमाणेन षडङ्गुलानि पादः, द्वौ पादौ वितस्तिः, द्वौ वितस्ती रत्निः, द्वौ रत्नी कुक्षिः, द्वौकुक्षी-दण्डः धनुः, युगं, नालिका, अक्षं, मुसलं, द्वे धनुः सहस्रे गव्यूतं, चत्वारि गव्यूतानि योजनम् ॥सू० १९२॥

टीका—'से किं तं' इत्यादि-

अथ किं तत् क्षेत्रप्रमाणम् ? इति शिष्य प्रश्नः। उत्तरयति-प्रदेशनिष्पन्न-विभागनिष्पन्नोभयभेदेन क्षेत्रप्रमाणं द्विविधं प्रज्ञप्तम्। तत्र-प्रदेशनिष्पन्नम्-

---

"से किं तं खेत्तप्पमाणे" इत्यादि।

शब्दार्थ—(से किं तं खेत्तप्पमाणे) हे भदन्त ! वह क्षेत्ररूप प्रमाण क्या है ?

उत्तर—(खेत्तप्पमाणे-दुविहे पण्णत्ते) वह क्षेत्ररूप प्रमाण दो प्रकार का प्रज्ञप्त हुआ है। (तं जहा) वे दो प्रकार ये हैं-(पएसनिप्फण्णे य विभागनिप्फण्णे य) एक प्रदेश निष्पन्न, दूसरा विभाग निष्पन्न।

હવે સૂત્રકાર ક્ષેત્રપ્રમાણનું નિરૂપણ કરે છે—

"से किं तं खेत्तप्पमाणे" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ-(से किं तं खेत्तपमाणे) હે ભદંત ! આ ક્ષેત્રપ્રમાણ એટલે શું ?

ઉત્તર-(खेत्तप्पमाणे-दुविहे पण्णत्ते) તે ક્ષેત્ર રૂપ પ્રમાણ બે પ્રકારનું પ્રજ્ઞપ્ત થયેલ છે. (तंजहा) તે આ પ્રમાણે છે (पएसनिप्फण्णेय विभाग-

एकप्रदेशावगाढाद्यसंख्येयप्रदेशावगाढान्तं बोध्यम्। प्रदेशास्तत्र क्षेत्रस्य निर्विभागा भागा विवक्षिताः, तैर्निष्पन्नं प्रदेशनिष्पन्नम्। तत् एकप्रदेशावगाढादिकम्। एकादिभिः क्षेत्रप्रदेशैर्निष्पन्नत्वात् अस्य एकादिप्रदेशावगाढत्वं बोध्यम्। एकप्रदेशावगाहित्वादिना स्वस्वरूपेणैव प्रतीयमानत्वादेषां प्रमाणत्वं विज्ञेयम्। विभाग-

(से किं तं पएसनिप्फण्णे) हे भदन्त! वह प्रदेश निष्पन्न क्षेत्रप्रमाण क्या है?

उत्तर—(पएसनिप्फण्णे) वह प्रदेश निष्पन्न क्षेत्र प्रमाण इस प्रकार से है-(एगपएसोगाढे दुप्पएसोगाढे, तिप्पएसोगाढे, जाव संखिज्जपएसोगाढे असंखिज्जपएसोगाढे) एक प्रदेशावगाढ, दो प्रदेशावगाढ, तीन प्रदेशावगाढ यावत् संख्यातप्रदेशावगाढ असंख्यातप्रदेशावगाढ जो क्षेत्ररूपप्रमाण है, वह प्रदेशनिष्पन्न क्षेत्र प्रमाण है। क्षेत्र के निर्विभाग जो भाग हैं वे यहां प्रदेशरूप से विवक्षित हुए हैं। इन प्रदेशों से निष्पन्न होने का नाम "प्रदेश निष्पन्न" है। प्रदेश निष्पन्न क्षेत्र प्रमाण वह एक प्रदेशावगाढादिरूप है। क्यों कि वह एक प्रदेशादिअवगाढरूप क्षेत्र एक आदि क्षेत्र प्रदेशों से निष्पन्न हुआ है। इसलिये इसमें एकादि प्रदेशावगाढता जाननी चाहिए। ये क्षेत्र प्रदेश एकादि क्षेत्र प्रदेशों में अवगाही होने रूप अपने निज स्वरूप से ही प्रतीति में आते हैं इसलिये इनमें प्रमाणता जाननी चाहिये। तात्पर्य इसका इस प्रकार

निप्फण्णेय) એક પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્વિતીય વિભાગ નિષ્પન્ન (से किं तं पएस निप्फण्णे) હે ભદંત! તે પ્રદેશ નિષ્પન્ન ક્ષેત્રપ્રમાણ એટલે શું?

ઉત્તર-(पएस निप्फण्णे) તે પ્રદેશ નિષ્પન્ન ક્ષેત્રપ્રમાણ આ પ્રમાણે છે (एगपएसोगाढे दुप्पएसोगाढे, तिप्पएसोगाढे, जाव सखिज्जपएसोगाढे असंखिज्जपएसोगाढे) એક પ્રદેશાવગાઢ, બે પ્રદેશાગાઢ, ત્રણ પ્રદેશાવગાઢ યાવત્ સંખ્યાતપ્રદેશાવગાઢ, અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઢ જે ક્ષેત્રરૂપ પ્રમાણ છે, તે પ્રદેશ નિષ્પન્ન ક્ષેત્રપ્રમાણ છે. ક્ષેત્રના નિર્વિભાગ જે ભાગ છે તે અહીં પ્રદેશરૂપમાં વિવક્ષિત થયેલ છે આ પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન થવાનું નામ પ્રદેશ નિષ્પન્ન છે પ્રદેશનિષ્પન્નક્ષેત્રપ્રમાણ એક પ્રદેશાવગાઢાદિ રૂપ છે. કેમકે તે એક પ્રદેશાદિ અવગાઢ રૂપ ક્ષેત્ર એક આદિ ક્ષેત્ર પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન થયેલ છે એટલા માટે આમાં એકાદિ પ્રદેશાવગાઢતા જાણવી જોઈએ આ ક્ષેત્ર પ્રદેશ એકાદિ ક્ષેત્રપ્રદેશોમાં અવગાહી હોવા બદલ પોતાના સ્વરૂપથી જ પ્રતીતિમાં આવે છે એથી જ આમાં પ્રમાણતા

निष्पन्नं स्वगतान् प्रदेशान् विहाय अपरो विविधो विशिष्टो वा भागो विभागः। भङ्गो विकल्पः प्रकार इति समानार्थकाः। तेन निष्पन्नम्, तद्धि-अङ्गुलवितस्त्या-

से है कि क्षेत्र एक, दो, तीन, आदि संख्यात असंख्यातरूप अपने निर्विभाग भाग रूप प्रदेशों से निष्पन्न है। इन प्रदेशों से निष्पन्न होना ही इसका निज स्वरूप है। इसी स्वस्वरूप से ही यह जाना जाता है अतः "प्रमीयते यत् तत् प्रमाणम्" जो जाना जावे वह प्रमाण है। इस प्रकार का कर्म साधन रूप जो प्रमाण शब्द है तद्वाच्यता क्षेत्र में आने से वह प्रमाणरूप पड़ जाता है। "परन्तु जब प्रमीयतेऽनेन यत्तत् प्रमाणम्" इस प्रकार प्रमाण शब्द की व्युत्पत्ति करण साधन में रखी जाती है, तब क्षेत्र स्वयं प्रमाण रूप नहीं पड़ता है किन्तु एक प्रदेशादि अवगाढरूप जो इसका स्वरूप है वह प्रमाणभूत पड़ता है-क्यों कि ये एक दो तीन आदि अपने अपने निर्विभाग भागों से निष्पन्न है। और उसी से यह जाना जाता है। और उस स्वरूप के साथ इसका संबन्ध है-अतः यह भी उपचार से प्रमाणभूत हो जाता है। 'से त्तं पएसणिप्फण्णे' यह हुआ प्रदेश निष्पन्न। विभाग निष्पन्न किसको कहते हैं? विभाग निष्पन्न स्वगत प्रदेशों को छोडकर दूसरा जो विविध अथवा विशिष्ट भाग है उसका नाम विभाग है। भङ्ग, विकल्प प्रकार

જાણવી જોઈએ તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ક્ષેત્ર એક, બે, ત્રણ વગેરે સંખ્યાત અસંખ્યાત રૂપ પોતાના નિર્વિભાગરૂપ પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન છે. આ પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન થવું જ એનું નિજ સ્વરૂપ છે આ સ્વ સ્વરૂપથી જ એ જાણવામાં આવે છે. "प्रमीयते यत् तत् प्रमाणम्" જે જાણવામાં આવે તે પ્રમાણ છે આ જાતનો કર્મસાધન રૂપ જે પ્રમાણ શબ્દ છે, તદ્વાચ્યતા ક્ષેત્રમાં આવવાથી તે પ્રમાણ માનવામાં આવે છે. પરંતુ જ્યારે 'प्रमीयते ऽनेन यत् तत् प्रमाणम्' આ પ્રમાણે પ્રમાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરણ સાધનમાં કરવામાં આવે ત્યારે ક્ષેત્ર પોતે પ્રમાણ રૂપ છે એવું સિદ્ધ થતું નથી પરંતુ એક પ્રદેશાદિ અવગાઢ રૂપ જે એનું સ્વરૂપ છે તે પ્રમાણભૂત સિદ્ધ થાય છે કેમકે એ એક, બે, ત્રણ વગેરે પોતપોતાના નિર્વિભાગથી નિષ્પન્ન થયેલ છે અને તેનાથી જ એ જાણવામાં આવે છે અને તે સ્વરૂપની સાથે જ એને સંબંધ છે એથી આપણુ ઉપચારથી પ્રમાણભૂત થઈ જાય છે. (से तं पएसणिप्फण्णे) અહીં સુધી પ્રદેશ નિષ્પન્ન વિભાગના સંબંધમાં ચર્ચા થઈ, હવે વિભાગ નિષ્પન્ન કોને કહેવાય? વિભાગ નિષ્પન્ન સ્વગત પ્રદેશો સિવાય બીજો જે વિવિધ અથવા વિશિષ્ટ ભાગ છે તેનું નામ વિભાગ છે ભંગ, વિકલ્પ, પ્રકાર

दिरूपं बोध्यम्। तत्र- अङ्गुलम्-आत्माङ्गुलोत्सेधाङ्गुलप्रमाणाङ्गुलेति त्रिविधम्। तत्र-आत्माङ्गुलम्-आत्मनः-स्वस्य अङ्गुलम्। अत्रात्मशब्देन तत्तत्कालसमुत्पन्नो भरतसगरादिर्विवक्षितः, तत्तत्सम्बन्धि अङ्गुलम्-आत्माङ्गुलमित्यर्थः।

ये समानार्थक शब्द हैं। इस विभाग से निष्पन्न होना उसका नाम विभागनिष्पन्नता है। यह विभागनिष्पन्नता अङ्गुल वितस्ति (वेंत) आदि रूप जानना चाहिये। क्यों कि इस प्रकार से क्षेत्र जाना जाता है। प्रदेश निष्पन्नता में क्षेत्र अपने ही प्रदेशों द्वारा जाना जाता है-तब कि विभाग निष्पन्नता में विविध अंगुल वितस्ति आदि रूप प्रकारता से जाना जाता है। यह कथन प्रमाण शब्द की करणसाधनरूप व्युत्पत्ति की अपेक्षा जानना चाहिये। (से किं तं अंगुले) हे भदंत ! वह अंगुल क्या है।

उत्तर-(अंगुले तिविहे पण्णत्ते) वह अंगुल तीन प्रकार का होता है-(तंजहा) उसके वे प्रकार ये हैं-(आयंगुले, उस्सेहंगुले पमाणंगुले) आत्मांगुल उत्सेधांगुल और प्रमाणांगुल (से किं तं आयंगुले) हे भदन्त! वह आत्माङ्गुल क्या है ?

उत्तर-(आयंगुले) वह आत्माङ्गुल इस प्रकार से है-(जेणं जया मणुस्सा भवंति, तेसिणं तया अप्पणो अंगुलेण दुवालस अंगुलाइं मुहं, नवमुहाइं पुरिसे, पमाणजुत्ते भवइ) आत्मांगुल में आत्मा का अर्थ

આ બધા સમાનાર્થક શબ્દો છે આ વિભાગથી નિષ્પન્ન થવું તે વિભાગ નિષ્પન્નતા છે આ વિભાગ નિષ્પન્નતા અંગુલ વિતસ્તિ (વેંત) વગેરે રૂપમાં જાણવી જોઈએ, કેમકે આ રીતે જ ક્ષેત્ર જાણવામાં આવે છે પ્રદેશ નિષ્પન્નતામાં ક્ષેત્ર પ્રદેશો વડે જ જાણવામાં આવે છે ત્યારે વિભાગ નિષ્પન્નતામાં વિવિધ અંગુલ, વિતસ્તિ વગેરે રૂપ પ્રકારતા વડે તે જાણવામાં આવે છે. આ કથન પ્રમાણ શબ્દની કરણ સાધન રૂપ વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષાએ જાણવું જોઈએ (से किं तं अगुले) હે ભદંત ! અંગુલ એટલે શું ?

ઉત્તર-(अंगुले तिविहे पण्णत्ते) અંગુલના ત્રણ પ્રકારો છે (तंजहा) તે આ પ્રમાણે છે (आयगुले, उस्सेहगुले पमाणगुले) આત્માંગુલ, ઉત્સેધાંગુલ અને પ્રમાણાંગુલ (से कि त आयगुले) હે ભદંત ! તે આત્માંગુલ શું છે ?

ઉત્તર-(आयंगुले) તે આત્માગુલ આ પ્રમાણે છે. (जे णं जया मणुस्सा भवति, ते सिण तया अप्पणो अगुलेण दुवालस्स अंगुलाइं, मुहं, नवमुहाइं पुरिसे, पमाणजुत्ते भवइ) આત્માંગુલમા આત્મા શબ્દનો અર્થ પોતપોતાનો

तदेवं विज्ञेयम्- ये खलु भरतसगरादयः=प्रमाणयुक्ता मनुष्या यदा=यस्मिन् काले भवन्ति=उत्पद्यन्ते, तदा=तस्मिन् काले यत्तेषामङ्गुलं तदिह आत्माऽङ्गुलं विवक्षितम्। तेनाङ्गुलेन द्वादश अङ्गुलानि एकं मुखं भवति, नवमुखप्रमाणः पुरुषः प्रमाणयुक्तो भवति। अयं भावः—यस्मिन् काले यः पुरुष उत्पद्यते, तस्य तत्कालानुसारेण यत्प्रमाणमङ्गुलं भवति, तैर्द्वादशभिरङ्गुलैरेकं मुखं भवति, तथा नवमुखप्रमाणश्च पुरुषः प्रमाणयुक्त इत्युच्यते। अत्रात्मशब्देन तत्तत्कालिकः पुरुषो विवक्षितः। पुरुषाणां कालभेदेनानवस्थितप्रमाणत्वादिदमनियतप्रमाणं द्रष्टव्यम्।

अपना है। अपना जो अंगुल है वह आत्मांगुल है। यहां आत्म शब्द से उस २ काल में उत्पन्न हुए भरत, सगर आदि चक्रवर्ति विवक्षित हुए हैं। इसलिये उस २ काल में उत्पन्न हुए भरत सगर आदि व्यक्तियों का जो अंगुल है, वह आत्मांगुल है—ऐसा आत्मांगुल का वाच्यार्थ जानना चाहिये। निष्कर्षार्थ इसका यही है कि अपने २ कालवर्ती मनुष्यों का अंगुल ही आत्मांगुल है। यह इस प्रकार से जानना चाहिये—इस आत्माङ्गुल से १२ अंगुलों का एक मुख होता है, नौ मुख प्रमाणवाला एक पुरुष होता है। ऐसा पुरुष ही प्रमाणयुक्त कहा जाता है। तात्पर्य इसका यह है कि जिस काल में जो पुरुष उत्पन्न होता है उसका उस काल के अनुसार जितने प्रमाण का १ अंगुल होता है ऐसे १२ अंगुलों का एक मुख होता है ९ मुखों का जितना प्रमाण होता है अर्थात् १०८ अंगुल होते हैं—इतने अंगुल प्रमाण की ऊँचाइवाला एक पुरुष होता है। इस प्रकार इस आत्मांगुल का प्रमाण अनियत होता है। क्यो कि

જે અંગુલ છે, તે આત્માંગુલ છે. અહીં આત્મા શબ્દથી તત્ તત્ કાળમાં ઉત્પન્ન થયેલ ભરત સગર વગેરે વિવક્ષિત થયેલ છે. એટલા માટે તત્ તત્ કાળમાં ઉત્પન્ન થયેલ ભરત સગર વગેરે વ્યકિતઓના જે અંગુલ છે, તે આત્માંગુલ છે. એવો આત્માંગુલનો વાચ્યાર્થ જાણવો. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે પોતપોતાના કાલવર્તી માણસોના અંગુલ જ આત્માંગુલ છે. આ આત્માંગુલના ૧૨ અંગુલોનું એક મુખ થાય છે, અને નવ મુખ પ્રમાણવાળો એક પુરુષ હોય છે એવો પુરૂષ જ પ્રમાણ યુકત કહેવાય છે તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે જે કાળમાં જે પુરૂષ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો તે કાળ મુજબ તેટલા પ્રમાણનો ૧ અંગુલ હોય છે એવા ૧૨ અંગુલની બરાબર ૧ મુખ હોય છે નવ મુખના પ્રમાણ મુજબ—એટલે કે ૧૦૮ અંગુલ પ્રમાણ જેટલી ઉંચાઈવાળો એક પુરૂષ હોય છે આ પ્રમાણે આ આત્માગુલનુ પ્રમાણ અનિયત હોય છે

इत्थं च प्रतिकालिकः पुरुषः स्वीयाङ्गुलेनाष्टोत्तरशतप्रमाणङ्गुलो यदि भवति तदा स प्रमाणयुक्त उच्यते इति। द्रौणिकः पुरुषस्तु मानयुक्तो भवति। अयं भावः- द्रोणी-महती जलकुण्डिका, तस्यां जलपरिपूर्णायां प्रविष्टे कस्मिंश्चिद् पुरुषे ततो द्रोण्या द्रोणप्रमाणपरिमितं जलं बहिर्गच्छेत्तदा स पुरुषो मानयुक्त इत्युच्यते। यद्वा- द्रोणप्रमाणजलन्यूनायां तस्यां द्रोण्यां कश्चित् पुरुषः प्रविष्टः। प्रविष्टे तस्मिन् सा द्रोणी पूर्णजला जाता, तदा स पुरुषो मानयुक्त इत्युच्यते, इति। तथा-अर्द्धभारं

जिस काल में जो मनुष्य उत्पन्न होता है उस काल के मनुष्य का अंगुल ही आत्मांगुल कहा गया है अतः ऐसे मनुष्य का अंगुल काल भेद से पुरुषों को अवस्थित प्रमाणवाला होने के कारण अनियत प्रमाणवाला कहा गया है। इस प्रकार हरएक काल का मनुष्य अपने २ अंगुल से १०८ अंगुल प्रमाण यदि होता है-तब वह प्रमाण युक्त कहलाता है। (दोण्णिए पुरिसे पमाणजुत्ते भवइ) द्रौणिक पुरुष प्रमाण युक्त होता है। इसका भाव इस प्रकार हैं-बड़ी भारी जलकुण्डिका-हौज का नाम द्रोणी है। उसमें परिपूर्ण जलभर देने पर पुरुष जब उसमें प्रवेश करता है तो उससे उसके प्रवेशित होने पर द्रोण प्रमाण जल यदि बाहर निकल आता है तो ऐसा पुरुष मानयुक्त माना जाता है। अथवा द्रोण प्रमाण जल से न्यून उस द्रोणी में यदि कोई पुरुष निविष्ट हो जावे और वह द्रोणी द्रोणप्रमाण जल से भर जावे अर्थात् द्रोण प्रमाण जल उसमें ऊपर उठ आवे तो भी वह पुरुष मानयुक्त

કેમકે જે કાળમાં જે માણુસ ઉત્પન્ન થાય છે, તે કાળના માણુસનો અંગુલ જ આત્માંગુલ કહેવાય છે એથી એવા માણુસનો અંગુલ કાલ ભેદથી પુરૂષોના અવસ્થિત પ્રમાણ યુકત હોવાથી અનિયત પ્રમાણવાળો કહેવામાં આવ્યો છે આ પ્રમાણે દરેકે દરેક કાળનો માણુસ પોત-પોતાના અંગુલથી જો ૧૦૮ અંગુલપ્રમાણ જેટલો ઉંચો હોય છે, તો તે પ્રમાણયુક્ત કહેવાય છે. (दोण्णिए पुरिसे पमाणजुत्ते भवइ) દ્રૌણિક પુરૂષ પ્રમાણ યુકત હોય છે આનો ભાવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરી શકાય કે-બહુ મોટી જલકુંડીનું નામ દ્રોણી છે. તેમાં પરિપૂર્ણ જળ ભરવામા આવે અને ત્યાર બાદ પુરૂષ તેમાં પ્રવેશે અને પુરૂષના જલ પ્રવેશથી જો દ્રોણ પ્રમાણ જલ બહાર નીકળી આવે તો એવો પુરૂષ માનયુકત માનવામાં આવે છે. અથવા દ્રોણ પ્રમાણ જલથી ન્યૂન-તે દ્રોણીમાં જો કોઈ પુરૂષ પ્રવિષ્ટ થઈ જાય અને તે દ્રોણી દ્રોણપ્રમાણ જલ જેટલી પરિપૂર્ણ થઈ જાય એટલે કે દ્રોણ પ્રમાણ જલ તેમા ઉપર આવી જાય તો પણ તે પુરૂષ માનયુકત માનવામાં આવે છે. (अद्धभारं तुल्लमाणे पुरिसे उम्माणजुत्ते भवइ) અર્ધભાર

तुलयन् पुरुषः उन्मानयुक्तो भवति। अयं भावः—तुलायामारोपितो यः पुरुषः सारपुद्गलरचितत्वात् अर्द्धभारं तुलयति स उन्मानयुक्त इत्युच्यते, इति। तत्रोत्तमपुरुषाः उपर्युक्तैः—प्रमाणमानोन्मानैस्तथाऽन्यैश्च गुणैर्युक्ता एव भवन्तीति दर्शयितुमाह—'माणुम्माणपमाण०' इत्यादि। अयं भावः—ये पुरुषा मानोन्मानप्रमाणयुक्ताः—उपरिनिर्दिष्टैर्मानोन्मानप्रमाणैः सहिताः, तथा—लक्षणव्यञ्जनगुणैः—लक्षणानि=शङ्खस्वस्तिकादीनि, व्यञ्जनानि=मषीतिलकादीनि, गुणाः=औदार्यादयस्तैरुपपेताः=युक्ताः, तथा—उत्तमकुलप्रसूताः—उत्तमकुलानि=उग्रादिकुलानि तेषु प्रसूताः=समुत्पन्नाश्च सन्ति, ते उत्तमपुरुषाः=चक्रवर्त्यादयो विज्ञेया इति। एषामुच्चत्वप्रमाणं

माना जाता है। (अद्धभारं तुल्लमाणे पुरिसे उम्माणजुत्ते भवइ) अर्द्ध भार प्रमाण तुला हुआ व्यक्ति—पुरुष—उन्मानयुक्त होता है—इसका तात्पर्य यह है कि तराजू पर आरोपित हुआ पुरुष सार पुद्गलों से निर्मित होने के कारण अर्द्धभार प्रमाण तुलता है—अर्थात् उसका वजन अर्द्धभार प्रमाण बैठता है तो वह पुरुष उन्मानयुक्त माना जाता है। जो उत्तम पुरुष होते हैं वे इन उपर्युक्त मानउन्मानप्रमाण वाले होते हैं तथा अन्य गुणों से युक्त ही होते हैं।—इसी बात को अब सूत्रकार प्रदर्शित करते हैं—(माणुम्माणपमाणजुत्ता लक्खणवंजणगुणेहिं उववेया) जो पुरुष मानउन्मानप्रमाण संपन्न होते हैं, तथा शंख स्वस्तिक आदि लक्षणों से मषा, तिलक—तिल—आदि व्यंजनों से, एवं औदार्य आदि गुणों से युक्त होते हैं (उत्तमकुलप्पसुया उत्तमपुरिसा मुणेयव्वा) उग्रादि उत्तमकुलों में उत्पन्न होते हैं वे चक्रवर्ती आदिरूप उत्तम पुरुष जानना चाहिये। (होंति पुण अहीय पुरिसा

પ્રમાણુ તુલિત વ્યકિત—પુરૂષ—ઉન્માન યુકત હોય છે તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ત્રાજવા પર આરોપિત થયેલ પુરૂષ સાર પુદ્ગલો વડે નિર્મિત હોવા બદલ અર્ધભાર પ્રમાણુ થાય છે. એટલે કે તેનું વજન આર્ધભાર પ્રમાણુ સુધી હોય તો તે પુરૂષ ઉન્માન યુકત માનવામાં આવે છે જે ઉત્તમ પુરૂષો હોય છે તે ઉપર્યુકત માન—ઉન્માન પ્રમાણુ યુકત હોય છે તેમજ બીજા ગુણોથી યુકત જ હોય છે એજ વાત સૂત્રકાર હવે સ્પષ્ટ કરે છે. (माणुम्माणपमाणजुत्ता लक्खणवंजणगुणेहिं उववेया) જે પુરૂષ માન ઉન્માન પ્રમાણુ સમ્પન્ન હોય છે, તેમજ શખ, સ્વસ્તિક વગેરે લક્ષણોથી, મષા, તિલક, તલ વગેરે વ્યજનોથી અને ઔદાર્ય વગેરે ગુણોથી સંપન્ન હોય છે. (उत्तमकुलप्पसुया उत्तमपुरिसा मुणेयव्वा) ઉગ્રાદિ ઉત્તમ કુલોમાં જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે, તે

निर्दिशति-'होंतिपुण' इत्यादिना। पुनरधिकपुरुषाः=उत्तमपुरुषाः, अङ्गुलानाम् अष्टशतम्-उद्विद्धाः=उच्छ्रिता भवन्ति। उत्तमपुरुषा अष्टोत्तरशताङ्गुलोच्छ्राया भवन्तीति भावः। तथा-अधमपुरुषाः षण्णवत्यङ्गुलोच्छ्रिता भवन्ति, मध्यमपुरुषास्तु चतुरङ्गुलाधिकशताङ्गुलोच्छ्राया भवन्ति। अष्टोत्तरशताङ्गुलेभ्यो हीना वा अधिका वा स्वरसत्त्वसारहीनाः-स्वरः=सकलजनोपादेयो धीरगम्भीरो ध्वनिः, सत्त्वं=दैन्यविनिर्मुक्तोमानसोऽवष्टम्भः, सारः=शुभपुद्गलोपचयजः शारीरिक शक्तिविशेषस्तैः परिहीनाः ये पुरुषास्ते अवश्या=अस्वतन्त्राः सन्तोऽशुभकर्मवशत उत्तमपुरुषाणाम्=उपचितपुण्यानां प्रेष्यत्वं=भृत्यत्वमुपयान्ति=प्राप्नुवन्ति। स्वरादि-

---

अट्ठसयं अंगुलाण उव्विद्धा। छण्णउइ अहमपुरिसा, च उत्तरं मज्झिमिल्लाउ) ये उत्तम पुरुष १०८ अंगुल के ऊँचे होते हैं-अर्थात् इनका शरीर १०८ अंगुल प्रमाण ऊँचा होता है। जो अधम होते हैं वे ९६ अंगुल ऊँचे होते हैं। और जो मध्यम पुरुष होते हैं वे १०४ अंगुल ऊँचे होते हैं। (हीणा वा अहिया वा जे खलु सरसत्तसारपरिहीणा। ते उत्तमपुरिसाणं अवस्स पेसत्तणमुवेंति) ये हीन पुरुष अथवा अधिक-मध्यम पुरुष- जो कि १०८ अंगुल शरीर की ऊँचाई से विहीन होते हैं-वे सकल जनोपादेय एवं धीर गम्भीर ध्वनि से हीन दीनता विहीन मानसिक स्थिति से हीन और शुभ पुद्गलों के उपचयजन्य शारीरिकशक्तिविशेष से हीन रहा करते हैं। तथा अस्वतंत्र होते हुवे ये अशुभ कर्मोदय के प्रभाव से उपचित पुण्य वाले उत्तम पुरुषों की सेवा चाकरी किया करते हैं। स्वरादि लक्षणों से रहित होने पर ही

ચક્રવર્તી વગેરે રૂપમાં ઉત્તમ પુરૂષો હોય છે. (होंति पुण अहिय पुरिसा अट्ठसयं अंगुलाण उव्विद्धा, छण्णउइ अहम पुरिसा, च उत्तरं मज्झमिल्लाउ) આ ઉત્તમ પુરૂષો ૧૦૮ અંગુલ જેટલા ઊંચા હોય છે જે અધમ પુરૂષ હોય છે તે ૯૬ અંગુલ ઊંચા હોય છે અને જે મધ્યમ પુરૂષ હોય છે તે ૧૦૪ અંગુલ ઊંચા હોય છે. (हीणा वा अहिया वा जे खलु सरसत्तसारपरिहीणा। उत्तमपुरिसाणं अवस्सपेसत्तणमुवेंति) આ બધા હીન પુરૂષો અથવા મધ્યમ પુરૂષો કે જેઓ ૧૦૮ અંગુલ કરતાં ઊંચાઈમાં નાના હોય છે બધા જનોપાદેય અને ધીર ગંભીર ધ્વનિ-રહિત દૈન્યવિહીન, માનસિકસ્થિતિ-હીન અને શુભ પુદ્ગલોના ઉપચય જન્ય શારીરિક શકિત વિશેષથી રહિત હોય છે તેમજ અસ્વતંત્ર રહીને તેઓ અશુભકર્મોદયના પ્રભાવથી ઉપચિત પુણ્યશાલી ઉત્તમ પુરૂષોની સેવા-ચાકરી કરતા રહે છે સ્વરાદિ લક્ષણોથી રહિત હોવા

लक्षणरहिताश्चेद्यथोक्तप्रमाणात् हीना वा अधिका भवन्ति, तदैव ते प्रेष्यतामुपयान्ति। स्वरादिगुणयुक्तास्तु यथोक्तप्रमाणात् अधिका हीना वाऽप्युत्तमकोटावेव गण्यन्ते। श्रूयते हि भरतचक्रवर्तिनः स्वाङ्गुलैर्विंशत्यधिकोच्छ्रायः। भगवतो महावीरस्य स्वाङ्गुलैश्चतुरशीत्यङ्गुलोच्छ्रायोऽपि केषांचिन्मते। अतो विशिष्टाः स्वरादय एव प्रधानफलदायिनो भवन्ति। यत उक्तमपि—

"अस्थिष्वर्थाः सुखं मांसे, त्वचि भोगाः स्त्रियोऽक्षिषु।
गतौ यानं स्वरे चाज्ञा, सर्वं सत्त्वे प्रतिष्ठितम्" ॥इति॥

एतेन अङ्गुलप्रमाणेन षडङ्गुलानि=षडङ्गुलविस्तीर्णः पादः=पादस्य मध्यतलप्रदेशो भवति। पादैकदेशत्वात् पाद इत्युच्यते। तथा—द्वौ पादौ=संयुक्तं पादद्वयं

ये हीन, मध्यम प्रमाणवाले पुरुष उत्तम पुरुषों की सेवा चाकरी किया करते हैं। यदि ये हीन और अधिक हों भी परन्तु यदि स्वरादि गुण से संपन्न हैं तो ये उत्तम कोटि में ही गिने जाते हैं। शास्त्रों में ऐसा सुना जाता है कि भरत चक्रवर्ती अपने अंगुलों से १२० अंगुल ऊँचे थे। और भगवान महावीर प्रभु ८४ अंगुल ऊँचे थे। यह मान्यता किसी २ की है। इस लिये विशिष्ट स्वरादिक ही प्रधान फलदायी होते हैं। कहा भी है—अस्थिष्वर्थाः इत्यादि। इस श्लोक का अर्थ सुगम है। (एएणं अंगुलपमाणेणं छ अंगुलाइं पाओ) इस अंगुल प्रमाण से ६ अंगुल विस्तीर्ण पाद का मध्यतल प्रदेश होता है। पाद का एक देश होता है इसलिये उसे यहां पाद शब्द से कह दिया है। (दो पाया विहत्थी दो विहत्थीओ रयणी दो रयणीओ कुच्छी दो कुच्छीओ दंडं,

---

બદલ પણ આ હીન, મધ્યમ પ્રમાણુવાળા પુરૂષો ઉત્તમ પુરૂષોની સેવા–ચાકરી કરતા રહે છે જો આ હીન તેમજ અધિક હોય પરંતુ જો સ્વરાદિ ગુણોથી સંપન્ન હોય તો એ બધા ઉત્તમકોટિમાં જ પરિગણિત થાય છે શાસ્ત્રોમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે ભરત ચક્રવર્તી પોતાના અંગુલોથી ૧૨૦ અંગુલ જેટલા ઊંચા હતા, અને ભગવાન્ મહાવીર પ્રભુ ૮૪ અંગુલ ઊંચા હતા આ માન્યતા કેટલાકની છે એટલા માટે વિશિષ્ટ સ્વરાદિક જ પ્રધાન રૂપમાં ફળ આપનાર હોય છે કહ્યું પણ છે. 'अस्थिष्वर्थाः ઈત્યાદિ આ શ્લોકનો અર્થ સુગમ છે. (एएणं अंगुलपमाणेणं छ अंगुलाइं पाओ) આ અંગુલ પ્રમાણુથી ૬ અંગુલ વિસ્તીર્ણ પાદનું મધ્યતલ પ્રદેશ હોય છે પાદનો એક દેશ હોય છે એટલા માટે તેને અહીં પાદ શબ્દથી કહેવામાં આવ્યો છે. (दो पाया विहत्थी दो विहत्थीओ रयणी दो रयणीओ कुच्छी, दो कुच्छीओ दंडं, धणु, जुगे,

वितस्ति भवति। एवं क्रमेण सूत्रोक्तप्रकारेण योजनपर्यन्तं क्षेत्रप्रमाणं बोध्यम् ॥ सू० १९२ ॥

मूलम्–एएणं आयंगुलप्पमाणेणं किं पओयणं? एएणं आयंगुलप्पमाणेणं जे णं जया मणुस्सा हवंति तेसि णं तया णं आयंगुलेणं अगडतलागदहनईवावीपुक्खरिणीदीहिय गुंजालियाओ सरा सरपंतियाओ सरसरपंतियाओ बिलपंतियाओ आरामुज्जाणकाणणवणवणसंडवणराईओ देउलसभापवाथूभखाइअपरिहाओ पागारअट्टालयचरियदारगोपुरपासायघरसरणलयण आवणसिंघाडगतिगचउक्कचच्चरचउम्मुहमहापहपहसगडरहजाण जुग्गगिल्लिथिल्लिसिवियसंदमाणियाओ लोहीलोहकडाहकडिल्लयभंडमत्तोवगरणमाईणि अज्ज कालियाइं च जोयणाइं मविज्जांति। से समासओ तिविहे पण्णत्ते, तं जहा–

धणु, जुगे, नालिया, अक्खे, मुसले, दो धणुसहस्साइं गाउयं चत्तारि गाउयाइं जोयणं) पादद्वय की एक वितस्ति होती है। दो वितस्ति की एक रत्नि होती है। दो रत्नि की एक कुक्षी होती है। दो कुच्छी का एक दण्ड होता है। एक धनुष होता है एक युग होता है एक नालिका होती है, एक अक्ष होता है और एक मुसल होता है। ये ६ प्रमाण विशेष दो कुक्षी के होते हैं। दो हजार धनुष का एक गव्यूत होता है। चार गव्यूतों का एक योजन होता है। अर्थात् ४ कोश का एक योजन होता है ॥ सू० १९२ ॥

નાલિયા, અક્ખે, મુસલે, દો ધણુસહસ્સાઇં ગાઉયં ચત્તારિ ગાઉયાઇં જોયણં) પાદદ્વયની એક વિતસ્તિ હોય છે બે વિતસ્તિની એક રત્નિ હોય છે બે રત્નિની એક કુક્ષી હોય છે બે કુક્ષીનો એક દંડ હોય છે. એક ધનુષ હોય છે એક યુગ હોય છે, એક નાલિકા હોય છે એક અક્ષ હોય છે એક મુસલ હોય છે આ ૬ પ્રમાણ વિશેષ બે કુક્ષીના હોય છે બે હજાર ધનુષનો એક ગવ્યૂત (કોસ) હોય છે ચાર ગવ્યૂત બરાબર એક યોજન હોય છે એટલે કે ચાર ગાઉ બરાબર એક યોજન હોય છે ॥સૂ૦૧૯૨॥

सूईअंगुले पयरंगुले, घणंगुले। अंगुलायया एगपएसिया सेढी सूईअंगुले, सूई सूईगुणिया पयरंगुले, पयरं सूइए गुणितं घणंगुले। एएसि णं भंते! सूईअंगुलपयरंगुलघणंगुलाणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा? सव्वत्थोवे सूईअंगुले, पयरंगुले, असंखेज्जगुणे, घणंगुले असंखिज्जगुणे। से तं आयंगुले॥सू० १९३॥

छाया—एतेन आत्माङ्गुलप्रमाणेन किं प्रयोजनम्? एतेनात्माङ्गुलप्रमाणेन ये खलु यदा मनुष्या भवन्ति तेषां खलु तदा खलु आत्माङ्गुलेन अवटतडागहृदनदीवापीपुष्करिणीदीर्घिकागुञ्जालिकाः सरांसि सरःपङ्क्तयः

'एएण आयंगुलप्पमाणेणं इत्यादि।'

शब्दार्थ—(एएणं आयंगुलप्पमाणेणं) हे भदन्त! इस आत्मांगुलप्रमाण से (किं पओयणं) किस प्रयोजन की सिद्धि होती है?

उत्तर—(एएणं आयंगुलप्पमाणेणं) इस आत्मांगुल प्रमाण से इस प्रयोजन की सिद्धि होती है कि (जेणं जया मणुस्सा हवंति) जिस काल में जो मनुष्य होते हैं (तेसिं तयाणं आयंगुलेणं) उनका उस समय का जितना अंगुल होता है उस अंगुल से (अगडतलागदहनईवावीपुक्खरिणी दीहिय गुंजालियाओ सरा सरपंतियाओ) अवट तडाग—तालाब हृद, नदी, वापी चौकोर—बावड़ी—पुष्करिणी कमलयुक्त जलाशय अथवा गोल मुँहवाली बावड़ी, दीर्घिका बहुत लंबी चौड़ी बावड़ी, गुंजालिका—

"एएणं आयंगुलप्पमाणेण" ઈત્યાદિ—

શબ્દાર્થ-(एएणं आयंगुलप्पमाणेणं) હે ભદંત! આ આત્માંગુલ પ્રમાણથી (किं पओयणं) કયા પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે?

ઉત્તર-(एएण आयंगुलप्पमाणेण) આ આત્માંગુલ પ્રમાણથી આ જાતના પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે કે (जे णं जया मणुस्सा हवंति) જે કાળમાં જે પુરૂષ જન્મે છે. (तेसिं तयाणं आयगुलेणं) તેમના તે સમયના જેટલા માપ પ્રમાણના આગળ હોય છે, તે અંગુલોથી (अगडतलाग दहनईवावीपुक्खरिणीदीहियगुंजालियाओ सरा सरपंतियाओ) અવટ તડાગ-તળાવ, હ્રદ-નદી, વાપી,-ચાર ખૂણાવાળી વાવ પુષ્કરિણી-કમળ યુકત નાની તલાવડી અથવા દીર્ઘિકા ઘણી લાંબી પહોળી વાવ, ગુંજાલિકા વક્રાકારવાવ, સર-

सरः सरः पङ्क्तयो बिलपङ्क्तयः आरामोद्यानकाननवनवनषण्डवनराजयः देवकुलसभाप्रपास्तूपखातिकापरिखाः प्राकाराट्टालकचरिकाद्वारगोपुरप्रासादगृहशरणलयनापणशृङ्गाटकत्रिकचतुष्कचत्वरचतुर्मुखमहापथपथिशकटरथयानयुग्यगिल्लिथिल्लिशिबिकास्यन्दमानिकाः लौहीलोहकटाहकटिल्लकभण्डामत्रोपकरणादिकानि अद्यकालिकानि च योजनानि माप्यन्ते। तत् समासतः त्रिविधं प्रज्ञप्तम्,

---

वक्राकार वाली बावड़ी, सर–अपने आप बना हुआ जलाशय विशेष, सरःपंक्ति (सरसरपंतियाओ) सरःसरपंक्ति (बिलपंतियाओ) बिलपंक्ति, (आरामुज्जाणकाणणवणवणसंडवणराईओ देउलसभा पवा थूभखाइअपरिहाओ) आराम, उद्यान, कानन, वन वनषंड, वनराजि, देवकुल, सभा, प्रपा स्तूप, खातिका परिखा. (पागार अट्टालय चरियदारगोपुरपासायघरसरणलयण आवण सिंघाडगतिगचउक्कचच्चरचउम्मुहमहापहपहसगडरहजाणजुग्गगिल्लिथिल्लिसिवियसंदमाणियाओ) प्राकार, अट्टालिका, चरिका, द्वार, गोपुर, प्रासाद, गृह, शरण, लयन, आपण, शृंगाटक, त्रिक, चतुष्क, चत्वर–चतुर्मुख, महापथपथ, शकट, रथ, यान, युग्य, गिल्लि, थिल्लि, शिबिका, स्यन्दमानिका (लोहिलोहकडाहकडिल्लयभंडमत्तोवगरणमाईणि अज्ज कालियाइं च जोयणाइं मविज्जंति) लौही, लोहकटाह, कटिल्लक, भाण्डअमत्र, उपकरण अपने २ समय में उत्पन्न हुई वस्तुएँ और योजन इन सबका माप किया जाता है। तात्पर्य यह है कि आत्मांगुल का इन पूर्वोक्त

પોતાની મેળે જ બનેલ જલાશય એટલે કે મોટું સરોવર, સરઃપંક્તિ (सरसरपंतियाओ) સર સરઃ પંકિત (बिलपंतियाओ) બિલપંકિત, (आरामुज्जाणकाणणवणवणसंडवणराईओ देउलसभापवाथूभखाइअपरिहाओ) આરામ, ઉદ્યાન, કાનન, વન, વનષંડ, વનરાજિ, દેવકુલ, સભા, પ્રપા, સ્તૂપ, ખાતિકા, પરિખા, (पागारअट्टालयचरियदारगोपुरपासायघरसरणलयणआवण सिंघाडगतिगचउक्कचच्चरचउम्मुहमहापहपहसगडरहजोणजुग्गगिल्लिथिल्लिसिवियसंदमाणियाओ) પ્રાકાર, અટ્ટાલિકા, ચરિકા, દ્વાર, ગોપુર, પ્રાસાદ, ગૃહ, શરણ, લયન, આપણ, શૃંગાટક, ત્રિક, ચતુષ્ક, ચત્વર, ચતુર્મુખ, મહાપથ, પથ, શકટ, રથ, યાન, યુગ્ય, ગિલ્લિ, થિલ્લિ, શિબિકા, સ્યંદમાનિકા, (लोहिलोहकडाहकडिल्लियभंडमत्तोवगरणमाईणि- अज्जकालियाइं च जोयणाइं मविज्जंति) લોહી, લોહકટાહ, કટિલ્લક, ભાંડ, અમત્ર, ઉપકરણ, પોતાના સમકાલીન યુગમાં ઉત્પન્ન થયેલ વસ્તુઓ તેમજ યોજન

तद्यथा—सूच्यङ्गुलं, प्रतराङ्गुलं, घनाङ्गुलम्। अङ्गुलायता एकप्रदेशिका श्रेणी सूच्यङ्गुलं, सूची सूचिगुणिता प्रतराङ्गुलं, प्रतरं सूच्या गुणितं घनाङ्गुलम्। एतेषां खलु भदन्त! सूच्यङ्गुलप्रतराङ्गुलघनाङ्गुलानां कतमानि कतमेभ्योऽल्पानि वा वहुकानि वा तुल्यानि वा विशेषाधिकानि वा? सर्वस्तोकं सूच्यङ्गुलं, प्रतराङ्गुलम् असंख्येयगुणम्, घनाङ्गुलम् असंख्येयगुणम्। तदेतत् आत्माङ्गुलम् ॥सू १९३॥

टीका—'एएणं' इत्यादि—

एतस्य आत्माङ्गुलस्य प्रयोजनविषये पृष्टः प्राह—एतेनात्माङ्गुलेन अवटादीनि माप्यन्ते। एतदेव स्पष्टप्रतिपत्तये सविस्तरमाह—ये खलु यदा भरतचक्रवर्त्यादयो मनुष्या भवन्ति, तेषां तदा यदात्माङ्गुलं=स्वकीयाङ्गुलं भवति, तेनाङ्गुलेन—अवटः=कूपः, तडागः=खनितो जलाशयविशेषः, ह्रदः=प्रसिद्धः, नदी=प्रसिद्धा, वाप्यः=चतुरस्रा जलाशयविशेषाः, पुष्करिण्यो=वर्त्तुलाः सकमला वा जलाशयाः, दीर्घिकाः=दीर्घाकारा वाप्यः, गुञ्जालिकाः=वक्रा वाप्यः, एषां द्वन्द्वः, तथा—

अवटआदिकों का माप करना ही प्रयोजन है। अवट नाम कूप का है। भाषा में इसे कुंआ कहते हैं। तडाग नाम उस तालाव का है जो मनुष्य द्वारा खोद कर बनाया जाता है। भाषा में ह्रद का नाम द्रह है। यह नदी आदि जलाशयों में या पर्वत के ऊपर एक बहुत अधिक गहरे खड्डे के आकार में होता है। इसमें अथाह पानी भरा रहता है। गंगा आदि प्रसिद्ध जलाशय नदी कहलाती है। वापी उस जलाशय का नाम है जो चौकोर होता है और जिसमें चारों तरफ से नीचे उतरने के लिये सीढ़ियां लगी रहती हैं। पुष्करिणी वह कहलाती है जिसमें कमल खिले रहते हैं अथवा जो गोल होती है। दीर्घिका वह कहलाती है जो आकार में बहुत लम्बी चौड़ी होती है। जिस वापी का आकार वक्र होता है वह गुंजालिका कही जाती है। जो जलाशय स्वयं बना हुआ

આ બધાનું માપ કરવામાં આવે છે તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે આત્માંગુલનું પ્રયોજન ઉપર્યુક્ત અવટાદિકોનું માપ કરવું જ છે. અવટ-કૂપનું નામ છે ભાષામાં એને 'કૂઓ' કહે છે તડાગ-તે તળાવનું નામ છે જેને માણસો ખોદીને તૈયાર કરે છે. ભાષામાં હ્રદ દ્રહને કહે છે આ નદી વગેરે જલાશયોમાં અથવા પર્વત પર એક ખૂબ જ ઉંડા આકારના ખાડાના રૂપમાં હોય છે. આમાં પુષ્કળ પાણી રહે છે ગંગા વગેરે પ્રસિદ્ધ જલાશયો નદી કહેવાય છે. વાપી તે જલાશયનું નામ છે જે ચાર ખૂણાવાળી હોય છે અને જેમાં ચોમેર અંદર ઉતરવા માટે પગથીયાઓ હોય છે પુષ્કરિણી તે કહેવાય જેમાં કમળો પ્રફુલ્લિત રહે છે અથવા જે ગોળાકાર હોય છે દીર્ઘિકા તે કહેવાય કે જે આકા

सरांसि–स्वयं संजातो जलाशयः सर इत्युच्यते, सरःपङ्क्तिकाः=पङ्क्तिभिः= श्रेणिभिर्व्यवस्थितानि सरांसि, सरः सरः पङ्क्तयः=यासु सरः पङ्क्तिषु एकस्मात्सरसोऽन्यस्मिन् सरसि ततोऽप्यन्यस्मिन् सरसि जलं कपाटादि संचारेण गच्छति, एवंविधाः सरः पङ्क्तयः सरःसरःपङ्क्तय उच्यन्ते। बिलपङ्क्तयः=बिलानीव बिलानि सङ्कीर्णमुखकूपास्तेषां पङ्क्तयः।

तथा–आरामोद्यानकाननवनवनपण्डवनराजयः–तत्र–आरामः–आरमन्ति=क्रीडन्ति स्त्रीपुरुषादयो यत्र सः, उद्यानम्=पुष्पफलादिसमृद्धानेकवृक्षसङ्कुलमुत्सवादौ बहुजनपरिभोग्यं राज्ञः सर्वसाधारणं वनम्, काननं–सामान्यवृक्षजातियुक्तं नगरसमीपवर्त्ति यत् तत्, यद्वा–स्त्रीणामेव पुरुषाणामेव वा परिभोग्यं काननम्, अथवा

होता है किसी के द्वारा बनाया नहीं जाता वह सर कहलाता है। श्रेणिरूप में व्यवस्थित जलाशयों का नाम सरः पंक्ति है। जिन सर पंक्तियों में एक तालाब से अन्य तालाब में उससे भी अन्य तालाब में नालियों द्वारा जल जाता रहता है इस प्रकार की जो सरः पंक्तियां होती हैं वे वे सरःसरःपंक्तियां कहलाती हैं। जिन कूपों के मुख बिलों के समान संकीर्ण होते हैं वे बिल कहलाते हैं इनकी जो पंक्तियां होती हैं वे बिल पंक्तियां कहलाती हैं। जिसमें स्त्री पुरुष आनंद से क्रीडा करते हों, वह आराम है। पुष्पफल आदिक से समृद्ध ऐसे अनेक वृक्षों से युक्त जो स्थान हो, उत्सव आदि के समय में जहां पर बहुत सी जनता जाकर उत्सव मनाती हो ऐसे स्थान का नाम जो कि राजा के द्वारा आम जनता के उपभोग के निमित्त बनवाया जाता है उद्यान है। जिसमें अनेक वृक्षों का झुंड का झुंड लगा हो, ऐसे स्थान का नाम जो नगर

રમાં ખૂણાજ લાંબી–અને પહોળી હોય છે જે વાવ આકારમાં વક્ર હોય છે, તે ગુંજાલિકા કહેવાય છે. જે જલાશય પોતાની મેળે જ તૈયાર થઇ ગયેલ હોય તે સર કહેવાય છે શ્રેણિરૂપમાં વ્યવસ્થિત જલાશયો સરઃ પંક્તિના નામથી ઓળખાય છે. જે સર પંક્તિઓમાં એક તળાવમાંથી બીજા તળાવમાં તે પછીના અન્ય તળાવોમાં પણ નાલિકાઓ વડે પાણી વહેતુ રહે છે તે સરઃ સરઃ પંક્તિઓ કહેવાય છે જે કૂવાઓના મુખ દરોની જેમ સંકીર્ણ હોય છે તે બિલ પંક્તિઓ કહેવાય છે. જેમાં સ્ત્રી પુરુષો આનંદપૂર્વક ક્રીડા કરે છે, તે આરામ છે પુષ્પફળથી સભર એવાં અનેક વૃક્ષોથી યુક્ત જે સ્થાન હોય છે, અને ઉત્સવાદિના સમયમા જ્યાં નાગરિકો એકત્ર થઇને ઉત્સવ ઉજવે છે એવા સ્થાનનું નામ ઉદ્યાન છે રાજા લોકો આવા ઉદ્યાનો નગરજનોના આમોદ–પ્રમોદ માટે તૈયાર કરાવડાવે છે જેમા ઘણા વૃક્ષો હોય, એવા નગ-

यस्मात् परतः पर्वतो वाऽटवी वा भवति तत् सर्ववनापेक्षया पर्यन्तवर्ति काननमुच्यते, शीर्णवृक्षकलितं वा काननम्। वनम्=एकजातीयवृक्षसमाकीर्णम्, वनखण्डम्=अनेक जातीयोत्तमवृक्षसंकीर्णम्, वनराजिः=एकजातीयानेकजातीयवृक्षश्रेणिः, एषां द्वन्द्वः। तथा-देवकुलसभाप्रपाखातिकापरिखाः-तत्र-देवकुलम्=यक्षायतनम्, सभा=सन्तो भजन्त्येतामिति सभा पुस्तकवाचनभूमिर्बहुजनसमागमस्थानं वा, खातिका=अधउपरि च समखातरूपा, परिखा=अधः सङ्कीर्णा उपरि विस्तीर्णा खातरूपा, एषां द्वन्द्वः। प्राकाराट्टालकचरिकाद्वारगोपुरप्रासादगृहशरणलयना-

के समीपवर्ती प्रदेश में होता है कानन कहलाता है। अथवा-जिसमें केवल स्त्रियां या केवल मनुष्य ही जावे वह कानन है। अथवा-जिसके बाद या तो अटवी हो या पर्वत हो वह सर्ववन की अपेक्षा से कानन कहलाता है-अथवा शीर्ण (जूने पुराने) वृक्षों से जो युक्त हो वह कानन है। जिसमें एक ही जाति के ही वृक्ष हो वह वन कहलाता है। अनेक जाति के उत्तम वृक्षों से जो युक्त होता है वह वनखंड कहलाता है। अथवा जिसमें एक जाति के अथवा अनेक जाति के वृक्षों की श्रेणि हो वह वनखण्ड कहलाना है। यक्ष के आयतन का नाम देवकुल है। पुस्तकों के वाचने का जो स्थान होना है अथवा जिस स्थान पर अनेक पुरुषों का समागम होता है ऐसे स्थान का नाम सभा है। जो नीचे और ऊपर में एक सी खुदी हुई होती है वह खातिका है। नीचे संकीर्ण

રના નિકટવર્તી પ્રદેશનું નામ કાનન છે. અથવા તો જેમાં ફક્ત સ્ત્રિઓ કે પુરૂષો જ પ્રવિષ્ટ થાય તે કાનન છે અથવા જેના પછી કાતો અટવી હોય કે પર્વત હોય તે સર્વ વનની અપેક્ષાએ કાનન કહેવાય છે અથવા શીર્ણ (જુના) વૃક્ષોથી જે યુક્ત હોય છે તે કાનન છે. જેમાં એકજ જાતનાં વૃક્ષો હોય છે તે વન કહેવાય છે ઘણી જાતના ઉત્તમ વૃક્ષોથી જે યુક્ત હોય છે, તે વનખંડ કહેવાય છે અથવા જેમાં એક જાતિના કે ઘણી જાતિના વૃક્ષોની શ્રેણીઓ હોય તે વનખડ કહેવાય છે યક્ષના આયતનનુ નામ દેવકુલ છે પુસ્તકો વાચવાનુ જે સ્થાન હોય છે અથવા જે સ્થાને ઘણા પુરૂષો એકત્ર થાય છે એવા સ્થાનનું નામ સભા છે જે નીચે અને ઉપર એક સરખી ખોદેલી હોય તે ખાતિકા છે નીચે સાકડી અને ઉપર પહોળી હોય છે તે પરિખા-કહેવાય છે આને ખાઇ-પણ કહે છે કોટનું નામ પ્રાકાર છે. પ્રાકા-

पणश्रृङ्गाटकत्रिकचतुष्कचत्वरचतुर्मुखमहापथपथिशकटरथयानयुग्यगिल्लिथिल्लिशिबिकास्यन्दमानिका—तत्र—प्राकारः=प्रसिद्धः, अट्टालकः=प्राकारोपरि आश्रयविशेषः 'अटारी' इति प्रसिद्धः, चरिका=गृहाणां प्राकारस्य चान्तरे अष्टहस्तविस्तारो हस्त्यादिसंचारमार्गः, गोपुरम्=पुरद्वारम्, प्रासादः=भूपानां भवनम्, उत्सेधबहुलो वा प्रासादः, गृहम्=सामान्यजननिवासस्थानम्, शरणम्=तृणनिर्मितं गृहम्, लयनम्=उत्कीर्णपर्वतगृहम्, गिरिगुहा वा, कार्पटिकाद्यावासस्थानं वा, आपणाः=हट्टाः, श्रृङ्गाटकम्—नानाहट्टगृहाध्यासितत्रिकोणो भूभागविशेषः, त्रयः पन्थानो यत्र संमिलिता भवन्ति तदपि श्रृङ्गाटकमित्युच्यते, त्रिकं तु त्रिपथसङ्ग-

और ऊपर में विस्तीर्ण जो होती है वह परिखा कहलाती है। इसे खाई कहते हैं। कोट का नाम प्राकार है। प्राकार के ऊपर जो आश्रयविशेष होता है—जिसे भाषा में अटारी कहा जाता है वह अट्टालक है। घरों और प्राकार के बीच में जो आठ हाथ का विस्तार वाला मार्ग होता है कि जिससे हाथी आदि आते जाते रहते हैं उस मार्ग का नाम चरिका है। पुर के दरवाजे का नाम गोपुर है। राजाओं के भवन का नाम प्रासाद है अथवा जिसका उत्सेध बहुत होता है वह प्रासाद है। सामान्य जनों के निवासस्थान का नाम गृह है। जो निवास घास फूस का बना लिया जाता है वह शरण कहलाता है। पर्वत को खोद कर जो निवास स्थान बना लिया जाता है वह लयन है। अथवा पर्वत की गुफा का नाम लयन है। अथवा कार्पटिक आदिकों के रहने का जो स्थान होता है वह लयन है। हाट का नाम आपण है। जिस मार्ग में अनेक हट्ट—दूकानों की पंक्ति तथा घर हों ऐसे त्रिकोण मार्ग का नाम श्रृंगाटक है। श्रृंगाटक नाम सिंघाड़े का है। सिंघाड़े के आकार का जो मार्ग

રની ઉપર જે આશ્રય વિશેષ હોય છે, જેને ભાષામાં અટારી કહે છે—તે અટ્ટાલક છે ઘરો અને પ્રાકારની વચ્ચે જે આઠ હાથના વિસ્તારવાળો માર્ગ હોય છે જેના પર થઈને હાથી વગેરે આવજા કરે છે—તે માર્ગનું નામ ચરિકા છે પુરના દ્વારનું નામ ગોપુર છે રાજાઓના ભવનનું નામ પ્રાસાદ છે અથવા જેની ઊંચાઈ બહુ હોય છે તે પ્રાસાદ છે સામાન્યજનોના નિવાસસ્થાનનું નામ ગૃહ છે જે નિવાસસ્થાન ઘાસ વગેરેનું હોય તે શરણ કહેવાય છે પર્વતોને કોતરીને જે નિવાસસ્થાન બનાવવામાં આવે છે તે લયન છે. અથવા પર્વતની ગુફાનું નામ લયન છે અથવા કાર્પાટિક વગેરે માટે જે રહેવાનું સ્થાન હોય છે તે લયન છે હાટનું નામ આપણ છે જે માર્ગમાં ઘણી દુકાનો (હટ્ટ શ્રેણિ) હોય તેમજ ઘરો હોય એવા ત્રિકોણ માર્ગનું નામ શ્રૃંગાટક છે. શ્રૃંગાટક સિંગોડાનું નામ છે શિંગોડાના આકારનો જે

समागमम्, चतुष्कम्=प्रभूतगृहाश्रयश्चतुष्कोणो भूभागश्चतुष्पथसमागमो वा, चत्वरं=चतुष्पथसमागम एव षट्पथसमागमो वा, चतुर्मुखम्=यस्माच्चतसृष्वपि दिक्षु मार्गा निस्सरन्ति, महापथः=राजमार्गः पन्थाः=सामान्यमार्गः, शकटः=गन्त्री, रथो द्विविधो यानरथः संग्रामरथश्च । तत्र संग्रामरथस्योपरि प्राकारसदृशी कटिप्रमाणा-फलकमयी वेदिका क्रियते । यानरथे त्वेवं न क्रियते । यानम्=गन्त्र्यादिकम्, युग्यम्=गौडदेशप्रसिद्धो द्विहस्तप्रमाणश्चतुरस्रवेदिकोपशोभितः शिबिकाविशेषः,

---

होता है वह मार्ग शृंगाटक कहलाता है । अथवा जिस रास्ते में तीन रास्ते मिले होते हैं वह भी शृंगाटक कहा जाता है । त्रिक मार्ग वह है कि जिसमें केवल तीन ही मार्ग मिले हों । चतुष्क मार्ग वह है कि जिसमें अनेक घर हों और जो चौकोण हो । अथवा जिसमें चार रास्ते आकर मिले हों । चत्वर उस मार्ग का नाम है कि जिसमें केवल चार ही या छह रास्तों का मेल हो । चतुष्क पथ उस मार्ग का नाम है कि जहां से चारों दिशाओं की ओर रास्ते जाते हों । राजमार्ग का नाम महापथ है । सामान्य मार्ग का नाम पन्था है । गाड़ी का नाम शकट है । यानरथ और संग्रामरथ के भेद से रथ के दो प्रकार हैं-इनमें जिसके ऊपर प्राकार जैसी कटिप्रमाण पटियों की वेदिका बनाई जाती है वह संग्रामरथ है । और जिस पर ऐसी वेदिका नहीं बनी होती है वह यानरथ है । साधारण गाड़ी आदि का नाम यान है । गौड़ देश में प्रसिद्ध तथा द्विहस्त प्रमाण वाली एवं चौकोर वेदिका से उपशोभित

માર્ગ હોય છે તે માર્ગ શૃંગાટક કહેવાય છે અથવા જે રસ્તામાં ત્રણ માર્ગો એકત્ર થયેલા હોય તે પણ શૃંગાટક કહેવાય છે ત્રિક માર્ગ તે છે કે જેમાં ફક્ત ત્રણ જ માર્ગ એકત્ર થતા હોય ચતુષ્ક માર્ગ તે કહેવાય કે જેમાં ઘણાં ઘરો હોય અને જેઓ ચાર ખૂણાવાળા હોય અથવા જેમાં ચાર રસ્તાઓ આવીને એકત્ર થયા હોય, તે માર્ગ ચત્વર કહેવાય કે જેમાં ફક્ત ચાર જ અથવા છ રસ્તાઓ એકત્ર થયેલા હોય ચતુષ્કપથ તે માર્ગ છે કે જ્યાથી ચારે બાજુએ માર્ગ જતા હોય રાજમાર્ગનુ નામ મહાપથ છે સામાન્ય માર્ગનું નામ પન્થા છે ગાડીનું નામ શટક છે યાનરથ અને સંગ્રામરથ આમ રથના બે પ્રકાર છે આમાથી જેની ઉપર પ્રાકાર જેવી કટિપ્રમાણ પટ્ટિકાઓની વેદિકા તૈયાર કરવામાં આવે છે તે સંગ્રામરથ છે અને જેની ઉપર એવી વેદિકા હોતી નથી તે યાનરથ છે સાધારણ ગાડી વગેરે યાન કહેવાય છે ગૌડ દેશમા-પ્રસિદ્ધ તેમજ દ્વિહસ્ત પ્રમાણ-યુક્ત અને ચૌકોરવેદિકાથી ઉપ-

गिल्लिः='हौदा' इति प्रसिद्धा, थिल्लिः=यानविशेषः, लाटदेशे स। 'अड्डपल्लाणम्' इत्युच्यते, शिबिका-'पालखी' इति लोकप्रसिद्धा, स्यन्दमानिका=पुरुषप्रमाणायामो जम्पानविशेषः। एषां द्वन्द्वः।

तथा-लौहीलोहकटाहकटिल्लकभाण्डामत्रोपकरणादीनि-तत्र-लौही=लोहनिर्मितो लघुकटाहः-'लोहिया' इति क्वचित् देशे प्रसिद्धः, लोहकटाहः=लोहनिर्मितो मध्यमः कटाहः, कटिल्लकः=लोहनिर्मितो बृहत्कटाहः, भाण्डम्=मृन्मयादि भाजनम्, अमत्रम्=कांस्यभाजनविशेषः, उपकरणम्=कटपिटशूर्पाद्यनेकविधम्, तथा-अद्यकालिकानि=स्वस्वकाल प्रादुर्भूतानि वस्तूनि योजनानि च माप्यन्ते=

ऐसी जो एक विशेष प्रकार की पालखी होती है उसका नाम युग्य है। हौदा का नाम गिल्लि है। यान विशेष-विशेष प्रकार की सवारी का नाम थिल्लि है। लाटदेश में इसका नाम अड्डपल्लाण है। सामान्य पालखी का नाम शिबिका है। जिसकी लंबाई पुरुष प्रमाण हो, ऐसे जम्पानविशेष का नाम स्यन्दमानिका है। लोहे की छोटी सी कडाई होती है उसका नाम लौही है। किसी किसी देश में इसे "लोहिया" कहते हैं। लोहे की जो लोहिया से कुछ बड़ी मध्यम प्रमाण वाली कड़ाई बनाई जाती है वह लोहकटाह है। तथा जो बहुत बड़ी कडाई बनाई जाती है वह कटिल्लक है। मट्टी आदि के बने हुए बर्तनों का का नाम भाण्ड है। कांसे के बने हुए बर्तनों का नाम अमत्र है। कट-चटाई पिटक-पिटारी सूपा आदि अनेक प्रकार की गार्हस्थिक काम में आने वाली चीजों का नाम उपकरण है। ये सब पदार्थ चाहे किसी भी काल के, क्यों न हो ये आत्मांगुल से मापित किये जाते हैं। (से समासओ

શોભિત એવી જે એક વિશેષ પ્રકારની પાલખી હોય છે તેનું નામ યુગ્ય છે હૌદાનું નામ ગિલ્લિ છે એક વિશેષ પ્રકારની સવારીનું નામ થિલ્લિ છે લાટ દેશમાં આને અડુપલ્લાણુ કહે છે સામાન્ય પાલખીનું નામ શિબિકા છે જે પુરૂષ પ્રમાણુ જેટલું લાંબુ હોય એવું જે યાન વિશેષ હોય તે સ્યન્દમાનિકા કહેવાય છે લોખંડની નાની કડાઈનું નામ લૌહી છે કોઇ કોઇ દેશમાં આને 'લોહિયા' કહે છે લોખંડની જે લોહિયાથી સહેજ મોટી મધ્યમ પ્રમાણુવાળી કડાઇ હોય તેને લોહકટાહ કહેવામાં આવે છે તેમજ જે બહુજ મોટી કડાઈ હોય તે કટિલ્લક કહેવાય છે માટી વગેરેના વાસણો ભાંડ કહેવાય છે. કાંસાના વાસણો અમત્ર કહેવાય છે કટ-સાદડી-પિટક-પિટારી, સૂપડું વગેરે ઘણી જાતની ગાર્હસ્થિક કામમાં વપરાતી ચીજોનું નામ ઉપકરણુ છે. આ સર્વ પદાર્થો ગમે તે કાળના કેમ ન હોય તે આત્માંગુલથી જ મપાય છે. (સે સમા-

मापविषयीक्रियन्ते। अवटादीनां मापकरणमेव आत्माङ्गुलस्य प्रयोजनं बोध्यम्। आत्माङ्गुलस्य भेदं प्रदर्शयितुमाह—तत्=आत्माङ्गुलं समासतः=संक्षेपतः सूच्यङ्गुलप्रतराङ्गुलघनाङ्गुलेति त्रिविधं प्रज्ञप्तम्। तत्र—दैर्घ्येण अङ्गुलायता बाहल्यतस्त्वेकप्रादेशिकी नभःप्रदेशश्रेणिः सूच्यङ्गुलमित्युच्यते। एतच्च सद्भावतोऽसंख्येयप्रदेशमपि असत्कल्पनया सूच्याकारव्यवस्थापितनभःप्रदेशत्रयनिष्पन्नं द्रष्टव्यम्। तद्यथा—००० इति। तथा—सूच्यैव गुणिता सूची प्रतराङ्गुलमित्युच्यते। इदमपि वस्तुतोऽसंख्येयप्रदेशात्मकम्। असद्भावतस्त्वेपैवानन्तरदर्शिता त्रिप्रदेशात्मिका सूचिस्तयैव गुण्यते। इत्थं च प्रत्येकं प्रदेशत्रयनिष्पन्नसूचीत्रयात्मकं नव-

---

तिविहे पण्णत्ते) यह आत्मांगुल संक्षेप से तीन प्रकार का कहा गया है—(सुई अंगुले, पयरंगुले, घणंगुले) सूच्यंगुल, प्रतराङ्गुल, और घनाङ्गुल (अंगुलायया एगपएसिया सेढी सुई अंगुले) दीर्घता की अपेक्षा से एक अंगुल लंबी, तथा बाहल्य की अपेक्षा एक प्रदेश प्रमाण (चौड़ी) मोटी नभः प्रदेश श्रेणी का नाम सूच्यङ्गुल है। यह सूच्यङ्गुल सद्भाव से असंख्यात प्रदेश वाला है—अर्थात् सूच्यङ्गुल परिमित स्थान में सिद्धान्त की दृष्टि से असंख्य प्रदेश हैं फिर भी इस सूच्यङ्गुल को समझने के लिये कल्पना करके यह कहा जाता है कि—'मान लो सूची के आकार में व्यवस्थापित आकाश के तीन प्रदेश ही सूच्यङ्गुल हैं इन तीन प्रदेशों को ००० इस तरह से सूची के आकार में रखो। प्रतर नाम वर्ग का है—अर्थात् सूच्यंगुल को सूच्यंगुल के साथ गुणा करने पर प्रतरांगुल बनता है। जैसे २ का वर्ग ४ होता है। यह प्रतरांगुल भी असं-

---

सओ तिविहे) આ આત્માંગુલ સંક્ષેપમાં ત્રણ પ્રકારથી વિભક્ત કરવામાં આવ્યા છે. (सूईअगुले, पयरगुले, घणंगुले) સૂચ્યંગુલ, પ્રતરાંગુલ અને ઘનાંગુલ. (अंगुलपया एगपएसिया सेढी सूईअंगुले) દીર્ઘતાની અપેક્ષાએ એક અંગુલ લાંબી તેમજ બાહલ્યની અપેક્ષાએ એક પ્રદેશ પ્રમાણ (પહોળી) મોટી નભપ્રદેશ શ્રેણીનું નામ સૂચ્યંગુલ છે આ સૂચ્યગુલના સદ્ભાવથી અસંખ્યાત પ્રદેશ યુક્ત છે એટલે કે સૂચ્યંગુલ પરિમિત સ્થાનમાં સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ અસંખ્યાત પ્રદેશ છે છતાંએ આ સૂચ્યંગુલને સમજવા માટે આ જાતની કલ્પના કરવામાં આવી છે કે માનો કે સૂચ્યાકારમાં વ્યવસ્થિપિત આકાશના ત્રણ પ્રદેશ જ સૂચ્ય ગુલ છે આ ત્રણ પ્રદેશોને૦૦૦આ પ્રમાણે સૂચીના આકાર મુજબ ગોઠવો પ્રતર વર્ગને કહે છે એટલે કે સૂચ્યંગુલને સૂચ્યંગુ-

प्रदेशसंख्यकं प्रतराङ्गुलं निष्पद्यते। तद्यथा-⁝⁝⁝ इति। प्रतरश्च सूच्या गुणितो दैर्ध्यविष्कम्भपिण्डतः समसंख्यं घनाङ्गुलं भवति। घनस्य दैर्ध्यविष्कम्भपिण्डेषु समत्वं भवति। प्रतरस्य तु दैर्ध्यविष्कम्भयोरेव समत्वं, न पिण्डे, पिण्डस्य एकप्रदेशमात्रत्वात्। वस्तुत इदं घनाङ्गुलमपि असंख्येयप्रदेशमानम्। असत्प्ररूपणया

ख्यात प्रदेशात्मक होता है। असत्कल्पना मे सूच्याकार व्यवस्थापित ३ प्रदेशों को ३ प्रदेशों से गुणा करने पर ९ प्रदेश आते हैं। ये नव प्रदेश ही प्रतरांगुलरूप में जानना चाहिये। इसकी स्थापना ००० इस प्रकार से है। घन में लम्बाई, चौड़ाई और ⁝⁝⁝ मोटाई ली जाती है। इस प्रतर को जब सूचि से गुणा किया जाता है वह दैर्घ्य-लम्बाई विष्कंभ-चौड़ाई और पिण्ड-मोटाई की अपेक्षा समसंख्या वाला घनाङ्गुल बन जाता है। घन में दैर्घ्य, विष्कंभ, और पिण्ड इनमें समानता होती है। प्रतर में दैर्घ्य और विष्कंभ में समानता होती है। पिण्ड में नहीं, क्यों कि पिण्ड एकप्रदेश मात्र होता है। तात्पर्य कहने का यह है कि यहां पर सूच्यंगुल में लंबाई तो कही गई है कि वह एक अंगुल प्रमाण लंबा होता है। तथा मोटाई एक प्रदेश प्रमाण होने से वही चौड़ाई जाननी चाहिये। क्योंकि एकप्रदेश की मोटाई और चौड़ाई बराबर ही होती है। प्रतराङ्गुल में दीर्घता और विष्कंभ में समानता आती है। घनाङ्गुल में तीनों में। यह घनाङ्गुल भी असंख्यात प्रदेशात्मक

લની સાથે ગુણાકાર કરવાથી પ્રતરાંગુલ બને છે જેમ ૨ નો વર્ગ ૪ થાય છે આ પ્રતરાંગુલ પણ અસખ્યાત પ્રદેશાત્મક હોય અસત્કલ્પનાથી સૂચ્યાકાર વ્યવસ્થાપિત ત્રણ પ્રદેશોને ત્રણ પ્રદેશોથી ગુણિત કરવામાં આવે તો ૯ પ્રદેશ થાય છે આ નવ પ્રદેશો જ પ્રતરાંગુલરૂપ જાણવા જોઈએ એમની સ્થાપના ⁝⁝⁝ આ પ્રમાણે છે ઘનમાં લંબાઇ પહોળાઈ અને મોટાઈ લેવામાં આવે છે આ પ્રતરને જ્યારે સૂચિ વડે ગુણિત કરવામાં આવે તો તે દૈર્ઘ્ય-લંબાઇ, વિષ્કંભ-પહોળાઇ અને પિંડ-મોટાઇની અપેક્ષા સમસંખ્યાત યુક્ત ઘનાંગુલ થઇ જાય છે ઘનમાં દૈર્ઘ્ય, વિષ્કંભ, અને પિંડ એ ત્રણેની સમાનતા હોય છે પ્રતરમાં દૈર્ઘ્ય અને વિષ્કંભમાં જ સમાનતા હોય છે તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે અહીં સૂચ્યાંગુલમાં લંબાઈ તો કહેવામાં આવી જ છે કે તે એક અંગુલ પ્રમાણ દીર્ઘ હોય છે તેમજ મોટાઈ એક પ્રદેશ પ્રમાણ હોવાથી તેજ પહોળાઈ છે એમ જાણી લેવું જોઇએ કેમકે એક પ્રદેશની મોટાઇ અને પહોળાઇ બરાબર જ હોય છે પ્રતરાંગુલમાં દીર્ઘતા અને વિષ્કંભમાં સમાનતા આવે છે આ ઘનાંગુલમાં ત્રણેમાં સમાનતા હોય છે. આ ઘનાગુલ પણ અસંખ્યાત

तु सप्तविंशतिप्रदेशात्मकं बोध्यम्। प्रदेशानां सप्तविंशतिः संख्यातु नवप्रदेशात्मके प्रतरे त्रिप्रदेशात्मिकया सूच्या गुणिते समुपलभ्यते। एषां स्थापना पूर्वोक्त नवप्रदेशात्मकप्रतरस्याध उपरि च नव नव प्रदेशान् दत्त्वा कर्त्तव्या—तद्यथा—

इत्थं चेदं घनाङ्गुलं दैर्घ्यविष्कम्भपिण्डैस्तुल्यं भवति। अथैषामल्पबहुत्वादि निर्देष्टुमाह—'एएसिणं भंते' इत्यादि। अर्थस्तु स्पष्ट एव। एतदुपसंहरन्नाह—तदेतदात्माङ्गुलमिति ॥सू० १९३॥

होता है—। इसे यों समझना चाहिये कि नौ प्रदेशात्मक प्रतर में तीन का गुणा करने पर २७ जो आते हैं वे ही घनाङ्गुल के दृष्टान्त रूप है। ३×३=९ यह प्रतराङ्गुल है। इस प्रतराङ्गुल में त्रिप्रदेशात्मक सूची का गुणा करने पर ये २७ आते हैं। इनका कोष्टक पूर्वोक्त नव प्रदेशात्मक प्रतर के नीचे ऊपर नौ नौ प्रदेशों को देकर करनी चाहिए—तद्यथा— इस प्रकार यह घनाङ्गुल दैर्घ्य, विष्कंभ और पिण्ड इन सब से तुल्य होता है। (सुई सुईगुणिया पयरंगुले पयरं सुइए गुणितं घणंगुले) इस सूत्रपाठ द्वारा यही कहा गया है कि सूची को सूची से गुणा करने पर प्रतराङ्गुल होता है और प्रतर को सूची से गुणा करने पर घनाङ्गुल होता है। जब यह बात है तो यह स्वतः प्रश्न उपस्थित होता है कि (एएसिणं भंते! सुई अंगुलपयरंगुलघणंगुलाणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा व बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा?) हे भदन्त! सूच्यङ्गुल, प्रतराङ्गुल और

પ્રદેશાત્મક હોય છે આને આ પ્રમાણે સમજવું જોઈએ કે ૯ પ્રદેશાત્મક પ્રતરમાં ત્રણનો ગુણાકાર કરવાથી જે ૨૭ આવે છે તેજ ધનાંગુલના દૃષ્ટાંત રૂપ ૩×૩=૯ આ પ્રતરાંગુલ છે. આ પ્રતરાંગુલમાં ત્રિપ્રદેશાત્મક સૂચીનો ગુણાકાર કરવાથી ૨૭ આવે છે તેનું કોષ્ઠક નવપ્રદેશાત્મક પ્રતરની જેમજ નીચે ઉપર નવ નવ પ્રદેશોને આપીને તૈયાર કરવું જોઈએ કેમકે આ પ્રમાણે આ ઘનાંગુલ દૈર્ઘ્ય, વિષ્કંભ અને પિંડ આ સર્વથી તુલ્ય હોય છે (सूई सूईगुणिया पयरगुले पयरं सूईए गुणितं घणगुले) આ સૂત્રપાઠ વડે આ પ્રમાણે જ કહેવામાં આવ્યું કે સૂચીને સૂચીથી ગુણાકાર કરવામાં આવે તો પ્રતરાંગુલ થાય છે અને પ્રતરને સૂચીથી ગુણાકાર કરવામાં આવે તો ઘનાંગુલ થાય છે. અહીં હવે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે (एएसि णं भंते! सूई-अंगुल पयरंगुलघणगुलाणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा?) હે ભદંત! સૂચ્યાંગુલ, પ્રતરાંગુલ

अथ उत्सेधाङ्गुलपमाणं निरूपयति—

मूलम्—से किं तं उस्सेहंगुले? उस्सेहंगुले—अणेगविहे पण्णत्ते, तं जहा—परमाणू तसरेणू, रहरेणू अग्गयं च वालस्स लिक्खा जूया य जवो, अट्ठगुणवड्ढिया कमसो ॥१॥ से किं तं परमाणू ?, परमाणू—दुविहे पण्णत्ते, तं जहा—सुहुमे य ववहारिए य, तत्थ णं जे से सुहुमे से ठप्पे। तत्थ णं जे से ववहारिए से णं अणंताणंताणं सुहुम पोग्गलाणं समुदयसमिईसमागमेणं ववहारिए परमाणुपोग्गले निप्फज्जइ। से णं भंते! असिधारं वा खुरधारं वा ओगाहेज्जा? हंता ओगाहेज्जा। से णं तत्थ छिज्जेज्ज वा भिज्जेज्ज वा? नो इणट्ठे समट्ठे, नो खलु तत्थ सत्थं कमइ। से णं भंते! अगणिकायस्य मज्झं मज्झेणं वीइवएज्जा? हंता विइवएज्जा। से णं भंते! तत्थ डहेज्जा? नो इणट्ठे, समट्ठे, नो खलु तत्थ सत्थं कमइ। से णं भंते! पुक्खरसंवट्टगस्स महामेहस्स मज्झं मज्झेणं वीइवएज्जा?,

---

घनाङ्गुल इनमें से कौन कौन से अल्प हैं ? कौन किनसे बहुत हैं ? कौन किनसे तुल्य हैं ? तथा कौन किनसे विशेषाधिक हैं ?

उत्तर—(सव्वत्थोवे सुईअंगुले, पयरंगुले, असंखेज्जगुणे, घणंगुले, असंखिज्जगुणे—से तं आयंगुले) इनमें सबसे कम सूच्यंगुल है। सूच्यंगुल से असंख्यात गुणा प्रतरांगुल है। और प्रतरांगुल से असंख्यात गुना घनाङ्गुल है इस प्रकार यह आत्माङ्गुल है ॥ सू० १९३ ॥

અને ઘનાંગુલ આમાં કોણ કોનાથી અલ્પ છે ? કોણ કોનાથી વધારે છે, કોણ કોની બરાબર છે ? તેમજ કોણ કોનાથી વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર—(सव्वत्थोवे सूईअंगुले, पयरंगुले, असंखेज्जगुणे, घणंगुले, असंखिज्जगुणे, से तं आयंगुले) આમાં સૌથી અલ્પ સૂચ્યંગુલ છે. સૂચ્યંગુલથી અસંખ્યાત ગુણો પ્રતરાંગુલ છે અને પ્રતરાંગુલથી અસંખ્યાત ગુણો ઘનાંગુલ છે. આ પ્રમાણે આ આત્માંગુલ છે. ॥સૂ૦૧૯૩॥

हंता वीइवएज्जा। से णं तत्थ उदउल्ले सिया? नो इणट्ठे समट्ठे, णो खलु तत्थ सत्थं कमइ। से णं भंते! गंगाए महाणईए पडिसोयं हव्वमागच्छेज्जा?, हंता हव्वमागच्छेज्जा। से णं तत्थ विणिघायमावज्जेज्जा?, नो इणट्ठे समट्ठे, णो खलु तत्थ सत्थं कमइ। से णं भंते! उदगावत्तं वा उदगविंदुं वा ओगाहेज्जा? हंता ओगाहेज्जा। से णं तत्थ कुच्छेज्जा वा? परियावज्जेज्जा वा?, णो इणट्ठे समट्ठे, नो खलु तत्थ सत्थं कमइ॥ सत्थेणं सुतिक्खेण वि, छित्तुं भेत्तुं च जो किर न सक्को। तं परमाणुं सिद्धा, वयंति आइं पमाणाणं॥१॥ सू० १९४॥

छाया—अथ किं तत् उत्सेधाङ्गुलम्? उत्सेधाङ्गुलम्—अनेकविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—परमाणुः त्रसरेणुः रथरेणुः अग्रजं च वालस्य। लिक्षा यूका च यवः अष्टगुणवर्धिता क्रमशः। अथ कोऽसौ परमाणु?, परमाणुः—द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—सूक्ष्मश्च व्यावहारिकश्च। तत्र खलु यः स सूक्ष्मः स स्थाप्यः। तत्र खलु यः स व्यावहारिकः स खलु अनन्तानन्तानां सूक्ष्मपुद्गलानां समुदयसमितिसमागमेन व्यावहारिकः परमाणुपुद्गलो निष्पद्यते। स खलु भदन्त! असिधारां वा क्षुरधारां वा अवगाहते?, हन्त अवगाहते। स खलु तत्र छिद्येत वा भिद्येत वा?, नो अयमर्थः समर्थः, नो खलु तत्र शस्त्रं क्रामति। स खलु भदन्त! अग्निकायस्य मध्यमध्येन व्यतिव्रजेत्? हन्त! व्यतिव्रजेत्। स खलु भदन्त! तत्र दह्येत! नो अयमर्थः समर्थः। नो खलु तत्र शस्त्रं क्रामति। स खलु भदन्त! पुष्कलसंवर्तकस्य महामेघस्य मध्यमध्येन व्यतिव्रजेत्? हन्त व्यतिव्रजेत्। स खलु तत्र उदकार्द्रः स्यात्? नो अयमर्थः समर्थः। नो खलु तत्र शस्त्रं क्रामति। स खलु भदन्त! गङ्गाया महानद्याः प्रतिस्रोतो हव्यमागच्छेत्? हन्त! हव्यमागच्छेत्। स खलु तत्र विनिघातमापद्येत? नायमर्थः समर्थः नो खलु तत्र शस्त्रं क्रामति। स खलु भदन्त! उदकावर्त्तं वा उदकबिन्दुं वा अवगाहेत? हन्त! अवगाहेत। स खलु तत्र कुथ्येद् वा? पर्यापद्येत वा? नो अयमर्थः समर्थः। नो खलु तत्र शस्त्रं क्रामति। शस्त्रेण सुतीक्ष्णेनापि छेत्तुं भेत्तुं च यः किल न शक्यः। तं परमाणुं सिद्धा वदन्ति, आदिं प्रमाणानाम्॥सू० १९४॥

टीका—'से किं तं' इत्यादि—

अथ किं तत् उत्सेधाङ्गुलम्? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति—उत्सेधाङ्गुलम्—उत्सेधः='अणंताणं सुहुमपरमाणुपोग्गलाणं' इत्यादि क्रमेण उच्छ्रायणं-वर्द्धनं तस्माज्जातमङ्गुलम्। यद्वा—उत्सेधो=नारकादिशरीराणामुच्चैस्त्वं तत्स्वरूपनिरूपणार्थमङ्गुलम्। एतच्च परमाणुत्रसरेण्वादिरूपकारणस्यानेकविधत्वात् अनेकविधं बोध्यम्। तत्रानेकविधकारणप्रदर्शनाय प्राह—तद्यथा—परमाणुः त्रसरेणुः रथरेणुः

अब सूत्रकार उत्सेधाङ्गुल का कथन करते हैं—

"से किं तं उस्सेहंगुले?" इत्यादि।

शब्दार्थ—(से किं तं उस्सेहंगुले) हे भदन्त! वह उत्सेधाङ्गुल क्या है?

उत्तर—(उस्सेहंगुले) वह उत्सेधाङ्गुल (अणेगविहे पण्णत्ते) अनेक प्रकार का प्रज्ञप्त हुआ है। "अणंताणं सुहुमपरमाणुपोग्गलाणं" इत्यादि वक्ष्यमाण क्रम से बढ़ना इसका नाम उत्सेध है। इससे जो अंगुल उत्पन्न होता है उसका नाम उत्सेधांगुल है। अथवा नारक आदि के शरीरों की जो उच्चता है उस उच्चता के स्वरूप को निरूपण करने के लिये जो अंगुल काम में आता है, वह उत्सेधाङ्गुल है। यह उत्सेधाङ्गुल परमाणु त्रसरेणु आदिरूप कारणों की विविधता से अनेक प्रकार का कहा गया है—इसी विषय को सूत्रकार 'तं जहा' इस पाठ द्वारा प्रदर्शित करते हैं—(परमाणु, तसरेणु, रहरेणु अग्गयं च वालस्स, लिक्खा, जूया य जवो अट्ठगुणवड्ढिया कमसो) परमाणु, त्रसरेणु रथ-

હવે સૂત્રકાર ઉત્સેધાંગુલ વિષે કહે છે.

"से किं तं उस्सेहंगुले" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ–(से किं तं उस्सेहंगुले) હે ભદંત! તે ઉત્સેધાંગુલ શું છે?

ઉત્તર–(उस्सेहंगुले) તે ઉત્સેધાંગુલ (अणेगविहे पण्णत्ते) અનેક પ્રકારનો પ્રજ્ઞપ્ત થયેલ છે. "अणंताणं सुहुमपरमाणुपोग्गलाणं" ઇત્યાદિ ક્રમથી અભિવર્ધિત થવું તે ઉત્સેધ છે આનાથી જે અંગુલ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઉત્સેધાંગુલ કહેવાય છે અથવા નારક વગેરેના શરીરોની જે ઉચ્ચતા છે તે ઉચ્ચતાના સ્વરૂપને નિરૂપિત કરવા માટે જે અંગુલ કામમાં આવે છે, તે ઉત્સેધાંગુલ છે આ ઉત્સેધાંગુલ પરમાણુ ત્રસરેણુ આદિ રૂપ કારણોની વિવિધતાથી અનેક પ્રકારનો કહેવામાં આવ્યો છે એજ વિષયને સૂત્રકાર (तंजहा) આ પાઠ વડે પ્રદર્શિત કરે છે (परमाणू, तसरेणू, रहरेणू, अग्गयं च वालस्स, लिक्खा, जूयाय-जवो, अट्ठगुणवड्ढिया कमसो) પરમાણુ, ત્રસરેણુ, રથરેણુ બાલાગ્રલિક્ષા,

वालाग्रम् लिक्षा यूका यव इति। एतेषु पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरमष्टगुणाधिकं बोध्यम्। अथ परमाणुस्वरूपनिरूपणाय प्राह-अथ कोऽसौ परमाणुः? इति। उत्तरयति-परमाणुः सूक्ष्मव्यावहारिकेति द्विविधः। तत्र-सूक्ष्मः प्रकृतानुपयोगित्वात् स्थाप्यः=अव्याख्येयः। तथा यो व्यावहारिकः परमाणुः स किल कियद्भिः सूक्ष्मपुद्गलैर्निष्पन्नो भवति? इत्याह-तत्र=सूक्ष्म व्यावहारिकमध्ये योऽसौ व्यावहारिकः परमाणुपुद्गलः, स खलु व्यावहारिकः परमाणुपुद्गलः अनन्तानन्तानां सूक्ष्मपुद्गलानां समुदयसमितिसमागमेन-समुदयाः-समुदायाः-द्वयादिसमुदायात्मकानि वृन्दानि तेषां याः समितयो=बहूनि मीलनानि तासां समागमः=संयोगः-एकीभवनं वा तेन निष्पद्यते-निष्पन्नो भवति। अयं भावः-"कारणमेव तदन्त्यं, सूक्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणुः। एकरस वर्णगन्धो, द्विस्पर्शः कार्यलिङ्गश्च॥"

रेणु वालाग्र, लिक्षा, यूका, यव ये क्रमशः उत्तरोत्तर अठगुने जानना चाहिये। (से किं तं परमाणू) हे भदन्त! परमाणु क्या है?

उत्तर—(परमाणू दुविहे पण्णत्ते) परमाणु दो प्रकार का कहा है। (तं जहा) जैसे (सुहुमेय ववहारिए य) एक सूक्ष्म परमाणु दूसरा व्यवहारिक परमाणु (तत्थणं) इनमें (जे से सुहुमे से ठप्पे) जो सूक्ष्म परमाणू है वह प्रकृत में अनुपयोगी होने से अव्याख्येय है। (तत्थणं जे से ववहारिए, से णं अणंताणंताणं सुहुमपुग्गलाणं समुदयसमिइ समागमेणं ववहारिए परमाणुपोग्गले निष्फज्जइ) तथा वह जो व्यावहारिक परमाणु है, वह अनंतानंत सूक्ष्म परमाणुओं की समुदय समिति के समागम से-अनेक द्वयादि परमाणुओं के एकीभवन रूप संयोगात्मक मिलन से उत्पन्न होता है। इसका तात्पर्य यह है कि जो पुद्गल

યૂક, યવ આ બધાં અનુક્રમે ઉત્તરોત્તર આઠ ગણા જાણવા જોઈએ (से किं तं परमाणू) હે ભદંત! પરમાણુ શું છે?

ઉત્તર-(परमाणू दुविहे पण्णत्ते) પરમાણુ બે પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે. (तंजहा) જેમ કે (सुहुमे य ववहारिए य) એક સૂક્ષ્મ પરમાણુ અને બીજો વ્યાવહારિક પરમાણુ (तत्थणं) આમાં (जे से सुहुमे से ठप्पे) જે સૂક્ષ્મ પરમાણુ છે, તે પ્રકૃતમાં અનુપયોગી હોવાથી અવ્યાખ્યેય છે (तत्थणं जे से ववहारिए, से णं अणंताणं सुहुमपुग्गलाणं समुदयसमिइसमागमेणं ववहारिए परमाणु पोग्गले निप्फज्जइ) તેમજ જે વ્યાવહારિક પરમાણુ છે, તે અનંતાનંત સૂક્ષ્મ પરમાણુઓની સમુદય સમિતિના સમાગમથી અનેક દ્વયાદિ પરમાણુઓના એકી ભવન રૂપ સંયોગાત્મક મિલનથી ઉત્પન્ન થાય છે કહેવાનું તાત્પર્ય આ

इत्यादिलक्षणनिर्विभागमेव परमाणुमिच्छति निश्चयनयः। यस्तु एतैरनेकैर्जायते स सांशत्वात् स्कन्ध एवोच्यते। व्यवहारनयमते हि सूक्ष्मानेकपरमाणुनिष्पन्नो यः शस्त्रच्छेदाग्निदाहादिविषयो न भवति, सोऽद्यापि तथाविधस्थूलताया अप्रतिपत्त्या परमाणुरिति व्यवह्रियते। इत्थं च निश्चयनयमतेन स्कन्धोऽपि व्यवहारनयमतेन व्यावहारिकः परमाणुरुक्त इति। अयं शस्त्रच्छेदादिविषयो न भवतीति दर्शयितुं–

द्रव्यकारणरूप है कार्यरूप नहीं है वह अन्त्य द्रव्य कहलाता है। ऐसा द्रव्य सूक्ष्म परमाणु होता है। यह नित्य होता है। और इसमें कोई एक रस, एक गंध एक वर्ण, और दो स्पर्श रहते हैं। ऐसे परमाणु द्रव्य का ज्ञान इन्द्रियों से तो हो नहीं सकता आगम या अनुमान से होता है। परमाणु का अनुमान कार्यलिङ्ग से माना गया है। जो जो पौद्गलिक कार्य दृष्टिगोचर होते हैं, वे सब सकारणक हैं। इसी प्रकार से जो अदृश्य अंतिम कार्य होगा उसका भी कारण होना चाहिये–वही कारण परमाणु द्रव्य है। उसका कारण और कोई द्रव्य नहीं होने से उसे अन्त्य कारण कहा है। परमाणु द्रव्य का कोई विभाग नहीं हो सकता है और न है ऐसी मान्यता निश्चयनय की है। और ? जो इन अनेक परमाणुओं के एकीभावरूप संयोग से उत्पन्न होता है वह सांश होने से स्कंध ही कहा जाता है। किन्तु ? व्यवहारनय के मत में सूक्ष्म अनेक परमाणुओं से निष्पन्न हुआ है, वह शस्त्र से छिद नहीं सकता

પ્રમાણે છે કે જે પુદ્ગલ દ્રવ્ય કારણ રૂપ છે અને કાર્ય રૂપ નથી, તે અન્ત્ય દ્રવ્ય કહેવાય છે એવું દ્રવ્ય સૂક્ષ્મ પરમાણુ હોય છે. એક નિત્ય હોય છે અને આમાં કોઈ પણ એક ગંધ, એક વર્ણ એક રસ, અને બે સ્પર્શ રહે છે એવા પરમાણુ દ્રવ્યનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયો વડે તો થઇ શકે જ નહી, ફક્ત આગમ અથવા તો અનુમાન વડે જ જ્ઞાન થાય છે. પરમાણુનુ અનુમાન કાર્યલિંગથી માનવામાં આવ્યું છે, જે જે પૌદ્ગલિક કાર્ય જોવામા આવે છે, તેઓ સર્વે સકારણક છે આ પ્રમાણે જે અદૃશ્ય અંતિમ કાર્ય થશે તેનુ પણ કારણ હોવું જ જોઇએ તે કારણ જ પરમાણુ દ્રવ્ય છે. તેનુ કારણ અન્ય કોઈ પણ દ્રવ્ય નથી એટલે તે અન્ત્ય કારણ કહેવાય છે પરમાણુ દ્રવ્યનો વિભાગ થઈ શકતો નથી વિભાગ થઈ શકશે નહિ અને વિભાગ થયેલ પણ નથી એવી નિશ્ચય નયની માન્યતા છે પણ જે આ અનેક પરમાણુઓના એકીભાવ રૂપ સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે તે સાંશ હોવાથી સ્કંધ જ કહેવામાં આવે છે પણ વ્યવહાર નયના મતમાં સૂક્ષ્મ અનેક પરમાણુઓથી નિષ્પન્ન થયેલ છે, તે શસ્ત્રથી કાપી શકાય તેમ નથી, અગ્નિ વગેરેથી બાળી શકાય તેમ નથી–નાશ કરી

प्रश्नोत्तरपूर्वकमाह- से णं' इत्यादिना। स परमाणुपुद्गलः खलु भदन्त! असिधारां वा अवगाहेत=आक्रामेत्? उत्तरयति-हन्त! अवगाहेत। 'हन्त' इति कोमलामन्त्रणे। पुनः पृच्छति-हे भदन्त! स परमाणुपुद्गलः खलु तत्र=असिधारायां क्षुरधारायां वा-छिद्येत वा=छिन्नो भवेद् द्विधा क्रियतेति यावत्, छिद्येत=अनेकधा विदार्येत, सूच्यादिना वस्त्रादिवद् वा सच्छिद्रः क्रियेत? उत्तरमाह-नायमर्थः समर्थः-एवं न भवतीति भावः। अत्र युक्तिमाह-न खलु तत्र शस्त्रं क्रामतीति।

है, अग्नि आदि से जल नहीं सकता है, नष्ट नहीं किया जा सकता है ऐसा वह व्यवहारिक परमाणु जब तक स्थूलता को प्राप्त नहीं हो जाता है तब तक व्यहारनय के मन्तव्य अनुसार परमाणुरूप से व्यवहृत होता है। निश्चयनय के मतानुसार तो यह स्कंध ही माना गया है। इस प्रकार निश्चयनय के मतानुसार स्कंध भी व्यवहारनय की मान्यता के अनुसार व्यवहारिकपरमाणु कहा गया है। यह शस्त्रच्छेदादि का विषयभूत नहीं होता है, इस बात को दिखलाने के लिये अब सूत्रकार प्रश्नोत्तरपूर्वक कहते हैं-(से णं भंते! असिधारं वा खुरधारं वा ओगाहेज्जा? हंता ओगाहेज्जा) हे भदन्त! वह व्यवहारिक पुद्गलप्रमाण क्या तलवार की धार को या छुरे की धार को अवगाहित कर सकता है? अर्थात् उस पर आक्रमण कर सकता है-

उत्तर—हां कर सकता है। (से णं तत्थ छिज्जेज्ज वा भिज्जेज्ज वा? णो इणट्ठे समट्ठे-णो खलु तत्थ सत्थं कमइ) तो क्या वह उससे

શકાય તેમ નથી એવો તે વ્યાવહારિક પરમાણુ જ્યાં સુધી સ્થૂલતા પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, ત્યાં સુધી વ્યવહારનયના મન્તવ્ય મુજબ પરમાણુરૂપથી વ્યવહૃત થાય છે નિશ્ચયનયના મત મુજબ તો આને સ્કંધ જ માનવામાં આવે છે આ પ્રમાણે નિશ્ચયનયના મત મુજબ સ્કંધ જ માનેલ છે આ રીતે નિશ્ચયનયના મત પ્રમાણે સ્કંધ પણ વ્યવહારનયની માન્યતા મુજબ વ્યાવહારિક પરમાણુ કહેવામાં આવે છે આ શસ્ત્રચ્છેદાદિનો વિષયભૂત થતો નથી આ વાતને સ્પષ્ટ કરવા માટે હવે સૂત્રકાર પ્રશ્નોત્તરપૂર્વક કહે છે. (से णं भंते! असिधारं वा खुरधारं वा ओगाहेज्जा? हंता ओगाहेज्जा) હે ભદંત! તે વ્યાવહારિક પુદ્ગલ શું તરવારની ધારને કે છુરાની ધારને અવગાહિત કરી શકે છે? એટલે કે તેની ઉપર આક્રમણ કરી શકે છે

ઉત્તર-હા, કરી શકે છે (से ण तत्थ छिज्जेज्ज वा भिज्जेज्ज वा? नो इणट्ठे समट्ठे नो खलु तत्थ सत्थ कमइ) તો શું તે તેનાથી છિન્ન થઈ શકે

अयं भावः-अनन्तैः परमाणुभिर्निष्पन्नाः काष्ठादयः शस्त्रैश्छिद्यन्ते। अयं व्यावहारिकः परमाणुपुद्गलोऽनन्तभेदभिन्नत्वात्तत्तदनन्तपरमाणुनिष्पन्नोऽपि सूक्ष्मपरिणामेन निष्पद्यते, यावत्प्रमाणः परमाणुपुद्गलः सूक्ष्मत्वात् शस्त्रच्छेदभेदादिकं न लभते

छिन्न हो सकता है-दो टुकड़ों के रूप में किया जा सकता है? अनेक प्रकार से विदारित हो सकता है-अथवा-सूची आदि से वस्त्रादिक की तरह सच्छिद्र किया जा सकता है?

उत्तर—नहीं-ऐसा अर्थ यहां समर्थित नहीं है-अर्थात् ऐसा नहीं हो सकता है। क्योंकि उस पर शस्त्र का प्रभाव नहीं पड़ता है-शस्त्र उस पर अपना आक्रमण का काम नहीं कर सकता है। तात्पर्य इसका यह है कि अनंत परमाणुओं से निष्पन्न हुए जो काष्ठादिक हैं, वे तो शस्त्रों से छिन्न भिन्न कर दिये जाते हैं क्यों कि इसका परिणमन स्थूल रूप में हो जाता है-परन्तु व्यावहारिक परमाणु है वह यद्यपि अनन्त पुद्गल परमाणुओं से निष्पन्न होता है फिर भी वह सूक्ष्मरूप से ही परिणमित बना रहता है अतः स्थूलाकार रूप में परिणत न होने के कारण उसका शस्त्रादि द्वारा छेदन भेदन नहीं हो सकता! अनन्त परमाणुओं से निष्पन्न होने पर भी जो उसमें स्थूलाकारता नहीं आती उसका कारण यह है कि अनंत के भी अनन्त भेद होते हैं। इसीलिये अनन्त पुद्गल परमाणुओं से निष्पन्न होने पर भी वह व्यावहारिक परमाणु माना जाता

છે બે ટુકડાઓના રૂપમાં વિભાજિત થઇ શકે છે? ઘણા રૂપમાં વિદારિત થઈ શકે છે અથવા સૂચી વગેરેથી વસ્ત્રાદિકની જેમ સચ્છિદ્ર કરી શકાય છે?

ઉત્તર-નહિ, અહીં આવો અર્થ સમર્થિત નથી એટલે કે આમ થઈશકે નહી કેમકે તે વ્યાવહારિક પુદ્ગલ પર શસ્ત્રની કોઇ પણ જાતની અસર થઇ શકની નથી શસ્ત્ર તેના ઉપર આક્રમણ કરી શકતું નથી તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે અનંત પરમાણુઓથી નિષ્પન્ન થયેલ જે કાષ્ઠ વગેરે છે તેઓ તો શસ્ત્રોથી છિન્ન-ભિન્ન થઈ શકે છે, કેમકે સ્થૂલ રૂપમાં તેમનું પરિણમન થઇ જાય છે પણ જે વ્યાવહારિક પરમાણુ છે તે જો કે અનંત પુદ્ગલ પરમાણુઓથી નિષ્પન્ન હોય છે છતાંએ તે સૂક્ષ્મરૂપથી જ પરિણમિત થઇને રહે છે. એથી સ્થૂલાકાર રૂપમાં પરિણત ન હોવા બદલ તેનું શસ્ત્રાદિ વડે છેદન, ભેદન થઈ શકતું નથી અનંત પરમાણુઓથી નિષ્પન્ન થયેલ હોવા છતાંએ જે તેમાં સ્થૂલાકારતા આવતી નથી તેનું કારણ એ છે કે અનંતના પણ અનંત ભેદો હોય છે. એથી અનન્ત પુદ્ગલ પરમાણુઓથી નિષ્પન્ન હોવા છતાંએ તે વ્યાવ-

इति। पुनः पृच्छति-स खलु भदन्त! अग्निकायस्य=अग्नेः मध्यमध्येन=मध्यभागेन व्यतिव्रजेत्=गच्छेत्? उत्तरयति-हन्त! व्यतिव्रजेत्। पुनः पृच्छति-स खलु भदन्त! तत्र दह्येत? उत्तरयति-नायमर्थः समर्थः। यतो न खलु तत्र शस्त्रं क्रामति। शस्त्रमिहाग्निशस्त्रं बोध्यम्। पुनः पृच्छति-स खलु परमाणु भदन्त!

है और वह इसी कारण स्थूलता को प्राप्त नहीं होता है। सूक्ष्माकार वाला ही बना रहता है। तथा कितनेक ऐसे भी होते हैं जो अनन्त परमाणुओं से निष्पन्न होकर व्यावहारिक परमाणु नहीं कहलाते हैं-वे स्थूलाकार में परिणत हो जाते हैं। उनका ही शस्त्रादिकों द्वारा छेदन भेदन होता है। व्यावहारिक परमाणु का नहीं (से णं भंते! अगणिकायस्स मज्झं मज्झेणं वीइवएज्जा? हंता विइवएज्जा, से णं भंते! तत्थ डहेज्जा? नो इणट्ठे समट्ठे नो खलु तत्थ सत्थं कमइ) हे भदन्त! वह व्यावहारिक परमाणु क्या अग्नि के मध्य भाग से होकर निकल जाता है?

उत्तर—हां निकल जाता है। तो हे भदन्त! जब वह अग्नि के मध्य भाग से होकर निकलता है तब वह उससे जल जाता है क्या?

उत्तर—ऐसा अर्थ समर्थित नहीं हुआ है-अर्थात् वह अग्नि के मध्य भाग से निकलने पर भी उससे वह जलता नहीं है। क्योंकि उस पर अग्निरूप शस्त्र अपना काम नहीं कर सकता है। (से णं भंते! पुक्खर-

હારિક પરમાણુ માનવામા આવે છે અને તે એટલા માટે જ સ્થૂલતા પ્રાપ્ત કરતો નથી તે સૂક્ષ્મ આકાર યુકત જ બની રહે છે તેમજ કેટલાક એવા પણ હોય છે કે જેઓ અનંત પરમાણુઓથી નિષ્પન્ન થઈને વ્યાવહારિક પરમાણુ કહેવામા આવતા નથી તેઓ સ્થૂલાકારમાં પરિણત થઇ જાય છે. તેમનું જ શસ્ત્ર વગેરેથી છેદન-ભેદન થાય છે. વ્યાવહારિક પરમાણુનું છેદન-ભેદન થતુ નથી. (से णं भंते! अगणिकायस्स मज्झं मज्झेण वीइवएज्जा? हंता विइवएज्जा, से णं भंते! तत्थ डहेज्जा? नो इणट्ठे समट्ठे नो खलु तत्थ सत्थं कमइ) હે ભદંત! તે વ્યાવહારિક પરમાણુ શું અગ્નિના મધ્યભાગમાં થઈને પણ પસાર થઇ જાય છે?

ઉત્તર-હા, પસાર થઈ જાય છે તો હે ભદંત! જ્યારે તે અગ્નિના મધ્યભાગમાં થઈને પસાર થઈ જાય છે ત્યારે તે તેમાં શું બળી જાય છે?

ઉત્તર-આ અર્થ સમર્થિત નથી એટલે કે તે અગ્નિના મધ્યભાગમાં થઈને પસાર થાવ છે છતાંએ તે તેનાથી બળતો નથી કેમકે અગ્નિ રૂપી શસ્ત્રની તેની ઉપર અસર થતી નથી (से णं भंते! पुक्खरसंवट्टगस्स महामे-

पुष्करसंवर्त्तस्य महामेघस्य मध्यमध्येन व्यतिव्रजेत्? हन्त! व्यतिव्रजेत्। स खलु भदन्त! तत्र-पुष्करसंवर्त्तके महामेघे उदकार्द्रः-जलक्लिन्नः स्यात्? आह-नायमर्थः समर्थः। नो खलु तत्र शस्त्रम्=अप्कायरूपं क्रामति। अत्रेदं बोध्यम्-अस्यां उत्सर्पिण्यां एकविंशतिसहस्रवर्षात्मके दुःषमदुःषमालक्षणे प्रथमारकेऽतिक्रान्ते द्वितीयारकप्रारम्भे सकलजनाभ्युदयाय क्रमेण पञ्च मेघाः प्रादुर्भवन्ति। तत्र प्रथमः पुष्करसंवर्त्तकः, द्वितीयः क्षीरोदः, तृतीयो घृतोदः, चतुर्थः अमृतोदः, पञ्चमो रसोदः। एषु प्रथमः पुष्करसंवर्त्तकः-भूमिगतं सर्वमशुभानुभावं रूक्षतातापादिकं

संवट्टगस्स महामेहस्स मज्झं मज्झेण वीइवएज्जा? हंता वीइवएज्जा, से णं तत्थ उदउल्ले सिया? नो इणट्ठे समट्ठे, णो खलु तत्थ सत्थं कमइ) हे भदन्त! वह व्यावहारिक पुद्गल परमाणु क्या पुष्कर संवर्त्तक नामक महामेघ के बीचोंबीच होकर निकल जाता है? हां निकल जाता है। तो फिर वह वहां पानी से गीला हो जाता होगा? नहीं-वह पानी से गीला नहीं होता है। क्योंकि उस पर अप्कायरूप शस्त्र का प्रभाव नहीं पड़ता है। यहां पर ऐसा जानना चाहिए-जब उत्सर्पिणी काल को २१ हजार वर्ष का दुःषम दुःषम नाम का पहिला आरक समाप्त हो जाता है तब द्वितीय आरक के लगते ही सकल जनों के अभ्युदय के निमित्त क्रम से पांच मेघ प्रकट होते हैं-इनमें प्रथम मेघ का नाम पुष्कर संवर्तक है, दूसरे का नाम क्षीरोद, तीसरे का नाम घृतोद, चौथे का नाम अमृतोद और पांचवें का नाम रसोद है। पुष्करसंवर्त्तक नाम का जो मेघ है वह भूमिगत समस्त रूक्षता आताप आदिरूप अशुभ

हस्स मज्झं मज्झेणं वीइवएज्जा? हंता वीइवएज्जा, से णं तत्थ उदउल्ले-सिया? नो इणट्ठे समट्ठे, णो खलु तत्थ सत्थं कमइ) हे भदन्त! ते व्यावहारिक पुद्गल परमाणु शुं पुष्कर संवर्त्तक नामक महामेघना मध्यमां थईने पसार थई जाय छे? हा, ते पसार थई जाय छे. तो पछी शुं ते तेना पाणीमां भीनो थई जतो हशे? नहि, ते पाणीमां भीनो थतो नथी केमके तेनी उपर अप्कायरूप शस्त्रनी असर थती नथी अहीं आ जाणवुं आवश्यक छे के ज्यारे उत्सर्पिणी कालना २१ हजार वर्षनो दुःसम दुःसमा नामनो पहेलो आरक समाप्त थई जाय छे त्यारे बीजा आरकनो प्रारंभ थतां ज बधा माणुसोना अभ्युदय माटे अनुक्रमे पांच मेघ प्रकट थाय छे आमां प्रथम मेघ पुष्कर संवर्तक छे, बीजो मेघ क्षीरोद, त्रीजो मेघ घृतोद, चोथो मेघ अमृतोद अने पांचमो मेघ रसोद छे पुष्कर संवर्त्तक नामे जे मेघ छे

प्रभावस्य पुष्कलम्=धान्याद्यभ्युदयं स्वकीयेनोदकेन संवर्त्तयति=सम्पादयतीति-पुष्कलसंवर्त्तकः। यद्वा-पुष्कल=प्रचुरमपि सर्वमशुभानुभावं भूमिरूक्षता तापादिकं प्रशस्तोदकेन संवर्त्तयति=नाशयतीति-पुष्कलसंवर्त्तकः। अत्र र-लयोरैक्यम्। एवम्-क्षीरोदादिविषयेऽपि भावना कार्येति। पुनः पृच्छति-स खलु भदन्त! गङ्गाया महानद्याः प्रतिस्रोतः=स्रोतोऽभिमुखं हव्यं=शीघ्रम् आगच्छेत्। पूर्वाभिमुखे गङ्गाप्रवाहे पश्चिमाभिमुखः सन् स प्रवाहमध्येन गन्तुं शक्नुयात्? इति भावः।

प्रभाव को प्रशमित करके धान्यादि के अभ्युदय को अपने जल से सम्पादित करता है। इसलिए इसका नाम पुष्करसंवर्त्तक ऐसा सार्थक है। अथवा-पुष्कल-प्रचुर-भी समस्त भूमिगत रूक्षता संताप आदि अशुभानुभाव को अपने प्रशस्त उदक से नष्ट कर देता है इसलिये भी वह पुष्करसंवर्त्तक कहलाता है। यहां "रलयोः डलयोरमित्" इस नियम के अनुसार 'ल" के स्थान में "र" पठित हुआ है। इसी प्रकार का विचार क्षीरोद आदि के विषय में भी कर लेना-चाहिए। (से णं भंते! गंगाए महानइए पडिसोयं हव्वमागच्छेज्जा) पुनः प्रश्न-हे भदन्त! वह व्यावहारिक पुद्गल परमाणु क्या गंगा महानदी के प्रवाहाभिमुख होकर जल्दी आ सकता है? अर्थात् गंगा नदी का पूर्वाभिमुख प्रवाह है सो क्या वह व्यावहारिक परमाणु पश्चिमाभिमुख होकर प्रवाह के बीच से जाने के लिये समर्थ हो सकता है?

તે ભૂમિગત સમસ્ત રૂક્ષતા આતાપ વગેરે રૂપ અશુભ પ્રભાવને શમિત કરીને ધાન્ય વગેરેના અભ્યુદયને પોતાના પાણીથી સંપાદિત કરે છે એથી આનું જે પુષ્કલ સવર્ત્તક એ પ્રમાણેનું નામકરણ કરવામા આવ્યુ છે તે સાર્થક જ છે અથવા પુષ્કલ-પ્રચુર-રૂપમા જે સમસ્ત ભૂમિગત રૂક્ષતા, સંતાપ વગેરે અશુભાનુભાવને પોતાના પ્રશસ્ત ઉદકથી નષ્ટ કરી નાખે છે, એથી પણ તે પુષ્કલ સંવર્ત્તક કહેવાય છે. અહીં "રલયોઃ ડલયોરમિત્" આ નિયમ મુજબ 'લ'ના સ્થાને 'ર' પઠિત થયેલ છે આ પ્રમાણે જ ક્ષીરોદ વગેરેના સંબંધમા પણ જાણી લેવુ જોઈએ (સે ણ ભંતે! ગંગાए મહાનईए પડિસોયં હવ્વમાગચ્છેજ્જા) ફરી પ્રશ્ન કરવામાં આવે છે કે હે ભદંત! તે વ્યાવહારિક પુદ્ગલ પરમાણુ શું ગંગા મહાનદીના પ્રવાહાભિમુખ થઈને શીઘ્ર ગતિ કરી શકે છે? એટલે કે ગગાનદી પૂર્વાભિમુખ થઈને વહી રહી હોય તો શું તે વ્યાવહારિક પરમાણુ પશ્ચિમાભિમુખ થઈને પ્રવાહની મધ્યમા થઈને પસાર થવા સમર્થ છે?

उत्तरयति-हन्त ! हव्यमागच्छेत्। पुनः पृच्छति-स खलु भदन्त ! तत्र=प्रतिस्रोतसि विनिघातम्=प्रतिस्खलनम् आपद्येत=प्राप्नुयात् ? आह-नायमर्थः समर्थः। न खलु तत्र शस्त्रं क्रामति। पुनः पृच्छति-स खलु भदन्त ! उदकावर्तं वा उदकबिन्दुं वा अवगाहेत=अवगाह्य तिष्ठेत्? हन्त ! अवगाहेत। किं स तत्र कुथ्येत्=पूतिभावमाप्नुयात्? वा=अथवा पर्यापद्येत=जलरूपतया परिणमेत्? आह-नायमर्थः समर्थः। न खलु तत्र शस्त्रं क्रामति। अनन्तरोक्तमेवार्थं संक्षेपतो गाथया प्राह-

उत्तर—(हंता हव्व मागच्छेज्जा) हां प्रवाह के बीच से शीघ्र जा सकता है। (से णं तत्थ विणिघायमावज्जेज्जा ?) तो क्या वह उल्टे-प्रतिकूल-प्रवाह में-अर्थात् प्रवाह में प्रतिकूल चलने पर-प्रतिस्खलना को प्राप्त करता होगा ? (णो इणट्ठे समट्ठे) नहीं-यहां पर ऐसा अर्थ समर्थित नहीं हुआ है। क्योंकि उसके ऊपर पतिस्खलना-रुकावट-रूप शस्त्र अपना प्रभाव नहीं जमा सकता है। (से णं भंते ! उदगावत्तं वा उदगबिंदुं वा ओगाहेज्जा ? हंता ओगाहेज्जा-से णं तत्थ कुच्छेज्जा वा ? परियावज्जेज्जा वा ? णो इणट्ठे समट्ठे, णो खलु तत्थ सत्थं कमइ) हे भदन्त ! वह व्यावहारिक परमाणुपुद्गल क्या उदकावर्त-जलभ्रम में अथवा उदक बिन्दु में अवगाहित होकर ठहर सकता है ? हां ठहर सकता है। तो क्या वह वहां पूतिभाव=सडान, को प्राप्त हो जाता है अथवा जलरूप से परिणम जाता है। नहीं यह अर्थ समर्थित नहीं हुआ है-तात्पर्य यह है जलभ्रम में या उदक बिन्दु में व्यावहारिक

ઉત્તર-(हंता हव्वमागच्छेज्जा) હાં પ્રવાહની મધ્યમા થઈને તે પ્રતિકૂલ પ્રવાહ તરફ શીઘ્ર ગતિથી પસાર થઈ શકે છે. (से णं तत्थ विणिघायमावज्जेज्जा ?) તો શું તે પ્રતિકૂલ પ્રવાહ તરફ ગતિ કરવાથી પ્રતિસ્ખલના પ્રાપ્ત કરતો હશે ? (णो इणट्ठे समट्ठे) નહી અહીં આવો અર્થ ઘટિત થતો નથી કેમકે તેની ઉપર પ્રતિસ્ખલના રૂપ શસ્ત્રની અસર થતી નથી (से णं भंते ! उदगावत्तं वा उदगबिंदु वा ओगाहेज्जा ? हंता ओगाहेज्जा-से णं तत्थ कुच्छेज्जा वा ? परियावज्जेज्जा वा ? णो इणट्ठे समट्ठे, णो खलु तत्थ सत्थं कमइ) હે ભદંત ! તે વ્યાવહારિક પરમાણુ પુદ્ગલ શું ઉદકાવર્ત-જલભ્રમમા-અથવા તો ઉદકબિંદુમાં અવગાહિત થઈને સ્થિર થઈ શકે છે ? હા, સ્થિર થઈ શકે છે તો શું તે પૂતિભાવ (સડો)ને પ્રાપ્ત કરે છે અથવા જલરૂપમા પરિણમિત થઈ જાય છે ? નહીં, આ અર્થ અહી ઘટિત થતો નથી તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે જલ ભ્રમમાં કે ઉદકબિંદુમા વ્યાવહારિક પરમાણુની સ્થિરતા થઈ જાય છે છતાંએ

सुतीक्ष्णेनापि शस्त्रेण यः न-किल छेत्तुं भेत्तुं च न शक्यः। सिद्धाः-ज्ञानसिद्धाः केवलिनः प्रमाणानामादिं प्रमाणकोटौ सर्वतोऽग्रेऽवस्थित तं परमाणुं वदन्ति। यः किल निशितशस्त्रधारयाऽपि छेदं भेदं वा नाप्नोति। स सर्वप्रमाणाग्रवर्ती सिद्धैः परमाणुरित्युच्यते इति भावः। अत्र सिद्धपदेन ज्ञानसिद्धाः केवलिनो गृह्यन्ते न तु सिद्धिं गताः। तेषां भाषणकर्तृत्वाभावात् ॥सू० १९४॥

परमाणु के ठहर जाने पर भी वह वहां न धूलिभाव को प्राप्त होता है और न जलरूप से ही परिणमित होता है, क्यों कि इन शस्त्रों का उस पर यत्किञ्चित् भी प्रभाव नहीं पड़ सकता है। इनका प्रभाव तो स्थूलाकार रूप में परिणत हुए स्कंध पदार्थों पर ही पड़ता है। व्यावहारिक परमाणु पर नहीं-क्योंकि वह सूक्ष्माकाररूप से परिणत होता है। (सत्थेणं सुतिक्खेण वि छित्तुं भेत्तुं च जो किर न सक्को। तं परमाणु सिद्धा वयंति आइं पमाणाणं) अब सूत्रकार इसी अनन्तरोक्त अर्थ को संक्षेप से इस गाथा द्वारा स्पष्ट करते हुए कह रहे हैं कि केवलज्ञानियों ने ऐसा कहा है कि परमाणु सुतीक्ष्ण भी शस्त्र से छेदा भेदा नहीं जा सकता है। तथा यह परमाणु प्रमाण कोटि में सब प्रमाणों का अग्रवर्ती है- अर्थात् त्रसरेणु आदि जो प्रमाण कहे गये हैं उनकी उत्पत्ति इसी से होती है। इस गाथा में सिद्धपद से सिद्धिगति को प्राप्त हुए सिद्ध परमेष्ठी गृहीत नहीं हुए हैं क्योंकि उस अवस्था में भाषण करने का संबन्ध उनमें बनता नहीं है। अतः सिद्ध पद से यहां केवलज्ञानी आत्मा ही गृहीत हुई है।

તે ત્યા સડી પણ જતો નથી અને તે જલ રૂપમાં પણ પરિણમિત થતો નથી કેમકે આ શસ્ત્રોની તેની ઉપર થોડી પણ અસર થતી નથી એની અસર તો સ્થૂલાકાર રૂપમા પરિણત થયેલ સ્કંધ પદાર્થો પર જ પડે છે વ્યાવહારિક પરમાણુ પર તેની કોઈ પણ જાતની અસર થતી નથી કેમકે તે સૂક્ષ્માકાર રૂપમાં પરિણત થઈ જાય છે (सत्येण सुतिक्खेण वि छित्तु भेत्तुं च जो किर न सक्को, त परमाणु सिद्धा वयति आइ पमाणाणं) હવે સૂત્રકાર આ અનન્તરોક્ત અર્થને સંક્ષેપમાં આ ગાથા વડે સ્પષ્ટ કરતા કહે છે કે-કેવલજ્ઞાનિઓએ કહ્યુ છે કે પરમાણુનું સુતીક્ષ્ણ શસ્ત્રો વડે છેદન કે ભેદન કરી શકતું નથી તેમજ આ પરમાણુ પ્રમાણ કોટિમાં સર્વ પ્રમાણોની અગ્રવર્તી છે એટલે કે ત્રસરેણુ વગેરે જે પ્રમાણો કહેવામાં આવ્યા છે તેમની ઉત્પત્તિ એનાથી જ થાય છે. આ ગાથામા સિદ્ધ પદથી સિદ્ધિ ગતિને પ્રાપ્ત થયેલ સિદ્ધ પરમેષ્ઠી ગૃહીત થયેલ નથી કેમકે તે અવસ્થામા તેમની ભાષણ કરવાની વાત બંધ બેસતી નથી એટલે સિદ્ધ પદથી અહી કેવલજ્ઞાની આત્મા જ ગૃહીત થયેલ છે.

मूलम्—अणंताणं ववहारिय परमाणुपोग्गलाणं समुदयसमिइसमागमेणं सा एगा उसण्हसण्हियाइ वा सण्हसण्हियाइ वा उड्ढरेणूइ वा तसरेणूइ वा रहरेणूइ वा। अट्ठ उसण्ह सण्हियाओ सा एगा सण्हसण्हिया। अट्ठ सण्हसण्हियाओ सा एगा उड्ढरेणू, अट्ठ उड्ढरेणूओ सा एगा तसरेणू। अट्ठ तसरेणूओ सा एगा रहरेणू। अट्ठ रहरेणूओ देवकुरु उत्तरकुरूणं मणुयाणं से एगे वालग्गे। अट्ठ देवकुरु उत्तरकुरूणं मणुयाणं वालग्गा हरिवासरम्मगवासाणं मणुयाणं से एगे वालग्गे। अट्ठ हरिवासरम्मगवासाणं मणुस्साणं वालग्गा हेमवयहेरण्णवयाणं मणुस्साणं से एगे वालग्गे। अट्ठ हेमवयहेरण्णवयाणं मणुस्साणं वालग्गा पुव्वविदेहअवरविदेहाणं मणुस्साणं से एगे वालग्गे। अट्ठपुव्वविदेह-

---

भावार्थ—नारक तिर्यञ्च, मनुष्य और देवगति के जीवों के शरीर की अवगाहना जिस अंगुल से मापी जाती है वह उत्सेधाङ्गुल है। इस उत्सेधाङ्गुल की निष्पत्ति अनंत सूक्ष्म पुद्गलों के समुदय समिति समागम से होती है। परमाणु त्रसरेणु आदि के भेद से यह अनेक प्रकार का होता है। सूक्ष्म और व्यावहारिक परमाणु के भेद से परमाणु पुद्गल दो प्रकार का है। इनका स्वरूप टीका में स्पष्ट कर दिया गया है। व्यावहारिक परमाणु का किसी भी प्रकार से किसी भी शस्त्र आदि द्वारा छेदन भेदन आदि नहीं होता है ॥ सू० १९४ ॥

ભાવાર્થ—નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવગતિના જીવોના શરીરની અવગાહના જે અંગુલથી માપવામાં આવે છે, તે ઉત્સેધાંગુલ છે આ ઉત્સેધાંગુલની નિષ્પત્તિ અનંત સૂક્ષ્મ પુદ્ગલોના સમુદયસમિતિ સમાગમથી થાય છે પરમાણુ, ત્રસરેણુ વગેરેના ભેદથી આ અનેક પ્રકારનો હોય છે. સૂક્ષ્મ તેમજ વ્યાવહારિક પરમાણુના ભેદથી પરમાણુ પુદ્ગલ બે પ્રકારનો હોય છે. આના સ્વરૂપ વિષે ટીકામા સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે, વ્યાવહારિક પરમાણુનુ કોઇ પણ જાતના શસ્ત્ર વગેરે વડે છેદન-ભેદન વગેરે થતું નથી. ।।સૂ૦૧૯૪।।

अवरविदेहाणं मणुस्साणं वालग्गा भरहेरवयाणं मणुस्साणं से एगे वालग्गे, अट्ठ भरहेरवयाणं मणुस्साणं वालग्गा सा एगा लिक्खा, अट्ठ लिक्खाओ सा एगा जूया, अट्ठ जूयाओ से एगे जवमज्झे, अट्ठ जवमज्झा से एगे अंगुले। एएणं अंगुलाणं पमाणेणं छ अंगुलाइं पादो, बारस अंगुलाइं विहत्थी, चउवीसं अंगुलाइं रयणी, अडयालीसं अंगुलाइं कुच्छी, छन्नवइअंगुलाइं से एगे दंडेइ वा धणूइ वा जुगेइ वा नालियाइ वा अक्खेइ वा, मुसलेइ वा। एएणं धणुप्पमाणेणं दो धणुसहस्साइं गाउयं, चत्तारि गाउयाइं जोयणं। एएणं उस्सेहंगुलेणं किं पओयणं?, एएणं उस्सेहंगुलेणं णेरइयतिरिक्खजोणियमणुस्स देवाणं सरीरोगाहणा माविज्जइ ॥सू० १९५॥

छाया—अनन्तानां व्यावहारिकपरमाणुपुद्गलानां समुदयसमितिसमागमेन सा एका उच्छ्लक्ष्णश्लक्ष्णिका इति वा श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका इति वा ऊर्ध्वरेणुः इति वा त्रसरेणुः इति वा रथरेणुः इति वा। अष्ट उच्छ्लक्ष्णश्लक्ष्णिकाः सा एका श्लक्ष्ण श्लक्ष्णिका, अष्ट श्लक्ष्णश्लक्ष्णिकाः सा एका ऊर्ध्वरेणुः, अष्ट ऊर्ध्वरेणवः सा एका त्रसरेणुः। अष्ट त्रसरेणवः सा एका रथरेणुः, अष्ट रथरेणवः देवकुरूत्तरकुरूणां मनुजानां स एको वालाग्रः, अष्ट देवकुरूत्तरकुरूणां मनुजानां वालाग्रा हरिवर्षरम्यकवर्षाणां मनुजानां स एको वालाग्रः, अष्ट हरिवर्षरम्यकवर्षाणां मनुष्याणां वालाग्राः हैमवतहैरण्यवतानां स एको मनुष्याणां वालाग्रः, अष्ट हैमवतहैरण्यवतानां मनुष्याणां वालाग्राः पूर्वविदेहापरविदेहानां मनुष्याणां स एको वालाग्रः, अष्टपूर्वविदेहापरविदेहानां मनुष्याणां वालाग्रा भरतैरवतानां मनुष्याणां स एको वालाग्रः, अष्ट भरतैरवतानां मनुष्याणां वालाग्राः, सा एका लिक्षा, अष्टलिक्षाः सा एका यूका, अष्ट यूकाः तदेकं यवमध्यम्, अष्ट यवमध्यानि तदेकमङ्गुलं, एतेन अङ्गुलानां प्रमाणेन षडङ्गुलानि पादः, द्वादश अङ्गुलानि वितस्तिः, चतुर्विंशतिरङ्गुलानि रत्निः, अष्टचत्वारिंशद् अङ्गुलानि कुक्षिः, षण्णवतिः अङ्गुलानि स एको दण्ड इति वा धनुरिति वा युग इति वा नालिका इति वा अक्ष इति वा मुसलमिति वा। एतेन धनुःप्रमाणेन द्वे धनुः सहस्रे

गव्यूतं, चत्वारि गव्यूतानि योजनम्। एतेन उत्सेधाङ्गुलेन किं प्रयोजनम्? एतेन उत्सेधाङ्गुलेन नैरयिकतिर्यग्योनिकमनुष्यदेवानां शरीरावगाहना माप्यते।सू.१९५।

टीका—अनन्तव्यावहारिकपरमाणुपुद्गलसंमिलनेन यत्सम्पद्यते तदाह—'अणंताणं' इत्यादिना। अनन्तानां व्यावहारिकपरमाणुपुद्गलानां समुदयसमिति समागमेन यन्निष्पद्यते सा एका उच्छ्लक्ष्णश्लक्ष्णिका इति प्रोच्यते, उत-प्राबल्येन श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका-उच्छ्लक्ष्णश्लक्ष्णिका, श्लक्ष्णश्लक्ष्णिकाद्युत्तरप्रमाणापेक्षया लघुतमेत्यर्थः। श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका इति प्रोच्यते। एवम् ऊर्ध्वरेण्वित्यादिरथरेणुपर्यन्तेष्वपि बोध्यम्। साम्प्रति-उच्छ्लक्ष्णश्लक्ष्णिकादिकानेव विभागशो ब्रवीति-या अष्ट उच्छ्लक्ष्णश्लक्ष्णिकाः सा एका श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका। तथा-या अष्ट श्लक्ष्णश्लक्ष्णिकाः सा एका ऊर्ध्वरेणुः। एवं पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरम् अष्टगुणितं बोद्धव्यं यावदङ्गुलम्।

"अणंताणं ववहारिय इत्यादि।"

शब्दार्थ—(अणंताणं ववहारियपरमाणुपोग्गलाणं समुदयसमिइसमागमेणं सा एगा उस्सण्हसण्हियाइ वा सण्हसण्हियाइ वा उड्ढरेणूइ वा तसरेणूइ वा रहरेणूइ वा) अनंतानंत व्यावहारिक परमाणुओं के समुदय समिति के समागम से जो उत्पन्न होता है वह एक उत्श्लक्ष्ण श्लक्ष्णिका है। यह श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका आदि जो उत्तरवर्ती प्रमाण है उन सबकी अपेक्षा लघुतम है। इससे-उत्श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका से-एक श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका उत्पन्न होती है। इससे एक उर्ध्वरेणु, इससे एक त्रसरेणु, त्रसरेणु से एक रथरेणु उत्पन्न होता है। (अट्ठउस्सण्हसण्हियाओ सा एगा सण्हसण्हिया अट्ठसण्हसण्हियाओ सा एगा उड्ढरेणू) आठ उच्छ्लक्ष्णश्लक्ष्णिकाओं से एक श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका उत्पन्न होती

"અણતાણં વવહારિય" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ-(અણંતાણં વવહારિયપરમાણુપોગ્ગલાણં સમુદયસમિઇસમાગમેણં સા એગા ઉસણ્હસણ્હિયા સણ્હસણ્હિયાઇ વા ઉડ્ઢરેણૂઇ વા તસરેણૂઇ વા રહરેણૂઇ વા) અનંતાનંત વ્યાવહારિક પરમાણુઓના સમુદય સમિતિના સમાગમથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તે એક ઉત્શ્લક્ષ્ણ શ્લક્ષ્ણિકા છે આ શ્લક્ષ્ણશ્લક્ષ્ણિકા વગેરે જે ઉત્તરવર્તી પ્રમાણ છે, તે સર્વની અપેક્ષા લઘુતમ છે એનાથી એટલે કે ઉત્શ્લક્ષ્ણ શ્લક્ષ્ણિકાથી એક શ્લક્ષ્ણશ્લક્ષ્ણિકા ઉત્પન્ન થાય છે. એનાથી એક ઉર્ધ્વરેણુ, એથી એક ત્રસરેણુ, ત્રસરેણુથી એક રથરેણુ ઉત્પન્ન થાય છે. (અટ્ઠ ઉસણ્હસણ્હિયાઓ સા એગા સણ્હસણ્હિયા અટ્ઠ સણ્હસણ્હિયાઓ સા એગા ઉડ્ઢરેણૂ) આઠ ઉત્શ્લક્ષ્ણ શ્લક્ષ્ણિકાઓથી એક શ્લક્ષ્ણશ્લક્ષ્ણિકા ઉત્પન્ન થાય

है। आठ श्लक्ष्णश्लक्ष्णिकाओं से एक ऊर्ध्वरेणु उत्पन्न होता है। (अट्ठ-उड्ढरेणुओ सा एगा तसरेणु) आठ ऊर्ध्वरेणुओं से एक त्रसरेणु होता है। (अट्ठतसरेणुओ सा एगा रहरेणू, अट्ठ रहरेणुओ देवकुरुउत्तर कुरूणं मणुआणं से एगे वालग्गे) आठ त्रसरेणुओ से एक रथरेणु होता है। आठ रथरेणुओं से देवकुरु और उत्तरकुरु के मनुष्यों का वह एक बालाग्र होता है। (अट्ठदेवकुरु-उत्तरकुरूणं मणुयाणं वालग्गा हरि-वासरम्मगवासाणं मणुयाणं से एगे वालग्गे) देवकुरुउत्तरकुरु के मनुष्यों के आठ बालाग्रों से हरिवर्ष और रम्यकवर्ष के मनुष्यों का वह एक बालाग्र होता है। (अट्ठ हरिवासरम्मगवासाणं मणुस्साणं वालग्गा) हरिवर्ष और रम्यकवर्ष के मनुष्यों के आठ बालाग्रों से (हेमवयहेरण्णवयाणं मणुस्साणं से एगे वालग्गे) हेमवत और हैरण्यवत क्षेत्र के मनुष्यों का एक बालाग्र होता है। (अट्ठ हेमवयहेरण्णवयाणं मणुस्साणं वालग्गा पुव्वविदेहअवरविदेहाणं मणुस्साणं से एगे वालग्गे) हैमवत और हैरण्यवत के मनुष्यों के आठ बालाग्रों का पूर्वविदेह और अपर विदेह के मनुष्यों का एक बालाग्र होता है। (अट्ठ पुव्वविदेहअवर-विदेहाणं मणुस्साणं वालग्गा भरहएरवयाणं मणुस्साणं से एगे वालग्गे)

છે. આઠ શ્લક્ષ્ણશ્લક્ષ્ણિકાઓથી એક ઉર્ધ્વરેણુ ઉત્પન્ન થાય છે (अट्ठ उड्ढरेणुओ सा एगा तसरेणु) આઠ ઉર્ધ્વરેણુઓથી એક ત્રસરેણુ થાય છે. (अट्ठ तसरेणूओ सा एगा रहरेणू अट्ठरह रेणूओ देवकुरु उत्तरकुरूण मणुआणं से एगे वालग्गे) આઠ ત્રસરેણુઓથી એક રથરેણુ થાય છે. આઠ રથરેણુઓથી દેવકુરુ અને ઉત્તરકુરુના માણસોનું એક બાલાગ્ર થાય છે. (अट्ठ देवकुरु उत्तर-कुरूणं मणुयाणं वालग्गा हरिवासरम्मगवासाण मणुयाणं से एगे वालग्गे) દેવકુરુ ઉત્તરકુરુના માણસોના આઠ વાલાગ્રોથી હરિવર્ષ અને રમ્યક વર્ષના માણસોનું એક વાલાગ્ર હોય છે (अट्ठ हरिवासरम्मगवासाणं मणुस्साणं वालग्गा) હરિવર્ષ અને રમ્યકવર્ષના માણસોના આઠ વાલાગ્રોથી (हेमवयहेरण्णवयाण मणुस्साणं से एगे वालग्गे) હૈમવત અને હૈરણ્યવત ક્ષેત્રના માણસોનો એક વાલાગ્ર થાય છે (अट्ठ हेमवयहेरण्णवयाण मणुस्साणं वालग्गा पुव्वविदेहअवरविदेहाणं से एगे वालग्गे) હૈમવત અને હૈરણ્યવતના માણસોના આઠ વાલાગ્રોથી પૂર્વવિદેહ અને અપરવિદેહના માણસોનું એક વાલાગ્ર થાય છે (अट्ठ पुव्व-विदेहअवरविदेहाणं मणुस्साणं वालग्गा भरहएरवयाणं मणुस्साणं से एगे वालग्गे). પૂર્વવિદેહ અપરવિદેહના માણસોના આઠ વાલાગ્રોનું ભરત અને

पूर्वविदेह अपरविदेह के मनुष्यों के आठ बालाग्रों का भरत और ऐरवत क्षेत्र के मनुष्यों का एक बालाग्र होता है। (अट्ठ भरहेरवयाणं मणुस्साणं वालग्गा सा एगा लिक्खा) भरत और और ऐरवत क्षेत्र के मनुष्यों के आठ बालाग्रों की एक लिक्षा होती है। (अट्ठ लिक्खाओ सा एगा जूया) आठ लिक्षाओं की एक यूका होती है। (अट्ठ जूयाओ से एगे जवमज्झे) आठ यूकाओं का एक यवमध्य होता है। (अट्ठ जवमज्झा से एगे अंगुले) आठ यवमध्यों का एक अंगुल होता है। इस प्रकार आठ उच्छ्लक्ष्णश्लक्ष्णिका की एक श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका आठ श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका का एक ऊर्ध्वरेणु, आठ ऊर्ध्वरेणु का एक त्रसरेणु इस प्रकार से ये सब पूर्व पूर्व की अपेक्षा उत्तरोत्तर अंगुल पर्यन्त आठ २ गुणित होते हैं। (एएणं अंगुलाणं पमाणेणं छ अंगुलाइं पादो) अंगुलों के इस प्रमाण से छह अंगुलों का एक पाद होता है। (बारस अंगुलाइं विहत्थी) १२ अंगुलों की एक वितस्ति होती है। (चउवीसं अंगुलाइं रयणी) २४ अंगुलों की एक रत्नि होती है। (अडयालीसं अंगुलाइं कुच्छी) ४८ अंगुलों की एक कुक्षि होती है। (छन्नवइ अंगुलाइं से एगे दंडेइवा) ९६ वें अंगुलों का एक दण्ड होता है। (धणूइवा जुगेइवा नालियाइ वा अक्खेइ वा मुसलेइवा) एक धनुष होता है, एक युग, एक नालिका एक

ઐરવત ક્ષેત્રના માણસોનું એક બાલાગ્ર થાય છે. (अट्ठ भरहेरवयाणं मणुस्साणं वालग्गा सा एगा लिक्खा) ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રના માણસોના આઠ બાલાગ્રોની એક લિક્ષા થાય છે. (अट्ठ लिक्खाओ सा एगा जूया) આઠ લિક્ષાઓની એક યૂકા (જૂ) થાય છે (अट्ठ जूयाओ से एगे जवमज्झे) આઠ યૂકાઓથી એક યવમધ્ય થાય છે (अट्ठ जवमज्झा से एगे अंगुले) આઠ યવમધ્યનો એક અંગુલ થાય છે. આ પ્રમાણે આઠ ઉત્શ્લક્ષ્ણશ્લક્ષ્ણિકાની એક શ્લક્ષ્ણ શ્લક્ષ્ણિકા, આઠ શ્લક્ષ્ણ શ્લક્ષ્ણિકાની એક ઉર્ધ્વરેણુ, આઠ ઉર્ધ્વરેણુની એક ત્રસરેણુ આ પ્રમાણે આ સર્વે પૂર્વ પૂર્વની અપેક્ષા ઉત્તરોત્તર અંગુલ સુધી આઠ આઠ ગુણિત થાય છે (एएणं अंगुलाणं पमाणेणं छ अंगुलाइं पादो) અંગુલોના આ પ્રમાણથી ૬ અંગુલોનો એક પાદ થાય છે (बारस अंगुलाइं विहत्थी) બાર અંગુલોની એક વિતસ્તિ થાય છે (चउवीस अंगुलाइं रयणी) ૨૪ અંગુલોની એક રત્નિ થાય છે. (अडयालीसं अंगुलाइं कुच्छी) ૪૮ અંગુલોની એક કુક્ષિ થાય છે (छन्नवइ अंगुलाइं से एगे दंडेइवा) ૯૬ અંગુલોનો એક દંડ થાય છે (धणूइवा जुगेइवा नालियाइ वा अक्खेइ वा मुसलेइ वा) એક ધનુષ થાય છે, એક યુગ, એક નાલિકા, એક અક્ષ અથવા એક મુસલ થાય

तथा-'एतेन अङ्गुलप्रमाणेन षडङ्गुलानि एकः पादः' इत्यादि, 'चत्वारि गव्यूतानि योजनम्' इत्यन्तं सुगमम्। एतस्य उत्सेधाङ्गुलस्य किं प्रयोजनम्? इत्याह-एतेन उत्सेधाङ्गुलेन नैरयिकतिर्यग्योनिकमनुष्याणां शरीरावगाहना-माप्यते इति। अत्रेदं बोध्यम् ननु उच्छ्लक्ष्णश्लक्ष्णिकादिषु पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् उत्तरोत्तरमष्टगुणितमुक्तम्, तथा च अनन्तव्यावहारिकपरमाणुपुद्गलैकीभवनेना-प्येते निष्पद्यन्ते इत्यप्युक्तम् इति विरोधो जायते? इति-चेदाह-एते हि अनन्त परमाणुनिष्पन्नत्वं न व्यभिचरन्तीति प्रथमं निर्विशेषेणोक्ता, पश्चात्तु विशिष्य प्रोक्ताः, इति न कोऽपि दोषः। तथा च-स्वतः परतो वा ऊर्ध्वाधस्तिर्यक्चलन-धर्मा रेणुः-ऊर्ध्वरेणुः। त्रस्यति=पौरस्त्यादिवायुप्रेरितो गच्छति यो रेणुः सत्र स-रेणुः। रथगमनोत्खातो रेणुः-रथरेणुः। वालाग्रलिक्षादयः प्रतीताः देवकुरूत्तर कुर्वादिवासिमनुष्याणां केशस्थूलताक्रमेण तत्तत् क्षेत्रशुभानुभावहानिर्भावनीया। उच्छ्लक्ष्णश्लक्ष्णिकाश्लक्ष्णश्लक्ष्णिका ऊर्ध्वरेणुरिति पदत्रयं 'परमाणु तसरेणु' इत्यादि गाथायामनुक्तमप्युपलक्षितव्यमिति ॥सू० १९५॥

अक्ष, अथवा एक मुसल होता है। (एएणं धणुप्पमाणेणं दो धणुसह-स्साइं गाउयं, चत्तारिगाउयाइं जोयणं) इस धनुषप्रमाण से दो हजार धनुष का एक गव्यूत-कोश-होता है। चार गव्यूतों का १ योजन होता है। (एएणं उस्सेहंगुलेणं किं पओयणं)

शंका—इस उत्सेधांगुल से किस प्रयोजन की सिद्धि होती है?

उत्तर—(एएणं उस्सेहंगुलेणं णेरइयतिरिक्खजोणियमणुस्सदेवाणं सरीरोगाहणा माविज्जइ) इस उत्सेधांगुल से नारक, तिर्यञ्च, मनुष्य और देव इनके शरीर की अवगाहना मापी जाती है।

भावार्थ—इस सूत्र द्वारा सूत्रकार ने उत्सेधांगुल की निष्पत्ति कैसे होती है? यह बात प्रकट की है तथा इसका प्रयोजन क्या है?—

છે (एएण धणुप्पमाणेण दो धणुसहस्साइ गाउयं चत्तारि गाउयाइं जोयणं) આ ધનુષ પ્રમાણથી બે હજાર ધનુષનો એક ગવ્યૂત (કોસ) થાય છે. ચાર ગવ્યૂતનો (ચાર કોસને) એક યોજન થાય છે (एएण उस्सेहगुलेण किं पओयणं)

શંકા-આ ઉત્સેધાંગુલથી કયા પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે?

ઉત્તર-(एएण उस्सेहगुलेणं णेरइयतिरिक्खजोणियमणुस्सदेवाण सरीरोगाहणा माविज्जइ) આ ઉત્સેધાંગુલથી નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ એમના શરીરની અવગાહના માપવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ-આ સૂત્ર વડે સૂત્રકારે ઉત્સેધાંગુલની નિષ્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે? આ વાત સ્પષ્ટ કરી છે, તેમજ તેનું પ્રયોજન શું છે? તે વિષે ચર્ચા

यह बात कही गई है। यहां पर ऐसी आशंका नहीं करनी चाहिए कि सूत्रकार ने पहिले तो ऐसा कहा है कि-उच्छ्लक्ष्णश्लक्ष्णिका आदिकों में पूर्व पूर्व की अपेक्षा आगे आगे के श्लक्ष्ण श्लक्ष्णिका आदिकों में अष्टगुनापना है। फिर बाद में ऐसा कहा है कि ये अनंत व्यावहारिक परमाणुओं के एकीभवनरूप-संयोग से भी निष्पन्न होते हैं-अतः इन दोनों प्रकार के कथनों में परस्पर में विरोध आता है-क्योंकि पूर्वकथनानुसार से उत्तरोत्तर में पहिले पहिले की अपेक्षा अष्टगुणता और द्वितीय कथन प्रकार से अनंत परमाणु निष्पन्नतारूप समानता जाहिर होती है। क्योंकि इन सबमें अनन्त परमाणुओं से निष्पन्न होनापना जो समान धर्म है, वह व्यभिचरित नहीं होता है। इस प्रकार प्रथम कथन प्रकार सामान्य रूप से है। और द्वितीय प्रकार विशेष रूप से है ऐसा जानना चाहिये तात्पर्य कहने का यह है कि इन सबमें "अनंत परमाणुओं से उत्पन्न होना" यह समान धर्म है-परन्तु यह समान धर्म सबमें होने पर भी पूर्व पूर्व की अपेक्षा उत्तरोत्तर में अष्ट गुणाधिकता रूप वैशिष्ट्य है। अपने आप या पर के निमित्त से जो ऊर्ध्व, अधः एवं तिर्यक् प्रचलन धर्मवाली रेणु है वह ऊर्ध्वरेणु है। रेणु नाम धूलीका है। यह स्वतः

કરવામાં આવી છે. અહીં આ જાતની આશંકા થવી જ ન જોઈએ કે સૂત્રકારે પહેલા તો એમ કહ્યું છે કે ઉચ્છ્લક્ષ્ણશ્લક્ષ્ણિકા વગેરે જે છે તે પૂર્વ-પૂર્વની અપેક્ષાએ ત્યાર પછીના-શ્લક્ષ્ણશ્લક્ષ્ણિકા વગેરે કરતાં આઠ ગણા વધારે છે. ત્યાર પછી આ પ્રમાણે કહ્યુ છે કે આ અનંત વ્યાવહારિક પરમાણુઓના એકીભવન રૂપ સંયોગથી પણ નિષ્પન્ન થાય છે. એથી આ બન્ને જાતના કથનોમાં પરસ્પર વિરોધ જેવું દેખાય છે કેમકે પૂર્વકથન પ્રકારથી ઉત્તરોત્તરમાં પૂર્વપૂર્વની અપેક્ષાએ અષ્ટગુણતા અને દ્વિતીય કથન પ્રકારથી અનંત પરમાણુ નિષ્પન્નતા રૂપ સમાનતા સ્પષ્ટ થાય છે. કેમકે આ સર્વેમાં અનંત પરમાણુઓથી નિષ્પન્નતા રૂપ જે સમાનધર્મ છે, તે વ્યભિચરિત થતો નથી આ પ્રમાણે પ્રથમ કથન પ્રકાર સામાન્ય રૂપથી જ છે. અને દ્વિતીય પ્રકાર વિશેષ રૂપથી છે, એમ જાણવુ જોઈએ તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે, આ સર્વમાં 'અનંત પરમાણુઓથી ઉત્પન્ન થવું' આ સમાન ધર્મ છે. પણ આ સમાન ધર્મ સર્વમા છે છતાએ પૂર્વપૂર્વની અપેક્ષાએ ત્યાર પછીના સર્વમાં અષ્ટગુણાધિકતા રૂપ વિશિષ્ટતા છે પોતાની મેળે જ અથવા બીજાથી પ્રેરિત થઈને જે ઉર્ધ્વ, અધઃ અને તિર્યક્ પ્રચલન ધર્મ યુક્ત રેણુ છે, તે ઉર્ધ્વરેણુ છે રેણુ ધૂલિનું નામ છે આ પોતાની મેળે અથવા તો પવન વગેરેથી પ્રેરિત

या पर-हवा-आदि का संबन्ध पाकर ऊपर की ओर भी उडती है, नीचे की ओर भी उडती है, तथा तिरछे रूप में भी उडती है। इसी का नाम ऊर्ध्वरेणु है। घर के भीतर छिद्र में होकर पडती हुई दण्डाकार सूर्य के प्रकाश में इस प्रकार से यह स्पष्ट प्रतीत होती है। हवा आदि के निमित्त से जो धूलिकण इधर उधर उड़ा करते हैं वे त्रसरेणु कहलाते हैं। रथ के चलने पर जो धूली चक्र के जोर से उखड़कर पीछे पीछे उड़ती है वह रथरेणु है। बालाग्र, लिक्षा आदि शब्दों का वाच्यार्थ प्रसिद्ध है। देवकुरु, उत्तर कुरु, हरिवर्ष, रम्यक आदि क्षेत्र में निवास करने वाले मनुष्यों के केशों की स्थूलता के क्रम से तत् तत् क्षेत्र संबन्धी शुभ अनुभाव की हीनता जाननी चाहिये। तात्पर्य कहने का यह है कि कालचक्र का परिवर्तन भरतक्षेत्र और ऐरवत क्षेत्र में ही होता है। शेष क्षेत्रों में नहीं। शेष पांच क्षेत्रों में निवास करने वाले प्राणियों के उपभोग आयु शरीर का परिमाण, पुण्यप्रभाव आदि सब अपने २ क्षेत्र के अनुसार सदा एक से रहते हैं किन्तु जैसा भरत और ऐरवत क्षेत्र में इनका परिवर्तन होता रहता है वैसा परिवर्तन इनका वहां नहीं होता। इसे इस प्रकार समझना चाहिये-हैमवत क्षेत्र के प्राणियों की स्थिति एक पल्य प्रमाण होती है। यहां निरन्तर उत्सर्पिणी के चौथे काल या अवसर्पिणी

थईने उपरनी तरफ पण उडे छे, नीचेनी तरफ पण उडे छे तेमज त्रांसी पण उडे छे एनुं ज नाम ऊर्ध्वरेणु छे घरनी अंदर काणाओमांथी दंडाकार सूर्यना प्रकाशमां ते स्पष्ट रूपे देखाय छे पवन वगेरेथी प्रेरित थईने जे धूलिकण आमतेम उडता रहे छे, ते त्रसरेणु कहेवाय छे रथ चालवाथी जे धूलि चक्रने लीधे उखडीने रथनी पाछळ पाछळ उडे छे, ते रथरेणु छे बालाग्र, लिक्षा आदि शब्दोना वाच्यार्थ प्रसिद्ध ज छे. देवकुरु, उत्तरकुरु, हरिवर्ष, रम्यक वगेरे क्षेत्रोमां रहेता माणसोना वाळोनी स्थूलताना क्रमथी तत् तत् क्षेत्र संबंधी शुभ अनुभावनी हीनता जाणवी जोइए तात्पर्य आ प्रमाणे छे के कालचक्रनु परिवर्तन भरत क्षेत्र अने ऐरवत क्षेत्रमा ज थाय छे. बाकीना क्षेत्रोमां नहि बाकीना पांच क्षेत्रोमां रहेता प्राणीओना उपभोग, आयु शरीरनु परिमाण, पुण्य, प्रभाव वगेरे सर्व पोतपोताना क्षेत्र मुजब सदा एक सरखा ज रहे छे पण जेवुं भरत अने ऐरवत क्षेत्रमां एमनामां परिवर्तन थतुं रहे छे, तेवु परिवर्तन तेमनामा त्या थतुं नथी आने आ प्रमाणे समजवु जोइए हैमवत क्षेत्रना प्राणीओनी स्थिति एक पल्य प्रमाण जेटली होय छे अहीं निरंतर उत्सर्पिणीना चोथा काल

के तीसरे काल जैसा अनुभाव प्रवर्तता है। मनुष्यों के शरीर की ऊंचाई दो हजार धनुष होती है। हरिवर्ष क्षेत्र के प्राणियों की अपेक्षा यहां के प्राणियों का पुण्य प्रभाव अल्प-हीन होता है। हरिवर्ष क्षेत्र के प्राणियों की स्थिति दो पल्य प्रमाण होती है। यहां निरन्तर उत्सर्पिणी के पांचवें या अवसर्पिणी के दूसरे काल जैसा अनुभाव प्रवर्तता है। मनुष्यों के शरीर की ऊँचाई चार हजार धनुष होती है। इनका पुण्यप्रभाव आदि हैमवत क्षेत्र के मनुष्यों की अपेक्षा विशिष्ट होता है परन्तु देवकुरु के मनुष्यों की अपेक्षा वह हीन होता है। देवकुरु के मनुष्यों की स्थिति तीन पल्यप्रमाण होती है। यहां निरन्तर उत्सर्पिणी के छठे काल या अवसर्पिणी के पहले काल जैसा अनुभाव प्रवर्तता है। मनुष्यों के शरीर की ऊँचाई छह हजार धनुष होती है। इनका पुण्य प्रभाव उपर्युक्त दोनों क्षेत्रों की अपेक्षा विशिष्टतम होता है। यही क्रम उत्तर दिशा के उत्तर कुरु, रम्यक और हैरण्यवत इन तीनों क्षेत्रों में समझना चाहिये। उत्तर कुरु में देवकुरु के समान, रम्यक में हरिवर्ष के समान और हैरण्यवत में हैमवत के समान पुण्यप्रभाव आदि हैं। किन्तु विदेहों की स्थिति इन भोगभूमि के क्षेत्रों की अपेक्षा बिल्कुल जुदी है। यहां

કે અવસર્પિણીના ત્રીજા કાલ જેવો અનુભવ પ્રવર્તે છે. માણસોના શરીરની ઊંચાઇ બે હજાર ધનુષ જેટલી હોય છે હરિવર્ષ ક્ષેત્રના પ્રાણીઓની અપેક્ષા અહીંના પ્રાણીઓનો પુણ્યપ્રભાવ અલ્પ (હીન) હોય છે. હરિવર્ષ ક્ષેત્રના પ્રાણીઓની સ્થિતિ બે પલ્ય પ્રમાણ જેટલી હોય છે અહીં નિરંતર ઉત્સર્પિણીના પાંચમાં અથવા અવસર્પિણીના બીજા કાલ જેવો અનુભવ પ્રવર્તે છે માણસોના શરીરની ઊંચાઈ ચાર હજાર ધનુષ જેટલી હોય છે એમનો પુણ્યપ્રભાવ વગેરે હૈમવત ક્ષેત્રના મનુષ્યોની અપેક્ષાએ વિશિષ્ટ હોય છે. પણ દેવકુરૂના મનુષ્યોની અપેક્ષાએ તે હીન હોય છે દેવકુરૂના મનુષ્યોની સ્થિતિ ત્રણ પલ્ય પમાણુ હોય છે અહીં નિરંતર ઉત્સર્પિણીના છઠ્ઠા કાલ કે અવસર્પિણીના પહેલા કાલ જેવો અનુભાવ પ્રવર્તે છે. માણસોના શરીરની ઊંચાઈ છ હજાર ધનુષ જેટલી હોય છે એમનો પુણ્યપ્રભાવ ઉપર્યુક્ત બન્ને ક્ષેત્રોની અપેક્ષા વિશિષ્ટતમ હોય છે એજ ક્રમિકતા ઉત્તર દિશાના ઉત્તરકુરૂ, રમ્ય અને હૈરણ્યવત આ ત્રણે ક્ષેત્રોમાં સમજવી જોઈએ ઉત્તરકુરૂમાં દેવકુરૂની જેમ. રમ્યકમાં હરિવર્ષની જેમ અને હૈરણ્યવતમાં હૈમવતની જેમ પુણ્યપ્રભાવ વગેરે છે પરંતુ વિદેહોની સ્થિતિ આ ભોગભૂમિના ક્ષેત્રોની અપેક્ષા સાવ જુદી છે અહીં ઉત્સર્પિણીના ત્રીજા કાલ કે અવસર્પિણીના ચોથા કાલ જેવો અનુભાવ સદા વિદ્યમાન રહે છે

मूलम्-णेरइयाणं भंते! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता? गोयमा! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा-भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य। तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा णं जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं पंच धणुसयाइं। तत्थ णं जा सा उत्तरवेउव्विया सा जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं धणुसहस्सं। रयणप्पहाए पुढवीए नेरइयाणं भंते! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता? गोयमा! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा-भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य, तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखिज्जइभागं उक्कोसेणं सत्त धणूइं तिण्णि रयणीओ छच्च अंगुलाइं, तत्थ णं जा उत्तरवेउव्विया सा जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं

उत्सर्पिणी के तीसरे काल या अवसर्पिणी के चौथे काल जैसा अनुभाव सदा विद्यमान रहता है। यहां १ कोटि पूर्व की स्थिति होती है। यहां का पुण्यप्रभाव पूर्वोक्त भोगभूमि के क्षेत्रोंकी अपेक्षा कम होता है। और इसकी अपेक्षा भरत और ऐरवत क्षेत्र के मनुष्यों का कम होता है। "परमाणू तसरेणू" इत्यादि गाथा में यद्यपि उच्छ्लक्ष्ण श्लक्ष्णिका, श्लक्ष्णश्लक्ष्णिका और ऊर्ध्वरेणु ये तीन पद नहीं कहे गए हैं-तौभी ये यहां उपलक्षण से गृहीत किये गये हैं, ऐसा जानना चाहिये॥ सू० १९५॥

અહીં એક કોટિ પૂર્વની સ્થિતિ હોય છે અહીંનો પુણ્યપ્રભાવ પૂર્વોક્ત ભોગભૂમિના ક્ષેત્રોની અપેક્ષા કમ હોય છે અને આની અપેક્ષાએ ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રના મનુષ્યોનો પુણ્ય પ્રભાવ અલ્પ હોય છે "परमाणू तसरेणू" વગેરે ગાથામાં જો કે ઉચ્છ્લક્ષ્ણશ્લક્ષ્ણિકા, શ્લક્ષ્ણશ્લક્ષ્ણિકા અને ઉર્ધ્વરેણુ આ ત્રણ પદ કહેવામાં આવ્યા નથી છતાં એ અહીં ઉપલક્ષણથી ગૃહીત થયેલાં છે, એમ જાણવું જોઈએ ॥ સૂ૦ ૧૯૫॥

पण्णरसधणू दोन्नि रयणीओ बारसअंगुलाइं। सक्करप्पहापुढ-वीए णेरइयाणं भंते! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता?, गोयमा! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा—भवधारणिज्जा य उत्तर-वेउव्विया य। तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं पण्णरस धणूइं दुण्णि रयणीओ बारस अंगुलाइं, तत्थ णं जा उत्तरवेउव्विया सा जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं एकतीसं धणूइं एक्करयणी य। वालुयप्पहापुढवीए णेरइयाणं भंते! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता, गोयमा! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा—भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं एकतीसं धणूइं इक्करयणी य, तत्थ णं जा सा उत्तर-वेउव्विया सा जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं बासट्ठि धणूइं दो रयणीओ य। एवं सव्वासिं पुढवीणं पुच्छा भाणियव्वा। पंकप्पहाए पुढवीए भवधारणिज्जा जहण्णेणं अंगुस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं बासट्ठि धणूइं दो रयणीओ य, उत्तरवेउव्विया जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं पणवीसं धणुसयाइं। धूमप्पहाए भवधारणिज्जा जहण्णेणं अंगु-लस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं पणवीसं धणुसयाइं, उत्तरवेउ-व्विया अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं अड्ढाइज्जाइं धणु-सयाइं। तमाए भवधारणिज्जा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्ज-

रभागं उक्कोसेणं अड्ढाइज्जाइं धणुसयाइं, उत्तरवेउव्विया जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं पंच धणुसयाइं। तमतमाए पुढवीए नेरइयाणं भंते! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता?, गोयमा! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा—भवधारणिज्जा य उत्तर-वेउव्विया य। तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं पंच धणुसयाइं, तत्थ णं जा उत्तरवेउव्विया सा जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्को-सेणं धणुसहस्सं। असुरकुमाराणं भंते! के महालिया सरीरोगा-हणा पण्णत्ता? गोयमा! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा—भवधारणि-ज्जा य उत्तरवेउव्विया य, तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं सत्त रयणीओ, जा उत्तरवेउव्विया सा जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं जोयणसयसहस्साइं। एवं असुरकुमारगमेणं जाव थणियकुमाराणं भाणियव्वं ॥सू० १९६॥

छाया—नैरयिकाणां भदन्त! कियन्महती शरीरावगाहना प्रज्ञप्ता? गौतम! द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—भवधारणीया च उत्तरवैक्रिया च। तत्र खलु या सा भव-धारणीया सा खलु जघन्येन अङ्गुलस्य असंख्येयभागम्, उत्कर्षेण पञ्च धनुः-शतानि, तत्र खलु या सा उत्तरवैक्रिया सा जघन्येन अङ्गुलस्य संख्येयभागं उत्कर्षेण धनुस्सहस्रं। रत्नप्रभायां पृथिव्यां नैरयिकाणां भदन्त! कियन्महती शरीरावगाहना प्रज्ञप्ता?, गौतम! द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—भवधारणीया च उत्तर-वैक्रिया च, तत्र खलु या सा भवधारणीया सा जघन्येन अङ्गुलस्य असंख्येय-भागं उत्कर्षेण सप्त धनूंषि त्रयो रत्नयः षडङ्गुलानि, तत्र खलु या सा उत्तरवैक्रिया सा जघन्येन अङ्गुलस्य संख्येयभागम् उत्कर्षेण पञ्चदशधनूंषि द्वौ रत्नी द्वादश-अङ्गुलानि। शर्कराप्रभापृथिव्यां नैरयिकाणां भदन्त! कियन्महती शरीरावगाहना

प्रज्ञप्ता? गौतम! द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा भवधारणीया च उत्तरवैक्रिया च, तत्र खलु या सा भवधारणीया सा। जघन्येन अङ्गुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेण पञ्चदश धनूंषि द्वौ रत्नी द्वादश अङ्गुलानि, तत्र खलु या सा उत्तरवैक्रिया सा जघन्येन अङ्गुलस्य संख्येयभागम् उत्कर्षेण एकत्रिंशद् धनूंषि एको रत्निश्च। वालुकाप्रभापृथिव्यां नैरयिकाणां भदन्त! कियन्महती शरीरावगाहना प्रज्ञप्ता, गौतम! द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—भवधारणीया च उत्तरवैक्रिया च, तत्र खलु या सा भवधारणीया सा जघन्येन अङ्गुलस्य असंख्येयभागं उत्कर्षेण एकत्रिंशत् धनूंषि एको रत्निश्च, तत्र खलु या सा उत्तरवैक्रिया सा जघन्येन अङ्गुलस्य संख्येयभागम् उत्कर्षेण द्विषष्टि धनूंषि द्वौ रत्नी च। एवं सर्वासां पृथिवीनां पृच्छा भणितव्या, पङ्कप्रभायां पृथिव्यां भवधारणीया जघन्येन अङ्गुलस्य असंख्येयभागं उत्कर्षेण द्विषष्टि धनूंषि द्वौ रत्नी च, उत्तरवैक्रिया जघन्येन अङ्गुलस्य संख्येयभागम् उत्कर्षेण पञ्चविंशतिः धनुःशतानि। धूमप्रभायां भवधारणीया अङ्गुलस्य संख्येयभागम् उत्कर्षेण पञ्चविंशतिः धनुःशतानि, उत्तरवैक्रिया जघन्येन अङ्गुलस्य संख्येयभागम् उत्कर्षेण अर्धतृतीयानि धनुःशतानि, तमसि भवधारणीया जघन्येन अङ्गुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेण अर्द्धतृतीयानि धनुःशतानि, उत्तरवैक्रिया जघन्येन अङ्गुलस्य संख्येयभागं उत्कर्षेण पञ्च धनुःशतानि, तमस्तमायां पृथिव्यां नैरयिकाणां भदन्त! कियन्महती शरीरावगाहना प्रज्ञप्ता?, गौतम! द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—भवधारणीया च उत्तरवैक्रिया च, तत्र खलु या सा भवधारणीया सा जघन्येन अङ्गुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेण पञ्च धनुः—शतानि, तत्र खलु या सा उत्तरवैक्रिया सा जघन्येन अङ्गुलस्य संख्येयभागम् उत्कर्षेण धनुःसहस्रम्। असुरकुमाराणां भदन्त! कियन्महती शरीरावगाहना प्रज्ञप्ता, गौतम! द्विविधा प्रज्ञप्ता, भवधारणीया च उत्तरवैक्रिया च, तत्र खलु या सा भवधारीया सा जघन्येन अङ्गुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेण सप्त रत्नयः, या उत्तरवैक्रिया सा जघन्येन अङ्गुलस्य संख्येयभागं उत्कर्षेण योजनशतसहस्राणि। एवम् असुरकुमारगमेन यावत् स्तनितकुमाराणां भणितव्यम् ॥सू० १९६॥

टीका—'णेरइयाणं' इत्यादि—

'एतेनोत्सेधाङ्गुलेन नैरयिकतिर्यग्योनिकमनुष्यदेवानां शरीरावगाहना-

---

"णेरइयाणं भंते" इत्यादि।

शब्दार्थ—उत्सेधाङ्गुल से नारक तिर्यञ्च, मनुष्य और देवों के शरीर की अवगाहना मापी जाती है। ऐसा जो पहिले १८९ वें सूत्र

"णेरइयाणं भंते!" ઈત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—ઉત્સેધાંગુલથી નારક, તિર્યંચ મનુષ્ય અને દેવોના શરીરની અવગાહના માપવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જે પહેલાં સૂત્ર ૧૮૯ માં કહે-

माप्यते' इत्युक्तम्। तत्र तेषां शरीरावगाहना कियन्महती भवति ? इति जिज्ञासितुकामः पृच्छति—'णेरइयाणं भंते' इत्यादि। हे भदन्त! नैरयिकाणां—नारकजीवानां शरीरावगाहना—अवगाहन्ते=अवतिष्ठन्ते जीवा अस्यामिति अवगाहना=नारकादितनुसमवगाढं क्षेत्रं नारकादितनुरेव वा, शरीरस्यावगाहना शरीरमेव वा अवगाहना सा कियन्महती=कियत्प्रमाणा प्रज्ञप्ता=प्ररूपिता भवताऽन्यैश्च तीर्थकृद्भिरिति गौतमस्वामिनः प्रश्नः। उत्तरयति भगवान्—हे गौतम! नैरयिकाणां शरीरावगाहना भवधारणीया उत्तरवैक्रियेति द्विविधा प्रज्ञप्ता। तत्र—भवे=नारकादिपर्यायभवनलक्षणे आयुः—समाप्तिं यावत् या सततं ध्रियते सा भवधारणीया शरीरावगाहना—

में कहा है—उस विषय में गौतम पूछते हैं कि (णेरइयाणं भंते! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता) हे भदन्त! नारक जीवों के शरीर की आप ने तथा अन्य तीर्थकरों ने अवगाहना कितनी कही है?

उत्तर—(गोयमा! दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम! नारक जीवों के शरीर की अवगाहना दो प्रकार की कही गई है। जिसमें जीव रहे, उसका नाम 'अवगाहना' है। नारक आदि के शरीर में अवष्टब्ध जो आकाशरूप क्षेत्र है वह अथवा—नारक आदि जीवों का जो शरीर है वह अवगाहना है, ऐसा इस अवगाहना शब्द का निष्कर्षार्थ है। यह दो प्रकार की कही गई है—एक भवधारणीय, और दूसरी उत्तरवैक्रिय। जो अवगाहना नरकादि पर्याय रूप भव में अपनी २ आयु की समाप्ति पर्यन्त धारण की जाती है वह भवधारणीय अवगाहना है। तथा जो स्वाभाविक शारीरिक अवगाहना के बाद किसी कार्य के वश से

વામાં આવ્યું છે, તે સંબંધમાં ગૌતમ સ્વામી પ્રશ્ન કરે છે કે (णेरइयाणं भंते! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता) હે ભદંત! નારક જીવોના શરીરની આપશ્રીએ તેમજ બીજા તીર્થંકરોએ અવગાહના કેટલી કહી છે?

ઉત્તર—(गोयमा! दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ! નારક જીવોના શરીરની અવગાહના બે પ્રકારની કહેવામાં આવી છે જેમાં જીવ રહે છે, તેનું નામ અવગાહના છે નરક વગેરેના શરીરથી અવષ્ટબ્ધ જે આકાશ રૂપ ક્ષેત્ર છે, તે અથવા નારક વગેરે જીવોનુ જે શરીર છે તે અવગાહના છે, એવો આ અવગાહના શબ્દનો નિષ્કર્ષાર્થ છે આ બે પ્રકારની કહેવામાં આવી છે એક ભવધારણીય અને બીજી ઉત્તરવૈક્રિય જે અવગાહના નારકાદિ પર્યાય રૂપ ભવમાં પોતપોતાના આયુની સમાપ્તિ સુધી ધારણ કરવામાં આવે છે, તે ભવધારણીય અવગાહના છે તેમજ જે સ્વાભાવિક શારીરિક અવગાહના પછી કોઈ

सहजशरीरगतावगाहनेत्यर्थः। या तु उत्तर=भवोत्तरकाले कार्यवशात् क्रियते सा उत्तरवैक्रिया। शरीरावगाहनाप्रमाणे पृष्टे शरीरावगाहनाया भेदकथनं शरीरावगाहनाप्रमाणप्रतिपत्त्यर्थं बोध्यम्। भेदकथनमन्तरा च शरीरावगाहनाप्रमाणकथनम-

अवगाहना की जाती है वह उत्तरवैक्रिय अवगाहना है। तात्पर्य कहने का यह है कि नर नारक आदि गति में प्राप्त जो शरीर है, वह भवधारणीय अवगाहना है। और इस प्राप्त अवगाहना रूप शरीर से जो और शरीर की विकुर्वणा होती है वह उत्तरवैक्रिय अवगाहना है। जैसे देव आदि अपने शरीर से कारणवश और २ शरीर बना लिया करते हैं।

शंका—शरीर की अवगाहना का प्रश्न ही प्रकृत में पूछा गया है, फिर यहां उसके अप्रकृत भेदों का कथन क्यों किया गया?

उत्तर—शंका-ठीक नहीं है क्योंकि इस प्रकार का कथन जो सूत्रकार ने किया है उसका कारण शरीर की अवगाहना के प्रमाण को स्पष्ट करने का है। क्योंकि भेद कथन किये बिना शरीर की अवगाहना के प्रमाण का कथन हो नहीं सकता है। इसी बात को सूत्रकार स्पष्ट करते हैं-(तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा णं जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं पंच धणुसयाइं) इनमें जो भवधारणीय अवगाहना है वह जघन्य से अंगुल के असंख्यातवे भागप्रमाण है

પણ નિમિત્તથી અવગાહના કરવામાં આવે છે, તે ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે નર, નારક, વગેરે ગતિમાં પ્રાપ્ત જે શરીર છે તે ભવધારણીય અવગાહના છે અને આ પ્રાપ્ત અવગાહના રૂપ શરીરથી જે બીજા શરીરની વિકુર્વણા થાય છે, તે ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના છે જેમ દેવ વગેરે પોતાના શરીરથી કારણવશ અન્ય શરીરો ધારણ કરી લે છે.

શંકા-શરીરની અવગાહના વિષે જે પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે તે પ્રકૃત રૂપમાં જ પૂછવામાં આવ્યો છે તો પછી અહીં તેના અપ્રકૃત ભેદોનું કથન કેમ કરવામા આવ્યું છે?

ઉત્તર-આ શંકા ઉચિત નથી કેમકે આ જાતનું કથન જે સૂત્રકારે કર્યું છે, તેનું કારણ શરીરની અવગાહનાના પ્રમાણને સ્પષ્ટ કરવુ એ છે, કેમકે ભેદ કથન કર્યા વિના શરીરની અવગાહનાના પ્રમાણનુ કથન થઈ શકે જ નહિ એજ વાતને સૂત્રકાર સ્પષ્ટ કરે છે-(तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा ण जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभाग, उक्कोसेण पंचधणुसयाइ) એમા જે ભવધારણીય અવગાહના છે, તે જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ છે અને

और उत्कृष्ट से, पांच सौ धनुष प्रमाण है। तथा उत्तरवैक्रिय जो अवगाहना है वह जघन्य से अंगुल के संख्यातवें भाग है और उत्कृष्ट से एक हजार धनुष प्रमाण है। यह सामान्य कथनरूप अवगाहना का प्रमाण नरकगति की अपेक्षा से किया गया है।

अब इसी विषय को सूत्रकार विशेषरूप से भिन्न २ पृथिवियों में भवधारणीय और उत्तरवैक्रिय रूप अवगाहना का प्रमाण कितना है? इस विषय को प्रश्नोत्तरपूर्वक कहते हैं—(रयणप्पहाए पुढवीए नेरइयाणं भंते! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता)

प्रश्न—हे भदंत! प्रथम रत्नप्रभा पृथिवी में नारकों की कितनी शरीरावगाहना कही है?

उत्तर—(गोयमा! दुविहा पण्णत्ता—तं जहा—भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य) वहां नारकों की शरीरावगाहना भवधारणीय और उत्तरवैक्रिय के भेद से दो प्रकार की कही गई है। (तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखिज्जइभागं उक्कोसेणं सत्तधणूइं तिण्णि रयणीओ छच्च अंगुलाइं) इनमें जो भवधारणीय अवगाहना है वह जघन्य की अपेक्षा अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है, और उत्कृष्ट की अपेक्षा सात धनुष तीन रत्नि एवं ६ अंगुल प्रमाण

ઉત્કૃષ્ટથી પાંચસો ધનુષ પ્રમાણ છે તેમજ ઉત્તરવૈક્રિય જે અવગાહના છે, તે જઘન્યથી અંગુલના સંખ્યાતના ભાગ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી એક હજાર ધનુષ પ્રમાણ છે આ સામાન્ય કથન રૂપ અવગાહનાનુ પ્રમાણ નરકગતિની અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યું છે

હવે એજ વિષયને સૂત્રકાર વિશેષ રૂપમાં વિભિન્ન-પૃથિવીઓમા ભવધારણીય અને ઉત્તરવૈક્રિય રૂપ અવગાહના પ્રમાણ કેટલું છે, તે પ્રશ્નોત્તરપૂર્વક કહે છે (रयणप्पहाए पुढवीए नेरइयाणं भंते! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता)

પ્રશ્ન—હે ભદંત! પ્રથમ રત્નપ્રભા પૃથિવીમાં નારકોની કેટલી શરીરાવગાહના કહેવામા આવી છે?

ઉત્તર-(गोयमा! दुविहा पण्णत्ता-तंजहा—भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य) ત્યા નારકોની શરીરાવગાહના ભવધારણીય અને ઉત્તરવૈક્રિયના રૂપમા બે પ્રકારની કહેવામા આવી છે. (तत्थण जा सा भवधारणिज्जा सा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखिज्जइभाग उक्कोसेणं सत्तधणूइं तिण्णि रयणीओ छच्च अंगुलाइ) આમાં જે ભવધારણીય અવગાહના છે તે જઘન્યની અપેક્ષા અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષા સાત ધનુષ, ત્રણ રત્નિ અને ૬

है। (तत्थ णं जा उत्तरवेउव्विया सा जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं पण्णरसधणू दोन्नि रयणीओ बारस अंगुलाइं) तथा जो उत्तर वैक्रियरूप अवगाहना है वह जघन्य की अपेक्षा अंगुल के संख्यातवें भाग प्रमाण है, और उत्कृष्ट की अपेक्षा पन्द्रह धनुष, दो रत्नि, १२ अंगुल प्रमाण है। (सक्करप्पहा पुढवीए णेरइयाणं भंते! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता) हे भदन्त! शर्करा पृथिवी में नारकों की शरीरावगाहना कितनी होती है?

उत्तर—(गोयमा! दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम! यह शरीरावगाहना वहां दो प्रकार की कही गई है (तं जहा) वह इस प्रकार से हैं-(भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य) एक भवधारणीय दूसरी उत्तरविक्रिया। (तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा, सा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं पण्णरसधणूइं दुण्णि रयणीओ, बारस अंगुलाइं) इनमें जो भवधारणीय अवगाहना है वह जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है और उत्कृष्ट से १५ धनुष दो रत्नि एवं १२ अंगुल प्रमाण है। (तत्थ णं जा सा उत्तरवेउव्विया सा जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं एकतीसं धणूइं एकरयणीय) उत्तर

અંગુલ પ્રમાણુ છે (तत्थ णं जा उत्तरवेउव्विया सा जहण्णेणं अंगुलस्स सखेज्जइ भागं उक्कोसेणं पण्णरसधणू दोण्णि रयणीओ बारस अंगुलाइं) તેમજ જે ઉત્તર-વૈક્રિય રૂપ અવગાહના છે તે જઘન્યની અપેક્ષા અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષા પંદર ધનુષ, બે રત્નિ, ૧૨ અંગુલ પ્રમાણુ છે. (सक्करप्पहा पुढवीए णेरइयाणं भंते! के महालिया सरीरोगहणा पण्णत्ता) હે ભદંત! શર્કરા પૃથિવીમાં નારકોની શરીરાવગાહના કેટલી છે?

ઉત્તર-(गोयमा! दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ! આ શરીરાવગાહના ત્યાં બે પ્રકારની કહેવામાં આવી છે. (तंजहा) તે આ પ્રમાણે છે. (भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य) એક ભવધારણીય અને બીજી ઉત્તરવૈક્રિય (तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा, सा जहण्णेणं अगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं पण्णरसधणूइं दुण्णि रयणीओ, बारस अंगुलाइ) આમાં જે ભવધારણીય અવગાહના છે, તે જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૫ ધનુષ બે રત્નિ અને ૧૨ અંગુલ પ્રમાણુ છે. (तत्थ णं जा सा उत्तरवेउव्विया सा जहण्णेणं अंगुलस्स सखेज्जइभागं उक्कोसेणं एकतीसं धणूइं एक्करयणी य)

सम्भव्यपि विज्ञेयम्। अत्र ओघतो विशेषतश्च द्विविधशरीरावगाहनाया जघन्योत्कृष्टप्रमाणमुक्तं तत् सुविज्ञेयतया न व्याख्यायते। विशेषश्चात्रेदं बोध्यम्—उत्कृष्टावगाहना सर्वास्वपि पृथिवीषु स्वकीयस्वकीयचरमप्रस्तटेषु भवति। भवधारणीयायाश्चोत्कृष्टायाः सकाशादुत्तरवैक्रिया सर्वत्र द्विगुणा बोध्या। इत्थं नैरयिकाणां

वैक्रिय अवगाहना जो है, वह जघन्य से अंगुल के संख्यातवें भाग प्रमाण और उत्कृष्ट से ३१ धनुष तथा १ रत्नि प्रमाण है। (वालुयप्पहा पुढवीए णेरइयाणं भंते! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता?) हे भदन्त! तीसरी पृथिवी वालुकाप्रभा में नारकियों के शरीर की अवगाहना कितनी है?

उत्तर—(गोयमा! दुविहा पण्णत्ता) गौतम! दो प्रकार की है। (तं जहा) वे प्रकार ये हैं–(भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य) एक भवधारणीय और दूसरी उत्तरविक्रिया। (तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं एक्कतीसं धणूइं इक्करयणी य) भवधारणीय अवगाहना जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण, और उत्कृष्ट से ३१ धनुष और १ रत्निप्रमाण है। (तत्थ णं जा सा उत्तरवेउव्विया सा जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं बासट्ठि धणूइं दो रयणीओ य) उत्तरवैक्रिय अवगाहना जघन्य से अंगुल के संख्यातवें भाग प्रमाण, और उत्कृष्ट से ६२ धनुष दो रत्नि प्रमाण है। (एवं सव्वासिं पुढवीणं पुच्छा भाणियव्वा) इसी प्रकार से

ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના જઘન્યથી અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ અને ઉત્કૃષ્ટથી ૩૧ ધનુષ તેમજ ૧ રત્નિ પ્રમાણુ છે. (वालुयप्पहा पुढवीए णेरइयाण भंते! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता?) હે ભદંત! ત્રીજી પૃથિવી વાલુકા પ્રભામાં નારકીઓના શરીરની અવગાહના કેટલી છે?

ઉત્તર–(गोयमा! दुविहा पणणत्ता) ગૌતમ બે પ્રકારની છે. (तंजहा) તે પ્રકારે આ પ્રમાણે છે. (भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य) એક ભવધારણીય અને બીજી ઉત્તરવૈક્રિયા (तत्थ ण जा सा भवधारणिज्जा सा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं एक्कतीसं धणूइ इक्करयणी य) ભવધારણીય અવગાહના જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણુ ઉત્કૃષ્ટ ૩૧ ધનુષ અને ૧ રત્નિ પ્રમાણુ છે (तत्थ णं जा सा उत्तरवेउव्विया सा जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभाग उक्कोसेण बासट्ठि धणूइं दो रयणीओ य) ઉત્તર વૈક્રિય અવગાહના જઘન્યથી અંગુલના સંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણુ અને ઉત્કૃષ્ટથી ૬૨ ધનુષ બે રત્નિ પ્રમાણુ છે. (एवं सव्वासि पुढवीणं पुच्छा भाणियव्वा)

शरीरावगाहना प्रमाणमुक्त्वाऽसुरादीनां शरीरावगाहनाप्रमाणमाह-'असुरकुमाराणं भंते! इत्यारभ्य 'थणियकुमाराणं भाणियव्वं' इत्यन्तेन सन्दर्भेण। व्याख्या निगदसिद्धा॥ सू० १९६॥

समस्त पृथिवियों के विषय में प्रश्न का उद्भावन कर लेना चाहिए-(पंकप्पहाए पुढवीए भवधारणिज्जा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं बासट्ठि धणूइं दो रयणीओ य) पंकप्रभा में भवधारणीय अवगाहना जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भागप्रमाण और उत्कृष्ट से बासठ धनुष प्रमाण दो रत्नि हैं। (उत्तरवेउव्विया जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं पणवीसं धणुसयाइं) उत्तरवैक्रिय अवगाहना जघन्य से अंगुल के संख्यातवें भाग प्रमाण और उत्कृष्ट से १२५ धनुष प्रमाण है। (धूमप्पहाए भवधारणिज्जा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसे पणवीसं धणुसयाइं) धूमप्रभा में भवधारणीय अवगाहना जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण और उत्कृष्ट से १२५ धनुष प्रमाण है। (उत्तरवेउव्विया अंगुलस्स संखेज्जइ भागं उक्कोसेणं अड्ढाइज्जाइं धणुसयाइं) उत्तर वैक्रिय अवगाहना जघन्य से अंगुल के संख्यातवें भाग प्रमाण और उत्कृष्ट से ढाई सौ २५० धनुष प्रमाण है। (तमाए भवधारणिज्जा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइ भागं, उक्कोसेणं अड्ढाइज्जाइं धणुसयाइं) तमःप्रभा नाम की छठी

આ પ્રમાણે સમસ્ત પૃથિવીઓના સબંધમાં પ્રશ્નોની ઉદ્ભાવના કરી લેવી જોઈએ (पंकप्पहाए पुढवीए भवधारिणिज्जा जहण्णेणं अंगुलस्स असखेज्जइ भागं, उक्कोसेणं बासट्ठिधणूइ दो रयणीओ य) પંકપ્રભામાં ભવધારણીય અવગાહના જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટથી ૬૨ ધનુષ પ્રમાણ અને બે રતિન છે. (उत्तरवेउव्विया जहण्णेणं अगुलस्स सखेज्जइभागं उक्कोसेणं पणवीसं धणुसयाइ) ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના જઘન્યથી અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૨૫ ધનુષ પ્રમાણ છે. (धूमप्पहाए भवधारणिज्जा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभ.ग, उक्कोसेणं पणवीसं धणुसयाइं) ધૂમ પ્રભામાં ભવધારણીય અવગાહના જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૨૫ ધનુષ પ્રમાણ છે. (उत्तरवेउव्विया अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेण अड्ढाइज्जाइं धणुसयाइं) ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના જઘન્યથી અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટથી ૨૫૦ ધનુષ પ્રમાણ છે. (तमाए भवधारणिज्जा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभाग उक्को-

पृथिवी में भवधारणीय अवगाहना जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भागप्रमाण, और उत्कृष्ट से अढाई सौ धनुषप्रमाण है। (उत्तरवेउव्विया जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं पंचधणुसयाइं) उत्तरवैक्रिय अवगाहना जघन्य से अंगुल के संख्यातवें भाग प्रमाण, और उत्कृष्ट से पांचसौ धनुष की है। (तमतमाए पुढवीए नेरइयाणं भंते! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता) तमस्तमा पृथिवी में नारकियों की हे भदन्त! कितनी अवगाहना है? (गोयमा! दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम! वहां दो प्रकार की अवगाहना कही गई है। (तं जहा) जैसे-(भवधारणिज्जाय उत्तरवेउव्विया य) १ भवधारणीय अवगाहना और दूसरी उत्तरवैक्रिय अवगाहना। (तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं पंचधनुसयाइं) भवधारणीय अवगाहना वहां जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भागप्रमाण है और उत्कृष्ट से पांचसौ धनुष प्रमाण है। (तत्थ णं जा उत्तरवेउव्विया सा जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं धणुसहस्सं) तथा वहां जो उत्तरवैक्रिय अवगाहना है वह जघन्य से अंगुल के संख्यातवें भागप्रमाण है और उत्कृष्ट से १ हजार धनुष

सेणं अड्ढाइज्जाइं धणुसयाइं) તમ.પ્રભા નામની છઠ્ઠી પૃથિવીમાં ભવધારણીય અવગાહના જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટથી ૨૫૦ ધનુષ પ્રમાણ છે. (उत्तरवेउव्विया जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं पच धणुसयाइं) ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના જઘન્યથી અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટથી ૫૦૦ ધનુષ જેટલી છે (तमतमाए पुढवीए नेरइयाणं भंते! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता) હે ભદંત! તમસ્તમા પૃથિવીમાં નારકીઓની કેટલી અવગાહના છે? (गोयमा! दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ! ત્યાં બે પ્રકારની અવગાહના કહેવામાં આવી છે. (तंजहा) જેમ કે (भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य) એક ભવધારણીય અવગાહના અને બીજી ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના (तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं पंच धणुसयाइ) ભવધારણીય અવગાહના ત્યાં જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૫૦૦ ધનુષ પ્રમાણ છે. (तत्थ णं जा उत्तरवेउव्विया सा जहण्णेण अंगुलस्स संखेज्जइ भागं उक्कोसेण धणुसहस्सं) તેમજ ત્યાં જે ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના છે, તે જઘન્યથી અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧ હજાર

प्रमाण है। सूत्रकार ने जो सामान्य रूप से और विशेपरूप से दोनों प्रकार की अवगाहना का प्रमाण जघन्य और उत्कृष्ट का कहा है वह सुज्ञेय होने के कारण टीका में व्याख्यात नहीं किया है। उत्कृष्ट अवगाहना सातों पृथिवियों में अपने २ अन्तिम प्रस्तरों में होती है। भवधारणीय अवगाहना का जो उत्कृष्ट प्रमाण होता है उससे दूना प्रमाण सर्वत्र उत्तरवैक्रिय अवगाहना का होता है-ऐसा जानना चाहिए। इस प्रकार नारक जीवों की शरीरावगाहना का प्रमाण कहकर अब सूत्रकार असुरआदिकों की शरीरावगाहना का प्रमाण कहते हैं-(असुरकुमाराणं भंते ! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता)

प्रश्न—हे भदन्त ! असुरकुमार देवों की शरीरावगाहना कितनी है ?

उत्तर—(गोयमा !) हे गौतम ! (दुविहा पण्णत्ता) यहाँ शरीरावगाहना दो प्रकार की प्रज्ञप्त हुई है-(तं जहा) वे प्रकार ये हैं-(भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य) एक भवधारणीय और दूसरा उत्तरवैक्रिय। (तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइ भागं उक्कोसेणं सत्त रयणीओ) इनमें जो भवधारणीय अवगाहना है वह जघन्य से वहां पर अंगुल के असंख्यातवें भागप्रमाण है, और

ધનુષ પ્રમાણુ છે. સૂત્રકારે જે સામાન્ય રૂપથી અને વિશેષ રૂપથી બન્ને પ્રકારની અવગાહનાનું પ્રમાણુ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ કહ્યું છે તે સુજ્ઞેય હોવાથી ટીકામાં ચર્ચવામાં આવ્યું નથી ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના સાતેસાત પૃથિવીઓમાં પોતપોતાના અંતિમ પ્રસ્તરોમાં હોય છે ભવધારણીય અવગાહનાનું જે ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણુ હોય છે તેના કરતાં બમણું પ્રમાણુ સર્વત્ર ઉત્તરવૈક્રિયઅવગાહનાનું હોય છે એમ જાણવું જોઈએ આ પ્રમાણે નારક જીવોની શરીરાવગાહનાનું પ્રમાણુ કહીને હવે સૂત્રકાર અસુરકુમાર વગેરેની શરીરાવગાહનાનું પ્રમાણુ કહે છે.

(असुरकुमाराणं भंते ! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता)

પ્રશ્ન–હે ભદંત ! અસુરકુમાર દેવોની શરીરાવગાહના કેટલી કહી છે ?

ઉત્તર–(गोयमा !) હે ગૌતમ (दुविहा पण्णत्ता) અહીં શરીરાવગાહના બે પ્રકારની પ્રજ્ઞપ્ત થયેલ છે. (तजहा) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે (भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य) એક ભવધારણીય અને બીજી ઉત્તરવૈક્રિય (तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं सत्त रयणीओ) આમાં જે ભવધારણીય અવગાહના છે, તે જઘન્યથી ત્યાં અંગુલના અસંખ્યા-

सूत्र—पुढविकाइयाणं भंते! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि असंखेज्जइभागं। एवं सुहुमाणं ओहियाणं अपज्जत्तगाणं च भाणियव्वं। एवं जाव बादरवाउकाइयाणं पज्जत्तगाणं भाणियव्वं। वणस्सइकाइयाणं भंते! के महालिया सरीरोवगाहणा पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं सातिरेगं जोयणसहस्सं। सुहुमवणस्सइकाइयाणं ओहियाणं अपज्जत्तगाणं पज्जत्तगाणं तिण्हंपि जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं।

उत्कृष्ट से सात रत्नि प्रमाण है। (जा उत्तरवेउव्विया सा जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं, उक्कोसेणं जोयणसयसहस्साइं) तथा जो वहां पर उत्तरवैक्रियअवगाहना है वह जघन्य से अंगुल के संख्यातवें भागप्रमाण है और उत्कृष्ट से १ लाख योजन प्रमाण है (एवं असुरकुमारगमेणं जाव थणियकुमाराणं भाणियव्वं) यहां पर असुरकुमारों की दोनों प्रकार की अवगाहना का जितना प्रमाण कहा गया है उतना ही प्रमाण नागकुमार, विद्युत्कुमार, सुवर्णकुमार, अग्निकुमार, वायुकुमार और स्तनितकुमारादि भवनवासिनिकाय के देवों की दोनों प्रकार की अवगाहना जाननी चाहिये ॥ सू० १९६ ॥

તમા ભાગ પ્રમાણ છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી સાત રત્નિ પ્રમાણ છે (जा उत्तरवेउव्विया सा जहण्णेणं अंगुलस्स सखेज्जइभ ग, उक्कोसेणं जोयण सयसहस्साइ) તેમજ જે ત્યા ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના છે, તે જઘન્યથી અંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧ લાખ યોજન પ્રમાણ છે (एव असुरकुमारगमेण जाव थणियकुमाराणं भाणियव्वं') અહી અસુરકુમારની બન્ને પ્રકારની અવગાહનાનું જેટલું પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે, તેટલુ જ પ્રમાણ નાગકુમાર, વિદ્યુત્કુમાર, સુવર્ણકુમાર, અગ્નિકુમાર, વાયુકુમાર અને સ્તનિતકુમાર વગેરે ભવનવાસિનિકાયના દેવોની બન્ને પ્રકારની અવગાહનાનું જાણવું જોઈએ. ॥સૂ૦૧૯૬॥

बादरवणस्सइकाइयाणं जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं सातिरेगं जोयणसहस्सं, अपज्जत्तगाणं जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं पज्जत्तगाणं जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं सातिरेगं जोयणसहस्सं। बेइंदियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं बारसजोयणाइं। अपज्जत्तगाणं जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं। पज्जत्तगाणं जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं बारसजोयणाइं। तेइंदियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं तिण्णि गाउयाइं। अपज्जत्तगाणं जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं। पज्जत्तगाणं जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं तिण्णि गाउयाइं। चउरिंदियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं चत्तारि गाउयाइं। अपज्जत्तगाणं जहन्नेणं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं। पज्जत्तगाणं जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं चत्तारि गाउयाइं ॥सू० १९७॥

छाया—पृथिवीकायिकानां भदन्त! कियन्महती शरीरावगाहना प्रज्ञप्ता? गौतम! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागं उत्कर्षेणापि अंगुलस्यासंख्येयभागम् एवं सूक्ष्माणाम् औघिकानाम् अपर्याप्तकानां च भणितव्यं। एवं यावद् बादरवायुकायिकानां पर्याप्तकानां भणितव्यम् वनस्पतिकायिकानाम् भदन्त! कियन्महती शरीरावगाहना प्रज्ञप्ता? गौतम! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेण सातिरेकं योजनसहस्रम्। सूक्ष्मवनस्पतिकायिकानाम् औघिकानाम् अपर्याप्तकानां पर्याप्तकानां त्रयाणामपि जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेणापि अंगुलस्य असंख्येयभागम् बादरवनस्पतिकायिकानां जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम्, उत्कर्षेण सातिरेकं योजनसहस्रम्, अपर्याप्तकानां जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम्, उत्कर्षेणापि अंगुलस्य असंख्येयभागम्, पर्याप्तकानां जघन्येन अंगुलस्य असंख्येय-

भागम् उत्कर्षेण सातिरेकं योजनसहस्रम्। द्वीन्द्रियाणां पृच्छा, गौतम! जघन्येन! अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेण द्वादशयोजनानि, अपर्याप्तकानां जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेणापि अंगुलस्य असंख्येयभागम्, पर्याप्तकानां जघन्येन अंगुलस्याऽसंख्येयभागम् उत्कर्षेण द्वादश योजनानि। त्रीन्द्रियाणां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेण त्रीणि गव्यूतानि अपर्याप्तकानां जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम्, उत्कर्षेणापि अंगुलस्य, असंख्येयभागम्, पर्याप्तकानाम् जघन्येन अंगुलस्याऽसंख्येयभागं उत्कर्षेण त्रीणि गव्यूतानि। चतुरीन्द्रियाणां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम्, उत्कर्षेण चत्वारि गव्यूतानि, अपर्याप्तकानां जघन्येन उत्कर्षेणापि अंगुलस्य असंख्येयभागम्, पर्याप्तकानां जघन्येन अंगुलस्याऽसंख्येयभागं उत्कर्षेण चत्वारि गव्यूतानि ॥सू० १९७॥

टीका—"नेरइया असुराई, पुढवाई बेंदियादओ तहय। पंचेंदियतिरिय-नरा, वंतरजोइसियवेमाणी"। छाया—नैरयिका असुरादयः पृथिव्यादयो द्वीन्द्रियादयस्तथा च। पञ्चेन्द्रियतिर्यङ्नरा व्यन्तरज्योतिष्कवैमानिकाः। इति समयप्रसिद्धचतुर्विंशतिदण्डकस्थ प्रथमद्वितीयपदयोरवगाहनामानं निरूपितम्। सम्प्रति पृथिव्यादिपदेऽवगाहनामाह 'पुढवीकाइयाणं भंते!' इत्यादि। इह प्रथमम् औधिक-

"पुढविकाइयाणं भंते" इत्यादि।

शब्दार्थ—(पुढविकाइयाणं भंते! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता?) हे भदन्त! पृथिवीकायिक जीवों की शरीरावगाहना कितनी कही गई है?

उत्तर-(जहन्नेणं अंगुलस्य असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं) पृथिवीकायिक जीवों की शरीरावगाहना जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण प्रज्ञप्त हुई है। और उत्कृष्ट से भी अंगुल के असंख्यातवें भाग ही प्रज्ञप्त हुई है। "नेरइया असुराई, पुढ-

"પુઢવિકાઇયાણં ભંતે!" ઈત્યાદિ—

શબ્દાર્થ-(પુઢવિકાઇયાણં ભંતે! કે મહાલિયા સરીરોગાહણા પણ્ણત્તા?) હે ભદંત! પૃથિવીકાયિક જીવોની શરીરાવગાહના કેટલી પ્રજ્ઞપ્ત થયેલી છે?

ઉત્તર-(જહન્નેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઇભાગ ઉક્કોસેણં વિ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઇ ભાગં) પૃથિવીકાયિક જીવોની શરીરાવગાહના જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ પ્રજ્ઞપ્ત થયેલી છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ જ પ્રજ્ઞપ્ત થયેલી છે "નેરઇયા અસુરાઈ, પુઢવાઈ"

पृथिवीकायिकानामवगाहनामानं निरूप्यते १, ततस्तेषामेव ओघतः सूक्ष्माणाम् २, ततः सूक्ष्माणामप्यपर्याप्तानाम् ३, तथा पर्याप्तानाम् ४, तत औघिकबादराणाम् ५, तत एषामेव अपर्याप्तविशेषितानां ६, तथा पर्याप्तविशेषितानां चावगाहनामानं निरूप्यते। एषु सप्तस्वपि स्थानेषु पृथिवीकायिकानामङ्गुलासंख्येयभाग एवाव-

---

वाई" इस सिद्धान्तसंमत गाथा द्वारा जो २४ दण्डक-स्थान प्ररूपित किये गये हैं सो उनमें जो ये नारक एवं असुरादि दो पद हैं, इन दो पदों के वाच्यार्थ नारक और असुरकुमार आदि भवनवासिनिकाय के देवों की शरीरावगाहना तो १९१ वें सूत्र द्वारा प्रतिपादित की जा चुकी है। अब इस सूत्र द्वारा सूत्रकार "पुढवाई" इस पद वाच्यार्थ की शरीरावगाहना प्रतिपादित कर रहे हैं-इसमें सर्वप्रथम उन्होंने सामान्यरूप से पृथिवीकायिक जीवों का अवगाहनामान प्रदर्शित किया है। इससे सामान्य रूप से उन्हीं पृथिवीकायिक संबन्धी सूक्ष्म जीवों का, बाद में पृथिवीकायिक सूक्ष्म अपर्याप्तकों का पृथिवीकायिक सूक्ष्म पर्याप्तकों का, सामान्यरूप से बादर पृथिवीकायिक जीवों का बादरपृथिवीकायिक अपर्याप्तक जीवों का और बादर पृथिवीकायिक पर्याप्तकों का, अवगाहना मान निरूपित हो जाता है। तात्पर्य कहने का यह है कि इन सप्त स्थानों में पृथिवीकायिक जीवों का अवगाहना प्रमाण अंगुल के असंख्यातवें भागप्रमाण ही जानना चाहिये।

આ સિદ્ધાન્તસંમત ગાથા વડે જે ૨૪ દંડક-સ્થાન પ્રરૂપિત કરવામાં આવ્યાં છે. તેમાં જે નારક અને અસુરાદિ બે પદો છે, આ બે પદોના વાચ્યાર્થ નારક અને અસુરકુમાર વગેરે ભવનવાસિનિકાયના દેવોની શરીરાવગાહના ૧૯૧મા સૂત્ર વડે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવી છે. હવે આ સૂત્ર વડે સૂત્રકાર "પુઢવાઈ" આ પદ વાચ્યાર્થની શરીરાવગાહના પ્રતિપાદિત કરી રહ્યા છે. આમાં સૌ પ્રથમ તેમણે સામાન્ય રૂપથી પૃથિવીકાયિક જીવોનું અવગાહનામાન પ્રદર્શિત કર્યું છે. એનાથી સામાન્ય રૂપથી તે પૃથિવીકાયિક સંબંધી સૂક્ષ્મ જીવોનું, ત્યાર પછી પૃથિવી કાયિક સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તકોનું, પૃથિવીકાયિક સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તકોનું, સામાન્ય રૂપથી બાદર પૃથિવીકાયિક જીવોનું બાદર પૃથિવીકાયિક અપર્યાપ્તક જીવોનું અને બાદર પૃથિવીકાયિક પર્યાપ્તકોનું અવગાહનામાન નિરૂપિત થઈ જાય છે. કહેવાનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે આ સપ્ત સ્થાનોમાં પૃથિવીકાયિક જીવોનું અવગાહના પ્રમાણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જ જાણવું જોઈએ.

गाहना। ननु यदि अङ्गुलासंख्येयभाग एवावगाहना तर्हि एषां जघन्योत्कृष्टता-विचारो विरुध्येतेति चेदाह-यद्यप्येषामङ्गुलासंख्येयभाग एवावगाहना, तथापि असंख्येयकस्य ऽसंख्येयभेदत्वेन तत्रापि तारतम्यसंभवाज्जघन्योत्कृष्टताविचारो न विरुध्यते। एवमप्तेजोवायुवनस्पतिसम्बन्धिषु सप्तसु स्थानेष्वसंख्येयभागाव-गाहना बोध्या। नवरम्-औधिकबादरवनस्पतिषु पर्याप्तेषु तेषु जघन्यतोऽङ्गुला-संख्येयभागरूपा, उत्कृष्टतस्तु समुद्राद्युत्पन्नकमलनालाद्याश्रित्य सातिरेकयोजनसह-स्रमानाऽवगाहना बोध्या। अत्रोच्यते-ननु यद्येवं भेदतोऽवगाहना स्वीक्रियते तर्हि

शंका—यदि पृथिवीकायिक जीवों का अवगाहनामान अंगुल के असंख्यातवें भागमात्र ही है, तो फिर इनका जघन्य और उत्कृष्टरूप से जो अवगाहना का प्रमाण प्रकट किया गया है, वह विरुद्ध पड़ता है क्योंकि जघन्य और उत्कृष्ट अवगाहना में यहां कोई फर्क तो है ही नहीं।

उत्तर—ऐसा नहीं है, क्यों कि अंगुल के असंख्यातवें भाग के भी असंख्यात भेद होते हैं, इसलिये अंगुल के असंख्यातवें भाग में तरतमता की वजह से जघन्य उत्कृष्ट का विचार यहां विरुद्ध नहीं पड़ता है। इसी प्रकार अप् तेज, वायु और वनस्पतिकायिक जीवों संबन्धी सात स्थानों में अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण अवगाहना जघन्य उत्कृष्टरूप से जाननी चाहिये। परन्तु सामान्य वनस्पतिकायिक जीवों में, तथा पर्याप्तकवनस्पतिकायिक जीवों में जघन्य अवगाहना का प्रमाण अंगुल के असंख्यातवें भाग है, और उत्कृष्ट अवगाहना का प्रमाण समुद्र आदि में उत्पन्न हुए कमलनाल की अपेक्षा कुछ अधिक एक हजार योजन का है।

શંકા-જો પૃથિવીકાયિક જીવોનું અવગાહનામાન અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ માત્ર જેટલું જ છે તો પછી એમનું જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી જે અવગાહના-પ્રમાણ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે, તે વિરૂદ્ધ રૂપમાં લાગે છે. કેમકે જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનામાં અહીં કોઈ પણ જાતનો તફાવત નથી.

ઉત્તર-આ બરાબર નથી કેમકે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગના પણ અસંખ્યાત ભેદો થાય છે. એટલા માટે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગમાં તારતમ્યતાને લીધે જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટનો વિચાર ત્યાં વિરૂદ્ધ રૂપે દેખાતો નથી. આજ પ્રમાણે અપ્, તેજ, વાયુ અને વનસ્પતિકાયિક જીવો સંબંધી સાત સ્થાનોમાં અંગુલના અસખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ અવગાહના જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ-રૂપથી જાણવી જોઇએ પણ સામાન્ય વનસ્પતિકાયિક જીવોમાં તેમજ પર્યાપ્તક વનસ્પતિકાયિક જીવોમાં જઘન્ય અવગાહનાનું પ્રમાણ અંગુલના અસંખ્યાતમા

नारकासुरकुमारादिष्वपि अपर्याप्तभेदतोऽवगाहना कस्मान्नोक्ता ? इति चेदाह- नारकासुरकुमारादयो हि सर्वेऽपि लब्धिसंपन्नत्वात् पर्याप्ता एव भवन्ति नत्वपर्याप्ताः, अतोऽपर्याप्तत्वलक्षणस्य प्रकारान्तरस्य तेष्वसंभवान्नभेदतोऽवगाहना चिन्त्यते, इति। अथ द्वीन्द्रियादिपदेऽवगाहनामानं प्ररूपयितुमाह-'बेइंदियाणं पुच्छा' इत्यादि अत्रौघिकद्वीन्द्रियाणामपर्याप्तानां पर्याप्तानां चेति स्थानत्रयेऽवगाहना

शंका—यदि इस प्रकार से अवगाहना प्रमाण में भेद स्वीकार किया जाता है तो फिर नारक, असुरकुमार आदि में भी अपर्याप्त की अपेक्षा लेकर अवगाहना प्रकट करनी चाहिये थी-परन्तु वहां इस रूप से अवगाहना तो कही नहीं है-सो इसका क्या कारण है ?

उत्तर-नारक एवं असुरकुमार आदि सब पर्याप्त लब्धिसंपन्न होने के कारण पर्याप्त ही होते हैं अपर्याप्तक नहीं। इसलिये अपर्याप्तत्वरूप प्रकारान्तर को लेकर वहां अवगाहना का मान प्रकट नहीं किया गया है। क्यों कि इस प्रकारान्तर की वहां संभावना ही नहीं है। अब सूत्रकार द्वीन्द्रियादि पद वाच्य द्वीन्द्रियादि जीवों में अवगाहना के मान को प्रश्नोत्तर पूर्वक प्रकट करते हैं-(बेइंदियाणं पुच्छा गोयमा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं बारस जोयणाइं)

प्रश्न-हे भदन्त ! द्वीन्द्रिय जीवों में अवगाहना का मान कितना है ?

ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાનું પ્રમાણ સમુદ્ર વગેરેમાં ઉત્પન્ન થયેલ કમલનાલની અપેક્ષાએ કંઇક વધારે એક હજાર યોજન જેટલું છે.

શંકા-જો આ પ્રમાણે અવગાહના પ્રમાણમાં ભેદ સ્વીકાર કરવામાં આવે છે તો પછી નારક, અસુરકુમાર વગેરેમાં પણ અપર્યાપ્તકની અપેક્ષાથી અવગાહના પ્રકટ કરવી જોઇતી હતી. પણ ત્યાં તો આ રૂપમાં અવગાહના કહેવામાં આવી નથી, તો આનું શું કારણ છે ?

ઉત્તર-નારક અને અસુરકુમાર વગેરે સર્વ પર્યાપ્ત લબ્ધિસંપન્ન હોવાથી પર્યાપ્ત જ હોય છે, અપર્યાપ્તક હોતા નથી એટલા માટે અપર્યાપ્તક રૂપ પ્રકારાન્તરને લઈને ત્યાં અવગાહનાનુંમાન પ્રકટ કરવામાં આવ્યું નથી કેમકે આ પ્રકારાન્તરની ત્યાં સંભાવના જ નથી. હવે સૂત્રકાર દ્વીન્દ્રિયાદિ પદવાચ્ય દ્વીન્દ્રિયાદિ જીવોમાં અવગાહનાનામાનને પ્રશ્નોત્તરપૂર્વક પ્રકટ કરે છે. (बेइंदियाणं पुच्छा, गोयमा, जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण बारस जोयणाइं)

પ્રશ્ન-હે ભદંત ! દ્વીન્દ્રિય જીવોમાં અવગાહનાનુંમાન કેટલું છે ?

विचार्यते। एतेषु बादरत्वमेव संभवति न तु सूक्ष्मत्वम्, अतो नात्र सूक्ष्मत्वेन चिन्ता क्रियते। द्वादशयोजनपरिमिता शरीरावगाहना स्वयम्भूरमणादि जातानां शङ्खानां बोध्या। एवमेव त्रीन्द्रियेषु चतुरिन्द्रियेषु च स्थानत्रयेऽवगाहना बोध्या।

उत्तर :— हे गौतम! जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है और उत्कृष्ट से बारह योजन प्रमाण है। यह सामान्यरूप से द्वीन्द्रियजीवों की अवगाहना का प्रमाण कहा गया है। (अपज्जत्तगाणं जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं वि अंगुलस्स असंखेज्जइ भागं) अपर्याप्तक जो द्वीन्द्रिय जीव है उनकी अवगाहना जघन्य से और उत्कृष्ट से भी अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है। (पज्जत्तगाणं जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं बारसजोयणाइं पर्याप्तक जो द्वीन्द्रिय जीव है उनकी अवगाहना जघन्य में अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है और उत्कृष्ट से १२ योजन प्रमाण है। यह १२ योजन प्रमाण अवगाहना स्वयंभूरमण आदि में उत्पन्न हुए शंखो की अपेक्षा कही गई जाननी चाहिये। (तेइंदियाणं पुच्छा–गोयमा! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं तिण्णि गाउयाइं)

प्रश्न—हे भदन्त! त्रीन्द्रिय जीवों की अवगाहना का क्या प्रमाण है?

उत्तरः—हे गौतम! त्रीन्द्रिय जीवों की जघन्य अवगाहना अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है और उत्कृष्ट अवगाहना तीन कोश की

ઉત્તર–હે ગૌતમ! જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી બાર યોજન પ્રમાણ છે. આ સામાન્ય રૂપથી દ્વીન્દ્રિય જીવોની અવગાહનાનું પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે. (अपज्जत्तगाणं जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभाग, उक्कोसेणं वि अंगुलस्स असखेज्जइ भागं) અપર્યાપ્તક જે દ્વીન્દ્રિય જીવો છે, તેમની અવગાહના જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. (पज्जत्तगाण जहन्नेणं अंगुलस्स असखेज्जइभागं, उक्कोसेण बारसजोयणाइं) પર્યાપ્તક જે દ્વીન્દ્રિય જીવો છે તેમની અવગાહના જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૨ યોજન પ્રમાણ છે. આ બાર યોજન પ્રમાણ અવગાહના સ્વયંભૂરમણ વગેરેમાં ઉત્પન્ન થયેલ શંખોની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવી છે (तेइंदियाण पुच्छा–गोयमा! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जभाग, उक्कोसेणं तिण्णि गाउयाइ)

પ્રશ્ન–હે ભદંત! ત્રીન્દ્રિય જીવોની અવગાહનાનું પ્રમાણ કેટલું છે?

ઉત્તર–હે ગૌતમ! ત્રીન્દ્રિય જીવોની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ત્રણ ગાઉ જેટલી

है। यह त्रीन्द्रिय जीवों की अवगाहना का प्रमाण सामान्य रूप से कहा गया जानना चाहिये। (अपज्जत्ताणं जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइ भागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं) त्रीन्द्रिय जीवों में अपर्याप्तक त्रीन्द्रिय जीवों की अवगाहना जघन्य और उत्कृष्ट से अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है। (पज्जत्तगाणं जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं तिण्णि गाउयाइं) पर्याप्तक त्रीन्द्रिय जीवों की अवगाहना जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण, और उत्कृष्ट से तीन कोस प्रमाण है। त्रीन्द्रिय जीवों की यह ३ तीन कोस की जो उत्कृष्ट अवगाहना कही गई है वह ढाई द्वीप से बाहिरी द्वीपों में रहने वाले कर्णश्रृगाली आदि त्रीन्द्रिय जीवों की अपेक्षा कही गई जाननी चाहिये। (चउइंदियाणं पुच्छा)

प्रश्न—हे भदन्त! चौइन्द्रिय जीवों की अवगाहना का क्या प्रमाण है?

उत्तरः—(गोयमा! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं चत्तारि गाउयाइं) हे गौतम! चौइन्द्रिय जीवों की जघन्य अवगाहना अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है और उत्कृष्ट अवगाहना चार कोश प्रमाण है। (यह अवगाहना का कथन सामान्यरूप से कहा गया जानना चाहिये। (अपज्जत्तगाणं जहन्नेणं उक्कोसेण वि अंगुलस्स

છે. આ ત્રીન્દ્રિય જીવોની અવગાહનાનું પ્રમાણ સામાન્ય રૂપથી કહેવામાં આવ્યું છે (अपज्जत्ताणं जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं) ત્રીન્દ્રિય જીવોમાં અપર્યાપ્તક ત્રીન્દ્રિય જીવોની અવગાહના જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટથી અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ છે. (पज्जत्तगाणं जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं तिण्णि गाउयाइं) પર્યાપ્તક ત્રીન્દ્રિય જીવોની અવગાહના જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ ગાઉ પ્રમાણ છે. ત્રીન્દ્રિય જીવોની આ ત્રણ ગાઉની જે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના કહેવામાં આવી છે તે અઢી દ્વીપથી બહારના દ્વીપોમાં રહેનારા કર્ણશૃગાલી વગેરે ત્રીન્દ્રિય જીવોની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવી છે (चउ इंदियाणं पुच्छा)

પ્રશ્ન-હે ભદંત! ચૌઈન્દ્રિય જીવોની અવગાહનાનું પ્રમાણ કેટલું છે?

ઉત્તર-(गोयमा! जहन्नेण अंगुलस्स असंखेज्जइभाग उक्कोसेणं चत्तारि गाउयाइं) હે ગૌતમ! ચૌઈન્દ્રિય જીવોની જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ છે આ અવગાહનાનું કથન સામાન્ય રૂપથી જ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ સમજવું જોઈએ (अपज्जत्तगाणं जहन्नेणं उक्कोसेण

विशेषश्चायमत्र-त्रीन्द्रियाणां बहिर्द्वीपवर्त्तिनां शृगालयादीनां शरीरावगाहना गव्यूतत्रयपरिमिता बोध्या। चतुरिन्द्रियाणां बहिर्द्वीपवर्त्तीनां भ्रमरादीनां शरीरावगाहना गव्यूतचतुष्टयपरिमिता बोध्या ॥ सू० १९७ ॥

मूलम्-पंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता? गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं जोयणसहस्सं। जलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! एवं चेव! संमुच्छिमजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं जोयणसहस्सं। अपज्जत्तगसंमुच्छि-

---

असंखेज्जइभागं, पज्जत्तगाणं जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं चत्तारि गाउयाइं) अपर्याप्त चतुरिन्द्रिय जीवों की जघन्य अवगाहना का प्रमाण और उत्कृष्ट अवगाहना का प्रमाण अंगुल का असंख्यातवां भाग है। तथा पर्याप्तक चतुरिन्द्रिय जीवों की अवगाहना का प्रमाण जघन्य से अंगुल का असंख्यातवां भाग है और उत्कृष्ट से चार कोस का है। यह चार कोस का अवगाहना प्रमाण ढाई द्वीप से बाहिर के द्वीपों में रहने वाले भ्रमर आदि जीवों की अपेक्षा कहा गया जानना चाहिये। द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय और चतुरिन्द्रिय जीवों में बादर भेद ही होता है-सूक्ष्म भेद नहीं। इसलिये यहां सूक्ष्म भेद की अपेक्षा से कोई भी विचार नहीं किया गया है। सूत्र "१९७"

वि अंगुलस्स असंखेज्जइभाग, पज्जत्तगाण जहन्नेणं अगुलस्स, असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं चत्तारि गाउयाइं) અપર્યાપ્ત ચતુરિન્દ્રિય જીવોની જઘન્ય અવગાહનાનું પ્રમાણ અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાનું પ્રમાણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ છે. તેમજ પર્યાપ્તક ચતુરિન્દ્રિય જીવોની અવગાહનાનું પ્રમાણ જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગનું અને ઉત્કૃષ્ટથી ચાર ગાઉ જેટલું છે. આ ચાર ગાઉ જેટલું અવગાહના પ્રમાણ અઢી દ્વીપથી બહારના દ્વીપોમાં રહેનારા ભ્રમર વગેરે જીવોની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ જાણવું જોઈએ દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોમાં બાદર ભેદ જ હોય છે, સૂક્ષ્મ ભેદ હોતો નથી એટલા માટે અહીં સૂક્ષ્મ ભેદની દૃષ્ટિએ કોઈ પણ જાતનો વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. ॥સૂ૦૧૯૭॥

मजलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं। पज्जत्तगसंमुच्छिमजलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं जोयणसहस्सं। गब्भवक्कंतियजलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं जोयणसहस्सं। अपज्जत्तगगब्भवक्कंतियजलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं। पज्जत्तगगब्भवक्कंतियजलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं जोयणसहस्सं। चउप्पयथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं छ गाउयाइं। संमुच्छिमचउप्पयथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं गाउयपुहुत्तं। अपज्जत्तगसंमुच्छिमचउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं। पज्जत्तगसंमुच्छिमचउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं गाउयपुहुत्तं। गब्भवक्कंतियचउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं

पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं! अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं छ गाउयाइं। अपज्जत्तगगब्भवक्कंतियचउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं। पज्जत्तगगब्भवक्कंतियचउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण छ गाउयाइं। उरपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण जोयणसहस्सं संमुच्छिमउरपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण जोयणपुहुत्तं। अपज्जत्तगसंमुच्छिमउरपरिसप्पथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं। पज्जत्तगसंमुच्छिमउरपरिसप्पथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं जोयणपुहुत्तं। गब्भवक्कंतियउरपरिसप्पथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण जोयणसहस्सं। अपज्जत्तगब्भवक्कंतियउरपरिसप्पथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं। पज्जत्तग-

गब्भवक्कंतियउरपरिसप्पथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं जोयणसहस्सं। भुयपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं गाउयपुहुत्तं। संमुच्छिमभुयपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं धणुपुहुत्तं। अपज्जत्तगसंमुच्छिमभुयपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं। पज्जत्तगसंमुच्छिमभुयपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं धणुपुहुत्तं। गब्भवक्कंतिय भुयपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं गाउयपहुत्तं। अपज्जत्तगगब्भवक्कंतियभुयपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं। पज्जत्तगगब्भवक्कंतियभुयपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण गाउयपुहुत्तं। खहयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं धणुपुहुत्तं। संमुच्छिमखहयराणं जहा भुयपरिसप्पसंमुच्छिमाणं तिसु-

वि गमेसु तहा भाणियव्वं। गब्भवक्कंतियखहयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं धणुपुहुत्तं। अपज्जत्तगगब्भवक्कंतिय खहयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेजइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं। पज्जत्तगगब्भवक्कंतियखयहयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं धणुपुहुत्तं। एत्थ संगहणिगाहाओ भवंति, तं जहा जोयणसहस्सगाउयपुहुत्तं, तत्तो य जोयणपुहुत्तं। दोण्हं तु धणुपुहुत्तं, संमुच्छिमे होइ उच्चत्तं ॥१॥ जोयणसहस्सं छग्गाउयाइं तत्तो य जोयणसहस्सं। गाउयपुहुत्तं भुयगे, पक्खीसु भवे धणुपुहुत्तं॥२॥ मणुस्साणं भंते! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता? गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं तिण्णि गाउयाइं। संमुच्छिममणुस्साणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्इभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं। गब्भवक्कंतियमणुस्साणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण तिण्णि गाउयाइं। अप्पज्जत्तगगब्भवक्कंतियमणुस्साणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं। पज्जत्तगगब्भवक्कंतियमणुस्साणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं तिण्णि गाउयाइं ॥सू० १९८॥

छाया—पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां भदन्त! कियन्महती शरीरावगाहना प्रज्ञप्ता गौतम! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम्, उत्कर्षेण योजनसहस्रम्। जलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! एवमेव। संमूर्च्छिमजलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेण योजनसहस्रम्। अपर्याप्तकसंमूर्च्छिमजलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, जघन्येन

" पंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं " इत्यादि।

शब्दार्थ—(पंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता) हे भदन्त! पंचेन्द्रियतिर्यञ्चों की शरीरावगाहना कितनी है? (गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं जोयणसहस्सं)

उत्तरः— हे गौतम! पंचेन्द्रियतिर्यञ्चजीवों की शरीरावगाहना जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है, और उत्कृष्ट से एक हजार योजन प्रमाण है। (जलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा—गोयमा! एवंचेव) जलचर तिर्यञ्च जो पंचेन्द्रिय जीव हैं उनकी शरीरावगाहना हे गौतम! इसी प्रकार से है (संमुच्छिमजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं जोयणसहस्सं) संमुच्छिम पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च जीवों की शरीरावगाहना हे गौतम! जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है और उत्कृष्ट से १ हजार योजन प्रमाण है। (अपज्जत्तगसंमुच्छिमजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा—जहण्णेणं

" पचेंदियतिरिक्खजोणियाणं " ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(पंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता) હે ભદંત! પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની શરીરાવગાહના કેટલી છે? (गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं जोयणसहस्सं)

ઉત્તર—હે ગૌતમ! પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોની શરીરાવગાહના જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી એક હજાર યોજન પ્રમાણ છે. (जलयरपचेंदियतिरिक्खजोणियाण पुच्छा गोयमा! एवं चेव) જલચરતિર્યંચ જે પંચેન્દ્રિય જીવો છે, તેમની શરીરાવગાહના હે ગૌતમ! આ પ્રમાણે છે. (संमुच्छिमजलयरपचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं जोयणसहस्सं) સંમૂર્ચ્છિમ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોની શરીરાવગાહના હે ગૌતમ! જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી એક હજાર યોજન પ્રમાણ છે. (अपज्जत्तगसमुच्छिमजलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा जहण्णेणं अंगुलस्स

अंगुलस्य असंख्येयभागम्, उत्कर्षेणापि अंगुलस्य असंख्येयभागम्। पर्याप्तकसंमूर्च्छिमजलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागं उत्कर्षेण योजनसहस्रम्। गर्भव्युत्क्रान्तिकजलचरपञ्चेन्द्रियतिर्य-

अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं सम्मूर्च्छिमजलचर जीवों में जो अपर्याप्त संमूर्च्छिम जलचर जीव हैं उनकी शरीरावगाहना जघन्य और उत्कृष्ट से अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है। (पज्जत्तगसंमुच्छिमजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं जोयणसहस्सं) संमूर्च्छिमजलचरजीवों में जो पर्याप्तक सम्मूर्च्छिम जलचर जीव हैं उनकी शरीरावगाहना हे गौतम! जघन्य से तो अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है और उत्कृष्ट से एक हजार योजन प्रमाण है। इसका निष्कर्षार्थ यह है कि तिर्यञ्च पंचेन्द्रिय जीव जलचर, स्थलचर और खेचर के भेद से ३ प्रकार के होते हैं। इन में जो जलचर तिर्यञ्च पंचेन्द्रिय जीव हैं-उनके सात अवगाहना स्थान हैं। इनमें सब में जो उत्कृष्ट अवगाहना एक हजार योजन की कही है, वह स्वयंभूरमण समुद्र के मत्स्यों की अपेक्षा से कही गई जाननी चाहिये। स्थलचरपंचेन्द्रियतिर्यञ्चों के चतुष्पद, उरःपरिसर्प और भुजपरिसर्प के भेद से तीन भेद हैं। इनमें जो चतुष्पद

असंखेज्जइभागं, उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं) સંમૂર્ચ્છિમ જલચર જીવોમાં જે અપર્યાપ્ત સંમૂર્ચ્છિમ જલચર જીવો છે તેઓની શરીરાવગાહના જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ છે. (पज्जत्तग संमुच्छिमजलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जभागं उक्कोसेणं जोयणसहस्सं) સંમૂર્ચ્છિમ જલચર જીવોમાં જે પર્યાપ્તક સંમૂર્ચ્છિમ જલચર જીવો છે તેઓની શરીરાવગાહના હે ગૌતમ! જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી એક હજાર યોજન પ્રમાણુ છે. આનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે કે તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવો જલચર, સ્થલચર અને ખેચરના ભેદથી ત્રણુ પ્રકારના હોય છે. આમાં જે જલચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવો છે-તેમના સાત અવગાહનાનાં સ્થાનો છે. આ બધામાં જે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના એક હજાર યોજન જેટલી કહેવામાં આવી છે, તે સ્વયંભૂરમણુ સમુદ્રના મત્સ્યોની અપેક્ષાથી કહેલી જાણુવી જોઇએ, સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની ચતુષ્પદ, ઉર પરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પના ભેદથી ત્રણુ ભેદો છે. આમા જે ચતુષ્પદ સ્થલચર તિર્યંચ

ग्योनिकानां पृच्छा गौतम! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेण योजन-सहस्रम्। अपर्याप्तकगर्भव्युत्क्रान्तिकजलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा,

स्थलचर तिर्यञ्च पंचेन्द्रिय जीव हैं उनके भी अवगाहना के सात स्थान हैं। तथा सर्पादिक जो उरःपरिसर्प तिर्यञ्चपंचेन्द्रियजीव हैं उनके भी सात अवगाहना स्थान हैं। गोधा, नकुल आदि जो भुज-परिसर्पतिर्यञ्चपंचेन्द्रियजीव हैं। उनके भी सात अवगाहना स्थान हैं। इस प्रकार चतुष्पद स्थलचर पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चों के अवगाहनास्थान २१ होते हैं। खेचर जो पंचेन्द्रियतिर्यञ्चजीव हैं उनके भी अवगाहना स्थान ७ हैं। तथा एक अवगाहनास्थान सामान्यरूप से पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चों का है। इस प्रकार पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च जीवों के ये अवगाहनस्थान ३६ हैं। इसी विषय को सूत्रकार आगे के सूत्रपाठ से स्पष्ट करते हैं-(गब्भवक्कंतिय जलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं जोयणसहस्सं) गर्भजन्मवाले जो जलचरतिर्यञ्च पंचेन्द्रिय जीव है, उनकी अवगाहना हे गौतम! जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भागप्रमाण है, और उत्कृष्ट से एक हजारयोजन प्रमाण है। यह इनकी अव-गाहना सामान्यरूप से कही गई है। ये गर्भज पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च पर्याप्त

પંચેન્દ્રિય જીવો છે, તેમના પણ અવગાહનાના સાત સ્થાનો છે, તેમજ સર્પાદિ જે ઉર:પરિસર્પ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવો છે તેમનાં પણ સાત અવગાહના સ્થાનો છે, ઘો, નકુલ વગેરે જે ભુજપરિસર્પ તિર્યંચ પંચે-ન્દ્રિય જીવો છે, તેમના પણ સાત અવગાહના સ્થાન છે. આ પ્રમાણે ચતુષ્પદ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોનાં અવગાહના સ્થાનો ૨૧ હોય છે. ખેચર કે જેઓ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવો છે તેમના પણ અવગાહના સ્થાન સાત છે. તેમજ એક અવગાહના સ્થાન સામાન્ય રૂપથી પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોનું છે. આ પ્રમાણે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોના આ અવગાહના સ્થાનો ૩૬ છે. એજ વિષયને સૂત્રકાર હવે આ સૂત્રવડે સ્પષ્ટ કરે છે-(गब्भवक्कंतियजलयर-पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं जोयणसहस्सं) ગર્ભજન્મવાળા જે જલચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવો છે તેમની અવગાહના હે ગૌતમ! જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી એક હજાર યોજન પ્રમાણ છે. આ એમની અવ-ગાહના સામાન્ય રૂપમાં કહેવામાં આવી છે. આ ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ

गौतम ! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेणापि अंगुलस्य असंख्येयभागम् । पर्याप्तकगर्भव्युत्क्रान्तिक जलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम ! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागं उत्कर्षेण योजनसहस्रम् । चतुष्पदस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम ! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेण षड्गव्यूतानि । संमूर्छिमचतुष्पदस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां

और अपर्याप्त दोनों प्रकार से होते हैं सो (अपज्जत्तगगब्भवक्कतिय जलयरपंचेंदियतिरक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा ! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं) जो अपर्याप्तकगर्भजतिर्यञ्चपंचेन्द्रियजीव हैं उनकी अवगाहना हे गौतम ! जघन्य और उत्कृष्ट रूप से अंगुल के असंख्यातवें भाग ही है। (पज्जत्तगगब्भवक्कंतिय जलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं जोयणसहस्सं) तथा जो पर्याप्त गर्भज पंचेन्द्रियतिर्यञ्चजीव हैं उनकी हे गौतम ! जघन्य अवगाहना अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है और उत्कृष्ट अवगाहना १ हजार योजन प्रमाण है। (चउप्पयथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेण अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं छ गाउयाइं) जो चतुष्पद स्थलचर तिर्यञ्च पंचेन्द्रिय जीव हैं उनकी अवगाहना हे गौतम ! जघन्य की अपेक्षा अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है और उत्कृष्ट की अपेक्षा ६ गव्यूति

પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત બન્ને પ્રકારના હોય છે, તો (अपज्जत्तगगब्भवक्कंतियजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं) જે અપર્યાપ્ત ગર્ભજ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયજીવો છે, તેમની અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી જ છે. (पज्जत्तगगब्भवक्कंतियजलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं जोयणसहस्सं) તેમજ જે પર્યાપ્ત ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવો છે, તેમની હે ગૌતમ ! જઘન્ય અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ૧ હજાર યોજન પ્રમાણ છે (चउप्पयथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं छ गाउयाइं) જે ચતુષ્પદ સ્થલચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવો છે તેમની અવગાહના, હે ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષા અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષા ૬ ગવ્યૂતિ

पृच्छा गौतम! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम्, उत्कर्षेण गव्यूतपृथक्त्वम्, अपर्याप्तकसंमूर्च्छिमचतुष्पदस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेणापि अंगुलस्य असंख्येयभागम्,

प्रमाण है। यह चतुष्पद स्थलचर तिर्यञ्च पंचेन्द्रिय जीवों की अवगाहना का प्रमाण सामान्य रूप से कहा गया है। ये चतुष्पद स्थलचर तिर्यञ्च पंचेन्द्रिय जीव संमूर्च्छिम जन्म वाले होते हैं और ये पर्याप्त और अपर्याप्त दोनों प्रकार के होते हैं-सो इनमें जो (संमुच्छिमचउप्पयथलयर पंचिंदिय तिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं गाउयपुहुत्तं) संमूर्च्छिम जन्म वाले चतुष्पद स्थलचरपंचेन्द्रियतिर्यञ्चजीव हैं उनकी अवगाहना का प्रमाण हे गौतम! जघन्य से तो अंगुल का असंख्यातवां भाग है और उत्कृष्ट से गव्यूतपृथक्त्व है। पृथक्त्व यह पारिभाषिक संज्ञा है। मुख्यतः इसका अर्थ दो से लेकर नौ तक ऐसा लिया जाता है कहीं २ बहुत इस अर्थ में भी पृथक्त्व शब्द आता है (अपज्जत्तगसंमुच्छिमचउप्पयथलयरपंचेंदिय तिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइ भागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं) जो संमूर्च्छिम जन्म वाले चतुष्पद स्थलचरपंचेन्द्रियतिर्यंच जीव अपर्याप्तक हैं उनकी अव-

પ્રમાણુ છે. આ ચતુષ્પદ સ્થલચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવોની અવગાહનાનું પ્રમાણુ સામાન્ય રૂપથી કહેવામાં આવ્યું છે. આ ચતુષ્પદ સ્થલચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવો સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા હોય છે અને આ સર્વે પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત બન્ને પ્રકારના હોય છે, તો એમનામાં જે (संमुच्छिमचउप्पयथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं गाउयपुहुत्तं) સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા ચતુષ્પદ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવો છે તેમની અવગાહનાનું પ્રમાણુ હે ગૌતમ! જઘન્યથી તો અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગનું છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ગવ્યૂતિ-પૃથક્ત્વ છે. આ પારિભાષિક સંજ્ઞા છે. ઘણું કરીને આનો અર્થ બેથી લઈને નવ સુધી એવો થાય છે, કેટલીક જગ્યાએ 'ઘણુ' આ અર્થમાં પણ પૃથક્ત્વ શબ્દ આવે છે. (अपज्जत्तगसंमुच्छिमचउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइ भागं) જે સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા ચતુષ્પદ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવો અપર્યાપ્તક

पर्याप्तकसंमूर्च्छिमचतुष्पदस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अंगुलस्य असख्येयभागम् उत्कर्षेण षट् गव्यूतपृथक्त्वम्, गर्भव्युत्क्रान्तिकचतुष्पदस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम्, उत्कर्षेण षड्गव्यूतानि। अपर्याप्तकगर्भव्युत्क्रा-

गाहना हे गौतम! जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भागप्रमाण है और उत्कृष्ट से भी अंगुल के असंख्यातवें भागप्रमाण है। (पज्जत्तग संमुच्छिमचउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं गाउयपुहुत्तं) तथा जो संमूर्च्छिम जन्म वाले चतुष्पद स्थलचर पंचेन्द्रिय तिर्यंच जीव पर्याप्तक हैं उनकी अवगाहना हे गौतम! जघन्य से तो अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है और उत्कृष्ट से-गव्यूत पृथक्त्व है। (गब्भवक्कंतिय चउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं छ गाउयाइं) जो पंचेन्द्रिय चतुष्पदस्थलचरपंचेन्द्रियजीव गर्भजन्मवाले है उनकी अवगाहना हे गौतम! जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भागप्रमाण है और उत्कृष्ट से छ गव्यूत प्रमाण है। यह गर्भज पंचेन्द्रिय चतुष्पद स्थलचरतिर्यञ्चजीवों की अवगाहना का प्रमाण सामान्यरूप से प्रतिपादित किया गया है। पर्याप्त और अपर्याप्त की अपेक्षा इनकी अवगाह-

છે તેમની અવગાહના હે ગૌતમ! જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી પણુ અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણુ છે. (पज्जत्तगसंमुच्छिमचउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं छ गाउयपुहुत्तं) તેમજ જે સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા ચતુષ્પદ સ્થલચરપંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવો પર્યાપ્તક છે તેમની અવગાહના હે ગૌતમ! જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ગવ્યૂત પૃથક્ત્વ છે. (गब्भवक्कंतियचउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाण पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं छ गाउयाइं) જે પંચેન્દ્રિય ચતુષ્પદ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય જીવો ગર્ભજન્મવાળા છે, તેમની અવગાહના હે ગૌતમ! જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણુ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૬ ગવ્યૂત પ્રમાણુ છે આ ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય ચતુષ્પદ સ્થલચર તિર્યંચ જીવોની અવગાહનાનું પ્રમાણુ સામાન્ય રૂપથી પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે. પર્યાપ્ત તેમજ અપર્યાપ્તની અપેક્ષાએ એમની અવગાહનાનું પ્રમાણુ આ પ્રમાણે છે.

न्तिकचतुष्पदस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेणापि अंगुलस्य असंख्येयभागम्। पर्याप्तगर्भव्युत्क्रान्तिकचतुष्पदस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम्, उत्कर्षेण षड्गव्यूतानि। उरःपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अङ्गुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेण योजनसहस्रम्, संमूर्च्छिमोरःपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा,

नाका प्रमाण इस प्रकार से है-(अपज्जत्तगगब्भवक्कंतियचउप्पयथलयरपंचेंदिय तिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं) अपर्याप्तक गर्भजन्मवाले चतुष्पद स्थलचर पंचेन्द्रिय तिर्यंच योनिवाले जीवों की अवगाहना, हे गौतम! जघन्य और उत्कृष्ट रूप से अंगुल के असंख्यातवें भागप्रमाण है। (पज्जत्तगगब्भवक्कंतियचउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं छ गाउयाइं) तथा पर्याप्तक गर्भजन्म वाले जो चतुष्पद स्थलचर पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च जीव हैं उनकी अवगाहना हे गौतम! जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है और उत्कृष्ट से ६ गव्यूत प्रमाण है। (उरपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं जोयणसहस्सं) जो उरःपरिसर्प स्थलचर पंचेन्द्रियतिर्यञ्च जीव हैं उनकी अवगाहना हे गौतम! जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भाग

(अपज्जत्तगगब्भवक्कंतियचउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं) અપર્યાપ્તક ગર્ભજન્મવાળા ચતુષ્પદ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ યોનિવાળા જીવોની અવગાહના હે ગૌતમ! જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે (पज्जत्तगगब्भवक्कंतियचउप्पयथलयरपंचेदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं छ गाउयाइं) તેમજ પર્યાપ્તક ગર્ભજન્મવાળા જે ચતુષ્પદ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવો છે, તેમની અવગાહના હે ગૌતમ! જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૬ ગાઉ પ્રમાણ છે. (उरपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं जोयणसहस्सं) જે ઉરઃપરિસર્પ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવો છે તેમની અવગાહના, હે ગૌતમ! જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી એક હજાર યોજન

गौतम ! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम्, उत्कर्षेण योजनपृथक्त्वम्। अपर्याप्तकसंमूर्च्छिमोरःपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम ! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेणापि अंगुलस्य असंख्येयभागम्। पर्याप्तकसंमूर्च्छिमोरःपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेण योजनपृथक्त्वम्। गर्भव्युत्क्रान्तिकोरः

प्रमाण है और उत्कृष्ट से एक हजार योजन प्रमाण है। (संमुच्छिम उरपरिसप्पथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं जोयणपुहुत्तं) जो उरःपरिसर्प स्थलचरपंचेन्द्रियतिर्यञ्चजीव संमूर्च्छिम जन्म वाले हैं उनकी अवगाहना हे गौतम! जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भाग-प्रमाण है और उत्कृष्ट से योजन पृथक्त्व है। (अपज्जत्तग संमूच्छिम-उरपरिसप्पथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं) संमूर्च्छिम जन्म वाले जो उरःपरिसर्प थलचर पंचेन्द्रिय तिर्यंचजीव अपर्याप्तक हैं उनकी जघन्य अवगाहना और उत्कृष्ट अवगाहना अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण हैं। (पज्जत्तगसंमुच्छिम उरपरिसप्पथलयरपंचेंदिय तिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स-असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं जोयणपुहुत्तं) संमूर्च्छिम-जन्मवाले जो उरःपरिसर्प थलचरपंचेन्द्रियतिर्यञ्च जीव पर्याप्तक

પ્રમાણુ છે. (समुच्छिमउरपरिसप्पथलचरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा -गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं जोयणपुहुत्तं) જે ઉરઃપરિસર્પ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવો સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા છે તેમની અવગાહના હે ગૌતમ! જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી યોજન પૃથક્ત્વ છે (अपज्जत्तगसंमुच्छिमउरपरिसप्पथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्केसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं) સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા જે ઉરઃપરિસર્પ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવો અપર્યાપ્તક છે. તેમની જઘન્ય અવગાહના અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ છે. (पज्जत्तगसंमुच्छिमउरपरिसप्पथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाण पुच्छा-गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं जोयणपुहुत्तं) સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા જે ઉરઃપરિસર્પ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવ પર્યાપ્તક

परिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेण योजनसहस्रम्। अपर्याप्तकगर्भव्युत्क्रान्तिकोरःपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम्, उत्कर्षेणापि अंगुलस्य असंख्येयभागम्। पर्याप्तकगर्भव्युत्क्रान्तिकोरः परिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागं उत्कर्षेण योजनसहस्रम्। भुजपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनि

हैं, उनकी अवगाहना हे गौतम! जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भागप्रमाण है और उत्कृष्ट से योजनपृथक्त्व है। (गब्भवक्कंतिय उरपरिसप्पथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं जोयणसहस्सं) जो उरःपरिसर्प थलचरपंचेन्द्रियतिर्यञ्च जीव गर्भजन्मवाले हैं उनकी अवगाहना हे गौतम! जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है और उत्कृष्ट से १ हजार योजन प्रमाण है। (अपज्जत्तगगब्भवक्कंतिय उरपरिसप्पथलयरपंचेदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा–गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं) गर्भजन्मवाले जो उरःपरिसर्प थलचर तिर्यंच पंचेन्द्रिय जीव अपर्याप्तक हैं, उनकी अवगाहना हे गौतम! जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है और उत्कृष्ट से भी अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है। (पज्जत्तगगब्भवक्कंतियउरपरिसप्पथलयरपंचेंदिय-

---

છે, તેમની અવગાહના, હે ગૌતમ! જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી યોજન પૃથક્ત્વ છે, (गब्भवक्कंतियउरपरिसप्पथलयरपचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं जोयणसहस्सं) જે ઉર.પરિસર્પ જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ ગર્ભજન્મવાળા છે તેમની અવગાહના હે ગૌતમ! જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી એક હજાર યોજન પ્રમાણ છે. (अपज्जत्तगगब्भवक्कंतिय उरपरिसप्पथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा–गोयमा! जहण्णेण अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं) ગર્ભજન્મવાળા જે ઉરઃપરિસર્પ સ્થલચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવો અપર્યાપ્તક છે તેમની અવગાહના હે ગૌતમ! જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. (पज्जत्तगगब्भवक्कंतिय उरपरिसप्पथलयरपंचेंदियतिरिक्ख-

कानां पृच्छा, गौतम ! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेण गव्यूतपृथक्त्वम् । संमूर्च्छिमभुजपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम्, उत्कर्षेण धनुःपृथक्त्वम् । अपर्याप्तकसंमूर्च्छिम-

---

तिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइ भागं, उक्कोसेणं जोयणसहस्सं) गर्भ जन्म वाले जो उरःपरिसर्प थलचर तिर्यंच पंचेन्द्रिय जीव पर्याप्तक हैं उनकी अवगाहना हे गौतम ! जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भागप्रमाण है और उत्कृष्ट से १ हजार योजन प्रमाग है। (भुयपरिसप्पथलयरपंचेदियतिरिक्ख जोणियाणं पुच्छा-गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्सअसंखेज्जइभागं उक्कोसेणं गाउयपुहुत्तं) थलचर पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च के भेद से जो भुजपिरसर्प है उनकी अवगाहना हे गौतम ! जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाग है और उत्कृष्ट से गव्यूत पृथक्त्व है। (संमुच्छिमभुयपरिसप्पथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं धणुपुहुत्तं) जो भुजपरिसर्प थलचर जीव संमूर्च्छिम जन्म वाले हैं, उनकी अवगाहना हे गौतम ! जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है और उत्कृष्ट से धनुष पृथक्त्व हैं। (अपज्जत्तगसंमुच्छिमभुयपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरि-

---

જોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઇભાગ ઉક્કોસેણં જોયણસહસ્સં) ગર્ભજન્મવાળા જે ઉર.પરિસર્પ સ્થલચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવો પર્યાપ્તક છે. તેમની અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧ હજાર યોજન પ્રમાણુ છે. (ભુયપરિસપ્પથલયરપંચેંદિયતિરિક્ખજાણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહણ્ણેણં અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઇભાગં ઉક્કોસેણં ગાઉયપુહુત્તં) સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચના ભેદથી જે ભુજ પરિસર્પ છે તેમની અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ગવ્યૂત પૃથક્ત્વ છે (સંમુચ્છિમભુયપરિસપ્પથલયરપંચેદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા-ગોયમા ! જહણ્ણેણ અંગુલસ્સ અસંખેજ્જઇભાગં ઉક્કોસેણં ધણુપુહુત્તં) જે ભુજપરિસર્પ સ્થલચર જીવ સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા છે, તેમની અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ધનુપ પૃથક્ત્વ છે. (અપજ્જત્તગસંમુચ્છિમભુયપરિસપ્પથલયરપંચેંદિયતિરિક્ખજોણિયાણં પુચ્છા

भुजपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम ! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम्, उत्कर्षेणापि अंगुलस्य असंख्येयभागम् । पर्याप्तकसंमूर्च्छिम-भुजपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम ! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेण धनुःपृथक्त्वम् । गर्भव्युत्क्रान्तिकभुजपरिसर्पस्थलचरपञ्चे-न्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम ! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेण गव्यूतपृथक्त्वम् । अपर्याप्तकगर्भव्युत्क्रान्तिकभुजपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्य-

---

क्ख जोणियाणं पुच्छा-गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं) तथा जो संमूर्च्छिम भुज परिसर्प थलचर जीव अपर्याप्तक हैं उनकी अवगाहना हे गौतम ! जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है और उत्कृष्ट से भी अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है । (पज्जत्तगसंमुच्छिमभुयपरिसप्प-थलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा जहण्णेणं अंगु लस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं धणुपुहुत्तं) और जो संमूर्च्छिम भुजपरिसर्प थलचर पंचेंद्रिय तिर्यञ्च जीव पर्याप्तक हैं उनकी अवगाहना हे गौतम ! जघन्य से तो अंगुल के असंख्यातवे भाग प्रमाण है और उत्कृष्ट से धनुष पृथक्त्व है । (गब्भवक्कंतियभुयपरिसप्पथलयर-पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा ! जहन्नेणं अंगुलस्स असं-खेज्जइभागं उक्कोसेणं गाउयपुहुत्तं) गर्भजन्मवाले जो भुजपरिसर्प थलचर पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च जीव हैं उनकी अवगाहना हे गौतम ! जघन्य

गोयमा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असं-खेज्जइभागं) તેમજ જે સંમૂર્ચ્છિમ ભુજપરિસર્પ સ્થલચર જીવો અપર્યાપ્તક છે તેમની અવગાહના હે ગૌતમ, જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે, (पज्जत्तगसमुच्छिमभुयपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असखेज्जइभागं उक्कोसेण धणुपुहुत्तं) અને જે સંમૂર્ચ્છિમ ભુજપરિસર્પ સ્થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવો પર્યાપ્તક છે તેમની અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્યથી તો અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ધનુષ પૃથક્ત્વ છે. (गब्भवक्कंतियभुयपरिसप्पथलयर-पंचिंदियतिरिक्खजोणियणं पुच्छा गोयमा ! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइ भागं उक्कोसेणं गाउयपुहुत्तं) ગર્ભજન્મવાળા જે ભુજપરિસર્પ સ્થલચર પંચે-ન્દ્રિય તિર્યંચ જીવો છે, તેમની અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્યથી તો અંગુલના

ग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेणापि अंगुलस्य असंख्येयभागम्। पर्याप्तकगर्भव्युत्क्रान्तिकभुजपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेण गव्यूतपृथक्त्वम्। खेचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा गौतम! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेण धनुःपृथक्त्वम्। संमूर्च्छिमखेचराणं यथा

से तो अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है और उत्कृष्ट से गव्यूत पृथक्त्व है। (अपज्जत्तगगब्भवक्कंतियभुयपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइ भागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं) जो भुजपरिसर्प थलचर जीव गर्भजन्म वाले हैं और अपर्याप्तावस्थापन्न है उनकी जघन्याव-गाहना अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण होती है और उत्कृष्ट अव-गाहना भी अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण होती है। (पज्जत्तग गब्भवक्कंतियभुयपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा -गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं गाउय पुहुत्तं) जो भुजपरिसर्प थलचर जीव गर्भ जन्म वाले हैं और पर्याप्तक है उनकी अवगाहना हे गौतम! जघन्य से तो अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है-और उत्कृष्ट से गव्यूतपृथक्त्व है। (खहयरपंचिंदिय-तिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइ भागं उक्कोसेणं धणुपुहुत्तं) जो खेचर तिर्यंच पंचेन्द्रिय जीव हैं, उनकी

અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ગવ્યૂત પૃથક્ત્વ છે. (अपज्जत्तगगब्भवक्कंतियभुयपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं) જે ભુજપરિસર્પ સ્થલચર જીવો ગર્ભ જન્મવાળા છે અને અપ-ર્યાપ્તાવસ્થાપન્ન છે, તેમની જઘન્યાવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ હોય છે. અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના પણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ હોય છે. (पज्जत्तगगब्भवक्कंतियभुयपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरि-क्खजोणियाणं पुच्छा गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभाग उक्कोसेणं गाउयपुहुत्तं) જે ભુજપરિસર્પ સ્થલચર જીવો ગર્ભ જન્મવાળા છે અને પર્યાપ્તક છે, તેમની અવગાહના હે ગૌતમ! જઘન્યથી તો અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી ગવ્યૂત પૃથક્ત્વ છે. (खहयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाण पुच्छा-गोयमा! जहण्णेण अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण धणुपुहुत्तं) જે ખેચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવો છે, તેમની અવગા-

भुजसर्पसंमूर्च्छिमानां त्रिष्वपि गमेषु तथा भणितव्यम् । गर्भव्युत्क्रान्तिकखेचराणां पृच्छा, गौतम ! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् , उत्कर्षेण धनुः पृथक्त्वम् अपर्याप्तकगर्भव्युत्क्रान्तिकखेचराणां पृच्छा, गौतम ! जघन्येन अंगुलस्य असंख्ये-

---

अवगाहना हे गौतम ! जघन्य से तो अंगुल असंख्यातवें भाग प्रमाण और उत्कृष्ट से धनुषपृथक्त्व है । (संमुच्छिमखहयराणं जहा भुयपरिसप्पसंमुच्छिमाणं तिसु वि गमेसु तहा भाणियव्वं) सामान्य संमूर्च्छिम खेचर पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च जीवों की अवगाहना, अपर्याप्त संमूर्च्छिम खेचरपंचेन्द्रियतिर्यञ्चजीवों की अवगाहना, पर्याप्त संमूर्च्छिम खेचर तिर्यञ्च जीवों की अवगाहना जघन्य और उत्कृष्ट रूप से जिस प्रकार संमूर्च्छिम जन्मवाले भुजपरिसर्प पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चों के तीन पदों में कही गई है उसी प्रकार से समझना चाहिये । (गब्भवक्कंतिय खहयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा—गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं धणुपुहुत्तं) गर्भजन्म वाले जो खेचर पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च हैं उनकी अवगाहना हे गौतम ! जघन्य से अंगुल के असंख्यातवे भाग प्रमाण है और उत्कृष्ट से धनुष पृथक्त्व है । (अपज्जत्तग गब्भवक्कंतिय खहयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा—गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं) गर्भजन्म वाले जो खेचर पंचेन्द्रिय अपर्याप्तक तिर्यञ्च हैं उनकी अवगाहना हे गौतम ! जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भाग

હના હે ગૌતમ! જઘન્યથી તો અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ધનુષ પૃથક્ત્વ છે. (संमुच्छिमखहयराणं जहा भुयपरिसप्प संमुच्छिमाणं तिसु वि गमेसु तहा भाणियव्व) સામાન્ય સંમૂર્ચ્છિમ ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચજીવોની અવગાહના જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી જેમ સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા ભુજપરિસર્પ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોના ત્રણુ પદોમાં કહેવામાં આવી છે, તે પ્રમાણે જ સમજી લેવી જોઈએ. (गब्भवक्कंतिय खहयर पंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं अगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं धणुपुहुत्तं) ગર્ભજન્મવાળા જે ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો છે તેમની અવગાહના હે ગૌતમ! જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ધનુષ પૃથક્ત્વ છે. (अपज्जत्तगगब्भवक्कंतियखहयरपंचिंदिय तिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं) ગર્ભજન્મવાળા જે ખેચર પંચેન્દ્રિય અપ-

यभागम् उत्कर्षेणापि अंगुलस्य असंख्येयभागम्। पर्याप्तकगर्भव्युत्क्रान्तिक-खेचराणां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेण धनुःपृथक्त्वम्। अत्र संग्रहण्यो गाथा भवन्ति तद्यथा—योजनसहस्रगव्यूत-पृथक्त्वं ततश्च योजनपृथक्त्वम्। द्वयोस्तु धनुःपृथक्त्वं संमूर्च्छिमे भवति उच्चत्वम् ॥ १ ॥ योजनसहस्रस्य षड्गव्यूतानि ततश्च योजनसहस्रम्। गव्यूतिपृथ-

---

प्रमाण है और उत्कृष्ट से भी अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है। (पज्जत्तगगब्भवक्कंतियखहयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा—गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं धणुपुहुत्तं) गर्भजन्म वाले जो खेचर पंचेन्द्रिय पर्याप्त तिर्यञ्च हैं उनकी अवगाहना हे गौतम! जघन्य से तो अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है और उत्कृष्ट से धनुष पृथक्त्व है। इस प्रकार पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चों के ३६ अव गाहन स्थानों का विस्तारपूर्वक कथन करके अब सूत्रकार संक्षेप से उनका निरूपण करने के लिये (एत्थ संगहणिगाहाओ भवंति) इन पदों द्वारा दो संग्रहणी गाथाओं को उद्धृत करने की सूचना देते हैं (तं जहा) वे दो गाथाएँ इस प्रकार से हैं–(जोयणसहस्स गाउय, पुहुत्तं तत्तोय जोयणपुहुत्तं। दोण्हं तु धणुपुहुत्तं, संमुच्छिमे होइ उच्चत्तं ॥१॥) संमुच्छिम जन्म वाले जो जलचर पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च हैं उनकी उत्कृष्ट शरीरावगाहना एक हजार योजन प्रमाण ही है, इससे अधिक नहीं है। संमू-

---

र्याप्तक तिर्यंचो छे, तेमनी अवगाहना हे गौतम! जघन्यथी अंगुलना असंख्यातमा भाग प्रमाणु छे अने उत्कृष्टथी पणु अंगुलना असंख्यातमा भाग प्रमाणु छे. (पज्जत्तगगब्भवक्कंतियखहयरपंचेदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असखेज्जइभागं उक्कोसेणं धणुपुहुत्तं) गर्भजन्मवाळा जे खेचर पंचेन्द्रिय पर्याप्त तिर्यंचो छे, तेमनी अवगाहना हे गौतम! जघन्यथी तो अंगुलना असंख्यातमा भाग प्रमाणु छे अने उत्कृष्टथी धनुषपृथक्त्व छे. आ प्रमाणे पंचेन्द्रिय तिर्यंचोना ३१ अवगाहना स्थानोनुं विस्तारपूर्वक कथन करीने हवे सूत्रकार संक्षेपमां तेना निरूपणु माटे (एत्थ संगहणिगाहाओ भवंति) आ पदो वडे बे संग्रहणी गाथाओने उध्धृत करवानुं सूचन करे छे. (तं जहा) ते बे गाथाओ आ प्रमाणे छे.–(जोयणसहस्स गाउयपुहुत्त तत्तोय जोयणपुहुत्तं। दोण्हं तु धणुपुहुत्तं, संमुच्छिमे होइ उच्चत्तं ॥१॥ संमूर्च्छिम जन्मवाळा जे जलचर पंचेन्द्रिय तिर्यंचो छे तेमनी उत्कृष्ट शरीरावगाहना एक हजार योजन प्रमाणु जेटली ज छे.

च्छिम जो पंचेन्द्रिय चतुष्पदतिर्यञ्च हैं उनकी उत्कृष्ट अवगाहना केवल गव्यूत पृथक्त्व ही है। संमूर्च्छिम जो उरः परिसर्प पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्च हैं उनकी उत्कृष्ट शरीरावगाहना सिर्फ योजन पृथक्त्व ही है। संमूर्च्छिम जो भुजपरिसर्प पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्च हैं उनकी उत्कृष्ट शरीरावगाहना और जो संमूर्च्छिम खेचर पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्च हैं उनकी उत्कृष्ट शरीरावगहाना केवल धनुः पृथक्त्व ही है। इस प्रकार इस गाथा में संमूर्च्छिम जन्म वाले तिर्यञ्चों की अवगाहना के प्रमाण का यह संग्रह किया गया है। अब गर्भ जन्म वाले तिर्यञ्चों की अवगाहना के प्रमाण को संग्रह करके कहने वाली (जोयणसहस्सछग्गाउयाइं तत्तो य जोयणसहस्सं। गाउयपुहुत्तं भुयगे, पक्खीसु भवे धणुपुहुत्तं॥ १ ॥ यह गाथा है। इसमें यह प्रकट किया है–कि जो गर्भजन्म वाले जलचर पञ्चेन्द्रिय तिर्यञ्च है उनकी उत्कृष्ट अवगाहना एक हजार योजन प्रमाण ही है। गर्भज चतुष्पदों की छह गव्यूत है। गर्भज उरः परिसर्पों की एक हजार योजन की है। गर्भज भुजपरिसर्पों की गव्यूत पृथक्त्व है। गर्भज पक्षियों की धनुः पृथक्त्व है। इस प्रकार पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चों की अवगाहना को कहकर अब सूत्रकार मनुष्यों की अवगाहना का कथन करते हैं–

આનાથી વધારે નથી. સંમૂર્ચ્છિમ જે પંચેન્દ્રિય ચતુષ્પદ તિર્યંચો છે તેમની ઉત્કૃષ્ટ શરીરાવગાહના ફક્ત ગવ્યૂત પૃથક્ત્વ જેટલી જ છે. સંમૂર્ચ્છિમ જે ઉરઃપરિસર્પ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ શરીરાવગાહના ફક્ત યોજન પૃથક્ત્વ જેટલી જ છે, સંમૂર્ચ્છિમ જે ભુજપરિસર્પ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ શરીરાવગાહના અને જે સંમૂર્ચ્છિમ ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો છે, તેમની ઉત્કૃષ્ટ શરીરાવગાહના ફક્ત ધનુઃપૃથક્ત્વ જેટલી જ છે. આ પ્રમાણે આ ગાથામાં સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા તિર્યંચોની અવગાહનાના પ્રમાણનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, હવે ગર્ભજન્મવાળા તિર્યંચોની અવગાહનાના પ્રમાણનો સંગ્રહ કરીને કહેનારી ગાથા બતાવવામાં આવે છે– (जोयणसहस्सछग्गाउयाइं तत्तो य जोयण सहस्स। गायउपुहुत्तं भुयगे, पक्खीसु भवे धणुपुहुत्तं॥१॥ આમાં આ વાત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે કે જે ગર્ભજન્મવાળા જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો છે તેમની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના એક હજાર યોજન પ્રમાણ જેટલી જ છે. ગર્ભજ ચતુષ્પદોની ૬ ગવ્યૂત છે. ગર્ભજ ઉરઃપરિસર્પોની એક હજાર યોજન જેટલી છે. ગર્ભજ ભુજપરિસર્પોની ગવ્યૂત પૃથક્ત્વ છે. ગર્ભજ પક્ષીઓની ધનુઃપૃથક્ત્વ છે. આ પ્રમાણે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની અવગાહનાનું સ્પષ્ટીકરણ કરીને હવે સૂત્રકાર

कृत्वं भुजगे प्रक्षिपु भवेद् धनुःपृथक्त्वम् ॥ २ ॥ मनुष्याणां भदन्त ! कियन्महती शरीरावगाहना प्रज्ञप्ता ?, गौतम ! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेण त्रीणि गव्यूतानि । संमूर्च्छिममनुष्याणां पृच्छा, गौतम ! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेणापि अंगुलस्य असंख्येयभागम् । गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणां पृच्छा, गौतम ! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेण त्रीणि

(मणुस्साणं भंते ! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता ?) हे भदन्त ! मनुष्यों की शरीरावगाहना कितनी है ?

उत्तर—(गोयमा) हे गौतम (जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं तिण्णि गाउयाइं) मनुष्यों की सामान्यरूप से शरीरावगाहना जघन्य तो अंगुल के असंख्यातवें भागप्रमाण है और उत्कृष्ट से तीन गव्यूत—कोश प्रमाण है। (संमुच्छिम मणुस्साणं पुच्छा—गोयमा! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं) जो संमूर्च्छिम मनुष्य है उनकी अवगाहना हे गौतम ! जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भागप्रमाण है और उत्कृष्ट से भी अंगुल के असंख्यातवें भागप्रमाण है। (गब्भवक्कंतिय मणुस्साणं पुच्छा गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं तिण्णि गाउयाइं) जो गर्भज मनुष्य हैं उनकी अवगाहना हे गौतम ! जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है और उत्कृष्ट से तीन गव्यूत

મનુષ્યોની અવગાહના વિષે કહે છે-(मणुस्साणं भंते ! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता ?) હે ભદંત ! મનુષ્યોની શરીરાવગાહના કેટલી છે ?

ઉત્તર-(गोयमा !) હે ગૌતમ ! (जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण तिण्णि गाउयाइ) મનુષ્યોની સામાન્ય રૂપથી શરીરાવગાહના જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ જેટલી છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ ગવ્યૂત-ગાઉ-પ્રમાણ છે. (समुच्छिममणुस्साणं पुच्छा—गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असखेज्जइभागं उक्कोसेणं वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं) જે સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો છે તેમની અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. (गब्भवक्कंतिय मणुस्साणं पुच्छा गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असखेज्जइभागं उक्कोसेण तिण्णि गाउयाइं) જે ગર્ભજ મનુષ્યો છે તેમની અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી

गव्यूतानि । अपर्याप्तकगर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणां पृच्छा, गौतम ! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेणापि अंगुलस्य असंख्येयभागम् । पर्याप्तकगर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणां पृच्छा, गौतम ! जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेण त्रीणि गव्यूतानि ॥सू० १९८ ॥

टीका—इदं प्रायो निगदसिद्धं तथापि किंचिद् व्याख्यायते—

अत्र संदर्भे प्रथममौघिकपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां शरीरावगाहना चिन्त्यते । सा चोत्कृष्टा योजनसहस्रम्, जघन्या तु सर्वत्राङ्गुलासंख्येयभागरूपत्वेनाविशेषान्नोक्ता । १ । एते च पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चो जलचरस्थलचरखेचरभेदात् त्रिधा

प्रमाण है । (अपज्जत्तगगब्भवक्कंतियमणुस्साणं पुच्छा–गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं) गर्भजन्म वाले अपर्याप्तक मनुष्यों की अवगाहना हे गौतम ! जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भागप्रमाण है और उत्कृष्ट से भी अंगुल के असंख्यातवें भागप्रमाण है । (पज्जत्तगगब्भवक्कंतिय मणुस्साणं पुच्छा गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं तिण्णि गाउयाइं) गर्भ जन्म वाले पर्याप्तक मनुष्यों की अवगाहना हे गौतम जघन्य की अपेक्षा अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण और उत्कृष्ट से तीन गव्यूत प्रमाण है ।

भावार्थ—इस सूत्र द्वारा सूत्रकार ने पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चों और मनुष्यों की जघन्य और उत्कृष्ट अवगाहना कही है । गर्भजन्म, संमूर्च्छिम जन्म और उपपात जन्म इस प्रकार जन्म तीन प्रकार का होता है ।

ત્રણ ગવ્યૂત પ્રમાણ છે. (अपज्जत्तगगब्भवक्कंतियमणुस्साणं पुच्छा–गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं वि अंगुलस्स असंखेज्जइभागं) ગર્ભ જન્મવાળા અપર્યાપ્તક મનુષ્યોની અવગાહના હે ગૌતમ ! જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. (पज्जत्तगगब्भवक्कंतियमणुस्साणं पुच्छा गोयमा ! जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं तिण्णि गाउयाइं) હે ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષા અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ ગવ્યૂત પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ–આ સૂત્ર વડે સૂત્રકારે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો અને મનુષ્યોની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના નિરૂપિત કરેલ છે. ગર્ભજન્મ, સંમૂર્છિમ જન્મ અને ઉપપાત જન્મ આ પ્રમાણે જન્મ ત્રણ પ્રકારના હોય છે. આ

भवन्ति। तत्र जलचरपञ्चेन्द्रियतिरश्चां सप्त अवगाहना स्थानानि।८। अत्र च सर्वत्र योजनसहस्रमानं स्वयम्भूरमणमत्स्यानां विज्ञेयम्। स्थलचरपञ्चेन्द्रियतिरश्चश्चतुष्पदोरः परिसर्पभुजपरिसर्पभेदात् त्रिविधा बोध्याः। तेषु चतुष्पदस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिरिश्चामपि सप्तावगाहनास्थानानि१५॥ तथा-त्रिपधराद्युरःपरिसर्पपञ्चेन्द्रियतिरिश्चां सप्तावगाहनास्थानानि२२। गोधानकुलादि भुजपरिसर्पपञ्चेन्द्रियतिरिश्चामपि सप्तावगाहनास्थानानि२९॥ इत्थं चतुष्पदस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिरश्चामवगाहना-

इनमें उपपातजन्म देव और नारकों के होता है तिर्यञ्चों के और मनुष्यों के गर्भजन्म और संमूर्च्छिम जन्म होता है। पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च, जलचर, स्थलचर, और खेचर के भेद से ३ प्रकार के होते हैं। इन प्रत्येक के अवगाहना स्थान यहां पर सात २ प्रकार के इस प्रकार से कहे गए हैं- (१) सामान्य जलचरों की अवगाहना का स्थान, (२) संमूर्च्छिम-जन्मवाले जलचरों की अवगाहना का स्थान, (३) संमूर्च्छिम जन्मवाले अपर्याप्तक जलचरों की अवगाहना का स्थान (४) संमूर्च्छिम जन्म वाले पर्याप्तक जलचरों की अवगाहना का स्थान, (५) सामान्य गर्भजन्मवाले जलचर तिर्यञ्चों की अवगाहना का स्थान, (६) गर्भजन्मवाले अपर्याप्तक जलचरों की अवगाहना का स्थान, (७) गर्भजन्मवाले पर्याप्तक जलचरों की अवगाहना का स्थान। इस प्रकार जलचरों के कहे गये इन सात स्थानों में सर्वत्र जघन्य अवगाहना और अपर्याप्तकों की उत्कृष्ट अंगुल के असंख्यातवें भागप्रमाण है। सामान्य जलचरों की

સર્વમાં ઉપપાત જન્મો દેવ અને નારકોનાં હોય છે. તિર્યંચોના અને માણુસોના ગર્ભજન્મ અને સંમૂર્ચ્છિમ જન્મ હોય છે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જલચર સ્થલચર અને ખેચરના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના હોય છે. આમાંથી દરેકે દરેકનું અવગાહના સ્થાન અહીં સાત-સાત પ્રકારનું આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. (૧) સામાન્ય જલચરોની અવગાહનાનું સ્થાન (૨) સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા જલચરોની અવગાહનાનું સ્થાન. (૩) સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા અપર્યાપ્તક જલચરોની અવગાહનાનું સ્થાન. (૪) સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા પર્યાપ્તક જલચરોની અવગાહનાનું સ્થાન. (૫) સામાન્ય ગર્ભજન્મવાળા જલચર તિર્યંચોની અવગાહનાનું સ્થાન. (૬) ગર્ભજન્મવાળા અપર્યાપ્તક જલચરોની અવગાહનાનું સ્થાન. (૭) ગર્ભજન્મવાળા પર્યાપ્તક જલચરોની અવગાહનાનું સ્થાન આ પ્રમાણે જલચરોના આ સાત સ્થાનોમાં સર્વત્ર જઘન્ય અવગાહના અને અપર્યાપ્તકોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે.

स्थानानि एकविंशतिः। खेचरपञ्चेन्द्रियतिरश्चामपि सप्तावगाहनास्थानानि बोध्यानि३६॥ इत्थं पञ्चेन्द्रियतिरश्चां षट्त्रिंशदवगाहनास्थानानि बोध्यानि। तदेवं व्यासेनावगाहनास्थानानि निरूप्य समासेन निरूपयितुं संग्रहणीगाथाद्वयमाह—'जोयणसहस्स' इत्यादि। संमूर्च्छिमानां जलचरपञ्चेन्द्रियतिरश्चामुत्कृष्टा शरीरावगाहना योजनसहस्रप्रमाणा, न ततोऽधिका। संमूर्च्छिमचतुष्पदानां तु गव्यूतपृथक्त्वम्। संमूर्च्छिमोरः परिसर्पाणां योजनपृथक्त्वमात्रम्। संमूर्च्छिमोरःपरिसर्पाणां योजनपृथक्त्वमात्रम्। संमूर्च्छिमभुजपरिसर्पाणां संमूर्च्छिमखेचराणां च धनुःपृथक्त्वमात्रम्। इत्थं संमूर्च्छिमविषये संक्षेपेणोत्कृष्टामवगाहनामुक्त्वा गर्भजविषयां तामाह—गर्भजानां जलचरपञ्चेन्द्रियतिरश्चामुत्कृष्टाऽवगाहना योजनसहस्रमात्रम्। गर्भजचतुष्प-

अवगाहना सामान्य पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चों जैसी है। सामान्य पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चों की अवगाहना उत्कृष्ट से एक हजार योजनप्रमाण है और जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भागप्रमाण है। संमूर्च्छन जन्मवाले और गर्भजन्मवाले पर्याप्त जलचरों की अवगाहना उत्कृष्ट से एक हजार योजन प्रमाण है। यह अवगाहनामान अन्तिम समुद्र जो स्वयंभूरमण समुद्र है उसके मत्स्यों की अपेक्षा से जाननी चाहिये। स्थलचर तिर्यञ्चों के चतुष्पद उरः परिसर्प, और भुजपरिसर्प के भेद से ३ भेद हैं। इन सबके भी अवगाहना स्थान जुदे २ सात सात हैं। इन सबकी जघन्य अवगाहना और अपर्याप्तकों की उत्कृष्ट अवगाहना अंगुल के असंख्यातवें भागप्रमाण है। संमूर्च्छिम जन्मवाले और गर्भजन्मवाले पर्याप्त चतुष्पदों की उत्कृष्ट अवगाहना का प्रमाण क्रमशः गव्यूत

સામાન્ય જલચરોની અવગાહના સામાન્ય પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોની અવગાહના જે પ્રમાણે કહી છે, તે પ્રમાણે સમજવી. સામાન્ય પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની અવગાહના ઉત્કૃષ્ટથી સામાન્ય જલચરોની અવગાહના સામાન્ય પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની અવગાહના એક હજાર યોજન પ્રમાણ છે અને જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણે છે. સંમૂર્ચ્છન જન્મવાળા અને ગર્ભજન્મવાળા પર્યાપ્ત જલચરોની અવગાહના ઉત્કૃષ્ટ એક હજાર યોજન પ્રમાણ છે. આ અવગાહનામાન અંતિમ સમુદ્ર કે જે સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે, તેના મત્સ્યોની અપેક્ષાએ જાણવી જોઈએ સ્થલચર તિર્યંચોના ચતુષ્પદ, ઉરઃપરિસર્પ અને ભુજપરિસર્પના ભેદથી ત્રણ ભેદો છે. આસર્વના પણ અવગાહના સ્થાન જૂદા જૂદા સાત-સાત છે. આ સર્વની જઘન્ય અવગાહના અને અપર્યાપ્તકોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા અને ગર્ભજન્મવાળા પર્યાપ્ત ચતુષ્પદોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાનું પ્રમાણ ક્રમશઃ ગવ્યૂત પ્રમાણ પૃથક્ત્વ અને ૬ ગવ્યૂત છે.

दानां षड् गव्यूतानि। गर्भजोरः परिसर्पाणां योजनसहस्रम्। गर्भजभुजपरिसर्पाणां-गव्यूतपृथक्त्वम्। गर्भजपक्षिणां धनुःपृथक्त्वमिति। इत्थं पञ्चेन्द्रियतिर्यक्पदेऽवगाहनामुक्त्वा सम्प्रति मनुष्यपदेऽवगाहनामाह—'मणुस्साणं' इत्यादि। अत्र पञ्चावगाहनास्थानानि। तत्रौघिकपदे देवकुर्वादिमनुष्याणामुत्कृष्टावगाहना त्रीणि गव्यूतानि। वातपित्तशुक्रशोणितादिषु संमूर्च्छिमसमनुष्याणामुत्कृष्टाऽपि शरीरावगाहनाऽङ्गुलासंख्येयभाग एव। ते हि एतावत्यामेवावगाहनायां वर्तमाना म्रियन्ते। अपर्याप्तकानां गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणां शरीरावगाहनाऽपि उत्कृष्टतोऽङ्गुलासंख्येयभाग एव। पर्याप्तकानां तु तेषामुत्कृष्टतः शरीरावगाहना त्रीणि गव्यूतानि। इत्थं पञ्चसु स्थानेषु मनुष्याणामुत्कृष्टाऽवगाहना बोध्या। जघन्याऽवगाहना तु मूलात् स्वयमनुसंधेया ॥इति॥सू० १९८॥

पृथक्त्व और ६ गव्यूत है। चतुष्पदों की ६ गव्यूतप्रमाण जो अवगाहना कही गई है वह देवकुरु आदि उत्तम भोग भूमिगत गर्भज हाथियों की अपेक्षा से जाननी चाहिये। संमूर्च्छन जन्म वाले और गर्भजन्म वाले पर्याप्त उरः परिसर्पों की उत्कृष्ट अवगाहना क्रमशः योजनपृथक्त्व, योजन सहस्र की है। यहां एक हजार योजन की अवगाहना बहिर्द्वीपवर्ति गर्भज सर्पों की अपेक्षा कही गई जाननी चाहिये। संमूर्च्छन जन्म वाले और गर्भजन्मवाले पर्याप्त भुजपरिसर्पों की उत्कृष्ट अवगाहना क्रमशः धनुष पृथक्त्व और गव्यूत पृथक्त्व है। खेचर तिर्यञ्चों में जघन्य अवगाहना सर्वत्र अंगुल के असंख्यातवें भागप्रमाण है। संमूर्च्छन पर्याप्त खेचरों की उत्कृष्ट अवगाहना धनुष पृथक्त्व की है और गर्भ-

---

ચતુષ્પદોની ૬ ગવ્યૂત પ્રમાણુ જે અવગાહના કહેવામાં આવી છે, તે દેવકુરૂ વગેરે ઉત્તમ ભોગ-ભૂમિગત ગર્ભજ હાથીઓની અપેક્ષાએ જાણવી જોઈએ. સંમૂર્ચ્છન જન્મવાળા અને ગર્ભજન્મવાળા પર્યાપ્ત ઉરઃપરિસર્પોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ક્રમશઃ-યોજન પૃથક્ત્વ અને યોજન સહસ્ર જેટલી છે અહીં એક હજાર યોજનની અવગાહના, બહિર્દ્વીપવર્તિ ગર્ભજ સર્પોની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવી છે, તેમ સમજવું જોઈએ સંમૂર્ચ્છન જન્મવાળા અને ગર્ભ-જન્મવાળા પર્યાપ્ત ભુજ પરિસર્પોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ક્રમશઃ ધનુષ પૃથક્ત્વ અને ગવ્યૂત પૃથક્ત્વ છે. ખેચર તિર્યંચોમાં જઘન્ય અવગાહના સર્વત્ર અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ છે સંમૂર્ચ્છન પર્યાપ્ત ખેચરોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ધનુષ પૃથક્ત્વની છે અને ગર્ભજન્મવાળા પર્યાપ્ત ખેચરોની ઉત્કૃષ્ટ

जन्मवाले पर्याप्त खेचरों की उत्कृष्ट अवगाहना भी धनुष पृथक्त्व है। विशेष खुलासा के लिये इस कोष्ठक को देखिये—

अ.क्र.	नामः—सामान्यपंचेन्द्रिय	जघन्य अवगाहना		उत्कृष्ट अवगाहना
१	,, जलचर	अंगुलके असं. भाग		१ हजार यो. प्रमाण-
२	संमूर्च्छन ,,	,,		,,
३	,, अपर्याप्त जलचर	,,		अंगुल के असं. भाग
४	,, पर्याप्त जलचर	,,		१ हजार योजन
५	गर्भज ,,	,,	,,	,,
६	,, अपर्या. ,,	,,	,,	अं. अ.
७	,, पर्याप्त ,,	,,	,,	१ हजार यो.
१	थलचर चतुष्पद	अं	अ.	६ गव्यूत
२	संमूर्च्छ ,,	,,	,,	गव्यूत पृथक्त्व
३	,, अपर्याप्त ,,	,,	,,	अं. अ.
४	,, पर्याप्त ,,	असं. भा.		गव्यूत पृथक्त्व
५	गर्भज चतुष्पद	,,	,,	६ गव्यूत

અવગાહના પણ ધનુષ પૃથક્ત્વ છે. આ સંબંધમાં વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માટે અહીં નીચે મુજબ કોષ્ટક આપવામાં આવે છે.

અ. ક્ર.	નામઃ—સામાન્ય પંચેન્દ્રિય	જઘન્ય અવગાહના		ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના
૧	,, જલચર	અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ		૧ હજાર યોજનપ્રમાણ
૨	સંમૂર્ચ્છન	,,		,,
૩	અપર્યાપ્ત જલચર	,,		,,
૪	પર્યાપ્ત જલચર	,,		અં. અસં. ભાગ
૫	ગર્ભજ જલચર	,,		૧ હજાર યોજન
૬	,, અપર્યાપ્ત ,,	,,	અસં.	અં. અ.
૭	,, પર્યાપ્ત ,,	,,	,,	૧ હજાર યોજન
૧	થલચર ચતુષ્પદ	અ.	અસં.	૬ ગવ્યૂત
૨	સંમૂર્ચ્છન ,,	,,	,,	ગવ્યૂત પૃથક્ત્વ
૩	,, અપર્યાપ્ત	,,	,,	અં. અસં.
૪	,, પર્યાપ્ત	,,	,,	ગવ્યૂત પૃથક્ત્વ
૫	ગર્ભજ ઉરઃપરિસર્પ	,,	,,	૬ ગવ્યૂત

६	,, अपर्यासक	,,	,,	अं. अ.
७	,, पर्यास	,,	,,	योजन पृथक्त्व
१	उरःपरिसर्प	अं.	अ.	१ हजार यो.
२	संमू. उरःपरि.	,,	,,	योजन पृथक्त्व
३	,, ,, अपर्यास	,,	,,	अं. अ.
४	,, ,, पर्यास	,,	,,	योजन पृथक्त्व
५	गर्भज उरःपरिसर्प	,,	,,	१ हजार योजन
६	,, अपर्यास ,,	,,	,,	अं. अ.
७	,, पर्यास ,,	,,	,,	१ हजार योजन
१	भुज परिसर्प	,,	,,	गव्यूत पृथक्त्व
२	समू. भुज. परिसर्प	,,	,,	धनुषपृथक्त्व
६	अपर्या.	,,	,,	अं. अ.
४	,, पर्यास	,,	,,	धनुष पृ.
५	गर्भज	,,	,,	गव्यूत पृ.
६	,, अपर्यास	,,	,,	अं. अ.
७	,, पर्यास	,,	,,	गव्यूत पृथक्त्व

૬	,, અપર્યાપ્ત	,,	,,	અં. અ.
૭	,, પર્યાપ્ત	,,	,,	ચોજન પૃથક્ત્વ
૧	ઉરઃ પરિસર્પ	અ.	અં.	૧ હજાર ચોજન
૨	સંમૂચ્છંન ઉરઃ પરિ.	,,	,,	ચોજન પૃથક્ત્વ
૩	,, ,, અપર્યાપ્ત	,,	,,	અં. અ.
૪	,, ,, પર્યાપ્ત	,,	,,	ચોજન પૃથક્ત્વ
૫	ગર્ભજ ઉરઃ પરિસર્પ	,,	અ.	૧ હજાર ચોજન
૬	,, અપર્યાપ્ત	,,	,,	અં. અં.
૭	,, પર્યાપ્ત	,,	અસં.	૧ હજાર ચોજન
૧	ભુજ પરિસર્પ	,,	અ.	ગવ્યૂત પૃથક્ત્વ
૨	સંમૂ. ભૂજ પ.	,,	,,	ધનુષ પૃથક્ત્વ
૩	અપર્યા	,,	,,	અં. અ
૪	,, પર્યાપ્ત	,,	અસં.	ધનુષ પૃ.
૫	ગર્ભજ	,,	અ.	ગવ્યૂત પૃ.
૬	,, અપર્યાપ્ત	,,	,,	અં. અ.
૭	,, પર્યાપ્ત	,,	અસં.	ગવ્યૂત પૃ.

१	खेचर		,,	,,	धनु.	पृ.
२	सम्मू. ,,		,,	,,	,,	,,
३	,,	अप.	,,	,,	अं.	अ.
४	,,	पर्या.	,,	,,	धनु.	पृ.
५	गर्भज		,,	,,	,,	,,
६	,,	अप.	,,	,,	अं.	अ.
७	,,	पर्याप्त	,,	,,	धनु.	पृ.

ये पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चों की ३६ अवगाहना स्थान हैं मनुष्यों के अवगाहना स्थान ५ होते हैं। जिस की अवगाहना इस प्रकार से है—

१	मनुष्य	अं. अ.	३ गव्यूत प्र०
२	संमू.	,, ,,	अं. अ.
३	गर्भज	,, ,,	३ गव्यूत
४	गर्भज	अप. अं. अ.	अं. अ.
५	,, पर्या	अं. असं.	३ तीन गव्यू.

प्रथम सामान्य पद में देवकुरु आदि मनुष्यों की उत्कृष्ट अवगाहना तीन गव्यूत कही गई है। वात, पित्त, शुक्र शोणित आदि में संमू-

૧	ખેચર	,,	અ.	ધનુ.	પૃ.
૨	સંમૂ૦ ,,	,,	,,	,,	,,
૩	,, અપ.	,,	,,	અ.	અ.
૪	,, પર્યા.	,,	અસં.	ધનુ.	પૃ.
૫	ગર્ભજ –	,,	અ.	,,	,,
૬	,, અપ.	અં.	અ.	અં.	અ.
૭	,, પર્યાપ્ત	અં.	અસં.	ધનુ	પૃ. આ

પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોના ૩૬ અવગાહન સ્થાનો છે. મનુષ્યોના અવગાહન સ્થાનો ૫ હોય છે. જેમની અવગાહના આ પ્રમાણે છે.

૧	મનુષ્ય	અં. અ	૩ ગવ્યૂત પ્ર.
૨	સંમૂ૦ ,, ,,	,, ,,	અં. અ.
૩	ગર્ભજ	,, ,,	૩ ગવ્યૂત
૪	ગર્ભજ	અપ. અં. અ	અં. અ.
૫	,, પર્યા૦	અં. અસં.	૩ ગવ્યૂત

પ્રથમ સામાન્ય પદમાં દેવકુરૂ વગેરે મનુષ્યોની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ત્રણ ગવ્યૂત જેટલી કહેવામાં આવી છે, વાત, પિત્ત, શુક્ર, શોણિત વગેરેમાં સંમૂ-

मूलम्—वाणमंतराणं भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य जहा असुरकुमाराणं तहा भाणियव्वा। जहा वाणमंतराणं तहा जोइसियाण वि। सोहम्मे कप्पे देवाणं भंते! के महालिया सरीरोगाहना पण्णत्ता?, गोयमा! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा—भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य, तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं सत्तरयणीओ, तत्थ णं जा सा उत्तरवेउव्विया सा जहन्नेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं जोयणसयसहस्सं। एवं ईसाणकप्पेऽवि भाणियव्वं। जहा सोहम्मकप्पाणं देवाणं पुच्छा तहा सेसकप्पदेवाणं पुच्छा भाणियव्वा जाव अच्चुयकप्पो। सणंकुमारे कप्पे देवाणं भंते! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता?, गोयमा! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा—भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य। तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं छ रयणीओ, उत्तरवेउव्विया जहा सोहम्मे। जहा सणंकुमारे तहा माहिंदे वि भाणियव्वा। बंभलंतगेसु भवधारणिज्जा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं पंच रयणीओ, उत्तरवेउव्विया जहा सोहम्मे। महासुक्कसहस्सारेसु भवधारणिज्जा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं चत्तारि-

---

छिम मनुष्यों की उत्कृष्ट भी शरीरावगाहना अंगुल के असंख्यातवें भागप्रमाण ही है। वे इतनी अवगाहना में रहते हुए ही मरते हैं॥सू० १९८॥

च्छिम मनुष्योनी उत्कृष्टथी पण शरीरावगाहना अंगुलना असंख्यातमा भाग प्रमाण छे तेओ आटली अवगाहनामां रहेवा छतां ए मृत्यु पामे छे ॥सू०१९८॥

रयणीओ, उत्तरवेउव्विया जहा सोहम्मे। आणयपाणय आरण अच्चुएसु चउसु वि भवधारणिज्जा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं तिण्णि रयणीओ, उत्तरवेउव्विया जहा सोहम्मे। गेवेज्जगदेवाणं भंते! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता?, गोयमा! एगे भवधारणिज्जे सरीरगे पण्णत्ते, से जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं दुन्नि रयणीओ। अणुत्तरोववाइयदेवाणं भंते! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता?, गोयमा! एगे भवधारणिज्जे सरीरगे। से जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं एगा रयणी। से समासओ तिविहे पण्णत्ते, तं जहा—सूईअंगुले, पयरंगुले घणंगुले। एगंगुलायया एगपएसिया सेढी सूई अंगुले सूई सूईए गुणिया पयरंगुले, पयरंसूईए गुणियं घणंगुले। एएसि णं सूईअंगुलपयरंगुलघणंगुलाणं कयरे कयरेहिंतो अप्पे वा, बहुए वा तुल्ले वा विसेसाहिया वा?, सव्वत्थोवे सूईअंगुले, पयरंगुले असंखेज्जगुणे, घणंगुले असंखेज्जगुणे। से तं उस्सेहंगुले ॥सू० १९९॥

छाया—वानव्यन्तराणां भवधारणीया च उत्तरवैक्रिया च यथा असुरकुमाराणां तथा भणितव्या। यथा वानव्यन्तराणां तथा ज्योतिष्काणामपि। सौधर्मे कल्पे

'वाणमंतराणं भवधारणिज्जा' इत्यादि ॥ सू १९९ ॥

शब्दार्थः—(वाणमंतराणं भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य जहा असुरकुमाराणं तहा भाणियव्वा) वानव्यंतरों की भवधारणी य और उत्तर वैक्रियरूप अवगाहना जिस प्रकार असुरकुमारों की पहिले कही गई है उसी प्रकार से जाननी चाहिये। (जहा वाणमंतराणं तहा जोइ-

---

'वाणमंतराण भवधारणिज्जा'। इत्यादि।

શબ્દાર્થ–(वाणमंतराण भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य जहा असुरकुमाराणं तहा भाणियव्वा) વાનવ્યંતરોની ભવધારણીય અને ઉત્તરવૈક્રિય રૂપ અવગાહના જે પ્રમાણે અસુરકુમારોની પહેલા કહેવામાં આવી છે. તે પ્રમાણે જ જાણવી જોઈએ (जहा वाणमंतराणं तहा जोइसियाण वि) જેવી ભવધારણીય

देवानां भदन्त ! कियन्महती शरीरावगाहना प्रज्ञप्ता ? गौतम ! द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-भवधारणीया च उत्तरवैक्रिया च, तत्र खलु या सा भवधारणीया सा जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम्, उत्कर्षेण सप्त रत्नयः, तत्र खलु या सा उत्तरवैक्रिया सा जघन्येन अंगुलस्य संख्येयभागम्, उत्कर्षेण योजनशतसहस्रम्। एवं ईशानकल्पेऽपि भणितव्यम्। यथा सौधर्मकल्पानां देवानां पृच्छा तथा शेषकल्प-

---

क्रियाण वि) जैसी भवधारणीय और उत्तरवैक्रियरूप अवगाहना वानव्यंतरों की है वैसी ही वह अवगाहना ज्योतिष्कदेवों की भी है। (सोहम्मे कप्पे देवाणं भंते ! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता) हे भदन्त ! सौधर्मकल्प में देवों की अवगाहना कितनी होती है।

उत्तर—(गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम ! सौधर्मकल्प में देवों की अवगाहना दो प्रकारकी कही गई है। (तं जहा) वे प्रकार ये हैं-(भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य) एक भवधारणीय अवगाहना दूसरी उत्तरवैक्रिय अवगाहना। (तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं सत्त रयणीओ) इनमें जो भवधारणीय अवगाहना है-वह, जघन्य से अंगुल, के असंख्यातवें भागप्रमाण है और उत्कृष्ट से ७ सात रत्नि प्रमाण है।-(तत्थ णं जा सा उत्तरवेउव्विया सा जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइ भागं, उक्कोसेणं जोयणसयसहस्सं) उत्तरवैक्रिय अवगाहना जघन्य से अंगुल के संख्यातवें भाग प्रमाण है और उत्कृष्ट से एकलाख योजन प्रमाण है। 'एवं ईसाणकप्पे वि भाणियव्वं' इसी प्रकार से ईशानकल्प में भी

અને ઉત્તરવૈક્રિય રૂપ અવગાહના વાનવ્યંતરોની છે તેવી જ અવગાહના જ્યોતિષ્ક દેવોની પણ છે (सोहम्मे कप्पे देवाणं भंते! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता) હે ભદંત ! સૌધર્મકલ્પમાં દેવોની અવગાહના કેટલી હોય છે.

ઉત્તર-(गोयमा ! दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! સૌધર્મકલ્પમાં દેવોની અવગાહના બે પ્રકારની પ્રજ્ઞપ્ત થયેલી છે (तं जहा) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે-(भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य) એક ભવધારણીય અવગાહના અને બીજી ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના (तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं सत्त रयणीओ) આમાં જે ભવધારણીય અવગાહના છે. તે જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી સાત રત્નિ પ્રમાણ છે. (तत्थ णं जा सा उत्तरवेउव्विया सा जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसेणं जोयणसयसहस्सं) ઉત્તરવૈક્રિય અવગાહના જઘન્યથી અંગુલના સંખ્યાત ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી એક લાખ યોજન પ્રમાણ છે. (एवं ईसाणकप्पे वि भाणियव्वं) આ પ્રમાણે જ ઈશાનકલ્પ માટે પણ

देवानां पृच्छा भणितव्या यावत् अच्युतकल्पम्। सनत्कुमारे कल्पे देवानां भदन्त! कियन्महती शरीरावगाहना प्रज्ञप्ता? गौतम! द्विविधा, प्रज्ञप्ता, तद्यथा—भवधारणीया च उत्तरवैक्रिया च, तत्र खलु या सा भवधारणीया सा जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेण षड्रत्नयः उत्तरवैक्रिया यथा सौधर्मे भवधारणीया।

जानना चाहिये। (जहा सोहम्मकप्पाणं देवाणं पुच्छा—तहा सेस कप्पदेवाणं पुच्छा भाणियव्वा) सौधर्मकल्प के देवों की पृच्छा की जैसी शेषकल्पों के देवों की पृच्छा जाननी चाहिये।

प्रश्न:—यह कहां तक?

उत्तर—(जाव अच्चुयकप्पो) अच्युतकल्प तक (सणं कुमारे कप्पे देवाणं भंते! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता?) हे भदन्त! सनत्कुमारकल्प में देवों की शरीरावगाहना कितनी है?

उत्तर:—(गोयमा! दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम! दो प्रकार की वहां शरीरावगाहना प्रज्ञप्त हुई है। (तं जहा) वे दो प्रकार ये हैं—(भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य) एक भवधारणीय दूसरी उत्तरवैक्रिया (तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेण छ रयणीओ) इनमें जो यहां भवधारणीय शरीरावगाहना है वह जघन्य से तो अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है। और उत्कृष्ट से छ रत्निप्रमाण है। (उत्तरवेउव्विया

જાણી લેવું જોઈએ. (जहा सोहम्मकप्पाणं देवाण पुच्छा तहा सेसकप्प देवाण पुच्छा भाणियव्वा) સૌધર્મકલ્પના દેવોની પૃચ્છાની જેમ શેષકલ્પોના દેવોની પૃચ્છા જાણવી જોઈએ.

પ્રશ્ન—આ ક્યાં સુધી?

ઉત્તર—(जाव अच्चुयकप्पो) અચ્યુતકલ્પ સુધી (सणंकुमारे कप्पे देवाणं भंते! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता?) હે ભદંત! સનત્કુમાર કલ્પમાં દેવોની શરીરાવગાહના કેટલી છે?

ઉત્તર—(गोयमा! दुविहा पण्णत्ता?) હે ગૌતમ! બે પ્રકારની શરીરાવગાહના ત્યાં પ્રજ્ઞપ્ત થયેલી છે. (तंजहा) તે બે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે—(भवधारणिज्जा य उत्तरवेउव्विया य) એક ભવધારણીય અને બીજી ઉત્તરવૈક્રિય (तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा जहन्नेणं अंगुलस्स असखेज्जइभागं उक्कोसेणं छ रयणीओ) આ સર્વમાં જે અહીં ભવધારણીય શરીરાવગાહના છે, તે જઘન્યથી તો અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી ૬

यथा सनत्कुमारे तथा माहेन्द्रेऽपि भणितव्या। ब्रह्मलान्तकयोर्भवधारणीया जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेण पञ्चरत्नयः, उत्तरवैक्रिया यथा सौधर्मे। महाशुक्रसहस्रारयोर्भवधारणीया जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेण चतस्रो रत्नयः, उत्तरवैक्रिया यथा सौधर्मे। आनतप्राणतारणाच्युतेषु चतुर्ष्वपि भव-

जहा सोहम्मे) उत्तर विक्रियारूपशरीरावगाहना वहां सौधर्मकल्प में कहे अनुसार एक लाख योजन की है। (जहा सणंकुमारे तहा माहिंदे वि भाणियव्वा) सनत्कुमार के जैसा माहेन्द्रकल्प में भी छ रत्नि-प्रमाण अवगाहना जानना चाहिये। (बंभलंतगेसु भवधारणिज्जा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं पंच रयणीओ) ब्रह्म और लान्तक इन दो कल्पों में भवधारणीय शरीरावगाहना जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण और उत्कृष्ट से पांच रत्नि प्रमाण है। (उत्तरवेउव्विया जहा सोहम्मे) उत्तरवैक्रियारूप शरीराव-गाहना यहां पर सौधर्मकल्प के जैसी है। अर्थात् जघन्य से अंगुल के संख्यातवें भाग, उत्कृष्ट से एक लाख योजन का है। (महासुक्कसहस्सारेसु भवधारणिज्जा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्ज-इभागं उक्कोसेणं चत्तारि रयणीओ) महाशुक्र और सहस्रार इन दो कल्पों में भवधारणीय शरीरावगाहना जघन्य से अंगुल के असं-ख्यातवें भाग प्रमाण और उत्कृष्ट से चार रत्निप्रमाण है। (उत्तर वेउव्विया जहा सोहम्मे) तथा उत्तरवैक्रिया रूप शरीरावगाहना सौध-

रत्नि प्रमाणु छे. (उत्तरवेउव्विया जहा सोहम्मे) ઉત્તરવિક્રિયા રૂપ શરીરાવગા-હના ત્યાં સૌધર્મકલ્પની જેમ એક લાખ યોજન જેટલી છે (जहा सणकुमारे तहा माहिंदे वि भाणियव्वा) સનત્કુમારની જેમ મહેન્દ્રકલ્પમાં પણ ૬ રત્નિ પ્રમાણુ અવગાહના જાણવી જોઈએ. (बमलंतगेसु भवधारणिज्जा जहन्नेणं अगुलस्स असंखेज्जइभगं उक्कोहेणं पचरयणीओ) બ્રહ્મ અને લાંતક આ બે કલ્પોમાં ભવધારણીય શરીરાવગાહના જઘન્યથી અગુલના અસખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણુ અને ઉત્કૃષ્ટથી પાંચ રત્નિ પ્રમાણુ છે (उत्तरवेउव्विया जहा सोहम्मे) ઉત્તરવૈક્રિયા રૂપ શરીરાવગાહના અહીં સૌધર્મકલ્પના જેવી છે એટલે કે જઘન્યથી અંગુલના સંખ્યાતમાં ભાગ ઉત્કૃષ્ટથી એક લાખ યોજનની છે (महासुक्के सहस्सारेसु भवधारणिज्जा जहण्णेणं अंगुलस्स असखेज्जइभागं उक्कोसेणं चत्तारि रयणीओ) મહાશુક્ર અને સહસ્રાર આ બે કલ્પોમાં ભવધા-રણીય શરીરાવગાહના જઘન્યથી અગુલના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણુ અને ઉત્કૃષ્ટથી ચાર રત્નિ પ્રમાણુ છે. (उत्तरवेउव्विया जहा सोहम्मे) તેમજ

धारणीया जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम्, उत्कर्षेण तिस्रो रत्नयः, उत्तरवैक्रिया यथा सौधर्मे। ग्रैवेयकदेवानां भदन्त! कियन्महती शरीरावगाहना प्रज्ञप्ता?, गौतम! एकं भवधारणीयं शरीरकं प्रज्ञप्तम्, तत् जघन्येन अंगुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेण द्वे रत्नी। अनुत्तरोपपातिकदेवानां भदन्त! कियन्महती शरीरा-

र्मकल्प के जैसा है। अर्थात् लाख योजनकी है। (आणयपाणय आरण अच्चुएसु वि भवधारणिज्जा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइ-भागं उक्कोसेणं तिण्णि रयणीओ) आनत, प्राणत, आरण और अच्युत इन कल्पों में भवधारणीय शरीरावगाहना जघन्य से अंगुलके असंख्यातवे भाग प्रमाण और उत्कृष्ट से तीन रत्निप्रमाण है। (उत्तर-वेउव्विया जहा सोहम्मे) उत्तरवैक्रिरूप शरीरावगाहना यहां पर जैसी सौधर्म स्वर्ग में है वैसी है। अर्थात् लाखयोजन की है। (गेवेज्जग-देवाणं भंते! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता) हे भदन्त! ग्रैवेयक देवों की शरीरावगाहना कितनी है?

उत्तरः—(गोयमा! एगे भवधारणिज्जे सरीरगे पण्णत्ते) हे गौतम! यहां पर एक भवधारणीयशरीर ही प्रज्ञप्त हुआ है। (से जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं दुन्नि रयणीओ) वह जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है और उत्कृष्ट से दो रत्निप्रमाण है। इसीलिये यहां पर उत्तरवैक्रियारूप शरीरा-

ઉત્તરવૈક્રિયા રૂપ શરીરાવગાહના સૌધર્મકલ્પની જેમ છે. એટલે કે લાખ યોજન જેટલી છે. (आणयपाणयआरणअच्चुएसु वि भवधारणिज्जा जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणं तिण्णि रयणीओ) આનત, પ્રાણુત, આરણુ અને અચ્યુત આ કલ્પોમાં ભવધારણીય શરીરાવગાહના જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણુ અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણુ રત્નિ (હાથ) પ્રમાણુ છે. (उत्तरवेउव्विया जहा सोहम्मे) ઉત્તરવૈક્રિયા રૂપ શરીરાવગાહના અહીં સૌધર્મ સ્વર્ગ જેવી જ છે. એટલે કે એક લાખ યોજન જેટલી છે (गेवेज्जगदेवाणं भंते! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता) હે ભદન્ત! ગ્રૈવેયક દેવોની શરીરાવગાહના કેટલી છે?

ઉત્તર-(गोयमा! एगे भवधारणिज्जे सरीरगे पण्णत्ते) હે ગૌતમ! અહીં એક ભવધારણીય શરીર જ પ્રજ્ઞપ્ત થયેલ છે (से जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइ भागं उक्कोसेणं दुन्नि रयणीओ) તે જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણુ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી બે રત્નિ પ્રમાણુ છે એટલા માટે અહીં ઉત્તરવૈ-

वगाहना प्रज्ञप्ता ?, गौतम ! एकं भवधारणीयं शरीरकम्, तत् जघन्येन अङ्गुलस्य असंख्येयभागम् उत्कर्षेण एका रत्नी। तत् समासतः त्रिविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-सूच्यङ्गुलं प्रतराङ्गुलं घनाङ्गुलम्। एकाङ्गुलायता एकप्रदेशिका श्रेणी सूच्यङ्गुलम्, सूची सूच्या गुणिता प्रतराङ्गुलं, प्रतरं सूच्या गुणितं घनाङ्गुलम्। एतेषां सूच्यङ्गुलप्रतराङ्गुलघनाङ्गुलानां कतरत् कतरेभ्यः अल्पं वा बहुकं वा तुल्यं वा विशेषाधिकं वा। सर्वस्तोकं सूच्यङ्गुलं, प्रतराङ्गुलम् असंख्येयगुणं, घनाङ्गुलम् असंख्येयगुणम्। तदेतत् उत्सेधाङ्गुलम् ॥सू० १९१॥

वगाहना नहीं है। (अणुत्तरोववाइयं देवाणं भंते ! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता) हे भदन्त ! अनुत्तर विमानों में कितनी शरीरावगाहना प्रज्ञप्त हुई है ?

उत्तर—(गोयमा ! एगे भवधारणिज्जे सरीरगे, से जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं एगा रयणी) हे गौतम ! अनुत्तर विमानों में एक भवधारणीय शरीर होता है। वह जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण है और उत्कृष्ट से एक रत्निप्रमाण है। उत्तरवैक्रियरूप शरीरावगाहना नहीं है। (से समासओ तिविहे पण्णत्ते) यह उत्सेधाङ्गुल संक्षेप से तीन प्रकार का कहा गया है। (तं जहा) उसके वे प्रकार ये-(सूई अंगुले, पयरंगुले घणंगुले) सूच्यङ्गुल प्रतराङ्गुल घनाङ्गुल। (एगंगुलायया एगपएसिया सेढी सूई अंगुले सूई सूईए गुणिया पयरंगुले, पयरं सूईए गुणियं घणंगुले) एक अंगुल लंबी, तथा एकप्रदेश

क्रिया રૂપ શરીરાવગાહના નથી (अणुत्तरोववाइअं देवाण भंते ! के महालिया सरीरोगाहणा पण्णत्ता) હે ભદંત ! અનુત્તર વિમાનોમાં કેટલી શરીરાવગાહના પ્રજ્ઞપ્ત થયેલી છે ?

ઉત્તર-(गोयमा ! एगे भवधारणिज्जे सरीरगे, जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं, उक्कोसेणं एगा रयणी) હે ગૌતમ અનુત્તરવિમાનોમાં એક ભવધારણીય શરીર હોય છે. તે જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે અને ઉત્કૃષ્ટ એક રત્નિ પ્રમાણ છે. ઉત્તરવૈક્રિયા રૂપ શરીરાવગાહના નથી. (से समासओ तिविहे पण्णत्ते) આ ઉત્સેધાંગુલ સંક્ષેપથી ત્રણ પ્રકારની કહેવામાં આવી છે. (तंजहा) તેના ત્રણ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (सूई अंगुले, पयरंगुले घणगुले) સૂચ્યંગુલ, પ્રતરાંગુલ, અને ઘનાંગુલ (एगंगुलायया एगपएसिया सेढी सूई अंगुले सूई सूईए गुणिया पयरंगुले, पयरं सूईए, गुणियं घणगुले) એક

टीका—'वाणमंतराणं' इत्यादि--

व्याख्या निगदसिद्धा। ग्रैवेयकानुत्तरोपपातिकानां देवानामुत्तरवैक्रियाया अभावादेकं भवधारणीय शरीरं बोध्यमिति। तत् अङ्गुलप्रमाणं सूच्यङ्गुलादिभेदेन त्रिविधं बोध्यम्। व्याख्या पूर्ववद् बोध्या। एतदुपसंहरन्नाह—तदेतदुत्सेधाङ्गुलमिति ॥सू० १९९॥

मोटी जो नभःप्रदेश श्रेणी है उसका नाम सूच्यङ्गुल है। सूची को सूची से गुणा करने पर प्रतराङ्गुल बनता है। सूची से गुणितप्रतर घनांगुल कहलाता है। (एएसिणं सूई अंगुलपयरंगुलघणंगुलाणं कयरे कयरेहिंतो अप्पे वा बहुए वा तुल्ले वा विसेसाहिए वा?) हे भदंत! सूच्यङ्गुल, प्रतरांगुल, घनाङ्गुल इनमें कौन किनसे अल्प है? कौन किनसे बहुत हैं? कौन किनसे तुल्य हैं? तथा कौन किनसे विशेषाधिक हैं?

उत्तरः—(सव्वथोवे सूई अंगुले, पयरंगुले असंखेज्जगुणे, घणंगुले असंखेज्जगुणे) इनमें सबसे कम सूच्यङ्गुल है सूच्यंगुलसे असंख्यातगुणा घनांगुल हैं। (से तं उस्सेहंगुले) इस प्रकार यह उत्सेधांगुल का स्वरूप है।

भावार्थ—इस सूत्र द्वारा सूत्रकारने वानव्यन्तर, ज्योतिष्क एवं वैमानिक देवों की अवगाहना कितनी है? यह बात कही है। व्यन्तर,

---

અંગુલ લાંબી તેમજ એક પ્રદેશ મોટી જે નભઃપ્રદેશ શ્રેણી છે તેનું નામ સૂચ્યંગુલ છે. સૂચીને સૂચી વડે ગુણિત કરવામાં આવે તો પ્રતરાંગુલ બને છે સૂચીથી ગુણિત પ્રતર ઘનાંગુલ કહેવાય છે. (एएसिणं सूई अंगुलपयरगुलघणगुलाणं कयरे कयरेहिंतो अप्पे वा बहुए वा तुल्ले वा विसेसाहिए वा?) હે ભદંત! સૂચ્યંગુલ, પ્રતરાંગુલ, ઘનાગુલ આમાંથી કોણ કોનાથી અલ્પ છે? અને કોણ કોનાથી મહત્ છે? કોણ કોની બરાબર-તુલ્ય છે? તેમજ કોણ કોનાથી વિશેષાધિક છે?

ઉત્તર-(सव्वथोवे सूई अंगुले, पयरंगुले असंखेज्जगुणे, घणंगुले असंखेज्जगुणे) આમાં સૌથી કમ સૂચ્યંગુલ છે. સૂચ્યંગુલથી અસંખ્યાતગણો પ્રતરાંગુલ છે અને પ્રતરાંગુલથી અસંખ્યાતગણો ઘનાંગુલ છે. (से त उस्सेहगुले) આ પ્રમાણે આ ઉત્સેધાંગુલનું સ્વરૂપ છે

ભાવાર્થ-આ સૂત્ર વડે સૂત્રકારે વાનવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવોની અવગાહના કેટલી છે? આ વાત સ્પષ્ટ કરી છે વ્યંતર અને જ્યોતિષ્ક દેવોની અવગાહના અસુરકુમારની જેમ છે. વૈમાનિક દેવોની પણ

एवं ज्योतिष्क देवों की अवगाहना असुरकुमार के कथन अनुसार है। वैमानिक देवों की भी ऐसी ही हैं। परन्तु जो इसमें-विशेषता है वह इस प्रकार से है-सौधर्म ईशान इन दो कल्पों में भवधारणीय शरीरावगाहना उत्कृष्टरूप-से सातहाथ प्रमाण है। सनत्कुमार और माहेन्द्र इन दो कल्पो में छह हाथ, ब्रह्मलोक एवं लान्तक में पांच हाथ, महाशुक्र और सहस्रार में चार हाथ' आनत, प्राणत, आरण एवं अच्युत में तीन हाथ, ग्रैवेयकों-में दो हाथ एवं अनुत्तरविमानों में एक हाथ प्रमाण है। यह उत्सेधांगुल सूची, प्रतर और घन के भेद से तीन प्रकार का है। इनका स्वरूप आत्मांगुल के प्रकरण में स्पष्ट कर दिया गया है। भवधारणीय अवगाहना सर्वत्र जघन्य से अंगुल के असंख्यातवें भाग प्रमाण कही गई है।-इसे विशेष स्पष्ट करने के लिये यह कोष्ठक देखिये।

क्रमांक	देवनाम	अवगाहना	जघन्य	उत्कृष्ट	उ. वै. ज.	उ.
१	भवनपति	भ. धारण	अ. अ.	७ हाथ	अं, गु.	१ लाख
२	व्यन्तरदेव	,,	,,	७ हाथ	,,	असं. यो
३	ज्योतिष्कदेव	,,	,,	७ हाथ	,, ,,	,,
४	सौधर्म-ईशान	,,	,,	७ हाथ	,, ,,	,,

આ પ્રમાણે જ છે પરંતુ જે એમા વિશેષતા છે, તે આ પ્રમાણે છે સૌધર્મ ઇશાન આ બે કલ્પોમાં ભવધારણીય શરીરાવગાહના ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી સાત હાથ પ્રમાણ છે. સનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર આ બે કલ્પોમા ૬ હાથ, બ્રહ્મલોક અને લાંતકમા ૫ હાથ, મહાશુક્ર અને સહસ્રારમાં ૪ હાથ, આનત, પ્રાણત, આરણ, અને અચ્યુતમાં ૩ હાથ, ગ્રૈવેયકોમાં ૨ હાથ, અને અનુત્તર વિમાનોમાં એક હાથ પ્રમાણ છે આ ઉત્સેધ ગુલ સૂચી, પ્રતર અને ઘનના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની છે એમનું સ્વરૂપ આત્માંગુલના પ્રકરણમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યુ છે ભવધારણીય અવગાહના સર્વત્ર જઘન્યથી અ ગુલના અસ ખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ કહેવામાં આવી છે વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે અહીં આ કોષ્ટક આપવામા આવે છે—

ક્રમાંક	દેવનામ	અવગાહના	જઘન્ય	ઉત્કૃષ્ટ	ઉત્તરવૈક્રિય જ	ઉ.
૧	ભવનપતિ	ભવધારણીય ,,	અંગુલનો અસં. ભાગ	૭ હાથ	, ,, ,,	અંગુ. ૧લાખ યોજન ,,
૨	વ્યંતદેવ	,,	,,	,,	,, ,,	,,
૩	જયોતિષ્કદેવ	,,	,,	,,	,, ,,	,,
૪	સૌધર્મ ઇશાન	,,	,,	,,	,, ,,	,,

अथ प्रमाणाङ्गुलं निरूपयति—

मूलम्—से किं तं पमाणंगुले?, पमाणंगुले एगमेगस्स रण्णो चाउरंतचक्कवट्टिस्स अट्ठसोवण्णिए कागणीरयणे छत्तले दुवालसंसिए अट्ठकण्णिए अहिगरणसंठाणसंठिए पण्णत्ते, तस्स णं एगमेगा कोडी उस्सेहंगुलविक्खंभा, तं समणस्स भगवओ महावीरस्स अद्धंगुलं, तं सहस्सगुणं पमाणंगुलं भवइ। एएणं अंगुलप्पमाणेणं छ अंगुलाइं पादो, दुवालसंगुलाइं विहत्थी, दो विहत्थीओ रयणी, दो रयणीओ कुच्छी, दो कुच्छीओ धणू, दो धणुसहस्साइं गाउयं, चत्तारि गाउयाइं जोयणं। एएणं पमाणंगुलेणं किं पओयणं? एएणं पमाणंगुलेणं पुढवीणं कंडाणं पायालाणं भवणाणं भवणपत्थडाणं निरयाणं निरयावलीणं

५ सनत्कुमार–माहेन्द्र	,,	,,	६ हाथ	,,	,,	,,
६ ब्रह्मलोक–लान्तक	,,	,,	५ हाथ	,,	,,	,,
७ महाशुक्र–सहस्रार	,,	,,	४ हाथ	,,	,,	,,
८ आनत–प्राणत	,,	,,	३ हाथ	,,	,,	,,
९ आरण–अच्युत	,,	,,	३ हाथ	,,	,,	,,
१० ९ ग्रैवेयक	,,	,,	२ हाथ	,,उ.वै. नहीं करे		
११ ४ अनुत्तर	,,	,,	१ हाथ	,,	,,	,,
१५ ५ वां सर्वार्थसिद्ध	,,	,,	कुछ कम १हाथ	,,	,,	,,

॥सू० १९९॥

૫ સનત્કુમાર માહેન્દ્ર	,,	,,	૬ હાથ	,,	,,	,,
૬ બ્રહ્મલોક લાંતક	,,	,,	૫ હાથ	,,	,,	,,
૭ મહાશુક્ર સહસ્રાર	,,	,,	૪ હાથ	,,	,,	,,
૮ આનત પ્રાણુત	,,	,,	૩ હાથ	,,	,,	,,
૯ આરણુ અચ્યુત	,	,,	૩ હાથ	,,	,,	,,
૧૦ ૯ ગ્રૈવયક	,,	,,	૨ હાથ	ઉ. વૈ. નથી	,,	,,
૧૧ ૪ અનુત્તર	,,	,,	૧ હાથ	,,	,,	,,
૧૨ ૫ મું સર્વાર્થસિદ્ધ	,,	,,	કંઈક કમ હાથ	,,	,,	,,

॥ સૂ૦ ૧૯૯ ॥

निरयपत्थडाणं कप्पाणं विमाणाणं विमाणपत्थडाणं टंकाणं कूडाणं सेलाणं सिहरीणं पब्भाराणं विजयाणं वक्खाराणं वासाणं वासहराणं वासहरपव्वयाणं वेलाणं वेइयाणं दाराणं तोरणाणं दीवाणं समुद्दाणं आयामविक्खंभोच्चत्तोव्वेहपरिक्खेवा माविज्जंति। से समासओ तिविहे पण्णत्ते, तं जहा—सेढी अंगुले पयरंगुले घणंगुले। असंखेज्जाओ जोयणकोडाकोडीओ सेढी, सेढी सेढीए गुणिया पयरं, पयरं सेढीए गुणियं लोगो, संखेज्जएणं लोगो गुणिओ संखेज्जा लोगा, असंखेज्जएणं लोगो गुणिओ असंखेज्जा लोगा, अणंतेणं लोगो गुणिओ अणंता लोगा। एएसि णं सेढिअंगुलपयरंगुलघणंगुलाणं कयरे कयरेहिंतो अप्पे वा बहुए वा तुल्ले वा विसेसाहिए वा?, सव्वत्थोवे सेढिअंगुले, पयरंगुले असंखेज्जगुणे, घणंगुले असंखेज्जगुणे। से तं विभागनिप्फण्णे। से तं खेत्तपमाणे ॥सू० २००॥

छाया—अथ किं तत् प्रमाणाङ्गुलम्? प्रमाणाङ्गुलम्—एकैकस्य राज्ञश्चातुरन्तचक्रवर्तिनः अष्ट सौवर्णिकं काकणीरत्नं षट्तलं द्वादशास्रिकमष्टकर्णिकमधिकरणसंस्थानसंस्थितं प्रज्ञप्तम्। तस्य खलु एकैका कोटिरुत्सेधाङ्गुलविष्कम्भा, तत् श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य अर्द्धाङ्गुलम्, तत् सहस्रगुणं प्रमाणाङ्गुलं भवति। एतेनाङ्गुलप्रमाणेन षडङ्गुलानि पादः, द्वादशाङ्गुलानि वितस्तिः द्वे वितस्ती रत्निः द्वे रत्नी कुक्षिः द्वौ कुक्षी धनुः, द्वे धनुःसहस्रे गव्यूतम् चत्वारि गव्यूतानि योजनम्। एतेन प्रमाणाङ्गुलेन किं प्रयोजनम्? एतेन प्रमाणाङ्गुलेन पृथिवीनां काण्डानां पातालानां भवनानां भवनप्रस्तटानां निरयाणां निरयावलीनां निरयप्रस्तटानां कल्पानां विमानानां विमानप्रस्तटानां टङ्कानां कूटानां शैलानां शिखरिणां प्राग्भाराणां विजयानां वक्षस्काराणां वर्षाणां वर्षधराणां वर्षधरपर्वतानां वेलानां वेदिकानां द्वाराणां तोरणानां द्वीपानां समुद्राणामायामविष्कम्भोच्चत्वोद्वेधपरिक्षेपा माप्यन्ते। तत् समासतस्त्रिविधं प्रज्ञप्तम्। तद्यथा—श्रेण्यङ्गुलम् प्रतरा

ङ्गुलम् घनाङ्गुलम् । असंख्येया योजनकोटीकोटयः श्रेणिः, श्रेणिः श्रेण्या गुणिता प्रतरम् , प्रतरं श्रेण्या गुणितं लोकः संख्येयेन लोको गुणितः संख्येया लोकाः, असंख्येयेन लोको गुणितोऽसंख्येया लोकाः, अनन्तेन लोको गुणितोऽनन्ता लोकाः । एतेषां खलु श्रेण्यङ्गुलप्रतराङ्गुलघनाङ्गुलानां कतमत् कतमेभ्यः अल्पं वा बहुकं वा तुल्यं वा विशेषाधिकं वा ? सर्वस्तोकं श्रेण्यङ्गुलम् , प्रतराङ्गुलमसंख्येयगुणम् , घनाङ्गुलमसंख्येयगुणम् । तदेतद् प्रमाणाङ्गुलम् । तदेतत् विभागनिष्पन्नम् । तदेतत् क्षेत्रप्रमाणम् ॥ सू० २०० ॥

टीका—'से किं तं' इत्यादि—

अथ किं तत् प्रमाणाङ्गुलम् ? इति शिष्य प्रश्नः । उत्तरयति-प्रमाणाङ्गुलमेवं विज्ञेयम् । यथा हि-एकैकस्य चातुरन्तचक्रवर्तिनः-चत्वारोऽन्ताश्चतुरन्ताः समुद्रत्रयहिमवत्पर्यन्ता भूभागास्तान् चक्रेण वर्तयति=अधिकरोति यः सः, तस्य

अब सूत्रकार प्रमाणाङ्गुल का कथन करते हैं—

'से किं तं पमाणंगुले ?' इत्यादि । सूत्र २०० ॥

शब्दार्थ—(से किं तं पमाणंगुले) हे भदंत ! वह प्रमाणांगुल क्या है ?

उत्तर—(पमाणंगुले) वह प्रमाणांगुल इस प्रकार से है-(एगमेगस्स रण्णो चाउरंतचक्कवट्टिस्स अट्ठसोवण्णिए कागणीरयणे छ तले-दुवालसंसिए, अट्ठकण्णिए, अहिगरणसंठाणसंठिए पण्णत्ते) एक २ चातुरन्त चक्रवर्ती राजा का अष्टसुवर्णप्रमाण एक काकिणी रत्न होता है । दक्षिण, पूर्व और पश्चिम इन तीन दिशाओं में फैले हुए लवणसमुद्र तक की और हिमवत्पर्वत पर्यन्त तक की भूमि को-अर्थात् परिपूर्ण षट्खंडमण्डित भरतक्षेत्र को-जो अपने चक्र से विजित कर अधिकृत करते हैं । ऐसे राजा चातुरन्त चक्रवर्ती कहलाते हैं । भरतक्षेत्र के ५ म्लेच्छखंड और १ आर्यखंड इस प्रकार ६ खंड हैं ।

હવે સૂત્રકાર પ્રમાણાંગુલનું કથન કરે છે.

"से किं त पमाणंगुले ?" ઈત્યાદિ—

શબ્દાર્થ-(से किं तं पमाणंगुले) હે ભદંત ! તે પ્રમાણાંગુલ શું છે ?

ઉત્તર-(पमाणंगुले) તે પ્રમાણાંગુલ આ પ્રમાણે છે-(एगमेगस्स रण्णो चाउरंतचक्कवट्टिस्स अट्ठसोवण्णिए कागणीरयणे छ तले दुवालसंसिए, अट्ठकण्णिए, अहिगरणसठाणसंठिए पण्णत्ते) એક એક ચાતુરન્ત ચક્રવર્તી રાજાનું અષ્ટ સુવર્ણ પ્રમાણ એક કાકિણીરત્ન હોય છે દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ આ ત્રણે દિશાઓમાં વ્યાપ્ત લવણસમુદ્ર સુધીની અને હિમવત્પર્વત પર્યંત ભૂમિને એટલે કે પરિપૂર્ણ ષટ્ ખંડમંડિત ભરતક્ષેત્રને-જે પોતાના ચક્રથી વિજિત કરી અધિકૃત કરે છે, એવા રાજાઓ 'ચાતુરન્ત ચક્રવર્તી' કહેવાય

राज्ञः काकिणीरत्नम् अष्टसौवर्णिकम्—चत्वारि मधुरतृणफलानि एकः श्वेतसर्षपः, षोडशसर्षपाः एकं धान्यमाषफलम्, द्वे धान्यमाषफले एका गुञ्जा, पञ्चगुञ्जाः एकः कर्ममाषकः, षोडशकर्ममाषकाः एकः सुवर्णः, अष्ट सुवर्णाः प्रमाणमस्येति-अष्टसौवर्णिकम्=अष्टसुवर्णप्रमाणम्, षट्तलम् चत्वारि चतुर्ष्वपि दिक्षु द्वे ऊर्ध्वा-धश्च इत्येवं षट्तलानि यत्र तत्. द्वादशास्रिकम्—द्वादश=द्वादशसंख्यका अस्रयः= कोटयो यत्र तत्—द्वादशकोटि युक्तम्, अष्टकर्णिकम्—अष्टकर्णिकाः चतस्र उपरि चतस्रोऽधस्तादित्येवमष्टकर्णिकाः कोणा यस्य तत् अष्टकोणविशिष्टम्, तथा-अधिकरणसंस्थानसंस्थितम् अधिकरणम्=सुवर्णकारोपकरणं, 'एरण' इति भाषा प्रसिद्धं तत्संस्थानेन संस्थितम्=तत्सदृशाकारं समचतुरस्रमित्यर्थः, प्रज्ञप्तं=प्ररूपितम्। तस्य काकिणीरत्नस्य एकैका कोटिरुत्सेधाङ्गुलविष्कम्भा=उत्सेधाङ्गुलप्रमाण

इन खंडों में चक्रवर्ती की आज्ञा चलती है। इसलिये वे इस षट्खंड भरतक्षेत्र के एकच्छत्र अधिपति हुआ करते हैं। ये १४ रत्नों के स्वामी होते हैं। उनमें १ एक काकिणीरत्न होता। इसका प्रमाण अष्ट सोनैया—भर भारवाला होता है। एक सुवर्ण १६ कर्म माषकों का होता है। १ कर्ममाषक पांच गुञ्जाओं का होता है। दो धान्यमाषफल की एक गुंजा होती है। एक धान्यमाषफल १६ श्वेत-सरसों के वजन बराबर होता है। एक श्वेतसर्षप चार मधुरतृणफलों का होता है। तथा वह काकिणीरत्न ६ तलवाला होता है। चारों दिशाओं की ओर के ४ तल और ऊपर नीचे की ओर के दो तल उस काकिणीरत्न में होते हैं। उसकी द्वादश कोटि होती है। आठ कर्णिकाएँ (आठ कोनेवाली) होती हैं इसका संस्थान सुनार की एरण

છે ભરતક્ષેત્રના ૫ મ્લેચ્છખંડ અને ૧ આર્યખંડ આમ ૬ ખંડ છે આ ૬ ખંડોમા ચક્રવર્તીની આજ્ઞા મુજબ શાસન ચાલે છે. એટલા માટે તેઓ આ ષટ્ખંડ ભરતક્ષેત્રના એક છત્ર અધિપતિ હોય છે એ ૧૪ રત્નોના સ્વામી હોય છે તેમા ૧ એક કાકિણી રત્ન હોય છે એનુ પ્રમાણ અષ્ટ-સુવર્ણ જેટલું હોય છે એક સુવર્ણ ૧૬ કર્મમાષકોનુ થાય છે ૧ કર્મ-માષક પાંચ ગુંજાઓ નો થાય છે બે ધાન્યમાષ ફલની એક ગુંજા થાય છે. એક ધાન્યમાષ ફલ ૧૬ શ્વેત સરસવના વજન બરાબર થાય છે એક શ્વેત સર્ષપ ચાર મધુર તૃણ ફળોનું હોય છે તેમજ તે કાકિણી રત્ન ૬ તલવાળુ હોય છે ચારે દિશાઓની તરફના ૪ તલ અને ઉપરનીચેની તરફના બે તલ, આ પ્રમાણે આ ૬ તલો તે કાકિણી રત્નોમાં થાય છે તેની દ્વાદશ કોટી હોય છે આઠ કર્ણિકાઓ હોય છે. એનું સંસ્થાન સોનીની એરણ જેવુ

विष्कम्भा भवति। काकिणी रत्नस्य द्वादशाप्यस्रय एकैकोत्सेधाङ्गुलप्रमाणा भवन्तीति भावः। काकिणीरत्नं हि समचतुरस्रं भवति, अतोऽस्यायामो विष्कम्भश्च प्रत्येकमुत्सेधाङ्गुलप्रमाणो बोध्यः। ऊर्ध्वीकृता सती या कोटिरायामवती भवति सैव तिर्यक्कृता सती विष्कम्भवती भवति, अत आयामविष्कम्भयोरेकतरनिर्णयेऽप्यपरोऽपि निर्णीत एवेति सूत्रे विष्कम्भ एवोपात्तः तेन आयामोऽपि स्वत एव बोध्यः। तदेवं काकिणीरत्नमुत्सेधाङ्गुलप्रमाणमुक्तम्। तदेकैककोटिगतमुत्सेधाङ्गुलं श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य अर्द्धाङ्गुलम्। तत् सहस्रगुणं प्रमा-

के जैसा होता है। अर्थात् यह समचतुरस्र होता है। (तस्स णं एगमेगा कोडी उस्सेहंगुलविक्खंभा) इस काकिणी रत्न की एक कोटी उत्सेधाङ्गुल प्रमाण चौडी होती है। तात्पर्य कहने का यह है कि काकिणी रत्न की जो १२ कोटियां हैं, वे एक उत्सेधाङ्गुल प्रमाण होती हैं। क्योंकि काकिणीरत्न समचतुरस्र होता है,, इसलिये इसका आयाम-लम्बाई, और विष्कंभ-चौडाई, ये प्रत्येक उत्सेधांगुल प्रमाण होते हैं, ऐसा जानना चाहिये। ऊँची करने पर जो कोटि आयामवती-लंबी होती है, वही तिरछी करने पर विष्कंभवती-चौड़ी-हो जाती है। इसलिये आयाम और विष्कंभ इनमें से किसी एक का निर्णय हो जाने पर दूसरा भी निर्णित हो जाता है, इसी ख्याल से सूत्र-कारने सूत्र में विष्कंभ पद का ही पाठ रखा है। क्योंकि इसी से आयाम का बोध हो जाता है इस प्रकार काकिणीरत्न उत्सेधांगुल प्रमाण होता है, यह बात सूत्रकारने यहां कही है। (तं समणस्स-

હોય છે એટલે કે આ સમચતુરસ્ર હોય છે. (तस्स णं एगगेगा कोडी उस्सेहगुलविक्खंभा) આ કાકિણી રત્નની એક એક કોટિ ઉત્સેધાગુલ પ્રમાણ પહોળી હોય છે તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે કાકિણી રત્નના જે ૧૨ ખૂણાઓ છે તે એક ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણ છે કેનકે કાકિણી રત્ન સમચતુરસ્ર હોય છે, એટલા માટે આનો આયામ (લંબાઈ) અને વિષ્કંભ (પહોળાઈ) દરેક ઉત્સે-ધાંગુલ પ્રમાણ હોય છે, આમ જાણવું જોઈએ ઊંચી કરવાથી જે કોટિ આયામવતી--(લાંબી) હોય છે, તેજ ત્રાંસી કરવાથી વિષ્કંભવતી-પહોળી-થઇ જાય છે એટલા માટે અયામ અને વિષ્કંભ આમાં ગમે તે એકની જાણ થઈ જાય તો તેના પરથી બીજા વિષે પણ જ્ઞાન થઈ જાય છે એટલા માટે જ સૂત્રકારે સૂત્રમા માત્ર વિષ્કંભ પદનું જ કથન કર્યું છે કેમકે આનાથી જ આયામનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે કાકિણી રત્ન ઉત્સેધાંગુલ પ્રમાણ થાય છે, આ વાત સૂત્રકારે અહીં કહી છે (त समणस्स भगवओ

णाङ्गुलम् भवति—सहस्रमुत्सेधाङ्गुलानि एकं प्रमाणाङ्गुलमित्यर्थः। अथवा—परम-प्रकर्षरूपं मानं प्राप्तमङ्गुलं प्रमाणाङ्गुलम्-नातः परं बृहत्तमङ्गुलमस्तीति भावः। यद्वा—समस्तलोकव्यवहारराज्यादिस्थितेः प्रथमप्रणेतृत्वेन प्रमाणभूतोऽस्मिन्नव-सर्पिणीकाले भगवानादिदेवो भरतो वा, तस्याङ्गुलं प्रमाणाङ्गुलम्। सहस्रमुत्से-धाङ्गुलानि एकं प्रमाणाङ्गुलमित्येतद्वक्तव्ये मूले 'एगमेगस्स णं' इत्यादि सन्दर्भेण यत्प्रमाणाङ्गुलं निरूपितं तत् काकिणीरत्नपरिज्ञानेन शिष्यबुद्धिर्विशदा-भवत्वित्यर्थं बोध्यम्। एतेनाङ्गुलप्रमाणेन षडङ्गुलानि पादो द्वादशाङ्गुलानि

भगवओ महावीरस्स अद्धंगुलं) इसकी एक एक कोटिगत जो उत्से धांगुल है, वह श्रमण भगवान् महावीर का एक अर्धांगुल है। (तं सहस्सगुणं पमाणंगुलं भवइ) इस अर्धांगुल से हजारगुणा एक प्रमाणांगुल होता है। अर्थात् एक हजार उत्सेधांगुल एक प्रमाणांगुल को बनाते हैं। इसीलिये।६। "परमप्रकर्षरूपं मानं प्राप्तम् अंगुलम् प्रमाणांगुल" ऐसी इसकी व्युत्पत्ति की गई है। यह वह अंगुल है कि जो परमप्रकर्षरूप मान—परिमाण को प्राप्त है—इससे बडा और कोई दूसरा अंगुल नहीं है। अथवा—युग की आदि में समस्त लोकव्यवहार की एवं राज्यादि की स्थिति के प्रणेता होने से प्रमाणभूत भगवान् आदिनाथ या भरत हुए हैं। सो इनका जो अंगुल है—वह प्रमाणांगुल है। इस प्रकार प्रमाण पुरुष का जो अंगुल है, वह प्रमाणांगुल है। ऐसा भी इसका वाच्यार्थ निकलता है।

शंका :—इस कथन का तो निष्कर्ष यही निकलता है कि 'एक हजार उत्सेधांगुलों का एक प्रमाणांगुल होता है।' जैसे कि ऊपर

महावीरस्स अद्धंगुलं) આની એક એક કોટિગત જે ઉત્સેધાંગુલ છે, તે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના એક અર્ધાંગુલ છે. (त सहस्सगुणपमाणंगुलं भवइ) આ અર્ધાંગુલથી એક હજાર ઉત્સેધાંગુલ એક પ્રમાણાંગુલને બનાવે છે એટલા માટે જ "परमप्रकर्षरूप मान प्राप्तम् अंगुलम् प्रमाणांगुलम्" એવી આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે આ તે અંગુલ છે કે જે પરમ પ્રકર્ષરૂપ માન—પરિમાણ—પ્રાપ્ત છે એના કરતાં બીજો કોઇ અંગુલ નથી અથવા યુગના પ્રારંભમાં સમસ્તલોક વ્યવહારની અને રાજ્યાદિની સ્થિતિના પ્રણેતા હોવાથી પ્રમાણભૂત ભગવાન્ આદિનાથ કે ભરત થયેલ છે તો એમનો જે અંગુલ છે, તે પ્રમાણાંગુલ છે આ પ્રમાણે પ્રમાણ પુરુષનો જે અંગુલ છે, તે પ્રમાણાંગુલ છે. એવો પણ આનો વાચ્યાર્થ થઇ શકે છે.

શંકા—આ ઉપર્યુક્ત સર્વ કથનનો નિષ્કર્ષ એજ કે એક હજાર ઉત્સેધાંગુલોનો એક પ્રમાણાંગુલ થાય છે. તો સૂત્રકારે આ પ્રમાણે જ કહેવું

वितस्तिरित्यादि योजनान्तं वोध्यम्। एतस्य प्रमाणाङ्गुलस्य प्रयोजनमभिधातु-माह-एतेनाङ्गुलप्रमाणेन पृथ्वीनां=रत्नप्रभादीनां, काण्डानां=रत्नकाण्डानाम्, पातालकलशानां, भवनानां=भवनपतिदेवावासानां, भवनप्रस्तटानां नरकप्रस्तटा-

---

कहा है। सो सूत्रकार को ऐसा ही कहना चाहिये था-फिर मूल में "एगमेगस्स रण्णो' इत्यादि पाठ द्वारा जो प्रमाणांगुल का वर्णन किया है उसका कारण क्या है?

उत्तर—शिष्य की बुद्धि 'काकिणीरत्न कैसा होता है? इस परिज्ञान से विशद हो जावे-कि काकिणीरत्न ऐसा होता है-इस अभिप्राय से यह वर्णन किया गया है। (एएणं अंगुलप्पमाणेणं छ अंगुलाइं पादो, दुवालसंगुलाइं विहत्थी दो विहत्थीओ रयणी, दो रय-णीओ कुच्छी दो कुच्छीओ धणू, दो धणु सहस्साइं गाउयं, चत्तारि-गाउयाइं जोयणं) इस अंगुलप्रमाण से छ अंगुलका एक पाद होता है। बारह अंगुलों की एक वितस्ति होती है। दो वितस्ति की १ एक रत्नि-हाथ-होता है। दो रत्नि की एक कुक्षि होती है। दो कुक्षियों का एक धनुष होता है। दो हजार धनुष का एक गव्यूत (कोस) होता है। चार गव्यूतों का एक योजन होता है। (एएणं पमाणंगुलेणं किं पओयणं) इस प्रमाणांगुल से कौनसा प्रयोजन सिद्ध होता है?

જોઇએ તો પછી મૂલમાં "एगमेगस्स रण्णो इत्यादि" પાઠ વડે જે પ્રમાણાં-ગુલનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેનું કારણ શું?

ઉત્તર-શિષ્યની કાકિણી રત્ન કેવું હોય છે એ વિષયની જિજ્ઞાસાની પરિતૃપ્તિ થઇ જાય અને તે શિષ્ય 'કાકિણી રત્ન કેવું હોય છે.' એ સંબંધમાં પૂર્ણજ્ઞાન મેળવી શકે તે માટે આ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (एएणं अंगुलप्पमाणेणं छ अंगुलाइं पादो, दुवालसंगुलाइ विहत्थी दो विहत्थिओ रयणी, दो रयणीओ कुच्छी, दो कुच्छीओ धणू, दो धणुसहस्साइं गाउयं चत्तारि गाउआइ जोयणं) અંગુલ પ્રમાણથી ૬ અંગુલનો એક પાદ હોય છે ૧૨ અંગુલની એક વિતસ્તિ હોય છે. બે વિતસ્તિઓની ૧ રત્નિ-હાથ-હોય છે. બે રત્નિની એક કુક્ષિ હોય છે બે કુક્ષિઓનું એક ધનુષ્ હોય છે બે હજાર ધનુષ બરાબર એક ગવ્યૂત (ગાઉ) હોય છે. ચાર ગવ્યૂતોનું એક યોજન હોય છે. (एएणं पमाणगुलेणं किं पओयणं) આ પ્રમાણાંગુલથી કયા પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે?

न्तरे स्थितानाम् निरयाणां=नरकावासानाम्, निरयावलीनाम्=नरकावासपङ्क्तीनां, निरयप्रस्तटानां- तेरेक्कारस नव सत्त पंच तिन्नि य तहेव एको य' छाया-त्रयोदशैकादश नव सप्त पञ्च त्रयस्तथैवैकश्च-इत्यादि प्रोक्तानाम्, कल्पादि विमानप्रस्तटान्ताः प्रसिद्धाः, तेषाम्, टङ्कानाम्=एकादिच्छिन्नपर्वतानाम्, कूटानाम्=रत्नकूटादीनाम्, शैलानाम्=मुण्डपर्वतानाम्, शिखरिणाम्=शिखरवतां पर्वतानाम्, प्राग्भाराणाम्=ईषन्नतानां शिखरिणाम्, विजयादिवर्षधरपर्वतान्ताः प्रतीताः तेषाम्, वेलानाम्=जलधिवेलाविषयभूमीनां तथा-वेदिकादिसमुद्रान्तानां च आयामविष्कम्भोच्चत्वोद्वेधपरिक्षेपाः-आयामो=दैर्घ्यम् विष्कम्भः= विस्तारः, उच-

---

उत्तर—(एएणं पमाणंगुलेणं पुढवीकंडाणं) इस प्रमाणांगुल से रत्नप्रभा आदि पृथिवियों के रत्नकाण्डों का, (पायालाणं) पातालकलशों का (भवणाणं) भवनपति देवों के आवासों का (भवनपत्थडाणं) नरकों के प्रस्तटोंके अन्तर में स्थित भवन प्रस्तटों का (निरयाणं) नरकावासों का (निरयावलीणं) नरकावासों की पंक्तियो का (निरयपत्थडाणं) नरकों के १३, ११, ९, ७, ५, ३-१, इन प्रस्तटों का (कप्पाणं) सौधर्म आदि कल्पों का (विमाणाणं) उनके विमानों का (विमाणपत्थडाणं) विमानों के प्रस्तटों का (टंकाणं) छिन्नटंकों का, (कूडाणं) रत्नकूट आदिकों का (सेलाणं) मुण्डपर्वतों का (सिहरीणं) शिखरशाली पर्वतों का (पब्भाराणं) कुछ कुछ नमित पर्वतों का (विजयाणं) विजयोंका (वक्खाराणं) वक्षस्कारों का (वासाणं) वर्षों का (वासहराणं) वर्षधरों का (वासहरपव्वयाणं) वर्षधरपर्वतों का (वेलाणं) समुद्रतट की भूमियों का (वेइयाणं) वेदिकाओं का (दाराणं)

ઉત્તર-(एएणं पमाणंगुलेणं पुढवी कंडाणं) આ પ્રમાણાંગુલથી રત્નપ્રભા વગેરે પૃથ્વીઓના રત્નકાંડોના (पायालाण) પાતાલ કલશોના (भवणाण) ભવનપતિ દેવોના આવાસોના (भवनपत्थडाणं) નરકોના પ્રસ્તરોના અંતરમાં સ્થિત ભવન પ્રસ્તરોના (निरयाणं) નારકાવાસોના (निरयावलीणं) નરકાવાસોની પંક્તિઓના (नरयपत्थडाणं) નરકોના ૧૩, ૧૧, ૯, ૭, ૫, ૩, ૧ આ પ્રસ્તરોના (कप्पाणं) સૌધર્મ વગેરે કલ્પોના (विमाणाणं) તેમના વિમાનોના (विमाणपत्थडाणं) વિમાનોના પ્રસ્તરોના (टंकाणं) છિન્નટંકોના (कूडाणं) રત્નકૂટ વગેરેના (सेलाणं) મુંડ પર્વતોના (सिहरीण) શિખરશાલી પર્વતોના (पब्भाराण) થોડા થોડા નમિત પર્વતોના (विजयाणं) વિજયોના (वक्खाराणं) વક્ષસ્કારોના (वासाणं) વર્ષધર પર્વતોના (वासहराणं) વર્ષધરોના (वासहरपव्वयाण) વર્ષધર પર્વતોના (वेलाणं) સમુદ્રતટની ભૂમિઓના (वेइयाण) વેદિકાઓના (दाराणं) દ્વારોના (समुद्दाण) સમુદ્રોના (आयाम-

त्वम्=उच्चता, उद्वेधः=भूमिमध्येऽवगाहः, परिक्षेपः=परिधिः, एषां द्वन्द्वस्ते माप्यन्ते=प्रमाणविषयीक्रियन्ते। प्रमाणाङ्गुलेन पृथिव्यादीनामायामादि-प्रमाणपरिज्ञानं भवतीत्यर्थः। तदेतत्प्रमाणाङ्गुलं कतिविधम्? इति सूचयितुमाह-तत् प्रमाणाङ्गुलं समासतः=संक्षेपतः श्रेण्यङ्गुलप्रतराङ्गुलघनाङ्गुलेति त्रिविधम्। श्रेण्यङ्गुलादि विवरीतुमाह-'असंखेज्जाओ' इत्यादि। पूर्वोक्तप्रमाणाङ्गुलेन यद्योजनं तेन योजनेन असंख्येया योजनकोटीकोटयः संवर्त्तितसमचतुरस्रीकृतलोकस्य एका

द्वारों का (तोरणाणं) तोरणों का (दीवाणं) द्वीपों का (समुद्दाणं) समुद्रों का (आयामविक्खंभोच्चत्तोव्वेहपरिक्खेवा माविज्जंति) आयाम, विष्कंभ, उच्चत्व, उद्वेधभूमि के बीच अवगाह, परिधि-परिक्षेप ये सब मापे जाते हैं। तात्पर्य यह कि-'प्रमाणांगुल से पूर्वोक्त पृथिवी आदिकों के आयाम आदि का प्रमाण जाना जाता है। (से समासओ तिविहे पण्णत्ते) यह प्रमाणांगुल संक्षेप से तीन प्रकार का कहा गया है-(तं जहा) वे प्रकार ये है-(सेढी अंगुले, पयरंगुले, घणंगुले) श्रेण्यंगुल, प्रतरांगुल और घनांगुल। (असंखेज्जाओ जोयणकोडाकोडीओ सेढी) प्रमाणांगुल से निष्पन्न हुए असंख्यात कोड़ा कोडी योजनों की एक श्रेणि होती है। एक करोड को एक करोड से गुणा करने पर जो संख्या आती है, उसका नाम कोडा कोडी है। जो योजन प्रमाणांगुल से निष्पन्न होता है वही योजन यहां लिया गया

विक्खंभोच्चत्तोव्वेहपरिक्खेवा माविज्जंति) આયામ, વિષ્કંભ ઉચ્ચત્વ, ઉદ્વેધ ભૂમિમધ્યાવગાહ-પરિધિ-પરિક્ષેપ આ સર્વે માપવામાં આવે છે તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે પ્રમાણાંગુલથી પૂર્વોક્ત પૃથિવી વગેરેના આયામ વગેરેનું પ્રમાણ જાણવામાં આવે છે. (से समासओ तिविहे पण्णत्ते) આ પ્રમાણાંગુલ સંક્ષેપથી ત્રણ પ્રકારનો કહેવામાં આવ્યો છે. (तंजहा) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (सेढी, अगुले, पयरगुले, घणंगुले) શ્રેણ્યંગુલ, પ્રતરાંગુલ અને ઘનાંગુલ (असंखेज्जाओ जोयणकोडाकोडीओ सेढी) પ્રમાણાંગુલથી નિષ્પન્ન થયેલ અસંખ્યાત કોડા-કોડી યોજનોની એક શ્રેણી થાય છે. એક કરોડને એક કરોડ વડે ગુણિત કરવાથી જે સંખ્યા થાય છે, તેનું નામ કોડા-કોડી છે જે યોજન પ્રમાણાંગુલથી નિષ્પન્ન થાય છે, તેજ યોજન અહીં ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. એવા યોજનોની અસંખ્યાત કોડા-કોડી સંવર્તિત ચતુરસ્રીકૃત લોકની એક શ્રેણી કહેવાય છે.

श्रेणिः-श्रेण्यङ्गुलं भवति। ननु लोकः कथं संवर्त्य-संपिण्डय चतुरस्रीक्रियते? इत्याह-लोकस्तावत् स्वरूपतश्चतुर्दशरज्जूच्छ्रितः। तत्र-अधस्ताद्देशोनसप्तरज्जुविस्तरः, तिर्यग्लोकमध्ये एकरज्जुविस्तृतः, ब्रह्मलोकमध्ये पञ्चरज्जुविस्तरः, उपरि तु लोकान्ते एकरज्जुविस्तरः, शेषस्थानेषु तु नियतो विस्तरो नास्ति। इत्थं लोकश्चतुर्दशरज्जूच्छ्रितो बोध्यः। रज्जुप्रमाणं तु स्वयंभूरमणसमुद्रस्य पौरस्त्य-पाश्चात्यवेदिकान्तं यावत् दाक्षिणात्योत्तरीयवेदिकान्तं यावत् वा विज्ञेयम्। इद·

है। ऐसे योजनों की असंख्यात कोडा कोडी संवर्तित चतुरस्त्रीकृत लोग की एक श्रेणि होती है।

शंका—लोक को पिण्डिभूतकरके समचतुरस्त्ररूप कैसे किया जाता है?

उत्तर—यह लोक स्वरूपतः १४ राजू ऊँचा है। वह इस प्रकार से है-नीचे कुछ कम ७ राजू का इसका विस्तार है। तिर्यग्लोक के बीच में इसका विस्तार १ राजू का है। ब्रह्मलोक के बीच में पांच राजू का इसका विस्तार है और ऊपर लोक के अन्त में एक राजू का इसका विस्तार हैं। इन स्थानों से अतिरिक्त शेष स्थानों में इसका विस्तार अनियत हैं

राजू का प्रमाण स्वयम्भूरमण समुद्र की पूर्व दिशासम्बन्धी वेदिकाके अन्त से लगाकर पश्चिम दिशा की वेदिका के अन्त तक, अथवा दक्षिण दिशाकी वेदिका के अन्त से लगाकर उत्तरदिशाकी वेदिका के अन्त तक जानना चाहिए। इस प्रकार का यह वैशाख स्थान अर्थात् नीचे दोनों पैरो को फैलाकर तथा ऊँचे दोनों हाथो की कोहनियों को फैलाकर और कटिपर दोनों हस्ततलको लगाकर

શંકા-લોકને પિંડીભૂત કરીને સમચતુરસ્ર કેવી રીતે કરવામાં આવે છે?

ઉત્તર-આ લોક સ્વરૂપતઃ ૧૪ રાજુ જેટલો ઊંચો છે તે આ પ્રમાણે છે નીચે કંઈક અલ્પ ૭ રાજુના જેટલો એનો વિસ્તાર છે. તિર્યગ્ લોકની વચ્ચે આનો વિસ્તાર ૧ રાજુ જેટલો છે. બ્રહ્મલોકની વચ્ચે પાચ રાજુ જેટલો આનો વિસ્તાર છે અને ઉપર લોકના અંતમાં એક રાજુ જેટલો આનો વિસ્તાર છે આ સ્થાનો સિવાય શેષ સ્થાનોમાં આનો વિસ્તાર અનિયત છે.

રાજુનું પ્રમાણ સ્વયંભૂરણ સમુદ્રની પૂર્વદિશા સંબધી વેદિકાના અંતથી માંડીને પશ્ચિમ દિશાની વેદિકાના અંત સુધી અથવા દક્ષિણ દિશાની વેદિકાના અંતથી માંડીને ઉત્તર દિશાની વેદિકાના અંત સુધી જાણવું જોઈએ આ પ્રમાણે આ વૈશાખસ્થાન એટલે કે નીચે બન્ને પગ પહોળા કરીને તેમજ ઊંચે બન્ને હાથોની કોણીઓને પહોળી કરીને અને કટિભાગ પર બન્ને હસ્તતલ લગાવીને ઉભા રહેલા પુરુષની આકૃતિવાળો લોક બુદ્ધિની કલ્પનાથી

शोऽयं लोको बुद्धिपरिकल्पनया संवर्त्त्य घनीक्रियते । तदित्थं विज्ञेयम्-रज्जुप्रमाणविस्तीर्णायास्त्रसनाडिकायादक्षिण दिग्गतमधोलोकखण्डमधस्तनभागतो देशोन रज्जुत्रयविस्तीर्णं क्रमेण हीयमानविस्तरम् । तदेव उपरिष्टाद् रज्ज्वसंख्येयभागविष्कम्भं सातिरेकसप्तरज्जूच्छ्रितमादाय त्रसनाडिकाया एवोत्तरपार्श्वे विपरीतं संघात्यते-अधोभागमुपरि कृत्वा उपरितनं चाधः कृत्वा संयोज्यते इति यावत् । इत्थं संयोजने कृते सति अधोलोकस्यार्द्धं देशोनरज्जुचतुष्टयविस्तीर्णं सातिरेकसप्तरज्जुच्छ्रितं बाहल्यतोऽप्यधः क्वचिद् देशोनसप्तरज्जुमानम् अन्यत्र

खडे हुए पुरुष की आकृतिवाला लोकबुद्धिकी कल्पना से संवर्तित करके घनाकार किया जाता है । वह यों जानना चाहिये-एक राजुप्रमाण विस्तीर्ण त्रसनाडी के दक्षिण दिशावाले अधोलोक के खण्डको, जो कि अधस्तन भागमें कुछ कम तीन राजु विस्तृत है और क्रमसे ऊपर की ओर हीयमान विस्तारवाले हैं तथा जो ऊपर राजुके असंख्यातवें भाग विष्कम्भ और कुछ अधिक सात राजु ऊँचा है, उसे ही (बुद्धिसे) उठाकर त्रसनाडी के ही उत्तर पार्श्वभागमें उलटा करके संघातित करते हैं, अर्थात् अधोभाग को ऊपर करके और ऊपरी भागको नीचे करके संयुक्त करते हैं । इस प्रकार दोनों भागों के संयुक्त करने पर अधोलोकका अर्धभाग उत्तरदक्षिणमें कुछ कम चार राजु विस्तीर्ण, कुछ अधिक सात राजु ऊँचा और नीचे से ऊपर पूर्व पश्चिम में बाहल्यकी अपेक्षा नीचे कहीं पर कुछ कम सात राजु प्रमाणवाला और अन्यत्र अनियत बाहल्यवाला वह होता है । यथा-

संवर्तित करीने घनाकार करवामां आवे छे. तेने आ प्रमाणे जाणवुं जोईए के-एक राजु प्रमाण विस्तीर्ण त्रसनाडीना दक्षिण दिशावाळा अधोलोकना खंडने जो के अधस्तन भागमां थोडी कम त्रण राजु विस्तृत छे अने क्रमशः उपरनी तरफ हीयमान विस्तारवाळो छे, तेमज जे उपर राजुना असंख्यातमां भाग विष्कंभ अने कंईक वधारे सात रजु ऊंचो छे, तेने ज (बुद्धिथी) उपाडीने त्रसनाडीना ज उत्तर पार्श्वभागमां ऊलटुं करीने संघातित करे छे, एटले के अधोभागने उपर करीने अने उपरना भागने नीचे करीने संयुक्त करे छे. आ प्रमाणे बन्ने भागोने संयुक्त करवाथी अधोलोकनो अर्धभाग उत्तर-दक्षिणमां कंईक कम चार राजु विस्तीर्ण नीचेथी उपर कंईक वधारे सात राजु ऊंचो अने पूर्वपश्चिममां बाहल्यनी अपेक्षाए नीचे कोईक स्थाने कंईक कम सात राजु प्रमाणयुक्त अने अन्यत्र अनियत

त्वनियतबाहल्यं जायते । इदानीमूर्ध्वलोकार्द्धसंवर्तनाप्रकारमाह—रज्जुविस्तरायास्त्रसनाडिकाया दक्षिणदिग्वर्त्ति ब्रह्मलोकमध्यादधस्तनमुपरितनं च खण्डद्वयं ब्रह्मलोकमध्ये प्रत्येकं द्विरज्जुविस्तीर्णम् उपर्यलोकसमीपे अधस्तु रत्नप्रभाक्षुल्लसमीपेऽङ्गुलसहस्रभागविस्तरं देशोनसार्द्धरज्जुत्रयोच्छ्रितं बुद्ध्या समादाय तस्या एव त्रसनाडिकाया उत्तरपार्श्वे विपरीतं संघात्यते । एवं संघाते कृते उपरितनं लोकार्द्धं द्वाभ्यामङ्गुलसहस्रभागाभ्यामधिकं रज्जुत्रयविष्कम्भम् । इह चतुर्णां खण्डानां

इसका आकार यंत्रपृष्ठ के नं. १ से चार में देख लेवें

अब उपरितन लोकार्धके संवर्तन प्रकार को कहते हैं—एक राजु प्रमाण विस्तारवाली त्रसनाडी के दक्षिण दिग्वर्ती ब्रह्मलोक के त्रिकोण आकृतिवाले मध्यभाग को अधस्तन और उपरितन ऐसे दो खण्ड करके, उनमें से प्रत्येक खण्ड, ब्रह्मलोक के मध्यमें दो राजु विस्तीर्ण है और ऊपर अलोक के समीप, तथा नीचे रत्नप्रभा पृथ्वीके क्षुल्लक प्रतर के समीप अंगुल के सहस्र भाग प्रमाण विस्तारवाला है और कुछ कम साढे. तीन राजु प्रमाण विस्तारवाला है, और कुछ कम साढे तीन राजु प्रमाण ऊँचाईवाली है, उसे बुद्धिसे उठाकर उसही त्रसनाडी के उत्तरी पार्श्व में विपरीत करके स्थापित करें । इस प्रकार से संयुक्त करने पर उपरितन लोकार्ध दो अंगुलसहस्र भागोंसे अधिक तीन राजु विष्कम्भवाला हो जाता है।

इसका आकार यंत्रपृष्ठ के नं. ५ से ८ में देख लेवें.

બાહલ્યયુક્ત તે હોય છે, તેનો આકાર યંત્રપેજમાં નં. ૧ થી ૪ સુધીમાં જોઈ સમજી લેવો.

હવે ઉપરિતન લોકાર્ધના સંવર્તના પ્રકારો વિષે કહે છે—એક રાજુ પ્રમાણુ વિસ્તારવાળી ત્રસનાડીના દક્ષિણુ દિગ્વર્તી બ્રહ્મલોકના ત્રિકોણ આકૃતિવાળા મધ્યભાગના અધસ્તન અને ઉપરિતન એવા બે ખંડ કરીને તેઓમાથી દરેકે દરેક ખંડ બ્રહ્મલોકના મધ્યમાં બે રજૂ વિસ્તીર્ણ છે અને ઉપર અલોકના સમીપ તેમજ નીચે રત્નપ્રભા પૃથ્વીના ક્ષુલ્લક પ્રતરની પાસે અંગુલના સહસ્ર ભાગ પ્રમાણુ વિસ્તાર યુક્ત છે. અને કંઈક કમ સાડા ત્રણ રાજુ પ્રમાણુ વિસ્તારયુક્ત છે અને કંઈક કમ સાડા ત્રણ રાજુ પ્રમાણુ ઊંચાઈ યુક્ત છે. તેને બુદ્ધિથી ઉપાડીને તેજ ત્રસનાડીના ઉત્તરી પાર્શ્વમાં વિપરીત કરીને સ્થાપિત કરે આ પ્રમાણે સંયુક્ત કરવાથી ઉપરિતન લોકાર્ધ બે અંગુલ સહસ્રભાગોથી અધિક ત્રણ રાજુ વિષ્કંભયુકત થઈ જાય છે. તેનો આકાર યંત્રપેજમાં નં. ૫ થી ૮ માં જોઈ લેવો.

अनुयोगद्वार भा. २ का यंत्र पृष्ठ २२२

पर्यन्तेषु चत्वारोऽङ्गुलसहस्रभागा भवन्ति। केवलमेकस्यां दिशि यौ द्वौ खण्डौ ताभ्यां द्वाभ्याम् एक एवाङ्गुलसहस्रभागः सम्पद्यते एकदिग्वर्त्तित्वात्। अपराभ्यामपि द्वाभ्यामित्थमेवेत्यतस्तद् द्व्यधिकत्वमुक्तं देशोनसप्तरज्जूच्छ्रितम्। बाहल्यतस्तु ब्रह्मलोकमध्ये पञ्चरज्जुबाहल्यमन्यत्र त्वनियतं जायते। इदं च सर्वं समादाय आधस्त्य संवर्तितलोकस्योत्तरपार्श्वे संघात्यते। एवं च योजिते आधस्त्यखण्डस्योच्छ्रये यदितरोच्छ्रयादधिकं तत् खण्डयित्वा उपरितनसंघातितखण्डस्य बाहल्ये

इस स्थलपर चारों खण्डों के समीप में चार अंगुलसहस्रभाग होते हैं। केवल एक दिशा में जो दो खण्ड हैं, उन दोनों से भी एक अंगुलसहस्रभाग सम्पादित होता है। क्योंकि वे दोनों ही एक दिग्वर्ती हैं। अन्य जो दो भाग हैं। उन से इस प्रकार का प्रमाण निष्पन्न होता है, अतः उन्हें दो अंगुलसहस्रभाग से अधिक कहा है। ऊर्ध्वलोक कुछ कम सात राजु ऊँचा है। उसका बाहल्य ब्रह्मलोक के मध्य में पांच राजुप्रमाण है और अन्यत्र अर्थात् ऊपर और नीचे अनियत है अर्थात् क्रम से घटता हुआ है। इस सर्वको उठाकर अधस्तन संवर्तित लोकार्ध के उत्तर पार्श्व में संयुक्त करना चाहिये। इस प्रकार संयोजित करने पर अधस्तन ऊँचाई में जो अन्य खण्डकी ऊँचाई से अधिक भाग है, उसे खण्डित करके उपरितन संयोजित खण्ड के

આ સ્થલ પર ચારે ખંડોની પાંસે ચાર અંગુલ સહસ્ર ભાગ હોય છે ફક્ત એક દિશામાં જે બે ખંડો છે, તેનાથી પણ એકજ અંગુલ સહસ્ર ભાગ સંપાદિત થાય છે, કેમકે તેઓ બન્ને જ એક દિગ્વર્તી છે. બીજા જે બે ભાગો છે તેનાથી પણ આ જાતનું પ્રમાણ નિષ્પન્ન થાય છે એટલા માટે તેને બે અંગુલ સહસ્ર ભાગ કરતાં વધારે કહેલ છે ઊર્ધ્વલોક કંઈક કમ સાત રાજુ જેટલો ઊંચો છે. બાહલ્ય બ્રહ્મલોકના મધ્યમાં પાંચ રાજુ પ્રમાણ છે, તેમજ અન્યત્ર એટલે કે ઉપર અને નીચે અનિયત છે, એટલે કે ક્રમશઃ અલ્પ થયેલ છે. આ સર્વને ઉપાડીને અધસ્તન સંવર્તિત લોકાર્ધના ઉત્તર પાર્શ્વમાં સંયુક્ત કરવું જોઈએ, આ પ્રમાણે સંયોજિત કરવાથી અધસ્તન ઊંચાઈમાં જે બીજા ખંડની ઊંચાઈ કરતાં અધિક ભાગ છે, તેને ખંડિત કરીને ઉપરિતન સંયોજિત ખંડને બાહલ્યમાં ઊર્ધ્વ આયત રૂપથી સંયુક્ત

ऊर्ध्वायतं संघात्यते। एवं च सातिरेकाः पञ्चरज्जवः कचिद् बाहल्यं सिध्यति। तथा अधस्तनखण्डमध्यस्तात् यथासंभवं देशोनसप्तरज्जुबाहल्यमुक्तम्। एवमत्र उपरितनखण्डबाहल्याद् देशोनरज्जुद्वयाधिक्यं बोध्यम्। अधस्तनखण्डाधिकबाहल्यादर्धं गृहीत्वा उपरितनखण्डबाहल्ये संयोज्यते। एवं संयोजने कृते बाहल्यतः सर्वमप्येतन्नभः खण्डं समचतुरस्रीकृतं सम्पद्यते। इदं च कियत्यपि प्रदेशे रज्ज्वसंख्येयभागाधिकरूपद्रज्जुप्रमाणं भवति व्यवहारतस्तु सर्वमिदं सप्तरज्जुबाहल्यमुच्यते।

बाहल्य में ऊर्ध्व आयतरूप से संयुक्त करना चाहिये। इस प्रकार कुछ अधिक पांच राजु प्रमाण बाहल्य कचित् सिद्ध होता है। तथा अधस्तन खण्ड नीचे यथासम्भव कुछ कम सात राजु बाहल्यवाला पहिले कहा है। इस प्रकार यहां पर उपरितन खण्ड के बाहल्य से कुछ कम दो राजु से अधिक प्रमाण होता है। इस अधस्तन खण्ड अधिक बाहल्य से आधे भागको ग्रहण कर उपरितन खण्ड के बाहल्य में मिलाना चाहिये। इस प्रकार संयुक्त करने पर बाहल्य की अपेक्षा यह सभी आकाश खण्ड समचतुरस्र होता है। अर्थात् उपर्युक्त प्रकार से ऊर्ध्वलोक और अधोलोक के खण्डोंको मिलाने पर सात राजु लम्बा, सात राजु चौडा और सात राजु ही मोटा ऐसा समचतुष्कोणवाला आकार बन जाता है। इन लम्बाई चौडाई और मोटाई का परस्पर गुणा करने पर (७ × ७ × ७ = ३४३) तीन सौ तेंतालीस राजु घनफल लोक का निकल आता है। यह बाहल्य यद्यपि किसी प्रदेश पर राजु के असंख्यातवें भागसे

કરવો જોઇએ આ પ્રમાણે કંઈક વધારે પાંચ રાજુ પ્રમાણ બાહલ્ય ક્વચિત્ સિદ્ધ થાય છે. તેમજ અધસ્તન ખંડની નીચે યથાસંભવ કંઇક અલ્પ સાત રાજુ બાહલ્યયુકત પહેલાં કહેવામાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણે અહીં ઉપરિતન ખંડના બાહલ્યથી કંઇક કમ બે રાજુથી અધિક પ્રમાણ હોય છે. આ અધસ્તન ખંડ અધિક બાહલ્યથી અર્ધા ભાગને ગ્રહણ કરીને ઉપરિતન ખંડના બાહલ્યમાં જોડવો જોઈએ આ પ્રમાણે સંયુકત કરવાથી બાહલ્યની અપેક્ષા આ સંપૂર્ણ આકાશખંડ સમચતુરસ્ર થઈ જાય છે એટલે કે ઉપર્યુક્ત પ્રકારથી ઊર્ધ્વલોક અને અધોલોકના ખંડોને સંયુકત કરવાથી સાત રાજુ લાંબી, સાત રાજુ પહોળી અને સાત રાજુ મોટી એવી સમચતુષ્કોણવાળી આકૃતિ થઇ જાય છે આ લંબાઈ, પહોળાઇ તેમજ મોટાઈને પરસ્પર ગુણિત કરવાથી લોકનું (૭×૭×=૩૪૧) ૩૪૩ રાજુ જેટલું ઘનફલ છે, તે સ્પષ્ટ થઇ જાય છે આ બાહલ્ય જો કે કોઇ પણ પ્રદેશ પર રાજુના અસંખ્યાતમા ભાગ

व्यवहारनयो हि किंचिन्न्यूनमपि पूर्णत्वेनैवाभ्युपगच्छति स्थूलदृष्टित्वात्तस्य। अतस्तन्मतेनैवात्र सर्वत्र सप्तरज्जुबाहल्यता बोध्या। आयामविष्कम्भाभ्यां तु प्रत्येकं देशोनसप्तरज्जुप्रमाणम्। व्यवहारनयेन तु अत्रापि प्रत्येकं सप्तरज्जुप्रमाणं बोध्यम्। इत्थं व्यवहारनयेनायामविष्कम्भबाहल्यैः प्रत्येकं सप्तरज्जुप्रमाणो घनो जातः। एतच्च सर्वं वैशाखस्थानस्थितपुरुषाकारं सर्वत्र वृत्तस्वरूपं च लोकं संस्थाप्य भावनीयम्। सिद्धान्ते च यत्र कुत्रापि अविशेषिता श्रेणी गृहीता तत्र सर्वत्र सा अस्य घनीकृत

अधिक कुछ राजुप्रमाण होता है, तथापि व्यवहार से सब सात राजुप्रमाण बाहल्य कहा जाता है। व्यवहारनय कुछ कम को भी पूर्ण रूप से ही मानता है, क्योंकि वह स्थूल दृष्टि है। इसलिये उसके मत का आश्रय लेकर ही यहां सर्वत्र सात राजु की बाहल्यता जानना चाहिये। आयाम (लम्बाई) और विष्कम्भ (चौडाई) की अपेक्षा तो प्रत्येक खण्ड देशोन (कुछ कम) सात राजुप्रमाण हो जाता है, सो यहां पर भी व्यवहार से प्रत्येकको सात राजुप्रमाण ही जानना चाहिये। इस प्रकार व्यवहारनयसे (यह समचतुरस्र लोक) आयाम, विष्कम्भ और बाहल्य की अपेक्षा प्रत्येक सात राजुप्रमाण है, अतः तीनों को परस्पर गुणित करने पर वह घनाकार, राजु होता है। यह सब वैशाख (मूंडा) (नाचता हुआ मूपा के आकारवाला) स्थान पर स्थित और सर्वत्र वृत्त (गोल) स्वरूप पुरुषाकार लोक को संस्थापित करके घनफल जानना चाहिये। सिद्धान्त में जहां कहीं भी बिना किसी विशेषता के सामान्य

કરતાં વધારે ૬ રાજુ પ્રમાણુ હોય છે, તો પણ વ્યવહારથી આ સંપૂર્ણ સાત રાજુ પ્રમાણુ બાહલ્ય કહેવામાં આવે છે. વ્યવહારનય કંઈક અલ્પ હોય તો પણ પૂર્ણ જ માને છે કેમકે તે સ્થૂલ દૃષ્ટિ છે એથી તેના મતના આધારે જ અહીં સર્વત્ર સાત રાજુની બાહલ્યતા જાણવી જોઈએ આયામ (લંબાઈ) અને વિષ્કંભ (પહોળાઈ)ની દૃષ્ટિએ તો દરેક ખંડ દેશોન (કંઈક અલ્પ) સાત રાજુ પ્રમાણુ હોય છે, તો અહીં પણ વ્યવહારથી દરેકને સાત રાજુ પ્રમાણુ જ જાણવું જોઈએ આ પ્રમાણે વ્યવહારનયથી (તે સમચતુરસ્ર લોક) આયામ, વિષ્કંભ અને બાહલ્યની દૃષ્ટિએ દરેક સાત રાજુ પ્રમાણુ છે, એટલા માટે ત્રણેયને પરસ્પર ગુણિત કરવાથી તે ઘનાકાર ૩૪૩ રાજુ હોય છે આ સર્વ વૈશાખ સ્થાન પર સ્થિત અને સર્વત્ર વૃત્ત (ગોળાકાર) સ્વરૂપ પુરુષાકાર લોકને સંસ્થાપિત કરીને ઘનફળ જાણવું જોઈએ સિદ્ધાન્તમાં જ્યાં કંઈ પણ વગર કોઈ પણ જાતની વિશેષતાએ સામાન્યથી શ્રેણી ગ્રહણ

लोकस्य सम्बन्धिनी सप्तरज्जुप्रमाणा ग्राह्या। तथा प्रतरोऽप्येतत्प्रमाणो बोध्यः। तदित्थं संवर्त्तितसमचतुरस्रीकृतलोकस्य प्रमाणाङ्गुलतः असंख्येययोजनकोटीकोटयः सप्तरज्ज्वायामा एका श्रेणिर्बोध्या। श्रेण्या गुणिता श्रेणिः प्रतरः। प्रतरः श्रेण्या गुणितो लोकः=घन। लोकस्य घनरूपत्वाद् लोकशब्देन घनो बोध्यः। तथा-संख्येयेन राशिना असंख्येयेन राशिना अनन्तेन राशिना च गुणितो लोकः संख्येया लोका असंख्येया लोका अनन्ता लोका =अलोकश्चेति बोध्यम्।

से श्रेणी गृहण की गई, वहां सर्वत्र वह इस घनाकार लोककी सम्बन्धिनी होने से सात राजुप्रमाण ही ग्रहण करना चाहिये। तथा प्रतर भी इसी प्रमाण से जानना चाहिये। वह इस प्रकार है-उपर्युक्त प्रकार से संवर्तित और समचतुरस्रीकृत लोक की प्रमाणाङ्गुल से असंख्यात कोडा कोडी योजन प्रमाण सात राजु लम्बी, एक प्रदेश मोटी एक श्रेणी जाननी चाहिये। श्रेणी से गुणित श्रेणी को प्रतर कहते हैं। अर्थात सात राजुलम्बी, सात राजु चौडी और एक प्रदेश मोटी ऐसी श्रेणीयोंके समुदाय को प्रतर कहते हैं। इस प्रतर को श्रेणी से गुणित करने पर घनरूप लोक होता है, क्योंकि लोक घनरूप है। सामान्य लोकशब्द से घनरूप लोक जानना चाहिए। संख्यात राशि से गुणित लोक संख्यात लोक कहलाते हैं, असंख्यात राशि से गुणित लोक असंख्जात लोक कहलाते हैं, अनन्त राशि से गुणित लोक अनंत लोक कहलाते हैं। अनन्त लोक के बराबर अलोक होता है, ऐसा अर्थ अलोक का जानना चाहिए।

કરવામા આવી છે ત્યાં સર્વત્ર તે આ ઘનાકાર લોકસબધિની હોવાથી સાત રજુ પ્રમાણ જ ગ્રહણ કરવી જોઈએ તેમજ પ્રતર વિષે પણ આ પ્રમાણથી જ જાણવું જોઈએ તે આ પ્રમાણે છે-ઉપર્યુક્ત પ્રકારથી સંવર્ત્તિત અને સમ ચતુરસ્રીકૃત લોકની પ્રમાણાગુલથી અસંખ્યાત કોડા-કોડી યોજન પ્રમાણ સાત રાજુ લાંબી, એક પ્રદેશ મોટી એકશ્રેણી જાણવી જોઈએ શ્રેણીથી ગુણિત શ્રેણીને પ્રતર કહેવામા આવે છે એટલે કે સાત રાજુ લાંબી, સાત રાજુ પહોળી અને એક પ્રદેશ મોટી એવી શ્રેણીઓના સમુદાયને પ્રતર કહે છે આ પ્રતરને શ્રેણી વડે કરવાથી ઘનરૂપ લોક થાય છે, કેમકે લોક ઘનરૂપ છે સામાન્ય લોક શબ્દથી ઘનરૂપ લોક જાણવો જોઈએ સંખ્યાત રાશિથી ગુણિત લોક સંખ્યાતલોક કહેવાય છે અસંખ્યાત લોકરાશિથી ગુણિત લોક અસંખ્યાત લોક કહેવાય છે અનંત રાશિથી ગુણિત લોક અનત લોક કહેવાય છે. અનત લોક જેવો અલોક હોય છે એવો અલોકનો અર્થ જાણવો જોઈએ.

ननु अङ्गुलादिभिर्जीवाजीवादिवस्तूनि प्रमीयन्ते इति तेषां प्रमाणत्वमुचितम्, अलोकेन तु न किंचित् प्रमीयते इति कथं तस्य प्रमाणत्वमुक्तमिति चेदाह—यद्यपि बाह्यं वस्त्वनेन न प्रमीयते तथापि स्वगतं प्रमीयते एव। अन्यथाऽलोकविषया बुद्धिरेव न प्रसज्येतेति। एतेषु श्रेण्यङ्गुलादिषु अल्पत्वबहुत्वादिविचारः सुगमो मूलादनुसन्धेयः। प्रकृतमुपसंहर्तुमाह—तदेतत्प्रमाणाङ्गुलमिति। इत्थम् 'अंगुलविहत्थिरयणी' इत्यादि गाथा व्याख्यातेति सूचयितुमाह-तदेतद् विभागनिष्पन्नमिति। इत्थं च समग्रं क्षेत्रप्रमाणं प्ररूपितमिति सूचयितुमाह-तदेतत् क्षेत्रप्रमाणमिति ॥ सू० २०० ॥

शंका—अंगुल आदि प्रमाणों के द्वारा जीव, अजीव आदि वस्तुएँ नापी (जानी) जाती है, इसलिये उनकी प्रमाणता उचित है। किन्तु अलोक से तो कुछ भी जाना नहीं जाता। इसलिए उसके प्रमाणता कैसे कही?

समाधान—यद्यपि अलोक के द्वारा बाह्य कोई वस्तु नहीं जानी जाती है, तथापि उसके द्वारा अपना (अलोकका) स्वरूप तो जाना ही जाता है। अन्यथा अलोक-विषयक बुद्धि ही उत्पन्न नहीं हो सकेगी।

इन श्रेणी, अंगुलादिक में अल्पबहुत्व आदि का विचार सुगम है, अतः उसे मूल ग्रन्थ से ही जानना चाहिए। अब प्रकृत उपसंहार करने के लिये कहते हैं-वह यह प्रमाणांगुल है। इस प्रकार 'अंगुल विहत्थिरयणी' इत्यादि गाथा व्याख्यात की गई है, यह सूचित करने के लिए कहते हैं-वह यह प्रमाण अविभाग निष्पन्न है। इस प्रकार समस्त

શંકા-આંગળ વગેરે પ્રમાણો દ્વારા જીવ અજીવ વગેરે વસ્તુઓ માપવામાં આવે છે, એટલા માટે તેમની પ્રમાણતા ઉચિત છે પરંતુ આ લોકથી તો કંઈ પણ જણાતું નથી એટલા માટે પ્રમાણતા તેની કેવી રીતે કહેવામા આવી છે?

સમાધાન-જો કે આ લોક વડે બાહ્ય કોઇ પણ વસ્તુ જાણવામાં આવતી નથી, તો પણ તેના વડે પોતાના સ્વરૂપનું તો જ્ઞાન થઇ જ જાય છે અન્યથા અલોક વિષયક બુદ્ધિ જ ઉત્પન્ન થઇ શકશે નહિ.

આ શ્રેણી, આંગળ વિગેરેના અલ્પ, બહુત્વ વગેરે નો વિચાર સુગમ છે એથી તેના વિષે મૂલ ગ્રન્થ વડે જ સમજી લેવુ જોઈએ હવે પ્રકૃત વિષયનો ઉપસંહાર કરવા માટે કહે છે કે-તે આ પ્રમાણાંગુલ છે આ પ્રમાણે "अंगुल-विहत्थिरयणी" ઇત્યાદિ ગાથા વ્યાખ્યાત કરવામાં આવી છે, આ સૂચિત કરવા માટે કહે છે કે તે આ પ્રમાણ અવિભાગ નિષ્પન્ન છે આ પ્રમાણે સમસ્ત ક્ષેત્ર

अथ कालप्रमाणं निरूपयति—

मूलम्—से किं तं कालप्पमाणे ?, कालप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते, तं जहा—पएसनिप्फण्णे य विभागनिप्फण्णे य। से किं तं पएसनिप्फण्णे ?, पएसनिप्फण्णे एगसमयट्ठिइए दुसमयट्ठिइए तिसमयट्ठिइए, जाव दससमयट्ठिइए असंखिज्जसमयट्ठिइए से तं पएसनिप्फण्णे। से किं तं विभागनिप्फण्णे ? विभागनिप्फण्णे-समयावलियमुहुत्ता, दिवसअहोरत्तपक्खमासा य। संवच्छरजुगपलिया, सागरओसप्पिपरियट्टा ॥१॥सू० २०१॥

छाया—अथ किं तत् कालप्रमाणम् ? कालप्रमाणं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-प्रदेशनिष्पन्नं च विभागनिष्पन्नं च। अथ किं तत् प्रदेशनिष्पन्नम् ? प्रदेशनिष्प-

---

क्षेत्र प्रमाण की प्ररूपणा की गई जाननी चाहिए, यह सूचित करने के लिये कहते हैं-यह सब क्षेत्र प्रमाण है सूत्र ॥ २०० ॥

अब सूत्रकार कालप्रमाण का निरूपण करते हैं—

'से किं तं कालप्पमाणे' इत्यादि।

शब्दार्थ—(से किं तं कालप्पमाणे ?) हे भदंत ! कालप्रमाण क्या है?

उत्तर—(कालप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते) यह कालप्रमाण दो प्रकार का कहा गया है। (तं जहा) वे दो प्रकार उसके ये हैं (पएसनिप्फण्णे य विभागनिप्फण्णे य) एक प्रदेश निष्पन्न काल प्रमाण और दूसरा विभाग निष्पन्न कालप्रमाण। (से किं तं पएसनिप्फण्णे ?) प्रदेश निष्पन्नकाल प्रमाण का क्या स्वरूप है ?

પ્રમાણુની પ્રરૂપણા થયેલી જાણવી જોઈએ આ સૂચિત કરવા માટે કહે છે-આ સંપૂર્ણ ક્ષેત્ર પ્રમાણ છે ॥સૂ૦૨૦૦॥

હવે સૂત્રકાર કાલપ્રમાણનું નિરૂપણ કરે છે—

'से किं तं कालप्पमाणे" ઇત્યાદિ।

શબ્દાર્થ-(से किं तं कालप्पमाणे ?) હે ભદંત ! કાલપ્રમાણ શું છે ?

ઉત્તર-(कालप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते) તે કાલપ્રમાણ બે પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે (तंजहा) તે બે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (पएसनिप्फण्णे य विभागनिप्फण्णे य) એક પ્રદેશ નિષ્પન્ન કાલપ્રમાણ અને બીજો વિભાગ નિષ્પન્ન કાલપ્રમાણ (से किं तं पएसनिप्फण्णे ?) પ્રદેશ નિષ્પન્ન કાલપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

कम्, एकसमयस्थितिकं द्विसमयस्थितिकं त्रिसमयस्थितिकं यावत् दशसमयस्थितिकम् असंख्येयसमयस्थितिकं तदेतत् प्रदेशनिष्पन्नम्। अथ किं तत् विभागनिष्पन्नम्? विभागनिष्पन्नं-समयावलिका मुहूर्त्ता दिवसा होरात्रपक्षमासाश्च। संवत्सरयुगपल्यानि सागरावसर्पिपरिवर्त्ताः ॥ सू०२० १॥

टीका- 'से किं तं' इत्यादि-

अथ किं तत् कालप्रमाणम्? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति-कालप्रमाणं प्रदेशनिष्पन्नविभागनिष्पन्नेति द्विविधं प्रज्ञप्तम्। तत्र प्रदेशनिष्पन्नम्-प्रदेशाः=कालस्य निर्विभागा भागास्तैर्निष्पन्नं, तद्धि एकसमयस्थितिकं यावदसंख्येयसमयस्थिति-

---

उत्तर—(एगसमयट्ठिइए दुसमयट्ठिइए तिसमयट्ठिइए जाव दससमयट्ठिइए संखिज्जसमयट्ठिइए असंखिज्जसमयट्ठिइए) एक समय की स्थितिवाला, दो समय की स्थितिवाला यावत् दश समय की स्थितिवाला संख्यातसमयकी स्थितिवाला असंख्यात समय की स्थितिवाला पुद्गलपरमाणु अथवा स्कन्ध (पएसनिप्फण्णे) प्रदेश निष्पन्न काल प्रमाण है। (से तं पएसनिप्फण्णे) इस प्रकार यह प्रदेश निष्पन्नकालप्रमाण का स्वरूप है। (से किं तं विभागनिप्फण्णे ?) वह विभाग निष्पन्नकाल प्रमाण क्या है ? (विभागनिप्फण्णे) विभाग निष्पन्नकालप्रमाण इस प्रकार से है-(समयावलियमुहुत्ता दिवस अहोरत्तपक्खमासा य, संवच्छरजुगपलिया-सागर ओसप्पिपरियट्टा) समय, आवलिका, मुहूर्त्त, दिवस, अहोरात्र, पक्ष, मास, संवत्सर, युग, पल्य सागर, अवसर्पिणी, उत्सर्पिणी और पुद्गलपरावर्तन काल के निर्विभाग जो भाग हैं

ઉત્તર-(एगसमयट्ठिइए दुसमयट्ठिइए तिसमयट्ठिइए जाव दस समयट्ठिइए संखिज्जसमयट्ठिइए असंखिज्जसमयट्ठिइए) એક સમયની સ્થિતિવાળો, બે સમયની સ્થિતિવાળો, ત્રણ સમયની સ્થિતિવાળો, યાવત્ દશ સમયની સ્થિતિવાળો, સંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળો, અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળો પુદ્ગલ પરમાણુ અથવા સ્કંધ (पएस निप्फण्णे) પ્રદેશ નિષ્પન્ન કાલપ્રમાણુ છે. (से तं पएसनिप्फण्णे) આ પ્રમાણે આ પ્રદેશ નિષ્પન્ન કાલપ્રમાણુનું સ્વરૂપ છે (से किं तं विभागनिप्फण्णे ?) તે વિભાગ નિષ્પન્ન કાલપ્રમાણુ શું છે ? (विभाग निप्फण्णे) વિભાગ નિષ્પન્ન કાલપ્રમાણુ આ પ્રમાણે છે-(समयावलियमुहुत्ता दिवस अहोरत्त पक्खमासा य, संवच्छरजुगपलिया सागर ओसप्पिपरियट्टा) સમય, આવલિકા, મુહૂર્ત, દિવસ, અહોરાત્ર, પક્ષ, માસ, સંવત્સર, યુગ, પલ્ય-સાગર, અવસર્પિણી અને પુદ્ગલ-પરાવર્તન કાલના જે નિર્વિ-

कान्तं बोध्यम्। तत्र—एकसमयस्थितिकः परमाणु स्कन्धो वा एकेन कालप्रदेशेन निष्पन्नः, द्विसमयस्थितिकस्तु द्वाभ्यां कालप्रदेशाभ्यां निष्पन्नः, एवमेव त्र्याद्य संख्येयस्थितिकान्ताः परमाणवस्त्र्याद्यसंख्येयकालप्रदेशैर्निष्पन्ना बोध्याः। इतः परं तु पुद्गलानामेकेन रूपेण स्थितिरेव नास्ति। प्रदेशनिष्पन्नद्रव्यप्रमाणवदत्राऽपि प्रमाणता बोध्या। विभागनिष्पन्नं तु समयावलिकादिकं बोध्यम्। तच्चाग्रे स्वय मेव विवरिष्यति सूत्रकारः॥ सू० २०१॥

वही प्रदेश है। इस प्रदेशों से निष्पन्न होना इसका नाम प्रदेश-निष्पन्न है। एक समय की स्थितिवाला परमाणु अथवा स्कन्ध एककाल प्रदेश से, दो समय की स्थितिवाला परमाणु अथवा स्कन्ध काल के दो प्रदेश निष्पन्न होता है। इसी प्रकार तीन समय आदि से लेकर असंख्यात समय की स्थितिवाले जितने भी पुद्गल परमाणु अथवा स्कन्ध हैं वे-सब काल के उतने २ ही प्रदेशों से अर्थात् तीन प्रदेशों से यावत् असंख्यात प्रदेशों से-निष्पन्न होते हैं ऐसा जानना चाहिये। इससे आगे पुद्गलों की एक रूप से स्थिति ही नहीं होती है। इस प्रदेशनिष्पन्न कालप्रमाण में भी प्रदेशनिष्पन्न द्रव्यप्रमाण के जैसी प्रमाणता जाननी चाहिये। समय आवलिका आदि रूप-जो काल प्रमाण है वह विभाग निष्पन्न प्रमाण है। समय आदि का स्वरूप सूत्रकार स्वयं ही आगे निरूपण करेंगे॥ सू० २०१॥

ભાગ જે ભાગો છે તેજ પ્રદેશો છે આ પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન થવું તે પ્રદેશ નિષ્પન્ન છે એક સમયની સ્થિતિવાળો પરમાણુ અથવા સ્કન્ધ એક કાલપ્રદેશથી, બે સમયની સ્થિતિવાળો પરમાણુ અથવા સ્કન્ધ કાલના બે પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન થાય છે આ પ્રમાણે ત્રણ સમય વગેરેથી માંડીને અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા જેટલા પણ પરમાણુ અથવા સ્કન્ધો છે, તે સર્વે કાલના તેટ-તેટલા જ પ્રદેશોથી એટલે કે ત્રણ પ્રદેશોથી યાવત્ અસંખ્યાત પ્રદેશોથી નિષ્પન્ન થાય છે આમ જાણવું જોઈએ એનાથી આગળ પુદ્ગલોની એક રૂપમાં સ્થિતિ જ હોતી નથી. આ પ્રદેશનિષ્પન્ન કાલ-પ્રમાણમાં પણ પ્રદેશ નિષ્પન્ન દ્રવ્યપ્રમાણની જેમ પ્રમાણતા જાણવી જોઈએ સમય આવલિકા આદિ રૂપ જે કાલ-પ્રમાણ છે, તે વિભાગ નિષ્પન્ન કાલપ્રમાણ છે સમય વગેરેનું સ્વરૂપ સૂત્રકાર જાતે હવે પછી નિરૂપિત કરશે ॥સૂ૦૨૦૧॥

सर्वेषां कालभेदानां समयादित्वात् समयनिर्णयार्थमाह—

मूलम्—से किं तं समए? समयस्स णं परूवणं करिस्सामि, से जहा नामए—तुण्णागदारए सिया तरुणे बलवं जुगवं जुवाणे अप्पातंके थिरग्गहत्थे दढपाणिपायपासपिट्ठंतरोरुपरिणए तल-जमलजुयलपरिघणिभबाहू चम्मेट्ठगदुहणमुट्ठियसमाहयनिचिय-गत्तकाए उरस्सबलसमण्णागए लंघणपवणजवणवायामसमत्थे छेए दक्खे पत्तट्ठे कुसले मेहावी निउणे निउणसिप्पोवगए एगं महइं पडसाडियं वा, पट्टसाडियं वा गहाय सयराहं—हत्थमेत्तं ओसारेज्जा। तत्थ चोयए पण्णवयं एवं वयासी—जे णं कालेणं तेणं तुण्णागदारएणं तीसे पडसाडियाए वा पट्टसाडियाए वा सयराहं हत्थमेत्ते ओसारिए से समए भवइ? नो इणट्ठे समट्ठे। कम्हा? जम्हा संखेज्जाणं तंतूणं समुदयसमिइसमागमेणं एगा पडसाडिया वा पट्टसाडिया वा निप्फज्जइ, उवरिल्लंमि तंतुंमि अच्छिण्णे हिट्ठिले तंतू न छिज्जइ, अण्णंमि काले उवरिल्ले तंतू छिज्जइ अण्णंमि काले हिट्ठिल्ले तंतू छिज्जइ, तम्हा से समए न भवइ। एवं वयंतं पण्णवयं चोयए एवं वयासी—जे णं कालेणं तेणं तुण्णागदारएणं तीसे पडसाडियाए वा पट्टसाडियाए वा उवरिल्ले तंतू छिण्णे से समए भवइ? न भवइ, कम्हा?, जम्हा संखेज्जाणं पम्हाणं समुदयसमिइसमागमेणं एगे तंतू निप्फज्जइ, उवरिल्ले पम्हे अच्छिण्णे हेट्ठिल्ले पम्हे न छिज्जइ, अण्णंसि काले उवरिल्ले पम्हे छिज्जइ अण्णंमि काले हेट्ठिले पम्हे छिज्जइ, तम्हा

से समए न भवइ। एवं वयंतं पण्णवयं चोयए एवं वयासी–जे णं कालेणं तेणं तुण्णागदारएणं तस्स तंतुस्स उवरिल्ले पम्हे छिण्णे से समए भवइ? न भवइ, कम्हा?, जम्हा अणंताणं संघायाणं समुदयसमिइसमागमेणं एगे पम्हे निप्फज्जइ, उवरिल्ले संघाए अविसंघाइए हेट्ठिल्ले संघाए न विसंघाइज्जइ अण्णंमि काले उवरिल्ले संघाए विसंघाइज्जइ अण्णंमि काले हिट्ठिल्ले संघाए विसंघाइज्जइ, तम्हा से समए न भवइ। एत्तोऽवि य णं सुहुमतराए समए पण्णत्ते समणाउसो ॥सू० २०२॥

छाया—अथ कोऽसौ समयः? समयस्य खलु प्ररूपणां करिष्यामि, अथ यथा नामकः तुन्नवायदारकः स्यात् तरुणो बलवान् युगवान् युवा अल्पातङ्कः स्थिराग्रहस्तः दृढपाणिपादपार्श्वपृष्ठान्तरोरुपरिणतः तलयमलयुगलपरिघनिभबाहुः चर्मेष्टकद्रुघणमुष्टिकसमाहतनिचितगात्रकायः औरस्यबलसमन्वागतः लङ्घनप्लवनजवनव्यायामसमर्थः छेकः दक्षः प्राप्तार्थः कुशलः मेधावी निपुणः निपुणशिल्पोपगतः एकां महतीं पटशाटिकां वा पट्टशाटिकां वा गृहीत्वा झटिति हस्तमात्रम् अपसारयेत्, तत्र नोदकः प्रज्ञापकम् एवम् अवादीत्–येन कालेन तेन तुन्नवायदारकेण तस्याः पटशाटिकाया वा पट्टशाटिकाया वा झटिति हस्तमात्रमपसारितम् । स समयो भवति? नोऽयमर्थः समर्थः। कस्मात्? यस्मात् संख्येयानां तन्तूनां समुदयसमितिसमागमेन एका पटशाटिका वा पट्टशाटिका वा निष्पद्यते। उपरितने तन्तौ अच्छिन्ने अधस्तनः तन्तुः न छिद्यते। अन्यस्मिन् काले उपरितनस्तन्तुश्छिद्यते अन्यस्मिन् काले अधस्तनस्तन्तुश्छिद्यते, तस्मात् स समयो न भवति एवं वदन्तं प्रज्ञापकं नोदक एवमवादीत्–यस्मिन् काले तेन तुन्नवायदारकेण तस्याः पटशाटिकाया वा पट्टशाटिकाया वा उपरितनस्तन्तुश्छिन्नः स समयो भवति? न भवति. कस्मात्? यस्मात् संख्यातानां पक्ष्मणां समुदयसमितिसमागमेन एकस्तन्तुर्निष्पद्यते उपरितने पक्ष्मणि अच्छिन्ने अधस्तनं पक्ष्म न छिद्यते, अन्यस्मिन् काले उपरितनं पक्ष्म छिद्यते अन्यस्मिन् काले अधस्तनं पक्ष्म छिद्यते, तस्मात् स समयो न भवति। एवं वदन्तं प्रज्ञापकं नोदक एवमवादीत्–यस्मिन् काले तेन तुन्नवायदारकेण तस्य तन्तोः उपरितनं पक्ष्म छिन्नं स समयो भवति? न भवति,

कस्मात् ? यस्मात् अनन्तानां संघातानां समुदयसमितिसमागमेन एकं पक्ष्म निष्पद्यते, उपरितने संघाते अविसंघातिते अधस्तनः संघातो न विसंघात्यते, अन्यस्मिन्काले उपरितनः संघातः विसंघात्यते तस्मात् समयो न भवति। एतस्मादपि च खलु सूक्ष्मतरः समयः प्रज्ञप्तः श्रमणायुष्मन् ॥ सू० २०२ ॥

टीका—'से किं तं' इत्यादि—अथ कोऽसौ समयः ? इति शिष्यप्रश्नः। समयस्यातिसूक्ष्मत्वात् तस्य विस्तृता प्ररूपणाऽपेक्षिता। तां विना समयपरिज्ञानमशक्यम्। अत आह सूत्रकारः-समयस्य प्ररूपणां करिष्यामि=समयः संक्षेपतः पूर्वमुक्तोऽपि सूक्ष्मत्वान्न बुद्धिग्राह्यो भवति, अतस्तस्य विस्तृतां व्याख्यां करिष्या-

समय, आवलिका आदिरूप जो कालके भेद हैं उनमें सर्व प्रथम समय का पाठ आता है-अतःसूत्रकार इसके निर्णय निमित्त "से किं तं समए ?" इत्यादि सूत्र कहते हैं।—

'से किं तं समए ?' इत्यादि।

शब्दार्थ—(से किं तं समए) हे भदन्त ! वह समय क्या है ?

उत्तर—(समयस्स णं परूवणं करिस्सामि) समय, काल का सब से अधिक सूक्ष्म अंश है। इसलिये जब तक इसकी विस्तृत प्ररूपणा नहीं की जायेगी तब तक इसका वास्तविक स्वरूप प्रतिपादित नहीं हो सकेगा-इसलिये उसके वास्तविक स्वरूप का यथावत् परिज्ञान हो सके इस निमित्त सूत्रकार उसकी विस्तृतव्याख्या करेंगे। यद्यपि समय का संक्षिप्त स्वरूप पहिले कह दिया गया है-परन्तु फिर भी वह समय बहुत सूक्ष्म है, इसलिये सामान्यस्वरूप के कथन से वह बुद्धि ग्राह्य नहीं हो सकता है। इसीलिये सूत्रकार इसकी

સમય આવલિકા આદિ રૂપ જે કાલના ભેદો છે તેઓમાં સર્વપ્રથમ સમયનો પાઠ આવેલ છે એટલા માટે સૂત્રકાર એના નિર્ણય નિમિત્તે-'से किं तं समए' ઈત્યાદિ સૂત્ર કહે છે.

"से किं तं समए ?" ઈત્યાદિ—

શબ્દાર્થ-(से किं तं समए) હે ભદંત ! તે સમય શું છે ?

ઉત્તર-(समयस्स णं परूवणं करिस्सामि) સમય કાળનો સૌ કરતાં વધારે સૂક્ષ્માંશ છે. એથી જ્યાં સુધી આ સંબંધમાં વિસ્તૃત પ્રરૂપણા કરવામાં આવે નહીં, ત્યાં સુધી આનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નિરૂપિત થશે નહીં. તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું યથાવત્ પરિજ્ઞાન થાય તે માટે સૂત્રકાર તેની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા કરશે જો કે સમયના સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ વિષે પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે, છતાં એ તે સમય અતીવ સૂક્ષ્મ છે, એટલા માટે સામાન્ય સ્વરૂપ કથનથી

मीति भावार्थः । विस्तृतव्याख्यां कर्तुमेवाह–' से जहाणामए ' इत्यादि । स यथा-नामकः–यथा=यत्प्रकारं नाम यस्य स तथाभूतः–देवदत्तादिनामक इत्यर्थः, कश्चित् तुन्नवायदारकः=सौचिकपुत्रः तरुणः=प्रवर्द्धमानवयाः, ननु दारकोऽपि प्रवर्द्धमान-वया एव भवति किं पुनस्तरुणेत्युपादानेनेत्याह–तुन्नवायदारकत्वं तु तस्मिन्नामृत्यु-कालं तिष्ठति, मृत्युकाले=वार्धके प्रवर्धनमानवयस्त्वं नास्ति, अतस्तरुणेति पद-मुपात्तम् । अथवा–तरुणः=अभिनववर्णगुणाद्युपचितः । बलवान्=सामर्थ्यवान् युग-वान्–युगं=सुषमदुष्षमादिकालः, तत् अदुष्टम्–उपद्रवरहितं विशिष्टबलहेतुर्यस्य स तथा, कालोपद्रवेण सामर्थ्यहानिर्भवति, अत इदं विशेषणम् । युवानः–युवा=यौव-नस्थः–प्राप्तवयस्क एषः' इत्येवं भणति=व्यपदिशति लोको यमसौ निरुक्तिवशात् युवानः युवेत्यभिधेयः । तारुण्यस्यैवोत्कर्षबोधनार्थं युवेति विशेषणम् । अल्पातङ्कः=रोगरहितः । अल्पशब्दोऽत्राभाववाचकः । स्थिराग्रहस्तः=स्थिरः=पटपाटने कम्पन रहितः अग्रहस्तो यस्य स तथा दृढपाणिपादपार्श्वपृष्ठान्तरोरुपरिणतः–पाणी च पादौ च पार्श्वौ च पृष्ठान्तरे च ऊरुचेति–पाणिपादपार्श्वपृष्ठान्तरोरु–दृढं=शक्तं पाणिपादपार्श्वपृष्ठान्तरोरु परिणतं=संजातं यस्य स तथा सर्वावयवैरत्युत्कृष्टसंहनन-वानित्यर्थः । तथा–तलयमलयुगलपरिघनिभबाहुः–तलस्य=तालवृक्षस्य यद् यमलं=

विस्तृत व्याख्या करने के लिये आगे का प्रकरण प्रारंभ करते हैं–वे इस में कहते हैं (से जहानामए) कि–जैसे यथा नामक–देवदत्त आदि नामवाला कोई एक (तुण्णागदारए) दर्जी का लडका (सिया) हो (तरुणे) और वह इन तरुणादि विशेषणों से विशिष्ट हो–अर्थात् प्रवर्धमानवयवाला हो (बलवं) सामर्थ्यशाली–हो, (जुगवं) सुषमदु-ष्षमादि काल हो–अर्थात् तीसरे चौथे आरे में जन्मा हो (जुवाणे) प्राप्तवयस्क हो, (अप्पातंके) निरोग हो, (थिरग्गहत्थे) कपडा फाडने में स्थिर हाथवाला हो (दढपाणिपायपासपिट्ठंतरोरुपरिणए) दोनों हाथ पैर पार्श्वभाग पृष्ठान्त और ऊरु जिसके खूब विशाल हो (तल-

---

તે બુદ્ધિગમ્ય થઈ શકે તેમ નથી એથી સૂત્રકાર એની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા કરવા માટે આગળનું પ્રકરણ પ્રારંભ કરે છે–તેઓ આમાં કહે છે–(से जहा नामए) કે જેમ યથા નામક દેવદત્ત વગેરે નામવાળા કોઈ એક (तुण्णागदा-रए) દર્જીનો પુત્ર (सिया) હોય (तरुणे) અને તે આ તરુણાદિ વિશેષણોથી વિશિષ્ટ હોય, એટલે કે પ્રવર્ધમાનવયવાળો હોય. (बलवं) સામર્થ્યશાલી હોય (जुगवं) સુષમદુષ્ષમાદિ કાળનો હોય એટલે કે ત્રીજા ચોથા આરામાં જન્મેલો હોય (जुवाणे) પ્રાપ્ત વયસ્ક હોય (अप्पातंके) નિરોગ હોય (थिर-गहत्थे) કાપડ ફાડવામાં સ્થિર હસ્તવાળો હોય, (दढपाणिपायपासपिट्ठ-तरोरुपरिणए) બન્ને હાથ પગ પાર્શ્વભાગ પૃષ્ઠાન્ત અને ઉરુ (જાંઘ) જેના

समश्रेणीकं युगलं=द्वयम्, परिघ=कपाटार्गला च, एतन्निभौ एतत्सदृशौ दीर्घसरलपीनत्वादिना बाहू यस्य स तथा। इत्थं स्वाभाविकं सामर्थ्यमुपदर्श्य आगन्तुकोपकारगजं सामर्थ्यमाह-चर्मेष्टका द्रुघणमुष्टिकसमाहतनिचितगात्रकायः-चर्माघृता इष्टका-चर्मेष्टका=प्रहरणविशेषः, द्रुघणः=मुद्गरः, मुष्टिकः-मुष्टिबन्धः एतैः समाहननेन=व्यायामकाले समाहननेन निचितानि=दृढानि गात्राणि=अङ्गानि यस्मिन्, एतादृशः कायः=शरीरं यस्य स तथा, चर्मेष्टिकादिप्रहारेण सशक्तशरीर इत्यर्थः। तथा औरस्यबलसमन्वागतः-औरस्यं=सहजं तद् बलं तेन समन्वागतः=युक्तः-आन्तरोत्साहवीर्यवानित्यर्थः। लङ्घनप्लवनजवनव्यायामसमर्थः तत्र-लङ्घनम्=कूर्दनम्, प्लवनम्=बाहुभ्यां नद्यास्तरणम्, जवनं=धावनम्, एतद्रूपो व्यायामस्तेन समर्थ=सामर्थ्यसम्पन्नः। तथा छेकः=प्रयोगज्ञः, दक्षः=शीघ्रकारी, प्राप्तार्थः=स्वकर्मज्ञः, कुशलः= आलोच्य कार्यकर्त्ता, मेधावी=सकृच्छ्रुतदृष्टकम-

---

जमलजुयलपरिघणिभबाहू) दीर्घता, सरलता और पीनता की दृष्टि में जिसके दोनों बाहु समश्रेणिवाले दो तालवृक्षों के समान और कपाटार्गला के जैसे हो तथा (चम्मेट्ठगदुहणमुट्ठियसमाहयनिचियगत्तकाए) व्यायाम करते समय चर्मेष्टिका-प्रहरणविशेष, द्रुघण-मुद्गर, मुष्टिक-मुष्टिकबन्ध, इनके फेरने से जिसके शारीरिक अवयव बहुत अधिक दृढ हो गये हो, (उरस्सबलसमण्णागए) स्वाभाविकबल जिसमें खूब भरा हो, (लंघणपवणजवणवायामसमत्थे) कूदना, तैरना, दौडना इत्यादि व्यायाम से जो सामर्थ्य संपन्न हो, (छेए) जो छेक हो अर्थात् कपडे फाडने कि युक्ति को जानने वाला हो, (दक्खे) दक्ष हो (पत्तट्ठे) अपने कार्य का ज्ञाता हो, (कुसले) विचार के काम करनेवाला

બહુજ વિશાળ હોય, (तलजमलजुयलपरिघणिभबाहू) દીર્ઘતા, સરલતા અને પીનત્વની દૃષ્ટિએ જેના બન્ને બાહુઓ સમશ્રેણિવાળા બે તાલ વૃક્ષો જેવા અને કપાટાર્ગલા (કમાડ) જેવા હોય તેમજ (चम्मेट्ठगदुहणमुट्ठियसमाहयनिचियगत्तकाए) વ્યાયામ કરતી વખતે ચર્મેષ્ટિકા પ્રહરણ વિશેષ, દ્રુઘણ-મુદ્ગર, મુષ્ટિક-મુષ્ટિ-બન્ધ, ફેરવવાથી જેના શારીરિક અવયવો બહુજ સુદૃઢ થઈ ગયા હોય (उरस्सबलसमण्णागए) સ્વાભાવિક બળ જેમાં બહુજ હોય, (लंघणपवणजवणवायामसमत्थे) કૂદવુ, તરવુ, દોડવુ વગેરે રૂપ વિવિધ વ્યાયામોથી જે સામર્થ્ય સંપન્ન હોય, (छेए) જે છેક હોય, એટલે કે કાપડ ફાડવાની યુક્તિને સારી રીતે જાણતો હોય (दक्खे) દક્ષ હોય (पत्तट्ठे) પોતાના કાર્યમાં પ્રવીણ હોય (कुसले) ખૂબ વિચારપૂર્વક કામ કરનારો હોય, (मेहावी) મેધાવી હોય,

परिज्ञानवान्, निपुणः-उपायारम्भकः, तथा-निपुणशिल्पोपगतः-निपुणं=सूक्ष्मं यत् शिल्पं तेन उपगतः=समन्वागतः-सूक्ष्मशिल्पज्ञानित्यर्थः। एवंविधविशेषणविशिष्टस्तुन्नवायदारकः एकां महतीं पटशाटिकां=कार्पासशाटिकां वा पट्टशाटिकां=कृमिजतन्तुशाटिकां वा गृहीत्वा 'सयराहं' त्ति-झटिति हस्तमात्रम्=हस्तप्रमाणम् अपसारयेत्=स्फाटयेत्। तत्र=एवं गुरूक्ते नोदकः=शिष्यः प्रज्ञापकं=गुरुमेवम् अवादीत्=उक्तवान्-येन कालेन=यावता कालेन तेन तुन्नवायदारकेण तस्याः पटशाटिकाया वा पट्टशाटिकाया वा झटिति हस्तमात्रमपसारितम्, स समयो भवति किम्? गुरुराह-नायमर्थः समर्थः। कस्मात्? यस्मात् तन्तूनां समुदयस-

हो (मेहावी) मेधावी हो अर्थात् एक बार देखा सुना हुआ कार्य का ज्ञानवाला हो, (निउणे) निपुण हो-चतुर हो, (निउणसिप्पोवगए) सिनेकी कला में निपुण हो। इन विशेषणों से युक्त बना हुआ वह दर्जी का लडका (एगं महइपडसाडियं वा पट्टसाडियं वा) एक बहुत बडी भारी सूत की शाटिका को अथवा रेशमी शाटिका को (गहाय) लेकर (सयराहं) बडी शीघ्रता से (हत्थमेत्तं ओसारेज्जा) एक हाथ प्रमाण फाड देता है। (तत्थ चोयए पण्णवयं एवं वयासी) इस पर प्रश्न कर्त्ता शिष्य गुरु से ऐसा पूछता है कि (जेणं कालेणं तेणं तुण्णागदारएणं तीसे पडसाडियाए वा पट्टसाडियाए वा सयराहं हत्थमेत्ते ओसारिए से समए भवइ?) जितने काल में उस दर्जी के लडकेने उस सूत की शाटिका को अथवा रेशम की शाटिका को एक हाथ प्रमाण फाडा है तो क्या हे भदन्त! वही समय है?

એટલે કે એક વખત જોયેલ અને સાંભળેલ કાર્યનું જ્ઞાન ધરાવતો હોય, (निउणे) નિપુણ હોય, ચતુર હોય, (निउणे सिप्पोवगए) સીવણ કલામાં નિપુણ હોય, આ વિશેષણોથી સમલંકૃત થયેલ તે દર્જીનો પુત્ર (एगं महइ पडसाडियं वा पट्टसाडियं वा) એક ખૂબજ મોટી ભારે સૂતરની શાટિકાને અથવા રેશમી શાટિકાને (गहाय) લઈને (सयराहं) એકદમ શીઘ્રતાથી (हत्थमेत्तं ओसारेज्जा) એક હાથ પ્રમાણ ફાડી નાખે છે. (तत्थ चोयए पण्णवयं एवं वयासी) આ વિષે પ્રશ્નકર્ત્તા શિષ્ય ગુરુને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરે છે કે (जेणं कालेणं तेण तुण्णागदारएणं तीसे पडसाडियाए वा पट्टसाडियाए वा सयराहं हत्थमेत्ते ओसारिए से समए भवइ?) જેટલા કાળમાં તે દર્જીના દીકરાએ તે સૂતરની શાટિકાને અથવા રેશમની શાટિકાને એક હાથ પ્રમાણ ફાડી નાખી છે, તો શું ભદંત! તેજ સમય છે?

मितिसमागमेन=द्व्यादिसमुदायात्मकतन्तूनां सम्यक्संयोगेन एका पटशाटिका वा पट्टशाटिका वा निष्पन्ना भवति। तस्या उपरितने तन्तावच्छिन्ने अधस्तनस्तन्तुर्न छिद्यते। अन्यस्मिन् काले चोपरितनस्तन्तुश्छिद्यते अन्यस्मिन् काले चाधस्तनः। तस्मात् शाटिकाया हस्तमात्रस्फाटनकालः समयो न भवति। एवं वदन्तं प्रज्ञापकं= गुरुं नोदकः=शिष्यः पृच्छति—यावता कालेन शाटिकाद्वयमध्येऽन्यतरस्याः शाटि-

---

उत्तर—(णो इणट्ठे समट्ठे) यह अर्थ समर्थित नहीं है—अर्थात् वह समय नहीं है। (कम्हा) क्योंकि (जम्हा संखेज्जाणं तंतूणं) संख्यात तंतुओं के (समुदयसमिइसमागमेणं) समुदायरूप समिति के सम्यक् संयोग से अर्थात् द्व्यादिसमुदायात्मक तंतुओं के विशिष्ट संयोग से (एगा पडसाडिया वा पट्टसाडिया वा निप्फज्जइ) एक सूतकी शाटिका अथवा रेशम की शाटिका बनती है। (उवरिल्लंमि तंतुम्मि अच्छिण्णे हिट्ठिल्ले तंतु न छिज्जइ) सो जब तक उसका ऊपर का तंतु नहीं फटेगा, तब तक नीचे का तंतु नहीं फट सकता है। (अण्णंमि काले उवरिल्ले तंतू छिज्जइ अण्णम्मि काले हिट्ठिल्ले तंतू छिज्जइ) इसलिये यह मानना चाहिये कि ऊपर के तंतु के छिदने का काल दूसरा है और नीचे के तंतु के फटने का काल दूसरा है। (तम्हा से समए न भवइ) इसलिये शाटिका का १ एक हाथ फटने का काल समयरूप नहीं है (एवं वयंत पण्णवयं चोयए एवं वयासी) इस प्रकार कहनेवाले गुरु से पुनः प्रश्न कर्ता शिष्य पूछता है कि (जेणं कालेणं तेणं तुण्णागदारएणं तीसे पडसाडियाए वा पट्टसाडियाए वा उवरिल्ले तंतु छिण्णे से समए

ઉત્તર-(णो इणट्ठे समट्ठे) આ અર્થ સમર્થિત નથી. એટલે કે તે સમય નથી (कम्हा) કેમકે (जम्हा संखेज्जाणं तंतूणं) સંખ્યાત તંતુઓને (समुदय-समिइ समागमेणं) સમુદાય રૂપ સમિતિના સમ્યક્ સંયોગથી એટલે કે દ્વયાદિ સમુદાયાત્મક તંતુઓના વિશિષ્ટ સંયોગથી (एगा पडसाडिया वा पट्ट साडिया वा निप्फज्जइ) એક સૂતરની શાટિકા અથવા રેશમની શાટિકા તૈયાર થાય છે. (उवरिल्लंमि तंतुम्मि अच्छिण्णे हिट्ठिल्ले तंतु न छिज्जइ) તો જ્યાં સુધી તેની ઉપરનો તંતુ (તાર) ફાટશે નહી, ત્યાં લગી નીચેનો તંતુ ફાટશે નહીં (अण्णंमि काले उवरिल्ले तंतू छिज्जइ अण्णंमि काले हिट्ठिल्ले तंतू छिज्जइ) એટલા માટે આ વાત માની લેવી જોઇએ કે ઉપરના તંતુનો છેદન કાલ અન્ય છે અને નીચેના તંતુનો છેદન કાલ અન્ય છે. (तम्हा से समए न भवइ) એટલા માટે શાટિકાનો એક હાથ પ્રમાણ ફાડવાનો કાલ સમય રૂપ નથી. (एवं वयंतं पण्णवयं चोयए एवं वयासी) આ પ્રમાણે કહેનારા ગુરુને ફરી

काया उपरितनस्तन्तुस्तेनतुन्नवायेन छिन्नः, स काल समयो भवति ? गुरुराह-न भवति। कस्मान्न भवति ? यस्मात् संख्येयानां पक्ष्मणां=तन्तुसूक्ष्मावयवानां समुदयसमितिसमागमेन=द्वयादिसमुदायात्मकपक्ष्मणां सम्यक्संयोगेन एकस्तन्तुर्निष्पन्नो भवति। तत्र तन्तौ उपरितने पक्ष्मणि अच्छिन्ने अधस्तनं पक्ष्म छिन्नं न भवति। अन्यस्मिन् काले उपरितनं पक्ष्म छिन्नं भवति अन्यस्मिन् कालेऽधस्तनं पक्ष्म छिन्नं भवति, उभयोश्छेदकाले भिन्नः, अत स समयो न भवति।

भवइ) जितने समय में उस दर्जी के दारक ने उस पट्टशाटिका के उपरितन तंतु का छेदन किया है तो क्या हे भदन्त! वह उपरितन तंतु छेदन काल समय है ?

उत्तर—(न भवइ) वह समय नहीं है। (कम्हा) क्यों नहीं है ? (जम्हा संखेज्जाणं पम्हाणं समुदयसमिइसमागमेणं एगे तंतु निप्फज्जइ) क्योंकि संख्यात तन्तु सूक्ष्मावयवों—रूओं—के समुदाय रूप समिति के संयोग से एक तन्तु निष्पन्न हुआ है। (उवरिल्ले पम्हे अच्छिण्णे हेट्ठिल्ले पम्हे न छिज्जइ) सो जब तक ऊपर का रूँआं न छिदा जायगा—तब तक नीचे का रूँआं—रोम—नहीं छिद सकता हैं। इसलिये यह मानना चाहिये कि (अण्णम्मि काले उवरिल्ले पम्हे छिज्जइ, अण्णंमि काले हेट्ठिल्ले पम्हे छिज्जइ) भिन्न समय में ऊपर का रोम छिदा है और दूसरे भिन्न समय में नीचे का रोम छिदा है। (तम्हा से

પ્રશ્ન કર્ત્તા શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે-(જેણ કાલેણ તેણ તુણ્ણાગદારએણ તીસે પડસાડિયાએ વા પટ્ટસાડિયાએ ઉવરિલ્લે તંતૂ છિણ્ણે સે સમએ ભવઇ) જેટલા સમયમાં તે દર્જીના દીકરાએ તે પટ શાટિકા અથવા પટ્ટ શાટિકાના ઉપરિતન તંતુનુ છેદન કર્યું છે તો શું હે ભદંત! તે ઉપરિતન તંતુ છેદન કાળ સમય છે?

ઉત્તર-(ન ભવઇ) તે સમય નથી (કમ્હા) તે સમય કેમ નથી? (જમ્હા સંખેજ્જાણં પમ્હાણ સમુદયસમિઇસમાગમેણં એગે તતૂ નિપ્ફજ્જઇ) કેમકે સંખ્યાત તંતુ સૂક્ષ્માવયવોના સમુદાયરૂપ સમિતિના સંયોગથી તે એક તન્તુ નિષ્પન્ન થયેલ છે (ઉવરિલ્લે પમ્હે અચ્છિણ્ણે હેટ્ઠિલ્લે પમ્હે ન છિજ્જઇ) તો જ્યાં સુધી ઉપરનો રેસો છેદાય નહીં ત્યા લગી નીચેનો રેસો છેદાય જ નહીં એટલા માટે આપણે આ માની લેવું જોઈએ કે (અણ્ણમ્મિ કાલે ઉવરિલ્લે પમ્હે છિજ્જઇ, અણ્ણંમિ કાલે હેટ્ઠિલ્લે પમ્હે છિજ્જઇ) ભિન્ન સમયમાં ઉપરનો રેસો છેદાયો છે અને બીજા ભિન્ન સમયમા નીચેનો રેસો છેદાયો છે. (તમ્હા

योर्विसंघातनकालो भिन्नः, अतः स समयो न भवति। कस्तर्हि समयः? इत्याह-हे श्रमणायुष्मन्! इतोऽपि च खलु सूक्ष्मतरः समयः प्रज्ञप्तः संघातविसंघातन-कालादपि सूक्ष्मतरः समयो बोध्य इत्यर्थः। ननु यद्यनन्तैः परमाणुसंघातैः पक्ष्म निर्वर्त्यते, ते संघाताश्च क्रमेणैव छिद्यन्ते, तर्हि एकस्य पक्ष्मणो विदारणेऽनन्ताः समया व्यतियन्ति, एतच्चागमविरुद्धम्, आगमे हि-असंख्येयासु उत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु असंख्येयसमयानामेव प्रतिपादनात्। उक्तं च-

(अण्णंमि काले उवरिल्ले संघाए विसंघाइज्जइ अण्णंमि काले हिट्ठिल्ले संघाए विसंघाइज्जइ) ऊपर का संघात अन्यकाल में पृथक् हुआ है और नीचे का संघात अन्यकाल में पृथक् हुआ है। (तम्हा) इसलिये (से समए न भवइ) वह समय नहीं है। तो फिर समय क्या है?

उत्तर—(समणाउसो) हे श्रमणायुष्मन्! (एत्तो वि य णं सुहुमतराए समए पण्णत्ते) इससे भी समय सूक्ष्मतर कहा गया है। अर्थात् संघात के विसंघातन काल से भी समय सूक्ष्मतर होता है ऐसा जानना चाहिये।

शंका—यदि अनन्त परमाणु संघातों से एक पक्ष्म निष्पन्न होता है और वे संघात क्रमशः ही छिन्न होते हैं तो ऐसी मान्यता में ऐसी बात माननी चाहिये कि एक पक्ष्म के विदारण में अनन्त समय लग जाते हैं-। परन्तु ऐसी बात मानना आगम के विरुद्ध पड़ती है क्यों कि असंख्यात उत्सर्पिणियों अवसर्पिणियों में असंख्यात समयही होते हैं ऐसा आगम में प्रतिपादन किया गया है। उक्तञ्च "असंखे

अण्णंमि काले हिट्ठिल्ले संघाए विसंघाइज्जइ) ઉપરનો સંઘાત અન્યકાલમાં પૃથક્ થયેલ છે અને નીચેનો સંઘાત અન્યકાલમાં પૃથક્ થયેલ છે (तम्हा) એટલા માટે (से समए न भवइ) તે સમય નથી તો પછી સમય શું છે?

ઉત્તર-(समणाउसो) હે શ્રમણાયુષ્મન્! (एत्तोऽवि य ण सुहुमतराए समए पण्णत्ते) એના કરતાં પણ સમય સૂક્ષ્મતર કહેવામાં આવ્યો છે-એટલે કે સંઘાતના વિસંઘાતન કાલ કરતાં પણ સમય સૂક્ષ્મતર હોય છે. આમ જાણવું જોઈએ.

શંકા-જે અનંત પરમાણુ સંઘાતો વડે એક પક્ષ્મ નિષ્પન્ન થાય છે અને સંઘાતો અનુક્રમે જ છિન્ન થાય છે તો એવી સ્થિતિમાં આ વાત માનવી જ જોઈએ કે એક પક્ષ્મના વિદારણમાં અનંત સમય લાગે છે. પરંતુ આ વાત આગમ વિરુદ્ધ છે, કેમકે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણીઓ, અવસર્પિણીઓમાં અસંખ્યાત સમયો જ હોય છે એવું આગમમાં પ્રતિપાદન કરવામાં

"असंखेज्जासु णं भंते! उस्सप्पिणी अवसप्पिणीसु केवइया समया पण्णत्ता? गोयमा! असंखेज्जा। अणंतासु णं भंते! उस्सप्पिणी अवसप्पिणीसु केवइया समया पण्णत्ता? गोयमा! अणंता।"

छाया—"असंख्येयासु खलु भदन्त! उत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु कियन्तः समयाः प्रज्ञप्ताः? गौतम! असंख्येयाः। अनन्तासु खलु भदन्त! उत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु कियन्तः समयाः प्रज्ञप्ताः? गौतम! अनन्ताः। इति। अत्राह—सत्यम्, किन्तु पाटनप्रवृत्तस्य प्रयत्नोऽचिन्त्यशक्तिसम्पन्नो भवति, अतः प्रतिसमयमनन्ताः संघाताश्छिद्यन्ते। इत्थं चैकस्मिन् समये येऽनन्ताः संघाताश्छिन्ना भवन्ति, तैरनन्तैः

ज्जासु णं भंते इत्यादि' हे भदन्त! असंख्यात उत्सर्पिणी अवसर्पिणियों में कितने समय कहे गये हैं?

उत्तर—हे गौतम! असंख्यात उत्सर्पिणी अवसर्पिणियों में असंख्यात और अनंत उत्सर्पिणी अवसर्पिणियों में अनन्त समय कहे गये हैं। शंकाकार की शंका का अभिप्राय ऐसा है कि अनंतपरमाणुओं के संघातों से जो एक पक्ष्म निष्पन्न होता है—उस के विदारण करने में सिद्धान्तकारों ने असंख्यात समय का काल ही कहा है, परन्तु आपकी मान्यतानुसार वहां अनंत समय साबित होता है—तब—सिद्धान्त के साथ यह बात कैसे संगत होगी?

उत्तर—पक्ष्मपाटन में प्रवृत्त हुए पुरुष का प्रयत्न अचिन्त्यशक्तिवाला होता है। इसलिये प्रतिसमय अनंत संघातों का छेद होता है। इस प्रकार एक समय में जो अनंत संघात छिन्न होते हैं उन अनंत

આવ્યું છે. ઉક્તં ચ—"असंखिज्जासु णं भंते" इत्यादि હે ભદંત! અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીઓમાં કેટલા સમયો કહેવામાં આવ્યા છે?

ઉત્તર—હે ગૌતમ! અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીઓમાં અસંખ્યાત અને અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીઓમાં અનંત સમયો કહેવામાં આવ્યા છે. શંકાકારે જે શંકા કરી છે તેનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે કે અનંત પરમાણુઓના સંઘાતોથી જે એક પક્ષ્મ નિષ્પન્ન થાય છે, તેને વિદીર્ણ કરવામાં સિદ્ધાન્તકારોએ અસંખ્યાત સમયનો કાલ જ કહેલો છે, પરંતુ તમારી માન્યતા મુજબ ત્યાં અનંત સમય સિદ્ધ થયેલ છે, ત્યારે સિદ્ધાન્તની સાથે આ વાત કેવી રીતે યોગ્ય કહેવાય?

ઉત્તર—પક્ષ્મ પાટનમાં પ્રવૃત્ત થયેલ પુરુષનો પ્રયત્ન અચિન્ત્ય શક્તિવાળો હોય છે એટલા માટે પ્રતિસમય અનંત સંઘાતોનું છેદન થાય છે આ પ્રમાણે

संघातैरेकः स्थूलतरः संघातो विवक्ष्यते। एवंविधाः स्थूलतरसंघाता एकस्मिन् पक्ष्मणि असंख्येया एव भवन्ति। तेषां चासंख्येयानां संघातानां क्रमेण च्छेदनेऽसंख्येयैरेव समयैः पक्ष्म छिद्यते, अतो नास्ति कश्चिद् विरोधः। एवं च सूत्रे विशेषेणानुक्ता अपि व्याख्यानवशात् सूत्रकृताः, अन्यथा आगमस्य स्वोक्तिविरोधः प्रसज्येत

संघातों से एक स्थूलतर संघात विवक्षित होता है इस प्रकार के स्थूलतर संघात एक एक पक्ष्म में असंख्यात ही होते हैं। इन असंख्यात-संघातों को क्रम २ से छेदन होने में असंख्यात समय ही लगते हैं। इसलिये एक पक्ष्म असंख्यात समय में छिन्न होता है इस कथन में कोई विरोध नहीं आता। तात्पर्य कहने का यह है-कि अनंत परमाणु संघातों से एक पक्ष्म निष्पन्न होता है और पक्ष्म का एक २ संघात क्रम क्रमशः छिन्न होता है, ऐसी स्थिति में एक पक्ष्म के छेदन होने में अनंत समय लगना चाहिये। परन्तु सिद्धान्तकारों ने जो एक पक्ष्म के छेदन होने में अनंत समय न कहकर असंख्यात समय कहे हैं उसका कारण यह है कि एक समय में जो अनंतपरमाणु संघात छिन्न होता है वह एक स्थूलतर संघात माना जाता है। इस प्रकार के स्थूलतर संघात पक्ष्म में असंख्यात ही होते हैं अनंत नहीं। इसलिये इन असंख्यात संघातों के छेदन में क्रमशः असंख्यात समय ही लगता है। इस प्रकार असंख्यात समय लगने की यह बात सूत्रकार ने सूत्र

એક સમયમાં જે અનંત સંઘાતોનું છેદન થાય છે, તે અનંત સંઘાતોથી એક સ્થૂલતર સંઘાત એક એક પક્ષ્મમાં અસંખ્યાત જ હોય છે. આ અસંખ્યાત સંઘાતોને ક્રમશઃ છેદિત કરવામાં અસંખ્યાત સમય જ લાગે છે. એટલા માટે એક પક્ષ્મ અસંખ્યાત સમયમાં છિન્ન થાય છે, આ કથનમાં કોઇ વિરોધ નથી તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે અનંતપરમાણુ સંઘાતોથી એક પક્ષ્મ નિષ્પન્ન થાય છે. અને પક્ષ્મનો એક એક સંઘાતક્રમ ક્રમશઃ છિન્ન થાય છે, એવી સ્થિતિમાં એક પક્ષ્મના છેદનમાં અનંત સમયો લાગવા જોઈએ પરંતુ સિદ્ધાન્તકારોએ જે એક પક્ષ્મના છેદનમાં અનંત સમય ન કહીને અસંખ્યાત સમયો કહેલ છે, તેનું કારણ આ છે કે એક સમયમાં જે અનંત પરમાણુ સંઘાત છિન્ન થાય છે તે એક સ્થૂલતર સંઘાત માનવામાં આવે છે. આ જાતના સ્થૂલતર સંઘાત-પક્ષ્મમાં અસંખ્યાત જ હોય છે, અનંત નહીં એટલા માટે આ અસંખ્યાત સંઘાતોના છેદનમાં ક્રમશઃ અસંખ્યાત સમય જ લાગે છે આ પ્રમાણે અસંખ્યાત સમય લાગવાની આ વાત

सूत्रं तु सूचामात्रं विज्ञेयम्, तथा च-यथोक्तं पक्ष्म असंख्येयैरेव समयैश्छिद्यते। छद्मस्थजनज्ञानविषयं समयसाधकं विशिष्टक्रियारूपं किमपि दर्शयितु न शक्यते, अतः 'एत्तो वि णं सुहुमतराए समए' इति सामान्येनोक्तवान् सूत्रकारः। इत्थं च एकस्मादुपरितनपक्ष्मच्छेदनकालादसंख्याततमोऽशः समय इति स्थितम्। किंच स्फाटनप्रवृत्तपुरुषप्रयत्नोऽचिन्त्यशक्तिसंपन्न इत्युक्तं तत्संगतिरेवं बोध्या यथा-

में यद्यपि प्रदर्शित नहीं की है तो भी प्रकरण वश उसे यहां समझ लेनी चाहिये। नहीं तो आगम कथित उक्ति के साथ उसका विरोध प्रसक्त होगा। आगम 'में एक पक्ष्म असंख्यात समयों में छिन्न है' ऐसी बात कही सो यहां जो उसे नहीं कहा है इसका कारण यह है कि सूत्र सूचामात्र होता है 'पक्ष्मअसंख्यात समयों में ही छिन्न होता है' इस बात को सिद्ध करने वाला कोई विशिष्ट क्रिया रूप दृष्टान्त कि जो छद्मस्थजनों के ज्ञान का विषयभूत हो और जिससे समय की सिद्धि हो जावे सूत्रकार दिखलाने में असमर्थ हैं इसीलिये उन्होंने सामान्यरूप से ऐसा ही कह दिया है कि "एत्तो वि णं सुहुमतराए समए' समय इस से भी अधिक सूक्ष्मतर होता है। अतः एक उपरितन पक्ष्म के छेदनकाल का असंख्यातवां भागरूप जो अंश है वह समय है ऐसा जानना चाहिये। किंच-'फाडने में प्रवृत्त हुए पुरुष का प्रयत्न अचिन्त्यशक्तिवाला होता है' ऐसा जो कहा है सो उसकी संगति इस

સૂત્રકારે સૂત્રમાં જો કે પ્રદર્શિત કરી નથી છતાં એ પ્રકરણ વશ તેનો અહીં અધ્યાહાર કરી લેવો જોઈએ નહીંતર આગમકથિત ઉક્તિ-સાથે તેનો વિરોધ પ્રસક્ત થશે આગમમાં "એક પક્ષ્મ અસંખ્યાત સમયોમાં છિન્ન થાય છે." એવી વાત કહેવામાં આવી છે તો અહીં તે વાત કહેવામા આવી નથી, તેનુ કારણુ એ છે કે સૂત્ર સૂચા માત્ર હોય છે. "પક્ષ્મ અસંખ્યાત સમયોમાં જ છિન્ન થાય છે." આ વાતને સિદ્ધ કરનાર કોઈ વિશિષ્ટ ક્રિયારૂપ દૃષ્ટાન્ત કે જે છદ્મસ્થજનોના જ્ઞાનનો વિષયભૂત હોય અને જેનાથી સમયની સિદ્ધિ થઈ જાય સૂત્રકાર બતાવવામાં અસમર્થ છે એટલા માટે જ તેમણે સામાન્ય રૂપથી એવું જ કહી દીધુ છે કે "एत्तो वि णं सुहुमतराए समए" સમય એના કરતાં પણ વધારે સૂક્ષ્મતર હોય છે. એટલા માટે એક ઉપરિતન પક્ષ્મના છેદનકાલનો અસંખ્યાતમો ભાગ રૂપ જે અંશ છે તે સમય છે, આમ જાણવું જોઈએ કિંચ-"ફાડવામાં પ્રવૃત્ત થયેલ પુરુષનો પ્રયત્ન અચિન્ત્ય શક્તિ સંપન્ન હોય છે." આમ કહેવામાં આવ્યું છે, તો આ વાતની સંગતિ

नगरादिप्रस्थितोऽनवरतगमनक्रियावान् कश्चित् पुरुषः प्रयत्नविशेषात् प्रतिक्षणं बहून् नभःप्रदेशान् विलङ्घ्य अचिरेणैवेष्टदेशं प्राप्नोति, तथैव स्फाटनप्रवृत्तपुरुषोऽचिन्त्यशक्तिसम्पन्नप्रयत्नेन असंख्येयैरेव समयैः पक्ष्म छिनत्तीति। यदि पुनर्गन्ता पुरुषः क्रमेणैकैकं व्योमप्रदेशं विलङ्घयेत्, तदाऽसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरेवेष्टदेशं गच्छेत्, 'अंगुलसेढीमित्ते उस्सप्पिणीउ असंखेज्जा' छाया—अंगुलमात्रश्रेण्यां उत्सर्पिण्यः असंख्येयाः—इत्यादिवचनात्, अतोऽतीन्द्रियेष्वर्थेषु युक्तिमात्रादिभिर्न आनेतव्यम्, अन्यथा सर्वज्ञवचनाप्रामाण्यं प्रसज्येत। उक्तं च—

प्रकार से बैठानी चाहिये कि—जैसे कोई पुरुष किसी दूसरे स्थानमें जाने के लिये अपने स्थान से प्रस्थित हो और वह यदि निरन्तर गमन रूप प्रयत्न में प्रवृत्ति करता रहता है तो जिस प्रकार वह बहुत जल्दी अपने गन्तव्यस्थान पर पहुँच जाता है उसी प्रकार स्फाटन क्रियामें प्रवृत्त पुरुष भी अचिन्त्यशक्ति संपन्न अपने प्रयत्न से असंख्यात समय में ही एक पक्ष्म का छेदन कर देता है। और यदि वही गन्ता (जाने· वाला) पुरुष क्रम २ से एक २ आकाशप्रदेश को उल्लंघन करता हुआ आगे बढता रहता है तो वह अपने गन्तव्य स्थान पर असंख्यात उत्सर्पिणी अवसर्पिणी काल में ही पहुँच सकता है। क्योंकि 'अंगुल सेढीमित्ते उस्सप्पिणीओ असंखेज्जा' ऐसा आगम का वचन है। अती· न्द्रिय पदार्थो को जानने के लिये आगम और युक्ति दोनों का सहारा लेना चाहिये ऐसा सर्वज्ञ का आदेश है। केवल युक्ति के सहारे ही उनका निर्णय नहीं करना चाहिये। हां जहां तक युक्ति चले

આ પ્રમાણે બેસાડવી જોઈએ કે જેમ કોઈ પુરૂષ કોઈ બીજા સ્થાને જવા માટે પોતાના સ્થાનથી પ્રસ્થિત થયો હોય અને તે જો નિરંતર ગમન રૂપ પ્રયત્નમાં પ્રવૃત્તિ કરતો રહે છે તો જેમ તે શીઘ્ર પોતાના ગન્તવ્ય સ્થાન પર પહોંચી જાય છે, તેમજ સ્ફાટનક્રિયામાં પ્રવૃત્ત પુરૂષ પણ અચિન્ત્ય શક્તિ સંપન્ન પોતાના પ્રયત્નથી અસંખ્યાત સમયના જ એક પક્ષ્મનું છેદન કરી નાખે છે અને જો તે જનાર પુરૂષ ક્રમશઃ એક એક આકાશપ્રદેશનું ઉલ્લંઘન કરીને આગળ વધતો રહે છે તો તે પોતાના ગન્તવ્ય સ્થળ પર અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળમાં જ પહોંચી શકે છે કેમકે "अगुल सेढीमित्ते उस्सप्पिणीओ असंखेज्जा" એવું આગમનું વચન છે અતીન્દ્રિય પદાર્થોના જ્ઞાન માટે આગમ અને યુક્તિ બન્ને સહાયભૂત થાય છે. એવી સર્વજ્ઞની આજ્ઞા છે. ફક્ત યુક્તિ વડે જ તે વિશે નિર્ણય યોગ્ય કહેવાય નહિ પણ

"आगमश्चोपपत्तिश्च सम्पूर्णं दृष्टिलक्षणम् ।
अतीन्द्रियाणामर्थानां सद्भावप्रतिपत्तये ॥ १ ॥

आगमश्चाप्तवचनमाप्तं दोषक्षयाद्विदुः । वीतरागोऽनृतं वाक्यं, न ब्रूयाद् हेत्वसंभवात् ॥२॥ उपपत्तिर्भवेद्युक्तिर्या सद्भावप्रसाधिका । साऽन्वयव्यतिरेकादिलक्षणा सूरिभिः कृता ॥३॥ इति॥ अत्र आगम उपपत्तिश्च द्वयमपि निदर्शितम् ॥सू० २०२॥'

वहां तक युक्ति भी चलानी चाहिये परन्तु जहां युक्ति न चले वहां आगम को प्रमाण मानकर उन्हें स्वीकार करना चाहिये। यदि ऐसा नहीं किया जावे तो सर्वज्ञ के वचनों में अप्रमाणता की प्रसक्ति होगी। ऐसा ही कहा है 'आगमश्चोपपत्तिश्च' इत्यादि

अतीन्द्रिय पदार्थों के सद्भाव की प्रतिपत्ति के लिये आगम और उपपत्ति-युक्ति-ये दोनों ही लक्षण रूप जाननी चाहिये। आप्त पुरुष के वचन का नाम आगम है। दोषों के सर्वथा प्रक्षय हो जाने से ही मनुष्य आप्त बनता है। आप्त का दूसरा नाम वीतराग है। वीतराग अनृत बोलने के कारणों की असंभवता से कभी भी अनृत-झूठ-वचन नहीं बोलते। उपपत्ति-नाम युक्ति का है। यह अन्वय व्यतिरेक लक्षणवाली होती है। और अपने साध्यके सद्भाव की आवेदिका होती है। तात्पर्य कहने का यह है कि युक्ति का दूसरा नाम हेतु है। और हेतु

આટલું ચોક્કસ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે જ્યાં સુધી યુક્તિ ચાલી શક્તિ હોય ત્યાં સુધી યુક્તિનો પ્રયોગ કરવો જ જોઈએ જ્યાં યુક્તિ ચાલે નહિ ત્યાં આગમને જ પ્રમાણભૂત સ્વીકારીને ચાલવું જોઈએ જો આ પ્રમાણે આચરવામાં આવે નહિ તો સર્વજ્ઞના વચનોમાં અપ્રમાણતાની પ્રસક્તિ થશે કહેવામાં આવ્યુ છે કે-"आगमश्चोपपत्तिश्च" ઈત્યાદિ એટલે કે અતિન્દ્રિય પદાર્થોના સદ્ભાવની પ્રતિપત્તિ માટે આગમ અને ઉપપત્તિ-યુક્તિ આ બન્નેને લક્ષણ રૂપ જાણવા જોઈએ આપ્ત પુરૂષના વચનોનું નામ આગમ છે. દોષો સર્વથા વિનષ્ટ થઇ જાય ત્યારે જ મનુષ્ય આપ્ત બને છે આપ્તનું બીજું નામ વીતરાગ છે વીતરાગ અનૃત બોલવાના કારણોની અસંભવતાને લીધે કોઈ પણ વખતે અનૃત-જુઠું-વચન બોલતા નથી. ઉપપત્તિ યુક્તિનુ નામ છે આ અન્વય વ્યતિરેક લક્ષણવાળી હોય છે અને પોતાના સાધ્યના સદ્ભાવની આવેદિકા હોય છે તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે યુક્તિનું બીજું નામ હેતુ છે, અને જે હેતુ હોય છે તે પોતાના સાધ્યના સાથે અવિના-

जो होता है वह अपने साध्य के साथ अविनाभावी होता है। इनमें साध्य साधन भाव का ज्ञान अन्वय और व्यतिरेक द्वारा गम्य होता होता है। यहां सूत्रकार ने आगम और हेतु इन दोनों को दिखलाया है।

भावार्थ--इस सूत्र द्वारा सूत्रकार ने समय क्या है? इस बात को समझाया है। घडी घंटा, पल आदि, ये सब काल के ही अंश हैं। परन्तु इनका विभाग होता है। इसलिये इन्हे समयरूप नहीं माना जाता है। समय काल का वह अंश है कि-जिसका फिर कोई विभाग नहीं हो सकता। जैसे-पुद्गल परमाणु निर्विभाग होता है, उसी प्रकार समय भी निर्विभाग होता है। दर्जी का युवा कुशल दारक जब किसी बडे भारी वस्त्र में से अपने हस्त की कुशलता से एक हाथ का टुकड़ा फाडता है, तब साधारण जनता यह समझती है कि इसने एकही समय में इस टुकडे को वहां से फाड़ लिया है। परन्तु उस वस्त्र में से उस एक हाथ के टुकडे को फाडने में असंख्यात समय लग चुके हैं। वस्त्र अनेक तंतुओं के समुदाय से बना है। और १-१ तंतु अनेक पक्ष्मों के समुदाय से बना है। फाडते समय जब तक ऊपर का तंतु नहीं फटेगा-तब तक नीचे का तंतु नहीं फट सकता

ભાવી હોય છે તેઓમાં સાધ્ય-સાધનભાવ જ્ઞાન અન્વય-વ્યતિરેક વડે ગમ્ય હોય છે અહીં સૂત્રકારે આગમ અને હેતુ આ બન્નેનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે.

ભાવાર્થ-આ સૂત્ર વડે સૂત્રકારે 'સમય શું છે?' તે વિશે સ્પષ્ટતા કરી છે ઘડી, સમય કલાક, પળ વગેરે આ બધાં કાળના જ અંશો છે. પણ એમનું વિભાજન થઈ શકે છે, તેથી એમને સમય રૂપ માની શકાય નહિ સમય ખરેખર કાલનો તે અંશ છે કે જેનું વિભાજન થઈ જ ન શકે જેમ પુદ્ગલ પરમાણુ નિર્વિભાગ હોય છે, તેમજ સમય પણ નિર્વિભાગ હોય છે. દર્જીનો કોઈ કુશળ ચતુર જુવાન કોઈ મોટા તાકામાંથી પોતાના હસ્તકૌશલથી એક હાથ જેટલા વસ્ત્રનો ટુકડો ફાડે છે, ત્યારે સાધારણ લોકો એમ સમજે છે કે 'એણે એકજ સમયમાં એ ટુકડો તેમાંથી ફાડયો છે પણ ખરેખર તો તે વસ્ત્રમાંથી તે એક હાથ ટુકડાને ફાડવામાં અસંખ્યાત સમયો લાગ્યા છે વસ્ત્ર ઘણા તંતુઓના સમુદાયથી તૈયાર થયેલ છે અને દરેકે દરેક તંતુ અનેક પક્ષ્મોના સમુદાયથી તૈયાર છે થયેલ ફાડતી વખતે જ્યાં સુધી ઉપરનો તંતુ ફાટશે નહિ ત્યાં સુધી નીચેનો તંતુ ફાટશે જ નહિ, અને જ્યાં સુધી એક તંતુના ઉપરનું પક્ષ્મ ફાટશે નહિ, ત્યાં સુધી તે તંતુના બીજાં પક્ષ્મો

मूलम्—असंखिज्जाणं समयाणं समुदयसमितिसमागमेणं सा एगा आवलि अत्तिवुच्चइ, संखेज्जाओ आवलियाओ ऊसासो, संखिज्जाओ आवलियाओ नीसासो, हट्ठस्स अणवग-

है और जब तक एक तंतु का ऊपर का पक्ष्म नहीं फटेगा तबतक उस तंतु के अन्य पक्ष्म नहीं फट सकेंगे। इस प्रकार विचार करने पर यह बात समझ में आ जाती है कि 'एक हाथ कपडे के फाडने में असंख्यात समय व्यतीत हो चुकते हैं। और एक तंतु के छिन्न करने में भी असंख्यात समय व्यतीत हो जाते हैं। तथा एक तंतु का एक पक्ष्म विदारित होने में भी असंख्यात समय व्यतीत हो जाते हैं। तब इससे यह निष्कर्ष निकलता है कि तंतु के जो अनंत पक्ष्मों के समुदाय से निष्पन्न हुआ है, उस एक पक्ष्म के विदारित होने में जो असंख्यातसमय का काल व्यतीत हुआ है, उसका असंख्यात वां भाग 'समय है। समय अतीन्द्रिय पदार्थ हैं। इसकी सिद्धि यहां पर सूत्रकार ने युक्ति और आगम दोनों प्रमाणों से की है। सूत्रकारने जो तुन्नागदारक के विशेषण सूत्र में लिखे हैं, उनसे उसे विशिष्ट शक्तिशाली और अपने कार्य में विशेष निष्णात प्रकट किया गया है। ऐसी व्यक्ति अपने काम को थोडे समय में ही सम्पादित कर लेता है। यह समझना ही इन विशेषणों की सार्थकता है॥ सूत्र २०२॥

ફાટશે નહિ આ પ્રમાણે વિચાર કરવાથી આ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે એક હાથ કાપડને ફાડવાને અસંખ્યાત સમય પસાર થઈ ગયા હોય છે. અને એક તંતુને છિન્ન કરવામાં પણ અસંખ્યાત સમયો પસાર થઈ જાય છે. તેમજ એક તંતુના એક - પક્ષ્મ-વિદીર્ણ કરવામાં પણ અસંખ્યાત સમયો પસાર થઈ જાય છે. ત્યારે એનાથી આ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે 'જે તંતુ ઘણાં પક્ષ્મ સમુદાયથી નિષ્પન્ન થયેલ છે, તે એક પક્ષ્મના વિદીર્ણ થવામાં જે અસંખ્યાત સમય કાલ પસાર થયેલ છે, તેનો અસંખ્યાતમો ભાગ સમય' છે સમય અતીન્દ્રિય પદાર્થ છે અહીં સૂત્રકારે યુક્તિ અને આગમ બન્ને વડે આ વિશે સ્પષ્ટતા કરી છે સૂત્રકારે જે તુન્નાગદારકના વિશેષણો સૂત્રમાં પ્રયુક્ત કર્યા છે, તેનાથી તે વિશિષ્ટ શક્તિશાલી અને પોતાના કર્મમા વિશેષ નિષ્ણાત તરીકે ચિત્રિત થયેલ છે એવી વ્યક્તિ પોતાનું કામ થોડા સમયમાં જ પુરું કરી લે છે સૂત્રમાં પ્રયુક્ત થયેલ વિશેષણોથી એજ વાત સિદ્ધ થાય છે. ॥સૂ૦૨૦૨॥

ट्ठस्स, निरुवकिट्ठस्स जंतुणो। एगे ऊसासनीसासे, एस पाणु त्ति वुच्चइ॥१॥ सत्त पाणूणि से थोवे, सत्त थोवाणि से लवे। लवाणं सत्तहत्तरिए, एस मुहुत्ते वियाहिए॥२॥ तिण्णि सहस्सा सत्त य सयाइं तेहुत्तरिं च ऊसासा। एस मुहुत्तो भणिओ, सव्वेहिं अणंतनाणीहिं॥३॥ एएणं मुहुत्तपमाणेणं तीसं मुहुत्ता अहोरत्तं पण्णरस अहोरत्ता पक्खा, दो पक्खा मासा, दो मासा उऊ, तिण्णि उऊ, अयनं, दो अयणाइं संवच्छरे, पंच संवच्छराइं जुगे, वीसं जुगाइं वाससयं, दस वाससयाइं वाससहस्सं, सयं वाससहस्साणं वाससयसहस्सं, चोरासीइं वाससयसहस्साइं से एगे पुव्वंगे, चउरासीइं पुव्वंगसयसहस्साइं से एगे पुव्वे, चउरासीइं पुव्वसयसहस्साइं से एगे तुडिअंगे, चउरासीइं तुडिअंगसयसहस्साइं से एगे तुडिए, चउरासीइं तुडियसयसहस्साइं से एगे अडडंगे, चोरासीइं अडडंगसयसहस्साइं से एगे अडडे, एवं अववंगे अववे, हुहुअंगे हुहुए, उप्पलंगे उप्पले, पउमंगे पउमे, नलिणंगे नलिणे, अच्छनिउरंगे अच्छनिउरे, अउअंगे अउए, पउअंगे पउए, णउअंगे णउए, चूलिअंगे चूलिया, सीसपहेलियंगे, चउरासीइं सीसपहेलियंगसयसहस्साइं सा एगा सीसपहेलिया। एतावया चेव गणिए, एतावया चेव गणियस्स विसए। एतो वरं ओवमिए पवत्तइ॥सू० २०२॥

छाया—असंख्येयानां समयानां समुदयसमितिसमागमेन सा एका आवलिका इति उच्यते, संख्येयाः आवलिकाः उच्छ्वासः, संख्येया आवलिकाः निश्वासः, । हृष्टस्य अनवग्लानस्य निरुपक्लिष्टस्य । एकः उच्छ्वासनिश्वासः, एष प्राण इत्युच्यते ॥ १ ॥ सप्तप्राणाः स स्तोकः, सप्त स्तोकाः स लवः । लवानां सप्तसप्ततिः, एष मुहूर्तो व्याख्यातः ॥ २ ॥ त्रीणि सहस्राणि सप्त च शतानि त्रिसप्ततिश्च उच्छ्वासः । एष मुहूर्तो भणितः सर्वैः अनन्तज्ञानिभिः ॥ ३ ॥ एतेन मुहूर्तप्रमाणेन त्रिंशत् मुहूर्ताः अहोरात्रः, पञ्चदश अहोरात्राः पक्षः, द्वौ पक्षौ मासः, द्वौ मासौ ऋतुः, त्रय ऋतवः अयनं, द्वे अयने संवत्सरः, पञ्च संवत्सरा युगम्, विंशतिर्युगानि वर्षशतं, दशवर्षशतानि वर्षसहस्रं शतं वर्षसहस्राणि वर्षशतसहस्रं, चतुरशीतिः वर्षशतसहस्राणि तदेकं पूर्वाङ्गं, चतुरशीतिः पूर्वाङ्गशतसहस्राणि तदेकं पूर्वं, चतुरशीतिः पूर्वशतसहस्राणि तदेकं त्रुटिताङ्गं, चतुरशीतिः त्रुटिताङ्गशतसहस्राणि खलु तदेकं त्रुटितम्, चतुरशीतिः त्रुटितशतसहस्राणि तदेकम् अडडाङ्गम्, चतुरशीतिः अडडाङ्गशतसहस्राणि तदेकम् अडडम् । एवं अववाङ्गम् अववं, हुहुकाङ्ग हुहुकम्, उत्पलाङ्गम् उत्पलं, पद्माङ्गं पद्मं, नलिनाङ्गं नलिनम्, अच्छनिकुराङ्गं अच्छनिकुरम्, अयुताङ्गं अयुतं, प्रयुताङ्गं प्रयुतं, नयुताङ्गं नयुतं, चूलिकाङ्गं चूलिका, शीर्षप्रहेलिकाङ्गं, चतुरशीतिः शीर्षप्रहेलिकाङ्गशतसहस्राणि सा एका शीर्षप्रहेलिका । एतावदेव गणितम् । एतावदेव गणितस्य विषयः । अतः परम् औपमिकः प्रवर्तते ॥ सू० २०३ ॥

टीका—'असंखिज्जाणं' इत्यादि—

'असंखिज्जाणं समयाणं' इत्यादि–'नीसासो' इत्यन्तः पाठः सुगमः । सम्प्रति 'हट्टस्स' इत्यादि गाथानामर्थः प्रोच्यते–हृष्टस्य=तुष्टस्य अनवग्लानस्य=

'असंखिज्जाणं समयाणं' इत्यादि ।

शब्दार्थ—(असंखिज्जाणं समयाणं समुदयसमिइसमागमेणं सा एगा आवलिअत्ति वुच्चइ) असंख्यात समयों के समुदयसमिति के संयोग से अर्थात् असंख्यातसमयों के समुदायरूप संयोग से एक

"असंखिज्जाण समयाणं" ઈત્યાદિ—

શબ્દાર્થ–(असंखिज्जाणं समयाणं समुदयसमिइसमागमेण सा एगा आवलिअत्ति वुच्चइ) અસંખ્યાત સમયોના સમુદય સમિતિના સંયોગથી એટલે કે અસંખ્યાત સમયોના સમુદાય રૂપ સંયોગથી એક આવલિકા નિષ્પન્ન થાય છે. (संखेज्जाओ आवलियाओ ऊसासो) સંખ્યાત આવલિકાઓનો એક ઉચ્છ્વાસ થાય છે. (सखिज्जाओ आवलियाओ नीसासो) સંખ્યાત આવલિ-

अप्राप्तवार्धक्यस्य निरुपक्लिष्टस्य=पूर्वं सम्प्रति च रोगरहितस्य जन्तोः=मनुष्यस्य य एक उच्छ्वासनिःश्वासः=उच्छ्वासयुक्तो निःश्वासो भवति, स एष प्राण इत्युच्यते। शोकजरादिभिरस्वस्थस्य प्राणिन उच्छ्वासनिःश्वासस्त्वरितं चलति, अतः स स्वाभाविको न भवति, अतएवात्र हृष्टादि विशेषणमुपात्तम्। हृष्टादिविशेषणविशिष्टस्य प्राणिनस्तु उच्छ्वासनिःश्वासः स्वभावस्थो भवतीति। तथा–ये सप्त प्राणाः स एकः स्तोकः, सप्तस्तोका एको लवः, तथा–सप्त सप्तत्या लवानां=

आवलिका निष्पन्न होती है। (संखेज्जाओ आवलियाओ ऊसाओ) संख्यात आवलिकाओं का एक उच्छ्वास होता है (संखिज्जाओ आवलियाओ नीसासो) संख्यात आवलिकाओं का एक निश्वास होता है। (हट्ठस्स अणवगल्लस्स निरुक्किट्ठस्स जंतुणो। एगे ऊसासनीसासे एस पाणुत्ति वुच्चइ) संतुष्ट तथा अनवकल्प–वृद्धता रहित ऐसे निरुपक्लिष्टपूर्व में और अब भी व्याधि से अनभिभूत हुए मनुष्य आदि प्राणी का उच्छ्वास युक्त जो एक निःश्वास है उसका नाम प्राण है। शोक एवं जरा आदि से अस्वस्थ प्राणी का उच्छ्वास निःश्वास शीघ्र चला करता है, इसलिये वह स्वाभाविक नहीं माना गया है। परन्तु जो ऐसा नहीं है हर्षितचित्त एवं स्वस्थ होता है–उसका उच्छ्वास निश्वास स्वाभाविक होता है। इसी बात को कहने के लिये सूत्रकार ने हृष्टादिविशेषणों का पाठ रक्खा है। (सत्त पाणूणि से थोवे, सत्त थोवाणि से लवे, लवाणं सत्तहत्तरीए एसमुहुत्ते वियाहिए ॥ २ ॥) सात प्राणों का एक स्तोक होता है। सात स्तोकों का एक लव होता है।" 'लवों का

કાઓનો એક નિશ્વાસ થાય છે. (हट्ठस्स अणवगल्लस्स निरुक्किट्ठस्स जंतुणो। एगे ऊसासनीसासे, एस पाणुत्ति वुच्चइ) સંતુષ્ટ તેમજ અનવકલ્પ–વૃદ્ધતા રહિત એવા નિરૂપક્લિષ્ટ–પૂર્વમાં અને અત્યારે પણ વ્યાધિથી અનભિભૂત થયેલ મનુષ્ય વગેરે પ્રાણીનો ઉચ્છ્વાસ યુકત જે એક નિશ્વાસ છે, તે 'પ્રાણ' કહેવાય છે. શોક તેમજ જરા વગેરેથી અસ્વસ્થ પ્રાણીનો ઉચ્છ્વાસ નિઃશ્વાસ શીઘ્ર ગતિથી ચાલતો રહે છે, તેથી તે સ્વાભાવિક ગણાય નહિ પરંતુ જે હર્ષિત–ચિત્ત તેમજ સ્વસ્થ હોય છે તેનો ઉચ્છ્વાસ તેમજ નિઃશ્વાસ સ્વાભાવિક હોય છે આ વાતને સ્પષ્ટ કરવા માટે જ સૂત્રકારે હૃષ્ટાદિ વિશેષણોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (सत्त पाणूणि से थोवे, सत्त थोवाणि से लवे, लवाण सत्तहत्तरीए एस मुहुत्ते वियाहिए ॥२॥) સાત પ્રાણોનો એક સ્તોક થાય છે સાત સ્તોકનો એક લવ થાય છે, ૭૭ લવોનું એક મુહૂર્ત થાય છે. (तिण्णि

सप्तसप्ततिसंख्यकैर्लवैरेको मुहूर्तो भवति। सम्प्रति मुहूर्तः कियदुच्छ्वासनिःश्वासात्मको भवति, तदाह-'तिण्णि सहस्सा' इत्यादि-त्रीणि सहस्राणि सप्त शतानि त्रिसप्ततिश्च उच्छ्वासनिःश्वासा एको मुहूर्तो भणितः सर्वैरनन्तज्ञानिभिस्तीर्थङ्करगणधरैः। अयं भावः-एकस्मिन् स्तोके सप्त उच्छ्वासा निःश्वासा भवन्ति।

एक मुहूर्त होता है। (तिण्णि सहस्सा सत्तय सयाइं तेहत्तरिं च ऊसासा। एस मुहुत्तो भणिओ सव्वेहिं अणंतनाणीहिं) तीन हजार सातसौ तिहत्तर उच्छ्वासों का एक मुहूर्त होता है। ऐसा केवलियों का कथन है। (एएणं मुहुत्तपमाणेणं तीसं मुहुत्ता अहोरत्तं, पण्णरसअहोरत्ता पक्खा) इस मुहूर्त प्रमाण से ३० मुहूर्तों का एक दिन रात होता है। १५ अहोरात्र का एक पक्ष होता है। (दो पक्खमासो) दो पक्ष का एक मास होता है। (दो मासा उऊ?) दो मास की एक ऋतु होती है। (तिण्णि उऊ अयणं) तीन ऋतुओं का एक अयन होता है। (दो अयणाइं संवच्छरे) दो अयनों का संवत्सर होता है। (पंच संवच्छराइं जुगे) पांच संवत्सरों का एक युग होता है। (वीसं जुगाइं वाससयं) बीस युगों का एक सौ वर्ष होता है। (दसवाससयाइं वाससहस्सं) १० सौ वर्षों का एक हजार वर्ष होता है। (सयं वाससहस्साणं वाससयसहस्साइं) १०० हजार वर्षों का एक लाख वर्ष होता है। (चोरासीइं वास सयसहस्साइं से एगे पुव्वंगे) चौरासी लाख वर्षों का एक पूर्वाङ्ग होता है। (चोरासीइं पुव्वंगसयसहस्साइं से एगे पुव्वे)

सहस्सा सत्तयसयाइं तेहत्तरिं च ऊसासा। एस मुहुत्तो भणिओ सव्वेहिं अणंत नाणीहिं) ૩૭૭૩ ઉચ્છ્વાસોનું એક મુહૂર્ત થાય છે એવું કેવલિયોનું કથન છે. (एएणं मुहुत्तपमाणेणं तीसं मुहुत्ता अहोरत्तं, पण्णरस अहोरत्ता पक्खो) આ મુહૂર્ત પ્રમાણથી ૩૦ મુહૂર્તોનો એક દિવસ તેમજ રાત્રિ થાય છે ૧૫ અહોરાત્રનો એક પક્ષ થાય છે. (दो पक्खा मासो) બે પક્ષનો એક માસ થાય છે. (दो मासा उऊ) બે માસની એક ઋતુ થાય છે. (तिण्णि उऊ अयणं) ત્રણ ઋતુઓનું એક અયન થાય છે (दो अयणाइं संवच्छरे) બે અયનોનો સંવત્સર થાય છે. (पंच संवच्छराइं जुगे) પાંચ સંવત્સરોનો એક યુગ થાય છે. (वीसं जुगाइं वाससयं) ૨૦ યુગોના એક સો વર્ષ થાય છે. (दस वाससयाइं वाससहस्सं) ૧૦ સો વર્ષોના એક હજાર વર્ષો થાય છે. (चोरासीइं वास सयसहस्साइं से एगे पुव्वंगे) ૮૪ લાખ વર્ષોનું એક પૂર્વાંગ થાય છે. (चोरासीइं पुव्वंगसयसहस्साइं से एगे पुव्वंगे) ૮૪ લાખ પૂર્વાંગનું એક પૂર્વ

एको लवश्च सप्तस्तोकात्मको भवति। अत एकस्मिन् लवे एकोनपञ्चाशदुच्छ्वास-निःश्वासा भवन्ति। तथा-सप्तसप्ततिलवानामेको मुहूर्तो भवति। सप्तसप्ततया एकोनपञ्चाशता गुणने त्रीणि सहस्राणि सप्तशतानि त्रिसप्ततिश्च उच्छ्वासनिःश्वासा लभ्यन्ते। अत एकस्मिन् मुहूर्ते एतावत्संख्यका उच्छ्वासनिःश्वासा भवन्तीति मूले-'उस्साइ' इति 'उस्सासनीसास' परम्। 'एएणं मुहुत्तप्पमा-

---

चौरासी लाख पूर्वाङ्ग का एक पूर्व होता है। (चउरासीइं पुव्वसयसहस्साइं से एगे तुडिअंगे) चौरासी लाख पूर्व का एक त्रुटिताङ्ग होता है। (चउरासीइं तुडिअंगसयसहस्साइं से एगे तुडिए) चौरासी लाख त्रुटिताङ्ग का एक त्रुटित होता है। (चउरासीहिं तुडिअसहस्साइं से एगे) अडडंगे) चौरासीलाख त्रुटित का एक अडडाङ्ग होता। (चोरासीइं अडडंग सयसहस्साइं से एगे अडडे) चौरासीलाख अडडाङ्ग का एक अडड होता है। 'एवं अववंगे अववे, हुहुअंगे, हुहुए, उप्पलंगे उप्पले, पउमंगे, पउमे, नालिणंगे, नलिणे, अच्छनिउरंगे अच्छनिउरे, अऊअंगे अउए, पउअंगे पउए, णउअंगे, णउए, चूलिअंगे, चूलिया, सीसपहेलिअंगे चउरासीइं सीसपहेलियंगसयसहस्साइं सा एगा सीसपहेलिआ) इसी प्रकार से चौरासीलाख अडड का एक अववाङ्ग चौरासी लाख अववाङ्ग का एक अवव, चौरासी लाख अवव का एक हुहुकाङ्ग-चौरासीलाख हुहुकाङ्ग का एक हुहुक, चौरासीलाख हुहुक का एक उत्पलाङ्ग, चौरासी लाख उत्पलाङ्ग का एक उत्पल, चौरासीलाख उत्पल का एक पद्माङ्ग चौरासीलाख पद्माङ्ग का एक पद्म, चौरासी लाख

થાય છે. (चउरासीइ पुव्व सयसहस्साइं से एगे तुडिअंगे) ૮૪ લાખ પૂર્વનું એક ત્રુટિતાંગ થાય છે (चउरासीइ तुडिअंगसयसहस्साइ से एगे तुडिए) ૮૪ લાખ ત્રુટિતાંગ બરાબર એક ત્રુટિત થાય છે (चउरासीहि तुडिअसहस्साइ से एगे अडडंगे) ૮૪ લાખ ત્રુટિતનું એક અડડાંગ થાય છે. (चोरसीइ अडडंग सयसहस्साइ से एगे अडडे) ૮૪ અડડાંગનું એક અડડ થાય છે. (एवं अववगे अववे, हुहुअंगे, हुहुए, उप्पलगे उप्पले, पउमगे, पउमे, नलिणंगे, नलिणे, अच्छनिऊरंगे, अच्छनिउरे, अऊअंगे अऊए, पउअंगे पउए, णउअंगे णउए, चूलिअंग चूलिया, सीसपहेलिअंगे चउरासीइं सीसपहेलियंगसयसहस्साइ सा एगा सीसपहेलिआ) આ પ્રમાણે જ ૮૪ લાખ અડડનું એક અવવાંગ, ૮૪ લાખ અવવાંગનું એક અવવ, ૮૪ લાખ અવવનુ એક હુહુકાંગ, ૮૪ લાખ હુહુકાંગનો એક હુહુક, ૮૪ લાખ હુહુકનું એક ઉત્પલાંગ, ૮૪ લાખ ઉત્પલાંગનું

णेणं तीसं मुहुत्ता अहोरत्तं' इत्यादि 'सा एगा सीसपहेलिया' इत्यन्तः पाठः कालानुपूर्व्यां निर्णीतार्थः। एतावदेव=शीर्षप्रहेलिकापर्यन्तमेव गणितम्। शीर्षप्रहेलिकान्तानि च चतुर्नवत्यधिकशतलक्षणान्येवाङ्कस्थानानि दृश्यन्ते, अत एतावदेव गणितं नतिरतःपरमिति भावः। एतावानेव=शीर्षप्रहेलिकापर्यन्तः प्रमितराशिरेव गणितस्य विषयः=प्रमेयम्। अतः परो गणितस्य विषयो न भवति।

पद्म का एक नलिनाङ्ग, चौरासी लाख नलिनाङ्ग का एक नलिन, चौरासी लाख नलिन का एक अच्छनिकुराङ्ग, चौरासीलाख अच्छनिकुराङ्ग का एक अच्छनिकुर, चौरासीलाख अच्छनिकुर का १ एक अयुताङ्ग, चौरासीलाख अयुताङ्ग का एक अयुत, चौरासीलाख-अयुत का एक प्रयुताङ्ग, चौरासीलाख प्रयुताङ्गका एक प्रयुत, चौरासीलाख प्रयुत का एक नयुताङ्ग, चौरासी लाख नयुताङ्ग का एक नयुत, चौरासी लाख नयुत का एक चूलिकाङ्ग, चौरासी लाख चूलिकाङ्ग की एक चूलिका, चौरासी लाख चूलिकाका एक शीर्षप्रहेलिकाङ्ग, और चौरासी लाख शीर्षप्रहेलिकाङ्ग की एक शीर्ष प्रहेलिका होती है। ऐसा जानना चाहिये। (एयावया चेव गणिए, एयावयाचेव गणियस्स विसए एत्तोवरं ओवमिए पवत्तइ) इस प्रकार शीर्षप्रहेलिका पर्यन्त ही गणित है, इस के बाद नहीं। और शीर्षप्रहेलिका पर्यन्त ही गणित का विषय है। इसके बाद गणित का विषय भी नहीं है। शीर्षप्रहेलिका के बाद पल्योपमादिरूप उपमान प्रमाण प्रवर्तित होता है।

એક ઉત્પલ, ૮૪ લાખ ઉત્પલનું એક પદ્માંગ, ૮૪ લાખ પદ્માંગનું એક પદ્મ, ૮૪ પદ્મનું એક નલિનાંગ, ૮૪ લાખ નલિનાંગનું એક -નલિન, ૮૪ લાખ નલિનનું એક અચ્છનિકુરાંગ, ૮૪ લાખ અચ્છનિકુરાંગનું એક અચ્છનિકુર, ૮૪ લાખ અચ્છનિકુરનું એક અયુતાંગ, ૮૪ લાખ અયુતાંગનો એક અયુત, ૮૪ લાખ અયુતનું એક પ્રયુતાંગ, ૮૪ લાખ પ્રયુતાંગનું એક પ્રયુત, ૮૪ લાખ પ્રયુતનું એક નયુતાંગ, ૮૪ લાખ નયુતાંગનું એક નયુત, ૮૪ લાખ નયુતનું એક ચૂલિકાંગ, ૮૪ લાખ ચૂલિકાંગની એક ચૂલિકા, ૮૪ લાખ ચૂલિકાનું એક શીર્ષપ્રહેલિકાંગ અને ૮૪ લાખ શીર્ષપ્રહેલિકાંગની એક શીર્ષપ્રહેલિકા થય છે. (एयावया चेव गणिए एयावया चेव गणियस्स विसए एत्तोवर ओवमिए पवत्तइ) આ પ્રમાણે શીર્ષપ્રહેલિકા સુધી જ ગણિત છે, તે પછી નહિ અને શીર્ષ પ્રહેલિકા સુધી જ ગણિતનો વિષય છે, એના પછી ગણિતનો વિષય જ નથી શીર્ષ પ્રહેલિકા પછી પલ્યોપમાદિ રૂપ ઉપમાન પ્રમાણ પ્રવર્તિત થાય છે.

तर्हि अतः परं किं भवति ? इत्याह-अतः परमौपमिकः प्रवर्तते । अतः परं सर्व-म'पमिकं पल्योपमादिरूपं बोध्यमिति भावः ॥ सू० २०३ ॥

सम्प्रत्यौपमिकमेव निरूपयति—

मूलम्-से किं तं ओवमिए? ओवमिए दुविहे पण्णत्ते, तं जहा-पलिओवमे य सागरोवमे य। से किं तं पलिओवमे? पलिओवमे-तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-उद्धारपलिओवमे अद्धा-

भावार्थ—जिस प्रकार व्यवहार गणित में इकाई से दहाई, दहाई से सैकडा आदि राशि उत्पन्न होती है-उसी प्रकार असंख्यात समय की एक आवलि का संख्यात आवलिका का एक उच्छास-निःश्वास जिसका दूसरा नाम प्राण है उत्पन्न होता है। सात प्राणों का एक स्तोक होता है इसी प्रकार से आगे भी उपर्युक्त क्रमानुसार जानना चाहिये। इस गिनती में अंकस्थान कितने होते हैं ? यह इस प्रकार है-७५८२६३२५३०७३०१०२४११५७९७३५६९९७५६९६४०६२१८९६,६८४८०८०८१८३२७६ यहाँ तक गिनती का विषय है। इसके बाद गिनती का विषय नहीं है। पल्योपम आदि उपमान प्रमाणों से फिर आगे का विषय स्पष्ट किया जाता है ॥सू०२०३॥

ભાવાર્થ-જેમ વ્યવહાર ગણિતમાં એકમથી દશક, દશકથી સેંકડા વગેરે રાશિ હોય છે, તેમજ અસંખ્યાત સમયની એક આવલિકા સંખ્યાત, આવલિકાનો એક ઉચ્છ્વાસ, નિઃશ્વાસ, જેમનું બીજું નામ પ્રાણ છે તે ઉત્પન્ન થાય છે સાત પ્રાણોનો એક સ્તોક હોય છે, આ પ્રમાણે આગળ પણ ઉપર્યુક્તક્રમાનુસાર જાણી લેવું જોઈએ આ ગણત્રીમાં અંક સ્થાનો કેટલાં હોય છે ? એ વાત નીચે મૂકેલા અંકોથી સમજી લેવી. ૭૫૮૨૬૩૨૫૩૦૭૩૦૧૦૨૪૧૧૫૭૯૭૩૫૬૯૯૭૫૬૯૬૪૦૬૨૧૮૯૬૬૮૪૮૦૮૦૧૮૩૨૯૬ ગણત્રી અહીં સુધી જ છે અને અહીં સુધી જ ગણત્રીનો વિષય છે આ પછી ગણત્રીનો વિષય નથી પલ્યોપમાદિ ઉપમાન પ્રમાણોથી પછીના વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામા આવે છે, ॥સૂ૦૨૦૩॥

पलिओवमे खेत्तपलिओवमे य। से किं तं उद्धारपलिओवमे? उद्धारपलिओवमे दुविहे पण्णत्ते, तं जहा—सुहुमे य वावहारिए य। तत्थ णं जे से सुहुमे से ठप्पे। तत्थ णं जे से वावहारिए से जहा नामए—पल्ले सिया, जोयणं आयामे विक्खंभेणं, जोयणं उड्ढं उच्चत्तेणं, तं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं। से णं पल्ले—"एगाहिय वेयाहिय तेयाहिय जाव सत्तरत्तरूढाणं। संसट्ठे संनिचिए, भरिए वालग्गकोडीणं" ॥१॥ ते णं वालग्गा नो अग्गी डहेज्जा नो वाऊहरेज्जा, नो कुहेज्जा नो पलिविद्धंसिज्जा, णो पूइत्ताए हव्वमागच्छेज्जा। तओ णं समए समए एगमेगं वालग्गं अवहाय जावइएणं कालेणं से पल्ले खीणे नीरए निल्लेवे निट्ठिए भवइ, से तं वावहारिए उद्धारपलिओवमे। "एएसिं पल्लाणं कोडाकोडी हवेज्ज दसगुणिया। तं वावहारियस्स उद्धारसागरोवमस्स एगस्स भवे परिमाणं ॥१॥" एएहिं वावहारियउद्धारपलिओवमसागरोवमेहिं किं पओयणं?, एएहिं वावहारियउद्धारपलिओवमसागरोवमेहिं णत्थि किंचिप्पओयणं, केवलं पण्णवणा पण्णविज्जइ। से तं वावहारिए उद्धारपलिओवमे। से किं तं सुहुमे उद्धारपलिओवमे?, सुहुमे उद्धारपलिओवमे—से जहा नामए पल्ले सिया जोयणं आयामविक्खंभेणं, जोयणं उव्वेहेणं, तं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं। से णं पल्ले—"एगाहिय बेयाहिय तेयाहिय जाव सत्तरत्तरूढाणं। संमट्ठे संनिचिए भरिए वालग्गकोडीणं॥१॥ तत्थ णं एगमेगे वालग्गे असंखिज्जाइं खंडाइं

कज्जइ, ते णं वालग्गखंडा दिट्ठीओगाहणाओ असंखेज्जइभागमेत्ता सुहुमस्स पणग जीवस्स सरीरोगाहणाओ असंखेज्जगुणा। ते णं वालग्गखंडा णो अग्गी डहेज्जा, णो वाऊ हरेज्जा, णो कुहेज्जा, णो पलिविद्धंसिज्जा, णो पूइत्ताए हव्वमागच्छेज्जा। तओ णं समए समए एगमेगं वालग्गखंडं अवहाय जावइएणं कालेणं से पल्ले खीणे नीरए निल्लेवे णिट्ठिए भवइ, से तं सुहुमे उद्धारपलिओवमे। "एएसिं पल्लाणं, कोडाकोडी हवेज्ज दसगुणिया। तं सुहुमस्स उद्धारसागरोवमस्स एगस्स भवे परिमाणं॥१॥" एएहिं सुहुम उद्धारपलिओवमसागरोवमेहिं किं पओयणं?, एएहिं सुहुम उद्धारपलिओवमसागरोवमेहिं दीवसमुद्दाणं उद्धारो घेप्पइ। केवइया णं भंते! दीवसमुद्दा उद्धारेणं पण्णत्ता?, गोयमा! जावइयाणं अड्ढाइज्जाणं उद्धारसागरोवमाणं उद्धारसमया एवइयाणं दीवसमुद्दा उद्धारेणं। से तं सुहुमे उद्धारपलिओवमे॥सू० २०४॥

छाया—अथ किं तत् औपमिकम्? औपमिकं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—पल्योपमं च सागरोमं च। अथ किं तत् पल्योपमम्? पल्योपमं त्रिविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—उद्धारपल्योपमम् अद्धापल्योपमं क्षेत्रपल्योपमं च। अथ किं तत् उद्धारपल्योपमम्? उद्धारपल्योपमं—द्विविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—सूक्ष्मं च व्यावहारिकं च। तत्र खलु यत् तत् सूक्ष्मं तत् स्थाप्यम्। तत्र खलु यत् तद् व्यवहारिकं तत् यथानामकं पल्यं स्यात्—योजनम् आयामविष्कम्भेण, योजनम् ऊर्ध्वम् उच्चत्वेन, तत्त्रिगुणं सविशेषं परिक्षेपेण तत् खलु पल्यम् ऐकाहिक द्वयाहिक त्रैयाहिक यावत् सप्तरात्ररूढाना संसृष्टं संनिचितं भृतं वालाग्रकोटीनां तानि खलु वालाग्राणि नोऽग्निर्दहेत् नो वायुर्हरेत्, नो कुथ्येयुः नो परिविध्वंसेरन् नो पूतितया हव्यमागच्छेयुः। ततः खलु समये समये एकमेकंग्रम् वाला अपहाय यावता कालेन तत्

पल्यं क्षीणं नीरजस्कं निर्लेपं निष्ठितं भवति, एतद् व्यावहारिकम् उद्धारपल्योपमम् एतेषां, पल्यानां कोटीकोटिर्भवेद् दशगुणिता। तद्व्यावहारिकस्य उद्धारसागरोपमस्य एकस्य भवति परिमाणम् ॥१॥ एतैः व्यावहारिकोद्धारपल्योपमसागरोपमैः किं प्रयोजनम् ? एतैः व्यवहारिकोद्धारपल्योपमसागरोपमैः नास्ति किञ्चित् प्रयोजनम् १, केवलं प्रज्ञापना प्रज्ञाप्यते। एतद् व्यावहारिकोद्धारपल्योपमम्। अथ किं तत् सूक्ष्मोद्धारपल्योपमम्? सूक्ष्मोद्धारपल्योपमम्—तद् यथानामकं पल्यं स्यात्–योजनम् आयामविष्कम्भेण, योजनम् उद्वेधेन तत्त्रिगुणं सविशेषं परिक्षेपेण। तत् खलु पल्यम् ऐकाह्निक द्वैयाह्निक त्रैयाह्निक यावत् सप्तरात्रप्ररूढानां संसृष्टं संनिचितं भृतं वालाग्रकोटीनाम् ॥१॥ तत्र खलु एकमेकं वालाग्रम् असंख्येयानि खण्डानि क्रियते। तानि खलु वालाग्रखण्डानि दृष्टयवगाहनातः असंख्येयभागमात्राणि सूक्ष्मस्य पनकजीवस्य शरीरावगाहनातः असंख्येयगुणानि। तानि खलु वालाग्रखण्डानि नोऽग्निर्दहेत्, नो वायुर्हरेत्, नो कुथ्येयुः, नो परिध्वंसेरन्, नो पूतितया हव्यमागच्छेयुः। ततः खलु समये समये एकमेकं वालाग्रखण्डमपहाय यावता कालेन तत् पल्यं क्षीणं नीरजस्कं निर्लेपं निष्ठितं भवति, तदेतत् सूक्ष्ममुद्धारपल्योपमम्। एतेषां पल्यानां कोटीकोटयो भवन्ति दशगुणिताः। तत् सूक्ष्मस्य उद्धारसाग रोपमस्य एकस्य भवति परिमाणम् ॥१॥ एतैः सूक्ष्मोद्धारपल्योपमसागरोपमैः किं प्रयोजनम् ? एतैः सूक्ष्मोद्धारपल्योपमसागरोपमैर्द्वीपसमुद्राणाम् उद्धारो गृह्यते। कतिपयः खलु भदन्त ! द्वीपसमुद्रा उद्धारेण प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! यावतामर्धतृतीयानाम् उद्धारसागरोपमानाम् उद्धारसमयाः, एतावन्तः खलु द्वीपसमुद्रा उद्धारेण प्रज्ञप्ताः। तदेतत् सूक्ष्मम् उद्धारपल्योपमम्। तदेतद् उद्धारपल्योपमम् ॥ सू० २०४ ॥

टीका—'से किं तं' इत्यादि—

अथ किं तत् औपमिकम् ? इति शिष्यप्रश्न। उत्तरयति–औपमिकम्–उपमया= सादृश्येन निर्वृत्तम्–औपमिकम्–उपमानं विना यत्कालप्रमाणमतिशयज्ञानिभिन्नैर-

---

अब सूत्रकार इसी पल्योपम आदिरूप औपमिक प्रमाण को स्पष्ट करते हैं—'से किं तं ओवमिए ?' इत्यादि।

शब्दार्थ—(से किं तं ओवमिए?) हे भदंत ! वह औपमिक प्रमाण क्या है ?

હવે સૂત્રકાર એજ પલ્યોપમ વગેરે રૂપ ઔપમિક પ્રમાણને સ્પષ્ટ કરે છે– "से किं त ओवमिए ?" इत्यादि।

શબ્દાર્થ–(से किं तं ओवमिए) હે ભદંત ! ઔપમિક શું છે ?

ઉત્તર–જે પ્રમાણ ઉપમા વડે–સાદૃશ્ય વડે–નિષ્પન્ન થાય છે, તે ઔપમિક પ્રમાણ છે. જે અલ્પમતિવાળા છે તેઓ માટે કાલપ્રમાણનું જ્ઞાન

विज्ञेयं तदौपमिकमुच्यते इति भावः। तद्द्विविधम्--पल्योपमं च सागरोपमं च। तत्र पल्योपमविषये पृच्छति-अथ किं तत्पल्योपमम्? इति उत्तरयति-पल्योपमम्-धान्यपल्यवत् पल्यं=वक्ष्यमाणस्वरूपम्, तेन उपमा यस्मिंस्तत् पल्योपममित्यर्थः। तत् उद्धारपल्योपमाद्धापल्योपमक्षेत्रपल्योपमेति त्रिविधम्। तत्र-उद्धारपल्योपमम्-

---

उत्तर--जो प्रमाण उपमा से-सादृश्य से-निष्पन्न होता है, वह औपमिक प्रमाण है। काल का प्रमाण, जिनका ज्ञान अतिशय रहित है, ऐसे व्यक्तियों द्वारा विना उपमान के अविज्ञेय होता है-अतःकाल का प्रमाण कहने के लिये उपमानका आश्रय लिया जाता है। (ओवमिए दुविहे पण्णत्ते) यह औपमिक प्रमाण दो प्रकार का कहा है-(तं जहा) उसके वे प्रकार ये हैं-(पलिओवमे य सागरोवमे य) एक पल्योपम और दूसरा सागरोपम! (से किं तं पलिओवमे?) हे भदन्त। वह पल्योपम क्या है?

उत्तर-(पलिओवमे) धान्य के पल्य की तरह पल्य होता है। इस पल्य की जिसे उपमा दी जाती है वह पल्योपम है। यह पल्योपम (तिविहे पण्णत्ते) तीन प्रकार का कहा गया है। (तं जहा) वे ३ तीन प्रकार ये हैं-(उद्धारपलिओवमे, अद्धापलिओवमे, खेत्तपलिओवमे य) उद्धार पल्योपम, अद्धापल्योपम और क्षेत्र पल्योपम। (से किं तं उद्धारपलिओवमे?) हे भदन्त! उद्धार पल्योपम क्या है?

વગર ઉપમાને સમજી શકાતું નથી. એથી કાલપ્રમાણુના કથન માટે ઉપમાનનો આશ્રય લેવામાં આવે છે. (ओवमिए दुविहे पण्णत्ते) આ ઔપમિક પ્રમાણુ બે પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. (तजहा) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે-(पलिओवमेय सागरोवमे य) એક પલ્યોપમ અને બીજું સાગરોપમ (से किं तं पलिओवमे?) હે ભદંત! તે પલ્યોપમ શું છે?

ઉત્તર-(पलिओवमे) ધાન્યના પલ્યની જેમ પલ્ય હોય છે. આ પલ્યની જેને ઉપમા આપવામાં આવે છે, તે પલ્યોપમ છે. આ પલ્યોપમ પ્રમાણુ (तिविहे पण्णत्ते) ત્રણુ પ્રકારનું કહેવાય છે. (तजहा) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે-(उद्धारपलिओवमे, अद्धा पलिओवमे, खेत्तपलिओवमे य) ઉદ્ધાર પલ્યોપમ, અદ્ધા પલ્યોપમ અને ક્ષેત્રપલ્યોપમ (से किं तं उद्धारपलिओवमे?) હે ભદંત! ઉદ્ધાર પલ્યોપમ શું છે?

वक्ष्यमाणस्वरूपवालाग्राणां तत्खण्डानां वा तदुद्धारेण द्वीपसमुद्राणां वा प्रतिसमय-मुद्धरणम्-अपोद्धरणम्-अपहरणम् उद्धारस्तद्विषयं तत्प्रधानं वा पल्योपमम्-उद्धारपल्योपमम्-तत् सूक्ष्मव्यावहारिकेति द्विविधम्। तत्र यत् सूक्ष्मं तत् स्थाप्यम्। व्यावहारिकप्ररूपणानन्तरमिदं प्ररूपयिष्यते। नहिस्थूलज्ञानं विना सूक्ष्मज्ञानं भवितुमर्हति, अतो व्यावहारिकोद्धारपल्योपमं प्रथमं प्ररूपयति-'तत्थ णं जे से वावहारिए' इत्यादि। तत्र=उद्धारपल्योपमभेदद्वयमध्ये यत्तद् व्यावहारिकमुद्धार-पल्योपमं तद् यथानामकं पल्यं-पल्यमिव=धान्यादिपल्यमिव यत् तत् पल्यं-स्यात् योजनम्-उत्सेधाङ्गुलमानेन योजनं=योजनप्रमाणम् आयामविष्कम्भाभ्यां=दैर्घ्य-

---

उत्तर--(उद्धारपलिओवमे दुविहे पण्णत्ते) उद्धार पल्योपम दो प्रकार का कहा गया है। (तं जहा)-जैसे (सुहुमे य वावहारिए य) एक सूक्ष्म उद्धारपल्य और दूसरा व्यावहारिक उद्धारपल्य। (तत्थ णं जे से सुहुमे से ठप्पे) इनमें जो सूक्ष्म उद्धार पल्य है उसके विषय में अभी यहां कुछ नहीं कहा जाता है। इसके विषय में जो कुछ कहना होगा, वह व्यावहारिक उद्धारपल्य के निरूपण करने के बाद कहा जावेगा। क्योंकि स्थूल के ज्ञान हुए विना सूक्ष्म का ज्ञान नहीं हो सकता है। इसलिये सूत्रकार (तत्थ णं जे से वावहारिए से जहा नामए पल्ले सिया) व्यावहारिक पल्य का कथन करते हैं-वह व्यावहारिक पल्य इस प्रकार है-(जोय णं आयामविक्खंभेणं जोयणं उड्ढं उच्चत्तेणं, तं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं) एक योजन लंबा, एक योजन चौड़ा और एक ही योजन गहरा एक गोल कुंआ समझना चाहिये, इसकी परिधि

ઉત્તર-(उद्धारपलिओवमे दुविहे पण्णत्ते) ઉદ્ધાર પલ્યોપમ બે પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. (तंजहा) જેમ કે (सुहुमे य वावहारिए य) એક સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્ય અને બીજું વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્ય (तत्थ णं जे से सुहुमे से ठप्पे) એમાં જે સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્ય છે, તે વિશે અહીં કંઈ પણ કહેવામાં આવતું નથી આ વિશે જે કંઈ કહેવાનું હશે તે વ્યાવહારિક ઉદ્ધારપલ્યને નિરૂપિત પછી કહેવામાં આવશે કેમકે સ્થૂલના જ્ઞાન વગર સૂક્ષ્મનું જ્ઞાન થઈ શકે નહિ એથી સૂત્રકાર (तत्थ णं जे से वावहारिए से जहा नामए पल्ले सिया) વ્યાવહારિક પલ્યનું કથન કરે છે-તે વ્યાવહારિક પલ્ય આ પ્રમાણે છે. (जोयणं आयामविक्खंभेणं जोयणं उड्ढं उच्चत्तेणं त तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं) એક યોજન લાંબો, એક યોજન પહોળો અને એક યોજન ઊંડો એક ગોળ કૂવો જાણવો જોઈએ એની પરિધિ કંઈક જાઝેરી

विस्ताराभ्याम् । वृत्तत्वात् आयामो विष्कम्भश्च तस्य एकैकयोजनप्रमाणः । तथा-ऊर्ध्वमुच्चत्वेनापि तद्योजनप्रमाणम् । तथा सविशेषं=किंचिदधिकं तत्त्रिगुणम्=पूर्वापेक्षया त्रिगुणम्- किंचिदधिकं योजनत्रयं परिक्षेपेण=परिधिना । सर्वस्यापि वृत्तपरिधेः किंचिन्न्यूनषड्भागाधिकत्रिगुणत्वादस्यापि पल्यस्य किंचिन्न्यूनषड्भागाधिकानि त्रीणि योजनानि परिधिर्भवतीति भावः । तत् खलु पल्यम् ऐकाह्निक द्वैयाह्निक त्रैयाह्निकीनां यावत् उत्कर्षतः सप्तरात्रप्ररूढानां वालाग्रकोटीनाम्-शिरसि

कुछ अधिक तीन गुणी की होती है। गोल होने से इसकी लम्बाई और चौडाई एक २ योजन प्रमाण कही गई है। यहां योजन उत्सेधांगुल से जो निष्पन्न होता है वही लिया गया है ऊँचाई का तात्पर्य यहां गहराई से है। एक योजन लंबी और १ योजन चौड़ी चीज की परिधि कुछ अधिक ३ तीन योजन की होगी। इसीलिये यहां पर किञ्चित् अधिक तिगुणी परिधि कही गई है। किञ्चित् अधिक से तात्पर्य यहां किञ्चित् न्यून षष्ठभाग से है समस्त वृत्त परिधि कुछ कम षड् भागाधिक तिगुणी होती है। इसीलिये यहां पर इस पल्य की-धान्यादि पल्य के समान इस कुंए की-परिधि कुछ कम ऐसे छह भाग से-अधिक तिगुणी कही गई है। तात्पर्य कहने का यह है कि-'पल्यरूप कुंए की जो वृत्त परिधि है वह कुछ अधिक तीन योजन की होती है। कुछ अधिकता यहां १ एक योजन के छ भागों से जाननी चाहिये। सो ये योजन के छ भागपूरे नहीं लेना चाहिये।

ત્રણુગણી હોય છે. ગોળ હોવાથી આની લંબાઈ અને પહોળાઇ એક એક યોજન જેટલી કહેવામાં આવી છે અહીં યોજન ઉત્સેધાંગુલ વડે જે નિષ્પન્ન હોય છે, તેજ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે ઊંચાઇ એટલે અહીં ઊંડાણુ જાણવું જોઈએ એક યોજન લાંબી અને એક યોજન પહોળી વસ્તુની પરિધિ કંઈક વધારે ત્રણુ યોજન જેટલી થશે એથી જ અહી કિંચિત્ અધિક તિગુણી પરિધિ કહેવામાં આવી છે. કિંચિત્ અધિક એટલે અહીં કિંચિત્ ન્યૂન ષષ્ઠ ભાગ ગ્રહણ કરવામા આવે છે સમસ્ત વૃત્ત પરિધિ થોડી કમ ષડ્ ભાગાધિક તિગુણી થાય છે એથી જ અહીં આ પલ્યની-ધાન્યાદિ પલ્યની જેમ આ કૂપની પરિધિ થોડી કમ ષષ્ઠ ભાગ કરતા વધારે તિગુણી કહેવામાં આવી છે તાત્પર્ય એ છે કે 'પલ્યરૂપ કૂપની જે વૃત્ત-પરિધિ-છે તે કંઈક વધારે ત્રણ યોજન જેટલી હોય છે. કંઈક અધિકતા અહીં એક યોજનના ૬ ભાગોથી જાણવી જોઈએ તો આ યોજનના ૬ ભાગો પૂરા લેવા નહિ જોઈએ પણ

मुण्डिते एकाहेन द्व्यहेन त्र्यहेण यावत् उत्कर्षतः सप्तरात्रेण यावत्प्रमाणा वालाग्रकोटय उत्तिष्ठन्ति तावत्प्रमाणाभिर्वालाग्रकोटिभिः संसृष्टम्=आकर्णं पूरितम् । सन्निचितम्=प्रचयविशेषान्निविडीकृतम्, इत्थं तद् भृतम्=परिपूर्णम् । यदि तानि

कुछ कम लेना चाहिये। इस प्रकार १ एक योजन लंबा, एक योजन चौडा और एक ही योजन गहरा और कुछ कम छठा भाग अधिक ३ तीन योजन की परिधिवाला एक पल्य जैसा गोल कुंआ समझना चाहिये। (से णं पल्ले एगाहियवेयाहियतेयाहिय जाव सत्तरत्तरूढाणं संसट्ठे संनिचिए भरिए बालग्गकोडीणं) फिर इस कुंए को बालाग्रों से नीचे से ऊपर तक पूरा खूब ठसा ठस भरना चाहिये। ऐसा भरना चाहिये, कि जिससे थोड़ी सी भी जगह खाली न रहे। जिन वालाग्रों से यह कुंआ भरा जावे वे बालाग्र एक दिन दो दिन तीन दिन यावत् अधिक से अधिक सात दिन तक के ऊगे हुए बालाग्रों के बराबर हों। अर्थात् मुंडित करा देने पर फिर से ऊगे हुए बालों का अग्रभाग जितना बडा होता है, उतने ही बडे वे बाल हों। सूत्रस्थ 'संसृष्ट शब्द यह बात सूचित करता है कि–'वह कुंआ आकर्ण पूरित हो अर्थात् लबालब भरा हुआ हो। 'सन्निचित' शब्द यह कहता है कि–'वह कुँआ इस प्रकार से भरा जानना चाहिये कि जहां पर थोडा

કંઈક કમ લેવા જોઈએ આ પ્રમાણે એક યોજન લાંબી, એક યોજન પહોળી અને એક જ યોજન ઊંડી તેમજ કંઈક કમ ષષ્ઠ ભાગ અધિક ત્રણ યોજન જેટલી પરિધિવાળો એક પલ્ય જેવો ગોળ કૂવો સમજવો જોઈએ. (से णं पल्ले एगाहिय बेयाहिय तेयाहिय जाव सत्तरत्तरूढाणं संसट्ठे संनिचिए भरिए बालग्गकोडीणं) આ કૂવાને પછી બાલાગ્રોથી નીચેથી ઉપર સુધી સંપૂર્ણપણે ખૂબ ઠાંસીને ભરવો જોઈએ એવી રીતે ભરવો જોઈએ કે સહેજ પણ જગ્યા ખાલી રહે નહિ જે બાલાગ્રોથી આ કૂપ ભરવામાં આવે, તે બાલાગ્ર એક દિવસ, ત્રણ દિવસ યાવત્ વધારેમાં વધારે સાત દિવસ સુધીના મોટા થયેલા બાલાગ્રોની બરાબર હોવા જોઈએ એટલે કે મુંડિત થયા પછી શેષ રહેલ બાલાગ્રભાગ જેટલો હોય છે, તેટલા જ મોટા તે વાળો હોવા જોઈએ સૂત્રસ્થ 'સસૃષ્ટ' શબ્દ વડે આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે તે કૂપ આકર્ણ સંપૂરિત હોવો જોઈએ એટલે કે પૂરેપૂરો ભરેલો હોવો જોઈએ "सन्निचित" શબ્દ આમ કહે છે કે–કૂપ એવી રીતે ભરવો જોઈએ કે થોડું

खलु वालाग्राणि अग्निर्नो दहेत्, वायुर्नो हरेत्, अतीव निचितत्वात् तत्राग्निवायू क्रमेते इत्यर्थः। तथा-नो कुथ्येयुः=तानि वालाग्राणि प्रचयविशेषादेव शुषिराभावात् वायोरसंभवाच्च नासारतां गच्छेयुः, अतएव च न परिध्वंसेरन्=कतिपयपरिशाटनतयाऽपञ्जीकृत्य नो विध्वंसं प्राप्नुयुरित्यर्थः, तत एव च-नो पूतितया कदाचिदप्यागच्छेयु-न कदाचिद् दौर्गन्ध्यं प्राप्नुयुरित्यर्थः। ततः खलु=ताभ्यो वालाग्रकोटिभ्यः खलु समये समये=प्रतिसमयम् एकमेकम् वालाग्रम् अपहाय=

सा भी स्थान खाली न रहने पावे। (तेणं वालग्गा नो अग्गी डहेज्जा-नो वाऊ हरेज्जा, नो कुहेज्जा, नो पलिविद्धंसिज्जा) तथा जो वालाग्र उस कुए में भरे गये हैं, वे अग्निदाह से सुरक्षित रहें, तथा वायु उन्हे उडा न सके इस रूप से वे उसमें दाब कर भरे जाना चाहिये। जब वे वहां दाब २ कर भरे जावेंगे तभी उन पर अग्नि और वायु का प्रभाव नहीं पड़ सकेगा ' यही बात इन पदों से सूचित की गई है। खूब निबिडरूप में भरे जाने के कारण जब वहां शेष खाली जगह ही नहीं रहेगी-तब वायु के अप्रवेश से वे असारता को भी प्राप्त नहीं कर सकेगे और इसी कारण उनमें कुछ थोडे से भी रूप में परिशाटन-सडनापना नहीं हो सकेगा। जब किञ्चित् भी सडनापना नहीं आवेगा-तब वे विध्वंसको प्राप्त नहीं होंगे और (णोपूइत्ताए ह०) न उनमें दुर्गन्ध ही आवेगी। इस प्रकार से ही कुंए में उन वालाग्रों को भर देना चाहिये। (तओणं समए समए एगमेगं वालग्गं

પણ સ્થાન રિક્ત દેખાય નહિ (तेणं वालग्गा नो अग्गी डहेज्जा नो वाऊ हरेज्जा, नो कुहेज्जा नो पलिविद्धंसिज्जा) તેમજ જે બાલાગ્રો તે કૂવામાં ભરવામાં આવ્યા છે, તેઓ અગ્નિથી બળી શકતા નથી તેમજ પવનથી પણ તે ઉડાવી શકાતા નથી તે પ્રમાણે ઠાસી-ઠાંસીને બાલાગ્રો કૂવામાં ભરવા જોઈએ જ્યારે બાલાગ્રો ઠાસી-ઠાસીને ભરવામાં આવશે ત્યારે જ તેમના પર અગ્નિ તથા વાયુનો પ્રભાવ પડશે નહિ એજ વાત આ પદો વડે સૂચિત કરવામાં આવી છે એકદમ ઠાંસીને ભરવાથી જ્યારે ત્યા સહેજ પણ ખાલી જગ્યા રહેશે નહિ ત્યારે પવનના અપ્રવેશથી તેઓ અસારતાને પણ પ્રાપ્ત કરશે નહિ અને એથી જ તેમા થોડો પણ કોવાહો લાગશે નહી જ્યારે તેઓમા થોડો પણ સડો ઉત્પન્ન થશે નહિ ત્યારે તેઓ સુરક્ષિત રહેશે એટલે કે વિધ્વસ્ત થશે નહિ અને (णो पूइत्ताए......ह) તેઓમા દુર્ગંધ પણ ઉત્પન્ન થશે નહિ આ પ્રમાણે કૂવામાં તે બાલાગ્રો ભરવા જોઈએ. (तओणं समए समए एगमेगं

अपहृत्य यावताकालेन तत् पल्यं क्षीणम्=वालाग्रापसारणात् तद्रहित निस्सारितधान्यकोष्ठागारवत्, तथा-नीरजस्कम्=रजस्तुल्यानां सूक्ष्मवालाग्राणामपनयनाद् नीरजस्कम्-निस्सारितधान्यरजस्ककोष्ठागारवत्। तथा-निर्लेपम्=अत्यन्तसंश्लेषात् पल्यमयतां गतानि वालाग्राणि लेपत्वेन विवक्षितानि, तेषामपसारणाद् निर्लेपम्-अपनीतभित्त्यादिगतधान्यलेपकोष्ठागारवत्। तथा-निष्ठितम्=एभिस्त्रिभिः प्रकारैर्विशोधनात् तत् पल्यं निष्ठितं=विशुद्धं च भवति। एतावत् कालस्वरूपं बादरमुद्धारपल्योपमं भवति। पल्यान्तर्गतबालाग्राणां संख्येयत्वात् संख्ये-

---

अवहाय जावइएणं कालेणं से पल्ले खीणे नीरए निल्लेवे, निट्ठिए, भवइ, से तं वावहारिए उद्धारपलिओवमे) इसके बाद एक एक समय में एक एक बालाग्र उसमें से निकालना चाहिये-इस प्रकार करते २ जितने काल में वह पल्य कुंवा-खाली होता है, बालाग्रों की थोडी सी भी रज उसमें लगी नहीं रहती है, बालाग्रों का थोड़ासा भी संश्लेष उसमें नहीं रहता है, अतएव वह बिलकुल उन बालाग्रों से रहित हो जाने के कारण पहिले जैसा विशुद्ध कुंए के रूप में हो जाता है-यही कालस्वरूप बादर उद्धारपल्योपम है। तात्पर्य कहने का यह है कि-कुंएँ में भरे हुए वे बालाग्र जितने समय में उससे निकाले जाते हैं-अर्थात् इन बालाग्रों को निकालने में जितना काल समाप्त हो जाता है, यही 'बादर उद्धारपल्योपम का स्वरूप है। वह बादर उद्धारपल्योपम पल्यान्तर्गत बालाग्रों को संख्येय होने के

वालग्गं अवहाय जावइएणं कालेणं से पल्ले खीणे नीरए निल्लेवे, निट्ठिए भवइ, से तं वावहारिए उद्धारपलिओवमे) त्यार पछी એક એક સમયમાં એક એક બાલાગ્ર તેમાંથી બહાર કાઢવો જોઈએ આમ કરતાં કરતાં જેટલા કાલમાં તે પલ્ય-કૂવો-ખાલી થઈ જાય છે, બાલાગ્રોની થોડી પણ રજ તેમાં શેષ રહેતી નથી, બાલાગ્રોનો થોડો પણ સંશ્લેષ તેમાં રહેતો નથી તેથી તે બાલાગ્રોથી એકદમ રહિત થઈ જવાથી પહેલાં જેવો વિશુદ્ધ કૂવો થઈ જાય છે, એજ કાલસ્વરૂપ બાદર ઉદ્ધારપલ્યોપમ છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે કૂવામાં ભરેલા બાલાગ્રો જેટલા વખતમાં તે કૂવામાંથી બહાર કાઢવામાં આવ્યા છે, એટલે કે આ બાલાગ્રોને બહાર કાઢવામાં જેટલો વખત પસાર થયો છે, તેજ 'બાદર ઉદ્ધાર પલ્યોપમ'નું સ્વરૂપ છે આ બાદર ઉદ્ધાર પલ્યોપમ, પલ્યાન્તર્ગત બાલાગ્રો સંખ્યેય હોવાથી સંખ્યાત સમય પ્રમાણ હોય છે

यैः समयैस्तदपहारसंभवात् संख्येयसमयमानमिदं बोध्यम्। तदेतद् व्यवहार-पल्योपमं विज्ञेयम्। इत्थं व्यवहारपल्योपमं प्ररूप्य व्यवहारसागरोपमं प्ररूपयति-एतेषां पल्यानां कोटीकोटिर्दशगुणिता यदि भवेत् तदा तदेकस्य व्यावहारिकस्य उद्धारसागरोपमस्य परिमाणं भवति। महत्त्वसाम्यात् सागरेणोपमीयमानत्वादिदं सागरोपममुच्यते। एतैर्व्यावहारिकपल्योपमसागरोपमैः किं प्रयोजनम्=एतैःकोऽर्थः साध्यते? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति-एतैर्नास्ति किंचित् प्रयोजनम्। किं तर्हि

कारण संख्यात समय का होता है। क्योंकि उसमें से जो वे बालाग्र निकाले जाते हैं, वे संख्यात समय में ही निकाले जाते हैं। इस प्रकार व्यवहार पल्योपम का कथन कर अब सूत्रकार व्यवहार सागरोपम की प्ररूपणा करते हैं-(एएहिं पल्लाणं कोडाकोडी हवेज्ज दस गुणिया, तं वावहरियस्स उद्धारसागरोवमस्सए गस्सभवे परिमाणं) इन पल्यों की कोटिकोटी दश गुणित जब हो जाती है, तब एक व्याव-हारिक उद्धारसागरोपम का प्रमाण होता है। अर्थात् दश कोटिकोटी व्यवहार पल्यों का एक व्यावहारिक उद्धार सागरोपम होता है। महत्व की समानता लेकर सागर के साथ इसकी तुलना की गई है इसलिये इसे सागरोपम कहा गया है। (एएहिं वावहारिय उद्धारपलिओवम-सागरोवमेहिं किं पओयणं?)

शंका—इन व्यावहारिक उद्धारपल्योपम और व्यावहारिक साग-रोपम से किस प्रयोजन की सिद्धि होती है?

કેમકે તેમાંથી જે બાલાગ્રો બહાર કાઢવામાં આવ્યા છે, તે સંખ્યાત સમયમાં જ બહાર કાઢવામાં આવ્યા છે આ પ્રમાણે વ્યવહાર પલ્યોપમ વિશે કથન કરીને હવે વ્યવહાર સાગરોપમની પ્રરૂપણા કરે છે. (एएसिं पल्लाणं कोडाकोडी हवेज्ज दसगुणिया, त वावहरियस्स उद्धारसागरोवमस्स एगस्स भवे परिमाणं) આ પલ્યોપમોની કોટિ-કોટિ દશ ગુણિત જ્યારે થઈ જાય છે, ત્યારે એક વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર સાગરોપમનું પ્રમાણ કહેવાય છે એટલે કે દશ કોટિ-કોટિ વ્યવહાર પલ્યોનો એક વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર સાગરોપમ થાય છે મહત્ત્વની સમાનતાના આધારે સાગરની સાથે તુલના કરવામાં આવી છે. એથી જ આને સાગરોપમ કહેવામાં આવ્યો છે. (एएहिं वावहारिय उद्धारपलिओवम-सागरोवमेहि किं पओयणं?)

શંકા—આ વ્યાવહારિક ઉદ્ધારપલ્યોપમ અને વ્યાવહારિક સાગરોપમથી કયા પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે?

निरर्थकान्येतानि ? इत्याह-केवलमेतैः प्रज्ञापना प्रज्ञाप्यते-प्ररूपणामात्रं क्रियते इत्यर्थः। ननु निरर्थकस्य प्ररूपणा व्यर्था, अकिंचित्करत्वादिति चेदाह-बादरे प्ररूपिते सूक्ष्मं सुखावबोधं भवति, अतः सूक्ष्मोपयोगित्वात्-बादरप्ररूपणा नैकान्ततो निरर्थिका। ननु तर्हि नास्ति किंचित् प्रयोजनमिति यदुक्तं तत् कथं संगच्छते ? इति चेदाह-एतावतः प्रयोजनस्याल्पत्वेनाविवक्षणात्तथोक्तम्, अतो

उत्तर--'एएहिं वावहारिय उद्धारपलिओवमसागरोवमेहिं णत्थि किंचिप्पओयणं केवलं पण्णवणा पण्णविज्जइ) इन व्यावहारिक उद्धारपल्योपम और व्यावहारिक उद्धार सागरोपम से कोई भी ? प्रयोजन सिद्ध नहीं होता है केवल ये दोनों प्ररूपणा मात्र के लिये हैं।

शंका--जब इनसे कोई भी प्रयोजन सिद्ध नहीं होता है, तो निरर्थक होने से इनकी प्ररूपणा करना ही व्यर्थ है ?

उत्तर--ऐसा नहीं है-क्योंकि जब बादर पल्योपमादि की प्ररूपणा हो जाती है अर्थात् समझली जाती है, तो उससे सूक्ष्मपल्योपमादि की प्ररूपणासुखावबोध-सरलता से समझने में आजानेवाली हो जाती है। इसलिये सूक्ष्म की प्ररूपणा में उपयोगी होने के कारण बादर की प्ररूपणा सर्वथा निरर्थक नहीं मानी जा सकती।

शंका--तो फिर 'णत्थि किंचिप्पओयणं' यह जो पाठ कहा गया है सो इस पाठ की संगति कैसे बैठाली जावेगी ?

उत्तर--सूक्ष्म की प्ररूपणा में यह उसका उपयोगीपना रूप प्रयो-

ઉત્તર—(एएहिं वावहारिए उद्धारपलिओवमसागरोवमेहिं णत्थि किंचिप्पओयणं केवलं पण्णवणा पण्णविज्जइ) આ વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમ અને વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર સાગરોપમથી એક પણ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી આ બન્ને ફક્ત પ્રરૂપણા માટે જ છે.

શંકા—જ્યારે એનાથી કોઇ પણ પ્રયોજનની સિદ્ધિ થતી નથી, ત્યારે નિરર્થક હોવાથી એની પ્રરૂપણા જ વ્યર્થ છે ?

ઉત્તર—ખરેખર આમ નથી કેમકે જ્યારે બાદર પલ્યોપમાદિની પ્રરૂપણા થઈ જાય છે, ત્યારે તેનાથી સૂક્ષ્મ પલ્યોપમાદિની પ્રરૂપણા સરલતાથી સમજમાં આવી જાય છે એથી જ સૂક્ષ્મની પ્રરૂપણામાં ઉપયોગી થઈ પડે છે, એટલા માટે બાદરની પ્રરૂપણા સાવ નિરર્થક ગણાય નહિ.

શંકા—તો પછી "णत्थि किंचिप्पओयणं" આ પાઠ કહેવામાં આવ્યો છે, તો આ પાઠની સંગતિ કેવી રીતે બંધ બેસતી કરી શકાય ?

नास्ति कश्चिद् दोषः। एवं बादराद्धापल्योपमादावपि बोध्यम्। एतदुपसंहरन्नाह-तदेतद् व्यावहारिकमुद्धारपल्योपममिति। अथ-सूक्ष्मम् उद्धारपल्योपमं प्ररूपणाय पृच्छति-अथ किं तद् सूक्ष्मम् उद्धारपल्योपमम्? इति। उत्तरयति-'सुहुमं उद्धारपलियोवमं इत्यादिना। तत्र-सूक्ष्ममुद्धारपल्योपममित्यारभ्य 'भृतं वालाग्र कोटीनाम्' इत्यन्तस्य पाठस्यार्थः पूर्ववद् बोध्यः। तत्र=वालाग्रकोटिषु खलु एकैकं वालाग्रम् असंख्येयानि खण्डानि क्रियते। पूर्वं वालाग्राणि सहजान्येव

जन एक अल्प प्रयोजन है। अतः सूत्रकारने इस अल्पप्रयोजन की यहां विवक्षा नहीं की है, इस अपेक्षा उसे प्ररूपणा मात्र बतला दिया है। इसी प्रकार से बादर अद्धापल्योपम आदि में भी जानना चाहिये। (से तं वावहारिए उद्धारपलिओवमे) इस प्रकार यह व्यावहारिक उद्धारपल्योपम का स्वरूप है। (से किं तं सुहुमे उद्धारपलिओवमे?) हे भदन्त! वह सूक्ष्म उद्धारपल्योपम क्या है?

उत्तर--(सुहुमे उद्धारपलिओवमे) वह सूक्ष्म उद्धारपल्योपम इस प्रकार से है (से जहा नामए पल्ले सिया जोयणं आयामविक्खंभेणं जोयणं उव्वेहेणं त तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं) जैसे कोई एक पल्य हो और वह लंबाई में चौडाई में एवं गहराई में एक योजन प्रमाण हो। इसकी परिधि कुछ अधिक तीन योजन की हो। (से णं पल्ले एगाहिय वेयाहियतेयाहिय जाव ससत्तरत्तरूढाणं संसट्ठे संनिचिए भरिए वालग्ग-

ઉત્તર—સૂક્ષ્મની પ્રરૂપણામાં આ ઉપયોગી છે, તો આ ઉપયોગિતા રૂપ પ્રયોજન એક રીતે અલ્પ પ્રયોજન જ છે એથી સૂત્રકારે આ અલ્પ પ્રયોજનની ત્યાં વિવક્ષા કરી નથી આ દૃષ્ટિએ જ તેને પ્રરૂપણા માત્ર કહી દીધી છે એ પ્રમાણે બાદર અદ્ધા પલ્યોપમ વગેરેના સંબંધમાં પણ સમજી લેવું જોઈએ. (से त वावहारिए उद्धारपलिओवमे) એ પ્રમાણે આ વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમનુ સ્વરૂપ છે (से कि त सुहुमे उद्धारपलिओवमे?) હે ભદંત! તે સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમ શું છે?

ઉત્તર—(सुहुमे उद्धारपलिओवमे) તે સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમ આ પ્રમાણે છે-(से जहानामए पल्ले सिया जोयण आयामविक्खंभेण जोयणं उव्वेहेण त तिगुण सविसेसं परिक्खेवेण) જેમ કોઈ એક પલ્ય હોય અને તે લંબાઈમાં, પહોળાઈમાં તેમજ ઊંડાઈમાં એક યોજન પ્રમાણ હોય, એની પરિધિ કંઈક વધારે ત્રણ યોજન જેટલી હોય. (से णं पल्ले एगाहिय वेयाहिय तेयाहिय जाव ससत्तरत्तरूढाण संसट्ठे संनिचिए भरिए वालग्गकोडीण) આ પલ્યને એક

गृहीतानि, अपि तु एकैकं वालाग्रमसंख्येयखण्डीकृतं गृह्यते इति भावः। एवं सत्येकैकखण्डस्य यन्मानं भवति तन्निरूपयितुमाह—तानि खलु वालाग्रखण्डानि दृष्ट्यवगाहनातः असंख्येयभागमात्राणि। दृष्टिः=चक्षुर्द्वारोत्पन्नदर्शनरूपा, साऽवगाहते=परिच्छेदद्वारेण प्रवर्तते यत्र वस्तुनि तदेव वस्तु दृष्ट्यवगाहना प्रोच्यते। सा चेह वालाग्रखण्डरूपा तदपेक्षयाऽसंख्येयभागवर्ति प्रत्येकं वालाग्रखण्डं बोध्य-

---

कोडीणं) इस पल्य को एक दिन दो दिन तीन दिन यावत् सात दिन तक के वालाग्रों से खूब ठसाठस-लबालब भर देना चाहिये। (तत्थ णं एगमेगे वालग्गे असंखिज्जाइं खंडाइं कज्जइ) इस में जो एक २ वालाग्र है, उसको केवली की बुद्धि की कल्पना से असंख्यात२ खंड करना चाहिये। (ते णं वालग्गखंडा दिट्ठी ओगाहणाओ असंखेज्जइभागमेत्ता सुहुमस्स पणगजीवस्स सरीरोगाहणाओ असंखेज्जगुणा) ये प्रत्येक वालाग्रखंड दृष्ट्यवगाहना की अपेक्षा से असंख्यातवें भाग मात्र हैं। चक्षुद्वारा उत्पन्न जो दर्शन रूप दृष्टि है, वह दृष्टि जिस वस्तु में परिच्छेद करने के लिये प्रवृत्त होती है, वही वस्तु दृष्ट्यवगाहना रूप से यहां कही गई है। अर्थात् जो वस्तु चक्षुर्दर्शन का विषय होती है वही वस्तु दृष्ट्यवगाहना है। इस प्रकार ये प्रत्येक वालाग्रखंड उसके असंख्येय भागवर्ती हैं। ऐसा अर्थ जानना चाहिये। तात्पर्य कहने का यह है कि जिस पुद्गलद्रव्य को विशुद्ध चक्षुर्दर्शनवाला छद्मस्थ प्राणी देखता है, उस दृष्ट्यवगाहना रूप वस्तु के असंख्यातवें भाग मात्र वे प्रत्येक

દિવસ, બે દિવસ, ત્રણ દિવસ યાવત્ સાત દિવસ સુધીના બાલાગ્રોથી ખૂબ ઠાંસી-ઠાંસીને ભરી દેવામાં આવે (तत्थ णं एगमेगे वालग्गे असंखिज्जाइं खंडाइं कज्जइ) એમાં જે એક-એક બાલાગ્ર છે, તેના કેવલીની બુદ્ધિની કલ્પના વડે અસંખ્યાત-અસંખ્યાત ખંડો કરવા જોઈએ. (ते णं वालग्गखंडा दिट्ठी ओगाहणाओ असंखेज्जइभागमेत्ता सुहुमस्स पणगजीवस्स सरीरोगाहणाओ असंखेज्जगुणा) આ દરેકે દરેક બાલાગ્ર ખંડ દષ્ટ્યવગાહનાની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતમા ભાગ માત્ર છે ચક્ષુ વડે ઉત્પન્ન જે દર્શન રૂપ દૃષ્ટિ છે, તે દષ્ટિ જે વસ્તુમાં પરિચ્છેદ કરવામાં પ્રવૃત્ત હોય છે, તેજ વસ્તુ દષ્ટ્યવગાહના રૂપથી અહીં કહેવામાં આવી છે એટલે કે જે વસ્તુ ચક્ષુદર્શનનો વિષય હોય છે તેજ વસ્તુ દષ્ટ્યવગાહના છે આ પ્રમાણે આ દરેકે દરેક બાલાગ્ર-ખંડ તેના અસંખ્યેય ભાગવર્તી છે આવો અર્થ જાણવો જોઈએ તાત્પર્ય એ પ્રમાણે છે કે પુદ્ગલ દ્રવ્યને વિશુદ્ધ ચક્ષુદર્શનવાળું જુએ છે, તે દષ્ટ્યવગાહના રૂપ વસ્તુના અસંખ્યાતમા ભાગ માત્ર તે દરેકે-દરેક ખંડો-

मित्यर्थः। यत् पुद्गलद्रव्यं विशुद्धचक्षुर्दर्शनयुक्तश्छद्मस्थः पश्यति तदसंख्येयभाग-वर्ति एकैकं वालाग्रखण्डं भवतीति भावः। इत्थं द्रव्यतो मानं निरूप्य क्षेत्रतस्तन्मान-माह—तानि वालाग्रखण्डानि सूक्ष्मस्य पनकजीवस्य शरीरावगाहनातोऽसंख्येयगुणानि। अयं भावः—सूक्ष्मपनकजीवशरीरं यावत् क्षेत्रमवगाहते तत्क्षेत्रापेक्षयाऽसंख्येयगुणं क्षेत्रं प्रत्येकं वालाग्रखण्डमवगाहते इति। प्रत्येकं वालाग्रखण्डं बादर-पृथिवीकायिकपर्याप्तशरीरतुल्यं बोध्यम्। तानि=वालाग्रखण्डानि नो अग्निर्दहेत्'

खंडीकृत वालाग्र हैं। ऐसा अर्थ 'ते णं वालग्गखंडा दिट्ठीओगाहणाओ असंखेज्जइभागमेत्ता' इस पाठ का जानना चाहिये। व्यावहारिक पल्य में जो वालाग्र लिये गये हैं, वे स्वाभाविक लिये गये हैं—अर्थात् वहां वालाग्रों के खंड नहीं किये गये हैं। यहां सूक्ष्म पल्य में व्याव-हारिक पल्य में भरे गये एक २ वालाग्रों के असंख्यात २ खंड किये गये हैं। इस प्रकार द्रव्य की अपेक्षा एक २ वालाग्रखंड के मान का निरूपण करके अब सूत्रकार क्षेत्र की अपेक्षा उसका मान निरूपित करने के लिये कहते हैं कि—वे प्रत्येक वालाग्र खंड सूक्ष्म पनक जीव के शरीर की जितनी अवगाहना होती है, उससे असंख्यातगुणे हैं। तात्पर्य इसका यह है कि—सूक्ष्मपनक जीव का शरीर जितने क्षेत्र को रोकता है, उस क्षेत्र की अपेक्षा वे प्रत्येक वालाग्रखंड असंख्यातगुणित क्षेत्र को रोकते हैं। इस प्रकार ये प्रत्येक वालाग्रखंड पर्याप्त बादर पृथिवीका-यिकके शरीर बराबर हैं ऐसा जानना चाहिये। (ते णं वालग्गखंडा णो

કૃત બાલાગ્ર છે આ જાતનો અર્થ 'तेणं वालग्गखंडा दिट्ठीओगाहणाओ असंखेज्जइभागमेत्ता" આ પાઠનો જાણવો જોઈએ વ્યાવહારિક પલ્યમાં જે બાલાગ્રો ગ્રહણ કરવાનાં આવ્યા છે, તે સ્વાભાવિક ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે એટલે કે ત્યાં બાલાગ્રોના ખંડ કરવામા આવ્યા નથી અહીં સૂક્ષ્મ પલ્યમાં વ્યાવ-હારિક પલ્યમાં સંપૂરિત દરેકે-દરેક બાલાગ્રોના અસંખ્યાત ખંડો કરવામાં આવ્યાં છે આ રીતે દ્રવ્યની અપેક્ષા દરેકે-દરેક બાલાગ્રખંડના માનનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તેનુ માન નિરૂપિત કરવા માટે કહે છે કે તે દરેક બાલાગ્ર ખંડ સૂક્ષ્મ પનક (નીલફૂલ) જીવના શરીરની જેટલી અવગાહના હોય છે, તેનાથી અસંખ્યાત ગણા છે તાત્પર્ય એ છે કે 'સૂક્ષ્મ-પનક જીવનું શરીર જેટલા ક્ષેત્રને વ્યાપ્ત કરે છે, તે ક્ષેત્રની અપેક્ષા તે દરેકે દરેક બાલાગ્ર ખંડ અસંખ્યાત ગણા ક્ષેત્રને ઘેરે છે આ પ્રમાણે આ દરેકે-દરેક બાલાગ્ર ખંડ પર્યાપ્ત બાદર પૃથિવીકાયિક શરીરની બરાબર છે.

इत्यारभ्य 'निष्ठितं भवति, तदेतदुद्धारपल्योपमम्' इत्यन्तः पाठः सुगमः। अत्रेदं बोध्यम्-एषां वालाग्रखण्डानामसंख्येयत्वात् प्रतिसमयमेकैकवालाग्रखण्डापहारे संख्येया वर्षकोटयो व्यतियन्ति, अतः संख्येयवर्षकोटिमानमिदमिति। एतेषां पल्यानां कोटीकोटिदशगुणिता एकं सूक्ष्ममुद्धारसागरोपममुच्यते। एतेषां सूक्ष्मोद्धारपल्योपमसागरोपमानां प्रयोजनं किम्? इति पृष्टः आह एतैः सूक्ष्मोद्धारपल्योपमसागरोपमैः द्वीपसमुद्राणामुद्धारो गृह्यते। अत्र पृच्छति-कियन्तः खलु भदन्त! द्वीपसमुद्रा उद्धारेण प्रज्ञप्ताः? उत्तरयति-गौतम! यावन्तामर्धतृतीयानाम् उद्धारसागरोपमानामुद्धारसमया भवन्ति, एतावन्तः खलु द्वीपसमुद्रा उद्धारेण प्रज्ञप्ताः। प्रकृतमुपसंहरति-तदेतत् सूक्ष्ममुद्धारपल्योपममिति। इत्थमुद्धारपल्योपममुपसंहृत-

---

अग्गी डहेज्जा, णो वाऊ हरेज्जा, णो कुहेज्जा, णो पलिविद्धंसिज्जा, णो पूइत्ताए हव्वमागच्छेज्जा) इन पदों का अर्थ व्यावहारिक पल्य के अर्थ में लिख दिया है। (तओणं समए समए एगमेगं वालग्गखंडं अवहाय जावइएणं कालेणं से पल्ले खीणे नीरए निल्लेवे णिट्ठिए भवइ से तं सुहुमे उद्धारपलिओवमे) उन बालाग्रखंडों में से प्रत्येक बालाग्रखंड को समय समय पर निकालना चाहिये। इस प्रकार वे बालाग्रखंड जितने समय में उस पल्य से संपूर्ण निकल जाते हैं, उतने काल का एक सूक्ष्म उद्धारपल्योपम होता है। 'खीणे नीरए इत्यादि सूत्रस्थ शब्दों का अर्थ पहिले लिख दिया गया है सो यहां पर भी वैसा ही इन पदों का अर्थ जानना चाहिये। (से तं सुहुमे उद्धारपलिओवमे) इस प्रकार यह सूक्ष्म उद्धारपल्योपमका स्वरूप है। यहां पर यह जानना

આમ જાણવું જોઈએ. (तेणं वालग्गखंडा णो अग्गी डहेज्जा, णो वाऊ हरेज्जा, णो कुहेज्जा, णो पलिविद्धंसिज्जा, णो पूइत्ताए हव्व मागच्छेज्जा) આ પદોનો અર્થ વ્યાવહારિક પલ્યના અર્થમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે (तओणं समए समए एगमेगं वालग्गखंडं अवहाय जावइएणं कालेणं से पल्ले खीणे नीरए निल्लेवे णिट्ठिए भवइ से तं सुहुमे उद्धारपलिओवमे) તે બાલાગ્ર ખંડો માંથી દરેકે-દરેક બાલાગ્ર ખંડને સમય સમય પર બહાર કાઢવો જોઈએ આ પ્રમાણે તે બાલાગ્ર ખંડો જેટલા વખતમાં તે પલ્યથી પૂરે-પૂરા બહાર નીકળી જાય છે તેટલા કાલનો એક સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમ થાય છે "ખીણે નીરએ" વગેરે સૂત્રસ્થ શબ્દોનો અર્થ પહેલાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે, તો અહીં પણ તે પ્રમાણે જ અર્થ જાણવો જોઈએ. (से तं सुहुमे उद्धार पलिओवमे) આ રીતે આ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમનું સ્વરૂપ છે અહીં એ

मिति स्पष्टयितुमाह-'इदेनद्रुद्धारपल्योपममिति ॥ सूत्रे-'तेणं वा ऽगा' इति प्रथमान्तत्वेन द्वितीयान्तत्वेन च तन्त्रेण निर्दिष्टम् सूत्रे पुंस्त्वमार्षत्वात् ॥सू० २०४॥

चाहिये कि ये जो बालाग्रखंड हैं वे असंख्यात हैं। प्रतिसमय एक एक बालाग्र खंड के निकालने पर संख्यात वर्ष कोटिकोटि समाप्त हो जाती है। इसलिये इसका मान संख्यात वर्ष को टिका है। (एएसिं पल्लाणं कोडाकोडी हवेज्ज दसगुणिया सुहुमस्स उद्धारसागरोवमस्स एगस्स भवे परिमाणं) इन पल्योंकी १० गुणित जो कोटिकोटि है, वह एक सूक्ष्म उद्धारसागरोपम का परिमाण होती है। (एएहिं सुहुमउद्धारपलिओवमसागरोवमेहिं किं पओयणं) हे भदन्त! इन सूक्ष्म उद्धार पल्योपम एवं सूक्ष्म उद्धार सागरोपम से क्या प्रयोजन सिद्ध होता है?

उत्तर—(एएहिं सुहुम उद्धार पलिओवमसागरोवमेहिं दीवसमुद्दाणं उद्धारो घेप्पइ) इन सूक्ष्म उद्धारपल्योपम एवं सूक्ष्म उद्धार सागरोपम से द्वीप समुद्रों का उद्धार प्रमाण ग्रहण किया जाता है। (केवइयाणं भंते! दीवसमुद्दा उद्धारेणं पण्णत्ता) यहां शिष्य पूछता है-हे भदन्त! उद्धारपल्योपम एवं उद्धारसागरोपम कितने द्वीपसमुद्रों को बताते हैं?

उत्तर—(गोयमा! जावइयाणं अड्ढाइज्जाणं उद्धारसागरोवमाणं उद्धारसमया एवइयाणं दीवसमुद्दा उद्धारेणं-से तं सुहुमे उद्धारपलि-

જાણવુ આવશ્યક છે કે આ જે બાલાગ્ર ખંડો છે, તે અસંખ્યાત છે પ્રતિ સમય એક-એક બાલાગ્ર ખંડને બહાર કઢવાથી સંખ્યાત વર્ષ કોટિ કોટિ સમાપ્ત થઈ જાય છે એથી આનું નામ સંખ્યાત વર્ષ કોટિનું છે. (एएसिं पल्लाण कोडाकोडी हवेज्ज दसगुणीया त सुहुमस्स उद्धारसागरोवमस्स एगस्स भवे परिमाण) આ પલ્યોપમની ૧૦ ગુણિત જે કોટિ-કોટિ છે તે એક સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમનું પરિમાણ હોય છે. (एएहिं सुहुम पलिओवमसागरोवमेहिं किं पओयणं) હે ભદંત! આ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધારપલ્યોપમ અને સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમથી કયું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે?

ઉત્તર-(एएहिं सुहुमउद्धारपलिओवमसागरोवमेहिं दीवसमुद्दाणं उद्धारो घेप्पइ) આ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધારપલ્યોપમ અને સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમથી દ્વીપ સમુદ્રોની ગણત્રી માટે ઉદ્ધાર પ્રમાણ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે (केवइया णं भंते! दीवसमुद्दा उद्धारेण पण्णत्ता) અહીં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે-હે ભદંત! ઉદ્ધાર પલ્યોપમ અને ઉદ્ધાર સાગરોપમ કેટલા દ્વીપ સમૂહોને બતાવે છે?

ઉત્તર-(गोयमा! जावइयाण अड्ढाइज्जाण उद्धारसागरोवमाणं उद्धारसमया एवइयाण दीवसमुद्दा उद्धारेणं-से त सुहुमे उद्धारपलिओवमे) હે ગૌતમ!

ओवमे) हे गौतम! जितने अढाई उद्धार सागरोपमों के उद्धार समय-बालाग्रों को निकालने के समय है, इतने ही एक दूसरे से दूने २ विस्तारवाले द्वीप और समुद्र हैं। ऐसा उद्धार पल्योपम से निष्पन्न उद्धार सागरोपम से जाना जाता है। इस प्रकार यह सूक्ष्म उद्धार पल्योपम का स्वरूप है।

भावार्थ—इस सूत्र द्वारा सूत्रकार ने औपमिक प्रमाण का विवेचन किया है-इसमें उन्होंने यह कहा है कि-'यह औपमिक प्रमाण मूलतः दो प्रकार का है-एक पल्योपमरूप और दूसरा सागरोपमरूप। पल्य से सागर निष्पन्न होता है धान्यादिक भरने का जो कूंवे के जैसा गोल स्थान होता है उसका नाम पल्य है। इस पल्य की उपमा से जिसका अस्तित्व प्रकट किया जाता है, उसका नाम पल्योपम है। पल्योपम, उद्धार पल्योपम, अद्धापल्योपम और क्षेत्रपल्योपम के भेद से तीन प्रकार का है। सूक्ष्मउद्धार पल्योपम एवं व्यावहारिक उद्धार पल्योपम के भेद से उद्धारपल्योपम के दो भेद हैं। एक योजन लम्बा गहरा और चौड़ा गोल कूंवा हो वह सात दिन तक के उगे हुए बालों के टुकड़ों से कूट २ कर पूरा लबालब भर दिया जाय। इस कूवे को व्यवहार उद्धार पल्य कहते हैं। पुनः इन बालों को एक २

જેટલા અઢી ઉદ્ધાર સાગરોપમના ઉદ્ધાર સમયો–બાલાગ્રોના નીકળવાના સમયો છે, એટલા જ એક બીજાથી બમણા બમણા વિસ્તારવાળા દ્વીપો અને સમુદ્રો છે એવું ઉદ્ધાર પલ્યોપમથી નિષ્પન્ન ઉદ્ધાર સાગરોપમથી જણાઇ આવે છે આ પ્રમાણે આ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમનું સ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ—આ સૂત્ર વડે સૂત્રકારે ઔપમિક પ્રમાણ વિશે વિવેચન કર્યું છે. તેમાં તેઓએ કહ્યું છે કે આ ઔપમિક પ્રમાણના વસ્તુતઃ બે પ્રકારો છે એક પલ્યોપમ રૂપ અને બીજું સાગરોપમ રૂપ પલ્યથી સાગર નિષ્પન્ન થાય છે. ધાન્ય વગેરે ભરવાનું જે કૂવા જેવું ગોળ સ્થાન હોય છે, તેનું નામ પલ્ય–કુશૂલ–છે આ પલ્યની ઉપમાથી જેનું અસ્તિત્વ પ્રકટ કરવામાં આવે છે, તેનું નામ 'પલ્યોપમ' છે 'પલ્યોપમ,' ઉદ્ધાર પલ્યોપમ, અદ્ધા પલ્યોપમ અને ક્ષેત્રપલ્યોપમના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું છે સૂક્ષ્મ ઉદ્ધારપલ્યોપમ અને વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમના ભેદથી ઉદ્ધાર પલ્યોપમના બે ભેદો છે. એક યોજન લાંબો, ઊંડો અને પહોળો ગોળાકાર કૂવો હોય તેને સાત દિવસના ઊગેલા વાળોથી ખૂબ ઠાંસીઠાંસીને પૂરેપૂરો ભરવામાં આવે, તો તે કૂવાને વ્યવહાર

समय में निकाला जावे। इस क्रम से सम्पूर्ण बालों के खंडों को निकालने में जितना समय लगे उतने समय को एक व्यावहारिक उद्धार पल्योपम कहते हैं। इस व्यावहारिक उद्धार पल्योपम से एक व्यावहारिक उद्धार सागरोपम बनता है। एक व्यावहारिक उद्धार सागरोपम में १० कोटी कोटि व्यावहारिक उद्धार पल्योपम होते हैं। इन व्यावहारिक उद्धार पल्यों से एवं व्यावहारिक उद्धारसागरोपमों से कर्मों की स्थिति द्वीप-समुद्र आदि कुछ भी नहीं कहे जाते हैं। केवल ये दोनों प्ररूपणामात्र हैं। इनकी प्ररूपणा से सूक्ष्म उद्धार पल्यों की और सूक्ष्म उद्धार सागरों की प्ररूपणा सुखावबोध हो जाती है। एक व्यवहार उद्धार पल्य में जितने बालखंड भरे हुए हैं, उन एक २ बालखंड के केवली बुद्धि की कल्पना से असंख्यात २ टुकड़े करो। फिर इन एक २ टुकड़ों को एक २ समय में वहां से निकालो इस क्रम से संपूर्ण बाल खंडों के उन टुकड़ों को निकालने में जितना समय व्यतीत हो वह एक सूक्ष्म उद्धार पल्योपम है। व्यावहारिक उद्धार पल्योपम की अपेक्षा यह असंख्यात गुणा होता है। दश कोटी कोटि सूक्ष्म उद्धार पल्यों का एक सूक्ष्म उद्धार सागरोपम होता है। इन सूक्ष्म उद्धार पल्योपमों एवं सूक्ष्म

ઉદ્ધાર પલ્ય કહેવામાં આવે છે. ત્યાર પછી તે વાળોને એક-એક સમયમાં તેમાંથી બહાર કાઢવામાં આવે આ ક્રમથી તે કૂવામાંથી બધા વાળો જેટલા સમયમાં બહાર કાઢવામાં આવે તેટલા સમયને એક વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમથી એક વ્યાવહારિક ઉદ્ધારસાગરોપમમાં ૧૦ કોટિકોટિ વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર સાગરોપમ બને છે આ વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમોથી અને વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર સાગરોપમોથી કર્મોની સ્થિતિ દ્વીપ સમુદ્ર વગેરે કંઈ પણ કહેવામાં આવતા નથી ફક્ત તેઓ બન્ને પ્રરૂપણા માત્ર છે એમની પ્રરૂપણાથી સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમની અને સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોની પ્રરૂપણા સુખાવબોધ થઈ જાય છે એક વ્યવહાર ઉદ્ધાર પલ્યમાં જેટલા બાલખંડો ભરેલા છે, તે દરેકે દરેક બાલખંડના કેવલીની બુદ્ધિની કલ્પના વડે અસંખ્યાત અસંખ્યાત કકડા કરો પછી તે દરેકે દરેક કકડાને એક એક સમયમાં તેમાંથી બહાર કાઢો આ ક્રમથી બધા રોમખંડોના તે સર્વ કકડાઓને બહાર કાઢવામાં જેટલો સમય પસાર થાય છે તે એક સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમ છે વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમની અપેક્ષાએ આ અસંખ્યાત ગણો હોય છે દશકોટી કોટી સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોનું એક સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોપમ થાય છે આ સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પલ્યોપમો અને સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર

अथ अद्धापल्योपमं निरूपयति—

मूलम्—से किं तं अद्धापलिओवमे?, अद्धापलिओवमे—दुविहे पण्णत्ते, तं जहा—सुहुमे य वावहारिए य। तत्थ णं जे से सुहुमे से ठप्पे। तत्थ णं जे से वावहारिए से जहा नामए पल्ले सिया—जोयणं आयामविक्खंभेणं, जोयणं उड्ढं उच्चत्तेणं तं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं। से णं पल्ले एगाहिय बेयाहिय तेयाहिय जाव भरिए वालग्गकोडीणं। ते णं वालग्गा णो अग्गी डहेज्जा, जाव णो पलिविद्धंसिज्जा, नो पूइत्ताए हव्वमागच्छेज्जा। तओ णं वाससए एगमेगं वालग्गं अवहाय जावइएणं कालेणं से पल्ले खीणे नीरए निल्लेवे निट्ठिए भवइ, से तं वावहारिए अद्धापलिओवमे। एएसिं पल्लाणं कोडाकोडी भविज्ज दसगुणिया। तं वावहारियस्स अद्धासागरोवमस्स एगस्स भवे परिमाणं॥१॥ एएहिं वावहारिएहिं अद्धापलिओवमसागरोवमेहिं

उद्धार सागरों से द्वीप समुद्रों का प्रमाण जाना जाता है। अढाई उद्धार सागरों अथवा पच्चीस कोटीकोटि उद्धार पल्यों के जितने रोम खण्ड होते हैं, उतने ही द्वीपसमुद्र हैं। यह बात सूक्ष्म उद्धार सागरों से अथवा उद्धारपल्यों से जानी जाती है।—सूत्र में जो 'ते णं वालग्गा' ऐसा पाठ आया है उसे प्रथमान्त और द्वितीयान्तरूप से सूत्रकार ने अपनी इच्छानुसार रक्खा है॥ सू० २०४॥

સાગરોથી દ્વીપ સમુદ્રોનું પ્રમાણ જાણવામાં આવે છે અઢી સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરો અથવા ૨૫ કોટી કોટિ ઉદ્ધાર પલ્યો જેટલો રોમખંડ હોય છે, તેટલા જ દ્વીપ સમુદ્ર છે. આ વાત સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર સાગરોથી અથવા ઉદ્ધાર પલ્યો વડે જણાઈ આવે છે. સૂત્રમા જે 'તેણ વાલગ્ગા' આ જાતનો પાઠ છે, તેને પ્રથમાત અને દ્વિતીયાન્ત રૂપમાં સૂત્રકારે પોતાની ઈચ્છા મુજબ જ રાખ્યો છે. ॥સૂ૦૨૦૪॥

किं पयोयणं?, एएहिं ववहारिएहिं अद्धापलिओवमसागरोवमेहिं नत्थि किंचिप्पओयणं, केवलं पण्णवणा पण्णविज्जइ। से तं वावहारिए अद्धापलिओवमे। से किं तं सुहुमे अद्धापलिओवमे?, सुहुमे अद्धापलिओवमे—से जहाणामए पल्ले सिया—जोयणं आयामविक्खंभेणं, जोयणं उड्ढं उच्चत्तेणं तं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं। से णं पल्ले एगाहिय बेयाहिय तेयाहिय जाव भरिए वालग्गकोडीणं। तत्थ णं एगमेगे वालग्गे असंखेज्जाइं खंडाइं कज्जइ। ते णं वालग्गखंडा दिट्ठी ओगाहणाओ असंखेज्जइभागमेत्ता, सुहुमस्स पणगजीवस्स सरीरोगाहणाओ असंखेज्जगुणा, ते णं वालग्गखंडा—नो अग्गी डहेज्जा, जाव णो पलिविद्धंसिज्जा, णो पूइत्ताए हव्वमागच्छेज्जा। तओ णं वाससए वाससए एगमेगं वालग्गखंडं अवहाय जावइएणं कालेणं से पल्ले खीणे नीरए निल्लेवे णिट्ठिए भवइ, से तं सुहुमे अद्धापलिओवमे। एएसिं पल्लाणं कोडाकोडी भवेज्ज दसगुणिया। तं सुहुमस्स अद्धासागरोवमस्स एगस्स भवे परिमाणं॥१॥ एएहिं सुहुमेहिं अद्धापलिओवमसागरोवमेहिं किं पओयणं? एएहिं सुहुमेहिं अद्धापलिओवमसागरोवमेहिं नेरइयतिरिक्खजोणियमणुस्सदेवाणं आउयं माविज्जइ॥सू० २०५॥

छाया—अथ किं तत् अद्धापल्योपमम्? अद्धापल्योपमं—द्विविधम् प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—सूक्ष्मं च व्यावहारिकं च। तत्र खलु यत् तत् सूक्ष्मं तत् स्थाप्यम्। तत्र खलु यत् तद् व्यावहारिकं तद् यथानामकं पल्यं स्यात्—योजनम् आयामविष्कम्भेण,

योजनम्, ऊर्ध्वमुच्चत्वेन, तत्त्रिगुणं सविशेष परिक्षेपेण । तत् खलु पल्यम् ऐका
ह्निक-द्वैयह्निक-त्रै.ह्निक यावद् भृतं वालाग्र कोटीनाम् । तानि खलु वालाग्राणि

अब सूत्रकार अद्धापल्योपम का स्वरूप प्रकट करते हैं—

'से किं तं अद्धापलिओवमे' इत्यादि। सूत्र ॥ २०५ ॥

शब्दार्थ—(से किं तं अद्धापलिओवमे ?) हे भदंत ! पल्योपम प्रमाण का जो द्वितीय भेद अद्धापल्योपम है—उसका क्या स्वरूप है ?

उत्तर—(अद्धापलिओवमे) अद्धापल्योपम का स्वरूप इस प्रकार से है—वह अद्धापल्योपम (दुविहे पण्णत्ते) दो प्रकार का कहा गया है। (तं जहा) उसके वे प्रकार ये हैं—(सुहुमे य वावहारिए य) एक सूक्ष्म अद्धापल्योपम और दूसरा व्यावहारिक अद्धापल्योपम (तत्थ णं जे से सुहुमे से ठप्पे) इनमें जो सूक्ष्म अद्धापल्योपम है, वह बाद में प्ररूपित किया जावेगा। (तत्थ णं जे से वावहारिए से जहानामिए पल्ले सिया) पहिले जो व्यावहारिक अद्धापल्योपम है, हम उसका वर्णन करते हैं। सुनो,—जैसे कोई एक पल्य हो (जोयणं आयामविक्खंभे णं, जोयणं उड्ढं उच्चत्तेणं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं) यह लंबाई में एक योजन का हो और चौडाई में भी एक योजन का हो तथा इसकी गहराई जो हो वह भी एक योजन की हो। तथा इसकी जो वृत्त—परिधि

હવે સૂત્રકાર અદ્ધાપલ્યોપમનું કથન કરે છે.

"से किं तं अद्धापलिओवमे" ઈત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(से किं तं अद्धापलिओवमे ?) હે ભદંત ! પલ્યોપમ પ્રમાણનો જે દ્વિતીય ભેદ અદ્ધાપલ્યોપમ છે તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(अद्धापलिओवमे) અદ્ધાપલ્યોપમનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે તે, અદ્ધાપલ્યોપમ (दुविहे पण्णत्ते) બે પ્રકારનો કહેવામાં આવ્યો છે. (तंजहा) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે—(सुहुमे य वावहारिए य) એક સૂક્ષ્મ અદ્ધાપલ્યોપમ અને દ્વિતીય વ્યાવહારિક અદ્ધાપલ્યોપમ (तत्थ ण जे से सुहुमे से ठप्पे) આમાં જે સૂક્ષ્મ અદ્ધાપલ્યોપમ છે, તેનુ નિરૂપણ પછી કરવામાં આવશે. (तत्थ णं जे से वावहारिए से जहा नामिए पल्ले सिया) પ્રથમ જે વ્યાવહારિક અદ્ધાપલ્યોપમ છે, હવે તેનું વર્ણન કરીએ છીએ સાંભળો, જેમ કોઈ એક પલ્ય હોય. (जोयणं आयामविक्खंभेण, जोयण उड्ढं उच्चत्तेण तं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं) આ લંબાઈમાં એક યોજન પ્રમાણ અને પહોળાઇમાં પણ એક યોજન પ્રમાણ જેટલો હોય, તેમજ તેની ઊંડાઇ પણ એક યોજન જેટલી હોય તથા તેની વૃત્ત—પરિધિ પણ કંઇક વધારે ત્રણ યોજન

नो ऽग्निर्दहेत्, नो वायुर्हरेत्, नो कुथ्येयुः, नो परिविध्वंसेरन, नो पूतितया हव्यमागच्छेयुः। ततः खलु वर्षशते वर्षगते एकमेकं वालाग्रम् अपहाय यावता खलु कालेन तत् पल्यं क्षीणं नीरजस्कं निर्लेपं निष्ठितं भवति, एतद् व्यावहारिकम्

हो वह भी कुछ अधिक तीन योजनकी हो—अर्थात् एक योजन के छह टुकडे करो उनमें कुछ कम छटे टुकडे अधिक तीन योजन की इस पल्य की परिधि जाननी चाहिये। (से णं पल्ले एगाहिय वेयाहिय-तेयाहिय जाव भरिए वालग्गकोडीणं) अब इस पल्य को एक दिन दो दिन, तीन दिन यावत् सात दिन तक के ऊगे हुए वालों की अग्रकोटि से भरो (ते णं वालग्गा णो अग्गी डहेज्जा जाव णो पलिविद्धंसिज्जा, नो पूइत्ताए हव्वमागच्छेज्जा) उन वाला-ग्रकोटियों को इस प्रकारसे दवा दबाकर भरना चाहिये कि जिससे उन्हें न अग्निजला सके और न वायु आदि ही उन्हें उडा सके। जैसा पाठ व्यावहारिक उद्धार पल्योपम के अर्थ करते समय लगाया है वैसा ही पाठ यहां पर लेना चाहिये। (तओ णं वाससए वाससए एग-मेगं यालग्गं अवहाय जावइएणं कालेणं से पल्ले खीणे नीरए निल्लेवे निट्ठिए भवइ, से तं वावहारिए अद्धापलिओवमे) अब इसके बाद सौ सौ वर्ष व्यतीत जब हो जावे, तब उन वालाग्रों में से एक २ वाल

જેટલી હોય એટલે કે એક યોજનના ૬ કકડા કરો તો તે કકડાઓમાંથી છઠ્ઠા કકડા કરતાં અધિક ત્રણ યોજન જેટલી તે પલ્યની વૃત્ત-પરિધિ જાણવી. (से ण पल्ले एगाहिय वेयाहिय तेयाहिय जाव भरिए वालग्गकोड़ीणं) હવે આ પલ્યને એક દિવસ, બે દિવસ, ત્રણ દિવસ યાવત્ સાત દિવસના મોટા થયેલા બાલોની અગ્રકોટિથી પૂરિત કરો (ते ण वालग्गा णो अग्गी डहेज्जा, जाव णो पलिविद्धसिज्जा, नो पूइत्ताए हव्वमागच्छेज्जा) તે બાલાગ્ર કોટિઓને એ રીતે ઠાસી ઠાસીને તે પલ્યમા પૂરિત કરવામા આવે કે જેથી તેમને અગ્નિ બાળી શકે નહિ અને વાયુ વગેરે પણ તેમને ઉડાડી શકે નહિ અત્રે જેવો પાઠ વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમનો અર્થ સ્પષ્ટ કરતાં લગાડવામાં આવ્યો છે, તેવો જ પાઠ અહીં પણ લગાડવો જોઈએ. (तओ ण वाससए वाससए एगमेगं वालग्ग अवहाय जावइएण कालेण से पल्ले खीणे नीरए निल्लेवे निट्ठिए भवइ, से तं वावहारिए अद्धा पलिओवमे) હવે જ્યારે સો સો વર્ષ પસાર થઇ જાય, ત્યારે તે બાલાગ્રોમાથી એક એક બાલાગ્રને તેમાથી બહાર કાઢવુ જોઈએ આ ક્રમ મુજબ જ્યારે સર્વબાલાગ્રો તેમાથી

अद्धापल्योपमम्। एतेषां पल्यानां कोटीकोटिर्भवेद् दशगुणिता। तद् व्यावहारिकस्य अद्धासागरोपमस्य एकस्य भवति परिमाणम् ॥१॥ एतैः व्यावहारिकैः अद्धापल्योपमसागरोपमैः किं प्रयोजनम् ? एतैः व्यावहारिकैः अद्धापल्योपमसाग-

---

वहां से निकालना चाहिये। इस क्रम से करते २ जब वे समस्त बाल उस पल्य में से निकल चुकें और इसके निकालने में जितना काल लगे, वह एक व्यावहारिक अद्धापल्योपम है। व्यावहारिक उद्धार पल्योपम में और इस व्यावहारिक अद्धापल्योपम में यह अन्तर है कि वहां एक २ बालाग्र एक एक समय में निकाला जाता है, तब यहां पर एक एक बालाग्र सौ सौ वर्ष में निकाला जाता है। 'खीणे नीरए' इत्यादि पदों का अर्थ व्यावहारिक उद्धार पल्य के प्रकरण में स्पष्ट किया जा चुका है-अतः इन पदों का वैसा ही अर्थ यहां पर भी लगा लेना चाहिये। (एएहिं पल्लाणं कोडाकोडी भविज्ज दस गुणिया। तं ववहारियस्स अद्धासागरोवमस्स एगस्स भवे परिमाणं) इन व्यावहारिक अद्धापल्यों की १० कोटीकोटिका-अर्थात् १० कोटीकोटि व्यावहारिक अद्धापल्यों का एक व्यावहारिक अद्धासागरोपम होता है। (एएहिं वावहारिएहिं अद्धापलिओवमसागरोवमेहिं किं पओयणं ?) प्रश्न-इन व्यावहारिक अद्धापल्योपमों एवं व्यावहारिक अद्धा सागरोपमों से क्या प्रयोजन सिद्ध होता है ?

બહાર નીકળી ચૂકયા હોય, ત્યારે તેમને બહાર કાઢવામાં જેટલો કાળ પસાર થાય તે એક વ્યાવહારિક અદ્ધા પલ્યોપમ છે. વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યોપમમાં અને આ વ્યાવહારિક અદ્ધાપલ્યોપમમાં એ તફાવત છે કે ત્યાં એક એક બાલાગ્ર એક એક સમયમાં બહાર કઢવામાં આવે છે, ત્યારે અહીં એક એક બાલાગ્ર સો સો વર્ષમાં પલ્યમાંથી બહાર કાઢવામાં આવે છે. 'खीणे नीरए' વગેરે પદોનો અર્થ વ્યાવહારિક ઉદ્ધાર પલ્યના પ્રકરણમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. એટલા માટે આ પદોનો અર્થ તે પ્રમાણે જ અહીં સમજી લેવો જોઈએ. (एएसिं पल्लाणं कोडाकोडी भविज्ज दस गुणिया। तं वावहारियस्स अद्धासागरोवमस्स एगस्स भवे परिमाण) આ વ્યાવહારિક અદ્ધાપલ્યોપમોની ૧૦ કોટીકોટિનો એટલે કે ૧૦ કોટીકોટિ વ્યાવહારિક અદ્ધાપલ્યોનો એક વ્યાવહારિક અદ્ધા સાગરોપમ થાય છે (एएहिं वावहारिएहिं अद्धापलिओवमसागरोवमेहिं किं पओयणं ?)

પ્રશ્ન–આ વ્યાવહારિક અદ્ધા પલ્યોપમો અને વ્યાવહારિક અદ્ધા સાગરોપમોથી કયા પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે ?

ઉત્તર–(एएहिं वावहारिएहिं अद्धापलिओवमसागरोवमेहिं नत्थि किंचिप्पओयणं, केवलं पण्णवणा पण्णविज्जइ) આ વ્યાવહારિક અદ્ધાપલ્યો-

रोपमैः नास्ति किञ्चित्प्रयोजनम्, केवलं प्रज्ञापना प्रज्ञाप्यते। तदेतद् व्यावहारिकम् अद्धापल्योपमम्। अथ किं तत् सूक्ष्मम् अद्धापल्योपमम्? सूक्ष्मम् अद्धापल्योपमम्-तद् यथानामकं पल्यं स्यात् योजनम् आयामविष्कम्भेण, योजनम् ऊर्ध्वमुच्चत्वेन, तत्त्रिगुणं सविशेषं परिक्षेपेण। तत् खलु पल्यं एकाहिक द्वैयहिक त्रैय-

उत्तर—(एएहिं वावहारिएहिं अद्धापलिओवमसागरोवमेहिं नत्थि किंचिप्पओयणं, केवलं पण्णवणा पण्णविज्जइ) इन व्यावहारिक अद्धापल्योपमों से और व्यावहारिक अद्धासागरोपमों से कोई प्रयोजन सिद्ध नहीं होता है केवल ये प्ररूपणा मात्र के लिये है-अर्थात् इनकी प्ररूपणा से सूक्ष्म अद्धापल्योपमों की और सूक्ष्म अद्धासागरोपमों की-प्ररूपणा सुखावबोधरूप हो जाती है। (से तं वावहारिए अद्धापलिओवमे) इस प्रकार यह व्यावहारिक अद्धापल्योपम का स्वरूप है। (से किं तं सुहुमे अद्धापलिओवमे?) हे भदन्त! सूक्ष्मअद्धापल्योपम का क्या स्वरूप है?

उत्तर—(सुहुमेअद्धापलिओवमे) सूक्ष्म अद्धापल्योपम का स्वरूप इस प्रकार से है-(से जहाणामए पल्ले सिया)-जैसे कोई एक पल्य हो (जोयणं आयामविक्खंभेणं जोयणं उड्ढं उच्चत्तेणं) वह एक योजन का लंबा हो और एक योजन की चौडाई वाला हो। गहराई में भी वह एक योजन का हो। (तं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं) और इसकी वृत्त-परिधि कुछ कम ६ ठा भाग अधिक ३ तीन योजन की हो। (सेणं

પમોથી અને વ્યાવહારિક અદ્ધાસાગરોપમોથી કોઈ પણ જાતના પ્રયોજનની સિદ્ધિ થતી નથી તેઓ ફક્ત પ્રરૂપણા માટે જ છે એટલે કે એમની પ્રરૂપણાથી સૂક્ષ્મ અદ્ધાપલ્યોપમોની અને સૂક્ષ્મ અદ્ધાસાગરોપમોની પ્રરૂપણા સુખાવબોધ રૂપ થઈ પડે છે (से त वावहारिए अद्धापलिओवमे) આ પ્રમાણે વ્યાવહારિક અદ્ધાપલ્યોપમનું સ્વરૂપ છે (से कि त सुहुमे अद्धापलिओवमे?) હે ભદન્ત! સૂક્ષ્મ અદ્ધાપલ્યોપમનુ સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર-(सुहुमे अद्धापलिओवमे) સૂક્ષ્મ અદ્ધાપલ્યોપમનુ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે-(से जहा णामए पल्ले सिया) જેમ કે તમે વિચાર કરો કે કોઈ એક પલ્ય હો છે. (जोयणं आयामविक्खंभेण जोयणं उड्ढं उच्चत्तेण) તે એક યોજન જેટલો લાંબો હોય અને એક યોજન જેટલો પહોળો હોય ઊંડાપણામાં પણ તે એક યોજન હોય (तं तिगुण सविसेस परिक्खेवेणं) અને તેની વૃત્ત-પરિધિ થોડી અલ્પ છઠ્ઠા ભાગ કરતાં અધિક ત્રણ યોજન જેટલી

ह्निक यावद् भृतं बालाग्रकोटीनाम्। तत्र खलु एकमेकं बालाग्रम् असंख्येयानि खण्डानि क्रियते, तानि खलु बालाग्रखण्डानि दृष्टयवगाहनातः असंख्येयभागमात्राणि सूक्ष्मस्य पनकजीवस्य शरीरावगाहनातः असंख्येयगुणानि। तानि खलु बालाग्रखण्डानि नोऽग्निर्दहेत्, नो परिध्वंसेरन, नो पूतितया हव्यमागच्छेयुः। ततः खलु वर्षशते वर्षशते एकमेकं बालाग्रखण्डम् अपहाय यावता खलु कालेन तत्

पल्ले एगाहिय वेयाहिय तेयाहिया जाव भरिए बालग्गकोडीणं) यह पल्य पहिले कहे प्रकार से अधिक से अधिक सात दिन तक के ऊगे हुए बालाग्रों से भरना चाहिये। (तत्थ णं एगमेगे बालग्गे असंखेज्जाइं खंडाइं कज्जइ) अब ये जो बालाग्र भरे हुए है, इनमें से एक एक बालाग्र के असंख्यात २ खंड करना चाहिये। (तेणं बालग्गखंडा दिट्ठीओगाहणाओ असंखेज्जइभागमेत्ता) ये बालाग्र खंड दृष्टि के विषयभूत बने हुए पदार्थ की अपेक्षा असंख्यातवें भाग मात्र है और (सुहुमस्स पणगजीवस्स सरीरोगाहणाओ असंखेज्जगुणा) सूक्ष्मपनक जीव के शरीरावगाहना की अपेक्षा असंख्यात गुणे हैं। (ते णं बालग्गखंडा नो अग्गी डहेज्जा जाव णो पलिविद्धंसिज्जा णो पूइत्ताए हव्वमागच्छेज्जा) ये बालाग्रखंड उस पल्यमें इस रूप से ठसा के भरना चाहिये कि-जिससे अग्निदाह आदि का भय उनमें न रहे। (तओणं वाससए वाससए एगमेगं बालग्गखंडं अवहाय जावइएणं-

---

હોય (से णं पल्ले एगाहिय वेयाहिय तेयाहिय जाव भरिए बालग्गकोडीणं) આ પલ્ય પહેલાની જેમ જ સાત દિવસ સુધીના ઉગેલા બાલાગ્રોથી ભરવો જોઈએ. (तत्थणं एगमेगे बालग्गे असखेज्जाइं खंडाइं कज्जइ) હવે એ જે બાલાગ્રો ભરવામા આવેલા છે, એમાથી એક એક બાલાગ્રના અસંખ્યાત અસંખ્યાત ખંડો કરવા જોઈએ. (तेणं बालग्गखंडा दिट्ठीओगाहणाओ असखेज्जइ भागमेत्ता) આ બાલાગ્ર ખંડો દૃષ્ટિ વિષયી ભૂત થયેલા પદાર્થની અપેક્ષાએ અસંખ્યાતમાં ભાગ માત્ર છે અને (सुहमस्स पणगजीवस्स सरीरोगाहणाओ असंखेज्जगुणा) સૂક્ષ્મપનક જીવની શરીરાવગાહની અપેક્ષાથી અસંખ્યાતગણુ છે (तेण बालग्गखंडा नो अग्गी डहेज्जा जाव णो पलिवि सिज्जा णो पूइत्ताए हव्वमागच्छेज्जा) આ બાલાગ્રખંડો તે કૂવામાં એવી રીતે ઠાંસીઠાંસીને ભરવા જોઈએ કે જેથી અગ્નિ વગેરેનો ભય રહે નહિ. (तओणं वाससए वासमए एगमेग बालग्गखंड अवहाय जावइएण कालेणं से पल्ले खीणे नीरए निल्लेवे णिट्ठिए भवइ, से तं सुहुमे अद्धा पलिओवमे) ત્યાર બાદ તે

पल्यं क्षीणं नीरजस्कं निर्लेपं निष्ठितं भवति, तदेतत् सूक्ष्मम् अद्धापल्योपमम् । एतेषां पल्यानां कोटीकोटिर्भवेद् दशगुणिता । तत् सूक्ष्मस्य अद्धासागरोपमस्य एकस्य भवेत् परिमाणम् ॥ १ ॥ एतैः सूक्ष्मैः अद्धापल्योपमसागरोपमैः किं प्रयोप्रयोजनम् ?, एतैः सूक्ष्मैः अद्धापल्योपमसागरोपमैः नैरयिकतिर्यग्योनिकमनुष्यदेवानाम् आयुष्यं मीयते ॥ सू० २०५ ॥

कालेणं से पल्ले खीणे नीरए निल्लेवे णिट्ठिए भवइ, से तं सुहुमे अद्धापलिओवमे) इसके बाद उन बालाग्र खंडों में से एक एक बालाग्र सौ सौ वर्ष में निकालना चाहिये। इस क्रम से करते २ जब वह पल्य उन बालाग्रखंडों से सर्वथा रहित जितने काल में होता है, उतना वह काल एक सूक्ष्म अद्धापल्योपम है। (एएसिं पल्लाणं कोडाकोडी भवेज्ज दस गुणिया तं सुहुमस्स अद्धासागरोवमस्स एगस्स भवे परिमाणं) दश कोटीकोटी सूक्ष्म अद्धापल्यों का एक सूक्ष्म अद्धासागरोपम होता है। (एएहिं सुहुमेहिं अद्धापलिओवमसागरोवमेहिं किं पओयणं) प्रश्न—हे भदन्त ! इन सूक्ष्म अद्धापल्योपमों से एवं सूक्ष्म अद्धासागरोपमों से किस प्रयोजन की सिद्धि होती है ?

उत्तर—(एएहिं सुहुमेहिं अद्धापलिओवमसागरोवमेहिं नेरइयतिरिक्खजोणियमणुस्स देवाणं आउयं माविज्जइ) इन सूक्ष्म अद्धापल्योपमों और अद्धासागरोपमों से नारक जीवों की, तिर्यञ्चगति के प्राणियों की, मनुष्य और देवों की आयु गिनी जाती है।

બાલાગ્ર ખંડોમાંથી સો સો વર્ષે એક એક બાલાગ્રખંડ બહાર કાઢવો જોઈએ આ ક્રમથી બાલાગ્ર ખંડો કાઢતા કાઢતા તે પલ્ય જ્યારે તે બાલાગ્ર ખંડોથી જેટલા સમયમાં સંપૂર્ણ ખાલી થાય તેટલા સમયને એક સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમ કહે છે (एएसिं पल्लाणं कोडा-कोडी भवेज्ज दसगुणिया तं सुहुमस्स अद्धा सागरोवमस्स भवे परिमाणं) દશ કોટી-કોટી સૂક્ષ્મ અદ્ધાપલ્યોનો એક સૂક્ષ્મ અદ્ધા સાગરોપમ થાય છે (एएहिं सुहुमेहिं अद्धापलिओवमसागरोवमेहिं किं पओयणं)

પ્રશ્ન-હે ભદંત! આ સૂક્ષ્મ અદ્ધાપલ્યોપમોથી અને સૂક્ષ્મ અદ્ધા સાગરોપમોથી કયા પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે ?

ઉત્તર-(एएहिं सुहुमेहिं अद्धापलिओवमसागरोवमेहिं नेरइयतिरिक्खजोणियमणुस्सदेवाणं आउयं माविज्जइ) આ સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોપમો અને અદ્ધા સાગરોપમોથી નારક જીવોની તિર્યંચગતિના પ્રાણીઓની, મનુષ્ય અને દેવોના આયુષ્યની ગણના થાય છે.

टीका—'से किं तं' इत्यादि—

अद्धा-कालः, स चेह प्रस्तावाद् वक्ष्यमाणवालाग्राणां तत्खण्डानां वा प्रत्येकं वर्षशतलक्षणउद्धारकालो गृह्यते, अथवा-यो नारकाद्यायुः कालः प्रकृतपल्योपममेयत्वेन विवक्ष्यते स एवात्रोपादीयते, ततस्तत्प्रधानं पल्योपमम् अद्धापल्योपमम्। अस्य सूत्रस्य व्याख्या उद्धारपल्योपमवद् भावनीया। विशेषस्त्वत्रायं बोध्यः-

भावार्थ—इस सूत्र द्वारा सूत्रकारने अद्धापल्योपमका स्वरूप प्रगट किया है। साथ में इस अद्धापल्योपम से जिस २ नाम के सागरोपम निष्पन्न होते हैं, उनको भी कहा गया है। अद्धापल्योपम के व्यावहारिक अद्धापल्योपम और सूक्ष्म अद्धापल्योपम ऐसे दो भेद कहे हैं। इनमें जो व्यावहारिक अद्धापल्योपम है, वह उन कूवे में से एक एक वालाग्र को सौ-सौ वर्ष में निकालने पर बनता है। अर्थात् उस पल्य में जितने वालाग्र भरे हुए हैं, उन वालाग्रों से एक एक वालाग्र सौ-सौ वर्ष में निकालने पर जितना समय उन समस्त वालाग्रों के निकालने में समाप्त होता है, यही व्यावहारिक अद्धापल्योपम है। दश कोटीकोटि व्यावहारिक अद्धापल्योपम का एक व्यावहारिक अद्धासागरोपम बनता है। पल्य में भरे हुए वालाग्रों के असंख्यात खंड बुद्धि से कल्पित करना चाहिये और एक २ वालाग्र खंड को सौ-सौ वर्ष में निकालना चाहिये-इस प्रकार करते २ जब समस्त वालाग्र खंड उस पल्य से पूर्ण निकल चुकते हैं अर्थात् इन वालाग्र खंडों को इस क्रम से निकालने

ભાવાર્થ–આ સૂત્ર વડે સૂત્રકારે અદ્ધાપલ્યોપમનું સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું છે. સાથે સાથે આ અદ્ધાપલ્યોપમથી જે જે નામના સાગરોપમ નિષ્પન્ન થાય છે. તેમનું પણ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે અદ્ધાપલ્યોપમના વ્યાવહારિક અદ્ધાપલ્યોપમ અને સૂક્ષ્મ અદ્ધાપલ્યોપમ આ બે ભેદો કહેવામાં આવ્યા છે. આમાંથી જે વ્યવહારિક અદ્ધાપલ્યોપમ છે, તે પલ્યમાં ભરેલા બાલાગ્રોમાંથી એક એક બાલાગ્રને સો સો વર્ષમાં બહાર કાઢવાથી તે જેટલા સમયમાં સંપૂર્ણ ખાલી થાય તેને વ્યાવહારિક અદ્ધાપલ્યોપમ કહેવામાં આવે છે દશ કોટિકોટિ વ્યાવહારિક અદ્ધાપલ્યોનો એક પલ્યમાં ભરેલા બાલાગ્રોના અસંખ્યાત ખંડો બુદ્ધિથી કલ્પિત કરવા જોઈએ અને દરેકે દરેક બાલાગ્ર ખંડને સો સો વર્ષના અંતરે બહાર કાઢવા જોઈએ આ રીતે જ્યારે સમસ્ત બાલાગ્ર ખંડો તે પલ્યમાંથી બહાર નીકળી જાય એટલે કે આ બાલાગ્ર ખંડોને આ

अत्र हि उद्धारकालः शतवार्षिको गृहीतः, अतो व्यावहारिकेऽद्धापल्योपमे संख्येया वर्षकोटयो विज्ञेयाः, सूक्ष्मेऽद्धापल्योपमे तु असंख्येया वर्षकोटय इति ॥सू० २०५॥

एतैः सूक्ष्मैरद्धापल्योपमसागरोपमैर्नैरयिकादीनामायुष्यं मीयते इत्युक्तम् । तत्र नैरयिकादीनामायुष्यपरिज्ञानाय प्राह—

मूलम्—नेरइयाणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?, गोयमा! जहन्नेणं दसवाससहस्साइं, उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं। रयणप्पभापुढवीणेरइयाणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?, गोयमा! जहन्नेणं दस वाससहस्साइं उक्कोसेणं एगं सागरोवमं। अपज्जत्तगरयणप्पहा पुढवीणेरइयाणं भंते। केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं । पज्जत्तगरयणप्पहापुढवीनेरइयाणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?, गोयमा! जहन्नेणं दसवाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं उक्कोसेणं एगं सागरोवमं अंतोमुहुत्तोणं। सक्करप्पहापुढवीनेरइयाणं भंते! केवइयं कालं ठिई

में जितना समय लगता है वह सूक्ष्म अद्धापल्योपम है। दश कोटीकोटि सूक्ष्म अद्धापल्यों का एक सूक्ष्म अद्धासागरोपम होता है। सूक्ष्म अद्धापल्योपम और सूक्ष्म अद्धासागरोपम से चतुर्गति के जीवों की भवस्थिति, कायस्थिति, कर्मस्थिति आदिका ज्ञान होता है। व्यावहारिक अद्धापल्योपम में संख्यात करोड वर्ष होते हैं और सूक्ष्म अद्धापल्योपम में असंख्यात करोड वर्ष होते हैं ॥ सूत्र २०५ ॥

ક્રમથી બહાર કાઢવામાં જેટલો સમય પસાર થાય તે સૂક્ષ્મ અદ્ધાપલ્યોપમ છે દશ કોટી–કોટી સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્યોનો એક સૂક્ષ્મ અદ્ધા સાગરોપમ હોય છે. સૂક્ષ્મ અદ્ધાપલ્યોપમ અને સૂક્ષ્મ અદ્ધા સાગરોપમથી ચતુર્ગતિના જીવોની ભવસ્થિતિ, કાયસ્થિતિ, કર્મસ્થિતિ વગેરેનુ જ્ઞાન થાય છે વ્યાવહારિક અદ્ધાપલ્યોપમમા સંખ્યાત કરોડ વર્ષો હોય છે અને સૂક્ષ્મ અદ્ધાપલ્યોપમમાં અસંખ્યાત કરોડ વર્ષો હોય છે ॥સૂ૦ ૨૦૫॥

पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं एगं सागरोवमं, उक्कोसेणं तिण्णि सागरोवमाइं। एवं सेसपुढवीसु वि पुच्छा भाणियव्वा। वालुयप्पहापुढवि नेरइयाणं जहन्नेणं तिण्णि सागरोवमाइं, उक्कोसेणं सत्त सागरोवमाइं। पंकप्पहापुढवी नेरइयाणं जहन्नेणं सत्त सागरोवमाइं, उक्कोसेणं दस सागरोवमाइं। धूमप्पहापुढवी नेरइयाणं जहन्नेणं दस सागरोवमाइं उक्कोसेणं सत्तरससागरोवमाइं। तमप्पहापुढवीनेरइयाणं जहन्नेणं सत्तरस्स सागरोवमाइं, उक्कोसेणं बावीसं सागरोवमाइं। तमतमापुढवीनेरइयाणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?, गोयमा! जहन्नेणं बावीसं सागरोवमाइं उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं ॥सू० २०६॥

छाया—नैरयिकाणां भदन्त! कियन्तं कालं स्थिति प्रज्ञप्ता, गौतम! जघन्येन दशवर्षसहस्राणि, उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणि। रत्नप्रभापृथिवी

अब सूत्रकार यहां से चारों गतियों के जीवों की आयु का परिमाण कहते हैं उसमें से प्रथम नारक जीवों की आयु का परिमाण कितना है यह प्रकट करते हैं—नेरइयाणं भंते! इत्यादि।

शब्दार्थ—(नेरइयाणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) हे भदन्त! नारक जीवों की स्थिति कितने काल तक की कही गई है?

उत्तर—(गोयमा! जहन्नेणं दसवाससहस्साइं, उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं) हे गौतम! नारक जीवों की स्थिति जघन्य से

હવે સૂત્રકાર ચારેચાર ગતિવાળા જીવોના આયુષ્યનું પરિમાણ પ્રમાણ કહે છે. તેમાંથી સર્વપ્રથમ અહીં નારક જીવોના આયુષ્યનું પરિમાણ કેટલું છે તે પ્રકટ કરવામાં આવે છે–"નેરઇયાણં ભંતે! ઇત્યાદિ–

શબ્દાર્થ–(નેરઇયાણ ભંતે! કેવઇય કાલં ઠિઈ પણ્ણત્તા?) હે ભદંત! નારક જીવોની સ્થિતિ કેટલા કાલની કહેવામાં આવી છે?

ઉત્તર–(ગોયમા! જહન્નેણં દસવાસસહસ્સાઇ ઉક્કોસેણ તેત્તીસં સાગરોવમાઇ) હે ગૌતમ! નારક જીવોની સ્થિતિ જઘન્યથી દસ હજાર વર્ષની અને

नैरयिकाणां भदन्त! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता? गौतम! जघन्येन दशवर्ष-सहस्राणि, उत्कर्षेण एकं सागरोपमम्। अपर्याप्तकरत्नप्रभापृथिवी नैरयिकाणां भदन्त! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता? गौतम! जघन्येनापि अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेणापि अन्तर्मुहूर्तम्। पर्याप्तकरत्नप्रभापृथिवी नैरयिकाणां भदन्त! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता? गौतम! जघन्येन दशवर्षसहस्राणि अन्तर्मुहूर्त्तोनानि उत्कर्षेण

दस हजार वर्ष की और उत्कृष्ट से तेतीस सागरोपम की कही गई है। यह सामान्य कथन है। अब सूत्रकार प्रत्येक पृथिवी में नारक जीवों की स्थिति कितनी है यह कहते हैं-(रयणप्पभा पुढवीणेरयाणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता) हे भदन्त! रत्नप्रभापृथिवी के नारकों की स्थिति भुज्यमान आयु-कितनी कही गई है?

उत्तर—(गोयमा! जहन्नेणं दसवाससहस्साइं उक्कोसेणं एगं सागरोवमं) हे गौतम! जघन्य से दस हजार वर्ष की और उत्कृष्ट से एक सागरोपम की। (अपज्जत्तगरयणप्पहा पुढवीणेरइयाणं भंते केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता) रत्नप्रभा पृथिवी के अपर्याप्त नारकों की हे भदन्त! कितने काल की स्थिती कही गई है?

उत्तर—(जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतो मुहुत्तं) जघन्य से भी अन्तर्मुहूर्त्त और उत्कृष्ट से भी अन्तर्मुहूर्त्त है। (पज्जत्तगरयणप्पहा पुढवी नेरयाणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?)

ઉત્કૃષ્ટથી ૩૩ સાગરોપમ જેટલી કહેવામાં આવી છે આ સામાન્ય કથન છે. હવે સૂત્રકાર દરેકે-દરેક પૃથ્વીમાં નારક જીવોની સ્થિતિ કેટલી છે. આ વિષે કહે છે. (रयणप्पभा पुढवी णेरइमाणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता) હે ભદંત! રત્નપ્રભા પૃથિવીના નારકોની સ્થિતિ-ભુજ્યમાન આયુ-વિષે શું કહેવામા આવ્યુ છે?

ઉત્તર-(गोयमा! जहन्नेण दसवाससहस्साइ उक्कोसेणं एगं सागरोवमं) હે ગૌતમ! જઘન્યથી દશ હજાર વર્ષની અને ઉત્કૃષ્ટથી એક સાગરોપમ જેટલી આયુ તેમની કહી છે (अपज्जत्तगरयणप्पहा पुढवी णेरइयाणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता) રત્નપ્રભા પૃથિવીના અપર્યાપ્તક નારકોની હે ભદંત! કેટલા કાલની સ્થિતિ કહેવામાં આવી છે?

ઉત્તર-(जहण्णेण वि अंतो मुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतो मुहुत्त) જઘન્યથી પણ અન્તર્મુહૂર્ત્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અન્તર્મુહૂર્ત્ત કહી છે (पज्जत्तगरयणप्पहा पुढवी नेरइयाण भंते! केवइयं काल ठिई पण्णत्ता?) હે ભદંત! રત્નપ્રભા

एकं सागरोपमम् अन्तर्मुहूर्तोनम् । शर्कराप्रभापृथिवी नैरयिकाणां भदन्त ! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? गौतम ! जघन्येन एकं सागरोपमम्, उत्कर्षेण त्रीणि सागरोपमाणि । एवं शेषपृथिवीष्वपि पृच्छा भणितव्या । वालुकप्रभापृथिवी नैरयिकाणां जघन्येन त्रीणि सागरोपमाणि, उत्कर्षेण सप्त सागरोपमाणि । पङ्कप्रभा-

हे भदन्त ! रत्नप्रभा पृथिवी में पर्याप्तावस्थापन्न नारकों की स्थिति कितनी कही गई है ?

उत्तर—(गोयमा ! जहन्नेणं दसवाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं उक्कोसेणं एगं सागरोवमं अंतोमुहुत्तोणं) हे गौतम जघन्यसे अन्तर्मुहूर्तकम दशहजार वर्ष की और उत्कृष्ट से अंतर्मुहूर्त्त कम एक सागरोपम की कही गई है । (सक्करप्पहापुढवीनेरइयाणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता) हे भदन्त । शर्कराप्रभा नामकी जो दूसरी पृथिवी है, उसमें रहनेवाले नारकों की स्थिति कितनी कही गई है ?

उत्तर—(गोयमा ! जहन्नेणं एगं सागरोवमं उक्कोसेणं तिण्णि सागरोवमाइं) हे गौतम ! द्वितीयपृथिवी के नारकों की स्थिति जघन्य तो एक सागरोपम की और उत्कृष्ट तीन सागरोपम की कही गई है । (एवं सेसपुढवीसु वि पुच्छा भाणियव्वा) इसी प्रकार का प्रश्न अवशिष्ट पृथिवियों के विषय में भी जानना चाहिये—(वालुयप्पहापुढविनेरइयाणं जहण्णेणं तिण्णि सागरोवमाइं उक्कोसेणं सत्तसागरोवमाइं) वालुका

પૃથિવીમાં પર્યાપ્તક અવસ્થાવાળા નારકોની સ્થિતિ કેટલી કહેવામાં આવી છે ?

ઉત્તર-(गोयमा ! जहन्नेणं दसवाससहस्साइं अंतोमुहुत्तोणाइं उक्कोसेणं एगं सागरोवमं अंतोमुहुत्तोणं) હે ગૌતમ ! જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત્ત જેટલી અલ્પ દશ હજાર વર્ષની અને ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાત મુહૂર્ત્ત જેટલી અલ્પ એક સાગરોપમની કહેવામાં આવી છે. (सक्करप्पहा पुढवी नेरइयाणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता) હે ભદન્ત ! શર્કરાપ્રભા નામની જે બીજી પૃથિવી છે તેમાં રહેનારા નારકોની સ્થિતિ કેટલી કહેવામાં આવી છે ?

ઉત્તર-(गोयमा ! जहन्नेणं एगं सागरोवमं उक्कोसेणं तिण्णि सागरोवमाइं) હે ગૌતમ ! બીજી પૃથિવીના નારકોની સ્થિતિ જઘન્યથી તો એક સાગરોપમ જેટલી અને ઉત્કૃષ્ટ ત્રણ સાગરોપમ જેટલી કહેવામાં આવી છે. (एवं सेस पुढवीसु वि पुच्छा भाणियव्वा) આ પ્રમાણે પ્રશ્ન અવશિષ્ટ પૃથિવીઓ વિષે પણ સમજવો જોઈએ. (वालुयप्पहा पुढवि नेरइयाणं जहण्णेण तिण्णि सागरोवमाइं उक्कोसेणं सत्त सागरोवमाइं) વાલુકા નામક તૃતીય પૃથિવીના નાર-

पृथिवी नैरयिकाणां भदन्त! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता? गौतम! जघन्येन सप्त सागरोपमाणि, उत्कर्षेण दशसागरोपमाणि। धूमप्रभापृथिवी नैरयिकाणां भदन्त! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता? गौतम! जघन्येन दशसागरोपमाणि, उत्कर्षेण सप्तदशसागरोपमाणि। तमःप्रभापृथिवी नैरयिकाणां भदन्त! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता? गौतम! जघन्येन सप्तदशसागरोपमाणि, उत्कर्षेण द्वावि-

नाम की तृतीय पृथिवी के नारकों की जघन्यस्थिति तीन सागरोपम की और उत्कृष्ट स्थिति सातसागरोपम की कही गई है। (पंकप्पहापुढवीनेरइयाणं जहण्णेणं सत्तसागरोवमाइं, उक्कोसेणं दस सागरोवमाइ) पंकप्रभा नामकी चतुर्थ पृथिवी के नारकों की जघन्य स्थिति सात सागरोपमकी और उत्कृष्ट स्थिति दस सागरोपम की कही गई है। (धूमप्पहा पुढवी नेरइयाणं जहन्नेणं दस सागरोवमाइं, उक्कोसेणं सत्तरससागरोवमाइं) धूमप्रभा नामक पंचम पृथिवी के नारकों की जघन्यस्थिति दश सागरोपम की और उत्कृष्ट स्थिति १७ सत्तरह सागरोपमकी कही गई है। (तमप्पहा पुढवी नेरइयाणं जहन्नेणं सत्तरससागरोवमाइं उक्कोसेणं बावीसं सागरोवमाइं) तमःप्रभा नाम की छठी पृथिवी के नारकों की जघन्य स्थिति सत्तरह सागरोपम की और उत्कृष्ट स्थिति २२, सागरोपम की कही गई है। (तमतमा पुढवी नेरइयाणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?)

प्रश्न--तमस्तमा नामकी सातवीं पृथिवी के नारकों की स्थिति हे भदन्त! कितनी कही गई है?

કોની જઘન્યસ્થિતિ ત્રણ સાગરોપમ જેટલી અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાત સાગરોપમ જેટલી કહેવામાં આવી છે (पंकप्पहा पुढवी नेरइयाणं जहण्णेणं सत्त सागरोवमाइ, उक्कोसेणं दस सागरोवमाइ) પંકપ્રભા નામક ચતુર્થ પૃથિવીના નારકોની જઘન્યસ્થિતિ સાત સાગરોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દશ સાગરોપમ જેટલી કહેવામાં આવી છે (धूमप्पहा पुढवी नेरइयाणं जहन्नेणं दस सागरोवमाइ, उक्कोसेणं सत्तरससागरोवमाइं) ધૂમપ્રભા નામક પંચમ પૃથિવીના નારકોની જઘન્ય સ્થિતિ દશ સાગરોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૭ સાગરોપમ જેટલી કહેવામાં આવી છે. (तमप्पहा पुढवी नेरइयाणं जहन्नेणं सत्तरससागरोवमाइ उक्कोसेणं बावीसं सागरोवमाइं) તમઃપ્રભા નામક છઠી પૃથિવીના નારકોની જઘન્ય સ્થિતિ ૧૭ સાગરોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૨ સાગરોપમ જેટલી કહેવામાં આવી છે. (तमतमा पुढवी नेरइयाणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?)

शतिः सागरोपमाणि । तमस्तमःपृथिवी नैरयिकाणां भदन्त ! कियन्तं कालं स्थितिःप्रज्ञप्ता ? गौतम ! जघन्येन द्वाविंशतिः सागरोपमाणि, उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणि ॥ सू० २०६ ॥

टीका—'नेरइयाणं' इत्यादि—

यद्यप्यस्य व्याख्या स्पष्टा, तथापि किंचिदुच्यते । तथाहि-स्थीयते नारकादि भवेष्वनयेति स्थितिः=आयुः कर्मानुभवपरिणतिः । यद्यपि कर्मपुद्गलानां बन्धकालादारभ्य निर्जरणकालं यावत् सामान्येन अवस्थितिः स्थितिरुच्यते तथाप्यायुः कर्मपुद्गलानुभवनमेव जीवित स्थितित्वेन रूढम् । अत्रापि दशवर्षसहस्राद्यात्मिका

उत्तर--(गोयमा ! जहण्णेणं बावीसं सागरोवमाइं उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं) हे गौतम ! जघन्य से २२ सागरोपम की और उत्कृष्ट से ३३ सागरोपम की स्थिति कही गई है ।

भावार्थ--जीव को जो नारक आदि भवों में रोक कर रखता है' उसका नाम 'स्थिति' है । 'स्थीयते नारकादिभवेषु अनया इति स्थितिः' यह स्थिति शब्द की व्युत्पत्ति है । अर्थात् नारक आदि पर्यायों में जीव जिसके कारण स्थित ? रहता है, यह स्थिति शब्द का व्युत्पत्तिलभ्य अर्थ है । यद्यपि कर्म पुद्गलों का बन्धकाल से लेकर निर्जरणकाल तक आत्मा में सामान्यरूप से अवस्थान रहना, इसका नाम स्थिति है, फिर भी यहां पर स्थिति शब्द से आयु कर्म के निषेकों का अनुभवन करना

પ્રશ્ન-તમસ્તમ નામક સાતમી પૃથિવીના નારકોની સ્થિતિ હે ભદંત ! કેટલી કહેવામાં આવી છે ?

ઉત્તર-(गोयमा ! जहण्णेणं बावीसं सागरोवमाइं उक्कोसेणं तेत्तीस सागरोवमाइं) હે ગૌતમ ! જઘન્યથી ૨૨ સાગરોપમની અને ઉત્કૃષ્ટથી ૩૩ સાગરોપમની સ્થિતિ કહેવામાં આવી છે.

ભાવાર્થ—જીવને જે નારક વગેરે ભવો રોકીને રાખે છે, તેનું નામ 'સ્થિતિ' છે. 'स्थीयते नारकादि भवेषु अनया इति स्थिति' આ 'સ્થિતિ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે એટલે કે નારક વગેરે પર્યાયોમાં જીવ જેને લીધે સ્થિત રહે છે, આ 'સ્થિતિ' શબ્દનો વ્યુત્પત્તિનો ખરો અર્થ છે જો કે કર્મ પુદ્ગલોનો બન્ધકાલથી માંડીને નિર્જરણકાલ સુધી આત્મામાં સામાન્ય રૂપથી અવસ્થાન-રહેવું તેનું નામ સ્થિતિ છે છતાં એ અત્રે 'સ્થિતિ' શબ્દને આયુ કર્મના નિષેકોનું અનુભવન કરવું-ભોગવું-આ અર્થમાં ગ્રહણ કરવામાં

स्थितिं प्रतिपादयन्तस्तदेवाभिप्रेतम्। अन्यथा बद्धेनायुषा प्राग्भवे यावन्त कालमवतिष्ठते जन्तुस्तेन समधिकेन दशवर्षसहस्रादिकास्थितिरुक्ता स्यात्, न चैवमुच्यते, तस्मान्नारकादिभावप्राप्तानां प्रथमसमयादारभ्यायुषोऽनुभवकाल एवात्रस्थितिः। सा च नारकाणामौघिकपदे जघन्यतो दशवर्षसहस्राणि, उत्कर्षतः त्रयस्त्रिंशत्

-भोगना, यह अर्थ 'स्थिति' शब्द का लिया गया है। जब तक विवक्षित भवका आयुकर्म बन्ध अवस्था में रहता हुआ, उदय अवस्था में रहता है तब तक जीव उस पर्याय में रहता है। विवक्षित पर्याय में आयुकर्म के सद्भाव में रहना इसीका नाम जीवित जीवन-है। और इस जीवन का नाम ही यहां स्थिति माना गया है। सूत्रकारने जो दश हजार वर्ष आदि की स्थिति कही है, उसका तात्पर्य यह है कि-जीव इतने समय तक विवक्षित नारक अवस्था में रहता है। विवक्षित स्थान में पहुँचाना, यह तो गति का काम है और उस स्थान में अमुक मर्यादा तक रहना, यह आयु का काम है। एक बद्ध आयु और दूसरी भुज्यमान आयु इस प्रकार से आयु दो प्रकार का होता है। सो यहां पर नारक जीवों की जो आयुरूप स्थिति कही गई है, वह बद्ध आयु की अपेक्षा नहीं कही गई है, किन्तु भुज्यमान आयु की अपेक्षा कही गई है, यदि ऐसा न होता तो सूत्रकार को ऐसा कहना चाहिये था कि-प्रथमादिक पृथिवियों में जघन्य आयु दश हजार वर्ष आदि से कुछ

આવ્યો છે જ્યાં સુધી વિવક્ષિત ભવનું આયુષ્ય કર્મ બન્ધ અવસ્થામાં રહીને ઉદય અવસ્થામાં રહે છે, ત્યાં સુધી જીવ તે પર્યાયમાં રહે છે વિવક્ષિત પર્યાયમાં આયુકર્મના સદ્ભાવમાં રહેવું-તેનું નામ-જીવિત-જીવન-છે અને આ જીવનનું નામ જ અત્રે સ્થિતિ એ રીતે માનવામાં આવ્યું છે સૂત્રકારે જે દશ હજાર વર્ષ વગેરેની સ્થિતિ કહી છે તેનું પ્રયોજન આ પ્રમાણે છે કે જીવ આટલા સમય લગી વિવક્ષિત નારક અવસ્થામાં રહે છે વિવક્ષિત સ્થાન સુધી પહોંચાડવાનું કામ તો ગતિનું છે અને તે સ્થાનમાં અમુક મર્યાદા સુધી રહેવું, આ આયુંનું કામ છે એક બદ્ધ આયુ અને અપર ભુજ્યમાન આયુ, આ રીતે આયુ બે પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. તો અત્રે જો નારક-જીવોની જ આયુ રૂપ સ્થિતિ કહેવામાં આવી છે તે બદ્ધ આયુની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવી નથી પરંતુ ભુજ્યમાન આયુની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવી છે, જો આમ ન હોત તો સૂત્રકારને આ પ્રમાણે કહેવું જોઇતું હતું કે 'પ્રથમાદિક પૃથિવીઓમાં જઘન્ય આયુ દશ હજાર વર્ષ વગેરેથી પણ કંઈક

सागरोपमाणि बोध्या। विशेषतस्तु रत्नप्रभापृथिवी नैरयिकाणामुत्कर्षतो जघन्यतश्च स्थितिर्मूलानुसारेण बोध्या। अपर्याप्तकालस्तु सर्वत्रान्तर्मुहूर्त्तमेव। अपर्याप्तकाले चौघिकस्थितेर्विशोधिते सर्वत्र शेषापर्याप्तस्थितिर्बोध्या। अपर्याप्ताश्च नारका देवा असंख्येयवर्षायुष्कतिर्यङ्मनुष्याश्च करणत एव बोध्याः। लब्धितस्तु पर्याप्ता एव। शेषाः पुनर्लब्ध्या पर्याप्ता अपर्याप्ताश्च भवन्ति। इत्थं चतुर्विंशतिदण्डकमनुसृत्य नारकाणामायुः स्थितिर्निरूपितेति ॥ सू० २०६ ॥

अधिक है। कुछ अधिकता इसमें प्राग्भव में बद्धायुकी अपेक्षा आजायगी। परन्तु ऐसा तो, सूत्रकारने कहा नहीं है अतः यह कथन भुज्यमान आयु की अपेक्षा ही जानना चाहिये। और यही स्थिति शब्द का वाच्यार्थ है। यही बात 'नारकादिभवप्राप्तानां प्रथम समयादारभ्यायुषोऽनुभवकाल एवावस्थितिः' इस पंक्ति द्वारा स्पष्ट की गई है। अर्थात् नारक आदि पर्याय में प्राप्त हुए जीवों की आयु के प्रथम समय से लेकर आयुकर्म के अन्त समय तक का जो अनुभवन काल है, वही स्थिति है, यह स्थिति नारकों में सामान्य से दश हजार वर्ष की जघन्य है और ३३ सागरोपमकी उत्कृष्ट है विशेष से-मूल सूत्र में रत्नप्रभा आदि पृथिवियों में जो जघन्य और उत्कृष्ट स्थिति स्पष्ट की गई वह है, ऐसा जानना चाहिये। अपर्याप्त अवस्था का काल सर्वत्र अन्तर्मुहूर्त्त ही है। सामान्य स्थिति में से अपर्याप्त

વધારે છે. આમાં કંઇક અધિકતા પ્રાગ્ભવમાં બદ્ધાયુની અપેક્ષાએ આવી જશે પરંતુ આ રીતે તો સૂત્રકારે કહ્યુ નથી એથી આ કથન ભુજ્યમાન આયુની અપેક્ષાથી જ જાણવું જોઈએ અને એજ સ્થિતિ શબ્દનો વાચ્યાર્થ છે. એજ વાત 'नारकादिभवप्राप्तानां प्रथमसमयादारभ्यायुषोऽनुभवकालएवावस्थितिः'' આ પંક્તિ વડે સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે એટલે કે નારક વગેરે પર્યાયમાં પ્રાપ્ત થયેલ જીવોના આયુષ્યના પ્રથમ સમયથી માંડીને આયુકર્મના અંત સમય સુધી જે અનુભવનકાલ છે, તેજ સ્થિતિ છે આ સ્થિતિ નારકોમાં સામાન્યથી દશ હજાર વર્ષની જઘન્ય છે, અને ૩૩ સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ છે. વિશેષ રૂપમાં મૂલસૂત્રમાં રત્નપ્રભા વગેરે પૃથિવીઓમાં જે જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે, તેજ છે આમ જાણી લેવું જોઈએ અપર્યાપ્ત અવસ્થાનો કાલ સર્વત્ર અન્તર્મુહૂર્ત્ત છે. સામાન્ય સ્થિતિમાંથી અપર્યાપ્તકાલને બાદ કરવાથી જે સ્થિતિ શેષ રહે છે, તે પર્યાપ્તકોની સ્થિતિ જાણવી

अथासुरकुमारादीनामायुः स्थितिं निरूपयति-

मूलम्-असुरकुमाराणं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं दसवाससहस्साइं, उक्कोसेणं साइरेगं सागरोवमं। असुरकुमारदेवीणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं दसवाससहस्साइं उक्कोसेणं अद्धपंचमाइं पलिओवमाइं। नागकुमाराणं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं दसवाससहस्साइं, उक्कोसेणं देसूणाइं दुण्णि पलिओवमाइं। नागकुमारीणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं दसवाससहस्साइं, उक्कोसेणं देसूणं पलिओवमं। एवं जहा णागकुमाराणं देवाणं देवीण य तहा जाव थणियकुमाराणं देवाणं देवीण य भाणियव्वं। पुढवीकाइयाणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं बावीसं वाससहस्साइं। सुहुमपुढवीकाइयाणं ओहियाणं अपज्जत्तयाणं पज्जत्तयाण य तिण्हवि पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेण वि

कालको कम कर देने पर जो स्थित बचती है—वह पर्याप्तकों की स्थिति जानना चाहिये। नारक, देव और असंख्यात वर्ष की आयुवाले तिर्यञ्च एवं मनुष्य, ये करण की अपेक्षा ही अपर्याप्त माने गये हैं-लब्धि की अपेक्षा नहीं-लब्धि की अपेक्षा तो ये सब पर्याप्त ही हैं। इन से अतिरिक्त जीव लब्धि से पर्याप्त अपर्याप्त दोनों प्रकार के होते हैं। इस प्रकार चौवीस दण्डक के अनुसार यह नारकों की भवस्थितिरूप आयु. स्थिति निरूपित की है॥ सू० २०६ ॥

જોઈએ નારક દેવ અને અસંખ્યાત વર્ષની આયુવાળા તિર્યંચ અને મનુષ્યો આ સર્વે કરણની અપેક્ષાથી જ અપર્યાપ્ત માનવામાં આવ્યાં છે. લબ્ધિની અપેક્ષાએ તો આ સર્વે પર્યાપ્ત જ છે એના અતિરિક્ત જીવો લબ્ધિથી પર્યાપ્ત અપર્યાપ્ત બન્ને પ્રકારના હોય છે આ રીતે ૨૪ દંડક મુજબ આ નારકોની ભવસ્થિતિ રૂપ આયુઃસ્થિતિ નિરૂપિત કરવામાં આવી છે ।।સૂ૦૨૦૬।।

अंतोमुहुत्तं। बादरपुढवीकाइयाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बावीसं वाससहस्साइं। अपज्जत्तगबादरपुढवीकाइयाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। पज्जत्तगबादरपुढवीकाइयाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं बावीसं वाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं। एवं सेसकाइयाणंपि पुच्छावयणं भाणियव्वं। आउकाइयाणं जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सत्तवाससहस्साइं। सुहुमआउकाइयाणं ओहियाणं पज्जत्तगाणं अपज्जत्तगाणं तिण्ह वि जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणवि अंतोमुहुत्तं। बादरआउकाइयाणं जहा ओहियाणं। अपज्जत्तगबादर आउकाइयाणं जहन्नेण वि अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। पज्जत्तगबादरआउकाइयाणं जहन्नेण अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेण सत्त वाससहस्साइं अंतोमुहुतूणाइं। तेउकाइयाणं जहण्णेण अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेण तिण्णि राइंदियाइं। सुहुमतेउकाइयाणं ओहियाणं अपज्जत्तगाणं पज्जत्तगाणं तिण्ह वि जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। बादरतेउकाइयाणं जहण्णेण अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं तिण्णि राइंदियाइं। अपज्जत्तगबादरतेउकाइयाणं जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। पज्जत्तग बादरतेउकाइयाणं जहन्नेण अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेण तिण्णि राइंदियाइं अंतोमुहुत्तूणाइं। वाउकाइयाणं जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेण तिण्णि वाससहस्साइं: सुहुमवाउकाइयाणं ओहि-

याणं अपज्जत्तगाणं पज्जत्तगाण य तिण्हवि जहण्णेणऽवि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। बादरवाउकाइयाणं जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेण तिण्णि वाससहस्साइं। अपज्जत्तगबादरवाउकाइयाणं जहन्नेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। पज्जत्तगबादरवाउकाइयाणं जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि वाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं। वणस्सईकाइयाणं जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं दसवाससहस्साइं। सुहुमवणस्सइकाइयाणं ओहियाणं अपज्जत्तगाणं पज्जत्तगाण य तिण्ह वि जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। बादरवणस्सइकाइयाणं जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं दस वाससहस्साइं। अपज्जत्तगबादरवणस्सइकाइयाणं जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। पज्जत्तगबादरवणस्सइकाइयाणं जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं दसवाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं। बेइंदियाणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?, गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बारससंवच्छराणि। अपज्जत्तगबेइंदियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। पज्जत्तगबेइंदियाणं जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं बारससंवच्छराणि अंतोमुहुत्तूणाइं। तेइंदियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं एगूणपण्णासं राइंदियाइं। अपज्जत्तगतेइंदियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। पज्जत्तगतेइं-

दियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेण अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण एगूणपण्णासं राइंदियाइं अंतोमुहुत्तूणाइं। चउरिंदियाणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेण अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं छम्मासा। अपज्जत्तगचउरिंदियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। पज्जत्तगचउरिंदियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं छम्मासा अंतोमुहुत्तूणा। पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं तिण्णि पलिओवमाइं। जलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी। संमुच्छिमजलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी। अपज्जत्तयसंमुच्छिमजलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं पज्जत्तयसंमुच्छिमजलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी अंतोमुहुत्तूणा। गब्भवक्कंतियजलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी। अपज्जत्तगगब्भवक्कंतियजलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं।

पज्जत्तगगब्भवक्कंतियजलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी अंतोमुहुत्तूणा। चउप्पयथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं तिण्णि पलिओवमाइं। संमुच्छिमचउप्पयथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं चउरासीइं वाससहस्साइं। अपज्जत्तयसंमुच्छिमचउप्पयथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। पज्जत्तयसंमुच्छिमचउप्पयथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं चउरासीइं वाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं। गब्भवक्कंतियचउप्पयथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि पलिओवमाइं। अपज्जत्तगगब्भवक्कंतियचउप्पयथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा गोयमा! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। पज्जत्तगगब्भवक्कंतियचउप्पयथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि पलिओवमाइं अंतोमुहुत्तूणाइं। उरपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी। संमुच्छिमउरपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंतो-

मुहुत्तं, उक्कोसेणं तेवन्नं वाससहस्साइं। अप्पज्जत्तयसंमुच्छिम-उरपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। पज्जत्तय संमुच्छिमउरपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तेवण्णं वाससयसहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं। गब्भवक्कंतिय उरपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी। अप्पज्जत्तगगब्भवक्कंतिय उरपरिसप्पथलयर-पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। पज्जत्तगगब्भवक्कंतियउरपरिसप्प-थलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी अंतोमुहुत्तूणा। भुयपरिसप्पथल-यर पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी। संमुच्छिमभुयपरिसप्प-थलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बायालीसं वाससहस्साइं। अपज्जत्तय-संमुच्छिमभुयपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा गोयमा! जहन्नेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। पज्जत्तगसंमुच्छिमभुयपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं बाया-लीसं वाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं। गब्भवक्कंतियभुयपरिसप्प

थलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं पुव्वकोडी। अपज्जत्तगगब्भवक्कंतियभुयपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। पज्जत्तगगब्भवक्कंतियभुयपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी अंतोमुहुत्तूणा। खहयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं पलिओवमस्स असंखेज्जइभागं। संमुच्छिमखहयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं बावत्तरिं वाससहस्साइं। अपज्जत्तगसंमुच्छिमखहयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। पज्जत्तगसंमुच्छिमखहयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बावत्तरिं वाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं। गब्भवक्कंतियखहयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं पलिओवमस्स असंखेज्जइभागं। अपज्जत्तगगब्भवक्कंतियखहयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। पज्जत्तगखहयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पलिओवमस्स असंखिज्जइभागं

अंतोमुहुत्तूणं। एत्थ एएसि णं संगहणिगाहाओ भवंति, तं जहा—"संमुच्छिमपुव्वकोडी, चउरासीई भवे सहस्साइं। तेवण्णा बायाला, बावत्तरिमेव पक्खीणं ॥१॥ गब्भंमि पुव्वकोडी, तिण्णि य पलिओवमाइं परमाऊ। उरभुयगपुव्वकोडी, पलिओवमासंखभागो य ॥२॥" मणुस्साणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि पलिओवमाइं। संमुच्छिममणुस्साणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। गब्भवक्कंतियमणुस्साणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि पलिओवमाइं। अपज्जत्तगगब्भवक्कंतियमणुस्साणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं। पज्जत्तगगब्भवक्कंतियमणुस्साणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि पलिओवमाइं अंतोमुहुत्तूणाइं। वाणमंतराणं देवाणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं दस वाससहस्साइं उक्कोसेणं पलिओवमं। वाणमंतरीणं देवीणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता, गोयमा! जहण्णेणं दस वाससहस्साइं उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं। जोइसियाणं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहण्णेणं सातिरेगं अट्ठभागपलिओवमं, उक्कोसेणं पलिओवमं वाससयसहस्समब्भहियं। जोइसियदेवीणं भंते! केवइयं कालं

ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं अट्ठभागपलिओवमं, उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं पण्णासाए वाससहस्सेहिं अब्भहियं। चंदविमाणाणं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं चउभागपलिओवमं, उक्कोसेणं पलिओवमं वाससयसहस्समब्भहियं। चंदविमाणाणं भंते! देवीणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहण्णेणं चउभागपलिओवमं उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं पण्णासाए वाससहस्सेहिं अब्भहियं। सूरविमाणाणं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं चउभागपलिओवमं, उक्कोसेणं पलिओवमं वाससहस्समब्भहियं। सूरविमाणाणं भंते! देवीणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं चउभागपलिओवमं उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं पंचहिं वाससएहिं अब्भहियं। गहविमाणाणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं चउभागपलिओवमं उक्कोसेणं पलिओवमं। गहविमाणाणं भंते! देवीणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं चउभागपलिओवमं, उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं। णक्खत्तविमाणाणं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं चउभागपलिओवमं उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं। णक्खत्तविमाणाणं भंते! देवीणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं चउभागपलिओवमं, उक्कोसेणं सातिरेगं चउभागपलिओवमं। ताराविमाणाणं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?

गोयमा! जहन्नेणं साइरेगं अट्ठभागपलिओवमं, उक्कोसेणं चउभागपलिओवमं। ताराविमाणाणं भंते! देवीणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं अट्ठभागपलिओवमं, उक्कोसेणं साइरेगं अट्ठभागपलिओवमं। वेमाणियाणं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं पलिओवमं, उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं। वेमाणियाणं भंते! देवीणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं पलिओवमं, उक्कोसेणं पणपण्णं पलिओवमाइं। सोहम्मेणं भंते! कप्पे देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं पलिओवमं, उक्कोसेणं दो सागरोवमाइं। सोहम्मे णं भंते! कप्पे परिग्गहिया देवीणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं पलिओवमं, उक्कोसेणं सत्त पलिओवमाइं। सोहम्मेणं भंते! कप्पे अपरिग्गहिया देवीणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं पलिओवमं, उक्कोसेणं पणासं पलिओवमाइं। ईसाणे णं भंते! कप्पे देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं साइरेगं पलिओवमं, उक्कोसेणं साइरेगाइं दो सागरोवमाइं। ईसाणे णं भंते! कप्पे परिग्गहिया देवीणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं साइरेगं पलिओवमं उक्कोसेणं नव पलिओवमाइं। ईसाणे णं भंते! कप्पे अपरिग्गहिया देवीणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं साइरेगं पलिओवमं, उक्कोसेणं पणपण्णपलिओवमाइं। सणंकुमारेणं भंते!

कप्पे देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं दो सागरोवमाइं, उक्कोसेणं सत्त सागरोवमाइं। माहिंदे णं भंते! कप्पे देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं साइरेगाइं दो सागरोवमाइं, उक्कोसेणं साइरेगाइं सत्त सागरोवमाइं। बंभलोएणं भंते! कप्पे देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं सत्त सागरोवमाइं, उक्कोसेणं दस सागरोवमाइं। एवं कप्पे कप्पे केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! एवं भाणियव्वं—लंतए जहन्नेणं दस सागरोवमाइं, उक्कोसेणं चउद्दससागरोवमाइं। महासुक्के जहन्नेणं चउद्दससागरोवमाइं, उक्कोसेणं सत्तरससागरोवमाइं। सहस्सारे जहन्नेणं सत्तरससागरोवमाइं, उक्कोसेणं अट्ठारससागरोवमाइं। आणए जहन्नेणं अट्ठारससागरोवमाइं, उक्कोसेणं एगूणवीसं सागरोवमाइं। पाणए जहन्नेणं एगूणवीसं सागरोवमाइं उक्कोसेणं वीसं सागरोवमाइं। आरणे जहन्नेणं वीसं सागरोवमाइं, उक्कोसेणं एक्कवीसं सागरोवमाइं। अच्चुए जहन्नेणं एक्कवीसं सागरोवमाइं उक्कोसेणं बावीसं सागरोवमाइं। हेट्ठिमहेट्ठिमगेविज्जगविमाणेसु णं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं बावीसं सागरोवमाइं, उक्कोसेणं तेवीसं सागरोवमाइं। हेट्ठिममज्झिमगेवेज्जगविमाणेसु णं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं तेवीसं सागरोवमाइं, उक्कोसेणं चउवीसं सागरोवमाइं। हेट्ठिमउवरिमगेवेज्जविमाणेसु णं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा!

जहन्नेणं चउवीसं सागरोवमाइं उक्कोसेणं पंचवीसं सागरोवमाइं। मज्झिमहेट्ठिमगेवेज्जगविमाणेसु णं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं पणवीसं सागरोवमाइं, उक्कोसेणं छव्वीसं सागरोवमाइं। मज्झिममज्झिमगेवेज्जगविमाणेसु णं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं छव्वीसं सागरोवमाइं, उक्कोसेणं सत्तावीसं सागरोवमाइं। मज्झिमउवरिमगेवेज्जगविमाणेसु णं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं सत्तावीसं सागरोवमाइं, उक्कोसेणं अट्ठावीसं सागरोवमाइं। उवरिमहेट्ठिमगेवेज्जगविमाणेसु णं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं अट्ठावीसं सागरोवमाइं उक्कोसेणं एगूणतीसं सागरोवमाइं। उवरिममज्झिमगेवेज्जगविमाणेसु णं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं एगूणतीसं सागरोवमाइं, उक्कोसेणं तीसं सागरोवमाइं। उवरिमउवरिमगेवेज्जगविमाणेसु णं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं तीसं सागरोवमाइं, उक्कोसेणं एक्कतीसं सागरोवमाइं। विजयवेजयंतजयंतअपराजियविमाणेसु णं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं एक्कतीसं सागरोवमाइं, उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं। सव्वट्ठसिद्धे णं भंते! महाविमाणे देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! अजहण्णमणुक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं। से तं सुहुमे अद्धापलिओवमे। से त्तं अद्धापलिओवमे ॥सू० २०७॥

छाया—असुरकुमाराणां भदन्त देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता? गौतम? जघन्येन दशवर्षसहस्राणि, उत्कर्षेण सातिरेकं सागरोपमम्। असुरकुमारदेवीनां भदन्त! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता? गौतम! जघन्येन दशवर्षसहस्राणि, उत्कर्षेण अर्द्धपञ्चमानि पल्योपमानि। नागकुमाराणां भदन्त! देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता? गौतम! जघन्येन दशवर्षसहस्राणि, उत्कर्षेण देशोनानि

अब सूत्रकार असुरकुमार आदिकों की आयुस्थिति कहते हैं--

'असुरकुमाराणं भंते!' इत्यादि।

शब्दार्थ--(असुरकुमाराणं भंते! देवाणं केवइयकालं ठिई पण्णत्ता?) हे भदन्त! असुरकुमार देवों की स्थिति कितने काल तक की कही गई है? (गोयमा! जहन्नेणं दसवाससहस्साइं उक्कोसेणं साइरेगं सागरोवमं

उत्तरः—हे गौतम जघन्य से दश हजार वर्ष की और उत्कृष्ट से कुछ अधिक एक सागरोपम की कही गई है। (असुरकुमारदेवीणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता) हे भदन्त! असुरकुमार की देवियों की स्थिति कितनी कहीं गई है? (गोयमा! जहण्णेणं दसवाससहस्साइं उक्कोसेणं अद्धा पंचमाइं पलिओवमाइं)

उत्तर—हे गौतम! जघन्य से दश हजार वर्ष की और उत्कृष्ट से ४॥ साढे चार पल्योपम की कही गई है। 'नागकुमाराणं भंते!

હવે સૂત્રકાર અસુરકુમાર વગેરેની આયુસ્થિતિ કહે છે.

"असुरकुमाराणं भंते! ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ-(असुरकुमाराणं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता) હે ભદંત! અસુરકુમાર દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાલ સુધીની કહેવામાં આવી છે? (गोयमा! जहन्नेणं दसवाससहस्साइं उक्कोसेणं साइरेगं सागरोवमं)

ઉત્તર-હે ગૌતમ! જઘન્યથી દશ હજાર વર્ષ જેટલી અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક અધિક એક સાગરોપમ જેટલી કહેવામાં આવી છે. (असुरकुमारदेवीणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता) હે ભદંત! અસુરકુમારની દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી કહેવામાં આવી છે? (गोयमा! जहण्णेणं दसवाससहस्साइं उक्कोसेणं अद्धपंचमाइं पलिओवमाइं.)

ઉત્તર-હે ગૌતમ! જઘન્યથી દશ હજાર વર્ષની અને ઉત્કૃષ્ટથી ૪॥ પલ્યોપમ જેટલો કહેવામાં આવી છે. (नागकुमाराणं भंते! देवाणं केवइयं

द्विपल्योपमानि। नागकुमारीणां भदन्त! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता?, गौतम! जघन्येन दशवर्षसहस्राणि उत्कर्षेण देशोनं पल्योपमम्। एवं यथा नागकुमाराणां देवानां देवीनां च तथा यावद् स्तनितकुमाराणां देवानां देवीनां च भणितव्यम्। पृथिवीकायिकानां भदन्त! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता?

देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) हे भदन्त! नागकुमार देवों की कितनी स्थिति कही गई है?

उत्तरः—(गोयमा! जहन्नेणं दसवाससहस्साइं उक्कोसेणं देसूणाइं दुण्णि पलिओवमाइं) हे गौतम जघन्य से दश हजार वर्ष की और उत्कृष्ट से कुछ कम दो पल्योपम की। (नागकुमारीणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) हे भदन्त! नागकुमार की देवियों की कितनी स्थिति कही गई है?

उत्तरः—(गोयमा! जहन्नेणं दसवाससहस्साइं उक्कोसेणं देसूणं पलिओवमं) हे गौतम! जघन्य से दश हजार वर्ष की और उत्कृष्ट से कुछ कम एक पल्य की कही गई है (एवं जहा नागकुमाराणं, देवाणं देवीण य तहा जाव थणियकुमाराणं देवाणं देवीण य भाणियव्वं) जैसी नागकुमार देवों और उनकी देवियों की स्थिति कही है उसी प्रकार से

कालं ठिई पण्णत्ता?) હે ભદંત! નાગકુમાર દેવોની સ્થિતિ કેટલી કહેવામાં આવી છે?

ઉત્તર–(गोयमा! जहन्नेणं दसवाससहस्साइं उक्कोसेणं देसूणाइं दुण्णि पलिओवमाइ) હે ગૌતમ! જઘન્યથી દશ હજાર વર્ષની અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક કમ બે પલ્યોપમ જેટલી કહેવામાં આવી છે. (नागकुमारीणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) હે ભદંત! નાગકુમારની દેવીઓની સ્થિતિ કેટલી કહેવામાં આવી છે?

ઉત્તર–(गोयमा! जहन्नेणं दसवाससहस्साइं उक्कोसेणं देसूणं पलिओवमं) હે ગૌતમ! જઘન્યથી દશ હજાર વર્ષની અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક કમ એક પલ્ય જેટલી કહેવામાં આવી છે. (एवं जहा नागकुमाराणं देवाणं देवीण य तहा जाव थणियकुमाराणं देवाणं देवीण य भाणियव्वं) જે પ્રમાણે નાગકુાર દેવોની અને તેમની દેવીઓની સ્થિતિ કહેવામાં આવી છે, તે પ્રમાણે જ સ્તનિતકુમાર સુધીના દેવો અને તેમની દેવીઓની સ્થિતિ જાણવી જોઈએ. (पुढवीकाइ-

गौतम ? जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम् उत्कर्षेण द्वाविंशतिं वर्षसहस्राणि। सूक्ष्मपृथिवीकायिकानाम् औधिकानाम् अपर्याप्तानां पर्याप्तानां च त्रयाणामपि पृच्छा, गौतम! जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम् उत्कर्षेणापि अन्तर्मुहूर्तम्। बादरपृथिवीकायिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम् उत्कर्षेण द्वाविंशतिं वर्षसहस्राणि। अपर्याप्तकबादरपृथिवीकायिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येनापि अन्तर्मुहूर्तम् उत्कर्षेणापि अन्तर्मु-

---

स्तनितकुमार तक के देवों और उनकी देवियों की स्थिति जाननी चाहिये। (पुढवीकाइयाणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता) हे भदन्त! पृथिवीकायिक जीवों की स्थिति कितने काल तक की कही गई है?—

उत्तर—(गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बावीसं वाससहस्साइं) हे गौतम! पृथिवीकायिक जीवों की स्थिति जघन्य से अन्तर्मुहूर्त की और उत्कृष्ट से २२ हजार वर्ष की कही गई है। (सुहुमपुढवीकाइयाणं ओहियाणं अपज्जत्तयाणं पज्जत्तया ण य तिण्ह वि पुच्छा—गोयमा! जहन्ने णं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) सामान्य से सूक्ष्म पृथिवीकायिक जीवों की, अपर्याप्तक सूक्ष्म पृथिवीकायिक जीवों की एवं पर्याप्तक सूक्ष्मपृथिवीकायिक जीवों की स्थिति जघन्य और उत्कृष्ट दोनों प्रकार की अंतर्मुहूर्त्त की है। (बादरपुढवीकाइयाणं पुच्छा—गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बावीसं वाससहस्साइं) जो बादर पृथिवीकायिक जीव हैं—उनकी स्थिति, हे गौतम! जघन्य से तो अंतर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से २२, हजार वर्ष की है। (अपज्जत्तगबादरपुढविकाइयाणं पुच्छा—गोयमा! जहन्नेण वि अंतो

याणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता) હે ભદંત! પૃથિવીકાયિક જીવોની સ્થિતિ કેટલા કાલ સુધીની કહેવામાં આવી છે!

ઉત્તર-(गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बावीसं वाससहस्साइं) હે ગૌતમ! પૃથિવીકાયિક જીવોની સ્થિતિ જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્ત્તની અને ઉત્કૃષ્ટથી ૨૨ હજાર વર્ષ જેટલી કહેવામાં આવી છે. (सुहुमपुढवीकाइयाणं ओहियाणं अपज्जत्तयाणं पज्जत्तयाण य तिण्ह वि पुच्छा—गोयमा! जहन्नेणं अंतो मुहुत्त उक्कोसेण वि अंतो मुहुत्त) સામાન્યથી સૂક્ષ્મ પૃથિવીકાયિક જીવોની અપર્યાપ્તક સૂક્ષ્મ પૃથિવીકાયિક જીવોની અને પર્યાપ્તક સૂક્ષ્મ પૃથિવીકાયિક જીવોની સ્થિતિ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બન્ને પ્રકારથી અંતર્મુહૂર્ત્તની છે. (बादरपुढवीकाइयाणं पुच्छा गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बावीसं वाससहस्साइं) જે બાદર પૃથિવીકાયિક જીવો છે, તેમની સ્થિતિ હે ગૌતમ! જઘન્યથી તો અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૨૨ હજાર વર્ષ જેટલી છે. (अपज्जत्तगबादरपुढविकाइयाणं पुच्छा—गोयमा! जहन्नेण वि अंतो मुहुत्त

हूर्तम्। पर्याप्तकबादरपृथिवीकायिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अन्तर्मुहूर्त्तम् उत्कर्षेण द्वाविंशतिं वर्षसहस्राणि अन्तर्मुहूर्तोनानि। एवं शेषकायिकानामपि पृच्छावचनं भणितव्यम्। अप्कायिकानां जघन्येन अन्तर्मुहूर्त्तम्, उत्कर्षेण सप्तवर्षसह-

---

मुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतो मुहुत्तं) अपर्याप्तक जो बादरपृथिवीकायिक जीव है उनकी स्थिति जघन्य से और उत्कृष्ट से दोनों ही प्रकार से अंतर्मुहूर्त्त की है (पज्जत्तगबादरपुढवीकाइयाणं पुच्छा-गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बावीसं वाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं) जो पर्याप्तक बादर पृथिवीकायिक जीव हैं, उनकी स्थिति के विषय के प्रश्न का उत्तर-हे गौतम! इस प्रकार से है कि-इन जीवों की स्थिति जघन्य से अंतर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से अंतर्मुहूर्त कम २२, हजार वर्ष की है। (एवं सेसकाइयाणं वि पुच्छा वयणं भाणियव्वं) इसी प्रकार से अवशिष्टकायिक जीवों के विषय में भी प्रश्न करना चाहिये-तात्पर्य कहने का यह है कि जिस प्रकार पृथिवीकायिक जीवों के विषय में प्रश्न किया गया है उसी प्रकार से हे भदन्त! अप्कायिक आदि जीवों की स्थिति कितने काल की है-? इस प्रकार का प्रश्न उद्भावित कर लेना -और जो कुछ आगे अब कहा जा रहा है, उसे उत्तर पक्ष के रूप में लगाते जाना चाहिये-(आउकाइयाणं जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सत्तवाससहस्साइं) अप्कायिक जीवों की स्थिति जघन्य से

उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) અપર્યાપ્તક જે બાદર પૃથિવીકાયિક જીવો છે તેમની સ્થિતિ જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી બન્ને પ્રકારની અંતમુંહૂર્ત્તની છે. (पज्जत्तग बादरपुढवीकाइयाणं पुच्छा-गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बावीसं वाससहस्साइ अंतोमुहुत्तूणाइ) જે પર્યાપ્તક બાદર પૃથિવીકાયિક જીવો છે, તેમની સ્થિતિના સંબંધમાં જે પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે તેનો જવાબ આ પ્રમાણે છે. કે હે ગૌતમ! આ જીવોની સ્થિતિ જઘન્યથી અંતમુંહૂર્ત્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતમુંહૂર્ત્ત કમ ૨૨ હજાર વર્ષ જેટલી છે. (एवं सेसकाइयाणं वि पुच्छावयणं भाणियव्वं) આ પ્રમાણે અવશિષ્ટકાયિક જીવોના સંબંધમાં પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે, તેમજ હે ભદંત! અપ્કાયિક વગેરે જીવોની સ્થિતિ કેટલા કાલની છે? આ જાતનો પ્રશ્ન ઉદ્ભાવિત કરી લેવો અને જે કંઇ હવે પછી કહેવામાં આવે છે તેને ઉત્તરના રૂપમાં માની લેવું જોઈએ. (आउकाइयाण जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सत्तवाससहस्साइं) અપ્કાયિક જીવોની જઘન્યથી સ્થિતિ અંતમુંહૂર્ત્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૭

स्राणि। सूक्ष्माप्कायिकानाम् औधिकानां पर्याप्तकानाम् अपर्याप्तकानां त्रयाणामपि जघन्येनापि अन्तर्मुहूर्तम्। उत्कर्षेणापि अन्तर्मुहूर्तम्, बादराप्कायिकानां यथा औधिकानां। अपर्याप्तकबादराप्कायिकानां जघन्येनापि अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेणापि अन्तर्मुहूर्तम्। पर्याप्तक बादराप्कायिकानां जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेण सप्तवर्ष-

---

अंतर्मुहूर्त की है और उत्कृष्ट से ७ सात हजार वर्ष की है। (सुहुमआउकाइयाणं ओहियाणं पज्जत्तगाणं तिण्ह वि जहण्णेण वि अंतो मुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्त) अप्कायिक जीव पृथिवीकायिक जीव की तरह दो प्रकार के होते हैं-एक सूक्ष्म अप्कायिक और दूसरे बादर अप्कायिक। ये दोनों प्रकार के जीव पर्याप्त और अपर्याप्त के भेद से दो दो प्रकार के और होते है। इसलिये सामान्यरूप से सूक्ष्म अप्कायिक जीवों की पर्याप्त सूक्ष्म अप्कायिक जीवों की एवं अपर्याप्त सूक्ष्म अप्कायिक जीवों की जघन्य और उत्कृष्ट दोनों प्रकार की स्थिति अंतर्मुहूर्त की है। (बादरआउकाइयाणं जहा ओहियाणं) तथा जो बादर अप्कायिक जीव है, उनकी जघन्य और उत्कृष्ट स्थिति सामान्य अप्कायिक जीवों के जैसी है। (अपज्जत्तगबायर आउकाइयाणं जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) बादर अप्कायिक जीवों में जो अपर्याप्तक बादर अप्कायिक जीव हैं,

---

હજાર વર્ષ જેટલી છે. (सुहुम आउकाइयाणं ओहियाणं पज्जत्तगाणं अपज्जत्तगाणं तिण्ह वि जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) અપ્કાયિક જીવો પૃથિવીકાયિક જીવોની જેમ બે પ્રકારના હોય છે. એક સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક અને બીજા બાદર અપ્કાયિક આ બન્ને પ્રકારના જીવો પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્તકના ભેદથી બબ્બે પ્રકારના હોય છે. એથી સામાન્ય રૂપથી સૂક્ષ્મ અપકાયિક જીવોની પર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક જીવોની અને અપર્યાપ્ત સૂક્ષ્મ અપકાયિક જીવોની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બન્ને પ્રકારની સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે. (बादर आउकाइयाणं जहा ओहियाणं) તેમજ જે બાદર અપ્કાયિક જીવો છે, તેમની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સામાન્ય અપ્કાયિક જીવો જેવી જ છે. (अपज्जत्तग बादरआउकाइयाणं जहण्णेणं वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) બાદર અપ્કાયિક જીવોમાં જે અપર્યાપ્ત બાદર અપ્કાયિક જીવો છે, તેમની સ્થિતિ જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અન્તર્મુહૂર્તની છે (पज्जत्तगबादरआउकाइयाणं जहण्णेण अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सत्त-

सहस्राणि अन्तर्मुहूर्तोनानि। तेजस्कायिकानां जघन्येन अन्तर्मुहूर्त्तम्, उत्कर्षेण त्रीणि रात्रिन्दिवानि सूक्ष्मतेजस्कायिकानाम् औधिकानाम् अपर्याप्तकानां पर्याप्तकानां त्रयाणामपि जघन्येनापि अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेणापि अन्तर्मुहूर्तम्। बादरतेजस्कायिकानां जघन्येन अन्तर्मुहूर्त्तम्, उत्कर्षेण त्रीणि रात्रिन्दिवानि अपर्याप्तकबादरतेजस्कायिकानां जघन्येनापि अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेणापि अन्त-

---

उनकी स्थिति जघन्य से तो अंतर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से भी अन्तर्मुहूर्त की है। 'पज्जत्तगबादरआउकाइयाणं जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं सत्तवाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं' बादर अप्कायिक जीवों में जो पर्याप्तक बादरअप्कायिक जीव हैं उनकी स्थिति जघन्य से तो अंतर्मुहूर्त की है और उत्कृष्ट से एक अन्तर्मुहूर्त्त कम ७ सात हजार वर्ष की है। (तेउकाइयाणं जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि राइंदियाइं) तेजस्कायिक की स्थिति जघन्य से एक अंतर्मुहूर्त्त की और उत्कृष्ट से तीन अहोरात्र की है। (सुहुमतेउकाइयाणं ओहियाणं अपज्जत्तगाणं पज्जत्तगाणं तिण्ह वि जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) सामान्यरूप से सूक्ष्म तेजस्कायिक जीवों की अपर्याप्तक सूक्ष्म तेजस्कायिक जीवों की और पर्याप्तक सूक्ष्म तेजस्कायिक जीवों की स्थिति जघन्य से भी अन्तर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से भी अन्तर्मुहूर्त्त की है। (बादर तेउकाइयाणं जहण्णेण अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि राइंदियाइं) जो तेजस्कायिक जीवों में बादर तेजस्कायिक जीव हैं उनकी जघन्य से तो स्थिति एक अंतर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से तीन अहोरात्र की है। (अपज्जत्तगबादरतेउकाइयाणं जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतो-

---

वाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं) બાદર અપ્કાયિક જીવોમાં જે પર્યાપ્તક બાદર અપ્કાયિક જીવો છે, તેમની સ્થિતિ જઘન્યથી તો અંતર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટથી એક અન્તર્મુહૂર્ત્ત કમ સાત હજાર વર્ષ જેટલી છે. (तेउकाइयाणं जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि राइंदियाइं) તેજઃકાયની સ્થિતિ જઘન્યથી એક અંતર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ અહોરાત્ર જેટલી છે. (सुहुमतेउकाइयाणं ओहियाणं अपज्जत्तगाणं पज्जत्तगाणं तिण्ह वि जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) સામાન્ય રૂપથી સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક જીવોની અપર્યાપ્તક સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક જીવોની અને પર્યાપ્તક સૂક્ષ્મ તેજસ્કાયિક જીવોની સ્થિતિ જઘન્યથી પણ અન્તર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અન્તર્મુહૂર્તની છે. (बादर तेउकाइयाणं जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि राइंदियाइं) જે તેજસ્કાયિક જીવોમાં બાદર તૈજસ્કાયિક જીવો છે, તેમની જઘન્યથી તો સ્થિતિ એક અંતર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ અહોરાત્ર જેટલી છે. (अपज्जत्तगबादरतेउकाइयाणं जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमु-

मुहूर्तम्। पर्याप्तकबादरतेजस्कायिकानां जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेण त्रीणि रात्रिन्दिवानि अन्तर्मुहूर्तोनानि। वायुकायिनां जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेण त्रीणि वर्षसहस्राणि। सूक्ष्मवायुकायिकानाम् औधिकानाम् अपर्याप्तकानां पर्याप्तकानां च त्रयाणामपि जघन्येनापि अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेणापि अन्तर्मुहूर्त्तम्। बादरवायुकायिकानां जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेण त्रीणि वर्ष-

मुहुत्त) जो तैजसकायिक जीवों में अपर्याप्तक बादर तैजसकायिक जीव हैं। उनकी जघन्य से भी अन्तर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से भी अन्तर्मुहूर्त्त की है। (पज्जत्तगबादरतेउकायइयाणं जहण्णेणं अंतो मुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि राइंदियाइं अंतोमुहुत्तूणाइं) तैजसकायिक जीवों में जो पर्याप्तक बादर तैजसकायिक जीव हैं उनकी स्थिति जघन्य से एक अंतर्मुहूर्त की है और उत्कृष्ट से तो एक अंतर्मुहूर्त्त कम तीन अहोरात्र की है। (वाउकाइयाणं जहण्णेणं अंतो मुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि वाससहस्साइं) वायुकायिक जीवों की स्थिति जघन्य से तो अन्तर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से तीन हजार वर्ष की है। (सुहुमवाउकाइयाणं ओहियाणं अपज्जत्तगाणं पज्जत्तगाण य तिण्ह वि जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं वि अंतो मुहुत्तं) सामान्य से सूक्ष्म वायुकायिक जीवों की अपर्याप्तक और पर्याप्तक सूक्ष्मवायुकायिक जीवों की स्थिति जघन्य से और उत्कृष्ट से एक अंतर्मुहूर्त्त की है। (बादरवायुकाइयाणं जहण्णेण अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं

हुत्त) જે તેજસ્કાયિક જીવોમાં અપર્યાપ્તક બાદર તેજસ્કાયિક જીવો છે. તેમની સ્થિતિ જઘન્યથી પણ અન્તર્મુહૂર્ત્ત જેટલી છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે (पज्जत्तगबादरतेउकाइयाणं जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि राइंदियाइं अंतोमुहुत्तूणाइं) તેજસ્કાયિક જીવોમાં જે પર્યાપ્ત બાદર તેજસ્કાયિક જીવો છે, તેમની સ્થિતિ જઘન્યથી તો એક અન્તર્મુહૂર્ત્ત કમ ત્રણ અહોરાત્ર જેટલી છે. (वउकाइयाणं जहण्णेण अंतोमुहुत्त उक्कोसेणं तिण्णि वाससहस्साइ) વાયુકાયિક જીવોની સ્થિતિ જઘન્યથી તો અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ હજાર વર્ષ જેટલી છે. (सुहुमवाउकाइयाण ओहियाणं अपज्जत्तगाणं पज्जत्तगाणं य तिण्ह वि जहण्णेणं वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं वि अंतोमुहुत्तं) સામાન્યથી સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક જીવોની અપર્યાપ્તક અને પર્યાપ્તક સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક જીવોની સ્થિતિ જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી એક અંતર્મુહૂર્ત્ત જેટલી જ છે. (बादरवाउकाइयाणं जहण्णेणं अंतोमुहुत्त उक्कोसेण तिण्णि वास

सहस्राणि । अपर्याप्तकबादरवायुकायिकानां जघन्येनापि अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेणापि अन्तर्मुहूर्तम् । पर्याप्तकबादरवायुकायिकानां जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम् उत्कर्षेण त्रीणि वर्षसहस्राणि अन्तर्मुहूर्तोनानि । वनस्पतिकायिकानां जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेण दशवर्षसहस्राणि । सूक्ष्मवनस्पतिकायिकानाम् औधिकानाम् अपर्याप्तकानां पर्याप्तकानां च त्रयाणामपि जघन्येनापि अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेणापि अन्तर्मुहूर्तम् ।

तिण्णि वाससहस्साइं) बादर वायुकायिक जीवों की स्थिति जघन्य से एक अन्तर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से तीन हजार वर्ष की है। (अपज्जत्तगबादरवाउकाइयाणं जहन्नेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) अपर्याप्तक बादरवायुकायिक जीवों की जघन्य और उत्कृष्ट स्थिति एक अन्तर्मुहूर्त्त की है। (पज्जत्तग बादरवायुकाइयाणं जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि वाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं) पर्याप्तक वायुकायिक जीवों की जघन्य से तो स्थिति एक अन्तर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से अन्तरमुहूर्त्त कम तीन हजार वर्ष की है। (वणस्सइकाइयाणं जहण्णेणं अंतो मुहुत्तं उक्कोसेणं दसवाससहस्साइं) वनस्पतिकायिक जीवों की स्थिति जघन्य से एक अन्तर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से दस हजार वर्ष की है। (सुहुमवणस्सइकाइयाणं ओहियाणं अपज्जत्तगाणं पज्जत्तगाणय तिण्ह वि जहण्णे वि अंतो मुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतो मुहुत्तं) सूक्ष्म वनस्पतिकायिक जीवों की अपर्याप्तक वनस्पतिकायिक जीवों की और पर्याप्तक वनस्पतिकायिक

सहस्साइं) બાદર વાયુકાયિક જીવોની સ્થિતિ જઘન્યથી એક અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ હજાર વર્ષ જેટલી છે (अपज्जत्तगबादरवाउकाइयाण जहन्नेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्त) અપર્યાપ્તક બાદરવાયુકાયિક જીવોની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક અન્તર્મુહૂર્ત્ત જેટલી છે. (पज्जत्तगबादरवायुकाइयाणं जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण तिण्णि वाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं) પર્યાપ્ત વાયુકાયિક જીવોની જઘન્યથી તો એક અંતર્મુહૂર્ત્ત જેટલી સ્થિતિ છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુહૂર્ત્ત કમ ત્રણ હજાર વર્ષ જેટલી છે. (वणस्सइकाइयाण जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं दसवाससहस्साइं) વનસ્પતિકાયિક જીવોની સ્થિતિ જઘન્યથી એક અન્તર્મુહૂર્ત્ત જેટલી છે અને ઉત્કૃષ્ટથી દશ હજાર વર્ષ જેટલી છે (सुहुमवणस्सइकाइयाणं ओहियाणं अपज्जत्तगाणं पज्जत्तगाण य तिण्ह वि जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्त) સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક જીવોની અપર્યાપ્તક વનસ્પતિકાયિક જીવોની અને પર્યાપ્તક

बादरवनस्पतिकायिकानां जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेण दशवर्षसहस्राणि। अपर्याप्तकबादरवनस्पतिकायिकानां जघन्येनापि अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेणापि अन्तर्मुहूर्तम्। पर्याप्तकबादरवनस्पतिकायिकानां जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम् उत्कर्षेण दशवर्षसहस्राणि अन्तर्मुहूर्तोनानि। द्वीन्द्रियाणां भदन्त! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता? गौतम जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेण द्वादशसंवत्सरान्। अपर्याप्तकद्वीन्द्रियाणां

जीवों की स्थिति जघन्य से और उत्कृष्ट से एक अन्तर्मुहूर्त्त की है। (बादरवणस्सइकाइयाणं जहण्णेणं अंतो मुहुत्तं उक्कोसेणं दसवाससहस्साइं) बादरवनस्पतिकायिक जीवों की स्थिति जघन्य से एक अन्तर्मुहूर्त की है और उत्कृष्ट से दस हजार वर्ष की है। (अपज्जत्तग बादरवणस्सइकाइयाणं जहण्णेग वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) अपर्याप्तक बादरवनस्पतिकायिक जीवों की स्थिति जघन्य से भी एक अंतर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से भी एक अन्तर्मुहूर्त्त की है। (पज्जत्तगबादरवणस्सइ काइयाणं जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं दसवाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं) पर्याप्तक बादर वनस्पतिकायिक जीवों की जघन्य से स्थिति तो एक अन्तरमुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से अन्तर्मुहूर्त्त कम दश हजार वर्ष की है। (बेइंदिया णं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता) हे भदन्त! द्वीन्द्रिय जीवों की स्थिति कितने काल तक की कही गई है?

उत्तर—(गोयमा! जहण्णेणं अंतो मुहुत्तं उक्कोसेणं बारस संवच्छ-

વનસ્પતિકાયિક જીવોની સ્થિતિ જઘન્યથી અને ઉત્કૃષ્ટથી એક અન્તર્મુહૂર્ત્ત જેટલી છે. (बादरवणस्सइकाइयाणं जहण्णेण अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं दसवाससहस्साइं) બાદર વનસ્પતિકાયિક જીવોની સ્થિતિ જઘન્યથી એક અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૦ હજાર વર્ષ જેટલી છે (अपज्जत्तगबादरवणस्सइकाइयाणं जहण्णेग वि अंतोमुहुत्त उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) અપર્યાપ્તક બાદર વનસ્પતિકાયિક જીવોની સ્થિતિ જઘન્યથી પણ એક અંતર્મુહૂર્ત્તની છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ એક અન્તર્મુહૂર્તની છે (पज्जत्तगबादरवणस्सइकाइयाणं जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं दसवाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं) પર્યાપ્તક બાદર વનસ્પતિકાયિક જીવોની જઘન્યની અપેક્ષાએ સ્થિતિ તો એક અંતર્મુહૂર્ત્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત્ત કમ દશ હજાર વર્ષ જેટલી છે. (बेइंदियाणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता) હે ભદંત! દ્વીન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ કેટલા કાળ સુધીની કહેવામાં આવી છે?

ઉત્તર-(गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बारससंवच्छराणि) હે

पृच्छा, गौतम ! जघन्येनापि अन्तर्मुहूर्त्तम्, उत्कर्षेणापि अन्तर्मुहूर्त्तम्, पर्याप्तकद्वीन्द्रियाणां जघन्येन अन्तर्मुहूर्त्तम्, उत्कर्षेण द्वादशसंवत्सरान् अन्तर्मुहूर्त्तोनान्। त्रीन्द्रियाणां पृच्छा गौतम ! जघन्येन अन्तर्मुहूर्त्तम्, उत्कर्षेण एकोनपञ्चाशत् रात्रिन्दिवानि। अपर्याप्तक त्रीन्द्रियाणां पृच्छा, गौतम ! जघन्येनापि अन्तर्मुहूर्त्तम्, उत्कर्षेणापि अन्तर्मुहूर्त्तम्। पर्याप्तकत्रीन्द्रियाणां पृच्छा गौतम ! जघन्येन अन्तर्मुहूर्त्तम्, उत्कर्षेण एकोनपञ्चाशत् रात्रिन्दिवानि अन्तर्मुहूर्त्तोनानि। चतुरिन्द्रियाणां भदन्त !

राणि) हे गौतम ! जघन्य से तो द्वीन्द्रिय जीवो की स्थिति एक अन्तमुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से १२ वर्ष की है। (अपज्जत्तगबेइंदियाणं पुच्छा–गोयमा ! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि मुहुत्तं) अपर्याप्तक दोइन्द्रिय जीवों की स्थिति हे गौतम ! जघन्य से भी अन्तमुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से भी अन्तमुहूर्त्त की है। (पज्जत्तगबेइंदियाणं जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण अंतोमुहुत्तूणाइं बारस संवच्छराणि) पर्याप्तक दो इन्द्रिय जीवों की स्थिति जघन्य से अंतमुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से अन्तरमुहूर्त्त कम १२ वर्ष की है। (ते इंदियाणं पुच्छा गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं एगूणपण्णासं राइंदियाइं) ते इन्द्रिय जीवों की स्थिति हे गौतम ! जघन्य से अंतमुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से ४९ अहोरात्र की है। (अपज्जत्तगतेइंदियाणं पुच्छा–गोयमा ! जहण्णेण वि अंतो मुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतो मुहुत्तं) अपर्याप्तक ते इन्द्रिय जीवों की स्थिति जघन्य से भी अन्तमुहूर्त्त की और उत्कृष्ट से भी अन्तमुहूर्त्त की है। (पज्जत्तगतेइंदियाणं

ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષાએ તો દ્વીન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ એક અન્તમુહૂર્ત્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧૨ વર્ષ જેટલી છે. (अपज्जत्तगबेइंदियाणं पुच्छा–गोयमा ! जहण्णेणं वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) અપર્યાપ્તક બે ઇન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ હે ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષાએ પણ અન્તમુહૂર્ત્ત છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ પણ અન્તમુહૂર્ત્તની છે. (पज्जत्तगबेइंदियाणं जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तूणाइं बारससंवच्छराणि) પર્યાપ્તક બે ઇન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ અંતમુહૂર્ત્ત જેટલી છે અને ઉત્કૃષ્ટથી અન્તમુહૂર્ત્ત કમ ૧૨ વર્ષ જેટલી છે. (तेइंदियाणं पुच्छा गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्त उक्कोसेणं एगूणपण्णास राइंदियाइ) તેઇન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ હે ગૌતમ ! જઘન્યથી અન્તમુહૂર્ત્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ૪૯ અહોરાત્ર જેટલી છે. (अपज्जत्तग तेइंदियाणं पुच्छा गोयमा ! जहण्णेणं वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) અપર્યાપ્તક તેઇન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ પણ અન્તમુહૂર્ત્તની છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અંતમુહૂર્ત્તની

कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता? गौतम! जघन्येन अन्तर्मुहूर्त्तम्, उत्कर्षेण षण्मासान्। अपर्याप्तकचतुरिन्द्रियाणां पृच्छा, गौतम! जघन्येनापि अन्तर्मुहूर्त्तम्, उत्कर्षेणापि अन्तर्मुहूर्त्तम्। पर्याप्तकचतुरिन्द्रियाणां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अन्तर्मुहूर्त्तम्, उत्कर्षेण षण्मासान्, अन्तर्मुहूर्त्तोनान्। पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां भदन्त! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता? गौतम जघन्येन अन्तर्मुहूर्त्तम्, उत्कर्षेण त्रीणि

पुच्छा-गोयमा जहण्णेणं अंतो मुहुत्तं उक्कोसेण अंतोमुहुत्तूणाइं एगूण पण्णासं राइंदियाइं) पर्याप्तक तेइन्द्रिय जीवों की स्थिति जघन्य से तो अन्तर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से अन्तर्मुहूर्त्त कम ४९ दिन की है। (चउरिंदियाणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) हे भदन्त! चौइन्द्रिय जीवों की स्थिति कितने काल की कही गई है?

उत्तर—गोयमा! जहण्णेणं अंतो मुहुत्तं उक्कोसेणं छम्मासा) हे गौतम! जघन्य से तो अन्तर्मुहूर्त्त की कही गई-है और उत्कृष्ट से छह महिने की गई है। (अपज्जत्तगचउरिंदियाणं पुच्छा-गोयमा! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) अपर्याप्तक चौइन्द्रिय जीवों की स्थिति जघन्य से भी अन्तर्मुहूर्त की कही गई है और उत्कृष्ट से भी अन्तर्मुहूर्त्त की कही गई है। (पज्जत्तगचउरिंदियाणं पुच्छा-गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तूणा छम्मासा) पर्याप्तक चौइन्द्रिय जीवों की स्थिति जघन्य से तो अन्तर्मुहूर्त की है-और उत्कृष्ट से अंतर्मुहूर्त

છે. (पज्जत्तगतेइंदियाणं पुच्छा-गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तूणाइं एगूणपण्णासं राइदियाइ) પર્યાપ્તક તેઇન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ જઘન્યથી તો અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ અન્તર્મુહૂર્ત્ત કમ ૪૯ દિવસ જેટલી છે. (चउरिंदियाणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता)? હે ભદંત! ચૌ ઇન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ કેટલા કાલની કહેવામાં આવી છે?

ઉત્તર—(गोयमा! जहण्णेण अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं छम्मासा) હે ગૌતમ! જઘન્યની અપેક્ષાએ તો અન્તર્મુહૂર્ત્તની કહેવામાં આવી છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ૭ માસની કહેવામાં આવી છે. (अपज्जत्तगचउरिंदियाण पुच्छा-गोयमा! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतो मुहुत्तं) અપર્યાપ્તક ચૌઇન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ પણ અન્તર્મુહૂર્ત્ત જેટલી કહેવામાં આવી છે. અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ પણ અન્તર્મુહૂર્ત્ત જેટલી કહેવામાં આવી છે. (पज्जत्तगचउरिंदियाण पुच्छा-गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण अंतोमुहुत्तूणा छम्मासा) પર્યાપ્તક ચૌઇન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો અન્તર્મુહૂર્ત્ત જેટલી છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત્ત કમ ૭

पल्योपमानि। जलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां भदन्त! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ताः? गौतम! जघन्येन अन्तर्मुहूर्त्तम्, उत्कर्षेण पूर्वकोटिः। संमूर्च्छिमजलचर-पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अन्तर्मुहूर्त्तम्, उत्कर्षेण

कम छह मास की है। (पंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) हे भदन्त! पंचेन्द्रियतिर्यञ्चों की स्थिति कितने काल की कही गई है?

उत्तरः—(गोयमा–जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि पलिओवमाइं) हे गौतम पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चों की स्थिति जघन्य से तो अन्त मुंहूर्त्त की कही गई है उत्कृष्ट से तीन पल्योपम की कही गई है। (जलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) हे भदन्त! जो जलचर तिर्यञ्च पंचेन्द्रियजीव हैं उनकी स्थिति कितने काल की प्रज्ञप्त हुई है?

उत्तरः—(गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी) हे गौतम! जलचर तिर्यञ्चपंचेन्द्रिय जीवों की स्थिति जघन्य से तो अन्तर्मुहूर्त की प्रज्ञप्त हुई है और उत्कृष्ट से एक पूर्वकोटि की अर्थात् एक करोड़ पूर्व की। (संमुच्छिमजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी) जो जल-

---

માસ જેટલી છે. (पंचेंदियतिरिक्खजोणियोणं भते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) હે ભદંત! પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની સ્થિતિ કેટલા કાલ જેટલી કહેવામાં આવી છે?

ઉત્તર—(गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्त उक्कोसेणं तिण्णि पलिओवमाइं) હે ગૌતમ! પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો અન્તર્મુહૂર્ત્તની કહેવામાં આવી છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ પલ્યોપમ જેટલી કહેવામાં આવી છે. (जलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) હે ભદંત! જે જલચર તિર્યંચ જીવો છે, તેમની સ્થિતિ કેટલા કાલની પ્રજ્ઞપ્ત થયેલી છે?

ઉત્તર–(गोयमा! जहण्णेण अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी) હે ગૌતમ! જલચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવોની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો અન્તર્મુહૂર્ત્તની પ્રજ્ઞપ્ત થયેલી છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ પણ એક પૂર્વ કોટિની એટલે કે એક કરોડ પૂર્વની પ્રજ્ઞપ્ત થયેલી છે. (संमुच्छिमजलयरपंचेंदियतिरिक्ख-जोणियाणं पुच्छा गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी) હે ગૌતમ!

पूर्वकोटिः। अपर्याप्तकसंमूर्छिमजलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येनापि अन्तर्मुहूर्त्तम्, उत्कर्षेणापि अन्तर्मुहूर्त्तम्। पर्याप्तकसंमूर्छिमजलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा गौतम! जघन्येन अन्तर्मुहूर्त्तम् उत्कर्षेण पूर्वकोटिं अन्तर्मुहूर्त्तोना। गर्भव्युत्क्रान्तिकजलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अन्तर्मुहूर्त्तम्, उत्कर्षेण पूर्वकोटिः। अपर्याप्तकगर्भव्युत्क्रान्तिक-

चर तिर्यञ्च पचेन्द्रिय जीव संमूर्छिमजन्मवाले हैं उनकी स्थिति जघन्य से अंतमुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से १ करोड पूर्व की है। (अपज्जत्तगसंमुच्छिमजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा—गोयमा! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) संमूर्छिमजन्मवाले जलचर पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च जीवों में जो अपर्याप्तक संमूर्छिमजन्मवाले जलचर पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च जीव है उनकी स्थिति जघन्य और उत्कृष्ट दोनों प्रकार से अंतर्मुहूर्त्त की है। (पज्जत्तयसंमुच्छिमजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा—गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तूणा पुव्वकोडी) जो पर्याप्तक संमूर्छिम पंचेन्द्रिय जलचर तिर्यञ्च है, उनकी स्थिति जघन्य से तो अंतर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से अंतर्मुहूर्त्तकम एक करोडपूर्व की है। (गब्भवक्कंतियजलयरपचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा—गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी) गर्भजन्मवाले जो पंचेन्द्रिय जलचरतिर्यञ्च है, उनकी स्थिति हे गौतम जघन्य

જે જલચર પંચેન્દ્રિય જીવો સંમૂર્છિમ જન્મવાળા છે તેમની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ અંતર્મુહૂર્ત્તની છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧ કરોડ પૂર્વની છે. (अपज्जत्तगसंमुच्छिमजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा—गोयमा! जहण्णेणं वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) સંમૂર્છિમ જન્મવાળા જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોમાં જે અપર્યાપ્તક સંમૂર્છિમ જન્મવાળા જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવો છે, તેમની સ્થિતિ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ બન્ને પ્રકારે અંતર્મુહૂર્તની છે (पज्जत्तयसंमुच्छिमजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तूणा पुव्वकोडी) જે પર્યાપ્ત સંમૂર્છિમ પંચેન્દ્રિય જલચર તિર્યંચો છે, તેમની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો અંતર્મુહૂર્ત્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત્ત ન્યૂન એક કરોડ પૂર્વ જેટલી છે (गब्भवक्कंतियजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा गोयमा!—जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी) ગર્ભજન્મવાળા જે પંચેન્દ્રિય જલચર તિર્યંચો છે, તેમની સ્થિતિ હે ગૌતમ! જઘન્યની અપેક્ષાએ તો અંતર્મુ-

जलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येनापि अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेणापि अन्तर्मुहूर्तम्। पर्याप्तकगर्भव्युत्क्रान्तिक, जलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेण पूर्वकोटिः, अन्तर्मुहूर्तोना। चतुष्पदस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि। संमूर्च्छिमचतुष्पदस्थलचरपञ्चेन्द्रिय-

---

से तो अंतर्मुहूर्त की है और उत्कृष्ट से १ एक कोड़ पूर्व की है। (अपज्जत्तगगब्भवक्कंतियजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) जो अपर्याप्तक गर्भजन्मवाले जलचर तिर्यञ्चपंचेन्द्रिय जीव है, उनकी स्थिति जघन्य से और उत्कृष्ट से दोनों प्रकार से भी अंतर्मुहूर्त की है। (पज्जत्तगगब्भवक्कंतियजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तूणा पुव्वकोडी) जो गर्भजन्मवाले पंचेन्द्रिय जलचर तिर्यञ्चपर्याप्तक हैं, उनकी स्थिति जघन्य से तो अंतर्मुहूर्त की है, और उत्कृष्ट से अंतर्मुहूर्तन्यून एक करोड़पूर्व की है। (चउप्पयथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं तिण्णि पलिओवमाइं) जो थलचर पंचेन्द्रियतिर्यञ्च चतुष्पद हैं, उनकी स्थिति जघन्य से अंतर्मुहूर्त की है और उत्कृष्ट तीन पल्योपम की है। (संमुच्छिमचउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा गोयमा! जहण्णेणं

हूर्त्त જેટલી છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૧ કરોડ પૂર્વ જેટલી છે (अपज्जत्तग गब्भवक्कंतियजलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाण पुच्छा-गोयमा! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) જે અપર્યાપ્તક ગર્ભજન્મવાળા જલચર તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવો છે, તેમની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ પણ અંતર્મુહૂર્ત્ત જેટલી છે. (पज्जत्तगगब्भवक्कंतिय जलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा! जहण्णेण अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तूणा पुव्वकोडी) જે ગર્ભજન્મવાળા પંચેન્દ્રિય જલચર તિર્યંચ અપર્યાપ્તકો છે, તેમની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો અંતર્મુહૂર્ત્તની છે, અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત ન્યૂન એક કરોડ પૂર્વની છે. (चउप्पयथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाण पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि पलिओवमाइ) જે થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ ચતુષ્પદો છે, તેમની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ અંતર્મુહૂર્ત્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ પલ્યોપમ જેટલી છે. (संमुच्छिमचउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणि-

तिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम ! जघन्येन अन्तर्मुहूर्त्तम्, उत्कर्षेण चतुरशीतिं वर्षसहस्राणि। अपर्याप्तकसंमूर्च्छिमचतुष्पदस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम ! जघन्येनापि अन्तर्मुहूर्त्तम्, उत्कर्षेणापि अन्तर्मुहूर्त्तम्। पर्याप्तकसंमूर्च्छिमचतुष्पदस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा गौतम ! जघन्येन अन्तर्मुहूर्त्तम्, उत्कर्षेण चतुरशीतिवर्षसहस्राणि अन्तर्मुहूर्तोनानि। गर्भव्युत्क्रान्तिकचतुष्पदस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा गौतम ! जघन्येन अन्तर्मुहूर्त्तम्,

---

अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं चउरासीइं वाससहस्साइं) जो थलचरचतुष्पद तिर्यञ्च पंचेन्द्रिय जीव संमूर्च्छिमजन्मवाले हैं उनकी स्थिति जघन्य से तो अंतर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से चौरासी हजार वर्ष की है। (अपज्जत्तयसंमुच्छिमचउप्पयथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा ! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) जो थलचर चतुष्पद तिर्यञ्च पंचेन्द्रिय जीव संमूर्च्छिमजन्मवाले हैं-और अपर्याप्तक हैं, इनकी स्थिति जघन्य से भी अंतर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से भी अन्तर्मुहूर्त की है। (पज्जत्तयसंमुच्छिमचउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं चउरासीइं वाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं) संमूर्च्छिम जन्मवाले जो चतुष्पद थलचर पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च जीव पर्याप्तक हैं, इनकी जघन्य स्थिति तो अंतर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट स्थिति अंतर्मुहूर्त्तकम ८४ चौरासी हजार वर्ष की है। (गब्भवक्कंतियचउप्पयथलयरपंचेंदियतिरिक्खजो-

---

याण पुच्छा गोयमा ! जहण्णेण अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं चउरासीइं वाससहस्साइं) જે થલચર ચતુષ્પદ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવો સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા છે, તેમની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો અંતર્મુહૂર્ત્ત જેટલી છે. અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ૮૪ હજાર વર્ષ જેટલી છે. (अपज्जत्तयसमुच्छिमचउप्पय थलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा ! जहण्णेणं वि अंतोमुहुत्त उक्कोसेणं वि अंतोमुहुत्तं) જે થલચર ચતુષ્પદ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવ સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા છે અને અપર્યાપ્તક છે, તેમની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ પણ અંતર્મુહૂર્ત્ત જેટલી છે, અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ પણ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે (पज्जत्तयसमुच्छिमचउप्पयथलयरपंचेदियतिरिक्खजोणियाण पुच्छा-गोयमा ! जहण्णेण अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण चउरासीइं वाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइ) સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા જે ચતુષ્પદ થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ પર્યાપ્તક જીવો છે, તેમની જઘન્ય સ્થિતિ તો અંતર્મુહૂર્ત્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત્ત ન્યૂન ૮૪ હજાર વર્ષની છે (गब्भवक्कंतिय

उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि। अपर्याप्तकगर्भव्युत्क्रान्तिकचतुष्पदस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येनापि अन्तर्मुहूर्त्तम्, उत्कर्षेणापि अन्तर्मुहूर्त्तम्। पर्याप्तकगर्भव्युत्क्रान्तिकचतुष्पदस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अन्तर्मुहूर्त्तम्, उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि अन्तर्मुहूर्त्तोनानि। उरःपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अन्तर्मुहूर्त्तम्, उत्कर्षेण पूर्वकोटिः। संमूर्च्छिमोरःपरिसर्पस्थलचर-

णियाणं पुच्छा-गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि पलिओवमाइं) गर्भजन्मवाले जो चतुष्पद थलचर पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चजीव हैं, उनकी जघन्य स्थिति अंतर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट स्थिति तीन पल्योपम की है (अपज्जत्तगगब्भवक्कंतिय चउप्पयथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) गर्भजन्मवाले जो चतुष्पदथलचरपंचेन्द्रियतिर्यञ्चजीव अपर्याप्तक हैं, उनकी जघन्य स्थिति भी अंतर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट स्थिति भी अंतर्मुहूर्त्त की है। (पज्जत्तगगब्भवक्कंतियचउप्पयथलयर पंचिंदिय तिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अंतो मुहुत्तूणाइं तिण्णि पलिओवमाइं) गर्भजन्मवाले जो चतुष्पद थलचरपंचेन्द्रिय तिर्यञ्च जीव पर्याप्तक हैं, उनकी जघन्य स्थिति तो अंतर्मुहूर्त की है और उत्कृष्ट स्थिति अंतर्मुहूर्त्त कम तीन पल्योपम की है। (उरपरिसप्पथलयरपचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-

चउप्पयथलयरपंचेदियतिरिक्खजोणियाण पुच्छा-गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण तिण्णि पलिओवमाइ) ગર્ભજન્મવાળા જે ચતુષ્પદ થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવો છે, તેમની જઘન્ય સ્થિતિ અંતમુહૂર્ત્ત જેટલી છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ પલ્યોપમ જેટલી છે. (अपज्जत्तगगब्भवक्कंतियचउप्पयथलयरपचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा! जहण्णेणं वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) ગર્ભજન્મવાળા જે ચતુષ્પદ થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવો અપર્યાપ્તક છે, તેમની જઘન્ય સ્થિતિ પણ અંતર્મુહૂર્ત્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ પણ અંતર્મુહૂર્ત્તની છે (पज्जत्तगगब्भवक्कंतियचउप्पयथलयरपचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तूणाइं तिण्णि पलिओवमाइ) ગર્ભજન્મવાળા જે ચતુષ્પદ થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવો પર્યાપ્તક છે, તેમની જઘન્ય સ્થિતિ તો અંતર્મુહૂર્ત્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત્ત-ન્યૂન ત્રણ પલ્યોપમ જેટલી છે. (उरपरिसप्पथलयरपचेंदियतिरिक्खजोणियाण

पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम ! जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेण त्रिपञ्चाशद् वर्षसहस्राणि। अपर्याप्तकसंमूर्छिमोरःपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम ! जघन्येनापि अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेणापि अन्तर्मुहूर्तम्। पर्याप्तकसंमूर्छिमोरःपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा गौतम ! जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेण त्रिपञ्चाशद् वर्षशतसहस्राणि अन्तर्मुहूर्तोनानि

गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी) जो थलचर पंचेन्द्रियतिर्यञ्चउरपरिसर्प हैं, उनकी जघन्य स्थिति तो अंतर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट स्थिति एक करोडपूर्व की है। (संमुच्छिमउरपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा ! जहन्नेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तेवन्नं वाससहस्साइं) जो संमूर्च्छिमजन्मवाले उरःपरिसर्प थलचर पंचेन्द्रियतिर्यञ्च जीव हैं, उनकी जघन्य, से अन्तर्मुहूर्त की स्थिति है और उत्कृष्ट से ५३ हजार वर्ष की है। (अपज्जत्तय संमुच्छिम उरपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा! जहण्णेण अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) अपर्याप्तक संमूर्च्छिम जन्मवाले उरःपरिसर्प थलचर पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च जीवों की स्थिति जघन्य से भी अन्तर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से भी अन्तर्मुहूर्त्त की है। (पज्जत्तयसंमुच्छिमउरपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तेवण्णं

पुच्छा-गोयमा ! जहन्नेण अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी) જે જલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ ઉરપરિસર્પો છે, તેમની જઘન્ય સ્થિતિ તો અંતર્મુહૂર્ત્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક કરોડ પૂર્વની છે. (संमुच्छिमउरपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा ! जहन्नेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण तेवन्नं वाससहस्साइं) જે સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા ઉર: પરિસર્પ થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવો છે, તેમની જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્ત્તની સ્થિતિ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૫૩ હજાર વર્ષ જેટલી છે (अपज्जत्तयसंमुच्छिमउरपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा गोयमा ! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) અપર્યાપ્તક સંમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા ઉર:પરિસર્પ થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોની સ્થિતિ જઘન્યથી પણ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અન્તર્મુહૂર્ત્ત જેટલી છે (पज्जत्तयसंमुच्छिमउरपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण

गर्भव्युत्क्रान्तिकोरःपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेण पूर्वकोटिः। अपर्याप्तकगर्भव्युत्क्रान्तिकोरःपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येनापि अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेणापि अन्तर्मुहूर्तम्। पर्याप्तकगर्भव्युत्क्रान्तिकोरःपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रिय-

वाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं) पर्याप्तक संमूर्छिमजन्मवाले उरःपरिसर्पथलचरपंचेन्द्रियतिर्यञ्चों की जघन्यस्थिति तो अन्तर्मुहूर्त की है और उत्कृष्ट स्थिति अन्तर्मुहूर्त कम ५३ हजार वर्ष की है। (गब्भवक्कंतिय उरपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी) गर्भजन्मवाले उरःपरिसर्प थलचर पंचेन्द्रिय तिर्यंचों की स्थिति जघन्य से अंतर्मुहूर्त की है और उत्कृष्ट से एक करोड पूर्व की है। (अपज्जत्तगगब्भवक्कंतिय उरपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) अपर्याप्तक गर्भजन्मवाले उरःपरिसर्प थलचर पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चों की स्थिति जघन्य से भी अंतर्मुहूर्त की है और उत्कृष्ट से भी अन्तर्मुहूर्त की है। (अपज्जत्तगगब्भवक्कंतिय उरपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं-पुच्छा-गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तूणा पुव्वकोडी) पर्याप्तक गर्भज उरःपरिसर्प थलचर

तेवण्णं वाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं) પર્યાપ્તક સમૂર્છિમ જન્મવાળા ઉરઃપરિસર્પ થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની જઘન્ય સ્થિતિ તો અન્તર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત ન્યૂન ૫૩ હજાર વર્ષની છે. (गब्भवक्कंतिय उरपरिसप्पथलयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी) ગર્ભજન્મવાળા ઉરઃપરિસર્પ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની સ્થિતિ જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી એક કરોડ પૂર્વની છે. (अपज्जत्तगगब्भवक्कंतिय उरपरिसप्पथलयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) અપર્યાપ્તક ગર્ભજન્મવાળા ઉરઃપરિસર્પ થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ પણ અંતર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ અન્તર્મુહૂર્તની છે. (पज्जत्तगगब्भवक्कंतिय उरपरिसप्पथलयरपंचिदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा! जहण्णेण अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तूणा पुव्वकोडी) પર્યાપ્તક ગર્ભ જન્મવાળા ઉરઃ પરિસર્પ થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની સ્થિતિ જઘ-

तिर्यग्योनिकानां पृच्छा गौतम ! जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेण पूर्वकोटिरन्त-र्मुहूर्तोना भुजपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम ! जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेण पूर्वकोटिः । संमूच्छिमभुजपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्य-ग्योनिकानां पृच्छा, गौतम ! जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेणापि द्विचत्वारिंशद-

पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चों की स्थिति जघन्य से तो एक अन्तर्मुहूर्त की है और उत्कृष्ट से अन्तर्मुहूर्त कम एक करोड पूर्व की है। (भुयपरिसप्पथलयर पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी) भुजपरिसर्प थलचर पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च जीवों की स्थिति जघन्य से अन्तर्मुहूर्त की है और उत्कृष्ट से एक करोड पूर्व की है। (संमुच्छिमभुयपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बायालीसं वाससह-स्साइं) संमुच्छिम भुजपरिसर्प थलचर पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च जीवों की स्थिति हे गौतम! जघन्य से तो अन्तर्मुहूर्त की है-और उत्कृष्ट से ४२ हजार वर्ष की है। (अपज्जत्तयसंमुच्छिमभुयपरिसप्पथलयरपंचिंदिय-तिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं, उक्को-सेण वि अंतोमुहुत्तं) अपर्याप्तक संमूर्च्छिम भुजपरिसर्प थलचर पंचे-न्द्रियतिर्यञ्चों की स्थिति हे गौतम! जघन्य से भी अन्तर्मुहूर्त की है

ન્યની અપેક્ષાએ તો એક અન્તર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુહૂર્ત ન્યૂન એક કરોડ પૂર્વની છે. (भुयपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणि-याणं पुच्छा-गोयमा ! जहण्णेण अंतोमुहुत्त उक्कोसेण पुव्वकोडी) ભુજ પરિ-સર્પ થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ અંત-ર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી એક કરોડ પૂર્વની છે. (संमुच्छिमभुयपरि-सप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमु हुत्तं उक्कोसेणं बायालीस वाससहस्साइं) સંમૂર્ચ્છિમ ભુજ પરિસર્પ થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોની સ્થિતિ હે ગૌતમ ! જઘન્યથી તો અંતર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૪૨ હજાર વર્ષ જેટલી છે. (अपज्जत्तयसमुच्छिमभुयप-रिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा ! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्त) અપર્યાપ્તક સંમૂર્ચ્છિમ ભુજપરિસર્પ થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની સ્થિતિ હે ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષાએ પણ

वर्षसहस्राणि। अपर्याप्तकसंमूर्छिमस्थलचरभुजपरिसर्पपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा गौतम। जघन्येनापि अन्तर्मुहूर्त्तम्, उत्कर्षेणापि अन्तर्मुहूर्त्तम्। पर्याप्तक-संमूर्छिमस्थलचरभुजपरिसर्पपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अन्तर्मुहूर्त्तम्, उत्कर्षेण द्विचत्वारिंशद् वर्षसहस्राणि अन्तर्मुहूर्तोनानि। गर्भ-व्युत्क्रान्तिकभुजपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अन्तर्मुहूर्त्तम्, उत्कर्षेण पूर्वकोटिः। अपर्याप्तकगर्भव्युत्क्रान्तिकभुजपरिसर्पस्थलचर-पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येनापि अन्तर्मुहूर्त्तम्, उत्कर्षेणापि-

और उत्कृष्ट से भी अन्तर्मुहूर्त्त की है। (पज्जत्तग संमुच्छिम भुयपरि-सप्पथयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा—गोयमा! जहण्णेणं अंतो-मुहुत्तं, उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तूणाइं बायालीसं वाससहस्साइं) पर्याप्तक! संमूर्च्छिम भुजपरिसर्प थलचर पंचेन्द्रियतिर्यञ्चों की स्थिति हे गौतम जघन्य से तो अंतर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट अन्तर्मुहूर्त्त कम ४२ हजार वर्ष की है। (गब्भवक्कंतिय भुयपरिसप्पथलचरपंचिंदियतिरिक्खजोणि-याणं पुच्छा गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं पुव्वकोडी) गर्भ-जभुजपरिसर्पथलचर पंचेन्द्रियतिर्यञ्चों की स्थिति हे गौतम! जघन्य से तो एक अन्तर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से एक करोड पूर्व की है। (अपज्जत्तगगब्भवक्कंतियभुयपरिसप्पथलचरपंचिंदियतिरिक्खजोणि-

અંતર્મુહૂર્ત્ત જેટલી છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ પણ અંતર્મુહૂર્ત્ત જેટલી છે. (पज्जत्तगसंमूच्छिमभुयपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तूणाइं बायालीसं वाससहस्साइं) પર્યાપ્તક સંમૂર્ચ્છિમભુજપરિસર્પ થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની સ્થિતિ હે ગૌતમ! જઘન્યની અપેક્ષાએ તો અંતર્મુહૂર્ત્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટથી અંતર્મુહૂર્ત્ત ન્યૂન ૪૨ હજાર વર્ષ જેટલી છે. (गब्भवक्कंतियभुय-परिसप्पथलयरपचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा गोयमा! जहन्नेणं अंतो-मुहुत्त, उक्कोसेणं पुव्वकोडी) ગર્ભજ પરિસર્પ થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની સ્થિતિ હે ગૌતમ! જઘન્યની અપેક્ષાએ તો એક અંતર્મુહૂર્ત્ત જેટલી છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ એક કરોડ પૂર્વની છે. (अपज्जत्तगगब्भवक्कंतिय

अन्तर्मुहूर्तम्। पर्याप्तकगर्भव्युत्क्रान्तिकभुजपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेण पूर्वकोटिः अन्तर्मुहूर्तोना। खेचर-पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा गौतम! जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेण पल्यो-पमस्य असंख्येयभागम्। संमूर्च्छिमखेचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा गौतम! जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेण द्विसप्तति वर्षसहस्राणि। अपर्याप्तक संमूर्च्छिम-खेचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम! जघन्येनापि अन्तर्मुहूर्तं उत्कर्षेणापि

याणं पुच्छा-गोयमा! जहन्नेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) अपर्याप्तक गर्भजभुजपरिसर्पथलचरपंचेन्द्रियतिर्यञ्चों की स्थिति हे गौतम! जघन्य से भी अन्तर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से भी अन्तर्मुहूर्त्त की है। (पज्जत्तगगब्भवक्कंतियभुयपरिसप्पथलयर पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तूणा पुव्वकोडी) पर्याप्तक गर्भज भुजपरिसर्पथलचर पंचेन्द्रियतिर्यञ्चों की स्थिति हे गौतम! जघन्य से तो अंतर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से एक अंतर्मुहूर्त्त कम करोड़ पूर्व की है। (खहयर पंचे-दियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा-गोयमा! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्को-सेणं पलिओवमस्स असंखेज्जइभागं) खेचरपंचेन्द्रिय तिर्यञ्चों की स्थिति हे गौतम! जघन्य से अंतर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से एक पल्योपम के असंख्यातवे भाग है। (संमुच्छिमखहयरपंचिंदियतिरिक्खजोणि-

भुयपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाण पुच्छा गोयमा! जहन्नेण वि अंतोमुहुत्त उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्त) અપર્યાપ્તક ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ થલ-પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોની સ્થિતિ હે ગૌતમ! જઘન્યની અપેક્ષાએ પણ અંતર્મુ-હૂર્ત્ત જેટલી છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ પણ અંતર્મુહૂર્ત્ત જેટલી છે (पज्जत्तगगब्भवक्कंतियभुयपरिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाण पुच्छा गोयमा! जहन्नेणं अंतोमुहुत्त उक्कोसेण अंतोमुहुत्तूणा पुव्वकोडी) પર્યાપ્તક ગર્ભજ ભુજપરિસર્પ થલચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની સ્થિતિ હે ગૌતમ! જઘન્યની અપેક્ષાએ તો અંતર્મુહૂર્ત્ત જેટલી છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ એક અંતર્મુહૂર્ત્ત ન્યૂન એક કરોડ પૂર્વની છે. (खहयरपंचेदियतिरिक्ख-जोणियाण पुच्छा-गोयमा-जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण पलिओवमस्स असंखे-ज्जइभाग) ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની સ્થિતિ હે ગૌતમ! જઘન્યની અપેક્ષાએ અંતર્મુહૂર્ત્ત જેટલી છે અને ઉત્કૃષ્ટથી એક પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલી છે. (समुच्छिमखहयरपचिंदियतिरिक्खजोणियाणं

अन्तर्मुहूर्तम्, पर्याप्तक संमूर्च्छिमखेचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम ! जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम् उत्कर्षेण द्विसप्तति वर्षसहस्राणि अन्तर्मुहूर्तोनानि, गर्भव्युत्क्रान्तिकखेचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम ! जघन्येन अन्तर्मुहूर्त्तम् उत्कर्षेण पल्योपमस्य असंख्येयभागम् । अपर्याप्तकगर्भव्युत्क्रान्तिकखेचरपञ्चेन्द्रि

याणं पुच्छा गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बावत्तरिं वास सहस्साइं) संमूर्च्छिम खेचर पंचेन्द्रियतिर्यञ्च जीवों की हे गौतम ! स्थिति जघन्य से अंतर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से ७२ हजार वर्ष की है। (अपज्जत्तगसंमूच्छिमखहयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा गोयमा ! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) अपर्याप्तक संमूर्च्छिम खेचर पंचेन्द्रियतिर्यञ्च जीवों की स्थिति हे गौतम ! जघन्य से भी अंतर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से भी अन्तर्मुहूर्त्त की है। (पज्जत्तगसंमुच्छिमखहयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा—गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तूणाइं बावत्तरिं वाससहस्साइं) पर्याप्तक संमूर्च्छिम खेचरपंचेन्द्रियतिर्यञ्चों की स्थिति हे गौतम ! जघन्य से अन्तर्मुहूर्त्त की और उत्कृष्ट से अन्तर्मुहूर्त्त कम ७२ हजार वर्ष की है। (गब्भवक्कंतियखहयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा—गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पलिओवमस्स असंखेज्जइभागं) गर्भज खेचर पंचेन्द्रियतिर्यञ्च जीवों की स्थिति हे

पुच्छा गोयमा ! जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बावत्तरिं वाससहस्साइं) संमूर्च्छिम ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોની હે ગૌતમ ! સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ અંતર્મુહૂર્ત્ત જેટલી છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ૭૨ હજાર વર્ષની છે (अपज्जत्तगसंमुच्छिमखहयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा गोयमा ! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) અપર્યાપ્તક સંમૂર્ચ્છિમ ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોની સ્થિતિ હે ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષાએ પણ અંતર્મુહૂર્ત્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ પણ અંતર્મુહૂર્ત્ત જેટલી છે. (पज्जत्तगसंमूच्छिमखहयरपंचेदियतिरिक्ख जोणियाणं पुच्छा—गोयमा ! जहन्नेण अंतोमुहुत्त, उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तूणाइ बावत्तरिं वाससहस्साइं) પર્યાપ્તક સંમૂર્ચ્છિમ ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની સ્થિતિ હે ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષાએ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ અંતર્મુહૂર્ત્ત ન્યૂન ૭૨ હજાર વર્ષ જેટલી છે (गब्भवक्कंतियखहयरपचेंदियतिरिक्खजोणियाण पुच्छा—गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्त उक्कोसेणं पलिओवमस्स असंखेज्जइभाग) ગર્ભજ ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોની સ્થિતિ

पतिर्यग्योनिकानां पृच्छा, गौतम ! जघन्येनापि अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेणापि अन्तर्मुहूर्तम्। पर्याप्तकखेचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां भदन्त ! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? गौतम ! जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेण पल्योपमस्य असंख्येयभागम् अन्तर्मुहूर्तोनम् । अत्र एतेषां खलु संग्रहण्यौ गाथे भवतः, तद्यथा—

संमूर्च्छिमपूर्वकोटिश्चतुरशीतिर्भवेत् सहस्राणि ।
त्रिपञ्चाशद् द्विचत्वारिंशद् द्विसप्ततिरेव पक्षिणाम् ॥१॥
गर्भे पूर्वकोटिस्त्रीणिच पल्योपमानि परमायुः ।
उरो भुजगपूर्वकोटिः पल्योपमासंख्येयभागश्च ॥२॥

गौतम ! जघन्य से अन्तर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से एक पल्योपम के असंख्यातवें भाग है । (अपज्जत्तगगब्भवक्कंतियखहयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा गोयमा ! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) अपर्याप्तक गर्भज खेचर पंचेन्द्रियतिर्यञ्चों की स्थिति हे गौतम जघन्य से भी अन्तर्मुहूर्त्त की है और उत्कृष्ट से भी अन्तर्मुहूर्त्त की है (पज्जत्तगखहयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता) हे भदन्त ! पर्याप्तक खेचर पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चों की स्थिति कितने काल की कही गई है ? (गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं पलिओवमस्स असंखिज्जइभागं अंतोमुहुत्तूणं) हे गौतम ! जघन्य से अन्तर्मुहूर्त्तकी और उत्कृष्ट से एक अन्तर्मुहूर्त्त कम एक पल्योपम के असंख्यातवे भाग प्रमाण कही गई है। यहां पर ये 'संमुच्छिम-पुव्वकोडि' इत्यादि दो संग्रह गाथाएँ है उनका भाव आ चुका है

હે ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષાએ અંતર્મુહૂર્ત જેટલી છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ એક પલ્યોપમના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણની છે (अपज्जत्तगगब्भवक्कंतियखहयरपंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा गोयमा ! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं અપર્યાપ્તક ગર્ભજ ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની સ્થિતિ હે ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષાએ પણ અન્તર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ પણ અંતર્મુહૂર્ત જેટલી છે. (पज्जत्तगखहयरपंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) હે ભદન્ત ! પર્યાપ્તક ખેચર પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોની સ્થિતિ કેટલા કાલની કહેવામાં આવી છે ? (गोयमा ! जहन्नेण अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेण पलिओवमस्स असंखिज्जइभागं अंतोमुहुत्तूणं) હે ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષાએ અંતર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ એક મુહૂર્ત ન્યૂન એક પલ્યોપમના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ કહેવામાં આવી છે. અહિયાં 'संमुच्छिम पुव्वकोडी' ઇત્યાદિ બે સંગ્રહ ગાથાઓ

मनुष्याणां भदन्त ! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? गौतम ! जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि। संमूर्छिममनुष्याणां पृच्छा गौतम ! जघन्येनापि अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेणापि अन्तर्मुहूर्तम्। गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणां पृच्छा, गौतम ! जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि। अपर्याप्तकगर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणां भदन्त ! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ?

(मणुस्साणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) हे भदन्त ! मनुष्यों की स्थिति कितने काल की कही गई है ?

उत्तर—(गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि पलिओवमाइं) हे गौतम। जघन्य से अन्तर्मुहूर्त की और उत्कृष्ट से तीन पल्योपम की है। (संमुच्छिममणुस्साणं पुच्छा-गोयमा ! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं वि अंतोमुहुत्तं) संमुच्छिम जन्मवाले मनुष्यों की स्थिति हे गौतम ! जघन्य भी अन्तर्मुहूर्त की है और उत्कृष्ट से भी अन्तर्मुहूर्त की है। (गब्भवक्कंतियमणुस्साणं पुच्छा-गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि पलिओवमाइं) गर्भजमनुष्यों की स्थिति हे गौतम ! जघन्य से अंतर्मुहूर्त की है और उत्कृष्ट से तीन पल्योपम की है। (अपज्जत्तगगब्भवक्कंतियमणुस्साणं भंते ! केवइयं कालं ठिईपण्णत्ता ?) हे भदन्त अपर्याप्तकगर्भज मनुष्यों की स्थिति कितने काल की कही गई है ?

કહી છે તેનો સાર પહેલાં આવી ગયો છે (मणुस्साणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) હે ભદંત ! માણસોની સ્થિતિ કેટલા કાલની કહેવામાં આવી છે ?

ઉત્તર—(गोयमा ! अंतोमुहुत्तंउक्कोसेणं तिण्णि पलिओवमाइं) હે ગૌતમ ! જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્તની અને ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ પલ્યોપમ જેટલી છે. (संमुच्छिममणुस्साणं पुच्छा–गोयमा ! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) સમૂર્ચ્છિમ જન્મવાળા માણસોની સ્થિતિ હે ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષાએ પણ અંતર્મુહૂર્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ પણ અંતર્મુહૂર્ત્ત જેટલી જ છે (गब्भवक्कंतियमणुस्साणं पुच्छा–गोयमा ! जहन्नेण अंतोमुहुत्त उक्कोसेणं तिण्णि पलिओवमाइं) ગર્ભજ માણસોની સ્થિતિ હે ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષાએ અંતર્મુહૂર્ત્તની છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ત્રણ પલ્યોપમની છે. (अपज्जत्तगगब्भवक्कंतियमणुस्साणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) હે ભદંત ! અપર્યાપ્તક ગર્ભજ મનુષ્યોની સ્થિતિ કેટલા કાલની કહેવામાં આવી છે ?

गौतम ! जघन्येनापि अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेणापि अन्तर्मुहूर्त्तम् । पर्याप्तकगर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्याणां भदन्त ! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता? गौतम ! जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम्, उत्कर्षेण त्रीणि पल्योपमानि अन्तर्मुहूर्तोनानि । व्यन्तराणां देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? गौतम ! जघन्येन दशवर्षसहस्राणि उत्कर्षेण पल्योपमम्

उत्तर—(गोयमा! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) हे गौतम ! जघन्य से भी अन्तर्मुहूर्त्त की कही गई है और उत्कृष्ट से भी अन्तर्मुहूर्त्त की कही गई है। (पज्जत्तगगब्भवक्कंतियमणुस्साणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) हे भदन्त ! पर्याप्तक गर्भजमनुष्यों की स्थिति कितने काल की कही गई है ?

उत्तर—(गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि पलिओवमाइं अंतोमुहुत्तूणाइं) हे गौतम ! जघन्य से अन्तर्मुहूर्तकी और उत्कृष्ट से अन्तर्मुहूर्तन्यून तीन पल्योपम की कही गई है। (वाणमंतराणं देवाणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) हे भदन्त ! वानव्यन्तर देवों की स्थिति कितने काल की कही गई है। (गोयमा ! जहन्नेणं दसवाससहस्साइं उक्कोसेणं पलिओवमं) हे गौतम ! वानव्यन्तरदेवों की स्थिति जघन्य तो दश हजार वर्ष की कही गई है और उत्कृष्ट एक पल्योपम की कही गई है । (वाणमंतरीणं देवीणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता) हे भदन्त ! वानव्यन्तरदेवों की देवियों की स्थिति कितने काल की प्रज्ञप्त की गई है ? (गोयमा !

ઉત્તર—(गोयमा ! जहण्णेण वि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेण वि अंतोमुहुत्तं) હે ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષાએ અંતર્મુહૂર્ત્તની કહેવામાં આવી છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ પણ અન્તર્મુહૂર્ત્ત જેટલી કહેવામાં આવી છે. (पज्जत्तगगब्भवक्कंतियमणुस्साणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) હે ભદંત ! પર્યાપ્તક ગર્ભજ મનુષ્યોની સ્થિતિ કેટલા કાલની કહેવામાં આવી છે ?

ઉત્તર—(गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिण्णि पलिओवमाइं अंतोमुहुत्तूणाइं) હે ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષાએ અન્તર્મુહૂર્ત્તની અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ અન્તર્મુહૂર્ત્ત ન્યૂન ત્રણ પલ્યોપમ જેટલી કહેવામા આવી છે. (वाणमंतराणं देवाणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) હે ભદંત ! વાનવ્યન્તર દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાલની કહેવામા આવી છે ? (गोयमा ! जहन्नेणं दसवाससहस्साइं उक्कोसेणं पलिओवमं) હે ભદંત ! વાનવ્યંતર દેવોની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષા એ દશહજાર વર્ષ જેટલી કહેવામા આવી છે અને ઉત્કૃષ્ટથી એક પલ્યોપમની કહેવામા આવી છે. 'वाणमंतरीणं देवीणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता' હે ભદંત વ્યંતરદેવોની દેવીઓની

व्यन्तराणां देवीनां भदन्त! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता? गौतम! जघन्येन दश-वर्षसहस्राणि उत्कर्षेण अर्द्धं पल्योपमम्। ज्योतिष्काणां देवानां भदन्त! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता? गौतम! जघन्येन सातिरेकम् अष्टभागपल्योपमम्, उत्कर्षेण पल्योपमं वर्षशतसहस्राभ्यधिकम्। ज्योतिष्कदेवीनां भदन्त! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता? गौतम! जघन्येन अष्टभागपल्योपमम्, उत्कर्षेण अर्द्धपल्योपमं पञ्चाशतोवर्ष-सहस्रैरभ्यधिकम्। चन्द्रविमानानां भदन्त! देवानां कियन्तं काल स्थितिः

जहण्णेणं दसवाससहस्साइं उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं) हे गौतम! जघन्य से दशहजार वर्ष की और उत्कृष्ट से आधे पल्योपम की प्रज्ञप्त की गई है। (जोइसियाणं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) हे भदंत! ज्योतिष्कदेवों की स्थिति कितने काल की कही गई है? (गोयमा! जहण्णेणं सातिरेगं अट्ठभागपलिओवमं, उक्कोसेणं पलि-ओवमं वाससयसहस्समब्भहियं) हे गौतम! जघन्य स्थिति तो कुछ अधिक पल्योपम का आठवें भाग प्रमाण है और उत्कृष्ट स्थिति एक लाख वर्ष अधिक पल्योपम प्रमाण है। (जोइसियदेवीणं भंते! केव-इयं कालं ठिई पण्णत्ता?) हे भदन्त! ज्योतिष्क देवियों की स्थिति कितने काल की कही गई है? (गोयमा! जहण्णेणं अट्ठभागपलिओ वमं, उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं पण्णासाए वाससहस्सेहिं अब्भहियं) हे गौतम! जघन्य से पल्योपम के आठवें भाग प्रमाण और उत्कृष्ट से ५० हजार वर्ष अधिक आधेपल्यप्रमाण कही गई है। (चंदविमा-

---

સ્થિતિ કેટલા કાલની પ્રજ્ઞપ્ત થયેલી છે? (गोयमा! जहण्णेणं दसवास सहस्साइं उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं) હે ગૌતમ! જઘન્યથી દશહજાર વર્ષની અને ઉત્કૃષ્ટથી અર્ધા પલ્યોપમની પ્રજ્ઞપ્ત થયેલી છે. (जोइसि-याणं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) હે ભદંત! જ્યોતિષ્ક દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાલની કહેવામાં આવી છે? (गोयमा! जहण्णेण सातिरेगं अट्ठ भागपलिओवमं उक्कोसेणं पलिओवमं वाससयसहस्समब्भहियं) હે ગૌતમ! જઘન્ય સ્થિતિ તો કંઈક વધારે પલ્યોપમના આઠમાં ભાગ પ્રમાણુ છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક લાખ વર્ષ અધિક પલ્યોપમ પ્રમાણુ છે. (जोइसिय देवीणं भंते! केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) હે ભદંત! જ્યોતિષ્ક દેવિઓની સ્થિતિ કેટલા કાલની કહેવામાં આવી છે? (गोयमा! जहण्णेणं अट्ठभागपलिओवमं, उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं पण्णासाए वाससहस्सेहिं अब्भहियं) હે ગૌતમ! જઘન્યથી પલ્યોપમના આઠમાભાગ પ્રમાણુ અને ઉત્કૃષ્ટથી ૫૦

प्रज्ञप्ता ?, गौतम ! जघन्येन चतुर्भागपल्योपमम्, उत्कर्षेण पल्योपमं वर्षसहस्राभ्यधिकम् । चन्द्रविमानानां भदन्त ! देवीनां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? गौतम ! जघन्येन चतुर्भागपल्योपमम् । उत्कर्षेण अर्द्धपल्योपमं पञ्चाशता वर्षसहस्रैरभ्यधिकम् । सूरविमानानां भदन्त । देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? गौतम ! जघन्येन चतुर्भागपल्योपमम्, उत्कर्षेण पल्योपमं वर्षसहस्रा-

णाणं भंते ! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) हे भदन्त ! चंद्रविमानोंके देवों की कितने काल की स्थिति कही गई है ? (गोयमा ! जहण्णेणं चउभागपलिओवमं उक्कोसेणं पलिओवमं वाससयसहस्समब्भहियं) गौतम ! जघन्य से तो पल्य के चौथे भागप्रमाण और उत्कृष्ट से एक लाख वर्ष अधिक पल्योपम प्रमाण कही गई है। (चंदविमाणाणं भंते देवीणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता) हे भदंत ! चन्द्रविमान के देवियों की कितने काल की स्थिति कही गई है ? (गोयमा ! जहन्नेणं चउभागपलिओवमं, उक्कोसेणं पलिओवमं पण्णासाए वास सहस्सेहिं अब्भहियं) हे भदन्त ! चन्द्रविमानों की देवियों की स्थिति जघन्य से तो पल्य के चौथेभाग प्रमाण कही गई है और उत्कृष्ट से ५० हजार वर्ष अधिक अर्द्ध पल्योपम प्रमाण कही है। (सूरविमाणाणं भंते देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) हे भदन्त सूर्य विमानों के देवों की स्थिति कितने कालकी कही गई है ? (गोयमा ! जहण्णेणं

હજારવર્ષ અધિક અર્ધા પલ્યપ્રમાણુ કહેવામાં આવી છે. (चंदविमाणाणं भंते ! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) હે ભદંત ! ચંદ્રવિમાનોના દેવોની કેટલા કાલની સ્થિતિ કહેવામાં આવી છે । (गोयमा ! जहण्णेणं चउभागपलिओवम उक्कोसेणं पलिओवमं वाससयसहस्समब्भहियं) હે ગૌતમ ! જઘન્યની અપેક્ષાએ તો પલ્યના ચોથા ભાગ પ્રમાણુ અને ઉત્કૃષ્ટથી એક લાખ વર્ષ અધિક પલ્યોપમ પ્રમાણુ કહેવામાં આવી છે. (चंदविमाणाणं भंते ! देवीणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) હે ભદંત ! ચંદ્રવિમાનની દેવીઓની કેટલા કાલની સ્થિતિ કહેવામાં આવી છે ! (गोयमा ! जहन्नेणं चउभागपलिओवमं पण्णासाए उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं वाससहस्सेहिं अब्भहियं) હે ભદંત ! ચંદ્રવિમાનોની દેવીઓની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો પલ્યના ચોથા ભાગ પ્રમાણુ કહેવામાં આવી છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૫૦ હજાર વર્ષ અધિક અર્દ્ધ પલ્યોપમ પ્રમાણુ કહેવામાં આવી છે. (सूरविमाणाणं भंते ! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) હે ભદંત ! સૂર્યવિમાનોના દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાલની કહેવામાં આવી છે ? (गोयमा ! जहण्णेणं चउ-

भ्यधिकम्। सूर्यविमानानां भदन्त! देवीनां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता? गौतम! जघन्येन चतुर्भागपल्योपमम्, उत्कर्षेण अर्द्धपल्योपमं पञ्चभिः वर्षशतैरभ्यधिकम्। ग्रहविमानानां भदन्त! देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता? गौतम! जघन्येन चतुर्भागपल्योपमम्, उत्कर्षेण, पल्योपमम्। ग्रहविमानानां भदन्त! देवीनां कियन्तं काले स्थितिः प्रज्ञप्ता? गौतम! जघन्येन चतुर्भाग-

---

चउभागपलिओवमं, उक्कोसेणं पलिओवमं वाससहस्समब्भहियं) हे गौतम! सूर्यविमानों के देवों की स्थिति जघन्य से तो पल्य का चौथे भाग प्रमाण है और उत्कृष्ट से एक हजार वर्ष अधिक पल्योपम प्रमाण है। (सूरविमाणाणं भंते! देवीणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेणं चउभागपलिओवमं उक्कोसे णं अद्धपलिओवमं पंचहिं वाससएहिं अब्भहियं) हे भदंत! सूर्य विमानों की देवियों की स्थिति जघन्य से तो पल्य के चौथे भाग प्रमाण है और उत्कृष्ट ५००, पाच सौ वर्ष अधिक अर्धपल्योपम प्रमाण है। (गहविमाणाणं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) ग्रहविमानों के देवों की स्थिति कितने काल की कही गई है? (गोयमा! जहन्नेणं चउभागपलिओवमं उक्कोसेणं पलिओवमं) हे गौतम! ग्रहविमानों के देवों की स्थिति जघन्य से पल्य के चतुर्थ भाग प्रमाण और उत्कृष्ट से एक पल्योपम प्रमाण कही गई। (गहविमाणाणं भंते! देवीणं केवइयं कालं

भागपलिओवमं, उक्कोसेण पलिओवमं वाससहस्समब्भहियं) હે ગૌતમ! સૂર્યવિમાનોના દેવોની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો પલ્યના ચોથા ભાગ પ્રમાણુ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી એક હજાર વર્ષ અધિક પલ્યોપમ પ્રમાણુ છે. (सूरविमाणाणं भंते! देवीणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! जहन्नेण चउभागपलिओवमं उक्कोसेण अद्धपलिओवमं पंचहिं वाससएहिं अब्भहियं) હે ભદંત! સૂર્યવિમાનોની દેવિઓની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો પલ્યના ચોથા ભાગ પ્રમાણુ અને ઉત્કૃષ્ટથી ૫૦૦ વર્ષ અધિક અર્ધ પલ્યોપમ પ્રમાણુ છે (गहविमाणाण भंते! देवाण केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) હે ભદંત! ગ્રહવિમાનોના દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાલની પ્રજ્ઞપ્ત થયેલી છે! (गोयमा! जहन्नेण चउभागपलिओवम, उक्कोसेण पलिओवमं) હે ગૌતમ! ગ્રહવિમાનોના દેવોની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ પલ્યમના ચતુર્થ ભાગ પ્રમાણુ અને ઉત્કૃષ્ટથી એક પલ્યોપમ પ્રમાણુ કહેવામાં આવી છે. (गहविमाणाणं भंते! देवीण केवइय कालं ठिई पण्णत्ता?) હે ભદંત! ગ્રહવિમાનોની દેવિ

पल्योपमम्, उत्कर्षेण अर्द्धपल्योपमम्। नक्षत्रविमानानां भदन्त! देवानां, कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता:? गौतम जघन्येन चतुर्भागपल्योपमम्, उत्कर्षेण अर्द्धपल्योपमम्। नक्षत्रविमानानां भदन्त! देवीनां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता? गौतम! जघन्येन चतुर्भागपल्योपमम्, उत्कर्षेण सातिरेकं चतुर्भागपल्योपमम्। तारावि-

ठिई पण्णत्ता) हे भदंत! ग्रहविमानों की देवियों की स्थिति-आयु-कितनी कही गई है? (गोयमा! जहण्णेणं चउभागपलिओवमं उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं) हे गौतम! ग्रहविमानों की देवियों की आयु जघन्य से तो एकपल्य के चौथे भाग प्रमाण कही गई है और उत्कृष्ट से अर्ध पल्य प्रमाण कही गई है। (णक्खत्तविमाणाणं भंते देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) हे भदन्त! नक्षत्र के विमानों में रहनेवाले देवों की आयु कितनी कही गई है?) (गोयमा! जहण्णेणं चउभागपलिओवमं, उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं) हे गौतम! नक्षत्र विमानों के देवों की आयु जघन्य से तो पल्य के चौथे भाग प्रमाण कही गई है और उत्कृष्ट से आधे पल्य की कही गई है। (णक्खत्तविमाणाणं भंते! देवीणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) हे भदन्त! नक्षत्रविमानों की देवियों की आयु कितने काल की कही गई है? (गोयमा! जहण्णेणं चउभागपलिओवमं उक्कोसेणं सातिरेगं चउभागपलिओवमं) हे गौतम! नक्षत्र विमानों की देवियों की आयु जघन्य से तो पल्य के चौथे भाग प्रमाण

ઓની સ્થિતિ-આયુ કેટલી પ્રજ્ઞપ્ત થયેલી છે? (गोयमा! जहण्णेणं चउभाग पलिओवमं उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं) હે ગૌતમ! ગ્રહવિમાનોની દેવિઓનું આયુ જઘન્યથી તો એક પલ્યના ચોથા ભાગ પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યુ છે અને ઉત્કૃષ્ટથી અર્ધાપલ્યના જેટલી કહી છે. (णक्खत्तविमाणाण भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) હે ભદંત! નક્ષત્ર વિમાનોમાં રહેનારા દેવોનું આયુ કેટલું કહેવામાં આવ્યુ છે? (गोयमा! जहण्णेणं चउभागपलिओवम, उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं) હે ગૌતમ! નક્ષત્ર વિમાનોના દેવોનું આયુ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો પલ્યના ચોથા ભાગ પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ અર્ધ-પલ્યોપમપ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે (णक्खत्तविमाणाणं भंते! देवीणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) હે ભદંત! નક્ષત્ર વિમાનોની દેવીઓનું આયુ કેટલા કાલનું કહેવામાં આવ્યુ છે? (गोयमा! जहण्णेणं चउभागपलिओवमं उक्कोसेणं सातिरेगं चउभागपलिओवमं) હે ભદંત! નક્ષત્ર વિમાનોની દેવિઓનું આયુ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો પલ્યના ચોથા ભાગ પ્રમાણ જેટલું કહેવામાં આવ્યું છે અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક વધારે પલ્યના ચતુર્થ ભાગ પ્રમાણ કહેવામાં

मानानां भदन्त ! देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ताः ? गौतम ! जघन्येन सातिरेकम् अष्टभागपल्योपमम्, उत्कर्षेण चतुर्भागपल्योपमम् । ताराविमानानां भदन्त ! देवीनां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? गौतम ! जघन्येन अष्टभागपल्योपमम्, उत्कर्षेण सातिरेकम् अष्टभागपल्योपमम् । वैमानिकानां भदन्त !

कही गई है और उत्कृष्ट से कुछ अधिक पल्य के चतुर्थ भाग प्रमाण कही गई है। (ताराविमाणाणां भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) हे भदंत ! ताराओं के विमानों के देवों की स्थिति कितने काल की कही गई है ? (गोयमा ! जहण्णेणं साइरेगं अट्ठभागपलिओवमं उक्कोसेणं चउभागपलिओवमं) हे गौतम ! ताराओं के विमानों के देवों की आयु जघन्य से तो कुछ अधिक पल्य के आठवें भागप्रमाण कही गई है और उत्कृष्ट से पल्य के चौथे भागप्रमाण कही गई है। (तारा विमाणाणं भंते ! देवीणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) ताराओं के विमानों की देवियों की हे भदन्त ! कितनी आयु कही गई है ? (गोयमा ! जहण्णेणं अट्ठभागपलिओवमं उक्कोसेणं साइरेगं अट्ठभागपलिओवमं) गौतम ! ताराओं के विमानों की देवियों की आयु जघन्य से तो पल्य के आठवें भागप्रमाण कही गई है और उत्कृष्ट से कुछ अधिक पल्य के आठवें भागप्रमाण कही गई है। (वेमाणियाणं भंते ! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) हे भदन्त ! वैमानिक देवों की

આવ્યું છે. (ताराविमाणाणं भंते ! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) હે ભદંત ! તારાઓના વિમાનોના દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાળની કહેવામાં આવી છે ? (गोयमा ! जहण्णेणं साइरेगं अट्ठभागपलिओवमं, उक्कोसेणं चउभागपलिओवमं) હે ગૌતમ ! તારાઓના વિમાનોના દેવોનું આયુ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો કંઈક વધારે પલ્યના આઠમા ભાગ પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી પલ્યના ચોથા ભાગ પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે (ताराविमाणाणं भंते ! देवीणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता !) તારાઓના વિમાનોની દેવિઓનું હે ભદંત ! આયુ કેટલું કહેવામાં આવ્યું છે ? (गोयमा ! जहण्णेणं अट्ठभागपलिओवमं उक्कोसेणं साइरेगं अट्ठभागपलिओवमं) હે ગૌતમ ! તારાઓના વિમાનોની દેવિઓનું આયુ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો પલ્યના આઠમા ભાગ પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક વધારે પલ્યના આઠમા ભાગ પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે. (वेमाणियाणं भंते ! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता) હે ભદન્ત ! વૈમાનિક દેવોનું આયુ કેટલું કહેવામાં આવ્યું છે ?

देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? गौतम ! जघन्येन पल्योपमम्, उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणि । वैमानिकानां भदन्त ! देवीनां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ताः ?, गौतम ! जघन्येन पल्योपमम्, उत्कर्षेण पञ्चपञ्चाशत् पल्योपमानि । सौधर्मे खलु भदन्त ! कल्पे देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ?, गौतम ! जघन्येन पल्योपमम्, उत्कर्षेण द्वे सागरोपमे । सौधर्मे खलु भदन्त ! कल्पे

कितनी आयु कही गई है ? (गोयमा ! जहण्णेणं पलिओवमं उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं) हे गौतम ! वैमानिक देवों की आयु जघन्य से तो एक पल्य की कही गई है और उत्कृष्ट से ३३ सागरोपम की कही गई है। (वेमाणियाणं भंते ! देवीणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) हे भदन्त ! वैमानिक देवों की देवियों की कितनी आयु कही गई है ? (गोयमा ! जहण्णेणं पलिओवमं उक्कोसेणं पणपण्णं पलिओवमाइं) हे गौतम ! वैमानिक देवों की देवियों की आयु जघन्य से एक पल्योपम की कही गई है और उत्कृष्ट से ५५ पल्योपम की कही गई है। (सोहम्मेणं भंते ! कप्पे देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) हे भदन्त ! सौधर्म नामक कल्प में देवों की आयु कितनी कही गई ? (गोयमा ! जहण्णेणं पलिओवमं उक्कोसेणं दो सागरोवमाइं) हे गौतम ! सौधर्म कल्प में देवों की आयु जघन्य तो एक पल्योपम की कही गई है

(गोयमा ! जहण्णेणं पलिओवमं उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं) હે ગૌતમ ! વૈમાનિક દેવોનું આયુ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો એક પલ્ય જેટલું કહેવામાં આવ્યું છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૩૩ સાગરોપમનું કહેવામાં આવ્યું છે. (वेमाणियाणं भंते ! देवीणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) હે ભદંત ! વૈમાનિક દેવોની દેવિઓનું આયુ કેટલું કહેવામાં આવ્યું છે ? (गोयमा ! जहण्णेणं पलिओवमं उक्कोसेणं पणपण्णं पलिओवमाइं) હે ગૌતમ ! વૈમાનિક દેવોની દેવિઓનું આયુ જઘન્યની અપેક્ષાએ પલ્યોપમ જેટલું કહેવામાં આવ્યું છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૫૫ પલ્યોપમનું કહેવામાં આવ્યું છે (सोहम्मे णं भंते ! कप्पे देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) હે ભદંત ! સૌધર્મનામક કલ્પમાં દેવોનું આયુ કેટલું કહેવામાં આવ્યું છે ? (गोयमा ! जहण्णेणं पलिओवमं उक्कोसेणं दो सागरोवमाइं) હે ગૌતમ ! સૌધર્મકલ્પનાં દેવોનું આયુ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો એક પલ્યોપમનું કહેવામાં આવ્યું છે અને ઉત્કૃષ્ટથી બે સાગરોપમનું કહેવામાં આવ્યું

परिगृहीतदेवीनां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता गौतम ! जघन्येन पल्योपमम्, उत्कर्षेण सप्तपल्योपमानि। सौधर्मे खलु भदन्त ! कल्पे अपरिगृहीतदेवीनां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? गौतम ! जघन्येन पल्योपमम्, उत्कर्षेण पञ्चाशत् पल्योपमानि। ईशाने खलु भदन्त ! कल्पे देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? गौतम ! जघन्येन सातिरेकं पल्योपमम्, उत्कर्षेण सातिरेके द्वे साग-

---

और उत्कृष्ट दो सागरोपम की है (सोहम्मे णं भंते ! कप्पे परिग्गहिया देवीणं केवइयं कालं ठिईपण्णत्ता ?) सौधर्म कल्प में हे भदन्त ! परिगृहीत देवियों की आयु कितनी कही गई है ? (गोयमा ! जहण्णेणं पलिओवमं उक्कोसेणं सत्तपलिओवमाइं) हे गौतम ! सौधर्मकल्प में परिगृहीत देवियों की आयु जघन्य से तो एक पल्योपम की और उत्कृष्ट से सात पल्योपम की कही गई है। (सोहम्मेणं भंते ! कप्पे अपरिग्गहिया देवीणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) हे भदन्त ! सौधर्म कल्प में अपरिगृहीत देवियों की आयु कितनी कही गई है ?) (गोयमा ! जहण्णेणं पलिओवमं, उक्कोसेणं पण्णासपलिओवमाइं) हे गौतम ! सौधर्मकल्प में अपरिगृहीत देवियों की आयु जघन्य से तो १ पल्योपम की कही गई है और उत्कृष्ट से ५० पल्योपम की है। (ईसाणेणं भंते ! कप्पे देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) हे भदन्त ! ईशान कल्प में देवों की कितनी आयु कही गई है ? (गोयमा ! जहण्णेणं

છે (सोहम्मेण भंते ! कप्पे परिग्गहिया देवीणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) સૌધર્મકલ્પમાં હે ભદંત ! પરિગૃહીત દેવિઓનું આયુ કેટલું કહેવામાં આવ્યું છે ? (गोयमा ! जहण्णेणं पलिओवमं उक्कोसेणं सत्त पलिओवमाइं) હે ગૌતમ ! સૌધર્મ કલ્પમાં પરિગૃહીત દેવિઓનું આયુ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો એક પલ્યોપમનું અને ઉત્કૃષ્ટથી સાત પલ્યોપમ જેટલુ કહેવામાં આવ્યું છે (सोहम्मेणं भंते ! कप्पे अपरिग्गहिया देवीणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) હે ભદંત ! સૌધર્મ કલ્પમાં અપરિગૃહીત દેવીઓનું આયુ કેટલું કહેવામાં આવ્યું છે ? (गोयमा ! जहण्णेण पलिओवमं, उक्कोसेणं पण्णासं पलिओवमाइं) હે ગૌતમ ! સૌધર્મ કલ્પમાં અપરિગૃહીત દેવીઓનું આયુ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો ૧ પલ્યોપમ જેટલું કહેવામાં આવ્યું છે અને ઉત્કૃષ્ટથી ૫૦ પલ્યોપમનું કહેવામાં આવ્યું છે. (ईसाणेणं भंते ! कप्पे देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) હે ભદંત ! ઈશાન કલ્પમાં દેવાનું આયુ કેટલું કહેવામાં

रोपमे। ईशाने खलु भदन्त ! कल्पे परिगृहीतदेवीनां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ?, गौतम ! जघन्येन सातिरेकं पल्योपमम्, उत्कर्षेण नव पल्योपमानि। ईशाने खलु भदन्त ! कल्पे अपरिगृहीतदेवीनां भदन्त ! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ?, गौतम जघन्येन सातिरेकं पल्योपमम् उत्कर्षेण पञ्चपञ्चाशत् पल्योप-

---

साइरेगं पलिओवमं, उक्कोसेणं साइरेगाइं दो सागरोवमाइं) हे गौतम। ईशान कल्प में देवों की आयु जघन्य से तो कुछ अधिक पल्योपम की कही गई है और उत्कृष्ट से कुछ अधिक दो सागरोपम की है। (ईसाणे णं भंते! कप्पे परिग्गहिया देवीणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) हे भदन्त। ईशान कल्प मे परिगृहीत देवियों की आयु कितनी कही गई है ? (गोयमा। जहण्णेणं साइरेगं पलिओवमं, उक्कोसेणं नव पलिओवमाइं) हे गौतम ! ईशानकल्प में परिगृहीत देवियों की आयु जघन्य से तो कुछ अधिक एक पल्योपम की और उत्कृष्ट से नौ पल्योपम की कही गई है। (ईसाणे णं भंते! कप्पे अपरिग्गहियाणं देवीणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) ईशान कल्प में हे भदन्त। अपरिगृहीत देवियों की आयु कितनी कही गई है ? (गोयमा! जहण्णेणं साइरेगं पलिओवमं उक्कोसेणं पणपण्णपलिओवमाइं) हे गौतम। ईशान कल्प में अपरिगृहीत देवियों की आयु जघन्य से

આવ્યું છે? (गोयमा। जहण्णेणं साइरेगं पलिओवमं, उक्कोसेणं साइरेगाइं दो सागरोवमाइं) હે ગૌતમ। ઈશાન કલ્પમાં દેવોનું આયુ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો કંઈક વધારે પલ્યોપમ જેટલું કહેવામાં આવ્યું છે અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક વધારે બે સાગરોપમ જેટલું કહેવામાં આવ્યું છે. (ईसाणेणं भंते। कप्पे परिग्गहिया देवीणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) હે ભદંત। ઈશાન-કલ્પમાં પરિગૃહીત દેવીનું આયુ કેટલું કહેવામાં આવ્યું છે ? (गोयमा। जहण्णेणं साइरेगं पलिओवमं, उक्कोसेणं नव पलिओवमाइं) હે ગૌતમ ? ઈશાન કલ્પમાં પરિગૃહિત દેવીઓનું આયુ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો કંઈક વધારે એક પલ્યોપમ જેટલું અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ નવ પલ્યોપમ જેટલું કહેવામાં આવ્યું છે (ईसाणेणं भंते। कप्पे अपरिग्गहियाणं देवीणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) ઈશાનકલ્પમાં હે ભદંત। અપરિગૃહીત દેવીઓનું આયુ કેટલું કહેવામાં આવ્યું છે ? (गोयमा! जहण्णेणं साइरेगं पलिओवमं। उक्कोसेणं पणपण्णपलिओवमाइं) હે ગૌતમ! ઈશાનકલ્પમાં અપરિગૃહીત દેવીઓનું આયુ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો કંઈક વધારે એક પલ્યોપમ જેટલું

मानि। सनत्कुमारे खलु भदन्त! कल्पे देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता? गौतम! जघन्येन द्वे सागरोपमे, उत्कर्षेण सप्तसागरोपमाणि। माहेन्द्रे खलु भदन्त! कल्पे देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता? गौतम! जघन्येन सातिरेके द्वे सागरोपमे, उत्कर्षेण सातिरेकाणि सप्तसागरोपमाणि। ब्रह्मलोके खलु भदन्त! कल्पे देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता? गौतम! जघन्येन सप्त-

---

तो कुछ अधिक एक पल्योपम की और उत्कृष्ट से ५५ पल्योपम की कही गई है। (सणंकुमरेणं भंते! कप्पे देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) हे भदन्त! सनत्कुमार कल्प में देवों की आयु कितनी कही गई है? (गोयमा! जहण्णेणं दो सागरोवमाइं उक्कोसेणं सत्तसागरोवमाइं) हे गौतम! सनत्कुमारकल्प में देवों की आयु जघन्य से तो दो सागरोपम की कही गई है और उत्कृष्ट से सात सागरोपम की है (माहिंदेणं भंते! कप्पे देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) हे भदंत! माहेन्द्र कल्प में देवों की आयु कितने काल की गई है? (गोयमा! जहण्णेणं साइरेगाइं दो सागरोवमाइं उक्कोसेणं साइरेगाइं सत्तसागरोवमाइं) हे गौतम! माहेन्द्रकल्प में देवों की आयु जघन्य से तो कुछ अधिक दो सागरोपम की और उत्कृष्ट से कुछ अधिक सात सागरोपम की कही गई है। (बंभलोएणं भंते! कप्पे देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) हे भदंत! ब्रह्मलोक नाम के कल्प में देवों की

અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ૫૫ પલ્યોપમ જેટલુ કહેવામાં આવ્યું છે. (सणंकुमारेणं भंते! कप्पे देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) હે ભદંત સનત્કુમાર કલ્પમાં દેવોનું આયુ કેટલુ કહેવામાં આવ્યું છે? (गोयमा! जहण्णेणं दो सागरोवमाइं उक्कोसेणं सत्तसागरोवमाइं) હે ગૌતમ! સનત્કુમાર કલ્પમાં દેવોનું આયુ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો બે સાગરોપમ જેટલુ કહેવામાં આવ્યું છે અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ૭ સાગરોપમ જેટલું કહેવામાં આવ્યું છે. (माहिंदेणं भंते! कप्पे देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) હે ભદંત! માહેન્દ્રકલ્પમાં દેવિઓનું આયુ કેટલા કાળનું કહેવામાં આવ્યુ છે? (गोयमा! जहण्णेणं साइरेगाइं दो सागरोवमाइं उक्कोसेणं साइरेगाइं सत्त सागरोवमाइं) હે ગૌતમ! માહેન્દ્રકલ્પમાં દેવિઓનું આયુ, જઘન્યની અપેક્ષાએ તો કંઈક વધારે બે સાગરોપમ જેટલું અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ કંઈક વધારે ૭ સાગરોપમ જેટલુ કહેવામાં આવ્યું છે (बंभलोएणं भंते! कप्पे देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता!) હે ભદંત! બ્રહ્મલોક નામક કલ્પમાં દેવોનું આયુ કેટલુ

सागरोपमाणि, उत्कर्षेण दशसागरोपमाणि। एवं कल्पे कल्पे कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता?, गौतम! एवं भणितव्यं—लान्तके जघन्येन दश सागरोपमाणि उत्कर्षेण चतुर्दशसागरोपमाणि। महाशुक्रे जघन्येन चतुर्दश सागरोपमाणि, उत्कर्षेण सप्तदशसागरोपमाणि। सहस्रारे जघन्येन सप्तदशसागरोपमाणि,

---

कितनी आयु कही गई है? (गोयमा! जहण्णेणं सत्तसागरोवमाइं उक्कोसेणं दससागरोवमाइं) हे गौतम! ब्रह्मलोक में देवों की आयु जघन्य से तो सात सागरोपम की और उत्कृष्ट से दश सागरोपम की कही गई है। (एवं कप्पे २ केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता? गोयमा! एवं भाणियव्वं) इसी प्रकार से प्रत्येक कल्प में कितनी २ आयु कही गई है ऐसा प्रश्न कर लेना और उसका हे गौतम! उत्तर इस प्रकार से जानना कि (लंतए जहन्नेणं दस सागरोवमाइं उक्कोसेणं चउद्दससागरोवमाइं) लान्तक कल्प में जघन्य से दश सागरोपम की है और उत्कृष्ट से १४ सागरोपम की है। (महासुक्के जहन्नेणं चउद्दससागरोवमाइं उक्कोसेणं सत्तरससागरोवमाइं) महाशुक्र में जघन्य स्थिति १४ सागरोपम की है और उत्कृष्ट स्थिति १७ सागरोपम की है। (सहस्सारे जहण्णेणं सत्तरससागरोवमाइं, उक्कोसेणं अट्ठारससागरोवमाइं) सहस्रारकल्प में जघन्य आयु १७ सागरोपम की है और उत्कृष्ट आयु १८ सागरोपम की है। (आणए जहन्नेणं अट्ठारससागरोवमाइं, उक्कोसेणं एगूणवीसं सागरोवमाइं) आनतकल्प में जघन्य आयु अठारह १८ सागरोपम की कही है और उत्कृष्ट आयु १९ उन्नीस सागरोपम की है। (पाणए जहण्णेणं

કહેવામાં આવ્યું છે (गोयमा! जहण्णेणं सत्त सागरोवमाइं उक्कोसेणं दस सागरोवमाइं) હે ગૌતમ! બ્રહ્મલોકમાં દેવોનું આયુ જઘન્યની અપેક્ષાએ સાત ૭ સાગરોપમનું અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ૧૦ સાગરોપમનું કહેવામાં આવ્યું છે (एवं कप्पे २ केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता! गोयमा! एवं भाणियव्वं) આ પ્રમાણે જ દરેક કલ્પનાં કેટલું આયુ પ્રજ્ઞપ્ત થયેલું છે? આ જાતનો પ્રશ્ન કરી લેવો અને હે ગૌતમ! તેનો જવાબ આ પ્રમાણે જાણી લેવો જોઈએ કે (लंतए जहन्नेणं दससागरोवमाइं, उक्कोसेणं चउद्दससागरोवमाइं) લાંતક કલ્પમાં જઘન્યની અપેક્ષાએ ૧૦ સાગરોપમ જેટલું અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ૧૪ સાગરોપમ જેટલું આયુ છે (महासुक्के जहन्नेणं चउद्दससागरोवमाइं उक्कोसेणं सत्तरससागरोवमाइं) મહાશુક્રમાં જઘન્યસ્થિતિ ૧૪ સાગરોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧૭ સાગરોપમ જેટલી છે (सहस्सारे जहण्णेणं सत्तरससागरोवमाइं, उक्कोसेणं अट्ठारससागरोवमाइं) સહસ્રાર

उत्कर्षेण अष्टादशसागरोपमाणि। आनते जघन्येन अष्टादशसागरोपमाणि उत्कर्षेण एकोनविंशतिसागरोपमाणि। प्राणते जघन्येन एकोनविंशतिसागरोपमाणि, उत्कर्षेण विंशति सागरोपमाणि। आरणे जघन्येन विंशतिसागरोपमाणि, उत्कर्षेण एकविंशतिसागरोपमाणि। अच्युते जघन्येन एकविंशतिसागरोपमाणि, उत्कर्षेण द्वाविंशति सागरोपमाणि। अधस्तनाधस्तनग्रैवेयकविमानेषु खलु भदन्त! देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता?, गौतम! जघन्येन द्वाविंशतिं सागरोपमाणि, उत्कर्षेण त्रयोविंशतिं सागरोपमाणि। अधस्तनमध्यमग्रैवेयक-

---

एगूणवीसं सागरोवमाइं उक्कोसेणं वीसं सागरोवमाइं) प्राणतकल्प में जघन्य आयु १९ सागरोपम की है और उत्कृष्ट आयु बीस सागरोपम की है। (आरणे जहण्णेणं बीसं सागरोवमाइं उक्कोसेणं एक्कवीसं सागरोवमाइं) आरणकल्प में जघन्य आयु बीस सागरोपम की है और उत्कृष्ट आयु २१ सागरोपम की है। (अच्चुए जहन्नेणं एक्कवीसं सागरोवमाइं उक्कोसेणं बावीसं सागरोवमाइं) अच्युतकल्प में जघन्य आयुत २१ सागरोपम की है और उत्कृष्ट आयु २२ सागरोपम की है। (हेट्ठिमहेट्ठिमगेविज्जगविमाणेसु णं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) हे भदन्त) अधस्तन अधस्तन ग्रैवेयक विमानों में देवों की कितने काल की स्थिति कही गई है। (गोयमा! जहन्नेणं बावीसं सागरोवमाइं उक्कोसेणं तेवीसं सागरोवमाइं) हे गौतम! जघन्य से २२

કલ્પમાં જઘન્યની અપેક્ષાએ આયુ ૧૭ સાગરોપમનું અને ઉત્કૃષ્ટ આયુ સાગરોપમ જેટલું છે. (आणए जहन्नेणं अट्ठारससागरोवमाइ उक्कोसेणं एगूणवीसं सागरोवमाइं) આનતકલ્પમાં જઘન્ય આયુ ૧૮ સાગરોપમ જેટલું અને ઉત્કૃષ્ટ આયુ ૧૯ સાગરોપમ જેટલું છે. (पाणए जहण्णेणं एगूणवीस सागरोवमाइ उक्कोसेणं वीसं सागरोवमाइ) પ્રાણતકલ્પમાં જઘન્ય આયુ ૧૯ સાગરોપમનું છે અને ઉત્કૃષ્ટ આયુ ૨૦ સાગરોપમનુ છે (आरणे जहण्णेणं बीसं सागरोवमाइं उक्कोसेण एकवीसं सागरोवमाइ) આરણ કલ્પમાં જઘન્ય આયુ ૨૦ સાગરોપમ જેટલું અને ઉત્કૃષ્ટ આયુ ૨૧ સાગરોપમ જેટલું છે. (अच्चुए जहन्नेणं एक्कवीस सागरोवमाइ उक्कोसेणं बावीसं सागरोवमाइं) અચ્યુત કલ્પમાં જઘન્ય આયુ ૨૧ સાગરોપમ જેટલું અને ઉત્કૃષ્ટ આયુ ૨૨ સાગરોપમ જેટલું કહેવામાં આવ્યું છે (हेट्ठिमहेट्ठिमगेविज्जगविमाणेसु णं भंते! देवाणं केवइय कालं ठिई पण्णत्ता?) હે ભદંત! અધસ્તન અધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાનોમાં દેવોની કેટલા કાળની સ્થિતિ કહેવામાં આવી છે? (गोयमा! जहन्नेण बावीसं सागरोवमाइ उक्कोसेणं तेवीसं सागरोवमाइ) હે ગૌતમ! જઘન્યની અપેક્ષાએ ૨૨ સાગરોપમ જેટલી અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ૨૩

विमानेषु खलु भदन्त ! देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? गौतम ! जघन्येन त्रयोविंशतिं सागरोपमाणि, उत्कर्षेण चतुर्विंशतिं सागरोपमाणि। अधस्तनोपरितनग्रैवेयकविमानेषु खलु भदन्त ! देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? गौतम ! जघन्येन चतुर्विंशतिं सागरोपमाणि उत्कर्षेण पञ्चविंशतिं सागरोपमाणि। मध्यमाधस्तनग्रैवेयकविमानेषु खलु भदन्त ! देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता?

सागरोपम की और उत्कृष्ट २३ सागरोपम की कही गई है। (हेट्ठिममज्झिमगेवेज्जगविमाणेसु णं भंते ! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता) अधस्तनमध्यम ग्रैवेयक विमानों में हे भदन्त ! देवों की स्थिति कितने काल की कही गई है ? (गोयमा ! जहण्णेणं तेवीसं सागरोवमाइं, उक्कोसेणं चउवीसं सागरोवमाइं) हे गौतम जघन्य स्थिति तो वहां २३ सागरोपम की कही गई है और उत्कृष्ट स्थिति २४ सागरोपम की है। (हेट्ठिमउवरिमगेवेज्जगविमाणेसु णं भंते ! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) हे भदंत ! अधस्तन उपरितन ग्रैवेयक विमानों में देवों कि स्थिति कितने काल की कही गई है ? (गोयमा ! जहण्णेणं चउवीसं सागरोवमाइं उक्कोसेणं पंचवीसं सागरोवमाइं) हे गौतम ! वहां पर देवों की जघन्यस्थिति २४ सागरोपम की और उत्कृष्ट स्थिति २५ सागरोपम की कही गई है। (मज्झिमहेट्ठिमगेवेज्जगविमाणेसु णं भंते ! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) हे भदन्त ! मध्यम अधस्तन ग्रैवेयक विमानों में देवों की स्थिति कितने काल की कही

સાગરોપમ જેટલી છે. (हेट्ठिममज्झिमगेवेज्जगविमाणेसु णं भंते ! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता) અધસ્તન મધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાનોમાં હે ભદંત ! દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાળની કહેવામાં આવી છે ? (गोयमा ! जहण्णेणं तेवीसं सागरोवमाइं, उक्कोसेणं चउवीसं सागरोवमाइं) હે ગૌતમ ! જઘન્ય સ્થિતિ તો ત્યાં ૨૩ સાગરોપમ જેટલી અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૪ સાગરોપમ જેટલી છે. (हेट्ठिमउवरिमगेवेज्जग विमाणेसु णं भंते ! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता ?) હે ભદંત ! અધસ્તન ઉપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાનોમાં દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાળની પ્રજ્ઞપ્ત થયેલી છે ! (गोयमा ! जहण्णेणं चउवीसं सागरोवमाइं उक्कोसेणं पचवीसं सागरोवमाइं) હે ગૌતમ ! ત્યાં દેવોની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ ૨૪ સાગરોપમ જેટલી અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ ૨૫ સાગરોપમ જેટલી કહેવામાં આવી છે (मज्झिमहेट्ठिमगेवेज्जगविमाणेसु णं भंते ! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता !) હે ભદંત ! મધ્યમ અધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાનોમાં દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાળની પ્રજ્ઞપ્ત થયેલી છે ? (गोयमा ! जहण्णेणं

गौतम ! जघन्येन पञ्चविंशति सागरोपमाणि, उत्कर्षेण षड्विंशति सागरोपमाणि। मध्यममध्यमग्रैवेयकविमानेषु खलु भदन्त ! देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? गौतम ! जघन्येन षड्विंशति सागरोपमाणि उत्कर्षेण सप्तविंशति सागरोपमाणि। मध्यमोपरितनग्रैवेयकविमानेषु खलु भदन्त ! देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता ? गौतम ! जघन्येन सप्तविंशति सागरोपमानि उत्कर्षेण अष्टाविंशति साग-

गई है ? (गोयमा ! जहण्णेणं पणवीसं सागरोवमाइं उक्कोसेणं छव्वीसं सागरोवमाइं) हे गौतम ! वहां पर देवों की स्थिति जघन्य से २५ सागरोपम की और उत्कृष्ट से २६ सागरोपम की कही गई है। (मज्झिममज्झिमगेवेज्जगविमाणेसु णं भंते ! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता) मध्यम मध्यम ग्रैवेयक विमानों में देवों की स्थिति कितने काल की कही गई है ? (गोयमा ! जहण्णेणं छव्वीसं सागरोवमाइं-उक्कोसे णं सत्तावीसं सागरोवमाइं) हे गौतम ! वहां पर देवों की स्थिति जघन्य से तो २६ सागरोपम की कही गई है और उत्कृष्ट से २७ सागरोपमकी है। (मज्झिमउवरिमगेवेज्जगविमाणेसु णं भंते ! देवाणं-केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता) हे भदन्त ! मध्यमउपरितन ग्रैवेयक विमानों में देवों की स्थिति कितने काल की कही गई है ? (गोयमा ! जहण्णेणं सत्तावीसं सागरोवमाइं उक्कोसेणं अट्ठावीसं सागरोवमाइं) हे गौतम ! वहां पर जघन्यस्थिति तो २७ सागरोपम की कही गई है और उत्कृष्ट स्थिति २८ सागरोपम की है। (उवरिमहेट्ठिमगेवेज्जगवि-

पणवीसं सागरोवमाइं, उक्कोसेणं छव्वीसं सागरोवमाइं) हे गौतम ! त्यां देवोनी स्थिति जघन्यनी अपेक्षाओ २५ सागरोपम जेटली अने उत्कृष्टनी अपेक्षाओ २६ सागरोपमनी छे (मज्झिममज्झिमगेवेज्जगविमाणेसु णं भंते ! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता) मध्यम मध्यम ग्रैवेयक विमानोमां देवोनी स्थिति केटला काळनी प्रज्ञप्त थयेली छे ? (गोयमा ! जहण्णेणं छव्वीसं सागरोवमाइं उक्कोसेणं सत्तावीसं सागरोवमाइं) हे गौतम ! त्यां देवोनी स्थिति जघन्यनी अपेक्षाओ तो २६ सागरोपम जेटली कहेवामां आवी छे अने उत्कृष्टनी अपेक्षाओ २७ सागरोपम जेटली कहेवामां आवी छे (मज्झिम उवरिमगेवेज्जगविमाणेसु ण भंते ! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता !) हे भदंत ! मध्यम उपरितन ग्रैवेयक विमानोमां देवोनी स्थिति केटला काळनी प्रज्ञप्त थयेली छे ? (गोयमा ! जहण्णेणं सत्तावीसं सागरोवमाइं उक्कोसेणं अट्ठावीसं सागरोवमाइं) हे गौतम ! त्यां जघन्य स्थिति तो २७ सागरोपमनी अने उत्कृष्टस्थिति २८ सागरोपमनी कहेवामां आवी छे (उवरिमहेट्ठिमगेवेज्जगविमाणेसु

रोपमाणि । उपरितनाधस्तनग्रैवेयकविमानेषु खलु भदन्त! देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता? गौतम? जघन्येन अष्टाविंशतिं सागरोपमाणि, उत्कर्षेण एकोनत्रिंशत् सागरोपमाणि। उपरितनमध्यमग्रैवेयकविमानेषु खलु भदन्त! देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता?, गौतम! जघन्येन एकोनत्रिंशत् सागरोपमाणि, उत्कर्षेण त्रिंशत् सागरोपमाणि, उपरितनोपरितनग्रैवेयकविमानेषु खलु भदन्त! देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता? गौतम! जघन्येन त्रिंशत् सागरोपमाणि,

---

माणेसु णं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) हे भदन्त! उपरितन अधस्तन ग्रैवेयक विमानों में देवों की स्थिति कितनी कही गई है? (गोयमा! जहण्णेणं अट्ठावीसं सागरोवमाइं उक्कोसेणं एगूणतीसं सागरोवमाइं) हे गौतम! वहां पर देवों की जघन्यस्थिति तो २८ सागरोपम की कही गई है और उत्कृष्ट स्थिति २९ सागरोपम कि है। (उवरिममज्झिमगेवेज्जगविमाणेसु णं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) उपरितनमध्यमग्रैवेयक विमानों में हे भदंत! देवों की स्थिति कितनी मानी गई है? (गोयमा! जहण्णेणं एगूणतीसं सागरोवमाइं, उक्कोसेणं तीसं सागरोवमाइं) हे गौतम! वहां पर देवों की स्थिति जघन्य तो २९ सागरोपम की मानी गई है और उत्कृष्ट स्थिति ३० सागरोपम की है। (उवरिमउवरिमगेवेज्जगविमाणेसु णं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता) हे भदन्त! उपरितन

भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) હે ભદંત! ઉપરિતન અધસ્તન ગ્રૈવેયક વિમાનોમા દેવોની સ્થિતિ કેટની પ્રજ્ઞપ્ત થયેલી છે? (गोयमा! जहण्णेणं अट्ठावीसं सागरोवमाइं उक्कोसेणं एगूणतीसं सागरोवामाइं) હે ગૌતમ! ત્યાંના દેવોની જઘન્ય સ્થિતિ તો ૨૮ સાગરોપમ જેટલી કહેવામાં આવી છે અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ ૨૯ સાગરોપમની કહેવામાં આવી છે. (उवरिममज्झिमगेवेज्जगविमाणेसु ण भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) ઉપરિતન મધ્યમ ગ્રૈવેયક વિમાનોમાં હે ભદંત! દેવોની સ્થિતિ કેટલી પ્રજ્ઞપ્ત થયેલી છે? (गोयमा! जहण्णेणं एगूणतीस सागरोवमाइं, उक्कोसेणं तीसं सागरोवमाइं) હે ગૌતમ! ત્યાં દેવોની સ્થિતિ જઘન્યની અપેક્ષાએ તો ૨૯ સાગરોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૦ સાગરોપમની છે. (उवरिमउवरिमगेवेज्जगविमाणेसु ण भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) હે ભદંત! ઉપરિતન ઉપરિતન ગ્રૈવેયક વિમાનોમા દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાળની પ્રજ્ઞપ્ત

उत्कर्षेण एकत्रिंशत् सागरोपमाणि। विजयवैजयन्तजयन्तापराजितविमानेषु खलु भदन्त! देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता?, गौतम! जघन्येन एकत्रिंशत् सागरोपमाणि, उत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणि। सर्वार्थसिद्धे खलु भदन्त! महाविमाने देवानां कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञप्ता? गौतम! अजघन्यानुत्कर्षेण त्रयस्त्रिंशत् सागरोपमाणि। तदेतत् सूक्ष्ममद्धापल्योपमम्। तदेतत् अद्धापल्योपमम्॥सू०२०७॥

उपरितन ग्रैवेयक विमानों में देवों की स्थिति कितने काल की मानी गई है? (गोयमा! जहण्णेणं तीसं सागरोवमाइं, उक्कोसेणं एकतीसं सागरोवमाइं) हे गौतम! वहां पर देवों की स्थिति जघन्य तो ३० सागरोपम की और उत्कृष्ट ३१ सागरोपम की मानी गई है। विजयवेजयंतजयंत अपराजियविमाणेसु णं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता) हे भदन्त! विजय, वैजयंत, जयंत, और अपराजित इन चार–विमानों में देवों की स्थिति कितनी कही गई है? (गोयमा जहन्नेणं एक्कतीसं सागरोवमाइं, उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं) हे गौतम! वहां पर जघन्य स्थिति तो ३१ सागरोपम की कही गई है और उत्कृष्ट स्थिति ३३ सागरोपमकी है। सव्वट्ठसिद्धेणं भंते! महाविमाणे देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) हे भदंत! सर्वार्थ सिद्ध नामका जो महाविमान है, उसमें देवों की स्थिति कितने काल की मानी गई है (गोयमा! अजहण्णमणुक्कोसेणं तेत्तीस सागरोवमाइं) हे गौतम! यहां पर देवों की स्थिति अजघन्य और अनुत्कृष्टरूप

થયેલી છે? (ગોયમા! जहण्णेणं तीस सागरोवमाइं, उक्कोसेणं एकतीस सागरोवमाइं) હે ગૌતમ! ત્યાં દેવોની જઘન્યસ્થિતિ તો ૩૦ સાગરોપમની અને ઉત્કૃષ્ટ ૩૧ સાગરોપમની કહેવામાં આવી છે (विजयवेजयंतजयंतअपराजियविमाणेसु णं भंते! देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) હે ભદંત! વિજય, વૈજયંત, જયંત અને અપરાજિત આ ચાર વિમાનોનાં દેવોની સ્થિતિ કેટલી પ્રજ્ઞપ્ત થયેલી છે? (गोयमा! जहन्नेणं एक्कतीसं सागरोवमाइं, उक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं) હે ગૌતમ! ત્યાં જઘન્યસ્થિતિ તો ૩૧ સાગરોપમની મધ્યમ ૩૨ સાગરોપમ જેટલી અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૩ સાગરોપમ જેટલી કહેવામાં આવી છે. (सव्वट्ठसिद्धेणं भंते! महाविमाणे देवाणं केवइयं कालं ठिई पण्णत्ता?) હે ભદંત! સર્વાર્થ સિદ્ધ નામક જે મહાવિમાન છે, તેમાં દેવોની સ્થિતિ કેટલા કાળની પ્રજ્ઞપ્ત થયેલી છે? (गोयमा! अजहण्णमणुक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं) હે ગૌતમ! ત્યાં દેવોની સ્થિતિ અજઘન્ય

'असुरकुमाराणं' इत्यादि

टीका--अस्य सन्दर्भस्यार्थः स्पष्टः। अत्रेदं बोध्यम्-पृथिव्यादीनामपर्याप्तनां जघन्येनोत्कृष्टेन चान्तर्मुहूर्तमेव स्थितिः ततः परं पर्याप्तत्वेन परिणामात् मरणाद्वेति। व्यन्तरादिप्रभृतिवैमानिकपर्यन्तानामपर्याप्तानां जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्तमेव स्थितिः ततः परमवश्यं पर्याप्तत्वेन परिणमनात्। ग्रैवेयकविमानेषु नव प्रस्तटाः क्रमवर्तिनो भवन्ति। तत्राधस्तनास्त्रयः प्रस्तटाः अधस्तनग्रैवेयकशब्देनोच्यन्ते। मध्यमास्त्रयः प्रस्तटा मध्यमग्रैवेयकशब्देनोच्यन्ते। उपरितनास्त्रयः प्रस्तटा उपरितनग्रैवेयकशब्देनोच्यन्ते। तत्र अधस्तनग्रैवेयकेऽधस्तनः प्रस्तटोऽधस्तनाधस्तनग्रैवेयकशब्देनोच्यते। मध्यमस्तु-अधस्तनमध्यमग्रैवेयकशब्देन, उपरितनश्च-अधस्तनोपरितनग्रैवेयकशब्देन, मध्यमग्रैवेयकेऽधस्तनः प्रस्तटो मध्यमाधस्तनग्रैवेयकशब्देनोच्यते। मध्यमः प्रस्तटो मध्यममध्यमग्रैवेयकशब्देन, उपरितनश्च प्रस्तटो मध्यमोपरितनप्रस्तटशब्देन, उपरितनग्रैवेयकेऽधस्तनः प्रस्तट उपरितनाधस्तनग्रैवेयकशब्देनोच्यते, मध्यमः-उपरितन मध्यमग्रैवेयकशब्देन, उपरितनश्च-उपरितनोपरितनग्रैवेयकशब्देनेति ॥सू० २०७॥

से केवल ३३ सागरोपम की है। (से तं सुहुमे अद्धापलिओवमे) इस प्रकार यह सूक्ष्म अद्धापल्योपम का स्वरूप है। (से तं अद्धापलिओवमे) इसका वर्णन समाप्त होते ही अद्धापल्योपम का स्वरूप वर्णन समाप्त हुआ।

भावार्थ--इस सूत्र द्वारा सूत्रकारने एकेन्द्रिय से लेकर संज्ञी असंज्ञी पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च जीवों की मनुष्यों की, और भवनपति व्यन्तर ज्योतिष्क एवं वैमानिक देवों की जघन्य और उत्कृष्ट स्थिति का वर्णन किया है। इसे स्पष्टरूप में समझने के लिये इस नक्शे को देखिये—

અને અનુત્કૃષ્ટ રૂપથી ફક્ત ૩૩ સાગરોપમ જેટલી કહેવામાં આવી છે. (से तं सुहुमे अद्धापलिओवमे) આ પ્રમાણે આ સૂક્ષ્મ અદ્ધાપલ્યોપમનું સ્વરૂપ છે. (से त अद्धापलिओवमे) આનું વર્ણન સમાપ્ત થતાં જ અદ્ધાપલ્યોપમનું સ્વરૂપ વર્ણન સમાપ્ત થયું છે.

ભાવાર્થ—આ સૂત્રવડે સૂત્રકારે એકેન્દ્રિયથી માંડીને સંજ્ઞી અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોની, મનુષ્યોની, અને ભવનપતિ વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિકદેવોની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું છે. આ સંબંધમાં વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ માટે નીચેનો નકશો જુઓ—

नाम	जघन्यस्थिति	उत्कृष्टस्थिति
असुरकुमारोंकी	१० हजार वर्षकी	कुछ अधिक १ सागरोपमका
असुरकुमारदेवियोंकी	,, ,,	४॥ पल्योपमकी
नागकुमारोंकी	,, ,,	कुछ कम दो पल्योपम की
नागकुमारदेवीयोंकी	,, ,,	कुछ कम एकपल्योपमकी
{ नागकुमार से लेकर स्तनितकुमार तक के देवों और देवीयों की	,, ,, ,, ,,	कुछ कम दो पल्योपमकी
पृथिवीकायिकोंकी	एक अन्तर्मुहूर्त्त,	२२ हजार वर्ष
सूक्ष्मपृथिवीकायिकोंकी	,,	अन्तर्मुहूर्त्त,
,, अपर्याप्त बा. पृ. का.	,,	,,
,, पर्याप्त बा. ,, ,,	,,	,,
बादर पृथिवीकायिक	,,	२२ हजार वर्ष
अपर्याप्तक बा० पृ०	,,	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्त बा० पृ०	,,	२२ हजार वर्ष
अप् कायिक	,,	अंतर्मुहूर्त कम २२ हजार वर्ष
सूक्ष्म अप्कायिक	,,	७ हजार वर्ष

નામ	જઘન્યસ્થિતિ	ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ
અસુરકુમારોની	૧૦ હજાર વર્ષની	કંઇક વધારે ૧ સાગરોપમની
અસુરકુમાર દેવિઓની	,,	૪।। પલ્યોપમની
નાગકુમારોની	,,	કંઇક ન્યૂન બે પલ્યોપમની
નાગકુમારદેવીઓની	,,	કંઇક અલ્પ એક પલ્યોપમની
{ નાગકુમારથી માંડીને સ્તનિતકુમાર સુધીના દેવો અને દેવિઓની	,, ,,	કંઇક અલ્પ એક પલ્યોપમની
પૃથિવીકાયિકોની	એક અન્તર્મુહૂર્ત્ત	૨૨ હજાર વર્ષ
સૂક્ષ્મ પૃથિવીકાયિકોની	,,	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
,, અપર્યાપ્ત પૃ. કા.	,,	,,
,, પર્યાપ્ત ,, ,,	,,	,,
બાદર પૃથિવીકાયિક	,,	૨૨ હજાર વર્ષ
અપર્યાપ્ત બા. પૃ.	,,	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
પર્યાપ્ત બા. પૃ.	,,	અન્ત૦ કમ ૨૨ હજાર વર્ષ
અપ્કાયિક	,,	૭ હજાર વર્ષ
સૂક્ષ્મ અપ્કાયિક	,,	અન્તર્મુહૂર્ત્ત

,, अपर्याप्तक अप्कायिक	,,	अन्तर्मुहूर्त्त
,, पर्याप्तक अप्का०	,,	,,
बादर अप्कायिक	अन्तर्मुहूर्त्त	७ सहस्र वर्ष
,, अपर्याप्तक अप्का०	,,	अन्तर्मुहूर्त
,, पर्याप्तक ,,	,,	अ० मु० कम ७ हजार वर्ष
तैजस्कायिक	,,	३ तीन अहोरात्र
सूक्ष्मतैजस्कायिक	,,	अन्तर्मुहूर्त्त
,, अपर्याप्तक तैज०	,,	,,
,, पर्याप्तक तैज०	,,	,,
बादर तैजस्कायिक	,,	३ अहोरात्र
अपर्याप्तक बादर तैज०	,,	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्तक ,, ,,	,,	अन्तर्मुहूर्त्त कम ३ अहोरात्र
वायुकायिक-	,,	३ हजार वर्ष
सूक्ष्म वायुकायिक	,,	अन्तर्मुहूर्त्त
,, अपर्याप्त वायुकायिक	,,	,,
,, पर्याप्त वायु का०	,,	,,

,, અપર્યાપ્તક અપ્કા૦	,,	,,
,, પર્યાપ્તક અપ્કા૦	,,	,,
બાદર અપ્કાયિક	અન્તર્મુહૂર્ત્ત	૭ સહસ્ર વર્ષ
,, અપર્યાપ્ત અપ્કા૦	,,	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
,, પર્યાપ્તક ,,	,,	અન્ત૦ કમ ૭ હજાર વર્ષ
તૈજસ્કાયિક	,,	૩ અહોરાત્ર
સૂક્ષ્મ તૈજસ્કાયિક	,,	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
,, અપર્યાપ્તક તૈજ૦	,,	,,
,, પર્યાપ્તક તૈજ૦	,,	,,
બાદર તૈજસ્કાયિક	,,	૩ અહોરાત્ર
અપર્યાપ્તક બાદર તૈજ૦	,,	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
પર્યાપ્તક ,, ,,	,,	,, કમ ૩ અહોરાત્ર
વાયુકાયિક	,,	૩ હજાર વર્ષ
સૂક્ષ્મ વાયુકાયિક	,,	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
,, અપર્યાપ્ત વાયુકા૦	,,	,,
,, પર્યાપ્ત વાયુકા૦	,,	,,

बादर वायुकायिक	,,	३ तीन हजार वर्ष
अपर्याप्तक बादर ,,	,,	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्तक ,, ,,	,,	अन्तर्मुहूर्त्त कम ३ हजार वर्ष
वनस्पति का०	,,	१० हजार वर्ष
सूक्ष्म वनस्पति का०	,,	अन्तर्मुहूर्त्त
,, अपर्याप्तक वन०	,,	,,
,, पर्याप्तक वन० का०	,,	,,
बादर वनस्पतिकायिक-	,,	१० हजार वर्ष
अपर्याप्तक बादरवनस्पति का०	,,	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्तक ,, ,,	,,	अ० मु० कम १० ह० वर्ष
द्वीन्द्रियजीव	,,	१२ वर्ष
अपर्याप्तक द्वीन्द्रिय	,,	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्तक ,,	,,	अन्त मु० कम १२ वर्ष
त्रीन्द्रिय जीव	,,	४९ दिन
अपर्या० ,,	,,	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्तक ,,	,,	अ० मु० कम४९ दिनरात

બાદર વાયુકાયિક	,,	૩ ત્રણ હજાર વર્ષ
અપર્યાપ્તક બાદર વાયુકાયિક	,,	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
પર્યાપ્તક ,,	,,	,, કમ ૩ હજાર વર્ષ
વનસ્પતિકાયિક	,,	૧૦ હજાર વર્ષ
સૂક્ષ્મ વનસ્પતિકાયિક	,,	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
,, અપર્યાપ્તક વન.	,,	,,
,, પર્યાપ્તક વનકા૦	,,	,,
બાદર વનસ્પતિકાયિક	,,	૧૦ હજાર વર્ષ
અપર્યાપ્તક બાદર વનકા૦	,,	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
પર્યાપ્તક ,, ,,	,,	,, કમ ૧૦ હજાર વર્ષ
દ્વીન્દ્રિય જીવ	,,	૧૨ વર્ષ
અપર્યાપ્તક દ્વીન્દ્રિય	,,	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
પર્યાપ્તક ,,	,,	,, કમ ૧૨ વર્ષ
ત્રીન્દ્રિય જીવ	,,	૪૯ દિવસ
અપર્યા૦ ,,	,,	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
પર્યાપ્ત. ,,	,,	,, કમ ૪૯ દિવસ રાત્રિ

चतुरिन्द्रिय जीव	,,	६ मास
अपर्या० ,,	,,	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्तक ,,	,,	अंतर्मुहूर्त्त कम ६ मास
पंचेन्द्रिय जीव (तिर्यश्च)	,,	३ पल्योपम
जलचर पंचेन्द्रिय ,,	,,	१ पूर्व कोटि
संमूर्च्छिमजलचर–	अंतर्मुहूर्त्त	१ पूर्व कोटि
अपर्याप्तक संमू० जल०	,,	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्तक ,, ,,	,,	अ० मु० कम १ पूर्व कोटि
गर्भज जलचर–	,,	एक करोड पूर्व
अपर्याप्तक ,, ,,	,,	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्तक ,, ,,	,,	अ० मु० कम १ पूर्व कोटि
चतुष्पद स्थलचर–	,,	तीन पल्योपम
संमूर्च्छिम चतुष्प० स्थ०	,,	८४ हजार वर्ष
अपर्याप्तक संमू० चतु० स्थ०	,,	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्तक ,, ,, ,,	,,	अ० मु० कम ९४ हजारवर्ष
गर्भजचतुष्पदस्थलचर	,,	तीन पल्योपम

ચતુરિન્દ્રિય જીવ	,,	૬ માસ
અપર્યા૦ ,,	,,	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
પર્યાપ્તકા૦ ,,	,,	,, કમ ૬ માસ
પંચેન્દ્રિયજીવ (તિર્યંચ)	,,	૩ પલ્યોપમ
જલચર પંચેન્દ્રિય ,,	,,	૧ પૂર્વકોટિ
સંમૂર્ચ્છિમ જલચર	,,	૧ પૂર્વકોટિ
અપર્યાપ્તક સમૂ૦ જલ૦	,,	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
પર્યાપ્તક ,, ,,	,,	,, કમ ૧ પૂર્વકોટિ
ગર્ભજ જલચર	,,	૧ કરોડ પૂર્વ
અપર્યાપ્તક ,, ,,	,,	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
પર્યાપ્તક ,, ,,	,,	,, કમ ૧ પૂર્વ કોટિ
ચતુષ્પદ સ્થલચર	,,	ત્રણ પલ્યોપમ
સંમૂર્ચ્છિમ ચતુષ્પદ સ્થ૦	,,	૮૪ હજાર વર્ષ
અપર્યાપ્ત સંમૂ. ચતુ. સ્થ.	,,	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
પર્યાપ્તક ,, ,,	,,	,, કમ ૯૪ હજાર વર્ષ
ગર્ભજ ચતુષ્પદ સ્થલચર	,,	ત્રણ પલ્યોપમ

अपर्याप्त०	,,	,,	,,	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्तक	,,	,,	,,	अ० मु० कम तीन पल्योपम
उरः परिसर्पस्थलचर			,,	१ पूर्व कोटि
संमूर्च्छिम	,,	,,	,,	५३ हजार वर्ष
अपर्या०	,,	,,	,,	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्तक०	,,	,,	,,	अ० मु० कम ५३ ह० वर्ष
गर्भजउरः परि० स्थल			,,	१ पूर्व कोटि
अपर्याप्तक	,,	,,	,,	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्तक	,,	,,	,,	अ० मु० कम १ पूर्व कोटि
भुजपरिसर्पस्थलचर			,,	१ पूर्व कोटि
संमूर्च्छिम	,,	,,	,,	४२ हजार वर्ष
अपर्याप्त	,,	,,	,,	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्तक	,,	,,	,,	अ० मु० कम ४२ ह० वर्ष
गर्भजभुजपरि०			,,	१ पूर्व कोटि
अपर्याप्तक	,,	,,	,,	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्तक	,,	,,	,,	अ० मु० कम पूर्व कोटि
खेचर	,,	,,	,,	१ पल्य के अ० आ० प्र०

અપર્યા૦	,,	,,	,,	અન્તર્મુહૂર્ત
પર્યાપ્તક	,,	,,	,,	,, કમ ત્રણ પલ્યોપમ
ઉરઃપરિસર્પ સ્થલચર			,,	૧ પૂર્વકોટિ
સંમૂર્ચ્છિમ		,,	,,	૫૩ હજાર વર્ષ
અપર્યા૦		,,	,,	અન્તર્મુહૂર્ત
પર્યાપ્તક૦		,,	,,	,, કમ ૫૩ હજાર વર્ષ
ગર્ભજ ઉરઃપરિ૦ સ્થલ.			,,	૧ પૂર્વ કોટિ
અપર્યાપ્તક	,,	,,	,,	અન્તર્મુહૂર્ત
પર્યાપ્તક	,,	,,	,,	,, કમ ૧ પૂર્વ કોટિ
ભુજપરિસર્પ સ્થલચર			,,	૧ પૂર્વ કોટિ
સંમૂર્ચ્છિમ		,,	,,	૪૨ હજાર વર્ષ
અપર્યાપ્ત		,,	,,	અન્તર્મુહૂર્ત
પર્યાપ્તક		,,	,,	,, કમ ૪૨ હજાર વર્ષ
ગર્ભજ ભુજપરિ૦			,,	૧ પૂર્વ કોટિ
અપર્યાપ્તક	,,		,,	અન્તર્મુહૂર્ત
પર્યાપ્તક	,,		,,	,, કમ પૂર્વ કોટિ

संमूर्च्छिम ,,	,,	७२ हजार वर्ष
अप० ,, ,,	,,	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्या० ,, ,,	,,	अ० मु० कम ७२ ह० वर्ष
गर्भज खेचर	,,	प० के अ० भा० प्र०
अपर्या० ,, ,,	,,	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्याप्तक ,, ,,	,,	अ० मु० कम प० के अ० प्र०
मनुष्य ,, ,,	,,	तीन पल्योपम
संमूर्च्छिम मनुष्य	अन्तर्मुहूर्त्त	अन्तर्मुहूर्त्त
गर्भजमनुष्य	,,	तीन पल्योपम
अपर्या ,, ,,	,,	अन्तर्मुहूर्त्त
पर्या ,, ,,	,,	अ० मु० कम तीन पल्योपम
व्यन्तरदेव	दश हजार वर्ष	एक पल्योपम
,, देवियां	,,	अर्धपल्योपम
ज्योतिष्क देव	कुछ अधिक पल्य के आठवें भाग प्रमाण	१ लाख वर्ष अधिक १ पल्योपम

ખેચર ,,	,,	૧ પલ્યના અસં. ભાગ પ્રમાણ
સંમૂર્ચ્છિમ ,,	,,	૭૨ હજાર વર્ષ
અપ૦ ,,	,,	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
પર્યા૦ ,,	,,	,, કમ ૭૨ હજાર વર્ષ
ગર્ભજ ખેચર	,,	પલ્યો.ના અસં. ભાગ પ્રમાણ
અપર્યા૦ ,,	,,	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
પર્યાપ્તક ,,	,,	,, કમ પલ્યોપમના અસં. ભાગ પ્રમાણ
મનુષ્ય ,,	,,	ત્રણ પલ્યોપમ
સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય	,,	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
ગર્ભજ મનુષ્ય	,,	ત્રણ પલ્યોપમ
અપર્યા૦ ,,	,,	અન્તર્મુહૂર્ત્ત
પર્યા૦ ,,	,,	,, કમ ત્રણ પલ્યોપમ
વ્યંતર દેવ	દશ હજાર વર્ષ	એક પલ્યોપમ
,, દેવિઓ	,,	અર્ધ પલ્યોપમ
જ્યોતિષ્ક દેવ	કંઈક વધારે પલ્યના ૮માં ભાગ પ્રમાણ	૧ લાખ વર્ષ અધિક ૧ પલ્યોપમ

,, देवियां	पल्य के आठवें भा० प्र०	५० ह० घ० अ० अर्ध पल्योपम
चन्द्र विमानगतदेव	पल्य के चौथे भा० प्र०	१ लाख घर्ष अ० १पल्योपम
,, ,, देवियां	,,	५० ह० वर्ष अ० अ० प०
सूर्य विमानगतदेव	,,	१ह० व० अ० १ पल्योपम
,, ,, देवियां	,,	५ सौ व० अ० आधे प०
ग्रह ,, देव	,,	एक पल्योपम
ग्रह ,, देवियां	,,	अर्धपल्योपम
नक्षत्र ,, देव	,,	अर्धपल्योपम
,, ,, देवियां	,,	कुछ अ० प० का चौथा भा०
तारा ,, देव	कुछ अधिक पल्योपम के आठवें भाग प्रमाण	,, अ० प० का० चौथा भा०
तारा ,, देवियां	पल्योपम के आठवें भाग प्रमाण	कुछ अधिक पल्योपम के आठवें भाग
वैमानिक देव	१ पल्योपम	३३ सागरोपम
वैमानिक देवियां	,,	५५ पल्योपम
सौधर्मकल्पगत देव	,,	दो सागरोपम

,, દેવિઓ	પલ્યના ૮મા ભાગ પ્ર.	૫૦ હજાર વર્ષ અધિક અર્ધપલ્યોપમ
ચન્દ્રવિમાનગત દેવ	પલ્યોપમના ૪થા ભાગ પ્ર.	૧ લાખ વર્ષ અધિક ૧ પ.
,, દેવિઓ	,,	૫૦ હજાર વર્ષ અ. અર્ધ પ.
સૂર્યવિમાનગત દેવ	,,	૧ હજાર વર્ષ અ. ૧ પલ્યો.
,, દેવિઓ	,,	૫ સો વર્ષ અધિક અર્ધપલ્યોપમ
ગ્રહ વિમાનગત દેવ	,,	૧ પલ્યોપમ
ગ્રહ ,, દેવિઓ	,,	અર્ધપલ્યોપમ
નક્ષત્ર ,, દેવ	,,	અર્ધપલ્યોપમ
,, ,, દેવિઓ	,,	કંઈક વધારે પલ્યોપમના ૪થા ભાગ પ્રમાણ
તારા ,, દેવ	કંઈક વધારે પલ્યોપમના ૮મા ભાગ પ્રમાણ	પલ્યોપમના ૪થા ભાગ પ્રમાણ
તારા ,, દેવિઓ	પલ્યોપમના ૮મા ભાગ પ્રમાણ	કંઈક વધારે પલ્યોપમના ૮માં ભાગ પ્રમાણ
વૈમાનિક દેવ	૧ પલ્યોપમ	૩૩ સાગરોપમ
વૈમાનિક દેવિઓ	,,	૫૫ પલ્યોપમ
સૌધર્મકલ્પગત દેવ	,,	બે સાગરોપમ

,, कल्प में परिगृहीत देवियां	,,	७ पल्योपम
,, ,, अपरिगृहीत	,,	५० पल्योपम
ईशानकल्पगत देव	कुछ अ.१ पल्योपम	कुछ अ. दो सागरोपम
,, ,, में परि. देवियां	,, ,,	नौ पल्योपम
,, ,, अपरिगृहीत दे.	,, ,,	५५ पल्योपम
सनत्कुमार कल्पगत देव	दो सागरोपम	७ सागरोपम
माहेन्द्र ,, ,,	कुछ अधिक दो सागरोपम	कुछ अधिक ७ सागरोपम
ब्रह्मलोकगतदेव	७ सागरोपम	१० सागरोपम
लान्तक	१० सागरोपम	१४ सागरोपम
महाशुक्र	१४ सागरोपम	१७ ,,
सहस्रार	१७ ,,	१८ ,,
आनत	१८ ,,	१९ ,,
प्राणत	१९ ,,	२० ,,
आरण	२० ,,	२१ ,,
अच्युत	२१ ,,	२२ ,,

,, પરિગૃહીત દેવીઓ	,,	૭ પલ્યોપમ
સૌધર્મકલ્પમાં અપરિગૃહીત	,,	૫૦ પલ્યોપમ
ઈશાનકલ્પગત દેવ	કંઈક વધારે ૧ પલ્યોપમ	કંઈક વધારે બે સાગરોપમ
,, પરિગૃહીત દેવિઓ	,,	નવ પલ્યોપમ
,, અપરિગૃહીત દે૦	,,	૫૫ પલ્યોપમ
સનત્કુમાર કલ્પગત દેવ	બે સાગરોપમ	૭ સાગરોપમ
માહેન્દ્ર ,,	કંઈક વધારે બે સાગરોપમ	કંઈક વધારે ૭ સાગરોપમ
બ્રહ્મલોક ગતદેવ	૭ સાગરોપમ	૧૦ સાગરોપમ
લાન્તક	૧૦ સાગરોપમ	૧૪ ,,
મહાશુક્ર	૧૪ ,,	૧૭ ,,
સહસ્ત્રાર	૧૭ ,,	૧૮ ,,
આનત	૧૮ ,,	૧૯ ,,
પ્રાણત	૧૯ ,,	૨૦ ,,
આરણ	૨૦ ,,	૨૧ ,,
અચ્યુત	૨૧ ,,	૨૨ ,,

अधस्तन अधस्तन ग्रैवेयक		२२ सागरोपम		२३ सागरोपम	
,, मध्यम	,,	२३	,,	२४	,,
,, उपरितन	,,	२४	,,	२५	,,
मध्यम अधस्तन	,,	२५	,,	२६	,,
,, मध्यम	,,	२६	,,	२७	,,
,, उपरितन	,,	२७	,,	२८	,,
उपरितन अधस्तन	,,	२८	,,	२९	,,
,, मध्यम	,,	२९	,,	३०	,,
,, उपरितन	,,	३०	,,	३१	,,
विजय, वैजयंत, जयंत अपराजित		३१	,,	३३	,,
सर्वार्थसिद्ध	,,	३३	,,	,,	,,

इसमें जघन्य और उत्कृष्ट स्थिति में अन्तर नहीं है। यहां तो ३३ सागरोपम की स्थिति है। अपर्याप्त पृथिवी आदिकों की जघन्य और उत्कृष्ट स्थिति अन्तर्मुहूर्त्त की ही है। इसके बाद या तो वे पर्याप्तक होजाते हैं या मरण कर जाते हैं। व्यन्तरदेवों से लेकर वैमानिक देवों

અધસ્તન અધસ્તન ગ્રૈવેયક		૨૨	,,	૨૩	,,
,, મધ્યમ	,,	૨૩	,,	૨૪	,,
,, ઉપરિતન	,,	૨૪	,,	૨૫	,,
મધ્યમ અધસ્તન	,,	૨૫	,,	૨૬	,,
,, મધ્યમ	,,	૨૬	,,	૨૭	,,
,, ઉપરિતન	,,	૨૭	,,	૨૮	,,
ઉપરિતન અધસ્તન		૨૮	,,	૨૯	,,
,, મધ્યમ	,,	૨૯	,,	૩૦	,,
,, ઉપરિતન	,,	૩૦	,,	૩૧	,,
વિજય, વૈજયંત, જયંત, અપરાજિત		૩૧	,,	૩૩	,,
સર્વાર્થ સિદ્ધ		૩૩	,,	,,	,,

આમાં જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિમાં તફાવત નથી અહીં તો ૩૩ સાગરોપમ જેટલી સ્થિતિ છે. અપર્યાપ્ત પૃથિવી વગેરેની જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ-સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્તની છે. એના પછી કાં તો તેઓ પર્યાપ્તક થઈ જાય છે.

अथ क्षेत्रपल्योपमं निरूपयति—

मूलम्—से किं तं खेत्तपलिओवमे? खेत्तपलिओवमे—दुविहे पण्णत्ते तं जहा—सुहुमे य वावहारिए य। तत्थ णं जे से सुहुमे से ठप्पे। तत्थ णं जे से वावहारिए से जहा नामए पल्ले सिया-जोयणं आयामविक्खंभेणं, जोयणं उव्वेहेणं, तं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं। से णं पल्ले एगाहिय बेयाहिय तेयाहिय जाव भरिए वालग्गकोडीणं। ते णं वालग्गा णो अग्गीडहेज्जा जाव

तक की भी अपर्याप्तकावस्था की स्थिति जघन्य और उत्कृष्ट अन्तर्मुहूर्त्त की ही है। इसके बाद वे नियमतः पर्याप्त हो जाते हैं। ग्रैवेयक विमानों में नवप्रस्तट हैं। नीचे की तीन प्रस्तट अधस्तन ग्रैवेयक, मध्यम के ३ प्रस्तट ग्रैवेयक और ऊपर के तीन प्रस्तट उपरितन ग्रैवेयक शब्द से कहे जाते हैं। इन में जो अधस्तन ग्रैवेयक में नीचे का ग्रैवेयक है, वह अधस्तन ग्रैवेयक कहलाता है। बीच का अधस्तन मध्यम और ऊपर का अधस्तन उपरितन ग्रैवेयक कहलाता है। इसी प्रकार से मध्यम ग्रैवेयक का जो नीचे का ग्रैवेयक है, वह मध्यम अधस्तन, बीच का मध्यम २ और ऊपर का मध्यम उपरितन ग्रैवेयक जानना चाहिये। ऊपर के तीन ग्रैवेयकों में भी इसी क्रम से लगा लेना चाहिये। इस प्रकार ग्रैवेयक विमानों में ये नव प्रस्तट क्रमवर्ती हैं ॥सू० २०७॥

કા તો મરણ પ્રાપ્ત કરે છે. વ્યંતર દેવોથી માંડીને વૈમાનિક દેવો સુધીની પણ અપર્યાપ્તકાવસ્થાની સ્થિતિ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત્ત જેટલી છે. ત્યાર પછી તેઓ નિયમતઃ પર્યાપ્ત થઈ જાય છે. ગ્રૈવેયક વિમાનોમા નવ પ્રસ્તરો છે. નીચેના ત્રણ પ્રસ્તરો અધસ્તન ગ્રૈવેયક અને ઉપરના ત્રણ પ્રસ્તરો ઉપરિતન શબ્દ વડે સંબોધિત કરવામાં આવે છે. આમાં જે અધસ્તન ગ્રૈવેયકમા નીચેનું ગ્રૈવેયક છે તે અધસ્તન મધ્યમ અને ઉપરનું અધસ્તન ઉપરિતન ગ્રૈવેયક કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે મધ્યમ ગ્રૈવેયકની નીચે જે ગ્રૈવેયક છે તે મધ્યમ અધસ્તન, મધ્યનું મધ્યમ અને ઉપરનું મધ્યમ ઉપરિતન ગ્રૈવેયક જાણવું જોઈએ ઉપરના ત્રણ ગ્રૈવેયકો વિષે પણ આ ક્રમથી સમજી લેવું જોઈએ આ પ્રમાણે ગ્રૈવેયક વિમાનોમા આ નવ પ્રસ્તર ક્રમવર્તી છે. ।સૂ૦૨૦૭॥

णो पूइत्ताए हव्वमागच्छेज्जा। जे णं तस्स पल्लस्स आगासपएसा तेहिं वालग्गेहिं अप्फुन्ना, तओ णं समए समए एगमेगं आगासपएसं अवहाय जावइएणं कालेणं से पल्ले खीणे नीरए निल्लेवे निट्ठिए भवइ, से तं वावहारिए खेत्तपलिओवमे एएसिं पल्लाणं कोडाकोडी भवेज्ज दसगुणिया। तं वावहारियस्स खेत्तसागरोवमस्स एगस्स भवे परीमाणं ॥१॥ एएहिं वावहारिएहिं खेत्तपलिओवमसागरोवमेहिं किं पओयणं? एएहिं वावहारिएहिं खेत्तपलिओवमेहिं नत्थि किंचिप्पओयणं, केवलं पण्णवणा पण्णविज्जइ। से तं वावहारिए खेत्तपलिओवमे। से किं तं सुहुमे खेत्तपलिओवमे? सुहुमे खेत्तपलिओवमे-से जहाणामए पल्ले सिया-जोयणं आयामविक्खंभेणं जाव परिक्खेवेणं। से णं पल्ले एगाहिय बेयाहिय तेयाहिय जाव भरिए वालग्गकोडीणं। तत्थ णं एगमेगे वालग्गे असंखिज्जाइं खंडाइं कज्जइ। ते णं वालग्गखंडा दिट्ठिओगाहणाओ असंखेज्जइभागमेत्ता, सुहुमस्स पणगजीवस्स सरीरोगाहणाओ असंखेज्जगुणा। ते णं वालग्गखंडा णो अग्गी डहेज्जा जाव णो पूइत्ताए हव्वमागच्छेज्जा। जे णं तस्स पल्लस्स आगासपएसा तेहिं वालग्गखंडेहिं आफुण्णा वा अणाफुण्णा वा, तओ णं समए समए एगमेगं आगासपएसं अवहाय जावइएणं कालेणं से पल्ले खीणे जाव निट्ठिए भवइ, से तं सुहुमे खेत्तपलिओवमे। तत्थ णं चोयए पण्णवगं एवं वयासी-अत्थि णं तस्स पल्लस्स आगासपएसा जे णं तेहिं

वालग्गखंडेहिं अणाफुण्णा? हंता अत्थि। जहा को दिट्ठंतो? से जहाणामए कोट्ठए सिया कोहंडाणं भरिए, तत्थ णं माउलिंगा पक्खित्ता, ते वि माया। तत्थ णं विल्ला पक्खित्ता तेवि माया। तत्थ णं आमलगा पक्खित्ता ते वि माया। तत्थ णं बयरा पक्खित्ता तेऽवि माया। तत्थ णं चणगा पक्खित्ता तेऽवि माया। तत्थ णं मुग्गा पक्खित्ता तेऽवि माया। तत्थ णं सरिसवा पक्खित्ता तेऽवि माया। तत्थ णं गंगावालुया पक्खित्ता सावि माया। एवमेव एएणं दिट्ठंतेणं अत्थि णं तस्स पल्लस्स आगासपएसा, जे णं तेहिं वालग्गखंडेहिं अणाफुण्णा। एएसिं पल्लाणं कोडाकोडी भवेज्ज दसगुणिया। तं सुहुमस्स खेत्तसागरोवमस्स एगस्स भवे परिमाणं॥१॥ एएहिं सुहुमेहिं खेत्तसागरोवमेहिं किं पओयणं?। एएहिं सुहुमपलिओवमसागरोवमेहिं दिट्ठिवाए दव्वा मविज्जंति॥सू० २०८॥

छाया—अथ किं तत् क्षेत्रपल्योपमम्? क्षेत्रपल्योपमं—द्विविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—सूक्ष्मं च व्यावहारिकं च। तत्र खलु यत् सूक्ष्मं तत् स्थाप्यम्। तत्र खलु यत्

अब सूत्रकार क्षेत्रपल्योपम का स्वरूप स्पष्ट करते हैं—

'से किं तं खेत्तपलिओवमे' इत्यादि।

शब्दार्थ—(से किं तं खेत्तपलिओवमे?) हे भदन्त! क्षेत्रपल्योपम का क्या स्वरूप है? (खेत्तपलिओवमे दुविहे पण्णत्ते) क्षेत्र पल्योपम दो प्रकार का कहा गया है। (तं जहा) वे दो प्रकार ये हैं—(सुहुमे य वाव-

---

હવે સૂત્રકાર ક્ષેત્રપલ્યોપમનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરે છે—

"से किं तं खेत्तपलिओवमे" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(से किं त खेत्तपलिओवमे?) હે ભદંત! ક્ષેત્ર પલ્યોપમનું સ્વરૂપ કેવું છે? (खेत्तपलिओवमे दुविहे पण्णत्ते?) ક્ષેત્ર પલ્યોપમના બે પ્રકારો છે (तंजहा) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે—(सुहुमे य वावहारिए य) ૧ સૂક્ષ્મ

तद् व्यवहारिकं तद् यथा नाम पल्यं स्याद् योजनम् आयामविष्कम्भेण, योजनम् उद्वेधेन तत्त्रिगुणं सविशेषं परिक्षेपेण। तत् खलु पल्यम् ऐकाहिक-द्वैयहिक-त्रैयहिक यावद् भृतं बालाग्रकोटीनाम्। तानि खलु बालाग्राणि नो अग्निर्दहेत्, नो वायुर्हरेत् नो कुथ्येयुः, नो परिध्वंसेरन्, नो पूतितया हव्यमागच्छेयुः। ये खलु तस्य पल्यस्य आकाशप्रदेशाः तैर्बालाग्रैः आस्पृष्टाः, ततः खलु समये समये एकमे-

हारिए य)? सूक्ष्म क्षेत्र पल्योपम और दूसरा व्यावहारिक क्षेत्रपल्योपम। (तत्थ णं जे से सुहुमे से ठप्पे) इनमें जो सूक्ष्म है, उसका कथन व्यावहारिक के बाद किया जावेगा–इसलिये उसे अभी नहीं कहा जाता है। (तत्थ णं जे से वावहारिए से जहानामए पल्ले सिया) इनमें जो व्यावहारिक है, वह इस प्रकार से है–कल्पना करो–कोई एक पल्य हो (जोयणं आयामविक्खंभेणं जोयणं उव्वेहेणं) एक योजन लंबा एक योजन चौडा और एक ही योजन गहरा वह हो। (तं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं) इस की वृत्त–परिधि कुछ अधिक तिगुणी हो। (से णं पल्ले एगाहिय वेयाहिय तेयाहिय जाव भरिए वालग्गकोडीणं) इस पल्य को एक दिन दो दिन तीन दिन यावत् ७ सात दिन तक के बालाग्रों से भरा हुआ हो। (ते णं वालग्गा णो अग्गी डहेज्जा जाव णो पूइत्ताए हव्वमागच्छेज्जा) ये बालाग्र वहां इस रूप से भरे जावे कि–'जिन पर अग्नि वायु आदि का कुछ भी प्रभाव नहीं पड सके और न वे सड गल सके। अब (जे णं तस्स पल्लस्स आगासपएसा तेहिं वालग्गेहिं

ક્ષેત્ર પલ્યોપમ અને બીજું વ્યાવહારિક પલ્યોપમ (तत्थ णं जे से सुहुमे से ठप्पे) આ સર્વમાં જે સૂક્ષ્મ છે, તેનું કથન વ્યાવહારિક પછી કરવામાં આવશે (तत्थ णं जे से वावहारिए से जहानामए पल्ले सिया) આમાં જે વ્યાવહારિક છે, તે આ પ્રમાણે છે એમ વિચાર કરો કે કોઈ એક પલ્ય હોય. (जोयणं आयाम-विक्खंभेणं जोयणं उव्वेहेणं) એક યોજન લાંબો, એક યોજન પહોળો અને એક યોજન ઊંડો હોય. (तं तिगुणं सविसेसं परिक्खेवेणं) તેની વૃત્ત–પરિધિ કંઈક વધારે ત્રણગણી હોય. (से णं पल्ले एगाहियबेयाहिय तेयाहिय जाव भरिए वालग्गकोडीणं) આ પલ્યને એક દિવસ, બે દિવસ ત્રણ દિવસ યાવત્ ૭ દિવસ સુધીના બાલાગ્રોથી સંપૂરિત હોય (ते णं वालग्गा णो अग्गी डहेज्जा जाव णो पूइत्ताए हव्व मागच्छेज्जा) આ બાલાગ્રો તેમાં એ પ્રમાણે ભરવામાં આવે કે જેમની ઉપર અગ્નિ, વાયુ વગેરેની કોઈ પણ જાતની અસર થઈ શકે નહિ અને તે સડી શકે નહિ તેમજ ઓગળી શકે નહિ. હવે (जे णं तस्स पल्लस्स

कम् आकाशप्रदेशम् अपहाय यावता कालेन तत् पल्यं क्षीणं नीरजस्कं निर्लेपं निष्ठितं भवति तद् व्यवहारिकं क्षेत्रपल्योपमम् । एतेषां पल्यानां कोटीकोटिर्भवेद् दशगुणिता । तद् व्यवहारिकस्य क्षेत्रसागरोपमस्य एकस्य भवेत् परिणामम् ॥१॥ एतैः व्यावहारिकैः क्षेत्रपल्योपमसागरोपमैः किं प्रयोजनम् ?, एतैः व्यावहारिकैः

अप्फुन्ना, तओ णं समए समए एगमेगं आगासपएसं अवहाय जावइ-एणं कालेणं से पल्ले खीणे नीरए, निल्लेवे, निट्ठिए, भवइ, से तं वाव-हारिए खेत्तपलिओवमे) जो उस पल्य के आकाशप्रदेश उन बालाग्रों द्वारा व्याप्त हैं, वहां से उन बालाग्रों में से एक २ बालाग्र को एक एक समय में बाहर निकाले। जितने-समय-काल में-वह पल्य उन बालाग्रों से सर्वथा रहित हो जाता है, वह व्यावहारिकक्षेत्रपल्योपम है। 'क्षीण, नीरजस्क, निर्लेप आदि पदों का अर्थ पहिले कहा ही जा चुका है। सो उसी प्रकार का अर्थ यहां पर इन पदों का संगत कर लेना चाहिये। (एएसिं पल्लाणं कोडाकोडी भवेज्ज दसगुणिया, तं वावहारियस्स खेत्तसागरोवमस्स, एगस्स भवे परिमाणं) इन पल्यों की दशगुणित कोटिकोटी एक व्यावहारिक क्षेत्र सागरोपम का परिमाण होता है। अर्थात् १० कोटिकोटी व्यावहारिक क्षेत्र पल्योपमों का एक व्यावहारिक क्षेत्र सागरोपम होता है। (एएहिं) इन (वावहारिएहिं) व्यावहारिक (खेत्तपलिओवमसागरोवमेहिं किं पओयणं) क्षेत्रपल्योपमों एवं

आगासपएसा तेहिं वालग्गेहिं अप्फुन्ना, तओ णं समए समए एगमेगं, पएसं अवहाय जावइएणं कालेणं से पल्ले खीणे, नीरए, निल्लेवे, निट्ठिए, भवइ, से तं वावहारिए खेत्तपलिओवमे) ते પલ્યના જે આકાશ પ્રદેશો તે વાલાગ્રો વડે વ્યાપ્ત છે, ત્યાંથી તે વાલાગ્રોમાંથી એક એક વાલાગ્રને એક સમયમાં બહાર કાઢો જેટલા સમયમાં તે પલ્ય તે વાલાગ્રોથી સર્વથા રહિત થઇ જાય છે, તે વ્યાવહારિકક્ષેત્રપલ્યોપમ છે ક્ષીણ, નીરજસ્ક, નિર્લેપ વગેરે પદોનો અર્થ પહેલાં કહેવામાં આવ્યો છે. તો અહીં પણ તે પ્રમાણે અર્થ સમજી લેવો જોઇએ. (एएसिं पल्लाणं कोड़ा-कोड़ी भवेज्ज दस गुणिया । तं वावहारियस्स खेत्तसागरोवमस्स, एगस्स भवे परिमाण) આ પલ્યોપમની દશ ગુણિત કોટિ-કોટિ એક વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર સાગરોપમનું પરિમાણ હોય છે. એટલે કે ૧૦ કોટિ-કોટી વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર પલ્યોપમ બરાબર એક વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર સાગરોપમ હોય છે (एएहिं) આ (वावहा-रिएहिं) વ્યાવહારિક (खेत्तपलिओवमसागरोवमेहिं किं पओयण) ક્ષેત્રપલ્યો-

क्षेत्रपल्योपमसागरोपमैर्नास्ति किञ्चित्प्रयोजनम्, केवलं प्रज्ञापना प्रज्ञाप्यते। तदेतद् व्यावहारिकं क्षेत्रपल्योपमम्। अथ किं तत् सूक्ष्मं क्षेत्रपल्योपमम्? सूक्ष्मं क्षेत्रपल्योपमं तद् यथा नामकं पल्यं स्याद् योजनम् आयामविष्कम्भेण, यावत् परिक्षेपेण। तत् खलु पल्यम् ऐकाहिकद्वैयहिकत्रैयहिक यावत् भृतं वालाग्रको-

सागरोपमों से कौन सा प्रयोजन सिद्ध होता है? (एएहिं वावहारिएहिं खेत्तपलिओवमसागरोवमेहिं नत्थि किंचिप्पओयणं)

उत्तर--इन व्यावहारिक क्षेत्र पल्योपमों एवं व्यावहारिक क्षेत्र सागरोपमों से कोई प्रयोजन सिद्ध नहीं होता है। (केवलं पण्णवणा-पण्णविज्जइ) सिर्फ इनसे प्ररूपणा ही होती है। (से तं वावहारिए खेत्तपलिओवमे) इस प्रकार यह व्यावहारिक क्षेत्र पल्योपम का स्वरूप है। (से किं तं सुहुमे खेत्तपलिओवमे?) हे भदन्त! सूक्ष्म क्षेत्र पल्योपम का क्या स्वरूप है?

उत्तर--(सुहुमे खेत्तपलिओवमे) सूक्ष्म क्षेत्रपल्योपम (से जहा नामए) इस प्रकार से है-जैसे (पल्ले सिया) कोई एक पल्य कुशूल-हो। (जोयणं आयामविक्खंभेणं जाव परिक्खेवेणं) वह एक योजन लंबा, १ योजन चौडा और एक योजन गहरा है। उसकी वृत्त-परिधि कुछ अधिक तिगुणी हो। (से णं पल्ले एगाहिय बेयाहिय तियाहिय जाव भरिए वालग्गकोडीणं) इस पल्ल में एक दिन दो दिन तीन दिन यावत्

પમો તેમજ સાગરોપમોથી કયા પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે? (एएहिं वाव-हारिएहिं खेत्तपलिओवमसागरोवमेहिं नत्थि किंचिप्पओयणं)

ઉત્તર-આ વ્યાવહારિક ક્ષેત્રપલ્યોપમો તેમજ વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર સાગરો-પમોથી કોઈ પણ જાતના પ્રયોજનની સિદ્ધિ થતી નથી (केवलं पण्णवणा पण्णविज्जइ) એમનાથી ફક્ત પ્રરૂપણા જ કરાય છે (से तं वावहारिए खेत्त-पलिओवमे) આ પ્રમાણે આ વ્યાવહારિક ક્ષેત્રપલ્યોપમનું સ્વરૂપ છે. (से किं तं वावहारिए सुहुमे खेत्तपलिओवमे?) હે ભદંત! સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમનું સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર-(सुहुमे खेत्तपलिओवमे) સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમ (से जहानामए) આ પ્રમાણે છે જેમ કે (पल्ले सिया) કોઈ એક પલ્ય-કુશૂલ-હોય. (जोयणं आयामविक्खंभेणं जाव परिक्खेवेणं) તે એક યોજન લાંબો, ૧ યોજન પહોળો અને એક યોજન ઊંડો હોય તેની વૃત્ત-પરિધિ કંઈક વધારે ત્રણ ગણી હોય. (सेणं पल्ले एगाहियबेयाहिय तियाहिय जाव भरिए वालग्ग कोडीणं) આ પલ્યમાં એક દિવસ, બે દિવસ, ત્રણ દિવસ યાવત્ સાત

टीनाम्। तत्र खलु एकमेकं वालाग्रम् असंख्येयानि खण्डानि क्रियते। तानि खलु वालाग्रखण्डानि दृष्टयवगाहनातः असंख्येयभागमात्राणि, सूक्ष्मस्य पनकजीवस्य शरीरावगाहनातोऽसंख्येयगुणानि। तानि खलु वालाग्रखण्डानि नो अग्नि र्दहेत्, यावत् नो पूतितां हव्यमागच्छेयुः। ये खलु तस्य पल्यस्य आकाशप्रदेशास्तैर्वालाग्रखण्डैस्पृष्टा वा अनास्पृष्टा वा ततः खलु समये समये एकमेकम् आकाशप्रदेशम् अपहाय यावता कालेन तत् पल्यं क्षीणं यावद् निष्ठितं भवति, तदेतत्

सात दिन तक के ऊगे हुए बालाग्रों से भरो। (तत्थ णं एगमेगे बालग्गे असंखिज्जाइं खंडाइं कज्जइ) इन भरे हुए बालाग्रों से एक २ बालाग्र के केवली की बुद्धि से असंख्यात २ खंड करो। (ते णं बालग्गखंडा दिट्ठि ओगाहणाओ असंखेज्जइभागमेत्ता, सुहुमस्स पणगंजीवस्स सरीरोग्गाहणाओ असंखेज्जइगुणा) ये बालाग्र-खंडदृष्टिपथ प्राप्त वस्तु की अपेक्षा असंख्यातवें भाग मात्र और सूक्ष्म पणक जीव की शरीरावगाहना की अपेक्षा असंख्यात गुणें बडे होते हैं। (ते णं बालग्गखंडा णो अग्गी डहेज्जा जाव णो पूइत्ताए हव्वमागच्छेज्जा) ये बालाग्र खंड उस पल्य में इस रीति से भरना चाहिये कि-'जिससे उन पर अग्नि हवा आदि का प्रभाव काम न कर सके और न वे सड़ गल ही सकें। (जे णं तस्स पल्लस्स आगासपएसा तेहिं बालग्गखंडेहिं आफुण्णा वा अणाफुण्णा वा) उन भरे हुए बालाग्रखंडों से उस पल्य के आकाश प्रदेश चाहे व्याप्त हों चाहे न भी हों (तओ णं समए समए एगमेगं

દિવસ સુધીના બાલાગ્રો ભરવામાં આવે. (तत्थ णं एगमेगे बालग्गे असंखिज्जाइं खंडाइं कज्जइ) આ સંપૂરિત બાલાગ્રોમાંથી એક એક બાલાગ્રને કેવલીની બુદ્ધિ વડે અસંખ્યાત અસંખ્યાત ખંડ કરવામાં આવે (से णं बालग्गखंडा दिट्ठि ओगाहणाओ असंखेज्जइभागमेत्ता, सुहुमस्स पणगजीवस्स सरीरोग्गाहणाओ असंखेज्जइगुणा) આ બાલાગ્ર ખંડો દૃષ્ટિપથ પ્રાપ્ત વસ્તુની અપેક્ષા અસંખ્યાતમા ભાગ માત્ર અને સૂક્ષ્મ પણક જીવની શરીરાવગાહનાની અપેક્ષા અસંખ્યાતગણા હોય છે. (तेणं बालग्गखंडा णो अग्गी डहेज्जा जाव पूइत्ताए हव्वमागच्छेज्जा) આ બાલાગ્રખંડો તે પલ્યમા એવી રીતે ભરવા જોઇએ કે જેથી તેમની ઉપર અગ્નિ, પવન વગેરેની અસર થાય નહિ તે કોહી શકે નહિ તેમજ ઓગળી શકે નહિ (जे ण तस्स पल्लस्स आगासपएसा तेहिं बालग्गखंडेहिं आफुण्णा वा अणाफुण्णा वा) તે ભરેલા બાલાગ્રખંડોમાંથી તે પલ્યના આકાશપ્રદેશો ભલે વ્યાપ્ત હોય કે ન પણ હોય. (तओणं समए समए एगमेगं

सूक्ष्मं क्षेत्रपल्योपमम्। तत्र खलु नोदकः प्रज्ञापकमेवमवादीत्-सन्ति खलु तस्य पल्यस्य आकाशप्रदेशा ये खलु तैर्वालाग्रखण्डैरनास्पृष्टाः ?, हन्त सन्ति। यथा को दृष्टान्तः ? स यथानामकः कोष्ठकः स्यात् कुष्माण्डैर्भृतः। तत्र खलु मातुलिङ्गानि प्रक्षिप्तानि तान्यपि मितानि, तत्र खलु बिल्वानि प्रक्षिप्तानि तान्यपि मितानि।

आगासपएसं अवहाय जावइएणं कालेणं से पल्ले खीणे जाव निट्ठिए भवइ से तं सुहुमे खेत्तपलिओवमे) अब इसके बाद एक एक समय में एक आकाश के प्रदेश को छोड़कर-अर्थात् उस उस प्रदेश से उन बालाग्र खंडों को निकालकर-जितने समय में उन बालाग्र खंडों से वह पल्य रिक्त (खाली) हो जाता है उतने समय का नाम एक सूक्ष्म क्षेत्र पल्योपम है। (तत्थ णं चोयए पण्णवगं एवं वयासी) अब इस पर कोई शंका करने वाला शिष्य गुरुदेव से ऐसा पूछता है कि (अत्थि णं तस्स पल्लस्स आगासपएसा जं णं तेहिं वालग्गखंडेहिं अणाफुण्णा ?) हे गुरुदेव ! क्या उस पल्य के आकाशप्रदेश ऐसे भी हैं, जो उन बालाग्र-खंडों से अव्याप्त-अनाक्रान्त-हो ? (हंता) हां (अत्थि) हैं। (जहा को दिट्ठंतो ?) इस विषय को स्पष्ट करने वाला दृष्टान्त कौन सा है-(से जहाणामए) जैसे कोई एक (कोहंडाणं भरिए कोट्ठए सिया) कूष्माण्डों से भरा हुआ कोठा हो (तत्थ णं माउलिंगा पक्खित्ता, ते वि माया) वहां मातुलिंग-बिजोरों को डालो तो वे भी वहां समा जाते हैं। 'तत्थ-

---

आगासपएसं अवहाय जावइएणं कालेणं से पल्ले खीणे जाव निट्ठिए भवइ से तं सुहुमे खेत्तपलिओवमे) હવે ત્યારબાદ એક એક સમયમાં એક એક આકાશના પ્રદેશને ત્યજીને એટલે કે તે પ્રદેશોમાંથી તે બાલાગ્રખંડોને બહાર કાઢીને-જેટલા સમયમાં તે વાલાગ્રખંડોથી તે પલ્ય રિકત (ખાલી) થઈ જાય તેટલા સમયનું નામ એક સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રપલ્યોપમ છે. (तत्थ णं चोयए पण्णवगं एवं वयासी) હવે આ સંબંધમાં કોઈ શંકા કરનાર શિષ્ય ગુરૂદેવને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરે છે કે (अत्थिणं तस्स पल्लस्स आगासपएसा जं णं तेहिं वालग्गखंडेहिं अणाफुण्णा ?) હે ગુરૂદેવ ! તે પલ્યના આકાશપ્રદેશો એવા પણ છે કે જે તે વાલાગ્રખંડોથી અવ્યાપ્ત-અનાક્રાન્ત હોય ? (हंता) હા (अत्थि) છે. (जहा कोदिट्ठंतो ?) આ વિષયને સ્પષ્ટ કરનાર દૃષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે છે. (से जहाणामए) જેમ કોઈ એક (कोहंडाणं भरिए कोट्ठए सिया) કૂષ્માંડોથી પૂરિત કોઈ કોઠો હોય (तत्थ णं माउलिंगा पक्खित्ता, ते वि माया) ત્યાં માતુલિંગો-બિજોરાઓ-ને નાખીએ તો તેઓ પણ તેમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. (तत्थ णं

तत्र खलु आमलकानि प्रक्षिप्तानि तान्यपि मितानि। तत्र खलु बदराणि प्रक्षिप्तानि तान्यपि मितानि। तत्र खलु चणकाः प्रक्षिप्तास्तेऽपि मिताः। तत्र खलु मुद्गाः प्रक्षिप्तास्तेऽपि मिताः। तत्र खलु सर्षपाः प्रक्षिप्तास्तेऽपि मिताः। तत्र खलु गङ्गावालुका प्रक्षिप्ता साऽपि मिता। एवमेव एतेन दृष्टान्तेन अस्ति खलु तस्य पल्यस्य आकाशप्रदेशा ये खलु तैः बालाग्रखण्डैरनास्पृष्टाः। एतेषां पल्यानां कोटीकोटिर्भवेद् दशगुणिताः। तत् सूक्ष्मस्य क्षेत्रसागरोपमस्य एकस्य भवेत्

णं बिल्ला पक्खित्ता ते वि माया) वहां बिल्लों को भी कोई डाले तो वे वहां समा जाते हैं। (तत्थ णं आमलगा पक्खित्ता ते वि माया) वहां पर आंवलों को भी कोई डाले तो वे भी वहां समा जाते हैं। (तत्थ णं बयरा पक्खित्ता ते वि माया) वहां बेरों को भी कोई डाले तो वे भी वहां समा जाते हैं। (तत्थ णं चणगा पक्खित्ता ते वि माया) वहां पर चनों को भी कोई डाले तो वे भी वहां समा जाते हैं। (तत्थ णं मुग्गा पक्खित्ता ते वि माया) वहां पर मूंग को भी कोई डाले तो वह भी समा जाता है। (तत्थ णं सरिसवा पक्खित्ता ते वि माया) वहां पर सरसों को कोई डाले तो वह भी समा जाता है। (तत्थ णं गंगावालुया पक्खित्ता सा वि माया) वहां गंगा की बालु भी कोई डाले तो वह भी वहां समा जाती है। (एवमेव) इसी प्रकार (एएणं दिट्ठंतेणं) इस दृष्टान्त से (तस्स पल्लस्स) उस पल्य के (आगासपएसा अत्थि) ऐसे भी आकाश प्रदेश हैं (जे णं) जो (तेहिं वालग्गखंडेहिं) उन बालाग्रखंडों से (अणाफुण्णा) अनास्पृष्ट-अनाक्रान्त-है। (एएसिं पल्लाणं, दसगुणिया

बिल्ला पक्खित्ता ते वि माया) त्या બિલ્વોને પણ કોઈ નાખે તો તે પણ ત્યાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય. (तत्थ णं आमलगा-पक्खित्ता ते वि माया) ત્યાં આમળાને નાખે તો તે પણ ત્યા સમાવિષ્ટ થઈ જાય (तत्थ णं बयरा पक्खित्ता ते वि माया) ત્યાં બોર નાખીએ તો તે પણ સમાવિષ્ટ થઇ જાય (तत्थ णं चणगा पक्खित्ता ते वि माया) તેમા કોઈ ચણા નાખે તો તે પણ સમાઈ જાય છે (तत्थ णं मुग्गा पक्खित्ता ते वि माया) ત્યા મગ નાખીએ તો તે પણ સમાવિષ્ટ થઇ જાય. (तत्थ ण सरिसवा पक्खित्ता ते वि माया) ત્યાં સરસવ નાંખીએ તો પણ સમાવિષ્ટ થઈ જાય (तत्थ ण गंगावालुआ पक्खित्ता सा वि माया) ત્યાં ગંગાની રેત નાખીએ તો તે પણ સમાવિષ્ટ થઈ જાય (एवमेव) આ પ્રમાણે (एएण दिट्ठंतेण) આ દૃષ્ટાન્તથી (तस्स पल्लस्स) તે પલ્યના (आगासपएसा अत्थि) એવા પણ આકાશપ્રદેશો છે (जे ण) જે (तेहिं वालग्गखंडेहिं) તે બાલાગ્રખંડોથી (अणाफुण्णा) અનાસ્પૃષ્ટ-અનાક્રાન્ત હોય. (एएसिं पल्लाणं दसगुणिया कोडा कोडी)

परिमाणम् ॥१॥ एतैः सूक्ष्मै क्षेत्रपल्योपमसागरोपमैः किं प्रयोजनम् ? एतैः सूक्ष्मपल्योपमसागरोपमैः दृष्टिवादे द्रव्याणि मीयन्ते ॥ सू० २०८ ॥

टीका-'से किं तं' इत्यादि-

अस्य सन्दर्भस्य व्याख्या अद्धापल्योपमवदेव बोध्या। तथाऽपि किंचिद् व्याख्यायते-क्षेत्रम्-आकाशं तदुद्धारप्रधानं पल्योपमं क्षेत्रपल्योपमम्। व्यावहारिकक्षेत्रपल्योपमे तस्य पल्यस्यान्तर्गता ये नभःप्रदेशास्तैर्बालाग्रैरास्पृष्टाः-व्याप्ताः-आक्रान्ताः सन्ति। तेषां सूक्ष्मत्वात् प्रतिसमयमेकैकापहारे असंख्येया

कोडाकोडी) इन पल्यों की दशगुणित कोटि कोटी (एगस्स सुहुमस्स खेत्तसागरोवमस्स) एक सूक्ष्मक्षेत्र सागरोपम का (परिमाणं भवे) परिमाण होता है। (एएहिं सुहुमेहिं खेत्तपलिओवमसागरोवमेहिं किं पओयणं ?) हे भदन्त ! इन सूक्ष्म क्षेत्र पल्योपम एवं सूक्ष्मक्षेत्र सागरोपम से क्या प्रयोजन सिद्ध होता है ? (एएहिं सुहुमपलिओवमसागरोवमेहिं दिट्ठिवाए दव्वा मविज्जंति) इन सूक्ष्मक्षेत्र पल्योपमों से एवं सूक्ष्मक्षेत्र सागरोपमों से दृष्टिवाद में द्रव्यों की गिनति की जाती है।

भावार्थ-इस सूत्र द्वारा सूत्रकार ने क्षेत्र पल्योपम का क्या स्वरूप है ?" यह स्पष्ट किया है। वैसे तो इस सूत्र की व्याख्या अद्धापल्योपम जैसी ही है। परन्तु इस पल्योपम में क्षेत्र से आकाश लिया गया है। व्यावहारिक क्षेत्र पल्योपम में उस पल्य के अन्तर्गत जो नभःप्रदेश हैं, वे उन बालाग्रों से व्याप्त कहे गये हैं। इनके अत्यन्त

આ પલ્યોની ૧૦ ગુણિત કોટિ કોટી (एगस्स सुहुमस्स खेत्तसागरोवमस्स) એક સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર સાગરોપમનું પરિણામ હોય છે. (एएहिं सुहुमेहिं खेत्तपलिओवमसागरोवमेहिं किं पओयणं ?) હે ભદંત ! આ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમ તેમજ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર સાગરોપમથી કયા પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે ? (एएहिं सुहुमपलिओवमसागरोवमेहिं दिट्ठिवाए दव्वा मविज्जंति) આ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પલ્યોપમોથી તેમજ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર સાગરોપમોથી દૃષ્ટિવાદમાં દ્રવ્યોની ગણના કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ—આ સૂત્ર વડે સૂત્રકારે 'ક્ષેત્રપલ્યોપમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?' આ વાત સ્પષ્ટ કરી છે. આમ તો આ સૂત્રની વ્યાખ્યા અદ્ધાપલ્યોપમ જેવી જ છે. પણ આ પલ્યોપમમાં ક્ષેત્રથી આકાશ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. વ્યાવહારિક ક્ષેત્રપલ્યોપમમાં તે પલ્યમાં જે નભઃપ્રદેશો છે, તેઓ તે વાલાગ્રોથી વ્યાપ્ત થયેલ કહેવામાં આવ્યા છે. તેઓ અત્યન્ત સૂક્ષ્મ છે તેથી

उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यो व्यतियन्ति । अतोऽसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीमानं व्यावहारिकक्षेत्रपल्योपमं बोध्यम् । सूक्ष्मक्षेत्रपल्योपमे तु सूक्ष्मैर्वालाग्रखण्डैः स्पृष्टा अस्पृष्टाश्च नभःप्रदेशा गृह्यन्ते, अतस्तद् व्यावहारिकादसंख्येयगुणकालमानं बोध्यम्। ननु यदि स्पृष्टा अस्पृष्टाश्च नभःप्रदेशा अत्र गृह्यन्ते, तर्हि वालाग्रखण्डैः किं प्रयोजनम्? इति चेदाह–प्रस्तुतपल्योपमेन दृष्टिवादे द्रव्याणि मीयन्ते, तेषु कानिचिद् द्रव्याणि यथोक्तवालाग्रखण्डस्पृष्टैरेव नभःप्रदेशैर्मीयन्ते, कानिचिदस्पृष्टैरित्यतो

सूक्ष्म होने का कारण प्रतिसमय एक २ बालाग्र के निकालने में असंख्यात उत्सर्पिणियां अवसर्पिणियां समाप्त हो जाती हैं। इसलिये असंख्यात उत्सर्पिणी अवसर्पिणी स्वरूप यह व्यावहारिक क्षेत्र पल्योपम होता है। सूक्ष्मक्षेत्रपल्योपम में उन बालाग्रों के असंख्यात २ खंड एक एक बालाग्र के किये जाते हैं। इन बालाग्रखंडों से उस पल्य के नभःप्रदेश स्पृष्ट भी होते हैं और अस्पृष्ट भी होते हैं। ऐसा कहा गया है। इसका काल व्यावहारिक क्षेत्र पल्योपम से असंख्यात गुणा होता है। यहां पर ऐसी आशंका हो सकती है कि–'इस क्षेत्र पल्योपम में यदि बालाग्रखंडों से स्पृष्ट और अस्पृष्ट दोनों प्रकार के प्रदेश गृहीत किये गए हैं तो फिर बालाग्र खण्डों से क्या तात्पर्य निकला? तो इसका उत्तर इस प्रकार से है, कि –'प्रस्तुत पल्योपम से दृष्टिवाद अंग में द्रव्य गिने जाते हैं। इनमें कितनेक द्रव्य यथोक्त बालाग्र खंडों से स्पृष्ट हुए नभः प्रदेशों से गिने जाते हैं मापे जाते हैं–

પ્રતિસમય એક એક વાલાગ્રને બહાર કાઢવામા અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણીઓ અને અવસર્પિણીઓ સમાપ્ત થઈ જાય છે. એટલા માટે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી સ્વરૂપ આ વ્યાવહારિક ક્ષેત્રપલ્યોપમ હોય છે સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રપલ્યોપમમા તે વાલાગ્રોના અસંખ્યાત ખંડો એક એક વાલાગ્રના કરવામાં આવે છે આ વાલાગ્રખંડોથી તે પલ્યના નભઃ પ્રદેશો સ્પૃષ્ટ પણ હોય છે. અને અસ્પૃષ્ટ પણ હોય છે. આમ કહેવામાં આવ્યું છે આનો કાળ વ્યાવહારિકક્ષેત્ર પલ્યોપમથી અસંખ્યાતગણો હોય છે. અહીં એવી આશંકા ઉત્પન્ન થઈ શકે કે આ ક્ષેત્ર પલ્યોપમમા જો વાલાગ્રખંડોથી સ્પૃષ્ટ અને અસ્પૃષ્ટ બન્ને પ્રકારના પ્રદેશો ગ્રહણ કરવામા આવ્યા છે? તો પછી વાલાગ્રખંડોથી કયા તાત્પર્યની સિદ્ધિ થાય? તો એના જવાબમાં આ પ્રમાણે કહી શકાય કે 'પ્રસ્તુત પલ્યોપમથી દૃષ્ટિવાદ અંગમાં દ્રવ્યોની ગણના થાય છે. આ સર્વના કેટલાક દ્રવ્યો યથોક્ત વાલાગ્રખંડોથી સ્પૃષ્ટ થયેલ નભઃપ્રદેશોથી ગણવામાં આવે છે–માપવામાં આવે છે–એટલે કે તેમનું પ્રમાણ નક્કી

दृष्टिवादोक्तद्रव्यमानोपयोगित्वाद् वालाग्रखण्डप्ररूपणा सप्रयोजनैव, न तु निष्प्रयोजनेति। तत्र नभःप्रदेशानां स्पृष्टास्पृष्टत्वप्ररूपणे गुरुणा कृते सति समुत्पन्नसंशयः शिष्य आचार्यमेवमवादीत्-हे भदन्त! तस्य पल्यस्यान्तर्गता एवंविधा आकाशप्रदेशाः किं संभवन्ति, ये खलु तैर्वालाग्रखण्डैरस्पृष्टा भवेयुः? तत्र पल्ये वालाग्रखण्डानि निविडतया व्यवस्थापितानि, अतस्तत्र छिद्रस्यासंभवात् वालाग्रखण्डास्पृष्टाकाशप्रदेशानामसम्भाव्यात् 'तत्र पल्येऽस्पृष्टा आकाशप्रदेशाः सन्ति' इति नोचितमिति प्रष्टुरभिप्रायः। गुरुराह-हन्त! अस्त्येतत्! नात्र त्वया सन्दिहानेन भवितव्यम्। शृणु-'स यथा नामकः कोष्ठकः स्यात् कूष्माण्डैर्भृतः'

अर्थात् उनका प्रमाण निश्चित किया जाता है। और कितनेक द्रव्य जो यथोक्त बालाग्र खंडो से स्पृष्ट नहीं हुए हैं, ऐसे नभःप्रदेशों से गिने जाते हैं। इसलिये दृष्टिवाद में कथित द्रव्यों के मान करने में उपयोगी होने से बालाग्रों के खंडों की प्ररूपणा निष्प्रयोजनीभूत नहीं है, किन्तु प्रयोजनीभूत ही है। जब गुरुदेव ने इस प्रकार से स्पृष्ट अस्पृष्ट नभः प्रदेशों की प्ररूपणा की तो उत्पन्न हुए संशय वाले किसी शिष्य ने गुरुदेव से उसी समय ऐसा पूछा कि-'हे भदन्त! जब वह पल्य उन बालाग्र खण्डों से लबालब भर दिया जाता है, तो ऐसी स्थिति में वहां छिद्र नहीं रह सकने के कारण क्यों ऐसे भी नभःप्रदेश संभवित हो सकते हैं जो उन बालाग्र खंडों से अस्पृष्ट बने रहें। तब शिष्य की इस शंका की निवृत्ति करने के लिये गुरुदेव ने उसे इस दृष्टान्त द्वारा प्रतिबोधित किया-कि हां, वहां ऐसे भी प्रदेश संभवित हैं, जो उन

કરવામાં આવે છે. અને કેટલાંક દ્રવ્યો કે જેઓ યથોક્ત બાલાગ્રખંડોથી સ્પૃષ્ટ થયા નથી, એવા નભઃપ્રદેશોથી ગણવામાં આવે છે એટલા માટે દૃષ્ટિવાદમાં કથિત દ્રવ્યોનું પ્રરૂપણ કરવામાં ઉપયોગી હોવાથી વાલાગ્રોના ખંડોની પ્રરૂપણા નિષ્પ્રયોજનીભૂત નથી, પરન્તુ પ્રયોજનીભૂત જ છે. જ્યારે ગુરૂદેવે આ રીતે સ્પૃષ્ટ તેમજ અસ્પૃષ્ટ નભઃ પ્રદેશોની પ્રરૂપણા કરી ત્યારે શંકા ઉત્પન્ન થયેલા કોઈ શિષ્યે ગુરૂદેવને તત્કાલ આ જાતનો પ્રશ્ન કર્યો કે હે ભદન્ત! જ્યારે તે પલ્ય તે વાલાગ્ર ખંડોથી પૂરેપૂરો ભરવામાં આવે છે, તો એવી સ્થિતિમાં તેમાં છિદ્રોના અભાવે શું એવા પણ નભઃપ્રદેશો સંભવિત થઈ શકે છે? કે જેઓ તે વાલાગ્ર ખંડોથી અસ્પૃષ્ટ રહે ત્યારે શિષ્યની આ શંકાની નિવૃત્તિ માટે ગુરૂદેવ આ દૃષ્ટાન્ત વડે તેને પ્રતિબોધિત કર્યો કે હા ત્યાં એવા પણ પ્રદેશો સંભવિત છે કે જેઓ તે સૂક્ષ્મ વાલાગ્ર ખંડો વડે અસ્પૃષ્ટ બનેલા છે. જેમ કે-કૂષ્માંડ પૂરિત કોઈ એક કોઠો હોય, વ્યવહારમાં

इत्यादि। अयं भावः-कोष्ठके कूष्माण्डैर्भृते सति 'भृतः कोष्ठकः' इति स्थूलदृष्टिभिरुपादीयते, परन्तु कूष्माण्डानां बादरत्वात् तेषां परस्परान्तराले छिद्राणां संभवात् येषु पुनश्छिद्रेषु मातुलिङ्गानि=बीजपूराणि प्रक्षिप्तानि, तान्यपि मितानि। ततश्चापि 'भृतोऽयं कोष्ठकः' इति प्रतीयते। पुनर्मातुलिङ्गच्छिद्रेषु बिल्वानि प्रक्षिप्तानि तान्यपि मितानि। पुनः क्रमेण आमलकादि सर्षपान्ताः प्रक्षिप्ताः, तेऽपि मिताः। पुनस्तत्र गङ्गावालुका प्रक्षिप्ताऽपि मिता। एतेन दृष्टान्तेन एवं बोध्यम्-यत्स्थूलदृष्टिभिस्तत्र पल्ये शुषिराभावादस्पृष्टनभः प्रदेशाः न संभाव्यन्ते,

सूक्ष्म बालाग्रखंडों द्वारा अस्पृष्ट बने हुए हैं,-देखो कूष्मांण्डों से भरा हुआ एक कोठा हो, व्यवहार में तब ऐसा कहा जाता है कि-'यह कोठा कूष्माण्डों से लबालब भरा हुआ है। परन्तु बादररूप में होने के कारण इन कूष्माण्डों में परस्पर में अंतराल तो होता ही है-फिर भी यह कोठा कूष्माण्डों से भरा पड़ा है, ऐसा लोग कहते ही हैं। कूष्मांडों से भरे हुए उस कोठे में जब मातुलिङ्ग प्रक्षिप्त किए जाते हैं, तो वे भी उसमें समा जाते हैं। क्योंकि कूष्मांडों के रहे हुए अन्तराल में वे भर जाते हैं। इसी प्रकार मातुलिङ्गों के अन्तरालों में प्रक्षिप्त बिल्वफल, बिल्वफलों के अन्तराल में आंवले आदि सर्षपान्त तक के पदार्थ और सरसों के अन्तराल में गंगा की बालु ये सब समा जाते हैं, क्योंकि ये सब पदार्थ बादर है। बादरों में अन्तराल होना स्वाभाविक है। इस दृष्टान्त से हम यह जान सकते है कि-'जब कूष्मांडों से कोठा भरा हुआ है, तब उसमें मातुलिङ्ग आदि पदार्थ नहीं समाना चाहिए-

ત્યારે આમ કહેવામાં આવે છે કે 'આ કોઠો કૂષ્પાંડોથી (કોળું) પૂરેપૂરો ભરેલો છે. પરંતુ બાદર રૂપમાં હોવાથી આ કૂષ્માડોમાં પરસ્પરમાં અંતરાલ તો હોય જ છે છતાંએ આ કોઠો કૂષ્માડોથી ભરેલો છે આમ લોકો કહે જ છે. કૂષ્માંડોથી પૂરિત તે કોઠામાં જ્યારે માતુલિંગો (બિજોરા) પ્રક્ષિપ્ત કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ પણ તેમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. કેમકે કૂષ્માંડોના અંતરાલમાં તેઓ સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે માતુલિંગોના અંતરાલોમાં પ્રક્ષિપ્ત બિલ્વફળો, બિલ્વફળોના અન્તરાલમાં આમળાઓ વગેરે સરસવ સુધીના પદાર્થો અને સરસવના અંતરાલમાં ગંગાની રેત આ સર્વે સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે કેમકે આ સર્વે પદાર્થો બાદર છે બાદરોમાં અંતરાલ હોય તે સ્વાભાવિક જ છે. આ દૃષ્ટાન્તથી અમે એ વાત જાણી શકીએ છીએ કે જ્યારે કૂષ્માડોથી ભરેલો કોઠો હોય છે, ત્યારે તેમાં માતુલિંગ વગેરે પદાર્થો સમાવા

तथापि बालाग्रखण्डानां बादरत्वात्, आकाशप्रदेशानां तु सूक्ष्मत्वात्, सन्त्येवा-स्पृष्टा असंख्येया नभःप्रदेशाः। दृश्यते च निबिडतया दृश्यमानेऽपि स्तम्भादौ कीलकानां प्रवेशः। स च शुषिरं विना नोत्पद्यते। एवमिहापि बालाग्रखण्डैर-स्पृष्टा असंख्येया आकाशप्रदेशा बोध्या इति ॥ सू० २०८ ॥

परन्तु जो समा जाते हैं, उसका तात्पर्य यही है कि–'वहां के नभः प्रदेश ऐसे हैं, जो उन कूष्माण्डों आदि से अस्पृष्ट बने हुए हैं। यदि वे उनसे स्पृष्ट होते तो, अन्य पदार्थ वहां कैसे समा सकते? भले ही स्थूलदृष्टिवाले पुरुषों के ध्यान मे वहां अस्पृष्ट नभःप्रदेश प्रतीत न हो–क्योंकि वे सूक्ष्म हैं। परन्तु इन प्रक्षिप्त भिन्न २ पदार्थों के वहां समा जाने से अस्पृष्ट नभःप्रदेश सिद्ध हो जाते हैं। इसी प्रकार स्थूल दृष्टिवाले पुरुषों को उस पल्य में शुषिरके अभाव से अस्पृष्ट नभःप्रदेश संभवित न हों तो भी बालाग्रखंडों के बादर होने के कारण और आकाश प्रदेशों को सूक्ष्म होने के कारण वहां–असंख्यात प्रदेश ऐसे भी हैं, जो उन बादरबालाग्रखंडो द्वारा अस्पृष्ट बने हुए हैं। हम यह बात इस प्रकार से भी समझ सकते हैं कि जब कोई एक स्तम्भ में कील ठोकता है तो, वह उसमें घुस जाती है। अब विचारने की बात है कि–'यदि उस स्तंभ में यदि शुषिर न हो तो वह कील उसमें कैसे घुस सकती? यद्यपि हमें प्रदेशों की निबिडता से उसमें शुषिर प्रतीत नहीं

જોઈએ નહિ, પરંતુ આ પદાર્થો સમાવિષ્ટ થઇ જાય છે તેનું કારણ એ છે કે, ત્યાંના નભઃપ્રદેશો એવા છે કે જેઓ તે કૂષ્માંડ વગેરેથી અસ્પૃષ્ટ થયેલા છે જો તે પ્રદેશો તેમનાથી સ્પૃષ્ટ હોત તો અન્ય પદાર્થો તેમાં કેવી રીતે સમાઈ શકત ભલે સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળા માણુસોના ધ્યાનમાં ત્યાં અસ્પૃષ્ટ નભઃ-પ્રદેશ પ્રતીત નહીં પણુ હોય, કેમકે તેઓ સૂક્ષ્મ છે. પરંતુ આ પ્રક્ષિપ્ત ભિન્નભિન્ન પદાર્થોના ત્યાં સમાવાથી અસ્પૃષ્ટ નભઃપ્રદેશો સિદ્ધ થઇ જાય છે. આ પ્રમાણે સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળા પુરૂષોને તે પલ્યમાં શુષિરના અભાવમાં અસ્પૃષ્ટ નભઃપ્રદેશો સંભવિત ન હોય તો પણુ બાલાગ્રખંડો બાદર છે તે માટે અને આકાશપ્રદેશો સૂક્ષ્મ છે તેથી ત્યાં અસંખ્યાત પ્રદેશો એવા પણ છે કે જેઓ તે બાદર બાલાગ્ર ખંડો વડે અસ્પૃષ્ટ બનેલા છે. અમે આ વાત આ રીતે પણુ સમજી શકીએ છીએ કે જ્યારે અમે સ્તંભમાં ખીલી ઠોકીએ છીએ ત્યારે તે ઠોકાઇ જાય છે હવે વિચારણીય વાત આ છે કે જો તે સ્તંભમાં શુષિર ન હોય તો તે ખીલી તેમાં કેવી રીતે પેસી જાય છે? વસ્તુતઃ વાત એવી છે કે નિબિડતાને લીધે તેમાં શુષિરની પ્રતીતિ થતી નથી પણુ ખીલી

एतैः सूक्ष्मक्षेत्रपल्योपमसागरोपमैर्दृष्टिवादे द्रव्याणि मीयन्ते इत्युक्तम्। तत्र कतिविधानि द्रव्याणि सन्ति इति प्रदर्शयितुमाह–'कइविहाणं' इत्यादि–

मूलम्–कइविहा णं भंते! दव्वा पण्णत्ता? गोयमा! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा–जीवदव्वा य अजीवदव्वा य। अजीवदव्वा णं भंते! कइविहा पण्णत्ता? गोयमा! दुविहा पण्णत्ता, तं जहा–रूवी अजीवदव्वा य अरूवी अजीवदव्वा य। अजीवदव्वा णं भंते! कइविहा पण्णत्ता? गोयमा! दसविहा पण्णत्ता, तं जहा–धम्मत्थिकाए धम्मत्थिकायस्स देसा धम्मत्थिकायस्स पएसा। अधम्मत्थिकाए अधम्मत्थिकायस्स देसा अधम्मत्थिकायस्स पएसा। आगासत्थिकाए आगासत्थिकायस्स देसा आगासत्थिकायस्स पएसा, अद्धासमए। रूवी अजीवदव्वा णं भंते! कइविहा पण्णत्ता? गोयमा! चउव्विहा पण्णत्ता, तं जहा–खंधा खंधदेसा खंधप्पएसा परमाणुपोग्गला। ते णं भंते! किं संखिज्जा असंखिज्जा अणंता? गोयमा! नो संखेज्जा, नो असंखेज्जा, अणंता। से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ नो संखेज्जा, नो असंखेज्जा, अणंता? गोयमा! अणंता परमाणुपोग्गला अणंता दुपएसिया खंधा जाव अणंता अणंतपएसिया खंधा, से एएणट्ठेणं गोयमा! एवं वुच्चइ–नो संखेज्जा नो असंखेज्जा अणंता। जीवदव्वा णं

होता, फिर भी कील के ठुकने से हम इस बात को समझ सकते हैं–उसी प्रकार यह भी मानना चाहिये कि–'इस पल्यमें भी असंख्यात नभः प्रदेश ऐसे भी हैं, जो उन बादर बालाग्रखंडो से अस्पृष्ट हैं॥सू० २०८॥

ઠોકવાથી જેમ અમે આ વાત સમજી જઇએ છીએ તેમ આ વાત પણ માની લેવી જોઇએ કે આ પલ્યમાં પણ અસંખ્યાત નભઃ પ્રદેશો એવા પણ છે કે જેઓ તે બાદર બાલાગ્ર ખંડોથી અસ્પૃષ્ટ છે. ॥સૂ૦૨૦૮॥

भंते! किं संखिज्जा असंखिज्जा अणंता? गोयमा! नो संखिज्जा नो असंखिज्जा अणंता। से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ-नो संखिज्जा नो असंखिज्जा अणंता? गोयमा! असंखेज्जा णेरइया असंखेज्जा असुरकुमारा जाव असंखेज्जा थणियकुमारा असंखिज्जा पुढवीकाइया जाव असंखिज्जा वाउकाइया अणंता वणस्सइकाइया, असंखेज्जा बेइंदिया जाव असंखिज्जा चउरिंदिया असंखिज्जा पंचिंदियतिरिक्खजोणिया, असंखिज्जा मणुस्सा असंखिज्जा वाणमंतरा असंखिज्जा जोइसिया असंखिज्जा वेमाणिया, अणंता सिद्धा, से एएणऽट्ठेणं गोयमा! एवं वुच्चइ-नो संखिज्जा नो असंखिज्जा अणंता ॥सू० २०९॥

छाया-कतिविधानि खलु भदन्त! द्रव्याणि प्रज्ञप्तानि? गौतम! द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-जीवद्रव्याणि च अजीवद्रव्याणि च। अजीवद्रव्याणि

अब सूत्रकार इस बात को कहते हैं कि जो पहिले ऐसा कहा गया है कि-'सूक्ष्म क्षेत्र पल्योपम एवं सूक्ष्म क्षेत्र सागरोपम से दृष्टिवाद में द्रव्यों की गणना की जाती है सो वहां कितने प्रकार के द्रव्य हैं इस बात को सूत्रकार कहते हैं—

"कइविहा णं भंते दव्वा पण्णत्ता" इत्यादि।

शब्दार्थ-(भंते) हे भदन्त! (दव्वा) द्रव्य (कइविहाणं) कितने प्रकार के (पण्णत्ता) कहे गये हैं? (गोयमा) हे गौतम! (दुविहा पण्णत्ता) द्रव्य दो प्रकार के प्रज्ञप्त हुए हैं। (तं जहा) वे उसके प्रकार से हैं-(जीव दव्वा य) एक जीव द्रव्य और दूसरा (अजीव दव्वा य) अजीव द्रव्य।

હવે સૂત્રકાર આ વાતને સ્પષ્ટ કરે છે કે, જે પહેલાં આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે કે સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રપલ્યોપમ તેમજ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રસાગરોપમથી દૃષ્ટિવાદમાં દ્રવ્યોની ગણના કરવામાં આવે છે, તો ત્યાં કેટલા પ્રકારનાં દ્રવ્યો છે?

"कइविहा णं भंते! दव्वा पण्णत्ता" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(भंते!) હે ભદંત! (दव्वा) દ્રવ્યો (कइविहाणं) કેટલા પ્રકારના (पण्णत्ता) કહેવામાં આવ્યા છે? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (दुविहा पण्णत्ता) દ્રવ્યો બે પ્રકારના પ્રજ્ઞપ્ત થયેલા છે. (तंजहा) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (जीवदव्वा य) એક જીવ દ્રવ્ય અને દ્વિતીય (अजीव दव्वाय) અજીવ દ્રવ્ય (अजीवदव्वाणं) અજીવ દ્રવ્ય (भंते!) હે ભદંત!

खलु भदन्त ! कतिविधानि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-रूप्य-जीवद्रव्याणि अरूप्यजीवद्रव्याणि च । अरूप्यजीवद्रव्याणि खलु भदन्त ! कतिविधानि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! दशविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-धर्मास्तिकायो धर्मास्तिकायस्य देशाः धर्मास्तिकायस्य प्रदेशाः, अधर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकायस्य देशा अधर्मास्तिकायस्य प्रदेशाः, आकाशास्तिकाय आकाशास्तिकायस्य देशाः आकाशास्तिकायस्य प्रदेशाः, अद्धासमयः । रूप्यजीवद्रव्याणि खलु

(अजीव दव्वा णं) अजीव द्रव्य (भंते) हे भदन्त (कइविहा) कितने प्रकार का (पण्णत्ता) प्रज्ञप्त हुआ है। (गोयमा) हे गौतम ! (दुविहा) दो प्रकार का (पण्णत्ता) प्रज्ञप्त हुआ है। (तं जहा) वे उसके प्रकार ये हैं—(रूवी अजीव दव्वा य, अरूवी अजीवदव्वा य) एक रूपी अजीवद्रव्य और दूसरा अरूपी अजीव द्रव्य। (अरूवी अजीवदव्वा णं भंते कइविहा पण्णत्ता) अरूपी अजीव द्रव्य हे भदंत ! कितने प्रकार का कहा गया है ? (गोयमा) हे गौतम ! (दसविहा पण्णत्ता) दश प्रकार का कहा गया है। (तं जहा) वे दश प्रकार ये हैं--(धम्मत्थिकाए, धम्मत्थिकायस्स देसा, धम्मत्थिकायस्स पएसा) धर्मास्तिकाय १ धर्मास्तिकाय के देश २, धर्मास्तिकाय के प्रदेश ३, (अधम्मत्थिकाए, अधम्मत्थिकायस्स देसा, अधम्मत्थिकायस्स पएसा) अधर्मास्तिकाय ४, अधर्मास्तिकाय के देश ५, अधर्मास्तिकाय के प्रदेश ६, (आगासत्थिकाए, आगासत्थिकायस्स देसा, आगासत्थिकायस्स पएसा) आकाशास्तिकाय ७, आकाशास्तिकाय के देश ८, आकाशास्तिकाय के प्रदेश ९, (अद्धासमए) और

(कइविहा) કેટલા પ્રકારનું (पण्णत्ता) પ્રજ્ઞપ્ત થયેલ છે (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (दुविहा) બે પ્રકારનુ (पण्णत्ता) પ્રજ્ઞપ્ત થયેલ છે (तंजहा) તે પ્રકારે આ પ્રમાણે છે (रूवी अजीवदव्वा य, अरूवी अजीवदव्वा य) એક રૂપી અજીવ દ્રવ્ય અને બીજું અરૂપી અજીવ દ્રવ્ય (अरूवी अजीवदव्वा णं भंते ! कइविहा पण्णत्ता) અરૂપી અજીવ દ્રવ્ય હે ભદંત ! કેટલા પ્રકારનુ પ્રજ્ઞપ્ત થયેલ છે ! (गोयमा) હે ગૌતમ ! (दसविहा पण्णत्ता) દશ પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. (तं जहा) તે દશ પ્રકારે આ પ્રમાણે છે. (धम्मत्थिकाए धम्मत्थिकायस्स देसा, धम्मत्थिकायस्स पएसा) ધર્માસ્તિકાય ૧, ધર્માસ્તિકાયના દેશ ૨, ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશ ૩, (अधम्मत्थिकाए, अधम्मत्थिकायस्स देसा अधम्मत्थिकायस्स पएसा) અધર્માસ્તિકાય ૪, અધર્માસ્તિકાયના દેશ ૫, અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશ ૬, (आगासत्थिकाए आगासत्थिकायस्स देसा, आगासत्थिकायस्स पएसा) આકાશાસ્તિકાય ૭, આકાશાસ્તિકાયના દેશ ૮, આકાશાસ્તિકાયના પ્રદેશ ૯, (अद्धासमए) અને

भदन्त ! कतिविधानि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! चतुर्विधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-स्कन्धाः स्कन्धदेशाः स्कन्धप्रदेशाः परमाणुपुद्गलाः । ते खलु भदन्त ! किं संख्येयाः असंख्येयाः अनन्ताः ? गौतम ! नो संख्येया नो असंख्येया अनन्ताः । तत् केनार्थेन भदन्त ! एवम् उच्यते-नो संख्येयाः नो असंख्येयाः अनन्ताः ? गौतम ! अनन्ताः परमाणुपुद्गलाः, अनन्ताः द्विप्रदेशिकाः स्कन्धाः यावत् अनन्ता अनन्तप्रदेशिकाः स्कन्धाः तदेतेनार्थेन गौतम ! एवम् उच्यते-नो संख्येयाः नो असं-

---

अद्धासमय १०, । (रूवी अजीवदव्वा णं भंते कइविहा पण्णत्ता) रूपी अजीव द्रव्य हे भदन्त ! कितने प्रकार का प्रज्ञप्त हुआ है ? (गोयमा) हे गौतम ! (चउव्विहा पण्णत्ता) वह चार प्रकार का प्रज्ञप्त हुआ है। (तं जहा) वे उसके प्रकार ये हैं (खंधा) स्कन्ध १, (खंधदेसा) स्कंधदेश २ (खंधप्पएसा) स्कंध प्रदेश ३, (परमाणु पोग्गला) और परमाणु पुद्गल ४। (ते णं भंते ! किं संखिज्जा, असंखिज्जा, अणंता?) ये स्कंधादिक द्रव्य हे भदन्त ! संख्यात है ? या असंख्यात हैं ? या अनंत हैं ? (गोयमा ! नो संखेज्जा नो असंखेज्जा, अणंता) हे गौतम ! ये स्कंधादिक द्रव्य न संख्यात हैं, न असंख्यात हैं किन्तु अनंत हैं। (से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ, नो संखेज्जा, नो असंखेज्जा, अणंता) हे भदन्त ! आप यह किस अर्थ को लेकर ऐसा कहते हैं कि 'स्कंधादिक संख्यात नहीं हैं, असंख्यात नहीं है, किन्तु अनंत हैं? (गोयमा ! अणंता परमाणुपोग्गला, अणंता दुप्पएसिया, खंधा जाव अणंता अणंतपएसिया से एएणट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ नो संखेज्जा, नो असं-

---

અદ્ધાસમય ૧૦, (रूवी अजीवदव्वाण भंते कइविहा पण्णत्ता) રૂપી અજીવ દ્રવ્ય હે ભદંત ! કેટલા પ્રકારનું પ્રજ્ઞપ્ત થયેલ છે? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (चउव्विहा पण्णत्ता) તે ચાર પ્રકારનું પ્રજ્ઞપ્ત થયેલ છે. (त जहा) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (खंधा) સ્કંધ ૧, (खंध देसा) સ્કંધ દેશ ૨, (खंधप्पएसा) સ્કંધ પ્રદેશ ૩, (परमाणुपोग्गला) અને પરમાણુ પુદ્ગલ ૪. (तेणं भंते ! किं संखिज्जा, असखिज्जा, अणता ?) આ સ્કંધાદિક દ્રવ્યો હે ભદંત ! સંખ્યાત છે ? કે અસંખ્યાત ? કે અનંત છે ? (गोयमा ! नो संखेज्जा नो असंखेज्जा, अणंता) હે ગૌતમ ! આ સ્કંધાદિક દ્રવ્યો સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી પણ અનંત છે (से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ, नो संखेज्जा, नो असंखेज्जा, अणंता) હે ભદંત ! આપશ્રી કયા અર્થના આધારે આમ કહો છો કે સ્કંધાદિક સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે ? (गोयमा ! अणंता-परमाणुपोग्गला, अणंता दुप्पएसिया, खधा जाव अणता अणंतपएसियासे एएण-

ख्येयाः अनन्ताः। जीवद्रव्याणि खलु भदन्त! किं संख्येयानि असंख्येयानि अनन्तानि? गौतम! नो संख्येयानि नो असंख्येयानि अनन्तानि, तत् केनार्थेन भदन्त! एवमुच्यते-नो संख्येयानि नो असंख्येयानि अनन्तानि? गौतम! असंख्येया नैरयिकाः असंख्येया असुरकुमार यावत् असंख्येया स्तनितकुमाराः असंख्येयाः पृथिवीकायिका यावत् असंख्येया वायुकायिकाः अनन्ता वनस्पतिकायिकाः असंख्येयाः द्वीन्द्रिया यावत् असंख्येयाः चतुरिन्द्रियाः, असंख्येयाः

खेज्जा, अणंता) गौतम! 'अनंत परमाणु पुद्गल हैं, अनंत द्विप्रदेशिक स्कंध हैं यावत् अनंत अनंत प्रदेशवाले स्कंध हैं इसलिये हम इसी अर्थ को लेकर ऐसा कहते हैं कि 'स्कंधादिक न संख्यात हैं, न असंख्यात हैं, किन्तु अनंत हैं। (जीवदव्वा णं भंते! किं संखिज्जा असंखिज्जा अणंता?) हे भदन्त! जीव द्रव्य संख्यात हैं? या असंख्यात हैं? या अनंत हैं? (गोयमा! नो संखिज्जा, नो असंखिज्जा अणंता) हे गौतम! जीवद्रव्य न संख्यात हैं न असंख्यात हैं किन्तु अनंत हैं। (से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ-नो-संखिज्जा, नो असंखिज्जा, अणंता) हे भदन्त! आप यह किस अर्थ को लेकर ऐसा कहते हैं-कि जीवद्रव्य न संख्यात है न असंख्यात हैं किन्तु अनंत हैं? (गोयमा! असंखेज्जा णेरइया असंखेज्जा असुरकुमारा जाव असंखेज्जा थणियकुमारा, असंखिज्जा पुढवीकाइया जाव असंखिज्जा वाउकाइया अणंता वणस्सइकाइया) हे

ट्ठेण गोयमा! एवं वुच्चइ नो संखेज्जा, नो असंखेज्जा अणंता) હે ગૌતમ! 'અનંત પરમાણુ પુદ્ગલો છે, અનંત દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધો છે યાવત્ અનંત અનંત પ્રદેશવાળા સ્કંધો છે.' આ જાતનું કથન આગમોનું છે એથી જ અમે આ અર્થના આધારે જ આમ કહીએ છીએ કે સ્કંધાદિક સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી, પણ અનંત છે. (जीवदव्वा णं भंते! किं संखिज्जा असंखिज्जा अणंता?) હે ભદંત જીવદ્રવ્ય સંખ્યાત છે? કે અસંખ્યાત છે? કે અનંત છે? (गोयमा! नो संखिज्जा, नो असंखिज्जा अणंता) હે ગૌતમ! જીવ દ્રવ્યસંખ્યાત નથી કે અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે. (से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ नो संखिज्जा, नो असंखिज्जा, अणंता) હે ભદંત! આપશ્રી કયા અર્થના આધારે આ પ્રમાણે કહો છો? કે જીવદ્રવ્ય સંખ્યાત નથી, અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે? (गोयमा! असंखेज्जा णेरइया असंखेज्जा असुरकुमारा जाव असंखेज्जा थणियकुमारा असंखिज्जा पुढवीकाइया जाव असंखिज्जा वाउकाइया अणंता वणस्सइकाइया) હે ગૌતમ અસંખ્યાત નારકો છે, અસંખ્યાત અસુર-

पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः, असंख्येयाः मनुष्याः, असंख्येया व्यन्तरा, असंख्येयाः ज्योतिष्काः, असंख्येया वैमानिकाः, अनन्ता सिद्धाः, तत् एतेनार्थेन गौतम! एवम् उच्यते-नो संख्येयानि नो असंख्येयानि अनन्तानि ॥ सू० २०९ ॥

टीका-'कइविहा णं भंते' इत्यादि-

द्रव्याणि हि जीवद्रव्याजीवद्रव्यभेदेन द्विविधानि प्रज्ञप्तानि। तत्राल्पवक्तव्यत्वात् पश्चान्निर्दिष्टान्यपि अजीवद्रव्याणि व्याख्यातुमाह-'अजीवदव्वाणं'

गौतम! असंख्यात नारक हैं, असंख्यात असुरकुमार देव हैं यावत् असंख्यात स्तनितकुमार हैं। असंख्यात पृथिवीकायिक हैं, यावत असंख्यात वायुकायिक हैं, अनंतवनस्पतिकायिक हैं। (असंखेज्जा बेइंदिया) असंख्यात दो इन्द्रियवाले जीव हैं। (जाव असंखिज्जा चउरिंदिया, असंखिज्जा पंचिंदियतिरिक्खजोणिया) यावत् असंख्यात चार इन्द्रियवाले जीव हैं, असंख्यात पांच इन्द्रियवाले तिर्यञ्च जीव हैं। (असंखिज्जा मणुस्सा असंखिज्जा वाणमंतरा, असंखिज्जा जोइसिया, असंखिज्जा वेमाणिया) असंख्यात मनुष्य हैं, असंख्यात व्यन्तरदेव हैं, असंख्यात जोतिष्कदेव हैं, असंख्यात वैमानिक देव हैं, (अणंता सिद्धा) और अनंत सिद्ध हैं। (से एएणट्ठेणं गोयमा! एवं वुच्चइ नो संखिज्जा नो असंखिज्जा, अणंता) इसलिये हे गौतम! मैं इसी अर्थ को लेकर ऐसा कहता हूँ कि जीवद्रव्य न संख्यात हैं, न असंख्यात हैं किन्तु अनंत हैं।

કુમાર દેવો છે, યાવત્ અસંખ્યાત સ્તનિતકુમારો છે. અસંખ્યાત પૃથિવીકાયિકો છે યાવત્ અસંખ્યાત વાયુકાયિકો છે, અનંતવનસ્પતિકાયિકો છે. (असंखेज्जा बेइंदिया) અસંખ્યાત બે ઇન્દ્રિયોવાળા જીવો છે. (जाव असंखिज्जा चउरिंदिया असंखिज्जा पंचिंदियतिरिक्खजोणिया) યાવત્ અસંખ્યાત ચાર ઇન્દ્રિયોવાળા જીવો છે, અસંખ્યાત પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા તિર્યંચ જીવો છે, (असंखिज्जा मणुस्सा असंखिज्जा वाणमंतरा, असंखिज्जा जोइसिया असंखिज्जा वेमाणिया) અસંખ્યાત મનુષ્યો છે, અસંખ્યાત વ્યંતરદેવો છે, અસંખ્યાત જ્યોતિષ્ક દેવો છે, અસંખ્યાત વૈમાનિક દેવો છે. (अणंता सिद्धा) અને અનંતસિદ્ધો છે (से एएणट्ठेणं गोयमा! एवं वुच्चइ नो संखिज्जा नो असंखिज्जा अणंता) એટલા માટે હે ગૌતમ! હું એજ અર્થના આધારે આ પ્રમાણે કહું છું કે જીવ દ્રવ્યો સંખ્યાત નથી અસંખ્યાત નથી પરંતુ અનંત છે.

इत्यादि । अजीवद्रव्याणि-रूप्यजीवद्रव्यारूप्यजीवद्रव्यभेदात् द्विविधानि । तत्र-अरूप्यजीवद्रव्याणि धर्मास्तिकायो धर्मास्तिकायस्य देशा धर्मास्तिकायस्य प्रदेशा इत्यादीनि दशविधानि । तत्र धर्मास्तिकायो यद्यपि एक एव, तथापि नयभेदात् स त्रिविधो भवति । संग्रहनयमतेन धर्मास्तिकाय एक एव भवति । व्यवहारनयमतेन तस्यैव धर्मास्तिकायस्य द्विभागत्रिभागादिको बुद्धिपरिकल्पितो देशः । यथा-सम्पूर्णो धर्मास्तिकायो जीवादिगत्युपष्टम्भकं द्रव्यमुच्यते, एवमेव तद्देशास्त-

भावार्थ—सूत्रकार ने इस सूत्र द्वारा द्रव्यों-के मूलतः कितने प्रकार है? यह और उन प्रकारों के भी प्रकार कौन २ हैं, यह सब प्रकट किया है। अरूपी अजीव द्रव्य के जो १० प्रकार कहे गये हैं सो यह नय की विवक्षा को लेकर कहे गये हैं। इसका विवेचन इस प्रकार से है-यद्यपि धर्मास्तिकाय मूलतः एक ही द्रव्य है फिर भी संग्रहनय, व्यवहारनय और ऋजु सूत्रनय इन तीनों नयों के भेद से उसमें भेद आजाता है। इन तीनों नयों का अभिप्राय जुदा-जुदा है-इसलिये संग्रहनय धर्मास्तिकाय एक ही द्रव्य है ऐसा मानता है। व्यवहारनय उस द्रव्यके देश मानता है। और ऋजुसूत्र नय उसके निर्विभागरूप प्रदेश मानता है। व्यवहारनय की ऐसी मान्यता है कि जिस प्रकार सम्पूर्ण धर्मास्तिकाय जीव पुद्गल की गति में सहायक-निमित्त-बनता है, उसी प्रकार से उसके दो भाग तीन भाग आदि देश भी जीव पुद्गल की गति में निमित्त होते हैं। इसलिये वे भी पृथक द्रव्य हैं। ऋजु

ભાવાર્થ—સૂત્રકારે આ સૂત્ર વડે દ્રવ્યોના મૂલતઃ કેટલા પ્રકાર છે? તેમજ તે પ્રકારોના પણ ઉપ પ્રકારો કયા કયા છે? આ બધું સ્પષ્ટ કર્યું છે અરૂપી અજીવદ્રવ્યના જે ૧૦ પ્રકારો કહેવામાં આવ્યાં છે તો તે નયની વિવક્ષાના આધારે કહેવામાં આવ્યા છે. આનું વિવેચન આ પ્રમાણે છે જો કે ધર્માસ્તિકાય મૂલતઃ એકજ દ્રવ્ય છે છતાંએ સંગ્રહનય, અને ઋજુ સૂત્રનય આ ત્રણે નયોના ભેદથી તેમાં ભેદ આવી જાય છે. આ ત્રણે નયનો અભિપ્રાય જુદો જુદો છે એટલા માટે સંગ્રહ નય ધર્માસ્તિકાય એકજ દ્રવ્ય છે. એવું માને છે. વ્યવહારનય ને દ્રવ્યના દેશ માને છે. અને ઋજુ સૂત્રનય તેના નિર્વિભાગ રૂપ પ્રદેશ માને છે વ્યવહારનયની એવી માન્યતા છે કે જે પ્રમાણે સંપૂર્ણ ધર્માસ્તિકાય જીવ પુદ્ગલની ગતિમાં સહાયક-નિમિત્ત-બને છે. તેમજ તેના બે ભાગ ત્રણ ભાગ વગેરે દેશો પણ જીવ પુદ્ગલની ગતિમાં નિમિત્ત બને છે. એટલા માટે તેઓ પણ પૃથક્દ્રવ્યો છે ઋજુસૂત્રનયની એવી માન્યતા છે કેવલીની બુદ્ધિકલ્પિત જે પ્રદેશરૂપ નિર્વિભાગ ભાગધર્માસ્તિકાયના છે

दुपष्टम्भकानि पृथगेव द्रव्याणि। ऋजुसूत्राभिप्रायेण तु स्वकीयस्वकीयसामर्थ्येन जीवादिगत्युपष्टम्भकाः धर्मास्तिकायस्य प्रदेशाः=बुद्धिपरिकल्पिता निर्विभागा भागाश्च पृथगेव द्रव्याणि। एवम्-अधर्मास्तिकायस्य आकाशास्तिकायस्य च त्रय-स्त्रयो भेदा बोध्याः। अद्धासमयस्तु एक एव। निश्चयनयमतेन वर्तमानकाल समयस्यैव सत्त्वात् अतीतानागतयोस्तु विनष्टत्वेनानुत्पन्नत्वेन चासत्त्वात्, अतएवा-त्राद्धासमये बुद्धिपरिकल्पिता देशप्रदेशा नोक्ताः, वर्तमानकालरूपस्यैकसमयस्य निरंशत्वेन तत्र देशप्रदेशासंभवात्। इत्थं दशविधान्यरूप्यजीवद्रव्याणि प्ररूपि-तानि। तथा-रूप्यजीवद्रव्याणि स्कन्धादिभेदाच्चतुर्विधानि। तत्र स्कन्धाः=द्व्य-णुकप्रभृत्यनन्ताणुकपर्यन्ताः। स्कन्धदेशाः=स्कन्धस्य द्विभागत्रिभागरूपाः। स्कन्ध, प्रदेशाः-स्कन्धस्यावयवभूता एव निरंशा भागाः। परमाणुपुद्गलाः=स्कन्धत्वम-प्राप्ताः केवलाः परमाणवः। एते च स्कन्धादयः प्रत्येकमनन्ता इति स्पष्टयति-

सूत्रनय की ऐसी मान्यता है कि केवली की बुद्धिकल्पित जो प्रदेशरूप निर्विभाग भाग धर्मास्तिकाय के हैं वे भी अपनी २ सामर्थ्य से जीव पुद्गल की गति में निमित्त होते हैं-इसलिये वे भी स्वतंत्र द्रव्य हैं। इसी प्रकार से अधर्मास्तिकाय और आकाशास्तिकाय के विषय में भी ऐसा ही समझना चाहिये। अद्धासमय एक ही है। निश्चयनय के मत वर्तमान काल रूप समय का ही सत्व है अतीत अनागत का नहीं क्योंकि अनागत अनुत्पन्न हैं और अतीत विनष्ट हो चुका है। इस-लिये यहां पर देश प्रदेश ये बुद्धि से परिकल्पित नहीं किये गये हैं। क्योंकि वर्तमान कालरूप एक समय में निरंशता होने के कारण वहां देश प्रदेश संभवित नहीं होते हैं। स्कंध के दो भाग, तीन भाग आदि देश हैं। द्व्यणुक से लेकर अनंताणुक पर्यन्त सब स्कंध ही माने

તેઓ પણ પોતપોતાના સામર્થ્યથી જીવ પુદ્ગલની ગતિમાં નિમિત્ત હોય છે. એટલા માટે તેઓ પણ સ્વતંત્ર દ્રવ્યો છે આ રીતે અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાયના સંબંધમાં પણ એવું જ જાણી લેવું જોઈએ. અદ્ધાસમય એક જ છે નિશ્ચયનયના મત મુજબ વર્તમાન કાળરૂપ સમયનું જ સત્વ છે અતીત અનાગતનું નહિ કેમકે તે અનુત્પન્ન છે અને અતીત વિનષ્ટ થઈ ચૂકેલ છે. એટલા માટે અહીં દેશ, પ્રદેશ આ બુદ્ધિથી પરિકલ્પિત કરવામાં આવ્યા નથી કેમકે વર્તમાન કાળરૂપ એક સમયમાં નિરંશતા હોવાથી ત્યાં દેશ પ્રદેશ સંભવિત થતા નથી. સ્કંધના બે ભાગ, ત્રણ ભાગ વગેરે દેશો છે દ્વયણુકથી માંડીને અનંતાણુકપર્યંત સર્વે સ્કંધો જ માનવામાં આવ્યા છે,

'तेणं भंते !' इत्यादिना। तथा-'जीवद्रव्याण्यप्यनन्तानि बोध्यानि' इति स्पष्ट यति-'जीवदव्वाणं भंते ! किं संखिज्जा असंखिज्जा अणंता' इत्यादि 'से एएण-ट्ठेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ-नो संखिज्जा नो असंखिज्जा अणंता' इत्यन्तेन पदसमूहेनेति ॥ सू० २०९ ॥

'असंखेज्जा णेरइया असंखेज्जा असुरकुमारा' इत्यादि सामान्येनोक्तम्। तेषां विशेषतः प्रमाणं तु नोक्तम्। तत्परिज्ञानं तु औदारिकादिशरीरविचार एव भिवति। तथा-औदारिकादिशरीरस्वरूपबोधश्च शिष्याणां संजायते इति मनसि कृत्य प्रस्तुते जीवाजीवद्रव्यविचारे शरीराणां तदुभयरूपत्वात्तानि विचारयितुमुपक्रमते सूत्रकारः-

मूलम्-कइविहा णं भंते! सरीरा पण्णत्ता? गोयमा! पंच-सरीरा पण्णत्ता तं जहा-ओरालिए वेउव्विए आहारए तेअए कम्मए। णेरइयाणं भंते! कइ सरीरा पण्णत्ता? गोयमा! तओ सरीरा पण्णत्ता, तं जहा-वेउव्विए तेअए कम्मए। असुरकुमाराणं भंते! कइ सरीरा पण्णत्ता? गोयमा! तओ सरीरा पण्णत्ता, तं जहा-वेउव्विए तेअए कम्मए। एवं तिण्णि तिण्णि एए चेव सरीरा जाव थणियकुमाराणं भाणियव्वा। पुढवीकाइयाणं भंते! कइ सरीरा पण्णत्ता? गोयमा! तओ सरीरा पण्णत्ता, तं जहा-ओरालिए तेयए कम्मए। एवं आउतेउवणस्सइकाइयाणवि

एए चेव तिण्णि सरीरा भाणियव्वा। वाउकाइयाणं भंते! कइ सरीरा पण्णत्ता? गोयमा! चत्तारि सरीरा पण्णत्ता, तं जहा-ओरालिए वेउव्विए तेयए कम्मए। बेइंदियतेइंदियचउरिंदियाणं भंते कइ सरीरा पण्णत्ता, गोयमा! तओ सरीरा पण्णत्ता, तं जहा-ओरालिए तेयए कम्मए। पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं जहा वाउकाइयाणं। मणुस्साणं पुच्छा गोयमा! पंच सरीरा पण्णत्ता, तं जहा-ओरालिए वेउव्विए आहारए तेयए कम्मए। वाणमंतराणं जोइसियाणं वेमाणियाणं जहा नेरइयाणं ॥सू० २१०॥

छाया-कतिविधानि खलु भदन्त! शरीराणि प्रज्ञप्तानि? गौतम! पञ्चशरीराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-औदारिकम् १ वैक्रियम् २ आहारकं ३ तैजसं ४

असंख्यात नारक हैं, असंख्यात असुरकुमार हैं यह बात सामान्यरूप से कही गई है विशेषरूप से इनका प्रमाण तो कहा नहीं है। विशेषरूप से इनके प्रमाण विचार तो औदारिक आदि शरीर के विचार होने पर ही हो सकता है। तथा शिष्यों को औदारिकादिक शरीर के स्वरूप का बोध भी हो जावे, इसी अभिप्राय से सूत्रकार अब औदारिक आदिशरीरों का विचार करते हैं—

'कइविहा णं भंते! सरीरा पण्णत्ता' इत्यादि।

शब्दार्थ-(भंते!) हे भदन्त! (सरीरा कइविहा)-शरीर कितने प्रकार के (पण्णत्ता) कहे गये हैं? (गोयमा) हे गौतम (सरीरा) शरीर (पंच)

અસંખ્યાત નારકો છે, અસંખ્યાત અસુરકુમારો છે. આ વાત સામાન્ય રૂપમાં કહેવામાં આવી છે. વિશેષ રૂપમાં એમનું પ્રમાણ તો કહેવામાં આવ્યું નથી. વિશેષરૂપથી એમના પ્રમાણ વિષે વિચાર તો ઔદારિક વગેરે શરીરના વિચારો પછી જ સંભવે છે. તેમજ શિષ્યોને ઔદારિક શરીરના સ્વરૂપનો બોધ પણ થઈ જાય આ અભિપ્રાયથી જ સૂત્રકાર હવે ઔદારિક વગેરે શરીર વિષે વિચાર કરે છે. "कइविहा णं भंते! सरीरा पण्णत्ता" इत्यादि।

શબ્દાર્થ—(भंते) હે ભદંત! (सरीरा कइविहा) શરીરો કેટલા પ્રકારના (पण्णत्ता) કહેવામાં આવ્યાં છે? (गोयमा) હે ગૌતમ! (सरीरा) શરીરો (पंच)

कार्मकम् ५ । नैरयिकाणां भदन्त ! कति शरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! त्रीणि शरीराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-वैक्रियं तैजसं कार्मकम् । असुरकुमाराणां भदन्त ! कति शरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! त्रीणि शरीराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-वैक्रियं तैजसं कार्मकम् । एवं त्रीणि त्रीणि एतान्येव शरीराणि यावत् स्तनितकुमाराणां भणितव्यानि । पृथिवीकायिकानां भदन्त ! कति शरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! त्रीणि शरीराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-औदारिकं तैजसं कार्मकम् । एवं अप्तेजो वन-

---

पांच प्रकार के (पण्णत्ता) कहे गये हैं। (तं जहा) वे प्रकार ये हैं-(ओरालिए) १ औदारिक (वेउव्विए) २ वैक्रिय (आहारए) ३ आहारक (तेयए) ४ तैजस (कम्मए) ५ कार्मक० (णेरइयाणं भंते ! कइ सरीरा पण्णत्ता) हे भदंत ! नारक जीवों के कितने शरीर होते हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (तओ सरीरा पण्णत्ता) तीन शरीर होते हैं। (तं जहा) वे इस प्रकार से हैं (वेउव्विए तेयए, कम्मए) वैक्रिय, तैजस और कार्मक। (एवं तिण्णि तिण्णि एए चेव सरीरा जाव थणियकुमाराणं भाणियव्वा) इसी प्रकार से ये तीन तीन शरीर यावत् स्तनितकुमार तक के देवों का जानना चाहिये। अर्थात् चारों प्रकार के देवों के ये तीन शरीर होते हैं। (पुढवीकाइयाणं भंते ! कइ सरीरा पण्णत्ता ?) हे भदन्त ! पृथिवीकायिक जीवों के कितने शरीर होते हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (तओ सरीरा पण्णत्ता) उनके ३ शरीर होते हैं। (तं जहा) वे इस प्रकार से हैं-(ओरालिए तेयए, कम्मए) औदारिक, तैजस और कर्मक-(एवं आउतेउ-

---

પાંચ પ્રકારના (पण्णत्ता) કહેવામાં આવ્યાં છે. (ओरालिए) ૧ ઔદારિક (वेउव्विए) ૨, વૈક્રિય, (आहारए) ૩, આહારક, (तेऊए) ૪, તૈજસ (कम्मए) ૫, કાર્મક૦ (णेरइया णं भंते ! कइ सरीरा पण्णत्ता) હે ભદંત ! નારક જીવોના કેટલા શરીર હોય છે ! (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (तओ सरीरा पण्णत्ता) ત્રણ શરીરો હોય છે (तं जहा) તે આ પ્રમાણે છે (वेउव्विए तेयए कम्मए) વૈક્રિય, તૈજસ અને કાર્મક (एवं तिण्णि तिण्णि एए चेव सरीरा जाव थणियकुमाराणं भाणियव्वा) આ પ્રમાણે એજ ત્રણ ત્રણ શરીરો યાવત્ સ્તનિતકુમાર સુધીના દેવોના પણ જાણવા જોઈએ. એટલે કે ચારે ચાર પ્રકારના દેવોના પણ એજ ત્રણ શરીર હોય છે. (पुढवीकाइयाणं भंते ! कइ सरीरा पण्णत्ता ?) હે ભદંત ! પૃથિવીકાયિક જીવોના કેટલા શરીરો હોય છે ? (गोयमा) હે ગૌતમ ! (तओ सरीरा पण्णत्ता) તેમના ત્રણ શરીરો હોય છે. (तं जहा) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (ओरालिए तेयए, कम्मए) ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મક૦ (एवं

स्पतिकायिकानामपि एतान्येव त्रीणि शरीराणि भणितव्यानि। वायुकायिकानां भदन्त! कति शरीराणि प्रज्ञप्तानि? चत्वारि शरीराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—औदारिकं वैक्रियं तैजसं कार्मकम्। द्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियाणां भदन्त! कति शरीराणि प्रज्ञप्तानि? गौतम! त्रीणि शरीराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—औदारिकं तैजसं कार्मकम्। पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानाम् यथा वायुकायिकानाम्। मनुष्याणां भदन्त! कति शरीराणि प्रज्ञप्तानि? गौतम! पञ्चशरीराणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—

वणस्सइकाइयाणऽवि एए चेव तिण्णि सरीरा भाणियव्वा) इसी प्रकार से अप्कायिक, तैजस्कायिक और वनस्पतिकायिक जीवों के भी ये ही तीन शरीर जानना चाहिये। (वाउकाइयाणं भंते! कइ सरीरा पण्णत्ता?) हे भदन्त! वायुकायिक जीवों के कितने शरीर होते हैं? (गोयमा!) हे गौतम! (चत्तारि सरीरा पण्णत्ता) वायुकायिक जीवों के चार शरीर होते हैं। (तं जहा) वे ये हैं-(ओरालिए, वेउव्विए, तेयए, कम्मए) औदारिक, वैक्रिय, तैजस और कार्मक। (बेइंदियतेइंदियचउरिंदियाणं भंते! कइ सरीरा पण्णत्ता?) हे भन्दत! दो इन्द्रियवालों के, तीन इन्द्रियवालों और चार इन्द्रियवाले जीवों के कितने शरीर होते हैं? (गोयमा!) हे गौतम! (तओ सरीरा पण्णत्ता) तीन शरीर होते हैं-(तं जहा) वे ये हैं-(ओरालिए, तेयए कम्मए) औदारिक, तैजस और कार्मक। (पंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं जहा वाउकाइयाणं) पंचेन्द्रियतिर्यञ्चों के वायुकायिक जीवों के जैसे चार शरीर होते हैं। (मणु-

---

आउतेउ वणस्सइकाइयाणऽवि एए चेव तिण्णि सरीरा भाणियव्वा) આ પ્રમાણે અપ્કાયિક, તૈજસ્કાયિક અને વનસ્પતિકાયિક જીવોના પણ એજ ત્રણ શરીરો જાણવા જોઈએ. (वाउकाइयाणं भंते! कइ सरीरा पण्णत्ता?) હે ભદંત! વાયુ-કાયિકજીવોના કેટલાં શરીર હોય છે? (गोयमा) હે ગૌતમ! (चत्तारि सरीरा पण्णत्ता) વાયુકાયિક જીવોના ચાર શરીરો હોય છે. (त जहा) તે પ્રમાણે છે ओरालिए वेउव्विए, तेयए, कम्मए.) ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ અને કાર્મક. बेइंदियतेइंदियचउरिंदियाणं भंते! कइ सरीरा पण्णत्ता?) હે ભદંત! બે ઇન્દ્રિયવાળા ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા અને ચાર ઈન્દ્રિયવાળા જીવોના કેટલા શરીરો હોય છે? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (तओ सरीरा पण्णत्ता) ત્રણ શરીર હોય છે. (तं जहा) તે આ પ્રમાણે છે. (ओरालिए, तेयए कम्मए) ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મક, (पंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं जहा वाउकाइयाणं) પંચેન્દ્રિયતિર્યં ચોના વાયુકાયિક જીવોની જેમ ચાર શરીરો હોય છે. (मणुस्साणं पुच्छा)

औदारिकं वैक्रियम् आहारकं तैजसं कार्मकम्। व्यन्तराणां ज्योतिष्काणां वैमानिकानां यथा नैरयिकाणाम् ॥ २१७ ॥

टीका-'कइविहा णं भंते' इत्यादि।

हे भदन्त! कतिविधानि शरीराणि प्रज्ञप्तानि? इति गौतमस्वामिनः प्रश्नः। भगवानाह-हे गौतम! औदारिकवैक्रियाहारकतैजसकार्मकभेदात् पञ्चविधानि शरीराणि सन्ति। तत्र-औदारिकम्-उदारं=तीर्थकरगणधरादि शरीरापेक्षया शेष शरीरेभ्यः प्रधानम्, तदेव औदारिकम्। अथवा-उदारम्=सातिरेकयोजनसहस्रमानत्वात् शेषशरीरापेक्षया महाप्रमाणं तदेवौदारिकम्। वैक्रियम्-वि=विशिष्टा

स्साणं पुच्छा) मनुष्यों के कितने शरीर होते हैं? (गोयमा! पंच सरीरा पण्णत्ता) हे गौतम! मनुष्यों के ५ शरीर होते हैं। (तं जहा) वे इस प्रकार से-(ओरालिए, वेउव्विए आहारए, तेयए, कम्मए) औदारिक, वैक्रिय, आहारक, तैजस और कार्मक। (वाणमंतराणं जोइसियाणं वेमाणियाणं जहा नेरइयाणं) व्यन्तर देवों के, ज्योतिष्क देवों के और वैमानिक देवों के, नारक जीवों के शरीर के जैसा ही तीन शरीर होते हैं।

भावार्थ—तीर्थंकर गणधर आदि के औदारिक शरीर होता है। इसलिये यह शरीर अन्य शरीरों से उस अपेक्षा प्रधान माना गया है। अथवा उदार शब्द का अर्थ दीर्घकाय है। यह दीर्घकाय ही औदारिक है। यह शरीर वनस्पति के शरीर की अपेक्षा कुछ अधिक एक हजार योजन प्रमाणवाला होता है। अतः शेष शरीरों की अपेक्षा यह सातिरेक योजन सहस्र मानवाला होने के कारण यह दीर्घकायरूप

માણુસોના કેટલા શરીરો હોય છે? (गोयमा! पंच सरीरा पण्णत्ता) હે ગૌતમ! મનુષ્યોના પાંચ શરીરો હોય છે. (तं जहा) તે આ પ્રમાણે છે. (ओरालिए, वेउव्विए, आहारए, तेयए, कम्मए) ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મક (वाणमंतराणं जोइसियाणं वेमाणियाणं जहा नेरइयाणं) વ્યન્તર દેવોનાં, જ્યોતિષ્ક દેવોનાં, અને વૈમાનિક દેવોનાં, નારક જીવોનાં શરીરોની જેમ જ ત્રણ શરીરો હોય છે.

ભાવાર્થ—તીર્થંકર ગણધર વગેરેના ઔદારિક શરીર હોય છે. એટલા માટે આ શરીર બીજા શરીરોની અપેક્ષા પ્રધાન માનવામાં આવ્યુ છે. અથવા ઉદાર શબ્દનો અર્થ દીર્ઘકાળ છે આ દીર્ઘકાળ જ ઔદારિક છે. આ શરીર વનસ્પતિના શરીરની અપેક્ષા કંઈક વધારે એક હજાર યોજન પ્રમાણયુક્ત હોય છે. એથી શેષ શરીરોની અપેક્ષા આ સાતિરેક યોજન સહસ્રમાનવાળું હોવાથી આ દીર્ઘકાળ રૂપ માનવામાં આવ્યુ છે. વિશિષ્ટ અથવા વિવિધ

विविधा वा क्रिया-विक्रिया तस्यां भवं=वैक्रियम्। एतत्तूत्तरवैक्रियावस्थायामेव लक्षयोजनप्रमाणं भवति, सहजं तु पञ्चधनुःशतप्रमाणमेव, ततः सहजशरीरापेक्षया इदमेव महाप्रमाणम्। आहारकम्=किमपि विशिष्टप्रयोजनमवलम्ब्य चतुर्दशपूर्वधरैर्मुनिभिर्यदाह्रियते=उपादीयते तदाहारकम्। अथवा-आह्रियन्ते=गृह्यन्ते केवलिनः समीपे सूक्ष्मजीवादयोऽनेनेति आहारकम्। तैजसम्=तेजसो विकारस्तैजसम्-रसाद्याहारपाकजननं तेजोनिसर्गलब्धिनिबन्धनं च शरीरम्। कार्मकम्=अष्टविधकर्मसमुदायनिष्पन्नमौदारिकादिशरीरनिबन्धनं भवान्तरानुगामिशरीरं कार्मकशरीरम्। इदं हि कर्मणो विकाररूपं कर्मरूपमेव वा बोध्यम्। अत्र प्रथम-

माना गया है। विशिष्ट अथवा विविध क्रिया का नाम विक्रिया है। इस विक्रिया में जो शरीर होता है, वह वैक्रिय शरीर है। यह शरीर उत्तर विक्रियारूप अवस्था में ही एक लाख योजन प्रमाणवाला होता है। भवधारणीयरूप सहजअवस्था में तो इसका प्रमाण ५००, धनुष का ही रहता है। इसलिये सहजशरीर की अपेक्षा से यही इसकी दीर्घकाय है। किसी भी विशिष्ट प्रयोजन को लेकर केवल चतुर्दश पूर्वधारी मुनियों द्वारा जो शरीर रचा जाता है उसका नाम आहारकशरीर है। जो शरीर तेजोमय होने से लाये हुए रस आदि आहार के परिपाक हेतु और दीप्ति का निमित्त हो, वह तैजस शरीर है। अष्टविध कर्मसमुदाय से जो निष्पन्न हो औदारिक आदि शरीरों का जो कारण हो, तथा जो जीव के साथ परभव में जावे उसका नाम कार्मण शरीर है अर्थात् तैजस और कार्मण शरीर परभव में साथ रहते हैं। यह

ક્રિયાનું નામ વિક્રિયા છે. આ વિક્રિયામાં જે શરીર હોય છે, તે વૈક્રિય શરીર છે. આ શરીર ઉત્તર વિક્રિયારૂપ અવસ્થામાં જ એક લાખ યોજન પ્રમાણ યુક્ત હોય છે. ભવધારણીયરૂપ સહજ અવસ્થામાં તો આનું પ્રમાણ ૫૦૦ ધનુષ્ય જેટલું જ હોય છે. એટલા માટે સહજ શરીરની અપેક્ષા એજ એની દીર્ઘકાય છે કોઈપણ વિશિષ્ટ પ્રયોજનના આધારે ફક્ત ચતુર્દશ પૂર્વધારી મુનિઓ વડે જે શરીરનું નિર્માણ થાય, તેનું નામ આહારક શરીર છે. જે શરીર તેજોમય હોવાથી ભક્ષણ કરેલાં રસ વગેરે આહારના પરિપાકના હેતુ અને દીપ્તિનું નિમિત્ત હોય, તે તૈજસ શરીર છે. અષ્ટવિધ કર્મસમુદાયથી જે નિષ્પન્ન હોય, ઔદારિક વગેરે શરીરોનું કારણ હોય, તેમજ જીવની સાથે પરભવમાં ગમન કરે તેનું નામ કાર્મણ શરીર છે એટલે તે તૈજસ અને કાર્મણશરીર પરભવમા સાથે રહે છે. આ શરીર કર્મનું વિકાર રૂપ હોય છે

शरीर कर्म का विकाररूप होता है अथवा कर्मरूप ही होता है। सूत्रकार ने जो सर्व प्रथम औदारिक शरीर का पाठ रखा है, उसका कारण यह है कि 'यह स्वल्प पुद्गलों से निष्पन्न होता है और इसका परिणमन बादररूप से होता है। इसके बाद बहु, बहुतर और बहुतम पुद्गल परमाणुओं से आगे २ के शरीर निष्पन्न होते हैं और उनका परिणमन सूक्ष्म, सूक्ष्मतर और सूक्ष्मतम होता है। इस बात को कहने के लिये सूत्रकार ने वैक्रिय आदि शरीरों का क्रम से उपन्यास किया है। इस सब कथन का तात्पर्य यह है कि औदारिक शरीर स्वल्प पुद्गल परमाणुओं से निष्पन्न होता है और उसकी रचना शिथिल होती है। वैक्रिय शरीर औदारिक शरीर की अपेक्षा असंख्यातगुणे परमाणुस्कंधों से निष्पन्न होता है और वह उसकी अपेक्षा सूक्ष्म होता है। वैक्रियशरीर की अपेक्षा आहारशरीर भी असंख्यात गुणे परमाणुओं से निष्पन्न होता है। अतः वह भी उससे सूक्ष्म होता है। औदारिक की अपेक्षा वैक्रिय में परमाणुओं की सघनता है और वैक्रिय कि अपेक्षा आहारक शरीर में सघनता है। आहारक की अपेक्षा तैजस में और तैजस की अपेक्षा कार्मक में। आहारक शरीर जितने पुद्गल

અથવા કર્મ રૂપ જ હોય છે. સૂત્રકારે જે સર્વ પ્રથમ ઔદારિકશરીર વિષે પાઠ કહ્યો છે, તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે કે આ સ્વલ્પ પુદ્ગલોથી નિષ્પન્ન હોય છે. અને એનું પરિણમન બાદર રૂપથી હોય છે ત્યાર પછી બહુ, બહુતર, અને બહુતમ પુદ્ગલ પરમાણુઓથી પછીના શરીરો નિષ્પન્ન થાય છે. અને તેમનું પરિણમન સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતમ હોય છે. આ વાતને કહેવા માટે સૂત્રકારે વૈક્રિય વગેરે શરીરોના ક્રમથી ઉપન્યાસ કર્યો છે. આ સર્વ કથનનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ઔદારિકશરીર સ્વલ્પ પુદ્ગલ પરમાણુઓથી નિષ્પન્ન થાય છે અને તેની શરીર રચના શિથિલ હોય છે. વૈક્રિયશરીર ઔદારિકશરીરની અપેક્ષા અસંખ્યાતગણા પરમાણુ સ્કંધોથી નિષ્પન્ન થાય છે અને તે તેની અપેક્ષા સૂક્ષ્મ હોય છે વૈક્રિયશરીરની અપેક્ષા આહારકશરીર પણ અસંખ્યાતગણા પરમાણુઓથી નિષ્પન્ન થાય છે. એથી તે પણ તેનાથી સૂક્ષ્મ હોય છે. ઔદારિકની અપેક્ષા વૈક્રિયમાં પરમાણુઓની સઘનતા છે અને વૈક્રિયની અપેક્ષા આહારક શરીરમા સઘનતા છે. આહારકની અપેક્ષા તૈજસમા અને તૈજસની અપેક્ષા કાર્મકમાં આહારકશરીર જેટલા પુદ્ગલ પરમાણુઓથી નિષ્પન્ન થાય છે, તેની અપેક્ષા અનંતગણા પરમાણુઓથી

मौदारिकशरीरमुपन्यस्तम्, स्वल्पपुद्गलनिष्पन्नत्वाद् बादरपरिणामत्वाच्च। ततश्च बहुबहुतरबहुतमपुद्गलनिष्पन्नत्वात् सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमत्वाच्च वैक्रियादि शरीराणां क्रमेणोपन्यासः। इत्थं सामान्येन शरीराणि निरूप्य चतुर्विंशतिदण्डके तानि निरूपयति-'णेरइयाणं भंते' इत्यादिना। 'णेरइयाणं भंते!' इत्यारभ्य 'वाणमंतराणं जोइसियाणं वेमाणियाणं जहा नेरइयाणं' इत्यन्तः पदसमूहः सुस्पष्टः ॥ सू० २१० ॥

परमाणुओं से निष्पन्न होता है उसकी अपेक्षा अनन्तगुणे परमाणुओं से कार्मक शरीर निष्पन्न होता है। इसीलिये आगे २ के शरीर सूक्ष्म सूक्ष्मतरादि कहे गये हैं। तैजस और कार्मण ये दो शरीर समस्त संसारी जीवों के होते हैं और इनका संबन्ध आत्मा से अनादि का ही एक जीव में एक साथ चार शरीर तक हो सकते हैं। और कम से कम दो पांच शरीर एक साथ नहीं होते हैं। क्योंकि वैक्रियशरीर और आहारक शरीर एक साथ नहीं रहते हैं। सूत्रकार ने जो वायुकायिक जीवों के औदारिक वैक्रिय तैजस और कार्मक इन चार शरीरों का विधान किया है, सो औदारिक तैजस और कार्मक शरीर होने में तो कोई शंका जैसी बात ही नहीं। परन्तु यहां जो वैक्रिय शरीर का सद्भाव कहा गया है सो, उसका तात्पर्य ऐसा है कि-'वैक्रियशरीर जन्मसिद्ध और कृत्रिम दो प्रकार का होता है-जन्मसिद्ध वैक्रिय शरीर देव और नारकियों के ही होता है अन्य के नहीं। कृत्रिम वैक्रिय का

તૈજસશરીર અને તૈજસશરીરની અપેક્ષા અનંતગણા પરમાણુઓથી કાર્મકશરીર નિષ્પન્ન થાય છે. એટલા માટે જ તે પછીના શરીરો સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મતરાદિ કહેવામાં આવ્યાં છે તૈજસ અને કાર્મણ આ બન્ને શરીરો બધાં સંસારી જીવોનાં હોય છે અને એમનો સંબંધ આત્માથી અનાદિનો જ એક જીવમાં એકી સાથે ચાર શરીર સુધી થઇ શકે છે અને ઓછામાં ઓછા બે, પાંચ શરીરો એકી સાથે હોતા નથી કેમકે વૈક્રિયશરીર અને અહારકશરીર એકી સાથે રહેતા નથી સૂત્રકારે જે વાયુકાયિક જીવોના ઔદારિક વૈક્રિય, તૈજસ અને કાર્મક આ ચાર શરીરોનું વિધાન કર્યું છે, તે ઔદારિક તૈજસ અને કાર્મકશરીર થવામાં તો કોઈ પણ જાતની શંકા જેવી વાત નથી, પરંતુ અહીં જ વૈક્રિયશરીરનો જે સદ્ભાવ કહેવામાં આવ્યો છે, તો તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે વૈક્રિયશરીર જન્મસિદ્ધ અને કૃત્રિમ બે પ્રકારનું હોય છે. જન્મસિદ્ધ વૈક્રિયશરીર દેવ અને નારકીઓમાં જ હોય છે, બીજાઓમાં નહિ

अथ शरीरसंख्यां पृच्छति—

मूलम्—केवइया णं भंते! ओरालिय सरीरा पण्णत्ता, गोयमा! ओरालियसरीरा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा—बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं असंखिज्जा असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणी—ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ असंखेज्जा लोगा। तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा तेणं अणंता अणंताहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ अणंता लोगा, दव्वओ अभवसिद्धिएहिं अणंतगुणा सिद्धाणं अणंतभागे ॥सू० २११॥

छाया—कियन्ति खलु भदन्त! औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि? गौतम! औदारिकशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—बद्धानि च मुक्तानि च। तत्र

कारण लब्धि है। लब्धि एक प्रकार की शक्ति है जो कुछ ही गर्भज मनुष्यों और तिर्यञ्चों में संभावित है। इसलिये ऐसी लब्धि से होनेवाले वैक्रिय शरीर के अधिकारी गर्भजमनुष्य और तिर्यञ्च ही हो सकते हैं। कृतिम वैक्रिय की कारणभूत एक दूसरे प्रकार की लब्धि मानी गई है, जो तपोजन्य न होकर जन्मसिद्ध होती है ऐसी लब्धि कुछ बादर वायुकायिक जीवों में ही मानी गई है। इसलिये वे भी कृत्रिम वैक्रिय शरीर के अधिकारी हैं। इसीलिये यहां सूत्रकार ने वायुकायिक जीवों में ४ शरीर के होने का विधान किया है॥ सू० २१० ॥

कृत्रिम वैक्रियनुं कारण लब्धि छे. लब्धि एक प्रकारनी शक्ति छे जे थोडाक गर्भज मनुष्यो तेमज तिर्यंचोमां ज संभवित छे एटला माटे एवी लब्धिथी थनारा वैक्रियशरीरना अधिकारी गर्भज मनुष्यो अने तिर्यंचो ज थई शके छे. कृत्रिम वैक्रियनी कारणभूत एक बीजा प्रकारनी पण लब्धि मानवामां आवी छे. जे तपोजन्य होती नथी पण जन्मसिद्ध होय छे एवी लब्धि केटलांक बादर वायुकायिक जीवोना ज मानवामां आवी छे. एटला माटे तेओ पण कृत्रिम वैक्रियशरीरना अधिकारी छे एथी ज अहीं सूत्रकारे वायुकायिक जीवोमां ४ शरीर होवानुं विधान कर्युं छे. ॥सू०२१०॥

खलु यानि तानि बद्धानि तानि खलु असंख्येयानि असंख्येयाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणी-भिरपह्रियन्ते कालतः, क्षेत्रतः असंख्येया लोकाः। तत्र खलु यानि तानि मुक्तानि

अब सूत्रकार औदारिक आदि शरीरों की संख्या प्रकट करते हैं—

'केवइया णं भंते। इत्यादि।

शब्दार्थ—(केवइया णं भंते! ओरालियसरीरा पण्णत्ता?) हे भदन्त! औदारिक शरीर कितने कहे गये हैं? (गोयमा! ओरालिय सरीरा दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम! औदारिक शरीर दो प्रकार के कहे गये हैं। (तं जहा) वे प्रकार ये हैं—(बद्धेल्लगा य मुक्केल्लगा य) एक बद्ध और दूसरा मुक्त। (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा तेणं असंखिज्जा असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ) इनमें जो बद्ध औदारिक शरीर हैं वे सामान्य से असंख्यात हैं। यदि एक २ समय पर एक-एक औदारिक शरीर व्यवस्थापित किया जावे तो असंख्यात उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी के समस्त समयों पर एक २ औदारिक शरीरस्थापित किये जा सकते हैं। इस प्रकार काल की अपेक्षा असंख्यात हैं। इसका तात्पर्य यह है कि असंख्यात उत्सर्पिणी और असंख्यात अवसर्पिणी काल के जितने समय हैं उतने बद्ध औदारिक शरीर हैं। असंख्यात उत्सर्पिणी और असंख्यात अव-

હવે સૂત્રકાર ઔદારિક વગેરે શરીરોની સંખ્યા પ્રકટ કરે છે—

" केवइया णं भंते ! " ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(केवइया णं भंते ! ओरालिय सरीरा पण्णत्ता ?) હે ભદંત ! ઔદારિક શરીરો કેટલાં કહેવામાં આવ્યા છે? (गोयमा ! ओरालियसरीरा दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! ઔદારિકશરીર બે પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે. (तंजहा) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે (बद्धेल्लगाय मुक्केल्लगाय) એક બદ્ધ અને બીજું મુક્ત. (तत्थ ण जे ते बद्धेलगा तेणं असंखिज्जा असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणी ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ) આમાં જે ઔદારિકશરીર છે તે સામાન્યથી અસંખ્યાત છે. જો એક એક સમય પર એક એક ઔદારિકશરીર વ્યવસ્થાપિત કરવામાં આવે તો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના સમસ્ત સમયો પર એક એક ઔદારિકશરીર સ્થાપિત કરી શકાય છે. આ રીતે કાળની અપેક્ષા અસંખ્યાત છે આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અસંખ્યાત અવસર્પિણી કાલના જેટલા સમયો છે તેટલાં બદ્ધ ઔદારિક શરીરો છે. અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અસંખ્યાત

तानि खलु अनन्तानि अनन्ताभिः उत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरपह्रियन्ते कालतः, क्षेत्रतः अनन्ताः लोकाः, द्रव्यतः अभवसिद्धिकेभ्योऽनन्तगुणानि, सिद्धानाम् अनन्तभागे ॥ सू० २११ ॥

सर्पिणी कालके, समय असंख्यात ही होते हैं इसलिये बद्ध औदारिक शरीर भी असंख्यात ही हैं। यह बद्ध औदारिकशरीरों का प्रमाण निरूपण काल की अपेक्षा से किया गया जानना चाहिये।

अब क्षेत्र की अपेक्षा से औदारिक शरीर का प्रमाण सूत्रकार प्रकट करते हैं—

(खेत्तओ असंखेज्जा लोगा) क्षेत्र की अपेक्षा बद्ध औदारिक शरीर असंख्यात लोक प्रमाण हैं-इसका तात्पर्य यह है 'असंख्यात प्रदेशात्मक एक एक अपनी २ अवगाहना में यदि एक एक शरीर व्यवस्थापित किया जावे तो, उन शरीरों से असंख्यात लोक भर जाते हैं। यदि इस बात को यों समझाया जावें कि-'एक-एक नभःप्रदेश में एक एक शरीर रखा जावे तब भी उनसे असंख्यात लोक भर जाते हैं-अर्थात् एक एक नभःप्रदेश में क्रमशः रखने पर भी वे बद्ध औदारिक शरीर इतने और बचे रहते हैं कि-'जिन्हें क्रमशः एक-एक प्रदेश पर रखने के लिये असंख्यात लोकों की आवश्यकता होती है। इतने लोक मिलने पर ही वे क्रमशः यदि एक २ प्रदेश पर रखे जावे-

અવસર્પિણી કાલના સમયો અસંખ્યાત જ હોય છે એટલા માટે બદ્ધ ઔદારિકશરીર પણ અસંખ્યાત જ છે. આ બદ્ધ ઔદારિક શરીરોનું પ્રમાણ નિરૂપણ કાલની અપેક્ષાથી કરવામાં આવેલું છે, આ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ હવે ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી ઔદારિક શરીરનું પ્રમાણ સૂત્રકાર પ્રગટ કરે છે—

(खेत्तओ असंखेज्जा लोगा) ક્ષેત્રની અપેક્ષા બદ્ધ ઔદારિકશરીર અસંખ્યાત લોક પ્રમાણ છે આનું તાત્પર્ય એ પ્રમાણે છે કે 'અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મક એક એક પોતપોતાની અવગાહનામા જો એક એક શરીર વ્યવસ્થાપિત કરવામાં આવે તો, તે શરીરોથી અસંખ્યાત લોકો ભરાઈ જાય છે. આ વાતને આ રીતે સમજાવવામાં આવે કે એક એક નભઃપ્રદેશના એક એક શરીર મૂકવામાં આવે તો પણ તેનાથી અસંખ્યાત લોકો ભરાય જાય છે. એટલે કે એક એક નભપ્રદેશમાં ક્રમશઃ મૂકવાથી પણ તે બદ્ધ ઔદારિક શરીરો એટલાં બધાં બાકી રહે છે કે, જેમને ક્રમશઃ એક એક પ્રદેશ પર મૂકવા માટે અસંખ્યાત લોકોની આવશ્યકતા હોય છે આટલા લોકો પ્રાપ્ત થઈ શકે અને તેઓ ક્રમશઃ એક એક પ્રદેશ ઉપર મૂકવામા આવે તો જ તે પૂરિત થઈ શકે તેમ છે.' તો આનાથી શી હાનિ છે?

तब कहीं वे पूरे जा सकते हैं 'तो क्या हानि है? उत्तर-सिद्धान्त की प्ररूपणा ऐसी नहीं है। यह कालकी अपेक्षा बद्ध औदारिक शरीरों का प्रमाण कहा गया है। 'तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा तेणं अणंता अणंताहिं उस्सप्पिणी ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ) जो मुक्त औदारिक शरीर हैं वे सामान्य से अनंत हैं। काल की अपेक्षा अनंत हैं। इस को छोडने में अनंत उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी काल व्यतीत हो जाता है। तात्पर्य इसका यह है कि मुक्त औदारिक शरीरों में से यदि एक एक समय में एक २ शरीर का अपहार किया जावे तो, अनंत उत्सर्पिणी अवसर्पिणी काल में उन सब का अपहार हो सकता है। इससे यह बात साबित होती है कि-'अनंत उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी काल के जितने समय हैं उतने मुक्त औदारिक शरीर हैं। यह काल की अपेक्षा मुक्त औदारिक शरीर के प्रमाण का कथन है। (खेत्तओ अणंता लोगा) अब सूत्रकार क्षेत्र की अपेक्षा मुक्त औदारिक शरीरों के प्रमाण का कथन करते हैं-इसमें वे प्रकट करते हैं। की मुक्त औदारिक क्षेत्र की अपेक्षा भी अनंत लोकप्रमाण हैं। (दव्वओ अभवसिद्धेहिं अनंतगुणा सिद्धाणं अणंतभागे) तथा अभव्य जीव द्रव्य की जितनी संख्या है, उससे उनकी संख्या अनंत गुणी है- इसका तात्पर्य हैं की-'उनकी संख्या सिद्धों के अनंतवे भाग प्रमाण हैं।

ઉત્તર-સિદ્ધાન્તની પ્રરૂપણા એવી નથી આ કાળની અપેક્ષા બદ્ધ ઔદારિક શરીરોનું પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે. (तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा ते णं अणंता अणंताहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहि अवहीरति कालओ) જે મુક્ત ઔદારિક શરીરો છે તે સામાન્યથી અનંત છે કાળની અપેક્ષા અનંત છે એના પરિત્યાગ અનંત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળ પસાર થઈ જાય છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે મુક્ત ઔદારિક શરીરોમાંથી જો એક એક સમયમાં એક શરીરનો અપહાર કરવામાં આવે તો અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળમાં તે સર્વનો અપહાર થઇ શકે છે. આનાથી આ વાત સિદ્ધ થાય છે કે અનંત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળના જેટલા સમયો છે તેટલા મુક્ત ઔદારિક શરીરો છે. આ કાળની અપેક્ષા મુક્ત ઔદારિક શરીરનું પ્રમાણ કથન છે. (खेत्तओ अणंता लोगा) હવે સૂત્રકાર ક્ષેત્રની અપેક્ષા મુક્ત ઔદારિક શરીરોના પ્રમાણનુ કથન કરે છે તેમા તેઓશ્રી એ પ્રકટ કરે છે કે મુક્ત ઔદારિક ક્ષેત્રની અપેક્ષા પણ અનંત લોક પ્રમાણ છે (दव्वओ अभवसिद्धिएहिं अनंतगुणा सिद्धाणं अणंतभागे) તેમજ અભવ્ય જીવ દ્રવ્યની જેટલી સંખ્યા છે, તેથી તેમની સંખ્યા અનંતગુણી છે. આનું તાત્પર્ય એ છે કે 'તેમની સંખ્યા સિદ્ધોના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ છે.'

टीका-'केवइयाणं भंते' इत्यादि।

कियन्ति खलु भदन्त ! औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? उत्तरयति-गौतम ! औदारिकशरीराणि बद्धमुक्तभेदेन द्विविधानि प्रज्ञप्तानि। नन्वत्र औदारिकशरीरसंख्या पृष्टा, तत्र बद्धमुक्तेति तद्द्वैविध्यकथनमप्रस्तुतमिति चेदाह-बद्धमुक्तेति द्विविधस्यापि औदारिकशरीरस्य पृथक् पृथक् संख्याप्रदर्शनाय तथोक्तमिति नोऽप्रस्तुततत्त्वचिन्ताऽत्र कार्येति। इदं बद्धत्वमुक्तत्वविशिष्टौदारिकादिशरीरप्रमाणं क्वचिद् द्रव्येण=अभव्यादिना वक्ष्यते, क्वचित्तु क्षेत्रेण=प्रतरादिना, क्वचित्तु कालेन=समयावलिकादिना भावस्यात्र द्रव्यान्तर्गतत्वेन विवक्षणाद् भावेन प्रमाणं

भावार्थः--इस सूत्रद्वारा सूत्रकारने औदारिकशरीरों की संख्या कही है-उसमें उन्होंने यह स्पष्ट किया है कि-'औदारिक शरीर बद्ध और मुक्त के भेद से दो प्रकार के होते हैं। यहां पर प्रकार कहने पर ऐसी आशंका नहीं करनी चाहिये-कि 'पूछी गई संख्या और उत्तर दिया गया प्रकार है। क्योंकि सूत्रकार ने जो बद्ध और मुक्त ये दो प्रकार के भेद औदारिकादि शरीरों के कहे हैं, सो इस कथन का उनका यह प्रयोजन है कि-'वे बद्ध और मुक्त की भी पृथक २ संख्या कहेंगे। सो यह बद्ध, मुक्त औदारिकादिकशरीरों की संख्या वे कहीं द्रव्य से-अभव्यादि राशि से, कहीं क्षेत्र से-प्रतर आदि से और कहीं काल से समय आवलिका आदि से, प्रकट करेंगे। भाव की बात जो यहां नहीं आई है, उसका कारण यह है-'भाव द्रव्य के अन्तर्गत ही विव

ભાવાર્થ—આ સૂત્ર વડે સૂત્રકારે ઔદારિક શરીરોની સંખ્યા કહી છે, તેમાં એ વાત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે કે ઔદારિકશરીર બદ્ધ તેમજ મુકતના ભેદથી બે પ્રકારના હોય છે અહીં પ્રકારની ચર્ચા કર્યા પછી તો આ જાતની આશંકા થવી ન જોઇએ કે 'પૂછવામાં આવ્યું છે સંખ્યા વિષે અને જવાબ આપવામાં આવ્યો છે. પ્રકારના સંબંધમાં કેમકે સૂત્રકારે બદ્ધ અને મુકત આ બે પ્રકારના ભેદો ઔદારિકાદિ શરીરોના કહ્યાં છે. તો આ કથનથી તેમનું એ પ્રયોજન છે કે 'તે બદ્ધ અને મુકતની પણ જુદી જુદી સંખ્યા કહેશે' તો આ બદ્ધ, મુકત ઔદારિક શરીરોની સંખ્યા કેટલાક સ્થાને દ્રવ્યથી, અભવ્યાદિ, રાશિથી કેટલાક સ્થાને ક્ષેત્રથી પ્રતર વગેરેથી અને કેટલાક સ્થાને કાળથી સમય આવલિકા વગેરેથી પ્રકટ કરશે ભાવની વાત જે અહીં સ્પષ્ટ કરવામા આવી નથી, તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે કે ભાવ દ્રવ્યમા જ વિવક્ષિત થઈ ગયેલ છે એથી અહીં તેની અપેક્ષાએ

न वक्ष्यति तत्र बद्धानामौदारिकशरीराणां कालतः क्षेत्रतश्च मानं निरूपयति-'तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा' इत्यादिना। नारकाणां देवानां च वैक्रियशरीरत्वान्न तेषां बद्धान्यौदारिकशरीराणि सन्ति, अतस्तिर्यङ्मनुष्या एव तथाविधकर्मोदयात् बद्धौदारिकशरीरभाजो भवन्ति। तानि सर्वाणि समानान्यतोऽसंख्यातानि सन्ति। तदसंख्येयं कियदिति दर्शयितुमाह-'असंखेज्जाहिं' इत्यादि। यदि प्रतिसमयमेकैकं शरीरमपह्रियते तदाऽसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरतानि सर्वाणि शरीराण्यपह्रियन्ते इति, असंख्येयासूत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु यावन्तः समया भवन्ति तावन्ति बद्धान्यौदारिकशरीराण्युपलभ्यन्ते इति भावः। इदं हि कालतो मानं बोध्यम्। क्षेत्रतस्तु तन्मानं निरूपयति-'खेत्तओ असंखेज्जा लोगा' इति। तानि शरीराणि क्षेत्रतोऽसंख्येयलोकपरिमितानि सन्ति। अत्रेदं बोध्यम्-एकैकस्याम-

क्षिप्त हो गया है-इसलिये यहां उसकी अपेक्षा से उनकी संख्या प्रकट नहीं की जावेगी। 'बद्ध' का तात्पर्य है-'ग्रहण किये गये। और 'मुक्त' का तात्पर्य है-'छोड दिये गये।' अर्थात् मनुष्य और तिर्यञ्चों के द्वारा जो औदारिक शरीर ग्रहण किये जा चुके हैं और पृच्छा समय में भी जो जीवों के साथ सम्बद्ध हैं वे सब औदारिक शरीर बद्ध है अर्थात् वर्तमान में मनुष्य और तिर्यंचों का जो धृत स्थूल शरीर है वह बद्ध और औदारिक शरीर है। यहां मनुष्य और तिर्यञ्च कहने का यह तात्पर्य है कि-'औदारिक शरीर, औदारिक कर्म के उदय से इन्हीं जीवों के होता है, अन्य देव नारकी जीवों के नहीं। क्योंकि उनके तो तैजस कार्मण और वैक्रिय शरीर ही होता है।

शंका--जिस प्रकार बद्ध औदारिक शरीर का प्रमाण क्षेत्र की अपेक्षा असंख्यात लोक कहा गया है और उसे यों समझाया गया

તેમની સંખ્યા પ્રકટ કરવામા આવશે નહિ 'બદ્ધ'નું તાત્પર્ય છે 'ગ્રહણ કરવામાં આવેલા' અને 'મુકત'નુ તાત્પર્ય છે 'ત્યજાયેલા' એટલે કે મનુષ્ય અને તિર્યંચો વડે જે ઔદારિકશરીર ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે અને પૃચ્છા સમયમાં પણ જે જીવોની સાથે સંબદ્ધ છે. તે સર્વે ઔદારિકશરીર બદ્ધ છે, એટલે કે વર્તમાનમાં મનુષ્ય અને તિર્યંચોના ધારણ કરેલા જે સ્થૂલ શરીરો છે તે બદ્ધ અને ઔદારિક શરીરો છે. અહીં મનુષ્ય અને તિર્યંચના પાઠનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ઔદારિકશરીર, ઔદારિક કર્મના ઉદયથી એજ જીવોના જ હોય છે. બીજા દેવ નારકી જીવોના નહિ કેમકે તેમના તો તૈજસ કાર્મણ અને વૈક્રિયશરીર જ હોય છે.

શંકા—જેમ બદ્ધ ઔદારિક શરીરનું પ્રમાણ ક્ષેત્રની અપેક્ષા અસંખ્યાત લોક કહેવામાં આવ્યું છે અને તેને આ રીતે સમજાવવામાં આવ્યું

संख्येयप्रदेशात्मिकायां स्वकीयस्वकीयावगाहनायां यद्येकैकं शरीरं व्यवस्थाप्यते तदा तैः शरीरैरसंख्येया लोका भ्रियन्ते, यदि चैकैकस्मिन्नभःप्रदेशे एकैकं शरीरं व्यवस्थाप्यते तदाऽपि असंख्येया लोका भ्रियन्ते, इत्थं ननु शरीरस्य एकैकप्रदेशावगाहना कथं नोक्ता? इति चेदाह-केवलं शरीरस्य जघन्यतोऽप्यसंख्येयप्रदेशावगाहित्वादेकस्मिन् प्रदेशेऽवगाहः सिद्धान्ते निषिद्ध इति नेत्थमुक्ता। असत्कल्पनयैव मुच्यतां को दोषः? नास्ति कोऽपि दोषः, परन्तु सिद्धान्तसम्मतप्रका-

है कि-'असंख्यात प्रदेशात्मक एक एक अपनी २ अवगाहना में यदि एक एक शरीर व्यवस्थापित किया जावे तो, उन शरीरों से असंख्यात लोक भर जाते हैं। तो इस विषय को इस प्रकार क्यों न समझाया जावे कि-'यदि आकाश के एकप्रदेश पर एक २ औदारिक शरीर स्थापित किया जावे तो उनसे असंख्यात लोक भर जाते हैं। यह कल्पना सीधी और सरल है तथा इससे उनका क्षेत्र प्रमाण भी जल्दी से समझ में आ जाता है।

उत्तर--इस प्रकार की कल्पना सिद्धान्त निषिद्ध है। क्योंकि सिद्धान्त में एक शरीर की कम से कम अवगाहना लोकाकाश के असंख्यातवें भाग में कही गई है। एक २ प्रदेश में नहीं। और लोकाकाशका असंख्यातवां भाग भी असंख्यात प्रदेशात्मक होता है। ऐसा कहा गया है। इस कारण इस प्रकार की कल्पना को स्थान नहीं दिया है।

शंका--असत्कल्पना से यदि ऐसी प्ररूपणा समझाने के लिये की जावे तो क्या दोष ?

છે કે 'અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મક એક એક પોતપોતાની અવગાહનામા જો એક એક શરીર વ્યવસ્થાપિત કરવામાં આવે તો તે શરીરોથી અસંખ્યાત લોકો ભરાઇ જાય છે. તો આ વિષયને આ રીતે કેમ ન સમજાવવામાં આવે કે-જો આકાશના એક પ્રદેશ પર એક એક ઔદારિકશરીર પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવે તો તેનાથી અસંખ્યાત લોકો પૂરિત થઇ જાય છે. આ કલ્પના સીધી તેમજ સરલ છે તથા આનાથી તેમનુ ક્ષેત્રપ્રમાણ પણ શીઘ્રતાપૂર્વક સમજમાં આવી જાય છે.

ઉત્તર-આ જાતની કલ્પના સિદ્ધાન્તથી નિષિદ્ધ છે. કેમકે સિદ્ધાન્તમાં એક શરીરની ઓછામા ઓછ અવગાહના લોકાકાશના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં કહેવામાં આવી છે. એક એક પ્રદેશમા નહી અને લોકાકાશનો અસંખ્યાતમો ભાગ પણ અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મક હોય છે. આમ કહેવામાં આવ્યુ નથી.

શંકા-અસત્કલ્પનાથી જો એવી પ્રરૂપણા સમજાવવા માટે કરાવવામાં આવે તો આમાં શો દોષ છે?

रेण प्ररूपणा चेदुपलभ्यते तर्हि असत्कल्पनया प्ररूपणा अनावश्यकीत्यसत्कल्पना नाश्रिता। ननु औदारिकशरीरिणां मनुष्यतिरश्चामनन्तत्वात्तेषां शरीराण्यपि अनन्तानि वक्तव्यानि कथमसंख्येयान्युक्तानि? इति चेदाह-प्रत्येकशरीरिणामसंख्येयत्वात्तेषां शरीराण्यपि असंख्यातानि। साधारणशरीरिणस्त्वनन्ताः, किन्तु तेषामेकैक जीवस्य एकैकं शरीरं नास्ति, अपि तु अनन्तानामनन्तानां जीवानामेकैकं शरीरम्, इत्यत औदारिकशरीरिणामनन्त्येऽपि शरीराण्यसंख्यातान्येव भवन्तीति।

अथ मुक्तान्यौदारिकशरीराणि प्ररूपयति-'तत्थ णं जे ते मुक्केल्लगा' इत्यादि। भवान्तरसंक्रमणे मोक्षगमनकाले वा जीवैः यान्यौदारिकशरीराणि मुक्तानि तान्यनन्तापि भवन्ति। अनन्तान्यपि अनन्तानि सन्ति, अतो न ज्ञायते

उत्तर—दोष तो कुछ भी नहीं है। परन्तु सिद्धान्त सम्मत प्रकार से प्ररूपणा उपलब्ध होती है तो असत्कल्पना से प्ररूपणा करना अनावश्यक है।

शंका--औदारिक शरीरवाले, मनुष्य और तिर्यञ्च दोनों मिलकर अनंत हैं, इसलिये औदारिक शरीर भी अनंत ही कहना चाहिये। असंख्यात क्यों कहे?

उत्तर--प्रत्येक शरीरी असंख्यात हैं। इसलिये उनके शरीर भी असंख्यात हैं। यद्यपि साधारण शरीरी अनंत हैं, फिर उनमें एक २ जीव का एक २ शरीर जुदा जुदा नहीं है, किन्तु अनंत अनंत जीवों-एक एक ही शरीर होता है। इसलिये औदारिक शरीरी अनन्त होने पर भी औदारिक शरीर असंख्यात ही होते हैं। भवान्तर में संक्रमण करने पर अथवा मोक्ष गमन करने पर जीवों के द्वारा जो औदा-

---

ઉત્તર-દોષ તો કોઇ પણ જાતનો નથી પરંતુ સિદ્ધાન્ત સમ્મત પ્રકારથી જ્યારે પ્રરૂપણા ઉપલબ્ધ હોય છે તો અસત્કલ્પનાથી પ્રરૂપણા કરવી આવશ્યક છે?

શંકા-ઔદારિક શરીરવાળા, મનુષ્ય અને તિર્યંચ બન્ને અનંત છે. આથી ઔદારિકશરીર પણ અનંત છે, આમ કહેવુ જોઈએ અસંખ્યાત શા માટે કહેવામાં આવે?

ઉત્તર—દરેકે દરેક શરીરી અસંખ્યાત છે એટલા માટે તેમાંના શરીરો પણ અસંખ્યાત છે જો કે સાધારણ શરીરી અનંત છે, અને તેમાં એક એક જીવનું એક એક શરીર જુદું જુદું નથી અનંત અનંત જીવોના એક એક જ શરીર હોય છે. એટલા માટે ઔદારિક શરીરી અનંત હોવા છતાંએ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત જ હોય છે ભવાન્તરમાં સંક્રમણ કરવાથી અથવા

भवतीदमनन्तं किमत् ? अतः कालादिभिस्तत्प्रमाणं निरूपयति--तेषु मुक्तशरीरेषु अनिष्पयमे कैश्चशरीराहारे अनन्ताभिरुत्सर्पिणीभिरवसर्पिणीभिरपहियन्ते कालतः। अनन्तासूत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु यावन्तः समया भवन्ति, तावन्ति मुक्तान्यौदारिकशरीराणि कालतो बोध्यानीति भावः। क्षेत्रतः अनन्ता लोकाः--क्षेत्रमाश्रित्य मुक्तान्यौदारिकशरीराणि अनन्तानां लोकप्रमाणखण्डानां प्रदेशराशितुल्यानि बोध्यानि। तथा-द्रव्यत=द्रव्यमाश्रित्य अभवसिद्धिकेभ्यः-अभव्यजीवद्रव्यसंख्यातोऽनन्तगुणानि, सिद्धानामनन्तभागे=सिद्धजीवसंख्यायास्त्वनन्तभागवर्तीनि।

ननु यैः सम्यक्त्वं पूर्वं प्रतिपन्नम्, पुनस्तैर्मिथ्यात्वं प्रतिपन्नं ते हि प्रतिपतित सम्यग्दृष्टयः प्रोच्यन्ते, तेऽप्यभवसिद्धिकेभ्योऽनन्तगुणाः सिद्धानां चानन्तभागवर्तिनो भवन्तीति प्रज्ञापनामहादण्डके पठ्यन्ते, तत्किमेतानि मुक्तान्यौदारिकशरीराणि तत्तुल्यानि भवन्ति ? इति चेदाह-यद्येतानि तत्सङ्ख्यकानि भवेयुस्तदा

रिक शरीर छोडे जाते है, वे मुक्त औदारिक शरीर हैं, और ये मुक्त औदारिक शरीर अनंत हैं। काल की अपेक्षा मुक्त औदारिक शरीर अनन्त उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी के जितने समय होते हैं उतने हैं। क्षेत्र की अपेक्षा अनंत लोकप्रमाण खंडों की प्रदेश राशि के तुल्य-हैं। द्रव्य की अपेक्षा अभव्यजीव द्रव्य की संख्या से अनंतगुणे और सिद्ध भगवान् के अनंतवे भाग हैं।

शंका--जिन जीवों ने पहिले सम्यक्त्व प्राप्त कर लिया और बाद वे मिथ्यादृष्टि हो गये, ऐसे जीव 'पडिवाइ' प्रतिपतित सम्यग्दृष्टि कहे गये हैं। इन जीवों की भी संख्या अभवसिद्धिकों से अनंतगुणी और सिद्ध भगवान् से असंख्यातवें भाग है ऐसी प्ररूपणा महादण्डक में की गई है। तो क्या ये मुक्त औदारिक शरीर इन्हीं के तुल्य होते हैं?

મોક્ષ ગમન કર્યા બાદ જીવો વડે જે ઔદારિક શરીરો ત્યજી દેવામાં આવે છે તે મુક્ત ઔદારિક શરીરો છે અને આ મુક્ત ઔદારિક શરીરો અનન્ત છે કાળની અપેક્ષાએ મુક્ત ઔદારિકશરીર અનન્ત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના જેટલા સમયો હોય છે, તેટલા છે ક્ષેત્રની અપેક્ષા અનંત લોક પ્રમાણ ખડોની પ્રદેશરાશીની તુલ્ય છે. દ્રવ્યની અપેક્ષા અભવ્ય જીવો દ્રવ્યની સંખ્યાથી અનંતગણા અને સિદ્ધ ભગવાનના અનંતમા ભાગો છે.

શંકા-જે જીવોએ પહેલાં સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે અને ત્યાર બાદ તે મિથ્યાદૃષ્ટિ થઇ ગયા છે, એવા જીવો 'पडिवाइ' પ્રતિપતિત સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહેવામા આવ્યા છે. આ જીવોની પણ સંખ્યા અભવસિદ્ધિકોથી અનંતગણી અને સિદ્ધ ભગવાનથી અસખ્યાતમા ભાગની છે એવી પ્રરૂપણા મહાદંડકમાં કહેવામાં આવી છે, તો શું આ મુક્ત ઔદારિકશરીર એમના જ તુલ્ય હોય છે?

तान्यप्यत्र सूत्रे निर्दिष्टानि स्युः, न च तानि निर्दिष्टानि दृश्यन्ते, अत एतानि मुक्तान्यौदारिकशरीराणि प्रतिपतितसम्यग्दृष्टिराश्यपेक्षया कदाचिद् हीनानि कदाचित्तुल्यानि कदाचिदधिकानि वा भवन्तीति बोध्यम्। ननु जीवैः परित्यक्तानामौदारिकशरीराणामानन्त्यं यदुक्तं तत् कथं संगच्छते? यद्येतानि यानि श्मशानगतानि अक्षतानि तिष्ठन्ति तानि गृह्येरन्, तर्हि तेषामनन्तकालावस्थानाभावात् स्तोकत्वादानन्त्यं नास्ति। अथ चेद्यानि खण्डीभूयपरमाण्वादिभावेन परिणामान्तरापन्नानि तानि गृह्येरन् तर्हि नैतादृशः कश्चित् पुद्गलोऽस्ति, योऽतीत-

---

उत्तर–यदि ये उनकी समसंख्यावाले होते तो उनके जैसा उनका भी इस सूत्र में निर्देश होता परन्तु यहां सूत्र में उनका निर्देश तो दिखता नहीं है–इसलिये यह जानना चाहिये कि–'ये मुक्त औदारिक शरीर प्रतिपतितसम्यग्दृष्टियों की राशि की अपेक्षा से कदाचित् हीन, कदाचित् तत्तुल्य और कदाचित् अधिक भी होते हैं।

शंका–जीवों द्वारा परित्यक्तरूप मुक्त औदारिक शरीरों को जो आप अनंत कह रहे हैं–यह किस अपेक्षा से कह रहे है? क्या जो शरीर श्मशान गत होकर अक्षत हैं, उनकी अपेक्षा से आप उनमें अनंतता कह रहे हैं? यदि हां कहा जाय तो यह बात संभावित नहीं होती, क्योंकि उनमें अनन्तकाल तक रहना संभवना ही नहीं है–वे तो स्तोककाल तक ही रहते हैं–इसलिये उनमें स्तोकता आने से अनंतता संभवित नहीं होती? यदि ऐसा कहा जाय कि–'जो औदारिक शरीर खंड

ઉત્તર–જો આ તેમની સાથે સમસંખ્યા ધરાવતા હોય તો તેમની જેમ તેમનુ પણ આ સૂત્રમાં કથન કરવામાં આવ્યું હોત પરંતુ અહીં સૂત્રમા તેમનું કથન તો જોવામાં આવતું નથી. એટલા માટે એમ સમજી લેવુ જોઈએ કે મુક્ત ઔદારિક શરીરો પ્રતિપતિત સમ્યગ્દૃષ્ટિઓની રાશિની અપેક્ષાએ કદાચિત્ હીન, કદાચિત્ તત્તુલ્ય અને કદાચિત્ વધારે પણ હોય છે.

શંકા–જીવો વડે પરિત્યક્ત રૂપ મુક્ત ઔદારિક શરીરોને જે તમે અનંત બતાવી રહ્યા છો, તે કઈ અપેક્ષાએ બતાવી રહ્યા છો? શું જે શરીરો શ્મશાનગત થઈને અક્ષત છે, તેમની અપેક્ષાએ આપ તેમનામાં અનંતતા કહી રહ્યા છો? જો આપ 'હા' કહો તો આ વાત સંભવિત નથી કેમકે તેમનામાં અનંત કાલ સુધી રહેવુ સંભવિત નથી તેઓ તો સ્તોક કાલ સુધી જ રહે છે. એથી તેમનામાં સ્તોકતા આવવાથી અનંતતા સંભવિત નથી! જો આમ કહેવામા આવે કે જે ઔદારિક શરીરો ખંડખંડ થઈને પરમાણુ

यामद्धायामेकैकजीवेनौदारिकशरीररूपतयाऽनन्तशः परिणमय्य न मुक्तः, ततः सर्वस्यापि पुद्गलास्तिकायस्य ग्रहणमापद्येत, एवं च सत्यभव्येभ्योऽनन्तगुणानि सिद्धानामनन्तभागे इत्येतद्विरुध्येत, सर्वपुद्गलास्तिकायगतपुद्गलानां सर्वजीवेभ्योऽप्यनन्तानन्तगुणत्वादिति चेदाह-अत्र उक्तपक्षद्वयं न विवक्षितम्, किन्तु जीवप्रयोगनिर्वर्त्तितमौदारिकशरीरपरिणामं परित्यज्य परिणामान्तरं नासादयन्ति ताव-

---

२ होकर परमाणु आदि रूप में परिणत हो चुके हैं, उनकी अपेक्षा उनमें अनतता कही है, सो बात भी नहीं बनती है क्योंकि ऐसा कोई पुद्गल नहीं है जो अतीतकाल में एक एक जीव के द्वारा औदारिक शरीररूप से अनंतवार परिणमाकर न छोड दिया गया हो। इस प्रकार से समस्त पुद्गलास्तिकाय के, ग्रहण होने का प्रसंग प्राप्त होता है। इस प्रसंग में अभव्यराशि से अनंत गुणता और सिद्ध भगवान् से अनंतभागता विरुद्ध जाती है। क्योंकि सर्व पुद्गलास्तिकाय गतपुद्गलों में सर्व जीवों की अपेक्षा भी अनंतानंतगुणता है। इसलिये मुक्त औदारिक शरीरों में भी अनंतानंत गुणता आवेगी?

उत्तर-ऐसा नहीं है-क्योंकि इन दोनों पक्षों को यहां पर नहीं लिया गया है। किन्तु-यहां तो ऐसी बात की गई है कि-'जीव द्वारा विप्रमुक्त एक एक औदारिक शरीर के जितने अनंत खंड हो जाते हैं, वे अनंतखंड जब तक जीव प्रयोग निर्वर्तित औदारिक शरीररूप परि-

---

વગેરે રૂપોમાં પરિણત થઈ ગયાં છે, તેમની અપેક્ષા તેમનામાં અનંતતા કહેવામાં આવી છે તો આ વાત પણ બંધબેસતી નથી કેમકે એવું કોઈ પુદ્ગલ નથી કે જે અતીત કાલમાં એક એક જીવ વડે ઔદારિકશરીર રૂપથી અનંત વખત પરિણમાવીને છોડી ન મુકયું હોય આ રીતે સમસ્ત પુદ્ગલાસ્તિકાયના ગ્રહણનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે. આ પ્રસંગમાં અભવ્યરાશિથી અનંતગુણતા અને સિદ્ધ ભગવાનથી અનંત ભાગતા વિરૂદ્ધ જાય છે કેમકે સર્વ પુદ્ગલાસ્તિકાય ગત પુદ્ગલોમા સર્વ જીવોની અપેક્ષાએ પણ અનંતાનંત ગુણતા છે એટલા માટે મુક્ત ઔદારિક શરીરોમાં પણ અનંતાનંત ગુણતા આવશે?

ઉત્તર-આ પ્રમાણે નથી કેમકે આ બન્ને પક્ષોને અહીં ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા નથી પરંતુ અહીં તો આ વાત ગ્રહણ કરવામાં આવી છે કે જીવ વડે વિપ્રમુક્ત એક એક ઔદારિક શરીરના જેટલા અનંત ખંડો થઈ જાય છે, તે અનંતખંડો ક્યાં સુધી જીવ પ્રયોગ નિર્વર્તિત ઔદારિકશરીર રૂપ પરિણામને ત્યજીને પરિણામાન્તરને મેળવતા નથી ત્યાં સુધી ઔદારિકશરી-

दौदारिकशरीरावयवत्वात् अवयवे समुदायोपचारात् प्रत्येकमवयवऔदारिक-शरीरेत्युच्यते। अवयवे समुदायोपचारस्तु एकदेशदाहेऽपि ग्रामो दग्धः पटो दग्ध इत्यादिवदुन्नेयः। एवं चैकैकं जीवविप्रमुक्तमौदारिकशरीरमनन्तभेदभिन्नम्, तेषु च भेदेषु प्रत्येकं प्रस्तुतशरीरावयवतया प्रस्तुतशरीरत्वेनोपचर्यते। एतेषां च भेदानां प्रकृतशरीरपरिणामत्यागे अन्येषां तत्परिणामवतामुत्पत्तिसंभवाद् यथोक्ता-नन्तसंख्यकान्यौदारिकशरीराणि न लोके कदाचिद् व्यवच्छिद्यन्ते इति। तदेवमा-द्यत औदारिकशरीरसंख्या प्रोक्ता। विभागतस्त्वग्रे क्रमप्राप्ता वक्ष्यते इति ॥सू. २११॥

णाम को छोडकर परिणामान्तर को नहीं पा लेते हैं, तब तक औदा-रिक शरीरावयव होने के कारण वे औदारिक शरीर ही कहे जाते है। यद्यपि वे औदारिक शरीररूप नहीं है-उसके खंडरूप हैं, फिर भी अव-यव में अवयवी के उपचार से प्रत्येक अवयव औदारिक शरीररूप से मानलिये जाते हैं। अवयव में समुदायरूप अवयवी का उपचार ग्राम के एक देश के जल जाने पर जैसे 'ग्राम जलगया' पट के एक देश जल जाने पर जैसे 'पट जलगया' होता है, वैसे ही यहां होने में कोई बाधा नहीं है। इस प्रकार एक एक जीव के द्वारा विप्रमुक्त औदारिक शरीर अनंत भेदवाला है इन भेदों में प्रत्येक भेद औदारिक शरीर का अवयव कहलाता है। इन अवयवों में प्रस्तुत औदारिक शरीर का उपचार कर लिया जाता है। जब ये भेद प्रकृतशरीररूप परिणाम का परित्याग कर देते हैं, तब ऐसा नहीं होता है कि-'फिर औदारिक शरीर का सर्वथा अभाव ही-व्यवच्छेद ही हो जावे क्योंकि उस समय अन्यों में

રાવયવ હોવાથી તે ઔદારિક શરીરો જ કહેવામાં આવે છે. જો કે તે ઔદા-રિકશરીર રૂપ નથી, તેના ખંડરૂપ છે. છતાં એ અવયવમાં અવયવીના ઉપ-ચારથી તે પ્રત્યેક અવયવ ઔદારિકશરીર રૂપથી માનવામાં આવે છે. અવ-યવમાં સમુદાય રૂપ અવયવીનો ઉપચાર ગામના એકદેશને અગ્નિમાં ભસ્મ થઇ ગયા પછી 'ગામ ભસ્મ થઈ ગયું' વસ્ત્રનો એક ભાગ બળી જાય ત્યારે જેમ 'વસ્ત્ર બળી ગયું છે' આ રીતે કહેવામાં આવે છે, તેમજ અહીં પણ કોઇ જાતની બાધા નથી આ પ્રમાણે એક એક જીવ વડે વિપ્રમુક્ત ઔદા-રિક શરીરનો અવયવ કહેવામાં આવે છે. આ અવયવોમાં પ્રસ્તુત ઔદારિક શરીરનો ઉપચાર કરી લેવામાં આવે છે. જ્યારે આ ભેદો પ્રકૃત શરીર રૂપ પરિણામ ત્યજી દે છે, ત્યારે આમ થતું નથી કે 'ફરી ઔદારિક શરીરનો સર્વથા અભાવ જ-વ્યવચ્છેદ જ થઇ જાય.

अथ वैक्रियादि संख्यामोघतो निरूपयति—

मूलम्—केवइया णं भंते! वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! वेउव्वियसरीरा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा—बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं असंखिज्जा असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणि ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ असंखिज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखेज्जइभागे। तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया ते णं अणंता अणंताहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, सेसं जहा ओरालियस्स मुक्केल्लया तहा एएवि भाणियव्वा। केवइया णं भंते! आहारगसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! आहारगसरीरा दुविहा पण्णत्ता, बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं सिय अत्थि सिय नत्थि। जइ अत्थि जहण्णेणं एगो वा दोन्ना तिण्णि वा, उक्कोसेणं सहस्स-पुहुत्तं, मुक्केल्लया जहा ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा। केव-इया णं भंते! तेयगसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! तेयगसरीरा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा—बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं

औदारिक परिणामरूप की उत्पत्ति हो जाती है। इसलिये अनंत संख्या-वाले औदारिक शरीरों का लोक में कभी व्यवच्छेद अभाव—नहीं हो सकता है। इस प्रकार यह सूत्रकारने ओघसामान्य—की अपेक्षा औदा-रिक शरीर की संख्या कही है। विभाग की अपेक्षा क्रम प्राप्त इसकी संख्या सूत्रकार आगे कहेंगे ॥ २११ ॥

કેમકે તે સમયે અન્યોમાં ઔદારિક પરિણામ રૂપની ઉત્પત્તિ થઈ જાય છે. એટલા માટે અનંત સંખ્યાતવાળા ઔદારિક શરીરોનો લોકમાં કદાપિ અભાવ—વ્યવચ્છેદ થઈ શકતો નથી આ પ્રમાણે સૂત્રકારે ઓઘ સામાન્યની અપેક્ષાએ ઔદારિક શરીરની સંખ્યા કહી છે. વિભાગની અપેક્ષા ક્રમ પ્રાપ્ત એની સંખ્યા સૂત્રકાર હવે પછી કહેશે. ॥સૂ૦૨૧૧॥

जे ते वद्धेलया ते णं अणंता अणंताहिं उस्सप्पिणी ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ अणंता लोगा, दव्वओ सिद्धेहिं अणंतगुणा सव्वजीवाणं अणंतभागूणा। तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया ते णं अणंता अणंताहिं उस्सप्पिणी ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ अणंता लोगा, दव्वओ सव्वजीवेहिं अणंतगुणा सव्वजीववग्गस्स अणंतभागे। केवइयाणं भंते! कम्मयसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! कम्मयसरीरा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा—बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। जहा तेयगसरीरा तहा कम्मगसरीराणि भाणियव्वा ॥सू० २१२॥

छाया—कियन्ति खलु भदन्त! वैक्रियशरीराणि प्रज्ञप्तानि? गौतम! वैक्रियशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—बद्धानि च मुक्तानि च। तत्र खलु यानि तानि बद्धानि तानि खलु असंख्येयानि असंख्येयाभिः उत्सर्पिण्यवसर्पिणिभिः

अब सूत्रकार ओघ की अपेक्षा वैक्रिय आदि शरीरों की संख्या निरूपित करते हैं—"केवइया णं भंते! वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता" इत्यादि।

शब्दार्थ—(भंते!) हे भदन्त! (वेउव्वियसरीरा) वैक्रिय शरीर (केवइयाणं पण्णत्ता) कितने प्रकार के कहे गये है? (गोयमा) हे गौतम! (वेउव्वियसरीरा दुविहा पण्णत्ता) वैक्रिय शरीर दो प्रकार के कहे गये हैं। (तं जहा) जैसे—(वद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) एक बद्ध वैक्रियशरीर और दूसरे मुक्त वैक्रियशरीर। (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया तेणं असंखिज्जा) इनमें जो बद्ध वैक्रियशरीर हैं, वे सामान्य से असंख्यात हैं। (असंखि-

---

હવે સૂત્રકાર ઓઘની અપેક્ષા વૈક્રિય વગેરે શરીરોની સંખ્યા નિરૂપિત કરે છે—"केवइयाणं भंते! वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता?" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(भंते!) હે ભદંત! (वेउव्वियसरीरा) વૈક્રિયશરીરો (केवइयाणं पण्णत्ता) કેટલા પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે? (गोयमा) હે ગૌતમ! (वेउव्वियसरीरा दुविहा पण्णत्ता) વૈક્રિયશરીરો બે પ્રકારના કહેવામાં આવ્યાં છે. (तंजहा) જેમ કે (वद्धेल्लया मुक्केलयाय) એક બદ્ધ વૈક્રિયશરીર અને બીજાં મુક્ત વૈક્રિય શરીર (तत्थ णं जे ते वद्धेल्लयाय तेणं असंखिज्ज) આમાં જે બદ્ધ વૈક્રિય શરીરો છે, તે સામાન્યથી અસંખ્યાત છે. (असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणीओ-

अपह्रियन्ते कालतः। क्षेत्रतः असंख्येयाः श्रेणयः प्रतरस्य असंख्येयभागे। तत्र खलु यानि तानि मुक्तानि तानि खलु अनन्तानि अनन्ताभिः उत्सर्पिण्यवसर्पिणीभि अपह्रियन्ते कालतः, शेषं यथा औदारिकस्य मुक्तानि तथा एतान्यपि भणितव्यानि। कियन्ति खलु आहारकशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम! आहारकशरीराणि

ज्जाहिं उस्सप्पिणिओसप्पिणीहिं–अवहीरंति कालओ) असंख्यात उत्सर्पिणि और अवसर्पिणी काल में ये व्यवस्थापित किये जा सकते हैं अर्थात् उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी काल के एक २ समय पर यदि ये स्थापित किये जावें तो उनके लिये असंख्यात उत्सर्पिणी और असंख्यात अवसर्पिणी काल का समय चाहिये। यह काल की अपेक्षा बद्धवैक्रियशरीरों का प्रमाण कहा है। (खेत्तओ असंखिज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखेज्जइभागे) क्षेत्र की अपेक्षा बद्धवैक्रियशरीरों का प्रमाण पूर्वोक्त प्रतर के असंख्यातवें भाग में रही हुई असंख्यात श्रेणीरूप है। अर्थात् पूर्वोक्त प्रतर के असंख्यातवें भाग में रही हुई जो असंख्यात श्रेणीयां हैं, उन श्रेणियों के नभःप्रदेशों की जो राशि है, उन राशियों की संख्या के बराबर बद्धवैक्रियशरीर है। यह क्षेत्र की अपेक्षा बद्धवैक्रियशरीरों का प्रमाण कहा गया है। (तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया तेणं अणंता–अणंताहिं उसप्पणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ–सेसं जहा ओरालियस्स मुक्केल्लया तहा एए वि भाणियव्वा)

सप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ) અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળમાં આ બધા વ્યવસ્થાપિત કહી શકાય તેમ છે. એટલે કે ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળના એક એક સમયમાં જો એમની સ્થાપના કરવામાં આવે તો તેમના માટે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અસંખ્યાત અવસર્પિણી કાળનો સમય જોઈએ આ કાળની અપેક્ષા બદ્ધ વૈક્રિય શરીરનું પ્રમાણુ કહેવામાં આવ્યું છે. (खित्तओ असंखिज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखेज्जइभागे) ક્ષેત્રની અપેક્ષા બદ્ધ વૈક્રિયશરીરનું પ્રમાણુ પૂર્વોકત પ્રતરના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં સ્થિત અસંખ્યાત શ્રેણી રૂપ છે. એટલે કે પૂર્વોકત પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં સ્થિત જે અસંખ્યાત શ્રેણીઓ છે, તે શ્રેણીઓના નભઃપ્રદેશોની જે રાશિ છે તે રાશિઓની સંખ્યાની બરાબર બદ્ધ વૈક્રિયશરીર છે, આ ક્ષેત્રની અપેક્ષા બદ્ધ વૈક્રિય શરીરોનું પ્રમાણુ કહેવામાં આવ્યું છે. (तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया ते णं अणंता अणंताहिं उसप्पणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ सेसं जहा ओरालियस्स मुक्केल्लया तहा एए वि भाणियव्वा) જે

द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–बद्धानि च मुक्तानि च। तत्र खलु यानि तानि बद्धानि तानि खलु स्यात्सन्ति स्यान्नसन्ति। यदि सन्ति जघन्येन एकं वा द्वे वा

जो मुक्त वैक्रिय शरीर हैं, वे सामान्य से अनंत हैं। अनंत उत्सर्पिणी अवसर्पिणी के एक एक समय पर यदि, उन्हें प्रक्षिप्त किया जावे, तब कहीं जाकर वे उन पर समा सकते हैं। यह काल की अपेक्षा मुक्त वैक्रिय का प्रमाण है। बाकी का इस संबन्धी कथन मुक्त औदारिक शरीर के जैसा जानना चाहिये। ये वैक्रिय शरीर नारक और देवों के सर्वदा ही बद्ध रहते हैं। परन्तु मनुष्य और तिर्यञ्चों के, कि जो वैक्रिय लब्धिशाली हैं, उत्तरविक्रिय करने के समय में ही ये वैक्रियशरीर बद्ध होते है। इस प्रकार चारों गतियों के जीवों के बद्धवैक्रियशरीर असंख्यात होते हैं।

अब सूत्रकार ओघ की अपेक्षा आहारक शरीरों का निरूपण करते हैं—

(केवइया णं भंते! आहारगसरीरा पण्णत्ता) हे भदन्त! आहारक शरीर कितने कहे गये हैं? (गोयमा! आहारगसरीरा दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम! आहारक शरीर दो प्रकार के कहे गये हैं— (बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) एक बद्ध और दूसरे मुक्त। (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया, ते णं सिय अत्थि सिय नत्थि) इसमें जो बद्ध आहारक

મુક્ત વૈક્રિયશરીર છે, તે સામાન્યથી અનંત છે અનંત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીના એક એક સમય ઉપર જો તેમને પ્રક્ષિપ્ત કરવામાં આવે, ત્યારે જ તેઓ તેમની ઉપર સમાવિષ્ટ થઈ શકે છે. આ કાલની અપેક્ષાથી મુક્ત વૈક્રિયનું પ્રમાણ છે. આ સંબંધમાં વિશેષ કથન મુક્ત ઔદારિક શરીરની જેમ જાણી લેવું જોઈએ આ વૈક્રિયશરીર નારક અને દેવોને સર્વદા બદ્ધ રહે છે. પરંતુ મનુષ્ય અને તિર્યંચોને–કે 'જેઓ વૈક્રિય લબ્ધિશાલી છે–ઉત્તરવિક્રિયા કરતી વખતે જ આ વૈક્રિયશરીરો બદ્ધ હોય છે. આ પ્રમાણે ચારેચાર ગતિઓના જીવોના બદ્ધ વૈક્રિયશરીર અસંખ્યાત હોય છે.

હવે સૂત્રકાર ઓઘની અપેક્ષા આહારક શરીરોનું નિરૂપણ કરે છે—

(केवइया णं भंते! आहारगसरीरा पण्णत्ता) હે ભદન્ત! આહારક શરીર કેટલાં કહેવામાં આવ્યા છે? (गोयमा! आहारगसरीरा दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ! આહારક શરીરો બે પ્રકારનાં કહેવામાં આવ્યાં છે (बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) એક બદ્ધ અને બીજાં મુક્ત (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया, ते णं सिय अत्थि सिय नत्थि) આમાં જે બદ્ધ શરીરો છે, તે ચતુર્દશ પૂર્વધારી સિવાય બીજા

त्रीणि वा, उत्कर्षेण सहस्रपृथक्त्वम्। मुक्तानि यथा औदारिकस्य तथा भणितव्यानि। कियन्ति खलु भदन्त! तैजसशरीराणि प्रज्ञप्तानि? गौतम! तैजसशरी-

शरीर हैं, वे चतुर्दशपूर्वधारी के सिवाय और किसी दूसरे के नहीं होते हैं। इनका अन्तर-विरहकाल-जघन्य से एक समय का है और उत्कृष्ट से छह मास तक का है। यह बात अन्यत्र कही गई है। इसलिये जो बद्ध आहारक शरीर हैं-वे कभी होते हैं और कभी नहीं होते हैं। (जइ अत्थि जहण्णेणं एगो वा दो वा तिण्णि वा) यदि होते हैं-तो जघन्य से एक दो या तीन हो सकते हैं और (उक्कोसेणं सहस्सपुहुत्तं) उत्कृष्ट से सहस्रपृथक्त्व तक हो सकते हैं। दो आदि से लेकर नव तक की संख्या का नाम पृथक्त्व है। (मुक्केल्लया जहा ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा) मुक्त जो आहारक शरीर हैं, वे मुक्त औदारिकशरीर के जैसा ही जानना चाहिये। परन्तु इनमें इतनी विशेषता है कि जिस जिस प्रकार औदारिक शरीर को अनंत भेदवाला कहा गया है उसी प्रकार इस शरीर को भी भेदवाला कहा गया है-परन्तु अनन्त के अनन्त भेद होते हैं इसलिये यहां पर लघुतर अनन्त लिया गया है, ऐसा जानना चाहिये। अब सूत्रकार तैजस शरीरों का निरूपण करते हैं। (केवइया णं भंते! तेयगसरीरा पण्णत्ता?) हे भदन्त! तैजस

કોઈને પણ હોતાં નથી એમનું અંતર-વિરહકાળ-જઘન્યથી એક સમય જેટલું છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી ૬ માસ સુધીનું છે આ વાત બીજા સ્થાને પણ કહેવામાં આવી છે. એટલા માટે ક્યારેક હોય છે, અને ક્યારેક હોતાં નથી. (जइ अत्थि जहण्णेणं एगो वा दो तिण्णि वा) જો હોય છે તો જઘન્યથી એક બે કે ત્રણ થઈ શકે છે અને (उक्कोसेणं सहस्सपुहुत्तं) ઉત્કૃષ્ટથી સહસ્ર પૃથક્ત્વ સુધી થઈ શકે છે. બે આદિથી માંડીને નવ સુધીની સંખ્યાનું નામ પૃથક્ત્વ છે. (मुक्केल्लया जहा ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा) મુક્ત જે આહારક શરીર છે, તે મુક્ત ઔદારિક શરીરની જેમ જ જાણવું જોઈએ પરંતુ આમાં આટલી વિશેષતા છે કે જેમ ઔદારિક શરીરને અનંતભેદ યુક્ત કહેવામાં આવ્યું છે, તેમ આ શરીરને પણ અનંત ભેદવાળું કહેવામા આવ્યું છે પરંતુ અનંતના પણ અનંત ભેદો હોય છે. એટલા માટે અહીં લઘુતર અનંતનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. તેમ સમજવું જોઈએ હવે સૂત્રકાર તૈજસ શરીરોનું નિરૂપણ કરે છે-

(केवइयाणं भंते! तेयगसरीरा पण्णत्ता?) હે ભદંત! તૈજસ શરીર કેટલાં કહેવામાં આવ્યાં છે? (गोयमा! तेयगसरीरा दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ!

राणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–बद्धानि च मुक्तानि च। तत्र खलु यानि तानि बद्धानि तानि खलु अनन्ताभिः उत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः अपह्रियन्ते कालतः। क्षेत्रतः अनन्ताः लोकाः। द्रव्यतः सिद्धेभ्योऽनन्तगुणानि सर्वजीवानाम् अनन्तभागोनानि। तत्र खलु यानि तानि मुक्तानि तानि खलु अनन्ताभिः उत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः अपह्रियन्ते कालतः। क्षेत्रतः अनन्ताः लोकाः। द्रव्यतः सर्वजीवेभ्यः

शरीर कितने कहे गये हैं। (गोयमा! तेयगसरीरा दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम! तैजस शरीर दो प्रकार के कहे गये हैं-(तं जहा) वे प्रकार ये हैं (बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) १ बद्ध और दूसरे मुक्त। (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया तेणं अणंता, अणंताहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ) इनमें जो बद्ध तैजस शरीर हैं, वे काल की अपेक्षा सामान्यरूप से अनन्त हैं। अनन्त उत्सर्पिणी अवसर्पिणी काल के समयों बराबर हैं–अर्थात् उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी काल के एक समय पर उन्हें व्यवस्थापित किया जावे तो भी ये सब व्यवस्थापित नहीं हो सकते–उन्हें रखने के लिये क्रमशः एक २ समय पर अनन्त उत्सर्पिणी और अनन्त अवसर्पिणी काल अपेक्षित होते हैं–अतः अनन्त उत्सर्पिणी और अनन्त अवसर्पिणी काल के जितने समय हैं, उतने बद्ध तैजस शरीर हैं। (खेत्तओ अणंता लोगा)क्षेत्र की अपेक्षा बद्ध तैजस शरीर अनंतलोक प्रमाण–अनंत

તૈજસશરીર બે પ્રકારનાં કહેવામાં આવ્યાં છે. (तंजहा) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે (बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) ૧ બદ્ધ અને દ્વિતીય મુકત (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया तेणं अणंता, अणताहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ) આમાં જે બદ્ધ તૈજસશરીર છે, તે કાળની અપેક્ષા સામાન્ય રૂપથી અનંત છે. અનંત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળના સમયોની બરાબર છે. એટલે કે ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળના એક સમય પર જો તેમને વ્યવસ્થાપિત કરવામાં આવે તો પણ આ બધાં વ્યવસ્થાપિત થઈ શકે નહીં તેમને મૂકવા માટે ક્રમશઃ એક એક સમય પર અનંત ઉત્સર્પિણી અને અનંત અવસર્પિણી કાળ અપેક્ષિત હોય છે. એટલા માટે અનંત ઉત્સર્પિણી અને અનંત અવસર્પિણી કાળના જેટલા સમયો છે, તેટલા બદ્ધ તૈજસ શરીરો છે. (खेत्तओ अणंता लोगा। ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ બદ્ધ તૈજસશરીર અનંત લોક પ્રમાણ પ્રદેશમાં પરિમિત છે. (दव्वओ

अनन्तगुणानि सर्वजीववर्गस्य अनन्तभागे। कियन्ति भदन्त! कार्मणशरीराणि प्रज्ञप्तानि? गौतम! कार्मकशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-बद्धानि च मुक्तानि च। यथा तैजसशरीराणि तथा कार्मकशरीराण्यपि भणितव्यानि॥सू० २१२॥

लोकप्रदेश राशिपरिमित हैं। (दव्वओ सिद्धेहिं अणंतगुणा, सव्वजीवाणं अणंतभागूणा) द्रव्य की अपेक्षा बद्ध तैजस शरीर सिद्ध भगवान् से अनंतगुणे और सर्वजीवों की अपेक्षा से अनन्त भाग न्यून हैं। (तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया तेणं अणंता) वहां जितने मुक्त जीव हैं वे अनन्त हैं, (अणंताहिं उस्सप्पिणिओसप्पिणिहिं अवहीरंति कालओ) कालकी अपेक्षा उनके अपहरण करने में अनन्त उत्सर्पिणी अवसर्पिणीकाल निकल जाता है। (खेत्तओ अणंता लोगा) क्षेत्रकी अपेक्षा अनन्तलोकराशि प्रमाण हैं।(दव्वओ सव्वजीवेहिं अणंतगुणा सव्वजीववग्गस्स अणंतभागे) द्रव्य से वे सब जीवों से अनन्तगुणे और समस्त जीववर्ग के अनन्त भागवर्ती होते होते हैं। अब गौतम कार्मण शरीर के विषय में पूछते है- (केवइयाणं भंते कम्मगसरीरा पण्णत्ता) हे भदन्त! कार्मण शरीर कितने कहे गये हैं? उत्तर में भगवान् फरमाते हैं। (गोयमा कम्मयसरीरा दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम! बद्ध और मुक्तके भेद से कार्मण शरीर दो प्रकार के होते हैं। (जहा तेयगसरीरा तहा कम्मग

सिद्धेहिं अणतगुणा सव्व जीवाणं अणंतभागूणा) દ્રવ્યની અપેક્ષા બદ્ધ તૈજસશરીર સિદ્ધ ભગવાનથી અનંતગણુા અને સર્વ જીવોની અપેક્ષાએ અનંત ભાગ ન્યૂન છે. 'तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया तेणं अणंता' ત્યાં જેટલા મુક્ત જીવો છે, તે અનંત છે. 'अणंताहिं उस्सप्पिणिओसप्पिणिहिं अवहीरति कालओ' કાળનિ અપેક્ષાએ તેને અપહરણુ કરવામાં અનંત ઉત્સર્પિણી અને અનંત અવસર્પિણી કાલ નીકળી જાય છે. 'खेत्तओ अणंतो' ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અનંત લોક રાશિ પ્રમાણુ હોય છે. 'दव्वओ सव्वजीवेहिं अणंतगुणा सव्वजीववग्गस्स अणत भागे' દ્રવ્યથી તેઓ બધા જીવોથી અનંતગણુા અને સઘળા જીવ વર્ગના અનંત ભાગવર્તિ હોય છે.

હવે ગૌતમસ્વામી કાર્મણુ શરીરના સંબંધમાં પ્રભુને પૂછે છે "केवइया णं भंते! कम्मगसरीरा पण्णत्ता' હે ભગવન્! કાર્મણુ શરીર કેટલા પ્રકારના કહેવામાં આવેલ છે? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુ ગૌતમ સ્વામીને કહે છે કે-'गोयमा! कम्मयसरीरा दुविहा पण्णत्ता' હે ગૌતમ! કાર્મણુ શરીર

टीका—'केवइया णं भंते' इत्यादि—

एतानि वैक्रियशरीराणि नारकदेवानां सर्वदैव बद्धानि भवन्ति। मनुष्यतिरश्चां तु वैक्रियलब्धिमताम् उत्तरवैक्रियकरणकाले एतानि वैक्रियशरीराणि बद्धानि भवन्ति। इत्थं च चतुर्गतिकानामपि जीवानां बद्धानि वैक्रियशरीराण्यसंख्येयानि भवन्ति। तानि च वैक्रियशरीराणि कालतोऽसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु यावन्तः समया भवन्ति तावन्ति, अर्थात् असंख्येयानि भवन्ति। क्षेत्रतस्तु—प्रतरस्य=पूर्वोक्तप्रतरस्य असंख्येयभागवर्तिन्यः असंख्येयाः श्रेणयो बोध्याः। पूर्वोक्तप्रतरासंख्येयभागवर्त्यसंख्येयश्रेणीनां यो नभःप्रदेशराशिस्तत्संख्यकानि वैक्रियशरीराणि क्षेत्रतो बोध्यानीति भावः। मुक्तानि वैक्रियशरीराणि मुक्तौदारिकशरीरवद् बोध्यानि। अथ ओघत आहारकशरीराणि निरूपयति—'केवइया णं भंते!

सरीरावि भाणियव्वा) जिस प्रकार तैजस शरीर की वक्तव्यता पहले कही गई है उसी प्रकार कार्मणशरीर के विषय में भी जान लेना चाहिये ॥ सू० २१२ ॥

भावार्थ—ये वैक्रियशरीर नारक और देवों के सदा बद्ध ही होते हैं किन्तु मनुष्य और तिर्यचों के तो वैक्रियलब्धिधारी होते हैं उनके वैक्रिय करने के समय में वैक्रियशरीर बद्ध होते हैं। इस प्रकार चतुर्गतिक जीवों के बद्धवैक्रियशरीर असंख्यात होते हैं। वे वैक्रियशरीर कालकी अपेक्षा असंख्यात उत्सर्पिणी अवसर्पिणियों में जितने समय होते हैं उतने प्रमाण के असंख्यात होते हैं। क्षेत्र से पूर्वोक्त प्रतर के असंख्यातवे भागमें असंख्यात श्रेणियां होती हैं। उन प्रतर के असंख्यात बद्ध वैक्रियशरीर होते हैं। यह बद्ध वैक्रियशरीर का कथन

બદ્ધ અને મુકતના ભેદથી બે પ્રકારના હોય છે. 'जहा तेयगसरीरा तहा कम्मगसरीरा वि भाणियव्वा' જે રીતે તૈજસશરીરનું કથન પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે, એજ પ્રમાણે કાર્મણશરીરના સંબંધમાં સમજી લેવું ।।સૂ૦૨૧૨।।

ભાવાર્થ—નારક અને દેવોને વૈક્રિયશરીર સદા બદ્ધ જ હોય છે. પરંતુ મનુષ્યો અને તિર્યંચોને તો જે વૈક્રિયલબ્ધિધારી હોય છે, તેને વૈક્રિય કરવાને સમયે વૈક્રિયશરીર બદ્ધ હોય છે. એજ પ્રમાણે ચારગતિવાળા જીવોને બદ્ધ વૈક્રિયશરીર અસંખ્યાત હોય છે. તે વૈક્રિયશરીરો કાળની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણીયોમાં જેટલો સમય હોય છે. એટલા પ્રમાણના અસંખ્યાત હોય છે. એ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલ અસંખ્યાત શ્રેણીયોની જેટલી આકાશપ્રદેશરાશિ છે, એટલા પ્રમાણના

आहारगसरीरा' इत्यादि, अत्रेदं बोध्यम्। एतानि बद्धान्याहारकशरीराणि चतुर्दशपूर्वविदो विहाय नापरस्य संभवन्ति। अन्तरं चैषां जघन्यत एकं समयम्, उत्कृष्टतस्तु षण्मासान् यावदित्यन्यत्रोक्तम्, अत एवात्रोच्यते-तत्र खलु यानि तानि बद्धानि तानि खलु स्यात्=कदाचित् सन्ति, स्यात्=कदाचित् न सन्ति। यदि सन्ति तदा जघन्यत एकं द्वे त्रीणि वा सन्ति, उत्कृष्टतस्तु सहस्रपृथक्त्वम्। द्विप्रभृति नवपर्यन्ता संख्यापृथक्त्वशब्देनोच्यते। मुक्तान्याहारकशरीराणि मुक्तौदारिकशरीरवद् बोध्यानि। नवरम्-अनन्तभेदभिन्नमनन्तकंत्वत्र लघुतरं बोध्यम्। तथा-तैजसशरीराण्यपि बद्धमुक्तभेदेन द्विविधानि। तत्र यानि बद्धानि तान्य-

---

हुआ। मुक्त वैक्रियशरीर का कथन मुक्त औदारिकशरीर के कथन जैसा ही समझ लेना चाहिये।

अब सामान्य से आहारक शरीर का कथन करते हैं-बद्ध आहारक शरीर चतुर्दश पूर्वधारियों के सिवाय दूसरों के नहीं होते हैं इनका अन्तर जघन्य से एक समय का और उत्कृष्ट से छह महीने का होता है ऐसा अन्यत्र कहा है इसलिये कहते हैं कि वहां जो कोई बद्ध आहारक है शरीर वे कदाचित् होते हैं कदाचित् नहीं भी होते हैं, जब होते हैं तो जघन्य से एक दो अथवा तीन होते हैं, उत्कृष्ट से सहस्रपृथक्त्व अर्थात् दो हजार से नौ हजार तक होते हैं। मुक्त आहारक शरीर का वर्णन मुक्त औदारिक शरीर के वर्णन जैसा समज लेना चाहिये। अन्तर इतना ही है कि यहां अनन्त भेदों वाला जो अनन्त है वह सब से छोटा अन्तर समझना है। तथा तैजस शरीर भी बद्ध

અસંખ્યાત બદ્ધ વૈક્રિયશરીર હોય છે આ બદ્ધ વૈક્રિયશરીરનું કથન છે. મુકત વૈક્રિયશરીરનું કથન મુકત ઔદારિકશરીરના કથન પ્રમાણે જ સમજી લેવું.

હવે સામાન્યથી આહારકશરીરનું કથન કરવામાં આવે છે બદ્ધ આહારકશરીર ચૌદ પૂર્વધારિયો સિવાય બીજાઓને હોતું નથી. તેનું અંતર જઘન્યથી એક સમયનું અને ઉત્કૃષ્ટથી છ માસનું હોય છે. એ પ્રમાણે અન્યત્ર કહ્યું છે. તેથી કહેવામાં આવ્યું છે કે-ત્યા જે કોઇ બદ્ધ આહારકશરીર છે, તે કદાચિત્ હોય છે, અને કદાચિત્ નથી પણ હોતા જ્યારે હોય છે, ત્યારે જઘન્યથી એક, બે, અથવા ત્રણ હોય છે ઉત્કૃષ્ટથી સહસ્રપૃથક્ત્વ અર્થાત્ બે હજારથી નવ હજાર સુધી હોય છે. મુકત આહારક શરીરનું વર્ણન મુકત ઔદારિકશરીરના કથન પ્રમાણે સમજી લેવું તેમાં એટલું જ અંતર છે કે અહિયા અનંત ભેદોવાળા જે અનંત છે, તે બધાથી નાનું અંતર છે તથા તૈજસશરીર પણ બદ્ધ અને મુકતના ભેદથી બે પ્રકારનું હોય છે. તેમાં જે

नन्तानि बोध्यानि। कालतस्तु—अनन्तासूत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु यावन्तः समया भवन्ति तावन्ति, अर्थात् अनन्तानि बोध्यानि। क्षेत्रतस्तु अनन्ता लोकाः=अनन्तलोकप्रदेशराशिपरिमितानि। द्रव्यतस्तु सिद्धेभ्योऽनन्तगुणानि सर्वजीवापेक्षया चानन्तभागन्यूनानि। तैजसशरीरस्वामिनामनन्तत्वात्तैजसशरीराण्यनन्तसंख्यकानि बोध्यानि। नन्वौदारिकशरीरस्वामिनोऽपि सन्त्यनन्तास्तर्हि तानि शरीराण्यनन्तानि कथं नोच्यते? इत्याह—औदारिक शरीरं नारकदेवानां न भवति किन्तु मनुष्यतिरश्चामेव भवति। तेष्वप्यनन्तानामनन्तानां साधारणाशरीरिणामेकैक-

---

मुक्त के भेद से दो प्रकार के होते हैं उनमें जो बद्ध हैं वे अनन्त हैं काल से अनन्त उत्सर्पिणी अवसर्पिणियों में जितने समय होते हैं उतने प्रमाण के अनन्त होते हैं, क्षेत्र, से अनन्त लोकों की प्रदेशराशि के प्रमाणवाले अनन्त होते हैं। द्रव्य से सिद्धों से अनन्त गुणे और सब जीवों की अपेक्षा से अनन्त भाग न्यून होते हैं। तैजस शरीर के स्वामी अनन्त होने से तैजस शरीर भी अनन्त होते हैं। तात्पर्य कहने का यह है कि-तैजस शरीर के स्वामी अनन्त होने के कारण तैजस शरीर अनन्त हैं।

शंका—औदारिकशरीरों के स्वामी तो अनन्त हैं, फिर आपने उन्हें अनन्त क्यों नहीं कहा?

उत्तर—औदारिक शरीर नारक और देवों के नहीं होता है किन्तु मनुष्य और तिर्यञ्चों के ही होता है। उनमें जो भी

બદ્ધ છે, તે અનંત છે તે કાળથી અનંત ઉત્સર્પિણીઓમાં જેટલા સમય હોય છે એટલા પ્રમાણના અનંત હોય છે ક્ષેત્રથી અનંત લોકોની પ્રદેશ રાશિના પ્રમાણવાળું અનંત હોય છે. દ્રવ્યથી સિદ્ધોથી અનંતગણા અને સર્વ જીવોની અપેક્ષાએ અનંતભાગ ઓછા હોય છે. તૈજસશરીરના સ્વામી અનંત હોવાથી તૈજસશરીર પણ અનંત હોય છે તાત્પર્ય કહેવાનું એ છે કે તૈજસ શરીરના સ્વામી અનંત હોવાથી તૈજસ શરીર અનંત છે.

શંકા—ઔદારિક શરીરોના સ્વામી પણ અનંત છે, તો પછી આપશ્રીએ તેમને અનંત કેમ કહ્યા નથી?

ઉત્તર—ઔદારિકશરીર નારક અને દેવોને હોતા નથી, મનુષ્ય અને તિર્યંચોને જ હોય છે. તેઓમાં જે પણ અનંત સાધારણ શરીરો છે, તે સર્વનું એક એક જ ઔદારિક શરીર હોય છે એટલા માટે બદ્ધ ઔદારિક

मेव शरीरं भवति, अत औदारिकशरीराण्यसंख्यातान्युक्तानि नत्वनन्तानि । तैजसशरीरं तु चतुर्गतिकानां भवति । तत्रापि साधारणशरीरिणामेकैकस्यैकैकं तैजसशरीरं भवति, अतस्तैजसशरीराण्यनन्तान्युक्तानि । संसारिणो जीवाः सिद्धेभ्योऽनन्तगुणाः सन्ति, अतः 'सिद्धेहिं अणंतगुणा' इत्युक्तम् । सिद्धानां तैजसशरीराभावात् एतानि सर्वजीवसंख्यकानि न भवन्ति । किन्तु सिद्धानां सर्वजीवापेक्षयाऽनन्तभागवर्त्तित्वादेतानि तैजसशरीराणि सर्वजीवानामनन्तभागोनानि भवन्ति, अतः 'सव्वजीवाणं अणंतभागूणा' इत्युक्तम् । इत्थं च तैजसशरीराणि सर्वसंसारि-

अनन्त साधारण शरीर हैं, उन सबका एक २ ही औदारिक शरीर होता है । इसलिये बद्ध औदारिक शरीर तो—असंख्यात कहे गये हैं, अनन्त नहीं । परन्तु जो तैजस शरीर हैं, वे चारों गतियों के जीवों को होते है । इन में भी जो साधारण शरीर हैं, उनमें एक एक जीव के एक एक तैजस शरीर होता है । इसलिये तैजस शरीर अनंत कहे गये है । संसारीजीव सिद्धों से अनन्तगुणे हैं, इसलिये 'सिद्धेहिं अणंतगुणा' ऐसा कहा गया है । सिद्धों के तैजस शरीर होता नहीं है। इसलिये वद्ध तैजस शरीर सर्व जीवों की संख्या के बराबर नहीं होते हैं । किन्तु 'सिद्ध सर्वजीवों की अपेक्षा अनन्तवें भागवर्ती कहे हैं, इसलिये तैजस शरीर सर्वजीवों के अनन्तवें भाग से न्यून कहे गये हैं । यही बात 'सव्वजीवाणं अणंतभागूणा' इस पाठ द्वारा प्रदर्शित की गई है। इस प्रकार बद्ध तैजसशरीर चाहे सिद्धों से अनन्तगुणे हैं, ऐसा कहो चाहे सर्वजीव राशि के अनन्तवें भाग से

શરીરો તો અનંત નહિ પણ અસંખ્યાત કહેવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ જે તૈજસ શરીરો છે, તે ચારેચાર ગતિઓના જીવોના હોય છે. આમાં પણ જે સાધારણ શરીરો છે, તેમાં એક એક જીવનું એક એક તૈજસશરીર હોય છે. એટલા માટે તૈજસ શરીરો અનંત કહેવામાં આવ્યાં છે સંસારી જીવ સિદ્ધોની અપેક્ષા અનંતગણા છે, એથી ' सिद्धेहिं अणतगुणा " આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે સિદ્ધોને તૈજસ શરીર હોતુ નથી, એટલા માટે બદ્ધ તૈજસ શરીર સર્વ જીવોની સંખ્યાની બરાબર હોતા નથી પરંતુ સિદ્ધ સર્વ જીવોની અપેક્ષા અનંતમા ભાગવતી કહેવામા આવ્યા છે એથી તૈજસ શરીરો સર્વ જીવોના અનંતમા ભાગથી ન્યૂન કહેવામાં આવ્યા છે. એજ વાત " सव्वजीवाणं अणंतभागूणा ' આ પાઠ વડે પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે બદ્ધ તૈજસ શરીર સિદ્ધોથી અનંતગણાં છે આમ કહીએ અથવા તો સર્વ જીવ રાશિના અનંતમા ભાગથી ન્યૂન છે, આમ કહીએ બન્નેનો

जीवसंख्यकानि बोध्यानि। तथा-मुक्तानि तैजसशरीराणि अनन्तानि सन्ति। कालत एतानि अनन्तासूत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु यावन्तः समया भवन्ति, तावत्संख्यकानि बोध्यानि। क्षेत्रतः-अनन्तलोकप्रदेशराशितुल्यानि। द्रव्यतश्च-सर्वजीवेभ्योऽनन्तगुणानि सर्वजीववर्गस्य अनन्तभागवर्त्तीनि बोध्यानि। जीवराशिनैव जीवराशिर्गुणितो जीववर्ग इत्युच्यते। जीववर्गापेक्षया एतानि मुक्तशरीराणि अनन्तभागवर्त्तीनि भवन्तीत्यर्थः। अत्रेदं बोध्यम्-सर्वजीवाः सद्भावतोऽनन्ता अपि

न्यून है, ऐसा कहो एक ही जैसा कथन का प्रकार है। इस प्रकार के कथन से यही सिद्ध होता है कि-'ये बद्ध तैजस सर्व संसारी जीवों की जितनी संख्या है, उस संख्या के बराबर है। समस्त जीवराशि की संख्या के बराबर नहीं। (तत्थ णं जेते मुक्केल्लया तेणं अणंताहिं उस्सप्पिणी ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ) तथा जो मुक्त तैजस शरीर हैं वे सामान्य से अनन्त है। काल की अपेक्षा भी अनन्त है अनन्त उत्सर्पिणी और अवसर्पिणीकालों में जितने समय हैं, उन समयों के बराबर है। (खेत्तओ अणंता लोगा) क्षेत्र की अपेक्षा मुक्त तैजस शरीर अनन्तलोक प्रमाण हैं। 'दव्वओ सव्वजीवेहिं अणंतगुणा, सव्वजीववग्गस्स अणंतभागे) तथा द्रव्य की अपेक्षा मुक्त तैजस शरीर सर्व जीवों से अनन्तगुणे हैं अथवा सर्वजीववर्ग के अनन्तवें भाग प्रमाण है। जीवराशि से जीवराशि का गुणा करने पर जो राशि-उत्पन्न होती है, वह जीव वर्ग' कहलाता है। इस जीववर्ग की अपेक्षा से मुक्त तैजस शरीर अनन्त भागवर्ती होते हैं। इस प्रकार

એક જેવો જ કથનનો પ્રકાર છે. આ જાતના કથનથી એજ સિદ્ધ થાય છે કે આ બદ્ધ તૈજસ સર્વ સંસારી જીવોની જેટલી સંખ્યા છે, તે સંખ્યાની બરાબર છે. સમસ્ત જીવરાશીની સંખ્યાની બરાબર નહીં (तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया ते णं अणंता. अणंताहिं उस्सप्पिणी ओसप्पिणीहिं अवहीरति कालओ) તેમજ જે મુક્ત તૈજસ શરીરો છે તે સામાન્યની અપેક્ષા અનંત છે. કાલની અપેક્ષા પણ અનંત છે. અનંત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાલોમાં જેટલા સમયો છે, તે સમયોની બરાબર છે. (खित्तओ अणंता लोगा) ક્ષેત્રની અપેક્ષા મુક્ત તૈજસ શરીરો અનંત લોક પ્રમાણ છે (दव्वओ सव्वजीवेहिं अणतगुणा, सव्वजीववग्गस्स अणंतभागे) તેમજ દ્રવ્યની અપેક્ષા મુક્ત તૈજસ શરીર સર્વજીવોથી અનંતગણા છે અથવા સર્વજીવ વર્ગના અનંતમા ભાગ પ્રમાણ છે. જીવ રાશિથી જીવરાશિ ગુણિત કરવાથી જે રાશિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે 'જીવવર્ગ' કહેવાય છે. આ જીવવર્ગની અપેક્ષાએ આ મુક્ત તૈજસશરીર અનંત ભાગવર્તી હોય છે. આ કથનને આ રીતે

कल्पनया दशसहस्राणि। तानि च तैरेव गुणितानि दशकोटिसंख्यकानि भवन्ति। सद्भावतोऽनन्तानन्तसंख्यकोऽपि जीववर्गोऽसत्कल्पनया दशकोटिसंख्यको बोध्यः। तस्यानन्तगुणकल्पनया शततमे भागे एतानि मुक्ततैजसशरीराणि सन्ति। अतः सद्भावतोऽनन्तान्यप्येतानि कल्पनया दशलक्षसंख्यकानि। इत्थमेतानि सर्वजीवेभ्योऽनन्तगुणानि जीववर्गापेक्षयाऽनन्तभागवर्तीनि बोध्यानि। नन्वेतानि

समझना चाहिये-सर्व जीवराशि अनन्त हैं-सो इस अनन्त को कल्पना से १००००, दस हजार मानकर इस दस हजार को दस हजार से गुणा करना चाहिये। इस प्रकार जो दश करोड की राशि गुणा करने पर आई है वह जीववर्ग मान लेना चाहिये। अनन्त के स्थान पर १०० रखकर दश करोड़ में उनका भाग देना चाहिये इस प्रकार करने से जो दश लाख आते हैं यही जीवराशि के वर्ग का अनन्तवां भाग है सो मुक्त तैजस शरीर इतने प्रमाण में जीवराशि के वर्ग के अनन्तवें भाग रूप हैं ऐसा कल्पना से समझना चाहिये। तथा 'सर्व जीवों से अनन्तगुणां हैं'। इसे यों समझना चाहिये-सर्वजीव राशि का प्रमाण कल्पना से दश हजार है और अनन्त प्रमाण १०० है, सो दश हजार के साथ १०० का गुणा करने पर भी दश लाख ही आते हैं। अतः चाहे यों कहो कि मुक्त तैजस शरीर द्रव्य की अपेक्षा सर्व जीवों से अनन्तगुणे हैं, चाहे यों कहो-'मुक्त तैजस शरीर जीव वर्ग के अनन्तवें भाग प्रमाण हैं। दोनों प्रकार के कथन का एक ही

સમજવું જોઈએ સર્વજીવરાશિ અનંત છે તો આ અનંતને કલ્પનાથી ૧૦૦૦૦ દશહજાર માનીને આ દશહજારને દશહજારથી ગુણિત કરવા જોઈએ આ રીતે જે દશકરોડની રાશિ ગુણા કરવાથી આવી છે, તે જીવવર્ગ છે એમ માની લેવું જોઈએ અનંતના સ્થાને ૧૦૦ મૂકીને દશ કરોડમાં ભાગાકાર કરવો જોઈએ આ રીતે કરવાથી જે દશલાખ આવે છે, તેજ જીવરાશિના વર્ગનો અનંતમો ભાગ છે તો મુકત તૈજસશરીર આટલા પ્રમાણમાં જીવ રાશિના વર્ગના અનંતમા ભાગ રૂપ છે આમ કલ્પનાથી જાણી લેવું જોઈએ તેમજ 'સર્વજીવોથી અનંતગણો છે.' આને આ રીતે સમજવું જોઈએ કે સર્વજીવ રાશિનું પ્રમાણ કલ્પનાથી દશહજાર છે અને અનંતનુ પ્રમાણ ૧૦૦ છે. તો દશહજારની સાથે ૧૦૦ સંખ્યાને ગુણિત કરવાથી પણ દશલાખ જ થાય છે એટલા માટે ભલે એમ કહો કે મુકત તૈજસ શરીર દ્રવ્યની અપેક્ષા સર્વજીવોથી અનંતગુણા છે, અથવા ભલે આમ કહો કે મુકત તૈજસ શરીર

जीववर्गसंख्यकानि कथं न भवन्ति ? इति चेदाह-यानि यानि तैजसशरीराणि मुक्तानि अनन्तभेदैर्भिधन्ते, तानि तानि असंख्येयकालादूर्ध्वं तं परिणामं परित्यज्य नियमात् परिणामान्तरन्ति भवन्ति, अतएषां प्रतिनियतकालावस्थायित्वेन उत्कृष्टतोऽपि यथोक्तसंख्यकत्वमेव, नत्वितोऽधिकसंख्याकत्वमिति। अथ ओघतः कर्मकशरीरं निरूपयितुमाह-'केवइयाणं भंते ! कम्मयसरीरा पण्णत्ता' इत्यादि। कार्मकशरीराणां सर्वा वक्तव्यता तैजसशरीरवद् बोध्या, तैजसकार्मकयोः समानस्वामिकत्वात् सर्वदा सहचरितत्वाच्चेति ॥ सू० २१२ ॥

तात्पर्य निकलता है। केवल कथन की ही विचित्रता है, अर्थ की विचित्रता नहीं।

शंका-- ये मुक्त तैजस शरीर जीववर्ग की जितनी संख्या है, उस संख्या के तुल्य क्यों नहीं है ?

उत्तर--जो जो मुक्त तैजसशरीर अनन्त भेदों से विशिष्ट कहे गये हैं, वे वे मुक्त तैजसशरीर असंख्यात् काल के बाद तैजस शरीररूप परिणाम पर्याय का परित्याग करके नियम से दूसरी पर्याय को धारण कर लेते हैं। इसलिये प्रतिनियत काल तक अवस्थित होने के कारण इनकी संख्या उत्कृष्ट से भी अनन्तरूप ही है। इससे अधिक नहीं।

अब सूत्रकार सामान्यरूप से कार्मण शरीर का निरूपण करते हैं (केवइयाणं भंते ! कम्मयसरीरा पण्णत्ता ?) हे भदन्त ! कार्मण शरीर कितने कहे गये हैं ? (गोयमा ! कम्मयसरीरा दुविहा पण्णत्ता ?) हे

જીવવર્ગના અનંતમા ભાગ પ્રમાણુ છે. બન્ને પ્રકારના કથનનું તાત્પર્ય સરખું જ છે ફક્ત કથનની જ વિચિત્રતા છે અર્થની વિચિત્રતા નથી.

શંકા-આ મુકત તૈજસ શરીર જીવવર્ગની જેટલી સંખ્યા છે, તે સંખ્યાની બરાબર કેમ નથી ?

ઉત્તર-જે જે મુકત તૈજસ શરીરો અનંત ભેદોથી વિશિષ્ટ કહેવામાં આવ્યાં છે, તે મુકત તૈજસ શરીર અસંખ્યાત કાલ બાદ તૈજસ શરીર રૂપ પરિણામ-પર્યાય-નો પરિત્યાગ કરીને નિયમથી બીજી પર્યાયને ધારણુ કરી લે છે. એટલા માટે પ્રતિનિયત કાલ સુધી અવસ્થિત હોવાથી એમની સંખ્યા ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ પણુ અનંત રૂપ જ છે. આનાથી વધારે નહિ હવે સૂત્રકાર સામાન્ય રૂપથી કાર્મણુ શરીરનું નિરૂપણુ કરે છે. (केवइयाण भंते ! कम्मयसरीरा पण्णत्ता ?) હે ભદન્ત ! કાર્મણ શરીરો કેટલાં કહેવામાં આવ્યા છે ?

इत्थमोघतः पञ्चविधान्यपि शरीराण्युक्त्वा सम्प्रति नारकादिचतुर्विंशति दण्डके विशेषतस्तानि प्ररूपयितुमाह—

मूलम्—नेरइयाणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! ओरालियसरीरा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा—बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं नत्थि। तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया ते जहा ओहिया ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा। नेरइयाणं भंते! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! वेउव्वियसरीरा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा—बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लगा ते णं असंखिज्जा असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ असंखेज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखिज्जइभागे, तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई अंगुलपढमवग्गमूलं बिइ अवग्गमूलपडुप्पणं। अहव णं अंगुलबिइअवग्गमूलघणपमाण-

गौतम! कार्मण शरीर दो प्रकार के कहे गये है? (तं जहा वे ये हैं-(बद्धेल्लया य मुक्केल्ले या य) एक बद्ध और दूसरे मुक्त। (जहा तेयग सरीरा तहा कम्मगसरीरा वि भाणियव्वा) दोनों प्रकार के शरीरों के विषय का कथन तैजस शरीर के कथन के जैसा जानना चाहिये। क्योंकि तैजस और कार्मण शरीरों के स्वामी समान हैं। तथा ये दोनों शरीर साथ २ रहते हैं॥ सू० २१२॥

(गोयमा! कम्मयसरीरा दुविहा पण्णत्ता?) હે ગૌતમ! કાર્મક શરીર બે પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે (तं जहा) તે આ પ્રમાણે છે, (बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) એક બદ્ધ અને બીજા મુક્ત (जहा तेयगसरीरा तहा कम्मगसरीरा वि भाणियव्वा) બન્ને પ્રકારના શરીરોના વિષયનું કથન તૈજસ શરીરના કથનની જેમ જ જાણવું જોઈએ કેમકે તૈજસ અને કાર્મક શરીરોના સ્વામી સમાન છે. તેમજ આ બન્ને શરીરો સાથે સાથે રહે છે. ॥સૂ૦૨૧૨॥

मेत्ताओ सेढीओ। तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया तेणं जहा ओहिया ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा। णेरइयाणं भंते! केवइया आहारगसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! आहारगसरीरा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा—बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं नत्थि। तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया ते जहा ओहिया ओरालिया तहा भाणियव्वा। तेयगकम्मयसरीरा जहा एएसिं चेव वेउव्वियसरीरा तहा भाणियव्वा। असुरकुमाराणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! जहा नेरइयाणं ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा। असुरकुमाराणं भंते! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! वेउव्विय-सरीरा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा—बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया, ते णं असंखिज्जा असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ असंखे-ज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखिज्जइभागे। तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई अंगुलपढमवग्गमूलस्स असंखिज्जइभागो। मुक्के-ल्लया जहा ओहिया ओरालियसरीरा। असुरकुमाराणं भंते! केवइया आहारगसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! आहारगसरीरा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा—बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। जहा एएसिं चेव ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा। तेयगकम्मय-सरीरा जहा एएसिं वेउव्वियसरीरा तहा भाणियव्वा। जहा असु-रकुमाराणं तहा जाव थणियकुमाराणं ताव भाणियव्वं॥सू०२१३॥

छाया—नैरयिकाणां भदन्त ! कियन्ति औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! औदारिकशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि तद्यथा-बद्धानि च मुक्तानि च । तत्र खलु यानि तानि बद्धानि तानि खलु न सन्ति । तत्र खलु यानि तानि मुक्तानि तानि यथा औधिकानि औदारिकशरीराणि तथा भणितव्यानि । नैर-

इस प्रकार पांच प्रकार के शरीरों का सामान्यरूप से कथन करके अब सूत्रकार नारकादिचतुर्विंशतिदंडक में विशेषरूप से उनकी प्ररूपणा करते हैं—'नेरइया णं भंते ! केवइया' इत्यादि ।

शब्दार्थ—(भंते !) हे भदन्त ! (नेरइयाणं) नारक जीवों के (केवइया) कितने (ओरालियसरीरा पण्णत्ता) औदारिक शरीर कहे गये हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (ओरालियसरीरा दुविहा पण्णत्ता) औदारिक शरीर दो प्रकार के कहे गये हैं । (तं जहा) जो इस प्रकार से हैं (बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) एक बद्ध और दूसरे मुक्त । (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया तेणं णत्थि) इनमें जो बद्ध औदारिक शरीर हैं, वे तो नारक जीवों के नहीं होते हैं । क्योंकि नारक जीव वैक्रिय शरीरवाले होते हैं, इसलिये औदारिक बन्धन का अभाव होने के कारण उनके बद्ध औदारिक शरीर नहीं होते हैं । बद्ध औदारिक शरीर मनुष्य और तिर्यञ्च के ही होते हैं । (तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया ते जहा ओहिया ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा) तथा जो मुक्त औदारिक शरीर हैं, वे जिस प्रकार से सामान्य मुक्त औदारिक शरीर कहे गये हैं—वैसे

આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારના શરીરોનું સામાન્ય રૂપથી કથન કરીને હવે સૂત્રકાર નારકાદિ ચતુર્વિંશતિ દંડકમાં વિશેષ રૂપથી તેની પ્રરૂપણા કરે છે—

"नेरइयाण भंते ! केवइया" ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(भंते !) હે ભદન્ત ! (नेरइयाण) નારક જીવોના (केवइया) કેટલા (ओरालियसरीरा पण्णत्ता) ઔદારિક શરીરો કહેવામા આવ્યાં છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (ओरालियसरीरा दुविहा पण्णत्ता) ઔદારિક શરીર બે પ્રકારના કહેવામા આવ્યાં છે. (तंजहा) જે આ પ્રમાણે છે. (बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) એક બદ્ધ અને બીજા મુક્ત (तत्थ ण जे ते बद्धेल्लया तेण णत्थि) આમા જે બદ્ધ ઔદારિક શરીર છે, તે તો નારક જીવોને હોતા નથી કેમકે નારક જીવ વૈક્રિય શરીરવાળા હોય છે, એથી ઔદારિક બંધનના અભાવથી તેમને બદ્ધ ઔદારિક શરીર મનુષ્ય અને તિર્યંચોને જ હોય છે. (तत्थ ण जे ते मुक्केल्लया ते जहा ओहिया ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा)

यिकाणां भदन्त ! कियन्ति वैक्रियशरीराणि प्रज्ञप्तानि, गौतम ! वैक्रियशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-बद्धानि च मुक्तानि च। तत्र खलु यानि तानि बद्धानि तानि खलु असंख्येयानि असंख्येयाभ्य उत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्यः अपह्रियन्ते

ही जानना चाहिये। अर्थात् पूर्व प्रज्ञापननयकी अपेक्षा से नारक जीवों के औदारिक शरीर होते हैं। क्योंकि नारक का जीव जब पूर्वभव में तिर्यगादि नाना पर्यायों में था तब वहां औदारिक शरीर था और उसे ही छोडकर यह इस नारक पर्याय में आया है। इसलिये मुक्त औदारिक शरीर नारक जीवों के सामान्य से अनन्त होते हैं। (णेरइयाणं भंते ! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता) हे भदन्त ! नारकजीवों के कितने वैक्रिय शरीर कहे गये हैं। (गोयमा !) हे गौतम ! (वेउव्विय सरीरा दुविहा पण्णत्ता-तं जहा-बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) वैक्रिय शरीर बद्ध और मुक्त के भेद से दो प्रकार के कहे गये हैं-(तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं असंखिज्जा असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ) इनमें जो बद्ध वैक्रियशरीर हैं वे सामान्य से असंख्यात उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी काल के जितने समय हैं, उतने वे बद्ध वैक्रियशरीर नारक जीवों के हैं। सामान्य से असंख्यात कहने का कारण यह है कि-'नारक जीव असंख्यात होते हैं

તેમજ જે મુકત ઔદારિક શરીરો છે, તે જેમ સામાન્ય મુકત ઔદારિક શરીરો કહેવામાં આવ્યાં છે, તેમજ જાણવાં જોઈએ એટલે કે પૂર્વ પ્રજ્ઞાપન-નયની અપેક્ષાએ નારકજીવોના ઔદારિક શરીરો હોય છે. કેમકે નારકનો જીવ જ્યારે પૂર્વભવમાં તિર્યગાદિ અનેક પર્યાયોમાં હતો ત્યારે ત્યાં ઔદારિકશરીર હતું, અને તેને જ ત્યજીને આ નારક પર્યાયમાં આવ્યો છે એટલા માટે મુકત ઔદારિક શરીરો નારકજીવોને સામાન્યથી અનંત હોય છે. (णेरइयाणं भंते ! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता ?) હે ભદંત નારકજીવોનાં કેટલા વૈક્રિય શરીરો કહેવામાં આવ્યાં છે ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (वेउव्वियसरीरा दुविहा पण्णत्ता-तंजहा-बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) વૈક્રિય શરીરો બદ્ધ અને મુકતના ભેદથી બે પ્રકારનાં કહેવામાં આવ્યાં છે. (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लयातेणं असंखिज्जा असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणी ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ) આમાં જે બદ્ધ વૈક્રિયશરીર છે તે સામાન્યની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત છે. કાલની અપેક્ષા અસંખ્યાત છે. અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાલના જેટલા સમયો છે, તેટલાં તે બદ્ધ વૈક્રિયશરીર નારક જીવોના છે. સામાન્યની

कालतः, क्षेत्रत० असंख्येयाः श्रेणयः प्रतरस्य असंख्यातभागे। तासां खलु श्रेणीनां विष्कम्भसूचीः अङ्गुलप्रथमवर्गमूलं द्वितीयवर्गमूलप्रत्युत्पन्नम्।

और प्रत्येक नारक के बद्धवैक्रियशरीर एक एक होता है। (खेत्तओ असंखेज्जाओ सेढीओ, पयरस्स असंखिज्जइभागे) क्षेत्र की अपेक्षा प्रतर के असंख्यातवे भाग में वर्तमान असंख्यात श्रेणियों के जितने प्रदेश होते है, उतने प्रदेश प्रमाण बद्ध वैक्रियशरीर नारक जीवों के होते हैं।

शंका—प्रतर के असंख्यात भाग में असंख्यातयोजनकोटियां भी आ जाती हैं-तो क्या इतने भी क्षेत्र में जो आकाशश्रेणियां हैं वे यहां ग्रहण की गई है ?

उत्तर-(तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई अंगुलपढमवग्गमूलं बिइअवग्गमूलपडुप्पण्णं) प्रतर के असंख्येय भाग में वर्तमान असंख्यात श्रेणियों की विस्तार सूचि-विस्तार श्रेणि ही-यहां ग्रहण की गई हैं प्रतर के असंख्येयभाग में रही हुईहैअसंख्यात योजन कोटिरूप क्षेत्र वर्ती नभःश्रेणि नहीं। इस विष्कंभसूचि का प्रमाण द्वितीय वर्गमूल से गुणित जो प्रथमवर्ग मूल है, उतना ग्रहण किया है। इसका तात्पर्य

અપેક્ષાએ અસંખ્યાત કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે નારકજીવ અસંખ્યાત હોય છે અને દરેકે-દરેક નારકના બદ્ધ વૈક્રિયશરીર એક એક જ હોય છે. (खेत्तओ असंखेज्जाओ सेढीओ, पयरस्स असंखिज्जइभागे) ક્ષેત્રની અપેક્ષા પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમા વર્તમાન અસંખ્યાત શ્રેણીઓ જેટલા પ્રદેશો હોય છે, તેટલા પ્રદેશો પ્રમાણ બદ્ધ વૈક્રિયશરીર નારક જીવોના પણ હોય છે.

શંકા--પ્રતરના અસંખ્યાત ભાગમાં અસંખ્યાત યોજન કોટીઓ પણ આવી જાય છે તો શું આટલા ક્ષેત્રમાં જે આકાશ શ્રેણીઓ છે, તેમનું પણ અહીં ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે?

ઉત્તર-(तासि ण सेढीणं विक्खंभसूई अगुलपढमवग्गमूलं विइ अवग्गमूलपडुप्पण्णं) પ્રતરના અસંખ્યેય ભાગમા વર્તમાન અસંખ્યાત શ્રેણીઓની વિસ્તાર સૂચિ-વિસ્તાર શ્રેણી જ અહીં ગ્રહણ કરવામાં આવી છે. પ્રતરના અસંખ્યેય ભાગમા આવેલી અસંખ્યાત યોજન કોટિ રૂપ ક્ષેત્રવર્તી નભઃશ્રેણી નહીં આ વિષ્કંભ સૂચિનું પ્રમાણ દ્વિતીય વર્ગમૂલથી ગુણિત જે પ્રથમ વર્ગમૂલ છે, તેટલું ગ્રહણ કરવામા આવ્યું છે આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રને અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રની સાથે ગુણા કરવાથી પ્રતર

अथवा खलु अङ्गुलद्वितीयवर्गमूलघनप्रमाणमात्राः श्रेणयः। तत्र खलु यानि तानि मुक्तानि तानि खलु यथा औधिकानि औदारिकशरीराणि तथा भणि-

इस प्रकार से है-'कि अंगुल प्रमाण क्षेत्र को अगुल प्रमाण क्षेत्र से गुणा करने पर प्रतर क्षेत्र होता है, ऐसे अंगुल प्रमाण प्रतर क्षेत्र में जो प्रदेशराशि है, उसमें असंख्यात वर्गमूल होते हैं इनमें प्रथमवर्गमूल को द्वितीयवर्गमूल से गुणा करने पर जितनी श्रेणियां लब्ध होती हैं उतने प्रमाणवाली विष्कम्भसूचि होती है। इसे यों समझना चाहिये-कि वस्तुतः असंख्येयप्रदेशात्मक प्रतरक्षेत्र में असत्कल्पना से मानलो २५६, श्रेणियां है। इनमें २५६, का प्रथम वर्गमूल १६ आता है। और द्वितीयवर्गमूल ४ आता है। इस प्रकार २५६ का वर्गमूल प्रथम १६ और द्वितीयवर्ग मूल ४ होता है। प्रथमवर्ग मूल १६ के साथ द्वितीयवर्गमूल ४ गुणा करने पर ६४ होते हैं। ये ६४, मानलो असंख्यात श्रेणियां हैं। ऐसी श्रेणीरूप विष्कंभ सूचि यहां ग्रहण की गई है। प्रकारान्तर से सूत्रकार इसी अर्थ को यों कहते हैं-(अहवा णं अंगुलबिइअवग्गमूलघणप्पमाणमेत्ताओ सेढीओ) अंगुलप्रमाण प्रतरक्षेत्र में रही हुई श्रेणिराशि का जो द्वितीय वर्गमूल ४ है उसका घन करो अर्थात् ४ × ४ × इस प्रकार घन करने पर ६४ आते हैं। सो ये ६४ प्रमाणरूप श्रेणियां यहां जानना चाहिये। इस

ક્ષેત્ર થાય છે. એવા અંગુલ પ્રમાણ પ્રતર ક્ષેત્રમાં જે પ્રદેશરાશિ છે. તેમાં અસંખ્યાત વર્ગ મૂલ હોય છે. આમાં પ્રથમ વર્ગ મૂલને દ્વિતીય વર્ગમૂલની સાથે ગુણા કરવાથી જેટલી શ્રેણીઓ લબ્ધ હોય છે, તેટલા પ્રમાણવાળી વિષ્કંભ સૂચિ હોય છે. આને આ રીતે સમજી શકાય કે ખરેખર અસંખ્યેય પ્રદેશાત્મક પ્રતર ક્ષેત્રમાં અસત્કલ્પનાથી માની લો કે ૨૫૬ શ્રેણીઓ છે આમાં ૨૫૬નું પ્રથમ વર્ગ મૂલ ૧૬ આવે છે અને બીજું વર્ગમૂલ ૪ ચાર આવે છે. આ પ્રમાણે ૨૫૬નુ વર્ગ મૂલ પ્રથમ ૧૬ અને બીજું વર્ગમૂલ ૪ ચાર હોય છે પ્રથમ વર્ગ મૂલ ૧૬ ને દ્વિતીય વર્ગમૂલ ૪ની સાથે ગુણાકાર કરવાથી ૬૪ થાય છે આ ૬૪ વિચારો કે અસંખ્યાત શ્રેણિઓ છે. એવી શ્રેણિ રૂપ વિષ્કંભસૂચિ અહીં ગ્રહણ કરવામાં આવી છે પ્રકારાન્તરથી સૂત્રકાર એજ અર્થને અહીં એવી રીતે સ્પષ્ટ કરે છે. (अहवा ण अंगुलअवग्गमूलघणप्पमाणमेत्ताओ सेढीओ) અંગુલ પ્રમાણ પ્રતર ક્ષેત્રમાં આવેલી શ્રેણિ રાશિનું જે બીજું વર્ગ મૂળ ૪ છે તેને ઘન કરીએ એટલે કે ૪×૪×૪ આ રીતે તે ઘન કરવાથી ૬૪ આવે છે. તો આ ૬૪ પ્રમાણ રૂપ શ્રેણિઓ અહીં

तत्रानि । नैरयिकाणां भदन्त ! कियन्ति आहारकशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! आहारकशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-बद्धानि च मुक्तानि च । तत्र खलु यानि तानि बद्धानि तानि खलु न सन्ति । तत्र खलु यानि तानि

प्रकार के कथन में केवल वर्णनशैली की ही विचित्रता है, अर्थ में कोई फर्क नहीं है । इस प्रकार असत्कल्पना से कल्पित हुई ६४ संख्यारूप श्रेणियों कि-'जिन्हें सिद्धान्त दृष्टि से असंख्येय ही माना गया है ।' प्रदेशों की जो राशि है, उस राशिगत प्रदेशों की संख्या के बराबर नारकों के बद्ध वैक्रियशरीर होते हैं । तथा प्रत्येक शरीर होने के कारण नारक जीव भी इतने ही संख्यावाले होते हैं । अर्थात् असंख्यात नारक जीव हैं और उनके बद्धवैक्रियशरीर भी असंख्यात ही हैं, ऐसा जानना चाहिये । पहिले तो नारक जीवों को सामान्यतः-ही असंख्यात कहा है, परन्तु यहां पर उनके शरीर का प्रकरण चल रहा है, इसलिये उनके बद्धवैक्रियरूप शरीर को लेकर एक २ नारक के वह एक एक बद्धवैक्रिय शरीर स्वतंत्र होता है । इस कारण वे असंख्यात हैं, यह बात भी सिद्ध हो जाती है । इसी प्रकार से दूसरे जीवों में भी कि-'जो प्रत्येक शरीरी हैं-स्वतन्त्र २ जिनका एक २ शरीर है-अपने २ बद्ध शरीर की जितनी संख्या है, उतनी संख्या उनकी है, ऐसा जानना चाहिये । (तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया ते णं

જાણવી જોઈએ આ જાતના કથનમાં ફક્ત વર્ણન શૈલીની જ વિચિત્રતા છે, અર્થમાં કોઇ તફાવત નથી આ પ્રમાણે અસત્કલ્પનાથી કલ્પિત થયેલી ૬૪ સંખ્યા રૂપ શ્રેણિઓના કે જેમને સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ અસંખ્યેય જ માનવામાં આવે છે-પ્રદેશોની જે રાશિ છે. તે રાશિગત પ્રદેશોની સંખ્યાની બરાબર નારકોને બદ્ધવૈક્રિયશરીર હોય છે તેમજ પ્રત્યેક શરીર હોવાથી નારકજીવ પણ એટલી જ સંખ્યાવાળા હોય છે. એટલે કે અસંખ્યાત નારક જીવો છે, અને તેમના બદ્ધવૈક્રિયશરીરો પણ અસંખ્યાત જ છે એવું જાણવું જોઇએ પહેલાં તો નારક જીવોને સામાન્યતઃ અસંખ્યાત જ કહ્યા છે પરંતુ અહીં તેમના શરીરનું પ્રકરણ ચાલી રહ્યુ છે, એથી તેમના બદ્ધવૈક્રિય રૂપ શરીરને લઈને એક એક નારકના તે એક એક બદ્ધવૈક્રિય શરીર સ્વતંત્ર હોય છે. આ રીતે બીજા જીવોના પણ-કે જેઓ દરેક દરેક શરીરી છે સ્વતંત્ર સ્વતંત્ર જેમનું એક એક શરીર છે, પોતપોતાના બદ્ધ શરીરની જેટલી સંખ્યા છે તેટલી સંખ્યા તેમની છે એવું જાણવું જોઈએ.

जहा ओहिया ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा) नारकों के जो मुक्त वैक्रिय शरीर हैं, वे मुक्त औदारिकशरीर के जैसे समसंख्यावाले हैं। मुक्तऔदारिक शरीरों की संख्या सामान्यतः अनंत कही गई है। उतनी ही संख्यावाले मुक्तवैक्रियशरीर नारक जीवों के हैं। (णेरइयाणं भंते ! केवइया आहारगसरीरा पण्णत्ता) हे भदन्त ! नारक जीवों के कितने आहारक शरीर होते हैं ? (गोयमा ! आहारगसरीरा दुविहा पण्णत्ता) गौतम ! आहारक शरीर दो प्रकार के कहे गये हैं (तं जहा बद्धेल्लया य मुक्केल्लयाय) एक बद्ध आहारक शरीर दूसरे मुक्त आहारक शरीर हैं, सो 'तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया तेणं णत्थि) आहारक शरीर हैं वे तो नारक जीवों के होते ही नहीं हैं। क्योंकि बद्ध आहारक शरीर चतुर्दशपूर्वधारी मुनियों के ही होते हैं। 'नारक जीवों में चतुर्दशपूर्वधारित्वका अभाव है। इस कारण से बद्ध आहारक शरीर उनमें नहीं होते हैं। (तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया ते जहा ओरालिया तहा भाणियव्वा) मुक्त आहारक शरीर नारक जीवों के इतने होते हैं कि- जितने सामान्यरूप से मुक्त औदारिक शरीरों की संख्या है। अर्थात मुक्त औदारिकशरीरों की संख्या सामान्य से अनन्त प्रकट की गई

(तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया तेणं जहा ओहिया ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा) નારકોના જે મુકત વૈક્રિય શરીરો છે, તે મુકત ઔદારિક શરીરની જેવી સમસંખ્યાવાળા છે મુકત ઔદારિક શરીરોની સંખ્યા સામાન્યતઃ અનંત કહેવામાં આવી છે. તેટલી જ સંખ્યાવાળા મુકત વૈક્રિયશરીર નારક જીવોના છે. (णेरइयाणं भंते ! केवइया आहारगसरीरा पण्णत्ता) હે ભદંત ! નારક જીવોના કેટલાં આહારક શરીરો હોય છે ? (गोयमा ! अहारगसरीरा दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! આહારક શરીરો બે પ્રકારના કહેવામાં આવ્યાં છે. (तंजहा बद्धेल्लया या मुक्केल्लया य) એક બદ્ધ આહારક શરીર અને દ્વિતીય મુકત આહારક શરીર (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया तेणं णत्थि) આમાં જે બદ્ધ આહારક શરીરો છે, તે તો નારક જીવોના હોતા જ નથી કેમકે બદ્ધ આહારક શરીર ચતુર્દશપૂર્વધારી મુનિઓના જ હોય છે નારક જીવોમાં ચતુર્દશપૂર્વધારીત્વનો અભાવ છે. આનું કારણુ એ છે કે આ બદ્ધ આહારક શરીર તેમનામાં હોતાં નથી. (तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया ते जहा ओरालिया तहा भाणियव्वा) મુકત આહારક શરીરો નારક જીવોને એટલા હોય છે કે જેટલાં સામાન્ય રૂપથી મુકત ઔદારિક શરીરોની સંખ્યા છે. એટલે કે મુકત

मुक्तानि तानि यथा औघिकानि औदारिकाणि भणितव्यानि। तैजसकर्मजशरीराणि यथा एतेषामेव वैक्रियशरीराणि तथा भणितव्यानि। असुरकुमाराणां भदन्त! कियन्ति औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि? गौतम! यथा नैरयिकाणाम् औदारिकशरीराणि तथा भणितव्यानि। असुरकुमाराणां भदन्त! कियन्ति वैक्रिय-

---

है-जो इतनी ही संख्यावाले अर्थात् अनन्त संख्यावाले मुक्त आहारक शरीर नारक जीवों के होते हैं। वे इस प्रकार से-कि-'मनुष्य भव में जिन जीवों ने चौदहपूर्वों का अध्ययन किया और आहारक शरीर धारण किये फिर वे गृहीत संयम से पतित हो गये और मरकर नारकों में उत्पन्न हुए। ऐसे इन जीवों द्वारा मुक्त आहारक शरीर मुक्त औदारिक शरीर के जैसा अनन्त संख्योपेत होते हैं। (तेयगकम्मयसरीरा जहा एएसिं चेव वेउव्वियसरीरा तहा भाणियव्वा) इन नारक जीवों के बद्ध और मुक्त तैजस शरीरों तथा कार्मण शरीरों की संख्या बद्ध और मुक्त वैक्रिय शरीरों की संख्या के समान जाननी चाहिये। इस नारक जीवों के पांचों शरीरों को कहकर अब सूत्रकार असुरकुमारों में शरीरों की संख्या कितनी होती है। यह विषय स्पष्ट करते हैं-(असुरकुमाराणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता?) हे भदन्त! असुरकुमारों के औदारिक शरीर कितने कहे गये हैं? (गोयमा! जहा

ઔદારિક શરીરોની સંખ્યા સામાન્યની અપેક્ષાએ અનંત પ્રકટ કરવામાં આવી છે તો આટલી જ સંખ્યાવાળા એટલે કે અનંત સંખ્યાવાળા મુકત આહારક શરીરો નારક જીવોના હોય છે. તે આ પ્રમાણે છે મનુષ્ય ભવમાં જે જીવોએ ચતુર્દશપૂર્વોનું અધ્યયન કર્યું છે અને આહારક શરીર ધારણ કર્યું છે અને પછી તેઓ ગૃહીત સંયમથી ચ્યુત થઈ ગયા તથા મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરીને નારકોમાં ઉત્પન્ન થયા એવા આ જીવો વડે મુકત આહારક શરીર ઔદારિક શરીરની જેમ અનંત સંખ્યોપેત છે. (तेयगकम्मयसरीरा जहा एएसिं चेव वेउव्वियसरीरा तहा भाणियव्वा) આ નારકજીવોના બદ્ધ અને મુકત તૈજસ શરીરો તેમજ કાર્મણ શરીરોની સંખ્યા બદ્ધ અને મુકત વૈક્રિય શરીરોની સંખ્યા સદૃશ જાણવી જોઈએ આ નારકજીવોના પાંચેપાંચ શરીરોને કહીને હવે સૂત્રકાર અસુરકુમારોમાં શરીરોની સંખ્યા કેટલી હોય છે? આ સંબંધમાં સ્પષ્ટતા કરે છે. (असुरकुमाराणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता?) હે ભદંત! અસુરકુમારોના ઔદારિક શરીરો કેટલા કહેવામાં આવ્યા છે? (गोयमा! जहा नेरइयाणं ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा) હે

शरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! वैक्रियशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-बद्धानि च मुक्तानि च । तत्र खलु यानि तानि बद्धानि तानि खलु असंख्येयानि असंख्येयाभ्यः उत्सर्पिण्यवसर्पिणीभ्योऽपह्रियन्ते कालतः, क्षेत्रतः असंख्येयाः

नेरइयाणं ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा) हे गौतम ! असुरकुमारों के औदारिक शरीर नारकों के औदारिकशरीर के जैसा ही होते है-अर्थात्-जिस प्रकार वैक्रिय शरीरवाले होने के कारण नारकों में बद्धऔदारिक शरीर नहीं होते हैं वैसे ही असुरकुमारों को वैक्रिय शरीरशाली होने के कारण उनके भी बद्धऔदारिक शरीर नहीं होते हैं। परन्तु जो मुक्त औदारिक शरीर हैं वे जिस प्रकार नारकों में सामान्यतः अनन्त होते है, उसी प्रकार यहां पर भी वे अनन्त होते हैं। (असुरकुमाराणं भंते ! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता ?) हे भदन्त ! असुरकुमारों के वैक्रियशरीर कितने होते हैं ? (गोयमा ! वेउव्वियसरीरा दुविहा पण्णत्ता-तं जहा-बद्धेल्लया य-मुक्केल्लया य-तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया, ते णं असंखिज्जा, असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ) हे गौतम ! वैक्रिय शरीर दो प्रकार के कहे गये हैं-एक तो बद्ध वैक्रियशरीर और दूसरे मुक्त वैक्रियशरीर इनमें जो बद्ध वैक्रिय शरीर हैं, वे असुरकुमारों में सामान्यरूप से असंख्यात होते हैं। काल की अपेक्षा इनके बद्ध वैक्रिय शरीर असंख्यात उत्सर्पिणी

ગૌતમ ! અસુરકુમારોના ઔદારિક શરીર નારકોના ઔદારિક શરીરની જેમ જ હોય છે એટલે કે જેમ વૈક્રિયશરીરવાળા હોવાથી નારકોમાં બદ્ધ ઔદારિક શરીરો હોતા નથી, તેમજ અસુરકુમારોને વૈક્રિયશરીરશાલી હોવા બદલ તેમના પણ બદ્ધ ઔદારિક શરીર હોતા નથી. પરંતુ જે મુક્ત ઔદારિક શરીરો છે. તે જેમ નારકોમાં સામાન્યતઃ અનંત હોય છે, તેમજ અહીં પણ તે અનંત હોય છે. (असुरकुमाराणं भंते ! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता ?) હે ભદંત ! અસુરકુમારોના વૈક્રિય શરીરો કેટલાં હોય છે ? (गोयमा ! वेउव्विय सरीरा दुविहा पण्णत्ता-तजहा बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य-तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया, ते ण असंखिज्जा, असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणी ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ) હે ગૌતમ ! વૈક્રિયશરીરો બે પ્રકારના કહેવામાં આવ્યાં છે. એક બદ્ધવૈક્રિય બીજું મુક્તવૈક્રિય આમાં જે બદ્ધવૈક્રિય શરીરો છે, તે અસુરકુમારોમાં સામાન્ય રૂપથી અસંખ્યાત હોય છે. કાલની અપેક્ષાથી એમના આ બદ્ધવૈક્રિય શરીરો અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળના એક

श्रेणयः प्रतरस्य असंख्येयभागे। तासां खलु श्रेणीनां विष्कम्भसूचिः अङ्गुलप्रथमवर्गमूलस्य असंख्येयभागे। मुक्तानि यथा औधिकानि औदारिकशरीराणि।

और अवसर्पिणी काल के एक प्रदेश पर व्यवस्थापित किये जा सकते हैं। इसलिये असंख्यात उत्सर्पिणी और अवसर्पिणीकाल के जितने समय होते हैं, उतने बद्ध वैक्रियशरीर असुरकुमारों के होते हैं। (खेत्तओ–असंखेज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखिज्जइभागे, तासिणं सेढीणं विक्खंभसूई अंगुलस्स पढमवग्गमूलस्स असंखिज्जइभागे) क्षेत्र की अपेक्षा ये बद्ध वैक्रियशरीर प्रतर के असंख्यात भाग में वर्तमान असंख्यात श्रेणियों के जितने प्रदेश होते हैं उतने होते हैं। यहां पर उन श्रेणियों की विष्कंभ सूचि ही ली गई है, प्रतर के असंख्यातवें भाग में वर्तमान असंख्यात योजनकोटिरूप क्षेत्रवर्तीनभः श्रेणि नहीं। विष्कंभसूचि अंगुल के प्रथमवर्गमूल के असंख्येय भाग में होती है। इसका तात्पर्य यह है—'प्रतर के अंगुल प्रमाण क्षेत्र में जितनी श्रेणियां होती है, उन श्रेणियों का जो प्रथम वर्गमूल होता है, सो उस वर्गमूल के भी असंख्यातवे भाग में जो श्रेणियां है उन श्रेणियों के बराबर विष्कंभसूचि यहां कही गई है। यह विष्कंभ सूचि नारक की विष्कंभसूचि की अपेक्षा उसके भाग प्रमाणवाली

પ્રદેશ પર વ્યવસ્થાપિત કરી શકાય છે. એટલા માટે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાલના જેટલા સમયો હોય છે, તેટલા બદ્ધવૈક્રિય શરીરો અસુરકુમારોના હોય છે (खेत्तओ असंखेज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखिज्जइ भागे, तासि णं सेढीणं विक्खंभसूईअंगुलस्स पढमवग्गमूलस्स असंखिज्जइभागे) ક્ષેત્રની અપેક્ષા આ બદ્ધવૈક્રિય શરીરો–પ્રતરના અસંખ્યાત ભાગમાં વર્તમાન અસંખ્યાત શ્રેણિઓના જેટલા પ્રદેશો હોય છે, તેટલા હોય છે. અહીં તે શ્રેણીઓની વિષ્કંભ સૂચિ જ ગ્રહણ કરવામાં આવી છે, પ્રતરના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં વિદ્યમાન અસંખ્યાત યોજન કોટિ રૂપ ક્ષેત્રવર્તી નભઃશ્રેણી ગ્રહણ કરવામાં આવી નથી. વિષ્કંભસૂચિ અંગુલના પ્રથમ વર્ગમૂલના અસંખ્યેયભાગમાં હોય છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'પ્રતરના અંગુલપ્રમાણ ક્ષેત્રમાં જેટલી શ્રેણીઓ હોય છે, તે શ્રેણીઓના જે પ્રથમવર્ગમૂળ હોય છે, તે વર્ગમૂળના પણ અસંખ્યાતમા ભાગમાં જે શ્રેણીઓ છે, તે શ્રેણીઓની બરાબર વિષ્કંભ સૂચિ અહીં ગ્રહણ કરવામાં આવી છે આ વિષ્કંભસૂચિ નારકની વિષ્કંભ સૂચિની અપેક્ષા તેના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણવાળી હોય છે. આ

असुरकुमाराणां भदन्त ! कियन्ति आहारकशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! आहारकशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-बद्धानि च मुक्तानि च। यथा एतेषामेव औदारिकशरीराणि तथा भणितव्यानि। तैजसकार्मकशरीराणि यथा

होती है। इस प्रकार असुरकुमार भी नारकों की अपेक्षा उनके असंख्यातवें भागप्रमाण आते हैं। प्रज्ञापना महादण्डक में रत्नप्रभा पृथिवी के नारकों की जितनी संख्या कही गई है, उसकी अपेक्षा समस्त भी भवनपतिदेव उसके असंख्यातवें भाग प्रमाण कहे गये हैं। इस प्रकार समस्तनारकों की अपेक्षा असुरकुमार उनके असंख्यातवें भाग प्रमाण हैं यह बात अपने आप बन जाती है (मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालियसरीरा) असुरकुमारों के जो मुक्त वैक्रिय शरीर हैं, वे सामान्य से मुक्त औदारिकशरीर के जैसा अनन्त हैं। (असुरकुमाराणं भंते ! केवइया आहारगसरीरा पण्णत्ता ? हे भदंत ! असुरकुमारों के कितने आहारक शरीर कहे गये हैं? (गोयमा ! आहारगसरीरा दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम ! आहारक शरीर दो प्रकार के कहे गये हैं। (तं जहा) जैसे बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) बद्ध आहारक शरीर और मुक्त आहारक शरीर। (जहा एएसिं चेव ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा) सो ये दोनों प्रकार के आहारक शरीर इन असुरकुमार देवों में

પ્રમાણે અસુરકુમારો પણ નારકોની અપેક્ષાએ તેના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ આવે છે. પ્રજ્ઞાપના મહાદંડકમાં રત્નપ્રભા પૃથિવીના નારકોની જેટલી સંખ્યા કહેવામાં આવી છે, તેની અપેક્ષાએ પણ બધા ભવનપતિદેવો તેના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યા છે. આ રીતે સર્વનારકોની અપેક્ષા અસુરકુમાર તેના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ છે, આ વાત પોતાની મેળે જ સિદ્ધ થઈ જાય છે. (मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालियसरीरा) અસુરકુમારોના જે મુક્ત વૈક્રિય શરીરો છે, તે સામાન્યની અપેક્ષા એ ઔદારિક શરીરની જેમ અનંત છે. (असुरकुमाराण भंते ! केवइया आहारगसरीरा पण्णत्ता) હે ભદંત ! અસુરકુમારોના કેટલાં આહારક શરીરો કહેવામાં આવ્યા છે ? (गोयमा ! आहारगसरीरा दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ ! આહારક શરીરો બે પ્રકારનાં કહેવામાં આવ્યાં છે. (तंजहा) જેમ કે (बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) બદ્ધ આહારક શરીર અને મુક્ત આહારક શરીર (जहा एएसिं चेव ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा) આ બન્ને પ્રકારનાં આહારક શરીરો આ અસુરકુમાર દેવોમાં ઔદારિક શરીરની જેમ જાણવાં જોઈએ.

एतेषां वैक्रियशरीरवत् तथा भणितव्यानि। यथा असुरकुमाराणां तथा यावत् स्तनितकुमाराणां तावद् भणितव्यानि ॥ सू० २१२ ॥

टीका—'नेरइया णं भंते' इत्यादि—

नैरयिकाणां भदन्त! कियन्ति औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति—गौतम! औदारिकशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—बद्धानि च मुक्तानि च नैरयिकाणां वैक्रियशरीरत्वेन औदारिकबन्धाभावादौदारिकशरीराणि न सन्तीत्यत एवोक्तम् तत्र खलु यानि तानि बद्धानि तानि न सन्ति।

औदारिक शरीर के जैसा जानना चाहिये। अर्थात् जिस प्रकार बद्ध औदारिक शरीर असुरकुमारों में नहीं होते हैं, उसी प्रकार बद्ध आहारक शरीर भी असुरकुमारों में नहीं होते हैं। तथा मुक्त औदारिक जिस प्रकार असुरकुमारों के अनन्त होते हैं, उसी प्रकार से मुक्त आहारक शरीर भी इनके अनन्त होते हैं। (तेयगकम्मयसरीरा जहा एएसिं वेउव्वियसरीरा तहा भाणियव्वा) दोनों प्रकार के तैजस शरीर और कार्मण शरीर बद्धमुक्तवैक्रिय शरीर के जैसा असुरकुमारों के जानना चाहिये। (जहा असुरकुमाराणं तहा जाव थणियकुमाराणं ताव भाणियव्वं) असुरकुमारों के जैसे ये पांच शरीर कहे गये है, वैसे ही ये पांच शरीर स्तनितकुमारान्त तक के भवनपतियों के भी जानना चाहिये।

भावार्थ—इस सूत्रद्वारा सूत्रकार के 'नारकों और भवनपतियों में पांचो शरीरों का कौन २ प्रकार, कितने २ रूप में होता है? यह सब स्पष्ट

એટલે કે જેમ બદ્ધ ઔદારિક શરીરો અસુરકુમારોના હોતા નથી, તેમ જ બદ્ધ આહારક શરીરો પણ અસુરકુમારોમાં હોતાં નથી. તથા મુક્ત ઔદારિક જેમ અસુરકુમારોનાં અનંત હોય છે, તેમજ મુક્ત આહારક શરીરો પણ અનંત હોય છે (तेयगकम्मयसरीरा जहा एएसिं वेउव्वियसरीरा तहा भाणियव्वा) બન્ને તૈજસ શરીર અને કાર્મણશરીર બદ્ધ મુક્ત વૈક્રિય શરીરની જેમ અસુરકુમારોના પણ જાણવા જોઈએ (जहा असुरकुमाराणं तहा जाव थणियकुमाराणं ताव भाणियव्वं) અસુરકુમારોના જેમ આ બધા પાંચ શરીરો કહેવામાં આવ્યા છે તેમજ આ પાંચ શરીરો સ્તનિતકુમારાન્ત સુધીના ભવનપતિઓના પણ જાણવા જોઈએ.

ભાવાર્થ—આ સૂત્રવડે સૂત્રકારે નરકો અને ભવનપતિઓનાં પાંચેપાંચ શરીરોના ક્યા ક્યા પ્રકારો કેટલા રૂપોમાં હોય છે? આ બધું સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે નારક જીવોમાં ઔદારિકશરીર હોતું નથી કેમકે ત્યાં

नारकैर्मुक्तान्यौदारिकशरीराणि तिर्यगादिनानाभवेषु प्राक् संभवन्ति, तानि औधिकमुक्तौदारिकशरीरवद् वाच्यानि। तथा नैरयिकाणां वैक्रियशरीराण्यपि बद्धमुक्तभेदेन द्विविधानि बोध्यानि। तत्र बद्धानि वैक्रियशरीराणि असंख्येयानि, नारकजीवानामसंख्येयत्वात् प्रतिनारकजीवमेकैकवैक्रियशरीरसद्भावात्। एतानि शरीराणि कालतः उत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु यावन्तः समया भवन्ति तावत्संख्यकानि बोध्यानि। क्षेत्रतः—असंख्येयाः श्रेणयः प्रतरस्यासंख्येयभागे। प्रतरस्य असंख्येयभागे वर्तमाना या असंख्येयाः श्रेणयस्तासां ये प्रदेशास्तत्संख्यकानि भवन्ति एतानि शरीराणि क्षेत्रत इत्यर्थः। ननु प्रतरासंख्येयभागेऽसंख्येया योजनकोटयोऽपि भवन्ति, तत्किमेतावत्यपि क्षेत्रे या नभःश्रेणयो भवन्ति ता इह गृह्यन्ते? इति चेदाह—'तासि णं सेढीणं' इत्यादि- तासां श्रेणीनां=प्रतरासंख्येयभागवर्त्यसंख्येयश्रेणीनां विष्कम्भसूचिः=विस्तरश्रेणिरिह गृह्यन्ते, न तु प्रतरासंख्येयभागवर्त्यसंख्येययोजनकोटयात्मकक्षेत्रवर्तिनभःश्रेणिः। इयं विष्कम्भसूचिः कियत्प्रमाणा गृह्यते? इत्याह—'अंगुलपढमवग्गमूलं' इत्यादि। इयं विष्कम्भसूचिः द्वितीयवर्गमूलगुणितप्रथमवर्गमूलप्रमाणा बोध्या। अयं भावः—अंगुलप्रमाणे प्रतरक्षेत्रे या श्रेणिः=राशिस्तत्रासंख्येयानि वर्गमूलानि भवन्ति। तत्र प्रथमवर्गमूलं द्वितीयवर्गमूलेन प्रत्युत्पन्नं=गुणितम्। एवं च सति यावत्योऽत्र श्रेणयो लभ्यन्ते तावत्प्रमाणा विष्कम्भसूचिर्भवतीति। अत्रेदं बोध्यम्—वस्तुतोऽसंख्येयप्रदेशात्मके प्रतरक्षेत्रेऽसत्कल्पनया षट्पञ्चाशदधिकद्विशतश्रेणयो (२५६) भवन्ति। अत्र प्रथमवर्गमूलं षोडश १६ द्वितीयवर्गमूलं चत्वारः ४, चतुर्भिःषोडशगुणिता जाताश्चतुष्षष्टिः। असत्कल्पनया कल्पितैषा चतुष्षष्टिः श्रेणयो वस्तुतोऽसंख्येयाः श्रेणयो भवन्ति। एतावच्छ्रेण्यात्मिका विष्कम्भसूचिरिह गृह्यते इति। प्रकारान्तरेणाप्येनमर्थमाह—'अहव णं' इत्यादि—अथवा खलु अंगुलद्वितीयवर्गमूलघनप्रमाणमात्राः श्रेणयः। अयं भावः—अंगुलप्रमाणप्रतरक्षेत्रवर्तिनः श्रेणिराशेर्यद् द्वितीयवर्गमूलं चतुःसंख्याप्रमाणमसत्कल्पनयाभिहितं, तस्य यो घनः=चतुष्षष्टिरूपस्तत्प्रमाणमात्राः=तत्संख्यकाः श्रेणयोऽत्र बोध्याः। अत्र प्ररूपणैव भिद्यतेऽर्थस्तु स एव। एवं चासत्कल्पनया चतुष्षष्टिसंख्यकत्वेनोक्तानां वस्तुतोऽसंख्येयानां श्रेणीनां यः प्रदेशराशिस्तावत्संख्यकानि नैरयिकाणां बद्धवैक्रियशरीराणि भवन्ति। प्रत्येकशरीरत्वान्नैरयिका अप्येतावत्संख्यका भवन्ति। पूर्वं तु नारकाः सामान्येनैवासंख्येया उक्ताः, अत्र तु तेषां शरीरविचारः प्रस्तूयते, अतस्तेषां शरीरमपि असंख्येयकं प्रतिनियतस्वरूपं सिध्यति' एवमन्यत्रापि सर्वे प्रत्येकशरीरिणः स्वस्वबद्धशरीरसमसंख्यका बोध्या इति। नैरयिकाणां मुक्तवैक्रियशरीराणि तु मुक्तौदा-

रिकशरीरवदनन्तसंख्यकानि बोध्यानि। तथा-नैरयिकाणामाहारकशरीराणां बद्ध-मुक्तेति भेदद्वये बद्धाहारकशरीराणि सन्ति बद्धान्याहारकशरीराणि चतुर्दशपूर्व-धारिणामेव भवन्ति, नारकेषु चतुर्दशपूर्वधारित्वाभावादाहारकशरीराभावो भवति। एषां मुक्ताहारकशरीराणि मुक्तौदारिकशरीरवद् बोध्यानि। मनुष्यभवे यैश्चतुर्दशपूर्वविद्भिराहारकशरीराणि धृतानि, ते पुनः संयमाच्च्युत्वा मृताः सन्तो नारकेषु समुत्पन्नाः। तैर्मुक्तानि आहारकशरीराणि मुक्तौदारिकशरीरवदनन्त-संख्यकानीति भावः। एवं बद्धानि मुक्तानि च तैजसकार्मणशरीराणि एतद्वैक्रिय-शरीरवद् बोध्यानि। इत्थं नारकाणां पञ्चापि शरीराण्युक्त्वा सम्प्रत्यसुरकुमाराणां तानि शरीराणि वक्तुमुपक्रमते-'असुरकुमाराणं भंते' इत्यादिना-असुरकुमाराणां भदन्त! कियन्ति औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि? गौतम! यथा नैरयिकाणामौ-

किया है। नारक जीवों में औदारिक शरीर नहीं होता है। क्यों कि वहां वर्तमान में भुज्यमान वैक्रिय शरीर है। वर्तमान में जिस शरीर को धारण किये हुए हैं, वह बद्ध शरीर कहा गया है। मुक्त की अपेक्षा नारकों में औदारिकशरीर माना गया है। जिस शरीर को जीव पहिले धारण कर चुका है, उस शरीर का नाम मुक्त माना गया है। ऐसे शरीर नारकों में अनन्त हो सकते हैं। नारकों के वैक्रिय शरीर होता है। इसीलिये असंख्यात नारको के ये बद्ध वैक्रिय शरीर भी असंख्यात हैं और मुक्त वैक्रियशरीर कि 'जिन्हें' वे जीव धारण करके छोड चुके हैं, नारक जीवों में अनन्त हो सकते हैं। आहारक शरीर बद्धरूप से नारको में नहीं होता है-तो सिर्फ चतुर्दशपूर्वधारी मुनि के ही होता है। रहा अब आहारकका मुक्त

વર્તમાનમાં ભુજ્યમાન વૈક્રિય શરીર છે. અત્યારે જીવે જે શરીર ધારણ કર્યું છે તે બદ્ધ શરીર કહેવામાં આવે છે. મુક્તની અપેક્ષા નારકોમાં ઔદારિક શરીર માનવામાં આવે છે, જે શરીરને જીવે પહેલા ધારણ કર્યું છે, તે શરીરનું નામ મુક્ત માનવામાં આવ્યું છે એવાં શરીરો નારકોમાં અનંત થઈ શકે છે તે 'નારકોને વૈક્રિય શરીર હોય છે. એટલા માટે અસંખ્યાત નારકોના આ બદ્ધ વૈક્રિય શરીરો અસંખ્યાત છે અને મુક્ત વૈક્રિય શરીરો પણ 'જેમને તે જીવોએ ધારણ કરીને છોડી દીધા છે, નારક જીવોમાં અનંત થઈ શકે છે. આહારક શરીર બદ્ધ રૂપથી નારકોમા હોતુ નથી. આ તો ફક્ત ચતુર્દશ પૂર્વધારી મુનિને જ હોય છે. હવે જે આહારકનો મુક્ત પ્રકાર બાકી રહે છે તે મુક્ત પ્રકાર રૂપ આહારક શરીરો અહીં પણ અનંત

दारिकशरीराणि सन्ति, तथैवासामपि वक्तव्यानि। नारकौदारिकशरीरवदसुरकुमाराणामप्यौदारिकशरीराणि बोध्यानीति भावः। तथा—असुरकुमाराणां वैक्रियशरीराणि बद्धमुक्तविशेषद्वयविशिष्टानि सन्ति। तत्र यानि बद्धानि शरीराणि तान्यसंख्येयानि। कालतोऽसंख्येयास्वुत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु यावन्तः समया भवन्ति तावत्संख्यकानि बोध्यानि। क्षेत्रतः प्रतराऽसंख्येयभागवर्त्यसंख्येयश्रेणिप्रदेशप्रमाणानि बोध्यानि। अत्र—तासां श्रेणीनां=प्रतरासंख्येयभागवर्त्यसंख्येयश्रेणीनां विष्कम्भसूचिः—विस्तारश्रेणिर्गृह्यते, न तु प्रतरासंख्येयभागवर्त्यसंख्येयोजनकोटयात्मकक्षेत्रवर्तिनभःश्रेणिः। इयं विष्कम्भसूचिः अङ्गुलप्रथमवर्गमूलस्य असंख्येयभागे भवति। अयं भावः—प्रतरस्याङ्गुलप्रमाणे क्षेत्रे यावत्यः श्रेणयो भवन्ति, तासां यत्प्रथमवर्गमूलं तस्याऽसंख्येयभागे याः श्रेणयो भवन्ति तत्परिमिताऽत्र विष्कम्भसूचिर्बोध्या। इयं विष्कम्भसूचिर्नारकोक्तविष्कम्भसूचेरसंख्यातमभागवर्त्तिनी भवति। इत्थं च असुरकुमारा अपि नारकापेक्षयाऽसंख्येयभागवर्त्तिनो भवन्ति। प्रज्ञापना महादण्डके रत्नप्रभानारकापेक्षया समस्ता अपि भवनपतयोऽसंख्याततमभागवर्त्तिन उक्ताः। इत्थं च सकलनारकापेक्षयाऽसुरकुमाराणामसंख्येयभागवर्त्तित्वं सुतरां सिध्यतीति। तथा—एषां द्विविधान्यप्याहारकशरीराणि एतदौदारिकशरीरवद् बोध्यानि। तथा—एतेषां तैजसकार्मकशरीराणि एतद्वैक्रियशरीरवद् बोध्यानि। असुरकुमाराणां यथा शरीरपञ्चकमुक्तं तथैव स्तनितकुमारान्तानामपि भवनपतीनां शरीरपञ्चकं बोध्यमिति ॥ सू० २१३ ॥

प्रकार सो ये मुक्तप्रकार रूप आहारक शरीर यहां भी अनन्त तक हो सकते हैं। बद्ध और मुक्त तैजस और कार्मण शरीर बद्ध वैक्रिय शरीर के जैसा असंख्यात और अनन्त होते हैं। असुरकुमारों के जैसा ही शेष भवनपतियों में पांच शरीर कहे गये हैं। असुरकुमारों में बद्ध औदारिक शरीर तो होते नहीं हैं परन्तु मुक्त शरीर अनन्त होते हैं। वैक्रियशरीर बद्धरूप से असंख्यात होते हैं और मुक्त वैक्रिय शरीर अनन्त होते हैं। आहारकशरीर का बद्ध प्रकार यहां नहीं

સુધી થઇ શકે છે. બદ્ધ અને મુકત તૈજસ અને કાર્મણ શરીર બદ્ધ મુકત વૈક્રિયશરીરની જેમ અસંખ્યાત અને અનંત હોય છે, અસુરકુમારોની જેમ જ શેષ ભવનપતિઓમાં પાંચ શરીરો કહેવામાં આવ્યાં છે. અસુરકુમારોમાં બદ્ધ ઔદારિક શરીરો તો હોતા જ નથી પરન્તુ મુકત શરીરો અનંત હોય છે. વૈક્રિય શરીરો બદ્ધ રૂપથી અસંખ્યાત હોય છે અને મુકત વૈક્રિય શરીર અનંત હોય છે, આહારક શરીરનો બદ્ધ પ્રકાર

अथ पृथिवीकायिकादीनामौदारिकादिशरीराणि प्ररूपयितुमाह-

मूलम्-पुढविकाइयाणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! ओरालियसरीरा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा-बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। एवं जहा ओहिया ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा। पुढविकाइयाणं भंते! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! वेउव्वियसरीरा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा-बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं नत्थि। मुक्केल्लया जहा ओहियाणं ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा। आहारगसरीरा वि एवं चेव भाणियव्वा। तेयगकम्मयसरीरा जहा एएसिं चेव ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा। जहा पुढविकाइयाणं तहा आउकाइयाणं तेउकाइयाणं य सव्वसरीरा भाणियव्वा। वाउकाइयाणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! ओरालियसरीरा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा-बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। जहा पुढविकाइयाणं ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा। वाउकाइयाणं भंते! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! वेउव्वियसरीरा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा-बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य, तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं असंखिज्जा समए समए अवहीरमाणा अवहीरमाणा खेत्तपलिओवमस्स असंखिज्जइभागमेत्तेणं कालेणं अवहीरंति नो चेव णं अवहिया सिया। मुक्केल्लया वेउव्वियसरीरा आहारगसरीरा य जहा पुढविकाइयाणं

होता है मुक्तप्रकार अनन्तरूप में होता है। बद्ध और मुक्त तैजस कार्मण असंख्यात और अनन्त होते हैं॥ सू० २१३॥

थतो नथी मुक्त प्रकार अनंत रूपमां होय छे बद्ध अने मुक्त तैजस कार्मण शरीर असंख्यात अने अनंत होय छे॥ सू० २१३॥

तहा भाणियव्वा। तेयगकम्मयसरीरा जहा पुढविकाइयाणं तहा भाणियव्वा। वणस्सइकाइयाणं ओरालियवेउव्वियआहारगसरीरा जहा पुढविकाइयाणं तहा भाणियव्वा। वणस्सइकाइयाणं भंते! केवइया तेयगसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! तेयगसरीरा दुविहा पण्णत्ता, जहा ओहिया तेयगकम्मयसरीरा तहा वणस्सइकाइयाणवि तेयगकम्मयसरीरा भाणियव्वा ॥२१४॥

छाया—पृथिवीकायिकानां भदन्त! कियन्ति औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि? गौतम! औदारिकशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-बद्धानि च मुक्तानि च। एवं यथा औघिकानि औदारिकशरीराणि तथा भणितव्यानि। पृथिवीकायिकानां

अब सूत्रकार पृथिवीकायिक आदि जीवों में औदारिक आदि शरीरों की प्ररूपणा करने के निमित्त 'पुढविकाइयाणं' इत्यादि सूत्र कहते हैं-'पुढविकाइयाणं भंते! इत्यादि।

शब्दार्थ-(पुढविकाइयाणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता?) हे भदन्त! पृथिवीकायिक जीवों के औदारिक शरीर कितने कहे गये हैं? (गोयमा! ओरालियसरीरा दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम! औदारिक शरीर दो प्रकार के कहे गये हैं-(तं जहा) जैसे (बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) एक बद्ध औदारिक शरीर और दूसरे मुक्त औदारिक शरीर (एवं जहा-ओहिया ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा) यहां बद्ध औदारिक शरीर असंख्यात होते हैं-पर यह असंख्यातरूप प्रमाणता लघुतर असं-

---

હવે સૂત્રકાર પૃથિવીકાયિક વગેરે જીવોના ઔદારિક વગેરે શરીરોની પ્રરૂપણા કરવા માટે 'पुढविकाइयाणं' વગેરે સૂત્ર કહે છે,

'पुढविकाइयाणं भंते! ઇત્યાદિ।

શબ્દાર્થ—(पुढविकाइयाणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता?) હે ભદન્ત! પૃથિવીકાયિક જીવોના ઔદારિક શરીરો કેટલાં કહેવામાં આવ્યાં છે? (गोयमा! ओरालियसरीरा दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ! ઔદારિક શરીરો બે પ્રકારના કહેવામાં આવ્યાં છે (तं जहा) જેમ કે (बद्धेल्लयाय मुक्केल्लया य) એક બદ્ધ ઔદારિક શરીર અને બીજાં મુક્ત ઔદારિક શરીર (एवं जहा ओहिया ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा) અહીં સંખ્યાત રૂપ પ્રમાણતા

भदन्त ! कियन्ति वैक्रियशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! वैक्रियशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–बद्धानि च मुक्तानि च। तत्र खलु यानि तानि बद्धानि तानि खलु न सन्ति। मुक्तानि यथा औधिकानि खलु औदारिकशरीराणि तथा भणितव्यानि। आहारकशरीराण्यपि एवमेव भणितव्यानि। तैजसकार्मकशरीराणि यथा एतेषामेव औदारिकशरीराणि तथा भणितव्यानि। यथा पृथिवी-

ख्यातरूप से कही गई जाननी चाहिये। तथा मुक्त औदारिक शरीर अनन्त होते हैं। 'पुढविकाइयाणं भंते ! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता?) हे भदन्त ! पृथिवीकायिक जीवों के वैक्रिय शरीर कितने कहे गये हैं ? (गोयमा !) हे गौतम ! (वेउव्वियसरीरा दुविहा पण्णत्ता) वैक्रियशरीर दो प्रकार के कहे हुए हैं (तं जहा) जैसे (बद्धेल्लगा य मुक्केल्लया य) एक बद्ध वैक्रियशरीर और दूसरे मुक्त वैक्रियशरीर–(तत्थ णं जे बद्धेल्लया ते णं णत्थि) सो जो बद्धवैक्रिय शरीर हैं, वे तो पृथिवीकायिक जीवों में होते ही नहीं हैं। (मुक्केल्लया जहा ओहिया णं ओरालिय सरीरा तहा भाणियव्वा) मुक्त जो वैक्रिय शरीर हैं, वे सामान्य मुक्त औदारिक शरीर के जैसा यहां अनन्त होते हैं। (अहारगसरीरा वि एवं चेव भाणियव्वा) अर्थात् बद्ध अहारक शरीर तो पृथिवीकायिक जीवों के होते नहीं। मुक्त आहारक शरीर मनुष्यभवों की अपेक्षा यहां अनन्त हो सकते हैं। (तेयगकम्मयसरीरा जहा एएसिं चेव ओरालिय-

લઘુતર અસંખ્યાત રૂપથી કહેવામાં આવેલી જાણવી જોઈએ તેમજ મુક્ત ઔદારિક શરીરો અનંત હોય છે. (पुढविक्काइयाण भंते ! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता ?) હે ભદંત ! પૃથિવીકાયિક જીવોનાં વૈક્રિયશરીરો કેટલા કહેવામાં આવ્યાં છે ? (गोयमा) હે ગૌતમ ! (वेउव्वियसरीरा दुविहा पण्णत्ता) વક્રિય શરીરો બે પ્રકારનાં કહેવામાં આવ્યાં છે (तंजहा) જેમ કે (बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) એક બદ્ધ વૈક્રિયશરીર અને બીજું મુક્ત વૈક્રિય શરીર (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया तेणं णत्थि) હવે જે બદ્ધ વૈક્રિય શરીર છે તે તો પૃથિવીકાયિક જીવોમાં હોતાં નથી. (मुक्केल्लया जहा ओहिया णं ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा) મુક્ત જે વૈક્રિયશરીરો છે, સામાન્ય મુક્તઔદારિક શરીરની જેમ અહીં અનંત હોય છે (आहारगसरीरा वि एवं चेव भाणियव्वा) આહારક શરીર પણ આ પ્રમાણે જ જાણવા જોઈએ. એટલે કે બદ્ધઆહારકશરીરો તો પૃથિવીકાયિક જીવોને હોતાં નથી. મુક્ત આહારક શરીરો મનુષ્યભવોની અપેક્ષાએ અહીં અનંત મળી શકે છે, (तेयगकम्मयसरीरा जहा एएसिं चेव ओरा-

कायिकानां तथाऽप्कायिकानां तैजसकायिकानां च सर्वशरीराणि भणितव्यानि। वायुकायिकानां भदन्त! कियन्ति औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि? गौतम! औदारिकशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-बद्धानि च मुक्तानि च। यथा-पृथिवीकायिकानाम् औदारिकशरीराणि तथा भणितव्यानि। वायुकायिकानां

सरीरा तहा भाणियव्वा) तैजस कार्मण शरीर जैसे इनके औदारिक शरीर होते हैं, उसी प्रकार से जानना चाहिये। अर्थात् बद्ध तैजस एवं कार्मण, बद्ध-औदारिक शरीर के जैसा यहां असंख्यात होते हैं और मुक्त तैजस कार्मण मुक्त औदारिक शरीर के जैसा यहां अनन्त होते हैं। (जहा पुढविकाइयाणं तहा आउकाइयाणं तेउकाइयाण य सव्वसरीरा भाणियव्वा) जिस प्रकार से पृथिवीकायिक जीवों के ये पांच शरीर कहे गये हैं उसी विधि के अनुसार अप्कायिक जीवों और तैजसकायिक जीवों में भी इन पांच शरीरों को जानना चाहिये। (वाउकाइयाणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता?) हे भदन्त! वायुकायिक जीवों के कितने औदारिक शरीर कहे गये हैं? (गोयमा! ओरालियसरीरा दुविहा पण्णत्ता) हे गौतम! औदारिक शरीर दो प्रकार के कहे गये हैं-(तं जहा) जैसे (बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) एक बद्ध औदारिकशरीर और दूसरे मुक्त औदारिक शरीर। सो इन वायुकायिक जीवों में (जहा पुढविकाइयाणं ओरालियसरीरा पण्णत्ता तहा भाणियव्वा) पृथिवीकायिक जीवों के जैसा औदारिक

लियसरीरा तहा भाणियव्वा) તૈજસ કાર્મણ શરીરો જેમ એમને ઔદારિક શરીરો હોય છે. તેમજ જાણવું જોઈએ. એટલે કે બદ્ધ તૈજસ અને કાર્મણ, બદ્ધ ઔદારિક શરીરની જેમ અહીં અસંખ્યાત હોય છે અને મુક્ત તૈજસ કાર્મણ મુક્ત ઔદારિક શરીરની જેમ અહીં અનંત હોય છે. (जहा पुढविकाइयाणं तहा आउकाइयाणं तेउकाइयाण य सरीरा भाणियव्वा) જેમ પૃથિવીકાયિક જીવોના આ પાંચ શરીરો કહેવામાં આવ્યાં છે તેમજ અપ્કાયિક જીવો અને તેજસ્કાયિક જીવોમાં પણ આ પાંચ શરીરોને જાણવાં જોઈએ. (वाउकाइयाण भंते! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता?) હે ભદંત! વાયુકાયિક જીવોના કેટલા ઔદારિક શરીરો કહેવામાં આવ્યાં છે? (गोयमा! ओरालिय सरीरा दुविहा पण्णत्ता) હે ગૌતમ! ઔદારિક શરીરો બે પ્રકારનાં કહેવામાં આવ્યાં છે. (तजहा) જેમ કે (बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) એક બદ્ધ ઔદારિક શરીર અને બીજું મુક્ત ઔદારિક શરીર તો આ વાયુકાયિક જીવોમાં

भदन्त ! कियन्ति वैक्रियशरीराणि प्रज्ञप्तानि ? गौतम ! वैक्रियशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-बद्धानि च मुक्तानि च। तत्र खलु यानि तानि बद्धानि तानि खलु असंख्येयानि समये समये अपह्रियमाणानि अपह्रियमाणानि क्षेत्रपल्योपमस्य असंख्येयभागमात्रेण कालेन अपह्रियन्ते नो चैव खलु अपहृतानि स्युः। मुक्तानि

शरीर कहे गये हैं-अर्थात् पृथिवीकायिक जीवों में बद्ध औदारिक शरीर असंख्यात और मुक्त औदारिक शरीर अनन्त होते हैं उसी प्रकार ये बद्ध मुक्त औदारिक शरीर वायुकायिक जीवों में भी इतने ही होते हैं (वाउकाइयाणं भंते ! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता) हे भदन्त ! वायुकायिक जीवों में वैक्रिय शरीर कितने होते हैं ? (गोयमा !) हे गौतम ! (वेउव्वियसरीरा दुविहा पण्णत्ता) वैक्रिय शरीर दो प्रकार के कहे गये हैं-(तं जहा) वे ये हैं (बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) एक बद्ध वैक्रियशरीर और दूसरे मुक्त वैक्रिय शरीर (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया तेणं असंखिज्जा) सो इनमें जो वे बद्धवैक्रिय शरीर हैं वे असंख्यात होते हैं। (समए समए अवहीरमाणा अवहीरमाणा खेत्तपलिओवमस्स असंखिज्जइभागमेत्तेणं कालेणं अवहीरंति, नो चेव णं अवहिया सिया) असंख्यातपना इनमें इस प्रकार से हैं कि-'यदि ये शरीर एक समय में निकाले जावें तो क्षेत्र पल्योपम के असंख्यातवें भाग में जितने आकाश के प्रदेश होते हैं उतने प्रमाण समयों में ये निकाले जा

(जहा पुढविकाइयाण ओरालियसरीरा पण्णत्ता तहा भाणियव्वा) પૃથિવીકાયિક જીવોની જેમ ઔદારિક શરીરો કહેવામાં આવ્યાં છે. એટલે કે પૃથિવીકાયિક જીવોમા બદ્ધ ઔદારિક શરીરો અસખ્યાત અને મુકત ઔદારિક શરીરો અનંત હોય છે, તેમજ આ બદ્ધ મુકત ઔદારિક શરીરો વાયુકાયિક જીવોમાં પણ આટલાં જ હોય છે. (वाउकाइयाण भंते! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता) હે ભદંત! વાયુકાયિક જીવોમા વૈક્રિયશરીર કેટલા હોય છે ? (गोयमा! હે ગૌતમ! (वेउव्वियसरीरा दुविहा पण्णत्ता) વૈક્રિયશરીરો બે પ્રકારનાં કહેવામા આવ્યાં છે. (तंजहा) તે આ પ્રમાણે છે (बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) એક બદ્ધ વૈક્રિયશરીર અને બીજું મુકત વૈક્રિય શરીર (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया तेणं असंखिज्जा) તો આમાં જે બદ્ધ વૈક્રિય શરીરો છે તે અસખ્યાત હોય છે. (समए समए अवहीरमाणा अवहीरमाणा खेत्तपलिओवमस्स असंखिज्जइभागमेत्तेणं कालेणं अवहीरंति, नो चेव णं अवहिया सिया) અસંખ્યાતપણું આમાં આ પ્રમાણે છે કે જો આ શરીરો એક એક સમયમાં બહાર કાઢવામાં આવે તો ક્ષેત્ર પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા જેટલા આકાશના પ્રદેશો હોય છે, તેટલા

सकते हैं। तात्पर्य कहने का यह है कि–'क्षेत्र पल्योपम के असंख्यातवें भाग में रहे हुए आकाश के जितने प्रदेश होते हैं, उतने ये बद्ध वैक्रियशरीर वायुकायिक जीवों के होते हैं। यह जो इनकी इस प्रकार से प्ररूपणा की गई है, वह केवल दूसरों को समझाने के लिये ही की गई है–वास्तव में अभी तक कभी भी किसीने भी इस प्रकार से इन्हें निकाला नहीं हैं ।

शंका––'असंख्यातलोकाकाशों के जितने प्रदेश होते हैं, उतने समस्त भी वायुकायिक जीव हैं। ऐसा कहा गया है, तो फिर क्या कारण है, जो आप उन में से वैक्रियशरीरधारी वायुकायिक जीवों को इतने कम कह रहे हो ?

उत्तर––वायुकायिक जीव चार प्रकार के कहे गये हैं–एक सूक्ष्म अपर्याप्तवायुकायिक दूसरे सूक्ष्म पर्याप्तवायुकायिक, तीसरे बादर अपर्याप्तवायुकायिक और चौथे बादर पर्याप्तवायुकायिक। इनमें आदि के जो सूक्ष्म अपर्याप्त, सूक्ष्मपर्याप्त और बादर अपर्याप्त में तीन वायुकायिक जीव हैं, वे 'असंख्यातलोकाकाशों के जितने प्रदेश होते है उतने कहे गये हैं। इन को वैक्रियलब्धि नहीं होती है। इसलिये ये वैक्रियलब्धि से

પ્રમાણુ સમયોમાં આ બહાર કાઢી શકાય છે. તાત્પર્ય કહેવાનું આ પ્રમાણે છે કે 'ક્ષેત્ર પલ્યોપમના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં આવેલા આકાશના જેટલા પ્રદેશો હોય છે, તેટલા આ બદ્ધવૈક્રિય શરીર વાયુકાયિક જીવોના હોય છે. એમની જે આ પ્રમાણે પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે. તે કેવળ બીજાને સમજાવવા માટે જ કહેવામાં આવી છે. ખરીરીતે હજુ સુધી કોઈપણ દિવસે કોઈએ આ પ્રમાણે એમને બહાર કાઢયાં નથી.

શંકા––'અસંખ્યાત લોકાકાશોના જેટલા પ્રદેશો હોય છે, તેટલા વાયુકાયિક જીવો છે. આમ કહેવામાં આવ્યું છે, તો પછી શા કારણથી આપ તેમાંથી વૈક્રિયશરીરધારી વાયુકાયિક જીવોને આટલા ઓછા બતાવી રહ્યા છો ?

ઉત્તર––વાયુકાયિક જીવો ચાર પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે એક સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત વાયુકાયિક, બીજા સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત વાયુકાયિક, ત્રીજા બાદર અપર્યાપ્ત વાયુકાયિક અને ચોથા બાદર પર્યાપ્ત વાયુકાયિક આમાં પ્રથમ જે સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્ત, સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત અને બાદર અપર્યાપ્તમાં ત્રણ વાયુકાયિક જીવો છે, તે 'અસંખ્યાત લોકાકાશોના જેટલા પ્રદેશો હોય છે, તેટલા કહેવામાં આવ્યા છે. આ બધામાં

रहित होते हैं। अब रहे बादर पर्याप्तवायुकायिक जीव सो वे सभी प्रकार के असंख्यातवें भाग में रहे हुए आकाश के जितने प्रदेश होते हैं उतने होते हैं। सो ये सब वैक्रियलब्धि सम्पन्न नहीं होते हैं, किन्तु इनमें भी जो इनके असंख्यातवें भागवर्ती जीव है, वे ही वैक्रियलब्धि संपन्न होते हैं। इनसे अतिरिक्त नहीं। वैक्रियलब्धि संपन्न जो जीव है उनमें भी सब बद्धवैक्रियशरीर से युक्त नहीं होते हैं किन्तु इनमें भी असंख्येय भागवर्ती जीव ही बद्धवैक्रिय शरीर धारी होते हैं-इनसे अधिक नहीं। इसलिये वायुकायिक जीवों में जो यह बद्ध-वैक्रियशरीर धारी जीवों की संख्या कही गई है वह ठीक है। इस से अधिक वायुकायिक जीवों में बद्धवैक्रिय शरीरधारी जीव नहीं हो सकते हैं।

शंका-'वान्ति इति वायवः' इस व्युत्पत्ति के अनुसार तो सभी वायुकायिक जीवों को बद्ध वैक्रिय शरीरधारी होना चाहिये? नहीं तो वैक्रिय के विना इनमें चेष्टा का अभाव ही प्रसक्त होगा?

उत्तर--समस्त भी लोक में जहां कहीं शुषिर-छेद हैं वहां सर्वत्र चल हवाएँ नियम से हैं ही-यदि ये सब भी हवाएँ वैक्रिय-

---

वैक्रियलब्धि होती नथी એટલા માટે આ બધા વૈક્રિય-લબ્ધિ રહિત હોય છે. હવે બાકી રહ્યા બાદરપર્યાપ્ત વાયુકાયિક જીવો તો તેઓ સર્વે પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં આવેલા આકાશના જેટલા પ્રદેશો હોય છે, તેટલા હોય છે. તો આ સર્વે વૈક્રિયલબ્ધિ સમ્પન્ન હોતા નથી, પરંતુ એમનામાં પણ જે એમના અસંખ્યાતમા ભાગવર્તી જીવો છે, તેઓ જ વૈક્રિયલબ્ધિ સંપન્ન હોય છે. એમના સિવાય નહિ વૈક્રિયલબ્ધિ સંપન્ન જે જીવો છે, તેઓમાં પણ બધા બદ્ધ વૈક્રિય શરીર હોતા નથી. પરંતુ આમાં પણ અસંખ્યેય ભાગવર્તી જીવ જ બદ્ધ વૈક્રિયશરીરધારી હોય છે, આના કરતાં વધારે નહિ એટલા માટે જ વાયુકાયિક જીવોમાં જે આ વૈક્રિયશરીરધારી જીવોની સંખ્યા કહેવામાં આવી છે, તે બરાબર છે, એના કરતાં વધારે વાયુકાયિક જીવોમાં બદ્ધ વૈક્રિયશરીરધારી જીવોની સંભાવના નથી.

શંકા -'वान्ति इति वायवः' આ વ્યુત્પત્તિ મુજબ તે બધા વાયુકાયિક જીવોને બદ્ધ વૈક્રિયશરીરધારી હોવું જોઈએ? નહિ તો તેમનામાં વૈક્રિયના અભાવે ચેષ્ટાનો અભાવ જ પ્રસક્ત થશે?

ઉત્તર-બધા લોકોમાં જ્યાં-જ્યાં શુષિર-છિદ્ર-છે, ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર ચલ પવનો નિયમ મુજબ જ છે. જો આ બધા પવનો વૈક્રિયશરીરયુક્ત હોય તો

शरीरवाली हो तो बद्धवैक्रियशरीर प्रचुर-बहुत अधिक हो जावेगे-इसस्थिति में बद्धवैक्रियशरीरों का यह प्रमाण तो रहेगा नहीं। इसलिये यह मानना चाहिये कि जो हवाएँ वैक्रियशरीरधारी नहीं होती हैं वे भी चलती हैं। उक्तं च करके जो यहां सन्दर्भ उपस्थित किया गया है उससे वायुकायिक जीवों की गति में तीन प्रकार दिखलाये गये हैं-इन प्रकारों में एक स्वाभाविक गमनरूप प्रकार भी दिखलाया गया है। इस स्वाभाविक गमनरूप प्रकार का निर्देशक 'वायुयाए अहारियं रीयइ' यह पाठ है। अतः ऐसा कहना कि 'वैक्रियशरीर धारी ही वायुएँ चलती हैं "नियामक नहीं हो सकता है। इस, लिये मूलोक्त-मूलपाठ प्रतिपादित-प्रकार से बद्धवैक्रियशरीर वायुकायिक जीवों में क्षेत्रपल्योपम के असंख्येय भागवर्ती नभःप्रदेश प्रमाण हैं ऐसा ही कथन निर्बाध है (मुक्केल्लया वेउव्वियसरीरा आहारगसरीरा य जहा पुढविकाइयाणं तहा भाणियव्वा) वायुकायिक जीवों के मुक्त वैक्रियशरीर तथा बद्ध एवं मुक्त आहारकशरीर पृथ्वीकायिकजीवों के मुक्तवैक्रियशरीर के जैसा तथा उनके बद्ध एवं मुक्त आहारक शरीर के जैसा ही जानना चाहिये। पृथिवीकायिक जीवों में मुक्त वैक्रियशरीर अनंत कहे गये हैं तथा बद्ध

બદ્ધ વૈક્રિયશરીરો પ્રચુર માત્રામાં થઈ જશે આ સ્થિતિમાં બદ્ધવૈક્રિય શરીરોનું આ પ્રમાણ તો રહેશે જ નહિ. એટલા માટે આ માની લેવું જોઈએ કે જે પવનો વૈક્રિયશરીરધારી હોતા નથી તેઓપણ વહેતા રહે છે 'ઉકતંચ' કહીને જે અત્રે સંદર્ભ ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો છે, તેથી વાયુકાયિક જીવોની ગતિમાં પણ ત્રણ પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે. આ પ્રકારોમાં એક સ્વાભાવિક ગમનરૂપ પ્રકાર પણ બતાવવામાં આવ્યો છે. આ સ્વાભાવિક ગમનરૂપ પ્રકારનો નિર્દેશક 'वायुयाए अहारियं रीयइ' આ પાઠ છે. એથી આમ કહેવું કે—વૈક્રિય શરીરધારી જ પવનો વહે છે' એ કથન નિયામક થઇ શકે નહિ. એટલા માટે મૂલોકત-મૂલપાઠ પ્રતિપાદિત-પ્રકારથી બદ્ધ વૈક્રિયશરીરો વાયુકાયિક જીવોમાં ક્ષેત્રપલ્યોપમના અસંખ્યેય ભાગવર્તિ નભઃપ્રદેશ પ્રમાણ છે, આવું કથન નિર્બાધ છે. (मुक्केल्लया वेउव्वियसरीरा आहारगसरीरा य जहा पुढविकाइयाणं तहा भाणियव्वा) વાયુકાયિક જીવોના મુકત વૈક્રિયશરીર તેમજ બદ્ધ અને મુકત આહારકશરીર પૃથિવીકાયિક જીવોના મુકત વૈક્રિયશરીરની જેમ તથા તેમના બદ્ધ અને મુકત આહારક શરીરની જેમ જાણવાં જોઇએ. પૃથિવીકાયિક જીવોમાં મુકત વૈક્રિય શરીરો અનંત કહેવામાં આવ્યાં છે તેમજ બદ્ધ

वैक्रियशरीराणि आहारकशरीराणि च यथा पृथिवीकायिकानां तथा भणितव्यानि। तैजसकार्मकशरीराणि यथा पृथिवीकायिकानां तथा भणितव्यानि। वनस्पतिकायिकानाम् औदारिकवैक्रियाऽऽहारकशरीराणि यथा पृथिवीकायिकानां तथा भणितव्यानि। वनस्पतिकायिकानां भदन्त! कियन्ति तैजसशरीराणि प्रज्ञप्तानि?

आहारक शरीर यहां होते नहीं हैं और मुक्त आहारक शरीर अनंत कहे गये हैं सो इसी प्रकार से वायुकायिक जीवों में भी मुक्त वैक्रिय शरीरों की तथा मुक्त आहारक शरीरों की संख्या जाननी चाहिये। (तेयगकम्मयसरीरा जहा पुढविकाइयाणं तहा भाणियव्वा) वायुकायिक जीवों में बद्ध मुक्त तैजस और कार्मण इन दो शरीरों की संख्या का प्रमाण पृथिवीकायिक जीवों में कहे गये इन शरीरों की संख्या के समान जानना चाहिये। पृथिवीकायिक जीवों में बद्ध मुक्त तैजस और कार्मण शरीरों का प्रमाण क्रमशः असंख्यात और अनंत कहा है, वैसा ही प्रमाण यहां वायुकायिक जीवों के इन दोनों प्रकार के शरीरों के विषय में भी जानना चाहिये। (वणस्सइकाइयाणं ओरालियवेउव्वियआहारगसरीरा जहा पुढविकाइयाणं तहा भाणियव्वा) वनस्पतिकायिक जीवों के औदारिक, वैक्रिय, एवं आहारक शरीरों को पृथिवीकायिक जीवों के इन शरीरों के समान समझना चाहिये। (वणस्सइकाइयाणं भंते! केवइया तेयगकम्मयसरीरा पण्णत्ता-गोयमा!

આહારક શરીરો અહીં હોતા નથી અને મુકત આહારક શરીરો કહેવામાં આવ્યા છે, તો આ પ્રમાણે વાયુકાયિક જીવોમાં પણ મુકત વૈક્રિયશરીરોની જેમ આહારક શરીરોની સંખ્યા જાણવી જોઈએ. (तेयगकम्मयसरीरा जहा पुढविकाइयाणं तहा भाणियव्वा) વાયુકાયિક જીવોમાં બદ્ધ, મુકત તૈજસ અને કાર્મણ આ બે શરીરોની સંખ્યાનું પ્રમાણ પૃથિવીકાયિક જીવોમાં કહેવામાં આવેલાં આ શરીરોની સંખ્યાની બરાબર જાણવું જોઈએ પૃથિવીકાયિક જીવોમાં બદ્ધ, મુકત, તૈજસ અને કાર્મણ શરીરોનું પ્રમાણ ક્રમશઃ અસંખ્યાત અને અનંત કહેવામાં આવ્યું છે. તેવું જ પ્રમાણ અહીં વાયુકાયિક જીવોના આ બન્ને પ્રકારના શરીરોના વિષે પણ જાણવું જોઈએ. (वणस्सइकाइयाणं ओरालियवेउव्वियआहारगसरीरा जहा पुढविकाइयाणं तहा भाणियव्वा) વનસ્પતિકાયિક જીવોના ઔદારિક વૈક્રિય અને આહારક શરીરોને પૃથિવીકાયિક જીવોના આ શરીરોની સદૃશ સમજવા જોઈએ (वणस्सइकाइयाणं भंते! केवइया तेयगकम्मयसरीरा पण्णत्ता गोयमा! तेयगसरीरा दुविहा पण्णत्ता-जहा ओहिया

गौतम! तैजसशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, यथा औधिकानि तैजसकार्मणशरीराणि तथा वनस्पतिकायिकानामपि तैजसकार्मणशरीराणि भणितव्यानि॥सू.२१४॥

तेयगसरीरा दुविहा पण्णत्ता-जहा ओहिया तेयगकम्मयसरीरा तहा वणस्सइकाइयाण वि तेयगकम्मयसरीरा भाणियव्वा) हे भदन्त! वनस्पतिकायिक जीवों के तैजस और कार्मण शरीर कितने कहे गये हैं? हे गौतम! दोनों प्रकार के तैजस और कार्मण शरीरों का प्रमाण सामान्य तैजस कार्मण शरीरों के प्रमाण के जैसा वनस्पतिकायिक जीवों में जानना चाहिये। इसका तात्पर्य यह है कि-'पृथिवीकायिक जीव प्रत्येक शरीरी होते हैं, इसलिये प्रत्येक जीव में भिन्न २ रूप से औदारिक शरीर होता है, इसलिये इनके तैजस और कार्मण शरीरों को औदारिक शरीरों के तुल्य असंख्यातप्रमाणवाला कहा गया है। परन्तु जो वनस्पतिकायिक जीव हैं, उनमें से बहुत जीवों को साधारणशरीर होता है इसलिए वनस्पतिकायिकजीव यद्यपि अनंत हैं तथापि वनस्पतिकायिक जीवों के औदारिक शरीर असंख्य ही होता हैं। क्योंकि अनंत अनंत साधारणजीवों का औदारिक शरीर एक ही होता है। परन्तु इनके जो तैजस और कार्मण शरीर होते हैं वे प्रत्येक जीव के अपने २ स्वतंत्र होते हैं इसलिये साधारणजीवों की अनंतता से इन दोनों

તેયગકમ્મયસરીરા ભાણિયવ્વા) હે ભદંત! વનસ્પતિકાયિક જીવોના તૈજસ અને કાર્મણ શરીરો કેટલાં કહેવામાં આવ્યાં છે? હે ગૌતમ! બન્ને પ્રકારના તૈજસ અને કાર્મણ શરીરોનું પ્રમાણ સામાન્ય તૈજસ કાર્મણ શરીરોના પ્રમાણની જેમ વનસ્પતિકાયિક જીવોમાં જાણવું જોઈએ આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે પૃથિવીકાયિક જીવ પ્રત્યેક શરીરી હોય છે એટલા માટે દરેકે દરેક જીવમાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપમાં ઔદારિક શરીર હોય છે. એટલા માટે એમના તૈજસ અને કાર્મણ શરીરોને ઔદારિક શરીરોની જેમ અસંખ્યાત પ્રમાણ યુકત કહેવામાં આવ્યાં છે તેઓમાંથી ઘણા જીવોને સાધારણ શરીર હોય છે. એટલા માટે વનસ્પતિકાયિક જીવો જો કે અનંત છે છતાં એ વનસ્પતિકાયિક જીવોના ઔદારિક શરીરો અસંખ્ય જ હોય છે કેમકે અનંત અનંત સાધારણ જીવોનું ઔદારિક શરીર એક જ હોય છે પરંતુ એમના જે તૈજસ અને કાર્મણ શરીરો હોય છે, તે દરેકે દરેક જીવને પોતપોતાના સ્વતંત્ર હોય છે. એટલા માટે આ સાધારણ જીવોની અનંતતાથી આ બન્ને

टीका—'पुढविकाइयाणं भंते!' इत्यादि—

पृथिवीकायिकानामौदारिकशरीराणि बद्धमुक्तेतिभेदद्वयविशिष्टानि। द्विविधान्यप्येतानि औघिकौदारिकशरीरवद् वाच्यानि। अत्रेदं बोध्यम्—औघिकबद्धानामसंख्येयं प्रमाणमुक्तम्। अत्रापि बद्धानामसंख्येयमेव प्रमाणं यद्यपि भवति, तथापीदमसंख्येयं प्रमाणं लघुतराऽसंख्येयात्मकं बोध्यम्। तत्राप्कायादिशरीरैः सह सामान्येन शरीराण्यभिहितानि, अत्र तु पृथिवीकायमात्रं प्रस्तूयते, अतोऽत्र बद्धानि शरीराणि लघुतराऽसंख्येयानीति। बद्धवैक्रियशरीराणि न सन्तीति सूचयति सूत्रकारः 'तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया तेणं नत्थि' इति व्याख्या स्पष्टा। एवां मुक्तानि वैक्रियशरीराणि तु औघिकौदारिकशरीराणां बद्धमुक्तेति द्वैविध्येऽपि पृथिवीकायिकानां शरीरवद् विज्ञेयानि। आहारकशरीराण्यप्येवमेव विज्ञेयानि। पृथिवीकायिकानां यथौदारिकशरीराणि तथैव तेषां तैजसकार्मणशरीराण्यपि

शरीरों में भी अनंतता है अर्थात् वनस्पतिकायिक जीवों के तैजस कार्मण शरीर अनंत होते हैं। असंख्यात नहीं।

भावार्थ—इस सूत्र द्वारा सूत्रकार ने पृथिवीकायिक, अप्कायिक, तेजःकायिक, वायुकायिक और वनस्पतिकायिक, एकेन्द्रिय जीवों के बद्ध, मुक्त, औदारिक, वैक्रिय, आहारक, तैजस और कार्मण शरीरों का विचार किया है। इसमें यह कहा गया है कि इन जीवों के कितने २ औदारिक आदि शरीर होते हैं। पृथिवीकायिकजीवों में बद्ध औदारिकशरीर त्यक्त पूर्वभवों की अपेक्षा अनंत होते है। बद्धवैक्रिय शरीर इन जीवों के होते नहीं हैं। मुक्त वैक्रिय शरीर, अनंत होते हैं। बद्ध आहारक शरीर यहां होते नहीं हैं, मुक्त आहारक शरीर

શરીરોમાં પણ અનંતતા છે. એટલે કે વનસ્પતિકાયિક જીવોને તૈજસ, કાર્મણ શરીરો અનંત હોય છે અસંખ્યાત નહીં

ભાવાર્થ—આ સૂત્ર વડે સૂત્રકારે પૃથિવીકાયિક અપ્કાયિક, તેજઃકાયિક. વાયુકાયિક અને વનસ્પતિકાયિક એકેન્દ્રિય જીવોના બદ્ધ, મુકત, ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ શરીરો વિષે ચર્ચા કરી છે. આમાં એ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે કે આ જીવોના કેટલા–કેટલા ઔદારિક વગેરે શરીરો હોય છે? પૃથિવીકાયિક જીવોમાં બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત અને મુકત ઔદારિક શરીર ત્યકતપૂર્વભવોની અપેક્ષા અનંત છે. બદ્ધ વૈક્રિય શરીરો અનંત હોય છે બદ્ધ આહારક શરીર અહીં હોતા નથી મુકત આહારક શરીરો અનંત હોય છે. તૈજસ અને કાર્મણ શરીર બદ્ધ અને મુકત

बोध्यानि। एवमप्कायिकतेजःकायिकेष्वपि बोध्यम्। वायुकायिकेषु वैक्रियकृतो विशेषो लभ्यतेऽतस्तं दर्शयितुमाह-'वायुकाइयाणं भंते!' इत्यादि-वायुकायिकानां वैक्रियशरीराणि बद्धमुक्तेति द्विविधानि। तत्र बद्धानि असंख्येयसंख्यकानि भवन्ति। एतेषामसंख्येयसंख्यकत्वमनतोऽस्ति, यत एतानि शरीराणि समये समये=प्रतिसमयम् अपह्रियमाणानि अपह्रियमाणानि=निस्सार्यमाणानि निस्सार्यमाणानि क्षेत्रपल्योपमस्यासंख्येयभागवर्तिनभःप्रदेशसमसंख्यकैः समयैरपह्रियन्ते=निस्सार्यन्ते। क्षेत्रपल्योपमासंख्येयभागवर्त्तिनभःप्रदेशराशितुल्यान्येतानि शरीराणि भवन्तीत्यर्थः। इदं च परमत्ययार्थं प्ररूपणामात्रमवसेयम्। वस्तुतस्तु एतानि न केनाऽपि कदाचिदपह्रियन्ते। अमुमेवार्थं दर्शयति-नो चेव खलु अपहृतानि स्युरिति। अत्र शङ्कते कश्चित्,-ननु सर्वेऽपि वायुकायिका असंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणा उक्ताः, कथं तर्हि तेषां वैक्रियशरीरिणः स्तोकाः पठ्यन्ते? इति चेदाह-वायुकायिकाः सूक्ष्मापर्याप्तसूक्ष्मपर्याप्तबादरापर्याप्तबादरपर्याप्तेति चतुर्भेदाः। तत्र-सूक्ष्मापर्याप्तसूक्ष्मपर्याप्तबादरापर्याप्ताश्चेति त्रयो भेदा असंख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणा वैक्रियलब्धिरहिताश्च सन्ति। बादरपर्याप्तास्तु सर्वेऽपि प्रतरासंख्येयभागवर्तिनो ये नभःप्रदेशाः सन्ति, तत्सङ्ख्यका उच्यन्ते। बादरपर्याप्तेष्वपि तदसंख्येयभागवर्त्तिन एव वैक्रियलब्धि युक्ता भवन्ति नातिरिक्ताः। वैक्रियलब्धियुक्ताश्चापि ये भवन्ति, तेऽप्यसंख्यातभागवर्त्तिन एव बद्धवैक्रियशरीरयुक्ता भवन्ति न तु ततोऽधिकाः, अतः पूर्वोक्तसंख्यकान्येव बद्धवैक्रियशरीराणि भवन्ति

अनंत होते हैं तैजस और कार्मण शरीर बद्ध और मुक्तरूप में यहां क्रमशः असंख्यात और अनंत होते हैं। इसी प्रकार की अप्कायिक और तैजसकायिक जीवों में भी इन पांच शरीरों की बद्ध और मुक्त प्रकारों को लेकर घटना कर लेनी चाहिये। वायुकायिक जीवों में औदारिक आहारक तैजस और कार्मण इन चारों शरीरों की संख्या पृथिवी कायिकजीवों के इन चार शरीरों की संख्या के बराबर ही कही गई है-परन्तु यहां असंख्यात बद्धवैक्रियशरीरों का भी अस्तित्व कहा

રૂપમાં અહીં ક્રમશઃ અસંખ્યાત અને અનંત હોય છે આ પ્રમાણે જ અપ્કાયિક તેમજ તૈજસ્કાયિક જીવોમાં પણ આ પાંચ શરીરોની બદ્ધ અને મુકત પ્રકારોના આધારે ઘટના કરી લેવી જોઇએ વાયુકાયિક જીવોમાં ઔદારિક, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ આ ચારે-ચાર શરીરોની સંખ્યા પૃથિવીકાયિક જીવોનાં આ ચાર શરીરોની સંખ્યાની બરાબર જ કહેવામાં આવી છે. પરંતુ અહીં અસંખ્યાત, બદ્ધ વૈક્રિય શરીરોનું પણ અસ્તિત્વ કહેવામાં

नत्यधिकानीति। ननु ये केचन वान्ति ते वायवः, ते सर्वेऽपि वैक्रियशरीरिणो भवन्ति, वैक्रियशरीरमन्तरेण हि तेषु चेष्टाया अभाव एव प्रसज्येत? इति चेदाह—सकलेऽपि लोके यत्र क्वचित् शुषिरं तत्र सर्वत्र चला वायवो नियमात् सन्त्येव यदि ते सर्वेऽपि वायवो वैक्रियशरीरवन्तः स्युस्तदा बद्धवैक्रियशरीराणि प्रचुराणि स्युः, न तु पूर्वोक्तप्रमाणानि। तस्माद् अवैक्रियशरीरिणोऽपि वायवो वान्ति। उक्तं चापि—"अत्थि णं भंते! ईसिं पुरेवाया पच्छावाया मंदावाया महावाया वायंति? हंता! अत्थि। कया णं भंते! जाव वायंति? गोयमा! जया णं वाउकाए अहारीयं रीयइ, तया णं जाव वाउकाए उत्तरकिरियं रीयइ, जयाणं वाउकुमारा वाउकुमारीओ वा अप्पणो वा परस्स वा तदुभयस्स वा अट्ठाए वाउकायं उईरंति, तयाणं ईसिं जाव वायंति"

छाया—अस्ति खलु भदन्त! ईषत् पूर्ववाताः पश्चाद्वाताः मन्दवाता महावाता वान्ति? हन्त! अस्ति। कदा खलु भदन्त! यावद् वान्ति? गौतम यदा खलु वायुकायो यथा रीतं रीयते, यदा खलु यावद् वायुकायउत्तरक्रियं रीयते, यदा खलु वायुकुमारा वा वायुकुमार्यो वाऽऽत्मनो वा परस्य वा तदुभयस्य वाऽर्थाय वायुकायमुदीरयन्ति, तदा ईषद् यावद् वान्ति।" इति॥ यथारीतं—रीतं रीतिः=स्वभावस्तदनतिक्रम्य यथारीतं=स्वभावानुसारेण रीयते=गच्छति। स्वाभाविकौदारिकशरीरगतया गच्छतीत्यर्थः। उत्तरक्रियम्—उत्तरा=उत्तरवैक्रियशरीराश्रया गतिलक्षणा क्रिया यत्र गमने तद्यथा भवति तथा रीयते गच्छतीत्यर्थः। अनेन सन्दर्भेणात्र वायुकायिकानां गतौ त्रयः प्रकाराः प्रदर्शिताः। तत्र तेषां स्वाभाविकगमनमप्युक्तम्। इत्थं च वैक्रियशरीरसम्पन्ना एव वायवो वान्तीति नास्ति नियमः। अतो मूलोक्ताऽसंख्येयप्रमाणानि शरीराणि बोध्यानीति। तथा—वायुकायिकाना मुक्तवैक्रियशरीराणि द्विविधान्याहारकशरीराणि च पृथिवीकायिकमुक्तवैक्रियशरीरवद् द्विविधाहारकशरीरवच्च बोध्यानि। एषां तैजसकार्मकशरीराण्यपि पृथिवीकायिकतैजसकार्मकशरीरवद् बोध्यानि तथा-वनस्पतिकायिकानामौदारिकवैक्रियाहारकशरीराणि पृथिवीकायिकवद् बोध्यानि। एषां द्विविधान्यपि तैजस-

---

गया है। मुक्तवैक्रियशरीर यहां अनंत कहे गये हैं। पृथिवीकायिक जीवों के औदारिक, वैक्रिय और आहारक शरीरों की संख्या के जैसा ही वनस्पतिकायिक जीवों में इन शरीरों की संख्या प्रकट की गई है।

આવ્યુ છે મુક્ત વૈક્રિય શરીરો અહીં અનંત કહેવામા આવ્યાં છે, પૃથિવીકાયિક જીવોના ઔદારિક, વૈક્રિય અને આહારક શરીરોની સખ્યાની જેમ જ વનસ્પતિકાયિક જીવોમા આ શરીરોની સંખ્યા પ્રકટ કરવામા આવી છે.

कार्मकशरीराणि औघिकतैजसकार्मकशरीरवद् बोध्यानि । अय भावः–पृथिवीकायिकानां प्रत्येकशरीरित्वात् प्रतिजीवं भिन्नं भिन्नमौदारिकशरीरमुपलभ्यते, अत औदारिकशरीरतुल्यान्येव तेषां तैजसकार्मकशरीराण्युक्तानि । वनस्पतिकायिकानां तु साधारणशरीरित्वात् शरीरिणामनन्तत्वेऽपि औदारिकशरीराण्यसंख्येयान्येव । तैजसशरीरं कार्मकशरीरं च वनस्पतिकायिकेषु प्रतिजीवं पृथक् पृथगस्ति, अतो जीवानामनन्तत्वात्तैजसकार्मकशरीराण्यनन्तानि सन्तीति ॥ सू० २१४ ॥

द्वीन्द्रियादीनामौदारिकादिशरीराणि प्ररूपयति–

मूलम्–बेइंदियाणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! ओरालियसरीरा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा–बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं असंखिज्जा, असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ। खेत्तओ असंखेज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखिज्जइभागे। तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई असंखेज्जाओ जोयणकोडाकोडीओ असंखिज्जाइं सेढिवग्गमूलाइं। बेइंदियाणं ओरालिय बद्धेल्लएहिं पयरं अवहीरइ असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं कालओ, खेत्तओ अंगुलपयरस्स आवलियाए असंखिज्जइभागपडिभागेणं। मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा। वेउव्वियआहारगसरीरा बद्धेल्लया नत्थि। मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा तेयगसरीरा जहा एएसिं चेव ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा। जहा बेइंदियाणं तहा तेइंदियचउरिंदियाणवि भाणियव्वा। पंचिंदिय-

---

इनके तैजस और कार्मण शरीर अनंत हैं बद्ध और मुक्त दोनों ही प्रकार के शरीर, औघिक बद्ध मुक्त तैजस कार्मण शरीर के समान अनंत कहना चाहिए ॥ सू० २१४ ॥

એમના તૈજસ અને કાર્મણ બદ્ધ અને મુકત બન્ને પ્રકારના શરીરો ઔઘિક બદ્ધ મુકત તૈજસ કાર્માણ શરીરની જેમ અનંત કહેવાં જોઈએ. ॥સૂ૦૨૧૪॥

तिरिक्खजोणियाणवि ओरालियसरीरा एवं चेव भाणियव्वा। पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! वेउव्वियसरीरा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं असंखिज्जा असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ। खेत्तओ असंखिज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखिज्जइभागे। तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई अंगुलपढमवग्गमूलस्स असंखिज्जइभागे। मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालिया तहा भाणियव्वा। आहारयसरीरा जहा बेइंदियाणं, तेयगकम्मयसरीरा जहा ओरालिया ॥सू० २१५॥

छाया—द्वीन्द्रियाणां भदन्त! कियन्ति औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि? गौतम! औदारिकशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—बद्धानि च मुक्तानि च। तत्र खलु यानि तानि बद्धानि तानि खलु असंख्येयानि, असंख्येयाभिरु-

---

अब सूत्रकार द्वीन्द्रियादि जीवों के औदारिक शरीरों की प्ररूपणा करते हैं—

'बेइंदियाणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता' इत्यादि।

शब्दार्थः—(भंते) हे भदन्त! (बेइंदियाणं) द्वीन्द्रिय जीवों के (ओरालियसरीरा) औदारिक शरीर (केवइया पण्णत्ता) कितने कहे हैं? (गोयमा) हे गौतम! (ओरालियसरीरा दुविहा पण्णत्ता) औदारिक शरीर दो प्रकार के कहे गये हैं (तं जहा) वे इस प्रकार से है— (बद्धे-

---

હવે સૂત્રકાર દ્વીન્દ્રિયાદિ જીવોના ઔદારિકશરીરોની પ્રરૂપણા કરે છે—

" बेइंदियाणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता " ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(भंते!) હે ભદંત! (बेइंदियाणं) દ્વીન્દ્રિય જીવોના (ओरालियसरीरा) ઔદારિક શરીરો (केवइया पण्णत्ता) કેટલાં કહેવામાં આવ્યાં છે? (ओरालियसरीरा दुविहा पण्णत्ता) ઔદારિક શરીરો બે પ્રકારના કહેવામાં આવ્યાં છે (तंजहा) તે આ પ્રમાણે છે. (बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) એક બદ્ધ

त्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरपहियन्ते कालतः, क्षेत्रतः असंख्येया श्रेणयः प्रतरस्यासंख्येयभागे तासां खलु श्रेणीनां विष्कम्भसूचिः असंख्येया योजनकोटीकोटयः। असंख्येयानि श्रेणिवर्गमूलानि। द्वीन्द्रियाणाम् औदारिकबद्धैः प्रतरोऽपहियते, असंख्ये-

ल्लया य मुक्केल्लया य) एक बद्ध औदारिक शरीर और दूसरे मुक्त औदारिक शरीर (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं असंखिज्जा) इन में जो बद्ध औदारिक शरीर हैं, वे यहां असंख्यात हैं। (असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ) असंख्यात उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी काल के जितने समय होते हैं, उतने समय प्रमाण वे शरीर काल की अपेक्षा हैं। (खेत्तओ असंखेज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखिज्जइभागे) क्षेत्र की अपेक्षा वे शरीर प्रतर के असंख्यातवें भाग में वर्तमान असंख्यात श्रेणियों के प्रदेशों की राशि प्रमाण हैं। यहां पर प्रतर के असंख्यातवें भाग में वर्तमान जो असंख्यात आकाशश्रेणियां हैं वे ग्रहण की गई हैं। अब इन श्रेणियों की जो विष्कंभसूचि है उसका प्रमाण कहते हैं (तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई असंखेज्जाओ जोयणकोडाकोडीओ असंखेज्जाइं सेढिवग्गमूलाइं) यह विष्कंभसूचि असंख्यात कोटीकोटि योजनों की जाननी चाहिये। इतने प्रमाण वाली विष्कंभसूचि असंख्यात श्रेणियों के मूलरूप होती है। तात्पर्य इसका यह है-एक आकाश श्रेणि में रहे हुए

ઔદારિક શરીર અને બીજાં મુક્ત ઔદારિક શરીર (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया तेणं असंखिज्जा) આમાં જે બદ્ધ ઔદારિક શરીરો છે, તે સર્વે અહીં અસંખ્યાત છે. (असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहि अवहीरति कालओ) અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળના જેટલા સમયો હોય છે, તેટલા સમય પ્રમાણુ તે શરીર કાલની અપેક્ષાએ છે. (खेत्तओ असंखेज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखिज्जइभागे) ક્ષેત્રની અપેક્ષા તે શરીર પ્રતરના અસંખ્યાત ભાગમાં વર્તમાન અસંખ્યાત શ્રેણિઓના પ્રદેશોની રાશિ પ્રમાણુ છે. અહીં પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં વર્તમાન જે અસંખ્યાત આકાશ શ્રેણિઓ છે, તેમનું ગ્રહણુ કરવામાં આવ્યું છે હવે આ શ્રેણિઓની જે વિષ્કંભસૂચિ છે, તેનું પ્રમાણુ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. (तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई असंखेज्जाओ जोयणकोडाकोडीओ, असंखेज्जाइ सेढिवग्गमूलाइं) આ વિષ્કંભ સૂચિ અસંખ્યાત કોટીકોટિ યોજનોની જાણુવી જોઈએ આટલા પ્રમાણુવાળી વિષ્કંભ સૂચિ અસંખ્યાત શ્રેણિઓના વર્ગમૂલ રૂપ હોય છે તાત્પર્ય આનું આ પ્રમાણે છે કે, એક આકાશશ્રેણિમાં આવેલા સમસ્ત પ્રદેશો અસંખ્યાત

समस्त प्रदेश असंख्यात होते हैं–इस बात को हम यों कल्पना से समझें कि वे ६५५३६, हैं। ये ६५५३६, असंख्यात की पहिचान है। इस संख्या का प्रथम वर्गमूल २५६, आता है। द्वितीयवर्गमूल १६ और तृतीय वर्गमूल ४ तथा चौथा वर्गमूल २ आता है। कल्पित ये सब वर्गमूल मानों असंख्यात वर्गमूल हैं ऐसा तत्त्वदृष्टि से मान लेना चाहिये। इन वर्गमूलों का परस्पर जोड करने पर २७८ जो संख्या आती है मान लो वही असंख्यात प्रदेश है। इतने प्रदेशोंवाली वह विष्कंभ सूचि होती है। इसी प्रस्तुतशरीर प्रमाण को अब सूत्रकार प्रकारान्तर से यों कहते हैं–कि (बेइंदियाणं ओरालियबद्धेल्लएहिं पयरं अवहीरइ) द्वीन्द्रिय जीवों के जो औदारिक बद्धशरीर हैं, उनसे यदि सब भी प्रतर खाली किया जावे तो (असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं कालओ) उसमें असंख्यात उत्सर्पिणी अवसर्पिणीकाल समाप्त हो जाते है–अर्थात् असंख्यात उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी कालों में जितने समय होते हैं–उतने समयों में वह समस्त प्रतर औदारिक बद्ध शरीरों से खाली किया जा सकता है।–कहने का तात्पर्य यह है कि–'असंख्यात उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी कालों के जितने समय हैं,

---

હોય છે. આ વાતને અમે આ જાતની કલ્પનાથી સમજીએ છીએ કે તે ૬૫૫૩૬ છે. આ ૬૫૫૩૬ અસંખ્યાતને ઓળખવા માટે છે આ સંખ્યાનું પ્રથમ વર્ગમૂળ ૨૫૬, આવે છે બીજું વર્ગમૂળ ૧૬ અને ત્રીજું ૪ અને ચોથું વર્ગમૂળ ૨ આવે છે. કલ્પિત આ બધાં વર્ગમૂળો માનો કે અસંખ્યાત વર્ગમૂળો છે, આમ તત્ત્વ દૃષ્ટિએ માની લેવું જોઈએ આ વર્ગમૂળોનો સરવાળો જે ૨૭૮ થાય છે. તેજ માનો કે અસંખ્યાત પ્રદેશો છે આટલા પ્રદેશોવાળી તે વિષ્કંભ સૂચિ હોય છે આજ પ્રસ્તુત શરીર પ્રમાણને હવે સૂત્રકાર પ્રકારાન્તરથી આ પ્રમાણે કહે છે કે (वेइंदियाणं ओरालिय बद्धेल्लएहिं पयरं अवहीरइ) द्वीन्द्रिय જીવોના જે ઔદારિક બદ્ધ શરીરો છે, તેમનાથી જો બધા પ્રતરો ખાલી કરવામાં આવે તો (असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणी ओसप्पिणीहिं कालओ) તેમાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળ સમાપ્ત થઈ જાય છે એટલે કે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળોમાં જેટલા સમયો હોય છે, તેટલા સમયોમાં તે સમસ્ત પ્રતર ઔદારિક બદ્ધ શરીરોથી રિક્ત કરી શકાય છે કહેવાનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળોના જેટલા સમયો છે, તેટલા

उतने औदारिक बद्ध शरीर दोइन्द्रिय जीवों के होते हैं। यह काल की अपेक्षा बद्ध औदारिकशरीरों का प्रमाण कहा है-(खेत्तओ अंगुलपयरस्स आवलियाए असंखिज्जइभागपडिभागेणं) क्षेत्र की अपेक्षा द्वीन्द्रिय जीवों का प्रमाण इस प्रकार से है कि-'अंगुल प्रतर के जितने प्रदेश होते हैं, उन सब भी प्रदेशों में यदि प्रत्येक प्रदेश एक एक द्वीन्द्रिय जीव से भरा जावे तो, वे सब प्रदेश उन द्वीन्द्रिय जीवों से भर जाते हैं। और इन भृत प्रदेशों से आवलिका के असंख्यातवें भागरूप समय में यदि एक एक २ द्वीन्द्रियजीव निकाला जावे तो समस्त उन द्वीन्द्रिय जीवों को उन प्रदेशों से निकालने में जितने आवलिका के असंख्यातवें भाग लगते हैं उतने प्रदेश अंगुल प्रतर के होते हैं-और इन अंगुल प्रतर के प्रदेशों की जितनी संख्या होती है उतनी ही द्वीन्द्रिय जीवों की संख्या है। इस प्रकार द्वीन्द्रिय जीवों की संख्या क्षेत्र की अपेक्षा से असंख्यात आती है ऐसा जानना चाहिये। अथवा (बेइंदियाणं ओरालिय बद्धेल्लएहिं) इत्यादि सूत्र पाठ का ऐसा अर्थ करना चाहिये-कि द्वीन्द्रियजीवों के जो बद्ध औदारिक शरीर हैं उनसे यदि सब प्रतर खाली किया जावे तो इसमें असंख्यात

ઔદારિક બદ્ધ શરીર બે ઇન્દ્રિય જીવોના હોય છે. આ કાળની અપેક્ષાએ બદ્ધ ઔદારિક શરીરોનું પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે. (खेत्तओ अंगुलपयरस्स आवलियाए असंखिज्जइभागपडिभागेणं) ક્ષેત્રની અપેક્ષા દ્વીન્દ્રિય જીવોનું પ્રમાણ આ પ્રમાણે છે કે અંગુલ પ્રતરના જેટલા પ્રદેશો હોય છે, તે સર્વ પ્રદેશોમાં જો દરેકે દરેક પ્રદેશ એક એક દ્વીન્દ્રિય જીવથી પૂરિત કરવામાં આવે તો તે સર્વ પ્રદેશો તે દ્વીન્દ્રિય જીવોથી સંપૂરિત થઈ જાય છે. અને તે ભૃત-ભરેલા પ્રદેશોથી આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગ રૂપ સમયમાં જો એક એક દ્વીન્દ્રિય જીવ બહાર કાઢવામાં આવે તો સમસ્ત દ્વીન્દ્રિય જીવોને તે પ્રદેશોમાંથી કાઢવામાં જેટલા આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગો લાગે છે તેટલા પ્રદેશો અંગુલ પ્રતરના હોય છે અને આ અંગુલ પ્રતરના પ્રદેશોની જેટલી સંખ્યા હોય છે, તેટલી જ દ્વીન્દ્રિય જીવોની સંખ્યા છે. આ રીતે દ્વીન્દ્રિય જીવોની સંખ્યા ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત હોય છે, આમ જાણી લેવું જોઈએ અથવા તો (बेइंदियाणं ओरालियबद्धेल्लएहिं) વગેરે સૂત્રપાઠનો આ જાતનો અર્થ લગાડવો જોઇએ કે દ્વીન્દ્રિય જીવોના જે બદ્ધ ઔદારિક શરીરો છે, તેનાથી જો સર્વ પ્રતરો ખાલી કરવામાં આવે તો આમાં અસંખ્યાત

उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी काल का समय लग जाता है-व्यतीत हो जाता। अब यहां ऐसा प्रश्न उपस्थित हो सकता है कि अंगुल प्रतर रूप क्षेत्र का कितना प्रदेशरूप क्षेत्र का कितना प्रदेश रूप अंश काल के कौन के अंश में द्वीन्द्रिय जीव से खाली करना चाहिये? तब इसका उत्तर इस प्रकार हैं-कि अंगुलप्रतरक्षेत्र का जो अंगुल का असंख्यातवां भागरूप अंश क्षेत्र है वह एक द्वीन्द्रिय जीव से आवलिका रूप काल के असंख्यातवें भागरूप समय में क्रमशः खाली करते जाना चाहिये-इस प्रकार करते २ वह अंगुल प्रतररूप पूरा क्षेत्र समस्त द्वीन्द्रिय जीवों से खाली किया जा सकता है। इस प्रकार से खाली करने में असंख्यात उत्सर्पिणी और अवसर्पिणीकाल समाप्त हो जाते हैं। अर्थात् असंख्यात उत्सर्पिणी और अवसर्पिणीकाल में वह सम्पूर्ण प्रतर खाली हो जाता है। इस प्रकार के प्रतर के एक एक अंगुल के असंख्यातवें भागरूप प्रदेश पर आवलिका के एक एक असंख्यातवें भागरूप समय को लेकर क्रमशः प्रत्येक द्वीन्द्रिय जीव शरीर को स्थापित करते २ सम्पूर्ण वह प्रतररूप क्षेत्र द्वीन्द्रिय जीवों के शरीरों से असंख्यात उत्सर्पिणी अवसर्पिणीकाल में भर जाता है। इस प्रकार का यह अर्थ और पहिला अर्थ ये दोनों ही अर्थ वास्तव में एक

ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળ જેટલો સમય પસાર થઈ જાય છે. અહીં આ જાતનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઇ શકે કે અંગુલ પ્રતર રૂપ ક્ષેત્રના જે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ રૂપ અંશ ક્ષેત્ર છે, તે એક દ્વીન્દ્રિય જીવથી આવલિકા રૂપ કાળના અસંખ્યાતમા ભાગ રૂપ સમયમાં ક્રમશ. રિકત કરતાં રહેવું જોઈએ આ રીતે કરતાં કરતાં તે અંગુલ પ્રતર રૂપ સંપૂર્ણ ક્ષેત્ર સમસ્ત દ્વીન્દ્રિય જીવોથી રિકત કરી શકાય છે. આ પ્રમાણે રિકત કરવામાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળ સમાપ્ત થઇ જાય છે. એટલે કે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળમાં તે સંપૂર્ણ પ્રતર ખાલી થઈ જાય છે. આ રીતે પ્રતરના એક એક અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ રૂપ પ્રદેશ પર આવલિકાના એક એક અસંખ્યાતમાં ભાગ રૂપ સમયને લઇને ક્રમશઃ દરેકે દરેક દ્વીન્દ્રિય જીવ શરીરને સ્થાપિત કરતાં કરતાં સંપૂર્ણ તે પ્રતરરૂપ ક્ષેત્ર દ્વીન્દ્રિય જીવોના શરીરોથી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળમાં પૂરિત થઇ જાય છે. આ રીતે આ અર્થ અને પહેલો અર્થ બન્ને અર્થો ખરેખર એક જ છે. તે બન્નેમાં કોઈ પણ જાતનો તફાવત

याभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः कालतः। क्षेत्रतः अङ्गुलप्रतरस्य आवलिकायाः, असंख्येयभागप्रतिभागेन। मुक्तानि यथा औधिकानि औदारिकशरीराणि तथा– भणितव्यानि। वैक्रियाहारकशरीराणि बद्धानि न सन्ति। मुक्तानि यथा औधिकानि औदारिकशरीराणि तथा भणितव्यानि। तैजसकार्मकशरीराणि यथा एतेषामेव औदारिकशरीराणि तथा भणितव्यानि। यथा द्वीन्द्रियाणां तथा त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियाणामपि भणितव्यानि। पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानामपि औदारिक-

---

ही है। इनमें कोई भेद नहीं है। (मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा) द्वीन्द्रियजीवों के मुक्त औदारिक शरीर सामान्य मुक्त औदारिक शरीरों के जैसा अनन्त जानना चाहिये। (वेउव्वियआहारगसरीरा बद्धेल्लया णत्थि) द्वीन्द्रियजीवों के बद्ध वैक्रिय शरीर, और बद्ध आहारक शरीर नहीं होते हैं। (मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा) मुक्त वैक्रियशरीरों का एवं मुक्त आहारक शरीरों का प्रमाण मुक्त औदारिक शरीरों के प्रमाण के जैसा यहां अनंत जानाना चाहिये। (तेयगकम्मयसरीरा जहा एएसिं चेव ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा) तैजस और कार्मण शरीर इनके औदारिक शरीरों के जैसा जानने चाहिये। (जहा वेइंदियाणं तहा तेइंदियचउरिंदियाण वि भाणियव्वा) जिस प्रकार यह द्वीन्द्रियजीवों के शरीरों की प्ररूपणा की गई है उसी प्रकार से त्रीन्द्रिय और चतुरिन्द्रिय जीवों के शरीरों की भी प्ररूपणा समझनी चाहिये। 'पंचेंदियतिरिक्खजोइयाण वि ओरालियसरीरा एवं चेव भाणि-

---

નથી. (मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालिय सरीरा तहा भाणियव्वा) દ્વીન્દ્રિય જીવોના મુકત ઔદારિક શરીર સામાન્ય મુકત ઔદારિક શરીરોની જેમ અનન્ત જાણવા જોઈએ. (वेउव्वियआहारगसरीरा बद्धेल्लया णत्थि) દ્વીન્દ્રિય જીવોના બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અને બદ્ધ આહારક શરીરો હોતા નથી. (मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा) મુકત વૈક્રિય શરીરોનું અને મુકત આહારક શરીરોનું પ્રમાણ ઔદારિક શરીરોના પ્રમાણની જેમ અહીં અનંત જાણવું જોઈએ. (तेयगकम्मयसरीरा जहा एएसिं चेव ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा) એમનાં તૈજસ અને કાર્મણ શરીરો ઔદારિક શરીરોની જેમ જાણવા જોઈએ. (जहा वेइंदियाणं तहा तेइंदियचउरिंदियाण वि भाणियव्वा) જેમ આ દ્વીન્દ્રિય જીવોના શરીરોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે તેમજ ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોના શરીરોની પ્રરૂપણા સમજવી

शरीराणि एवमेव भणितव्यानि। पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां भदन्त! कियन्ति वैक्रियशरीराणि प्रज्ञप्तानि? गौतम! वैक्रियशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि तद्यथा—बद्धानि च मुक्तानि च। तत्र खलु यानि तानि बद्धानि तानि खलु असंख्येयानि असंख्येयाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरपह्रियन्ते कालतः। क्षेत्रतः असंख्येयाः श्रेणयः प्रतरस्य असंख्येयभागे। तासां खलु श्रेणीनां विष्कम्भसूचिः अङ्गुल-

---

यव्वा) पंचेन्द्रियतिर्यञ्च जीवों के भी औदारिकशरीर, द्वीन्द्रिय जीवों के औदारिकशरीरों के जैसा ही जानना चाहिये। (पंचेंदियतिरिक्ख-जोणियाणं भंते! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता) हे भदन्त! तिर्यञ्च पंचेन्द्रिय जीवों के कितने वैक्रियशरीर कहे गये है? (गोयमा! वेउव्वियसरीरा दुविहा—पण्णत्ता त जहा-बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) हे गौतम! वैक्रियशरीर दो प्रकार के कहे गये हैं—एक बद्ध वैक्रियशरीर और दूसरे मुक्त वैक्रियशरीर। (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया तेणं असंखिज्जा) सो इनमें तिर्यञ्च पंचेन्द्रियों के बद्धवैक्रिय शरीर हैं, वे असंख्यात हैं। (असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ—खेत्तओ असंखिज्जाओ सेढिओ पयरस्स असंखिज्जइभागे) असंख्यात उत्स-र्पिणी और अवसर्पिणी—काल के जितने समय हैं, उतने वे काल की अपेक्षा से हैं। क्षेत्र की अपेक्षा ये प्रतर के असंख्यातवें भाग में वर्तमान असं-ख्यात श्रेणिरूप हैं। (तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई अंगुलपढमवग्गमूलस्स

જોઈએ. (पंचेदियतिरिक्खजोणियाण वि ओरालियसरीरा एव चेव भाणियव्वा) પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોના પણ ઔદારિક શરીરો દ્વીન્દ્રિય જીવોના ઔદા-રિક શરીરોની જેમ જ જાણવા જોઈએ (पंचेंदियतिरिक्खजोणियाणं भंते! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता) હે ભદંત! તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવોના કેટલાં વૈક્રિયશરીરો કહેવામાં આવ્યા છે? (गोयमा! वेउव्वियसरीरा दुविहा पण्णत्ता तजहा बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) હે ગૌતમ! વૈક્રિય શરીરો બે પ્રકારના કહેવામાં આવ્યાં છે. પહેલા બદ્ધ વૈક્રિયશરીરો અને બીજાં મુકત વૈક્રિય શરીરો (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं असंखिज्जा) તો આમાં જે તિર્યંચ પંચેન્દ્રિયોના બદ્ધ વૈક્રિય શરીરો છે, તે અસંખ્યાત છે (असंखिज्जाहिं उस्स-प्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ खेत्तओ असंखिज्जाओ सेढिओ पयरस्स असंखिज्जइभागे) અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળના જેટલા સમયો છે, તેટલા કાળની અપેક્ષાએ છે ક્ષેત્રની અપેક્ષા આ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં વર્તમાન અસંખ્યાત શ્રેણીરૂપ છે. (तासि ण सेढीण

मथमवर्गमूलस्य असंख्यातभागे। मुक्तानि यथा औधिकानि औदारिकानि तथा भणितव्यानि। आहारकशरीराणि यथा द्विन्द्रियाणाम् तैजसकार्मणशरीराणि यथा औदारिकाणि ॥ सू० २१५ ॥

असंखिज्जइभागे) अंगुल के प्रथम वर्गमूल के असंख्यातवें भाग में उन श्रेणियों की विष्कंभसूचि ली गई है। इसका भाव इस प्रकार से है-प्रतर के असंख्यातवें भाग में वर्तमान जा असंख्यात श्रेणियां हैं, सो उन असंख्यात श्रेणियों के जितने प्रदेश होते हैं, उतने पंचेन्द्रिय-तिर्यञ्च जीव के वैक्रिय शरीर हैं। प्रति समय में एक एक करके यदि उन एक एक प्रदेश गत पंचेन्द्रियतिर्यञ्च जीवों के वैक्रिय शरीरों को निकाला जावे तो, सम्पूर्णरूप से उनके निकालने में असंख्यात उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी काल समाप्त हो जाते हैं। क्षेत्र की अपेक्षा वे शरीर प्रतर के असंख्यातवें भाग में वर्तमान असंख्यात श्रेणियों के प्रदेशों की राशि प्रमाण हैं। यहां प्रतर के असंख्यातवे भाग में वर्तमान असंख्यात आकाशश्रेणियां ग्रहण की गई हैं, उन श्रेणियों की जो विष्कंभसूचि है वह अंगुल के प्रथम वर्गमूल के असंख्यातवें भाग में वर्तमान जितनी श्रेणियां होती है तावत्प्रमाणरूप ली गई है। इस प्रकार यह तिर्यञ्चपंचेन्द्रिय जीवों के बद्ध वैक्रिय शरीरों का प्रमाण कहा गया है। अब मुक्तवैक्रियशरीरों का प्रमाण कितना है यह सूत्रकार

विक्खंभसूई अगुलपढमवग्गमूलस्स असंखिज्जइभागे) આંગળના પ્રથમ વર્ગમૂળના અસંખ્યાતમા ભાગમાં તે શ્રેણિઓની વિષ્કંભસૂચિ ગ્રહણ કરવામાં આવી છે આનો ભાવ આ પ્રમાણે છે-પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં વર્તમાન જે અસંખ્યાત શ્રેણિઓના જેટલા પ્રદેશો હોય છે, તેટલા પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવના વૈક્રિયશરીરો છે. પ્રતિસમયમાં એક એક કરીને જો તે એક પ્રદેશગત પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોના વૈક્રિયશરીરોને બહાર કાઢવામાં આવે તો સંપૂર્ણ રૂપથી તેમને કાઢવામાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળ સમાપ્ત થઈ જાય છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષા તે શરીર પ્રતરની અસંખ્યાતમા ભાગમાં વર્તમાન અસંખ્યાત શ્રેણિઓના પ્રદેશોની રાશિ પ્રમાણ છે. અહીં પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમા વર્તમાન અસંખ્યાત આકાશ શ્રેણિઓની જે વિષ્કંભસૂચિ છે, તે આંગળના પ્રથમ વર્ગમૂળના અસંખ્યાતમા ભાગમાં વર્તમાન જેટલી શ્રેણિઓ છે, તાવત્પ્રમાણ રૂપ ગ્રહણ કરવામાં આવી છે. આ રીતે આ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય જીવોના બદ્ધવૈક્રિય શરીરોનું પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે. હવે મુક્ત વૈક્રિયશરીરોનું પ્રમાણ

प्रकट करते हैं-(मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालिया तहा भाणियव्वा) मुक्तवैक्रियशरीरों का प्रमाण सामान्य औदारिकशरीरों के प्रमाण बराबर हैं (आहारगसरीरा जहा बेइंदियाणं, तेयगकम्मयसरीरा जहा ओरालिया) इनके आहारक शरीरों का प्रमाण द्वीन्द्रिय जीवों के आहारक शरीरों के जैसा है। तैजस और कार्मण शरीरों का प्रमाण औदारिक शरीरों के जैसा है। यहां जो 'जहा बेइंदियाणं तहा तेइंदियचउरिंदियाण वि भाणियव्वा' ऐसा कथन किया है वह असंख्येयता सामान्य को लेकर किया गया जानना चाहिये, संख्या को लेकर किया गया नहीं जानना चाहिये। क्योंकि इन में परस्पर में संख्या की समानता नहीं है। उक्तंच करके सोही कहा है। (एएसिं च णं भंते !' इत्यादि-हे भदन्त ! इन एकेन्द्रिय, द्वीन्द्रिय, त्रीन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय, और पंचेन्द्रिय जीवों में कौन जीव किन से अल्प हैं ? कौन किनसे बहुत हैं ? कौन किनसे विशेषाधिक हैं ?

उत्तर—हे गौतम ! सब से कम पंचेन्द्रिय जीव हैं। इनसे कुछ अधिक चतुरिन्द्रिय जीव हैं। चतुरिन्द्रिय जीवों की अपेक्षा त्रीन्द्रिय जीव कुछ अधिक हैं। इनकी अपेक्षा द्वीन्द्रिय जीव

કેટલું છે ? આ વાત સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે. (मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालिया तहा भाणियव्वा) મુક્ત વૈક્રિય શરીરોનુ પ્રમાણુ સામાન્ય ઔદારિક શરીરોના પ્રમાણુ બરાબર છે. (आहारगसरीरा जहा बेइंदियाणं, तेयगकम्मय सरीरा जहा ओरालिया) એમના આહારક શરીરોનું પ્રમાણુ દ્વીન્દ્રિય જીવોના આહારક શરીરોના પ્રમાણુ જેવું છે. તૈજસ અને કાર્મણુ શરીરોનું પ્રમાણુ ઔદારિક શરીરોના પ્રમાણુ જેવું છે. અહીં જે "जहा बेइंदियाण तहा तेइंदिय-चउरिंदियाण वि भाणियव्वा) આવું કથન છે, તે અસંખ્યેયતા સામાન્યને લઇને કહેવામાં આવ્યું છે સંખ્યાના આધારે કરવામાં આવ્યું નથી તેમ જાણવું જોઇએ કેમકે આમાં પરસ્પરની સંખ્યાની સલામતી નથી. ઉક્તંચ કહીને તેજ વાત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. (एएसिं च णं भंते ! इत्यादि) હે ભદંત ! આ એકેન્દ્રિય, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય જીવોમા કયો જીવ કયા જીવ કરતાં અલ્પ છે ? કયો કોના કરતાં વધારે છે ? કયો કોના કરતાં વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર-હે ગૌતમ ! સૌથી અલ્પ પંચેન્દ્રિય જીવો છે. એમના કરતાં કંઇક વધારે ચતુરિન્દ્રિય જીવો છે. ચતુરિન્દ્રિય જીવોની અપેક્ષા ત્રીન્દ્રિય

टीका–'बेइंदिया णं' इत्यादि–

द्वीन्द्रियाणामौदारिकशरीराण्यपि बद्धमुक्तेति द्विविधानि। तत्र बद्धान्यौदारिकशरीराणि असंख्येयानि। कालत एतानि असंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु यावन्तः समया भवन्ति, तावत्समयमानानि। क्षेत्रतस्तु प्रतरस्यासंख्येयभागवर्त्यसंख्येयश्रेणिप्रदेशराशि तुल्यानि। प्रतरासंख्येयभागवर्त्यसंख्येययोजनकोटयात्मकक्षेत्रवर्त्याकाशश्रेण्योऽत्र न गृह्यन्ते, किन्तु तासां श्रेणीनां विष्कम्भसूचिरिह गृह्यते। इयं विष्कम्भसूचिरसंख्येयकोटीकोटियोजनप्रमाणा बोध्या। एतावत्प्र-

---

विशेषाधिक हैं और द्वीन्द्रिय जीवों की अपेक्षा एकेन्द्रिय जीव अनन्त गुणे है अतः जब इस 'एएसिं च णं भंते' इत्यादि सूत्रमें द्वीन्द्रियादि जीवों की संख्या में भिन्नता कही गई है, तो इनके शरीरों की संख्या में भी विचित्रता–भिन्नता है।

भावार्थ––इस सूत्र द्वारा सूत्रकारने द्वीन्द्रियादि जीवों के औदारिक आदि शरीरों की संख्या कही हैं। इसमें उन्होने यह प्रकट किया है–'द्वीन्द्रिय, तेइन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय जीवों के बद्ध औदारिक आदि पांच शरीरों की संख्या समान होती है। अर्थात् द्वीन्द्रिय जीवों के बद्ध औदारिकशरीर असंख्यात होते हैं–और मुक्त औदारिक शरीर सामान्य औदारिकशरीरों के जैसा अनंत होते हैं। इसी प्रकार से तेइन्द्रिय और चतुरिन्द्रिय जीवों के बद्ध मुक्त औदारिक शरीरों के विषय में भी जानना चाहिये। इन जीवों के

જીવો કંઈક વધારે છે. આ સર્વની અપેક્ષા દ્વીન્દ્રિય જીવો વિશેષાધિક છે અને દ્વીન્દ્રિયની અપેક્ષા એકેન્દ્રિય જીવો અનંતગણા છે. એટલા માટે જ્યારે આ (एएसिं च णं भंते!) વગેરે સૂત્રમાં દ્વીન્દ્રિયાદિ જીવોની સંખ્યામાં ભિન્નતા કહેવામાં આવી છે તો એમનાં શરીરોની સંખ્યામાં પણ વિચિત્રતા ભિન્નતા છે.

ભાવાર્થ—આ સૂત્રવડે સૂત્રકારે દ્વીન્દ્રિયાદિ જીવોના ઔદારિક વગેરે શરીરોની સંખ્યા વિષે કહ્યું છે. આમાં તેમણે એ વાત સ્પષ્ટ કરી છે કે 'દ્વીન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય જીવોના બદ્ધ, મુક્ત ઔદારિક વગેરે પાંચ શરીરોની સંખ્યા સમાન હોય છે. એટલે કે દ્વીન્દ્રિય જીવોના બદ્ધ ઔદારિક શરીર અસંખ્યાત હોય છે અને મુક્ત ઔદારિક શરીરો સામાન્ય ઔદારિક શરીરોની જેમ અનંત હોય છે. આ રીતે તેઇન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિય જીવોના બદ્ધ મુક્ત ઔદારિક શરીરોના વિષે પણ જાણવું જોઈએ.

माण। विष्कम्भसूचिरसंख्येयश्रेणिवर्गमूलात्मिका विज्ञेया अय भावः-एकाकाश-श्रेणिगताः सर्वेऽपि प्रदेशास्तत्त्वतोऽसंख्येयाः, ते कल्पनया षट्त्रिंशदधिकपञ्चशताधिकपञ्चषष्टिसहस्राणि (६५,५३६) बोध्यानि। अस्य प्रथमं वर्गमूलं २५६, द्वितीयं १६, तृतीयं ४, चतुर्थं २। कल्पितान्येतानि चत्वार्यपि वर्गमूलानि तत्त्वतोऽसंख्येयवर्गमूलानि। एतेषां चतुर्णां वर्गमूलानां मीलनेऽष्टसप्तत्यधिकशतद्वयं (२७८) जायते। एवम् पत्कुल्यतोऽसंख्येयप्रदेशात्मकं भाति। तत्र एतावत्प्रदेशा प्रस्तुतविष्कम्भसूचिर्भवतीति। इदं प्रस्तुतशरीरप्रमाणमेव प्रकारान्तरेणाह-'वेइंदियाणं ओरालियबद्धेल्लएहिं' इत्यादि। द्वीन्द्रियाणां यान्यौदारिकबद्धशरीराणि तैः सर्वोऽपि प्रतरः अपह्रियते=रिक्तः क्रियतेऽसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु यावन्तः समया भवन्ति तावत्सु समयेषु। एतावत्समयप्रमाणानि कालतो बद्धौदारिकशरीराणि बोध्यानि। क्षेत्रतः-अङ्गुलप्रतरस्य आवलिकाया असंख्येयभागप्रतिभागेन। अयं भावः-अंगुलप्रतरस्य यावन्तः प्रदेशाः सन्ति, तेषु सर्वेष्वपि प्रदेशेषु प्रत्येक प्रदेश एकैकद्वीन्द्रियजीवो न्यस्तो भवेत्। तेभ्यः प्रदेशेभ्यो प्रत्येकैकद्वीन्द्रियजीव आवलिकालक्षणस्य कालस्य असंख्येयभागप्रतिभागेन=असंख्येयभागरूपेणांशेन अपहियते। एवं च यावद्भिरसंख्येयभागप्रतिभागैरङ्गुलप्रतरप्रदेशा द्वीन्द्रियजीवेभ्यो रहिताः स्युस्तावत्संख्यका अंगुलप्रतरप्रदेशा भवन्ति। प्रतरप्रदेशसमसंख्यकाश्च द्वीन्द्रियजीवा भवन्ति। इत्थं च द्वीन्द्रियजीवा असंख्येयसंख्यकाः क्षेत्रतो बोध्या इति। यद्वा एवमर्थः कर्त्तव्यः "वेइंदियाणं ओरालिय बद्धेल्लएहिं" इत्यादि। द्वीन्द्रियाणां यानि बद्धान्यौदारिकशरीराणि तैः सर्वोऽपि प्रतरोऽपह्रियते। कियता कालेनापह्रियते? इत्याह-असंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः। द्वीन्द्रियौदारिकबद्धशरीरैः सर्वोऽपि प्रतरोऽसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीकालेनापह्रियते इत्यर्थः। केन पुनः क्षेत्रप्रतिभागेन कालप्रतिभागेन चाऽपह्रियते? इति हृदि कृत्वा एतावता कालविभागेनापह्रियते इति प्रदर्शयितुमाह-अंगुलप्रतरलक्षणस्य क्षेत्रस्य आवलिकालक्षणस्य च कालस्य योऽसंख्येयभागरूपप्रतिभागः=अंशस्तेन। अयं भावः-प्रत्येकैकेन द्वीन्द्रियशरीरेण प्रतरस्यैकैकोऽङ्गुलासंख्येयभाग एकैकेनावलिकालक्षणस्य कालस्यासंख्येयभागेन क्रमशोऽपह्रियते, तदा असंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः सर्वोऽपि प्रतरो रिक्तो भवति। एवं तस्यैकैकस्मिन्नङ्गुलासंख्येयभागे एकैकेनावलिकाऽसंख्येयभागेन प्रत्येकं क्रमेण स्थाप्यमानानि द्वीन्द्रियशरीराण्यसंख्येयोत्सर्पिणीभिः सर्वं प्रतरं पूरयन्तीत्यपि बोध्यं वस्तुत एकार्थत्वादिति। एषा मुक्तौदारिकशरीराणि यथा औधिकौदारिकशरीराणि तथा बोध्यानि। तथा-एषां वैक्रियाहारकबद्धशरीराणि न सन्ति।

मुक्तानि वैक्रियाहारकशरीराणि औघिकौदारिकशरीरवद् बोध्यानि। तथा-द्वीन्द्रियाणां तैजसकार्मकशरीराणि एतेषामौदारिकशरीरवद् बोध्यानि। यथा द्वीन्द्रियाणां शरीरवक्तव्यता तथा त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियाणामपि बोध्या। तथा-पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानामप्यौदारिकशरीराणि द्वीन्द्रियौदारिकशरीरवद् बोध्यानि। एतेषु केषांचिद् वैक्रियशरीरसद्भावात्तान्निरूपयितुमाह-'पंचिंदियतिरिक्ख' इत्यादि-पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकानां भदन्त! कियन्ति वैक्रियशरीराणि प्रज्ञप्तानि? उत्तरयति-हे गौतम! वैक्रियशरीराणि बद्धमुक्तविभेदद्वयविशिष्टानि। तत्र यानि बद्धशरीराणि तानि असंख्येयसंख्यकानि। तानि च असंख्येयानि उत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः कालतोऽपह्रियन्ते। अयं भावः प्रतरासंख्येयभागवर्त्यसंख्येयश्रेणिप्रदेशराशिगताः पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकाः प्रतिसमयमेकैकशोऽपहरणेनासंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीकालेनापह्रियन्ते, अतः कालतोऽसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीराशिसमयसमसंख्यकानि बद्धवैक्रियशरीराणि बोध्यानि। तथा-क्षेत्रतः प्रतरासंख्येयभागवर्त्यसंख्येयश्रेणिप्रदेशराशिसमसंख्यकानि। इह तासां श्रेणीनां विष्कम्भसूचिर्गृह्यते। विष्कम्भसूचिस्तु अंगुलप्रथमवर्गमूलस्यासंख्येयभागे बोध्या।

बद्ध वैक्रिय और आहारक शरीर नहीं होते हैं। मुक्त वैक्रिय आहारक शरीर होते हैं। सो इनकी संख्या सामान्य मुक्त औदारिक शरीरों के जैसा अनन्त जानना चाहिये। बद्ध और मुक्त तैजस और कार्मण शरीरों का प्रमाण इनके बद्ध मुक्त औदारिक शरीरों के समान क्रमशः असंख्यात और अनन्त कहा गया है। पंचेन्द्रिय तिर्यञ्च जीवों के बद्ध मुक्त औदारिक शरीरों का प्रमाण क्रमशः असंख्यात और अनंत है। पंचेन्द्रिय तिर्यञ्चों में वैक्रिय लब्धि की संभावना से किन्हीं २ में बद्ध वैक्रिय शरीर पाये जाते हैं। इसलिये इनमें बद्धवैक्रियशरीरों का प्रमाण असंख्यात है और मुक्तवैक्रियशरीरों का प्रमाण सामान्य

આ જીવોના બદ્ધ વૈક્રિય અને આહારક શરીરો હોતાં નથી. મુક્ત વૈક્રિય આહારક શરીરો હોય છે તો એમની સંખ્યા સામાન્ય મુક્ત ઔદારિક શરીરોની જેમ અનંત જાણવી જોઇએ બદ્ધ અને મુક્ત તૈજસ અને કાર્મણ શરીરોનું પ્રમાણ એમના બદ્ધ મુક્ત ઔદારિક શરીરોની જેમ ક્રમશઃ અસંખ્યાત અને અનંત કહેવામાં આવ્યું છે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચજીવોના બદ્ધ મુક્ત ઔદારિક શરીરોનું પ્રમાણ ક્રમશઃ અસંખ્યાત અને અનંત છે. પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં વૈક્રિય લબ્ધિની સંભાવનાથી કેટલાકમાં બદ્ધવૈક્રિય શરીરો મળે છે. એટલા માટે જ આમાં બદ્ધવૈક્રિયશરીરોનું પ્રમાણ અસંખ્યાત છે અને મુક્તવૈક્રિયશરીરોનું પ્રમાણ સામાન્ય ઔદારિક

अंगुलप्रथमवर्गमूलस्यासंख्येयभागवर्तिन्यो यावत्यः श्रेणयो भवन्ति, तावत्प्रमाणा विष्कम्भसूचिरिह ग्राह्येतेति भावः। मुक्तानि वैक्रियशरीराणि औधिकौदारिकवद् बोध्यानि। आहारकशरीराणि द्वीन्द्रियाहारकशरीरवद् बोध्यानि। तैजसकर्मण-शरीराणि औदारिकशरीरवद् बोध्यानि। अत्र त्रीन्द्रियादिषु यद् द्वीन्द्रियवदतिदेशः कृतः सोऽसंख्येयता सामान्यमाश्रित्य बोध्यः। परस्परमेषां संख्यासाम्यं तु नास्ति, अतएवोक्तमपि-'एएसिणं भंते! एगिंदियबेइंदियतेइंदियचउरिंदिय पचिंदियाणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा विसेसाहिया वा? गोयमा! सव्वथोवा पंचिंदिया, चउरिंदिया विसेसाहिया, तेइंदिया विसेसाहिया, बेइंदिया विसेसाहिया, एगिंदिया अणंतगुणा" छाया-एतेषां खलु भदन्त! एकेन्द्रियद्वीन्द्रियत्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रियाणां कतमे कतमेभ्योऽल्पा वा बहुका वा विशेषाधिका वा? गौतम! सर्वस्तोकाः पञ्चेन्द्रियाः, चतुरिन्द्रिया विशेषाधिकाः, त्रीन्द्रिया विशेषाधिकाः, द्वीन्द्रिया विशेषाधिकाः, एकेन्द्रिया अनन्तगुणाः। इति। अत्र सूत्रे द्वीन्द्रियादिजीवानां संख्यावैचित्र्यमुक्तम्, अतस्तच्छरीराणामपि संख्यावैचित्र्यं बोध्यम्, प्रत्येकशरीरिजीवसंख्यानां शरीरसंख्यातुल्यत्वादिति॥ सू० २१५॥

अथ मनुष्याणामौदारिकादिशरीराणि प्ररूपयितुमाह-

मूलम्-मणुस्साणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! ओरालियसरीरा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा-बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं सिय संखिज्जा सिय असंखिज्जा। जहण्णपए संखेज्जा। संखिज्जाओ कोडाकोडीओ एगूणतीसं ठाणाइं तिजमलपयस्स उवरिं चउजमल-

---

औदारिक शरीरों के प्रमाण के जैसा अनन्त है। इनमें बद्ध आहारक शरीर नहीं होते हैं। मुक्त आहारक शरीर होते हैं सो इनका प्रमाण यहां कहा गया है। तैजस कार्मण शरीरों का प्रमाण सामान्य औदारिक शरीरों के जैसा क्रमशः असंख्यात और अनंत जानना चाहिये॥सू.२१५॥

શરીરોના પ્રમાણની જેમ અનંત છે. આમા બદ્ધ આહારક શરીરો હોતાં નથી. મુક્ત આહારક શરીરો હોય છે તેમનું પ્રમાણ અહીં કહેવામાં આવ્યું છે. તૈજસ અને કાર્મણ શરીરોનુ પ્રમાણ સામાન્ય ઔદારિક શરીરોની જેમ ક્રમશઃ અસંખ્યાત અને અનંત જાણવું જોઈએ. ॥ સૂ૦ ૨૧૫॥

पयस्स हेट्ठा। अहव णं छट्ठो वग्गो पंचमवग्गपडुप्पण्णो। अहव णं छण्णउइछेयणगदाइरासी उक्कोसपए असंखिज्जा। असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ। खेत्तओ-उक्कोसपए रूवपक्खित्तेहिं मणुस्सेहिं सेढी अवहीरइ, कालओ-असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं, खेत्तओ अंगुलपढमवग्गमूलं तइयवग्गमूलपडुप्पण्णं। मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालिया तहा भाणियव्वा। मणुस्साणं भंते! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! वेउव्वियसरीरा दुविहा पण्णत्ता, तंजहा-बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं संखिज्जा समए समए अवहीरमाणा अवहीरमाणा संखेज्जेणं कालेणं अवहीरंति, नो चेव णं अवहिया सिया। मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालियाणं मुक्केल्लया तहा भाणियव्वा। मणुस्साणं भंते! केवइया आहारगसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! आहारगसरीरा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा-बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं सिय अत्थि सिय नत्थि, जइ अत्थि जहन्नेणं एक्को वा दो वा तिण्णि वा, उक्कोसेणं सहस्सपुहत्तं। मुक्केल्लया जहा ओहिया। तेयगकम्मयसरीरा जहा एएसिं चेव ओरालिया तहा भाणियव्वा ॥सू० २१६॥

छाया-मनुष्याणां भदन्त! कियन्ति औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि? गौतम! औदारिकशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-बद्धानि च मुक्तानि च। तत्र

'मणुस्साणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता' इत्यादि।

शब्दार्थ-(भंते) हे भदन्त! (मणुस्साणं केवइया ओरालियसरीरा

'मणुस्साणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता' ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ-(भंते) હે ભદંત! (मणुस्साणं केवइया ओरालियसरीरा

खलु यानि तानि बद्धानि तानि खलु स्यात् संख्येयानि, स्यादसंख्येयानि, जघन्य-पदे संख्येयानि। संख्येयाः कोटीकोटयः एकोनत्रिंशत् स्थानानि त्रियमलपदस्य उपरि चतुर्यमलपदस्य अधस्तात्। अथवा खलु षष्ठो वर्गः पञ्चमवर्ग-

---

पण्णत्ता ?) मनुष्यों के कितने औदारिक शरीर कहे गये हैं ?-(गोयमा) हे गौतम ! (ओरालियसरीरा दुविहा पण्णत्ता) औदारिक शरीर दो प्रकार के कहे गये हैं (तं जहा) वे इस प्रकार से (बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) एक बद्ध औदारिक शरीर और दूसरे मुक्त औदारिक शरीर (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं सिय संखिज्जा) इनके जो बद्ध औदारिक शरीर हैं वे कदाचित् संख्यात भी होते है और (सिय असंखिज्जा) कदाचित् असंख्यात भी होते हैं। (जहण्णपए संखेज्जा) जघन्य पद में ये संख्यात कहे गये हैं-तात्पर्य इसका यह है-मनुष्य दो प्रकार के होते हैं-एक संमूर्च्छिम मनुष्य और दूसरे गर्भज मनुष्य। इनमें गर्भज मनुष्य हैं वे सर्वकालावस्थायी होते है अर्थात् ऐसा कोई सा भी समय नहीं कि-'जिस समय में गर्भज मनुष्य मौजूद नहीं हो। सभी समयों में गर्भज मनुष्य कोई न कोई अवश्य रहते हैं। संमूर्च्छिम मनुष्यों में यह शाश्वतता नहीं पाई जाती है। क्योंकि वे कभी होते भी है और कभी नहीं भी होते हैं। इनकी आयु जघन्य और उत्कृष्ट रूप से एक

પણ્ણત્તા ?) (ગોયમા !) હે ગૌતમ ! (ओरालियसरीरा दुविहा पण्णत्ता) ઔદારિક શરીરો બે પ્રકારનાં કહેવામાં આવ્યાં છે ? (तं जहा) તે આ પ્રમાણે છે. (बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) પહેલું બદ્ધ ઔદારિક શરીર અને બીજું મુક્ત ઔદારિકશરીર (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं सिय संखिज्जा) એમના જે બદ્ધ ઔદારિક શરીરો છે તે કદાચ સંખ્યાત પણ હોય છે. અને (सिय असंखिज्जा) કદાચ અસંખ્યાત પણ હોય છે (जहण्णपए संखेज्जा) જઘન્ય પદમાં એઓ સંખ્યાત કહેવામાં આવ્યાં છે આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે માણસ બે પ્રકારનાં હોય છે. એક સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો અને બીજા ગર્ભજ મનુષ્યો આમા જે ગર્ભજ મનુષ્યો છે, તે સર્વ કાલાવસ્થાયી હોય છે એટલે કે એવો કોઈપણ સમય નથી કે 'જે સમયમાં ગર્ભજ મનુષ્ય વિદ્યમાન ન હોય' સર્વ સમયોમાં કોઈ ને કોઇ ગર્ભજ મનુષ્યો અવશ્ય રહે છે. સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોમાં આ શાશ્વતતા જોવામાં આવતી નથી. કેમકે તે કોઈ વખત હોય પણ ખરી અને કોઈ વખત નહિ પણ હોય. એમનું આયુષ્ય જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી એક અન્તર્મુહૂર્ત્ત જેટલું

अन्तर्मुहूर्त की होती है। इनकी उत्पत्ति का विरहकाल अधिक से अधिक २४ मुहूर्त्त का कहा गया है। इस प्रकार जब संमूर्च्छिम मनुष्य बिलकुल उत्पन्न नहीं होते हैं और केवल गर्भज मनुष्य ही रहते हैं, तब वे संख्यात ही होते हैं। इस प्रकार से गर्भज मनुष्यों की अपेक्षा, मनुष्यों की जघन्यरूप से संख्या संख्यात आजाती है, क्योंकि संख्यातरूप से ही गर्भजमनुष्यों की सत्ता पाई जाती है। असंख्यातरूप से नहीं। तथा ये महाशरीर वाले और प्रत्येक शरीर वाले होते हैं। इसलिये परिमित क्षेत्रवर्ती होने के कारण भी ये संख्यात हैं। जिस समय संमूर्च्छिम मनुष्य रहते हैं तब समुच्चय मनुष्य असंख्यात हो जाते हैं। संमूर्च्छिम मनुष्यों का प्रमाण अधिक से अधिक श्रेणिके असंख्यातवें भाग में नभःप्रदेशों की राशि के तुल्य कहा गया है। ये संमूर्च्छिम मनुष्य प्रत्येक शरीरी होते हैं-इसलिये इन दोनों के शरीर असंख्यात होते हैं। जब संमूर्च्छिम मनुष्य नहीं होते तब गर्भजमनुष्यों की ही सत्ता रहने से संख्यात ही होते हैं। इसलिये उनके शरीर भी संख्यात होते हैं। सब से कम मनुष्यों का होना यही जघन्य पद है। इस जघन्यपद में गर्भजमनुष्यों का ही ग्रहण हुआ है। संमूर्च्छिममनुष्यों का नहीं क्योंकि संमूर्च्छिम मनुष्यों की

હોય છે. એમની ઉત્પત્તિનો વિરહકાળ વધારેમાં વધારે ૨૪ મુહૂર્ત્ત જેટલો કહેવામાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણે જ્યારે સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો સદંતર ઉત્પન્ન થતા નથી અને ફક્ત ગર્ભજ મનુષ્યો જ રહે છે, તેમજ તે સંખ્યાત જ હોય છે. આ પ્રમાણે ગર્ભજ મનુષ્યોની અપેક્ષા મનુષ્યોની જઘન્ય રૂપથી સંખ્યાત સંખ્યા આવી જાય છે કેમકે સંખ્યાત રૂપથી જ ગર્ભજ મનુષ્યોની સત્તા પ્રાપ્ત થાય છે અસંખ્યાત રૂપથી નહિ તથા આ મહાશરીરવાળા અને પ્રત્યેક શરીરવાળા હોય છે. એટલા માટે પરિમિત ક્ષેત્રવર્તી હોવાને લીધે પણ એઓ સખ્યાત છે. જે સમયે સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો રહે છે ત્યારે સમુચ્ચય મનુષ્યો અસખ્યાત થઇ જાય છે. સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોનું પ્રમાણ વધારેમાં વધારે શ્રેણિના અસખ્યાતમા ભાગમાં નભઃપ્રદેશોની રાશિની બરાબર કહેવામાં આવ્યું છે. આ સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો દરેકે દરેક શરીર હોય છે. માટે એઓ બન્નેના શરીરો અસંખ્યાત હોય છે. જ્યારે સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યો હોતા નથી ત્યારે ગર્ભજ મનુષ્યોની જ સત્તા હોવાથી સંખ્યાત જ હોય છે. તેથી તેમના શરીરો પણ સંખ્યાત હોય છે. સૌથી કમ માણુસોનું અસ્તિત્વ જ જઘન્ય પદ છે. આ જઘન્ય પદમાં ગર્ભજ મનુષ્યોનું જ ગ્રહણ કરાયું છે.

अपेक्षा गर्भज मनुष्य कम हैं इसीलिये उन्हें जघन्य पदवर्ती कहा गया है इस प्रकार जघन्यपदवर्ती गर्भजजीव संख्यात संख्या में होने के कारण इनके शरीर भी संख्यात होते हैं। इसीलिये सूत्रकार ने 'जहण्ण-पए संखेज्जा' ऐसा कहा है।

शंका--संख्यात के संख्यात भेद होते हैं-इसलिये यहां कौन सा संख्यात लिया गया है?

उत्तर--(संखिज्जाओ कोडाकोडीओ एगूणतीसं ठाणाइं तिजमलपयस्स उवरिं चउजमलपयस्स हेट्ठा) यहां जो संख्यातरूप गर्भज मनुष्यों का प्रमाण कहा गया है, वह संख्यात कोटीकोटिरूप लिया गया है। क्योंकि गर्भज मनुष्यों का प्रमाण इतना ही कहा हैं। ये संख्यात कोटीकोटि २९ अंकस्थानरूप होते हैं। ये २९ अंकस्थान तीन यमलपद के ऊपर और चार यमल पद के नीचे लिये गये हैं-तात्पर्य इसका यह है-'यमल' यह सिद्धान्त प्रसिद्ध एक संज्ञा है। इससे आठ अंकस्थानों का बोध होता है। तीन यमलपद का तात्पर्य होता है २४ अंकस्थान ये २४ अंकस्थान यहां ५ अंकस्थान से अधिक लिये गये है। इसी प्रकार चतुर्यमलपद का तात्पर्य ८×४ = ३२ अंक

સમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોનું નહિ કેમકે સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોની અપેક્ષા ગર્ભજ મનુષ્યો અલ્પ છે એટલા માટે તેમને જઘન્ય પદવર્તી કહેવામાં આવ્યાં છે. આ પ્રમાણે જઘન્ય પદવર્તી ગર્ભજ જીવ સંખ્યાત સંખ્યામાં હોવાથી તેમનાં શરીર પણ સંખ્યાત જ હોય છે. એટલા માટે સૂત્રકારે (जहण्णपए संखेज्जा) આમ કહ્યું છે.

શંકા—સંખ્યાતના સંખ્યાત ભેદો હોય છે. એટલા માટે અહિં કયા સંખ્યાતનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે?

ઉત્તર—(संखिज्जाओ कोडाकोडीओ एगूणतीसं ठाणाइं तिजमलपयस्स उवरिं चउजमलपयस्स हेट्ठा) અહીં જે સંખ્યાત રૂપ ગર્ભજ મનુષ્યોનું પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે, તે સંખ્યાત કોટિ-કોટિ રૂપ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે, કેમકે ગર્ભજ મનુષ્યોનું પ્રમાણ એટલું જ કહેવામાં આવ્યું છે. એ સંખ્યાત કોટિ કોટિ ૨૯ અંકસ્થાન રૂપ હોય છે. આ ૨૯ અંકસ્થાન ત્રણ યમલ-પદની ઉપર અને ચાર યમલપદની નીચે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'યમલ' આ સિદ્ધાન્ત પ્રસિદ્ધ એક સંજ્ઞા છે. આનાથી આઠ અંક સ્થાનોનું જ્ઞાન થાય છે ત્રણ યમલપદનું તાત્પર્ય છે ૨૪ અંક સ્થાન આ ૨૪ અંકસ્થાનો અહીં ૫ અંક સ્થાનો કરતાં વધારે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે. આ પ્રમાણે ચતુર્યમલ પદનું તાત્પર્ય ૮×૪=૩૨ અંક

स्थानों से है। ये ३२ अंकस्थान तीन अंकस्थानों से न्यून लिये गये हैं। इस प्रकार २९ अंकस्थानों में गर्भज मनुष्यों की संख्या कही गई है। (अहव णं छट्ठोवग्गो पंचमवग्गपडुप्पण्णो।) अथवा छठा वर्ग पंचमवर्ग से गुणित करने पर जो संख्या आती है, उतनी संख्या प्रमाण गर्भज मनुष्य हैं, ऐसा जानना चाहिये। इसका तात्पर्य इस प्रकार से है एक का वर्ग एक ही होता है इसलिये संख्या की वृद्धि न होने के कारण एकवर्गरूप से नहीं माना गया है। दो का वर्ग चार होता है अतः यह प्रथम वर्गमाना गया है। क्योंकि इसमें संख्या की वृद्धि होती है। इसी प्रकार से आगे के वर्गों में समझना चाहिये। ४×४ =१६ यह द्वितीय वर्ग है। १६×१६ =२५६ यह तृतीयवर्ग है। २५६×२५६ = ६५५३६, यह चौथा वर्ग है। ६५५३६×६५५३६= ४२९४९६७२९६ यह पांचवां वर्ग है। ४२९४९६७२९६×४२९४९६७२९६ =१८४४६७४४०७३७०९५५१६१६ यह छठा वर्ग है। इन वर्गों में छठा वर्ग पंचमवर्ग से गुणित किये जाने पर ७९२२८१६२५१४२६४-३३७५९३५४३९५०३३६ इतने अंक आते हैं इनकी संख्या २९ हैं सो इस २९ अंक रूप स्थानों में गर्भज मनुष्यों की संख्या कही गई है

સ્થાનો છે. આ ૩૨ અંકસ્થાનો ત્રણ અંકસ્થાનો કરતાં ન્યૂન ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે. આ રીતે ૨૯ અંકસ્થાનોમાં ગર્ભજ મનુષ્યોની સંખ્યા કહેવામાં આવી છે. (अहव णं छट्ठो वग्गो पचमवग्गपडुप्पण्णो) અથવા છઠ્ઠા વર્ગની સાથે પાંચમા વર્ગને ગુણિત કરવાથી જે સંખ્યા આવે છે, તેટલી સંખ્યા પ્રમાણ ગર્ભજ મનુષ્યો છે એ સમજવું જોઇએ. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે—એકનો વર્ગ એક જ હોય છે. એટલા માટે સંખ્યામાં કોઈપણ જાતની વૃદ્ધિના અભાવે એકની વર્ગ રૂપમાં ગણત્રી કરવામાં આવતી નથી. બેનો વર્ગ ચાર હોય છે માટે આ પ્રથમવર્ગ માનવામાં આવ્યો છે, કેમકે આમાં સંખ્યાની વૃદ્ધિ હોય છે. આ પ્રમાણે જ હવે પછીના વર્ગો માટે પણ સમજવું જોઇએ. ૪×૪=૧૬ આ બીજો વર્ગ છે. ૧૬×૧૬=૨૫૬ આ ત્રીજો વર્ગ છે. ૨૫૬×૨૫૬=૬૫૫૩૬ આ ચોથો વર્ગ છે. ૬૫૫૩૬×૬૫૫૩૬=૪૨૯૪૯૬૭૨૯૬ આ પાંચમો વર્ગ છે. ૪૨૯૪૯૬૭૨૯૬×૪૨૯૪૯૬૭૨૯૬=૧૮૪૪૬૭૪૪૦૭૩૭૦૯૫૫૧૬૧૬ આ છઠ્ઠો વર્ગ છે આ વર્ગોમાં છઠ્ઠો વર્ગ પાંચમા વર્ગની સાથે ગુણવાથી ૭૯૨૨૮૧૬૨૫૧૪૨૬૪૩૩૭૫૯૩૫૪૩૯૫૦૩૩૬ આટલા અંકો આવે છે. આ અંકોની સંખ્યા ૨૯ છે. તો આ ૨૯ અંક રૂપ સ્થાનોમાં ગર્ભજ

प्रत्युत्पन्नः। अथवा खलु षण्णवतिच्छेदनकदायिराशिः। उत्कर्षपदे असंख्येयानि, असंख्येयाभिः उत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः अपह्रियन्ते कालतः क्षेत्रतः उत्कर्षपदे रूप-

गर्भज मनुष्य इतने अंक प्रमाण हैं। यह राशि कोटीकोटि आदिरूप से प्रतिपादित करने में नहीं आती है। इसलिये पर्यन्तक्रम को लेकर यह इन दो गाथाओं द्वारा इस प्रकार प्रकट की गई है-'छ तिन्नितिन्निसुन्नं' इत्यादि ॥२॥ गाथा निर्दिष्ट अंकों को 'अंकानां वामतो गतिः' के अनुसार रखना चाहिये। इस प्रकार रखने पर पूर्वोक्त २९ अंकप्रमाण गर्भजमनुष्यों की संख्या स्थापित हो जाती है। (अहव णं छण्णउइछेयणगदाईरासी, उक्कोसपए असंखिज्जा) छेदनक का तात्पर्य है, राशि का आधा करना। यह इस प्रकार से समझना चाहिये जैसे प्रथम वर्ग ४ है-इसके अर्धच्छेद २ होते हैं-वे इस प्रकार से ४ के आधे २ और २ का आधा १। द्वितीय वर्ग १६ है। इसके अर्धच्छेद ३ होते हैं -वे इस प्रकार से-१६ के आधे ८, ८ के आधे ४, ४ के आधे २ और २ का आधा १। तृतीय वर्ग २५६ हैं-इसके अर्धच्छेद ८ होते हैं-वे इन प्रकार से-२५६ के आधे १२८, १२८ के आधे ६४, ६४ के आधे ३२, ३२ के आधे १६, १६ के आधे ८, ८ के आधे ४, ४ के आधे २, २ के आधा १। चतुर्थ वर्ग जो ६५५३६ है इसमें अर्धच्छेद १६ होते हैं-

મનુષ્યોની સંખ્યા કહેવામાં આવી છે. એટલે કે ગર્ભજ મનુષ્યો આટલા અંક પ્રમાણ છે. આ રાશિ કોટીકોટિ આદિ રૂપથી પ્રતિપાદિત કરવામાં આવતી નથી. એટલા માટે પર્યન્ત ક્રમને લઈને આ બે ગાથાઓ વડે આ પ્રમાણે પ્રકટ કરવામાં આવી છે 'छ तिन्नि तिन्नि सुन्न' ઇત્યાદિ ॥૨॥ ગાથામાં નિર્દિષ્ટ અંકોને 'अंकानां वामतो गतिः' મુજબ મૂકવા જોઈએ. આ રીતે મૂકવાથી પૂર્વોક્ત ૨૯ અંક પ્રમાણ ગર્ભજ મનુષ્યોની સંખ્યા સ્થાપિત થઈ જાય છે (अहव णं छण्णउइछेयणगदाईरासी उक्कोसपए असखिज्जा) છેદનકનું તાત્પર્ય છે, રાશિનો અર્ધો ભાગ કરવો. આને આ પ્રમાણે સમજવું જોઈએ કે-જેમ કે પ્રથમ વર્ગ ૪ છે, આના અર્ધચ્છેદ ૨ હોય છે, તે આ પ્રમાણે કે ૪ ના અર્ધા ૨ અને ૨ ના અર્ધો એક બીજો વર્ગ ૧૬ છે આના અર્ધા ચ્છેદ ૪ હોય છે. તે આ પ્રમાણે જેમકે ૧૬ ના અર્ધા ૮, ૮ ના અર્ધા ૪, ૪ ના અર્ધા ૨ અને બે નો અર્ધો એક. ત્રીજો વર્ગ ૨૫૬ છે, આના ૮ અર્ધચ્છેદો હોય છે, તે આ પ્રમાણે છે ૨૫૬ ના અર્ધા ૧૨૮, ૧૨૮ ના અર્ધા ૬૪, ૬૪ ના અર્ધા ૩૨, ૩૨ ના અર્ધા ૧૬, ૧૬ ના અર્ધા ૮, ૮ ના અર્ધા ૪, ૪ ના અર્ધા ૨ અને બે નો અર્ધો ૧. ચતુર્વગ જે ૬૫૫૩૬ છે.

प्रक्षिप्तैः मनुष्यैः श्रेणी अपह्रियते, कालतः असंख्येयाभिः उत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः, क्षेत्रतः अंगुलप्रथमवर्गमूलमत्युत्पन्नम्। मुक्तानि यथा औधिकानि औदारिकाणि तथा भणितव्यानि। मनुष्याणां भदन्त! कियन्ति वैक्रियशरीराणि प्रज्ञप्तानि? गौतम! वैक्रियशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—बद्धानि च मुक्तानि च। तत्र खलु यानि तानि बद्धानि तानि खलु संख्येयानि समये समये अपह्रियमाणानि अपह्रियमाणानि संख्येयेन कालेन अपह्रियन्ते नो चैव खलु अपहृतानि स्युः। मुक्तानि यथा औधिकानि औदारिकाणां मुक्तानि तथा भणितव्यानि। मनुष्याणां भदन्त! कियन्ति आहारकशरीराणि प्रज्ञप्तानि? गौतम! द्विविधानि प्रज्ञप्तानि तद्यथा—बद्धानि च मुक्तानि च। तत्र खलु यानि तानि बद्धानि तानि खलु स्यात् सन्ति स्यात् न सन्ति, यदि सन्ति जघन्येन एकं वा द्वे वा त्रीणि वा, उत्कर्षेण सहस्रपृथक्त्वम्। मुक्तानि यथा औधिकानि। तैजसकर्मणशरीराणि यथा एतेषामेव औदारिकाणि तथा भणितव्यानि ॥ सू० २१६ ॥

टीका—'मणुस्साणं भंते' इत्यादि—

पृच्छति—हे भदन्त! मनुष्याणां कियन्ति औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि? उत्तरयति—गौतम! बद्धमुक्तेति द्विविधान्यौदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि। तत्र यानि बद्धान्यौदारिकशरीराणि तानि खलु स्यात् कदाचित् संख्येयानि, स्यात्—कदाचित् असंख्येयानि। अयं भावः—द्विविधा मनुष्या भवन्ति—गर्भव्युत्क्रान्तिकाः सम्मूर्च्छिमाश्च। तत्र गर्भव्युत्क्रान्तिकाः सर्वकालावस्थायिनो भवन्ति। नास्त्येतादृशः कश्चित् कालो यत्र गर्भव्युत्क्रान्तिका न तिष्ठन्ति। सम्मूर्च्छिमास्तु कदाचिद् भवन्ति, कदाचिद् सर्वथा न भवन्ति। तेषां जघन्यत उत्कर्षतश्चान्तर्मुहूर्त्तायुष्कत्वात्। उत्पत्त्यन्तरस्य चोत्कर्षतश्चतुर्विंशतिर्मुहूर्तप्रमाणत्वात्। इत्थं च यदा सम्मूर्च्छिममनुष्याः सर्वथा न भवन्ति, केवला गर्भव्युत्क्रान्तिका एव तिष्ठन्ति तदा ते संख्येया एव भवन्ति, संख्येयानामेव गर्भव्युत्क्रान्तिकानां सत्त्वात्। महाशरीरत्वे प्रत्येकशरीरत्वे च सति परिमितक्षेत्रवर्त्तित्वात्। यदा तु सम्मूर्च्छिमास्तदा असंख्येयाः, सम्मूर्च्छिमानामुत्कर्षतः श्रेण्यसंख्येयभागवर्त्तिनभःप्रदेशराशिप्रमाणत्वात्। प्रत्येकशरीरित्वादेषामुभयेषां शरीराणि असंख्येयानि, सम्मूर्च्छिमानामभावे गर्भजानामेव सत्त्वात् ते च संख्येया एव भवन्ति, अतस्तच्छरीराणि संख्येयानि बोध्यानीति। गर्भव्युत्क्रान्तिकानां शरीराणि संख्येयानि भवन्तीति स्वयमेवाभिदधाति सूत्रकारः—जघन्यपदे संख्येयानि इति। यत्र सर्वस्तोका मनुष्या भवन्ति तज्जघन्यपदमुच्यते। जघन्यपदे तु गर्भजानामेव मनुष्याणां ग्रहणं भवति न तु सम्मूर्च्छिमानाम्। सम्मूर्च्छिमापेक्षया गर्भजानां स्तोकत्वमत एव तेषां

जघन्यपदवर्त्तित्वं बोध्यम्। इत्थं च जघन्यपदवर्त्तिनां गर्भजजीवानां संख्येयत्वात्तच्छरीराण्यपि संख्येयानि। ननु संख्येयप्रमाणेऽनेकसंख्येयभेद उपलभ्यते, अत्र यत्संख्येयप्रमाणमुक्तं तत् कियत्? इत्याह-संख्येयाः कोटीकोटयः-गर्भजमनुष्यप्रमाणं संख्येयकोटीकोटयात्मकं बोध्यम्। एताः संख्येयकोटीकोटयः एकोनत्रिंशत् स्थानानि=एकोनत्रिंशदङ्कस्थानानि भवन्ति। अमुमेवार्थमाह-त्रियमलपदस्य उपरि चतुर्यमलपदस्याधस्तादिति। यमलमिति अष्टानामष्टानामङ्कस्थानानां समयप्रसिद्धा संज्ञा। त्रयाणां यमलपदानां समाहारस्त्रियमलपदम्-चतुर्विंशत्यङ्कस्थानलक्षणं, तस्य उपरि तथा चतुर्यमलपदस्य-द्वात्रिंशदङ्कस्थानानाम् अधस्तात्। अयं भावः एकोनत्रिंशत् अङ्कस्थानानि चतुर्विंशत्यङ्कस्थानात्मकस्य त्रियमलपदस्य उपरि-पञ्चाङ्कस्थानाधिकानि तथा द्वात्रिंशदङ्कस्थानात्मकस्य चतुर्यमलपदस्य अधःस्थानात् त्रितयाङ्कस्थानहीनानीति। अथवा-षष्ठो वर्गः पञ्चमवर्गप्रत्युत्पन्नः=पञ्चमवर्गगुणित एकोनत्रिंशदङ्कस्थानात्मको भवति। अयं भावः-एकस्य वर्ग एक एव भवति, अयं न वर्धतेऽतो न वर्गत्वेन गृह्यते। द्वयोर्वर्गश्चत्वारः (४), एष प्रथमो वर्गः। चतुर्णां वर्गः षोडश (१६), एष द्वितीयो वर्गः। षोडशानां वर्गः षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयम्-(२५६), एष तृतीयो वर्गः। षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयस्य वर्गः पञ्चषष्टिः सहस्राणि पञ्चशतानि षट्त्रिंशदधिकानि (६५५३६) एष चतुर्थो वर्गः। एषां वर्गः चत्वारि कोटिशतानि एकोनत्रिंशत् कोटयः एकोनपञ्चाशल्लक्षाणि सप्तषष्टिसहस्राणि द्वे शते षण्णवतिश्चेति (४२९४९६७२९६), एष पञ्चमो वर्गः। एषां वर्गः-एकं कोटीकोटिशतसहस्रं, चतुरशीतिः कोटीकोटिसहस्राणि, सप्तषष्टयधिकानि चत्वारि कोटीकोटिशतानि, चतुश्चत्वारिंशत् कोटीलक्षाणि, सप्तकोटीसहस्राणि, सप्तत्यधिकानि त्रीणि कोटिशतानि, पञ्चनवतिर्लक्षाणि, एकपञ्चाशत्सहस्राणि षट्शतानि षोडश च (१८४४६७४४०७३७०९५५१६१६), एष षष्ठो वर्गः। एषु वर्गेषु षष्ठो वर्गः पञ्चमवर्गेण गुण्यमानः-७९२२८१६२-५१४२६४३३७५९३५४३९५०३३६-एकोनत्रिंशदङ्कस्थानात्मको भवति। अयं च राशिः कोटीकोट्यादिप्रकारेण प्रतिपादयितुं न शक्यते, अतएव पर्यन्तक्रममाश्रित्य द्वाभ्यां गाथाभ्यामयं निर्दिष्टः, तथाहि-छ त्तिन्नि तिन्नि सुन्नं पंचेव य नव य तिन्नि चत्तारि। पंचेव तिण्णि नव पंच सत्त तिन्नेव तिन्नेव॥१॥ चउ छद्दो चउ एक्को पण दो छक्केक्कगो य अट्ठेव। दो दो नव सत्तेव य अंकट्ठाणा परा हुत्ता २॥ छाया-षट्त्रीणि त्रीणि शून्यं पञ्चैव च नव च त्रीणि चत्वारि। पञ्चैव त्रीणि नव पञ्चसप्त त्रीण्येव त्रीण्येव ॥१॥ चत्वारि षड् द्वे चत्वारि एकः पञ्च द्वे षट् एककश्च अष्टैव। द्वे द्वे नव सप्तैव च अङ्कस्थानानि परान्मुखानि ॥२॥

इति । तदेवं षष्ठवर्गः पञ्चमवर्गगुणितः एकोनत्रिंशदङ्कस्थानात्मको भवति । इत्थं च एकोनत्रिंशदङ्कस्थानात्मका जघन्यपदिनो मनुष्या भवन्ति । अमुमेवार्थं पुनः प्रकारान्तरेण स्पष्टयति-अथवा खलु षण्णवतिच्छेदनकदायी राशिः । यो राशिः षण्णवतिच्छेदनकानि ददाति स षण्णवतिच्छेदनकदायी राशिरुच्यते इत्यर्थः । अयं भावः-यो राशिरर्द्धेनार्द्धेन छिद्यमानः षण्णवतिं वारान् छेदं सहते पर्यन्ते च सकलमेकं रूपं पर्यवसति भवति स राशिः षण्णवतिच्छेदनकदायी राशिः । अयं राशिः पञ्चमवर्गगुणितः षष्ठोवर्गः एकोनत्रिंशदङ्कस्थानात्मको बोध्यः । अस्य षण्णवतिच्छेदनकदायित्वमेवं विज्ञेयम् । तथाहि-प्रथमो वर्गश्छिद्यमानो द्वे छेद-

वे इस प्रकार से हैं-पहिला अर्धच्छेद ३२७६८ है, द्वितीय अर्धच्छेद १६३८४, तृतीय अर्धच्छेद ८१९२, चतुर्थ अर्धच्छेद ४०९६, पांचवां अर्धच्छेद २०४८ है । इस प्रकार अवशिष्ट अर्धच्छेद निकाल लेना चाहिये। पंचमवर्ग के अर्धच्छेद ३२ होते हैं-और छठे वर्ग के अर्ध-च्छेद ६४ होते हैं । सो ३२ और ६४ अर्धच्छेदों को जोडने पर ९६ अर्धच्छेद आ जाते हैं। इस प्रकार जो राशि ९६ अर्धच्छेदों को देती है वह यह 'षण्णवतिच्छेदना राशि है ऐसी राशियां यहां दो हैं एक पंचमवर्ग की और दूसरी छठे वर्ग की । इन दोनों के अर्धच्छेदों का जोड ९६, आता है । सो यह षण्णवतिच्छेदनकदायी राशि २९ अंक-स्थानरूप होती है । इस प्रकार यहां तक जघन्यपदवर्ती संख्यात औदारिक शरीरों का प्रमाण कहा है, ऐसा जानना चाहिये । तथा

આના અર્ધચ્છેદો ૧૬ હોય છે તે આ પ્રમાણે છે. પહેલો અર્ધચ્છેદ ૩૨૭૬૮ છે, બીજો અર્ધચ્છેદ ૧૬૩૮૪, ત્રીજો અર્ધચ્છેદ ૮૧૯૨ છે, ચતુર્થ અર્ધચ્છેદ ૪૦૯૬, પાંચમો અર્ધચ્છેદ ૨૦૪૮ છે. આ પ્રમાણે જ અવશિષ્ટ અર્ધચ્છેદો વિષે ગણત્રી કરીને સમજી લેવું જોઇએ. પંચમા વર્ગના અર્ધ-ચ્છેદ ૩૨ થાય છે, અને ૬ઠા વર્ગના અર્ધચ્છેદો ૬૪ હોય છે. તો ૩૨ અને ૬૪ અર્ધચ્છેદોનો સરવાળો કરવાથી ૯૬ અર્ધચ્છેદો આવી જાય છે. આ પ્રમાણે જે રાશિ ૯૬ અર્ધચ્છેદોવાળી છે તે આ 'षण्णवतिच्छेदनक-दायी' છે. એવી રાશિઓ અહીં બે છે. એક પંચમવર્ગની અને બીજી છઠ્ઠા વર્ગની આ બન્નેનાં અર્ધચ્છેદોનો સરવાળો ૯૬ થાય છે. તો આ ષણ્ણવતિ-ચ્છેદનકદાયી રાશિ ૨૯ અંક સ્થાન રૂપ હોય છે આ પ્રમાણે અહીં સુધી જઘન્યપદવતી સંખ્યાત ઔદારિક શરીરોનું પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે. આમ જાણવું જોઈએ. તેમજ ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી મનુષ્યોનું પ્રમાણ અસંખ્યાત

नके ददाति, तद्यथा-प्रथमच्छेदनकं द्वौ, द्वितीयच्छेदनकमेक इति। द्वितीयो वर्गश्चत्वारिच्छेदनकानि ददाति। तत्र प्रथमाष्टौ, द्वितीयं चत्वारः, तृतीयं द्वौ चतुर्थमेक इति। एवं तृतीयो वर्गोऽष्टौ छेदनकानि ददाति, चतुर्थः षोडश, पञ्चमो द्वात्रिंशत्, षष्ठश्च चतुःषष्टिम्। षष्ठवर्गः पञ्चमवर्गेण गुणितो भवति। इत्थं च उभयगतानि छेदनकानि मीमयन्ते। ततः प्रस्तुतराशौ षण्णवतिच्छेदनकानि लभ्यन्ते। एतावद्राशिप्रमाणानि जघन्यपदवर्तीनि संख्येयानि शरीराणि बोध्यानि। अथ उत्कृष्टपदमभिधत्ते-उत्कर्षपदे असंख्येयानि औदारिकाणि मनुष्यशरीराणि भवन्ति। उत्कृष्टपदवर्तीनां मनुष्याणामसंख्येयत्वात् मनुष्यशरीराणि असंख्येयानि भवन्तीति भावः। एतानि कालतोऽसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणी-समयराशितुल्यानि। क्षेत्रतो दर्शयति-उत्कर्षपदे स्थितैर्मनुष्यैः श्रेणी अपह्रियते= रिक्ता क्रियते, कीदृशैर्मनुष्यैः? इत्याह-रूपप्रक्षिप्तैः रूपं-शरीरं प्रक्षिप्तं येषां तैस्तथाविधैः। अयं भावः-उत्कृष्टपदवर्त्तिभिर्मनुष्यैरेका नभःश्रेणिर्व्याप्ता।

उत्कृष्टरूप से मनुष्यों का प्रमाण असंख्यात हैं, इसलिये उत्कृष्टरूप से मनुष्य संबन्धी औदारिकशरीर भी असंख्यात ही होते हैं। (असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणी ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ उक्कोसपए रूवपक्खित्तेहिं मणुस्सेहिं सेढी अवहीरइ) काल की अपेक्षा-इनका प्रमाण असंख्यात उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी काल जितने समय होते हैं उतना है। क्षेत्र की अपेक्षा इनका प्रमाणरूप प्रक्षिप्तवाले उत्कृष्टपदवर्ती मनुष्यों से श्रेणि रिक्त की जाती है इतना है। तात्पर्य इसका इस प्रकार से है-यहां उत्कृष्टपदस्थित मनुष्यों से गर्भज और संमूच्छिम दोनों प्रकार के मनुष्य लिये गये हैं-ऐसे मनुष्यों से एक नभःश्रेणिव्याप्त है। यह नभःश्रेणि प्रतिसमय एक एक

છે, એટલા માટે ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી મનુષ્ય સંબંધી ઔદારિક શરીર પણ અસંખ્યાત જ હોય છે. (असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणी ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ, उक्कोसपए रूवपक्खित्तेहिं मणुस्सेहिं सेढी अवहीरइ) કાળની અપેક્ષા એમનું પ્રમાણ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળના જેટલા સમયો હોય છે તેટલું છે ક્ષેત્રની અપેક્ષા એમનું પ્રમાણ રૂપ પ્રક્ષિપ્તવાળા ઉત્કૃષ્ટ પદવર્તી મનુષ્યોથી શ્રેણિરિક્ત કરવામાં આવે છે, આટલું છે, તાત્પર્ય આનું આ પ્રમાણે છે કે અહીં ઉત્કૃષ્ટ પદસ્થિત મનુષ્યોથી ગર્ભજ અને સંમૂર્ચ્છિમ બન્ને પ્રકારના મનુષ્યો ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે. એવા મનુષ્યોથી એક નભઃશ્રેણિ વ્યાપ્ત છે. આ નભઃશ્રેણિ પ્રતિસમય એક એક પ્રદે-

सा नभःश्रेणिः प्रतिसमयमेकैकप्रदेशादेकैकमनुष्यापहारे रिक्ता भवतीति। इयं कियता कालेनापह्रियते? इत्याह-कालतोऽसंख्येयाभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरियं श्रेणिरपह्रियते। कियद्भिः क्षेत्र खण्डैरपह्रियते? इत्याह-क्षेत्रतः अंगुलप्रथमवर्ग-मूलं तृतीयवर्गमूलप्रत्युत्पन्नम्-अंगुलप्रथमवर्गमूले तृतीयवर्गमूलेन गुणिते यावत्संख्यासमुपलभ्यते तावद्भिः क्षेत्रखण्डैरियं श्रेणिरपह्रियते। अयं भावः-अंगुलमात्र-क्षेत्रप्रदेशराशिरसत्कल्पनया षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयप्रमाणः। तस्य यत् प्रथमवर्ग-मूलं षोडशात्मकं तद् द्विसंख्यात्मकेन तृतीयवर्गमूलेन गुण्यते तदा द्वात्रिंशत् संख्या

प्रदेश से एक एक मनुष्य के हटाने पर खाली हो जाती है, इस प्रकार खाली करने में कितना समय लगता है? तो इसका उत्तर (कालओ असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणी ओसप्पिणीहिं) यह है कि इस प्रकार से प्रतिसमय एक २ प्रदेश से एक २ मनुष्य हटाने पर वह नभःश्रेणि असंख्यात उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी कालों में रिक्त होती है। अर्थात् उस नभःश्रेणि को उस प्रकार से खाली करने में असंख्यात उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी काल लग जाते हैं-तब कहीं जाकर वह नभःश्रेणि (खेत्तओ अंगुलपढमवग्गमूलं तइयवग्गमूलपडुप्पण्णं) क्षेत्र की अपेक्षा अंगुलप्रमाण क्षेत्र में वर्तमान प्रदेश राशि का प्रथमवर्ग-मूल तृतीयवर्गमूल से गुणित होने पर जितनी प्रदेश राशि आती है उस प्रदेशराशि प्रमाण क्षेत्रखंडों से रिक्त होती है। तात्पर्य यह है कि मानलो कि अंगुल मात्र क्षेत्र में प्रदेशों की संख्या २५६ है। इसका प्रथम वर्गमूल १६ आता है और तृतीय वर्गमूल दो आता है। प्रथम वर्ग-

---

શથી એક એક મનુષ્યને દૂર કર્યા પછી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળોમાં રિકત હોય છે. એટલે કે તે નભઃશ્રેણિને તે રીતે રિકત કરવામાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળ જેટલો સમય લાગે છે. ત્યારે તે નભઃશ્રેણિ (खेत्तओ अंगुलपढमवग्गमूलं तइयवग्गमूलपडुप्पण्ण) ક્ષેત્રની અપેક્ષા અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં વર્તમાન પ્રદેશરાશિનું પ્રથમ વર્ગમૂળ ત્રીજા વર્ગમૂળની સાથે ગુણિત કરવામાં આવે તો જેટલી પ્રદેશ રાશિ આવે છે, તે પ્રદેશ રાશિનું પ્રમાણ ક્ષેત્ર ખંડોથી રિકત હોય છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે-માનો કે અંગુલ માત્ર ક્ષેત્રમાં પ્રદેશોની સંખ્યા ૨૫૬ છે. આનું પ્રથમ વર્ગમૂળ ૧૬ આવે છે અને તૃતીય વર્ગમૂલ ૨ આવે છે. પ્રથમ વર્ગમૂળ ૧૬

भवति । असत्कल्पनया एतावद्भिर्द्वात्रिंशत्क्षेत्रखण्डैरपह्रियमाणा यावत्प्रदेशात्मिका श्रेणिर्निष्ठां याति तावन्तो मनुष्या अपि निष्ठां यान्ति । इत्थं च तृतीयवर्गमूलगुणितप्रथमवर्गमूलात्मिकायां श्रेण्यां यावन्तः प्रदेशा भवन्ति तावत्संख्यका मनुष्या भवन्ति । प्रदेशाश्चासंख्येयाः, अतो मनुष्या अपि असंख्येयाः । मनुष्यजीवानां शरीराणां च समसंख्यकत्वान्मनुष्यशरीराण्यसंख्येयानि बोध्यानि । उत्कृष्टपदवर्त्तीन्येतानि असंख्येयानि मनुष्यशरीराणि तृतीयवर्गमूलगुणितप्रथमवर्गात्मक नभःश्रेणि प्रदेशतुल्यानि क्षेत्रतो बोध्यानीति । ननु एकस्याः श्रेणेर्यथोक्तप्रमा-

---

मूल १६ को तृतीय वर्गमूल २ से गुणा करने पर ३२ संख्या आती है । यह ३२ संख्या ही मानलो क्षेत्रखंड हैं । इन क्षेत्रखंडों का खाली होना ही उतने मनुष्यों से उतने प्रदेशात्मक उस श्रेणि का खाली होना है । इस प्रकार तृतीय वर्गमूल से गुणित जो प्रथम वर्गमूल है उस प्रथम वर्गमूलरूप श्रेणि में जितने प्रदेश होते हैं उससे एक प्रदेश कम उतने ही मनुष्य हैं । वहां प्रदेश असंख्यात होते हैं इसलिये मनुष्य भी असंख्यात हैं । मनुष्य जीव और इनके शरीर इन दोनों की संख्या-समान है । इसलिये ये मनुष्य शरीर भी असंख्यात माने गये है । इसका निष्कर्षार्थ यही है कि उत्कृष्ट पदवर्ती ये असंख्यात मनुष्य शरीर, तृतीय वर्गमूल से गुणित प्रथमवर्ग मूलात्मक नभःश्रेणि के जितने प्रदेश होते हैं उससे एक प्रदेश कम उतने प्रदेश प्रमाण क्षेत्र की अपेक्षा हैं अर्थात् असंख्यात है ऐसा जानना चाहिये ।

ने तृतीय वर्गमूळ २नी साथे गुणित करवाथी ३२ संख्या आवे छे आ ३२ संख्या ज मानो के क्षेत्रखंड छे. आ क्षेत्रखंडोनुं रिक्त थवुं ज तेटलां मनुष्योथी तेटलां प्रदेशात्मक ते श्रेणितुं रिक्त थवुं छे. आ रीते तृतीय वर्गमूळ वडे गुणित जे प्रथम वर्गमूळ छे, ते प्रथम वर्गमूळ रूप श्रेणिमां जेटलां प्रदेशो होय छे तेनाथी एक प्रदेश कम तेटलां ज मनुष्यो छे. त्यां प्रदेशो असंख्यात होय छे. एटला माटे मनुष्यो पण असंख्यात छे. मनुष्य जीवो अने एमना शरीरो आ बन्नेनी संख्या सरखी छे. एटला माटे आ मनुष्य शरीरो पण असंख्यात मानवामां आव्यां छे. निष्कर्षार्थ आ ज छे उत्कृष्ट पदवर्ती आ असंख्यात मनुष्य शरीरो, तृतीय वर्गमूळथी गुणित प्रथमवर्ग मूलात्मक नभश्रेणिना जेटला प्रदेशो होय ज, तेनाथी एक प्रदेश कम तेटला प्रदेश प्रमाण क्षेत्रनी अपेक्षाथी छे, एटले के असंख्यात छे, आम जाणवुं जोईए.

णखण्डैरपहरणे कथमसंख्योत्सर्पिण्यवसर्पिणीकालो व्यत्येति ? इति चेदाह—क्षेत्रस्यातिसूक्ष्मत्वात् असंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीकालेन तदपहारस्य युक्तत्वात्, अतो नास्ति दोषः। उक्तं च—

"सुहुमो य होइ कालो, तत्तो सुहुमयरं हवइ खेत्तं।
अंगुलसेढीमेत्ते उस्सप्पिणीओ असंखेज्जा॥"

छाया—सूक्ष्मश्च भवति कालः, ततः सूक्ष्मतरं भवति क्षेत्रम्।
अंगुलश्रेणीमात्रे उत्सर्पिण्योऽसंख्येयाः॥इति॥

एतावता सन्दर्भेण मनुष्याणां बद्धान्यौदारिकशरीराण्युक्तानि। एषां मुक्तान्यौदारिकशरीराणि औघिकौदारिकमुक्तशरीरवद् बोध्यानि। तथा—मनुष्याणां

शंका—एक श्रेणिका यथोक्त प्रमाणोपेत खंडों द्वारा अपहरण करने में असंख्यात उत्सर्पिणी अवसर्पिणी काल कैसे व्यतीत हो जाता है ?

उत्तर—क्षेत्र अति सूक्ष्म होता है। इसलिये उसके अपहार में असंख्यात उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी काल का समय व्यतीत होना युक्त है। कहा भी है—'सुहुमो य होइ कालो' इत्यादि—कि काल सूक्ष्म होता है परन्तु काल से भी सूक्ष्मतर क्षेत्र होता है। अंगुल श्रेणिमात्र क्षेत्र में असंख्यात उत्सर्पिणी काल हैं। इतने संदर्भ से मनुष्यों के बद्ध औदारिक शरीर कहे—अब सूत्रकार इनके मुक्त औदारिक शरीर कितने होते हैं यह बात कहते हैं—(मुक्केल्लया जहा ओरालिया तहा भणियव्वा) मनुष्यों के मुक्त औदारिक शरीरों का प्रमाण सामान्यमुक्त औदारिक शरीरों के जैसा अनंत हैं।) मणुस्साणं

શંકા—એક શ્રેણિના યથોક્ત પ્રમાણોપેત ખંડો વડે અપહરણ કરવામાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળ કેવી રીતે પસાર થઈ જાય છે ?

ઉત્તર—ક્ષેત્ર અતિસૂક્ષ્મ હોય છે એટલા માટે તેના અપહારમાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળ જેટલો સમય પસાર થાય તે બરાબર છે. કહ્યુ પણ છેઃ કે—'सुहुमो य होइ कालो इत्यादि' કાળ સૂક્ષ્મ હોય છે, પરન્તુ કાળ કરતાં પણ સૂક્ષ્મતર ક્ષેત્ર હોય છે. અંગુલ શ્રેણિમાત્ર ક્ષેત્રમાં અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી કાળ છે. આટલા સંદર્ભોથી મનુષ્યોના બદ્ધ ઔદારિક શરીરો વિષે કહ્યું છે. હવે સૂત્રકાર એમના મુક્ત ઔદારિક શરીરો કેટલા હોય છે ? આ વાત સ્પષ્ટ કરે છે (मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालिया तहा भाणियव्वा) મનુષ્યોના મુક્ત ઔદારિક શરીરોનું પ્રમાણ સામાન્ય મુક્ત ઔદારિક શરી-

वैक्रियशरीराणि बद्धमुक्तेति द्विविधानि। तत्र खलु यानि तानि बद्धानि तानि खलु संख्येयानि। तानि एतानि बद्धानि वैक्रियशरीराणि समये समये एकैकशोऽपहियमाणानि अपहियमाणानि संख्येयेन कालेनापहियन्ते। अयं भावः- वैक्रियशरीरलब्धियोग्यता गर्भजानामेव संभवति। तत्रापि वैक्रियशरीरलब्धिस्तु केषांचिदेव मनुष्याणां संभवति। तानि बद्धवैक्रियशरीराणि प्रतिसमयमेकैकशोऽपहियमाणानि अपहियमाणानि संख्येयासूत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु अपहियन्ते, अतः

भंते! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता?) हे भदन्त! मनुष्यों के कितने प्रमाण में वैक्रियशरीर कहे गये हैं? (गोयमा!) हे गौतम! (वेउव्वियसरीरा दुविहा पण्णत्ता) वैक्रिय शरीर दो प्रकार के कहे गये हैं। (तं जहा) जैसे-(बद्धेल्लया य मुक्केल्लया) एक बद्ध और दूसरे मुक्त। (तत्थ णं) इनमें (जे ते बद्धेल्लया) जो वे बद्ध वैक्रिय शरीर हैं। (तं णं) वे (संखिज्जा) सामान्यरूप से संख्यात हैं। (समए समए अवहीरमाणा अवहीरमाणा संखेज्जेणं कालेणं अवहीरंति) एक एक समय में इनका एक एक का अपहार करने पर संख्यात काल में इनका अपहार होता है। तात्पर्य इसका यह है-कि वैक्रियशरीरलब्धि योग्यता गर्भजों के ही होती है। इसमें भी यह वैक्रियशरीर लब्धि किन्हीं २ ही मनुष्यों में होती है। ये काल की अपेक्षा संख्यात इसलिये कहे गये हैं कि एक एक समय में इनका एक एक करके यदि अपहार निकालना किया जावे तो उसमें संख्यात उत्सर्पिणी अवसर्पिणी काल

રોની જેમ અનંત છે. (मणुस्सा ण भंते! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता ?) હે ભદંત! મનુષ્યોના કેટલા પ્રમાણમાં વૈક્રિયશરીરો કહેવામાં આવ્યાં છે? (गोयमा ?) હે ગૌતમ! हे (वेउव्वियसरीरा दुविहा पण्णत्ता) વૈક્રિયશરીરો બે પ્રકારના કહેવામાં આવ્યાં છે. (तं जहा) જેમ કે (बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) પ્રથમ બદ્ધ અને દ્વિતીય મુકત (तत्थणं) આમાં (जे ते बद्धेल्लया) જેવો બદ્ધ વૈક્રિય શરીરો છે. (त ण) તેઓ (संखेज्जा) સામાન્ય રૂપથી સંખ્યાત છે. (समए समए अवहीरमाणा अवहीरमाणा संखेज्जेण कालेण अवहीरंति) એક એક સમયમા એમનો અપહાર કરવાથી સંખ્યાત કાળમાં એમનો અપહાર થાય છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે વૈક્રિયશરીર લબ્ધિની યોગ્યતા ગર્ભજોની જ હોય છે આમાં પણ આ વૈક્રિયશરીર લબ્ધિ કોઈક કોઈક મનુષ્યમાં જ હોય છે આ બધા કાળની અપેક્ષાથી સંખ્યાત એટલા માટે કહેવામાં આવ્યાં છે કે એક એક સમયમાં એમને એક એક કરીને જો અપહાર 'નિમાડ' કરવામાં આવે તો તેના સંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળ પસાર થઈ

कालतः सख्येयानि बद्धवैक्रियशरीराणि बोध्यानीति । वैक्रियशरीरापहारस्तु निदर्शनमात्रं बोध्यः । वस्तुतस्तु न तान्यपहियन्ते । इममेवार्थं दर्शयति-नो चैव खलु अपहृतानि स्युरिति । मुक्तवैक्रियशरीराणि मुक्तौघिकौदारिकशरीरवद् बोध्यानि । तथा-एतेषामाहारकशरीराणि बद्धमुक्तेति द्विविधानि । द्विविधान्यप्येतानि औघिकवद् बोध्यानि । तैजसकार्मकशरीराणि तु एतेषामौदारिकशरीरवद् बोध्यानीति ॥ सू० २१६ ॥

व्यतीत होते हैं । यह जो वैक्रियशरीर का अपहार कहा गया है वह एक उदाहरण मात्र है । वास्तव में इनका अपहार नहीं होता । यही बात सूत्रकार ने (णो चेव णं अवहिया सिया) इस सूत्रपाठ द्वारा प्रकट की है । (मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालियाणं मुक्केल्लया तहा भाणियव्वा) मुक्त वैक्रियशरीरों का प्रमाण मुक्त सामान्य औदारिक शरीर के जैसा अनंत जानना चाहिये । (मणुस्साणं भंते ! केवइया आहारगसरीरा पण्णत्ता ?) हे भदन्त ! मनुष्यों के आहारक शरीर, प्रमाण में कितने कहे गये हैं ? (गोयमा !) हे गौतम ! (आहारगसरीरा दुविहा पण्णत्ता) आहारक शरीर दो प्रकार के कहे हुए हैं । (तं जहा) जैसे बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) एक बद्ध आहारक शरीर और दूसरे मुक्त आहारक शरीर । (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया तेणं सिय अत्थि सिय नत्थि) इनमें जो ये बद्ध आहारक शरीर हैं वे मनुष्यों के होते भी हैं और नहीं भी होते हैं । (जइ अत्थि जहन्नेणं एक्को वा दो वा तिण्णि वा

થઈ જાય છે. જે આ વૈક્રિયશરીરૂનો અપહાર કહેવામાં આવ્યો છે. તે ફક્ત એક ઉદાહરણ માત્ર છે ખરેખર એમનો અપહાર સંભવતો નથી એ જ વાત સૂત્રકારે (णो चेव णं अवहिया सिया) આ સૂત્રપાઠ વડે પ્રકટ કરવામાં આવી (मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालियाण मुक्केल्लया तहा भाणियव्वा) મુક્ત વૈક્રિય શરીરોનું પ્રમાણ મુક્ત સામાન્ય ઔદારિક શરીરોની જેમ અનંત જાણવું જોઈએ (मणुस्सा णं भंते ! केवइया आहारगसरीरा पण्णत्ता ?) હે ભદંત ! મનુષ્યોના આહારક શરીરો પ્રમાણમાં કેટલાં કહેવામાં આવ્યાં ? (गोयमा !) હે ગૌતમ ! (आहारगसरीरा दुविहा पण्णत्ता) આહારક શરીરો બે પ્રકારનાં કહેવામાં આવ્યાં છે (त जहा, જેમ કે (बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) એક બદ્ધ આહારક શરીર અને બીજું મુક્ત આહારક શરીર (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया तेणं सिय अत्थि सिय णत्थि) આમાં જે બદ્ધ આહારક શરીરો છે તે મનુષ્યો ને હોય પણ ખરા અને નથી પણ હોતાં (जइ अत्थि जहन्नेणं एक्को वा दो वा तिण्णि वा)

अथ व्यन्तरादीनामौदारिकादिशरीराणि दर्शयति-

मूलम्-वाणमंतराणं ओरालियसरीरा जहा नेरइयाणं। वाणमंतराणं भंते! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! वेउव्वियसरीरा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा-बद्धेल्लगा य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं असंखेज्जा, असंखिज्जाहिं

यदि होते हैं तो जघन्य से ये एक, दो अथवा तीन तक होते हैं। (उक्कोसेणं सहस्सपुहुत्तं) और उत्कृष्ट से सहस्रपृथक्त्व तक हो सकते हैं। (मुक्केल्लया जहा ओहिया) मुक्त आहारक शरीर लघुतर अनंत भेदवाले होते हैं। (तेयगकम्मगसरीरा जहा एएसिं चेव ओरालिया तहा भाणियव्वा) मनुष्यों के तैजस कार्मक शरीरों का प्रमाण इनके औदारिक शरीरों के प्रमाण के जैसा जानना चाहिये।

भावार्थ--इस सूत्र द्वारा सूत्रकारने मनुष्यों के पांचों शरीरों का प्रमाण कहा है। यद्यपि एक मनुष्य को एक साथ चार शरीर तक ही हो सकते हैं-पांच शरीर एक साथ नहीं होते। परन्तु यहां जो पांच शरीरों का होना कहा है और उनका प्रमाण स्पष्ट किया गया है सो इसका तात्पर्य यह है कि नाना मनुष्यों की अपेक्षा मनुष्यों के एक साथ पांच शरीर तक हो सकते हैं॥ सू० २१६॥

જો હોય છે તો જઘન્યથી એઓ એક, બે અથવા ત્રણ હોય છે (उक्कोसेण सहस्सपुहुत्तं) અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ સહસ્ર પૃથકત્વ સુધી હોઈ શકે છે. (मुक्केल्लया जहा ओहिया) મુકત આહારક શરીરો લઘુતર અનંત ભેદવાળા હોય છે (तेयगकम्मसरीरा जहा एएसिं चेव ओरालिया तहा भाणियव्वा) મનુષ્યોના તૈજસ કાર્મક શરીરોનું પ્રમાણ એમના ઔદારિક શરીરોના પ્રમાણની જેમ જાણવું જોઈએ.

ભાવાર્થ—આ સૂત્ર વડે સૂત્રકારે મનુષ્યોના પંચ શરીરોનું પ્રમાણ કહેલું છે જો કે એક મનુષ્યના એકી સાથે ચાર શરીરોજ થઈ શકે છે. પાંચ શરીરો એકી સાથે હોતાં નથી પરન્તુ અહીં જે પાચ શરીરોના અસ્તિત્વ વિષે કહેલું છે, અને તેમનું પ્રમાણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે, તો તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે અનેક મનુષ્યોની અપેક્ષા મનુષ્યોના એકી સાથે પાંચ શરીરો સુધી થઈ શકે છે. ॥ સૂ૦ ૨૧૬ ॥

उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ असंखिज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखिज्जइभागे, तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई संखेज्जजोयणसयवग्गपलिभागो पयरस्स। मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालिया तहा भाणियव्वा। आहारगसरीरा दुविहा वि जहा असुरकुमाराणं तहा भाणियव्वा। वाणमंतराणं भंते! केवइया तेयगसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! जहा एएसिं चेव वेउव्वियसरीरा तहा तेयगसरीरा भाणियव्वा। एवं कम्मयसरीरा वि भाणियव्वा। जोइसियाणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! जहा नेरइयाणं तहा भाणियव्वा। जोइसियाणं भंते! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! वेउव्वियसरीरा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा—बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया जाव तासिणं सेढी णं विक्खंभसूई बेछप्पण्णंगुलसयवग्गपलिभागो पयरस्स। मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा। आहारयसरीरा जहा नेरइयाणं तहा भाणियव्वा। तेयगकम्मयसरीरा जहा एएसिं चेव वेउव्वियसरीरा तहा भाणियव्वा। वेमाणियाणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! जहा नेरइयाणं तहा भाणियव्वा। वेमाणियाणं भंते! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता? गोयमा! वेउव्वियसरीरा दुविहा पण्णत्ता, तं जहा—बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य। तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं असंखिज्जा। असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ,

खेत्तओ असंखिज्जा सेढीओ पयरस्स असंखेज्जइभागे। तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई अंगुलबीयवग्गमूलं तइयवग्गमूलपडुप्पण्णं, अहव णं अंगुलतइयवग्गमूलं घणप्पमाणमेत्ताओ सेढीओ। मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालिया तहा भाणियव्वा। आहारगसरीरा जहा नेरइयाणं। तेयगकम्मयसरीरा जहा एएसिं चेव वेउव्वियसरीरा तहा भाणियव्वा। से तं सुहुमे खेत्तपलिओवमे। से तं खेत्तपलिओवमे। से तं पलिओवमे। से तं विभागनिप्फण्णे। से तं कालप्पमाणे॥सू० २२७॥

छाया–व्यन्तराणाम् औदारिकशरीराणि यथा नैरयिकाणाम्। व्यन्तराणां भदन्त! कियन्ति वैक्रियशरीराणि प्रज्ञप्तानि? गौतम! वैक्रियशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–बद्धानि च मुक्तानि च। तत्र खलु यानि तानि बद्धानि तानि खलु असंख्येयानि, असंख्येयाभिः उत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः अपह्रियन्ते कालतः, क्षेत्रतः असंख्येयाः श्रेणयः प्रतरस्य असंख्येयभागे, तासां खलु श्रेणीनां विष्कम्भसूचिः संख्येययोजनशतवर्गप्रतिभागः प्रतरस्य। मुक्तानि यथा औधिकानि औदारिकाणि तथा भणितव्यानि। आहारकशरीराणि द्विविधान्यपि यथा असुरकुमाराणां तथा भणितव्यानि। व्यन्तराणां भदन्त! कियन्ति तैजसशरीराणि प्रज्ञप्तानि, गौतम! यथा एतेषां चैव वैक्रियशरीराणि तथा तैजसशरीराणि भणितव्यानि। एवं कार्मकशरीराण्यपि भणितव्यानि। ज्योतिष्काणां भदन्त! कियन्ति औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि? गौतम! यथा नैरयिकाणां तथा भणितव्यानि। ज्योतिष्काणां भदन्त! कियन्ति वैक्रियशरीराणि प्रज्ञप्तानि? गौतम! वैक्रियशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा–बद्धानि च मुक्तानि च। तत्र खलु यानि तानि बद्धानि यावत् तासां खलु श्रेणीनां विष्कम्भसूचिः द्विपञ्चाशदङ्गुलशतवर्गप्रतिभागः प्रतरस्य। मुक्तानि यथा औधिकानि औदारिकशरीराणि तथा भणितव्यानि। आहारकशरीराणि यथा नैरयिकाणां तथा भणितव्यानि। तैजसकार्मकशरीराणि यथा एतेषामेव वैक्रियशरीराणि तथा भणितव्यानि। वैमानिकानां भदन्त! कियन्ति औदारिकशरीराणि प्रज्ञप्तानि? गौतम! यथा नैरयिकाणां तथा भणितव्यानि, वैमानिकानां भदन्त! कियन्ति वैक्रियशरीराणि प्रज्ञ-

तानि ? गौतम ! वैक्रियशरीराणि द्विविधानि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा—बद्धानि च मुक्तानि च। तत्र खलु यानि तानि बद्धानि तानि खलु असंख्येयानि, असंख्येयाभिः उत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः अपह्रियन्ते कालतः। क्षेत्रतः असंख्येयाः श्रेणयः प्रतरस्य असंख्येयभागे। तासां खलु श्रेणीनां विष्कम्भसूचिः अंगुलद्वितीयवर्गमूलं तृतीयवर्गमूलमत्युत्पन्नम्, अथवा खलु अंगुलतृतीयवर्गमूलं घनप्रमाणमात्राः श्रेणयः। मुक्तानि यथा औधिकानि औदारिकाणि तथा भणितव्यानि। आहारकशरीराणि यथा नैरयिकाणाम्। तैजसकार्मकशरीराणि यथा एतेषामेव वैक्रियशरीराणि तथा भणितव्यानि। तदेतत् सूक्ष्मं पल्योपमम्। तदेतत् क्षेत्रपल्योपमम्। तदेतत् पल्योपमम् तदेतत् विभागनिष्पन्नम्। तदेतत् कालप्रमाणम् ॥सू०२१७॥

टीका—'वाणमंतराणं' इत्यादि—

व्यन्तरदेवानां द्विविधान्यपि औदारिकशरीराणि नारकौदारिकशरीरवद् बोध्यानि। तथा—व्यन्तरदेवानां वैक्रियशरीराण्यपि बद्धमुक्तेति द्विविधानि बोध्यानि।

अब सूत्रकार व्यन्तरादिक देवों के औदारिक शरीरों का प्रतिपादन करते हैं—'वाणमंतराणं ओरालियसरीरा' इत्यादि।

शब्दार्थ—(वाणमंतराणं ओरालियसरीरा जहा नेरइयाणं) व्यन्तर देवों के औदारिक शरीरों का प्रमाण नारकों के औदारिक शरीरो के प्रमाण के जैसा जानना चाहिये—तात्पर्य यह है कि बद्ध और मुक्त औदारिक शरीरों के भेदों में से बद्ध औदारिक शरीर तो व्यन्तरों के होते नहीं हैं। मुक्त जो औदारिक शरीर हैं वे पूर्वभवों की अपेक्षा अनंत होते हैं। (वाणमंतराणं भंते केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता?) हे भदन्त! व्यन्तर देवों के कितने वैक्रियशरीर कहे गये हैं? (गोयमा) हे गौतम! (वेउव्वियसरीरा) वैक्रिय शरीर (दुविहा पण्णत्ता) दो

હવે સૂત્રકાર વ્યન્તરદેવોના ઔદારિક વગેરે શરીરનું પ્રતિપાદન કરે છે. 'वाणमंतराणं ओरालियसरीरा' इत्यादि।

શબ્દાર્થ—(वाणमंतराणं ओरालियसरीरा जहा नेरइयाणं) વ્યતર દેવોના ઔદારિક શરીરોનું પ્રમાણ નારકોના ઔદારિક શરીરોના પ્રમાણની જેમ જાણવું જોઈએ તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે બદ્ધ અને મુકત ઔદારિક શરીરના ભેદોમાંથી બદ્ધ ઔદારિક શરીરો તો વ્યતરોનાં હોતા નથી મુકત જે ઔદારિક શરીરો છે, તે પૂર્વભવોની અપેક્ષાએ અનંત હોય છે (वाणमतराणं भते! केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता ?) હે ભદંત! વ્યંતર દેવોના કેટલાં વૈક્રિય શરીરો કહેવામાં આવ્યાં છે? (गोयमा) હે ગૌતમ! (वेउव्वियसरीरा) વૈક્રિય શરીરો (दुविहा पण्णत्ता) બે પ્રકારના

तत्र यानि तानि बद्धानि तानि खलु असंख्येयानि । तानि चासंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरपह्रियन्तेऽतः कालमाश्रित्यैतानि असंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीसमयराशितुल्यानि । क्षेत्रतः प्रतरस्यासंख्येयभागेऽसंख्येयाः श्रेणयः—प्रतरस्यासंख्येयभागवर्तिन्यो या असंख्येयाः श्रेणयस्तद्गता यावन्तः प्रदेशाः सन्ति तावत्प्रदेशप्रमाणानि क्षेत्रतो व्यन्तरबद्धवैक्रियशरीराणि । ननु प्रतरासंख्येयभागेऽसंख्येया योजनकोटयोऽपि भवन्ति, तत्किमेतावत्यपि क्षेत्रे या नभःश्रेणयो भवन्ति ता

प्रकार के कहे हुए हैं (तं जहा) जैसे (बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) एक बद्ध और दूसरे मुक्त। (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं असंखिज्जा) इन में जो बद्ध वैक्रियशरीर हैं वे सामान्य से असंख्यात हैं। (असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ) काल की अपेक्षा ये असंख्यात उत्सर्पिणी काल के जितने समय होते हैं उतने हैं। (खेत्तओ असंखिज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखिज्जइभागे, तासि णं सेढी णं विक्खंभसूई संखेज्जजोयणसयवग्गपलिभागो पयरस्स) तथा क्षेत्र की अपेक्षा इनका प्रमाण इस प्रकार से है कि प्रतर के असंख्यातवें भाग में रही जो असंख्यात श्रेणियां हैं सो उन श्रेणियों के जितने प्रदेश हैं, उतने प्रदेश प्रमाण ये हैं—अर्थात् व्यन्तरों के ये बद्ध वैक्रियशरीर प्रतर के असंख्यातवें भाग वर्तमान असंख्यात श्रेणिरूप हैं। शंका—प्रतर के असंख्यातवे भाग में वर्तमान असंख्यात योजन कोटियां भी होती हैं।

કરવામાં આવ્યા છે (तं जहा) જેમ કે (बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) એક બદ્ધ અને બીજાં અબદ્ધ (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं असंखिज्जा) આમાં જે બદ્ધ વૈક્રિયશરીરો છે, તે સામાન્યની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત છે. (असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ) કાળની અપેક્ષા આ અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અપસર્પિણી કાળના જેટલા સમયો હોય છે, તેટલા છે (खेत्तओ असंखिज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखिज्जइभागे, तासि णं सेढी णं विक्खंभसूई संखेज्जजोयणसयवग्गपलिभागो पयरस्स) તેમજ ક્ષેત્રની અપેક્ષા એમનું પ્રમાણ આ પ્રમાણે છે કે પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં આવેલી જે અસંખ્યાત શ્રેણિઓ છે તે શ્રેણિઓના જેટલા પ્રદેશો છે, તેટલા પ્રદેશ પ્રમાણ એઓ છે એટલે કે વ્યંતરોના આ બદ્ધ વૈક્રિયશરીર પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં વર્તમાન અસંખ્યાત શ્રેણિરૂપ છે શંકા—પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં વર્તમાન અસંખ્યાત યોજન કોટીઓ પણ હોય છે

इह गृह्यन्ते ? इति चेदाह-'तासि णं सेढीणं' इत्यादि । तासां श्रेणीनां=प्रतर संख्येयभागवर्त्यसंख्येयश्रेणीनां विष्कम्भसूचिरिह गृह्यते, न तु प्रतरासंख्येयभागवर्त्यसंख्येययोजनकोटयात्मकक्षेत्रवर्तिनभःश्रेणिः । अत्र विष्कम्भसूचिः पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिविष्कम्भसूचेरसंख्येयगुणहीना बोध्या । इयं विष्कम्भसूचिः कियत्प्रमाणा गृह्यते ? इत्याह -'संख्येययोजनशतवर्गप्रतिभागः प्रतरस्य' इति । प्रतरस्य= प्रतरसम्बन्धीसंख्येययोजनशतवर्गप्रतिभागः=संख्येययोजनशतानां यो वर्ग=वर्गमूलं तद्रूपो यः प्रतिभागः=अंशः तत्प्रमाणा विष्कम्भसूचिरित्यर्थः । अयं भावः-विष्कम्भसूच्याः प्रतिप्रदेशमेकैकव्यन्तरबद्धवैक्रियशरीरेण व्याप्तम् । तत्र एकैकप्रदेशात् प्रतिसमयम् एकैकशरीरापहरणेन यावता समयेन विष्कम्भसूचिः शरीररहिता

तो क्या इतने क्षेत्र में वर्तमान जो नभःश्रेणियां होती हैं वे यहां गृहीत हुई हैं ?

उत्तर--इस प्रकार की ये श्रेणियां यहां ग्रहण नहीं की गई हैं, किन्तु प्रतर के असंख्यातवे भाग में वर्तमान असंख्यात श्रेणियों की विष्कंभसूचि ही यहां ग्रहण की गई है। विष्कंभ सूचि पंचेन्द्रियतिर्यञ्चों की बद्ध औदारिकशरीर की विष्कंभसूचि से असंख्यात गुणहीन जाननी चाहिये। यही बात सूत्रकार ने 'संखेज्जजोयणसयवग्गपलिभागो पयरस्स' इस सूत्रपाठ से व्यक्त की है अर्थात् सौ संख्यात योजनों का वर्गमूलरूप जो अंश हैं, उस अंशरूप यहां विष्कंभसूचि ली गई। इस विष्कंभसूचि का प्रतिप्रदेश एक एक व्यन्तर के बद्ध वैक्रिय शरीर से व्याप्त है। इस विष्कंभ सूचि के एक एक प्रदेश से प्रतिसमय एक एक व्यन्तर शरीर का अपहार करने पर वह विष्कंभसूचि समूची

તો શું આ ક્ષેત્રમાં વર્તમાન જે નભઃશ્રેણિઓ હોય છે, તેમનું અહીં ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે ?

ઉત્તર—આ જાતની નભઃશ્રેણિઓ અત્રે ગ્રહણ કરવામાં આવી નથી, પરન્તુ પ્રતરના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં વર્તમાન અસંખ્યાત શ્રેણિઓની વિષ્કંભસૂચિ જ અત્રે ગ્રહણ કરવામાં આવી છે. વિષ્કંભસૂચિ પંચેન્દ્રિયતિર્યંચોની બદ્ધ ઔદારિક શરીરની વિષ્કંભસૂચિની અપેક્ષા એ અસંખ્યાતગણી હીન જાણવી જોઇએ. એજ વાત સૂત્રકારે "संखेज्जजोयणसयवग्गपलिभागो पयरस्स" આ સૂત્રપાઠ વડે વ્યકત કરી છે. એટલે કે સો સંખ્યાત યોજનોના વર્ગમૂળ રૂપ જે અંશ છે, તે અંશ રૂપ અહીં વિષ્કંભસૂચિ ગ્રહણ કરવામાં આવી છે. આ વિષ્કંભસૂચિનો પ્રતિપ્રદેશ એક એક વ્યંતરના બદ્ધ વૈક્રિય શરીરથી વ્યાપ્ત છે આ વિષ્કંભસૂચિના એક એક પ્રદેશથી પ્રતિસમય એક એક વ્યંતર શરીરનો અપહાર કરવાથી તે વિષ્કંભસૂચિ સમુચિ જેટલા સમ-

स्यात्तावत्प्रमाणास्तत्प्रदेशा बोध्या। विष्कम्भसूचिस्तु असंख्येयैः समयैरिक्ता स्यादतस्तत्प्रदेशा अपि असंख्येया विज्ञेया। इत्थं च क्षेत्रतोऽसंख्येयप्रदेशसमसंख्यकानि व्यन्तरबद्धवैक्रियशरीराणि बोध्यानीति। व्यन्तराणां मुक्तानि वैक्रियशरीराणि औधिकौदारिकशरीरवद् बोध्यानि। आहारकशरीराणि असुरकुमाराहारकशरीरवद् बोध्यानि। व्यन्तराणां तैजसकार्मकशरीराणि स्ववैक्रियशरीरवद्

जितने समय में उन शरीरों से रिक्त हो जाती है, उतने समय प्रमाण प्रदेश उस विष्कंभसूचि के जानना चाहिये। अर्थात् यह विष्कंभसूचि इस प्रकार से रिक्त करने पर असंख्यात समयों में ही रिक्त होगी। इसलिये इस विष्कंभसूचि के प्रदेश भी असंख्यात ही मानना चाहिये। इस प्रकार से विचार करने पर यही निष्कर्ष निकलता है कि-व्यन्तर देवों के बद्ध वैक्रिय शरीरो का प्रमाण क्षेत्र की अपेक्षा असंख्यात प्रदेश प्रमाण है-अर्थात् ये असंख्यात हैं। (मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालिया तहा भाणियव्वा) व्यन्तर देवों के मुक्त वैक्रियशरीरों का प्रमाण सामान्य मुक्त औदारिक शरीर के जैसा अनंत है। (आहारगसरीरा दुविहा वि जहा असुरकुमाराणं तहा भाणियव्वा) बद्ध और मुक्त आहारक शरीरों का प्रमाण असुर कुमारों के इन दोनों प्रकार के आहारक शरीरों के प्रमाण के जैसा जानना चाहिये। तात्पर्य यह कि 'व्यन्तरदेवों में बद्ध औदारिक शरीरों के जैसा बद्ध आहारक शरीर नहीं होते हैं। मुक्तआहारकशरीर मुक्त औदारिक शरीरों के जैसा

યમા તે શરીરોથી રિકત થઈ જાય છે, તેટલા સમય પ્રમાણ પ્રદેશ તે વિષ્કંભસૂચિનો જાણવો જોઈએ. એટલે આ વિષ્કંભસૂચિ આ રીતે રિકત કરવાથી અસંખ્યાત સમયોમાં જ રિકત (ખાલી) થશે. એટલા માટે આ આ વિષ્કંભ સૂચિના પ્રદેશો પણ અસંખ્યાત જ માનવા જોઈએ આ પ્રમાણે વિચાર કરવાથી આ નિષ્કર્ષ નીકળે છે કે 'વ્યંતર દેવોના બદ્ધ વૈક્રિય શરીરોનું પ્રમાણ ક્ષેત્રની અપેક્ષા અસંખ્યાત પ્રદેશ પ્રમાણ છે એટલે કે એઓ અસંખ્યાત છે. (मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालिया तहा भाणियव्वा) વ્યંતર દેવોના મુક્ત વૈક્રિય શરીરનું પ્રમાણ સામાન્ય મુક્ત ઔદારિક શરીરની જેમ અનંત છે. (आहारगसरीरा दुविहा वि जहा असुरकुमाराणं तहा भाणियव्वा) બદ્ધ અને મુક્ત આહારક શરીરોનું પ્રમાણ અસુરકુમારોના બન્ને પ્રકારના આહારક શરીરોના પ્રમાણની જેમ જ જાણવા જોઈએ. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'વ્યંતર દેવોમાં બદ્ધ ઔદારિક શરીરોની જેમ બદ્ધ આહારક શરીરો હોતા નથી. મુક્ત આહારક શરીરો

अनंत होते हैं। (वाणमंतराणं भंते! केवइया तेयगसरीरा पण्णत्ता?) हे भदन्त! व्यन्तरदेवों के कितने तैजसशरीर कहे गये हैं? (गोयमा) हे गौतम! (जहा एएसिं चेव वेउव्वियसरीरा तहा तेयगसरीरा भाणियव्वा) जिस प्रकार के इनके वैक्रिय शरीर कहे गये हैं, वैसे ही इनके तैजस शरीर जानना चाहिये। अर्थात् बद्धवैक्रिय के जैसा इनके बद्ध तैजस शरीर असंख्यात होते हैं और मुक्त तैजस शरीर मुक्त वैक्रियशरीर के जैसा प्रमाण में अनंत होते हैं। (एवं कम्मय सरीरा वि भाणियव्वा) इसी प्रकार से कार्मण शरीरों का प्रमाण भी जानना चाहिये। (जोइसियाणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता? गोयमा जहा नेरइयाणं तहा भाणियव्वा) हे भदन्त! ज्योतिष्क देवों के औदारिक शरीर कितने कहे गये हैं? हे गौतम! ज्यतिष्कों के औदारिक शरीर नारकों के औदारिक शरीरों के जैसा कहे गये हैं-अर्थात्-बद्ध औदारिक शरीर तो ज्योतिष्कों के होते नहीं हैं। मुक्त औदारिक शरीर होते हैं, सो वे पूर्वभवों की अपेक्षा होते हैं, इसलिये इनका प्रमाण अनंत हैं। (जोइसिया णं भंते केवइया वेउ-

---

મુકત ઔદારિક શરીરોની જેમ અનંત હોય છે (वाणमंतराणं भंते! केवइया तेयगसरीरा, पण्णत्ता?) હે ભદન્ત! વ્યંતર દેવોના તૈજસશરીરો કેટલાં કહેવામાં આવ્યાં છે? (गोयमा) હે ગૌતમ! (जहा एएसिं चेव वेउव्वियसरीरा तहा तेयगसरीरा भाणियव्वा) જે પ્રમાણે એમનાં વૈક્રિયશરીરો કહેવામાં આવ્યાં છે, તે પ્રમાણે જ એમનાં તૈજસ શરીરો વિષે પણ જાણવું જોઈએ. એટલે કે બદ્ધ વૈક્રિયની જેમ એમનાં બદ્ધ તૈજસ શરીરો અસંખ્યાત હોય છે. અને મુકત તૈજસ શરીરો મુકત વૈક્રિયશરીરોની જેમ પ્રમાણમાં અનંત હોય છે, (एवं कम्मयसरीरा वि भाणियव्वा) આ પ્રમાણે કાર્મણ શરીરોનું પ્રમાણ પણ જાણવું જોઈએ. (जोइसियाणं भंते! केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता? गोयमा जहा नेरइयाणं तहा भाणियव्वा) હે ભદંત! જ્યોતિષ્ક દેવોના ઔદારિક શરીરો કેટલાં કહેવામાં આવ્યાં છે? હે ગૌતમ! જ્યોતિષ્કોના ઔદારિક શરીરો નારકોના ઔદારિક શરીરોની જેમ કહેવામાં આવ્યાં છે. એટલે કે બદ્ધ ઔદારિક શરીર તો જ્યોતિષ્કોના હોતાં નથી મુકત ઔદારિકશરીરો હોય છે. તે પૂર્વભવોની અપેક્ષાથી હોય છે એટલા માટે એમનું પ્રમાણ અનંત છે. (जोइसियाणं भंते केवइया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता) હે ભદન્ત!

बोध्यानि। ज्योतिष्काणामौदारिकशरीराणि नैरयिकौदारिकवद् बोध्यानि। तथा ज्योतिष्काणां वैक्रियशरीराणि बद्धमुक्तेति द्विविधानि। तत्र यानि तानि बद्धानि तानि असंख्येयानि बोध्यानि। तानि शरीराणि असंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीसमयराशिसमसंख्यकानि कालतः। क्षेत्रतः प्रतरासंख्येयभागवर्त्यसंख्येयश्रेणिगतप्रदेशप्रमाणानि बद्धवैक्रियशरीराणि। अत्र तासां श्रेणीनां निष्कम्भसूचिर्गृह्यते। इयं विष्कम्भसूचिः व्यन्तरविष्कम्भसूच्यपेक्षया संख्येयगुणा बोध्या, ज्योतिष्काणां व्यन्तरापेक्षया संख्येयगुणत्वेन महादण्डके पठितत्वात्। इयं

विव्वयसरीरा पण्णत्ता) हे भदन्त! ज्योतिष्कदेवों के कितने वैक्रियशरीर कहे गये हैं। (गोयमा!) हे गौतम! (वेउव्वियसरीरा दुविहा पण्णत्ता) वैक्रियशरीर दो प्रकार के कहे हुए हैं। (तं जहा) वे इस प्रकार से हैं-(बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) एक बद्ध वैक्रिय शरीर दूसरे मुक्त वैक्रियशरीर। (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया जाव तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई वे छप्पण्णंगुलसयवग्गपलिभागो पयरस्स) इनमें जो वे बद्ध वैक्रियशरीर हैं वे असंख्यात हैं। असंख्यात उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी काल के जितने समय होते हैं, उतने वे कालकी अपेक्षा से हैं। क्षेत्र की अपेक्षा से इनका प्रमाण प्रतर के असंख्यातवें भाग में वर्तमान असंख्यात श्रेणियों के प्रदेशों के बराबर है। यहां पर इन श्रेणियों की विष्कंभसूचि ग्रहण की गई है। यह विष्कंभसूचि व्यन्तरों की विष्कंभसूचि की अपेक्षा संख्यात गुणी है। क्योंकि ज्योतिष्कों का प्रमाण व्यन्तरों के प्रमाण की अपेक्षा संख्यात गुणा महादण्डक में कहा

જ્યોતિષ્ક દેવોના કેટલા વૈક્રિય શરીરો કહેવામાં આવ્યાં છે, (गोयमा!) હે ગૌતમ! (वेउव्वियसरीरा दुविहा पण्णत्ता) વૈક્રિય શરીરો બે પ્રકારનાં કહેવામા આવ્યાં છે. (तं जहा) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) એક બદ્ધ વૈક્રિય શરીર અને બીજું મુક્ત વૈક્રિયશરીર (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया जाव तासिणं सेढीण विक्खंभसूई वे छप्पण्णंगुलसयवग्गपलिभागो पयरस्स) આમાં જે બદ્ધ વૈક્રિય શરીરો છે, તે અસંખ્યાત છે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળના જેટલા સમયો હોય છે, તેટલા તે કાળની અપેક્ષાએ છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એમનું પ્રમાણ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં વર્તમાન અસંખ્યાત શ્રેણિઓના પ્રદેશોની બરાબર છે. અહીં આ શ્રેણિઓની વિષ્કંભસૂચિ ગ્રહણ કરવામા આવી છે આ વિષ્કંભસૂચિ વ્યંતરોની વિષ્કંભસૂચિની અપેક્ષાએ સંખ્યાતગણી છે કેમકે જ્યોતિષ્કોનું પ્રમાણ વ્યંતરોના પ્રમાણની અપેક્ષા સંખ્યાત ગણા

विष्कम्भसूचिः कियत्प्रमाणा गृह्यते ? इत्याह-द्विषट्पञ्चाशदङ्गुलशतवर्गप्रतिभागः प्रतरस्येति। प्रतरस्य=प्रतरसम्बन्धी द्विषट्पञ्चाशदङ्गुलशतवर्गप्रतिभागः-द्विगुणितं यत् षट्पञ्चाशदधिकमङ्गुलशतं-द्वादशाधिकमङ्गुलशतत्रयम्, तस्य यो वर्गः=वर्गमूलं तद्रूपो यः प्रतिभागः=अंशस्तत्प्रमाणा विष्कम्भसूचिरित्यर्थः। अस्यां विष्कम्भसूच्यामसंख्येयाः प्रदेशा भवन्ति। इत्थं च क्षेत्रतो वैक्रियशरीराणि विष्कम्भसूचिप्रदेशसमसंख्यकानि बोध्यानीति भावः। मुक्तानि वैक्रियशरीराणि औधिकौदारिकवद् बोध्यानि। आहारकशरीराणि नैरयिकाहारकशरीरवद् बो-

गया है। यहां विष्कंभसूचि का प्रमाण प्रतर संबन्धी द्विषट्पञ्चाशदंगुलशतवर्गप्रतिभागरूप लिया गया है। अर्थात् २५६ प्रतरांगुलों का वर्गमूलरूप जो प्रतिभाग-अंश-है उस अंशरूप यहां विष्कंभसूचि ली गई है। इस विष्कंभसूचि में असंख्यात प्रदेश होते हैं। इस प्रकार क्षेत्र की अपेक्षा ज्योतिष्क देवों के वैक्रियशरीर विष्कंभसूचि के प्रदेशों के बराबर हैं। (मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा) ज्योतिष्क देवों के मुक्त वैक्रियशरीरों का प्रमाण सामान्य मुक्त औदारिक शरीरों के प्रमाण तुल्य जानना चाहिये। सामान्य मुक्त औदारिकशरीरों का प्रमाण अनंत कहा गया है-अतः इसके मुक्त वैक्रियशरीरों का प्रमाण भी अनंत है। (आहारयसरीरा जहा नेरइयाणं तहा भाणियव्वा) ज्योतिष्क देवों के आहारक शरीरों का प्रमाण नारकियों के आहारक शरीरों के प्रमाण बराबर जानना

મહાદંડકમાં કહેવામાં આવ્યું છે અહીં વિષ્કંભસૂચિનું પ્રમાણ પ્રતર સંબંધી દ્વિ ષટ્ પંચાશદંગુલ શતવર્ગ પ્રતિભાગ રૂપ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. એટલે કે ૨૫૬ પ્રતરાંગુલોના વર્ગમૂળ રૂપ જે પ્રતિભાગ અંશ છે. તે અંશ રૂપ અહીં વિષ્કંભસૂચિ ગ્રહણ કરવામાં આવી છે. આ વિષ્કંભસૂચિમાં અસંખ્યાત પ્રદેશો હોય છે આ પ્રમાણે ક્ષેત્રની અપેક્ષા જ્યોતિષ્ક દેવોના વૈક્રિય શરીરો વિષ્કંભસૂચિના પ્રદેશોની બરાબર છે. (मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालियसरीरा तहा भाणियव्वा) જ્યોતિષ્ક દેવોના મુક્ત વૈક્રિય શરીરોનું પ્રમાણ સામાન્ય મુક્ત ઔદારિક શરીરોના પ્રમાણુ તુલ્ય જાણવું જોઈએ. સામાન્ય મુક્ત ઔદારિક શરીરોનું પ્રમાણુ અનંત કહેવામાં આવ્યું છે. એટલા માટે એમના મુક્ત વૈક્રિય શરીરોનું પ્રમાણુ પણ અનંત છે. (आहारगसरीरा जहा नेरइयाणं तहा भाणियव्वा) જ્યોતિષ્ક દેવોના આહારક શરીરોનું પ્રમાણુ નારકીઓના આહારક શરીરોના પ્રમાણુ તુલ્ય જાણવું જોઈએ.

ध्यानि। तैजसकार्मणशरीराण्येषां स्ववैक्रियशरीरवद् बोध्यानि। तथा—वैमानिका नामौदारिकशरीराणि नैरयिकौदारिकशरीरवद् बोध्यानि। वैमानिकानां वैक्रिय-

चाहिये। नारकियों के बद्ध आहारक शरीर नहीं होते हैं। इसलिये ज्योतिष्क देवों के भी आहारक शरीर नहीं है। मुक्त आहारकशरीरों का प्रमाण, वहां मुक्त औदारिक शरीरों के जैसा अनंत कहा गया है सो यहां पर भी इनका प्रमाण इतना ही जानना चाहिये। (तेयग-कम्मयसरीरा जहा एएसिं चेव वेउव्वियसरीरा तहा भाणियव्वा) ज्योतिष्कदेवों के बद्ध, मुक्त तैजस और कार्मण इन दो शरीरों का प्रमाण इनके बद्ध मुक्त वैक्रियशरीरों के प्रमाण तुल्य कहा गया है, ऐसा जानना चाहिये। इनके बद्ध वैक्रियशरीरों का प्रमाण असंख्यात और मुक्तवैक्रियशरीरों का प्रमाण अनंत कहा गया है. इसी प्रकार से इनके बद्ध तैजसकार्मणशरीरों का प्रमाण असंख्यात और मुक्त तैजस कार्मण शरीरों का प्रमाण अनंत है। (वेमाणियाणं भंते! केव-इया ओरालियसरीरा पण्णत्ता?) हे भदन्त! वैमानिक देवों के औदा-रिक शरीर कितने कहे गये हैं? (गोयमा!) हे गौतम! (जहा नेरइ-याणं तहा भाणियव्वा) जिस प्रकार से नारकों के औदारिक शरीरों की प्ररूपणा की गई है उसी प्रकार से वैमानिक देवों के भी औदा-रिक शरीरों की प्ररूपणा समझनी चाहिये। (वेमाणियाणं भंते! केव-

નારકીઓના બદ્ધ આહારક શરીરો હોતાં નથી. એટલા માટે જ્યોતિષ્ક દેવોના પણ આહારક શરીરો નથી. મુકત આહારક શરીરોનું પ્રમાણ ત્યાં મુકત ઔદારિક શરીરોની જેમ અનંત કહેવામાં આવ્યું છે. તો અહીં પણ એમનું પ્રમાણ એટલું જ જાણી લેવું જોઈએ (तेयगकम्मयसरीरा जहा एएसिं चेव वेउव्वियसरीरा तहा भाणियव्वा) જ્યોતિષ્ક દેવોના બદ્ધ, મુકત તૈજસ અને કાર્મણ આ બે શરીરોનું પ્રમાણ એમના બદ્ધમુકતવૈક્રિય શરીરોના પ્રમાણ તુલ્ય કહેવામાં આવ્યું છે એમ જાણવું જોઈએ, એમના બદ્ધવૈક્રિય શરીરોનું પ્રમાણ અસંખ્યાત તેમજ મુકતવૈક્રિય શરીરોનું પ્રમાણ અનંત કહેવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે એમના બદ્ધ તૈજસકાર્મણ શરીરોનું પ્રમાણ અસંખ્યાત અને મુકત તૈજસ કાર્મણ શરીરોનું પ્રમાણ અનંત છે. (वेमा-णियाणं भंते केवइया ओरालियसरीरा पण्णत्ता?) હે ભદન્ત! વૈમાનિકદેવોના ઔદારિક શરીરો કેટલાં કહેવામાં આવ્યાં છે? (गोयमा!) હે ગૌતમ! (जहा नेरइयाणं तहा भाणियव्वा) જેમ નારકોના ઔદારિક શરીરોની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે, તે પ્રમાણે જ વૈમાનિક દેવોના ઔદારિક શરીરોની

शरीराणि बद्धमुक्तेति द्विविधानि। तत्र खलु यानि तानि बद्धानि तानि खलु असंख्येयानि। तानि कालतोऽसंख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीसमयराशितुल्यानि। क्षेत्रतः-प्रतरस्य असंख्येयभागेऽसंख्येयाः श्रेणयः-प्रतरासंख्येभागवर्त्यसंख्येय-श्रेणिगतप्रदेशप्रमाणानि बद्धवैक्रियशरीराणि बोध्यानि। अत्र तासां श्रेणीनां विष्कम्भसूचिर्गृह्यते। इयं विष्कम्भसूचिः कियत्प्रमाणा गृह्यते? इत्याह-अङ्गुल-द्वितीयवर्गमूलं तृतीयवर्गमूलेन प्रत्युत्पन्नं=गुणितम्। अयं भावः-अङ्गुलप्रमाणे

इया वेउव्वियसरीरा पण्णत्ता ?) हे भदन्त! वैमानिक देवों के वैक्रियशरीर कितने कहे गये हैं? (गोयमा) हे गौतम! (वेउव्विय सरीरा दुविहा पण्णत्ता) सामान्य तथा वैक्रिय शरीर दो प्रकार के कहे गये हैं। (तं जहा) जैसे (बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) एक बद्ध वैक्रिय-शरीर दूसरे मुक्त वैक्रियशरीर। (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया तेणं असं-खिज्जा, असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणी ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ असंखिज्जा सेढीओ पयरस्स असंखेज्जइभागे) इनमें जो वैमानिक देवों के बद्धवैक्रियशरीर हैं वे सामान्य से असंख्यात हैं। कालकी अपेक्षा इनका प्रमाण असंख्यात उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी काल के जितने समय हैं, उतनी संख्याप्रमाण है और क्षेत्र की अपेक्षा प्रतर के असंख्यातवें भाग में वर्तमान असंख्यात श्रेणियों की जितनी प्रदेशराशि होती है उतने हैं। (तासि णं सेढीण विक्खंभसूई अंगुलबीइयवग्गमूलं

अरूपणा विषे पण समज्‌ लेवुं जोईए (वेमाणियाणं भंते! केवइया वेउव्विय सरीरा पण्णत्ता?) हे भदंत! वैमानिक देवोना वैक्रिय शरीरो केटलां प्रज्ञप्त थयेलां छे? (गोयमा!) हे गौतम! (वेउव्वियसरीरा दुविहा पण्णत्ता) सामान्य रूपमां वैक्रिय शरीरो बे प्रकारनां कहेवामां आव्यां छे (तं जहा) जेम के (बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य) ओक बद्ध वैक्रिय शरीर अने बीजा मुक्त वैक्रिय शरीर (तत्थ णं जे ते बद्धेल्लया ते णं असंखिज्जा, असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणी ओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ असंखिज्जा सेढीओ पयरस्स असंखेज्जइभागे) आमां जे वैमानिक देवोना बद्धवैक्रिय शरीरो छे ते सामान्यनी अपेक्षा असंख्यात छे. काळनी अपेक्षा ओमनुं प्रमाण असंख्यात उत्सर्पिणी अने अवसर्पिणी काळना जेटला समयो छे, तेटली संख्या प्रमाण छे अने क्षेत्रनी अपेक्षा प्रतरना असंख्यातमां भागमां वर्तमान असंख्यात श्रेणिओनी जेटली प्रदेशराशि होय छे. तेटलां छे (तासि णं सेढी णं विक्खंभसूई अंगुलबीइयवग्गमूलं तइयवग्गमूलपडुप्पण्णं) अहीं आ श्रेणिओनी

प्रतरक्षेत्रे तत्त्वतोऽसंख्येया श्रेणयः सन्ति। तथापि ता असत्कल्पनया षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयात्मिका (२५६) भवन्ति। तत्र प्रथमं वर्गमूलं षोडश (१६), द्वितीयं चत्वारः (४), तृतीयं द्वौ (२)। अत्र द्वितीयवर्गमूलं चतुःसंख्यात्मकं तृतीयवर्गमूलेन द्विकलक्षणेन गुणितमष्टसंख्यात्मकं भवति। इत्थं च तत्त्वतोऽसंख्येया अपि श्रेणयः कल्पनयाऽष्टौ श्रेण्यो बोध्याः। अथवा—अंगुलतृतीयवर्गमूलघनप्रमाणमात्राः श्रेणयः। अङ्गुलतृतीयवर्गमूलं द्वौ, तस्य यद् घनप्रमाणमष्टौ

तइयवग्गमूलं पडुप्पण्णं) यहां पर इन श्रेणियों की विष्कंभसूचि ही की गई है। इस विष्कंभसूचि का प्रमाण यहां तृतीय वर्गमूल से गुणित अंगुल के द्वितीय वर्गमूलरूप लिया गया है। तात्पर्य इसका यह है कि अंगुल प्रमाण प्रतर क्षेत्र में तत्त्वतः असंख्यात श्रेणियां होती हैं—इन्हें हम कल्पना से इस प्रकार से समझलें, कि मानलो ये असंख्यात श्रेणियां २५६ रूप हैं। इनका अब वर्गमूल निकालो--तो २५६ का वर्गमूल १६ आता है। यह प्रथम वर्गमूल है। द्वितीय वर्गमूल ४ आता है। और तीसरा वर्गमूल २ आता है। इस द्वितीयवर्गमूल ४ को तृतीयवर्गमूल २ से गुणा करने पर ८ आते हैं। इन ८ को हम असंख्यात श्रेणियों की विष्कंभसूचि मानलें। सो इन असंख्यात श्रेणियों की गिनती प्रदेश राशि होगी उतने बद्धवैक्रियशरीर क्षेत्र की अपेक्षा इन वैमानिक देवों के होते हैं। (अहव णं अंगुल तइयवग्गमूलघणप्पमाणमेत्ताओ सेढीओ) अथवा—यहां पर अंगुल के तृतीय

વિષ્કંભસૂચિ જ ગ્રહણ કરવામાં આવી છે આ વિષ્કંભસૂચિનું પ્રમાણ અહીં તૃતીય વર્ગમૂળની સાથે ગુણિત અંગુલના દ્વીતિય વર્ગમૂળ રૂપ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે અંગુલના પ્રમાણ પ્રતર ક્ષેત્રમાં તત્ત્વતઃ અસંખ્યાત શ્રેણિઓ હોય છે. એમને આપણે કલ્પનાથી આ રીતે સમજી શકીએ છીએ કે માનો કે અસંખ્યાત શ્રેણિઓ ૨૫૬ રૂપ છે. એમનું વર્ગમૂળ કાઢીએ તો ૨૫૬ નું વર્ગમૂળ ૧૬ આવે છે. આ પ્રથમ વર્ગમૂળ છે. દ્વિતીય વર્ગમૂળ ૪ આવે છે અને તૃતીય વર્ગમૂળ ૨ આવે છે આ બીજા વર્ગમૂળ ૪ ને ત્રીજા વર્ગમૂળ ૨ ની સાથે ગુણિત કરવાથી ૮ આવે છે, આ ૮ ને આપણે અસંખ્યાત શ્રેણિઓની વિષ્કંભસૂચિ માની શકીએ તો આ અસંખ્યાત શ્રેણિઓની ગણત્રી પ્રદેશ રાશિ થશે અને તેટલા જ બદ્ધવૈક્રિયશરીરો ક્ષેત્રની અપેક્ષા આ વૈમાનિક દેવોના હોય છે (અહવ ણં અંગુલતઇયવગ્ગમૂલ ઘણપ્પમાણમેત્તાઓ સેઢીઓ) અથવા—અહીં અંગુલના

तावन्मात्राः श्रेणयः। अर्थस्तु पूर्वोक्तएव। एतावत्प्रमाणा चात्र विष्कम्भसूचिर्बोध्या। मुक्तानि वैक्रियशरीराणि औधिकौदारिकशरीरवद् बोध्यानि। आहारकशरीराणि नैरयिकाहारकशरीरवद् बोध्यानि। तैजसकार्मकशरीराणि तु एतेषामेव

वर्गमूल का घन करने पर जो संख्या आती है, तत्प्रमाण ये श्रेणियां ली गई हैं, ऐसा जानना चाहिये। तात्पर्य यह है कि-'अंगुल का तृतीयवर्गमूल २ आया है। इसका घन करने पर आठ आते हैं। सो आठ को हम कल्पना से असंख्यात श्रेणियां की विष्कंभसूचि मानलें। इस प्रकार पूर्वोक्त कथन और इस कथन में केवल शब्दों का ही भेद है, अर्थ का कोई भेद नहीं है। जो अर्थ ऊपर कहा गया है वही अर्थ यहां पर कहा गया है। (मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालिया तहा भाणियव्वा) मुक्त वैक्रियशरीरों का प्रमाण यहां पर सामान्य मुक्त औदारिकशरीरों के प्रमाण के जैसा अनंत जानना चाहिये। (आहारगसरीरा जहा नेरइयाणं) बद्ध और मुक्त आहारक शरीरों का प्रमाण यहां नारक जीवों के बद्ध मुक्त आहारक शरीरों के प्रमाण के जैसा जानना चाहिये। जिस प्रकार नारकों के बद्ध आहारक शरीर नहीं होते हैं। उसी प्रकार वैमानिक देवों के भी बद्ध आहारक शरीर नहीं होते हैं। परभवों के शरीरों की अपेक्षा ये मुक्त आहारक शरीर होते हैं, सो इनका प्रमाण यहां नारकों के मुक्त आहारक शरीरों के

તૃતીય વર્ગમૂળના ઘન કરવાથી જે સંખ્યા આવે છે, તત્પ્રમાણ આ શ્રેણિઓ ગ્રહણ કરવામાં આવી છે. એમ જાણવું જોઈએ, તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે અંગુલનું તૃતીય વર્ગમૂળ ૨ આવ્યું છે. તેનું ઘન કરવાથી ૮ આવે છે. તો આઠને અમે કલ્પનાથી અસંખ્યાત શ્રેણિઓની વિષ્કંભસૂચિ માની લઈએ આ પ્રમાણે પૂર્વોકત કથન અને આ કથનમાં ફકત શબ્દોનો જ તફાવત છે અર્થનો તફાવત નથી. જે અર્થ ઉપર લીધો છે તેજ રીતે અહીં પણ લેવામાં આવ્યો છે (मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालिया तहा भाणियव्वा) મુકત વૈક્રિય શરીરોનું પ્રમાણ અહી સામાન્ય મુકત ઔદારિક શરીરના પ્રમાણની જેમ અનંત જાણવું જોઈએ (आहारगसरीरा जहा नेरइयाणं) બદ્ધ અને મુકત આહારક શરીરોનું પ્રમાણ અહી નારક જીવોના બદ્ધ મુકત આહારક શરીરોના પ્રમાણની જેમ જાણવું જોઈએ જેમ નારકોના બદ્ધ આહારક શરીરો હોતાં નથી, તેમજ વૈમાનિક દેવોના પણ બદ્ધ આહારક શરીરો હોતાં નથી. પરભવોના શરીરોની અપેક્ષા આ મુકત આહારક શરીરો હોય છે તો એમનું પ્રમાણ અહીં નારકોનાં મુકત આહારક શરીરોની જેમ

वैक्रियशरीरवद् बोध्यानि। प्रकृतमुपसंहरन्नाह-तदेतत्सूक्ष्मं क्षेत्रपल्योपममिति। इत्थं सूक्ष्मव्यवहारोभयविधमपि क्षेत्रपल्योपमं प्ररूपितमिति सूचयितुमाह-तदेतत् क्षेत्रपल्योपममिति। इत्थं पल्योपमं निरूपितमिति सूचयितुमाह=तदेतत् पल्योपममिति। तदेव 'समयावलियमुहुत्ता' इत्यादिगाथानिर्दिष्टास्तदुपलक्षिताश्च येऽपि कालविभागा निरूपिता इति सूचयितुमाह-तदेतद्विभागनिष्पन्नमिति। इत्थं च सभेदं कालप्रमाणं निरूपितमिति सूचयितुमाह-तदेतत् कालप्रमाणमिति।।सू.२१७॥

अथ भावप्रमाणं निरूपयति-

मूलम्-से किं तं भावप्पमाणे? भावप्पमाणे-तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-गुणप्पमाणे नयप्पमाणे संखप्पमाणे ॥सू०२१८॥

जैसा अनंत है। (तेयगकम्मगसरीरा जहा एएसिं चेव वेउव्वियसरीरा तहा भाणियव्वा) तैजस और कार्मण शरीर इनके ही वैक्रियशरीरों के जैसा जानना चाहिये। (से तं सुहुमे खेत्तपलिओवमे-से तं खेत्तपलिओवमे-से तं पलिओवमे-से तं विभागनिप्फण्णे-से तं कालप्पमाणे) इस प्रकार यह सूक्ष्म क्षेत्रपल्योपम का स्वरूप है। इसके निरूपित हो हो जाने पर व्यावहारिक और सूक्ष्म के भेद से दो भेदवाले क्षेत्रपल्योपम का स्वरूप पूर्णरूप से निरूपित हो जाता है अतः क्षेत्रपल्योपम का स्वरूप भी निरूपित हो चुका है। 'समयावलियमुहुत्ता' इत्यादि गाथा द्वारा निर्दिष्ट समस्त समयादिरूप काल के विभाग भी निर्दिष्ट हो चुके। इस प्रकार इनके निर्दिष्ट हो जाने पर सभेद काल प्रमाण का कथन समाप्त हो चुका॥ सू० २१७॥

અનંત છે (तेयगकम्मयसरीरा जहा एएसिं चेव वेउव्वियसरीरा तहा भाणियव्वा) તૈજસ અને કાર્મણ શરીર એમના જ વૈક્રિય શરીરોની જેમ જાણવાં જોઈએ. (से त सुहुमे खेत्तपलिओवमे-से तं खेत्तपलिओवमे-से त पलिओवमे-से तं विभागनिप्फण्णे-से तं कालप्पमाणे) આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રપલ્યોપમનું સ્વરૂપ છે. આ નિરૂપિત થઈ જવાથી વ્યાવહારિક અને સૂક્ષ્મના ભેદથી બે ભેદવાળા ક્ષેત્રપલ્યોપમનું સ્વરૂપ પૂર્ણરૂપથી નિરૂપિત થઈ જાય છે, તેથી ક્ષેત્રપલ્યોપમનું સ્વરૂપ પણ નિરૂપિત થઈ ગયું છે. "समयावलियमुहुत्ता" ઇત્યાદિ ગાથા વડે નિર્દિષ્ટ સમસ્ત સમયાદિ રૂપ કાળના વિભાગો પણ નિર્દિષ્ટ થઈ ચૂક્યા છે આ રીતે એમના નિર્દિષ્ટ થવાથી સભેદ કાળ પ્રમાણનું કથન સંપૂર્ણ થઈ ગયું છે ।।સૂ૦ ૨૧૭।।

छाया—अथ किं तत् भावप्रमाणं ?, भावप्रमाणं त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-गुणप्रमाणं, नयप्रमाणं, संख्याप्रमाणं ॥ सू० २१८ ॥

टीका-'से किं तं भावप्पमाणे' इत्यादि—

शिष्यः पृच्छति-अथ किं तद् भावप्रमाणम् ? इति। उत्तरयति-भावप्रमाणम्-भवनं भावः=वस्तुनः परिणामो ज्ञानादिर्वर्णादिश्च, प्रमितिः प्रमाणम् , प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणम् , प्रमीयते यतद् वा प्रमाणम्। भाव एव प्रमाणं भावप्रमाणम्। प्रमाणशब्दस्य भावसाधनपक्षे वस्तुपरिच्छेदोर्थः। वस्तुपरिच्छेदहेतुत्वाद् भावस्य प्रमाणता बोध्या। तद् भावप्रमाणं गुणप्रमाणनयप्रमाण-संख्याप्रमाणेति त्रिविधम्॥सू० २१८॥

अब सूत्रकार भावप्रमाण का निरूपण करते हैं--

'से किं तं भावप्पमाणे'? इत्यादि।

शब्दार्थ--शिष्य पूछता है कि (से किं तं भावप्पमाणे ?) हे भदन्त ! पूर्व निरूपित वह भावप्रमाण क्या है ?

उत्तर--(भावप्पमाणे तिविहे पण्णत्ते) भावप्रमाण तीन प्रकार का प्रज्ञप्त हुआ है। (तं जहा) वे उसके प्रकार ये हैं-(गुणप्पमाणे, नयप्पमाणे, संखप्पमाणे) एक गुणप्रमाण, दूसरा नयप्रमाण और तीसरा संख्याप्रमाण।

भावार्थ--'भवनं भावः' यह भाव शब्द की व्युत्पत्ति है। इसका अर्थ होता है 'ऐसा है। अर्थात् जो होता है, वह 'भाव' है। यह भाव वस्तु का परिणाम रूप पड़ता है। वस्तु का परिणाम ज्ञानादिरूप अथवा वर्णादिरूप होता है। प्रमिति का नाम प्रमाण है, अथवा वस्तु जिस

હવે સૂત્રકાર ભાવ પ્રમાણનુ નિરૂપણ કરે છે—

"से किं तं भावप्पमाणे" ઈત્યાદિ।

શબ્દાર્થ—શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે (से किं तं भावप्पमाणे ?) હે ભદંત ! પૂર્વનિરૂપિત ભાવ પ્રમાણ શું છે ?

ઉત્તર—(भावप्पमाणे तिविहे पण्णत्ते) ભાવ પ્રમાણ ત્રણ પ્રકારનું પ્રજ્ઞપ્ત થયેલ છે. (तं जहा) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (गुणप्पमाणे, नयप्पमाणे, संखप्पमाणे) પ્રથમ ગુણપ્રમાણ, બીજું નયપ્રમાણ અને તૃતીય સંખ્યાપ્રમાણ.

ભાવાર્થ—'भवनं भावः' આ ભાવશબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે આનો અર્થ 'હોવાપણુ' થાય છે. એટલે કે જે હોય છે તે 'ભાવ' છે. આ ભાવ વસ્તુના પરિણામ રૂપ હોય છે વસ્તુના પરિણામ જ્ઞાનાદિરૂપ અથવા વર્ણાદિરૂપ હોય છે પ્રમિતિનું નામ પ્રમાણ છે, અથવા વસ્તુ જેના વડે જણાય તે પ્રમાણ છે,

अथ गुणप्रमाणं निरूपयति—

मूलम्—से किं तं गुणप्पमाणे? गुणप्पमाणे—दुविहे पण्णत्ते, तं जहा—जीवगुणप्पमाणे अजीवगुणप्पमाणे य। से किं तं अजीवगुणप्पमाणे? अजीवगुणप्पमाणे—पंचविहे पण्णत्ते तं जहा—वण्णगुणप्पमाणे गंधगुणप्पमाणे रसगुणप्पमाणे फासगुणप्पमाणे संठाणगुणप्पमाणे। से किं तं वण्णगुणप्पमाणे? वण्णगुणप्पमाणे पंचविहे पण्णत्ते, तं जहा—कालवण्णगुणप्पमाणे जाव

के द्वारा जानी जावे वह प्रमाण है अथवा जो जाना जावे वह प्रमाण है यह प्रमाण शब्द का व्युत्पत्तिलभ्य अर्थ है। भावरूप जो प्रमाण है वह भावप्रमाण है, प्रमाण शब्द की व्युत्पत्ति जब भावसाधन पक्ष में की जाती है तब वस्तु का परिच्छेद ही प्रमाण शब्द का अर्थ होता है। और जब प्रमाणशब्द की व्युत्पत्ति करणसाधन में की जाती है तब 'वस्तु जिस के द्वारा जानी जावे वह प्रमाण है' ऐसा अर्थ लभ्य होता है। इस अवस्था में वस्तु भाव-ज्ञानादिरूप अथवा वर्णादिरूप भाव से जानी जाती है। इसलिये यह भाव परिच्छेद का हेतु हो जाता है। तब इसमें प्रमाणता आ जाती है। कर्मसाधन पक्ष में ज्ञानादि अथवा वर्णादिरूप भाव गुणरूप से जाने जाते हैं इसलिये ये स्वयं प्रमाणरूप होते हैं ॥ २१८ ॥

અથવા જે જાણવામા આવે તે પ્રમાણ છે, આ પ્રમાણશબ્દનો વ્યુત્પત્તિ લભ્ય અર્થ છે. ભાવ રૂપ જે પ્રમાણ છે તે ભાવપ્રમાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જ્યારે ભાવ સાધનપક્ષમાં કરવામાં આવે છે, ત્યારે વસ્તુનો પરિચ્છેદ જ પ્રમાણ શબ્દનો અર્થ થાય છે. અને જ્યારે પ્રમાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરણ સાધનમાં કરવામાં આવે છે, ત્યારે 'વસ્તુ જેના વડે જણાઈ આવે તે પ્રમાણ છે. એવો અર્થ લભ્ય થાય છે. આ સ્થિતિમાં વસ્તુ જ્ઞાનાદિ રૂપ અથવા વર્ણાદિ રૂપ ભાવથી જણાઈ આવે છે. એટલા માટે જ્યારે આ ભાવ પરિચ્છેદનો હેતુ થઈ જાય છે. ત્યારે આમાં પ્રમાણતા આવી જાય છે, કર્મસાધનપક્ષમા જ્ઞાનાદિ અથવા વર્ણાદિ રૂપ ભાવ ગુણ રૂપથી જાણવામા આવે છે, એટલા માટે આ પોતે પ્રમાણરૂપ હોય છે. ॥સૂ૦ ૨૧૮॥

सुक्किलवण्णगुणप्पमाणे। से तं वण्णगुणप्पमाणे। से किं तं गंधगुणप्पमाणे? गंधगुणप्पमाणे-दुविहे पण्णत्ते, तं जहा-सुरभिगंधगुणप्पमाणे दुरभिगंधगुणप्पमाणे। से तं गंधगुणप्पमाणे। से किं तं रसगुणप्पमाणे? रसगुणप्पमाणे-पंचविहे पण्णत्ते, तं जहा-तित्तरसगुणप्पमाणे जाव महुररसगुणप्पमाणे। से तं रसगुणप्पमाणे। से किं तं फासगुणप्पमाणे? फासगुणप्पमाणे-अट्ठविहे पण्णत्ते, तं जहा-कक्खडफासगुणप्पमाणे जाव लुक्खफासगुणप्पमाणे। से तं फासगुणप्पमाणे। से किं तं संठाणगुणप्पमाणे? संठाणगुणप्पमाणे-पंचविहे पण्णत्ते, तं जहा-परिमंडलसंठाणगुणप्पमाणे वट्टसंठाणगुणप्पमाणे तंससंठाणगुणप्पमाणे चउरंससंठाणगुणप्पमाणे आययसंठाणगुणप्पमाणे। से तं संठाणगुणप्पमाणे। से तं अजीवगुणप्पमाणे ॥सू० २१९॥

छाया-अथ किं तद् गुणप्रमाणम्? गुणप्रमाणं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-जीवगुणप्रमाणम् अजीवगुणप्रमाणं च। अथ किं तत् अजीवगुणप्रमाणम्? अजीवगुणप्रमाणं पञ्चविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-वर्णगुणप्रमाणं गन्धगुणप्रमाणं रसगुणप्रमाणं

अब सूत्रकार गुण प्रमाण का निरूपण करते है--

'से किं तं गुणप्पमाणे? इत्यादि।

शब्दार्थ--(से किं तं गुणप्पमाणे) हे भदन्त पूर्वप्रक्रान्त गुणप्रमाण का क्या स्वरूप है?

उत्तर—(गुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते) गुणप्रमाण दो प्रकार का कहा गया है। (तं जहा) वे प्रकार ये हैं-(जीव गुणप्पमाणे अजीवगुण०

હવે સૂત્રકાર ગુણપ્રમાણનું નિરૂપણ કરે છે.

(से किं तं गुणप्पमाणे?) ઈત્યાદિ।

શબ્દાર્થ—(से किं तं गुणप्पमाणे?) હે ભદંત! પૂર્વપ્રક્રાંત ગુણપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર—(गुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते) ગુણપ્રમાણ બે પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. (तं जहा) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (जीवगुणप्पमाणे अजीव

स्पर्शगुणप्रमाणं संस्थानगुणप्रमाणम्। अथ किं तद् वर्णगुणप्रमाणम्, वर्णगुणप्रमाणं पञ्चविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-कालवर्णगुणप्रमाणं यावत् शुक्लवर्णगुणप्रमाणम्। तदेतत् वर्णगुणप्रमाणं। अथ किं तत् गन्धगुणप्रमाणम्? गन्धगुणप्रमाणं, द्विविधं

प्पमाणे) एक जीव गुणप्रमाण और दूसरा अजीवगुणप्रमाण। (से किं तं अजीवगुणप्पमाणे?) हे भदन्त! अजीव गुणप्रमाण का क्या स्वरूप है? (अजीवगुणप्पमाणे पंचविहे पण्णत्ते)

उत्तर--अजीव गुणप्रमाण पांच प्रकार का कहा गया है--(तं जहा) जैसे-(वण्णगुणप्पमाणे, गंधगुणप्पमाणे, रसगुणप्पमाणे, फास गुणप्पमाणे, संठाणगुणप्पमाणे) वर्णगुणप्रमाण, गंधगुणप्रमाण, रसगुण प्रमाण, स्पर्शगुणप्रमाण, और संस्थानगुणप्रमाण। (से किं तं वण्णगुणप्पमाणे?) हे भदन्त! वह वर्णगुणप्रमाण क्या है? (वण्णगुणप्पमाणे पंचविहे पण्णत्ते) वर्णगुणप्रमाण पांच प्रकार का कहा गया है (तं जहा) जैसे-(कालवण्णगुणप्पमाणे जाव सुक्किल्लवण्णगुणप्पमाणे) कृष्णवर्ण गुणप्रमाण यावत् शुक्लवर्णगुणप्रमाण (से तं वण्णगुणप्पमाणे) इस प्रकार यह वर्णगुणप्रमाण है। (से किं तं गंधगुणप्पमाणे) हे भदन्त! वह गंध गुणप्रमाण क्या है? (गंधगुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते) गंधगुणप्रमाण दो प्रकार का कहा गया है। (तं जहा) जैसे

गुणप्पमाणे) એક જીવ ગુણ પ્રમાણ અને બીજું અજીવ ગુણપ્રમાણ (से किं तं अजीवगुणप्पमाणे?) હે ભદંત! અજીવ ગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે? (अजीवगुणप्पमाणे पंचविहे पण्णत्ते)

ઉત્તર-અજીવ ગુણ પ્રમાણ પાંચ પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. (तं जहा) જેમકે (वण्णगुणप्पमाणे, गंधगुणप्पमाणे, रसगुणप्पमाणे, फासगुणप्पमाणे, संठाणगुणप्पमाणे) વર્ણ ગુણપ્રમાણ, ગંધ ગુણપ્રમાણ, રસ ગુણપ્રમાણ, સ્પર્શ ગુણપ્રમાણ અને સંસ્થાન ગુણપ્રમાણ (से किं तं वण्णगुणप्पमाणे?) હે ભદંત! તે વર્ણ ગુણપ્રમાણ શું છે? (वण्ण गुणप्पमाणे पंचविहे पण्णत्ते) વર્ણ ગુણપ્રમાણ પાંચ પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે (तं जहा) જેમકે (कालवण्णगुणप्पमाणे जाव सुकिल्लवण्णगुणप्पमाणे) કૃષ્ણવર્ણ ગુણપ્રમાણ યાવત્ શુક્લ વર્ણ ગુણપ્રમાણ (से तं वण्णगुणप्पमाणे) આ રીતે આ વર્ણ ગુણપ્રમાણ છે. (से किं तं गंधगुणप्पमाणे) હે ભદંત! તે ગંધ ગુણપ્રમાણ શું છે? (गंधगुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते) ગંધ ગુણપ્રમાણ બે પ્રકારનું કહે-

प्रज्ञप्तं, तद्यथा—सुरभिगन्धगुणप्रमाणं दुरभिगन्धगुणप्रमाणम्। तदेतत् गन्धगुणप्रमाणम्। अथ किं तद् रसगुणप्रमाणं? रसगुणप्रमाणं पञ्चविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—तिक्तरसगुणप्रमाणं यावत् मधुररसगुणप्रमाणम्। तदेतत् रसगुणप्रमाणम्। अथ किं तत् स्पर्शगुणप्रमाणम्? स्पर्शगुणप्रमाणम्, अष्टविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—कर्कशस्पर्शगुणप्रमाणं यावत् रूक्षस्पर्शगुणप्रमाणम्? तदेतत् स्पर्शगुणप्रमाणम्। अथ किं तत् संस्थानगुणप्रमाणम्? संस्थानगुणप्रमाणं पञ्चविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—परिमण्डल-

---

(सुरभिगंधगुणप्पमाणे दुरभिगंधगुणप्पमाणे) सुरभिगंधगुणप्रमाण और दुरभिगंधगुणप्रमाण। (से तं गंधगुणप्पमाणे) इस प्रकार यह गंधगुणप्रमाण है। (से किं तं रस गुणप्पमाणे ?) हे भदन्त ! वह रस गुणप्रमाण क्या है ? (रसगुणप्पमाणे पंचविहे पण्णत्ते) रस गुण प्रमाण पांच प्रकार का कहा गया है। (तं जहा) जैसे-(तित्तरसगुणप्पमाणे) तिक्तरसगुणप्रमाण (जाव महुररसगुणप्पमाणे) यावत् मधुररसगुणप्रमाण (से तं रसगुणप्पमाणे) इस प्रकार से यह रस गुणप्रमाण है। (से किं तं फासगुणप्पमाणे ?) हे भदन्त ! वह स्पर्श गुणप्रमाण क्या है ? (फासगुणप्पमाणे अट्ठविहे पण्णत्ते०) स्पर्शगुणप्रमाण आठ प्रकार का कहा गया है। (तं जहा) जैसे (कक्खडफासगुणप्पमाणे जाव लुक्खफासगुणप्पमाणे) कर्कश स्पर्शगुणप्रमाण यावत् रूक्षस्पर्श गुणप्रमाण (से तं फासगुणप्पमाणे) इस प्रकार स्पर्श गुण

वामां आव्युं छे. (तं जहा) જેમકે (सुरभिगंधगुणप्पमाणे दुरभिगंधगुणप्पमाणे) સુરભિ ગંધ ગુણપ્રમાણ અને દુરભિ ગંધગુણપ્રમાણ (से तं गंधगुणप्पमाणे) આ પ્રમાણે આ ગંધ ગુણપ્રમાણ છે. (से किं तं रसगुणप्पमाणे ?) હે ભદંત ! તે રસ ગુણપ્રમાણ શું છે ? (रसगुणप्पमाणे पंचविहे पण्णत्ते) રસ ગુણપ્રમાણ પાંચ પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. (तं जहा) જેમકે (तित्तरसगुणप्पमाणे) તિક્તરસ ગુણપ્રમાણ (जाव महुररसगुणप्पमाणे) યાવત્ મધુરરસગુણપ્રમાણ આ પ્રમાણે છે. (से तं रसगुणप्पमाणे) આ રસ ગુણપ્રમાણ છે (से किं तं फासगुणप्पमाणे ?) હે ભદંત ! તે સ્પર્શ ગુણપ્રમાણ શું છે ? (फासगुणप्पमाणे अट्ठविहे पण्णत्ते) સ્પર્શગુણ આઠ પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. (तं जहा) જેમકે (कक्खडफासगुणप्पमाणे जाव लुक्ख फासगुणप्पमाणे) કર્કશ સ્પર્શ ગુણપ્રમાણ યાવત્ રૂક્ષ સ્પર્શ ગુણપ્રમાણ (से तं फासगुणप्पमाणे) આ પ્રમાણે આ સ્પર્શ ગુણપ્રમાણ છે, (से किं तं संठाणगुणप्पमाणे ?) હે

संस्थानगुणप्रमाणं वृत्तसंस्थानगुणप्रमाणं त्र्यस्रसंस्थानगुणप्रमाणं चतुरस्रसंस्थान-गुणप्रमाणम्, आयतसंस्थानगुणप्रमाणम्। तदेतत् संस्थानगुणप्रमाणम्। तदेतत् अजीवगुणप्रमाणम् ॥ सू० २१९ ॥

टीका—'से किं तं' इत्यादि-

अथ किं तद् गुणप्रमाणम्? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति-गुणप्रमाणम्-प्रमितिः प्रमाणम्, प्रमीयतेऽनेनेति वा प्रमाणम्, प्रमीयते यत्तद्वा प्रमाणम्।

प्रमाण है। (से किं तं संठाणगुणप्पमाणे?) हे भदन्त! वह संस्थान गुण प्रमाण क्या है? (संठाणगुणप्पमाणे पंचविहे पण्णत्ते)

उत्तर—संठाण गुणप्रमाण पांच प्रकार का कहा गया है। (तंजहा) जैसे-(परिमंडलसंठाणगुणप्पमाणे) परिमंडसंस्थानगुणप्रमाण, (वट्ट-संठाणगुणप्पमाणे) वृत्तसंस्थानगुणप्रमाण (तंससंठाणगुणप्पमाणे) त्र्यस्रसंस्थानगुणप्रमाण (चउरंससंठाणगुणप्पमाणे) चतुरस्रसंस्थान-गुणप्रमाण (आयसंठाण गुणप्पमाणे) आयतसंस्थानगुणप्रमाण, (से तं संठाणगुणप्पमाणे) यह संस्थानगुणप्रमाण हैं। (से तं अजीवगुणप्पमाणे) इस प्रकार पूर्वप्रक्रान्त अजीव गुणप्रमाण हैं।

भावार्थ—यह पहिले स्पष्ट कर दिया है कि 'प्रमाण शब्द की व्युत्पत्ति भाव, करण और कर्म इन तीनों साधनों में होती है। 'प्रमितिः प्रमाणम्' यह प्रमाण शब्द की व्युत्पत्ति भावसाधन में है। "प्रमीयते अनेन" यह शब्द की व्युत्पत्ति करणसाधन पक्षमें है "प्रमीयते यत् तत्प्रमाणम्" यह प्रमाणशब्द की व्युत्पत्ति कर्म साधन-

---

ભદંત! તે સંસ્થાન ગુણપ્રમાણ શું છે? (संठाणगुणप्पमाणे पचविहे पण्णत्ते)

ઉત્તર—સંસ્થાન ગુણપ્રમાણ પાંચ પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. (तं जहा) જેમકે (परिमंडलसंठाणगुणप्पमाणे) પરિમંડળ સંસ્થાન ગુણપ્રમાણ (वट्टसंठाणगुणप्पमाणे) વૃત્તસંસ્થાન ગુણપ્રમાણ (तंससंठाणगुणप्पमाणे) ત્ર્યસ્ર સંસ્થાન ગુણપ્રમાણ (चउरससंठाणगुणप्पमाणे) ચતુરસ્ર સંસ્થાન ગુણપ્રમાણ (आययसठाणगुणप्पमाणे) આયત સંસ્થાન ગુણપ્રમાણ (से तं संठाणगुणप्पमाणे) આ રીતે સંસ્થાન ગુણ પ્રમાણ છે. (से तं अजीवगुणप्पमाणे) આ પ્રમાણે પૂર્વપ્રક્રાન્ત અજીવ ગુણ પ્રમાણ છે.

ભાવાર્થ-આની પહેલા સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે પ્રમાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ભાવ કરણ અને કર્મ આ ત્રણે સાધનોમાં હોય છે. 'प्रमितिः प्रमाणम्' આ પ્રમાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ભાવ સાધનમાં છે 'प्रमीयते अनेन' આ પ્રમાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરણ સાધન પક્ષમાં છે. 'प्रमीयते यत्

गुणाज्ञानादयो वर्णादयश्च, तएव प्रमाणम्=प्रमितिः=वस्तुपरिच्छेदः, तद्धेतुत्वाद् गुणा अपि प्रमाणम्। गुणैश्च द्रव्यं प्रमीयते, गुणाश्च गुणरूपतया प्रमीयन्ते। इत्थं भावकरणकर्मेति त्रितयसाधनपक्षेऽपि गुणानां प्रामाण्यमनुसन्धेयम्। इदं गुणप्रमाणं जीवाजीवोभयभेदेन द्विविधम्। तत्राल्पवक्तव्यत्वात्प्रथममजीवगुणप्रमाणमुक्तम्। व्याख्याऽस्य प्रायो निगदसिद्धा। नवरम्—परिमण्डलसंस्थानं वलयादिवत्, वृत्त-मयोगोलकवत्, त्र्यस्रं त्रिकोणम्—शृङ्गाटकफलवत्, चतुरस्रं समचतुष्कोणम्, आय-तम्=दीर्घमिति ॥ सू० २१९ ॥

पक्ष में हैं। यहां गुणप्रमाण का प्रकरण चल रहा है—इसलिये भाव साधनपक्ष में गुणों को जानने रूप प्रमिति का नाम प्रमाण होता है। गुण स्वयं प्रमाणभूत नहीं होते—परन्तु जाननारूप क्रिया गुणों की है, इसलिये क्रिया और क्रियावान् में अभेदोपचार से गुणों को प्रमाण मान लिया जाता है। करण साधनपक्ष में "जिसके द्वारा जाना जावे वह प्रमाण है" यह प्रमाण शब्द की व्युत्पत्ति कही गई है सो गुणों से द्रव्य जाना जाता है इसलिये गुणप्रमाणभूत हो जाते हैं। कर्मसाधन पक्ष में "जो जाना जावे" वह प्रमाण है ऐसी प्रमाणशब्द की व्युत्पत्ति हुई है—सो गुण गुणरूप से जाने जाते हैं, इसलिये गुणप्रमाण हैं। इस प्रकार भाव करण और कर्मसाधन पक्ष में गुणों में प्रमाणता का अनुसंधान कर लेना चाहिये। सूत्रकार ने जो व्युत्क्रम से अजीव गुणप्रमाण का कथन किया है उसका कारण यहां अल्पवक्तव्यता है। वलय आदि का जो आकार होता है, वह परिमंडल संस्थान है। अयो-

---

तत्प्रमाणम्' આ પ્રમાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કર્મસાધન પક્ષમાં છે. અહીં ગુણ પ્રમાણનું પ્રકરણ ચાલી રહ્યું છે. તેથી ભાવસાધનપક્ષમાં ગુણોના જ્ઞાન રૂપ પ્રમિતિનું નામ પ્રમાણ હોય છે, ગુણ જાતે પ્રમાણભૂત હોતા નથી, પરંતુ જાણવા રૂપ ક્રિયા ગુણોની છે. એટલા માટે ક્રિયા અને ક્રિયાવાન્‌માં અભેદો-પચારથી ગુણોને પ્રમાણ માની લેવામાં આવે છે. કરણસાધન પક્ષમાં 'જેના વડે જાણવામાં આવે તે પ્રમાણ છે.' આ રીતે પ્રમાણશબ્દની વ્યુત્પત્તિ આપ-વામાં આવી છે. તો ગુણોથી દ્રવ્ય જાણવામાં આવે છે તેથી ગુણોપ્રમાણભૂત થઇ જાય છે, કર્મસાધનપક્ષમાં 'જે જાણવામાં આવે' તે પ્રમાણ છે. આ જાતની પ્રમાણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કહેવામાં આવી છે એટલા માટે ગુણ, ગુણ રૂપે જાણવામાં આવે છે, તેથી જ ગુણ પ્રમાણ છે. આ રીતે ભાવકરણ અને કર્મસાધન પક્ષમાં ગુણોમાં પ્રમાણતાનું અનુસંધાન કરી લેવુ જોઈએ. સૂત્રકારે જે વ્યુત્કમથી અજીવ પ્રમાણનું કથન કર્યું છે, તેનું કારણ અહીં અલ્પ વક્ત-

अथ जीवगुणप्रमाणं निरूपयति-

मूलम्-से किं तं जीवगुणप्पमाणे? जीवगुणप्पमाणे-तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-णाणगुणप्पमाणे, दंसणगुणप्पमाणे, चरित्तगुणप्पमाणे। से किं तं णाणगुणप्पमाणे? णाणगुणप्पमाणे-चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा-पच्चक्खे, अणुमाणे, ओवम्मे, आगमे। से किं तं पच्चक्खे? पच्चक्खे दुविहे पण्णत्ते, तं जहा-इंदियपच्चक्खे य णोइंदियपच्चक्खे य। से किं तं इंदियपच्चक्खे? इंदियपच्चक्खे पंचविहे पण्णत्ते, तं जहा-सोइंदियपच्चक्खे चक्खुरिंदियपच्चक्खे घाणिंदियपच्चक्खे जिब्भिंदियपच्चक्खे फासिंदियपच्चक्खे। से तं इंदियपच्चक्खे। से किं तं णोइंदियपच्चक्खे? णोइंदियपच्चक्खे तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-ओहिणाणपच्चक्खे, मणपज्जवनाणपच्चक्खे, केवलणाणपच्चक्खे। से तं णोइंदियपच्चक्खे। से तं पच्चक्खे ॥सू० २२०॥

छाया—अथ किं तत् जीवगुणप्रमाणम्? जीवगुणप्रमाणं-त्रिविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-ज्ञानगुणप्रमाणं, दर्शनगुणप्रमाणं चारित्रगुणप्रमाणम्। अथ किं तत् ज्ञान-

---

गोलक का जो संस्थान होता है वह वृत्तसंस्थान हैं। सिंघाडे के आकार जैसा जो आकार होता है वह त्र्यस्र संस्थान है। जिस संस्थान में चारों कोने बराबर होते हैं उस संस्थान का नाम चतुरस्र है। जो आकार लंबा होता है, वह आयत संस्थान है। ये सब वर्णादि गुण अजीव पदार्थ के हैं इसलिये इन्हें अजीवगुणप्रमाण में रखा है ॥ सू० २१९ ॥

વ્યતા છે. વલય વગેરેનો જે આકાર હોય છે તે પરિમંડળ સંસ્થાન છે અયોગોલકનું જે સંસ્થાન હોય છે, તે વૃત્ત સંસ્થાન છે. શિંગોડાના જેવો જે આકાર હોય છે તે ત્ર્યસ્ર સંસ્થાન છે, જે સંસ્થાનમાં ચારે ચાર ખૂણાઓ બરાબર હોય છે, તે સંસ્થાનનું નામ ચતુરસ્ર છે. જે સંસ્થાનનો આકાર લાંબો હોય તે આયતસંસ્થાન છે. આ બધા વર્ણાદિ ગુણ અજીવ પદાર્થના છે તેથી આ બધાને અજીવગુણ પ્રમાણમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. ॥ સૂ૦ ૨૧૯ ॥

गुणप्रमाणम् ? ज्ञानगुणप्रमाणं चतुर्विधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा–प्रत्यक्षम् , अनुमानम् , औपम्यम् , आगमः । अथ किं तत् प्रत्यक्षं ? प्रत्यक्षं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा–इन्द्रियप्रत्यक्षं च नो इन्द्रियप्रत्यक्षं च । अथ किं तत् इन्द्रियप्रत्यक्षम् ? इन्द्रियप-

---

अब सूत्रकार जीवगुणप्रमाण का निरूपण करते हैं–

'से किं तं जीवगुणप्पमाणे' इत्यादि ।

शब्दार्थ—(से किं तं जीवगुणप्पमाणे ?) हे भदन्त ! जीवगुणप्रमाण क्या है ?

उत्तर—(जीवगुणप्पमाणे तिविहे पण्णत्ते) जीवगुणप्रमाण तीन प्रकार का कहा गया है–(तं जहा) जैसे (णाणगुणप्पमाणे दंसणगुणप्पमाणे, चरित्तगुणप्पमाणे) ज्ञानगुणप्रमाण, दर्शनगुणप्रमाण चारित्रगुणप्रमाण (से किं तं णाणगुणप्पमाणे) हे भदन्त ! ज्ञानगुणप्रमाण का क्या स्वरूप है ? (णाणगुणप्पमाणे चउव्विहे पण्णत्ते) ज्ञानगुणप्रमाण चार प्रकार का कहा गया है । (तं जहा) उसके वे प्रकार ये हैं–(पच्चक्खे, अणुमाणे ओवम्मे, आगमे) प्रत्यक्ष अनुमान उपमान, और आगम (से किं तं पच्चक्खे ?) हे भदन्त ! प्रत्यक्ष का क्या स्वरूप है ? (पच्चक्खे दुविहे पण्णत्ते) वह प्रत्यक्ष दो प्रकार का कहा गया है । (तं जहा) जैसे–(इंदियपच्चक्खे य णोइंदियपच्चक्खे य) एक इन्द्रिय

હવે સૂત્રકાર જીવ ગુણપ્રમાણનું નિરૂપણ કરે છે.

'से किं तं जीवगुणप्पमाणे' ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(से किं तं जीवगुणप्पमाणे ?) હે ભદંત ! જીવ ગુણ પ્રમાણ શું ?

ઉત્તર—(जीवगुणप्पमाणे तिविहे पण्णत्ते) જીવ પ્રમાણ ત્રણ પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે (तं जहा) જેમ કે (णाण गुणप्पमाणे दंसणगुणप्पमाणे, चरित्तगुणप्पमाणे) જ્ઞાન ગુણ પ્રમાણ, દર્શન ગુણ પ્રમાણ ચારિત્રગુણ પ્રમાણ (से किं तं णाणगुणप्पमाणे) હે ભદંત ! જ્ઞાનગુણ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? (णाणगुणप्पमाणे चउव्विहे पण्णत्ते) જ્ઞાનગુણ પ્રમાણ ચાર પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે (तं जहा) તેના પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (पच्चक्खे, अणुमाणे, ओवम्मे, आगमे) પ્રત્યક્ષ અનુમાન ઉપમાન અને આગમ (से किं तं पच्चक्खे) હે ભદંત ! પ્રત્યક્ષનું સ્વરૂપ કેવું છે ? (पच्चक्खे दुविहे पण्णत्ते) તે પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. (तं जहा) જેમ કે (इंदिय पच्चक्खे य णो इंदियपच्चक्खे य) એક ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ અને અન્ય નોઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ

त्यक्षं पञ्चविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा–श्रोत्रेन्द्रियप्रत्यक्षं, चक्षुरिन्द्रियप्रत्यक्षं घ्राणेन्द्रिय प्रत्यक्षं; जिह्वेन्द्रियप्रत्यक्षं, स्पर्शेन्द्रियप्रत्यक्षम् । तदेतत् इन्द्रियप्रत्यक्षम् । अथ किं तत् नो इन्द्रियप्रत्यक्षं ? नोइन्द्रियप्रत्यक्षं–त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा–अवधि-ज्ञानप्रत्यक्षं, मनःपर्यवज्ञानप्रत्यक्षं, केवलज्ञानप्रत्यक्षम् । तदेतत् नो इन्द्रियप्रत्य-क्षम् । तदेतत् प्रत्यक्षम् ॥ सू० २२० ॥

प्रत्यक्ष और दूसरा नोइन्द्रिय प्रत्यक्ष । (से किं तं इंदियपच्चक्खे) वह इंद्रियप्रत्यक्ष क्या है ? (इंदियपच्चक्खे पंचविहे पण्णत्ते) वह इन्द्रिय प्रत्यक्ष पांच प्रकार का कहा गया है । (तं जहा) वे प्रकार ये हैं–(सोइंदियपच्चक्खे) श्रोत्रेन्द्रिय प्रत्यक्ष (चक्खुरिंदियपच्चक्खे) चक्षु इन्द्रिय प्रत्यक्ष (घाणिंदियपच्चक्खे) घ्राणेन्द्रियप्रत्यक्ष (जिब्भिंदिय-पच्चक्खे) जिह्वा इन्द्रिय प्रत्यक्ष (फासिंदियपच्चक्खे) स्पर्शनइन्द्रिय प्रत्यक्ष । (से तं इंदियपच्चक्खे) इस प्रकार यह इन्द्रिय प्रत्यक्ष है । (से किं तं णो इंदियपच्चक्खे) हे भदन्त ! नोइन्द्रिय प्रत्यक्ष क्या है ? (णो इंदियपच्चक्खे तिविहे पण्णत्ते) नो इन्द्रिय प्रत्यक्ष तीन प्रकार का कहा गया है । (तं जहा) जैसे-(ओहिणाणपच्चक्खे, मणपज्जवनाणपच्च-क्खे, केवल नाणपच्चक्खे) अवधिज्ञानप्रत्यक्ष मनःपर्यवज्ञानप्रत्यक्ष और केवलज्ञान प्रत्यक्ष । (से तं णो इंदियपच्चक्खे) इस प्रकार यह नोइन्द्रिय प्रत्यक्ष है । (से तं पच्चक्खे) यही प्रत्यक्ष का स्वरूप है ।

(से किं तं इंदियपच्चक्खे) ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષનું શું સ્વરૂપ છે ? (इंदियपच्चक्खे पंचविहे पण्णत्ते) તેઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ પાંચ પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. (तं जहा) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (सोइंदियपच्चक्खे) श्रोत्रेन्द्रिय प्रत्यक्ष (चक्खुरिंदियपच्चक्खे) ચક્ષુઈન્દ્રિય प्रत्यक्ष (घाणिंदियपच्चक्खे) ઘ્રાણેન્દ્રિય प्रत्यक्ष जिब्भिंदियपच्चक्खे) જિહ્વા ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ (फासिंदियपच्चक्खे) સ્પર્શન ઈન્દ્રિય प्रत्यक्ष (से तं इंदियपच्चक्खे) આ પ્રમાણે આ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ છે. (से किं तं णो इंदियपच्चक्खे) હે ભદન્ત ! નો ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ શું છે ? (णो इंदियपच्चक्खे तिविहे पण्णत्ते) નો ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ ત્રણ પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. (तं जहा) જેમ કે (ओहिणाणपच्चक्खे, मणपज्जवनाणपच्चक्खे केवलणाणपच्चक्खे) અવ-ધિજ્ઞાનપ્રત્યક્ષ મનઃપર્યવજ્ઞાન, પ્રત્યક્ષ અને કેવલજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ (से तं णो इंदिय पच्चक्खे) આ પ્રમાણે આ નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ છે. (से तं पच्चक्खे) આજ પ્રત્યક્ષનું સ્વરૂપ છે.

टीका—'से किं तं जीवगुणप्पमाणे' इत्यादि—

अथ किं तत् जीवगुणप्रमाणम् ? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति-जीवगुणप्रमाणम्-जीवस्य ये गुणाः-ज्ञानादिरूपास्तद्रूपं प्रमाणं ज्ञानगुणप्रमाणदर्शनगुणप्रमाणचारित्रगुणप्रमाणेति त्रिविधम्। तत्र ज्ञानगुणप्रमाणम् ज्ञानरूपो यो गुणस्तद्रूपं प्रमाणं प्रत्यक्षानुमानोपम्यागमेति चतुर्विधम्। तत्र प्रत्यक्षम्-अश्नुते=व्याप्नोति ज्ञानात्मनाऽर्थान् यः सोऽक्षो-जीवः, अक्षं=जीवं प्रति प्रतिगतं प्रत्यक्षम्-'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीया' इति प्रत्यक्षम्-अर्थसाक्षात्कारेण जीवस्य यज्ज्ञानमुत्पद्यते

भावार्थ--इस सूत्र द्वारा सूत्रकार ने जीवगुणप्रमाण का निरूपण किया है-जिसमें चेतना हो जानने देखने की ताकत हो उसका नाम जीव है। इस जीव के जो ज्ञानादिक गुण है वे जीवगुण हैं। इन जीव गुणों का प्रमाण होना-अर्थात् जीवगुणों का स्वयं प्रमाणरूप होना यह जीवगुण प्रमाण है। ज्ञानगुणप्रमाण प्रत्यक्ष, अनुमान, आगम और उपमान के भेद से चार प्रकार का कहा गया है। प्रत्यक्ष शब्द में प्रति अक्ष ऐसे दो शब्द है। अक्ष शब्द का अर्थ जीव है। क्योंकि यह जीव ज्ञान से समस्त पदार्थों का व्याप्त कर लेता है-जान लेता है-अक्ष्णोति-व्याप्नोति-ज्ञानात्मना अर्थान् यः सोऽक्ष." ऐसी अक्षशब्द की व्युत्पत्ति है। सो इस जीव के प्रति-प्रतिगत-हो वह प्रत्यक्ष है। यहां "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीया" जीव में इस सूत्र से द्वितीया विभक्ति हुई है। अर्थ के साक्षात्कार से जो जीव को ज्ञान उत्पन्न

ભાવાર્થ--આ સૂત્રવડે સૂત્રકારે જીવગુણપ્રમાણનું નિરૂપણ કર્યું છે. જેમાં ચેતના હોય, જાણવા, જોવાની શક્તિ હોય તે જીવ છે. આ જીવના જે જ્ઞાનાદિક ગુણ છે, તે જીવગુણ છે. આ જીવગુણોનું પ્રમાણ થવું. એટલે કે જીવગુણોનું જાતે પ્રમાણ રૂપ થવું તે જીવગુણ પ્રમાણ છે. જ્ઞાનગુણ પ્રમાણ, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ અને ઉપમાનના ભેદથી ચાર પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યક્ષ શબ્દમાં પ્રતિ અક્ષ એવા બે શબ્દ છે. અક્ષ શબ્દનો અર્થ જીવ (આત્મા) છે. કેમકે આ જીવ જ્ઞાનથી સમસ્ત પદાર્થોને વ્યાપ્ત કરી લે છે-જાણી લે છે, 'अक्ष्णोति व्याप्नोति ज्ञानात्मना य. सोऽक्षः એવી અક્ષ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. તો આ જીવના પ્રતિ-પ્રતિગત-હોય તે પ્રત્યક્ષ છે. અહીં 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीया' જીવમાં આ વાર્તિક વડે દ્વિતીયા વિભક્તિ થયેલ છે. અર્થના સાક્ષાત્કારથી જે જીવને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે,

तदित्यर्थः। यद्वा-अश्नाति-भुङ्क्ते पालयति वा अर्थान् यः सोऽक्षो जीवः। अक्षं प्रतिगतं प्रत्यक्षम्। अर्थः पूर्वोक्त एव अक्षमक्षं प्रतिगतमिति प्रत्यक्षमिति कैश्चिद् विगृहीतं तत्र युक्तम् अव्ययीभावस्य नपुंसकत्वेन प्रत्यक्षो बोधः प्रत्यक्षा बुद्धिः प्रत्यक्षं ज्ञानम् इति लिङ्गत्रयस्यानुपपन्नत्वात्। तच्च प्रत्यक्षम् इन्द्रियप्रत्यक्षनो-इन्द्रियप्रत्यक्षेति द्विविधम्। तत्र-इन्द्रियप्रत्यक्षम्-इन्द्रियं=श्रोत्रादिकं तन्निमित्तं तत्सहकारिकारणं यस्य ज्ञानस्य तदलिङ्गिकं शब्दरूपरसगन्धस्पर्शविषयज्ञानम्। इदं च इन्द्रलक्षणजीवात् परम्-अतिरिक्तं निमित्तमाश्रित्योत्पद्यते। यथा धूममाश्रित्याग्निज्ञानम्, अत इदं ज्ञानमपि वस्तुतः परोक्षमेव, तथापीदं लोकव्यवहारतः

होता है उसका नाम प्रत्यक्ष ज्ञान है। "आश्नाति-भुङ्क्ते पालयति वा अर्थान् यः सः अक्षो जीवः" इस व्युत्पत्ति का भी यही पूर्वोक्त अर्थ है जो "अक्षं अक्षं प्रति गतं प्रत्यक्षम्-ऐसी व्युत्पत्ति इस प्रत्यक्ष शब्द की करते हैं वह युक्त नहीं है। क्योंकि ऐसी व्युत्पत्ति करने में अव्ययीभाव समास होता है और वह सदा नपुंसक लिङ्ग में होता है तब "प्रत्यक्षो बोधः प्रत्यक्षा बुद्धिः, प्रत्यक्षं ज्ञानम्" इस प्रकार से त्रि-लिंगता प्रत्यक्षशब्द में नहीं आ सकेगी। अतः पूर्वोक्त व्युत्पत्ति ही प्रत्यक्ष शब्द की निर्दोष है। जिस प्रत्यक्षज्ञान की उत्पत्ति में इन्द्रियाँ सहकारि कारण पडती है, वह इन्द्रियप्रत्यक्ष है। वैसे देखा जावे तो सिद्धान्त के अनुसार ऐसा ज्ञान परोक्ष ही माना गया है। क्योंकि इन्द्रियों की सहायता से उत्पन्न ज्ञान सब ही आत्मातिरिक्त पर की सहायता से उत्पन्न होने के कारण धूम की सहायता से उत्पन्न अग्नि

तेनु नाम प्रत्यक्ष ज्ञान छे 'अश्नाति-भुङ्क्ते पालयति वा अर्थान् यः सः अक्षो जीव.' आ व्युत्पत्तिनो पण एज पूर्वोकित अर्थ छे. जे 'अक्षं अक्षं प्रति गत-प्रत्यक्षम्' आ जातनी व्युत्पत्ति आ प्रत्यक्ष शब्दनी करे छे, ते युक्त नथी. केमके आ जातनी व्युत्पत्ति करवामां अव्ययीभाव समास थाय छे. अने ते हंमेशा नपुंसक लिंगमां थाय छे. त्यारे 'प्रत्यक्षो बोध प्रत्यक्षा बुद्धिः प्रत्यक्षं ज्ञानम्' आ रीते त्रि लिंगता प्रत्यक्ष शब्दमां आवी शकशे नहीं तेथी प्रत्यक्ष शब्दनी पूर्वोकित व्युत्पत्ति ज निर्दोष कहेवाय जे प्रत्यक्ष ज्ञाननी उत्पत्तिमां इन्द्रियो सहकारि कारण तरीके होय ते इन्द्रिय प्रत्यक्ष छे. आम आपणे विचार करीए तो सिद्धान्त मुजब एवुं ज्ञान परोक्ष ज मानवामां आव्युं छे. केम के इन्द्रियोनी सहायताथी उत्पन्नज्ञान सर्व आत्मातिरिकत 'पर'नी सहायताथी उत्पन्न थवा बदल धूमनी सहायताथी उत्पन्न अग्निज्ञाननी

प्रत्यक्षमुच्यते इतिबोध्यम् । इदमिन्द्रियप्रत्यक्षं श्रोत्रेन्द्रियप्रत्यक्षचक्षुरिन्द्रियप्रत्यक्ष-घ्राणेन्द्रियप्रत्यक्षजिह्वेन्द्रियप्रत्यक्षस्पर्शेन्द्रियप्रत्यक्षेति पञ्चविधम्। यत्तु इन्द्रियप्रत्यक्षं न भवति तद् नोइन्द्रियप्रत्यक्षमुच्यते। नो शब्दोऽत्र सर्वनिषेधे वर्त्तते, तेन यत्र इन्द्रियं सर्वथैव न प्रवर्त्तते, किन्तु जीव एव साक्षादर्थं पश्यति, तन्नोइन्द्रियप्रत्यक्षम् । एतत् अवधिज्ञानप्रत्यक्षमनःपर्यवज्ञानप्रत्यक्षकेवलज्ञानप्रत्यक्षेति त्रिविधमिति ॥सू०२२०॥

अथ अनुमानं निरूपयति-

मूलम्–से किं तं अणुमाणे? अणुमाणे–तिविहे पण्णत्ते, तं जहा–पुव्ववं सेसवं दिट्ठसाहम्मवं। से किं तं पुव्ववं? पुव्ववं पंच-विहं पण्णत्तं, तं जहा–खत्तेण वा१ वण्णेण२ वा लंछणेण वा३ मसेण वा ४ तिलएण वा ५ गाहा–

ज्ञान के जैसा से परोक्ष माना गया है। जिस प्रकार अग्निज्ञान धूम-रूप लिंग की सहायता से उत्पन्न होता है और वह परोक्ष होता है, उस प्रकार से इन्द्रियजन्य ज्ञान लिङ्गजन्य नहीं होता है। इसीलिये इन्द्रिय जन्य ज्ञान को वस्तुतः परोक्षरूप होने पर भी लोकव्यवहार की अपेक्षा प्रत्यक्ष मान लिया गया है। जिस ज्ञान की उत्पत्ति इन्द्रियों की सहायता से नहीं होती है, वह नोइन्द्रिय प्रत्यक्ष ज्ञान है। यहां "नो" शब्द सर्वथा इन्द्रियों की सहायता के निषेध में लिया गया है। इसका यह तात्पर्य है कि 'जिस ज्ञान की उत्पत्ति केवल आत्माधीन ही होती है, वह नो इन्द्रिय प्रत्यक्ष है। ऐसे नो इन्द्रिय प्रत्यक्ष ज्ञान अवधिज्ञान मनः पर्यवज्ञान और केवलज्ञान ये तीन ज्ञान है ॥सू. २२०॥

જેમ પરોક્ષ માનવામાં આવ્યું છે. જે પ્રમાણે અગ્નિજ્ઞાન ધૂમરૂપ લિંગની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પરોક્ષ હોય છે, આ રીતે ઈન્દ્રિય જન્યજ્ઞાન લિંગજન્ય હોતું નથી. એટલા માટે ઈદ્રિય જન્ય જ્ઞાનને વસ્તુત. પરોક્ષરૂપ હોવા છતાંએ લોકવ્યવહારની અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ માની લીધું છે. જે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ઇદ્રિયોની સહાયતા વડે થતી નથી, તે નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે. અહીં 'નો' શબ્દ સર્વથા ઈન્દ્રિયોની સહાયતાના નિષેધમાં ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે, આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'જે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ફક્ત આત્માધીન જ હોય છે, તે નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ છે. એવા નોઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અવધિ જ્ઞાન મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન આ ત્રણ જ્ઞાનો છે. ॥ સૂ૦ ૨૨૦ ॥

"माया पुत्तं जहा नट्ठं, जुवाणं पुणरागयं।
काई पच्चभिजाणेज्जा, पुव्वलिंगेण केणई ॥१॥"

से तं पुव्ववं। से किं तं सेसवं? सेसवं पंचविहं पण्णत्तं, तं जहा—कज्जेणं कारणेणं गुणेणं अवयवेणं आसएणं। से किं तं कज्जेणं? कज्जेणं—संखं सद्देणं, भेरिं ताडिएणं, वसभं ढिक्किएणं, मोरं केक्काइएणं, हयं हेसिएणं, गयं गुलगुइएणं, रहं घणघणाइएणं। से तं कज्जेणं। से किं तं कारणेणं? कारणेणं तंतवो पडस्स कारणं, ण पडो तंतुकारणं, वीरणा कडस्स कारणं, ण कडो वीरणाकारणं, मिप्पिंडो घडस्स कारणं, ण घडो मिप्पिंडकारणं। से तं कारणेणं। से किं तं गुणेणं? गुणेणं—सुवण्णं निकसेणं, पुप्फं गंधेणं, लवणं रसेणं, महुरं आसायएणं, वत्थं फासेणं। से तं गुणेणं। से किं तं अवयवेणं? अवयवेणं—महिसं सिंगेणं, कुक्कुडं सिहाए, हत्थिं विसाणेणं, वराहं दाढाए, मोरं पिच्छेणं, आसं खुरेणं, वग्घं नहेणं, चमरिं वालग्गेणं, वाणरं लंगूलेणं, दुपयं मणुस्सादि, चउप्पयं गवयादि, बहुपयं गोमियादि, सीहं केसरेणं वसहं ककुएणं, महिलं वलयबाहाए—गाहा—परियरबंधेणं भडं, जाणिज्जा महिलियं निवसणेणं।

सित्थेणं दोणपागं, कविंच एक्काए गाहाए ॥२॥

से तं अवयवेणं। से किं तं आसएणं? आसएणं—अग्गिं धूमेणं, सलिलं बलागेणं, वुट्ठिं अब्भविकारेणं कुलपुत्तं सीलसमायारेणं। से तं आसएणं। से तं सेसवं॥सू० २२१॥

छाया-अथ किं तत् अनुमानम् ? अनुमानं त्रिविधं प्रज्ञप्तम्-तद्यथा पूर्ववत् शेषवत् दृष्टिसाधर्म्यवत्। अथ किं तत् पूर्ववत् ? पूर्ववत् पञ्चविधं प्रज्ञप्तम्-तद्यथा-क्षतेन वा १ व्रणेन वा २ लाञ्छनेन वा ३ मषेण वा ४ तिलकेन वा ५, गाथा-

"माता पुत्रं यथा नष्टं. युवान पुनरागतम्।
काचित् प्रत्यभिजानीयात् पूर्वलिङ्गेन केनचित्॥"

अब सूत्रकार अनुमान ज्ञान की प्ररूपणा करते हैं-

"से किं तं अणुमाणे ?" इत्यादि।

शब्दार्थ--(से किं तं अणुमाणे ?) हे भदन्त! वह पूर्व प्रक्रान्त अनुमान क्या है ?

उत्तर--(अणुमाणे तिविहे पण्णत्ते) अनुमान तीन प्रकार का कहा गया है-(तं जहा) उसके प्रकार ये हैं-(पुव्ववं सेसवं दिट्ठसाहम्मवं) पूर्ववत् शेषवत् और दृष्टिसाधर्म्यवत्। (से किं तं पुव्ववं) हे भदन्त! पूर्ववत् अनुमान क्या है ?

उत्तर--(पुव्ववं पंचविहं पण्णत्तं) पूर्ववत् अनुमान पांच प्रकार का कहा गया है (तं जहा जैसे-(खत्तेण वा वणेण वा, लंछणेण वा, मसेण वा, तिलएण वा) क्षत, व्रण, लाञ्छन, मसा और तिल इन पांच चिह्नों द्वारा उत्पन्न हुआ अनुमान पूर्ववत् कहलाता है और इन्हीं चिह्नों से उत्पन्न होने के कारण वह इन २ नाम वाला हो जाता है। इसलिये उसे पांच प्रकार का कहा है। (गाहा) यहां पर यह गाथा है 'माया

હવે સૂત્રકાર અનુમાન જ્ઞાનની પ્રરૂપણા કરે છે

'से किं तं अणुमाणे' ઇત્યાદિ।

શબ્દાર્થ--(से किं तं अणुमाणे) હે ભદન્ત! તે પૂર્વપ્રક્રાન્ત અનુમાન શું છે?

ઉત્તર--(अणुमाणे तिविहे पण्णत्ते) અનુમાન ત્રણ પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. (त जहा) તેના પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (पुव्वव सेसवं दिट्ठसाहम्मव) પૂર્વવત્, શેષવત્ અને દષ્ટિ સાધાર્મ્યવત્ (से किं तं पुव्वव) હે ભદંત! પૂર્વવત્ અનુમાન શું છે?

ઉત્તર--(पुव्ववं पचविहं पण्णत्तं) પૂર્વવત્ અનુમાન પાંચ પ્રકારનું હોય છે. (त जहा) જેમ કે (खत्तेण वा वणेण वा, लंछणेण वा, मसेण वा, तिलएण वा) ક્ષત, વ્રણ, લાંછન, મસા અને તિલ આ પાંચ ચિહ્નો વડે ઉત્પન્ન થયેલ અનુમાન પૂર્વવત્ કહેવામાં આવ્યું છે. અને આજ ચિહ્નોથી ઉત્પન્ન હોવા બદલ તે આ નામોથી અભિહિત કરવામાં આવે છે. એટલા માટે તેને પાંચ પ્રકા

तदेतत् पूर्ववत् । अथ किं तत् शेषवत् ? शेषवत् पञ्चविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—कार्येण, कारणेन, गुणेन, अवयवेन, आश्रयेण । अथ किं तत् कार्येण ? कार्येण—शङ्खं शब्देन, भेरीं ताडितेन, वृषभं गर्जितेन, मयूरं केकायितेन, हयं हेषितेन, गजं गुलगुलायितेन, रथं घनघनायितेन । तदेतत् कार्येण । अथ किं तत् कारणेन ? कारणेन—

पुत्तं इत्यादि" इसका भाव यह है—किसी माता का पुत्र बाल्यावस्था से ही परदेश में चला गया था—रहते २ वहां वह तरुण हो गया । जब वह वापिस आया तो, उसको मां ने उसे किसी चिह्न को देखकर पहिचान लिया । (से तं पुव्ववं) इस प्रकार यह पूर्ववत् अनुमान है । (से किं तं सेसवं) हे भदन्त शेषवत् अनुमान क्या है ? (सेसवं पंचविहं पण्णत्तं) शेषवत् अनुमान पांच प्रकार का कहा गया है । (तं जहा) वे प्रकार ये हैं—(कज्जेणं कारणेणं गुणेणं अवयवेणं आसएणं) कार्य, कारण, गुण अवयव, और आश्रय इन पांच से उत्पन्न हुआ अनुमान शेषवत् अनुमान है । (से किं तं कज्जेणं) कार्य से उत्पन्न हुआ शेषवत् अनुमान क्या है ? (कज्जेणं संखं सद्देणं, भेरिं ताडिएणं वसभं ढक्किएणं, मोरं केकाइएणं, हयं हेसिएणं गयं गुलगुलाइएणं, रहं घणघणाइएणं) कार्य से उत्पन्न हुआ शेषवत् अनुमान इस प्रकार से है जैसे—शंख के शब्द को सुनकर शंख का अनुमान करना भेरी की आवाज सुनकर भेरी का अनुमान करना, बैल का ढक्कित

રતું કહેવામાં આવ્યું છે. (गाहा) અહીં આ ગાથા છે. 'माया पुत्त' इत्यादि' આનો ભાવ આ પ્રમાણે છે. કે કોઈ માતાનો પુત્ર બાલ્યાવસ્થામાં જ પરદેશમાં જતો રહ્યો હતો. પરદેશમાં જ તે તરુણ થઇ ગયો જ્યારે તે પાછો ફર્યો ત્યારે માતાએ કોઈ ચિહ્નના આધારે તેને ઓળખી લીધો (से त पुव्वव) આ પ્રમાણે આ પૂર્વવત્ અનુમાન છે (से किं सेसवं) હે ભદંત! શેષવત્ અનુમાન શું છે? (सेसवं पंचविहं पण्णत्तं) શેષવત્ અનુમાન પાંચ પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. (तं जहा) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (कज्जेणं कारणेण गुणेणं अवयवेणं आसएणं) કાર્ય, કારણ, ગુણ, અવયવ અને આશ્રય આ પાંચ વડે ઉત્પન્ન થયેલ અનુમાન શેષવત્ અનુમાન છે (से किं तं कज्जेणं) કાર્યથી ઉત્પન્ન થયેલ શેષવત્ અનુમાન શું છે? (कज्जेण संख, सद्देण भेरिं ताडिएणं, वसभ ढक्किएणं, मोरं, केकाइएण, हयं हेसिएणं, गयं गुलगुलाइएणं, रह घणघणाइएण) કાર્યથી ઉત્પન્ન થયેલ શેષવત્ અનુમાન આ પ્રમાણે છે જેમ કે શંખના શબ્દને સાંભળીને શંખનું અનુમાન કરવું ભેરીના શબ્દને સાંભળીને

तन्तवः पटस्य, कारणं, न पटस्तन्तुकारणं, वीरणा कटस्य कारणं, न कटो वीरणा कारणं, मृत्पिण्डो घटस्य कारणं, न घटो मृत्पिण्डकारणं। तदेतत् कारणेन। अथ किं तद् गुणेन?, गुणेन–सुवर्णं निकषेण, पुष्पं गन्धेन, लवणं रसेन,

---

ढकालना सुनकर बैल का अनुमान करना, मयूर की वाणी सुनकर मयूर का अनुमान करना, हिनहिनाना सुनकर घोडे का अनुमान करना, हाथी का चिंघाडना सुनकर या मार्ग में पतित उसकी बीट को देखकर हाथी का अनुमान करना, घनघनायित से रथ का अनुमान करना। (से तं कज्जेणं) यह कार्य लिङ्ग से उत्पन्न हुआ शेषवत् अनुमान है। (से किं तं कारणेणं) हे भदन्त! कारणरूप लिङ्ग से उत्पन्न हुआ शेषवत् अनुमान क्या है? (कारणेणं) कारण रूप लिङ्ग से उत्पन्न हुआ शेषवत् अनुमान इस प्रकार है–(कारणेणं तंतवो पडस्स कारणं ण पडो तंतु कारणं वीरणा कडस्स कारणं, ण कडो वीरणा कारणं मिप्पिंडो घडस्स कारणं, ण घडो मिप्पिंड कारणं–से तं कारणेणं) तंतु पट (कपडा) के कारण होते हैं, पट तंतु का कारण नहीं होता है, वीरणा–तृणविशेष–कट–चटाई के कारण होते हैं–चटाई वीरणा की कारण नहीं होती है। मृत्पिंड–मिट्टी–घट का कारण होता है–घट मृत्पिंड का कारण नहीं होता। यह कारणलिंग जन्य शेषवत् अनुमान है। (से किं तं गुणेणं) हे भदन्त! गुणलिंग जन्य शेषवत् अनु-

---

ભેરીનું અનુમાન કરવું, બળદના શબ્દને સાંભળીને બળદનું અનુમાન કરવું. મયૂરનીવાણી સાંભળીને મયૂરનું અનુમાન કરવું, હણહણવું સાંભળીને ઘોડાનું અનુમાન કરવું, હાથીની ચીસ સાંભળીને અથવા તો માર્ગમાં પડેલ તેની લાદ જોઈને હાથીનું અનુમાન કરવું, ઘનઘનાયિત શબ્દ સાંભળીને રથનું અનુમાન કરવું. (से तं कज्जेणं) આ કાર્યલિંગથી ઉત્પન્ન થયેલ શેષવત્ અનુમાન છે. (से किं तं कारणेणं) હે ભદન્ત! કારણરૂપલિંગથી ઉત્પન્ન થયેલ શેષવત્ અનુમાન શું છે? (कारणेणं) કારણરૂપ લિંગથી ઉત્પન્ન થયેલ શેષવત્ અનુમાન આ પ્રમાણે છે. (कारणेणं तंतवो पडस्स कारणं ण पडो तंतु कारणं वीरणा कडस्स कारणं, ण कडो वीरणा कारणं मिप्पिंडो घडस्स कारणं, ण घडो मिप्पिंडकारण–से तं कारणेणं) તંતુઓ પટ–(વસ્ત્ર)ના કારણો હોય છે, પટ તંતુનું કારણ નહિ. વીરણા–તૃણ વિશેષ–કટ (સાદડી)ના કારણો હોય છે, સાદડી વીરણાનું કારણ હોતી નથી. મૃત્ પિંડ–માટી–ઘટનું કારણ હોય છે, ઘટ મૃત્પિંડનું કારણ નથી. આ કારણલિંગ જન્ય શેષવત્ અનુમાન છે. (से किं तं गुणेणं) હે ભદન્ત! ગુણ-

मदिराम् आस्वादनेन, वस्त्रं स्पर्शेन । तदेतद् गुणेन । अथ किं तत् अवयवेन? अवयवेन–महिषं शृङ्गेण कुक्कुटं शिखया, हस्तिनं विषाणेन, वराहं दंष्ट्रया, मयूरं पिच्छेन, अश्वं खुरेण, व्याघ्रं नखेन, चमरीं वालाग्रेण, वानरं लाङ्गूलेन, द्विपदं मनुष्यादि, चतुष्पदं गवादिकं, बहुपदं गोमिकादि, सिंहं केशरेण, वृषभं ककुदा, महिलां वलयवाहुना ।

मान क्या है ? (गुणेणं) गुणलिङ्ग जन्य शेषवत् अनुमान इस प्रकार से है—(सुवण्णं निकसेणं पुप्फं गंधेणं, लवणं रसेणं मइरं आसाइएणं, वत्थं फासेणं सेतं गुणेणं) निकष–कसौटी पर घिसने पर उछरी हुई रेखा से सोने का अनुमान करना गंध से पुष्प का अनुमान करना, रस से नमक का अनुमान करना, आस्वाद से मदिरा का अनुमान करना स्पर्श से वस्त्र का अनुमान करना, ये सब गुणनिष्पन्न शेषवत् अनुमान हैं । (से किं तं अवयवेणं) हे भदन्त ! अवयवरूप लिङ्ग से निष्पन्न शेषवत् अनुमान क्या है ? (अवयवेणं) अवयवरूप लिङ्ग से निष्पन्न शेषवत् अनुमान इस प्रकार से है–(महिसं सिंगेणं कुक्कुडं सिहाए, हत्थिं विसाणेणं, वराहं दाढाए मोरं पिच्छेणं, आसं खुरेणं, वग्घं नहेणं, चमरिं वालग्गेणं, वाणरं लंगूलेणं दुपयं मणुस्सादि चउप्पयं गवयादि, बहुप्पयं गोमियादि, सीहं केसरेणं, वसहं ककुएणं महिलां वलयबाहाए) शृंग से महिष को, शिखा से कुक्कुट को, विषाण से हाथी को, दंष्ट्रा से वराह को, पिच्छ से

લિંગ જન્ય શેષવત્ અનુમાન શું છે? (गुणेणं) ગુણલિંગ જન્યશેષવત્ અનુમાન આ પ્રમાણે છે. (सुवण्णं निकसेण पुप्फं गंधेणं लवण रसेणं मइर आसायएणं वत्थं फासेणं, से तं गुणेणं) નિકષ–કસોટી–પર ઘસવાથી કસોટી પર થયેલી રેખાઓથી સોનાનુ અનુમાન કરવું, ગંધથી પુષ્પનું અનુમાન કરવું, રસથી લવણનું અનુમાન કરવુ, આસ્વાદથી મદિરાનું અનુમાન કરવું, સ્પર્શથી વસ્ત્રનું અનુમાન કરવું, આ બધા ગુણનિષ્પન્ન શેષવત્ અનુમાન છે. (से किं तं अवयवेणं) હે ભદંત! અવયવરૂપ લિંગથી નિષ્પન્ન શેષવત્ અનુમાન શું છે. (अवयवेण) અવયવ રૂપ લિંગથી નિષ્પન્ન શેષવત્ અનુમાન આ પ્રમાણે છે. (महिसं सिंगेणं कुक्कुडं सिहाए, हत्थिं विसाणेणं, वराहं दाढाए मोरं पिच्छेण आसं खुरेणं, वग्घं नहेणं, चमरिं वालग्गेणं, वाणरं लंगूलेणं, दुपय मणुस्सादि चउप्पयं गवयादि, बहुप्पयं गोमियादि, सीह केसरेण, वसहं ककुएण महिला वलय बाहाए) શૃંગથી મહિષનું, શિખાથી કુક્કુટનું, વિષાણથી હાથીનું દંષ્ટ્રાથી

गाथा—

"परिकरवन्धनेन भटं, जानीयात् महिलां निवसनेन ।
सिक्थेन द्रोणपाकं, कविं च एकया गाथया" ॥१॥

तदेतत् अवयवेन । अथ किं तत् आश्रयेण ?, आश्रयेण–अग्निं धूमेन, सलिलं बलाकया, वृष्टिम् अभ्रविकारेण, कुलपुत्रं शीलसमाचारेण । तदेतत् आश्रयेण । तदेतत् शेषवत् ॥सू० २२१॥

मयूर को, खुर से घोडा को, नख से व्याघ्र को, बालाग्र से चमरी को लाङ्गूल–पूछ से वन्दर को, द्विपद से मनुष्य आदि को, चतुष्पद से गाय आदि को, बहुपद से गोमिकादि को, केशरसटा से सिंह को, ककुद (खंधोल) से बैल को, वलय युक्त बाहु से महिला को अनुमित करना यह अवयव लिङ्ग जन्य शेषवत् अनुमान है। (गाहा) यहां–ऐसी गाथा है कि–'पडियरवंधेणं इत्यादि' इस गाथा का अर्थ पहिले लिखा जा चुका है। उसी के अनुसार यहां उसका भावार्थ लगा लेना चाहिये। (से तं अवयवेणं) इस प्रकार यह अवयवरूप लिङ्ग जन्यशेपवत् अनुमान का स्वरूप हैं। (से किं तं आसएणं?) हे भदन्त! आश्रयरूप लिङ्ग से आश्रयी का जो अनुमान होता है,। वह क्या है? (आसएणं) आश्रयरूवलिङ्ग से जो आश्रयी का अनुमान होता है वह इस प्रकार से है–(अग्गिं धूमेणं, सलिलं बलागेणं, वुट्ठिं अब्भविकारेणं कुलपुत्तं सीलसमायारेणं से तं आसएणं से तं सेसवं) धूम से अग्नि का–बकपंक्ति से पानी का, मेघविकार

વરાહનું, પીંછાથી મયૂરનું ખરીઓથી ઘોડાનું નખથી વ્યાઘ્રનું બાલાગ્રથી ચમરીનું, લાંગૂલ–પૂંછથી વાંદરાનું, દ્વિપદથી મનુષ્ય આદિનું, ચતુષ્પદથી ગામ આદિનું બહુપદથી ગોમિકાદિનું, કેશર સટાથી સિંહનું કકુદથી બળદનું, વલયયુકત બાહુથી સ્ત્રીનુ અનુમાન કરવું તે અવયવ લિંગજન્ય શેષવત્ અનુમાન છે. (ગાહા) અહીં એવી ગાથા છે કે 'पडियरबंधेणं इत्यादि' આ ગાથાને અર્થ પહેલાં સ્પષ્ટ કરવામા આવ્યો છે. તે પ્રમાણે જ અહીં ભાવાર્થ સમજી લેવો જોઈએ (से त अवयवेणं) આ પ્રમાણે આ અવયવરૂપ લિંગ જન્ય શેષવત્ અનુમાનનુ સ્વરૂપ છે. (से किं तं आसएणं ?) હે ભદત! આશ્રયરૂપ લિંગથી આશ્રયીનું જે અનુમાન હોય છે, તે શું છે? (आसएणं) આશ્રમરૂપલિંગથી જે આશ્રયીનું અનુમાન થાય છે, તે આ પ્રમાણે છે (अग्गिं धूमेणं, सलिलं बलागेणं वुट्ठिं अब्भविकारेणं कुलपुत्तं सीलसमायारेण से तं आसएण से–तं सेसवं) ધૂમાડાથી અગ્નિનું, બલાકા (બકપંકિત) થી પાણીનું

टीका-'से किं तं' इत्यादि ।

अथ किं तत् अनुमानम्? इति शिष्य प्रश्नः । उत्तरयति-अनुमानम्-अनु इति लिङ्गदर्शनसम्बन्धानुस्मरणयोः पश्चात् मानं ज्ञानमनुमानम् । "साध्याविनाभूतलिङ्गात्, साध्यनिश्चायकं स्मृतम् । अनुमानं तदभ्रान्तं, प्रमाणत्वात् समक्षवत् ॥" इति लक्षणलक्षितं प्रमाणभेदम् । तच्च पूर्ववत् शेषवत् दृष्टसाधर्म्यवच्चेति त्रिविधम् ।

से वृष्टि का, शील सदाचार से कुलपुत्र का अनुमान करना यह आश्रयरूप लिङ्ग से आश्रयी का शेषवत् अनुमान है । इस प्रकार यह पांच प्रकार के शेषवत् अनुमान का स्वरूप है ।

भावार्थ—सूत्रकारने इस सूत्र द्वारा अनुमान स्वरूप का निरूपण किया है । इसमें उन्होंने यह समझाया है-कि लिङ्गदर्शन और सम्बन्ध स्मरण इन दोनों के पश्चात होनेवाले ज्ञान का नाम अनुमान है। इस का तात्पर्य यह है कि-'साध्य के साथ अविनाभाव संबन्ध से रहनेवाले हेतु के दर्शन होते ही साध्यसाधन की व्याप्ति का स्मरण होता है । तब जहां जहां साध्याविनाभावी लिङ्ग होता है, वहां २ साध्य होता है । इस नियमानुसार यहां जब साधन दृष्टि पथ हो रहा है-तो अवश्य ही साध्य है, इस प्रकार से परोक्ष अर्थ की सत्ता कहनेवाला जो ज्ञान होता है उसका नाम अनुमान है । यह अनुमान प्रत्यक्षज्ञान के जैसा प्रमाणभूत माना गया है । इस अनुमान के पूर्ववत् शेषवत् और दृष्टसाधर्म्यवत् ये तीन भेद माने गये हैं।

મેઘવિકારથી વૃષ્ટિનું, શીલ સદાચારથી કુલપુત્રનું અનુમાન કરવું આ આશ્રય રૂપલિંગથી આશ્રયીનું શેષવત્ અનુમાન છે. આ પ્રમાણે આ પાંચ પ્રકારના શેષવત્ અનુમાનનું સ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ—સૂત્રકારે આ સૂત્ર વડે અનુમાન સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે. આમાં તેમણે આ વાત સ્પષ્ટ કરી છે કે લિંગદર્શન અને સંબંધસ્મરણ આ બન્ને પછી જે જ્ઞાન થાય તે જ્ઞાનનું નામ અનુમાન છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'સાધ્યની સાથે અવિનાભાવ સંબંધથી રહેનારા હેતુનુ દર્શન થતાં જ સાધ્યસાધનની વ્યકિતનું સ્મરણ થાય છે. ત્યારે જ્યા જ્યા સાધ્યાવિનાભાવી લિંગ હોય છે, ત્યા ત્યા સાધ્ય હોય છે. આ નિયમ મુજબ અહીં જ્યારે સાધનનુ દર્શન થઈ રહ્યું છે ત્યારે ચોક્કસ સાધ્ય છે જ, આ પ્રમાણે પરોક્ષ અર્થની સત્તા કહેનાર જે જ્ઞાન હોય છે, તેનું નામ અનુમાન છે. આ અનુમાન પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની જેમ પ્રમાણભૂત માનવામાં આવ્યું છે. આ અનુમાનના પૂર્વવત, શેષવત્ અને દૃષ્ટસાધર્મ્યવત આ ત્રણ ભેદો માનવામાં

तत्र पूर्ववत्-विशिष्टं पूर्वोपलब्धं चिह्नमिह पूर्वमुच्यते। तदेव निमित्तं यस्यानुमानस्य तत् पूर्ववदुच्यते। पूर्वोपलब्धविशिष्टचिह्नद्वारेण गमकमनुमानं पूर्ववदिति भावः। तत् पञ्चविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-'खतेण' इत्यादि। क्षतेन वा=स्वदेहोद्भवेन सहजेन क्षतेन १, व्रणेन=आगन्तुकेन श्वदंष्ट्रादिकृतेन व्रणेन वा २, लाञ्छनेन-केनचिद् विशिष्टेन चिह्नेन वा ३, मषेण मषाकृतिकेन चिह्नेन वा ४ तिलकेन=तिलाकृतिकेन चिह्नेन वा ५ गाथा-'मायां' इत्यादि। यथा बाल्यावस्थायां नष्टं=देशान्तरगतं पुत्रं युवानं सन्तं तं पुत्रं पुनरागतं वीक्ष्य काचित्=तथाविधस्मृतिचतुरा माता, केनचित् पूर्वलिङ्गेन=पूर्वदृष्टेन क्षतादिना चिह्नेन प्रत्यभिजानीयात्=अयं मम पुत्र इत्यनुमिनुयादिति भावः। अनुमानप्रयोगश्चेत्थम्-अयं मम,

---

दृष्टसाधर्म्य के स्वरूप का कथन सूत्रकार आगे करेंगे-यहां तो पूर्ववत् और शेषवत् इन दो अनुमानों का कथन किया गया है। जिस अनुमान की उत्पत्ति में पूर्वोपलब्ध कोई विशिष्ट चिह्न निमित्त होता है, वह पूर्ववत् अनुमान है अर्थात् पूर्वोपलब्ध विशिष्ट चिह्न द्वारा अपने साध्य का गमक अनुमान पूर्ववत् अनुमान है। शरीर में जो घाव स्वाभाविक होता है, वह क्षत है। और जो कुत्ता आदि के काट जाने पर घाव होता है, वह व्रण है। डाम देकर जो शरीर में एक प्रकार की निशानी बना दी जाती है, वह अथवा शरीर में जो गुंदना. गुदवाते हैं वह लाञ्छन है। शरीर में उड़द के आकार का उठा हुआ काला सा जो चिह्न होता है वह मसा है और तिल के जैसा जो चिह्न होता है वह तिल है। इन चिह्नों को लेकर जो अनुमान ज्ञान होता है वह पूर्ववत् है। जैसे किसी माताने

આવ્યાં છે. દૃષ્ટ સાધર્મ્યના સ્વરૂપનું કથન સૂત્રકાર હવે પછી આગળ કરશે. અહીં તો પૂર્વવત્ અને શેષવત્ આ બે અનુમાનોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. જે અનુમાનની ઉત્પત્તિમાં પૂર્વોપલબ્ધ કોઈ વિશિષ્ટ ચિહ્ન નિમિત્ત હોય છે, એટલે કે પૂર્વોપલબ્ધ વિશિષ્ટ ચિહ્ન વડે પોતાના સાધ્યનું ગમક અનુમાન પૂર્વવત્ અનુમાન છે. શરીરમાં જે ઘા સ્વભાવિક થાય છે, તે ક્ષત છે, અને જે કૂતરા વગેરેના કરડવાથી જે ઘા થાય છે, તે વ્રણ છે. ડામ દઈને જે શરીરમા એક જાતની નિશાની બતાવવામાં આવે છે. તે અથવા શરીરમાં જે છૂંદાવવુ તે લંછન છે. શરીરમાં અડદના આકારનું જે કાળું સરખું ચિહ્ન હોય છે તે મસા (તલ) છે, અને તલ જેવું જે ચિહ્ન હોય છે તે તિલ છે. આ ચિહ્નોને લઈને જે અનુમાન જ્ઞાન થાય છે, તે પૂર્વવત્ છે. જેમ કોઈ માતાએ પરદેશથી આવેલા પોતાના યુવાન્ પુત્રને પૂર્વદૃષ્ટચિહ્નથી ઓળખી

पुत्रः, अनन्यसाधारणक्षतादिलक्षणविशिष्टलिङ्गवत्त्वादिति । नन्वत्र साधर्म्यवैधर्म्य-दृष्टान्तयोः सद्भावासद्भावाभावो वर्त्तते, अतोऽयमहेतुरिति चेदाह- हेतुर्हि वस्तुतया एकलक्षणत्वविशिष्टः । तद्बलेनैव गमकत्वमुपलप्स्यते, अतो नास्त्यस्या हेतुत्व-मिति । उक्तं च-

अपने परदेश से आये हुए युवा पुत्र को पूर्वदृष्ट चिह्न सें पहिचान लिया । यहां अनुमान प्रयोग इस प्रकार से करना चाहिये । 'अयं मम पुत्रः अनन्यसाधारणक्षतादिलक्षणविशिष्टलिङ्गवत्त्वात्'

शंका--इस अनुमान प्रयोग में न तो साधर्म्यदृष्टान्त है और न वैधर्म्यदृष्टान्त है । इन दोनों का अभाव है । इसलिये यह हेतु गमक नहीं हो सकता है । तात्पर्य यह है कि-'हेतु अपने साध्य का गमक तभी होता है कि-'जब उसमें अन्वय प्रदर्शक अन्वय दृष्टान्त और व्यतिरेक प्रदर्शक व्यतिरेक दृष्टान्त होते हैं । 'दूसरों में नहीं पाये जानेवाले क्षतादिलक्षणरूप विशिष्ट चिह्नोंवाला होने से यह मेरा पुत्र है' इतने कहने मात्र से तो काम चल नहीं सकता । व्यक्ति प्रदर्शन पूर्वक हेतु अपने साध्य के साथ अव्यभिचरितरूप से पहिले किसी स्थान विशेष में निश्चित कर लिया होता है, तो वह अपने साध्य का गमक होता है । इसीलिये उसमें साधर्म्य आदि दृष्टान्त दिये जाते हैं ।' ऐसी शंकाकार की यह आशंका है-तब इसका उत्तर

લીધો. અહીં અનુમાન-પ્રયોગ આ પ્રમાણે સમજવો જોઈએ. "अयं मम पुत्र. अनन्यसाधारणक्षतादिलक्षणविशिष्टलिङ्गवत्त्वात्"

શંકા-આ અનુમાન પ્રયોગમાં ન સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત છે અને ન વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત છે. આ બન્નેનો તેમાં અભાવ છે. એટલા માટે આ હેતુ ગમક થઈ શકે નહિ તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'હેતુ પોતાના સાધ્યનો ગમક ત્યારે જ થઈ શકે છે, કે જ્યારે તેમાં અન્વય પ્રદર્શક, અન્વય દૃષ્ટાન્ત અને વ્યતિરેક પ્રદર્શક, વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્ત હોય છે. "બીજાઓમાં ન હોય તેવા ક્ષતાદિલક્ષણ રૂપ વિશિષ્ટ ચિહ્નો યુક્ત હોવાથી આ મારો પુત્ર છે, ફકત આટલું કહેવાથી જ કામ ચાલે એમ નથી. વ્યાપ્તિ પ્રદર્શન પૂર્વક હેતુ પોતાના સાધ્યની સાથે અવ્યભિચરિત રૂપથી પહેલાં કોઈ સ્થાનવિશેષમાં નિશ્ચિત કરી લીધેલ હોય છે. તો જ તે પોતાના સાધ્યનો ગમક થાય છે. એટલા માટે તેમાં સાધર્મ્ય વગેરે દૃષ્ટાન્તો આપવામા આવે છે" આ જાતની શંકાકારની આ આશંકા છે. આ શંકાનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે કે 'હેતુ, દૃષ્ટાન્ત બળથી જ

"अन्यथाऽनुपपन्नत्वमात्रं हेतोः स्वलक्षणम् ।
सत्त्वासत्त्वे हि तद्धर्मौ, दृष्टान्तद्वयलक्षणे ॥" इति ।

हेतोः स्वलक्षणम् अन्यथाऽनुपपन्नत्वमात्रं बोध्यम् । साधर्म्यवैधर्म्यरूपदृष्टान्तद्वयस्य लक्षणे=निश्चायके सत्त्वासत्त्वे हि तद्धर्मौ=तस्य हेतोर्धर्मौ विज्ञेयावित्यर्थः । अयं भावः–धर्मिसत्तायां सर्वदा धर्मास्तिष्ठन्त्येवेति न नियमः, पटादीनां शुक्लत्वादिधर्मव्यभिचारदर्शनात् । एवं न दृष्टान्तयोः सत्त्वासत्त्वधर्मौ क्वचिद् हेतौ

यह है कि–'हेतु, दृष्टान्त के बल से ही अपने साध्य का निश्चायक होता है यह नियमरूप बात नहीं है। कितनी जगह साधर्म्यादिदृष्टान्त के होने पर भी तो हेतु अपने साध्य का गमक होता नहीं देखा गया है। परन्तु यह नियम है कि जिस हेतु में अन्यथानुपपन्नत्वरूप स्वलक्षणता है, वह नियम से अपने साध्य का गमक होता है। अन्यथानुपपन्नत्व का तात्पर्य है साध्य के अभाव में हेतुका नहीं होना। ऐसा हेतु चाहे अन्वय व्यतिरेक दृष्टान्त हों या न हों नियम से अपने अविनाभावी साध्य का निश्चायक होता है। यही बात 'अन्यथानुपपन्नत्व' इत्यादि श्लोक द्वारा प्रकट की गई है। इसमें यह कहा गया है, कि हेतुका वास्तविक निजलक्षण केवल एक अन्यथानुपपन्नत्व ही है। साधर्म्यदृष्टान्त के निश्चायक जो सत्व और असत्व है, ये दोनों हेतु के धर्म हैं। धर्म की सत्ता में सभी धर्म सदा ही उसके साथ रहें ही, ऐसा तो नियम नहीं हो सकता। क्योंकि पटादिकों का शुक्लत्वादि धर्मों के साथ व्यभिचार देखा जाता है। इस

પોતાના સાધ્યનો નિશ્ચાયક હોય છે, આ નિયમરૂપ વાત નથી. કેટલાક સ્થાનો પર સાધર્મ્યાદિ દૃષ્ટાન્ત હોવા છતાંએ હેતુ પોતાના સાધ્યનો ગમક છે, એમ લાગતું નથી.

પરંતુ એવો નિયમ છે કે જે હેતુમાં અન્યથાનુત્પન્નત્વ રૂપ સ્વલક્ષણુતા છે, તે નિયમથી પોતાના સાધ્યનો ગમક હોય છે અન્યથાનુપપન્નત્વનું તાત્પર્ય એ છે કે સાધ્યના અભાવમાં હેતુના અસ્તિત્વનો અભાવ એવો હેતુ ભલે અન્વય વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્ત હોય કે ન હોય, નિયમથી પોતાના અવિનાભાવી સાધ્યનો નિશ્ચાયક હોય છે. એજ વાત "अन्यथानुपपन्नत्व" વગેરે શ્લોક વડે પ્રકટ કરવામાં આવી છે. આમાં આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે કે હેતુનું વાસ્તવિક લક્ષણ ફક્ત એક અન્યથાનુપપન્નત્વ જ છે. સાધર્મ્ય વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત નિશ્ચયાત્મક જે સત્વ અને અસત્વ છે એ બન્ને હેતુના ધર્મો છે. ધર્મોની સત્તામાં સર્વધર્મો હંમેશા તેની સાથે રહે જ આ

यद्यपि न दृश्येते, तथापि धर्मिस्वरूपं यदन्यथाऽनुपपन्नत्वं तद् भविष्यतीति न कश्चिद् विरोध इति। यत्रापि धूमादौ हेतौ सत्त्वासत्त्वे दृश्येते, तत्रापि साध्यान्यथाऽनुपपन्नत्वमात्रस्य मुख्यत्वात्तस्यैवैकस्य हेतुलक्षणता बोध्या। उक्तं च-

"धूमादेर्यद्यपि स्यातां, सत्त्वासत्त्वे स्वलक्षणे।
अन्यथाऽनुपपन्नत्वप्राधान्याल्लक्षणैकता इति॥" इति।

अपि च-यदि दृष्टान्तस्य सत्वासत्त्वे हेतुर्गमक इति स्वीक्रियेत, तदा 'लोहलेख्यं वज्रं पार्थिवत्वात् काष्ठादिवत्' इत्यादेरपि गमकत्वं स्यात्। उक्तं च-

---

प्रकार अन्वयव्यतिरेक दृष्टान्तों के सत्व और असत्व ये दो धर्म किसी जगह हेतु में यद्यपि नहीं भी देखे जाते हों तो भी धर्मिस्वरूप जो अन्यथानुपपन्नत्व है उसके देखे जाने में कोई बाधा नहीं है। वह तो होगा ही इसका कहीं पर भी विरोध नहीं आता। जहां भी कहीं धूमादिक हेतु में इन दृष्टान्तों के सत्व असत्व प्रतीत होते हैं, वहां भी इनकी मुख्यता नहीं मानी जाती है किन्तु अन्यथानुपपन्नत्वरूप एक हेतु की ही मुख्यता मानी जाती है। अतः यही एक हेतु का लक्षण है। यही बात-धूमादेर्यद्यपि स्यात् इत्यादि श्लोक द्वारा प्रतिपादित की गई है। यदि यही बात मानी जावे कि जिस हेतु में दृष्टान्त का सद्भाव होगा वही हेतु अपने साध्य का गमक होगा-दृष्टान्त के असद्भाववाला हेतु नहीं-तो देखो-'वज्रं लोहलेख्यं पार्थिवत्वात्' अनुमान प्रयोग में प्रयुक्त 'प्रार्थिवत्वात्' इस हेतु को वज्र में लोहलेख्यत्वरूप साध्य

જાતનો નિયમ તો સંભવી શકે જ નહિ. કેમકે પટાદિકોનું શુકલત્વાદિ ધર્મોની સાથે અવ્યભિચારપણું (જુદાપણા વિનાનું) જોવામાં આવે છે. આ રીતે અન્વય વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્તોના સત્વ અને અસત્વ આ બન્ને ધર્મો કોઈપણ સ્થાને જો કે હેતુમાં જોવામાં આવતા નથી. છતાએ ધર્મિસ્વરૂપ જે અન્યથાનુપપન્નત્વ છે, તેને જોવામાં કોઈપણ જાતનો વાંધો નથી. તે તો થશે જ, તે વિષે કોઈપણ સ્થાને વિરોધ દેખાતો નથી જ્યાં કંઈ ધૂમાદિક હેતુમા આ દૃષ્ટાન્તોના સત્વ અસત્વ પ્રતીત થાય છે, ત્યા પણ એમની મુખ્યતા માનવામા આવતી નથી. પરંતુ અન્યથાનુપપન્નત્વ રૂપ એક હેતુની જ મુખ્યતા માનવામા આવી છે. તેથી આ જ એક હેતુનું લક્ષણ છે. એજ વાત 'धूमादेर्यद्यपि स्यात्' વગેરે શ્લોક વડે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવી છે જો એજ વાત માનવામા આવે કે જે હેતુમાં દૃષ્ટાન્તનો સદ્ભાવ થશે તેજ હેતુ પોતાના સાધ્યનો ગમક થશે, નહીં કે દૃષ્ટાન્તના અસદ્ભાવવાળો હેતુ તો જુઓ-"वज्रं लोहलेख्यं पार्थिवत्वात् काष्ठादिवत्' આ અનુમાનપ્રયોગમાં પ્રયુકત 'पार्थिवत्वात्'

"दृष्टान्ते सदसत्त्वाभ्यां हेतुः सम्यग् न दृश्यते ।
लोहलेख्यं भवेद्वज्रं पार्थिवत्वाद् द्रुमादिवत्" ॥ इति ।

किंच-पक्षधर्मत्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वरूपं हेतुलक्षणं-स्वीकृत्यापि यथोक्तदोषभयात् साध्याऽन्यथाऽनुपपन्नत्वरूपं लक्षणं स्वीकर्तव्यमेव स्यात्, तर्हि तदेवैकं लक्षणं स्वीकुरु, किं पक्षधर्मत्वादित्रयेण ? इति । उक्तं च-

'अन्यथाऽनुपपन्नत्वं, यत्र तत्र त्रयेण किम् ? ।
नाऽन्यथाऽनुपपन्नत्वं, यत्र तत्र त्रयेण किम् ? ॥ इति ।

गमक होना चाहिये । परन्तु इस हेतु को स्वसाध्य का गमक नहीं माना गया है 'यही बात' दृष्टान्ते सदसत्त्वाभ्यां 'इत्यादि श्लोक' द्वारा कही गई है । किंच-बौद्धों की ऐसी मान्यता है-कि 'जिस हेतु में पक्षधर्मता, सपक्षे सत्ता और विपक्षाद् व्यावृत्ति ये त्रिरूपता रहती है, वही हेतु अपने साध्य का गमक होता है-अतः यह त्रिरूपता ही हेतुका लक्षण है, सो उनका भी ऐसा कथन सम्यक् नहीं है । क्योंकि हेतु का लक्षण त्रिरूपता मानने पर भी यथोक्त हेतु दोष का परिहार नहीं होता है । यदि कहा जावे कि-'विपक्षात् व्यावृत्तिरूप हेतुः' का लक्षण जहां नहीं होगा-वहां हेतु पक्षधर्मत्वसपक्षसत्ववाला होने पर भी अपने साध्य धर्म का निश्चायक नहीं होगा-सो उनका ऐसा कथन प्रकारान्तर से अन्यथानुपपत्तिरूप हेतु लक्षण को ही स्वीकार करने का प्रदर्शक है । इसलिये यही मानना चाहिये कि-

---

આ હેતુ વજ્રમાં લોહલેખ્યત્વ રૂપ સાધ્યને ગમક હોવો જોઈએ. પરંતુ આ હેતુને સ્વસાધ્યને ગમક માનવામાં આવ્યો નથી. 'એ જ વાત' 'दृष्टान्ते सदसत्त्वाभ्यां' ઇત્યાદિ શ્લોક વડે કહેવામાં આવી છે. કિંચ-બૌદ્ધોની એવી માન્યતા છે કે 'જે હેતુમાં પક્ષધર્મતા', 'સપક્ષે સત્તા અને વિપક્ષાદ્ વ્યાવૃત્તિ' આ ત્રિરૂપતા રહે છે, તે જ હેતુ પોતાના સાધ્યને ગમક હોય છે એટલા માટે આ ત્રિરૂપતા જ હેતુનું લક્ષણ છે, તો તેમનું પણ આ જાતનું કથન ઉચિત નથી. કેમકે હેતુનું લક્ષણ ત્રિરૂપતા માનવા છતાંએ યથોકત દોષને પરિહાર થતો નથી જો કહેવામાં આવે કે 'विपक्षात् व्यावृत्तिरूपहेतु.' નું લક્ષણ જ્યાં થશે નહિ ત્યાં હેતુ પક્ષધર્મત્વ, સપક્ષ સત્વયુક્ત હોવા છતાંએ પોતાના સાધ્યને નિશ્ચાયક થશે નહિ. તો તેમનું એવું કથન પ્રકારાન્તરથી અન્યથાનુપપત્તિ રૂપ હેતુ લક્ષણને જ સ્વીકૃતિ આપવા માટે છે. એવું લાગે છે, એટલા માટે એમ જ માની લેવું જોઈએ કે 'પક્ષધર્મત્વ આદિ હેતુમાં

नन्वत्र पुत्रस्य प्रत्यक्षविषयत्वादत्राऽनुमानप्रयोगोऽनुचितः ? इति चेदाह-पुरुषपिण्डमात्रदर्शनेऽपि 'अयं मत्पुत्रो न वा ?' इति संदेहाद् युक्त एवानुमानप्रयोग इति ॥ इत्थं पूर्ववदनुमानं प्रदर्श्य सम्प्रति शेषवदनुमानं प्रदर्शयति-'से किं तं

'पक्षधर्मत्व आदि हेतु में रहें या नहीं रहे-परन्तु यह साध्यान्यथानुपपन्नत्वरूप लक्षण हेतु में अवश्य ही रहना चाहिये-क्योंकि किसी भी स्थिति में हेतु इसके विना गमक नहीं होता है-अतः जहां यह है, वहां पक्षधर्मत्वादित्रय की मान्यता से क्या लाभ? और जहां यह नहीं है-वह पक्षधर्मत्वादित्रय हों भी तो भी हेतु उनके बल पर अपने साध्यका गमक नहीं होता है। यही बात 'अन्यथानुपपन्नत्वं इत्यादि श्लोक द्वारा प्रतिपादित की गई है।

शंका--'अयं मम पुत्रः अनन्यसाधारणक्षतादिलक्षणविशिष्ट लिङ्गवत्वात्' इस अनुमानप्रयोग में जब पुत्र प्रत्यक्ष ज्ञान का विषय बना हुआ है। तब अनुमानप्रयोग करने की क्या आवश्यकता है? यह प्रयोग अनुचित है।

उत्तर—शंका ठीक नहीं है-क्योंकि पुरुष का पिण्ड मात्र दिखने पर भी 'अयं मत्पुत्रो नवा' यह मेरा पुत्र है या नहीं है। उसे ऐसा सन्देह हो रहा है सो इस सन्देह से 'अयं मम पुत्रः अनन्यसाधारणक्षतादिलक्षणविशिष्टलिङ्गवत्वात्' ऐसा अनुमान प्रयोग युक्त ही

રહે કે ન રહે, પરંતુ સાધ્યાન્યથાનુપપન્નત્વ રૂપ લક્ષણ હેતુમાં ચોક્કસ રહેવું જ જોઈએ કેમકે કોઈપણ સ્થિતિમાં હેતુ એના વગર ગમક થતો નથી, તેથી જ્યાં આ છે, ત્યાં પક્ષધર્મત્વાદિ ત્રયની માન્યતાથી શો લાભ અને જ્યાં આ નથી. ત્યાં પક્ષધર્મત્વાદિ ત્રય હોય છતાંએ હેતુ તેના બળે પોતાના સાધ્યનો ગમક હોતો નથી એજ વાત 'अन्यथानुपपन्नत्वं' વગેરે શ્લોક વડે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવી છે.

શંકા–'अयं मम पुत्रः अनन्यसाधारणक्षतादिलक्षणविशिष्टलिंगवत्वात्.' આ અનુમાન પ્રયોગમાં જ્યારે પુત્ર પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો વિષય બનેલ છે, ત્યારે અનુમાન પ્રયોગ કરવાની શી જરૂર છે? આ પ્રયોગ અનુચિત્ત છે.

ઉત્તર--શંકા બરાબર નથી. કેમકે પુરૂષનો પિંડ માત્ર જોવાથી પણ 'अय मत्पुत्रो नवा' આ મારો પુત્ર છે કે નહીં તેને આ જાતનો સદેહ થઈ રહ્યો છે. તો આ સંદેહથી 'अयं मम पुत्र. अनन्यसाधारणक्षतादिलक्षणविशिष्टलिङ्गवत्वात्' એ જાતના અનુમાનનો પ્રયોગ યુક્ત જ છે. શેષવત્ અનુમાન સંબંધમાં આ

सेसवं' इत्यादि। अथ किं तत् शेषवत्? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति-शेषवत्-पुरुषार्थोपयोगिनः परिजिज्ञासिताद्श्वादेरन्यो यो तदीयो हेषितादिः स शेषः, स गमकत्वेन यत्रास्ति तदनुमानं शेषवत्। तदनुमानं कार्येण कारणेन गुणेन अवयवेन आश्रयेण च भवति, अत इदं पञ्चविधं भवति। तत्र कार्येण कारणस्य अनुमानं यथा-शङ्ख शब्देन, भेरिं ताडितेनेत्यादि। अयं भावः-शङ्खस्य शब्दं श्रुत्वा जनः शङ्खमनुमिनुते, भेरीताडनं श्रुत्वा भेरिमनुमिनुते, तथा-गर्जितेन वृषभं, केकायितेन केकारवेण मयूरं, हेषितेन हयं, गुलगुलायितेन गजं, घनघनायितेन रथं च अनुमिनुते। इति। तथा-कारणेन कार्यस्यानुमानं भवति। यथा-कश्चिद् विशिष्टमेघाडम्बरदर्शनाद् वृष्टिमनुमिनोति। उक्तं च-

---

है। शेषवत् अनुमान के विषय में इस प्रकार समझना चाहिये-पुरुषार्थोपयोगी एवं परिजिज्ञासित, ऐसे जो अश्वादिक हैं, उनसे भिन्न जो उन्हीं का हेषित आदि हैं वह-यहां शेष पद का वाच्य है। यह शेष जिस अनुमान में गमकरूप से है, ऐसा वह अनुमान शेषवत् अनुमान है। इस अनुमान में कहीं कार्यलिङ्ग से कारण का अनुमान किया जाता है, कहीं कारण से कार्य का अनुमान किया जाता है और कहीं गुण आदि से गुणी आदि का अनुमान किया जाता है। कार्यलिङ्ग से कारण का अनुमान इस प्रकार से होता है-जैसे किसी पुरुष ने नभस्थल में जल से भरे हुए काले २ मेघ देखे-तब वह अनुमान करता है कि 'वृष्टिः भविष्यति-विशिष्टमेघान्यथानुपपत्तेः' वृष्टि होगी-क्योंकि ऐसे मेघ वृष्टि के लिये ही होते हैं अन्यथा-यदि वृष्टि होनेवाली नहीं होती, तो ऐसे मेघ भी नहीं होते। यही विशिष्ट

રીતે સમજવું જોઇએ કે-પુરૂષાર્થોપયોગી અને પરિજિજ્ઞાસિત, એવા જે અશ્વાદિકો છે, તેમનાથી ભિન્ન જે તેમના જ હેષિત વગેરે છે, તે અત્રે શેષપદ વાચ્ય છે આ શેષ જે અનુમાનમાં ગમનરૂપમાં છે, એવું તે અનુમાન શેષવત્ અનુમાન છે. આ અનુમાનમાં કોઈ સ્થાને કાર્યલિંગથી કારણનું અનુમાન કરવામાં આવે છે, અને કોઈ સ્થાને ગુણ આદિથી ગુણી આદિનું અનુમાન કરવામાં આવે છે કાર્યલિંગથી કારણનું અનુમાન આ પ્રમાણે થાય છે. જેમ કોઈ પુરૂષે નભઃસ્થળમાં જલપૂર્ણ કાળા કાળા વાદળો જોયા, ત્યારે તે અનુમાન કરે છે કે 'वृष्टिः भविष्यति-विशिष्टमेघान्यथानुपपत्ते' વૃષ્ટિ થશે કેમકે આ જાતનાં વાદળાઓ વૃષ્ટિ માટે જ હોય છે અન્યથા જો વૃષ્ટિ થવાની ન હોત તો એવાં વાદળાઓ પણ હોત નહિ. એજ વિશિષ્ટ

रोलम्बगवलव्याल तमालमलिनत्विषः ।

वृष्टिं व्यभिचरन्तीह, नैवं प्रायाः पयोमुचः ॥इति।

तथा च-चन्द्रोदयदर्शनाज्जलधिवृद्धिः कुमुदोत्फुल्लता चानुमीयते । सूर्योदयात् कमलविकास कौशिकमदहानिश्च । तथाविधवर्षणात्सस्यसम्पन्नता कृषकजनमनः प्रमोदश्चेति । एवंविधस्थले कारणमेवानुमापकं साध्यस्य न त्वकारणम् । तत्र कार्यकारणभावे एव केचिद् विप्रतिपद्यन्तेऽतस्तन्निराकरणाय सूत्रकारः कारणस्य नैयत्येन कार्यानुमापकत्वं प्रदर्शयति-कारणेन तन्तवः पटस्य कारणं, न पटस्तन्तुकारणम्, वीरणा कटस्य कारणं, न कटो (तृणविशेषः) वीरणा-कार-

मेघान्यथानुपपत्ति का अर्थ है। यही बात-'रोलम्ब गवलव्याल' इत्यादि श्लोक द्वारा प्रदर्शित की गई है। इसी प्रकार से चन्द्रोदय के देखने से जलधि की वृद्धि और कुमुदवन का विकाश अनुमित किया जाता है। सूर्योदय से कमलों का विकसित होना और उल्लुओं के मद की हानि होना मेघवर्षण से सस्यसम्पन्नता और कृषक जनों के मन का प्रमोद ये सब अनुमित किये जाते हैं। इस प्रकार यह कारण से कार्य का अनुमान जो किया जाता है, वह शेषवत अनुमान है। ऐसा जानना चाहिये। कारण से जहां कार्य का अनुमान किया जाता है, वहां कारण ही अपने साध्य का अनुमापक होता है। अकारण नहीं। कितनेक व्यक्ति ऐसे भी हैं-जो कार्य कारण भाव में ही विवाद करते हैं-सूत्रकारने उसे निराकरण करने के लिये कारण की नियमितता से कारण को कार्यानुमापक दिखलाया है। तन्तु पट के कारण है, पट तन्तुओं का कारण नहीं है। वीरणा (घासविशेष) कट का

મેઘાન્યથાનુપપત્તિનો અર્થ છે એજ વાત 'રોલમ્બગવલવ્યાલ' ઈત્યાદિ શ્લોક વડે પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે ચન્દ્રોદયના દર્શનથી જલધિની વૃદ્ધિ અને કુમુદવનનો વિકાસ અનુમિત કરવામા આવે છે. સૂર્યોદયથી કમળ વનનો વિકાસ અને ઘુવડોની મદહાનિ, મેઘવર્ષણથી સસ્યસમ્પન્નતા કૃષક-જનોના મનનો ઉલ્લાસ આ સર્વે અનુમિત કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે કારણથી કાર્યનુ જે અનુમાન આને છે, તે શેષવત્ અનુમાન છે, તેમ જાણવું જોઈએ. કારણથી જ્યા કાર્યનુ અનુમાન કરવામા આવે છે, ત્યાં કારણ જ પોતાના સાધ્યનું અનુમાપક હોય છે. અકારણ નહિ. કેટલાક એવાં પણ છે કે જેઓ કાર્યકારણભાવ વિષે જ વિવાદ કરતા રહે છે. સૂત્રકારે તેના નિરાકરણ માટે કારણની નિયમિતતાથી કારણને કાર્યાનુમાપક રૂપમા બતાવ્યું છે. તંતુ પટનુ કારણ છે, પટ તંતુઓનું કારણ નથી. વીરણા (તૃણ વિશેષ)

णम्, मृत्पिण्डो घटस्य कारणं, न घटो मृत्पिण्डकारणम्। इति। अयं भावः—तन्तवः पटस्य कारणं भवन्ति, न तु पटस्तन्तुकारणम्। यतः पूर्वमनुपलब्धस्य पटस्य तन्तुसत्तायामेवोपलब्धिर्भवति। तन्तूनां तु पटाभावेऽप्युपलम्भो दृश्यते। ननु यदा कश्चित् निपुणः पुरुषः पटभावेन संयुक्तानपि तन्तून् क्रमेण वियोजयति तदा पटोऽपि तन्तूनां कारणं भवत्येव? इति चेदाह—तन्तुदशायां पटस्य सत्त्वेनोप-

---

कारण है, कट वीरणा का कारण नहीं हैं। मिट्टी का पिण्ड घट का कारण है-घट मिट्टी के पिण्ड का कारण नहीं है। तात्पर्य कहने का यह है-कि तन्तु पट के कारण होते हैं, पट तन्तुओं का कारण नहीं होता है-क्योंकि आतानवितानीभूत बने हुए तन्तुओं को पहिले पट की उपलब्धि नहीं होती-यदि पट की उपलब्धि होती है तो, वह आतानवितानीभूत बने हुए तन्तुओं की सत्ता में ही होती है। परन्तु ऐसी बात तन्तुओं में नहीं है-क्योंकि पट के अभाव में भी तन्तुओं की उपलब्धि होती है।

शंका—जिस समय कोई निपुण पुरुष पटरूप से संयुक्त हुए तन्तुओं को क्रम क्रम करके उस पट से अलग करता जाता है, तब उस स्थिति में पट भी तन्तुओं का कारण होता ही है-फिर आप क्यों ऐसे कहते हैं कि-'पट तन्तुओं का कारण नहीं होता है?

उत्तर—तन्तुदशा में पटका अस्तित्वरूप से उपलब्ध नहीं होता है, इसलिये पट तन्तुओं का कारण नहीं होता है। जो पट अपने अस्तित्व

સાદડીનું કારણ છે. સાદડી વીરણાનું કારણ નથી મૃત્પિંડ ઘટનુ કારણ છે, ઘટમૃત્પિંડનું કારણ નથી તાત્પર્ય કહેવાનું આ પ્રમાણે છે કે તંતુ પટનું કારણ હોય છે પટ તંતુઓનું કારણ નથી કેમકે આતાનવિતાનીભૂત બનેલા તંતુઓની પહેલાં પટની ઉપલબ્ધિ થતી નથી, જો પટની ઉપલબ્ધિ થાય છે તો તે આતાનવિતાનીભૂત થયેલા તંતુઓની સત્તામાં જ થાય છે. પરંતુ એવી વાત તંતુઓમાં નથી, કેમકે પટના અભાવમાં તંતુઓની ઉપલબ્ધિ થાય છે.

શંકા—જે સમયે કોઈ નિપુણ પુરૂષ પટરૂપથી સંયુક્ત થયેલ તંતુઓને ક્રમશઃ તે પટથી અલગ પાડતો જાય, ત્યારે તે સ્થિતિમાં પટ પણ તંતુઓનું કારણ હોય જ છે. પછી તમે શા માટે એમ કહો છો કે 'પટ તંતુઓનું કારણ થઈ શકે નહિ?

लम्भाभावात् पटस्तन्तुकारणं न भवति। यदेव हि लब्धसत्ताकं सत् स्वस्थितिभावेन कार्यमुपकुरुते तदेव तस्य कारणत्वेनोपदिश्यते, यथा-मृत्पिण्डो घटस्य। पटस्य वियोजनेन तु ये तन्तवः समुत्पद्यन्ते, तेषां कारणं पटो न भवितुमर्हति। न हि ज्वराभावेन संजायमानस्यारोग्यसुखस्य कारणं ज्वरो भवति। ननु पटसत्तायां तन्तूनामसत्त्वात् तन्तवः पटकारणं न स्युरिति चेदाह-पटो हि तन्तुपरिणामरूप एव। यदि पटदशायां तन्तूनां सर्वथाऽभाव एव स्यात्तर्हि मृदभावे घटस्येव पटस्यापि सर्वथाऽनुपलम्भ एव स्यात्। तस्मात् पटदशायामपि तन्तवः

को पाता हुआ अपनी स्थिति के बल पर कार्य करने लगता है वही पट उस कार्य का कारण रूप से व्यपदिष्ट होने लगता है। जैसे मिट्टी का पिण्ड घट का। पट को वियुक्त करने से जो तन्तु निकलते हैं, उनका कारण यह पट नहीं हो सकता है। ज्वर के अभाव से उत्पन्न हुआ आरोग्य सुख का कारण ज्वर थोडे ही होता है।

शंका—पट की सत्ता में तन्तुओं की सत्ता नहीं रहती है, इस कारण तन्तु पट के कारण नहीं होंगे ?

उत्तर--पट जो है, वह तन्तुओं का ही एक परिणाम है। यदि पट अवस्था में तन्तुओं का सर्वथा अभाव ही माना जावे तो, जिस प्रकार मिट्टी के अभाव में घट की उपलब्धि नहीं होती है, उसी प्रकार से पट की भी सर्वथा उपलब्धि नहीं होनी चाहिये। इसलिये यह मानना चाहिये कि 'पट अवस्था में भी तन्तु हैं। इस प्रकार उनकी सत्त्वरूप

ઉત્તર--તંતુદશામાં પટની સત્તા રૂપના આકારમાં દેખાતી નથી, એટલા માટે પટ તંતુઓનું કારણુ નથી. જે પટ પોતાના અસ્તિત્વની સાથે પોતાની સ્થિતિના આધારે, કાર્ય કરવા તત્પર થાય છે, તેજ પટ તે કાર્યના કારણુ રૂપથી વ્યપદિષ્ટ થવા લાગે છે જેમ કે મૃત્પિંડ ઘટનું. પટને વિયુક્ત કરવાથી જે તંતુઓ નીકળે છે, તેનું કારણુ તે પટ થઈ શકે જ નહિ. જ્વરના અભાવથી પ્રાપ્ત થયેલ આરોગ્યરૂપી સુખનું કારણુ જ્વર કેવી રીતે હોય.

શંકા--પટની સત્તામાં તંતુએની સત્તા રહેતી નથી, આ કારણુથી તંતુ પણુ પટનું કારણુ થશે નહિ ?

ઉત્તર--જે પટ છે, તે તંતુઓનું જ એક પરિણુામ છે, જો પટ અવસ્થામાં તંતુઓનો સર્વથા અભાવ જ ગણુાય તો, જે રીતે માટીના અભાવમાં ઘટની ઉપલબ્ધિ થતી નથી, તે રીતે પટની પણુ સદંતર ઉપલબ્ધિ હોવી ન જોઈએ. એટલા માટે આમ માનવું જોઈએ કે પટ અવસ્થામાં પણુ તંતુ

सन्तीति सत्त्वेनोपलम्भात्तन्तवः पटस्य कारणमुच्यते। पटवियोजनेन यदा तन्तवः समुपलभ्यन्ते, न तदा पटसत्ता समुपलभ्यते. अतस्तदा पटस्य सत्त्वेनोपलम्भाभावान्न पटस्तन्तूनां कारणं भवितुमर्हति। एवं वीरणा (तृणविशेष) कटादिष्वपि बोध्यम्। इत्थं च यस्य कार्यस्य कारणत्वेन यद् निश्चितं तत्तस्य कार्यस्य गमकमिति। अथ गुणेन यदनुमीयते तदाह-'सुवण्णं निकसेणं' इत्यादि। सुवर्णं निकषेण अनुमीयते। अयं भावः-निकषः-कषणपट्टगता कषितसुवर्णरेखा तेन 'अमुकजातीयमिदं सुवर्णम्' इत्यनुमीयते। अनुमानप्रयोगश्चेत्थम्-इदं सुवर्णं पञ्चदशादिवर्णकोपेतं तथाविधनिकषोपलम्भात् पूर्वोपलब्धोभयसम्मतसुवर्णवदिति। तथा-गन्धेन पुष्पमनुमीयते। अयं भावः-तत्तज्जातीयपुष्पगन्धोपलब्ध्या तज्जातीयं पुष्पमनु-

---

से उस अवस्था में उपलब्धि होने के कारण तन्तु पट के कारण कहे जाते हैं। परन्तु पट वियोजन अवस्था में जब तन्तु उपलब्ध होते हैं- उस समय पट की सत्ता उपलब्ध नहीं होती है। इसलिये पट का सत्त्व स्वतंत्र तंतुओ की अवस्था में उपलब्ध न होने के कारण पट तन्तुओ का कारण नहीं हो सकता है। इसी प्रकार की व्यवस्था वीरणा-तृणविशेष-आदि कारणों में भी लगा लेनी चाहिये। इस प्रकार जिस कार्य कारणरूप से निश्चित है, वह उस कार्य का गमक होता है। गुण से अनुमान इस प्रकार से होता है-'इदं सुवर्णं पञ्चदशादिवर्णकोपेतं तथाविधनिकषोपलम्भात् पूर्वोपलब्धोभयसम्मत-सुवर्णवत्' इस प्रकार के इस अनुमान प्रयोग से 'यह सुवर्ण अमुक जाति का है, 'यह ज्ञान हो जाता है। इसी प्रकार गंध की उपलब्धि से 'यह पुष्प अमुक जाति का है' यह बात ज्ञात हो जाती है। यहां

છે, આ પ્રમાણે તેમની સત્યરૂપથી તે અવસ્થામા ઉપલબ્ધિ હોવા બદલ તંતુઓ પટના કારણ કહેવામાં આવ્યાં છે. પરંતુ પટ વિયોજન અવસ્થામાં જ્યારે તંતુ ઉપલબ્ધ થય છે, તે સમયે પટની સત્તા ઉપલબ્ધ થતી નથી. માટે પટના સત્વ સ્વતંત્ર તંતુઓની અવસ્થામાં ઉપલબ્ધ ન હોવા બદલ પટ તંતુઓનું કારણ થઈ શકે નહિ. તે પ્રકારની વ્યવસ્થા વીરણા (તૃણ વિશેષ) વગેરે કારણોમાં પણ સમજી લેવી જોઈએ આ રીતે જે કાર્યનું કારણરૂપથી જે નિશ્ચિત છે, તે તે જ કાર્યનો ગમક હોય છે ગુણથી અનુમાન આ પ્રમાણે થાય છે 'इद सुवर्णं पञ्चदशादिवर्णकोपेत' तथाविधनिकषोपलम्भात् पूर्वोपलब्धोभयसम्मतसुवर्णवत्' આ જાતના આ અનુમાન પ્રયોગથી આ સુવર્ણ અમુક જાતિ વિશેષનું છે, આ પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે. આ પ્રમાણે ગંધની ઉપલબ્ધિથી 'આ પુષ્પ અમુક જાતિ વિશેષનું છે, આ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે,

मीयते। यथा हि-कमलपुष्पमिदं तथाविधगन्धोपलम्भात् पूर्वोपलब्धकमलवदिति। एवं लवणं रसेन इत्यत्रापि बोध्यम्। यद्यपि मदिरावस्त्रादयोऽनेकविधाः पृथक्पृथगास्वादस्पर्शाः, तथापि तत्तज्जातीयमदिरावस्त्रादेस्तथाविधास्वादस्पर्शोपलब्धेरास्वादेन मदिरायाः, स्पर्शेन वस्त्रस्य चानुमानं भवतीति। अथ अवयवेनावयविनोऽनुमानं दर्शयति-'महिसं सिंगेणं' इत्यादि। काऽपि प्रदेशे महिषश्रृङ्गं दृष्ट्वा महिषं च कुडयादिव्यवहितत्वाददृष्ट्वा कश्चिदनुमिनुते-महिषवान् अयं प्रदेशः, तदविनाभूतश्रृङ्गोपलब्धेः, पूर्वोपलब्धोभयसम्मतप्रदेशवदिति। कुडयाद्यव्यवहितमहिषसत्तायां तु महिषस्य प्रत्यक्षत्वेन न तत्रानुमानं भवति। एवं

अनुमान प्रयोग इस प्रकार से है-कमलपुष्पमिदं तथाविधगन्धोपलम्भात् पूर्वोपलब्धकमलवत्। इसी प्रकार रस से लवण का यह लवण अमुक जाति का है-ऐसा अनुमान होता है। यद्यपि मदिरा एवं वस्त्रादिक अनेक प्रकार के होते हैं और इनका आस्वाद तथा स्पर्श भी विविध प्रकार का होता है-तो भी तत्-तज्जातीय मदिरा एवं वस्त्रादिकों को तथाविध आस्वाद एवं स्पर्श उपलब्ध होने से मदिरा का आस्वाद से और वस्त्र का स्पर्श से अनुमान होता है। 'महिसं सिंगेण' इससूत्रपाठ द्वारा अवयव से अवयवी का अनुमान सूत्रकार ने दिखलाया है। किसी स्थान में महिषश्रृंग को देखकर और कुडय आदि से व्यवहित होने के कारण महिष को नहीं देखकर किसीने अनुमान किया 'अयं प्रदेशः महिषवान् तदविनाभूतश्रृंगोपलब्धेः पूर्वोपलब्धोभयसम्मतप्रदेशवत्' जब महिष कुडयादि से अन्तरित नहीं हो और स्पष्ट रूप से प्रतीत हो रहा हो, ऐसी स्थिति में उसका अनुमान नहीं

અહીં અનુમાન પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે. 'कमलपुष्पमिदं तथाविधगन्धोपम्भात् पूर्वोपलब्धकमलवत्' આ પ્રમાણે રસથી લવણનુ અનુમાન થાય છે કે આ લવણુ અમુક જાતિ વિશેષનું છે જો કે મદિરા તેમજ વસ્ત્રાદિક અનેક પ્રકારનાં હોય છે અને એમના આસ્વાદ તેમજ સ્પર્શ ઉપલબ્ધ હોવાથી મદિરાનું આસ્વાદથી અને વસ્ત્રનું સ્પર્શથી અનુમાન થાય છે- 'महिसं सिंगेण' આ સૂત્ર પાઠ વડે અવયવથી અવયવીનું અનુમાન સૂત્રકારે સ્પષ્ટ કર્યું છે કોઈ સ્થાને મહિષશ્રૃંગને જોઈને અને કુડય આદિથી વ્યવહિત હોવાથી મહિષને ન જોતાં કોઈએ અનુમાન કર્યું 'अयं प्रदेशः महिषवान् तदविनाभूतश्रृंगोपलब्धेः पूर्वोपलब्धोभयसम्मतप्रदेशवत्' જ્યારે મહિષ કુડયાદિથી અન્તરિત હોય નહિ અને સ્પષ્ટ રૂપમાં પ્રતીત થઈ રહ્યો હોય. એવી સ્થિતિમાં તેનું અનુમાન કરવામાં આવતું નથી કેમકે તે પ્રત્યક્ષ રૂપમાં જોવામાં આવી

कुक्कुटं शिखया इत्यादावनुमानप्रयोगो बोध्यः। तथा-'द्विपदं मनुष्यादि' इत्यत्र पादद्वयदर्शनेन मनुष्योऽनुमीयते। अनुमानप्रयोगश्चेत्थम्-मनुष्योऽयं, तदविनाभूतपदद्वयोपलम्भात्, पूर्वदृष्टमनुष्यवदिति। एवं चतुष्पदं गवादि, बहुपदं गोमिकादि। तथा-'पडियरबंधेण भडं' इति गाथा पूर्वं व्याख्याता। तदनुसारेणास्या भावार्थो बोध्यः। तथा आश्रयेण आश्रयिणोऽनुमानं भवति। यथा-धूमेन अग्निम्, बलाकया (बकपंक्त्या) सलिलम्, अभ्रविकारेण वृष्टिम्, शीलसमाचारेण कुलपुत्रं च जनोऽनुमीयते। आश्रयतीत्याश्रयो धूमबलाकादिः। धूमबलाकादयोऽग्निसलिलाद्याश्रया भवन्ति, अतो धूमबलाकादिदर्शनेन अग्निसलिलादीनामनुमानं भवति। ननु धूमस्याग्निकार्यत्वात्पूर्वोक्तकार्यानुमानेनैव गतार्थत्वात्किमिह पुनरुपन्यासः? इति चेदाह-भवतु कार्यरूपेण धूमेनाग्नेरनुमानम्, परन्तु धूमस्या-

---

किया जाता है। क्योंकि वह तो प्रत्यक्ष से ही दिखलाई पड रहा है। इसी प्रकार से 'कुक्कुटं शिखया' इत्यादि में भी अनुमान प्रयोग जानना चाहिये।' द्विपदं मनुष्यादि' यहां दो चरणों के देखने से मनुष्य का अनुमान किया जाता है। प्रयोग इस प्रकार है-'मनुष्योऽयं तदविनाभूतपदद्वयोपलम्भात् पूर्वदृष्टमनुष्यवत्' ऐसा होता है। इसी प्रकार से 'चतुष्पदं गवादि, बहुपदं गोमिकादि' यहां पर भी जानना चाहिये। धूम, बलाका आदि अग्नि और सलिल आदि के आश्रय से रहते हैं, इसलिये धूमबलाका आदि के देखने से इनके आश्रयी का अनुमान किया जाता है। यद्यपि धूम अग्नि का कार्य होता है और ऐसा अनुमान कार्य से कारण के अनुमान में ही अन्तर्भूत हो जाता है, फिर भी इसे आश्रय से आश्रयी के अनुमान करनेवाला कहा गया है, सो उसका कारण यह

રહ્યો છે આ પ્રમાણે 'कुक्कुट' शिखया' ઇત્યાદિમાં પણ અનુમાન પ્રયોગ જાણી લેવો જોઈએ. 'द्विपद' मनुष्यादि' અહીં બે ચરણો જોવાથી માણસ વિષે અનુમાન કરવામા આવે છે પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે. 'मनुष्योऽयं तदविनाभूतपद द्वयोपलम्भात्' पूर्वदृष्टमनुष्यवत्' એવો થાય છે. આ પ્રમાણે 'चतुष्पदं गवादि, बहुपदं गोमिकादि' 'અહિં' પણ જાણવું જોઈએ. ધૂમ, બલાકા વગેરે અગ્નિ તેમજ સલિલ વગેરેના આશ્રયથી રહે છે. માટે ધૂમ, બલાકા વગેરેને જોવાથી એમના આશ્રયીનું અનુમાન કરવામાં આવે છે જો કે ધૂમ અગ્નિનું કાર્ય હોય છે અને આ જાતનું અનુમાન કાર્યથી કારણના અનુમાનમાં જ અન્તર્ભૂત થઈ જાય છે. છતાંએ એ આશ્રયથી આશ્રયીનું અનુમાન કરનાર કહેવામાં આવ્યું છે. તો આનું કારણ આ પ્રમાણે છે કે લોકમાં ધૂમ અગ્નિના આશ્રયે રહે

न्याश्रयत्वेनापि लोके प्रसिद्धत्वादत्रापि तदुपन्यासः कृत इति नास्ति कश्चिद्दोषः। तथा—आकृत्यादिभिश्च मनसोऽप्यनुमानं भवतीत्यपि बोध्यम्। उक्तं च—

आकारैरिङ्गितैर्गत्या, चेष्टया भाषणेन च।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च, लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥इति॥

तदेतत् शेषवदनुमानम् ॥ सू० २२१ ॥

अथ दृष्टसाधर्म्यवदनुमानं निरूपयति—

मूलम्—से किं तं दिट्ठसाहम्मवं? दिट्ठसाहम्मवं दुविहं पण्णत्तं, तं जहा—सामन्नदिट्ठं च विसेसदिट्ठं च। से किं तं सामन्नदिट्ठं? सामन्नदिट्ठं—जहा एगो पुरिसो तहा बहवे पुरिसा, जहा बहवे पुरिसा तहा एगो पुरिसो। जहा एगो करिसावणो तहा बहवे करिसावणा, जहा बहवे करिसावणा तहा एगो करिसावणो। से तं सामन्नदिट्ठं। से किं तं विसेसदिट्ठं? विसेसदिट्ठं से जहाणामए—केइ पुरिसे कंचि पुरिसं बहूणं पुरिसाणं मज्झे पुव्वदिट्ठं पच्चभिजाणेज्जा—अयं से पुरिसे। बहूणं करिसावणाणं मज्झे पुव्वदिट्ठं करिसावणे पच्चभिजाणिज्जा—अयं से करिसावणे।

है कि—'लोक में धूम अग्नि के आश्रय रहता है ऐसी भी प्रसिद्धि है इसी बात को लक्ष्य में रखकर धूम को आश्रय मान कर तदाश्रयी अग्नि का उसे अनुमापक कहा गया है। इसी प्रकार से आकृति आदि से मन का भी अनुमान होता है। 'आकारैरिङ्गितैर्गत्या' इत्यादि श्लोक द्वारा यही बात कही गई है। इस प्रकार यह सब शेषवत् अनुमान है ॥ सू० २२१ ॥

છે. એવી એક પ્રસિદ્ધિ છે આ વાતને લક્ષ્યમાં રાખીને જ ધૂમને આશ્રય માનીને તેને તદાશ્રયી અગ્નિનો અનુમાપક કહેવામાં આવ્યો છે. આ રીતે આકૃતિ આદિથી મનનું પણ અનુમાન થય છે 'आकारैरिङ्गितैर्गत्या' ઇત્યાદિ શ્લોક વડે એજ વાત કહેવામા આવી છે. આ રીતે આ સર્વ શેષવત્ અનુમાન છે ॥ સૂત્ર ૨૨૧ ॥

तस्स समासओ तिविहं गहणं भवइ, तं जहा—अईयकालग्गहणं, पडुप्पण्णकालग्गहणं, अणागयकालग्गहणं। से किं तं अईयकालग्गहणं? अईयकालग्गहणं—उत्तणाणि वणाणि, निप्फण्णसस्सं वा मेइणिं, पुण्णाणि य कुंडसरणईदीहियातडागाइं पासित्ता तेणं साहिज्जइ जहा—सुवुट्ठी आसी। से तं अतीयकालग्गहणं। से किं तं पडुप्पण्णकालग्गहणं? पडुप्पण्णकालग्गहणं-साहुं गोयरग्गगयं विच्छड्डियपउरभत्तपाणं पासित्ता तेणं साहिज्जइ जहा सुभिक्खे वट्टई। से तं पडुप्पण्णकालग्गहणं। से किं तं अणागयकालग्गहणं? अणागयकालग्गहणं—"अब्भस्स निम्मलत्तं, कसिणा य गिरी सविज्जुया मेहा। थणियं वाउब्भामो, संझा रत्ता पणिट्ठा य ॥१॥ वारुणं वा माहिंदं वा अण्णयरं वा पसत्थं उप्पायं पासित्ता तेणं साहिज्जइ जहा—सुवुट्ठी भविस्सइ। से तं अणागयकालग्गहणं। एएसिं चेव विवज्जासे तिविहं गहणं भवइ, तं जहा—अतीयकालग्गहणं पडुप्पण्णकालग्गहणं अणागयकालग्गहणं। से किं तं अतीयकालग्गहणं? अइयकालग्गहणं-नित्तणाइं वणाइं, अनिप्फण्णसस्सं वा मेइणिं, सुक्काणि य कुंडसरणईदिहीयतडागाइं पासित्ता तेणं साहिज्जइ, जहा-कुवुट्ठी आसी, से तं अतीयकालग्गहणं। से किं तं पडुप्पण्णकालग्गहणं? पडुप्पण्णकालग्गहणं—साहुं गोयरग्गगयं भिक्खं अलभमाणं पासित्ता तेणं साहिज्जइ—जहा दुभिक्खं वट्टइ, से तं पडुप्पण्णकालग्गहणं। से किं तं अणागयकालग्गहणं? अणागयकालग्गहणं—

'धूमायंति दिसाओ संवियमेइणी अपडिबद्धा वाया। नेरइया खलु, कुवुट्ठीमेवं निवेयंति ॥१॥ अग्गेयं वा वायव्वं वा अण्णयरं वा अप्पसत्थं उप्पायं पासित्ता तेणं साहिज्जइ, जहा-कुवुट्ठी भविस्सई। से तं अणागयकालग्गहणं। से तं विसेसदिट्ठं। से तं दिट्ठसाहम्मवं। से तं अणुमाणे ॥सू० २२२॥

छाया—अथ किं तत् दृष्टसाधर्म्यवत्? दृष्टसाधर्म्यवद् द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-सामान्यदृष्टं च विशेषदृष्टं च। अथ किं तत् सामान्यदृष्टं?, सामान्यदृष्टं-यथा एकः पुरुषस्तथा बहवः पुरुषाः, यथा बहवः पुरुषास्तथा एकः पुरुषः। यथा एकः कार्षापणः तथा बहवः कर्षापणाः, यथा बहवः कार्षापणास्तथा एकः कर्षापणः। तदेतत् सामान्यदृष्टम्। अथ किं तत् विशेषदृष्टं? विशेषदृष्टम्-स यथानामकः कोऽपि पुरुषः कंचित् पुरुषं बहूनां पुरुषाणां मध्ये पूर्वदृष्टं प्रत्यभिजानीयात्-अयं स पुरुषः बहूनां कार्षापणानां मध्ये पूर्वदृष्टं कर्षापणं प्रत्यभिजानीयात्-अयं स कर्षापणः। तस्य समासतः त्रिविधं ग्रहणं भवति, तद्यथा-अतीतकालग्रहणं प्रत्युत्पन्नकालग्रहणम्, अनागतकालग्रहणम्। अथ किं तत् अतीतकालग्रहणम्?, अतीतकालग्रहणम्-उत्तृणानि वनानि, निष्पन्नसस्यां वा मेदिनीं, पूर्णानि च-कुण्डसरो नदी दीर्घिका. तडागानि दृष्ट्वा तेन कथ्यते यथा सुवृष्टिरासीत्। तदेतत् अतीतकालग्रहणम्। अथ किं तत् प्रत्युत्पन्नकालग्रहणम्?, प्रत्युत्पन्नकालग्रहणम्-साधुं गोचराग्रगतं विच्छर्दितप्रचुरभक्तपानं दृष्ट्वा तेन कथ्यते, यथा-सुभिक्षं वर्त्तते। तदेतत्-प्रत्युत्पन्नकालग्रहणम्। अथ किं तत् अनागतकालग्रहणम्?, अनागतकालग्रहणम्-अभ्रस्य निर्मलत्वं कृष्णाश्च गिरयः सविद्युतो मेघाः। स्तनितं वायुद्भ्रामः संध्या रक्ता प्रस्निग्धा च ॥१॥ वारुणं वा माहेन्द्रं वा अन्यतरं वा प्रशस्तम् उत्पातं दृष्ट्वा तेन कथ्यते, यथा-सुवृष्टिर्भविष्यति। तदेतत् अनागतकालग्रहणम्। एतेषामेव विपर्यासे त्रिविधं ग्रहणं भवति, तद्यथा-अतीतकालग्रहणं प्रत्युत्पन्नकालग्रहणम्, अनागतकालग्रहणम्। अथ किं तत् अतीतकालग्रहणम्?, अतीतकालग्रहणम्-निस्तृणानि वनानि, अनिष्पन्नसस्यां वा मेदिनीं, शुष्काणि च कुण्डसरोनदीदीर्घिकातडागानि दृष्ट्वा तेन कथ्यते, यथा-कुवृष्टिरासीत्। तदेतत् अतीतकालग्रहणम्। अथ किं तत् प्रत्युत्पन्नकालग्रहणम्? प्रत्युत्पन्नकालग्रहणं-साधुं गोचराग्रगतं भिक्षामलभमानं दृष्ट्वा तेन कथ्यते, यथा-दुर्भिक्षं वर्तते। तदेतत् प्रत्युत्पन्नकालग्रहणम्। अथ किं तत् अनागतकालग्रहणम्?, अनागतकालग्रहणम्-धूमायन्ति दिशः संचितो मेदिनी अप्रति-

बद्धा वाता। नैर्ऋतिका खलु कुवृष्टिमेवं निवेदयन्ति ॥१॥ आग्नेयं वा वायव्यं वा अन्यतरं वा अप्रशस्तम् उत्पातं दृष्ट्वा तेन कथ्यते यथा-कुवृष्टिर्भविष्यति। तदेतत् अनागतकालग्रहणम्। तदेतत् विशेषदृष्टम्। तदेतद् दृष्टसाधर्म्यवत्। तदेतत् अनुमानम् ॥ सू० २२२ ॥

टीका—'से किं तं दिट्ठिसाहम्मवं' इत्यादि-

'अथ किं तद् दृष्टसाधर्म्यवत्? इति प्रश्नः। उत्तरयति-दृष्टसाधर्म्यवत् दृष्टेन=पूर्वोपलब्धेनार्थेन सह साधर्म्यम्-दृष्टसाधर्म्यं, तद् गमकत्वेन यस्यास्ति तदनुमानं दृष्टसाधर्म्यवत्। पूर्वदृष्टश्चार्थः कश्चित् सामान्यतः कश्चित्तु विशेषतो दृष्टः स्यात्। अतस्तद्भेदादिद द्विविधम्-सामान्यदृष्टं विशेषदृष्टं च। सामान्यतो

अब सूत्रकार दृष्टसाधर्म्यवत् अनुमान का निरूपण करते हैं-

'से किं तं दिट्ठसाहम्मवं?' इत्यादि।

शब्दार्थ--(से किं तं दिट्ठसाहम्मवं) हे भदन्त! दृष्टासाधर्म्यवत् अनुमान क्या है? (दिट्ठसाहम्मवं दुविहं पण्णत्तं)

उत्तर--दृष्टसाधर्म्यवत् अनुमान दो प्रकार का कहा गया है (तं जहा) वे प्रकार ये हैं। -(सामन्नदिट्ठं च विसेसदिट्ठं च) एक सामान्य दृष्ट और दूसरा विशेषदृष्ट। पूर्व में उपलब्ध पदार्थ के साथ जो अन्य अदृष्ट का साधर्म्य है, वह दृष्टसाधर्म्य है। दृष्टसाधर्म्य जहाँ गमक होता है वह अनुमान दृष्टसाधर्म्यवत् है। पूर्व में कोई पदार्थ सामान्यरूप से दृष्ट होता है और कोई विशेषरूप से। इसलिये दृष्टपदार्थ के भेद से इस अनुमान के भी ये दो भेद हो गये हैं। एक सामान्यदृष्ट और दूसरा विशेषदृष्ट। सामान्यतः दृष्ट अर्थ के संबन्ध से सामान्यदृष्ट

હવે સૂત્રકાર દૃષ્ટસાધર્મ્યવત્ અનુમાનનું નિરૂપણ કરે છે

'से किं तं दिट्ठसाहम्मवं?' ઈત્યાદિ।

શબ્દાર્થ--(से किं त दिट्ठसाहम्मवं) હે ભગવન્ દૃષ્ટિ સાધર્મ્યવત્ અનુમાન શું છે? (दिट्ठिसाहम्मवं दुविह पण्णत्तं)

ઉત્તર--દૃષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાન બે પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. (तं जहा) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે (सामन्नदिट्ठ च विसेसदिट्ठ च) એક સામાન્ય દૃષ્ટ અને અન્ય વિશેષ દૃષ્ટ પૂર્વમાં ઉપલબ્ધ પદાર્થની સાથે જે અન્ય અદૃષ્ટનું સાધર્મ્ય છે, તે દૃષ્ટ સાધર્મ્ય છે, આ સાધર્મ્ય જ્યાં ગમક હોય છે, ત્યાં તે અનુમાન દૃષ્ટ સાધર્મ્યવત્ છે પૂર્વમાં કોઇ પદાર્થ સામાન્ય રૂપથી દૃષ્ટ હોય છે અને કોઈ વિશેષ રૂપથી એટલા માટે દૃષ્ટ પદાર્થના ભેદથી આ અનુમાનના પણ બે ભેદો થઈ ગયા છે એક સામાન્ય દૃષ્ટ અને અન્ય વિશેષ દૃષ્ટ સામાન્યતઃ દૃષ્ટ અર્થના સબંધથી સામાન્ય દૃષ્ટ અને

दृष्टार्थयोगात् सामान्यदृष्टम् , विशेषतो दृष्टार्थयोगाद् विशेषदृष्टं चेति भावः। तत्र सामान्यदृष्टं यथा एकः पुरुषस्तथा बहवः पुरुषाः, यथा बहवः पुरुषास्तथैकः पुरुष इत्यादि। अयं भावः-नारिकेलद्वीपादायातः कश्चित् पुरुषः सामान्येनैकं पुरुषं दृष्ट्वा एवमनुमिनोति, यथा-अयमेको दृश्यमानः पुरुषएतदाकारविशिष्टस्तथा बहवोऽत्रापरिदृश्यमानाः पुरुषा अपि एतदाकारविशिष्टा एव, पुरुषत्वाविशेषात् , अन्याकारत्वे पुरुषत्वहानिप्रसङ्गात् , गवादिवदिति। तथा-कश्चित्तथा-

और विशेषतः दृष्ट अर्थ के संबन्ध से विशेषदृष्ट होता है। (से किं तं सामन्नदिट्ठं ?) हे भदन्त ! वह सामान्यदृष्ट अनुमान क्या है ?

उत्तर—(सामन्नदिट्ठं) सामान्यदृष्ट अनुमान इस प्रकार से है—(जहा एगो पुरिसो तहा बहवे पुरिसा जहा बहवे पुरिसा तहा एगो पुरिसो) जैसा एक पुरुष होता है, वैसे ही अनेक पुरुष होते है, जैसे अनेक पुरुष होते है, वैसा ही एक पुरुष होता है। इसका तात्पर्य यह है-नारिकेल द्वीप से आया हुआ कोई पुरुष सामान्य से एक पुरुष को देखकर ऐसा अनुमान कर लेता है कि 'जैसा यह एक दृश्यमान पुरुष इस आकार से विशिष्ट है, उसी प्रकार अन्य और भी बहुत से पुरुष कि-जिन्हें मैंने देखा नहीं ऐसे ही आकार से विशिष्ट होंगे। क्योंकि जिस प्रकार से इस दृश्यमान पुरुष में पुरुषत्वरूप सामान्य धर्म विद्यमान है, उसी प्रकार से अन्य अदृष्ट पुरुषों में भी वह विद्यमान है। उसमें कोई विशेषता नहीं है। यदि अन्य अदृष्ट पुरुषों में

વિશેષતઃ દૃષ્ટ અર્થના સંબંધથી વિશેષ દૃષ્ટ હોય છે. (से किं तं सामन्न दिट्ठं ?) હે ભદંત! તે સામાન્યદૃષ્ટ અનુમાન શું છે?

ઉત્તર--(सामन्न दिट्ठं) સામાન્ય દૃષ્ટ અનુમાન આ પ્રમાણે છે (जहा एगो पुरिसो तहा बहवे पुरिसा जहा बहवे पुरिसा तहा एगो पुरिसो) જેવો એક પુરૂષ હોય છે, તેવા જ ઘણા પુરૂષો હોય છે. જેવા અનેક પુરૂષો હોય છે, તેવો એક પુરૂષ હોય છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે નારિકેલ દ્વીપથી આવેલો કોઇ પુરૂષ સામાન્ય રૂપમાં એક પુરૂષને જોઈને આ જાતનું અનુમાન કરી લે છે કે 'જેવો આ એક દૃશ્યમાન પુરૂષ આ આકારથી વિશિષ્ટ છે, જેમને મેં જોયા નથી એવા અન્ય સર્વ પુરૂષો પણ આ જાતના આકારથી યુકત હશે જ. કેમકે જે પ્રમાણે આ દૃશ્યમાન પુરૂષમાં પુરૂષત્વરૂપ સામાન્ય ધર્મ વિદ્યમાન છે, તે પ્રમાણે જ અન્ય અદૃષ્ટ પુરૂષોમાં પણ વિદ્યમાન છે. તેમા કોઇપણ જાતની વિશેષતા નથી. જો અન્ય અદૃષ્ટ પુરૂષોમા ભિન્તા-

द्विपः पुरुषः प्रथमतो बहून् पुरुषान् दृष्ट्वा एवमनुमिनोति-यथा एते दृश्यमानाः पुरुषा एतदाकृतिविशिष्टास्तथाऽपरिदृश्यमान एकः पुरुषोऽप्येतदाकृतिविशिष्टः स्यात् पुरुषत्वात्, इतराकारत्वे तु तद्धानिः प्रसज्येत, अश्वादिवदिति। एवं कार्षापणादिष्वपि बोध्यम्। अथ विशेषदृष्टमनुमानं निरूपयति विशेषदृष्टं दृष्टसाधर्म्य-

भिन्नाकारता मानी जावेगी तो पुरुषत्वरूप सामान्य की हानि होने का प्रसंग प्राप्त होगा। जैसे गाय आदि में पुरुषत्व सामान्य का अभाव भिन्नाकारता की विद्यमानता से रहता है इस प्रकार एक में दृष्ट-पुरुषत्वरूप सामान्य अर्थ की समानता से अन्य अदृष्ट अनेक पुरुषों में भी अमुक आकाररूप विवक्षित धर्म की सिद्धि करना यह सामान्य दृष्टसाधर्म्यवत् अनुमान है। इसी प्रकार नारिकेल द्वीप से आया हुआ कोई पुरुष जब कि-पहिले पहल वह अनेक पुरुषों को देखता है, तब देखकर ऐसा अनुमान करता है कि जैसे ये देखे गये पुरुष इस आकारवाले हैं उसी प्रकार का आकार वाला नहीं देखा गया, एक पुरुष होगा। क्योंकि उसमें भी पुरुषत्वरूप सामान्य धर्म रहता है। भिन्नाकारता में पुरुषत्वरूप सामान्य धर्म की हानि होने का प्रसंग प्राप्त होता है। जैसे घोडे आदि में इतराकारता के सद्भाव से पुरुषत्व सामान्य की हानि है। इसी प्रकार से कार्षापण आदिकों में भी जानना चाहिये। यही बात (जहा एगो करिसावणो तहा बहवे करिसावणा जहा बहवे करिसावणा तहा एगो करिसावणो) इस सूत्रपाठ

કારતા માનવામાં આવશે તો પુરૂષત્વરૂપ સામાન્યની હાનિ થાય તેવો અભાવ ભિન્નાકારતાની અપેક્ષાએ વિદ્યમાન છે તેમજ એકમાં દૃષ્ટ પુરૂષત્વરૂપ સામાન્ય અર્થની સમાનતાથી અન્ય અદૃષ્ટ અનેક પુરૂષોમાં પણ અમુક આકારરૂપ વિવક્ષિત ધર્મની સિદ્ધિ કરવી તે સામાન્ય દૃષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાન છે. આ રીતે નારિકેલ દ્વીપમાંથી આવેલ કોઇ પુરૂષ જ્યારે સૌ પ્રથમ ઘણા પુરૂષોને જુએ છે, ત્યારે તેમને જોઈને એવું અનુમાન કરે છે કે જેમ આ જોવામાં આવેલા પુરૂષો આ આકારવાળા છે, તેવા જ પ્રકારના આકારવાળો નહિ જોવામાં આવેલ એક પુરૂષ પણ છે. કેમકે તેમાં પણ પુરૂષત્વરૂપ સામાન્ય ધર્મ રહેલ છે ભિન્નાકારતામાં પુરૂષત્વરૂપ સામાન્ય ધર્મની હાનિ થવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે. જેમ ઘોડા આદિમાં ઇતરાકારતાના સદ્ભાવથી પુરૂષત્વ સામાન્યની હાનિ છે. આ પ્રમાણે કાર્ષાપણ વગેરેમાં પણ જાણવું જોઇએ એજ વાત (जहा एगो करिसावणो तहा बहवे करिसावणा जहा बहवे करिसावणा तहा एगो

वदनुमानमेवं भवति—यथानाम कश्चित् पुरुषो बहूनां पुरुषाणां मध्ये कमपि पूर्वं दृष्टं पुरुषं प्रत्यभिजानीयात् अयं स पुरुष इति। अनुमानप्रयोगश्चेत्थम्—यः पूर्वं मयोपलब्धः स एवायं पुरुषः, तथैव प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्, उभयाभिमतपुरुषवत्, इति। एतदनुमानं विशेषदृष्टमुच्यते पुरुषविशेषविषयत्वात्। एवं कार्षापणादि

द्वारा कही गई है। (से तं सामन्नदिट्ठं) इस प्रकार यह सामान्य दृष्ट-दृष्ट साधर्म्यवत् अनुमान का भेद है। (से किं तं विसेसदिट्ठं) हे भदन्त! वह विशेषदृष्ट क्या है?

उत्तर—(विसेसदिट्ठं) दृष्टसाधार्म्यवत् का भेद जो विशेषदृष्ट है, वह इस प्रकार से है-(से जहाणामए केई पुरिसे कंचि पुरिसं बहूणं पुरिसाणं मज्झे पुव्वदिट्ठं पच्चभिजाणेज्जा-अयं से पुरिसे) जैसे कोई पुरुष अनेक पुरुषों के बीच में किसी पूर्वदृष्ट पुरुष को पहिचान लेता है कि–'यह वह पुरुष है। यहां अनुमान प्रयोग इस प्रकार से करना चाहिये। 'यः पूर्वं मयोपलब्धः स एवायं पुरुषः तथैव प्रत्यभिज्ञायमान-त्वात् उभयाभिमतपुरुषवत्' जिस पुरुष को मैंने पहिले देखा था, वही यह पुरुष है–क्योंकि मैंने उसी रूप से इसे पहिचान लिया है। उभय को अभिमत पुरुष की तरह। यहां 'यः मयोपलब्धः' इतना अंश पक्ष का है 'स एवायं पुरुषः' इतना अंश साध्यकोटि का है। 'तथैव प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्' इतना अंश हेतु है। 'उभयाभिमतपुरुष-वत्' यह साधर्म्यदृष्टान्त है। इस अनुमान प्रयोग में पुरुष विशेष

करिसावणो) આ સૂત્રપાઠ વડે કહેવામાં આવેલી છે. (से तं सामन्नदिट्ठं) આ પ્રમાણે આ સામાન્ય દૃષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાનનો ભેદ છે (से किं तं विसेसदिट्ठं) હે ભદંત! તે વિશેષ દૃષ્ટ શું છે

ઉત્તર—(विसेसदिट्ठं) દૃષ્ટ સાધર્મ્યવત્ નો ભેદ જે વિશેષ છે, તે આ પ્રમાણે છે. (से जहाणामए केई पुरिसे कंचि पुरिसं बहूणं पुरिसाणं मज्झे पुव्वदिट्ठं पच्चभिजाणेज्जा–अयं से पुरिसे) જેમ કોઈ પુરુષ અનેક પુરુષોની વચમાં રહેલ કોઈ પૂર્વદૃષ્ટ પુરુષને ઓળખી લે છે કે, 'આ તે જ માણસ છે' અહીં અનુમાન પ્રયોગ આ રીતે કરવો જોઈએ. 'य पूर्वं मयोपलब्धः स एवाय पुरुष तथैव प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् उभयाभिमतपुरुषवत' જે પુરુષને મેં પહેલા જોયો હતો, તેજ પુરુષ આ છે કેમકે મેં એને તેજ રૂપમાં ઓળખી લીધો છે ઉભયા ભિમત પુરુષની જેમ અહીં 'य पूर्वं मयोपलब्ध' આટલો ભાગ પક્ષ સંબંધી છે 'स एवायं पुरुष' આટલો ભાગ સાધ્યકોટિનો છે तथैव प्रत्यभिज्ञायमान त्वात्' આટલો ભાગ હેતુ છે. 'उभयाभिमतपुरुषवत' આ સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત છે આ અનુમાન પ્રયોગમાં પુરુષ વિશેષને વિશેષરૂપથી મૂકવામાં આવ્યો છે.

विषयेऽपि विशेषदृष्टमनुमानं बोध्यम्। इदं विशेषदृष्टमनुमानं कालत्रयविषयं भवतीति दर्शयितुमाह–'तस्स समासओ' इत्यादि–तस्य विशेषदृष्टस्यानुमानस्य समासतः–संक्षेपतस्त्रिविधं ग्रहणं भवति। यथा–अतीतकालग्रहणं प्रत्युत्पन्नकालग्रहणम् अनागतकालग्रहणं चेति। तत्र–अतीतकालविषयं ग्राह्यस्य वस्तुनो ग्रहणं=परिच्छेदः–अतीतकालग्रहणम्। प्रत्युत्पन्नकालः=वर्तमानकालस्तद्विषयं ग्रहणं प्रत्युत्पन्नकालग्रहणम्। अनागतकालो=भविष्यत्कालस्तद्विषयम्–अनागतकालग्रहणम्। कालत्रयवर्तिनोऽपि विषयस्यानुमानात् परिच्छेदो भवतीत्यर्थः। तत्र

दृष्ट है। इस प्रकार से कार्षापण आदि में विशेष दृष्ट अनुमान की प्रवृत्ति कर लेनी चाहिये। यही बात 'बहूणं करिसावणाणं मज्झे पुव्वदिट्ठं करिसावणं पच्चभिज्जाणिज्जा–अयं से करिसावणे) इस सूत्रपाठ द्वारा दिखलाई गई है। यह विशेषदृष्ट अनुमान भूत, भविष्यत् और वर्तमान इन तीनों कालों को विषय करता है। इस बात को अब सूत्रकार कहते हैं–(तस्स समासओ तिविहं गहणं भवइ) उस विशेषदृष्ट अनुमान का विषय संक्षेप से तीन प्रकार का होता है–(तं जहा) जैसे (अईयकालग्गहणं, पडुप्पण्णकालग्गहणं, अणागयकालग्गहणं) अतीत काल का विषय वर्तमान काल का विषय और भविष्यत् काल का विषय। तात्पर्य कहने का यह है कि मनुष्य इस विशेष दृष्ट अनुमान की सहायता से अतीत काल में जो बात हो गई उसे, वर्तमान काल में जो बात हो रही हो उसे और भविष्यत् में जो

એટલા માટે આ અનુમાન વિશેષ દૃષ્ટ છે આ પ્રમાણે કાર્ષાપણ વગેરેના સંબંધમાં પણ વિશેષ દૃષ્ટ અનુમાનની પ્રવૃત્તિ કરી લેવી જોઈએ. એ જ વાત बहूणं करिसावणाण मज्झे पुव्वदिट्ठ करिसावणं पच्चभिज्जाणिज्जा–अयं से करिसावणे) આ સૂત્રપાઠ વડે સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે આ વિશેષદૃષ્ટ અનુમાન ભૂત, ભવિષ્યત્ અને વર્તમાન આ ત્રણે કાળોને વિષય બનાવે છે. આ વાતને સૂત્રકાર સ્પષ્ટ કરે છે. (तस्स समासओ तिविहं गहण भवइ) તે વિશેષદૃષ્ટ અનુમાનનો વિષય સંક્ષેપમાં ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. (तजहा) જેમ કે (अईयकालगहणं पडुप्पण्णकालगहणं, अणागयकालगहणं) અતીતકાળનો વિષય, વર્તમાનકાળનો વિષય, અને ભવિષ્યતકાળનો વિષય તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે મનુષ્ય આ વિશેષ દૃષ્ટ અનુમાનની સહાયતાથી અતીતકાળમાં જે વાત થઈ ચૂકી છે, વર્તમાનકાળમાં જે વાત થઈ રહી છે, અને ભવિષ્યતૂમાં

अतीतकालेन ग्रहणं यथा भवति तथोच्यते-यथा कश्चिज्जनः कस्मिंश्चिद् देशे गतः। तत्र तेन उत्तृणानि=उद्गततृणानि येषु तानि वनानि, तथा-निष्पन्नसस्यां निष्पन्नानि=निवृत्तानि सस्यानि यस्यां सा तथा तां मेदिनीं=पृथिवीं, तथा-पूर्णानि=जलपूरितानि कुण्डसरोनदीदीर्घिकातडागादीनि-तत्र-कुण्डं=जलाशयविशेषः, सरः=कासारः, नदी=प्रसिद्धा, दीर्घिका=वापी, तडागः=प्रसिद्धः, एतदादीनि जलस्थानानि दृष्ट्वा एवं साध्यते=अनुमीयते-यदत्र सुवृष्टिरासीदिति। अनुमानप्रयोगश्चेत्थम्-इह देशे सुवृष्टिरासीत्, समुत्पन्नतृणवनसस्यपूर्णमेदिनी

बात होने वाली हो उसे अनुमित कर लेता है। (से किं तं अईयकालग्गहणं) हे भदन्त! वह अतीतकाल ग्रहण क्या है?

उत्तर--(अईयकालग्गहणं) अतीत काल ग्रहण इस प्रकार से है--(उत्तणाणि वणाणि, निप्फण्णसस्सं वा मेइणिं पुण्णाणि य कुंडसरणई दीहिया तड़ागाइं पासित्ता तेणं साहिज्जइ, जहा सुवुट्ठीआसी) जैसे कोई मनुष्य किसी देश में गया-वहां उसने जंगलों में घास ऊगी हुई देखी, पृथिवी को सस्याङ्कुरों से हरि भरी देखी, कुण्ड, सर, नदी, वापी, और तडाग इन सब को जल से भरा हुआ देखा, तो देखकर उसने अनुमान लगाया कि-'यहां पर बहुत अच्छी वर्षा हुई है। तब उसने ऐसा अनुमान प्रयोग किया कि-'इहदेशे सुवृष्टिः आसीत् समुत्पन्न तृणवनसस्यपूर्णमेदिनीजलपूर्णकुण्डादिदर्शनात् तद्देशवत्'। (से तं अईयकालग्गहणं) इस प्रकार अतीत में हुई वृष्टि का परिच्छेद

જે વાત થનારી છે, તેનું અનુમાન કરી લે છે. (से किं तं अईयकालग्गहणं) હે ભદંત! અતીતકાળ ગ્રહણ શું છે?

ઉત્તર-(उत्तणाणि, वणाणि, निप्फण्णसस्सं वा मेइणिं पुण्णाणि य कुंड सरणईदीहिया तडागाइं पासित्ता तेणं साहिज्जइ, जहा सुवुट्ठी आसी) જેમ કોઈ મનુષ્ય કોઈ દેશમાં ગયો. ત્યાં તે માણસે જંગલમાં ઘાસ ઊગેલું જોયું, પૃથ્વીને સસ્યાંકુરોથી હરિત વર્ણી થયેલી જોઈ, કુંડ સર, નદી, વાળી, અને તડાગ આ સર્વને જલથી સંપૂરિત જોયાં, આ બધું જોઈને તે અનુમાન કરવા લાગ્યો કે અહીં બહુ જ સારી વર્ષા થઈ છે. ત્યારે તેણે આ જાતના અનુમાનનો પ્રયોગ કર્યો કે 'इह देशे सुवृष्टिः आसीत समुत्पन्नतृणवन सस्यपूर्णमेदिनीजलपूर्णकुण्डादिदर्शनात तद्देशवत" (से तं अईयकालग्गहण) આ રીતે અતીતમાં થયેલ વૃષ્ટિનો પરિચ્છેદ અતીતકાળ ગ્રહણ છે અહીં

जलपूर्णकुण्डादिदर्शनात्, तद्देशवदिति। इत्थमतीतस्य वृष्टिलक्षणविषयस्य परिच्छेदः। अथ वर्त्तमानकालेन ग्रहणं यथा भवति तथाह-'से किं तं पडुप्पण्णकालग्गहणं' इत्यादिना। कस्मिंश्चिद् देशे कश्चिद् गतः, तत्र गोचराग्रगतं-गोचराय=भिक्षार्थं अग्रगतम्=प्रथमतो गतं विच्छर्दितप्रचुरभक्तपानम्-विच्छर्दितं=गृहिभिः प्रदत्तं प्रचुरं भक्तपानं यस्मै तथाविधं साधुं दृष्ट्वा तेन साध्यते=अनुमीयते, यथा-सुभिक्षमिह वर्तते, इति। अनुमानप्रयोगश्चेत्थम्-अयं देशः सुभिक्षः, साधूनां तद्धेतुकप्रचुरभक्तपानलाभदर्शनात्, तद्देशवदिति। अथ भविष्यत्कालेन ग्रहणं यथा भवति तथाह-'से किं तं अणागयकालग्गहणं' इत्यादि। अयं भावः-अभ्रस्य=आकाशस्य निर्मलत्वम्, कृष्णवर्णा गिरयः, सविद्युतो=विद्युत्सहिता

अतीतकाल ग्रहण है। यहां ग्राह्य वस्तु सुवृष्टि है। इसका अतीतकाल में होना अनुमान द्वारा ग्रहण किया-गया है। (से किं पडुप्पण्णकालग्गहणं) हे भदन्त! प्रत्युत्पन्नकाल से ग्रहण क्या है।

उत्तर--(पडुप्पण्ण कालग्गहणं) प्रत्युत्पन्नकाल से ग्रहण इस प्रकार है-(साहुं गोयरग्गगयं विच्छड्डियपउरभत्तपाणं पासित्ता तेणं साहिज्जइ जहा सुभिक्खे वट्टइ) भिक्षा के लिये निकले हुए साधुको कि-'जिसे गृहस्थोंने प्रचुरभक्तपान दिया है, देखा-तब देखकर उसने अनुमान लगाया कि-'यहां सुभिक्ष है।' अनुमान प्रयोग यहाँ ऐसा करना-'अस्मिन्देशे? सुभिक्षः साधूनां तद्धेतुक प्रचुरभक्तपानलाभदर्शनात्-तद्देशवत्' (से किं तं अणागयकालग्गहणं) हे भदन्त! अनागतकाल से ग्रहण क्या है? (अणागयकालग्गहणं) अनागतकाल से ग्रहण इस प्रकार से है-(अब्भस्स निम्मलत्तं, कसिणा य गिरी, सविज्जुया

ગ્રાહ્ય વસ્તુ સુવૃષ્ટિ છે આનું અતીતકાળમા થવું તે અનુમાન વડે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે (से किं त पडुप्पण्ण कालग्गहणं) હે ભદંત! પ્રત્યુત્પન્ન કાળથી ગ્રહણ શું છે?

ઉત્તર-(पडुप्पण्णकालग्गहण) પ્રત્યુત્પન્નકાળથી ગ્રહણ આ પ્રમાણે છે. (साहुं गोयरग्गगयं विच्छड्डियपउरभत्तपाणं पासित्ता तेणं साहिज्जइ जहा सुभिक्खे वट्टइ) ભિક્ષા માટે બહાર નીકળેલા સાધુને કે જેને ગૃહસ્થોએ પ્રચુર ભક્તપાન આપ્યું છે, જોયો ત્યારે જોઈને તેણે અનુમાન કર્યું કે 'અહીં સુભિક્ષ છે' અહીં અનુમાન પ્રયોગ એવી રીતે કરવો કે-''अस्मिन् देशे सुभिक्षः साधुनां तद्धेतुकप्रचुरभक्तपानलाभदर्शनात्-तद्देशवत्'' (से किं त अणागयकालग्गहणं) હે ભદન્ત! અનાગતકાલ ગ્રહણ શું છે? (अणागयकालग्गहणं)

मेघाः, स्तनितम्-मेघगर्जितम्, उद्भ्रामः=वायूद्भ्रामः-तथाविधोवृष्टिविधाताजनकः प्रदक्षिणं दिक्षु भ्रमन् प्रशस्तो वातः, च=पुनः प्रस्निग्धाः रक्ता=प्रस्निग्धरक्तवर्णा सन्ध्या, इत्येतानि सर्वाणि सुवृष्टेश्चिह्नानि तानि दृष्ट्वा, तथा-वारुणम्=आर्द्रामूलादिनक्षत्रप्रभवं वा, माहेन्द्रम्=रोहिणीज्येष्ठादिनक्षत्रप्रभवं वा, इतोऽन्यतरं वा उत्पातम्=उल्कापातदिग्दाहादिकं प्रशस्तं वृष्टिनिमित्तकं दृष्ट्वा तेन साध्यते=अनुमीयते, यथा सुवृष्टिर्भविष्यतीति । अनुमानप्रयोगश्चेत्थम्-अयं देशो भविष्यत्सुवृष्टिकः. वृष्टिनिमित्तकानामभ्रनिर्मलत्वादीनां समुदितानामन्यतमस्य वा दर्शनात्, तद्वदिति । विशिष्टप्रकारका निर्मलत्वादयो वृष्टिनिमित्तका

मेहा थणियं वाउब्भामो, संझारत्ता पणिद्धाय) आकाश की निर्मलता, कृष्णवर्ण वाले पर्वत, विद्युत्सहित मेघ, मेघ की गर्जना, वृष्टि को नहीं रोकनेवाली वायु की चाल, अर्थात् पुरवाइ हवा, तथा प्रस्निग्धरक्तवर्णवाली संध्या-इन सब सुवृष्टि के चिह्नों को देखकर, तथा (वारुणं वा महिंदं वा अण्णयरं वा पसत्थं उप्पायं पासित्ता तेणं साहिज्जइ, जहा सुवुट्ठी भविस्सइ । से तं अणागयकालगहणं) आर्द्रामूल इन नक्षत्रों से उत्पन्न हुए अथवा रोहिणी ज्येष्ठा आदि नक्षत्रों से उत्पन्न हुए उत्पात को अथवा इस उत्पात से भी भिन्न और दूसरे उत्पतों को-दिग्दाह, उल्कापात आदि उपद्रवों को-जो कि वृष्टि के प्रशस्त निमित्त होते हैं, देखकर कोई व्यक्ति ऐसा अनुमान करता हैं कि 'सुवृष्टि होगी । इसविषय में अनुमान प्रयोग इस प्रकार हैं-'अयं देशो भविष्यत्सुवृष्टिकः वृष्टिनिमित्तकानां अभ्रनिर्मलत्वादीनां समु-

---

અનાગતકાળથી ગ્રહણ આ પ્રમાણે છે. (अब्भस्स निम्मलत्तं कसिणाय, गिरी सविज्जुया मेहा थणियं वाउब्भामो संझारत्ता पणिद्धाय) આકાશની નિર્મળતા, કૃષ્ણવર્ણવાળા પર્વતો, વિદ્યુ-સહિત મેઘ, મેઘની ગર્જના, વૃષ્ટિને નહિ રોકનાર પવનની ગતિ, એટલે કે પૂર્વનો પવન, તેમજ પ્રસ્નિગ્ધ રક્તવર્ણવાળી સંધ્યા, આ બધાં સુવૃષ્ટિના ચિહ્નોને જોઈને તથા (वारुणं वा महिंद वा अण्णयरं वा पसत्थं उपाय पासित्ता तेणं साहिज्जइ जहा सुवुट्ठी भविस्सइ । से त अणागय कालगहणं) આર્દ્રા, મૂળ નક્ષત્રોથી ઉત્પન્ન થયેલ અથવા રોહિણી, જ્યેષ્ઠા આદિ નક્ષત્રો વડે ઉત્પન્ન થયેલ ઉત્પાતને અથવા આ ઉત્પાત કરતાં પણ ભિન્ન અને બીજા ઉત્પાતોને, દિગ્દાહ, ઉલ્કાપાત વગેરે ઉપદ્રવોને કે જેઓ વૃષ્ટિના પ્રશસ્ત નિમિત્તો છે, જોઈને કોઈ વ્યક્તિ એવી રીતે અનુમાન કરે 'સુવૃષ્ટિ થશે' આ સંબંધનાં અનુમાન પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે. 'अयं देशो भविष्यत्सुवृष्टिकः वृष्टि निमित्तकाना अभ्रनिर्मलत्वादीना समुदिताना अन्यतमस्य वा दर्शनात् तद्देशवत्"

भवन्ति, अतो अनुमात्रा तत्र निपुणेन भाव्यमिति । तथा-एतेषामुद्गततृणवनादीनां विपर्यासे=वैपरीत्येऽपि त्रिविधं ग्रहणं भवति । तच्च तदेवातीतिकालग्रहणादिकं बोध्यम् । तत्रातीतकालग्रहणमेव बोध्यम्-कश्चिज्जनः कुतोऽपि देशाद् देशान्तरं समागतः । तेन तत्र निस्तृणानि वनानि, अनिष्पन्नशस्यां वा मेदिनीं, शुष्काणि च कुण्डसरोनदीदीर्घिकातडागादीनि दृष्ट्वा साध्यते=अनुमीयते, यथा-कुवृष्टिरासीदिति । अनुमानप्रयोगश्चेत्थम् अयं देशः कुवृष्टिमान्, दुर्भिक्ष इत्यर्थः, निस्तृणवनादिदर्शनात्, तद्देशवदिति । वर्तमानकालग्रहणमेवं विज्ञेयम्-कोऽपि जनः कस्मिंश्चिद् देशे समागतः । तत्र गोचराग्रगतं साधुं भिक्षामलभमानं दृष्ट्वा

दिनानां अन्यतमस्य वा दर्शनात् तद्देशवत्' इस प्रकार यह अनागतकाल ग्रहण है। (एएसिं चेव विवज्जासे तिविहं गहणं भवइ, तं जहा-अतीयकालग्गहणं पडुप्पण्णकालग्गहणं अणागयकालग्गहणं) इन उद्गत तृणवनादि कों की विपरीतता में भी तीन प्रकार का ग्रहण होता है-वह इस प्रकार से है-जैसे कोई मनुष्य किसी देश से दूसरे किसी देश में आया-वहां उसने तृण रहित वनों को अनिष्पन्न धान्यवाली भूमि को एवं शुष्क, कुण्ड, सर नदी, दीर्घिका तथा तड़ाग आदिकों को देखा-तब देखकर उसने ऐसा अनुमान किया कि 'अयं देशः दुर्भिक्षः निस्तृणवनादिदर्शनात् तद्देशवत्' निस्तृणवनादिके देखने से, पहिले देखे हुए दूसरे देश के जैसा इस देश में वृष्टि नहीं हुई है। यह अतीत ग्रहण है। वर्तमान काल ग्रहण इस प्रकार से है-कोई मनुष्य किसी देश में आया वहां उसने पहिले से भिक्षा के लिये आये हुए किसी साधुको भिक्षा के लाभ से विहीन देखकर ऐसा अनुमान

આ પ્રમાણે આ અનાગતકાળ ગ્રહણ છે. (एएसिं चेव विवज्जासे तिविहं गहणं भवइ, तं जहा अतीयकालग्गहणं पडुप्पण्णकालग्गहणं अणागयकालग्गहणं) આ ઉદ્ગત તૃણવનાદિકોની વિપરીતતામા પણ ત્રણ પ્રકારનુ ગ્રહણ થાય છે. તે આ પ્રમાણે છે. જેમ કોઈ માણસ કોઇ દેશમાંથી કોઇ બીજા દેશમાં ગયો ત્યાં તેણે તૃણ રહિત વનોને, અનિષ્પન્ન ધાન્ય યુક્ત ભૂમિને તેમજ શુષ્ક, કુંડ સર, નદી, દીર્ઘિકા તથા તડાગ વગેરેને જોયાં, ત્યારે આ બધું જોઇને તેણે આ જાતનું અનુમાન કર્યું કે 'अयं देशः दुर्भिक्षः निस्तृणवनादिदर्शनात् तद्देशवत्' નિસ્તૃણ વનાદિ ને જોવાથી પહેલાં જોયેલા બીજા દેશની જેમ આ દેશમાં પણ વૃષ્ટિ થઈ નથી. આ અતીત ગ્રહણ છે. વર્તમાનકાળ ગ્રહણ આ પ્રમાણે છે કોઈ માણસ, કોઇ દેશમાં ગયો. ત્યાં તેણે ભિક્ષાર્જન માટે આવેલા કોઈ સાધુને ભિક્ષા લાભથી વંચિત જોઈને આ જાતનું અનુમાન કર્યું કે અહીં અત્યારે

तेन साध्यते, यथा दुर्भिक्षं वर्तते इति। अनुमानप्रयोगश्चेत्थम्—अयं देशो दुर्भिक्षः साधूनां तद्धेतुकभक्तपानालाभदर्शनात्, तद्देशवदिति। भविष्यत्कालग्रहणं चैवं विज्ञेयम्—यस्मिन्यतो दिशः=आकाशसहिता दिग्विभागा धूमायन्ति=धूमयुक्ता भवन्ति, तथा—मेदिनी=पृथिवी नीरसत्त्वात् अप्रतिबद्धा=सशुषिरा भवति, वाताश्च नैऋतिकाः=दक्षिणात्या वान्ति, एतानि सर्वाणि कुवृष्टिं निवेदयन्ति। एतानि सधूमदिगादीनि दृष्ट्वा, तथा—आग्नेयं वा वायव्यं वा अन्यतर वा अप्रशस्तमुत्पातं दृष्ट्वा तेन साध्यते, यथा—कुवृष्टिरनावृष्टिर्भविष्यति। अनुमानप्रयोगश्चेत्थम्—अयं देशो भविष्यत्कुवृष्टिकः, तन्निमित्तकानां सधूमदिगादीनां समुदितानामन्यतमस्य वा दर्शनात्, तद्वदिति। इत्थं विशेषदृष्टं निरूपितमिति सूचयितुमाह—तदेतद्

लगाया कि यहां दुर्भिक्ष—अकाल—पड रहा है। अनुमान प्रयोग इस प्रकार से करना चाहिये—'अयं देशः दुर्भिक्षः साधूनां तद्धेतुकभक्तपान लाभादर्शनात्' तद्देशवत्' तथा भविष्यत् काल का ग्रहण इस प्रकार से जानना चाहिये—जिस समय आकाश सहित दिशाएँ धूम युक्त प्रतीत हो रही हो, नीरस होने से जहां पृथिवी फट गई हो—जगह २ जहां छेद पड गये हो—और वायुएँ जिस दक्षिणदिशा से आती हुई चल रही हों—इस सब वृष्टयभाव की निशानियों को, तथा अग्नि सबन्धी या वायु संबन्धी या और कोई अप्रशस्त उत्पातो को देखकर ऐसा अनुमान लगाना कि 'इस देश में वृष्टि नहीं होगी——क्योंकि वृष्टि के अभाव के चिह्न हो रहे हैं। अनुमान प्रयोग प्रकार इस से यहां करना चाहिये 'अयं देशः भविष्यत् कुवृष्टिकः तन्निमित्तकानां सधूमदिगादीनां समुदितानां अन्यतरस्य वा दर्शनात् तद्देशवत्' यही

दुर्भिक्ष छे. अनुमान प्रयोग आ प्रमाणे करवो जोईए अयं देशः दुर्भिक्षः साधूनां तद्धेतुकभक्तपानलाभादर्शनात् तद्देशवत्" तेमज भविष्यकाळनु ग्रहणु आ रीते जाणुवुं जोईए, जे समये आकाश सहित दिशाओ सधूम थई रही होय, नीरस होवा बदल त्यां पृथिवी फाटी गई होय, स्थान स्थान पर ज्यां छिद्रो पडी गया होय. अने पवनो दक्षिणु दिशा तरफथी वहेता होय, आ सर्व वृष्टयभावना चिह्नोने तेमज अग्नि संबंधी के वायु संबंधी के अन्य कोई अप्रशस्त उत्पातोने जोईने आ जातनु अनुमान कर्युं के 'आ देशमां वृष्टि थशे नहि, केम के वृष्टिनां अभावनां चिह्नो जोवमां आवी रह्यां छे. अहीं अनुमान प्रयोग आ रीने करवो जोईए के 'अयं देशः कुवृष्टिकः तन्निमित्तकाना सधूमदिगादीना समुदितानां अन्यतरस्य वा दर्शनात तद्देशवत्" ए ज

विशेषदृष्टमिति। एवं च दृष्टसाधर्म्यवदनुमानमपि निरूपितमिति सूचयितुमाह-तदेतत् दृष्टसाधर्म्यवदिति। इत्थमनुमानमपि प्ररूपितमिति सूचयितुमाह-तदेतदनुमानमिति ॥ सू० २२२ ॥

अथोपमानं निरूपयति---

मूलम्-से किं तं ओवम्मे? ओवम्मे-दुविहे पण्णत्ते, तं जहा-साहम्मोवणीए य वेहम्मोवणीए य। से किं तं साहम्मोवणीए? साहम्मोवणीए-तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-किंचिसाहम्मोवणीए, पायसाहम्मोवणीए, सव्वसाहम्मोवणीए। से किं तं किंचिसाहम्मोवणीए? किंचिसाहम्मोवणीए-जहा मंदरो तहा सरिसवो, जहा सरिसवो तहा मंदरो, जहा समुद्दो तहा गोप्पयं, जहा गोप्पयं तहा समुद्दो, जहा आइच्चो तहा खज्जोओ, जहा खज्जोओ तहा आइच्चो, जहा चंदो तहा कुमुदो, जहा कुमुदो तहा चंदो। से तं किंचिसाहम्मोवणीए। से किं तं पायसाहम्मोवणीए? पायसाहम्मोवणीए-जहा गो तहा गवओ, जहा गवओ तहा गो। से तं पायसाहम्मोवणीए।

सब विषय' 'से किं तं अतीयकालग्गहणं' यहां से लेकर 'से तं अणागयकालग्गहणं' यहां तक के सूत्रपाठ द्वारा सूत्रकार ने समझाया है। (से तं विसेसदिट्ठ-से तं दिट्ठसाहम्मवं) इस प्रकार यह विशेषदृष्ट दृष्टसाधर्म्यवत् का स्वरूप है। सामान्य दृष्ट और विशेष दृष्ट के स्वरूपों के इस निरूपण से दृष्टसाधर्म्यवत् अनुमान का स्वरूप निरूपित हो चुका ॥सू० २२२॥

વિષય "से किं त अतीयकालग्गहणं" અહીંથી માંડીને "से त अणागयकालग्गहणं" અહીં સુધીના સૂત્રપાઠ વડે સૂત્રકારે સ્પષ્ટ કર્યો છે, (से तं विसेसदिट्ठं-से तं दिट्ठसाहम्मवं) આ પ્રમાણે આ વિશેષ દૃષ્ટ દૃષ્ટ સાધર્મ્યવતનું સ્વરૂપ છે. સામાન્ય દૃષ્ટ અને વિશેષ દૃષ્ટ સ્વરૂપોના આ નિરૂપણથી દૃષ્ટ સાધર્મ્યવત્ અનુમાનનું સ્વરૂપ નિરૂપિત થઈ જાય છે. ॥ સૂ. ૨૨૨ ॥

से किं तं सव्वसाहम्मोवणीए? सव्वसाहम्मोवणीए—सव्वसाहम्मे ओवम्मे नत्थि, तहावि तेणेव तस्स ओवम्मं कीरइ, जहा-अरिहंतेहिं अरिहंतसरिसं कयं, चक्कवट्टिणा चक्कवट्टिसरिसं कयं, बलदेवेण बलदेवसरिसं कयं, वासुदेवेण वासुदेवसरिसं कयं, साहुणा साहुसरिसं कयं। से तं सव्वसाहम्मोवणीए। से तं साहम्मोवणीए। से किं तं वेहम्मोवणीए? वेहम्मोवणीए तिविहे पण्णत्ते, तं जहा—किंचिवेहम्मोवणीए पायवेहम्मोवणीए सव्ववेहम्मोवणीए। से किं तं किंचिवेहम्मोवणीए? किंचिवेहम्मोवणीए जहा—सामलेरो न तहा बाहुलेरो, जहा बाहुलेरो न तहा सामलेरो, से तं किंचिवेहम्मोवणीए। से किं तं पायवेहम्मोवणीए? पायवेहम्मोवणीए जहा वायसो न तहा पायसो, जहा पायसो न तहा वायसो, से तं पायवेहम्मोवणीए। से किं तं सव्ववेहम्मोवणीए? सव्ववेहम्मोवणीए सव्ववेहम्मे ओवम्मं नत्थि, तहावि तेणेव तस्स ओवम्मं कीरइ, जहा णीएणं णीयसरिसं कयं, दासेण दाससरिसं कयं, काकेण काकसरिसं कयं, साणेण साणसरिसं कयं, पाणेणं पाणसरिसं कयं, से तं सव्ववेहम्मोवणीए। से तं वेहम्मोवणीए। से तं ओवम्मे ॥सू० २२३॥

छाया—अथ किं तत् औपम्यम्? औपम्यं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा साधर्म्योपनीतं च वैधर्म्योपनीतं च। अथ किं तत् साधर्म्योपनीतम्? साधर्म्योपनीतं त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—किञ्चित्साधर्म्योपनीतं, प्रायःसाधर्म्योपनीतं, सर्वसाधर्म्योपनीतम्। अथ किं तत् किञ्चित्साधर्म्योपनीतम्? किञ्चित्साधर्म्योपनीतं यथा मन्दरस्तथा सर्षपः, यथा सर्षपस्तथा मन्दरः, यथा समुद्रस्तथा गोष्पदं, यथा गोष्पदं तथा समुद्रः, यथा आदित्यस्तथा खद्योतः, यथा खद्योतस्तथा आदित्यः,

यथा चन्द्रस्तथा कुमुदं, यथा कुमुदं तथा चन्द्रः। तदेतत् किञ्चित्साधर्म्योपनीतम्। अथ किं तत् प्रायःसाधर्म्योपनीतम्?, प्रायःसाधर्म्योपनीतं यथा गौस्तथा गवयः, यथा गवयस्तथा गौः। तदेतत् प्रायःसाधर्म्योपनीतम्। अथ किं तत् सर्वसाधर्म्योपनीतम्?, २ सर्वसाधर्म्ये औपम्यं नास्ति, तथापि तेनैव तस्यौपम्यं क्रियते, यथा अर्हद्भिः अर्हत्सदृशं कृतम्, चक्रवर्तिना चक्रवर्तिसदृशं कृतं, बलदेवेन बलदेवसदृशं कृतं, वासुदेवेन वासुदेवसदृशं कृतं, साधुना साधुसदृशं कृतम्। तदेतत् सर्वसाधर्म्योपनीतम्। तदेतत् साधर्म्योपनीतम्। अथ किं तद् वैधर्म्योपनीतम्?, वैधर्म्योपनीतं त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा- किंचिद्वैधर्म्योपनीतं, प्रायोवैधर्म्योपनीतम्, सर्ववैधर्म्योपनीतम्। अथ किं तत् किञ्चिद् वैधर्म्योपनीतम्? किंचिद्वैधर्म्योपनीतं-यथा शाबलेयः न तथा बाहुलेयः, यथा बाहुलेयः न तथा शाबलेयः। तदेतत् किंचिद्वैधर्म्योपनीतम्। अथ किं तत् प्रायोवैधर्म्योपनीतम्? प्रायोवैधर्म्योपनीतं यथा वायसो न तथा पायसः, यथा पायसो न तथा वायसः। तदेतत् प्रायोवैधर्म्योपनीतम्। अथ किं तत् सर्ववैधर्म्योपनीतम् सर्ववैधर्म्योपनीतम्- सर्ववैधर्म्ये औपम्यं नास्ति, तथापि तेनैव तस्य औपम्यं क्रियते। यथा नीचेन नीचसदृशं कृतं, दासेन दाससदृशं कृतं काकेन काकसदृशं कृतम्, शुना श्वसदृशं कृतम्, चाण्डालेन चाण्डालसदृशं कृतम्। तदेतत् सर्ववैधर्म्योपनीतम्। तदेतद् वैधर्म्योपनीतम्। तदेतत् औपम्यम् ॥ सू० २२३ ॥

टीका—'से किं तं' इत्यादि-

अथ किं तत् औपम्यम्? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति-औपम्यम्-उपमीयते= सादृश्येन वस्तु गृह्यतेऽनयेत्युपमा, उपमैव औपम्यम् तच्च साधर्म्योपनीतवैधर्म्योप-

---

अब सूत्रकार-उपमान प्रमाण का निरूपण करते हैं—

'से किं तं ओवम्मे' इत्यादि।

शब्दार्थ—(से किं तं ओवम्मे?) हे भदन्त! उपमान प्रमाण का क्या स्वरूप है?

उत्तर—(ओवम्मे दुविहे पण्णत्ते) उपमान प्रमाण दो प्रकार का कहा गया है (तं जहा) वे प्रकार ये हैं-(साहम्मोवणीए य वेहम्मोवणीए य)

હવે સૂત્રકાર ઉપમાન-પ્રમાણનું નિરૂપણ કરે છે.

'से किं त ओवम्मे इत्यादि'।

શબ્દાર્થ-(से किं तं ओवम्मे?) હે ભદંત? ઉપમાન પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર-(ओवम्मे दुविहे पण्णत्ते) ઉપમાન પ્રમાણ બે પ્રકારનુ કહેવામાં આવ્યું છે. (तंजहा) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (साहम्मोवणीए य वेहम्मो

नीतेति द्विविधम्। तत्र-साधर्म्योपनीतं-साधर्म्येण उपनीतम्=उपनयो यत्र तत् साधर्म्योपनीतम्, तच्च किञ्चित्साधर्म्योपनीतं प्रायःसाधर्म्योपनीतं सर्वसाधर्म्योपनीतं चेति त्रिविधम् तत्र-किंचित्साधर्म्योपनीतं-किंचित्=अल्पेन साधर्म्येण= सादृश्येन उपनीतम्=उपनयविषयीकृतम्, तच्च-यथा मन्दरस्तथा सर्षपः यथा सर्षपस्तथा मन्दर इत्यादि। अत्र-मन्दरसर्षपयोर्वर्त्तुलत्वेन सादृश्यम्। समुद्र-

एक साधर्म्योपनीत, और दूसरा वैधर्म्योपनीत। समानता को लेकर वस्तु जिसके द्वारा ग्रहण की जाती है, उसका नाम उपमा है। यह उपमा ही औपम्य है। (से किं तं साहम्मोवणीए) हे भदन्त! साधर्म्योपनीत का क्या तात्पर्य है।

उत्तर--(साहम्मोवणीए-तिविहे पण्णत्ते) साधर्म्योपनीत तीन प्रकार का होता है। (तं जहा) जैसे (किंचिसाहम्मोवणीए, पायसाहम्मो वणीए, सव्वसाहम्मोवणीए) किञ्चित् साधर्म्योपनीत, प्रायःसाधर्म्योपनीत, और सर्वसाधर्म्योपनीत। (से किं तं किंचिसाहम्मोवणीए) हे भदन्त! वह किञ्चित् साधर्म्योपनीत क्या है? (किंचिसाहम्मोवणीए)

उत्तर--वह किञ्चित् साधर्म्योपनीत इस प्रकार है। (जहा मंदरो तहा सरिसवो) जैसा मंदर है, वैसा सर्षप है। तात्पर्य इसका यह है कि किञ्चित् साधर्म्योपनीत में कुछ २ समानता को लेकर उपमा दी जाती है, सो ऐसा कहा है कि जैसा मन्दर (मेरु) है वैसा सर्षप है, सो

वणीए य) એક સાધર્મ્યોપનીત, બીજું વૈધર્મ્યોપનીત. સમાનતાના આધારે જેના વડે વસ્તુ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તેનુ નામ ઉપમા છે આ ઉપમા જ ઔપમ્ય છે. (से किं तं साहम्मोवणीए) હે ભદંત! સાધર્મ્યોપનીતનુ તાત્પર્ય શુ છે?

ઉત્તર-(साहम्मोवणीए-तिविहे पण्णत्ते) સાધર્મ્યોપનીતના ત્રણ પ્રકારો છે. (तं जहा) જેમ કે (किंचिसाहम्मोवणीए, पायसाहम्मो वणीए, सव्वसाहम्मोवणीए) કિંચિત્ સાધર્મ્યોપનીત, પ્રાય સાધર્મ્યોપનીત, અને સર્વસાધર્મ્યોપનીત

(से किं तं किंचि साहम्मोवणीए) હે ભદંત! તે કિંચિત્ સાધર્મ્યોપનીત શુ છે (किंचि साहम्मोवणीए)

ઉત્તર-તે કિંચિત્ સાધર્મ્યોપનીત આ પ્રમાણે છે. (जहा मंदरो तहा सरिसवो) જેવો મંદર છે, તેવો સર્ષપ છે તાત્પર્યઆનુ એ છે કે કિંચિત સાધર્મ્યોપનીતમા કંઈક સમાનતાને લઇને ઉપમા આપવામા આવે છે તો અત્રે આમ કહેવામા આવ્યું છે કે 'જેવો મંદર (મેરુ) છે તેવો સર્ષપ છે.

गोष्पदयोर्जलवत्त्वम् , आदित्यखद्योतयोराकाशगामित्वमुद्द्योतकत्वं च, चन्द्रकुमुदयोश्च शुक्लत्वं साधर्म्यम् । अथ प्रायःसाधर्म्योपनीतमाह-'से किं तं पायसहम्मोवणीए' इत्यादि । प्रायः=अधिकावयवव्याप्त्या यत्साधर्म्यं=सादृश्यं तेन उपनीतम्=उपनयविषयीकृतं-प्रायःसाधर्म्योपनीतम् । तच्च-यथा गौस्तथा

इसमें मंदर (मेरु) और सर्षप की गोलाई का लक्ष्य रखा गया है । इसी कारण इन दोनों में समानता कही गई है । (जहा सरिसवो तहा मंदरो) जैसा सर्षप होता है, वैसा मन्दर होता है इसका भी यही तात्पर्य है । इसी प्रकार (जहा समुद्दो तहा गोप्पयं जहा गोप्पयं तहा समुद्दो, जहा आइच्चो तहा खज्जोओ जहा खज्जोओ तहा आइच्चो, जहा चंदो तहा कुमुदो जहा कुमुदो तहा चंदो) इस सूत्रपाठ का भी तात्पर्य जानना चाहिये-इनमें समुद्र और गोष्पद (जल से भरा हुवा गाय का खुर) में जलवत्ता को लेकर, आदित्य और खद्योत (जूगुनू) में आकाश गामित्व और उद्योतकता को लेकर, चन्द्र और कुमुद में शुक्लताको लेकर समानता प्रकट की है । (से तं किंचि साहम्मोवणीए) इस प्रकार यह किञ्चित् साधर्म्योपनीत का स्वरूप है । (से किं तं पायसाहम्मोवणीए ?) हे भदन्त ! प्रायःसाधर्म्योपनीत का क्या तात्पर्य है । (पायसाहम्मोवणीए) प्रायः साधर्म्योपनीत का तात्पर्य इस प्रकार से है- (जहा गो तहा गवओ, जहा गवओ, तहा गो) जैसी गाय

આમાં મંદર (મેરુ) અને સર્ષપની ગોલાકૃતિને લક્ષ્યમાં રાખીને ઉપમા આપવામાં આવી છે, આકારથી જ બન્નેમાં સમાનતા કહેવામાં આવી છે. (जहा सरिसवो तहा मदरो) જેવો સર્ષપ હોય છે તેવો મંદર હોય છે. આનું પણ તાત્પર્ય આ જ છે આ રીતે (जहा समुद्दो तहा गोप्पयं जहा गोप्पयं तहा समुद्दो जहा आइच्चो, तहा खज्जोओ, जहा खज्जोओ तहा आइच्चो, जहा चंदो तहा कुमुदो, जहा कुमुदो तहा चंदो) આ સૂત્રપાઠનો અર્થ સમજી લેવો જોઈએ. આમાં સમુદ્ર ગોષ્પદ (જલ પૂરિત ગાયની ખરી)માં જલવત્તાના આધારે આદિત્ય અને ખદ્યોત (આગિયો)માં આકાશ ગામિત્વ અને ઉદ્યોતકતાને લઈને, ચન્દ્ર અને કુમુદમાં શુકલતાને લઈને સમાનતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. (से त किंचि साहम्मोवणीए ?) આ રીતે આ કિંચિત્સાધર્મ્યોપનીતનું સ્વરૂપ છે.

(से किं तं पायसाहम्मोवणीए ?) હે ભદંત ? પ્રાયઃસાધર્મ્યોપનીતનું તાત્પર્ય શું છે. (पायसाहम्मोवणीए) પ્રાયઃસાધર્મ્યોપનીતનું તાત્પર્ય આ

गवयः, यथा गवयस्तथा गौरिति। ककुदखुरविषाणलाङ्गूलादिमत्त्वेन गोगवयोः सादृश्यम्। अन्यथा तु सास्नावान् गौः, वृत्तकण्ठो गवयः, अतएवानयोः प्रायः साधर्म्यवत्ता विज्ञेयेति। अथ सर्वसाधर्म्योपनीतं निरूपयति-'से किं तं सव्वसाहम्मोवणीए' इत्यादि। सर्वैः=सर्वप्रकारैः साधर्म्यं-सर्वसाधर्म्यं, तेन उपनीतं-सर्वसाधर्म्योपनीतम्। ननु सर्वसाधर्म्यं तु न केनापि सह कस्यापि संभवति, सर्वसाधर्म्यसंभवे तु एकताप्रसङ्गः। एवं च उपमानस्य तृतीयभेदोपन्यासो

होती है, वैसा गवय (रोझ) होता है-जैसा गवय होता है वैसी गाय होती है। (से तं पायसाहम्मोवणीए) यह प्रायःसाधर्म्योपनीत का तात्पर्य है। प्रायःसाधर्म्योपनीत में जो समानता प्रकट की जाती है वह समानता अधिकतर अनेक अवयवों में पाई जाती है। जैसा गवय है वैसी गाय है-आदि वाक्यों में ककुद, खुर, विषाण, और लाङ्गूल आदि अवयवों को लेकर दोनों में समानता प्रकट की गई हैं। (से किं तं सव्वसाहम्मोवणीए ?) हे भदन्त ! सर्वसाधर्म्योपनीत का क्या तात्पर्य है ? (सव्वसाहम्मोवणीए)

उत्तर—सर्वसाधर्म्योपनीत का तात्पर्य ऐसा है कि इसमें सर्व प्रकारों से समानता प्रकट की जाती है।

शंका—सर्व प्रकारों से समानता तो किसी में भी किसी के साथ घटित नहीं हो सकती। क्योंकि यदि इस प्रकार से समानता घटित होने लगे तो, फिर उन दोनों में एकता के प्राप्त होने का प्रसंग

પ્રમાણે છે. (जहा गो तहा गवओ, जहा गवओ तहा गो) જેવી ગાય છે, તેવા ગવય (રોઝ) હોય છે. જેવો ગવય હોય છે, તેવી ગાય છે. (से तं पायसाहम्मोवणीए) આ પ્રાયઃસાધર્મ્યોપનીતનું તાત્પર્ય છે. પ્રાયઃસાધર્મ્યોપનીતમાં જે સમાનતા પ્રકટ કરવામાં આવે છે, તે સમાનતા અધિકાંશતઃ અનેક અવયવોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. જેવો ગવય છે, તેવી ગાય છે. વગેરે વાકયોમાં કકુદ, ખુર, વિષાણ અને પૂંછડું આદિ અવયવોને લઈને બન્નેમા સમાનતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. (से किं तं सव्वसाहम्मोवणीए?) હે ભદંત ! સર્વ સાધર્મ્યોપનીતનું શું તાત્પર્ય છે ? (सव्वसाहम्मोवणीए)

ઉત્તર-સર્વસાધર્મ્યનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે આમાં સર્વ પ્રકારોથી સમાનતા પ્રકટ કરવામા આવી છે,

શંકા-સર્વ પ્રકારોથી સમાનતા તો કોઈમા પણ કોઈની સાથે ઘટિત થઈ શકે જ નહિ કેમ કે જો આ પ્રમાણે સમાનતા ઘટિત થાય તો પછી તેઓ બન્નેમાં એકતા પ્રાપ્ત થવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે ત્યારે તો ઉપમાન

व्यर्थ एवेति चेदाह–यद्यपि सर्वसाधर्म्यमौपम्यं नास्ति, तथापि तेनैव तस्य= औपम्यं क्रियते इति युक्त एव भेदोपन्यासः। अस्योदाहरणानि–अर्हद्भिरर्हत्सदृशं कृतमित्यादि। अयं भावः–अर्हद्भिर्यत्सर्वोत्तमं तीर्थप्रवर्त्तनादिकृतं तदर्हन्त एव कर्तुमर्हन्ति, नापरे इति। एवं चक्रवर्तिना चक्रवर्तिसदृशं कृतमित्यादीनामपि

प्राप्त होगा तब यह उपमान का तीसरा भेद ही नहीं बन सकेगा। इस प्रकार की शंका का उत्तर–(सर्वसाहम्मे ओवम्मे नत्थि तहा वि तेणेव तस्स ओवम्मं कीरइ) इस सूत्रपाठ से दिया है। इसमें यह कहा गया है–'कि यद्यपि दूसरे के साथ दूसरे की सर्व प्रकार से समानता नहीं मिलती है, यह बात सर्वथा सत्य है परन्तु फिर भी इसमें जो सर्वप्रकार से समानता प्रकट की गई है, उसका तात्पर्य यह है कि 'वह समानता उसी के साथ प्रकट की जाती है–दूसरे के साथ नहीं। जैसे–(अरिहंतेहिं अरिहंतसरिसं कयं, चक्कवट्टिणा चक्कवट्टिसरिसं कयं बलदेवेण बलदेवसरिसं कयं, वासुदेवेण, वासुदेवसरिसं कयं साहुणा साहुसरिसं कयं से तं) अर्हतोने अर्हतों के समान किया, चक्रवर्तीने चक्रवर्तियों के समान किया, बलदेव ने बलदेवों के समान किया वासुदेव ने वासुदेवों के समान किया, साधुने साधुओं के समान किया। इस कथन का तात्पर्य केवल इतना ही है कि–'अर्हतों ने जो सर्वोत्तम तीर्थप्रवर्तन आदि कार्य किये हैं,–उन्हें और कोई दूसरा नहीं कर

નો ત્રીજો પ્રકાર જ અસ્તિત્વમાં આવી શકશે નહિ. આ જાતની શંકાનો ઉત્તર (सव्वसाहम्मे ओवम्मे नत्थि तहा वि तेणेव तस्स ओवम्मं कीरइ) આ સૂત્રપાઠ વડે આપવામાં આવ્યો છે આમાં આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે કે જો કે બીજાની સાથે બીજાની સર્વ રીતે સમાનતા મળતી નથી, આ વાત સંપૂર્ણ રીતે સાચી છે છતાંએ આમાં જે સર્વ પ્રકારથી સમાનતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે, તેનુ તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે, તે સમાનતા તેની સાથે જ પ્રકટ કરવામાં આવી છે. બીજાની સાથે નહિ જેમ કે (अरिहंतेहिं अरिहंतसरिसं कय चक्कवट्टिणा चक्कवट्टिसरिसं कयं बलदेवेण बलदेवसरिसं कयं, वासुदेवेण वासुदेवसरिसं कयं, साहुणा साहु सरिसं कय से तं) અર્હંતોએ અર્હન્તો જેવું કર્યું, ચક્રવર્તીએ ચક્રવર્તીઓના જેવું કર્યું, બળદેવે બળદેવોના જેવું કર્યું, વાસુદેવે વાસુદેવો જેવું કર્યું, સાધુએ સાધુઓના જેવું કર્યું. આ કથનનું તાત્પર્ય ફક્ત આટલું જ છે, કે 'અર્હંતોએ જે સર્વોત્તમ તીર્થ પ્રવર્તન વગેરે કાર્યો કર્યા છે, તે કાર્યો બીજો કોઈ કરી શકે જ નહિ

भावो बोध्यः। लोकेऽप्येवं दृश्यते, यथा-गगनं गगनाकारं 'सागरः सागरोपमः,। रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥१॥" इति। अथ वैधर्म्योपनीतं निरूपयति-'से किं तं वेहम्मोवणीए' इत्यादि। वैधर्म्योपनीतम्-वैधर्म्येण=वैसादृश्येन उपनीतम्=उपनयो यत्र तदौपम्यं वैधर्म्योपनीतम्। इदमपि किंचिद् वैधर्म्योपनीत-प्रायोवैधर्म्योपनीतसर्ववैधर्म्योपनीतेति त्रिविधम्। तत्र किंचिद्वैधर्म्योपनीतं यथा-शाबलेयः-शबलाया गोरपत्यं, न तथा बाहुलेयः=बहुलाया गोरपत्यम्, यथा च बाहुलेयो न तथा शाबलेय इति। अत्र च शेषधर्मैस्तुल्यत्वेऽपि भिन्ननिमित्तज-

---

सकता है उन्हें तो वे ही कर सकते हैं। इसी प्रकार चक्रवर्ती ने चक्रवर्ती के समान किया है 'इत्यादि वाक्यों का भी तात्पर्य जानना चाहिये। लोक में भी तो ऐसा देखा जाता है कि-

'गगनं गगनाकारं, सागरः सागरोपमः,
रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव'।

(से किं तं तं वेहम्मोवणीए?) हे भदन्त! वैधर्म्योपनीत का क्या तात्पर्य है? (वेहम्मोवणीए तिविहे पण्णत्ते)

उत्तर--वैधर्म्योपनीत तीन प्रकार का कहा गया है। (तं जहा) जैसे (किंचिवेहम्मोवणीए, पायवेहम्मोवणीए, सव्ववेहम्मोवणीए) किञ्चित् वैधर्म्योपनीत, प्रायःवैधर्म्योपनीत, सर्ववैधर्म्योपनीत। (से किं तं किंश्चिवेहम्मोवणीए?) हे भदन्त! वह किश्चत् वैधर्म्योपनीत क्या है?

उत्तर--(किंचिवेहम्मोवणीए जहा सामलेरो न तहा बाहुलेरो जहा बाहुलेरो न तहा सामलेरो से तं किंचिवेहम्मोवणीए) वह

તે કાર્યોને તો તેઓ જ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. આ રીતે ચક્રવર્તીએ ચક્રવર્તી જેવું જ કર્યું છે 'વગેરે વાકયોનું તાત્પર્ય પણ સમજી લેવું જોઈએ. લોકમાં પણ આ પ્રમાણે જોવામાં આવે છે કે.-

गगन गगनाकार, सागर सागरोपम. ।
रामरावणयो युद्धं रामरावणयो रिव ॥१॥

(से किं वेहम्मोवणीए?) હે ભદંત! વૈધર્મ્યોપનીતનું તાત્પર્ય શું છે? (वेहम्मोवणीए तिविहे पण्णत्ते)

ઉત્તર-વૈધર્મ્યોપનીતના ત્રણ પ્રકારો છે. (तं जहा) જેમ કે (किंचिवेहम्मोवणीए, पायवेहम्मोवणीए, सव्ववेहम्मोवणीए) કિંચિત્ વૈધર્મ્યોપનીત, પ્રાયવૈધર્મ્યોપનીત સર્વ વૈધર્મ્યોપનીત. (से किं तं किंचिवेहम्मोवणीए?) હે ભદંત! તે કિંચિત્ વૈધર્મ્યોપનીત શું છે?

ઉત્તર-(किंचिवेहम्मोवणीए जहा सामलेरो न तहा बाहुलेरो जहा बाहुलेरो न तहा सामलेरो से तं किंचिवेहम्मोवणीए) તે કિંચિત્ વૈધર્મ્યોપનીત,

न्मादिमात्रतस्तु वैलक्षण्यात् किंचिद्वैधर्म्यं बोध्यम् । प्रायो वैधर्म्योपनीतं-प्रायो= बाहुल्येन यद्वैधर्म्य=वैसादृश्यं तेन उपनीतम्=उपनयो यत्र तत् । तथाहि-यथा वायसो न तथा पायसः, यथा पायसो न तथा वायस इति । अत्र वायस-पायसयोः सचेतनाचेतनत्वादिभिर्बहुभिर्धर्मैर्विसंवादात् पदगतवर्णद्वयेन साम्याच्च

किञ्चित् वैधर्म्योपनीत इस प्रकार से है-जैसा शबला गाय का बछडा होता है-वैसा बहुला गाय का नहीं होता है, और जैसा बहुला गाय का होता है, वैसा शबला गाय का नहीं होता इस प्रकार के कथन में यद्यपि शेषधर्मों की अपेक्षा दोनों में तुल्यता है तो भी शबला बहुला आदिरूप भिन्न २ निमित्तों से जन्म होने के कारण उसमें किंचित् विलक्षणता प्रकट की गई है । इस प्रकार से यह किंचित् वैधर्म्योपनीत का तात्पर्य है (से किं तं पायवेहम्मोवणीए) हे भदन्त ! प्रायः-वैधर्म्योपनीत का क्या तात्पर्य है ?

उत्तर--(पायवेहम्मोवणीए जहा वायसो न तहा पायसो, जहा पायसो न तहा वायसो-से तं पायवेहम्मोवणीए) प्रायः वैधर्म्योनीत में अधिकांशरूप में अनेक अवयवगत विसदृशता पर ध्यान न रखा जाता है-जैसे वायस होता है वैसा पायस नहीं होता, जैसा पायस होता है वैसा वायस नहीं होता । यहां पर यद्यपि पदगत दो वर्णों की अपेक्षा इनमें साम्य होने पर भी सचेतनता और अचेतनता आदि अनेक धर्मों की

આ પ્રમાણે છે. જેવું શબલા ગાયનું વાછરડું હોય છે, તેવું બહુલા ગાયનું વાછરડું હોતું નથી. અને જેવું બહુલા ગાયનું વાછરડું હોય છે, તેવું શબલા ગાયનું હોતું નથી. આ જાતના કથનમાં જો કે શેષ ધર્મોની અપેક્ષા બન્નેમાં તુલ્યતા છે, છતાં એ શબલા, બહુલા આદિ રૂપ ભિન્નભિન્ન નિમિત્તોથી જન્ય હોવા બદલ તેમાં કંઈક વૈલક્ષણ્ય પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે કિંચિત્ વૈધર્મ્યોપનીતનું તાત્પર્ય છે. (से किं तं पायवेहम्मो वणीए) હે ભદંત ! પ્રાય વૈધર્મ્યોપનીતનું શું તાત્પર્ય છે ?

ઉત્તર-(पायवेहम्मोवणीए जहा वायसो तहा पायसो, जहा पायसो न तहा वायसो-से तं पायवेहम्मोवणीए) પ્રાયઃવૈધર્મ્યોપનીતમાં અધિકાંશરૂપમાં અનેક અવયવગત વિસદૃશતા ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે જેવો વાયસ (કાગડો) હોય છે તેવું પાયસ હોતું નથી અને જેવું વાયસ હોય છે, તેવો વાયસ હોતો નથી અહીં જો કે પદગત બે વર્ણોની અપેક્ષા આમાં સામ્ય હોવા છતાંએ સચેતનતા અને અચેતનતા વગેરે અનેક ધર્મોની અપેક્ષા વિધર્મતા

प्रायो वैधर्म्यवत्ता विज्ञेया। अथ सर्ववैधर्म्योपनीतं निरूपयति-सर्वतः=सर्वप्रकारैर्वैधर्म्य-सर्ववैधर्म्यम्, तेन उपनीतं सर्ववैधर्म्योपनीतम्। यद्यपि सर्ववैधर्म्यं न कस्यापि केनापि संभवति, सत्त्वप्रमेयत्वादिभिः सर्वपदार्थानां समानत्वात्। सत्त्वप्रमेयत्वादिभिरपि साम्यास्वीकारेऽसत्त्वप्रसङ्गात्, तथापि तेनैव तस्य औपम्यं क्रियते। यथा-नीचेन नीचसदृशं कृतं, दासेन दाससदृशं कृतमित्यादि। ननु

अपेक्षा विधर्मता होने के कारण प्रायः वैधर्म्यवत्ता कही गई है। (से किं तं सव्ववेहम्मोवणीए) हे भदन्त! सर्व वैधर्म्योपनीत का क्या तात्पर्य है?

उत्तर--(सव्ववेहम्मोवणीए ओवम्मे णत्थि-तहा वि-तेणेव तस्स ओवम्मं कीरइ जहा-णीएणं णीयसरिसं कयं, दासेणं दाससरिसं कयं, काकेण काकसरिसं कयं साणेण साणसरिसं कयं, पाणेणं पाणसरिसं कयं से तं सव्ववेहम्मोवणीए) सर्ववैधर्म्योपनीत में सर्व प्रकार से विधर्मता प्रकट की जाती है।

शंका--ऐसा कोई भी पदार्थ नहीं है कि जिस में सर्व प्रकार से एक दूसरे की अपेक्षा विधर्मता रहे, क्योंकि सत्त्व प्रमेयत्व आदि धर्मों को लेकर सब पदार्थों में समानता है?

उत्तर--यह कहना ठिक है-परन्तु फिर भी जो इसमें विधर्मता प्रकट की गई है 'उसका तात्पर्य यह है कि-'वह विधर्मता उसी के साथ प्रकट की जाती है, अन्य किसी दूसरे के साथ नहीं। जैसे

હોવા બદલ પ્રાય વૈધર્મ્યવત્તા કહેવામાં આવી છે. (से किं तं सव्ववेहम्मोवणीए ?) હે ભદંત ! સર્વ વૈધર્મ્યોપનીતનું શું તાત્પર્ય છે ?

ઉત્તર-(सव्ववेहम्मोवणीए ओवम्मे णत्थि-तहा वि तेणेव तस्स ओवम्मं कीरइ जहा-णीएणं णीयसरिसं कयं, दासेणं दाससरिसं कयं, काकेणं काकसरिसं कयं, साणेण साणसरिसं कयं, पाणेणं पाणसरिसं कयं से तं सव्ववेहम्मोवणीए) સર્વ વૈધર્મ્યોપનીતમાં સર્વ પ્રકારથી વિધર્મતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે

શંકા-એવો કોઈ પદાર્થ નથી કે જેમાં સર્વ પ્રકારથી એકબીજાની અપેક્ષાએ વૈધર્મ્ય હોય, કેમ કે સત્ત્વ પ્રમેયત્વ વગેરેમાં ધર્મોને લઈને સર્વ પદાર્થોમાં સમાનતા છે ?

ઉત્તર-આ કહેવું બરાબર છે. પરંતુ છતાંએ જે આમાં વિધર્મતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે, તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'તે વિધર્મતા તેની સાથે જ પ્રકટ કરવામાં આવે છે, બીજા કોઈની સાથે નહિ. જેમ કે નીચ

नीचेन नीचसदृशं कृतमित्यादि तु सर्वसाधर्म्योपनीतस्यैवोदाहरणं वक्तुमुचितम्, पुनः सर्ववैधर्म्योपनीतत्वेनेदं यदुदाहृतं तदयुक्तमेवेति चेदाह—नीचेन नीचसदृशं कृतमित्याद्युदाहरणत्वेन वदतः शास्त्रकर्तुरयमभिप्रायो यत् नीचोऽपि न गुरुघातादिरूपं महापापमाचरति किं पुनरनीचः? अनेन च सकलजगद्विरुद्धमाचरितम्, अतोऽनेन नीचेन नीचसदृशमेव कृतम्। अत्र सकलजगद्विरुद्धप्रवृत्तत्वविवक्षया सर्ववैधर्म्योपनीतत्वम्। एवं दासेन दाससदृशं कृतम्, इत्यादिष्वपि सर्ववैधर्म्योप-

नीचने नीच के सदृश ही किया, दासने दास के समान ही किया, काकने काक के समान ही किया कुत्ते ने कुत्ते के ही समान किया, चांण्डाल ने चांडाल के ही सदृश किया।

शंका—नीच ने नीच के ही सदृश किया इत्यादि उदाहरण जो सर्ववैधर्म्योपनीत के ये प्रकट किये हैं—सो ये तो सर्वसाधर्म्योपनीत के ही मानना चाहिये—इन्हें सर्ववैधर्म्योपनीतरूप से कहना उचित नहीं है।

उत्तर—नीच ने नीच सदृश किया इत्यादि बात को जो यहां शास्त्रकार ने सर्व वैधर्म्योपनीत के उदाहरण रूप से कहा है, सो उन का यह अभिप्राय है कि—'प्रायः नीच भी जब गुरुघात आदि रूप महापाप नहीं करता है, तो फिर अनीच तो करेगा ही कैसे? परन्तु इस नीच ने तो कमाल ही किया जो सकल जगत के विरुद्ध ऐसा आचरण किया है। इसलिये इस नीच ने नीच के ही जैसा काम किया। यहां सकल जगत् के विरुद्ध कर्म में प्रवृत्त होने की विवक्षा से

માણુસે નીચ જેવું જ કર્યું, દાસે દાસ જેવું જ કર્યું, કાગડાએ કાગડા જેવું કર્યું, કૂતરાએ કૂતરા જેવું જ કર્યું, ચંડાલે ચંડાલ જેવું જ કર્યું.

શંકા—નીચે નીચ માણુસની જેમ જ કર્યું વગેરે ઉદાહરણ જે સર્વ વૈધર્મ્યોપનીતના ઉદાહરણમાં પ્રકટ કર્યાં છે, તે આ બધાં તો સર્વ-સાધર્મ્યોપનીતના જ ઉદાહરણો માનવા જોઈએ. આ બધાને સર્વવૈધર્મ્યો-પનીત રૂપમાં કહેવું યોગ્ય નથી.

ઉત્તર—નીચ માણુસે નીચ માણુસ જેવું કર્યું વગેરે વાતને જે અહીં શાસ્ત્રકારે સર્વ વૈધર્મ્યોપનીતના ઉદાહરણના રૂપમાં કહી છે, એનો આ જાતનો અભિપ્રાય છે કે ઘણું કરીને નીચ પણ જ્યારે ગુરુઘાત વગેરે રૂપ મહાપાપ કરતો નથી તો પછી અનીચ તો કરશે જ કેવી રીતે? પરંતુ સકલ જગતના વિરુદ્ધ એવું આચરણ કરીને આ નીચ માણુસે તો ભારે કમાલ કરી કહેવાય એથી આ નીચે નીચ જેવું જ કાર્ય કર્યું છે. અહીં સંપૂર્ણ જગતના વિરુદ્ધ કર્મમાં પ્રવૃત્ત હોવાની વિવક્ષાથી સર્વ

नीतत्वमिति। इत्थं वैधर्म्योपनीतं सभेदं निरूपितमिति सूचयितुमाह-तदेतत् वैधर्म्योपनीतमिति। इत्थं च साधर्म्योपनीतवैधर्म्योपनीतेतिभेदद्वयविशिष्टमौपम्यं निरूपितमिति सूचयितुमाह-तदेतदौपम्यमिति ॥सू० २२३॥

मूलम्-से किं तं आगमे? आगमे-दुविहे पण्णत्ते, तं जहा-लोइए य लोउत्तरिए य। से किं तं लोइए? लोइए-जण्णं इमं अण्णाणिएहिं मिच्छादिट्ठिएहिं सच्छंदबुद्धिमइविगप्पियं, तं जहा-भारहं रामायणं जाव चत्तारि वेया संगोवंगा। से तं लोइए आगमे। से किं तं लोउत्तरिए? लोउत्तरिए-जण्णं इमं अरिहंतेहिं भगवंतेहिं उप्पण्णणाणदंसणधरेहिं तीयपच्चुप्पण्णमणागयजाणएहिं तिलुक्कवहियमहियपूइएहिं सव्वण्णूहिं सव्वदरिसीहिं पणीयं दुवालसंगं गणिपिडगं, तं जहा-आयारो जाव दिट्ठिवाओ। अहवा आगमे तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-सुत्तागमे अत्थागमे तदुभयागमे। अहवा आगमे-तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-अत्तागमे अणंतरागमे परंपरागमे। तित्थगराणं अत्थस्स

सर्ववैधर्म्योपनीतता है। इसी प्रकार से 'दास ने दास के ही सदृश किया' इत्यादि वाक्यों में सर्व वैधर्म्योपनीतता जाननी चाहिये। इस प्रकार यह सर्व वैधर्म्योपनीतता का स्वरूप है। (से तं .वेहम्मोवणीए) इस प्रकार यह सभेद वैधर्म्योनीत उपमान का निरूपण किया-इसके निरूपित होते ही (से तं ओवम्मे) उपमान प्रमाण का यह पूर्णरूप से निरूपण हो चुका ॥ सू० २२३ ॥

વૈધર્મ્યોપનીતતા છે. આ પ્રમાણે 'દાસે દાસ જેવું જ કર્યું" વગેરે કથનોમાં પણ સર્વ વૈધર્મ્યોપનીતતા જાણવી જોઈએ. આ પ્રમાણે આ સર્વ વૈધર્મ્યોપનીતતાનું સ્વરૂપ છે. (से तं वेहम्मोवणीए) આ પ્રમાણે આ સભેદ વૈધર્મ્યોપનીત ઉપમાનનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, આના નિરૂપણથી જ (से तं ओवम्मे) ઉપમાન પ્રમાણનું અહીં સંપૂર્ણ રૂપમાં નિરૂપણ થઈ ગયું છે. ॥ સૂત્ર-૨૨૩ ॥

अत्तागमे। गणहराणं सुत्तस्स अत्तागमे, अत्थस्स अणंतरागमे। गणहरसीसाणं सुत्तस्स अणंतरागमे अत्थस्स परंपरागमे। तेण परं सुत्तस्स वि अत्थस्स वि णो अत्तागमे, णो अणंतरागमे, परंपरागमे। से तं लोगुत्तरिए। से तं आगमे, से तं णाणगुणप्पमाणे ॥सू० २२४॥

छाया-अथ कोऽसौ आगमः ?, आगमो द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा लौकिकश्च लोकोत्तरिकश्च। अथ कोऽसौ लौकिकः ?, लौकिको यत् खलु अयम् अज्ञानिकैः मिथ्यादृष्टिकैः स्वच्छन्दबुद्धिमतिविकल्पितं, तद्यथा-भारतं रामायणं यावत् चत्वारो वेदाः साङ्गोपाङ्गाः। स एष लौकिक आगमः। अथ कोऽसौ लोकोत्तरिकः ?, लोकोत्तरिको-यत् खलु अयम् अर्हद्भिः भगवद्भिरुत्पन्नज्ञानदर्शनधरैः अतीतप्रत्युत्पन्नानागतज्ञायकैः त्रैलोक्यावलोकितमहितपूजितैः सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः प्रणीतः द्वादशाङ्गः गणिपिटकः, तद्यथा-आचारो यावत् दृष्टिवादः। अथवा आगमस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः तद्यथा-सूत्रागमः, अर्थागमः, तदुभयागमः। अथवा-आगमस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-आत्मागमः अनन्तरागमः, परम्परागमः। तीर्थकराणाम् अर्थस्य आत्मागमः। गणधराणां सूत्रस्य आत्मागमः, अर्थस्य अनन्तरागमः। गणधरशिष्याणां सूत्रस्य अनन्तरागमः, अर्थस्य परम्परागमः। ततः परं सूत्रस्यापि अर्थस्यापि नो आत्मागतः, नो अनन्तरागमः, परम्परागमः। स एष लोकोत्तरिकः। एष आगमः। तदेतद् ज्ञानगुणप्रमाणम् ॥सू० २२४॥

टीका-'से किं तं' आगमे' इत्यादि-

अथ कोऽसौ आगमः ? इति शिष्यः प्रश्नः। उत्तरयति-आगमः आगच्छति गुरुपारम्पर्येण योऽसावागमः। आ=समन्ताद् गम्यन्ते=ज्ञायन्ते जीवादयोऽनेनेति

'से किं तं आगमे' इत्यादि।

शब्दार्थ--(से किं तं आगमे) हे भदन्त! आगम प्रमाण का स्वरूप क्या है ?

उत्तर—(आगमे दुविहे पण्णत्ते) आगम दो प्रकार का कहा गया

'से किं तं आगमे' इत्यादि।

शબ્દાર્થ-(से किं तं आगमे) હે ભદન્ત! આગમ પ્રમાણુનું સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર-(आगमे दुविहे पण्णत्ते) આગમ બે પ્રકારના હોય છે. (तंजहा)

वा आगमः, अयं च लौकिकलोकोत्तरिकेति भेदद्वयविशिष्टो बोध्यः। तत्र लौकिक आगमः—अज्ञानिभिर्मिथ्यादृष्टिभिः स्वच्छन्दबुद्धिमतिविकल्पितं यदिदं रामायणमहाभारतयावत्साङ्गोपाङ्गं वेदचतुष्टयं तद्रूपो बोध्यः। भावश्रुतप्रस्तावे- अत्रैवास्य व्याख्यानं कृतं तत एव प्रकृतार्थः समुपलभ्यः। लोकोत्तरिक आगमस्तु यः खलु उत्पन्नज्ञानदर्शनधरादिविशेषणविशिष्टैरर्हद्भिर्भगवद्भिः प्रणीतो द्वाद-

---

है। (तं जहा) वे प्रकार ये हैं—(लोइए य लोउत्तरिए य) एक लौकिक और दूसरा लोकोत्तरिक। 'गुरुपरम्परा से जो चला आ रहा है, वह आगम है अथवा जीवादि पदार्थ जिसके द्वारा भलिभांति जाने जाते हैं, वह आगम है। ऐसी यह आगम शब्द की व्युत्पत्ति है। (से किं तं लोइए?) हे भदन्त! लौकिक आगम क्या है? (लोइए—जण्णं इमं अण्णाणिएहिं मिच्छादिट्ठीएहिं सच्छंदबुद्धिमइविगप्पियं)

उत्तर—लौकिक आगम वह है, जो अज्ञानीमिथ्यादृष्टियों द्वारा अपनी स्वच्छंद बुद्धि और मति से रचा गया है। (तं जहा) जैसे (भारहं रामायणं जाव चत्तारिवेया संगोवंगा) यहाँ भारत, रामायण यावत् अंगोपांग सहित चारों वेद। इस लौकिक आगम का व्याख्यान यहीं पर भावश्रुत के प्रसंग पर कह दिया गया है। वहीं से इसे समझ लेना चाहिये। (से किं तं लोउत्तरिए?) हे भदन्त! लोकोत्तरिक आगम का क्या स्वरूप है? (लोउत्तरिए—जण्णं इमं अरिहंतेहिं भगवंतेहिं उप्पण्ण-

---

બે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે (लोइए य लोउत्तरिए य) લૌકિક અને લોકોત્તરિક 'ગુરુ પરંપરાથી જે ચાલતું આવી રહ્યું છે, તે આગમ છે. અથવા જીવાદિ પદાર્થ જેના વડે સમ્યક્ રીતે જાણવામાં આવે છે, તે આગમ છે આવી આ આગમ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. (से किं तं लोइए?) હે ભદંત! લૌકિક આગમ એટલે શું? (लोइए जण्णं इमं अण्णाणिएहिं मिच्छादिट्ठीएहिं सच्छंदबुद्धिमइविगप्पियं)

ઉત્તર—લૌકિક આગમ તે કહેવાય છે કે જે અજ્ઞાની મિથ્યાદૃષ્ટિઓ વડે પોતાની સ્વચ્છંદ બુદ્ધિ અને મતિથી રચેલાં છે (तंजहा) જેમ કે (भारहं रामायण जाव चत्तारिवेया सगोवंगा) અહીં ભારત, રામાયણ, યાવત્ અંગોપાંગો સહિત ચારે ચાર વેદો; આ લૌકિક આગમનું વ્યાખ્યાન ભાવશ્રુતના પ્રસંગમાં કહેવામાં આવ્યું છે. ત્યાંથી જ સમજી લેવું જોઇએ. (से किं तं लोउत्तरिए?) હે ભદંત! લોકોત્તરિક આગમનું સ્વરૂપ કેવું છે? (लोउत्तरिए जण्णं इमं अरिहं-

शाङ्गो गणिपिटकः स बोध्यः । स च आचारो यावद् दृष्टिवादो बोध्यः । उत्पन्नज्ञानदर्शनधरादिपदानामर्था अत्रैव भावश्रुतप्रस्तावेऽभिहितास्तत एव बोध्याः । प्रकारान्तरैरागमं निरूपयति–अथवा–आगमस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा–सूत्रागमः=सूत्रमेवागमः–सूत्रागमः । अर्थागमः–अर्थ एवागमः–सूत्राभिधेयः अर्थः, स एवागमः–अर्थागमः । सूत्रार्थोभयरूपस्तु आगम उभयागमः । अथवा–अन्येन प्रकारेणागमस्त्रिविधो विज्ञेयः । यथा–आत्मागमः, अनन्तरागमः, परम्परागमः । तत्र–

णाणदंसणधरेहिं तीयपच्चुप्पण्णमणागयजाणएहिं तिलुक्कवहियमहियपूइएहिं सव्वण्णूहिं सव्वदरिसीहिं पणीयं दुवालसंगं गणिपिडगं)

उत्तर––लोकोत्तरिक आगम का स्वरूप ऐसा है कि–'जो भूत वर्तमान भविष्यत् के ज्ञाता तथा अनंत ज्ञान अनंतदर्शन के धारी सर्वज्ञ अर्हंत भगवंतों द्वारा प्रणीत हुआ है। यह आगम १२ अंगरूप है। इसे गणिपिटक भी कहते हैं। अर्हंत भगवत तीनों लोकों में मान्य एवं पूज्य होते हैं। केवलज्ञान केवलदर्शन से ये त्रिलोकवर्ती समस्त पदार्थों के जानने वाले होते हैं। (आयारो जाव दिट्ठिवायो) इस द्वादशांगगणिपिटक के नाम आचाराङ्ग यावत् दृष्टिवाद ऐसे हैं। (अहवा आगमे तिविहे पण्णत्ते तं जहा सुत्तागमे, अत्थागमे, तदुभयागमे) अथवा–इस प्रकार से भी आगम तीन प्रकार का कहा गया है–जैसे सूत्रागम, अर्थागम, तदुभयागम। सूत्ररूप आगम का नाम सूत्रागम है, अर्थरूप आगम का नाम–अर्थात् सूत्र द्वारा कहा गया अर्थ-

तेहिं भगवंतेहिं उप्पण्णणाणदंसणधरेहिं तीयपच्चुप्पण्णमणागयजाणएहिं तिलुक्कवहियमहियपूइएहिं सव्वण्णूहिं सव्वदरिसीहिं पणीयं दुवालसंगं गणिपिडगं)

ઉત્તર–લોકોત્તરિક આગમનું સ્વરૂપ આવું છે કે જે 'ભૂત, વર્તમાન, ભવિષ્યતના જ્ઞાતા તથા અનંતદર્શનના ધારી સર્વજ્ઞ અર્હંત ભગવંતો વડે પ્રણીત થયેલ છે. આ આગમ ૧૨ અંગ રૂપ છે. આ આગમને ગણિપિટક પણ કહે છે. અર્હંત ભગવંત ત્રણે લોકોમાં માન્ય અને પૂજ્ય હોય છે. કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શનથી એઓ ત્રિલોકવર્તી સમસ્ત પદાર્થોના જ્ઞાતા છે. (आयारो जाव दिट्ठिवायो) આ દ્વાદશાંગ ગણિપિટકના નામો આચારાંગ યાવત્ દૃષ્ટિવાદ છે (अहवा आगमे तिविहे पण्णत्ते–तं जहा सुत्तागमे, अत्थागमे, तदुभयागमे) અથવા આ રીતે પણ આગમના ત્રણ પ્રકારો છે. જેમકે સૂત્રાગમ, અર્થાગમ તદુભયાગમ. સૂત્રરૂપ આગમનું નામ સૂત્રાગમ છે, અર્થરૂપ આગમનું નામ એટલે કે સૂત્રવડે કહેવાયેલ અર્થરૂપ જે આગમ છે, તેનું

आत्मागमः-गुरूपदेशं विनैवात्मन एव आगमः-आत्मागमः। यथा-तीर्थकृतामर्थरूप आत्मागमः। अर्थो हि तीर्थकृद्भिः स्वयमेव केवलज्ञानेनोपलभ्यते। गणधराणां सूत्ररूप आत्मागमः-सूत्राणां तद्ग्रथितत्वात्। अर्थस्तु तेषामनन्तरागम एव, तीर्थकरात्तेष्वागतत्वात्। उक्तं च—

"अत्थं भासइ अरहा, सुत्तं गंथंति गणहरा निउणा" इत्यादि। गणधर

रूप जो आगम है उसका नाम अर्थागम है तथा सूत्र और अर्थ इन दोनोंरूप जो आगम है, वह तदुभयागम है। (अहवा-आगमे तिविहे पण्णत्ते) अथवा इस प्रकार से भी आगम तीन प्रकार का है-(तं जहा) जैसे (अत्तागमे, अणंतरागमे परंपरागमे) आत्मागम, अनंतरागम, और परम्परागम। इनमें गुरु के उपदेश के विना ही जो केवल निज आत्मा का ही आगम है-वह आत्मागम है। इसका तात्पर्य यह है कि तिर्थंकर प्रभु जो अर्थरूप से आगम की प्ररूपणा करते है, वह अर्थरूप आगम उनके लिए आत्मागम है। तीर्थंकर भगवान् स्वयमेव केवलज्ञान से अर्थ को जानते है-इसीलिये अर्थ जानने में वे गुरु के उपदेश की अपेक्षा से रहित होते हैं। गणधरों ने जो आगम को सूत्र रूप से निबद्ध किया है वह सूत्ररूप आगम उन गणधरों के लिये आत्मागम है। इस सूत्ररूप आगम का जो अर्थ है वह इन गणधरों के लिए अनन्तरागम है। क्योंकि वह अर्थ तीर्थंकरों से उनमें आया है। कहा भी है-'अत्थं भासइ अरहा सुत्तं गंथंति गणहरा

નામ અર્થાગમ છે, તેમજ સૂત્ર અને અર્થ એ બન્ને રૂપ જે આગમ છે. તે તદુભયાગમ છે. (अहवा आगमे तिविहे पण्णत्ते) અથવા આ રીતે પણ આગમના ત્રણ પ્રકારો છે (तं जहा) જેમ કે (अत्तागमे अणतरागमे परपरागमे) આત્માગમ, અનંતરાગમ, અને પરંપરાગમ. આમાં ગુરુના ઉપદેશ વિના જ જે ફક્ત નિજ આત્માનો જ આગમ છે, તે આત્માગમ છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે તીર્થંકર પ્રભુ જે અર્થરૂપથી આગમની પ્રરૂપણા કરે છે તે અર્થરૂપ આગમ તેમના માટે આત્માગમ છે. તીર્થંકર ભગવાન્ સ્વયમેવ કેવલજ્ઞાનથી અર્થને જાણે છે એટલા માટે અર્થબોધમાં તેઓ ગુરુ ઉપદેશની અપેક્ષા રાખતા નથી. ગણધરોએ જે આગમને સૂત્રરૂપમાં નિબદ્ધ કર્યો છે તે સૂત્રરૂપ આગમ ગણધરો માટે આત્માગમ છે. આ સૂત્રરૂપ આગમનો જે અર્થ છે તે ગણધરો માટે અનન્તરાગમ છે. કેમ કે તે અર્થ તેમનામાં તીર્થંકરો વડે સ્ફુરિત થયેલો છે, કહ્યું પણ છે કે "અત્થ ભાસઇ અરહા સુત્તં

शिष्याणां जम्बूप्रभृतीनां सूत्रमनन्तरागमः-गणधरात् साक्षादेव तच्छ्रवणात्, अर्थस्तु परम्परागमः-गणधरव्यवहितत्वेन प्राप्तत्वात्। ततोऽनन्तरं प्रभवादीनां तु सूत्रमर्थश्च परम्परागम एव न तु आत्मागमो न चापि अनन्तरागमः। अनेनागमस्यैकान्तापौरुषेयत्वं निवारितम्। पौरुषत्तात्वादिव्यापारमन्तरेण नभसीव विशिष्ट-

निउणा'। यही विषय (तित्थगराणं अत्थस्स अत्तागमे, गणहराणं सुत्तस्स अत्तागमे, अत्थस्स अणंतरागमे) इस सूत्रपाठ द्वारा कहा गया है। (गणहरसीसाणं सुत्तस्स अणंतरागमे अत्थस्स परंपरागमे) गणधरों के शिष्य जो जंबूस्वामी आदि हुए है उनके लिये सूत्र अनन्तरागम हैं। क्योंकि इन शिष्यों ने उन्हें साक्षात् गणधर से सुना है। तथा इन सूत्रों का जो अर्थ है, वह परंपरागम है। क्योंकि गणधर की व्यवधानता से वह प्राप्त हुआ है। इसके बाद प्रभव आदिकों के लिये जो सूत्र और अर्थ है, वह परंपरा आगम ही है। वह न तो आत्मागम है और न अनन्तरागम है। यही बात 'तेण परं सुत्तस्स वि अत्थस्स वि णो अत्तागमे, णो अणंतरागमे, परम्परागमे' इस सूत्रपाठ द्वारा प्रकट की है। (से तं लोगुत्तरिए-सेत्तं आगमे-से तं णाणगुणप्पमाणे) इस प्रकार यह लोकोत्तरिक आगमका स्वरूप है। तीर्थंकर जो आगम के प्रणेता प्रकट किये गये हैं उसका तात्पर्य यह है कि-'आगम में जिन वादियों ने एकान्ततः अपौरुषेयता मानी

गंथंति गणहरा निउणा" એજ વિષય (तित्थगराण अत्थस्स अत्तागमे, गणहराणं सुत्तस्स अत्तागमे, अत्थस्स अणंतरागमे) આ સૂત્રપાઠ વડે થયેલ છે. (गणहरसीसाणं सुत्तस्स अणंतरागमे अत्थस्स परपरागमे) ગણધરોના જંબુસ્વામી વગેરે જે શિષ્યો થયા છે, તેમના માટે સૂત્ર અનન્તરાગમ છે. કેમ કે આ શિષ્યોએ સાક્ષાત્ ગણધરોના મુખારવિંદોથી તેમનું શ્રવણ કર્યું છે. તેમજ આ સૂત્રોનો જે અર્થ છે, તે પરંપરાગમ છે. કેમ કે ગણધરની વ્યવધાનતાથી તે પ્રાપ્ત થયેલ છે. ત્યાર પછી પ્રભવ આદિકોના માટે જે સૂત્ર અને અર્થ છે, તે પરંપરા આગમ જ છે. તે ન આગમ છે અને ન અનન્તરાગમ છે. એજ વાત "तेण पर सुत्तस्स वि अत्थस्स वि णो अत्तागमे, णो अणंतरागमे, परम्परागमे" આ સૂત્રપાઠ વડે પ્રકટ કરવામાં આવી છે. (से तं लोगुत्तरिए-से त्तं आगमे-से त्तं णाणगुणप्पमाणे) આ પ્રમાણે લૌકોત્તરિક આગમનું સ્વરૂપ છે. તીર્થંકરોને જે આગમના પ્રણેતાઓના રૂપમાં નિરૂપિત કરવામાં આવેલ છે તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'આગમમા જિનવાદીઓએ એકાન્તતઃ અપૌરુષેયતા માની છે, તેનું

शब्दानुपलब्धेः। तात्वादिभिरभिव्यज्यते एव शब्दो न तु क्रियते इति तु न मन्तव्यम्। एवं चेन्मन्येत तर्हि सर्ववचसामपौरुषेयत्वप्रसङ्गः, तेषां भाषापुद्गल निष्पन्नत्वात्, भाषापुद्गलानां च लोके सर्वदैव स्थितेरपूर्वक्रियमाणताया अभावेन तात्वादिभिरभिव्यक्तिमात्रस्यैव निर्वर्त्तनात्। न च शब्दानां पौद्गलिकत्वमसिद्ध-

है, उसका निराकरण हो जाता है। क्योंकि पौरुषेय तात्वादिक का जब तक व्यापार नहीं होगा-तब तक विशिष्ट शब्दों की उत्पत्ति नहीं हो सकती है। आकाश में तात्वादिकों का व्यापार नहीं होता है, इसीलिये उससे विशिष्ट शब्दों की उत्पत्ति नहीं होती है।

शंका-तात्वादिकों के व्यापार से शब्द उत्पन्न नहीं होता है-किन्तु अभिव्यक्त होता है। शंकाकार का अभिप्राय ऐसा है कि 'शब्द तो अनादिअनिधन है, इसलिये उनका कभी विनाश नहीं होता सिर्फ उस पर आवरण आ जाता है, सो उस आवरण को तात्वादिकों का व्यापार हटा देता है-अतः वह शब्द तात्वादिक के व्यापार से अभिव्यक्त हो जाता हैं। रहे हुए पदार्थ की अभिव्यक्ति होती है-उत्पत्ति नहीं। सो ऐसा कहना भी उचित नहीं है। क्योंकि तात्वादिक व्यापारों से शब्द की कथंचित् उत्पत्ति होती है-अभिव्यक्ति नहीं। यदि ऐसा ही एकान्ततः माना जावे तो, फिर संसार में जितने वचन हैं, वे सब अपौरुषेय ही हो जावेंगे-और अपौरुषेयता के कारण आगमों में प्रमाणता का अप्रसंग प्राप्त होगा ऐसी स्थिति में अमुक आगम प्रमाण है और अमुक

નિરાકરણ થઇ જાય છે. કેમ કે પૌરુષેયતા તાલ્વાદિકનો જ્યાં સુધી વ્યાપાર થશે નહિ. ત્યાં સુધી વિશિષ્ટ શબ્દોની થશે નહિ.

શંકા-તાલ્વાદિકોના વ્યાપારથી શબ્દ ઉત્પન્ન થતો નથી, પરંતુ અભિવ્યક્ત થાય છે. શંકાકારનો અભિપ્રાય એવો છે કે શબ્દ તો અનાદિ અનિધન છે, એટલા માટે તેનો કદાપિ વિનાશ થતો નથી ફક્ત તેની ઉપર આવરણ આવી જાય છે, તે આવરણને તાલ્વાદિકોનો વ્યાપાર હટાવી દે છે, એટલા માટે તે શબ્દ તાલ્વાદિકોના વ્યાપારથી અભિવ્યક્ત થઇ જાય છે. જે પદાર્થ છે, તેની અભિવ્યક્તિ હોય છે નહિ કે ઉત્પત્તિ. આ પ્રમાણે કહેવું પણ ઉચિત નથી કેમ કે તાલ્વાદિક વ્યાપારોથી શબ્દની કથંચિત્ ઉત્પત્તિ થાય છે. અભિવ્યક્તિ નહિ. જો આ પ્રમાણે જ એકાન્તતઃ માનવામાં આવે તો પછી સંસારમાં જેટલા વચનો છે તે સર્વે અપૌરુષેય જ થઇ જશે અને અપૌરુષેયતાના કારણે સર્વ આગમોમાં પ્રમાણતાનો અપ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે, એવી પરિસ્થિતિમાં અમુક આગમ પ્રમાણ છે અને

मिति वक्तव्यम्, पटहताडनमहाघोषपूरितश्रवणबाधिर्यकुडयस्खलनाद्य यथाऽनुपपत्तेः। तस्माद् नैकान्ततोऽपौरुषेयआगमसम्भवः, ताल्वादि व्यापराभिव्यङ्ग्यत्वात्, देवदत्तादि वाक्यवदिति। प्रकृतमुपसंहरन्नाह-स एष लोकोत्तरिक इति। लौकिक

आगम प्रमाण नहीं हैं-यह बात नहीं बन सकेगी। अपौरुषेयता शब्दों में इस प्रकार से आती है कि वे सब भाषावर्गणाओं से निष्पन्न होते हैं और भाषा वर्गणाएँ पौद्गलिक हैं और वे लोक में सर्वदा ही स्थित रहा करती हैं-। ताल्वादिक कोई अपूर्व काम करते नहीं हैं, वे तो सिर्फ तुम्हारी मान्यतानुसार शब्द की अभिव्यक्ति मात्र ही करते हैं-ऐसी स्थिति में समस्त शब्दों में अपौरुषेयता आती है। शब्द भाषावर्गणाओं से निष्पन्न होते हैं यह मान्यता असिद्ध नहीं है-अर्थात् शब्द पौद्गलिक है ऐसा कथन असिद्ध नहीं है। क्योंकि पटहताडन जन्यमहाघोष शब्द से कान की झिल्ली तक फूट जाती है। भीत आदि से शब्दस्खलित हो जाता है। तात्पर्य यह है कि-'यदि शब्द पौद्गलिक नहीं होता वह अमूर्तिक होता तो, उससे कान में विघात नहीं होना चाहिये था, और न उसका भित्यादिक से अभिघात ही होना चाहिये था। परन्तु ऐसा होता है-अतः 'यह पौद्गलिक है' ऐसा मानना चाहिये। इसलिये आगमरूप वचन एकान्ततः अपौरुषेय नहीं

અમુક આગમ અપ્રમાણ છે, આ વાત સિદ્ધ થઇ શકશે જ નહિ. શબ્દોમાં અપૌરુષેયતા આ પ્રમાણે આવે છે કે તેઓ સર્વ ભાષા વર્ગણાઓથી નિષ્પન્ન હોય છે, અને ભાષા વર્ગણાઓ પૌદ્‌ગલિક છે. અને તેઓ લોકમાં સદા સ્થિત રહ્યા જ કરે છે તાલ્વાદિકો કોઇપણ જાતનું અદ્‌ભુત કામ કરે છે એવું નથી, તેઓ તો ફક્ત તમારા મત મુજબ શબ્દની અભિવ્યક્તિ જ કરે છે. એવી સ્થિતિમાં સમસ્ત શબ્દોમાં અપૌરુષેયતા આવે છે. શબ્દ ભાષા વર્ગણાઓથી નિષ્પન્ન થાય છે, આ માન્યતા અસિદ્ધ નથી, એટલે કે શબ્દ પૌદ્‌ગલિક છે, એવું કથન અસિદ્ધ નથી. કેમકે પટહતાડન જન્ય મહાઘોષ આદિ શબ્દથી કાનનો પડદો સુદ્ધાં ફાટી જાય છે ભીત વગેરેથી શબ્દ સ્ખલિત થઈ જાય છે તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે જો શબ્દ પૌદ્‌ગલિક હોત નહિ અને તે અમૂર્તિક હોત તો તેના વડે કાનમાં વિઘાત (પ્રહાર) થવો ન જોઈએ અને તેનો ભિત્યાદિકની સાથે અભિઘાત પણ હોવો ન જોઈએ. પરંતુ આમ થાય છે તેથી તે પૌદ્‌ગલિક છે, એવું માનવું યોગ્ય કહેવાય. એટલા માટે આગમરૂપવચનો

लोकोत्तरिकभेदद्वयनिरूपणेनागमो निरूपित इति सूचयितुमाह-स एष आगम इति । इत्थं प्रत्यक्षानुमानौपम्यागमनिरूपणेन समेदं ज्ञानगुणप्रमाणं निरूपितमिति सूचयितुमाह-तदेतद् ज्ञानगुणप्रमाणमिति ॥सू० २२४॥

अथ दर्शनगुणप्रमाणं निरूपयति-

मूलम्-से किं तं दंसणगुणप्पमाणे? दंसणगुणप्पमाणे चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा-चक्खुदंसणगुणप्पमाणे, अचक्खुदंसणगुणप्पमाणे, ओहिदंसणगुणप्पमाणे, केवलदंसणगुणप्पमाणे। चक्खुदंसणं चक्खुदंसणिस्स घडपडकडरहाइएसु दव्वेसु। अचक्खुदंसणं अचक्खुदंसणिस्स आयभावे। ओहिदंसणं ओहिदंसणिस्स सव्वरूविदव्वेसु न पुण सव्वपज्जवेसु। केवलदंसणं केवलदंसणिस्स सव्वदव्वेसु य सव्वपज्जवेसु य। से तं दंसणगुणप्पमाणे ॥सू. २२५॥

छाया-अथ किं तद् दर्शनगुणप्रमाणम् ?, दर्शनगुणप्रमाणं चतुर्विधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-चक्षुर्दर्शनगुणप्रमाणम्, अचक्षुर्दर्शनगुणप्रमाणम्, अवधिदर्शनगुणप्रमाणं केवलदर्शनगुणप्रमाणम् । चक्षुर्दर्शनं चक्षुर्दर्शनिनो घटपटकटरथादिकेषु द्रव्येषु । अचक्षुर्दर्शनम् अचक्षुर्दर्शनिनः आत्मभावे । अवधिदर्शनम् अवधिदर्शनिनः सर्वरूपिद्रव्येषु न पुनः सर्वपर्यायेषु । केवलदर्शनं केवलदर्शनिनः सर्वद्रव्येषु च सर्वपर्यायेषु च । तदेतद् दर्शनगुणप्रमाणम् ॥ सू० २२५॥

हैं । कथंचित् अपौरुषेय हैं और कथंचित् पौरुषेय हैं। पौद्गलिक भाषावर्गणाओं से जन्य होने के कारण अपौरुषेय एवं पुरुष जन्य तालवादिक व्यापार से अभिव्यक्त होने के कारण पौरुषेय हैं। ऐसी निर्दोष भावना ही रखनी चाहिये । इस प्रकार यह आगम का निरूपण है। प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान और आगम के निरूपण से सभेद ज्ञानगुणप्रमाण यहां तक निरूपित हो चुका । ॥ सू० २२४ ॥

એકાન્તતઃ અપૌરુષેય નથી, કથંચિત્ પૌરુષેય છે. અને કથંચિત્ અપૌરુષેય છે. પૌદ્ગલિક ભાષા વર્ગણાઓથી જન્ય હોવા બદલ પૌરુષેય છે, તેમજ પુરુષજન્ય તાલ્વાદિક વ્યાપાર વડે અભિવ્યક્ત હોવા બદલ પૌરુષેય છે. આ જાતની નિર્દોષ ભાવના જ રાખવી જોઈએ. આ પ્રમાણે આ નિરૂપણ છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમના નિરૂપણથી સભેદ જ્ઞાનગુણ પ્રમાણનું અહીં સુધી નિરૂપણ થઈ ચૂક્યું છે. ॥સૂત્ર-૨૨૪॥

टीका—'से किं तं' इत्यादि-

अथ किं तद् दर्शनगुणप्रमाणम्? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति-दर्शनगुणप्रमाणम्-दर्शनावरणकर्मक्षयोपशमादिजं सामान्यमात्रग्रहणं दर्शनम्, उक्तं च-

'जं सामन्नग्गहणं, भावाणं नेवकट्टुमागारं।

अविसेसिऊण अत्थे, दंसणमिइ वुच्चए समए॥"

छाया-यत् सामान्यग्रहणं भावानां नैव कृत्वाऽऽकारम्।

अविशेष्यार्थान् दर्शनमित्युच्यते समये। इति॥

तद् दर्शनमेव आत्मनो गुणः, स एव प्रमाणम्-दर्शनगुणप्रमाणम्। तच्च-चक्षुर्दर्शनगुणप्रमाणाचक्षुर्दर्शनगुणप्रमाणावधिदर्शनगुणप्रमाणकेवलदर्शनगुणप्रमाणेति चतु-

---

अब सूत्रकार दर्शनगुणप्रमाण का निरूपण करते हैं—

'से किं तं दंसणगुणप्पमाणे' इत्यादि।

टीकार्थ--(से किं तं दंसणगुणप्पमाणे) हे भदन्त! उस दर्शनगुणप्रमाण का क्या स्वरूप है?

उत्तरः--(दंसणगुणप्पमाणे चउव्विहे पण्णत्ते) दर्शन गुणप्रमाण चार प्रकार का कहा गया है। (तं जहा) जैसे (चक्खुदंसणगुणप्पमाणे, अचक्खुदंसणगुणप्पमाणे, ओहिदंसणगुणप्पमाणे, केवलदंसणगुणप्पमाणे,) चक्षुदर्शनगुणप्रमाण, अचक्षुदर्शनगुणप्रमाण, अवधिदर्शनगुणप्रमाण, केवलदर्शनगुणप्रमाण। दर्शनावरणकर्म के क्षयोपशम आदि से जो पदार्थों का सामान्य ग्रहण होता है, वह दर्शन है। द्रव्यसंग्रह में कहा भी है कि-'जं सामन्नग्गहणं' इत्यादि। इसका भाव यह है, कि-'ज्ञान की दो धाराएँ हैं, एक धारा पदार्थों को सामान्यरूप

હવે સૂત્રકાર દર્શન ગુણ પ્રમાણનું નિરૂપણ કરે છે—

'से किं तं दंसणगुणप्पमाणे' इत्यादि।

શબ્દાર્થ—(से किं तं दंसणगुणप्पमाणे) હે ભદંત! તે દર્શનગુણપ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર—(दंसणगुणप्पमाणे चउव्विहे पण्णत्ते) દર્શનગુણપ્રમાણના ચાર પ્રકારો છે (तंजहा) જેમ કે (चक्खुदंसणगुणप्पमाणे, अचक्खुदंसणगुणप्पमाणे, ओहिदंसणगुणप्पमाणे, केवलदंसणगुणप्पमाणे) ચક્ષુદર્શન ગુણ પ્રમાણ, અચક્ષુદર્શનગુણપ્રમાણ, અવધિદર્શનગુણપ્રમાણ, કેવલદર્શન ગુણપ્રમાણ. દર્શનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમ વગેરેથી જે પદાર્થોનું સામાન્ય ગ્રહણ થાય છે, તે દર્શન છે, દ્રવ્ય સંગ્રહમાં કહ્યું છે કે-"जं सामन्नगहणं" ઇત્યાદિ. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે-"જ્ઞાનની બે ધારાઓ છે એક

विधम्। तत्र-भावचक्षुरिन्द्रियावरणक्षयोपशमाद् द्रव्येन्द्रियानुपघाताच्च चक्षुर्दर्शनिनः=चक्षुर्दर्शनलब्धिमतो जीवस्य घटादिषु द्रव्येषु चक्षुर्दर्शनं=चक्षुषो दर्शनं भवति। सामान्यविषयत्वेऽपि चास्य यद् घटादिविशेषाभिधानं तत्सामान्यविशेषयोः कथंचिदभेदात् एकान्तेन विशेषेभ्यो व्यतिरिक्तस्य सामान्यस्याग्रहणख्यापनार्थम्। उक्तं च-

से ग्रहण करती है और दूसरी धारा पदार्थों को विशेषरूप से ग्रहण करती है। सामान्यरूप से पदार्थों को जाननेवाली धारा का नाम दर्शन, और विशेषरूप से जाननेवाली धारा का नाम ज्ञानगुण है। भावचक्षुरिन्द्रियावरण के क्षयोपशम से और द्रव्येन्द्रिय के अनुपघात से चक्षुदर्शनलब्धिवाले जीव को जो घटादि पदार्थों में चक्षु से सामान्यावलोकन होता है, उसका नाम चक्षुर्दर्शन है। दर्शन यद्यपि सामान्य को विषय करता है, परन्तु जो सूत्रकार ने 'चक्खुदंसणं चक्खुदंसणिस्स घडपडकडरहाइएसु दव्वेसु' इस सूत्रपाठ द्वारा घटादि विशेषों का कथन किया है वह सामान्य और विशेष में कथंचित् अभेद होने से एकान्ततः विशेष व्यतिरिक्त सामान्य का ग्रहण नहीं होता है इस बात कहने के लिये किया गया है। तात्पर्य यह है कि-'दर्शन यद्यपि सामान्य को ही विषय करता है परन्तु यदि वह सामान्य विशेष से सर्वथा भिन्न है, तो वह उसे विषय नहीं कर सकता है। क्योंकि विशेषरहित सामान्य खरविषाण के सरीखा

ધારા પદાર્થોને સામાન્ય રૂપથી જ ગ્રહણ કરે છે અને બીજી ધારા પદાર્થોને વિશેષરૂપથી ગ્રહણ કરે છે સામાન્ય રૂપથી પદાર્થોને જાણનારી ધારાનુ નામ દર્શન અને વિશેષ રૂપથી જાણનારી ધારાનું નામ જ્ઞાનગુણ છે. ભાવ ચક્ષુ-ઇન્દ્રિયાવરણના ક્ષયોપશમથી અને દ્રવ્યેન્દ્રિયના અનુપઘાતથી ચક્ષુ દર્શન લબ્ધિવાળા જીવને જે ઘટાદિ પદાર્થોમાં ચક્ષુ વડે સામાન્યાવલોકન થાય છે, તેનું નામ ચક્ષુદર્શન છે દર્શન જો કે સામાન્યને જ વિષય બનાવે છે, પરંતુ જે સૂત્રકારે "चक्खुदंसणं चक्खुदंसणिस्स घडपडकडरहाइएसु दव्वेसु" આ સૂત્રપાઠ વડે ઘટાદિ વિશેષોનું કથન કર્યું છે, તે સામાન્ય અને વિશેષમાં કથંચિત્ અભેદ હોવાથી એકાન્તતઃ વિશેષ વ્યતિરિક્ત સામાન્યનું ગ્રહણ થતું નથી. એ વાતને સ્પષ્ટ કરવા માટે જ કર્યું છે તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'દર્શન જો કે સામાન્યને જ વિષય બનાવે છે, પરંતુ જો તે સામાન્ય વિશેષથી સદંતર ભિન્ન છે, તો તેને વિષય બનાવી શકે જ નહિ કેમકે વિશેષ રહિત સામાન્ય ખરવિષાણવત્ છે.

"निर्विशेषं विशेषाणां, ग्रहो दर्शनमुच्यते" इति।

चक्षुर्वर्जं शेषमिन्द्रियचतुष्टयं मनश्चाचक्षुः, तस्य दर्शनमचक्षुर्दर्शनम्, तच्च भावाचक्षुरिन्द्रियावरणक्षयोपशमाद् द्रव्येन्द्रियानुपघाताच्च अचक्षुर्दर्शनिनः=अचक्षुर्दर्शनलब्धिमतो जीवस्य आत्मभावे—आत्मनि=जीवे भावः=विषयस्य घटादेः संश्लिष्टतया संबन्धस्तस्मिन् सति प्रादुर्भवति। अयं भावः—चक्षुरप्राप्यकारि भवति, ततस्तद् दूरस्थमपि स्वविषयं परिच्छिनत्ति।तस्यार्थस्य ख्यापनार्थं घटादिषु चक्षुर्दर्शनं भवतीति पूर्वमुक्तम्। श्रोत्रादीनि तु प्राप्यकारीणि भवन्ति, ततश्च

माना गया है। इसीलिये 'निर्विशेषं विशेषाणां ग्रहोदर्शन मुच्यते' विशेषों का सामान्य ग्रहण करना दर्शन कहा गया है। (अचक्खुदंसणं अचक्खुदंसणिस्स आयभावे) चक्षु को छोड़कर शेषचार इन्द्रियों एवं मन को अचक्षु कहा है। इनसे जो पदार्थों का सामान्य ज्ञान होता है, वह अचक्षुदर्शन है। यह अचक्षुदर्शन भावचक्षुरिन्द्रियावरण के क्षयोपशम से और द्रव्येन्द्रियों के अनुपघात से अचक्षुदर्शनलब्धिसंपन्न जीव के घटादिपदार्थों का संश्लेषरूप संबंधहोने पर होता है। इसका तात्पर्य यह है कि चक्षुइन्द्रिय अप्राप्यकारी माना गया है—वह पदार्थों के साथ संश्लिष्ट होकर पदार्थों का दर्शन नहीं करता है—इसलिये वह उनसे दूर रहकर ही दूरस्थ अपने विषयों को जानता है, इस बात को कहने के लिये घटादिकों में चक्षुर्दर्शन होता है, ऐसा सूत्रकारने पहिले कहा है। अब अचक्षुर्दर्शन में यह बात कही

એટલા માટે "निर्विशेषं विशेषाणं ग्रहो दर्शनमुच्यते" વિશેષોનું સામાન્ય ગ્રહણ કરવું જ દર્શન કહેવાય છે. (अचक्खुदंसणं अचक्खुदंसणिस्स आयभावे) ચક્ષુને બાદ કરતાં શેષ ચાર ઇન્દ્રિયો અને મન અચક્ષુ કહેવાય છે એમનાથી જે પદાર્થોનું સામાન્યજ્ઞાન થાય છે, તે અચક્ષુદર્શન છે. તે અચક્ષુદર્શન ભાવચક્ષુરિન્દ્રિયાવરણના ક્ષયોપશમથી અને દ્રવ્યેન્દ્રિયોના અનુપઘાતથી અચક્ષુદર્શનલબ્ધિ સંપન્ન જીવને ઘટાદિ પદાર્થોના સંશ્લેષ રૂપ સંબંધ થયા પછી જ સંભવે છે આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ચક્ષુ ઇન્દ્રિય અપ્રાપ્યકારી મનાય છે, તે પદાર્થોની સાથે સંશ્લિષ્ટ થઈને પદાર્થોનું દર્શન કરતી નથી, માટે તે તેનાથી દૂર રહીને જ દૂરસ્થ પોતાના વિષયોને જાણે છે. આ વાતને કહેવા માટે ઘટાદિકોમાં ચક્ષુદર્શન હોય છે, એવું સૂત્રકારે પહેલાં કહ્યું છે. હવે અચક્ષુદર્શનમાં આ વાત કહેવામાં આવી રહી છે કે

तानि द्रव्येन्द्रियसंश्लेषद्वारेण जीवेन सह संबद्धमेव विषयं परिच्छिन्दन्तीत्येतद्दर्शनार्थम् आत्मभावे भवतीत्येवमिह विषयस्याभेदेनोक्तम्। अभिहितं चापि-

'पुट्ठं सुणेइ सद्दं, रूवं पुण पासइ अपुट्ठं तु'

छाया—स्पृष्टं शृणोति शब्दं रूपं पुनः पश्यत्यस्पृष्टं तु" इत्यादि। अवधिदर्शनम्-अवधेर्दर्शनम्, अवधिदर्शनिनः=अवधिदर्शनावरणक्षयोपशमसमुद्भूतावधिदर्शनलब्धिमतो जीवस्य सर्वेष्वपि रूपिद्रव्येषु भवति, न पुनः सर्वपर्यायेषु भवति। यतोऽवधेर्विषयत्वेन उत्कृष्टतोऽप्येकवस्तुगताः संख्येया असंख्येया वा पर्याया उक्ताः। जघन्यतस्तु रूपरसगन्धस्पर्शलक्षणाश्चत्वारः पर्याया इत्यर्थः।

जा रही है कि-'चक्षु के सिवाय जो श्रोत्रादिक इन्द्रियां हैं, वे प्राप्यकारी हैं। पदार्थों के साथ संश्लिष्ट होकर ही अपने विषय का अवबोध करती हैं। यह बात सूत्रकारने 'आयभावे' पद द्वारा स्पष्ट की है। अन्यत्र भी ऐसा ही कहा है कि (पुट्ठं सुणेइ सद्दं) इत्यादि श्रोत्रेन्द्रिय शब्द को स्पृष्ट होने पर ही सुनती है और चक्षुरिन्द्रिय अस्पृष्ट हुए रूप को जानती है आदि। (ओहिदंसणं ओहिदंसणिस्स सव्वरूवि दव्वेसु न पुण सव्वपज्जवेसु) अवधिदर्शनावरण के क्षयोपशम से जो समस्तरूपी पदार्थों का अवधिदर्शन लब्धिसंपन्न जीव को सामान्यावलोकन होता है, उसका नाम अवधिदर्शन है। यह अवधिदर्शन सर्वपर्यायों में नहीं होता है। क्योंकि अवधिदर्शन की विषयभूत पर्यायें उत्कृष्ट से एक ही पदार्थ की संख्यात अथवा असंख्यात कही गई हैं। और जघन्य से रूप, रस, गंध और स्पर्श ये चार पर्यायें

'ચક્ષુ સિવાય જે શ્રોત્રાદિક ઈન્દ્રિયો છે, તે પ્રાપ્યકારી છે.' પદાર્થોની સાથે સંશ્લિષ્ટ થઈને જ પોતાના વિષયનો અવબોધ કરે છે આ વાત સૂત્રકારે 'आयभावे' પદ વડે સ્પષ્ટ કરી છે. અન્યત્ર પણ આ પ્રમાણે જ કહ્યું જ છે કે (पुट्ठं सुणेइ सद्द, इत्यादि) શ્રોત્રેન્દ્રિય જ્યારે શબ્દ સ્પૃષ્ટ થાય છે. ત્યારે જ સાંભળે છે, અને ચક્ષુરિન્દ્રિય અસ્પૃષ્ટ થયેલ રૂપને જ જાણે છે વગેરે. (ओहिदंसण ओहिदंसणिस्स सव्व रूविदव्वेसु न पुण सव्व पज्जवेसु) અવધિદર્શનાવરણના ક્ષયોપશમથી જે સમસ્તરૂપી પદાર્થોનું અવધિદર્શન લબ્ધિ સંપન્ન જીવને સામાન્યાવલોકન થાય છે, તેનું નામ અવધિદર્શન છે. આ અવધિદર્શન સર્વપર્યાયોમાં હોતું નથી. કેમકે અવધિદર્શનની વિષયભૂત પર્યાયો ઉત્કૃષ્ટથી એક જ પદાર્થની સંખ્યાત અથવા અસંખ્યાત કહેવામા આવી છે. અને જઘન્યથી રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ આ ચાર પર્યાયો તદ્ વિષયી

उक्तं च-

"दव्वाओ असंखेज्जे, संखेज्जे यावि पज्जवे लहइ।

दो पज्जवे दुगुणिए, लहइ उ एगाउ दव्वाओ ॥

छाया-द्रव्येषु असंख्येयान् संख्येयान् वा ऽपि पर्यवान् लभते।

द्वौ पर्यायौ द्विगुणितौ लभते चैकस्मिन् द्रव्ये ॥इति।

द्वौ पर्यायौ द्विगुणितौ चतुर इत्यर्थः, अत्रोच्यते-ननु पर्याया विशेषा उच्यन्ते, न च दर्शनं विशेषविषयं भवितुमर्हति, सामान्यस्यैव तद्विषयत्वात्, कथं पुनः पर्याया इहावधिदर्शनविषयत्वेनोक्ताः? इति चेदाह-घटशरावोदञ्चनादिभिः केवलं सामान्यमेव मृदादि तथा तथा विशिष्यते, न पुनस्ते तत एकान्तेन व्यतिरिच्यन्ते, अतो मुख्यतः सामान्यमेव विषयं भवति, गुणीभूतास्तु विशेषा अप्यस्य

उसके विषयभूत कही गई हैं। कहा भी है-दव्वाओ असंखेज्जे' इत्यादि गाथा जो कही है, उसका तात्पर्य यही है।

शंका--पर्यायें तो विशेषरूप होती हैं और दर्शन विशेष को विषय नहीं करता-उसका विषय तो सामान्य कहा गया है। फिर क्या बात है जो पर्यायों को अवधिदर्शन का विषयभूत कहा गया है।

उत्तर--मिट्टीरूप सामान्य की जो घट, शराव, उदञ्च आदि पर्यायें हैं, उन पर्यायों के द्वारा केवल सामान्यरूप मिट्टी आदि पदार्थ ही उस रूप से विशेषित किये जाते हैं-वे पर्यायें अपने सामान्य से एकान्ततः जुदी तो है नहीं। इसलिये मुख्यरूप से तो दर्शन का विषय सामान्य ही होता है-परन्तु गुणीभूत जो विशेष हैं, वे भी इसके विषय हो जाते हैं। इसी बात को सूचित करने के लिये सूत्रकार

ભૂત કહેવામાં આવી છે. કહ્યું પણ છે-'दव्वाओ असंखेज्जे' વગેરે ગાથા જે કહેવામાં આવી છે તેનું તાત્પર્ય એ જ છે

શંકા-પર્યાયો તો વિશેષરૂપ હોય છે અને દર્શન વિશેષને વિષય બનાવતું નથી, તેનો વિષય તો સામાન્ય કહેવામાં આવ્યો છે તો પછી આવું શું છે કે જેથી પર્યાયોને અવધિદર્શન-વિષયભૂત કહેલ છે.

ઉત્તર-માટી માટી રૂપ સામાન્યની જે ઘટ, શરાવ, ઉદંચ વગેરે પર્યાયો છે, તે પર્યાયો વડે ફક્ત સામાન્ય રૂપ માટી આદિ પદાર્થો જ, તદ્ તદ્ રૂપથી વિશેષિત કરવામાં આવે છે, તે પર્યાયો પોતાના સામાન્યથી એકાન્તતઃ ભિન્ન તો છે જ નહિ. એટલા માટે મુખ્ય રૂપમાં તો દર્શનનો વિષય સામાન્ય જ હોય છે. પરંતુ ગુણી ભૂત જે વિષય છે, તેઓ પણ એના

विषयी भवन्तीति सूचयितुं तदुपन्यासः कृतः। केवलदर्शनं—सकलद्रव्यविषयत्वेन परिपूर्णं दर्शनम्, तच्च केवलदर्शिनः=केवलावरणक्षयाविर्भूततल्लब्धिमतो जीवस्य सर्वद्रव्येषु मूर्तामूर्तेषु सर्वपर्यायेषु च भवन्तीति। मनःपर्यवज्ञानं तु तथाविधः क्षयोपशमवशात् सर्वदा विशेषानेव गृह्णाति, न सामान्यम्, अतस्तद्दर्शनं नोक्तम्। संप्रति प्रकृतमुपसंहरन्नाह—तदेतद्दर्शनगुणप्रमाणमिति ॥सू०२२५॥

अथ चारित्रगुणप्रमाणं निरूपयति—

मूलम्—से किं तं चरित्तगुणप्पमाणे? चरित्तगुणप्पमाणे—पंचविहे पण्णत्ते, तं जहा सामाइयचरित्तगुणप्पमाणे छेओवट्ठावणचरित्तगुणप्पमाणे परिहारविसुद्धिय चरित्तगुणप्पमाणे सुहुमसंपरायचरित्तगुणप्पमाणे अहक्खायचरित्तगुणप्पमाणे।

ने यहां पर्यायों को उनके विषयरूप से वर्णित किया है। (केवल दंसणं केवलदंसिणस्स सव्वदव्वेसु य सव्वपज्जवेसु य—से तं दंसणगुणप्पमाणे) समस्त रूपी और अरूपी पदार्थों को सामान्यरूप से जाननेवाला होने के कारण परिपूर्ण जो दर्शन है, वह केवलदर्शन है। यह केवलदर्शन, केवलज्ञानावरण कर्म के क्षय से आविर्भूत लब्धि-संपन्नवाले जीव को मूर्त और अमूर्त रूप समस्तद्रव्यों और उनकी समस्त पर्यायों में होता है। मनःपर्यवदर्शन नहीं होता है। इसका कारण यह है कि—'मनःपर्ययज्ञान तथाविधक्षयोपशम के वश से सर्वदा विशेषों को ही ग्रहण करता है। सामान्य को नहीं। इस प्रकार यह दर्शनगुण का निरूपण है ॥ सू० २२५ ॥

વિષયો થઈ જાય છે એ જ વાતને સૂચિત કરવા માટે સૂત્રકારે અહીં પર્યાયોને તેના વિષય રૂપમાં વર્ણિત કરેલ છે. (केवलदंसणं केवलदंसणिस्स सव्वदव्वेसु य सव्वपज्जवेसु य—से तं दंसणगुणप्पमाणे) સમસ્ત રૂપી અને અરૂપી પદાર્થોને સામાન્ય રૂપથી જાણનાર હોવા બદલ પરિપૂર્ણ જે દર્શન છે, તે કેવલદર્શન છે. આ કેવલદર્શન, કેવલ જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયથી આવિર્ભૂત લબ્ધિ સમ્પન્નવાળા જીવને મૂર્ત અને અમૂર્ત રૂપ સમસ્ત દ્રવ્યો અને તેમની સમસ્ત પર્યાયોમાં હોય છે મનઃપર્યવદર્શન હોતું નથી આનું કારણ આ છે કે 'મનઃપર્યવજ્ઞાન તથાવિધ ક્ષયોપશમના વશથી સામાન્યને નહિ પણ સદા વિશેષોને જ ગ્રહણ કરે છે। ॥સૂ. ૨૨૫॥

सामाइयचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते, तं जहा-इत्तरिए य आवकहिए य। छेओवट्ठावणचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते, तं जहा-साइयारे य निरइयारे य। परिहारविसुद्धियचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते, तं जहा-णिव्विसमाणए य णिविट्ठकाइए य। सुहुमसंपरायचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते, तं जहा-संकिलिस्समाणए य विसुज्झमाणए य। अहक्खायचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते, तं जहा-पडिवाई य अपडिवाई य। अहवा-छउमत्थिए य केवलिए य। से तं चरित्तगुणप्पमाणे। से तं जीवगुणप्पमाणे। से तं गुणप्पमाणे॥सू० २२६॥

छाया—अथ किं तत् चारित्रगुणप्रमाणं?, चारित्रगुणप्रमाणं-पञ्चविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-सामायिकचारित्रगुणप्रमाणं, छेदोपस्थापनचारित्रगुणप्रमाणं, परिहारविशुद्धिकचारित्रगुणप्रमाणं, सूक्ष्मसंपरायचारित्रगुणप्रमाणं, यथाख्यातचारित्रगुणप्रमाणम्। सामायिकचारित्रगुणप्रमाणं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-इत्वरिकं च यावत्कथिकं च। छेदोपस्थापनचारित्रगुणप्रमाणं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-सातिचारं च निरतिचारं च। परिहारविशुद्धिकचारित्रगुणप्रमाणं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-निर्विशमानकं च निर्विष्टकायिकं च। सूक्ष्मसंपरायचारित्रगुणप्रमाणं, द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-संक्लिश्यमानकं च विशुध्यमानकं च। यथाख्यातचारित्रगुणप्रमाणं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-प्रतिपाति च अप्रतिपाति च। अथवा-छाद्मस्थिकं च कैवलिकं च। तदेतत् चारित्रगुणप्रमाणम्। तदेतत् जीवगुणप्रमाणम्। तदेतत् गुणप्रमाणम्॥सू० २२६॥

टीका-'से किं तं' इत्यादि-

अथ किं तत् चारित्रगुणप्रमाणम्? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति-चारित्र-

---

अब सूत्रकार चारित्रगुणप्रमाण का निरूपण करते हैं--

'से किं तं चरित्तगुणप्पमाणे' इत्यादि।

शब्दार्थ--(से किं तं चरित्तगुणप्पमाणे) हे भदन्त! चारित्रगुण

હવે સૂત્રકાર ચારિત્રગુણપ્રમાણનું નિરૂપણ કરે છે.

"से किं तं चरित्त गुणप्पमाणे" इत्यादि।

શબ્દાર્થ-(से किं चरित्तगुणप्पमाणे) હે ભદંત! ચારિત્ર ગુણ પ્રમાણનું

गुणप्रमाणम्—चरन्ति अनिन्दितं कर्मानेनेति चरित्रम्, चरित्रमेव चारित्रम्, तदेव गुणः, स एव प्रमाणम्—चारित्रगुणप्रमाणम्—सावद्ययोगविरतिरूपमित्यर्थः। तच्च-सामयिकचारित्रगुणप्रमाणच्छेदोपस्थापनचारित्रगुणप्रमाणपरिहारविशुद्धिकचारित्र-गुणप्रमाणसूक्ष्मसंपरायचारित्रगुणप्रमाणयथाख्यातचारित्रगुणप्रमाणेति पञ्चविधम्। पञ्चविधमप्येतदविशेषतः सामान्यमेव, छेदादिविशेषैस्तु विशिष्यमाणमिदं पञ्चधा भिद्यते। तत्राद्यं सामायिकचारित्रगुणप्रमाणम्। विशेषाभावादिदं

प्रमाण का क्या स्वरूप है।

उत्तर—(चरित्तगुणप्पमाणे पंचविहे पण्णत्ते) चारित्रगुणप्रमाण पांच प्रकार का कहा गया है। (तं जहा) जैसे—(सामाइयचरित्तगुणप्पमाणे छेओवट्ठावणचरित्तगुणप्पमाणे परिहारविसुद्धि य चरित्तगुणप्पमाणे सुहुमसंपरायचरित्तगुणप्पमाणे अहक्खायचरित्तगुणप्पमाणे) सामायिक-चारित्रगुणप्रमाण, छेदोपस्थानचारित्रगुणप्रमाण, परिहारविशुद्धिक-चारित्रगुणप्रमाण सूक्ष्मसांपरायचारित्रगुणप्रमाण, यथाख्यातचारित्र-गुणप्रमाण। जिसको धारण करके मनुष्य अनिन्दित कर्म आचरित करता है, उसका नाम चारित्र है। यह चारित्र आत्मा का एक गुण है। इसलिये चारित्रगुणरूप जो प्रमाण है, वही चारित्रगुणप्रमाण है। यह चारित्रगुणप्रमाण सर्व सावद्ययोग विरतिरूप पड़ता है। यद्यपि सामा-न्यरूप से चारित्र सर्वसावद्यविरतिरूप है, फिर भी सामायिकादि विशेषणों से विशेषित होता हुआ, यह चारित्र पांच प्रकार का हो जाता

સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર—(चरित्तगुणप्पमाणे पंचविहे पण्णत्ते) ચારિત્ર ગુણ પ્રમાણના પાંચ પ્રકારો છે. (तं जहा) જેમકે (सामाइयचरित्तगुणप्पमाणे, छेओवट्ठावणचरित्त गुणप्पमाणे परिहारविसुद्धियचरित्तगुणप्पमाणे सुहुमसंपरायचरित्तगुणप्पमाणे अहक्खायचरित्तगुणप्पमाणे) સામાયિક ચરિત્ર ગુણ પ્રમાણ છેદોપસ્થાપન ચારિત્ર ગુણ પ્રમાણ, પરિહારવિશુદ્ધિક ચારિત્ર ગુણ પ્રમાણ, સૂક્ષ્મ સાંપરાય ચારિત્ર ગુણ પ્રમાણ યથાખ્યાતચારિત્રગુણપ્રમાણ જેને ધારણ કરીને મનુષ્ય અનિન્દિત કર્મોનું આચરણ કરે છે, તેનું નામ ચારિત્ર છે આ ચારિત્ર આત્માનો જ એક ગુણ છે. એટલા માટે ચારિત્ર ગુણ રૂપ જે પ્રમાણ છે, તે જ ચારિત્ર ગુણ પ્રમાણ છે. આ ચારિત્ર ગુણ પ્રમાણ સર્વ સાવદ્યયોગવિરતિરૂપ છે જો કે સામાન્ય રૂપથી ચારિત્ર સર્વસાવદ્યવિરતિરૂપ છે. છતાંએ સામાયિક દિ વિશેષણોથી વિશેષિત થયેલ આ ચારિત્ર પાંચ પ્રકારનું થઈ જાય છે આમાં જે સામાયિક

सामायिकशब्देनोच्यते। सामायिकशब्दस्यार्थः पूर्ववद् बोध्यः। इदं च इत्वरिक यावत्कथिकेति द्विविधम्। तत्र-इत्वरम्-महाव्रतस्यारोप्यमाणत्वादिदं स्वल्पकालिकम्। इदं च प्रथमचरमतीर्थंकरकाले यावच्छिष्ये महाव्रतानि नारोप्यन्ते तावद् बोध्यम्। तथा-यावत्कथिकम्-आत्मनः कथां यावदास्ते तद् यावत्कथम्-यावज्जीवम्, तदेव यावत्कथिकम्। एतच्च भरतैरवतेषु आद्यचरमवर्जमध्यमद्वाविंशति तीर्थंकृत्साधूनां महाविदेहतीर्थंकरयतीनां च संभवति। द्वितीयं छेदोपस्थापनचारित्रगुणप्रमाणम्-पूर्वपर्यायस्य छेदेन महाव्रतेषूपस्थापनं यत्र तत् छेदोपस्थापनम्। एतच्च भरतैरवतप्रथमान्तिमतीर्थ एव भवति, नान्यत्र। इदं च-सातिचार-

है। इनमें जो सामायिकचारित्रगुणप्रमाण है, वह सामायिक शब्द से कहा गया है। 'सामायिक शब्द का क्या अर्थ है? यह पहिले स्पष्ट कर दिया है। (सामाइयचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते इत्तरिए य आवकहिए य) यह सामायिक चारित्र इत्वरिक और यावत्कथिक के भेद से दो प्रकार का होता है। इत्वरिक सामायिक चारित्र महाव्रत को ? आरोप्यमाण होने से स्वल्पकालिक होता है। प्रथम और अन्तिम तीर्थंकर के समय में जब तक शिष्य महाव्रतों का आरोपण नहीं करते हैं तब तक यह इत्वरिक सामायिक चारित्र होता है। तथा जीवन पर्यंत जो सामायिक चरित्र होता है, वह यावत्कथिक होता हैं। यह यावत्कथिक सामायिक चारित्र भरत, ऐरवत क्षेत्रों में आदि और अन्त के तीर्थकरों को छोडकर बीच के २२ तीर्थंकर के साधुओं में और महाविदेह के तीर्थंकरों के साधुओं में होता है। (छेओवट्ठावणचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते तं जहा) जिस चारित्र में पूर्व

ચારિત્ર ગુણ પ્રમાણ છે, તે સામાયિક શબ્દથી અભિહિત કરવામાં આવેલ છે સામાયિક શબ્દનો અર્થ પહેલાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે (सामाइयचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते, इत्तरिए य आवकहिए य) આ સામાયિક ચારિત્ર ઈત્વરિક અને યાવત્કથિકના રૂપમાં બે પ્રકારનું હોય છે. ઈત્વરિક સામાયિક ચારિત્ર મહાવ્રતારોપ્યમાણ હોવા બદલ સ્વલ્પકાલિક હોય છે. પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થંકરના સમયમાં જ્યાં સુધી શિષ્યો મહાવ્રતોનું આરોપણ કરતા નથી ત્યાં સુધી આ ઈત્વરિક સામયિક ચારિત્ર હોય છે. તેમજ જીવન પર્યંત જે સામયિક ચારિત્ર હોય છે, તે યાવત્કથિત હોય છે, આ યાવત્કથિત સામાયિક ચારિત્ર ભરત, ઐરવત ક્ષેત્રોમા આદિ અને અતના તીર્થંકરો સિવાય વચ્ચેના ૨૨ તીર્થંકરોના સાધુઓમાં અને મહાવિદેહના તીર્થંકરોના સાધુઓમાં હોય છે. (छेओवट्ठावणचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते तं जहा) જે

निरतिचारभेदाद् द्विविधम् । तत्र सातिचारम्-मूलघातिनो यत्पुनर्व्रतारोपणं तद् बोध्यम् । तथा-इत्वरसामायिकस्य शैक्षकस्य यदारोप्यते, तीर्थान्तरं वा संक्रामतः साधोः-यथा पार्श्वनाथतीर्थान्महावीरतीर्थं संक्रामत साधोः-यदारोप्यते तन्निरतिचारम् । तृतीयं परिहारविशुद्धिकचारित्रगुणप्रमाणम्-परिहारः=तपोविशेषस्तेन विशुद्धम् परिहारविशुद्धम्, यद्वा-परिहारः=अनेषणीयादेः परित्यागो विशेषण-

पर्याय का छेदन कर पुनः महाव्रतों की उपस्थापना की जाती है, उसका नाम छेदोपस्थापन चारित्र हैं। यह चारित्र भरत ऐरवत क्षेत्र के प्रथम तथा अन्तिम तीर्थंकर के तीर्थ में ही होता है। अन्यत्र नहीं होता है। (साइयारे य निरइयारे य) यह सातिचार और निरतिचार के भेद से दो प्रकार होता है। सातिचार छेदोपस्थापन चारित्र वह है, जो मूलगुणों का घात करनेवाले साधु के लिये पुनः व्रत प्रदान किये जाते हैं। तथा इत्वरिक सामायिक चारित्र पालन करने वाले शिष्य को जो चारित्र दिया जाता है वह अथवा एक तीर्थंकर के तीर्थ से दूसरे तीर्थंकर के तीर्थ में संक्रमण करनेवाले जैसे पार्श्वनाथ के तीर्थ से महावीर के तीर्थ में जाने वाले-साधु को-जो चरित्र दिया जाता है वह निरतिचार छेदोपस्थापनचारित्र है। (परिहारविसुद्धिय च०) तीसरा जो परिहारविशुद्धिक चारित्रगुण प्रमाण है, वह इस प्रकार से है-तप विशेषता का नाम परिहार है, इस परिहार से जो चारित्र विशुद्ध होता है, उसका नाम परिहारविशुद्धिक

ચારિત્રમાં પૂર્વ પર્યાયનુ છેદન કરીને ફરી મહાવ્રતોની ઉપસ્થાપના કરવામાં આવે છે, તેનું નામ છેદોપસ્થાન ચારિત્ર છે. આ ચારિત્ર ભરત ઐરવત ક્ષેત્રના પ્રથમ તેમજ અંતિમ તીર્થંકરના તીર્થમાં જ હોય છે અન્યત્ર નહિ-(साइयारे य निरइयारे य) આ સાતિચાર અને નિરતિચારના ભેદથી બે પ્રકારનું હોય છે. સાતિચાર છેદોપસ્થાપનચારિત્ર તે છે કે જે મૂળ ગુણોના વિઘાતક સાધુઓ માટે પુનઃવ્રતપ્રદાન કરવા રૂપ હોય છે. તેમજ ઈત્વરિક, સામાયિક, ચારિત્રનું પાલન કરનાર શિષ્યને જે ચારિત્ર અપાય છે, તે અથવા એક તીર્થંકરના તીર્થથી બીજા તીર્થંકરના તીર્થમા સંક્રમણ કરનારા, જેમકે પાર્શ્વનાથના તીર્થથી મહાવીરના તીર્થમા જનારા-સાધુઓને જે ચારિત્ર આપવા આવે છે, તે નિરતિચાર છેદોપસ્થાપન ચારિત્ર છે. (परिहारविसुद्धिय च) ત્રીજું જે પરિહાર વિશુદ્ધિક રૂપ ચારિત્ર ગુણ પ્રમાણ છે, તે આ પ્રમાણે છે, તપ વિશેષનું નામ પરિહાર છે, આ પરિહારથી જે ચરિત્ર વિશુદ્ધિક હોય છે, તેનું નામ પરિહાર વિશુદ્ધિક ચારિત્ર છે. અથવા જે ચારિત્રમાં અનેષણીય વગેરેનો

शुद्धो यत्र तत् परिहारविशुद्धम्, तदेव परिहारविशुद्धकं तदेव चारित्रगुणप्रमाणम्। तच्च निर्विश्यमानकनिर्विष्टकायिकेति द्विविधम्। तत्र निर्विश्यमानकम्-निर्विश्यमानम्=साधुभिरासेव्यमानं, तदेव निर्विश्यमानकम्। यद्वा परिहारविशुद्धिकानुष्ठातारो मुनयो निर्विश्यमानकाः, तत्सद्योगात्परिहारविशुद्धिकमपि निर्विश्यमानकम्। तथा-निर्विष्टकायिकम्-निर्विष्टः=आसेवितः कायः=तपोविशेषो यैस्ते निर्विष्टकायास्त एव निर्विष्टकायिकाः, तैरासेवितत्वादिदं परिहारविशुद्धिकमपि निर्विष्टकायिकम्। अयं भावः-तीर्थंकरचरणान्तिके इदं नवकेन गणेन प्रतिपद्यते,

---

चारित्र है। अथवा-जिस चारित्र में अनेषणीय आदि का परित्याग विशेष शुद्ध हो वह परिहारविशुद्धिक चारित्र है। इसके निर्विश्यमानक और निर्विष्टकायिक इस प्रकार दो भेद हैं। साधुओं द्वारा जो चारित्र आसेवनीय होता है, वह निर्विश्यमानक है। अथवा-परिहारविशुद्धि का अनुष्ठान करनेवाले मुनिजनों का नाम निर्विश्यमानक है। इनके साथ योग होने के कारण इस चारित्र का नाम भी निर्विश्यमानक है। तप विशेष का अनुष्ठान जो कर चुके होते हैं वे निर्विष्टकायिक हैं। निर्विष्टकयिक जनों द्वारा आसेवित होने के कारण इस परिहारविशुद्धिक का नाम भी निर्विष्टकायिक हो गया है। इसका तात्पर्य इस प्रकार से है-तीर्थंकर के समीप इस चारित्र को स्वीकार करनेवाले ९ नव मुनिजन होते हैं। अथवा जिस साधुने पहिले तीर्थंकर के समीप में इस चरित्र की आराधना की है-उस साधुके पास यह चारित्र धारण किया जाता है। इसे धारण करनेवाले मुनिजनों की संख्या ९ नव होती

પરિત્યાગ વિશેષ શુદ્ધ હોય તે પરિહારવિશુદ્ધિક ચારિત્ર છે. એના નિર્વિશ્યમાનક અને નિર્વિષ્ટકાયિક નામક બે ભેદો હોય છે સાધુઓ વડે જે ચારિત્ર આસેવનીય હોય છે, તે નિર્વિશ્યમાનક છે અથવા પરિહાર વિશુદ્ધિનું અનુષ્ઠાન કરનારા મુનિઓનુ નામ નિર્વિશ્યમાનક છે. એની સાથે યોગ હોવા બદલ આ ચારિત્રનું નામ પણ નિર્વિશ્યમાનક છે તપ વિશેષનું અનુષ્ઠાન જેઓ કરી ચૂકયા છે તેઓ નિર્વિષ્ટકાયિક છે નિર્વિષ્ટકાયિકજનો વડે આસેવિત હોવા બદલ આ પરિહારવિશુદ્ધિકનું નામ પણ નિર્વિષ્ટકાયિક થઈ ગયું છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે તીર્થંકરની પાસે આ ચારિત્રને સ્વીકારનારા ૯ મુનિજનો હોય છે. અથવા જે સાધુએ પ્રથમ તીર્થંકરની પાસે રહીને આ ચારિત્રની આરાધના કરી છે, તે સાધુની પાસે આ ચારિત્ર ધારણ કરવામાં આવે છે. આ ચારિત્રને ધારણ કરનારા મુનિઓની સંખ્યા ૯ જેટલી

तीर्थकरसमीपे पूर्वप्रतिपन्नस्यान्तिके चेदं नवकेन गणेन प्रतिपद्यते, नत्वन्यस्य समीपे। तत्रैकः कल्पस्थित इत्युच्यते, यत्समीपे सर्वा समाचारी क्रियते। चत्वारस्तु मुनयो वक्ष्यमाणं तपः कुर्वन्ति, ते परिहारिका उच्यन्ते। इतरे चत्वारस्तु वैयावृत्त्यकर्त्तारो भवन्ति, ते चानुपरिहारिका उच्यन्ते। तत्र परिहारकाणां तप एवं बोध्यम्—ग्रीष्मे जघन्यतश्चतुर्थं, मध्यमपदे षष्ठम्, उत्कृष्टतस्त्वष्टमम्। हेमन्ते जघन्यतः षष्ठं मध्यमपदेऽष्टमम् उत्कृष्टपदे दशमम्। वर्षासु जघन्यतोऽष्टमं, मध्यमपदे दशमम्, उत्कृष्टतो द्वादशम्। एकः कल्पस्थितः, चत्वारोऽनुपरिहारिका, एते पञ्चापि तु प्रायो नित्यभक्ता भवन्ति, न च ते उपवासं

हैं। और किसी साधु के पास इसे धारण नहीं किया जाता है। इनमें एक साधु कल्पस्थित कहलाता है। इसके ही समीप में समस्त समाचारी की जाती है। चार साधुजन जो तप करते हैं, वे परिहारिक कहलाते हैं। और दूसरे चार साधुजन इनकी वैयावृत्ति करते हैं। वे अनुपरिहारिक कहलाते हैं। परिहारिक साधुजन इस प्रकार तपस्या करते हैं—ग्रीष्म काल में जघन्य तपस्या ये चतुर्थभक्त की करते हैं, मध्यम तपस्या इनकी षष्ठभक्त की और उत्कृष्ट तपस्या अष्टमभक्त की इनकी होती है। हेमन्तऋतु में ये जघन्य तपस्या षष्ठभक्त की, मध्यम-तपस्या अष्टमभक्त की और उत्कृष्ट तपस्या दशमभक्त की करते हैं। वर्षाकाल में जघन्यतपस्या अष्टमभक्त की, मध्यमतपस्या, दशमभक्त की और उत्कृष्ट तपस्या द्वादशभक्त की करते हैं। कल्पस्थित जो एक साधु होता है, वह तथा ४ जो अनुपरिहारिक साधु होते हैं, ये

હોય છે. અન્ય કોઈપણ સાધુની પાસેથી આ ચારિત્ર ધારણ કરી શકાતું નથી. આ સર્વમાં એક સાધુને કલ્પસ્થિત કહેવામાં આવે છે. આની પાસે જ સમસ્ત સમાચારી કરવામાં આવે છે. ચાર સાધુજનો જે તપ કરે છે, તે પરિહારિક કહેવાય છે અને બીજા ચાર સાધુજનો એમની વૈયાવૃત્તિ કરે છે તેઓ અનુપરિહારિક કહેવાય છે. પરિહારિક સાધુજન આ પ્રમાણે તપસ્યા કરે છે—ગ્રીષ્મકાળમાં જઘન્ય તપસ્યા એઓ ચતુર્થ ભક્તની કરે છે. મધ્યમ તપસ્યા એમની ષષ્ઠભક્તની અને ઉત્કૃષ્ટ તપસ્યા એમની અષ્ટમભક્તની હોય છે. હેમન્તઋતુમાં એઓ જઘન્ય તપસ્યા ષષ્ઠભક્તની મધ્યમ તપસ્યા અષ્ટમભક્તની અને ઉત્કૃષ્ટ તપસ્યા દશમભક્તની કરે છે. વર્ષાકાળમાં જઘન્ય તપસ્યા અષ્ટમભક્તની, મધ્યમ તપસ્યા દશમભક્તની અને ઉત્કૃષ્ટ તપસ્યા દ્વાદશભક્તની કરે છે. કલ્પસ્થિત જે એક સાધુ હોય છે, તે તેમજ ૪ જે અનુપરિહારિક સાધુ હોય છે, એઓ

कुर्वन्ति। भक्तं च तेषामाचाम्लमेव भवति, नान्यत्। ततः परिहारिकाः षण्मासान् यावद्यथोक्तं तपः कृत्वाऽनुपरिहारिका भवन्ति, अनुपरिहारिकास्तु परिहारिकाः। ते षण्मासान् यावत्तपः कुर्वन्ति। एवमष्टौ साधवः कृततपसो भवन्ति। तेषामेकः कल्पस्थितो भवति। यः पूर्वं कल्पस्थितः स परिहारिको भूत्वा षण्मासान् यावत्तपः करोति। सप्त च तत्परिचर्यां कुर्वन्ति। एवमष्टादशभिर्मासै रयं कल्पः पूर्णो भवति। ततस्ते तमेव कल्पं प्रतिपद्यंते, जिनकल्पं वा, गच्छमेव वा पुनः प्रतिनिवर्तन्ते इति त्रयो मार्गाः। एतच्चारित्रं छेदोपस्थापनचारित्रवता

पांचों ही प्रायः नित्यभोजी होते हैं। ये उपवास नहीं करते हैं। इनका जो आहार होता है वह आचाम्ल (आयंबिल) ही होता है। अन्य दूसरा नहीं। इस प्रकार की ६ महिने तक परिहारिकजन तपस्या करके बाद में ये अनुपरिहारिक बन जाते हैं और जो अनुपरिहारिक होते हैं, वे परिहारिक बन जाते हैं। ये भी छ महिने तक तपस्या उपर्युक्त रूप से करते हैं। इस प्रकार ये आठों साधु जब तपस्या कर चुकते हैं, तब फिर इन में से एक कल्पस्थित बनता है, और जो पहिले कल्पस्थित बना था वह परिहारिक बन ६ महिने तक तपस्या करता है। और ये ७ साल उसकी परिचर्या करते हैं। इस प्रकार १८ महिनों में यह कल्पपूर्ण होता है। कल्पपूर्ण होने हीं या तो ये पुनः उसी कल्प को धारण करते हैं या जिनकल्पी बन जाते हैं। अथवा अपने गच्छ में आकर सम्मिलित हो जाते हैं ये तीन मार्ग हैं। यह चारित्र जिन्होंने छेदोस्थापन

પાંચે પાંચ ઘણું કરીને નિત્યભોજી હોય છે. એઓ ઉપવાસ કરતા નથી. એમનું જે ભોજન હોય છે, તે આચામ્લ (આયંબિલ) જ હોય છે. બીજું નહિ. આ જાતની ૬ માસ સુધીની પરિહારિકજન તપસ્યા કરીને પછી એઓ અનુપહારિક બની જાય છે, અને જેઓ અનુપહારિક હોય છે, તેઓ પરિહારિક બની જાય છે. એમની તપસ્યા પણ ૬ માસની ઉપર લખ્યા મુજબ જ હોય છે, આ પ્રમાણે એઓ આઠેઆઠ સાધુઓ જ્યારે તપસ્યા પૂર્ણ કરે છે ત્યારે એમનામાંથી એક કલ્પસ્થિત બને છે, અને જે પહેલાં કલ્પસ્થિત થયો હતો તે પરિહારિક થઈને ૬ માસ સુધી તપસ્યા કરે છે. ત્યારે બાકીના સાત તેની પરિચર્યા કરે છે. આ પ્રમાણે ૧૮ માસમાં આ કલ્પપૂર્ણ થાય છે કલ્પપૂર્ણ થતાં જ કાં તો એઓ ફરી તેજ કલ્પને ધારણ કરે છે કાં એઓ જિનકલ્પી થઈ જાય છે, અથવા પોતાના ગચ્છમાં જઈને ભળી જાય છે. આ ત્રણ માર્ગો છે. આ ચારિત્ર જેમણે છેદોપસ્થાપન

मेव भवति नान्येषाम् । तदित्थं यो यस्तपस्तप्त्वाऽनुपरिहारिकतां कल्पस्थिततां वा ऽङ्गीकरोति तत्तत्सम्बन्धिपरिहारविशुद्धिकं निर्विष्टिकायिकमुच्यते । ये तु तपः कुर्वन्ति तत्सम्बन्धिकं परिहारविशुद्धिकं निर्विश्यमानकमुच्यते, इति बोध्यम् । चतुर्थं सूक्ष्मसंपरायचारित्रगुणप्रमाणम्-सं=सम्यक्प्रकारेण परैति=पर्यटति चतुर्गतिकं संसारं जीवोऽनेनेति स सम्परायः=क्रोधादि कषायः, लोभांशमात्रस्यावशेषेण सूक्ष्मः सम्परायो यत्र तत् सूक्ष्मसम्परायम् । इदं सङ्क्लिश्यमानकविशुध्य-

चारित्र अंगीकार किया होता है उन्हीं को होता है, अन्य दूसरों के नहीं। इस प्रकार जो जो साधुजन तपस्या करके अनुपरिहारिकता को अथवा कल्पस्थित अवस्था को अंगीकार करते हैं उनका परिहारविशुद्धिक चारित्र निर्विष्टकायिक कहलाता है । परन्तु जो केवल तपस्या ही करते हैं, अनुपरिहारिक अथवा कल्पस्थित अवस्था को अंगीकार नहीं करते उनका परिहारविशुद्धिकचारित्र निर्विश्यमानक कहलाता है ऐसा जानना चाहिये । (सुहुमसंपरायचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते तं जहा-संकिलिस्समाणए य विसुज्झमाणए य) सूक्ष्म संपरायचारित्रगुणप्रमाण दो प्रकार का कहा गया है। एक संक्लिश्यमानक और दूसरा विशुध्यमानक । जीव जिसके कारण चतुर्गतरूप संसार में परिभ्रमण करता है उसका नाम संपराय है । ऐसा यह संपराय क्रोधादिकषायरूप होता है लोभांशमात्र के अवशेष से जहां पर संपराय सूक्ष्म होता है, अर्थात् केवल सूक्ष्म लोभ ही रहता है-उसका नाम सूक्ष्मसंपराय है।

ચારિત્ર અંગીકાર કરેલ હોય છે, તેમને જ હોય છે, બીજાઓને નહિ. આ પ્રમાણે જે જે સાધુઓ તપસ્યા કરીને અનુપહારિકતાને અથવા કલ્પસ્થિત અવસ્થાને અંગીકાર કરે છે, તેમનું પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર નિર્વિષ્ટકાયિક કહેવાય છે પરંતુ જેઓ કેવળ તપસ્યા જ કરે છે, અનુપહારિક અથવા કલ્પસ્થિત અવસ્થા અંગીકાર કરતા નથી તેમનું પરિહારવિશુદ્ધિક ચારિત્ર નિર્વિશ્યમાનક કહેવાય છે (सुहुमसंपरायचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते तं जहा संकिलिस्समाणए य विसुज्झमाणए य) સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર ગુણ પ્રમાણ બે પ્રકારનું છે એક સંક્લિશ્યમાનક અને બીજું વિશુદ્ધમાનક જીવ જેના દ્વારા ચતુર્ગતિરૂપ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે, તેનું નામ સંપરાય છે. એવું આ સંપરાય ક્રોધાદિ કષાય રૂપ હોય છે લોભાંશમાત્રના અવશેષથી જ્યાં સંપરાય સૂક્ષ્મ હોય છે, એટલે કે કેવળ સૂક્ષ્મ લોભ જ રહે છે, તેનું નામ સૂક્ષ્મ સંપરાય છે આ સંક્લિશ્યમાનક અને વિશુદ્ધમાનકના ભેદોથી

मानकेति द्विविधम्। तत्र श्रेणिमारोहतो विशुध्यमानकं सूक्ष्मसम्परायं भवति। श्रेण्याः प्रच्यवतस्तु संक्लिश्यमानकं भवति। पञ्चमं यथाख्यातचारित्रगुणप्रमाणम्-यथा शब्दो याथातथ्ये, 'आङ्' शब्दोऽभिविधौ, यथा=याथातथ्येन आ=समन्तात् ख्यातम्-यथाख्यातम्-कषायोदयाभावतो निरतिचारत्वात् पारमार्थिकरूपेण ख्यातमित्यर्थः। एतत् प्रतिपात्यप्रतिपातिभेदेन द्विविधम्। तत्र उपशान्तमोहस्य प्रतिपाति भवति, क्षीणमोहस्य त्वप्रतिपाति। अथवेदं छाद्मस्थिकं कैवलिकं चेति

यह संक्लिश्यमानक और विशुध्यमानक के भेद से दो प्रकार का होता है। इनमें जो जीवश्रेणी पर आरोहण करता है, उसका सूक्ष्म संपराय चारित्र विशुध्यमानक होता है और जो जीव श्रेणि से च्युत हो जाता है उसका सूक्ष्मसंपरायचारित्रसंक्लिश्यमानक होता है। (अहक्खायचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते-तं जहा-पडिवाई य अप्पडिवाई य, अहवा अहक्खायचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते तं जहा-छउमत्थिए य केवलिए य) यथाख्यातचारित्रगुणप्रमाण दो प्रकार का होता है। एक प्रकार है प्रतिपाति और दूसरा प्रकार है अप्रतिपाति। इस चारित्र में कषायोदय नहीं रहता है, उसका सर्वथा अभाव हो जाता है-इसलिये इसमें किसी भी प्रकार का अतिचार नहीं लगता, अतः यह चारित्र पारमार्थिकरूप से प्रसिद्ध हो जाता हैं-यही यथाख्यात चारित्र शब्द का अर्थ है। इसके दो भेद हैं एक प्रतिपाति और दूसरा अप्रतिपाति। जिस जीव का मोह उपशांत होता है, उसका यह चारित्र प्रतिपाति होता है और जिस जीव का मोह सर्वथा क्षीण हो

બે પ્રકારનું હોય છે. તેઓમાં જે જીવશ્રેણી પર આરોહણ કરે છે, તેનુ સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર વિશુદ્ધમાનક હોય છે, અને જે જીવશ્રેણીથી-ચ્યુત થઇ જાય છે, તેનું સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર સંક્લિશ્યમાનક હોય છે. (अहक्खाय चरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते-तं जहा-पडिवाईय अप्पडिवाईय अहवा अहक्खायचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पण्णत्ते तं जहा-छउमत्थिए य केवलिए य) યથાખ્યાત ચારિત્ર ગુણ પ્રમાણ બે પ્રકારનું હોય છે એક પ્રતિપાતિ અને બીજું અપ્રતિપાતિ આ ચારિત્રમા કષાયોદયનો સદતર અભાવ રહે છે, તેથી આમાં કોઈપણ જાતના અતિચારની સ્થિતિ ઉત્પન્ન થતી નથી, એટલા માટે આ ચારિત્ર પારમાર્થિકરૂપમાં પ્રસિદ્ધ થઈ જાય છે એજ યથાખ્યાત ચારિત્ર શબ્દનો અર્થ છે. એના બે પ્રકારો છે, એક પ્રતિપાતિ અને બીજું અપ્રતિ-પાતિ જે જીવનો મોહ ઉપશાંત હોય છે, તેનું આ ચારિત્ર પ્રતિપાતિ હોય

द्विविधम्। उपशान्तक्षीणमोहस्य केवलिनश्छद्मस्थस्य चेदं भवतीत्याश्रयद्वैविध्यादिद छाद्मस्थिकं कैवलिकं चेत्युच्यते। इति। प्रकृतमुपसंहरन्नाह–तदेतच्चारित्रगुणप्रमाणमिति। इत्थं ज्ञानगुणप्रमाणादीनां त्रयाणामपि निरूपणं कृतमिति सूचयितुमाह–तदेतज्जीवगुणप्रमाणमिति। गुणप्रमाणस्य भेदद्वयनिरूपणेन गुणप्रमाणमपि निरूपितमिति सूचयितुमाह–तदेतद् गुणप्रमाणमिति ॥सू० २२६॥

अथ नयप्रमाणं निरूपयति--

मूलम्–से किं तं नयप्पमाणे? नयप्पमाणे–तिविहे पण्णत्ते, तं जहा–पत्थगदिट्ठंतेणं वसहिदिट्ठंतेणं पएसदिट्ठंतेणं। से किं तं पत्थगदिट्ठंतेणं? पत्थगदिट्ठंतेणं–से जहा नामए केई पुरिसे परसुं गहाय अडवीसमहुत्तो गच्छेज्जा, तं पासित्ता केई वएज्जा-

---

जाता है उसका यह चारित्र अप्रतिपाति होता है। अथवा छाद्मस्थिक और कैवलिक ऐसे भी इसके दो भेद हैं। यह चारित्र क्षीण मोही केवली और छद्मस्थ को होता है। इसलिये आश्रय के भेद से इस चारित्र के भी ये दो भेद कहे गये हैं। (से तं चरित्तगुणप्पमाणे–से तं जीवगुणप्पमाणे से तं गुणप्पमाणे) इस प्रकार से यह चारित्र गुणप्रमाण का स्वरूप कथन जानना चाहिये। ज्ञानगुणप्रमाण दर्शनगुणप्रमाण और चारित्रगुणप्रमाण का यह कथन समाप्त होते ही जीवगुणप्रमाण का कथन समाप्त हो जाता है, और इस कथन की समाप्ति में ही गुणप्रमाण का पूर्णकथन समाप्त हो जाता है–इस प्रकार से यह गुणप्रमाण का कथन समाप्त हो गया ऐसा जानना चाहिये ॥सू० २२६॥

છે, અને જે જીવનો મોહ સદંતર ક્ષીણ થઈ જાય છે, તેનું આ ચારિત્ર અપ્રતિપાતિ હોય છે. અથવા છાદ્મસ્થિક અને કેવલિકના રૂપમાં પણ એના બે ભેદો છે આ ચારિત્રક્ષીણ મોહી કેવલી અને છદ્મસ્થનાહોય છે. એટલે આશ્રયના ભેદથી આ ચારિત્રના પણ એ બે ભેદો કહેવામા આવ્યા છે (से तं चरित्तगुणप्पमाणे, से तं जीवगुणप्पमाणे–से तं गुणप्पमाणे) આ પ્રમાણે આ ચારિત્રગુણપ્રમાણનું સ્વરૂપ કથન જાણવું જોઈએ. જ્ઞાનગુણપ્રમાણ દર્શન ગુણ પ્રમાણ અને ચારિત્ર ગુણ પ્રમાણ વિષેનુ આ કથન પૂરૂ થતાં જ જીવગુણપ્રમાણનું કથન પૂરુ થઈ જાય છે અને આ કથનની સમાપ્તિમા જ ગુણપ્રમાણનું કથન સમાપ્ત થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે આ ગુણ પ્રમાણનું કથન સમાપ્ત થઈ ગયુ છે. ॥ સૂત્ર-૨૨૬ ॥

कहिं तुवं गच्छसि? अविसुद्धो नेगमो-भणइ-पत्थगस्स गच्छामि। तं च केई छिंदमाणं पासित्ता वएज्जा-किं तुवं छिंदसि? विसुद्धो नेगमो भणइ-पत्थयं छिंदामि। तं च केई तच्छमाणं पासित्ता-वएज्जा-किं तुवं तच्छसि? विसुद्धतराओ णेगमो भणइ-पत्थयं तच्छामि। तं च केइ उक्कीरमाणं पासित्ता वएज्जा-किं तुवं उक्कीरसि? विसुद्धतराओ णेगमो भणइ-पत्थयं उक्कीरामि। तं च केई विलिहमाणं पासित्ता वएज्जा-किं तुवं विलिहसि? विसुद्धतराओ णेगमो भणइ-पत्थयं विलिहामि। एवं विसुद्धतरस्स णेगमस्स नामाउडिओ पत्थओ। एवमेव ववहारस्सवि। संगहस्स चिथमियमेज्जसमारूढो पत्थओ। उज्जुसुयस्स पत्थओ, वि पत्थओ मेज्जंपि पत्थओ। तिण्हं सद्दनयाणं पत्थयस्स अत्थाहिगारजाणओ जस्स वा वसेणं पत्थओ निप्फज्जइ। से तं पत्थयदिट्ठंतेणं॥सू० २२७॥

छाया-अथ किं तत् नयप्रमाणं?, नयप्रमाणं त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा प्रस्थकदृष्टान्तेन वसतिदृष्टान्तेन प्रदेशदृष्टान्तेन। अथ किं तत् प्रस्थकदृष्टान्तेन?,

---

अब सूत्रकार नयप्रमाण का निरूपण करते हैं।

'से किं तं नयप्पमाणे?' इत्यादि।

शब्दार्थ--(से किं तं नयप्पमाणे?) हे भदंत उस नयरूप प्रमाण का क्या स्वरूप है?

उत्तर--(नयप्पमाणे तिविहे पण्णत्ते) उस नयरूप प्रमाण को तीन प्रकार से कहा गया है-अर्थात् नय प्रमाण का स्वरूप तीन दृष्टान्तों

હવે સૂત્રકાર નયપ્રમાણનું નિરૂપણ કરે છે.

'से किं तं नयप्पमाणे?' इत्यादि।

શબ્દાર્થ-(से किं तं नयप्पमाणे?) હે ભદંત! તે નયરૂપ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર-(नयप्पमाणे तिविहे पण्णत्ते) તે નયપ્રમાણના ત્રણ પ્રકારો છે. એટલે કે નયપ્રમાણનું સ્વરૂપ ત્રણ દૃષ્ટાન્તો વડે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું

प्रस्थक दृष्टान्तेन-अथ यथानाम कोऽपि पुरुषः परशुं गृहीत्वा अटवीसम्मुखं गच्छति तं दृष्ट्वा कोऽपि वदति-कुत्र त्वं गच्छसि? अविशुद्धो नैगमो भणति-

द्वारा स्पष्ट किया गया है-(त जहा) जैसे (पत्थगदिट्ठंतेणं, वसहिदिट्ठंतेणं पएसदिट्ठंतेणं) प्रस्थक के दृष्टान्त से, वसति के दृष्टान्त से और प्रदेश के दृष्टान्त से। तात्पर्य कहने का यह है कि-'प्रत्येक जीवादिक वस्तु अनन्त धर्मात्मक है। उन अनंतधर्मों में से अन्यधर्मों को गौण कर के और विवक्षित धर्म को मुख्य करके वस्तुका प्रतिपादन करनेवाला वक्ता का जो अभिप्राय होता है, उसका नाम नय है। इस नयरूप प्रमाण का नाम नय प्रमाण है। इसकी प्ररूपणा प्रस्थक दृष्टान्त से वसति दृष्टान्त से और प्रदेश दृष्टान्त से करने में आई है, इसलिये नय को तीन प्रकार का कहा गया है। (से किं तं पत्थगदिट्ठंतेणं) हे भदन्त! प्रस्थक दृष्टान्त को लेकर जो नयप्रमाण कि प्ररूपणा की गई है, वह किस प्रकार से है?

उत्तर--(पत्थगदिट्ठंतेणं) प्रस्थक दृष्टान्त को लेकर जो नयप्रमाण कि प्ररूपणा की गई है वह इस प्रकार से है-(से जहानामए केई पुरिसे परसुं गहाय अडवीसमहुत्तो गच्छेज्जा) जैसे कोई पुरुष परशु (कुठार) लेकर जंगल की ओर जा रहा था (तं पासित्ता) उसे उस ओर जाता

છે. (तं जहा) જેમકે (पत्थगदिट्ठंतेणं, वसहिदिट्ठंतेणं पएसदिट्ठंतेणं) પ્રસ્થકના દૃષ્ટાન્તથી વસતિના દૃષ્ટાન્તથી અને પ્રદેશના દૃષ્ટાન્તથી, તાત્પર્ય કહેવાનું આ પ્રમાણે છે કે પ્રત્યેક જીવાદિક વસ્તુ અનંતધર્માત્મક છે. તે અનત ધર્મોનાથી અન્ય ધર્માને ગૌણ કરીને અને વિવક્ષિત ધર્મને મુખ્ય કરીને વસ્તુ પ્રતિપાદક વક્તાનો જે અભિપ્રાય હોય છે તે નયપ્રમાણ છે. આ નયરૂપ પ્રમાણનું નામ નયપ્રમાણ છે. આની પ્રરૂપણા પ્રસ્થક દૃષ્ટાતથી, વસતિ દૃષ્ટાતથી અને પ્રદેશ દૃષ્ટાન્તથી કરવામાં આવી છે, એથી નયના ત્રણ પ્રકારો કહેવામા આવ્યા છે (से किं त पत्थगदिट्ठंतेणं) હે ભદન્ત! પ્રસ્થક દૃષ્ટાન્તને લઈને જે નયપ્રમાણની પ્રરૂપણા કરવામા આવી છે, તે કઈ રીતે કરવામા આવી છે?

ઉત્તર-(पत्थगदिट्ठंतेणं) પ્રસ્થકના-પાલી દૃષ્ટાન્તના આધારે જે નયપ્રમાણની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે, તે આ પ્રમાણે છે (से जहानामए केई पुरिसे परसुं गहाय अडवीसमहुत्तो गच्छेज्जा) જેમ કોઈ પુરુષ પરશુ (કુઠાર) લઈને જંગલ તરફ જઈ રહ્યો હતો (तं पासित्ता) તેને તે તરફ જતો જોઈને (केई वएज्जा)

प्रस्थकाय गच्छामि। तं च कोऽपि छिन्दन्तं दृष्ट्वा वदति-किं त्वं छिन्दसि, विशुद्धो नैगमो भणति-प्रस्थकं छिनद्मि, तं च कोऽपि तक्षन्तं दृष्ट्वा वदति, किं त्वं तक्षसि ? विशुद्धतरको नैगमो भणति-प्रस्थकं तक्षामि। तं च कोऽपि उत्किरन्तं दृष्ट्वा वदति-कि त्वमुत्किरसि ? विशुद्धतरको नैगमो भणति-प्रस्थकम् उत्कि-

---

हुआ देखकर (केई वएज्जा) किसी ने उससे पूछा-(कहिं तुवं गच्छसि ?) तुम कहां जा रहे हो (अविसुद्धो नेगमो भणइ) तब उससे अविशुद्ध नैगमनय के मतानुसार होकर कहा-(पत्थगस्स गच्छामि) मैं प्रस्थक (पायली) लेने के लिये जा रहा हूं। (तं च केई छिंदमाणं पासित्ता वएज्जा, किं तुवं छिंदसि ? विसुद्धो नेगमो भणइ-पत्थयं छिंदामि) जब वह प्रस्थक बनाने के निमित्त किसी वृक्ष को छेदने लगा। तब यह देखकर उससे किसी ने पूछा कि तुम यह क्या छेद रहे हो-तब उसने विशुद्ध नैगम नय के मतानुसार होकर ऐसा कहा-मैं प्रस्थक छेद रहा हूं। (तं च कोई तच्छमाणं पासित्ता वएज्जा, किं तुवं तच्छसि ?) जब वह काष्ठ को छीलने लगा-तब उससे किसीने ऐसा पूछा कि 'यह तुम क्या छील रहे हो? (विसुद्धतराओ णेगमो भणइ) तब विशुद्धतर नैगम-नय के मतानुसार होकर उसने उत्तर दिया (पत्थयं तच्छामि) मैं प्रस्थक छील रहा हूं। (तं च केइ उक्कीरमाणं पासित्ता वएज्जा, किं तुवं उक्कीरसि ? विसुद्धतराओ णेगमो भणइ-पत्थयं उक्कीरामि) जब उसे किसी

કોઈએ તેને પ્રશ્ન કર્યો (कहिं तुवं गच्छसि ?) તમે ક્યાં જઈ રહ્યા છો. (अविसुद्धो नेगमो भणई) ત્યારે તેણે અવિશુદ્ધ નૈગમનયના મત મુજબ કહ્યુ (पत्थगस्स गच्छामि) હું પ્રસ્થક લેવા જઈ રહ્યો છું. (तं च केई छिंदमाणं पासित्ता वएज्जा, किं तुवं छिंदासि ? विसुद्धो नेगमो भणइ पत्थयं छिंदामि) જ્યારે તે પ્રસ્થક તૈયાર કરવા માટે કોઈ વૃક્ષને કાપવા તત્પર થયો ત્યારે તેને આમ કરતો જોઈને કોઈએ આ પ્રમાણે પૂછ્યું કે તમે આ શું કાપી રહ્યા છો ?, ત્યારે તેણે વિશુદ્ધ નૈગમનય મુજબ આ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો કે 'હું પ્રસ્થક કાપી રહ્યો છું. (तं च केई तच्छमाणं पासित्ता वएज्जा, किं तुवं तच्छसि ?) જ્યારે તે કાષ્ટને છોલવા લાગ્યો, ત્યારે તે માણસને કોઈએ પૂછ્યું કે આ તમે શું છોલી રહ્યા છો ? (विसुद्धतराओ णेगमो भणइ) ત્યારે વિશુદ્ધતર નૈગમનય મુજબ તેણે જવાબ આપ્યો કે (पत्थयं तच्छामि) હું પ્રસ્થક છોલી રહ્યો છું. (तं च केइ उक्कीरमाणं पासित्ता वएज्जा, किं तुवं उक्कीरसि ? विसुद्धतराओ णेगमो भणइ-पत्थयं उक्कीरामि)

रामि। तं च कोऽपि विलिखन्तं दृष्ट्वा वदति, किं त्वं विलिखसि? विशुद्धतरको नैगमो भणति प्रस्थकं विलिखामि। एवं विशुद्धतरस्य नैगमस्य नामाकुट्टितः प्रस्थकः। एवमेव व्यवहारस्यापि। संग्रहस्य चितमितमेयसमारूढः प्रस्थकः।

ने प्रस्थक के निमित्त काष्ठ के मध्यभाग को निकालते हुए देखा-तो देखकर पूछा यह तुम क्या कर रहे हो-तब उसने विशुद्धतर नैगमनय के अभिप्राय के वशवर्ती बनकर उत्तर दिया मैं प्रस्थक को उकेर रहा हूं। (तं च केइ विलिहमाणं पासित्ता वएज्जा, किं तुवं विलिहसि-विसुद्धतराओ णेगमो भणइ, पत्थयं विलिहामि) जब वह उस उत्कीर्ण काष्ठ पर लेखनी से प्रस्थक बनाने के लिये चिह्नित करने लगा अर्थात् प्रस्थक के आकार की रेखाएं करने लगा तब उसे इस प्रकार देखकर किसीने उससे पूछा तुम यह क्या कर रहे हो-तब उसने विशुद्धतर नैगमनय के अभिप्राय वशवर्ती होकर कहा मैं प्रस्तक के आकार को अंकित कर रहा हूं। (एवं विसुद्धतरस्स णेगमस्सनामाउड़िओ पत्थओ) उक्त रीति से इस प्रस्थक विषय में इस प्रकार से वहां तक प्रश्नोत्तर रूप में कहते चला जाना चाहिये कि जब तक विशुद्धतर नैगमनय का विषयभूत वह संकल्पित नाम प्रस्थक बनकर तैयार न हो जावे। (एवमेव ववहारस्स वि) इसी प्रकार से व्यवहार नय को आश्रित करके

જ્યારે તેને કોઈએ પ્રસ્થક-નિમિત્ત કાષ્ઠના મધ્યભાગને કહાડતાં જોયો તો તે જોઈને પૂછયું-'આ તમે શું કરી રહ્યા છો?' ત્યારે તેણે વિશુદ્ધતર નૈગમ નય મુજબ જવાબ આપતા કહ્યું કે હું પ્રસ્થક ઉત્કીર્ણ કરી રહ્યો છું. (तं च केइ विलिहमाणं पासित्ता वएज्जा, किं तुवं विलिहसि-विसुद्धतराओ णेगमो भणइ पत्थयं विलिहामि) જ્યારે તે ઉત્કીર્ણ કાષ્ઠ ઉપર લેખની વડે પ્રસ્થક માટે ચિહ્નો કરવા લાગ્યો એટલે કે પ્રસ્થકના આકારની રેખાઓ ઉત્કીર્ણ કરવા લાગ્યો ત્યારે તેને આ પ્રમાણે કરતો જોઈને કોઈએ પૂછયું, 'તમે આ શું કરી રહ્યા છો' ત્યારે તેણે વિશુદ્ધતર નૈગમનયના મત મુજબ કહ્યું છે કે હું પ્રસ્થકના આકારને અંકિત કરી રહ્યો છું (एवं विसुद्धतरस्स णेगमस्स नामाउडिओ पत्थओ) આ પ્રસ્થકના સંબંધમાં ઉપર મુજબ ત્યાં સુધી પ્રશ્નોત્તર કરતાં રહેવું જોઈએ કે જ્યાં સુધી વિશુદ્ધતર નૈગમનયનો વિષયભૂત તે સંકલ્પિત નામ પ્રસ્થક સંપૂર્ણ રીતે તૈયાર ન થઈ જાય. (एवमेव ववहारस्स वि) આ પ્રમાણે વ્યવહારનયને આશ્રિત કરીને પણ જાણવું

ऋजुसूत्रस्य प्रस्थकोऽपि प्रस्थकः मेयमपि प्रस्थकः। त्रयाणां शब्दनयानां प्रस्थकस्य अर्थाधिकारज्ञायको यस्य वा वशेन प्रस्थको निष्पद्यते। तदेतत् प्रस्थकदृष्टान्तेन ॥सू० २२७॥

टीका–'से किं तं' इत्यादि–

अथ किं तत् नयप्रमाणम्? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति–नयप्रमाणम्–नीतयो नयाः–अनन्तधर्मात्मकस्य वस्तुन एकांशपरिच्छित्तयः, त एव प्रमाणं नयप्रमाणम्। तच्च प्रस्थकदृष्टान्तेन वसतिदृष्टान्तेन प्रदेशदृष्टान्तेन च निरूप्यमाणत्वात्त्रिविधम्। प्रस्थकादि दृष्टान्तत्रयेणहेतुभूतेन त्रिविधं नयप्रमाणं भवती॰

भी जानना चाहिये। (संगहस्स चियमियमेज्जसमारूढो पत्थओ) संग्रहनय के मतानुसार धान्य से पूरा भरा हुआ ही वह प्रस्तक कहलावेगा। (उज्जुसुयस्स पत्थओ वि पत्थओ मेज्जंपि पत्थओ) ऋजु सूत्र नय के अनुसार प्रस्थक भी प्रस्थक है और धान्यादिक भी प्रस्थक हैं। (तिण्हं सद्दनयाणं पत्थयस्स अत्थाहिगार जाणओ जस्स वा वसेणं पत्थओ निप्फज्जइ, से तं पत्थयदिट्ठंतेणं) तथा शब्द, समभिरूढ और एवंभूत इन तीनों नयों के मन्तव्यानुसार जो प्रस्थक के स्वरूप के परिज्ञान में उपयुक्त है वह प्रस्तक कहलाता है क्योंकि जिसके प्रयास से प्रस्थक बना है। इस प्रकार यह प्रस्तक के दृष्टान्त से नयरूप प्रमाण का स्वरूप कथन जानना चाहिये।

भावार्थ––इस सूत्र द्वारा सूत्रकारने नय के स्वरूप का कथन प्रस्तक के दृष्टान्त द्वारा प्रदर्शित किया है। नैगम, संग्रह व्यवहार, ऋजु सूत्र, शब्द, समभिरूढ और एवंभूत इस प्रकार से ये सात नय हैं–इनमें

જોઈએ (संगहस्स चियमियमेज्जसमारूढो पत्थओ) સંગ્રહનયના મત મુજબ ધાન્યપૂરિત પ્રસ્થક જ પ્રસ્થકના નામે અભિહિત કરી શકાય છે. (उज्जुसुयस्स पत्थओ वि पत्थओ मेज्जंपि पत्थओ) ઋજુસૂત્ર નય મુજબ પ્રસ્થક પણ પ્રસ્થક છે અને ધાન્યાદિક પણ પ્રસ્થક છે (तिण्हं सद्दनयाणं पत्थयस्स अत्थाहिगारजाणओ जस्स वा पत्थओ निप्फज्जइ, से त पत्थयदिट्ठंतेणं) તેમજ શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત આ ત્રણે નયોના મન્તવ્યાનુસાર જે પ્રસ્થકના સ્વરૂપના પરિજ્ઞાનમાં ઉપયુક્ત છે, તે પ્રસ્થક કહેવાય છે કેમકે એમના પ્રયાસથી પ્રસ્થક તૈયાર થયેલ છે. આ પ્રમાણે આ પ્રસ્થકના દૃષ્ટાન્તથી નયરૂપ પ્રમાણનું સ્વરૂપ કથન જાણવું જોઈએ.

ભાવાર્થ–આ સૂત્રવડે સૂત્રકારે નયના સ્વરૂપનું કથન પ્રસ્થકના દૃષ્ટાન્ત વડે પ્રદર્શિત કર્યું છે નૈગમ, સંગ્રહ વ્યવહાર, ઋજુ સૂત્ર શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત આ પ્રમાણે એ સાત નયો છે. આમાં જે પ્રથમ નૈગમનય

त्यर्थः। तत्र प्रथमं प्रस्थकदृष्टान्तेन नयं निरूपयति। प्रस्थकदृष्टान्तेन नयप्रमाणमेवं बोध्यम्। यथा हि-मगधदेशप्रसिद्धस्य धान्यमानविशेषस्य प्रस्थकस्य हेतुभूतं काष्ठं छेदयितुं स यथानामकः कश्चित् पुरुषः परशु=कुठारं गृहीत्वा अडवीसमहुत्तो' अटवीसंमुखः, समहुत्तो' इति देशीशब्दः सम्मुखार्थवाचकः। अटवीसम्मुखो गच्छति, तं तथाविधं गच्छन्तं दृष्ट्वा कश्चित् पृच्छति-कुत्र त्वं गच्छसि ? इति। तदा सोऽविशुद्धो नैगमः=अविशुद्धनैगमनयमतानुसारी सन् एवं भणति=प्रत्युत्तरयति=प्रस्थकाय गच्छामीति। अयं भावः-नैके=अनेके

प्रथम जो नैगमनय हैं-वह संकल्पित विषय में विवक्षित पर्याय का आरोप कर उसे उस विवक्षित पर्यायरूप मानता है। इसका खुलाशा अर्थ इस प्रकार से है-प्रस्थक यह मगध देश प्रसिद्ध एक नाम विशेष नाम है। इससे धान्यादिक भरकर नापे जाते हैं। बुन्देलखंड तरफ इसे चौथिया, कहते हैं। यह सवासेर का प्रमाण होता था। आजकल इसका प्रचार बन्द हो गया है। फिर भी इसी प्रकार का एक नाप अभी तक चलता है-जिसे कुरैया कहते हैं। यह कहीं २ पीतल का बना होता है और कहीं २ काष्ठ का। इनमें ५ सेर ५॥' सेर अनाज समा जाता है। अब भी इससे उस तरफ (वहां पर) नापा जाता है। इस प्रकार के प्रस्थक को बनाने के संकल्प से प्रेरित होकर कोई व्यक्ति काष्ठ लेने के लिये जंगल की ओर जब चलने लगा-तब उससे किसीने पूछा कहां जा रहे हो उसने कहा कि मैं प्रस्थक लेने जा रहा हूं। देखा जावे-तो अभी प्रस्थक पर्यायसन्निहित नहीं है,

---

છે, તે સંકલ્પિત વિષયમાં વિવક્ષિત પર્યાયનું આરોપણ કરીને તેને તે વિવક્ષિત પર્યાયરૂપ માને છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે-પ્રસ્થક આ મગધદેશ પ્રસિદ્ધ એક પરિમાણ વિશેષનું નામ છે આનાથી ધાન્યાદિક ભરીને માપવામાં આવે છે. બુંદેલખંડ તરફ આને ચૌથિયા કહે છે આ સવાસેરનું પ્રમાણ છે આજકાલ આનું ચલન નથી છતાંએ આ જાતનું માપ હજુ સુધી વ્યવહારના ઉપયુક્ત થાય છે જેને કુરૈયા કહેવામાં આવે છે. આ કોઈક સ્થાને પીતળનું હોય છે અને કોઈક સ્થાને કાષ્ઠનું હોય છે આમાં પાંચથી સાડા પાંચ સેર અનાજ સમાય છે. આજે પણ તે તરફ આ માપનું ચલન છે આ જાતના પ્રસ્થક તૈયાર કરવાના સંકલ્પથી પ્રેરાઈને કોઈ માણસ જ્યારે જંગલની તરફ ચાલવા તૈયાર થયો, ત્યારે તે માણસને કોઈએ પૂછયું કે 'તમે ક્યાં જઈ રહ્યા છો ?' ત્યારે તેણે કહ્યું કે હું પ્રસ્થક લેવા જઈ

बहवो गमाः=वस्तुपरिच्छेदा यस्य स नैगमः इति नैगमस्य निरुक्तिः। निरुक्तिवशादेवात्र ककारलोपो द्रष्टव्यः। यद्यप्यत्र प्रस्थककारणभूतकाष्ठनिमित्तमेव तस्य गमनं, न तु प्रस्थकनिमित्तम्, तथाऽप्यनेकप्रकारवस्तुस्वरूपग्राहक-नैगमनयपरत्वात् कारणे कार्योपचारात् तथाविधव्यवहारदर्शनादेवाऽसौ कथयति-प्रस्थकाय गच्छामीति। तं च पुरुषं कमपि वृक्षं छिन्दन्तं दृष्ट्वा कश्चिद्

सिर्फ उसमें संकल्प मात्र है। परन्तु पूछने पर जो उस व्यक्ति ने उत्तर दिया है, वह केवल निष्पन्न हुए प्रस्थक को मानकर दिया है। यह उसका अभिप्राय अविशुद्ध नैगमनय की मान्यतानुसार है। नैगमनय के अविशुद्ध, विशुद्ध, विशुद्धतर ऐसे कई भेद हैं। अविशुद्ध इस अभिप्राय को इसलिये कहा गया है कि-'अभी प्रस्थक पर्याय किसी भी अवस्था में उद्भूत नहीं हुई है। 'वस्तु को जानने के अभिप्राय जिस नय के अनेक होते हैं, उस नय का नाम नैगमनय है। 'नैके गमाः यस्य स नैगमः—'यह नैगमशब्द की व्युत्पत्ति है। यहां 'क' का लोप होकर नैगम बना है। यद्यपि प्रस्थक पर्याय के कारणभूत काष्ठ को ही लेने के लिये वह जा रहा है-परन्तु पूछने पर जो वह ऐसा उत्तर देता है कि-मैं प्रस्थक लेने के लिये जा रहा हूं। इसका कारण यह है कि-नैगमनय अनेक प्रकार से वस्तु को मानता है-इसलिये कारण में कार्य का उपचार करके वह ऐसा कह देता है। और इसीका

રહ્યો છું. આમ વિચાર કરીએ તો હજી પ્રસ્થક પર્યાય સન્નિહિત નથી ફક્ત તે માણુસના મનમા તે વિષે સ કલ્પ માત્ર સ્ફુરિત થયેલ છે. પર ંતુ પૂછયા પછી તે માણસે તેનો જવાબ આપ્યો, તે નિષ્પન્ન થયેલ પ્રસ્થકને માની ને જ આપ્યો છે. આ તેનો અભિપ્રાય અવિશુદ્ધ નૈગમનયની માન્યતાનુસાર છે. નૈગમનયના અવિશુદ્ધ, વિશુદ્ધ, વિશુદ્ધતર જેવા ઘણા ભેદો છે. આ અભિપ્રાયને અવિશુદ્ધ એટલા માટે કહેવામાં આવેલ છે કે 'હજી પ્રસ્થક પર્યાય કોઇપણુ અ શરૂપમાં ઉદ્‌ભૂત થયેલ નથી. જે વસ્તુને જાણુવાના ઘણા અભિપ્રાયો જે નયના હોય તે નયનુ ં નામ નૈગમનય છે "नैके गमाः यस्य स. नैगमः" આ નૈગમ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. અહીં 'ક'નો લોપ થઇને નૈગમ શબ્દ સિદ્ધ થયેલ છે. જો કે તે પ્રસ્થક પર્યાયના કારણભૂત કાષ્ઠને ગ્રહણ કરવા જ તે જઈ રહ્યો છે, પર તુ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તે આ પ્રમાણે જવાબ આપે છે કે 'હુ ં પ્રસ્થક લેવા જઈ રહ્યો છુ. આનુ ં કારણ આ પ્રમાણે છે કે "નૈગમનય અનેક પ્રકારોથી વસ્તુને માને છે. એથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને તે આ

वदति–किं त्वं छिन्दसि ? ततः स विशुद्धो नैगमः=पूर्वापेक्षया किंचिद् विशुद्धनैगमनयमतानुसारी सन् एवं भणति–प्रस्थकं छिनद्मीति। अत्रापि कार्ये कारणोपचारात् तथाविधव्यवहारदर्शनादेव काष्ठेऽपि छिद्यमाने प्रस्थकं छिनद्मीत्युत्तरम्। काष्ठस्य प्रस्थकं प्रति किंचिदासन्नकारणत्वाद् विशुद्धत्वम्। पूर्वत्र तु अतिव्यवहितत्वाद् विशुद्धत्वम्। पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरस्य विशुद्धत्वं बोध्यम्। पुनस्तमेव काष्ठं तक्षन्तं=तनूकुर्वन्तं तं पुरुषं दृष्ट्वा कोऽपि पुरुषः पृच्छति–किं त्वं तक्षसि ?

लोक में ऐसा व्यवहार भी देखा जाता है। तथा जब वह काष्ठ को प्रस्थक के निमित्त काटने लगा और पूछने पर जब उसने 'प्रस्थक काट रहा हूं। ऐसा उत्तर दिया तो यह उत्तर भी उसका नैगमनय की मान्यतानुसार ठीक है। यहां भी उसने कारण में कार्य का उपचार किया है। यहां जो नैगमनयको विशुद्ध प्रकट किया गया है, उसका भाव यह है 'काष्ठ में प्रस्थक के प्रति पूर्वकथन की अपेक्षा किञ्चित् आसन्न कारणता है। पहिले उत्तर में तो काष्ठ में अतिव्यवहितता होने के कारण किंचित् भी आसन्नकारणता नहीं है। 'इसलिये उस उत्तर को अविशुद्ध कहा गया है। इस उत्तर के बाद और भी जितने उत्तर प्रस्थक संबन्धी प्रकट किये हैं, उनमें पूर्व पूर्व की अपेक्षा उत्तर २ के उत्तरों में इसी कारण से विशुद्धता जाननी चाहिये। इसी प्रकार से जब वह प्रस्थक के निमित्त उस काष्ठ को छीलने लगा और पूछने पर जब उसने ऐसा उत्तर दिया कि 'मैं प्रस्थक को छील रहा हूं' तब इसी नय

પ્રમાણે કહે છે અને લોકમાં આ જાતનો વ્યવહાર પણ જોવામાં આવે છે. તથા જ્યારે તે કાષ્ઠને પ્રસ્થક માટે કાપવા લાગ્યો અને પૂછ્યા પછી તેણે પ્રસ્થક કાપી રહ્યો છું' આ જાતનો જવાબ આપ્યો, તો આ જાતનો જવાબ પણ નૈગમનય મુજબ બરાબર જ છે. અહીં પણ તેણે કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કર્યો છે. અહીં જે નૈગમનયને 'વિશુદ્ધ' કહેવામાં આવેલ છે, તેનો ભાવ આ છે કે 'કાષ્ઠમાં પ્રસ્થના પ્રતિ પૂર્વ કથનની અપેક્ષાએ કિંચિત્ આસન્ન કારણતા છે પહેલા ઉત્તરમાં તો કાષ્ઠમાં અતિવ્યવહિતતા હોવા બદલ સહેજ પણ આસન્ન કારણતા નથી, એથી આ ઉત્તરને અવિશુદ્ધ કહેવામાં આવેલ છે. આ ઉત્તર પછી બીજા પણ જેટલા ઉત્તરો પ્રસ્થક સંબંધી પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે, તેમાં પૂર્વ પૂર્વની અપેક્ષા ઉત્તર ઉત્તરના જવાબોમાં આ કારણથી જ વિશુદ્ધતા જાણવી જોઈએ આ પ્રમાણે જ્યારે તે પ્રસ્થક માટે કાષ્ઠને છોલવા લાગે અને આ સંબંધમાં પ્રશ્ન કર્યા પછી તેણે આ જાતનો જવાબ આપ્યો કે 'હું પ્રસ્થકને છોલી રહ્યો છું' ત્યારે આ નયના

ततः स पूर्वतो विशुद्धतरनैगमनयमतमनुसृत्य वक्ति-प्रस्थकं तक्ष्णोमीति। ततो काष्ठखण्डम् उत्किरन्तं काष्ठस्य मध्यभागं निस्सारयन्तं तं पुरुषं दृष्ट्वा कोऽपि पृच्छति-किं त्वमुत्किरसि? ततः पूर्वापेक्षया विशुद्धतरनैगमनयमनुसृत्य स वदति-प्रस्थकमुत्किरामीति। ततश्च उत्कीर्णं तं काष्ठं विलिखन्तं=लेखन्या मृष्टं कुर्वन्तं तं पुरुषं दृष्ट्वा कोऽपि पृच्छति-किं त्वं विलिखसि? इति। ततः स पूर्वापेक्षयाऽपि विशुद्धतरनयमनुसृत्य वक्ति-प्रस्थकं विलिखामीति। एवम्=उक्तरीत्या तावद् वक्तव्यं यावद् विशुद्धतरस्य नैगमस्य=विशुद्धतरनैगमनयानुसारेण आकु

के अभिप्रायानुसार उसका यह कथन सत्य माना जाता है। और ऐसा उसका अभिप्राय पूर्व की अपेक्षा विशुद्धतर होता है। इस प्रकार जब तक लोकव्यवहार प्रसिद्ध प्रस्थनाम की पर्याय प्रकट नहीं हो जाती-तब तक के पहिले के प्रस्थक संबन्धी जितने भी उत्तर होंगे वे सब इसी नय के अन्तर्गत माने जावेंगे। व्यवहार नय लोक व्यवहार की प्रधानता को लेकर प्रवर्तित होता है। इसलिये जब लोक में पूर्वोक्त अवस्थाओं में सर्वत्र प्रस्तकव्यवहार होता है, तब नैगमनय के जैसा व्यवहार नय भी मानता है। सामान्यरूप से समस्त वस्तु को जो ग्रहण करता है, ऐसा नय संग्रहनय है। इस नय के मन्तव्यानुसार जब प्रस्थक धान्यादिक मेय वस्तु से भरा होगा-तभी वह प्रस्थक शब्द का वाच्य होगा। नैगम और व्यवहार ये दो नय अविशुद्ध हैं, इसलिये प्रस्थक के कारणभूत जो वृक्षादिक हैं, वे भी प्रस्थक के कार्य के अकरण

અભિપ્રાય મુજબ તેનું આ કથન સત્ય માનવામાં આવે છે. અને તેનો આ આ જાતનો અભિપ્રાય પૂર્વની અપેક્ષા વિશુદ્ધતર હોય છે આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી લોકવ્યવહાર પ્રસિદ્ધ પ્રસ્થક નામની પર્યાય પ્રકટ થઈ ન જાય ત્યાં સુધીના પહેલાના પ્રસ્થક સંબંધી જેટલા જવાબો હશે, તે બધા આ નયના અન્તર્ગત જ માનવામાં આવશે વ્યવહારનય લોકવ્યવહારની પ્રધાનતાને લઈને પ્રવર્તિત હોય છે. એથી જ જ્યારે લોકમાં પૂર્વોક્ત અવસ્થાઓમાં સર્વત્ર પ્રસ્થક વ્યવહાર હોય છે, ત્યારે નૈગમની જેમ વ્યવહારનય પણ માને છે. સામાન્ય રૂપથી સમસ્ત વસ્તુને જે ગ્રહણ કરે છે, એવો નય સંગ્રહનય છે આ નયના મન્તવ્યાનુસાર જ્યારે પ્રસ્થક ધાન્યાદિક મેય વસ્તુથી પૂરિત થશે, ત્યારે જ તે ખરેખર પ્રસ્થ શબ્દ વાચ્ય થશે. નૈગમ અને વ્યવહારથી એઓ બન્ને નયો અવિશુદ્ધ છે, એથી પ્રસ્થકના કારણભૂત જે વૃક્ષાદિકો છે, તેઓ પણ પ્રસ્થકના કાર્યના અકરણકાળમાં પણ પ્રસ્થક કહેવામા આવ્યાં છે

द्वितो नाम प्रस्थकः=लोकोपयोगी प्रस्थको निष्पद्यते इति। एवमेव व्यवहारस्यापि=व्यवहारनयमाश्रित्यापि बोध्यम्। अयं भावः—लोकव्यवहारप्राधान्येन व्यवहारनयः प्रवर्त्तते। लोके च पूर्वोक्तावस्थासु सर्वत्र प्रस्थकव्यवहारो भवति, अतो नैगमनयवद् व्यवहारनयो बोध्य इति। संग्रहस्य=संगृह्णाति=आदत्ते सामान्यरूपतया सर्वं वस्त्वयं=संग्रहस्तस्य मतानुसारेण चितमितमेयसमारूढः-चितः=धान्येन व्याप्तः, स च देशतोऽपि भवत्यत आह मितः=पूरितः, अतएव मेयसमारूढः-मेयं=धान्यादिकं समारूढं=स्थितं यत्र स तथा, त्रयाणामपि कर्मधारयः, प्रस्थकः प्रस्थकत्वेनोच्यते। अयं भावः-नैगमव्यवहारनययोरविशुद्धत्वात् प्रस्थक-

काल में भी प्रस्थक कह दिये जाते हैं। परंतु, संग्रहनय इन दोनों से विशुद्ध हैं, इसलिये इस नय के मतानुसार अपने कार्य करने में क्षम ही वह प्रस्थक का वाच्य होता है। यह नय सामान्य से सभी प्रस्थकों का एकरूप से संग्रह करता है। यदि यह नय विशेष रूप से प्रस्थकों का संग्रह करे तो विवक्षित प्रस्थक से भिन्न प्रस्थक में प्रस्थकपना ही सिद्ध नहीं हो सकता। क्योंकि सामान्य के बिना विशेषों का अस्तित्व ही नहीं बनता है। इसलिये सामान्यवादी होने के कारण यह नय समस्त प्रस्थकों को एक ही प्रस्थक मानता है। ऋजुसूत्र नय के अनुसार प्रस्थक भी प्रस्थक हैं और धान्यादिक मेय भी प्रस्थक है। ऐसा जो कहा हैं, उसका अभिप्राय ऐसा है-कि- 'यह नय वर्तमानकालिक मान और मेय को ही मानता है। नष्ट होने से और अनुत्पन्न होने से सत्ता विहीन होने के कारण भूत और भविष्यत् कालिन मान और मेय को नहीं

પરંતુ સંગ્રહ એ બન્નેથી વિશુદ્ધ છે. એથી આ નયના મત મુજબ પોતાના કાર્ય સંપાદનના સક્ષમ તે પ્રસ્થક જ ખરેખર પ્રસ્થક શબ્દ વાચ્ય હોય છે. આ નય સામાન્યની અપેક્ષાએ સર્વપ્રસ્થોનો એક રૂપમાં સંગ્રહ કરે છે. જો આ નય વિશેષરૂપથી પ્રસ્થોનો સંગ્રહ કરે તો વિવક્ષિત પ્રસ્થથી ભિન્ન પ્રસ્થમાં પ્રસ્થકત્વ જ સિદ્ધ થાય નહિ. કેમકે સામાન્ય વિના વિશેષોનું અસ્તિત્વ જ કલ્પી શકાય નહિ એટલા માટે સામાન્યવાદી હોવા બદલ આ નય સમસ્ત પ્રસ્થોને એક જ પ્રસ્થ માને છે. 'ઋજુસૂત્રનય મુજબ પ્રસ્થક પણ પ્રસ્થક જ છે અને ધાન્યાદિક મેય પણ પ્રસ્થક છે આમ જે કહેવામાં આવ્યું છે, તેનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે કે 'આ નય વર્તમાનકાલિક માન અને મેય ને જ માને છે નષ્ટ હોવાથી અને અનુત્પન્ન હોવાથી સત્તાવિહીન હોવા બદલ ભૂત અને ભવિષ્યત્ કાલીન માન અને મેયને માનતા નથી.

कारणं वृक्षादिरपि प्रस्थककार्याकरणकालेऽपि प्रस्थकः प्रोक्तः। संग्रहनयस्तु ताभ्यां विशुद्धः, अतोऽस्य नयस्य मतानुसारेण स्वकार्यकरणक्षम एव प्रस्थक इत्युच्यते। अयं नयः सामान्येन सर्वानपि प्रस्थकान् संगृह्णाति। यद्ययं विशेषतया प्रस्थकान् संगृह्णीयात्तर्हि विवक्षितप्रस्थकभिन्नं प्रस्थके प्रस्थकत्वमेव न सिध्येत्, अतोऽयं नयः सर्वानपि प्रस्थकान् एक एव प्रस्थक इति मनुते सामान्यवादित्वादिति। ऋजुसूत्रनयस्तु काष्ठनिष्पन्नं मानविशेषं मेयं धान्यादिकं चापि प्रस्थक इति मनुते, उभयत्रापि प्रस्थकेति व्यवहारदर्शनात् प्रस्थकत्वेन मानमेययोश्चप्रतीतेः। अयं च पूर्वस्माद् विशुद्धतरत्वाद् वर्तमानकालिकमेव मानं मेयं च प्रतिपाद्यते, न तु अतीतानागतकालिकं मानं मेयं च, तयोर्विनष्टानुत्पन्नत्वेनासत्त्वादिति। त्रयाणां शब्दनयानाम्-शब्दप्रधानतायाः शब्दानुसारेणैवार्थमिच्छन्त्यमी, अतएते शब्दनया उच्यन्ते, आद्यास्तु, शब्दा यथा कथंचिद् भवन्तु मुख्यास्त्वर्था एवेति तेऽर्थनया उच्यन्ते, अत एषां त्रयाणां शब्दनयानां=शब्दसमभिरूढैवंभूताख्यानां

मानता है। इसलिये जिस क्षण में प्रस्थक अपना कार्य कर ने में लगा हुआ है, और धान्यादिक नापे जा रहे हैं, तभी वे पूर्व नय की अपेक्षा विशुद्धतर होने के कारण इस नय के अनुसार प्रस्थक माने जाते हैं। शब्द नय, समभिरूढनय और एवंभूतनय ये तीनों नय प्रधान होते हैं। इसलिये शब्द के अनुसार ही ये अर्थ का प्रतिपादन करते हैं। अतः इन्हें शब्दनय कहा है। तथा आदि के जो ४ नय हैं, वें अर्थ की मुख्यता से होते हैं-इसलिये वे अर्थनय कहलाते हैं। इन तीन शब्दनयों के मत में प्रस्थक के स्वरूप के परिज्ञान से उपयुक्त हुआ जीव प्रस्थक कहा गया है। इसका तात्पर्य यह है 'ये नय भाव प्रधान हैं।' इसलिये ये भाव प्रस्थक को ही मानते हैं। भावप्रस्थक का तात्पर्य है-प्रस्थक का उपयोग। इसलिये इन नयों के मन्तव्यानुसार भावप्रस्थक

એટલા માટે જે ક્ષણમાં પ્રસ્થક પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલ છે અને ધાન્યાદિક તેના વડે મપાઇ રહ્યાં છે, ત્યારે જ તે પૂર્વનયની અપેક્ષાએ વિશુદ્ધતર હોવા બદલ આ નય મુજબ પ્રસ્થક માનવામા આવે છે શબ્દનય, સમભિરૂઢનય અને એવંભૂતનય આ ત્રણે નયો પ્રધાન હોય છે એટલા માટે શબ્દાનુસાર જ એઓ અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. એથી જ એમને શબ્દ-નય કહેલ છે. તથા પ્રથમ જે ચાર નયો છે તે અર્થની મુખ્યતાથી હોય છે, એટલા માટે તે અર્થનય કહેવાય છે આ ત્રણ શબ્દનયોના મતમાં પ્રસ્થના સ્વરૂપના પરિજ્ઞાનથી ઉપયુકત થયેલ જીવ પ્રસ્થક કહેવામાં આવેલ છે. આનુ તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે, આ નયો ભાવપ્રધાન છે એથી એઓ ભાવ પ્રસ્થને જ માને છે. ભાવ પ્રસ્થનું તાત્પર્ય છે. 'પ્રસ્થનો ઉપયોગ'.

मते प्रस्थकस्य अर्थाधिकारज्ञः=प्रस्थकस्वरूपपरिज्ञानोपयुक्तः प्रस्थक इत्युच्यते यतो हि यद्वशात् प्रस्थको निष्पद्यते। अयं भावः-'शब्दप्रधाना हि नयाः सन्ति' इत्यत एते भावप्रस्थकमेवेच्छन्ति। भावस्तु प्रस्थकोपयोगः, अतोऽत्र प्रस्थकोपयोगः प्रस्थकः। उपयोगोपयोगवतोरभेदात् उपयोगवानपि च प्रस्थकः। शब्दादिनयत्रयमते तु यो हि यत्रोपयुक्तः स एव भवति, उपयोगलक्षणो जीव इति जीवलक्षणात्। उपयोगाश्चात्र प्रस्थकादिविषयतया परिणतोऽत इतो ऽन्यज्जीवस्य रूपान्तरं न भवितुमर्हतीति। वा=अथवा यस्य प्रस्थककर्तृगतस्य उपयोगस्य वशेन प्रस्थको निष्पद्यते=सम्पन्नो भवति, तत्रोपयोगे वर्तमानः कर्ता प्रस्थक इत्युच्यते। नहि प्रस्थकोपयोगरहितः कर्ता कदाचिदपि प्रस्थकनिर्माणे समर्थः

शब्द का वाच्यार्थ पडता है। उपयोग और उपयोगवान् में अभेद होता है-अतः उपयोगवान् भी प्रस्थक कहलाता है। इन शब्दादिनय के मत में तो जो जहां उपयुक्त होता है, वह वहीं होता है, क्योंकि जीव का लक्षण उपयोग कहा गया है। इसलिये जीव का लक्षणरूप यह जब प्रस्थक को विषय करता है-तब वह उस रूप परिणम जाता है-इसलिये प्रस्थक के उपयोग को प्रस्थमान लिया जाता है। इसी कारण उपयोग के अतिरिक्त और कुछ जीव का स्वरूप नहीं माना गया है। अथवा-प्रस्थक को बनानेवाले व्यक्ति के जिस उपयोग के वश से प्रस्थक निष्पन्न होता है, उस उपयोग में वर्तमान वह कर्त्ता प्रस्थक कहा जाता है। क्योंकि कर्ता में जब तक प्रस्थक को बनाने का उपयोग नहीं जगेगा, तब तक कभी प्रस्थक को नहीं बना सकेगा। इसलिये उस प्रस्थक को निष्पन्न

એટલા માટે આ નયોના મન્તવ્યાનુસાર ભાવ પ્રસ્થક શબ્દનો વાચ્યાર્થ હોય છે. ઉપયોગ અને ઉપયોગવાનમાં અભેદ હોય છે, એથી ઉપયોગવાન્ પણ પ્રસ્થક કહેવાય છે. આ શબ્દાદિનય ત્રયના મતમાં તો જે જ્યાં ઉપયુક્ત હોય છે તે ત્યાં જ હોય છે. કેમકે જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ કહેવામાં આવ્યું છે. એથી જીવલક્ષણસ્વરૂપ આ ઉપયોગ જ્યારે પ્રસ્થકને પોતાનો વિષય બનાવે છે ત્યારે તે તદ્રૂપમાં પરિણત થઈ જાય છે. એટલા માટે પ્રસ્થકના ઉપયોગને પ્રસ્થક માની લેવામાં આવે છે. આ કારણથી જ ઉપયોગ સિવાય જીવનું કોઈપણ જાતનું સ્વરૂપ માનવામાં આવતું નથી અથવા-પ્રસ્થકને તૈયાર કરનાર પુરુષના જે ઉપયોગને લઈને પ્રસ્થક નિષ્પન્ન થાય છે, તે ઉપયોગમાં વિદ્યમાન કહેવાય છે કેમકે કર્ત્તામાં જ્યાં સુધી પ્રસ્થક રચના-વિષયક ઉપયોગ આવવામાં આવશે નહિ, ત્યાં લગી તે પ્રસ્થક બનાવી શકશે જ નહિ. એટલા માટે તે પ્રસ્થકને નિષ્પન્ન કરનારા

स्यात्, अत उपयोगानन्यत्वात् स एव प्रस्थकः। अयं भावः-सर्वे पदार्थाः स्वात्मन्येव वर्तन्ते, नत्वात्मव्यतिरिक्ते आधारे, एतन्मतेन अन्यस्य अन्यत्र वृत्त्ययोगात्। अत्रेयं युक्तिः, प्रस्थकश्च निश्चयात्मकं मानमुच्यते, निश्चयश्च ज्ञानं तच्च जडात्मनि काष्ठभाजने न वृत्तिमनुभवितुमर्हति, चेतनाचेतनयोः सामानाधिकरण्याभावात्, तस्मात् प्रस्थकोपयुक्त एव प्रस्थको बोध्य इति। प्रकृतमुपसंहरन्नाह-तदेतत् प्रस्थकदृष्टान्तेनेति ॥सू० २२७॥

इत्थं प्रस्थक दृष्टान्तेन नयप्रमाणं निरूप्य सम्प्रति वसतिदृष्टान्तेन तत्प्ररूपयति-

मूलम्-से किं तं वसहिदिट्ठंतेणं? वसहिदिट्ठंतेणं-से जहा नामए केइपुरिसे कंचिपुरिसं वएज्जा-कहिं तुमं वससि? तं

करनेवाले उपयोग से अनन्य होने के कारण वह कर्ता प्रस्थक कहा जाता है। इसका तात्पर्य यह कि-'जितने भी पदार्थ हैं, वे सब अपनी आत्मा में रहे हुए हैं-आत्मा से भिन्न किसी अन्य आधार में नहीं। इस सिद्धान्त के अनुसार अन्य पदार्थ की अन्यत्र वृत्ति नहीं मानी गई है। इस विषय में युक्ति इस प्रकार से है कि निश्चयात्मक मान प्रस्थक कहलाता है। और यह निश्चय ज्ञानरूप पड़ता है। अब विचार करो कि-'जो निश्चयरूप प्रस्थक है, वह जडात्मक काष्ठमें कैसे अपनी वृत्ति का अनुभव कर सकता है। क्योंकि चेतन और अचेतन में समानाधिकरणता नहीं बन सकती है। इसलिये 'प्रस्थक के उपयोग से युक्त आत्मा ही प्रस्थक हैं' ऐसा मानना चाहिये। ऐसा अभिप्राय इन तीन शब्दनयों का है। ॥सू० २२७॥

ઉપયોગથી અનન્ય હોવા બદલ તે કર્ત્તાને પ્રસ્થ કહેવામાં આવે છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે જેટલા પદાર્થો છે, તે સર્વે આપણી આત્મામાં વિદ્યમાન છે. આત્માથી ભિન્ન કોઈપણ વસ્તુમાં તેમની સત્તા નથી. આ સિદ્ધાન્ત મુજબ અન્ય પદાર્થની અન્યત્ર વૃત્તિ માનવામાં આવી નથી. આ સંબંધમાં યુક્તિ આ પ્રમાણે છે કે-નિશ્ચયાત્મક માન પ્રસ્થ કહેવામાં આવે છે. અને આ નિશ્ચયજ્ઞાન રૂપ હોય છે. હવે આપણે વિચાર કરીએ કે 'જે નિશ્ચયરૂપ પ્રસ્થક છે, તે જડાત્મક કાષ્ઠમાં કેવી રીતે પોતાની વૃત્તિની અનુભૂતિ કરી શકે? કેમકે ચેતન અને અચેતનમાં સમાનાધિકરણતા હોય જ નહિ એટલા માટે પ્રસ્થકના ઉપયોગથી યુક્ત આત્મા જ પ્રસ્થક છે. આમ માની લેવું જોઈએ. આ જાતનો અભિપ્રાય ત્રણ શબ્દનયોનો છે. ॥સૂ. ૨૨૭॥

अविसुद्धो णेगमो भणइ--लोगे वसामि। लोगे तिविहे पण्णत्ते, तं जहा--उड्ढलोए अहोलोए तिरियलोए, तेसु सव्वेसु तुवं वससि?। विसुद्धो णेगमो भणइ--तिरियलोए वसामि। तिरियलोए जंबूद्दीवाइया सयंभूरमणपज्जवसाणा असंखिज्जा दीवसमुद्दा पण्णत्ता, तेसु सव्वेसु तुवं वससि?। विसुद्धतराओ णेगमो भणइ--जंबुद्दीवे वसामि। जंबूदीवे दस खेत्ता पण्णत्ता, तं जहा-भरहे एरवए हेमवए एरण्णवए हरिवस्से रम्मगवस्से देवकुरू उत्तरकुरू पुव्वविदेहे अवरविदेहे, तेसु सव्वेसु तुवं वससि?। विसुद्धतराओ णेगमो भणइ--भरहे वासे वसामि। भरहे वासे दुविहे पण्णत्ते, तं जहा-दाहिणड्ढभरहे उत्तरड्ढभरहे य, तेसु दोसु तुवं वससि?। विसुद्धतराओ णेगमो भणइ--दाहिणड्ढभरहे वसामि। दाहिणड्ढभरहे अणेगाइं गामागरणगरखेडकब्बडमडंब दोणमुहपट्टणासमसंवाहसन्निवेसाइं, तेसु सव्वेसु तुवं वससि?। विसुद्धतराओ णेगमो भणइ--पाडलिपुत्ते वसामि। पाडलिपुत्ते अणेगाइं गिहाइं, तेसु सव्वेसु तुवं वससि?। विसुद्धतराओ णेगमो भणइ--देवदत्तस्स घरे वसामि। देवदत्तस्स घरे अणेगा कोट्ठगा, तेसु सव्वेसु तुवं वससि? विसुद्धतराओ णेगमो भणइ-गब्भघरे वसामि। एवं विसुद्धस्स णेगमस्स वसमाणो। एवमेव ववहारस्सवि। संगहस्स संथारसमारूढो वसइ। उज्जुयस्स जेसु आगासपएसेसु ओगाढो तेसु वसइ। तिण्हं सद्दनयाणं आयभावे वसइ। से तं वसहिदिट्ठंतेणं ॥सू० २२८॥

छाया—अथ किं तत् वसतिदृष्टान्तेन ?, वसतिदृष्टान्तेन स यथानामकः कोऽपि पुरुषः कञ्चित् पुरुषं वदति, कुत्र त्वं वससि ?, तम् अविशुद्धो नैगमो भणति-लोके वसामि। लोकः त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—ऊर्ध्वलोकः अधोलोकः तिर्यक्लोकः, तेषु सर्वेषु त्वं वससि ? विशुद्धो नैगमो भणति—तिर्यक्लोके वसामि। तिर्यक्लोके जम्बूद्वीपादिकाः स्वयंभूरमणपर्यवसानाः असंख्येयाः द्वीप-

---

इस प्रकार प्रस्थक के दृष्टान्त से नय का स्वरूप निरूपण करके अब वसति के दृष्टन्त से उसका निरूपण सूत्रकार करते हैं—

'से किं तं वसहिदिट्ठंतेणं' इत्यादि।

शब्दार्थ—(से किं तं वसहिदिट्ठंतेणं) हे भदन्त ! वह वसति दृष्टान्त क्या है ? कि-'जिससे नय के स्वरूप का ग्रहण होता है ? (वसहिदिट्ठंतेणं) वसतिदृष्टान्त से नय स्वरूप का प्रतिपादन इस प्रकार से है-(से जहा नामए केइपुरिसे कंचिपुरिसं वएज्जा कहिं तुवं वससि ?) जैसे किसी पुरुषने किसी एक पुरुष से पूछा कि तुम कहां रहते हो ? (तं अविसुद्धो णेगमो भणइ) तब उसने अविशुद्ध नैगमनय के मतानुसार होकर कहा कि (लोगे वसामि) मैं लोक में रहता हूं। (लोगे तिविहे पण्णत्ते) तब पूछनेवालेने फिर पूछा कि लोक तो तीन प्रकार का है। (तं जहा) जैसे-(उड्ढलोए, अहोलोए, तिरियलोए) उर्ध्वलोक, अधोलक, तिर्यक्लोक (तेसु सव्वेसु तुवं

આ પ્રમાણે પ્રસ્થકના દૃષ્ટાન્તથી નયના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરીને હવે વસતિના દૃષ્ટાન્તથી સૂત્રકાર તેનું નિરૂપણ કરે છે.

'से किं त वसहिदिट्ठंतेणं' इत्यादि।

શબ્દાર્થ-(से किं त वसहिदिट्ठंतेण) હે ભદન્ત! જેના વડે નય સ્વરૂપનું ગ્રહણ થાય છે. તે વસતિ દૃષ્ટાન્તનું સ્વરૂપ કેવું છે? (वसहिदिट्ठंतेणं) વસતિ દૃષ્ટાન્તથી નય સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન આ પ્રમાણે છે. (से जहा नामए केइपुरिसे कंचि पुरिसं वएज्जा कहिं तुवं वससि ?) જેમ કોઈ પુરુષે કોઈ એક પુરુષને પ્રશ્ન કર્યો કે તમે ક્યાં રહો છો ? (त अविसुद्धो णेगमो भणइ) ત્યારે તેણે અવિશુદ્ધ નૈગમનયના મતાનુસાર જવાબ આપ્યો કે (लोगे वसामि) હું લોકમાં રહું છું (लोगे तिविहे पण्णत्ते) ત્યારે પ્રશ્નકર્તાએ બીજીવાર પ્રશ્ન કર્યો કે લોક તો ત્રણ પ્રકારના છે (तं जहा) જેમકે (उड्ढलोए अहोलोए तिरियलोए) ઉર્ધ્વલોક અધોલોક, અને તિર્યક્લોક (तेसु सव्वेसु तुवं वससि) તો તમે આ ત્રણે લોકોમાં વસો છો ? (विसुद्धो णेगमो भणइ) ત્યારે વિશુદ્ધનય મુજબ તેણે કહ્યું કે (तिरियलोए वसामि) તિર્યગ્લોકમાં રહું છું (तिरियलोए जंबू दीवाइया

समुद्राः प्रज्ञप्ताः, तेषु सर्वेषु त्वं वससि? विशुद्धतरको नैगमो भणति-जम्बूद्वीपे वसामि। जम्बूद्वीपे दश क्षेत्राणि प्रज्ञप्तानि, तद्यथा=भारतम् ऐरवतं हैमवतम् ऐरण्यवतं हरिवर्षं रम्यकवर्षं देवकुरवः उत्तरकुरवः पूर्वविदेहः अपरविदेहः, तेषु सर्वेषु त्वं वससि? विशुद्धतरको नैगमो भणति भारते वर्षे वसामि। भारतं

वससि) तो क्या तुम इन सबों में रहते हो? (विसुद्धो णेगमो भणइ) तब विशुद्ध नैगमनय के अभिप्राय के वशवर्ती बनकर उसने कहा-(तिरिए लोए वसामि) मैं तिर्यग्लोक में रहता हूं। (तिरियलोए जंबूदीवाइया सयंभूरमणपज्जवसाणा असंखिज्जा दीवसमुद्दा पण्णत्ता) तब फिर पूछने वालेने पूछा कि तिर्यक्लोक में जंबूद्वीप आदि स्वयंभूरमण पर्यंत असंख्यात द्वीपसमुद्र कहे गये हैं, तो क्या (तेसु सव्वेसु तुवं वससि) तुम इन सबों में रहते हो? (विसुद्धतराओ णेगमो भणइ जंबूदीवे वसामि) तब विशुद्धतर नैगमनय के अभिप्राय वशवर्ती बनके उसने उत्तर दिया कि मैं जंबूद्वीप में रहता हूं। (जंबूदीवे दसखेत्ता पण्णत्ता) तब फिर पूछने वाले ने पूछा कि जंबूद्वीप में दशक्षेत्र कहे गये हैं। (तं जहा) जैसे (भरहे एरवए हेमवए, एरण्णवए, हरिवस्से, रम्मगवस्से, देवकुरू, उत्तरकुरू पुव्वविदेहे अवरविदेहे,) भरत, ऐरवत, हैमवत, ऐरण्यवत, हरिवर्ष, रम्यकवर्ष, देवकुरू उत्तरकुरू पूर्वविदेह, अपरविदेह, (तेसु सव्वेसु तुवं वससि) तो क्या तुम इन दश क्षेत्रों में रहते हो? (विसुद्धतराओ णेगमो भणइ-भरहे वसामि) तब विशुद्धतर नैगमनय के अभिप्रायानुसार

सयंभूरमणपज्जवसाणा असंखिज्जा दीवसमुद्दा पण्णत्ता) ત્યારે ફરી પ્રશ્નકર્તાએ પ્રશ્ન કર્યો કે તિર્યક્ લોક જંબૂદ્વીપ વગેરે સ્વયંભૂરમણ પર્યંત અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્ર છે તો શું (तेसु सव्वेसु तुवं वससि) તમે આ સર્વમાં નિવાસ કરો છો? (विसुद्धतराओ णेगमो भणइ जंबूदीवे वसामि) ત્યારે વિશુદ્ધતર નૈગમનયના અભિપ્રાય મુજબ તેણે જવાબ આપ્યો કે હું જંબૂદ્વીપમાં રહું છું (जंबूदीवे दसखेत्ता पण्णत्ता) ત્યારે ફરી પ્રશ્નકર્તાએ પ્રશ્ન કર્યો કે જંબૂદ્વીપમાં દશ ક્ષેત્રો આવેલા છે. (तं जहा भरहे एरवए, हेमवए, एरण्णवए, हरिवस्से, रम्मगवस्से, देवकुरू, उत्तरकुरू, पुव्वविदेहे, अवरविदेहे) ભરત, ઐરવત, હૈમવત, ઐરણ્યવત, હરિવર્ષ, રમ્યકવર્ષ, દેવકુરુ, ઉત્તરકુરુ, પૂર્વવિદેહ, અપરવિદેહ. (तेसु सव्वेसु तुवं वससि) તો શું તમે આ સર્વ ક્ષેત્રોમાં નિવાસ કરો છો? (विसुद्धतराओ णेगमो भणइ भरहे वसामि) ત્યારે વિશુદ્ધતર નૈગમનયના અભિપ્રાયાનુસાર તેણે જવાબ આપ્યો કે હું ભરત

र्षं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-दक्षिणार्धभारतं उत्तरार्धभारतं च तयोर्द्वयोस्त्वं वससि ?, विशुद्धतरको नैगमो भणति-दक्षिणार्धभारते वसामि। दक्षिणार्धभारते अनेके ग्रामाकरनगरखेटकर्वटमडम्बद्रोणमुखपत्तनाश्रमसंवाहसन्निवेशाः, तेषु सर्वेषु त्वं वससि। विशुद्धतरको नैगमो भणति-पाटलिपुत्रे वसामि। पाटलिपुत्रे

होकर उसे उत्तर दिया मैं भरतक्षेत्र में रहता हूं। (भरहे वासे दुविहे पण्णत्ते) फिर पूछनेवालेने उससे पूछा कि भरत क्षेत्र तो दो प्रकार का कहा हुआ है। (तं जहा) जैसे (दाहिणड्ढभरहे उत्तरड्ढभरहे य) एक दक्षिणार्धभरत और दूसरा उत्तरार्द्ध भरत। (तेसु दोसु तुवं वससि) सो क्या तुम इन दोनों में रहते हो। (विसुद्धतराओ णेगमो भणइ) तब विशुद्धतर नैगम की मान्यतानुसार उसने पूछनेवाले से कहा (दाहिणड्ढभरहे वसामि) मैं दक्षिणार्ध भरतक्षेत्र में रहता हूं। (दाहिणड्ढभरहे अणेगाइं गामागरणगरनिगमखेडकव्बडमडंबदोणमुहपट्टणासमसंवाहसन्निवेसाइं) पूछनेवालेने फिर उससे पूछा कि दक्षिणार्ध भरत में अनेक ग्राम, आकर, नगर, निगम, खेट, कर्बट, मडंब, द्रोणमुख, पट्टन, आश्रम संवाह और सन्निवेश हैं। (तेसु सव्वेसु तुवं वससि) तो क्या तुम इन सब में रहते हो। (विसुद्धतराओ णेगमो भणइ) तब विशुद्धतर नैगमनय के अभिप्रायानुसार होकर उसने कहा कि (पाडलिपुत्ते वसामि) मैं पाटलिपुत्र में रहता हूं। पूछनेवालेने फिर उससे पूछा

ક્ષેત્રમાં રહું છું. (भरहे वासे दुविहे पण्णत्ते) ફરી પ્રશ્નકર્તાએ પ્રશ્ન કર્યો કે ભરતક્ષેત્ર બે ભાગેમાં વિભક્ત થયેલ છે. (तं जहा) જેમ કે (दाहिणड्ढभरहे उत्तरड्ढभरहे य) એક દક્ષિણાર્ધ ભરત અને બીજું ઉત્તરાર્ધ ભરત. (तेसु दोसु तुवं वससि) તો શું તમે એ બન્નેમાં વસો છો ? (विसुद्धतराओ णेगमो भणइ) ત્યારે વિશુદ્ધતર નૈગમનયાનુસાર તેણે પ્રશ્નકર્તાને જવાબ આપતાં કહ્યું-(दाहिणड्ढभरहे वसामि) હું દક્ષિણાર્ધ ભરતક્ષેત્રમાં વસું છું (दाहिणड्ढभरहे अणेगाइं गामागरणगरनिगमखेडकव्बडमडंबदोणमुहपट्टणासमसंवाहसन्निवेसाइं) પ્રશ્નકર્તાએ ફરી પ્રશ્ન કર્યો કે દક્ષિણાર્ધ ભરતક્ષેત્રમાં ગ્રામ, આકર, નગર, નિગમ, ખેટ, કર્બટ, મડંબ, દ્રોણમુખ, પટ્ટન, આશ્રમ, સંવાહ, સન્નિવેશો છે. (तेसु सव्वेसु तुवं वससि) તો શું તમે સર્વમાં નિવાસ કરો છો ? (विसुद्धतराओ णेगमो भणइ) ત્યારે વિશુદ્ધતર નૈગમનયના અભિપ્રાયાનુસાર તેણે જવાબ આપ્યો કે (पाडलिपुत्ते वसामि) હું પાટલિપુત્રમાં વસું છું.

अनेकानि गृहाणि, तेषु सर्वेषु त्वं वससि ?' विशुद्धतरको नैगमो भणति-देव दत्तस्य गृहे वसामि । देवदत्तस्य गृहे अनेकाः कोष्ठकाः, तेषु सर्वेषु त्वं वससि ? विशुद्धतरको नैगमो भणति-गर्भगृहे वसामि । एवं विशुद्धस्य नैगमस्य वसन्। एवमेव व्यवहारस्यापि । संग्रहस्य संस्तारकसमारूढो वसति । ऋजुसूत्रस्य

कि (पाडलिपुत्ते अणेगाइं गिहाइं-तेसु सव्वेसु तुवं वससि) पाटलिपुत्र में अनेक गृह हैं-सो क्या तुम उन सबों में रहते हो ?। (विसुद्धतराओ णेगमो भणइ) तब विशुद्धतर नैगमनय के मतानुकूल होकर उसने उत्तर दिया-(देवदत्तस्स घरे वसामि) देवदत्त के घर में रहता हूं। (देवदत्तस्स घरे अणेगा कोट्ठगा तेसु सव्वेसु तुवं वससि ?) पूछने वाले ने पुनः पूछा कि देवदत्त के घर में तो अनेक कोठे हैं, तो क्या तुम उन सबों में रहते हो ? (गब्भघरे वसामि) तब उसने कहा कि नहीं, मैं उन सब में नहीं रहता हूं । किन्तु वहां जो गर्भगृह है, उसमें रहता हूं । (एवं विसुद्धस्स णेगमस्स वसमाणो) इस प्रकार विशुतर नैगमनय के मत के अनुसार यह गर्भ गृह में रहता हुआ ही 'वसति' इस रूप से व्यपदिष्ट होता है। तात्पर्य इस का यह है कि जिस गृहादि में सर्वदा निवासीरूप से विवक्षित होता यह यदि वहां उस समय में रह रहा है, तभी वह 'वहां रहता है। 'इस रूप से विशुद्धतर नेगमनय के मतानुसार व्यपदिष्ट हो सकता है। यदि

પ્રશ્નકર્તાએ ફરીવાર પ્રશ્ન કર્યો કે (पाडलिपुत्ते अणेगाइं गिहाइ-तेसु सव्वेसु तुवं वससि) પાટલિ પુત્રમાં ઘણાં ઘરો આવેલા છે. તો શું તમે તે સર્વ ઘરોમાં નિવાસ કરો છો ? (विसुद्धतराओ णेगमो भणइ) ત્યારે વિશુદ્ધતર નૈગમનય મુજબ તેણે જવાબ આપ્યો કે (देवदत्तस्स घरे वसामि) હું દેવદત્તના ઘેર રહું છું (देवदत्तस्स घरे अणेगा कोट्ठगा तेसु सव्वेसु तुव वससि ?) પ્રશ્નકર્તાએ ફરીવાર પ્રશ્ન કર્યો કે દેવદત્તના ઘરમાં તો ઘણા પ્રકોષ્ઠો છે, તો શું તમે તે સર્વ પ્રકોષ્ઠોમાં નિવાસ કરો છો ? (गब्भघरे वसामि) ત્યારે તેણે જવાબ આપતા કહ્યુ કે, હું તે સર્વ પ્રકોષ્ઠોમાં રહેતો નથી પણ ફક્ત તેના ગર્ભગૃહમાં નિવાસ કરું છું. (एवं विसुद्धस्स णेगमस्स वसमाणो) આ પ્રમાણે વિશુદ્ધતર નૈગમનયના મત મુજબ આ ગર્ભગૃહમાં રહેતા જ 'वसति' આ રૂપથી વ્યપદિષ્ટ થાય છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે જે ગૃહાદિમાં સદા નિવાસ કરનારના રૂપમાં વિવક્ષિત થતા જો તે ત્યાં જ રહતો હોય તો જ આ 'ત્યાં રહે છે' આ રૂપમાં વિશુદ્ધતર નૈગમનયના મત મુજબ વ્યપદિષ્ટ

कारण वश किसी गली आदि में यह उस समय है तो उस समय 'उस विवक्षित घर में यह रहता है' ऐसा अतिप्रसङ्ग होने के कारण नहीं कहा जा सकता है। (एवमेव ववहारस्स वि) इसी प्रकार व्यवहारनय भी लोकव्यवहार के अनुसार चलता है। इसलिये लोकव्यवहार में जैसे नैगमनय के ये उक्त प्रकार देखने में आते हैं, वैसे ही प्रकार व्यवहारनय के भी इसलिये नैगमनय के जैसा व्यवहारनयको भी जानना चाहिये।

शंका--अन्तिम नैगमनय का जो यह प्रकार आपने कहा है कि यदि वह वर्तमान में जिस घर में रहा है यदि उसी घर में मौजूद है तो यह 'वहां रहता है' ऐसा कहा जा सकता है नहीं तो नहीं। सो यह चरम नैगमोक्त प्रकार लोक में नहीं माना जाता है-क्योंकि 'ग्रामान्तर में गया हुआ भी देवदत्त 'अयं पाटलिपुत्रे वसति' यह पाटलिपुत्र में रहता है-इस प्रकार से पाटलिपुत्र के निवासी रूप से व्यपदिष्ट होता ही है। इस प्रकार से जब यह चरमनैगमोक्त प्रकार नहीं माना जाता है तो फिर 'व्यवहार नय भी नैगमनय के अनुसार जानना चाहिये' यह कथन भी कैसे युक्त माना जा सकता है?

થઇ શકે તેમ છે. જો તે ગમે તે કારણથી કોઈ શેરી વગેરેમાં તે સમયે વિદ્યમાન હોય તો, તે સમયે 'તે વિવક્ષિત ઘરમાં 'તે રહે છે' આવુ અતિ પ્રસંગ હોવાથી કહેવામાં આવતું નથી. (एवमेव ववहारस्सवि) આ પ્રમાણે વ્યવહારનય પણ લોકવ્યવહાર મુજબ ચાલે છે આથી લોકવ્યવહારમાં જેમ નૈગમનયના આ ઉપર્યુકત પ્રકારો જોવામાં આવે છે, તેવા જ પ્રકારો વ્યવહારનયના પણ હોય છે તેમ સમજી લેવું. એટલે કે નૈગમનયની જેમ વ્યવહારનય વિષે પણ જાણી લેવું જોઈએ.

શંકા-અંતિમ નૈગમનયનો જે આ પ્રકાર આપશ્રીએ સ્પષ્ટ કરેલ છે કે જો તે વર્તમાનમાં જે ઘરમાં રહેતો હોય તો જો તે તેજ ઘરમાં વિદ્યમાન હોય તો 'આ ત્યાં રહે છે' આ રીતે કહેવામાં આવે છે. અન્યથા નહિ, પણ આ ચરમ નૈગમોકત પ્રકાર લોકમાં માન્ય નથી, કેમકે 'ગ્રામાન્તરમાં ગયો છે, છતાંએ દેવદત્ત 'अय पाटलिपुत्रे वसति' આ પાટલિપુત્રમાં રહે છે. આ પ્રમાણે પાટલિપુત્રના નિવાસી રૂપમાં વ્યપદિષ્ટ થાય છે આ રીતે આ ચરમ નૈગમોકત પ્રકાર ગણાય જ નહિ તો પછી "વ્યવહારનય પણ નૈગમનય મુજબ જ છે" આ કથન યોગ્ય કઇ રીતે ગણાય?

येषु आकाशप्रदेशेषु अवगाढः तेषु वसति । त्रयाणां शब्दनयानाम् आत्मभावे वसति । तदेतद् वसतिदृष्टान्तेन ॥सू० २२८॥

उत्तर--शंका, ठीक है-परन्तु ऐसा इस कथन का अभिप्राय नहीं है इसका अभिप्राय तो ऐसा है कि ग्रामान्तर में गये हुए देवदत्त के विषय में जब कोई यह पूछता है कि-'देवदत्त यहां रहता है कि नहीं रहता है तब इसके उत्तररूप में कोई ऐसा कह देता है कि 'ग्रामन्तर गया हुआ देवदत्त यहां नहीं रहता है । ऐसा लोकव्यवहार देखा जाता है। इसलिये 'एवमेव व्यवहारस्यापि' ऐसा कथन युक्त ही है। नैगमव्यवहारनय की अपेक्षा (संगहस्स) संग्रहनय विशुद्ध होता है इस कारण इस नय के अनुसार (संथारसमारूढो वसइ) 'वसति' ऐसा प्रयोग तब ही हो सकता है कि जब वह संस्तारक पर आरूढ हो। तात्पर्य कहने का यह है कि वसति शब्द का अर्थ निवास है-और यह निवास संस्तारक पर उपविष्ट होने पर ही बन सकता है अन्यत्र गृहादिक में ठहरने पर नहीं। क्योंकि मार्गादि में प्रवृत्त हुए पुरुष आदि में जैसे चलनादिक्रियावत्त्व होने के कारण निवासार्थरूप वसति संगत नहीं होती है, उसी प्रकार से इस नयके मतानुसार संस्तारक पर समारूढ हुए व्यक्ति के विषय में 'गृहादौ वसति' यह गृहादि में रहता है ऐसा व्यपदेश संगत नहीं हो सकता

ઉત્તર-આ જાતની શંકા ઉચિત જ છે પરંતુ આ કથનનો અભિપ્રાય એવો થતો નથી આનો અભિપ્રાય તો એવો થાય કે ગ્રામાન્તરમાં ગયેલ દેવદત્તના સંબંધમાં જ્યારે કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે 'દેવદત્ત અહીં' રહે છે કે નહીં ? ત્યારે એના જવાબમાં કોઈ આ પ્રમાણે કહે છે કે 'ગ્રામાન્તર ગયેલ દેવદત્ત અહીં' રહેતો નથી લોકવ્યવહારમાં પણ આ પ્રમાણે જ થતું જોવામાં આવે છે. 'एवमेव व्यवहारस्यापि' આ કથન ઉચિત જ છે. નૈગમ વ્યવહાર-નયની અપેક્ષા (संगहस्स) સંગ્રહનય વિશુદ્ધ હોય છે એથી આ નય મુજબ (संथारसमारूढो वसइ) 'वसति' આ જાતનો પ્રયોગ ત્યારે જ કરી શકાય કે જ્યારે તે સંસ્તારક-પથારી પર આરૂઢ હોય તાત્પર્ય કહેવનું આ પ્રમાણે છે કે વસતિ શબ્દનો અર્થ નિવાસ છે અને આ નિવાસ સંસ્તારક પર ઉપવિષ્ટ હોવાથી જ સંભવી શકે તેમ છે. ગૃહાદિ અન્ય સ્થાનોમાં નિવાસ કરવાથી નહિ. કેમકે માર્ગાદિમાં પ્રવૃત્ત થયેલ પુરુષ આદિમાં જેમ ગત્યાદિ ક્રિયાવત્વ હોવાથી નિવાસાર્થ રૂપ વસતિ' સંગત થતી નથી, તેમજ આ નયના મત મુજબ સંસ્તારક પર સમારૂઢ થયેલ વ્યક્તિના સંબંધમાં "गृहादौ वसति" આ

है। नहीं तो अतिप्रसंग दोष की आपत्ति आवेगी। तब फिर 'क्वासौ वसति' यह कहां रहता है? इस प्रकार की निवास विषयक जिज्ञासा होने पर 'संस्तारके वसति' यह संस्तारकपर रहता है, गृहादि में नहीं' ऐसा कथन इस के मतानुसार होता है। संस्तारक अनेक प्रकार के होते हैं-इसलिये वे सब यहां एकरूप से विवक्षित हो जाते हैं। क्योंकि संग्रहनय सामान्य को ग्रहण करता है। (उज्जुसुयस्स जेसु-आगासपएसेसु ओगाढो तेसु वसइ) ऋजुसूत्रनय के मतानुसार जिन आकाशप्रदेशों पर अवगाढ-अवगाहना युक्त-है उन आकाशप्रदेशों पर ही वह रहता है। यह उसका निवास वहां वर्तमान काल में ही हो रहा है-अतीत अनागत काल में नहीं क्योंकि ये दोनों विनष्ट एवं अनुत्पन्न हैं इसलिये इनका असत्त्व है। ऐसा यह नय मानता है। (तिण्हं सद्दनयाणं आयभावे वसइ-से तं वसहिदिट्ठंतेणं) शब्द समभिरूढ और एवंभूत इन तीन नयों के मतानुसार समस्त जन अपने आत्मस्वरूप में ही रहते हैं क्योंकि अन्य की अन्य में वृत्ति होती नहीं हैं। यदि अन्य की अन्य में वृत्ति होने लगे तो हम यह पूछ सकते हैं कि-'वह वहां सर्वात्मक रहेगा-या देशात्मक रहेगा? यदि सर्वात्मना वहां

ગૃહાદિમાં રહે છે આ વ્યપદેશ ઉચિત છે એમ લાગતું નથી. નહિતર અતિ પ્રસંગદોષ ઉપસ્થિત થશે. તો પછી "क्वासौ वसति" આ કયાં રહે છે? આ જાતની નિવાસ વિષયક જિજ્ઞાસા હોવાથી 'संस्तारके वसति' આ સંસ્તારક પર રહે છે. ગૃહાદિમાં નહિ એવું કથન નય મુજબ સ્પષ્ટ થાય છે. એથી તે સર્વે અહીં એક રૂપથી વિવક્ષિત થઈ જાય છે કેમકે સંગ્રહનય સામાન્યને ગ્રહણ કરે છે. (उज्जुसुयस्स जेसु आगासपएसेसु ओगाढो तेसु वसइ) ઋજુ સૂત્રનયના મતાનુસાર જે આકાશપ્રદેશો પર અવગાઢ-અવગાહના યુક્ત છે તે આકાશપ્રદેશો પર જ તે રહે છે, તેમનું આ નિવાસકાર્ય ત્યાં વર્તમાનકાળમાં જ થઈ રહ્યું છે. અતીત કે અનાગતકાળમાં નહિ. કેમકે એઓ બન્ને વિનષ્ટ તેમજ અનુત્પન્ન છે. એથી જ એમનું અસત્ત્વ છે. આવું આ નય માને છે. (तिण्हं सद्दनयाणं आयभावे वसइ से तं वसहिदिट्ठंतेणं) શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત આત્મ સ્વરૂપમાં જ નિવાસ કરે છે, કેમકે અન્યની અન્યમાં વૃત્તિ હોય જ નહિ. જો અન્યની અન્યમાં પ્રવૃત્તિ થવા માંડે તો અમે આ જાતનો પ્રશ્ન કરી શકીએ કે 'તે ત્યાં સર્વાત્મતા નિવાસ કરે છે કે દેશાત્મના?' જો તે ત્યાં સર્વાત્મના રહેશે, આ વાત માની લઈએ

वह रहेगा ऐसी बात मानी जावे तो फिर आधार से भिन्न अपने निज रूप से उसकी प्रतीति ही नहीं हो सकेगी-जैसे आधार पर बिछे हुए संस्तारक आदि आधार के स्वरूप से भिन्न अपने स्वरूपसे प्रतिभासित नहीं होते हैं किन्तु आधार स्वरूप से ही प्रतिभासित होते हैं इसी प्रकार देवदत्तादि भी यदि सर्वात्मना वहां रहेंगे तो वे तद्भिन्नस्वरूप से उपलब्ध नहीं हो सकेंगे। किन्तु आधारस्वरूप से ही उपलब्ध होंगे। यदि द्वितीय पक्ष स्वीकार किया जावे तो यह माना जा सकता है कि-'अन्य अन्य में देशात्मना ठहर सकता है' परन्तु वहां फिर भी यह प्रश्न हो सकता है कि 'उस देश में वह क्या सर्वात्मना ठहरेगा या देशात्मना ? सर्वात्मना ठहरने में स्वरूप हानि होने का प्रसंग प्राप्त होता है और देशस्वरूपता की आपत्ति आती है। देशात्मना ठहरने पर वही पुनः प्रश्न होगा कि-'वह वहां सर्वात्मना ठहरेगा या देशात्मना। इस प्रकार स्वरूप हानि और विकल्पद्वय की अनावृत्ति होने से अनवस्थादोष आता है। अतः यही मानना चाहिये कि सर्व अपने स्वरूप में ही वसते हैं अन्यत्र नहीं। इस प्रकार वसति के दृष्टान्त से यह नय स्वरूप का प्रतिपादन किया।

તો પછી આધારથી ભિન્ન પોતાના સ્વરૂપથી તેની પ્રતીતિ થઈ શકે જ નહિ જેમ આધાર પર પાથરેલા સંસ્તારક વગેરે આધારના સ્વરૂપથી ભિન્ન પોતાના સ્વરૂપથી પ્રતિભાસિત થતા નથી પણ આધાર સ્વરૂપથી જ પ્રતિભાસિત થાય છે આ પ્રમાણે દેવદત્ત વગેરે પણ જો સર્વાત્મના ત્યાં રહેશે તો તેઓ તદ્-ભિન્ન સ્વરૂપથી ઉપલબ્ધ થશે નહિ પરંતુ આધારસ્વરૂપથી જ ઉપલબ્ધ થઈ શકશે જો દ્વિતીયપક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો એમ માની શકાય કે અન્ય અન્યમાં દેશાત્મના રહી શકે છે આમ છતાંએ ત્યાં આ જાતનો પ્રશ્ન ફરી ઉપસ્થિત થઈ શકે છે કે 'તે દેશમાં શું તે સર્વાત્મના રહેશે કે દેશાત્મના ? સર્વાત્મના નિવાસ કરવામાં સ્વરૂપ હાનિનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે અને દેશસ્વરૂપતાની બાધા ઉપસ્થિત થાય છે દેશાત્મના નિવાસ કરવામાં ફરી તે જ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થશે કે 'તે ત્યાં સર્વાત્મના રહેશે કે દેશાત્મના? આ રીતે સ્વરૂપ હાનિ અને વિકલ્પદ્વયની અનતિવૃત્તિ હોવાથી અનવસ્થા દોષ ઉપસ્થિત થાય છે એથી એમજ માની લેવું જોઈએ કે બધાં પોતાના સ્વરૂપમાં જ વસે છે, અન્યત્ર નહિ. આ પ્રમાણે વસતિના દૃષ્ટાંત વડે આ નયસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

टीका—'से किं तं' इत्यादि-

अथ किं तद् वसतिदृष्टान्तेन नयप्रमाणम्? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति-वसतिदृष्टान्तेन नयप्रमाणमेवं विज्ञेयम्-यथा-स यथानामकः कोऽपि पुरुषः कंचित् पुरुषं वदति=पृच्छति-कुत्र त्वं वससि? इति। तत एवं पृच्छन्तं तं पुरुषं स पुरुषः अविशुद्धो नयः=अविशुद्धनैगमनयानुसारी सन् भणति-लोके वसामीति। एवमुत्तरोत्तरं क्रमेण विशुद्धविशुद्धतरनैगमनयानुसारेण तावन्नेयं

भावार्थ—इस सूत्र द्वारा सूत्रकारने वसति दृष्टान्त द्वारा नय स्वरूप का प्रतिपादन किया है। इसमें यह कहा गया है कि 'तुम कहां रहते हो' ऐसा प्रश्न जब किसीने किसीसे पूछा—तब उसने ऐसा कहा कि 'मैं लोक में रहता हूं'। 'अलोक में रहना संभवित नहीं—अतः ऐसा कहना कि मैं लोक में रहता हूं, यह नैगमनय के मतानुसार ठीक है। परन्तु इस प्रकार का समाधान देनेवाला यह नय उचित उत्तर के बहुत दूर होने से अविशुद्ध है। जब उससे यह पूछा जाता है कि—'हे भाई! तुम लोक में रहते हो तो किस लोक में रहते हो—तो वह झट कह देता है कि—'मैं तिर्यक् लोक में रहता हूं'। यह भी उसका कथन नैगमनय की मान्यतानुसार ठीक है। इस नय को विशुद्ध इसलिये कहा गया है कि—'पहिलेकी मान्यतानुसार यह मान्यता उचित उत्तर के किंचित् निकट में आ गई होती है। इसी प्रकार से आगे २ के उत्तर नैगमनय के विशुद्धतर मत के अनुसार होते जाते हैं। इस प्रकार चलते २ जब

ભાવાર્થ—આ સૂત્રવડે સૂત્રકારે વસતિ દૃષ્ટાન્તવડે નયસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કર્યું છે આમાં આ જાતની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે કે 'તમે કયાં રહો છો?' આ જાતનો કોઈએ કોઈને પ્રશ્ન કર્યો. ત્યારે તેણે કહ્યું કે 'હું લોકમાં રહું છું' 'અલોકમાં રહેવું સંભવિત નથી, તેથી આમ કહેવું કે 'હું લોકમાં રહું છું' આ નૈગમનય મુજબ યોગ્ય જ કહેવાય. પરંતુ એક રીતે આ પ્રમાણે સમાધાન આપનાર આ નય ઉચિત ઉત્તર આપનાર ન હોવાથી અવિશુદ્ધ છે જ્યારે તેને આમ પૂછવામાં આવે છે કે હે ભાઈ! તમે જો લોકમાં રહો છો તો પછી કયા લોકમાં રહો છો! ત્યારે તે તરત જ જવાબ આપે છે કે 'હું તિર્યક્ લોકમાં રહું છું.' તેનું આ કથન પણ નૈગમનય મુજબ ઉચિત જ છે. આ નયને વિશુદ્ધ એટલા માટે કહેવામાં આવેલ છે કે પ્રથમ માન્યતા મુજબ આ માન્યતા ઉત્તરના ઔચિત્યાંશને સ્પર્શ કરતી દેખાય છે. આ રીતે આ પછીના ઉત્તરો નૈગમનયના વિશુદ્ધતર મત મુજબ

यावत् स भणति गर्भगृहे वसामीति। एवं विशुद्धनैगमनयमतानुसारेण गर्भगृहे वसन्नेव वसतीति व्यपदिश्यते। अयं भावः–विशुद्धनैगमनयानुसारेण यत्र गृहादौ सर्वदा निवासित्वेनासौ विवक्षितस्तत्र तिष्ठन्नेवासौ तत्र तिष्ठतीति व्यपदिश्यते। यदि च कारणवशादन्यत्र रथ्यादौ वर्तते, तदा तत्र विवक्षिते गृहादौ वसतीति नोच्यते, अतिप्रसङ्गादिति। एवमेव व्यवहारस्यापि। व्यवहारनयो हि लोकव्यवहारे वर्त्तते। लोकव्यवहारे च नैगमोक्तप्रकारा एव दृश्यन्ते, अतो नैगमवद् व्यवहारनयोऽपि बोध्य इति भावः। ननु चरमनैगमोक्तप्रकारो लोके नेष्यते, ग्रामान्तरं गतोऽपि देवदत्तः 'अयं पाटलिपुत्रे वसतीति' पाटलिपुत्रवासित्वेन व्यपदिश्यते, एवं च–'एवमेव व्यवहारस्यापी'–ति कथनमयुक्तम्? इति चेदाह–ग्रामान्तरं गते देवदत्ते स इह वसति न वेति केनचित्पृष्टः कश्चित् कथयति–ग्रामान्तरं गतो देवदत्तो नेह वसतीति। एवं च लोकव्यवहारदर्शनात् 'एवमेव व्यवहारस्यापि' इति कथनं युक्तमेवेति। संग्रहनयस्य नैगमव्यवहारापेक्षया विशुद्धत्वादेतन्नयानुसारेण संस्तारकसमारूढ=संस्तारकोपविष्ट एव वस-

---

विशुद्धतर नैगमनय की मान्यतानुसार ऐसा कहा जाता कि–मैं गर्भगृह में रहता हूं। तब नैगमनय की मान्यता समाप्त हो जाती है। यद्यपि यहां पर भी यह प्रश्न हो सकता है कि–'तुम क्या समस्त गर्भगृह में रहते हो या एक कोने में? तात्पर्य कहने का यह है कि–'जितने भी उत्तर के प्रकार इस सूत्र द्वारा स्पष्ट किये गये हैं, वे सब नैगमनय के स्वरूप पर अच्छा प्रकाश डालते हैं। इससे नैगमनय का स्वरूप क्या है? यह बात अच्छी प्रकार से हमें समझ में आ जाती है। व्यवहार नय की भी मान्यता वसति के संबन्ध में नैगमनय के ही जैसी है। क्योंकि यह नय लोकव्यवहार के अनुसार चलता है। संग्रहनय की मान्यतानुसार वसति शब्द का प्रयोग गर्भगृह आदि में रहने

સ્પષ્ટ થતા જાય છે આ પ્રમાણે જ્યારે વિશુદ્ધતરનૈગમનયની માન્યતા મુજબ આમ કહેવામાં આવે છે કે 'હું ગર્ભગૃહમાં રહું છું' ત્યારે નૈગમનયની માન્યતા સમાપ્ત થઈ જાય છે જો કે અહીં પણ આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થઈ શકે તેમ છે કે 'શું તમે આખા ગર્ભગૃહમાં રહો છો કે એક ખૂણાનાં રહો છો?' તાત્પર્ય કહેવાનું આ પ્રમાણે છે કે જેટલા ઉત્તરોના પ્રકારો આ સૂત્ર વડે સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલા છે, તે બધાં નૈગમનયના સ્વરૂપ વિષે સારો એવો પ્રકાશ પાડે છે. આથી નૈગમનયનું સ્વરૂપ કેવું છે. તે વાત અમારી સમજમાં સારી રીતે સ્પષ્ટ થઈ જાય છે વ્યવહારનયની પણ માન્યતા વસતિના સંબંધમાં નૈગમનયની જેમ જ છે કેમકે આ નય લોકવ્યવહાર મુજબ જ ચાલે છે. સંગ્રહનયની માન્યતા મુજબ વસતિ શબ્દનો પ્રયોગ ગર્ભગૃહ

तीति व्यपदेशभाग्, न तु संस्तारकादन्यत्र गृहादौ तिष्ठन्नपि। अयं भावः-संस्तारकादन्यत्र निवासार्थो न संगच्छते, चङ्क्रमणादिक्रियावत्त्वात् मार्गादिप्रवृत्तवत्। एवं चैतन्मतेन संस्तारके गतो गृहादौ वसतीति व्यपदेशो न भवति, अतिप्रसङ्गात्। ततश्च कासौ वसतीति निवासजिज्ञासायां 'संस्तारके वसतीति' एवमेवैतन्मतमाश्रित्योच्यते, न तु गृहादौ वसतीत्यादि। संस्तारकश्च भिन्नभिन्नगतोऽनेकोऽप्यनेकत्वेन विवक्षितः, संग्रहस्य सामान्यग्राहकत्वादिति भावः। ऋजुसूत्रस्य=ऋजुसूत्रमतानुसारेण येषु आकाशप्रदेशेषु स जनोऽवगाढः=अवगाहनायुक्तो भवति तेष्वाकाशप्रदेशेष्वेव स वसति। स च वासो वर्त्तमानकाल एव भवति, नत्वतीतानागतकालयोः, विनष्टानुत्पन्नत्वेन तयोरेतन्मतेऽसत्त्वादिति। तथा त्रयाणां शब्दनयानां=शब्दसमभिरूढैवंभूतानां मते सर्वोऽपि जनः आत्मभावे=स्वस्वरूपे वसति अन्यस्यान्यत्र वृत्तेरसंभवात्। अन्यो यद्यन्यत्रापि वर्त्तेत

के अर्थ में नहीं हो सकता है-क्योंकि वसति शब्द का अर्थ निवास है है और यह निवासरूप अर्थ संस्तारक पर आरूढ होने पर ही घटित होता है-गृहादिक में ठहरने पर नहीं। ऋजुसूत्र नय की मान्यतानुसार संस्तारक पर आरूढ होने पर वसति शब्द का अर्थ घटित नहीं होता है। क्योंकि यह नय वर्तमान समय को ग्रहण करता है-इसलिये वर्तमान क्षण में जिन आकाश प्रदेशों में वह रह रहा है वही वसति शब्द का अर्थ है ऐसा जानना चाहिये। शब्दसमभिरूढ और एवंभूत इन तीन नयों की मान्यतानुसार आकाशप्रदेशों में रहना यह वसति शब्द का अर्थ नहीं हो सकता है क्योंकि आकाशप्रदेश परद्रव्य है। परद्रव्य में कोई भी द्रव्य नहीं रह सकता है। इसलिये प्रत्येक द्रव्य

વગેરેમા રહેવાના અર્થમાં થઈ શકે તેમ નથી કેમકે વસતિ શબ્દનો અર્થ નિવાસ છે અને આ નિવાસરૂપ અર્થ સંસ્તારક પર આરૂઢ થયા પછી જ ઘટિત થઇ શકે છે ગૃહાદિકમાં રહેવાથી નહિ. ઋજુનયની માન્યતા મુજબ સંસ્તારક ઉપર આરૂઢ થવાથી વસતિ શબ્દનો અર્થ ઘટિત થતો નથી. કેમકે આ નય વર્તમાન સમયને જ ગ્રહણ કરે છે. એટલા માટે વર્તમાન ક્ષણમાં જે આકાશપ્રદેશોમા તે નિવાસ કરી રહેલ છે, તેજ વસતિ શબ્દનો અર્થ છે. આમ જાણવું જોઈએ. શબ્દસમભિરૂઢ અને એવંભૂત આ ત્રણે ત્રણ નયોની માન્યતા મુજબ આકાશ પ્રદેશોમાં રહેવું આ વસતિ શબ્દનો અર્થ થાય નહિ કેમકે આકાશપ્રદેશ ઉપર દ્રવ્યો છે. પરદ્રવ્યમાં કોઇપણ દ્રવ્ય સંભવી

तर्हि स किं तत्र सर्वात्मना वर्तेत ? उत देशात्मना ?, यदि सर्वात्मना वर्तेत तदाऽऽधारभिन्नस्वकीयरूपेण स न प्रतिभासेत । यथा-आधारे आस्तृतः संस्तारकादिराधारस्वरूपभिन्नस्वस्वरूपेण न प्रतिभासते किन्तु आधारस्वरूपेणैव भासते । एवं देवदत्तादिरपि सर्वात्मना तत्राधीयानस्तद्भिन्नस्वस्वरूपेण नोपलभ्येत । अथ यदि द्वितीयः पक्षः स्वक्रियेत तर्हि अन्योऽन्यत्र देशात्मना तिष्ठेत् । तत्र देशेऽपि स किं सर्वात्मना तिष्ठेत् उत देशात्मना ?, सर्वात्मना यदि तिष्ठेत्तदा तस्य स्वस्वरूपहानिर्देशस्वरूपतापत्तिश्च संजायेत । यदि देशात्मना तिष्ठेत् तदा पुनः स एव प्रश्न आपद्येत-किं स सर्वात्मना तिष्ठेत्, किं वा देशात्मना ? सर्वात्मपक्षे पूर्वोक्त एव दोषः । देशात्मपक्षे पुनस्तदेव विकल्पद्वयम् । इत्थं विरामाभावादनवस्था प्रसज्ज्येत, अतः सर्वोऽपि स्वस्वभाव एव निवसति नान्यत्रेति मन्तव्यमिति । प्रकृतमुपसंहरन्नाह-तदेतद् वसतिदृष्टान्तेनेति ॥सू० २२८॥

अथ प्रदेशदृष्टान्तेन नयप्रमाणं निरूपयति-

मूलम्-से किं तं पएसदिट्ठंतेणं? पएसदिट्ठंतेणं--णेगमो भणइ--छण्हं पएसो, तं जहा-धम्मपएसो अधम्मपएसो आगासपएसो जीवपएसो खंधपएसो देसपएसो। एवं वयंतं णेगमं संगहो भणइ-जं भणसि--छण्हं पएसो तं न भवइ, कम्हा? जम्हा जो देसपएसो सो तस्सेव दव्वस्स जहा को दिट्ठंतो? दासेण मे खरो कीओ दासोऽवि मे खरोऽवि मे, तं मा भणाहि-'छण्हं पएसो', भणाहि-'पंचण्हं पएसो', तं जहा-धम्मपएसो अधम्मपएसो आगासपएसो जीवपएसो खंधपएसो। एवं वयंतं संगहं ववहारो भणइ-जं भणसि--पंचण्हं पएसो, तं न भवइ,

---

अपने २ आत्मस्वरूप में निवास करता है, यह वसति शब्द का अर्थ इन तीन नयों की मान्यतानुसार है । इस प्रकार से वसति दृष्टान्त को लेकर सूत्रकारने नयस्वरूप का प्रतिपादन किया है ॥सू० २२८॥

શકે જ નહિ એવી દરેકે દરેક દ્રવ્ય પોતાના આત્મસ્વરૂપથી નિવાસ કરે છે, આ વસતિ શબ્દનો અર્થ આ ત્રણ નયોની માન્યતાનુસાર છે આ પ્રમાણે વસતિદૃષ્ટાન્તને લઈને સૂત્રકારે નયસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. ાસૂ ૨૨૮ા

कम्हा? जइ जहा पंचण्हं गोट्ठियाणं पुरिसाणं केइ दव्वजाए सामण्णे भवइ, तं जहा--हिरण्णे वा सुवण्णे वा धणे वा धण्णे वा, तं न ते जुत्तं वत्तुं जहा पंचण्हं पएसो, तं मा भणिहि--पंचण्हं पएसो, भणाहि--पंचविहो पएसो, तं जहा -धम्मपएसो अधम्मपएसो आगासपएसो जीवपएसो खंधपएसो। एवं वयंतं ववहारं उज्जुसुओ भणइ-जं भणसि--पंचविहो पएसो, तं न भवइ, कम्हा? जइ ते पंचविहो पएसो, एवं ते एक्केक्को पएसो पंचविहो, एवं ते पणवीसइविहो पएसो भवइ, तं मा भणाहि--पंचविहो पएसो, भणाहि--भइयव्वो पएसो--सिय धम्मपएसो सिय अधम्म-पएसो सिय आगासपएसो सिय जीवपएसो सिय खंधपएसो। एवं वयंतं उज्जुसुयं संपइ सद्दनओ भणइ--जं भणसि भइयव्वो पएसो, तं न भवइ, कम्हा? जइ भइयव्वो पएसो, एवं ते धम्मप-एसोऽवि सिय धम्मपएसो सिय अधम्मोपएसो सिय आगासपएसो सिय जीवपएसो सिय खंधपएसो, अधम्मपएसोऽवि--सिय धम्म-पएसो जाव सिय खंध पएसो, आगासपएसोवि-सिय धम्म-पएसो जाव सिय खंधपएसो, जीवपएसोऽवि--सिय धम्मपएसो जाव सिय खंधपएसो, खंधपएसोऽवि--सिय धम्मपएसो जाव सिय खंधपएसो, एवं ते अणवत्था भविस्सइ, तं मा भणाहि-भइयव्वो पएसो, भणाहि--धम्मे पएसे धम्मे, अहम्मे पएसे से पएसे अहम्मे, आगासे पएसे से पएसे आगासे, जीवे पएसे से पएसे नो जीवे, खंधे पएसे से पएसे नो खंधे। एवं

वयंतं सद्दनयं समभिरूढो भणइ–जं भणसि–धम्मे पएसे से पएसे धम्मे, जाव जीवे पएसे से पएसे नो जीवे, खंधे पएसे से पएसे नो खंधे, तं न भवइ, कम्हा? इत्थं खलु दो समासा भवंति, तं जहा–तप्पुरिसे य कम्मधारए य। तं ण णज्जइ कयरेणं समासेणं भणसि? किं तप्पुरिसेणं किं कम्मधारएणं? जइ तप्पुरिसेणं भणसि तो मा एवं भणाहि। अह कम्मधारएणं भणसि, तो विसेसओ भणाहि–धम्मे य से पएसे य से पएसे धम्मे, अहम्मे य से पएसे य से पएसे अहम्मे, आगासे य से पएसे य से पएसे आगासे, जीवे य से पएसे य से पएसे नो जीवे, खंधे य से पएसे य से पएसे नो खंधे। एवं वयंतं समभिरूढं संपइ एवंभूओ भणइ–जं जं भणसि तं तं सव्वं कसिणं पडिपुण्णं निरवसेसं एगगहणगहियं। देसेऽवि मे अवत्थू, पएसेऽवि मे अवत्थू। से तं पएसदिट्ठंतेणं। से तं नयप्पमाणे॥सू० २२३॥

छाया–अथ किं तत् प्रदेशदृष्टान्तेन? प्रदेशदृष्टान्तेन–नैगमो भणति–षण्णां प्रदेशः, तद्यथा–धर्मप्रदेशः अधर्मप्रदेशः आकाशप्रदेशः जीवप्रदेशः स्कन्धप्रदेशः देशप्रदेशः। एवं वदन्तं नैगमं संग्रहो भणति, यद् भणसि–षण्णां प्रदेशः, तन्न भवति, कस्मात्? यस्माद् यो देशप्रदेशः स तस्यैव द्रव्यस्य, यथा को दृष्टान्तः?, दासेन मम खरः क्रीतो दासोऽपि मम खरोऽपि मम, तस्मा भण पञ्चानां प्रदेशः, तद्यथा–धर्मप्रदेशः अधर्मप्रदेशः आकाशप्रदेशो जीवप्रदेशः, स्कन्धप्रदेशः। एवं वदन्तं संग्रहं व्यवहारो भणति, यद् भणसि, पञ्चानां प्रदेशः, तद् न भवति, कस्मात्? यदि यथा पञ्चानां गोष्ठिकानां पुरुषाणां किञ्चिद् द्रव्यजातं सामान्यं भवति, तद्यथा–हिरण्यं वा सुवर्णं वा धनं वा धान्यं वा, तत्र ते युक्तं वक्तुं यथा पञ्चानां प्रदेशः, तस्मा भण–पञ्चानां प्रदेशः,

भण पञ्चविधः प्रदेशः, तद्यथा—धर्मप्रदेशः अधर्मप्रदेशः आकाशप्रदेशो जीवप्रदेशः स्कन्धप्रदेशः। एवं वदन्तं व्यवहारम् ऋजुसूत्रो भणति, यद् भणसि पञ्चविधः प्रदेशः, तद् न भवति, कस्मात् ?, यदि ते पञ्चविधः प्रदेशः, एवं ते एकैकः प्रदेशः पञ्चविधः, एवं ते पञ्चविंशतिविधः प्रदेशो भवति, तद् मा भण—पञ्चविधः प्रदेशः, भण भक्तव्यः प्रदेशः—स्याद् धर्मप्रदेशः, स्यात् अधर्मप्रदेशः, स्यात् आकाशप्रदेशः, स्याद् जीवप्रदेशः, स्यात् स्कन्धप्रदेशः। एवं वदन्तं ऋजुसूत्रं सम्प्रति शब्दनयो भणति यद् भणसि—भक्तव्यः प्रदेशः, तद् न भवति कस्मात् ? यदि भक्तव्यः प्रदेशः, एवं ते धर्मप्रदेशोऽपि स्याद् धर्मप्रदेशः, स्यात् अधर्मप्रदेशः, स्यात् आकाशप्रदेशः, स्यात् जीवप्रदेशः, स्यात् स्कन्धप्रदेशः। अधर्मप्रदेशोऽपि स्यात् धर्मप्रदेशः, यावत् स्यात् स्कन्धप्रदेशः, आकाशप्रदेशोऽपि स्याद् धर्मप्रदेशो यावत् स्यात् स्कन्धप्रदेशः, जीवप्रदेशोऽपि—स्याद् धर्मप्रदेशो यावत् स्यात् स्कन्धप्रदेशः, स्कन्धप्रदेशोऽपि—स्याद् धर्मप्रदेशः यावत् स्यात् स्कन्धप्रदेशः, एवं ते अनवस्था भविष्यति, तस्मा भण भक्तव्यः प्रदेशः, भण—'धम्मे पएसे से पएसे धम्मे' धर्मप्रदेशः स प्रदेशो धर्मः, 'अहम्मे पएसे से पएसे अहम्मे' अधर्मः प्रदेशः स प्रदेशोऽधर्मः 'आगासे पएसे से पएसे आगासे' आकाशः प्रदेशः स प्रदेश आकाशः, 'जीवे पएसे से पएसे नो जीवे' जीवः प्रदेशः स प्रदेशो नो जीवः, 'खंधे पएसे से पएसे नो खंधे' स्कन्धः प्रदेशः स प्रदेशो नो स्कन्धः। एवं वदन्तं शब्दनयं समभिरूढो भणति. यद् भणसि—'धम्मे पएसे से पएसे धम्मे जाव जीवे पएसे से पएसे नो जीवे, खंधे पएसे से पएसे नो खंधे' धर्मे प्रदेशः स प्रदेशो धर्मः—धर्मः प्रदेशः स प्रदेशो धर्मः, यावत् जीवे प्रदेशः स प्रदेशो नो जीवः—जीवः प्रदेशः स प्रदेशो नो जीवः, स्कन्धे प्रदेशः स प्रदेशो नो स्कन्धः—स्कन्धः प्रदेशः स प्रदेशो नो स्कन्धः, तद् न भवति, कस्मात् ? अत्र खलु द्वौ समासौ भवतः, तद्यथा—तत्पुरुषश्च कर्मधारयश्च तद् न ज्ञायते कतरेण समासेन भणसि ? किं तत्पुरुषेण किं कर्मधारयेण ? यदि तत्पुरुषेण भणसि तर्हि मा एवं भण। अथ कर्मधारयेण भणसि तर्हि विशेषतो भण 'धम्मे य से पएसे य से पएसे धम्मे' धर्मश्च स प्रदेशश्च स प्रदेशो धर्मः, 'अहम्मे य से पएसे य से पएसे अहम्मे' अधर्मश्च स प्रदेशश्च स प्रदेशोऽधर्मः, 'आगासे य से पएसे य से पएसे आगासे' आकाशश्च स प्रदेशश्च स प्रदेश आकाश. 'जीवे य से पएसे य से पएसे नो जीवे' जीवश्च स प्रदेशश्च स प्रदेशो नो जीवः 'खंधे य से पएसे य से पएसे नो खंधे' स्कन्धश्च स प्रदेशश्च स प्रदेशो नो स्कन्धः। 'एवं वदन्तं समभिरूढं सम्प्रति एवंभूतो भणति—यद् यद् भणसि तत् सर्वं कृत्स्नं प्रतिपूर्णं निरवशेषम् एक ग्रहणगृहीतम्। देशोऽपि मे अवस्तु, प्रदेशोऽपि मे अवस्तु। तदेतत्प्रदेशदृष्टान्तेन। तदेतद् नयप्रमाणम् ॥सू० २२९॥

टीका-'से किं तं' इत्यादि-

अथ किं तत् प्रदेशदृष्टान्तेन नयप्रमाणम्? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति-प्रदेशदृष्टान्तेन-प्रकृष्टो देशः प्रदेशः-निर्विभागो भाग, स एव दृष्टान्तस्तेन नयप्रमाणमेवं विज्ञेयम्-नैगमनयो भणति-षण्णां प्रदेशः, तद्यथा-धर्मप्रदेशः, अधर्मप्रदेशः आकाशप्रदेशः, जीवप्रदेशः, स्कन्धप्रदेशः, देशप्रदेश इति। अत्र धर्मशब्देन धर्मास्तिकायो विवक्ष्यते तस्य प्रदेशो धर्मप्रदेशः। एवमधर्माकाशजीवशब्दैरपि अस्तिकायविशिष्टा अधर्माकाशजीवा विवक्षिताः। तथा स्कन्धः=पुद्गलद्रव्यसमूहस्तस्य प्रदेशः-स्कन्धप्रदेशः। देशः=उपरिनिर्दिष्टानां धर्मास्तिकाया

अब सूत्रकार प्रदेश दृष्टान्त से नय के स्वरूप का प्रतिपादन करते हैं-'से किं तं पएसदिट्ठंतेणं ?' इत्यादि।

शब्दार्थ--(से किं तं पएसदिट्ठंतेणं) हे भदन्त! प्रदेशदृष्टान्त से नय के स्वरूप का प्रतिपादन किस प्रकार से है ?

उत्तर--(पएसदिट्ठंतेणं) प्रदेशरूप दृष्टान्त से नयके स्वरूप का प्रतिपादन इस प्रकार होता है—(णेगमो भणइ) नैगमनय कहता है (छण्हं पएसो) कि छह द्रव्यों का प्रदेश है-(तं जहा) जैसे-(धम्मपएसो, अधम्मपएसो आगासपएसो, जीवपएसो, खंधपएसो, देसपएसो,) धर्मास्तिकाय का प्रदेश, अधर्मास्तिकाय का प्रदेश, आकाशास्तिकाय का प्रदेश, जीवास्तिकाय का प्रदेश, स्कंध प्रदेश और देश प्रदेश। प्रकृष्ट देश का नाम प्रदेश है। अर्थात् जिसका दूसरा विभाग न हो सके ऐसा जो भाग है वह प्रदेश है। पुद्गल द्रव्य के समूह का नाम

હવે સૂત્રકાર પ્રદેશ દૃષ્ટાન્તથી નય-સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છેઃ—
'से किं त पएसदिट्ठंतेणं ?'

શબ્દાર્થ—(से किं त पएसदिट्ठंतेणं) હે ભદંત! પ્રદેશ દૃષ્ટાન્તથી નયના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કેવી રીતે થય છે ?

ઉત્તર—(पएसदिट्ठंतेणं) પ્રદેશ રૂપ દૃષ્ટાન્તથી નયના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન આ રીતે થાય છે. (णेगमो भणइ) નૈગમનય કહે છે (छण्हं पएसो) છ દ્રવ્યોનો પ્રદેશ (तंजहा) જેમકે (धम्मपएसो, अधम्मपएसो, आगासपएसो, जीवपएसो, खंधपएसो, देसपएसो) ધર્માસ્તિકાય પ્રદેશ, અધર્માસ્તિકાય પ્રદેશ, આકાશાસ્તિકાય પ્રદેશ, જીવાસ્તિકાય પ્રદેશ, સ્કંધ પ્રદેશ અને દેશ પ્રદેશ પ્રકૃષ્ટ દેશનું નામ પ્રદેશ છે એટલે કે જેનું બીજી કોઈપણ રીતે વિભાજન થઈ શકે નહિ, એવો જે ભાગ છે, તે પ્રદેશ છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યના સમૂહનું નામ

दीनां पञ्चानां प्रदेशद्व्यादिनिष्पन्नः, तस्य प्रदेशो देशप्रदेश इति। धर्मास्तिकायादिषु प्रदेशस्य सामान्येन सत्त्वात् षण्णां प्रदेश इत्युक्तम्। विशेषविवक्षायां तु षट् प्रदेशा इति वक्तव्यम्। एवं वदन्तं नैगमं ततो निपुणः संग्रहनयो भणति, यत् भणसि-षण्णां प्रदेश इति, तन्न भवति=तन्न युज्यते। कस्मात्तन्न युज्यते?

स्कंध है इस स्कन्ध का जो प्रदेश है स्कंधप्रदेश है। धर्मास्तिकायादिक इन पांच द्रव्यों के दो आदि प्रदेशों से जो निष्पन्न होता है, उसका नाम देश है। इस देश का जो प्रदेश है, वह देशप्रदेश है। धर्मास्तिकायादिकों में सामान्यरूप से प्रदेश की सत्ता रहती है इसलिये 'षण्णां प्रदेशः' ऐसा नैगमनय ने कहा है। और जब विशेष विवक्षा होती है-तब वही नैगमनय 'षण्णां प्रदेशाः' षट् प्रदेशाः' ऐसा बहुवचनान्त प्रयोग भी करता है। तात्पर्य कहने का यह है कि-'नैगमनय सामान्य और विशेष इन दोनों को ग्रहण करनेवाला होता है। अतः जब धर्मास्तिकायादिक द्रव्यों में प्रदेश सामान्य की विवक्षा से प्रदेश व्यवस्था की जाती है, तब नैगम नय षट् प्रदेश शब्द का समास 'षण्णां प्रदेशः षट् प्रदेशः' ऐसा एकवचनान्त शब्द परक करता है और जब प्रदेश विशेष विवक्षा की जाती है, तब 'षण्णां प्रदेशाः षट्प्रदेशाः, ऐसा बहुवचनान्त शब्द परक करता है। (एवं वयंतं णेगमं संगहो भणइ) नैगमनय के इस कथन को सुनकर निपुण संग्रहनय ने उससे

સ્કંધ છે આ સ્કંધનો જે પ્રદેશ છે તે સ્કંધ પ્રદેશ છે. ધર્માસ્તિકાયાદિક આ પાંચ દ્રવ્યોના બે વગેરે પ્રદેશોથી જે નિષ્પન્ન થાય છે, ને દેશ કહેવાય છે. આ દેશનો જે પ્રદેશ છે, તે દેશ પ્રદેશ છે. ધર્માસ્તિકાયાદિકોમાં સામાન્યરૂપથી પ્રદેશની સત્તા રહે છે, એથી "षण्णां प्रदेशः" આવું નૈગમનયે કહ્યું છે. અને જ્યારે વિશેષ વિવક્ષા હોય છે, ત્યારે તે નૈગમનય "षण्णां प्रदेशाः षट् प्रदेशा." એવો બહુવચનાન્ત પ્રયોગ કરે છે, તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે "નૈગમનય સામાન્ય અને વિશેષ એ બન્નેને ગ્રહણ કરનાર હોય છે, એથી જ્યારે ધર્માસ્તિકાયાદિક દ્રવ્યોમાં પ્રદેશસામાન્યની વિવક્ષાથી પ્રદેશવ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે, ત્યારે નૈગમનય ષટ પ્રદેશનો સમાસ "षण्णां प्रदेशः षट् प्रदेश." આમ એક વચનાન્ત શબ્દ પરક કરે છે. અને જ્યારે પ્રદેશ વિશેષની વિવક્ષા કરવામાં આવે છે, ત્યારે "षण्णां प्रदेशाः षट् प्रदेशा" આમ બહુવચનાન્ત શબ્દ પરક કરવામાં આવે છે. (एव वयंतं णेगमं संगहो भणइ) નૈગમનયના આ કથનને સાંભળીને નિપુણ સંગ્રહનયે તેને કહ્યું. (जं भणसि

इत्याह-'जम्हा' इत्यादि-यस्मात् यो देशप्रदेशः स तस्यैव द्रव्यस्य। अयं भावः यो देशप्रदेशो भवता षष्ठस्थाने उक्तः, स न युज्यते, यतो देशो धर्मास्तिकायादीनां प्रदेशद्वयादिना निष्पन्न एवोच्यते तस्य प्रदेशस्तु धर्मप्रदेशादि सम्बन्धी एवेति। अत्र कोऽपि दृष्टान्तोऽस्ति ? इति जिज्ञासायामाह-यथा दासेन मे खरः क्रीतो दासोऽपि मे खरोऽपि मे, इति लोके व्यवह्रियते। दासस्य मदधीनत्वात्तत्क्रीतः खरोऽपि मत्सम्बन्धिक एवेत्यर्थः। एवमेव अत्रापि देशस्य धर्मास्तिकायादि-स्व

कहा—(जं भणसि-छण्णं पएसो तं न भवइ-कम्हा जम्हा जो देसपएसो सो तस्सेव दव्वस्स) हे नैगमनय। जो तुम 'षण्णां प्रदेशः' ऐसा कहते हो, वह नहीं बनता है। क्योंकि देश का जो प्रदेश है, वह उसी द्रव्य का है। तात्पर्य कहने का यह है कि-'जो देश प्रदेश छट्टे स्थान में कहा गया है, वह स्वतंत्ररूप से ठहरता नहीं है-- क्योंकि जो देश है, वह धर्मास्तिकायादिकों के प्रदेशद्वय आदि से निष्पन्न हुआ ही तो माना जाता है। अतः जो देश का प्रदेश होगा-वह धर्मास्तिकायादि प्रदेशों का सम्बन्धी ही होगा। (जहा कोदिट्ठंतो-दासेण मे खरो कीओ दासो वि मे खरो वि मे) जैसे किसी के नौकर ने गधा खरीदा तब उसने कहा-नौकर भी मेरा है और गधा भी मेरा है। इसका भाव यह है कि--दास जब मेरे आधीन है, तब उसके द्वारा खरीदा हुआ गधा भी मेरा ही है। ऐसा जब लोक में व्यवहार देखा जाता है-तब धर्मास्तिका

-छण्णं पएसो तं न भवइ कम्हा जम्हा जो देसपएसो सो तस्सेव दव्वस्स) हे नैगमनय। જો તમે "षण्णां प्रदेशः" આમ કહો છો, તે ઉચિત નથી, કેમકે દેશનો જે પ્રદેશ છે, તે તેજ દ્રવ્યથી સંબદ્ધ છે. તાત્પર્ય કહેવાનું આ પ્રમાણે છે, કે જે દેશ પ્રદેશ છઠ્ઠા સ્થાનમાં કહેવાયેલ છે, તે સ્વતંત્ર રૂપથી વિદ્યમાન છે એમ નથી કેમકે જે દેશ છે, તે ધર્માસ્તિકાયાદિકોના પ્રદેશદ્વય આદિથી નિષ્પન્ન થયેલ છે આમ માનવામાં આવશે એથી જે દેશનો પ્રદેશ થશે તે ધર્માસ્તિકાયાદિ પ્રદેશોથી સંબદ્ધ જ હશે. (जहा को दिट्ठंतो-दासेण मे खरो कीओ दासो वि मे खरो वि मे) જેમ કોઈના દાસે ગધેડું વેચાતું લીધું ત્યારે તેના સ્વામીએ કહ્યું 'નોકર પણ મારો છે અને ગધેડું પણ મારું છે' આનો ભાવ આ પ્રમાણે છે કે જ્યારે નોકર જ્યારે મારી આધીનતામાં રહે છે, ત્યારે તેનો ખરીદેલું ગધેડું પણ મારું જ છે. આ જાતની વ્યવહાર પદ્ધતિ જ્યારે લોકમાં પ્રચલિત છે, ત્યારે ધર્માસ્તિકાયાદિકોના પ્રદેશદ્વય આદિથી નિષ્પન્ન દેશનો પ્રદેશ

न्धिकस्य देशप्रदेशोऽपि तत्संबन्धिक एवेति भावः। तत्=तस्माद् हेतोः माभण-षण्णां प्रदेश इति, अपि तु पञ्चानां प्रदेश इति भण। पञ्चानां प्रदेशो यथा-धर्मप्रदेशः अधर्मप्रदेशः आकाशप्रदेशो जीवप्रदेशः स्कन्धप्रदेश इति। अत्रेदं बोध्यम्-अवान्तरद्रव्ये सामान्याद्याश्रित्याविशुद्धः संग्रहनय एव धर्मास्तिकायादीनि पञ्चद्रव्याणि तत्प्रदेशांश्च मनुते। विशुद्धस्तु संग्रहनयो द्रव्यबाहुल्यं प्रदेश कल्पनां च न स्वीकरोति, अपि तु वस्तुत्वेन सर्वाण्यप्येकत्वेनैव स्वीकरोतीति।

कायादिकों के प्रदेश द्रव्य आदि से निष्पन्न देश का प्रदेश भी धर्मास्तिकायादिक का संबन्धी ही होगा-स्वतन्त्र नहीं- (तं मा भणाहि छण्णं पएसो भणाहि पंचण्हं पएसो) इसलिये तुम ऐसा मत कहो कि षण्णां प्रदेशः-षट् प्रदेशः'। किन्तु ऐसा कहो 'पञ्चानां प्रदेशः-पञ्च प्रदेशः। (तं जहा) जैसे (धम्मपएसो, अधम्मपएसो, आगासपएसो, जीवपएसो, खंध पएसो) धर्मप्रदेश, अधर्मप्रदेश, आकाशप्रदेश, जीव प्रदेश स्कन्धप्रदेश। यहां इस प्रकार से समझना चाहिये। कि अवान्तर द्रव्य में सामान्य आदि को आश्रित करके अविशुद्ध संग्रहनय ही धर्मास्तिकायादिक पांचद्रव्यों को और उनके प्रदेशों को मानता है। परन्तु जो विशुद्ध संग्रहनय है, वह द्रव्यबाहुल्य और प्रदेशकल्पना को नहीं मानता है। वह तो ऐसा मानता है धर्मास्तिकायादिक सब द्रव्य एक वस्तुत्व सामान्य की अपेक्षा से एक ही हैं। तात्पर्य कहने का यह है-कि'संग्रहनय के दो भेद हैं। एक विशुद्ध संग्रहनय और दूसरा अविशुद्ध संग्रहनय। इनमें जो अविशुद्ध संग्रहनय है, वह

પણ સ્વતંત્ર નહિ પરંતુ ધર્માસ્તિકાયાદિકની સાથે જ. સંબદ્ધ થશે (तं मा भणाहि छण्णं पएसो, भणाहि पंचण्हं पएसो) એથી તમે આવું ન કહો કે "षण्णां प्रदेश" પરંતુ આમ કહો કે 'पञ्चानां प्रदेशः पञ्चप्रदेशः" (तजहा) જેમ કે (धम्मपएसो अधम्मपएसो, आगासपएसो, जीवपएसो, खंधपएसो) ધર્મપ્રદેશ, અધર્મપ્રદેશ, આકાશપ્રદેશ, જીવપ્રદેશ, સ્કન્ધપ્રદેશ. અહીં એવી રીતે સમજવું જોઈએ કે અવાન્તર દ્રવ્યમાં સામાન્ય આદિના આશ્રિત અવિશુદ્ધ સંગ્રહનય જ ધર્માસ્તિકાયાદિક પાંચે પાંચ દ્રવ્યોને અને તેમના પ્રદેશોને માને છે. પરંતુ જે વિશુદ્ધ સંગ્રહનય છે, તે દ્રવ્ય બાહુલ્ય અને પ્રદેશ કલ્પનાને માનતો નથી. તેની માન્યતા આ પ્રમાણે છે કે ધર્માસ્તિકાયાદિક સર્વ દ્રવ્યો એક વસ્તુત્વ સામાન્યની અપેક્ષાએ એક જ છે તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'સંગ્રહનયના બે પ્રકારો છે વિશુદ્ધ સંગ્રહનય અને અવિશુદ્ધ સંગ્રહનય આમાં જે અવિશુદ્ધ સંગ્રહનય છે, તે અવાન્તર સામાન્ય રૂપ અપર સત્તાને

एवं वदन्तं संग्रहनयं ततोऽपि निपुणो व्यवहारनयो भणति-यत्त्वं भणसि, पञ्चानां प्रदेश इति, तन्न युज्यते। कस्मात्? यथा पञ्चानां गोष्ठिकपुरुषाणां किमपि द्रव्यजातं सामान्यम्-अभिन्नं भवति, यथा हिरण्यं वा सुवर्णं वा धनं वा धान्यं वेति, तत्=तस्मात् न ते वक्तुं युक्तं यथा पञ्चानां प्रदेश इति। अयं भावः-

अवान्तर सामान्यरूप अपरसत्ता को विषय करता है-और जो विशुद्ध संग्रहनय है वह परसत्ता रूप महा सामान्य को विषय करता है। अवान्तर सामान्य अनेक प्रकार का होता है और महासामान्य केवल एक ही रूप होता है। इसलिये अवान्तर सामान्य को ग्रहण करनेवाला जो अविशुद्ध संग्रहनय है, उसकी दृष्टि में छह का प्रदेश षट् प्रदेश ऐसा कथन संगत नहीं होता है क्योंकि छठा देश प्रदेश धर्मास्तिकायादिकों के प्रदेशरूप ही पडता है स्वतन्त्र नहीं। एवं वयंतं संगह ववहारो भणइ जं भणसि-पंचण्हं पएसो तं न भणइ, कम्हा जइ जहा पंचण्हं गोट्ठियाणं पुरिसाणं केइ दव्वजाए समणो भवइ) इस प्रकार कहनेवाले संग्रहनय से व्यवहार नय ने कहा कि जो तुम 'पंचानां प्रदेशः' ऐसा कहते हो, वह बनता नहीं है। क्योंकि पांच गोष्ठिक पुरुषों का कोई द्रव्य जात सामान्य होता है-(न जहा) जैसे (हिरण्णे वा सुवण्णे वा धणे वा धण्णे वा) हिरण्य, सुवर्ण, धन अथवा धान्य। (तं न ते जुत्तं वत्तुं जहा पंचण्हं पएसो) इस लिये तुम्हे ऐसा बोलना कि 'पंचानां प्रदेशः' यह युक्त नहीं है।

વિષય બનાવે છે અને જે વિશુદ્ધ સંગ્રહ નય છે, તે પર સત્તા રૂપ મહાસામાન્યને વિષય બનાવે છે. અવાન્તર સામાન્યના ઘણા પ્રકારો છે. અને મહા સામાન્યનું ફક્ત એક જ રૂપ હોય છે એથી અવાન્તર સામાન્યને ગ્રહણ કરનાર જે અવિશુદ્ધ સંગ્રહનય છે, તેની દૃષ્ટિએ છનો પ્રદેશ ષટ્ પ્રદેશ આ જાતનું કથન ઉચિત નથી કેમકે છઠ્ઠો દેશ પ્રદેશ ધર્માસ્તિકાયાદિકોના પ્રદેશ રૂપ જ હોય છે, સ્વતંત્ર નહિ (एवं वयंतं संगहं ववहारो भणइ, जं भणसि-पंचण्हं पएसो तं न भणइ, कम्हा जइ जहा पंचण्हं गोट्ठियाणं पुरिसाणं केइ दव्वजाए समणे भवइ) આ પ્રમાણે કહેનારા સંગ્રહનયને ત્યારે વ્યવહારનયે કહ્યું કે જો તમે 'પંચાનાં પ્રદેશઃ' આમ કહો છો તે તે યોગ્ય નથી કેમકે પાંચ ગોષ્ઠિક પુરુષોને કોઈ દ્રવ્યજાત સામાન્ય હોય છે (न जहा) જેમ કે (हिरण्णे वा सुवण्णे वा धणे वा धण्णे वा) હિરણ્ય, સુવર્ણ, ધન અથવા ધાન્ય (तं न ते जुत्तं वत्तुं जहा पंचण्हं पएसो) બોલવા માટે તમારે આમ કહેવું જોઈએ કે "પંચાનાં પ્રદેશઃ."

यथा पञ्चानां गोष्ठिकपुरुषाणां हिरण्यसुवर्णादिकं सामान्यं भवति, यद्येवं पञ्चानां धर्मास्तिकायादिद्रव्याणां कश्चित् सामान्यप्रदेशः स्यात् तदा शक्यते वक्तुं पञ्चानां प्रदेश इति, न चैवमस्ति, प्रतिद्रव्यं प्रदेशभेदात, तस्मात्त्वया न शक्यते वक्तुं पञ्चानां प्रदेश इति, तस्माद् मा भण पञ्चानां प्रदेश इति, अपि तु भण-पञ्च विधः प्रदेश इति, तद्यथा-धर्मप्रदेशः, अधर्मप्रदेशः, आकाशप्रदेशो, जीवप्रदेशः, स्कन्धप्रदेश इति। एवं वदन्तं व्यवहारम् ऋजुसूत्रनयो भणति-यत्त्वं भणसि पञ्चविधः प्रदेश इति, तद् न युज्यते। कुतो न युज्यते? इत्याह-यदि त्वत्सगतः पञ्चविधः प्रदेशः स्यात्तदा धर्मास्तिकायादीनामेकैकस्य प्रदेशः पञ्चविधः स्यात्।

तात्पर्य यह है कि जैसे पांच गोष्ठिक पुरुषों का हिरण्य सुवर्णादिक सामान्य होता है उसी प्रकार से यदि इन धर्मास्तिकायादिक द्रव्यों का कोई सामान्य प्रदेश हो तो ऐसा कह सकते हैं कि 'पंचानां प्रदेशः'। परन्तु ऐसा तो है नहीं। क्योंकि प्रत्येक द्रव्य के प्रदेश भिन्न २ हैं। इसलिये सामान्य प्रदेश के अभाव में 'पंचानां प्रदेशः' ऐसा कहना युक्त नहीं है। (तं मा भणिहि पंचण्हं पएसो भणाहि पंचविहो पएसो) अतः ऐसा मत कहो किंतु ऐसा कहो कि-'पंचविधः प्रदेशः पंचप्रदेशः।' (तं जहा धम्मपएसो, अधम्मपएसो, आगासपएसो जीवपएसो खंध पएसो) वे पांच प्रकार के प्रदेश ये हैं-धर्मप्रदेश, अधर्मप्रदेश, आकाश प्रदेश, जीव प्रदेश, स्कंध प्रदेश। (एवं वयंतं ववहारं उज्जुसुओ भणइ, जं भणसि पंचविहो पएसो, तं न भवइ, कम्हा जइ ते पंच-विहो पएसो एवं ते एक्केक्को पएसो पंचविहो एवं ते पणवीसइविहो

આ યુક્તિ સંગત નથી. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે જેમ પાંચ ગોષ્ઠિક પુરુષોનું હિરણ્ય સુવર્ણાદિક સામાન્ય હોય છે, તેમ જ જો આ ધર્માસ્તિકાયાદિકનો કોઇ સામાન્ય પ્રદેશ હોય તો આમ કહી શકાય કે "પચાનાં પ્રદેશ" પરંતુ આમ છે જ નહિ. કેમકે દરેકે દરેક દ્રવ્યના પ્રદેશો ભિન્નભિન્ન છે. એટલા માટે સામાન્ય પ્રદેશના અભાવમાં 'પંચાના પ્રદેશઃ' આમ કહેવુ યોગ્ય કહેવાય નહિ. (तं मा भणिहि पंचण्ह पएसो भणाहि पचविहो पएसो) એથી આમ નહિ પરંતુ આમ કહો કે "पंचविधः प्रदेश पचप्रदेशः" (तं जहा धम्मपएसो, अधम्मपएसो, आगासपएसो जीवपएसो खंधपएसो) તે પાંચ પ્રકારના પ્રદેશો આ પ્રમાણે છે ધર્મપ્રદેશ, અધર્મપ્રદેશ, આકાશપ્રદેશ, જીવપ્રદેશ, સ્કંધપ્રદેશ. (एवं वयंतं ववहारं उज्जुसुओ भणइ, जं भणसि पंचविहो पएसो, तं न भवइ, कम्हा-जइ ते पंचविहो पएसो एवं ते एक्केक्को पएसो पंचविहो एवं ते पणवी-

अयं भावः-अर्थोपलब्धिस्तु शब्दादेव भवति, पञ्चविधः प्रदेश इति कथनेन प्रत्येकद्रव्यप्रदेशस्य पञ्चविधत्वमापद्यते इति। एवं च तव मतेन पञ्चविंशतिविधः प्रदेशः स्यात्, तस्मात् मा भण-पञ्चविधः प्रदेशः, अपि तु-भक्तव्यः=भजनीयः प्रदेश इति वक्तव्यम्। कियद्भिर्विभागैर्भक्तव्यः स्यात्? इत्याह-स्याद् धर्मप्रदेशः, स्यादधर्मप्रदेशः, स्यादाकाशप्रदेशः, स्याज्जीवप्रदेशः, स्यात् स्कन्धप्रदेश इति।

पएसो भवइ) इस प्रकार कहने वाले व्यवहार से ऋजुसूत्रनय ने कहा जो तुम 'पंचविधः प्रदेशः' ऐसा कहते हो तो वह बनता नहीं है, क्योंकि यदि त्वत्संमत पांच प्रकार का प्रदेश माना जावे तो धर्मास्तिकायादिकों में से एक एक अस्तिकाय का प्रदेश पांच पांच प्रकार का हो जायगा। इसका तात्पर्य यह है कि-'अर्थ की उपलब्धि शब्द से ही होती है। जब 'पंचविधः प्रदेशः' ऐसा कहा जावेगा-तब इस कथन से प्रत्येक द्रव्य प्रदेश में पंचविधता स्वतः प्रतिभासित होगी ही। इस प्रकार तुम्हारे मन्तव्यानुसार 'पंचविंशतिविधः प्रदेशः' ऐसा 'पंचविधः प्रदेशः' का वाक्यार्थ होगा। (तं) इसलिये (मा भणाहि) मत कहो कि (पंचविहो पएसो) 'पंचविधः प्रदेशः' ऐसा (भणाहि) किन्तु ऐसा कहो (भइयव्वो पएसो) कि प्रदेश भजनीय है। (सिय धम्मपएसो, सिय अधम्मपएसो, सिय आगासपएसो, सिय जीवपएसो, सिय खंधपएसो) धर्मप्रदेश भजनीय है, अधर्मप्रदेश भजनीय है, आकाशप्रदेश भजनीय है, जीव प्रदेश भजनीय है, स्कंध प्रदेश भजनीय है। तात्पर्य

ત્ઇવિહો પએસો મવઇ) આ પ્રમાણે કહેનારા વ્યવહારને ઋજુસૂત્રનયે કહ્યું, જો તમે 'પંચવિધ પ્રદેશઃ' આમ કહેશો તો તે યોગ્ય નથી. કેમકે જો ત્વત્સંમત પાંચ પ્રકારનો પ્રદેશ માનવામાં આવે તો ધર્માસ્તિકાયાદિકોમાંથી એક એક અસ્તિકાયનો પ્રદેશ પાંચ પાંચ પ્રકારનો થઇ જશે આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'અર્થની ઉપલબ્ધિ શબ્દથી જ થાય છે. જ્યારે "પંચવિધ. પ્રદેશ" એવી રીતે કહેવામાં આવશે ત્યારે આ કથનથી દરેકે દરેક દ્રવ્ય પ્રદેશના પંચવિધતા સ્વયમેવ ભાસિત થઇ જશે જ. આ પ્રમાણે તમારા મત મુજબ "પંચવિંશતિવિધ પ્રદેશ એવો 'પંચવિધ પ્રદેશ "નો વાક્યાર્થ થશે (ત) એટલા માટે (મા ભણાહિ) આમ ન કહો કે (પંચવિહો પએસો) "પંચવિધ પ્રદેશ ભણાહિ) પરન્તુ આમ કહો કે (ભઇયવ્વો પએસો) પ્રદેશ ભજનીય છે (સિય ધમ્મપએસો સિય અધમ્મપએસો, સિય આગાસપએસો, સિય જીવપએસો, સિય ખંધપએસો) ધર્મ પ્રદેશ ભજનીય છે, અધર્મ પ્રદેશ ભજનીય છે, આકાશ પ્રદેશ ભજનીય છે, જીવ પ્રદેશ ભજનીય છે, સ્કંધ પ્રદેશ ભજનીય છે, આ

अयं भावः—भक्तव्यः प्रदेश इति कथनेन पञ्चप्रकारक एव प्रदेशो भवति, स्वस्व-प्रदेशस्यैव ग्रहणात्, परकीयप्रदेशस्तु न गृह्यते, तस्यार्थक्रियासाधकत्वाभावादेत न्मतानुसारेणासत्त्वादिति। एवं वदन्तम् ऋजुसूत्रं सम्प्रति शब्दनयो भणति—यत्त्वं भणसि, भक्तव्यः प्रदेश इति, तन्न युज्यते। कुतो न युज्यते ? इत्याह—यदि तव मते भक्तव्यः प्रदेशः, एवं तर्हि तव मते धर्मप्रदेशोऽपि स्याद् धर्मप्रदेशः, स्यादधर्मप्रदेशः, स्यादाकाशप्रदेशः, स्याज्जीवप्रदेशः, स्यात् स्कन्धप्रदेशः। एव

इसका यह है कि जब 'भक्तव्यः प्रदेशः' ऐसा कहा जाता है, तब प्रदेश पांच प्रकार का ही सिद्ध होता है, क्योंकि अपने २ प्रदेश का ही इस कथन से ग्रहण होता है। परसंबन्धी प्रदेश का नहीं। क्योंकि पर-संबन्धी प्रदेश में अर्थक्रिया के प्रतिसाधकत्व का अभाव है। इसलिये इस नय की मान्यतानुसार परप्रदेश असत्रूप है। (एवं वयंतं) इस प्रकार कहनेवाले (उज्जुसुयं) ऋजुसूत्रनय से (संपइ) उसी समय (सद्दनयो भणइ) शब्दनय ने कहा—(जं भणसि भइयव्वो पएसो तं न भवइ) जो तुम 'भक्तव्यः प्रदेशः' ऐसा कहते हो, वह कहना तुम्हारा ठीक नहीं बनता है (कम्हा) क्योंकि (जइ भइयव्वो पएसो) यदि 'प्रदेश भजनीय है' ऐसा तुम्हारा मत हो तो (एवं ते धम्मपएसो वि सिय धम्मपएसो सिय अधम्मपएसो, सिय आगासपएसो, सिय जीव पएसो सिय खंधपएसो) इस प्रकार के मत से धर्मास्तिकाय का जो प्रदेश है, वह धर्मास्तिकाय का भी हो सकता है, अधर्मास्तिकाय का

સર્વનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે "भक्तव्यः प्रदेशः" આ રીતે કહેવામાં આવે છે ત્યારે પ્રદેશના પ્રકારો પાંચ જ છે. આમ સિદ્ધ થાય છે કેમકે આનાથી પોતપોતાના પ્રદેશનું જ ગ્રહણ થાય છે પર સંબંધી પ્રદેશનું ગ્રહણ થતું નથી કારણ કે પરસંબંધી પ્રદેશમાં અર્થ ક્રિયા પ્રત્યે સાધકતત્વનો અભાવ છે એટલા માટે આ નયની માન્યતા મુજબ પર પ્રદેશ અસત્ રૂપ છે. (एवं वयंतं) આ કહેનારા (उज्जुसुयं) ઋજુસૂત્રનયને (संपइ) તે સમયે (सद्दनयो भणइ) શબ્દનયે કહ્યું કે (जं भणसि भइयव्वो पएसो तं न भवइ) જો તમે "भक्तव्यः प्रदेशः" આમ કહો છો, તો આમ કહેવું યોગ્ય નથી (कम्हा) કેમકે (जइ-भइयव्वो पएसो) જો પ્રદેશ ભજનીય છે, એવી માન્યતા છે તો (एवं ते धम्म पएसो वि सिय धम्मपएसो सिय अधम्मपएसो, सिय आगासपएसो सिय जीव-पएसो सिय खंधपएसो) આ જાતના મતથી ધર્માસ્તિકાયનો જે પ્રદેશ છે, તે ધર્માસ્તિકાયનો પણ થઈ શકે છે, અધર્માસ્તિકાયનો પણ થઈ શકે છે, આકાશા-

मधर्मप्रदेशादिष्वप्येकैकः पञ्चविधः स्यात्, एवं चानवस्था भविष्यति। अयं भावः-भजनाया अनियतत्वाद् धर्मप्रदेशः कदाचिद् धर्मप्रदेशः स्यात् कदाचिद्-धर्मप्रदेशादिरपि स्यात्। एवमधर्मप्रदेशादिविषयेऽपि बोध्यम्। लोकेऽपि दृश्यते यथा देवदत्तादिः पुरुषः कदाचिद् राज्ञो भृत्यो भवति कदाचिदमात्यादेः। इत्थं

भी हो सकता है आकाशास्तिकाय का भी हो सकता है, जीवास्तिकाय का भी हो सकता है, स्कंध का भी हो सकता है। (अधम्मपएसोऽवि सिय धम्मपएसो जाव सिय खंधपएसो, आगासपएसोऽवि सिय धम्म पएसो जाव खंधपएसो, वि सिय धम्मपएसो जाव खंधपएसो एवं ते अणवत्था भविस्सइ) अधर्मास्तिकाय का जो प्रदेश है, वह भी धर्मास्तिकाय का प्रदेश हो सकता है यावत् स्कंध का प्रदेश हो सकता है। आकाशास्तिकाय जो प्रदेश है, वह भी धर्मास्तिकाय का प्रदेश हो सकता है यावत् स्कंध का प्रदेश हो सकता है। जीवास्तिकाय का जो प्रदेश है, वह भी धर्मास्तिकाय का प्रदेश हो सकता है यावत् स्कंध का प्रदेश हो सकता है। इस प्रकार होने से अनवस्था-वास्तविक प्रदेश स्थिति का अभाव-होगा। इसका तात्पर्य यह है कि भजना अनियत होती है। इसलिये जो धर्मास्तिकाय का प्रदेश होगा-वह अधर्मास्तिकाय आदि का भी हो जावेगा-इसी प्रकार जो अधर्मास्तिकाय आदिका प्रदेश होगा-वह अपने २ अस्तिकाय का होकर भी अन्य का भी हो जावेगा-तब जिस प्रकार देवदत्तादिपुरुष में कदाचित् राजा के सेवक

स्तिकायने। पण थई शके छे. જીવાસ્તિકાયને। પણ થઈ શકે છે, સ્કંધને। પણ થઈ શકે છે (अधम्मपएसोऽवि सिय धम्मपएसो जाव सिय खंधपएसो, आगासपएसो ऽवि सिय धम्मपएसो, जाव खंधपएसो जीवपएसो वि सिय धम्मपएसो जाव खंधपएसो एवं ते अणवत्था भविस्सइ) અધર્માસ્તિકાયને। જે પ્રદેશ છે, તે પણ ધર્માસ્તિકાયને। પ્રદેશ થઈ શકે તેમ છે યાવત્ સ્કંધને। પ્રદેશ થઈ શકે છે. આકાશાસ્તિને। જે પ્રદેશ છે, તે પણ ધર્માસ્તિકાયને। પ્રદેશ થઈ શકે છે જીવાસ્તિકાયને। જે પ્રદેશ છે, તે પણ ધર્માસ્તિકાયને। પ્રદેશ થઈ શકે છે યાવત્ સ્કંધને। પ્રદેશ થઈ શકે છે, આ રીતે તે। અનવસ્થાથી-વાસ્તવિક પ્રદેશસ્થિતિને। અભાવ જ થશે આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ભજના અનિયત હોય છે. એથી જે ધર્માસ્તિકાયને। પ્રદેશ થશે, તે અધર્માસ્તિકાય વગેરેને। પણ થઈ જશે. આ પ્રમાણે જે અધર્માસ્તિકાય આદિને। પ્રદેશ થશે તે પોતપોતાના અસ્તિકાયને। થઈને બીજાને। પણ થઈ જશે ત્યારે જેમ દેવદત્તાદિ પુરુષને કદાચ રાજાના સેવક હોવાની અથવા કદાચિત અમાત્ય

च नैयत्याभावात्तव मतेऽनवस्था प्रसज्येतेति, तस्माद् मा भण भक्तव्यः प्रदेश इति, अपि तु इत्थं भण 'धम्मे पएसे से पएसे धम्मे' (धर्म्मः प्रदेशः स प्रदेशो धर्मः) इत्यादि। धर्मः=धर्मात्मकः प्रदेशः, स प्रदेशो धर्मः। अत्रेदं बोध्यम्-अयं धर्मात्मकः प्रदेशः समस्तादपि धर्मास्तिकायादभिन्नः सन्नेव धर्मात्मक उच्यते न तु धर्मास्तिकायैकदेशाभिन्नः सन् सकलजीवास्तिकायैकदेशभिन्नजीवात्मकप्रदेशवत्। अतएव स प्रदेशो धर्मः=सकलधर्मास्तिकायादव्यतिरिक्त उच्यते। अयं भावः-जीवास्तिकायेऽनन्तजीवद्रव्याणि परस्परं पृथग्भूतानि सन्ति, अतएव एक-

---

होने पर और कभी अमात्य आदि के सेवक होने पर नैयत्य नहीं बनता है। उसी प्रकार प्रदेश में भी नैयत्य का अभाव होने से तुम्हारे मत में अनवस्था होगी। (तं मा भणाहि भइयव्वो पएसो) इसलिये ऐसा मत कहो कि प्रदेश भजनीय है। किन्तु (भणाहि) ऐसा कहो (धम्मे-पएसे से पएसे, धम्मे, अहम्मे पएसे से पएसे अहम्मे, आगासे पएसे से पएसे आगासे, जीवे पएसे से पएसे नो जीवे, खंधे पएसे से पएसे नो खंधे) कि जो प्रदेश धर्मात्मक है वह प्रदेश धर्म है। इसका तात्पर्य यह है-यह धर्मात्मक जो प्रदेश है वह समस्त धर्मास्तिकाय से अभिन्न होकर ही धर्मात्मक कहलाता है। सकल जीवास्तिकाय के एकदेश से अभिन्न होकर जीवात्मक प्रदेश के जैसा कह लानेवाले धर्मास्तिकाय के एकदेश से अभिन्न होकर वह धर्मात्मक नहीं कहलाता है। कहने का तात्पर्य यह है कि-जीवास्तिकाय में अनन्त जीव द्रव्य परस्पर जुदे जुदे हैं इसलिये एक जीवद्रव्य का जो प्रदेश है वह समस्त जीवा-

---

વગેરેના સેવક હોવાથી નૈયત્ય બનતું નથી, તેમ પ્રદેશમાં પણ નૈયત્યના અભાવે તમારા મત મુજબ અનવસ્થા જ ઉત્પન્ન થશે (तं भणाहि भइयव्वो पएसो) એટલા માટે તમે આમ ન કહો તે પ્રદેશ ભજનીય છે પરંતુ (भणाहि) આમ કહો કે (धम्मे पएसे से पएसे, धम्मे. अहम्मे पएसे, से पएसे अहम्मे, आगासे पएसे से पएसे आगासे जीवे पएसे से पएसे नो जीवे, खंधे पएसे से पएसे नो खधे) જે પ્રદેશ ધર્માત્મક છે તે પ્રદેશ ધર્મ છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે આ ધર્માત્મક જે પ્રદેશ છે તે સમસ્ત ધર્માસ્તિકાયથી અભિન્ન થઈને જ ધર્માત્મક કહેવાય છે. સકલ જીવાસ્તિકાયના એકદેશથી અભિન્ન થઈને જીવાત્મક પ્રદેશની જેમ કહેવડાવનારા ધર્માસ્તિકાયના એકદેશથી અભિન્ન થઈને તે ધર્માત્મક છે તેમ કહી શકાય નહિ. કહેવાનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે જીવાસ્તિકાયમાં અનંત જીવ દ્રવ્યો પરસ્પર જુદા જુદા છે. એટલા માટે એક

जीवद्रव्यस्य यः प्रदेशो भवति स समस्तजीवास्तिकायैकदेशे वर्तमान एव जीवात्मक उच्यते, अत्र धर्मास्तिकाये तु एकमेव द्रव्यं भवति, अतः समस्तधर्मास्तिकायादभिन्न एव सन् तत्प्रदेशो धर्मात्मको भवति। इत्थं च स प्रदेशो धर्म एवेति। अधर्मास्तिकायाकाशास्तिकाययोरपि प्रदेशविषये एवमेव विज्ञेयम्, उभयोरप्येकैकद्रव्यत्वादिति। तथा-'जीवे पएसे से पएसे नो जीवे'-जीवः प्रदेशः स प्रदेशो नो जीवः। समस्तजीवास्तिकायैकदेशो य एकजीवो भवति, तदात्मको य एकप्रदेशः स नो जीवो भवतीत्यर्थः। नो शब्दोऽत्र देशवचनो नत्वभाववचनः। एकजीवद्रव्यसंबन्धिनः प्रदेशस्य अनन्तजीवद्रव्यात्मकसमस्तजीवास्तिकायवृत्तित्वा-

---

स्तिकाय के एक देश में वर्तमान होता हुआ ही जीवात्मक कहलाता है। परन्तु ऐसी व्यवस्था यहां नहीं है। यहां तो धर्मास्तिकाय में एक ही द्रव्य है-इसलिये समस्त धर्मास्तिकाय से अभिन्न होता हुआ ही वह उसका प्रदेश धर्मात्मक कहलाता है। इस प्रकार वह प्रदेश धर्म ही होता है। अधर्मास्तिकाय एवं आकाशास्तिकाय इन दोनों को भी प्रदेश विषय में ऐसा ही जानना चाहिये। क्योंकि ये दोनों एक एक द्रव्य हैं। 'जीवे पएसे से पएसे नो जीवे' एक जीवात्मक जो प्रदेश है, वह प्रदेश नो जीव है। अर्थात् समस्तजीवास्तिकाय का एकेदेशभूत जो एक जीव है उस एकजीवात्मक जो एक प्रदेश है वह नो जीव है। यहां 'नो' शब्द अभाव का वाचक नहीं है किन्तु एकदेश का वाचक है। एक जीवद्रव्य संबन्धी जो प्रदेश है उस प्रदेश की, अनंत जीव द्रव्यात्मक जो जीवास्तिकाय है, उसमें वृत्तित्व का अभाव है। इसलिये उस

જીવ દ્રવ્યનો જે પ્રદેશ છે, તે સમસ્ત જીવાસ્તિકાયના એક દેશમાં વિદ્યમાન થઈને જ જીવાત્મક કહેવાય છે. પરંતુ એવી વ્યવસ્થા અહીં નથી અહીં તો ધર્માસ્તિકાયમા એક જ દ્રવ્ય છે એથી સમસ્ત ધર્માસ્તિકાયથી અભિન્ન થઈને જ તેનો પ્રદેશ ધર્માત્મક કહેવાય છે આ પ્રમાણે તે પ્રદેશ ધર્મ જ હોય છે. અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય એઓ બન્નેના પ્રદેશ વિષયોના સંબંધમાં પણ એવી રીતે જ જાણી લેવુ જોઈએ કેમકે એ બન્ને એક એક દ્રવ્યો છે 'जीवे पएसे से पएसे नो जीवे'' એક જીવાત્મક જે પ્રદેશ છે, તે પ્રદેશ નોજીવ છે એટલે કે સમસ્ત જીવાસ્તિકાયના એકદેશ ભૂત જે એક જીવ છે. તે એક જીવાત્મક જે એકપ્રદેશ છે તે નોજીવ છે અને "નો" શબ્દ અભાવ વાચક નથી પરંતુ એકદેશ વાચક છે એક જીવ દ્રવ્ય સંબંધી જે પ્રદેશ છે, તે પ્રદેશના અનંત જીવદ્રવ્યાત્મક જે જીવાસ્તિકાય છે, તેમા

भावात् नोजीवत्वं बोध्यमिति भावः। एवं–'खंधे पएसे से पएसे नो खंधे'–स्कन्धः प्रदेशः स प्रदेशो नो स्कन्धः। अनन्तस्कन्धात्मकसमस्तस्कन्धैकदेशैकस्कन्धवर्तिनः प्रदेशस्य समस्तस्कन्धवृत्तित्वाभावाद् नो स्कन्धत्वमिति भावः। एवं वदन्तं शब्दनयं समभिरूढः=नानार्थसमभिरोहणात् समभिरूढो नयो भणति–यत्त्वं भणसि,–'धम्मे पएसे से पएसे धम्मे' इत्यादि, तन्न युज्यते वक्तुम्। कुतो न युज्यते वक्तुम्? इत्याह–तदुच्यते–'धम्मे पएसे से पएसे धम्मे' इत्यादि। अत्र धर्मे प्रदेशः, धर्मःप्रदेशश्चेति द्विविधच्छायायाः संभवात् 'धम्मे' इति सप्तम्यन्तं, प्रथमान्तं वा पदमिति संदेहः संजायते। सप्तम्यां तत्पुरुषः, वने हस्तीवनहस्ती-

एक प्रदेश को नो जीव कहा है। 'खंधे पएसे से पएसे नो खंधे' इसी प्रकार जो एक स्कन्धात्मक प्रदेश है वह नो स्कंध है। तात्पर्य यह है है–कि अनन्तस्कन्धात्मक जो समस्त स्कंध है–पुद्‌लास्तिकाय है–उसका एकदेश भूत जो एक स्कन्ध है, उसमें रहनेवाले प्रदेश का समस्त स्कंधरूप पुद्‌लास्तिकाय में रहना नहीं है–अर्थात् उसकी उसमें वृत्ति नहीं है—इसलिये एक स्कंधात्मक प्रदेश को नो स्कंध कहा है। (एवं वयंतं सद्दनयं समभिरूढो जं भणइ, जं भणसि धम्मे पएसे से पएसे धम्मे जीवे पएसे से पएसे नो जीवे, खंधे पएसे से पएसे नो खंधे-तं न भवइ कम्हा इत्थं खलु दो समासा भवंति–तं जहा–तप्पुरिसे य कम्मधारए य–तं ण णज्जइ कयरेणं समासे णं भणसि किं तप्पुरिसेणं किं कम्मधारएणं) इस प्रकार कहनेवाले शब्दनय से समभिरूढ नय ने कहा–जो तुम कहते हो कि जो प्रदेश धर्मात्मक है वह धर्मा-

વૃત્તિત્વનો અભાવ છે એથી તે એક પ્રદેશને નોજીવ કહેવામાં આવેલ છે. "खंधे पएसे से पएसे नो खंधे" આ પ્રમાણે જો એક સ્કન્ધાત્મક પ્રદેશ છે, તે નોસ્કંધ છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે અનંત સ્કંધાત્મક જે સમસ્ત સ્કંધ છે–પુદ્‌ગલાસ્તિકાય છે, તેનો એક દેશ ભૂત જે એક સ્કંધ છે, તેમાં રહેનાર પ્રદેશનું સમસ્ત સ્કંધ રૂપ પુદ્‌ગલાસ્તિકાયમાં રહેવું થતું નથી એટલે કે તેની તેમાં વૃત્તિ નથી. એટલા માટે એક સ્કંધાત્મક પ્રદેશને નોસ્કંધ કહેવામાં આવેલ છે. (एवं वयंतं सद्दनयं समभिरूढो भणइ, जं भणसि-धम्मे पएसे, से पएसे धम्मे जीवे पएसे से पएसे नो जीवे, खंधे पएसे से पएसे नो खंधे-तं न भवइ कम्हा इत्थं खलु दो समासा भवंति-तं जहा-तप्पुरिसे य कम्मधारए य तं ण णज्जइ कयरेण समासेणं भणासि किं तप्पुरिसेण किं कम्मधारएणं) આ પ્રમાણે કહેનારા શબ્દનયને સમભિરૂઢ નયે કહ્યું–જો તમો કહો છો કે જે પ્રદેશ ધર્માત્મક છે, તે ધર્માસ્તિકાયરૂપ છે, યાવત્ જે પ્રદેશ

तिनन् संभाव्यते। प्रथमायां नीलमुत्पलम्-नीलोत्पलमितिवत् कर्मधारयश्च। एवं चात्र तत्पुरुषकर्मधारयसमासद्वयस्य संदेहो जायते, तन्न ज्ञायते, कं समासं मनसिकृत्य भणसि। यदि तत्पुरुषेण भणसि तर्हि एवं मा भण। अयं भावः-यदि तत्पुरुषसमासं मनसि कृत्य 'धम्मे पएसे' इति सप्तम्या भणसि, तर्हि धर्मप्रदेशयोः भेदः प्रसज्येत, कुण्डे बदराणि इतिवत्। अथ कर्मधारयेण भणसि ? तर्हि विशे-

---

षितकायरूप है यावत् जो प्रदेश एकजीवात्मक है वह प्रदेश नो जीव है, जो प्रदेश एक स्कंधात्मक है वह प्रदेश नो स्कंध है सो यह बात तुम्हारी नहीं बनती है। क्योंकि 'धम्मे पएसे' यहां दो प्रकार की इन पदों की संस्कृत छाया होनी संभवित है-एक 'धर्मे प्रदेशः' ऐसी और दूसरी 'धर्मः प्रदेशः' ऐसी। इसलिये 'धम्मे' पद में संशय होता है कि यह पद सप्तम्यन्त है या प्रथमान्त है। यदि इसे सप्तम्यन्त पद माना जावे तो, यहां सप्तमी तत्पुरुष समास होना चाहिये जैसे वने हस्ती=वनहस्ती में हुआ है। यदि 'धम्मे' पद को प्रथमान्त माना जाता है तो, प्रथमा में नीलमुत्पलम्=नीलोत्पलम् के जैसा कर्मधारय समास होना चाहिये। इस प्रकार तत्पुरुष और कर्मधारय ये दो समास होने का संदेह होता है। इसलिये यह पता नहीं पडता है कि-'तुम किस समास को मन में रखकर 'धम्मे पएसे' ऐसा कह रहे हो ?' (जइ तप्पुरिसेणं भणसि, तो मा एवं भणाहि अह कम्मधारएणं भणसि तो विसेसओ भणाहि) यदि कहो कि हम तत्पुरुष समास को आश्रित करके ऐसा

એક જીવાત્મક છે તે પ્રદેશ નોજીવ છે. જે પ્રદેશ એક સ્કંધાત્મક છે, તે પ્રદેશ નોસ્કંધ છે, તો આ તમારી વાત યોગ્ય લાગતી નથી. કેમકે "धम्मे पएसे" અહીં બે પ્રકારની આ પદોની સંસ્કૃત છાયા સંભવી શકે તેમ છે એક "धर्मे प्रदेशः" એવી અને બીજી "धर्मः प्रदेशः" એવી. એથી "धम्मे" પદમાં સંશય ઉપસ્થિત થાય છે કે આ પદ સપ્તમ્યન્ત છે કે પ્રથમાન્ત છે જો એને સપ્તમ્યન્ત પદ માનવામાં આવે તો, અહીં સપ્તમી તત્પુરુષ સમાસ યોગ્ય કહેવાય જેમકે 'वने हस्ती-वनहस्ती" માં થયેલ છે. જો 'धम्मे' પદને પ્રથમાન્ત માનવામાં આવે તો પ્રથમાન્ત "नीलमुत्पलम् नीलोत्पलम्" ની જેમ કર્મધારય સમાસ યોગ્ય કહેવાય, આ પ્રમાણે તત્પુરુષ અને કર્મધારય આ બન્ને સમાસો લગાવવાથી અહીં સંદેહાત્મક સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે એથી એ વાત સ્પષ્ટ થતી નથી કે તમે કયા સમાસના આધારે "धम्मे पएसे" અહીં કહ્યું છે? (जइ तप्पुरिसेण भणसि, तो मा एवं भणाहि अह कम्मधारएण भणसि तो विसेसओ भणाहि) જો તમે એમ કહો કે અમે તત્પુરુષ

यतो भण–धम्मे य से पएसे य से पएसे धम्मे–धर्मश्च स प्रदेशश्च स प्रदेशो धर्मः इत्यादि। इत्थं च सप्तमीतत्पुरुष सन्देहो न भवति। अत्र धर्मात्मकः प्रदेशः समस्तधर्मास्तिकायाभेदेन समानाधिकरणतयोच्यते, अतः प्रदेशोऽपि धर्मः। एवम् अधर्मात्मकः प्रदेशः अधर्मः, आकाशात्मकः प्रदेशः आकाश इति। तथा–जीवश्च स प्रदेशश्च स प्रदेशो नो जीवः, स्कन्धश्च स प्रदेशश्च स प्रदेशो नो स्कन्धः। अयं भावः–अनन्तजीवात्मकसमस्तजीवास्तिकायस्यैकदेश एक जीवो भवति, तस्य प्रदेशः समस्तजीवास्तिकायाद् भिन्न एव भवति, अतः

कहते हैं तो ऐसा मत कहो–तात्पर्य यह है कि यदि सप्तम्यन्त तत्पुरुष समास को लेकर 'धम्मे पएसे' ऐसा कहते हो तो धर्म और प्रदेश में भेद प्रसक्त होता है। जैसे 'कुण्डे बदराणि' में भेद है। यदि कर्म धारय समास को आश्रित कर कहते हो तो ऐसा कहो कि 'धम्मे य पएसे य से धम्मे' इस प्रकार से कहने पर सप्तमी तत्पुरुष समास का संदेह नहीं होता है। कर्मधारय समास में धर्मात्मक जो प्रदेश है उसका समस्त धर्मास्तिकाय के साथ अभेदरूप होने के कारण समानाधिकरण हो जाता है। इसलिये प्रदेश भी धर्मास्तिकायरूप बन जाता है। इसी प्रकार (अधर्मात्मकः प्रदेशः अधर्मः, आकाशात्मकः प्रदेशः आकाशः 'जीवश्च स प्रदेशश्च स प्रदेशो नो जीवः स्कन्धश्च स प्रदेशश्च स प्रदेशो नो स्कन्धः) यहां पर भी जानना चाहिये। तात्पर्य यह है कि–'अनन्तजीवात्मक समस्त जीवास्तिकाय है उसका

સમાસના આધારે કહી રહ્યા છીએ તો આ બરાબર નથી તાત્પર્ય એ છે કે જો સપ્તમ્યન્ત તત્પુરુષ સમાસના આધારે "धम्मे पएसे" એમ કહો છો તો ધર્મ અને પ્રદેશમાં ભેદ પ્રસક્ત થાય છે જેમ "कुण्डे बदराणि"માં ભેદ છે. જો તમે કર્મધારય સમાસના આધારે કહો છો તો આમ કહો કે 'धम्मे य से पएसे य से पएसे धम्मे'આ રીતે કહેવાથી સપ્તમી તત્પુરુષ સમાસ વિષે સંદેહ ઉત્પન્ન થતો નથી. કર્મધારય સમાસમાં ધર્માત્મક જે પ્રદેશ છે, તેનું સમસ્ત ધર્માસ્તિકાયની સાથે અભેદરૂપ હોવાથી સમાનાધિકરણ થઈ જાય છે એટલા માટે આ પ્રદેશો પણ ધર્માસ્તિકાયરૂપ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે (अधर्मात्मकः प्रदेशः अधर्म, आकाशात्मक. प्रदेशः आकाशः जीवश्च स प्रदेशश्च स प्रदेशो नो जीवः स्कन्धश्च स प्रदेशश्च स प्रदेशो नोस्कन्धः) અહીં પણ જાણી લેવું જોઈએ તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે "અનંત જીવાત્મક સમસ્ત જીવાસ્તિકાય છે, તેનો એકદેશ એક જીવ છે, તેનો જે

स नो जीव इत्युच्यते। एवम् अनन्तस्कन्धात्मकसमस्तस्कन्धस्यैकदेशस्य एकस्कन्धस्य प्रदेशः समस्तस्कन्धभिन्नत्वात् नोस्कन्ध इत्युच्यते इति भावः। एवं वदन्तं समभिरूढनयं सम्प्रति एवंभूतनयो भणति त्वं यद् यद् धर्मास्तिकायादिकं वस्तु भणसि, तत् तत् सर्वं=समस्तं कृत्स्नं=देशप्रदेशकल्पनारहितं प्रतिपूर्णम्=आत्मस्वरूपेणाविकलम्, निरवशेषम्=एकत्वादवयवरहितम्-अत एकग्रहणगृहीतम्-एकेन ग्रहणेन=नाम्ना गृहीतम्=अभिहितम्-एकाभिधानाभिधेयमस्ति, अत

एकदेश एक जीव है। इसका जो एक प्रदेश है, वह समस्त जीवास्तिकाय से भिन्न ही होता है। इसलिये वह नोजीव कहा है। तथा अनन्तस्कन्धात्मक जो समस्त स्कंध है उसका एकदेश एकस्कंध होता है। सो इस एकदेशरूप एकस्कन्ध का जो प्रदेश है वह समस्त स्कन्ध से भिन्न होने के कारण नो स्कंध कहा गया है। (एवं वयंतं समभिरूढं संपइ एवंभूओ भणइ, जं जं भणसि तं तं सव्वं कसिणं पडिपुण्णं निरवसेसं एगगहणगहियं देसेऽवि मे अवत्थू, पएसेऽवि मे अवत्थू। से त्तं पएसदिट्ठंतेणं से त नयप्पमाणे) इस प्रकार कहनेवाले समभिरूढनय से अब एवंभूत नय ने इस प्रकार कहा कि तुम जो २ कह रहे हो वह २ सब इस प्रकार से कहो कि ये जो धर्मास्तिकायादिक हैं वे समस्त हैं कृत्स्न देश, प्रदेश की कल्पना से विहीन हैं, प्रतिपूर्ण—आत्मस्वरूप से अविकल हैं, निरवशेष—एक होने के कारण अवयव रहित है, और एक ग्रहण गृहीत हैं—एक नाम से कहे गये हैं। इसलिये ये सब एकवस्तुरूप है भिन्न २ वस्तुरूप नहीं है, ऐसा मत कहो कि,

---

એક પ્રદેશ છે, તે સમસ્ત જીવાસ્તિકાય કરતાં ભિન્ન જ હોય છે. એથી તે 'નો' જીવ કહેલ છે. તેમજ અનંતસ્કંધાત્મક જે સમસ્ત સ્કંધ છે, તેનો એક દેશ એક સ્કંધ હોય છે, તો આ એક દેશરૂપ એક સ્કંધનો જે પ્રદેશ છે, તે સમસ્ત સ્કંધ કરતા ભિન્ન હોવાથી 'નો' સ્કંધ કહેવાય છે. (एवं वयं समभिरूढं संपइ एवभूओ भणइ, जं जं भणसि तं तं सव्वं कसिणं पडिपुण्णं निरवसेसं एगगहणगहियं देसेऽवि मे अवत्थू, पएसेऽवि मे अवत्थू, से त्तं पएसदिट्ठंतेणं से त नयप्पमाणे) આ પ્રમાણે કહેનારા સમભિરૂઢ નયને એવંભૂતનયે આ પ્રમાણે કહ્યું કે તમે જે કંઈ કહી રહ્યા છો, તે એવી રીતે કહો કે આ બધા જે ધર્માસ્તિકાયાદિકો છે તે સમસ્ત, કૃત્સ્ન દેશ, પ્રદેશની કલ્પનાથી વિહીન છે, પ્રતિપૂર્ણ—આત્મસ્વરૂપથી અવિકલ છે, નિરવશેષ—એક હોવાથી અવયવરહિત છે. અને એક ગ્રહણ ગૃહીત થયેલા છે

एवमेव तद्धर्मास्तिकायादिकं भण । प्रदेशरूपतया तु मा भण । यतो मम मते देशोऽपि अवस्तु-अपदार्थः, प्रदेशोऽप्यपदार्थः । अखण्डस्यैव वस्तुनः सत्त्वेनोपयोगात् । अत्रेदं बोध्यम् प्रदेशप्रदेशिनौ भिन्नौ वा अभिन्नौ ? यदि प्रथमः स्वीक्रियेत तर्हि भेदेनोपलम्भः प्रसज्ज्येत, न चैवमस्ति । अथाभेदपक्षः स्वीक्रियेत, तदा प्रदेशप्रदेशिनो पर्यायता प्रसज्ज्येत, एकार्थविषयत्वात् । न च पर्यायशब्द-

ये प्रदेशरूप है क्योंकि मेरे सिद्धान्तानुसार जो वस्तु देशरूप है वह अवस्तु अपदार्थ-है तथा जो प्रदेशरूप है वह भी अपदार्थ है । हम वस्तु को खड़रूप नहीं मानते-किन्तु अखंडात्मक वस्तु को ही हम सत् रूप मानते हैं । तात्पर्य कहने का यह कि-'जब हम इस प्रकार से विचार करते हैं कि, प्रदेश और प्रदेशी ये दोनों आपस में भिन्न है या अभिन्न ?' तो कोई भी विचार युक्तियुक्त प्रतीत नहीं होता जैसे-यदि यही माना जावे कि-'प्रदेश और प्रदेशी ये दोनों भिन्न हैं तो, इस स्थिति में दोनों की स्वतंत्ररूप से उपलब्धि होनी चाहिये-परन्तु ऐसा होता नहीं हैं । प्रदेश विना प्रदेशी की और प्रदेशी विना प्रदेश की त्रिकाल में भी उपलब्धि नहीं होती । यदि दोनों का अभेद पक्ष स्वीकार किया जावे तो इस स्थिति में प्रदेश प्रदेशी में पर्यायशब्दता की प्रसक्ति प्राप्त होती है । क्योंकि दोनों का विषय एक पड़ेगा । कहने का अभिप्राय यह है कि जब दोनों सर्वथा अभिन्न होंगे तो जो अर्थ प्रदेश शब्द का होगा वही

એટલા માટે એ બધાં એક વસ્તુરૂપ છે ભિન્નભિન્ન વસ્તુરૂપ નથી. તમે એમ પણ કહો નહિ કે આ પ્રદેશ રૂપ છે કેમકે મારા સિદ્ધાન્ત મુજબ જે વસ્તુ દેશરૂપ છે, તે અવસ્તુ-અપદાર્થ છે તેમજ જે પ્રદેશરૂપ છે, તે પણ અપદાર્થ છે અમે વસ્તુને ખંડ રૂપમાં જોતા નથી, પરંતુ અખંડાત્મક વસ્તુને જ અમે સત્રૂપમાં માનીએ છીએ. તાત્પર્ય આ છે કે જ્યારે અમે આ પ્રમાણે વિચાર કરીએ છીએ કે પ્રદેશ અને પ્રદેશી એ બન્ને પરસ્પર ભિન્ન છે કે અભિન્ન ! તો કોઈપણ વિચાર ઉચિત લાગતો નથી. જો એમ જ માની લેવામાં આવે કે પ્રદેશ અને પ્રદેશી એ બન્ને ભિન્ન ભિન્ન છે તો આ સ્થિતિમાં બન્નેની સ્વતંત્ર રૂપથી ઉપલબ્ધિ થવી જોઇએ, પરંતુ આમ થતુ નથી. પ્રદેશ વગર પ્રદેશીની અને પ્રદેશી વિના પ્રદેશની ત્રિકાળમા પણ ઉપલબ્ધિ થતી નથી જો બન્નેનો અભેદપક્ષ સ્વીકાર કરવામાં આવે તો આ સ્થિતિમાં પ્રદેશ પ્રદેશીમાં પર્યાય શબ્દતાની પ્રસક્તિ ઉપસ્થિત થાય છે કેમકે બન્નેનો વિષય એક જ થશે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે જયારે સર્વથા અભિન્ન થશે તો જે

गोर्युगपदुच्चारणं युज्यते, एकेनैव तदर्थोक्तौ द्वितीयस्य वैयर्थ्यात्। तस्मान्मम मते कृत्स्नं प्रतिपूर्णं निरवशेषमेवाभिधानाभिधेयमेकमेव वस्तु विद्यते इति। तदेवमेते सप्तनयाः स्वस्वमत सत्यताप्रतिपादनपराः परस्परं विप्रतिपद्यन्ते। एवं च परस्परं निरपेक्षतया वर्तमाना एते नया दुर्नया भवन्ति, तथागतादिसमयवत्।

अर्थ प्रदेशी का होगा और जो अर्थ प्रदेशी का होगा वही अर्थ प्रदेश का होगा—जैसे वृक्ष और पादप ये दो शब्द पर्यायवाची शब्द है, तो इन दोनों का एक ही वृक्षरूप अर्थ होता है। अतः जब यही बात स्वीकार की जावेगी तो फिर दो पर्याय शब्दों का युगपद् उच्चारण करना व्यर्थ होगा—क्योंकि एक शब्द के उच्चारण से ही द्वितीयशब्द के अर्थ की प्रतिपत्ति हो जावेगी। इसलिये मैं तो यही मानता हूं कि 'ये धर्मादिक वस्तुएँ समस्तरूप है, देश प्रदेश की कल्पना से रहित हैं, आत्मस्वरूप से अविकल हैं, एक होने के कारण अवयव रहित है और अपने २ एक २ नाम से कही गई हैं। इसलिये ये सब एक ही हैं। जुदी २ नही हैं। इस प्रकार ये सातोनय अपने २ मत की सत्यता के प्रतिपादन करने में कटिबद्ध रहते हैं। अतः आपस में एक दूसरे नय के मत से एक दूसरे नय की मत की समानता नहीं मिलती है। इस प्रकार इन में विवाद बना रहता है। ये सातों नय जब अपने मत की स्थापना में एक दूसरे नय की अपेक्षा नहीं रखते हैं। तब ये तथा

અર્થ પ્રદેશ શબ્દનો થશે, તે જ અર્થ પ્રદેશી શબ્દનો પણ થશે, અને જે અર્થ પ્રદેશીનો થશે, તે જ અર્થ પ્રદેશનો થશે જેમ વૃક્ષ અને પાદપ એ બન્ને પર્યાયવાચી શબ્દો છે, તો એ બન્નેનો એક જ વૃક્ષરૂપ અર્થ હોય છે એથી જ્યારે એજ વાત સ્વીકારવામાં આવશે તો પછી બે પર્યાય શબ્દોનું યુગપદ ઉચ્ચારણ કરવું નિરર્થક લાગશે. કેમકે એક શબ્દના ઉચ્ચારણથી જ બીજા શબ્દના અર્થની પ્રતિપત્તિ થઈ જશે એથી હું તો એમ જ માનું છું કે. 'આ ધર્માદિક વસ્તુઓ સમસ્તરૂપ છે, દેશપ્રદેશની કલ્પનાથી રહિત છે, આત્મસ્વરૂપથી અવિકલ છે એક હોવા બદલ અવયવરહિત છે, અને પોતપોતાના એક એક નામથી કહેવાનાં આવેલ છે એથી એઓ સર્વે એક જ છે, ભિન્નભિન્ન નથી આ પ્રમાણે એઓ સાતે સાત નય પોતપોતાના મતની સત્યતાને પ્રતિપાદિત કરવાના તત્પર રહે છે એથી પરસ્પર એકબીજા નયના મતના એકબીજાના નયના મતની સમાનતા મળતી નથી આ રીતે આમાં વિવાદિતા બની રહે છે આ સાતે સાત નય જ્યારે પોતાના મતની સ્થાપનામાં એકબીજાના નયની

परस्परमपेक्ष्य वर्तमाना एते नयाः सुनया भवन्ति। एतैः परस्परसापेक्षैः समुदितैरेव नयैः सम्पूर्णं जिनमतं भवति नत्वेकैकावस्थायाम्। उक्तञ्च—

"उदधाविव सर्वसिन्धवः, समुदीर्णास्त्वयि नाथ! दृष्टयः।
न च तासु भवान् प्रदृश्यते, प्रविभक्तासु सरित्स्विवोदधिः" ॥इति॥

एतेषां नयानां ज्ञानरूपतया, ज्ञानस्य च गुणत्वेन गुणप्रमाणेऽन्तर्भावो भवति

गत-बौद्ध-सिद्धान्त के अनुसार दुर्नय कहलाते हैं। परस्पर सापेक्षवाद में एक दूसरे के सिद्धान्त का विलोप नहीं किया जाता है। वहां तो 'वैसा भी है और वैसा भी है' यही बात रहती है। इसलिये इन नयों को सापेक्षस्थिति में सुनय कहा गया है। इन सापेक्ष समुदित-नयों में ही सम्पूर्ण जिनमत प्रतिष्ठित है। एक एक की अवस्था में नहीं। उक्तं च करके जो कारिका लिखी गई है उसका तात्पर्य यह है कि-'जिस प्रकार से समुद्र में समस्त नदियां आकर मिलती हैं-- समाती हैं-उसी प्रकार से हे नाथ! आप में समस्त एकान्तदृष्टियां-समाई हुई हैं। परन्तु उन अलग रही हुई दृष्टियों में-मान्यताओं में -आप इस प्रकार से नहीं दिखलाई देते हो कि जिस प्रकार से भिन्न २ रही हुई नदियों में समुद्र दिखलाई नहीं देता। कहने का निष्कर्ष यही है कि परस्पर सापेक्ष नयसिद्धान्त ही जैन सिद्धान्त है और निर-पेक्ष नयवाद मिथ्यावाद है? ये सब नय ज्ञानरूप हैं और ज्ञान आत्मा का गुण है इसलिये इन नयों का यद्यपि ज्ञानगुण में अन्तर्भाव हो

અપેક્ષા રાખતા નથી ત્યારે આ બધા ગત-બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તની જેમ દુર્નય કહેવાય છે પરસ્પર સાપેક્ષવાદમાં એકબીજાના સિદ્ધાન્તનો વિલોપ કરવામાં આવતો નથી ત્યાં તો 'આમ પણ છે અને તેમ પણ છે' એ જ સિદ્ધાન્ત રહે છે. એટલા માટે આ નયોની સાપેક્ષસ્થિતિમાં સુનય કહેવામાં આવેલ છે આ સાપેક્ષ સમુદિત નયોમાં જ સંપૂર્ણ જિનમત પ્રતિષ્ઠિત છે. એકએકની અવસ્થામાં નહિ. ઉક્તંચ કરીને જે કારિકા લખવામાં આવી છે, તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'જેમ સમુદ્રમા સમસ્ત નદીઓ જઈ મળે છે, તેમજ હે નાથ! આપમાં સમસ્ત એકાન્ત દૃષ્ટિઓ સમાહિત થયેલ છે" પરતુ તે ભિન્નભિન્ન રહેલી દૃષ્ટિઓમાં, (માન્યતાઓમાં) આપશ્રી જેમ જુદી જુદી નદીઓમાં સમુદ્રના દર્શન થતા નથી તેમ દેખાતા નથી તાત્પર્ય આમ છે કે પરસ્પર સાપેક્ષ નય સિદ્ધાન્ત જ જૈન સિદ્ધાન્ત છે અને નિરપેક્ષ નયવાદ મિથ્યાવાદ છે આ સર્વ નયો જ્ઞાનરૂપ છે અને જ્ઞાન આત્માનો ગુણ છે એટલા માટે આ સર્વ નયોનો જો કે જ્ઞાનગુણમાં અન્તર્ભાવ થઇ જાય છે છતાંએ પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણોથી જે

तथापि एषां प्रत्यक्षादिप्रमाणेभ्यो नयरूपतामात्रेण पृथक्प्रसिद्धत्वाद् बहुविचारविषयत्वाद् जिनागमे प्रतिस्थानमुपयोगित्वाच्च पृथगुक्तिरिति । प्रकृतमुपसंहरन्नाह–तदेतत् प्रदेशदृष्टान्तेनेति । अनेन प्रस्थकादिदृष्टान्तत्रयेण नयप्रमाणं निरूपितमिति सूचयितुमाह–तदेतन्नयप्रमाणमिति । एतद् दृष्टान्तत्रयमुपलक्षणमात्रम्, जीवादिविषयेषु सर्वत्र, नयविचारस्य प्रस्तुतत्वादिति ।।सू० २२९।

अथ संख्याप्रमाणं निरूपयति–

मूलम्–से किं तं संखप्पमाणे? संखप्पमाणे–अट्ठविहे पण्णत्ते, तं जहा–नामसंखा, ठवणसंखा, दव्वसंखा, ओवम्मसंखा, परिमाणसंखा, जाणणासंखा, गणणासंखा, भावसंखा। से किं तं नामसंखा? नामसंखा–जस्स णं जीवस्स वा जाव से तं नामसंखा। से किं तं ठवणसंखा? ठवणसंखा–जण्णं कट्ठकम्मे वा

जाता है फिर भी प्रत्यक्ष आदि प्रमाणों से जो इन्हें भिन्न कहा गया है उसका कारण यह कि एक तो ये नयरूप है, दूसरे बहुत विचार के ये विषय हैं। तीसरे जिनागम में स्थान २ पर इनका उपयोग हुआ है। इस प्रकार प्रदेश दृष्टान्त से यह नयस्वरूप का निरूपण है। प्रस्थक दृष्टान्त से वसतिदृष्टान्त से एवं प्रदेश दृष्टान्त से जो यह नय स्वरूप का निरूपण सूत्रकारने किया है वह केवल उपलक्षण मात्र है क्योंकि ऐसे कई दृष्टान्त है कि जिन से नयों के स्वरूप का निरूपण किया गया है। इन नयों जीवादिक पदार्थों का क्या स्वरूप है, यह जाना जाता है।।सूत्र २२९।।

એમને ભિન્न કહેવામાં આવેલ છે, તેનું કારણ એ છે કે એક તો આ બધા નયરૂપો છે, અને બીજી વાત આમ છે કે એ સર્વે ઘણા વિચારોના વિષયો છે. ત્રીજી વાત આ છે કે જિનાગમમાં ઘણાં સ્થળે એમનો ઉપયોગ થયેલ છે આ રીતે પ્રદેશ દૃષ્ટાન્તથી આ નય સ્વરૂપનું નિરૂપણ છે પ્રસ્થક દૃષ્ટાન્તથી વસતિ દૃષ્ટાન્તથી તેમજ પ્રદેશ દૃષ્ટાન્તથી જે આ નયસ્વરૂપનું નિરૂપણ સૂત્રકારે કરેલ છે તે ફક્ત ઉપલક્ષણ માત્ર જ છે કેમકે એવા ઘણા દૃષ્ટાન્તો છે કે જેમનાથી નય સ્વરૂપોનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલ છે. આ નયો વડે જીવાદિક પદાર્થોનું સ્વરૂપ કેવું છે, આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. ।।સૂ ૨૨૯।।

पोत्थकम्मे वा जाव से तं ठवणसंखा। नामठवणाणं को पइ-विसेसो? नामं आवकहियं, ठवणा इत्तरिया वा होज्जा आवक-हिया वा होज्जा। से किं तं दव्वसंखा? दव्वसंखा–दुविहा पण्णत्ता, तं जहा–आगमओ य नो आगमओ य जाव, से किं तं जाण-यसरीर–भवियसरीरवइरित्ता दव्वसंखा? जाणयसरीरभवियसरीर वइरित्ता दव्वसंखा–तिविहा पण्णत्ता, तं जहा–एगभविए, बद्धा-उए, अभिमुहणामगोत्ते य। एगभविए णं भंते! एगभविएत्ति कालओ केवच्चिरं होइ? जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्व-कोडी। बद्धाउएणं भंते! बद्धाउएत्ति कालओ केवच्चिरं होइ? जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडीतिभागं। अभिमुह-नामगोएत्ति कालओ केवच्चिरं होइ? जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तं। इयाणिं को णओकं संखं इच्छइ, तत्थ णेगमसंगहववहारा तिविहं संखं इच्छंति, तं जहा–एगभवियं बद्धाउयं अभिमुहनामगोत्तं च। उज्जुसुओ दुविहं संखं इच्छइ, तं जहा–बद्धाउयं च अभिमुहनामगोत्तं च। तिण्णि सद्दनया अभिमुहणामगोत्तं संखं इच्छंति। से तं जाणयसरीरभविय-सरीरवइरित्ता दव्वसंखा। से तं नो आगमओ दव्वसंखा। से तं दव्वसंखा ॥सू० २३०॥

छाया—अथ किं तत् संख्याप्रमाणम्?, संख्याप्रमाणम्–अष्टविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा–नामसंख्या, स्थापनासंख्या, द्रव्यसंख्या, औपम्यसंख्या, परिमाणसंख्या, ज्ञानसंख्या, गणनासंख्या, भावसंख्या। अथ काऽसौ नामसंख्या?, नामसंख्या–यस्य खलु जीवस्य वा यावत् सा एषा नामसंख्या। अथ काऽसौ स्थापनासंख्या?

स्थापनासंख्या-यत्खलु काष्ठकर्माणि वा पुस्तकर्माणि वा यावत् सा एषा स्थापनासंख्या। नामस्थापनयोः कः प्रतिविशेषः?, नाम यावत्कथिकं, स्थापना इत्वरिका वा भवेत् यावत्कथिका वा भवेत्। अथ कोऽसौ द्रव्यशङ्खः? द्रव्यशङ्खो द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-आगमतश्च नोआगमतश्च यावत्, अथ कोऽसौ ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यशङ्खः?, ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यशङ्खः त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा एकभविको बद्धायुष्कः अभिमुखनामगोत्रश्च। एकभविकः खलु भदन्त! एकभविक इति कालतः कियत् चिरं भवति?, जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम् उत्कर्षेण पूर्वकोटीम्। बद्धायुष्कः खलु भदन्त! बद्धायुष्क इति कालतः कियत् चिरं भवति? जघन्येन अन्तर्मुहूर्तम् उत्कर्षेण पूर्वकोटीत्रिभागम्। अभिमुखनामगोत्रः खलु भदन्त! अभिमुखनामगोत्र इति कालतः कियत् चिरं भवति?, जघन्येन खलु एकं समयम्, उत्कर्षेण अन्तर्मुहूर्तम्। इदानीं को नयः कं शङ्खम् इच्छति नैगमसंग्रहव्यवहाराः त्रिविधशङ्खम् इच्छन्ति, तद्यथा-एकभविकं बद्धायुष्कम् अभिमुखनामगोत्रं च। ऋजुसूत्रको द्विविधं शङ्खम् इच्छति, तद्यथा-बद्धायुष्कं च अभिमुखनामगोत्रं च। त्रयः शब्दनयाः अभिमुखनामगोत्रं शङ्खम् इच्छन्ति। स एष ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यशङ्खः। स एष नो आगमतो द्रव्यशङ्खः। स एष द्रव्यशङ्खः॥सू० २३०॥

टीका—'से किं तं' इत्यादि-

अथ किं तत् संख्याप्रमाणम्? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति-संख्याप्रमाणं-संख्यानं संख्या, संख्यायतेऽनयेति वा संख्या, सैव प्रमाणम् संख्याप्रमाणम्।

इस प्रकार नयरूप प्रमाण का निरूपण कर अब सूत्रकार संख्याप्रमाण का निरूपण करते हैं—'से किं तं संखप्पमाणे' इत्यादि।

शब्दार्थ-(से किं तं संखप्पमाणे?) हे भदंत! वह संख्या प्रमाण क्या है? संख्याप्रमाण आठ प्रकार का कहा गया है। (तं जहा) जैसे (नामसंखा, ठवणसंखा, दव्वसंखा, ओवम्मसंखा, परिमाणसंखा, जाणणासंखा, गणणासंखा, भावसंखा) नामसंख्या, स्थापना संख्या,

---

આ પ્રમાણે નયરૂપ પ્રમાણનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર સંખ્યા પ્રમાણનું નિરૂપણ કરે છે.-'से किं तं संखप्पमाणे' इत्यादि

શબ્દાર્થ—(से किं तं संखप्पमाणे?) હે ભદંત! તે સંખ્યા પ્રમાણ શું છે? સંખ્યા પ્રમાણ આઠ પ્રકારનું છે (तं जहा) જેમકે (नामसंखा, ठवणसंखा, दव्वसंखा, ओवम्मसंखा, परिमाणसंखा, जाणणासंखा, गणणासंखा, भावसंखा) નામસંખ્યા, સ્થાપનાસંખ્યા, દ્રવ્યસંખ્યા, ઔપમ્યસંખ્યા, પરિ-

अत्र 'संख' शब्देन संख्याशङ्खयोरुभयोरपि ग्रहणम्, द्विविधाया अपि च्छायायाः संभवात्। अथवा-अनेकार्थकशब्दवत् 'संख' शब्दस्य संख्या शङ्खश्चेत्यर्थद्वयम्। दृश्यते च अनेकार्थक गो शब्दस्य पशुभूम्यादिरनेकविधोऽर्थः। उक्तं चापि—

"गोशब्दः पशुभूम्यंशुवाग्दिगर्थप्रयोगवान्।
मन्दप्रयोगे दृष्ट्यम्बु-वज्रस्वर्गाभिधायकः"॥इति

इत्थं च संख्या शङ्खयोरुभयोरपि 'संख' शब्देन ग्रहणात् अत्र नामस्थापनादिविचारे यत्र संख्या शब्दो यत्र च शङ्खशब्दो घटते, तत्र तत्र स स एव शब्दो ग्राह्य इति।

द्रव्यसंख्या, औपम्यसंख्या, परिमाणसंख्या, ज्ञानसंख्या, गणनासंख्या, भावसंख्या। वस्तु के परिच्छेद का नाम संख्या है। अथवा जिसके द्वारा वस्तु का परिच्छेद किया जावे, उसका नाम संख्या है संख्यारूप जो प्रमाण है, वह संख्याप्रमाण है। यहां 'संख' शब्द से संख्या और शंख इन दोनों का भी ग्रहण हुआ है। क्योंकि इस शब्द की दोनों प्रकार की संस्कृत छाया होती है। अथवा-अनेक अर्थ वाले शब्द के जैसा 'संख' शब्द के अर्थ संख्या और शंख ये दो होते हैं। अनेकार्थ गो शब्द के पशु, भूमि आदि अनेक अर्थ होते है, यह बात तो सर्वविज्ञ विदित ही है। उक्तं च करके जो 'गो-शब्दः पशुभूम्यंशु' इत्यादि श्लोक लिखा है, उसका तात्पर्य यही हैं कि-गो शब्द इतने अर्थ का वाचक है, इस प्रकार संख्या और शंख इन दोनों का भी 'संख' शब्द से ग्रहण होने के कारण यहां नाम स्थापना आदि के

માણુસંખ્યા, જ્ઞાનસંખ્યા, ગણુનાસંખ્યા, ભાવસંખ્યા. વસ્તુના પરિચ્છેદનું નામ 'સંખ્યા' છે અથવા જેના વડે વસ્તુ પરિચ્છેદિત કરવામાં આવે તે 'સંખ્યા' કહેવાય છે સંખ્યારૂપ જે પ્રમાણુ છે, તે સંખ્યાપ્રમાણુ છે અહીં 'સંખ' શબ્દથી સંખ્યા અને શંખ એ બન્નેનું ગ્રહણુ કરવામાં આવેલું છે કેમકે આ શબ્દની સંસ્કૃત છાયા બન્ને પ્રકારની થાય છે અથવા અનેકાર્થી શબ્દની જેમ 'સંખ' શબ્દના અર્થો સંખ્યા અને શંખ બન્ને થઇ શકે તેમ છે અનેકાર્થક 'ગો' શબ્દના પશુ, ભૂમિ, વગેરે ઘણા અર્થો થાય છે એ વાત સર્વવિદિત છે ઉક્તંચ કહીને જે 'ગો શબ્દ પશુભૂમ્યંશુ' વગેરે શ્લોક લખવામાં આવેલ છે, તેનું તાત્પર્ય આમ છે કે 'ગો' શબ્દ આટલા બધા અર્થોનો વાચક છે આ પ્રમાણે 'સંખ' શબ્દના સંખ્યા અને શંખ આ બન્ને અર્થો ગ્રહણુ કરવામા આવેલ છે તેથી અહી નામ સ્થાપના આદિના સંબંધમાં વિચાર કરતાં આ શબ્દથી જે જે સ્થળે સંખ શબ્દનો જ્યાં સંખ્યા

तत्र नामसंख्या स्थापनासंख्येत्यादि अन्यविषयम्। तत्र नामसंख्या—यस्य खलु जीवस्य वा अजीवस्य वा जीवानां वा अजीवानां वा तदुभयस्य वा तदुभयेषां वा संख्या इति नाम क्रियन्ते सा बोध्या। तथा—स्थापनासंख्या—यत्खलु काष्ठकर्मणि वा पुस्तकर्मणि वा चित्रकर्मणि वा अन्यत्रापि वा संख्येति स्थापना स्थाप्यते सा स्थापनासंख्या। नामस्थापनयोः को विशेषः ? इत्याह—नाम याव-

---

विचार में इस शब्द से जहां संख्याशब्द का और जहां शंख शब्द का अर्थ घटित होता हो अर्थात् लागू पडता हो वहां २ उस उस शब्द की योजना कर लेनी चाहिये। (से किं तं नाम संखा) हे भदन्त! नामसंख्या क्या है? (नाम संखा) नाम संख्या (जस्स णं जीवस्स वा जाव से तं नाम संखा) जिस एक जीव का अथवा अजीव का अथवा अनेक जीवों का या अजीवों का अथवा एक जीव अजीव दोनों का या अनेक जीव, अजीव इन दोनों का 'संख्या' ऐसा जो नाम रख लिया जाता है, वह नामसंख्या है। (से किं तं ठवणासंखा) हे भदन्त! स्थापना संख्या क्या है? (ठवणासंखा) स्थापना संख्या (जण्णं कट्ठकम्मे वा) काष्ठ कर्म में (पोत्थकम्मे वा जाव से तं ठवणसंखा) अथवा पुस्तकर्म में, या किसी चित्र में अथवा और भी किसी वस्तु में 'संख्या' इस रूप से जो आरोपित किया जाता है, वह स्थापना संख्या है।

शंका—(णामठवणाणं को पइ विसेसो) नाम और स्थापना में क्या अन्तर है?

અર્થ ઘટિત થતો હોય ત્યાં સંખ્યા અર્થ તેમજ જ્યાં શંખ અર્થ ઘટિત થતો હોય ત્યાં શંખ અર્થ કરવો યોગ્ય છે (से किं तं नामसंखा) હે ભદંત! નામ સંખ્યા શું છે? (नाम संखा) નામ સંખ્યા (जस्स णं जीवस्स वा जाव से तं नाम संखा) જે એક જીવનું અથવા અજીવનું અથવા ઘણા જીવોનું અથવા ઘણા જીવ અજીવ એ બન્નેનું 'સંખ્યા' આવું જે નામ રાખવામાં આવેલ છે તે નામ સંખ્યા છે (से किं तं ठवणा संखा) હે ભદંત! સ્થાપનાસંખ્યા શું છે? (ठवणासंखा) સ્થાપનાસંખ્યા, (जण्णं कट्ठकम्मे वा) કાષ્ઠ કર્મમાં (पोत्थकम्मे वा जाव से तं ठवणसंखा) અથવા પુસ્તકર્મમાં અથવા કોઈપણ ચિત્રમાં અથવા ગમે તે વસ્તુમાં 'સંખ્યા' આ રૂપના જે આરોપ કરવામાં આવે છે, તે સ્થાપનાસંખ્યા છે.

त्कथिकम्, स्थापना तु इत्वरिका वा यावत्कथिका भवति। नामसंख्यास्थापना-संख्याविषये विशेषभावना नामावश्यकस्थापनावश्यकानुसारेण कर्तव्या। तथा-द्रव्यशङ्खः आगमनोआगमभेदेन द्विविधः। तत्र नोआगमतो द्रव्यशङ्खस्त्रिविधो ज्ञायकशरीरद्रव्यशङ्खः, भव्यशरीरद्रव्यशङ्खः, ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यशङ्खश्च। अत्र आगमतो द्रव्यशङ्खः, नो आगमतो द्रव्यशङ्खस्याद्यभेदद्वयं च द्रव्यावश्यकस्येव विज्ञेयम्। तृतीयभेदस्य ततो विलक्षणत्वात् तं वक्तुमुपक्रमते-'से

उत्तर--(णामं ? आवकहियं, ठवणा इत्तरिया वा होज्जा आवकहिया वा होज्जा) नाम यावत्कथिक होता है तथा स्थापना इत्वरिक भी होती है और यावत् कथिक भी होती है। नाम संख्या एवं स्थापना संख्या इन दोनों के विषय का खुलाशा अर्थ और भेद नामआवश्यक और स्थापनाआवश्यक के अनुसार समझ लेना चाहिये। यह प्रकरण पीछे स्पष्ट लिखा जा चुका है। (से किं तं दव्वसंखा ?) हे भदन्त! द्रव्यशंख का क्या तात्पर्य है ?

उत्तर--(दव्वसंखा दुविहा पण्णत्ता) द्रव्यशंख दो प्रकार का कहा गया है। (तं जहा) जैसे (आगमओ य नो आगमओ य जाव) आगम द्रव्य शंख और नो आगमद्रव्यशंख। इनमें नो आगम की अपेक्षा से द्रव्यशंख तीन प्रकार का होता है-एक ज्ञायक शरीर द्रव्यशंख, दूसरा भव्य शरीर द्रव्य शंख, और तीसरा ज्ञायकशरीर भव्यशरीर व्यतिरिक्त द्रव्य शंख। आगम की अपेक्षा से द्रव्यशंख का और नोआगम की अपेक्षा से द्रव्यशंख के प्रथम और द्वितीय भेद का स्वरूप द्रव्या-

---

શંકા-(णामठवणाणं को पइविसेसो) નામ અને સ્થાપનામાં શો તફાવત છે?

ઉત્તર--णाम आवकहियं, ठवणा इत्तरिया वा होज्जा आवकहिया वा होज्जा) નામ યાવત્કથિત હોય છે, તેમ જ સ્થાપના ઇત્વરિક પણ હોય છે. અને યાવત્ કથિત પણ હોય છે નામસંખ્યા અને સ્થાપનાસંખ્યા આ બન્ને વિષયો વિષે અર્થ અને ભેદ નામઆવશ્યક તેમજ સ્થાપના આવશ્યક મુજબ સમજી લેવું જોઈએ આ પ્રકરણ વિષે પહેલાં સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે. (से किं तं दव्वसंखा ?) હે ભદંત! દ્રવ્ય શંખનુ શું તાત્પર્ય છે?

ઉત્તર--(दव्वसंखा दुविहा पण्णत्ता) દ્રવ્ય શંખના બે પ્રકારો હોય છે. (तं जहा) જેમકે (आगमओ य नो आगमओ य जाव) આગમ દ્રવ્ય શંખ અને નોઆગમ દ્રવ્યશંખ આમાં નોઆગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્યશંખના ત્રણ પ્રકારો હોય છે. જ્ઞાયક દ્રવ્યશંખ, ભવ્યશરીર દ્રવ્યશંખ અને જ્ઞાયક શરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશંખ આગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય શંખના પ્રથમ અને દ્વિતીય ભેદનું સ્વરૂપ દ્રવ્યાવશ્યકમાં પ્રતિપાદિત થયેલ આ પ્રકારોની જેમ જ સમજવું

किं तं' इत्यादि। अथ कोऽसौ ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यशङ्खः? इति शिष्य प्रश्नः। उत्तरयति-ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यशङ्ख त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-एकभविको बद्धायुष्कोऽभिमुखनामगोत्रश्चेति। तत्र-यो जीवो मृत्वाऽनन्तरभवे शङ्खत्वेनोत्पत्स्यते, सत्तेऽबद्धायुष्कोऽपि जन्मदिनादारभ्य एकभविकः शङ्ख उच्यते। तथा यः शङ्खायोग्यं कर्म बद्धवान् स बद्धायुष्कः शङ्खः।

वत्सयक में प्रतिपादित इन्हीं प्रकारों के जैसा जानना चाहिये। अथ नोआगम द्रव्यशंख का जो तृतीय भेद है, वह इन से विलक्षण है। इसलिये सूत्रकार उसे प्रश्नोत्तर पूर्वक कहते हैं-(से किं तं जाणयसरीर-भवियसरीर वइरित्ता दव्वसंखा?) हे भदन्त! ज्ञायकशरीर और भव्य शरीर से व्यतिरिक्त जो द्रव्यशंख है, उसका क्या स्वरूप है?

उत्तर--(जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ता दव्वसंखा तिविहा पण्णत्ता) ज्ञायकशरीर और भव्यशरीर इन दोनों से व्यतिरिक्त द्रव्य शंख तीन प्रकार का कहा गया है (तं जहा) उसके वे प्रकार इस प्रकार से हैं-(एगभविए, बद्धाउए, अभिमुहणामगोत्ते य-अ?) एकभविक, बद्धायुष्क अभिमुख नामगोत्र। जो जीव मरकर अनन्तर भव में शंख-पर्याय से उत्पन्न होगा, वह उस पर्याय में अभी तक अबद्धायुष्क है, तो भी जब से वह उत्पन्न हुआ है-तभी से लेकर वह एकभविक शंख कहलावेगा। तथा जिस जीव ने शंख पर्याय में उत्पन्न कराने योग्य कर्म का बंध कर लिया है, ऐसा वह जीव बद्धायुष्क शंख कह-

---

ओळखे हवे नोआगम द्रव्यशंखनो जे तृतीय भेद छे. ते एना करतां विलक्षण छे तेथी सूत्रकार तेना विषे प्रश्नोत्तर पूर्वक चर्चा करे छे (से किं तं जाणग-सरीरभवियसरीरवइरित्ता दव्वसंखा?) हे भदंत! ज्ञायक शरीर अने भव्य शरीरथी व्यतिरिक्त जे द्रव्यशंख छे, तेनुं स्वरूप केवुं छे?

उत्तर—(जाणगसरीरभवियसरीरवइरित्ता दव्वसंखा तिविहा पण्णत्ता) ज्ञायक शरीर अने भव्य शरीर आ बन्नेथी व्यतिरिक्त द्रव्यशंखना त्रण प्रकारो कहेवामां आवेल छे (तं जहा) तेना प्रकारो आ प्रमाणे छे. (एग भविए, बद्धाउए, अभिमुहणामगोत्ते य-अ) एक भविक, बद्धायुष्क अने अभिमुख नाम गोत्र. जे जीव मरण पामीने अनन्तर भवमां शंख पर्यायमां उत्पन्न थशे, ते शंख पर्यायमां हजु सुधी अबद्धायुष्क छे छतांये ज्यारथी ते उत्पन्न थयेल छे, त्यारथी मांडीने ते एकभविक कहेवाशे. तेमज जे जीवे शंख पर्यायमां उत्पन्न थवा योग्य कर्मबंध करेल छे, एवो ते जीव बद्धायुष्कशंख

तथा च-शङ्खेषूत्पन्नस्य यस्य जीवस्य नामगोत्रे=द्वीन्द्रियजात्यादि नीचैर्गोत्ररूपे कर्मणी जघन्यत एकेन समयेन उत्कृष्टतोऽन्तर्मुहूर्तमात्रेणैव व्यवधानात् अभिमुखे=उदयाभिमुखप्राप्ते नामगोत्रे कर्मणी यस्य सोऽभिमुखनामगोत्रः शङ्खः प्रोच्यते। पूर्वोक्तस्त्रिविधोऽपि भावशङ्खताकारणत्वात् ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यशङ्ख उच्यते। नन्वेवं द्विभविकत्रिभविकादिरपि भावशङ्खताकारणत्वाद् द्रव्यशङ्खत्वेन वक्तव्यस्तत्कथमिह एकभविक एवोच्यते ? इति चेदाह-द्विभविकादिरतिव्यवहितत्वेन भावशङ्खताकारणत्वेन नाश्रीयते, तत्कारणत्वाभावात्तस्य द्रव्य-

---

लावेगा। शंखयोनि में जो जीव निकट में उत्पन्न होने वाला है अर्थात् उस जीव के द्वीन्द्रिय जाति आदिरूप नामकर्म एवं नीच गोत्ररूप कर्म जघन्य से एक समय के बाद, और उत्कृष्ट से अन्तर्मुहूर्त के बाद उदयाभिमुख होनेवाला हो, ऐसा वह जीव अभिमुखनामगोत्रशंख कहलावेगा। ये तीनों भी प्रकार के जीव भावशंखता के कारण होने के कारण ज्ञशरीर और भव्यशरीर इन दोनों से व्यतिरिक्त द्रव्य शंख कहे गये हैं।

शंका--जिस प्रकार आपने भावशंखता के कारण होने से एक भविक को द्रव्यशंख कहा है-उसी प्रकार जो द्विभविक त्रिभविक आदि जीव हैं, उसे भी भावशंखता का कारण होने से द्रव्यशंख कहना चाहिये था, सो ऐसा क्यों नहीं कहा ? यहां तो एकभविक को ही द्रव्य शंख कहा है।

उत्तर--शंका ठीक है, परन्तु द्विभविक आदि जीव को जो द्रव्यशंख नहीं कहा है, उसका कारण यह है कि 'ऐसा वह जीव भाव

કહેવાશે. શંખ યોનિમાં જે જીવ નિકટ ભવિષ્યમાં ઉત્પન્ન થનાર હોય તેમજ નીચ ગોત્ર રૂપ કર્મ જઘન્ય કરતાં એક સમય બાદ અને ઉત્કૃષ્ટથી અન્તમુંહૂર્ત બાદ ઉદયાભિમુખ થનાર હોય, એવો તે જીવ અભિમુખ નામ ગોત્ર શંખ કહેવાશે. આ ત્રણે પ્રકારના જીવો ભાવ શંખતાના કારણુ હોવા બદલ જ્ઞશરીર અને ભવ્ય શરીર એ બન્નેથી વ્યતિરિકત દ્રવ્યશંખ કહેવામાં આવ્યા છે

શંકા—જેમ આપશ્રીએ ભાવશંખતાના કારણે એક ભવિકને દ્રવ્યશંખ કહેલ છે, તેમજ જે દ્વિભવિક, ત્રિભવિક વગેરે જીવ છે, તેને પણુ ભાવશંખતાના કારણે દ્રવ્યશંખ કહેવા જોઈએ, પરંતુ એવું કહેવામાં આવ્યું નથી. અહીં તો એકભવિકને જ દ્રવ્યશંખ કહેવામાં આવેલ છે.

ઉત્તર—શંકા બરાબર છે, પરંતુ દ્વિભવિક વગેરે જીવને જે દ્રવ્યશંખ કહેવામાં આવ્યા નથી, તેનું કારણુ આ પ્રમાણે છે કે 'એવા તે જીવો ભાવ

शङ्खत्वमपि नास्ति, अतो द्विभविकादिर्द्रव्यशङ्खत्वेन नोक्त इति। एकभविकादि-त्रिविधोऽपि शङ्खः कालतः कियच्चिरं भवतीत्याह–'एगभविए णं भंते !' इत्यादि। एकभविकः खलु भदन्त ! शङ्खः एकभविक इति व्यपदेशेन कालतः कियच्चिरं भवति ? उत्तरयति–जघन्येन अन्तर्मुहूर्त्तं भवति उत्कर्षेण पूर्वकोटीम्। अयं भावः–

शंखता का अव्यवहित कारण नहीं होता है। एक भविक जीव ही भाव शंखता का अव्यवहित कारण होता है। अतः उसे ही द्रव्यशंख कहा गया है। जीव मरकर शंख की ही पर्याय में उत्पन्न होनेवाला हो उसी का नाम एक भविक द्रव्यशंख है। द्विभविक आदि ऐसे नहीं होते हैं। क्योंकि वे मरकर शंख की पर्याय में ही प्रथम भवरूप से उत्पन्न नहीं होते–दूसरी पर्याय में उत्पन्न हो जाते हैं। इसलिये उनमें भावशंखता के प्रति कारणता नहीं बनती। और इसलिये उनमें द्रव्यशंखता ? भी नहीं कही गई है। एकभविक आदि जो तीनों प्रकार के ये शंख जीव हैं, उनमें से जो (एगभविए णं भंते) हे भदन्त ! जो एकभविक जीव है, वह (एगभविएत्ति) एकभविक इस नामवाला (कालओ) काल की अपेक्षा (केवच्चिरं भवइ) कितने समय तक रहता है ?

उत्तर––(जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसे णं पुव्वकोडी) एक भविक जीव एकभविक इस नामवाला जघन्य से तो एक अन्त-र्मुहूर्त्त तक रहता है। इसका तात्पर्य यह है कि–'पृथिवी आदि किसी

શંખતાના અવ્યહિત કારણ થતા નથી' એકભવિક જીવ જ ભાવ શંખતાના અવ્યવહિત કારણ હોય છે. એથી તેને જ દ્રવ્યશંખ કહેવામાં આવેલ છે. જે જીવ મરણ પામીને શંખ પર્યાયમાં જ જન્મ પામનાર હોય તેનુ જ નામ એક ભવિક દ્રવ્યશંખ છે દ્વિભવિક વગેરે એવા હોતા નથી, કેમકે તેઓ મરણ પામીને શંખ પર્યાયમાં જ પ્રથમ ભવરૂપમાં ઉત્પન્ન થતા નથી, પરંતુ બીજી પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. એટલા માટે તેમનામાં ભાવશંખના પ્રત્યે કારણતા ઉપસ્થિત થતી નથી અને તેથી જ તેમનામા દ્રવ્યશંખના પણ કહેવામા આવી નથી. એક ભવિક વગેરે જે ત્રણ પ્રકારોના આ શંખ જીવો છે તેઓમાંથી (एगभविए णं भंते) હે ભદંત ! જે એકભવિક જીવ છે, તે (एगभविएत्ति) એક ભાવિક નામવાળો (कालओ) કાલની અપેક્ષાએ (केवच्चिरं भवइ) કેટલા સમય સુધી રહે છે ?

ઉત્તર––(जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी) એકભવિક જીવ નામવાળો જઘન્યથી તો એક અન્તર્મુહૂર્ત્ત સુધી રહે છે અને ઉત્કૃષ્ટથી તો એક

पृथिव्याद्यन्यतमभवेऽन्तर्मुहूर्तं जीवित्वा योऽनन्तरं शङ्खेषूत्पद्यते सोऽन्तर्मुहूर्तमेकभविकः शङ्खो भवति। यस्तु जीवो मत्स्याद्यन्यतमभवे उत्कृष्टतः पूर्वकोटिं जीवित्वैतेषूत्पद्यते स पूर्वकोटिं यावदेकभविकः शङ्ख उच्यते। अत्र अन्तर्मुहूर्तादपि हीनं जीवानामायुर्नास्ति, अतो जघन्यपदेऽन्तर्मुहूर्तग्रहणं कृतम्। यस्तु जीवः पूर्वकोट्यधिकायुष्को भवति, सोऽसंख्यातवर्षायुष्कत्वाद् देवेष्वेवोत्पद्यते न तु शङ्खेषु, अतः पूर्वकोटीत्युक्तम्। तथा–बद्धायुष्कः कालतो जघन्येन अन्तर्मुहूर्तं

एकभव में अन्तर्मुहूर्त्त तक जीवित रहकर फिर जो मरते ही शंख पर्याय में उत्पन्न हो जाता है, ऐसा वह एकभविक जीव अन्तर्मुहूर्त्त तक एक भविक शंख कहलाता है। तथा जो जीव मत्स्य आदि किसी एक भव में उत्कृष्टरूप से एक पूर्वकोटि तक जीवित रहकर मरते ही शंख पर्याय में उत्पन्न होता है वह एक पूर्व कोटि तक एकभविक शंख कहलाता है। जीवों की आयु अन्तर्मुहूर्त्त से कम नहीं होती है –अर्थात् कम से कम आयु जीवों की अन्तर्मुहूर्त्त की होती है इसलिये जघन्यपद में अन्तर्मुहूर्त्त का ग्रहण किया गया है। जो जीव पूर्व कोटी से अधिक आयुवाला होता है वह असंख्यातवर्ष की आयुवाला होने के कारण मरकर देवपर्याय में ही उत्पन्न होता है शंख पर्याय में नहीं। इसलिये उत्कृष्टपद में पूर्वकोटि रखा गया है। (बद्धाउए णं भंते! बद्धाउएत्तिकालओ केवच्चिरं होइ?) हे भदन्त! जो बद्धायुष्कजीव होता है, वह 'यह बद्धायुष्क' इस नाम वाला कब तक रहता है?

પૂર્વકોટી સુધી રહે છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'પૃથિવી વગેરે કોઈ એક ભવમાં અન્તર્મુહૂર્ત્ત સુધી જીવિત રહીને પછી જે મૃત્યુ થતાં જ શંખ પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, એવો તે એકભવિક જીવ અન્તર્મુહૂર્ત્ત સુધી એક ભવિક શંખ કહેવાય છે. તેમ જ જે જીવ મત્સ્ય આદિ કોઈ એક ભવમાં ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી એક પૂર્વકોટિ સુધી જીવિત રહીને મૃત્યુ થતાં જ શંખ પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, તે એક પૂર્વકોટિ સુધી એક ભવિક શંખ કહેવાય છે. જીવોનું આયુષ્ય અન્તર્મુહૂર્ત કરતાં કમ હોતું નથી. એટલે કે જીવોનું ઓછામાં ઓછું આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્ત્તનું હોય છે. એટલા માટે જઘન્યપદમાં અન્તર્મુહૂર્ત્તનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે જે જીવ પૂર્વકોટિ કરતાં અધિક આયુષ્યવાળો હોય છે, તે અસંખ્યાત વર્ષ જેટલું આયુષ્ય ધરાવતો હોવાથી મૃત્યુ પામીને દેવ પર્યાયમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે શંખ પર્યાયમાં નહિ એટલા માટે ઉત્કૃષ્ટ પદમાં પૂર્વકોટિ રાખવામાં આવેલ છે. (बद्धाउए णं भंते! बद्धाउए

भवति, उत्कर्षेण पूर्वकोटी त्रिभागम्। अयं भावः-जीवा अनुभूयमानस्यायुषो जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्ते शेषे एव आयुर्बन्धं कुर्वन्ति, उत्कृष्टतस्तु पूर्वकोटित्रिभाग एव शेषे आयुर्बन्ध कुर्वन्ति, न तु ततः परतः, अतो बद्धायुष्कस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्त-मात्रं स्थितिः, उत्कृष्टतस्तु पूर्वकोटीत्रिभागमिति। अभिमुखनामगोत्रस्य जीवस्य जघन्यकालमाश्रित्य समयमात्रस्थितिः उत्कृष्टसमयमाश्रित्य तु अन्तर्मुहूर्त्तम्।

उत्तर—(जहण्णेणं अंतोमुहुत्तं, उक्कोसेणं पुव्वकोडी तिभागं) बद्धायुष्क जीव बद्धायुष्क शंख इस नामवाला जघन्य से अन्तर्मुहूर्त्त तक और उत्कृष्ट से एक कोटिपूर्व के त्रिभाग तक रहता है। तात्पर्य यह है कि-'भुज्यमान आयु जघन्य से अन्तर्मुहूर्त्त जब बाकी रह जाती है, तब जीव आयु का बन्ध करते हैं, और भुज्यमान आयु उत्कृष्ट से जब एक पूर्वकोटि के त्रिभाग मात्र बाकी रहती है तब जीव आयु का बन्ध करते हैं। (अभिमुह नामगोए णं भंते! अभिमुहनामगोएत्ति कालओ केवच्चिरं होइ?) अभिमुखनाम गोत्र शंख हे भदन्त! अभिमुखनाम गोत्र इस नामवाला कालकी अपेक्षा कितने समय तक रहता है?

उत्तर—(जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तं) अभिमुखनामगोत्र शंख अभिमुख नाम गोत्र इस नामवाला जघन्य से तो एक समय तक और उत्कृष्ट से एक अन्तर्मुहूर्त्त तक रहता है। इसका

त्तिकालओ केवच्चिरं होइ?) હે ભદન્ત! જે બદ્ધાયુષ્ક જીવ હોય છે, તે 'આ બદ્ધાયુષ્ક છે(આ નામવાળો કયા સુધી રહે છે?

ઉત્તર—(जहण्णेणं अंतोमुहुत्त, उक्कोसेण पुव्वकोडीतिभाग) બદ્ધાયુષ્ક જીવ બદ્ધાયુષ્ક શંખ આ નામવાળો જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્ત સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી એક કોટિ પૂર્વના ત્રિભાગ સુધી રહે છે તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'ભુજ્યમાન આયુષ્ય જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્ત્ત જેટલુ શેષ રહી જાય છે, ત્યારે જીવ આયુનો બંધ કરે છે. અને ભુજ્યમાન આયુષ્ય ઉત્કૃષ્ટથી જ્યારે એક પૂર્વ-કોટિના ત્રિભાગ જેટલું બાકી રહે ત્યારે જીવ આયુનો બંધ કરે છે. अभि-मुहनामगोए णं भंते! अभिमुहनामगोएत्ति कालओ केवच्चिरं होइ?) અભિ મુખ નામ ગોત્ર શંખ હે ભદંત! અભિમુખ નામ ગોત્ર આ નામવાળા કાળની અપેક્ષાએ કેટલા સમય સુધી રહે છે?

ઉત્તર—(जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसेण अंतोमुहुत्त) અભિમુખ નામ ગોત્ર શંખ અભિમુખ નામ ગોત્ર આ નામવાળો જઘન્યથી તો એક સમય સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી એક અન્તર્મુહૂર્ત સુધી રહે છે આનુ તાત્પર્ય

अत्रेदं बोध्यम्—आभिमुख्यं तु समीप्ये सत्येवोपपद्यते। अतोऽभिमुखनामगोत्रस्य द्रव्यशङ्खस्य जघन्यतः एक समयम्, उत्कृष्टतस्त्वन्तर्मुहूर्त्तं स्थितिर्बोध्येति। उपरि-निर्दिष्टात् कालादनन्तरम् एकभविकादयस्त्रयोऽपि भावशङ्खतां प्रतिपद्यन्ते इति। इदानीं नैगमादि सप्तनयमध्ये को नयः त्रिविधशङ्खेषु कं शङ्खमिच्छति, तदाह नैगमसंग्रहव्यवहाराः स्थूलदृष्टित्वात् त्रिविधमपि शङ्खमिच्छन्ति। दृश्यते हि स्थूल-

तात्पर्य यह है कि-'अभिमुखता समीपता के होने पर ही बनती है। इसलिये अभिमुख नाम गोत्रवाले द्रव्यशंख की स्थिति जघन्य से एक समय की और उत्कृष्ट से अन्तर्मुहूर्त्त की कही गई है। ये एकभविक आदि द्रव्यशंख इस कही हुई स्थिति के बाद फिर नियम से भावशंख बन जाते हैं। इस कथन का तात्पर्य ऐसा है कि-'एकभविकजीवद्रव्य शंख जघन्य से अन्तर्मुहूर्त्त तक और उत्कृष्ट से एक कोटि पूर्व तक रहता है, इसके बाद वह भावशंख बन जाता है अर्थात् शंख पर्याय में हो जाता है। इसलिये एकभविक की द्रव्यशंखरूप से रहने की स्थिति पूर्वोक्त जघन्य और उत्कृष्ट कही गई है। इसी प्रकार से बद्धायुष्क आदि में भी जानना चाहिये। (इयाणिं को णओ कं संखं इच्छइ) अब सूत्रकार यह कहते हैं कि सात नयों में से कौन २ सा नय इन तीन शंखों में किस २ शंख को मानता है-(तत्थ णेगमसंगहववहारा तिविहं संखं इच्छंति-तं जहा एगभवियं, बद्धाउयं, अभिमुहनामगोत्तं च) नैगमनय, संग्रहनय, और व्यवहार नय ये तीन नय स्थूल दृष्टिवाले

આ પ્રમાણે છે કે 'અભિમુખતા સામિપ્યને લીધે જ થાય છે' એથી અભિમુખ નામ ગોત્રવાળા દ્રવ્ય શંખની સ્થિતિ જઘન્યથી એક સમયની અને ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુહૂર્ત્ત જેટલી કહેવામાં આવી છે આ બધાં એક ભવિક આદિ દ્રવ્યશંખ આ કથિત સ્થિતિ પછી ફરી નિયમાનુસાર ભાવશંખ બની જાય છે આ કથનનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'એક ભવિક જીવ દ્રવ્ય શખ જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્ત્ત સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી એક કોટિ પૂર્વ સુધી રહે છે, ત્યાર પછી તે ભાવ શંખ બની જાય છે એટલે કે શંખ પર્યાયમાં પરિવર્તન થઈ જાય છે. એટલા માટે એકભવિક જીવની દ્રવ્યશંખ રૂપમાં રહેવાની સ્થિતિ પૂર્વોકત જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ કહેવામાં આવેલી છે આ પ્રમાણે બદ્ધાયુષ્ક વગેરે વિષે પણ જાણી લેવું જોઈએ (इयाणिं को णओ कं संखं इच्छइ) હવે સૂત્રકાર સાત નયોમાંથી કયા નય આ ત્રણ શંખોમાંથી કયા શખને માને છે. તે વિષે કથન કરે છે (तत्थ णेगमसंगहववहारा तिविहं संखं इच्छंति तं जहा एगभवियं बद्धाउयं, अभिमुहनामगोत्तं च) નૈગમનય, સંગ્રહનય, અને વ્યવહારનય આ ત્રણે નયો સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળા હોય છે, એથી એઓ

दृशो भाविकार्यकारिणि कारणे कार्योपचारं कृत्वा इत्थं व्यपदिशन्ति। यथा-राज्यार्हे राजकुमारे राजशब्दव्यपदेशं, घृतप्रक्षेपयोग्ये घटे घृतघटशब्दव्यपदेशं कुर्वन्तीति। ऋजुसूत्रनयस्तु बद्धायुष्कम् अभिमुखनामगोत्रं च शङ्खमिच्छति। अयं भावः-अयं नयः पूर्वनयापेक्षया विशुद्धत्वादेकभविकं शङ्खमतिव्यवहितत्वेनाति-

होते हैं-इसलिये ये तीनों प्रकार के शंखों को मानते हैं। यह बात देखी जाती है कि-'जो स्थूल दृष्टिवाले होते हैं वे आगे होनेवाले कार्य के कारण में कार्य का उपचार करके उसे उसरूप से वर्तमान में कह दिया करते हैं-जैसे जो आगे राजा होनेवाला होता है, ऐसे राजपुत्र को लोक, वर्तमान में राजा कह देते हैं-जिस घडे में घृत रखा जानेवाला है उस घडे को अभी से घृत का घडा कह देते हैं। इसी प्रकार से एगभविक बद्धायुष्क और अभिमुखनामगोत्र ये तीन प्रकार के द्रव्यशंखभविष्य में भावशंख होंगे-अभी तो हैं नहीं परन्तु इन्हें अभी से भावशंखरूप में कहनेवाले ये तीन नय हैं। इसलिये ये तीन नय इन तीनों शंखों को मानते हैं। (उज्जुसुओ दुविहं संखं इच्छइ-तं जहा बद्धाउयं च अभिमुहनामगोत्तं च) ऋजुसूत्र नय दो प्रकार के शंख को मानता है। एक बद्धायुष्क शंख को और दूसरे अभिमुख नाम गोत्रशंख को। एक भविक शंख को नहीं। क्योंकि यह नय पूर्वनयों की अपेक्षा विशुद्ध होता है-और वर्तमान समयवर्ती

त्रणे प्रकारना शंखोने माने छे. एवुं जोवामां आवे छे के 'जे स्थूल दृष्टि-वाळा होय छे, ते भविष्यमां थनारा कार्यना कारणमां कार्योपचार करीने तेने ते रूपमां वर्तमानमां कह्या करे छे. जेम कोई भविष्यमां राजा थनार होय तो एवा राजपुत्रने लोको वर्तमानमां राजा कहेता होय छे. जे घडामां घी भरवानुं छे, तेने पहेलेथी ज घृतघडो कहेवा लागे छे आ प्रमाणे एक भविक बद्धायुष्क अने अभिमुख नाम गोत्र आ त्रण प्रकारना द्रव्य शंख भविष्यमां भाव शंखो थशे अत्यारे तो छे नहि, परंतु अत्यारथी ज एमने भावशंखरूपमां कहेनारा आ त्रण नयो छे एथी ज आ त्रणे त्रणे नयो आ त्रणे शंखोने माने छे. (उज्जुसुओ दुविहं संखं इच्छइ-तं जहा बद्धाउयं च अभिमुह नामगोत्तं च" ऋजु सूत्रनय बे प्रकारना शंखोने माने छे एक बद्धायुष्क शंखने अने बीजा अभिमुखनाम गोत्र शंखने एक भविक शंखने ते मानतो नथी. केम के आ नय पूर्व नयोनी अपेक्षा विशुद्ध होय छे अने वर्तमान समयवर्ती पर्यायने ज मुख्य

प्रसङ्गभयान्नेच्छति, अत एतन्नयमते बद्धायुष्काभिमुखनामगोत्रेति शङ्खद्वयमिति। तथा-शब्दसमभिरूढैवंभूताख्यास्त्रयः शब्दनया ऋजुसूत्रापेक्षयापि विशुद्धत्वात् बद्धायुष्कमपि अतिव्यवहितं मन्यते, अतोऽतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमभिमुखनामगोत्रमेकमेव शङ्खमिच्छन्ति। प्रकृतमुपसंहरन्नाह-स एष ज्ञायकशरीरभव्यशरीर व्यतिरिक्तो द्रव्यशङ्ख इति। इत्थं नो आगमतो द्रव्यशङ्खस्य भेदत्रयमपि निरूपितमिति सूचयितुमाह-स एष नो आगमतो द्रव्यशङ्ख इति। इत्थं सभेदो द्रव्यशङ्खः प्ररूपित इति सूचयितुमाह-स एष द्रव्यशङ्ख इति ॥सू० २३०॥

पर्याय को ही ग्रहण करता है। इसलिये एकभविक शंख को नय भाव शंख के प्रति अतिव्यवहित होने के कारण अतिप्रसंग के भय से स्वीकार नहीं करता है। बद्धायुष्क और अभिमुख नाम गोत्र शंख ये भाव के प्रति अतिव्यवहित नहीं हैं, किन्तु समीप हैं। इसलिये इन्हें मानता है। (तिण्णि सद्दनया अभिमुहनामगोत्तं संखं इच्छंति) शब्द समभिरूढ और एवंभूत ये तीन नय अभिमुख नामगोत्र शंख को मानते हैं-दो को नहीं। ये नय ऋजुसूत्र नय की अपेक्षा भी विशुद्ध होते हैं-इसलिये इनकी दृष्टि में बद्धायुष्क शंख भी भाव शंख के प्रति अति व्यवहित हैं-सिर्फ एक अभिमुखनाम गोत्र शंख नहीं, इसलिये इसे ही ये शंख मानते हैं। (से त्तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ता दव्वसंखा-से तं नो आगमओ दव्वसंखा-से त्तं दव्वसंखा' इस प्रकार से ज्ञायकशरीर भव्यशरीरव्यतिरिक्तद्रव्यशंखों के

કરે છે એથી એકભવિકશંખને આ નય ભાવશંખ પ્રત્યે અતિ વ્યવહિત હોવા બદલ અતિ પ્રસંગના ભયથી સ્વીકાર કરતો નથી. બદ્ધાયુષ્ક અને અભિમુખનામગોત્ર શખ એઓ ભાવશંખની પ્રત્યે અતિવ્યવહિત નથી, પરંતુ સમીપ છે એથી એમને માને છે (तिण्णि सद्दनया अभिमुहनामगोत्तं सखं इच्छंति) શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત આ ત્રણે નયો અભિમુખ નામ ગોત્ર શંખને માને છે. બેને નહિ આ નયો ઋજુ સૂત્ર નયની અપેક્ષા પણ વિશુદ્ધ હોય છે એટલા માટે એમની દૃષ્ટિએ બદ્ધાયુષ્ક શંખ પણ ભાવ શંખની પ્રત્યે અતિવ્યવહિત હોય છે. ફક્ત એક અભિમુખ નામ ગોત્ર નહિ. એથી આને જ શંખો માનો છે (से तं जाणयसरीर भविय सरीर वइरित्ता दव्वसंखा से तं नो आगमओ दव्वसंखा-से तं दव्वसंखा) આ પ્રમાણે જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય શખોમાં સ્વરૂપનું આ કથન છે નો

स्वरूप का यह कथन है। नो आगमकी अपेक्षा द्रव्यसंख के भेदों का इस प्रकार कथन समाप्त होने पर द्रव्यशंख का स्वरूप कथन समाप्त हुआ।

भावार्थ—इस सूत्र द्वारा सूत्रकार ने संख्या प्रमाण का निरूपण प्रारंभ होने का कथन किया है। इसमें उन्होंने यह कहा है कि संख्या प्रमाण-नामसंख्या १, स्थापनासंख्या २, द्रव्यसंख्या ३, औपम्यसंख्या ४, परिमाणसंख्या ५, ज्ञानसंख्या ६, गणनासंख्या ७ और भाव संख्या ८ के भेद से आठ प्रकार का होता है। आठमें तीन के स्वरूप का वर्णन सूत्रकार यहां करते हैं और पांच के स्वरूप का वर्णन आगे करेंगे। इनमें संख्या प्रमाण के विषय में ऐसा कहा है कि-'संख' यह शब्द संख्या और शंख इन दोनों का वाचक होता है। इसलिये जहां पर जिस शब्द की घटना से अर्थ प्रतीति होवे वहां पर उस शब्द की घटना करके विवक्षित अर्थ संगत कर लेना चाहिये। किसी भी जीव अथवा अजीव आदि पदार्थ को संख्या ऐसा नाम रखना इसका नाम संख्या है। काष्ठकर्म आदि में 'यह संख्या है' इस प्रकार की स्थापना करना इसका नाम 'स्थापनासंख्या' है नामसंख्या और

આગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય શંખના ભેદોનુ આ પ્રમાણે વક્તવ્ય સમાપ્ત થતાં દ્રવ્ય શંખના સ્વરૂપનું કથન સમાપ્ત થયુ છે તેમ સમજવું

ભાવાર્થ:—આ સૂત્ર વડે સૂત્રકારે સંખ્યા પ્રમાણુના નિરૂપણારંભનું કથન સ્પષ્ટ કર્યું છે આમાં તેઓશ્રીએ આમ કહ્યુ છે કે સંખ્યા પ્રમાણુ-નામસંખ્યા ૧ સ્થાપનાસંખ્યા ૨, દ્રવ્યસંખ્યા ૩, ઔપમ્યસંખ્યા ૪, પરિમાણુસંખ્યા ૫, જ્ઞાનસંખ્યા ૬, ગણુનાસંખ્યા ૭ અને ભાવ સંખ્યાના ભેદથી આઠ પ્રકારનુ છે આઠમાંથી ત્રણના સ્વરૂપનુ વર્ણન સૂત્રકાર અહીં કરે છે અને શેષ પાંચનું વર્ણન હવે પછી કરશે આમાં સંખ્યા પ્રમાણુના સંબંધમાં આમ કહેવામાં આવ્યું છે કે 'સંખ' આ પદ સંખ્યા અને શંખ આ બન્ને અર્થોને સ્પષ્ટ કરે છે એથી જ્યાં જે શબ્દની ઘટનાથી અર્થ-પ્રતીતિ હોય ત્યાં તે શબ્દની ઘટના કરીને વિવક્ષિત અર્થની સંગતિ મેળવી લેવી જોઈએ કોઈ પણ જીવ અથવા અજીવ આદિ પદાર્થની સંખ્યા એવુ નામ રાખવું તે નામસંખ્યા કહેવાય છે કાષ્ઠકર્મ વગેરેમાં 'આ સંખ્યા છે' આ જાતની સ્થાપના કરવી તેનુ નામ 'સ્થાપના સંખ્યા છે' 'નામ સંખ્યા' અને સ્થાપના સંખ્યામાં તફાવત છે, તે આ

स्थापना में भेद है और वह इस प्रकार से है कि नाम यावत्कथिक होता है और स्थापना इत्वरिक भी होती है और यावत्कथिक भी होता है। इस विषय का स्पष्टीकरण नाम आवश्यक और स्थापना आवश्यक के प्रकरण में पीछे किया जुका है। 'दव्वसंखा' के विचार में 'संख' शब्द अर्थ संख्यापरक न लेकर शंख परक लिया गया है। आगम और नो आगम के भेद से द्रव्य शंख दो प्रकार का कहा गया है। इनमें आगम शंख और नो आगम शंख के भेदरूप ज्ञायक शरीर भव्य शरीर शंख इनका स्वरूप द्रव्यावश्यक के प्रकरण में कहे गये इन भेदों के अनुसार ही जानना चाहिये। इन भेदों से-ज्ञायकशरीर और भव्यशरीर शंख से-भिन्न द्रव्य शंख के एकभविक, बद्धायुष्क, अभिमुख गोत्र ये तीन भेद हैं। जिस जीव ने उत्पन्न होकर अभी तक शंख पर्याय की आयु का बन्ध तो नहीं किया है परन्तु मरकर जिसे शंख की पर्याय में उत्पन्न होना अवश्य है ऐसा शंख पर्याय में उत्पन्न होने के प्रथम भव में स्थित जो जीव है वह एकभविक शंख है। इसकी जघन्य स्थिति अन्तर्मुहूर्त्त की और उत्कृष्टस्थिति एककोटि पूर्व की है। बद्धायुष्क शंख वह जीव है कि-जिसने शंख पर्याय में उत्पन्न

પ્રમાણે છે કે નામ યાવત્કથિત હોય છે. અને સ્થાપના ઈત્વરિક પણ હોય છે અને યાવત્કથિત પણ હોય છે. આ વિષે સ્પષ્ટતા નામઆવશ્યક અને સ્થાપના આવશ્યકના પ્રકરણમાં પહેલા કરવામાં આવી છે 'दव्वसंखा' ના વિચારમાં 'સંખ' શબ્દનો અર્થ સંખ્યા પરક લેવામાં આવ્યો નથી. પરંતુ આનો અર્થ શંખ-પરક લેવામાં આવ્યો છે. આગમ અને નોઆગમના ભેદથી દ્રવ્ય શંખના બે પ્રકારો કહેવામાં આવ્યા છે આમાં આગમ શંખ અને નોઆગમ શંખના ભેદ રૂપ જ્ઞાયક શરીર ભવ્યશરીર શંખ-એમનું સ્વરૂપ દ્રવ્યાવશ્યકતાના પ્રકરણમાં કથિત ભેદો મુજબ જ જાણી લેવું જોઈએ આ બન્ને-જ્ઞાયક શરીર અને ભવ્યશરીર શંખથી ભિન્ન દ્રવ્ય શંખના એક ભવિક, બદ્ધાયુષ્ક, અને અભિમુખ નામ ગોત્ર આ ત્રણે ભેદો છે. જે જીવે ઉત્પન્ન થઈને હજી સુધી શંખ પર્યાયની આયુનો બંધ કર્યો નથી પરંતુ મરણ પ્રાપ્ત કરીને જે શંખની પર્યાયમાં ચોક્કસ ઉત્પન્ન થવાનો છે, એવો શંખ પર્યાયમાં ઉત્પન્ન થવાના પૂર્વે પ્રથમ ભવમાં સ્થિત જીવ તે એકભવિક શંખ છે એની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત્તની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક કોટિ પૂર્વની છે. તે બદ્ધાયુષ્ક શંખ તે જીવ કહેવાય છે કે

अथ औपम्यसंख्यां निरूपयति—

मूलम्—से किं तं ओवम्मसंखा? ओवम्मसंखा—चउव्विहा पण्णत्ता, तं जहा—अत्थि संतयं संतएणं उवमिज्जइ, अत्थि संतयं असंतएणं उवमिज्जइ, अत्थि असंतयं संतएणं उवमिज्जइ, अत्थि असंतयं असंतएणं उवमिज्जइ। तत्थ संतयं संतएणं उवमिज्जइ, जहा—संता अरिहंता संतएहिं पुरवरेहिं संतएहिं कवाडेहिं संतएहिं वच्छेहिं उवमिज्जंति, तं जहा—"पुरवरकवाड-

होने की आयु का बन्ध कर लिया है। इसकी स्थिति जघन्य अन्तर्मुहूर्त्त की और उत्कृष्ट एककोटिपूर्व के त्रिभाग प्रमाण है। जिसके द्वीन्द्रिय जाति आदिरूप नाम कर्म और नीच गोत्ररूप गोत्रकर्म जघन्य से एकसमय तक और उत्कृष्ट से अन्तर्मुहूर्त्त तक उदयाभिमुख नहीं होते हैं ऐसा वह जीव अभिमुखनाम गोत्र शंख है। इसकी जघन्य स्थिति एक समय की और और उत्कृष्ट स्थिति अन्तर्मुहूर्त्त की है। अपनी २ स्थिति के समाप्त होते ही ये सब भावशंख बन जाते हैं। नैगमनय, संग्रहनय, और व्यवहार नय ये तीनों नय इस तीनो प्रकार के शंखों को मानते हैं। ऋजु सूत्रनय एकभविकशंख के सिवाय दो प्रकार के शंखों को और एक अभिमुख नामगोत्र शंख को शब्द, सम भिरूढ और एवं भूत नय मानते हैं॥ सू० २३०॥

જેણે શખ પર્યાયના ઉત્પન્ન થવા જેટલા આયુષ્યનો બંધ કરી લીધો છે. આની સ્થિતિ જઘન્ય અન્તર્મુહૂર્ત્તની અને ઉત્કૃષ્ટ એક કોટિ પૂર્વના ત્રિભાગ પ્રમાણ છે જેના દ્વીન્દ્રિય જાતિ વગેરે રૂપ નામ કર્મ અને નીચ ગોત્ર રૂપ ગોત્ર કર્મ જઘન્યથી એક સમય સુધી અને ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુહૂર્ત્ત સુધી ઉદયાભિમુખ થતા નથી એવો તે જીવ અભિમુખ નામગોત્ર શખ છે આની જઘન્ય સ્થિતિ એક સમયની અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે પોતપોતાની સ્થિતિ પૂરી થતા જ આ સર્વ ભાવશખ બની જાય છે નૈગમનય, સંગ્રહનય અને વ્યવહારનય આ ત્રણે નય આ ત્રણે પ્રકારના શખોને માને છે. ઋજુ સૂત્રનય એકભવિક શખ સિવાય બે પ્રકારના શખોને અને એક અભિમુખ નામગોત્ર શખને શબ્દ સમભિરૂઢ અને એવંભૂત નય માને છે ॥સૂ૦ ૨૩૦॥

वच्छा फलिहमुया दुंदुहित्थणियघोसा। सिरिवच्छाकयवच्छा सव्वेऽवि जिणा चउव्वीसं ॥१॥" संतयं असंतएणं उवमिज्जइ, जहा संताइं नेरइयतिरिक्खजोणियमणुस्सदेवाणं आउयाइं असंतएहिं पलिओवमसागरोवमेहिं उवमिज्जंति। असंतयं-असंतएणं उवमिज्जइ, तं जहा-"परिजूरियपेरंतं, चलंतविंटं पडंतनिच्छीरं। पत्तंववसणपत्तं, कालप्पत्तं भणइ गाहं ॥१॥ जह तुब्भे तह अम्हे तुब्भेऽवि य होहिहा जहा अम्हे। अप्पाहेइ पडंतं, पंडुयपत्तं किसलयाणं ॥२॥ णवि अत्थि णवि य होही, उल्लावो किसयलपंडुपत्ताणं। उवमा खलु एस कया, भवियजण विबोहणट्ठाए ॥३॥" असंतयं असंतएहिं उवमिज्जइ, जहा खरविसाणं तहा ससविसाणं। से तं ओवम्मसंखा ॥सू० २३१॥

छाया—अथ का सा औपम्यसंख्या? औपम्यसंख्या-चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-अस्ति सत्कं सत्केन उपमीयते, अस्ति सत्कम् असत्केन उपमीयते,

---

अब सूत्रकार औवम्यसंख्या का निरूपण करते हैं—

'से किं तं ओवम्मसंखा? इत्यादि।

शब्दार्थ--(से किं तं ओवम्मसंखा?) हे भदन्त! औपम्यसंख्या का क्या तात्पर्य है?

उत्तर--(ओवम्मसंखा चउव्विहा पण्णत्ता) औपम्यसंख्या चार प्रकार की कही गई है। (तं जहा) जैसे-(अत्थि संतयं संतएणं उवमि-

---

હવે સૂત્રકાર ઔપમ્ય સંખ્યાનુ નિરૂપણ કરે છે.

"से किं त ओवम्मसंखा?" इत्यादि

શબ્દાર્થ:—(से किं त ओवम्मसंखा?) હે ભદંત! ઔપમ્ય સંખ્યાનું તાત્પર્ય શું છે?

ઉત્તર : (ओवम्मसंखा चउव्विहा पण्णत्ता) ઔપમ્ય સંખ્યા ચાર પ્રકારની કહેવામાં આવી છે. (तं जहा) જેમ કે (अत्थि संतय संतएणं उव-

अस्ति असत्कं सत्केन उपमीयते, अस्ति असत्कं असत्केन उपमीयते। तत्र सत्कं सत्केन उपमीयते, यथा—सन्तः अर्हन्तः सद्भिः पुरवरैः सद्भिः कपाटैः सत्सु वक्षःसु उपमीयन्ते, तद्यथा—पुरवरकपाटवक्षसः परिघभुजा दुन्दुभिस्तनितघोषाः। श्रीवत्साङ्कितवक्षसः सर्वेऽपि जिनाश्चतुर्विंशतिः॥१॥ सत्कम् असत्केन उपमीयते, यथा सत्कानि नैरयिकतिर्यग्योनिकमनुष्यदेवानाम् आयुष्काणि असत्कैः पल्योपमसागरोपमैः उपमीयन्ते। असत्कं सत्केन उपमीयते, तद्यथा—परिजीर्णपर्यन्तं चलद्वृन्तं पतन्निःक्षीरम्। पत्रं व्यसनमाप्तं कालप्राप्तं भणति गाथाम्॥१॥ यथा युष्माकं तथा अस्माकं यूयमपि भविष्यथ यथा वयम्। संदिशति पतत् पाण्डुकपत्र किसलयेभ्यः॥२॥ नापि अस्ति नापि च भविष्यति उल्लापः किसलयपाण्डुपत्राणाम्। उपमा खलु एषा कृता भविकजनविबोधनार्थम्॥३॥ असत्कम् असत्कैः उपमीयते, यथा खरविषाणः तथा शशविषाणः। स एषा औपम्यसंख्या॥सू २३१॥

टीका—'से किं तं ओवम्मसंखा' इत्यादि—

अथ का सा औपम्यसंख्या? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति औपम्यसंख्या—उपमैव औपम्यम्, संख्यानं संख्या—वस्तुपरिच्छेदो वस्तुनिर्णय इति यावत्, औपम्येन औपम्य प्रधाना वा संख्या—औपम्यसंख्या। इयं च उपमानोपमेययोः सत्त्वासत्त्वाभ्यां चतुर्विधा भवति। यथा—सद् वस्तु सता वस्तुना उपमीयते, सद्वस्तु असता वस्तुना उपमीयते, असद् वस्तु सता वस्तुना उपमीयते, असद् वस्तु असता वस्तुना उपमीयते इति। तत्र सद् वस्तु सता वस्तुना उपमीयते इति यद्-

---

मिज्जइ, अत्थि संतयं असंतएणं उवमिज्जइ, अत्थि असंतयं संतएणं उवमिज्जइ) जहां सद्वस्तु सद्वस्तु से उपमित की जाती है वह औपम्यसंख्या का प्रथम प्रकार है। जहां सद्वस्तु असद्वस्तु से उपमित की जाती है वह औपम्यसंख्या का द्वितीय प्रकार है। जहां असद्वस्तु सद्वस्तु से उपमित की जाती है वह औपम्यसंख्या का तृतीय प्रकार है। (अत्थि असंतयं असंतएणं उवमिज्जइ) जहां असद्वस्तु असद्वस्तु से उपमित की जाती है वह औपम्यसंख्या का चौथा प्रकार है। औपम्य-

---

मिज्जइ, अत्थि संतयं असंतएणं उवमिज्जइ, अत्थि संतयं संतएण उवमिज्जइ) જ્યાં સદ્‌વસ્તુ સદ્ વસ્તુની સાથે ઉપમિત કરવામાં આવે છે, તે ઔપમ્ય સંખ્યાનો પ્રથમ પ્રકાર છે જ્યાં સદ્‌વસ્તુ અસદ્‌વસ્તુની સાથે ઉપમિત કરવામાં આવે છે તે ઔપમ્ય સંખ્યાનો બીજો પ્રકાર છે. જ્યાં અસદ્‌વસ્તુ સદ્‌વસ્તુની સાથે ઉપમિત કરવામાં આવે છે, તે ઔપમ્ય સંખ્યાનો ત્રીજો પ્રકાર છે. (अत्थि असंतयं असंतएणं उवमिज्जइ) જ્યાં અસદ્‌વસ્તુ અસદ્‌વસ્તુની

क्तम्, तस्य निदर्शनमाह-यथा-सन्तः अर्हन्तः सद्भिः पुरवरैः सद्भिः कपाटैः सत्सु वक्षःसु उपमीयन्ते इति। यथा ते उपमीयन्ते तथाह-'पुरवरकवाडवच्छा' इत्यादि -अयं भावः-सर्वेऽपि चतुर्विंशति जिनाः पुरवरकपाटवक्षसः-पुरवरस्य=प्रधान-नगरस्य यः कपाटः स इव वक्षो येषां ते तथाभूता भवन्ति। तथा-परिघभूजाः= परिघाकारभुजयुक्ताः भवन्ति। पुनश्च-दुन्दुभिस्तनितघोषा भवन्ति, दुन्दुभिनाद-वद् मेघनिर्घोषवच्च तीर्थकृतां स्वरो भवतीत्यर्थः। तथा-चैते श्रीवत्साङ्कितवक्षसो भवन्ति-एषां वक्षःस्थलेषु श्रीवत्सचिह्नं भवतीत्यर्थः। अत्रेदं बोध्यम्-यो हि तीर्थकरान् स्वरूपतो निश्चिनोति, स तान् पुरवरकपाटवक्षस्कत्वादिनैव निश्चिनोति पुरवरकपाटादिनामुपमेयभूता यद्यपि वक्षःस्थलादयो भवन्ति, तथापि वक्षः

शब्द का अर्थ उपमा है तथा वस्तु के परिच्छेद का नाम संख्या है। उपमा देकर वस्तुका निर्णय करना अथवा उपमाप्रधान जो वस्तु का निर्णय होता है, वह औपम्यसंख्या है। यह उपमान उपमेय की सत्ता और असत्ता से पूर्वोक्तरूप में चार प्रकार का होता है। (तत्थ संतयं संतए णं उवमिज्जइ, जहा-संता अरिहंता संतएहिं पुरवरेहिं संतएहिं कवाडेहिं संतएहिं वच्छेहिं उवमिज्जंति, त जहा-पुरवरकवाडवच्छा फलिहभुया दुंदुहित्थणियघोसा, सिरिवच्छंकियवच्छा सव्वेऽवि जिणा चउव्वीसं) इनमें औपम्य संख्या का जो प्रथम प्रकार है वह इस प्रकार मे है जैसे-अरिहंत भगवान् का वक्षस्थल प्रधाननगर के कपाट के जैसा होता है। यहां पर चौबीस अरिहंत भगवंत सद्रूप हैं और पुरवर के कपाट भी सद्रूप है। सद्रूप कपाटों से अर्हंत भगवंतो के वक्षः

સાથે ઉપમિત કરવામાં આવે છે તે ઔપમ્ય સંખ્યાનો ચોથો પ્રકાર છે. ઔપમ્ય શબ્દનો અર્થ ઉપમા છે તેમજ વસ્તુના પરિચ્છેદનુ નામ સંખ્યા છે. ઉપમા આપીને વસ્તુનો નિર્ણય કરવો અથવા ઉપમા પ્રધાન જે વસ્તુનો નિર્ણય હોય છે, તે ઔપમ્ય સંખ્યા છે. આ ઉપમાન ઉપમેયની સત્તા અને અસત્તાથી પૂર્વોક્ત રૂપે ચાર પ્રકારનું થાય છે. (तत्थ संतयं सतएण उवमिज्जइ जहा संता अरिहंता संतएहिं पुरवरेहिं कवाडेहिं संतएहिं वच्छेहिं उवमिज्जति, तं-जहा,-पुरवरकवाडवच्छा फलिहभुया दुदुहित्थणियघोसा सिरिवच्छंकियवच्छा सव्वेऽवि जिणा चउव्वीसं) આમાં જે ઔપમ્ય સંખ્યાનો પ્રથમ પ્રકાર છે તે આ પ્રમાણે છે, જેમ કે અરિહંત ભગવાનું વક્ષસ્થળ મુખ્ય નગરના કપાટ જેવું હોય છે. અહીં ૨૪ અરિહંત ભગવંત સદ્રૂપ છે અને પુરવરના કપાટ પણ સદ્રૂપ છે સદ્રૂપ કપાટોની સાથે અર્હંત ભગવંતોના વક્ષસ્થળો ઉપમિત કરવામાં આવ્યા

स्थलादीनां तीर्थकराविनाभूतत्वात्तेषूपमितेषु तीर्थकरा अप्युपमिता एव भवन्ति, अतएव 'संता अरिहंता संतएहिं-पुरवरेहिं' इत्याद्युक्तम्। इत्थं चात्र उपमेयभूतानां तीर्थकृतामुपमानेन संख्या=निश्चयो भवतीत्यौपम्यसंख्यात्वं बोध्यम्। इति प्रथमो भङ्गः। अथ द्वितीयं भङ्गं निरूपयति-सद् वस्तु असता वस्तुना उपमीयते।

स्थल को उपमित किया गया है। यहां कपाट उपमानभूत हैं। और अर्हंत भगवंतों का वक्षस्थल उपमेयभूत है। इसी प्रकार से ऐसा कहना कि इन अर्हंत भगवंतों के भुज परिघा के आकार जैसे होते हैं। इनका वक्षःस्थल श्रीवत्स से अङ्कित होता है। दुंदुभि के स्वर जैसा इनका निर्घोष होता हैं। इसका तात्पर्य यह है कि जो व्यक्ति तीर्थंकरों के वक्षस्थल आदि कैसे होते है? इस बात को जानना चाहता है, वह पुरवर कपाट आदि उपमानों से उन्हें जान लेता है। इस प्रकार यद्यपि उपमानभूत पुरवर कपाट आदिकों से उपमेयभूत ये वक्षः स्थल आदि हैं-फिर भी वे तीर्थंकर के अविनाभावी होने से उनके उपमित होने पर तीर्थंकर भी उपमित हो जाते है। इसलिये 'संता अरिहंता, सतएहिं पुरवरेहिं' 'इत्यादिरूप से सूत्रकार ने कहा है। इस प्रकार यहां उपमेयभूत तीर्थंकरों का उपमानभूत पुरवर कपाटादिकों से संख्या निश्चय-हो जाता है। यह औपम्यसंख्या का प्रथम प्रकार है। औपम्यसंख्या का जो 'संतयं असंतएणं उवमिज्जइ' यह द्वितीय

છે. અહીં કપાટ ઉપમાન ભૂત છે અને અર્હંત ભગવંતોનું વક્ષસ્થળ ઉપમેય ભૂત છે આ પ્રમાણે જ એમ કહેવું કે આ અર્હંત ભગવંતોની ભુજાઓ પરિઘાના આકાર જેવા હોય છે. એમનું વક્ષસ્થળ શ્રીવત્સથી અંકિત હોય છે દુંદુભિના સ્વર જેવો એમનો નિર્ઘોષ હોય છે આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે જે વ્યક્તિ તીર્થંકરોના વક્ષસ્થળો વગેરે કેવા હોય છે? આ વાત જાણવા ઇચ્છતા હોય, તે પુરવર, કપાટ વગેરે ઉપમાનોથી જાણી લે છે આ પ્રમાણે જો કે ઉપમાન ભૂત પુરવર, કપાટ વગેરેથી ઉપમેયભૂત આ વક્ષસ્થળો વગેરે છે, છતાંએ એઓ તીર્થંકરના અવિનાભાવી હોવાથી તેમના ઉપમિત થવાથી તીર્થંકર પણ ઉપમિત થઈ જાય છે. એથી (સંતા અરિહંતા, સંતએહિં પુરવરેહિં) ઇત્યાદિ રૂપથી સૂત્રકારે કહ્યું છે. આ પ્રમાણે અહીં ઉપમેય ભૂત તીર્થંકરોના ઉપમાનભૂત પુરવર કપાટાદિકોથી સંખ્યા નિશ્ચિત થઈ જાય છે આ ઔપમ્ય સંખ્યાનો પ્રથમ પ્રકાર છે ઔપમ્ય સંખ્યાનો જે 'સંતયં અસંતએણં ઉવમિજ્જઈ' આ બીજો પ્રકાર છે, તે આ પ્રમાણે છે-

यथा-सन्ति=विद्यमानानि नैरयिकतिर्यग्योनिकमनुष्यदेवानाम् आयूंषि असद्भिः पल्योपमसागरोपमैरुपमीयन्ते। पल्योपमसागरोपमादीनामसद्वस्तुत्वं योजनप्रमाणपल्यवालाग्रादिपरिकल्पनामात्रेण प्ररूपितत्वाद् बोध्यम्। महानारकादीनामायुर्महत्त्वसाधकत्वादेषां पल्योपमसागरोपमादीनामुपमानत्वं बोध्यम्। इति द्वितीयो भङ्गः। अथ तृतीयभङ्गमाह-असद्वस्तु सता वस्तुना उपमीयते। तदाह-'परिजूरियपेरंतं' इत्यादि। वसन्तसमये परिजीर्णपर्यन्तं परिजीर्ण-परितः=समन्तात् जीर्णतां गतः पर्यन्तः=पर्यन्तभागो यस्य तत्तथा-सकलावयवत्त्वेन जीर्णतां प्राप्तम्, अत एव-चलद्वृत्तम्=वृन्ताद् विच्युतिं प्राप्नुवत्, अत एव पतत्=वृक्षादधः पतत् निःक्षीरम्=परिणतत्वात्क्षीररहितं व्यसनप्राप्तं वृक्षवियोगादिरूपं दुख प्राप्तं पत्रं कर्तृ' कालप्राप्तम्=वसन्तकालसमुत्पन्नं नवं पत्रं प्रति गाथां

प्रकार है वह इस प्रकार से है-(जहा) जैसे (संताइं नेरइयतिरिक्खजोणियमणुस्स देवा णं आउयाइं असंतएहिं पलिओवमसागरोवमेहिं उवमिज्जंति) नारक, तिर्यञ्च, मनुष्य, और देव इनकी आयु पल्योपम प्रमाण एवं सागरोपम प्रमाण है। इस कथन में नैरयिक आदि जीवों की आयु सद्रूप है और पल्योपम सागरोपम ये असद्रूप हैं। क्योंकि ये योजन प्रमाणपल्य में स्थापित किये गये बालाग्रादि की परिकल्पनामात्र से परिकल्पित हुए हैं। यहां नारकादिकों की आयुउपमेय और पल्योपम सागरोपम आदि उपमान है, क्योंकि इनके द्वारा उसका महत्त्व साधित होता है। इस प्रकार यह द्वितीय प्रकार है-तृतीय प्रकार इस प्रकार से हैं-(जहा) जैसा (तं जहा परिजूरियपेरंतं चलंतविंटं पडंतनिच्छीरं, पत्तं च वसणपत्तं कालप्पत्तं भणइ गाहं) असंतयं संत-

---

(जहा) જેમ કે (संतइ नेरइयतिरिक्खजोणियमणुस्सदेवाण आउयाइ असंतएहिं पलिओवमसागरोवमेहिं उवमिज्जति) નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ એમનું આયુષ પલ્યોપમ પ્રમાણ અને સાગરોપમ પ્રમાણ છે આ કથનમાં નૈરયિક વગેરે જીવોનું આયુ સદ્રૂપ છે અને પલ્યોપમ સાગરોપમ એ અસદ્રૂપ છે કેમ કે એઓ યોજન પ્રમાણ પલ્યમાં સ્થાપિત કરવામાં આવેલ બાલાગ્રાદિની પરિકલ્પના માત્રથી પરિકલ્પિત થયેલાં છે. અહીં નારકાદિનું આયુષ ઉપમેય અને પલ્યોપમ સાગરોપમ વગેરે ઉપમાન છે કેમ કે એમના વડે તેમનું મહત્ત્વ સાધિત થાય છે. આ પ્રમાણે આ દ્વિતીય પ્રકાર છે. તૃતીય પ્રકાર આ પ્રમાણે છે. (जहा) જેમ કે (त जहा परिजूरियपेरतं चलंतविंट पडंतनिच्छीर, पतं च वसणपत्तं कालप्पत्त भणइ गाहं)

भणति। कां गाथां भणति? इत्याह-'जह तुब्भे' इत्यादि। यथा यूयं सम्प्रतिस्थः तथा वयमपि पुराऽभूम, यथा च सम्प्रति वयं स्मस्तथा यूयमपि भविष्यथ, इत्थं पतन् किमपि पाण्डुकपत्रं किसलयेभ्यः= नवोद्गतपत्रेभ्यः 'अप्पा हे' इति संदिशति =कथयति। संपूर्वक दिश् धातोः 'अप्पाह' इत्यादेशो भवति। अयं भावः-यथा यूयं सम्प्रति आरक्तस्निग्धरूपाणि सुकोमलानि सकलजननेत्रानन्ददायीनि स्थः,

---

णणं उवमिज्जइ' यह औपम्य का तृतीय प्रकार है-सो इसमें असद्वस्तु सद्वस्तु से उपमित हुई है-जैसे-वसन्त के समयमें पुराने पत्ते ने कि-'जो सर्व प्रकार से बिलकुल जीर्ण हो चुका है, डन्टल से जो टूट चुका है, और इसी कारण जो वृक्ष के नीचे पडा हुआ है, जिसका सार भाग बिलकुल सूख गया है, तथा वृक्ष के वियोग से जो अत्यन्त दुःखी बन रहा हैं, नवीन पत्ते से इस गाथा को कहा-कि(जह तुब्भे तह अम्हे तुम्हेऽवि य होहि हा जहा अम्हे अप्पाहेइ पडंतं, पंडुयपत्तं किसलया णं) जिस प्रकार तुम इस समय हो हम भी पहिले ऐसे ही थे। तथा-इस समय हम जैसे हो रहे हैं तुम भी आगे चलकर ऐसे ही हो जाओगे। इस प्रकार से किसी गिरते हुए पुराने जीर्ण पत्ते ने नवोद्गत किसलयों से कहा। यहां 'सं' पूर्वक 'दिश्' धातु को 'अप्पाह' यह आदेश हुआ है। इसलिये 'अप्पाहेइ' का अर्थ 'संदिशति' है तात्पर्य

"असंतयं संतएणं उवमिज्जइ" આ ઔપમ્યનો ત્રીજો પ્રકાર છે આમાં અસદ્ વસ્તુ સદ્વસ્તુ વડે ઉપમિત કરવામાં આવેલ છે. જેમ કે-વસન્તના સમયમા જે સર્વ રીતે એકદમ જીર્ણ થઈ ગયા છે, ડાંખળીથી જે તૂટી ગયા છે અને એથી જ જે વૃક્ષની નીચે પડેલ છે, જેનો સાર ભાગ સાવ શુષ્ક થઈ ગયો છે, તેમજ વૃક્ષના વિયોગથી જે અતીવ દુઃખી થઈ રહ્યા છે એવા પાંદડાએ નવા પાંદડાને આ ગાથા કહી કે (जह तुब्भे तह अम्हे तुम्हे ऽवि य होहिहा जहा अम्हे अप्पाहेइ पडतं, पंडुयपत्तं किसलयाणं) જે હાલતમા તમે અત્યારે છો અમે પણ પહેલા એવા જ હતા તેમજ આ સમયે અમે જે સ્થિતિમાં છીએ, તમે પણ એક દિવસ એ સ્થિતિમા આવશો જ. આ પ્રમાણે કોઈ ખરતા જીર્ણ પાંદડા એ નવોદ્ગત કિસલયોને કહ્યું અહીં 'सं' પૂર્વક 'दिश्' ધાતુને 'अप्पाहेइ' આદેશ થયેલ છે. એથી 'अप्पाहेइ' નો અર્થ 'संदिशति' છે તાત્પર્ય આનું આ પ્રમાણે છે કે જીર્ણ પાંદડું, નવીન પાંદડા-

तथा वयमपि आस्म ! यथा च वयं पाण्डुवर्णानि हतप्रभाणि वृन्तप्रच्युत्या भूमि लुठितानि स्मस्तथैव यूयमपि भविष्यथ, अनित्यत्वात् सकलभावानाम् । अतः स्वसमृद्धावहं भावः परदुर्दशायां च तत्प्रति अनादरभावश्च न कदापि कार्य इति। ननु पत्राणि न कदाचिदपि परस्परं जल्पन्ति ? इत्याह-'णवि अत्थि' इत्यादि। किसलयपाण्डुपत्राणाम् उल्लापः= परस्परभाषणं नापि अस्ति=वर्तमानकाले कापि

इसका यह है-कि पुराना पत्ता, नवीन पत्तों को यह शिक्षा दे रहा है-कि 'हे नवीन किसलयो ! इस समय तुम जिस प्रकार आरक्त स्निग्ध रूपसंपन्न हो रहे हो तथा अत्यन्त कोमल दिख रहे हो, एवं सकलजनों के नेत्रों को लुभा रहे हो-याद रखो हम भी पहिले ऐसे थे। दैवदुर्विपाक ने ही आज हमारी यह दयनीय दशा बनादी है जो हम पाण्डुवर्ण और निष्प्रभ बनकर वृन्त से च्युत हुए हैं, एवं भूमि पर पड़ कर धूल धूसरित हो रहे हैं। आनेवाला भविष्य-विश्वासरखो, तुम्हें भी ऐसे ही बनाकर छोडेगा। क्योंकि दुनियाकी कोई भी पदार्थ एक सी स्थिति में अनित्य होने के कारण कभी नहीं रह सकता है। अतः स्वाभ्युदय में अहंकार और परदुर्दशा में उसके प्रति अनादर भाव कभी नहीं करना चाहिये। (ण वि अत्थि, ण वि य होही उल्लावो किसलयपंडुपत्ताणं, उवमा खलु एस कया भवियजणविबोहण-ट्ठाए) इस सूत्र पाठ द्वारा सूत्रकार यह स्पष्ट करते हैं कि ऊपर जो पत्तों का परस्पर संलाप वर्णित किया गया है-सो ऐसा संलाप उनका कभी

ઓને આ શિખામણ આપે છે કે-હે નવીન્ કિસલયો ! હમણા જેમ તમે આરક્ત, સ્નિગ્ધ અને રૂપસંપન્ન છો તેમજ અતીવ કોમળ લાગો છે, બધા લોકોના નેત્રોને આકૃષ્ટ કરી રહ્યા છે, યાદ રાખજો કે અમે પણ એવા જ હતા. દૈવ દુર્વિપાકે જ આજે અમારી આ દયનીય હાલત કરી નાખી છે. જો અમે પાંડુવર્ણ અને નિષ્પ્રભ થઇને વૃન્તથી ચ્યુત થયા છીએ, તેમજ ભૂમિ પર પડીને ધૂલિ ધૂસરિત થઇ રહ્યા છીએ. તમે અમારી વાત ચોક્કસ યાદ રાખજો કે એક દિવસ એવો આવશે કે તમને પણ સમય એવું બનાવી મૂકશે. કેમ કે સંસારની કોઇ પણ વસ્તુ અનિત્ય હોવાથી એક સ્થિતિમા રહી શકે જ નહિ. એથી સ્વાભ્યુદયમાં અહંકાર અને પર દુર્દશામાં તેના પ્રત્યે અનાદરભાવ કદાપિ ન રાખો (ण वि अत्थि, णविय होही उल्लावो किसलयपडुपत्ताणं उवमा खलु एस कया भवियजणविबोहणट्ठाए) આ સૂત્રપાઠ વડે સૂત્રકાર આ વાત સ્પષ્ટ કરે છે કે અહીં જે પાદડાઓની વાતચીત વર્ણવવામાં આવી છે, એવી રીતે તો તેમની વાતચીત કોઇપણ

न भाति, नापि च अनागतकालेऽपि भविष्यति। तथापि भव्यजनप्रतिबोधनार्थाय -वृक्षपत्राणां समृद्धेरसमृद्धेश्च श्रवणतो भव्यानां सांसारिकसमृद्धिषु विरागो भवत्विति हेतोः खलु एषा उपमा कृतेति। अयं भावः- 'जह तुब्भे तह अम्हे' इत्यत्र किसलयपत्राणामवस्थया पाण्डुपत्रावस्था उपमीयते। उपमानभूता किसलयपत्रावस्था तत्काले विद्यमानत्वात् सती, उपमेयभूता पाण्डुपत्राणां तथाविधाऽवस्था तु अविद्यमानत्वादसती। तथा-'तुब्भे वि होहिहा जहा अम्हे' इत्यत्र पाण्डुपत्रावस्था तत्कालवर्तित्वात् सती, किसलयानां तथाविधाऽवस्था तु भविष्यत्कालभावित्वात् तत्कालेऽविद्यमानत्वादसती। इत्थमसत् सता उपमीयते। इति तृतीयो

होता नहीं है, कभी हुआ नहीं है और न आगे भी होगा, परन्तु ऐसी जो उपमा प्रकट की गई है, वह भव्यजनों को समझाने के लिये ही प्रकट की गई है। वृक्षपत्रों की समृद्धि और असमृद्धि के श्रवण से भव्यजीवों को संसारिक समृद्धि के ऊपर विरागभाव जगे केवल इसी अभिप्राय से यह अन्योक्ति यहां कही गई है। 'जह तुब्भे तह अम्हे 'यहां किसलय पत्रों की अवस्था से पाण्डुपत्र की अवस्था उपमित हुई है। उपमानभूत किसलयपत्रावस्था-तत्काल में विद्यमान होने से सद्रूप है और उपमेयभूत तथाविध पाण्डुपत्रावस्था अविद्यमान होने से असद्रूप है। तथा 'तुब्भे वि होहिहा जहा अम्हे 'यहां पाण्डुपत्रावस्था तत्कालवर्ती होने के कारण सद्रूप है और किसलयों की तथाविध अवस्था भविष्यत् कालवर्ती होने के कारण तत्काल में मौजूद न होने से असद्रूप है। इस प्रकार असत् सत् से उपमित हुआ

દિવસે સંભવી શકે જ નહિ, આવી વાતચીત ન કોઈ દિવસે થઈ છે, ન હવે પછી કોઈપણ દિવસે થશે, પણ અહીં જે ઉપમા પ્રકટ કરવામાં આવી છે, તે ભવ્યજનોને સમજાવવા માટે જ પ્રકટ કરવામાં આવી છે, વૃક્ષપત્રોની સમૃદ્ધિ અને અસમૃદ્ધિના શ્રવણથી ભવ્ય જીવોને સાંસારિક સમૃદ્ધિ વિશે જે વિરાગભાવ ઉત્પન્ન થાય હોત તે માટે જ આ અન્યોક્તિ અહીં કહેવામાં આવી છે, 'જહ તુબ્ભે તહ અમ્હે' અહીં કિસલયપત્રોની અવસ્થા વડે પાંડુપત્રની અવસ્થા ઉપમિત થયેલી છે. ઉપમાનભૂત કિસલયપત્રાવસ્થા-તત્કાલમાં હોવાથી સદ્રૂપ છે, અને ઉપમેયભૂત તથાવિધ પાંડુપત્રાવસ્થા અવિદ્યમાન હોવાથી અસદ્રૂપ છે તેમજ 'તુબ્ભે વિ હોહિહા જહા અમ્હે' અહીં પાંડુપત્રાવસ્થા તત્કાલવર્તી હોવાથી સદ્રૂપ છે અને કિસલયોની તથાવિધ અવસ્થા ભવિષ્યત્ કાલવર્તી હોવા બદલ તત્કાલમાં વિદ્યમાન ન હોવાથી અસદ્રૂપ છે. આ પ્રમાણે અસત્ સત્ વડે ઉપમિત થયેલ જાણવું જોઈએ,

भङ्गः। अथ चतुर्थभङ्गमाह–'असंतयं–असंतएहिं' इत्यादि। असद् वस्तु असद्भि र्वस्तुभिरुपमीयते। यथा–खरविषाणं तथा शशविषाणमिति। अत्रोपमानभूतं खरविषाणं कालत्रयेऽप्यसत्त्वादसत्, उपमेयभूतं शशविषाणमपि कालत्रयेऽप्यसत्त्वा दसत्। इत्थं चात्र असता असदुपमीयते। इति चतुर्थो भङ्गः। प्रकृतमुपसंहरन्नाह –सैषा औपम्यसंख्येति॥ सू०२३१॥

अथ परिमाणसंख्यां निरूपयति–

मूलम्–से किं तं परिमाणसंखा? परिमाणसंखा–दुविहा पण्णत्ता, तं जहा–कालियसुयपरिमाणसंखा दिट्ठिवायसुयपरि-माणसंखा य। से किं तं कालियसुयपरिमाणसंखा? कालिय-

---

जानना चाहिये। चतुर्थ भंग इस प्रकार से है–इसमें 'असंतय असंतएहिं उवमिज्जइ' असद्रूप पदार्थ असद्रूप पदार्थ से उपमित हुआ है। (जहा) जैसे–(खरविसाणं तहा ससविसाणं) खर (गधा) विषाण (शृंग) है–वैसे ही शश विषाण (शशाके शृंग) है। अर्थात् खरविषाण के जैसे शशविषाण हैं। इस वाक्य में उपमानभूत खरविषाण हैं, सो वे त्रिकाल में भी सत्व विशिष्ट न होने के कारण असद्रूप हैं और उपमेयभूत जो शशविषाण है वे भी कालत्रय में असत्व विशिष्ट होने के कारण असद्रूप हैं। इस प्रकार असत् से असत् उपमित हुआ जानना चाहिये। यह चतुर्थ भंग है। (से तं ओवम्मसंखा) इस प्रकार से यह औपम्यसंख्या का निरूपण जानना चाहिये॥ सू० २३१॥

ચતુર્થ ભંગ આ પ્રમાણે છે. આમાં 'असंतय असंतएहिं उवमिज्जइ' અસદ્-રૂપ પદાર્થ અસદ્રૂપ પદાર્થ વડે ઉપમિત થયેલ છે. (जहा) જેમ કે (खर विसाणं तहा ससविसाणं) ખર (ગર્દભ) ના વિષાણ (શૃંગ) છે, તેવા જ શશ વિષાણ (શશલાના શૃંગો) છે. એટલે કે ખર વિષાણની જેમ શશવિષાણ છે. આ વાકયમાં ઉપમાનભૂત ખરવિષાણ છે, તે એઓ ત્રિકાળમાં પણ સત્વ વિશિષ્ટ ન હોવાથી અસદ્રૂપ છે. અને ઉપમેયભૂત જે શશવિષાણ છે, તે પણ કાલત્રયમાં અસત્વ વિશિષ્ટ હોવા બદલ અસદ્રૂપ છે. આ પ્રમાણે અહીં અસત્થી અસત્ ઉપમિત થયેલ જાણવું જોઈએ આ ચતુર્થ ભંગ છે. (से तं ओवम्मसंखा) આ પ્રમાણે આ ઔપમ્યસંખ્યાનું નિરૂપણ જાણવું જોઈએ. ॥ સૂત્ર ૨૩૧॥

सुयपरिमाणसंखा–अणेगविहा पण्णत्ता, तं जहा–पज्जवसंखा, अक्खरसंखा, संघायसंखा, पयसंखा, पायसंखा, गाहासंखा, सिलोगसंखा, वेढसंखा, निज्जुत्तिसंखा, अणुओगदारसंखा, उद्देसगसंखा, अज्झयणसंखा, सुयक्खंधसंखा, अंगसंखा। से तं कालियसुयपरिमाणसंखा। से किं तं दिट्ठिवायसुयपरिमाणसंखा? दिट्ठिवायसुयपरिमाणसंखा–अणेगविहा पण्णत्ता, तं जहा–पज्जवसंखा जाव अणुओगदारसंखा, पाहुडसंखा, पाहुडियासंखा, पाहुडपाहुडियासंखा, वत्थुसंखा। से तं दिट्ठिवायसुयपरिमाणसंखा। से तं परिमाणसंखा। से किं तं जाणणासंखा? जाणणासंखा–जो जं जाणइ, तं जहा–सद्दं सद्दिओ, गणियं गणिओ, निमित्तं नेमित्तिओ, कालं कालणाणी, वेज्जयं वेज्जो। से तं जाणणासंखा ॥सू० २३२॥

छाया—अथ का सा परिमाणसंख्या?, परिमाणसंख्या–द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–कालिकश्रुतपरिमाणसंख्या दृष्टिवादश्रुतपरिमाणसंख्या च। अथ का सा कालिकश्रुतपरिमाणसंख्या?, कालिकश्रुतपरिमाणसंख्या–अनेकविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–पर्यायसंख्या, अक्षरसंख्या, संघातसंख्या, पदसंख्या, पादसंख्या, गाथासंख्या, श्लोकसंख्या, वेष्टकसंख्या, निर्युक्तिसंख्या, अनुयोगद्वारसंख्या, उद्देशकसंख्या, अध्ययनसंख्या, श्रुतस्कन्धसंख्या, अङ्गसंख्या। सा एषा कालिकश्रुतपरिमाणसंख्या। अथ का सा दृष्टिवादश्रुतपरिमाणसंख्या? दृष्टिवादश्रुतपरिमाणसंख्या–अनेकविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा–पर्यवसंख्या यावत् अनुयोगद्वारसंख्या, प्राभृतसंख्या, प्राभृतिकासंख्या, प्राभृतप्राभृतिकासंख्या, वस्तुसंख्या। सा एषा दृष्टिवादश्रुतपरिमाणसंख्या। सा एषा परिमाणसंख्या। अथ का सा ज्ञानसंख्या? ज्ञानसंख्या–यो यत् जानाति, तद्यथा–शब्दं शाब्दिकः, गणितं गणितिकः, निमित्तं नैमित्तिकः, कालं कालज्ञानी, वैद्यकं वैद्यः। सा एषा ज्ञानसंख्या ॥२३२॥

टीका—'से किं तं' इत्यादि-

'अथ का सा परिमाणसंख्या?' इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति परिमाणसंख्या—संख्यायतेऽनयेति संख्या, परिमाणरूपा=पर्यवादिरूपा संख्येति समानाधिकरणसमासः। सा च कालिकश्रुतपरिमाणसंख्या दृष्टिवादश्रुतपरिमाणसंख्या चेति द्विविधा। तत्र कालिकश्रुतपरिमाणसंख्या—पर्यवसंख्या अक्षरसंख्या—इत्याद्यनेकविधा। तत्र—पर्यवसंख्या—पर्यवाः= पर्यायाः धर्मा इति यावत्, तद्रूपा संख्या।

अब सूत्रकार परिमाण संख्या का निरूपण करते हैं—

'से किं तं परिमाणसंखा—इत्यादि।

शब्दार्थ—(से किं तं परिमाणसंखा?) हे भदंत! उस परिमाण संख्या का क्या स्वरूप है? (परिमाणसंखा दुविहा पण्णत्ता)

उत्तर—परिमाण संख्या दो प्रकार की कही गई है। (तं जहा) जैसे (कालियसुयपरिमाणसंखा, दिट्ठिवायसुयपरिमाणसंखा य) एक कालिकश्रुतपरिमाणसंख्या, दूसरी दृष्टिवादश्रुतपरिमाणसंख्या पर्यव आदिरूप संख्या का नाम परिमाणसंख्या है। (से किं तं कालियसुयपरिमाणसंखा?) हे भदंत! कालिकश्रुतपरिमाणसंख्या क्या है?

उत्तर—(कालियसुयपरिमाणसंखा अणेगविहा पण्णत्ता) कालिकश्रुतपरिमाणसंख्या अनेक प्रकार की कही गई है। (तं जहा) उसके वे प्रकार ये हैं-(पज्जवसंखा, अक्खरसंखा, संघायसंखा, पयसंखा, पाय-

---

હવે સૂત્રકાર પરિમાણુ સંખ્યાનું નિરૂપણ કરે છે.—

'से किं तं परिमाणसंखा' ઇત્યાદિ।

શબ્દાર્થ—(से किं त परिमाणसंखा?) હે ભદંત! તે પરિમાણુ સંખ્યાનું સ્વરૂપ કેવું છે? (परिमाणसंखा दुविहा पण्णत्ता)

ઉત્તર—પરિમાણુ સંખ્યા બે પ્રકારની કહેવામાં આવી છે. (तं जहा) જેમ કે (कालियसुयपरिमाणसंखा, दिट्ठिवायसुयपरिमागसंखा य) એક કાલિકશ્રુત પરિમાણુસંખ્યા, બીજી દષ્ટિવાદશ્રુતપરિમાણુસંખ્યા પર્યવ વગેરે રૂપ સંખ્યાનું નામ પરિમાણુસંખ્યા છે (से किं तं कालियसुयपरिमाणसंखा?) હે ભદંત! કાલિકશ્રુતપરિમાણુસંખ્યા શું છે?

ઉત્તર—(कालियसुयपरिमाणसंखा अणेगविहा पण्णत्ता) કાલિકશ્રુતપરિમાણુસંખ્યા અનેક પ્રકારની કહેવામાં આવી છે. (तं जहा) તેના પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (पज्जवसंखा, अक्खरसंखा, संघायसंखा, पयसंखा, पायसंखा, गाहासंखा,

सा च कालिकश्रुते अनन्तपर्यायात्मिका, एकैकस्याऽकाराद्यक्षरस्य तदभिधेयस्य च जीवादिवस्तुनः प्रत्येकमनन्तपर्यायत्वात्। एवमन्यत्रापि बोध्यम्, परन्तु अक्षरसंख्यादयः संख्येया बोध्याः, तथाहि—अक्षरसंख्या—अकाराद्यक्षररूपा संख्या अकाराद्यक्षराणां संख्येयत्वादक्षरसंख्याऽपि संख्येया बोध्या। संघातसंख्या द्व्याद्यक्षरसंयोगरूपा, द्व्याद्यक्षरसंयोगानां संख्येयत्वादेषा संख्येया। पदसंख्या—पदं

संखा, सिलोगसंखा, वेढसंखा, निज्जुत्तिसंखा, अणुओगदारसंखा, उद्देसगसंखा, अज्झयणसंखा, सुयखंधसंखा, अंगसंखा,—से तं कालियसुयपरिमाणसंखा) पर्यवसंख्या, अक्षरसंख्या संघातसंख्या, पदसंख्या, पादसंख्या गाथासंख्या, श्लोकसंख्या, वेष्टसंख्या, निर्युक्तिसंख्या अनुयोगद्वारसंख्या, उद्देशकसंख्या, अध्ययनसंख्या श्रुतस्कन्धसंख्या, अङ्गसंख्या। इनमें 'पर्यव' नाम 'पर्याय' अथवा 'धर्म' का है। इस रूप जो संख्या है, वह 'पर्यवसंख्या' है। यह पर्यवरूप संख्या कालिकश्रुत में अनन्तपर्यायात्मक है। क्योंकि एक एक अकार आदि अक्षर के तथा उनके वाच्यरूप जीवादि वस्तु के प्रत्येक के अनन्तपर्याय होते हैं। इसी प्रकार से अन्यत्र भी समझना चाहिये। परन्तु जो अक्षर संख्यादिक हैं, वे अनंत नहीं है, संख्यात है। आकार आदि अक्षररूप संख्या का नाम अक्षरसंख्या है। सो ये अकार आदि अक्षर संख्यात हैं, इसलिये अक्षरसंख्या भी संख्यात है। द्व्यादि अक्षरों के संयोग का नाम संघात

सिलोगसंखा, वेढसंखा, निज्जुत्तिसंखा, अणुओगदारसंखा, उद्देसगसंखा, अज्झयणसंखा, सुयक्खंधसंखा, अंगसंखा, से तं कालियसुयपरिमाणसंखा) પર્યવસંખ્યા, અક્ષરસંખ્યા સંઘાતસંખ્યા, પદસંખ્યા, પાદસંખ્યા, ગાથાસંખ્યા, શ્લોકસંખ્યા, વેષ્ટસંખ્યા, નિર્યુક્તિસંખ્યા, અનુયોગદ્વારસંખ્યા ઉદ્દેશકસંખ્યા, અધ્યયનસંખ્યા, શ્રુતસ્કન્ધસંખ્યા અંગસંખ્યા, આમાં 'પર્યવ' નામ 'પર્યાય' અથવા 'ધર્મ' નું છે આ રૂપમાં જે સંખ્યા છે, તે પર્યવસંખ્યા' છે. આ પર્યવરૂપ સંખ્યા કાલિકશ્રુતમાં અનંત પર્યાયાત્મક છે. કેમકે એક એક અકાર આદિ અક્ષરના તેમજ એમના વાચ્યરૂપ જીવાદિવસ્તુના દરેકે દરેકના અનંત પર્યાયો હોય છે. આ પ્રમાણે બીજે પણ સમજી લેવું જોઈએ પરંતુ જે અક્ષરસંખ્યાદિક છે તે અનંત નથી, સંખ્યાત છે અકાર આદિ અક્ષર રૂપ સંખ્યાનું નામ અક્ષરસંખ્યા છે તો આ અકાર આદિ અક્ષર સંખ્યાત છે, એથી અક્ષરસંખ્યા પણ સંખ્યાત છે દ્વયાદિ અક્ષરોના સંયોગનું નામ સંઘાત છે. આ સંઘાત રૂપ જે સંખ્યા છે, તે સંઘાતસંખ્યા છે. દ્વયાદિ અક્ષરોના સંયોગ સંખ્યાત છે, એથી આ પણ સંખ્યાત છે.

=सुप्तिङन्तादिरूपम् तद्रूपा संख्या, पदानां संख्येयत्वात्तद्रूपा संख्याऽपि संख्येया। पादसंख्या–पादाः– गाथादिचतुर्थांशरूपाः, तद्रूपा संख्या, पादानां संख्येयत्वात्तत्संख्याऽपि संख्येया। गाथासंख्या–गाथा प्राकृतच्छन्दोविशेषरूपा, तद्रूपा संख्या, गाथानां संख्येयत्वात्तद्रूपा संख्या संख्येया। श्लोकसंख्या–श्लोकः=अनुष्टुबादि छन्दोरूपस्तद्रूपो संख्या श्लोकानां संख्येयत्वात्तद्रूपा संख्याऽपि संख्येयैव। एवं वेष्टसंख्या निर्युक्तिसंख्या, अनुयोगद्वारसंख्या, उद्देशकसंख्या, अध्ययनसंख्या, श्रुतस्कन्धसंख्या, अङ्गसंख्या च संख्येया, वेष्टकादीनां संख्येय-

है। इस संघातरूप जो संख्या है वह संघातसंख्या है। द्व्यादिअक्षरों का संयोग संख्यात है इसलिये यह भी संख्यात है। सुबन्त तिङन्तरूप पद होता है। इस पदरूप संख्या का नाम पदसंख्या है। पदों के संख्यात होने से तद्रूप संख्या भी संख्यात है। गाथा आदि का जो चतुर्थ अंश है, उसका नाम 'पाद' है। इस पादरूप संख्या का नाम पाद संख्या है। पाद संख्येय होते हैं इसलिये पादरूप संख्या भी संख्यात है। प्राकृतभाषा में लिखे गये छंदविशेष का नाम 'गाथा' है। इस गाथारूप संख्या का नाम 'गाथा' संख्या है। ये गाथाएँ संख्यात होती हैं, इसलिये गाथारूप संख्या भी संख्यात है। अनुष्टुप् आदि छन्दोरूप श्लोक होता है। ये श्लोक संख्यात हैं। इसलिये इसरूप संख्या भी संख्यात ही है। इसी प्रकार से वेष्टसंख्या, निर्युक्तिसंख्या, अनुयोगद्वारसंख्या, उद्देशकसंख्या अध्ययनसंख्या, श्रुतस्कंधसंख्या, अङ्गसंख्या ये सब भी संख्यात ही हैं। क्योंकि ये वेष्टकादि संख्यात

સુમન્ત અને તિંગતરૂપ પદ હોય છે. આ પદરૂપ સંખ્યાનું નામ પદસંખ્યા છે. પદો સંખ્યાત હોવાથી તદ્રૂપ સંખ્યાપણ સંખ્યાત છે. ગાથા વગેરેનો જે ચતુર્થ અંશ છે. તેનું નામ 'પાદ' છે આ પાદરૂપ સંખ્યાનું નામ પાદસંખ્યા છે. પાદ સંખ્યેય હોય છે, એટલા માટે પાદરૂપ સંખ્યા પણ સંખ્યાત છે. પ્રાકૃતભાષામાં લખાએલા છંદ વિશેષનું નામ 'ગાથા' છે આ ગાથારૂપ સંખ્યાનું નામ 'ગાથા' સંખ્યા છે આ ગાથાઓ સંખ્યાત હોય છે, એથી ગાથારૂપ સંખ્યા પણ સંખ્યાત છે અનુષ્ટુપ્ વગેરે છન્દોરૂપ શ્લોક હોય છે. આ શ્લોકો સંખ્યાત છે એથી આ રૂપ સંખ્યાત જ છે આ પ્રમાણે વેષ્ટસંખ્યા નિર્યુક્તિ સંખ્યા, અનુયોગદ્વાર સંખ્યા ઉદ્દેશક સંખ્યા, અધ્યયન સંખ્યા, શ્રુતસ્કંધસંખ્યા, અંગસંખ્યા આ સર્વે પણ સંખ્યાત જ છે. કેમકે આ વેષ્ટકાદિ સંખ્યાત હોય છે, વેષ્ટકનામ છંદવિશેષનું છે. નિક્ષેપ

स्यात्। वेष्टकाः=छन्दोविशेषरूपाः। निर्युक्तयः=निक्षेप निर्युक्तय उपोद्घातनिर्युक्तयः सूत्रस्पर्शनिर्युक्तयश्चेति त्रिविधाः। अनुयोगद्वाराणि=व्याख्योपायभूतानि सत्पदप्ररूपणतादीनि उपक्रमादीनि वा। उद्देशकः=अध्ययनांश विशेषः। अध्ययनम्-शास्त्रांशविशेषः। श्रुतस्कन्ध = अध्ययनसमूहात्मकः शास्त्रांशः अङ्गम्=आचाराङ्गादिकम्। इत्थं कालिकश्रुतपरिमाणसंख्या निरूपितेति सूचयितुमाह-'सेषा कालिकश्रुतपरिमाणसंख्येति। तथा-दृष्टिवाद श्रुतपरिमाण संख्याऽपि पर्यवसंख्या यावदनुयोगद्वारसंख्या प्राभृतसंख्या प्राभृतिकासंख्या

होते हैं। वेष्टक नाम छंदविशेष का है। निक्षेप निर्युक्तिउपोद्घातनिर्युक्ति, और सूत्रस्पर्शनिर्युक्ति के भेद से निर्युक्तियां तीन प्रकार की होती हैं। व्याख्या के उपायभूत जो सत्पदप्ररूपणता आदि हैं वे अथवा जो उपक्रम आदि हैं, वे 'अनुयोगद्वार' है। अध्ययनों के अंश विशेष का नाम उद्देशक है' शास्त्र के अंशविशेष का नाम अध्ययन' है। अध्ययनों के समूहरूप शास्त्रांश का नाम 'श्रुतस्कन्ध' है। आचाराङ्ग आदि आगमों का नाम 'अंग' है। इस प्रकार से 'यह कालिकश्रुतपरिमाणसंख्या क्या है? यह स्पष्ट किया है। अब दृष्टिवाद परिमाणसंख्या क्या है? यह कहते है-(से किं तं दिट्ठिवायपरिमाणसंखा?) हे भदंत! दृष्टिवादपरिमाणसंख्या क्या है?

उत्तर— दिट्ठिवायसुयपरिमाणसंखा अणेगविहा पण्णत्ता?) दृष्टिवादश्रुत परिमाणसंख्या अनेक प्रकार की कही गई है- (तं जहा) जैसे (पज्जवसंखा जाव अणुओगदारसंखा, पाहुडसंखा पाहुडियासंखा, पाहु-

---

નિર્યુક્તિ ઉપોદ્ઘાત નિર્યુકિત અને સૂત્રસ્પર્શ નિર્યુકિતના ભેદથી નિર્યુકિતના ત્રણ પ્રકારો છે વ્યાખ્યાના ઉપાયભૂત જે સત્પદ પ્રરૂપણતા વગેરે છે. તે અથવા તો જ ઉપક્રમ વગેરે છે તે અનુયોગદ્વાર છે. અધ્યયનોના અંશ વિશેષનુ નામ ઉદ્દેશક' છે. શાસ્ત્રના અંશવિશેષનું નામ 'અધ્યયન' છે. અધ્યયનોના સમૂહરૂપ શાસ્ત્રાંશનુ નામ શ્રુતસ્કન્ધ' છે આચારાંગ વગેરે આગમોનું નામ 'અંગ' છે. આ રીતે કાલિકશ્રુત સંખ્યા શું છે? તે સમજાવવામા આવ્યું છે. હવે દૃષ્ટિવાદ પરિમાણ સંખ્યા શું છે? તે વિષે કહે છે (સે કિં ત દિટ્ઠિવાયપરિમાણસંખા?) હે ભદંત! દૃષ્ટિવાદ પરિમાણ સંખ્યા શુ છે?

ઉત્તર--(દિટ્ઠિવાયસુયપરિમાણસંખા અણેગવિહા પણ્ણત્તા?) દૃષ્ટિવાદ શ્રુત પરિમાણસંખ્યા અનેક પ્રકારની કહેવામા આવી છે (તં જહા) જેમ કે (પજ્જવસંખા જાવ અણુઓગદારસંખા, પાહુડસંખા, પાહુડિયાસંખા પાહુડપાહુડિયા

प्राभृतप्राभृतिकासंख्या वस्तुसंख्येत्यनेकविधा। पर्यवसंख्याद्यनुयोगद्वारसंख्यान्ताः पूर्ववद् बोध्याः। प्राभृतादयः पूर्वान्तर्गताः श्रुताधिकारविशेषाः। सैषा दृष्टिवाद-श्रुतपरिमाणसंख्या बोध्या। प्रकृतमुपसंहरन्नाह-सैषा परिमाणसंख्येति। अथ ज्ञानसंख्यां निरूपयति-अथ का सा ज्ञानसंख्या? इति शिष्य प्रश्नः। उत्तरयति-ज्ञानसंख्या-ज्ञानरूपा संख्या-ज्ञानसंख्या, सा च यो यज्जानाति तद्रूपा बोध्या। अयं भावः-यो देवदत्तादिर्यच्छब्दादिकं जानाति, स देवदत्तादिस्तज्ज्ञानवानुच्यते। अत्र

डपाहुडियासंखा, वत्थुसंखा) पर्यवसंख्या, यावत् अनुयोगद्वार संख्या, प्राभृतसंख्या, प्राभृतिकासंख्या, प्राभृतप्राभृतिकासंख्या, और वस्तु-संख्या। पर्यवसंख्या से लेकर अनुयोगद्वारसंख्या तक के शब्दों का अर्थ पूर्व के जैसा ही जानना चाहिये। प्राभृत आदि जो हैं, वे पूर्व के अन्तर्गत होते हैं। और ये श्रुत के अधिकार विशेष कहे गये हैं। (से तं दिट्ठिवायसुयपरिमाणसंखा) इस प्रकार से यह दृष्टिवादश्रुत की परि-माण संख्या का स्वरूप है। (से तं परिमाणसंखा) इस प्रकार यह परिमाण संख्या का स्वरूप निरूपण है। (से किं तं जाणणासंखा?) हे भदन्त! ज्ञानसंख्या क्या है?

उत्तर-(जाणणासंखा-जो जं जाणइ, तं जहा-सद्दं सद्दिओ, गणियं गणियो, निमित्तं नेमित्तिओ कालं कालणाणी, वेज्जं वेज्जो, से तं जाणणा-संखा) ज्ञानरूपसंख्या का नाम ज्ञानसंख्या है। यह ज्ञानसंख्या जो जिसको जानता है उसरूप होती है। इसका तात्पर्य यह है-देवदत्त आदि जिस

સંખા, વત્થુસંખા) પર્યવસંખ્યા, યાવત્ અનુયોગદ્વાર સંખ્યા, પ્રાભૃતસંખ્યા, પ્રાભૃતિકાસંખ્યા,પ્રાભૃત પ્રાભૃતિકાસંખ્યા અને વસ્તુસંખ્યા પર્યવસંખ્યાથી માંડીને અનુયોગદ્વાર સંખ્યા સુધીના શબ્દોના અર્થ પૂર્વની જેમ જ સમજવો જોઇએ. પ્રાભૃત વગેરે જે છે, તે પૂર્વમાં જ સમાવિષ્ટ થઇ જાય છે. અને એઓ શ્રુતના અધિકાર વિશેષ કહેવામાં આવ્યા છે. (સે ત દિટ્ઠિવાય-સુયપરિમાણસંખા) આ રીતે દૃષ્ટિવાદશ્રુતની પરિમાણુ સંખ્યાનું સ્વરૂપ છે. (સે તં પરિમાણસંખા) આ પ્રમાણે આ પરિણામ સંખ્યાનું સ્વરૂપ નિરૂપણુ છે. (સે કિં તં જાણણાસંખા?) હે ભદંત! જ્ઞાનસંખ્યા શુ છે?

ઉત્તર--(જાણણાસંખા જો જં જાણઇ, તં જહા સદ્દં સદ્દિઓ, ગણિય ગણિઓ, નિમિત્તં નેમિત્તિઓ કાલં કાલણાણી, વેજ્જં વેજ્જો સે ત જાણણાસંખા) જ્ઞાનરૂપ સંખ્યાનું નામ જ્ઞાનસખ્યા છે. આ જ્ઞાનસંખ્યા જે જેને જાણે છે, તે રૂપ હોય છે. આનુ તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે જે દેવદત્ત વગેરે જે શબ્દ વિગેરે જાણે

ज्ञानज्ञानिनोरभेदोपचाराद् देवदत्तादिरपि ज्ञानसंख्येत्युच्यते इति, यथा-शब्दं जानन् शाब्दिकः, गणितं जानन् गणिकः, निमित्तं जानन् नैमित्तिक इत्यादि ॥सू०२३२॥

अथ गणनासंख्यां निरूपयति-

मूलम्-से किं तं गणणासंखा? गणणासंखा-एक्को गणणं न उवेइ, दुप्पभिइसंखा, तं जहा-संखेज्जए असंखेज्जए अणंतए। से किं तं संखेज्जए? संखेज्जए-तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-जहण्णए उक्कोसए अजहण्णमणुक्कोसए। से किं तं असंखेज्जए?, असंखेज्जए-तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-परित्तासंखेज्जए जुत्तासंखेज्जए असंखेज्जासंखेज्जए। से किं तं परित्तासंखेज्जए? परित्तासंखेज्जए-तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-जहण्णए उक्कोसए अजहण्णमणुक्कोसए। से किं तं जुत्तासंखेज्जए? जुत्तासंखेज्जए-तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-जहण्णए उक्कोसए अजहण्णमणुक्कोसए। से किं तं असंखेज्जासंखेज्जए? असंखेज्जासंखेज्जए-

---

शब्द आदि जानता है वह देवदत्त आदि उस शब्द ज्ञानवाला कहा जाता है। इसलिये ज्ञान और ज्ञानी इन दोनों के अभेदोपचार से देवदत्त आदि भी ज्ञान संख्यारूप कह दिये जाते हैं। जैसे शब्द को जाननेवाला शाब्दिक, गणित को जाननेवाला गणिक, निमित्त को जाननेवाला नैमित्तिक, कालको जाननेवाला कालज्ञानी और वैद्यक को जाननेवाला वैद्य कह दिया जाता है॥ सू० २३२ ॥

છે, ને દેવદત્ત તે શબ્દ જ્ઞાનવાળો કહેવાય છે એથી જ્ઞાન અને જ્ઞાની એ બન્નેના અભેદોપચારથી દેવદત્ત વગેરે પણ જ્ઞાનસંખ્યા રૂપ કહેવાય છે જેમ શબ્દને જાણનાર શાબ્દિક, ગણિતને જાણનાર ગણિક, નિમિત્તને જાણનાર નૈમિત્તિક, કાળને જાણનાર કાલજ્ઞાની અને વૈદ્યકને જાણનાર વૈદ્ય કહેવામાં આવે છે. ॥સૂ૦ ૨૩૨॥

तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-जहण्णए उक्कोसए अजहण्णमणुक्कोसए। से किं तं अणंतए? अणंतए-तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-परित्ताणंतए जुत्ताणंतए अणंताणंतए। से किं तं परित्ताणंतए? परित्ताणंतए-तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-जहण्णए उक्कोसए अजहण्णमणुक्कोसए। से किं तं जुत्ताणंतए? जुत्ताणंतए-तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-जहण्णए उक्कोसए अजहण्णमणुक्कोसए। से किं तं अणंताणंतए? अणंताणंतए-दुविहे पण्णत्ते, तं जहा-जहण्णए अजहण्णमणुक्कोसए ॥सू० २३३॥

छाया—अथ का सा गणनासंख्या?, गणनासंख्या-एको गणनां नोपैति, द्विप्रभृतिसंख्या, तद्यथा-संख्येयकम् असंख्येयकम् अनन्तकम्। अथ किं तत्-संख्येयकम्?, संख्येयकं-त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा जघन्यकम् उत्कर्षकम् अजघन्यानुत्कर्षकम्। अथ किं तत् असंख्येयकम्? असंख्येयकं-त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-परीतासंख्येयकं युक्तासंख्येयकम् असंख्येयासंख्येयकम्। अथ किं तत् परीतासंख्येयकम्? परीतासंख्येयकं त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-जघन्यकम्, उत्कर्षकम् अजघन्यानुत्कर्षकम्। अथ किं तत् युक्तासंख्येयकम्? युक्तासंख्येयकं-त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-जघन्यकम् उत्कर्षकम् अजघन्यानुत्कर्षकम्। अथ किं तत् असंख्येयासंख्येयकम्?, असंख्येयासंख्येयकं-त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-जघन्यकम् उत्कर्षकम् अजघन्यानुत्कर्षकम्। अथ किं तत् अनन्तकम्? अनन्तकं-त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-परीतानन्तकम्, युक्तानन्तकम्, अनन्तानन्तकम्। अथ किं तत् परीतानन्तकम्? परीतानन्तकं त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-जघन्यकम् उत्कर्षकम् अजघन्यानुत्कर्षकम्। अथ किं तद् युक्तानन्तकम्? युक्तानन्तकं त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा जघन्यकम् उत्कर्षकम् अजघन्यानुत्कर्षकम्। अथ किं तद् अनन्तानन्तकम्? अनन्तानन्तकं-द्विविधं प्रज्ञप्तं? तद्यथा जघन्यकम् अजघन्यानुत्कर्षकम् ॥२३३॥

टीका—'से किं तं' इत्यादि-

अब सूत्रकार गणनासंख्या का निरूपण करते हैं—

'से किं तं गणणासंखा' इत्यादि।

હવે સૂત્રકાર ગણના સંખ્યાનું નિરૂપણ કરે છે.

'से किं तं गणणासंखा' इत्यादि।

अथ का सा गणनासंख्या? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति-गणनासंख्या-गणनम्=एतावन्त इमे इति संख्यानं गणना, तद्रूपा संख्या, गणनासंख्या। सा च द्विप्रभृतिसंख्यारूपा बोध्या। एकस्तु गणनां नोपैति। अयं भावः- एकस्मिन् घटादौ दृष्टे सति घटादिकं तिष्ठतीत्येवमेव प्रायः प्रतीतिरुत्पद्यते नत्वेकसंख्या विषयत्वेन। यद्वा-आदानप्रदानादिव्यवहारकाले एकं वस्तु गणनाविषयत्वं प्रायो नोपयाति, अतोऽसंव्यवहार्यत्वादल्पत्वाद् वा एको गणनासंख्या विषयत्वेन नोपादीयते इति। द्विप्रभृतिसंख्यारूपैषा गणनासंख्या संख्येयकासंख्येयका

शब्दार्थ-(से किं तं गणणासंखा?) हे भदन्त! गणनासंख्या क्या है?

उत्तर—(गणणासंखा) गणनासंख्या इस प्रकार से है गणना-संख्या में 'ये इतने हैं' इसरूप से गिना जाता है अतः 'ये इतने हैं' इस रूप से जो गिनती है, उसका नाम 'गणना' है-इस गणनारूप जो संख्या है, वह गणनासंख्या है-यह दो आदि संख्या रूप होती है। एक संख्यारूप नहीं, क्योंकि (एक्को गणणं न उवेइ) एक गणना को प्राप्त नहीं होता है इसका तात्पर्य यह है-एक घट आदि पदार्थ के दिखने पर घटादिक रखा है, ऐसी ही प्रायः प्रतीति होती है न कि 'एक संख्या विशिष्ट एक घट रखा है' ऐसी प्रतीति होती है। अथवा-लेने देने के समय एक वस्तु प्रायः गणना की विषयभूत नहीं होती है, इसलिये असंव्यवहार्य होने के कारण अथवा अल्प होने के कारण, एक को गणना संख्या का विषयभूत नहीं कहा गया है। (दुप्पभिइसंखा) दो आदिरूप यह गणनासंख्या (संखेज्जए असंखेज्जए

શબ્દાર્થ:—(से किं तं गणणासंखा?) હે ભદંત! ગણુનાસંખ્યા શું છે?

ઉત્તર—(गणणासंखा) ગણુના સંખ્યા આ પ્રમાણે છે. ગણુના સંખ્યામાં 'એએ આટલા છે' આ રીતે ગણુત્રી કરવામાં આવે છે. એથી 'એ આટલા છે' આ રૂપમાં જે ગણુત્રી છે, તેનું નામ 'ગણુના' છે. આ ગણુના રૂપ જે સંખ્યા છે, તે ગણુના સંખ્યા છે, આ બે વગેરે સંખ્યા રૂપ હોય છે. એક સંખ્યા રૂપ નહિ કેમ કે (एक्को गणणं न उवेइ) એક ગણુનામાત્ર કહેવાય નહિ આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે એક ઘટ વગેરે પદાર્થને જોતાથી ઘટાદિક છે' પ્રાયઃ એવી પ્રતીતિ થાય છે, ન કે એક સંખ્યા વિશિષ્ટ એક મૂકેલ છે' એવી પ્રતીતિ થાય છે, અથવા-લેવડ-દેવડ કરતી વખતે એક વસ્તુની પ્રાયઃ કરીને ગણુત્રી થતી નથી, એથી અસંવ્યવહાર્ય હોવા બદલ અથવા અલ્પ હોવા બદલ એકને ગણુનાપાત્ર માનવામાં આવેલ નથી. (दुप्प

न्तकेति त्रिविधा। तत्र-संख्येयकं जघन्यकोत्कर्षकाजघन्यानुत्कर्ष भेदेन त्रिविधम् । असंख्येयकम्- परीतासंख्येयक - युक्तासंख्येयका-संख्येयासंख्येयकेति त्रिविधम्। तत्र पुनरेकैकं जघन्यकोत्कर्षकाजघन्यानुत्कर्षकभेदेन त्रिविधम्। इत्थं च नवभेदमसंख्येयकम्। कोष्ठकं चेदम्-

---

अणंतए) संख्यात असंख्यात, और अनंत इस रूप से तीन प्रकार की कही गई है। इनमें जो संख्यातरूप गणनासंख्या है, वह जघन्य संख्यात, उत्कृष्टसंख्यात और अजघन्य अनुत्कृष्ट संख्यात के भेद से तीन प्रकार की होती है। असंख्यातरूप जो गणनासंख्या है वह भी परीतासंख्यात, युक्तासंख्यात, और असंख्यात के भेद से तीन प्रकार की होती है। परन्तु इनमें भी एक एक जघन्य, उत्कृष्ट, अनुत्कृष्ट के भेद से तीन २ प्रकार का और भेद होता है। इस प्रकार असंख्यात के नौ भेद हो जाते हैं। इसे इस प्रकार समझना चाहिये- मूल में असंख्यात के परीतासंख्यात, युक्तासंख्यात, असंख्याता-संख्यात ये तीन भेद हैं। इनमें जो परीतासंख्यात है उनके तीन भेद इस प्रकार से है (१) जघन्यपरीतासंख्यात,(२) उत्कर्षकपरितासंख्यात, (३) अजघन्योत्कर्षकपरितासंख्यात। इसी प्रकार युक्तासंख्येय और असंख्येयासंख्येय के भी भेद जानना चाहिये।

भिइ संखा) એ આદિ રૂપ આ ગણના સંખ્યા (संखेज्जए असखेज्जए अणंतए) સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત આ રૂપમાં ત્રણ પ્રકારની કહેવામાં આવી છે. આમાં જે સંખ્યાતરૂપ ગણના સંખ્યા છે, તે જઘન્ય સંખ્યાત, ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત અને અજઘન્ય અનુત્કૃષ્ટ સંખ્યાતના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની હોય છે. અસખ્યાત રૂપ જે ગણના સખ્યા છે, તે પણ પરીતાસંખ્યાત, યુક્તા-સખ્યાત અને અસંખ્યાતા અસખ્યાતના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની હોય છે. પરંતુ આમાં પણ એક જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ, અજઘન્ય અનુત્કૃષ્ટના ભેદથી ત્રણ ભેદો થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે અસખ્યાતના ૯ ભેદો થઈ જાય છે. આને આ રીતે સમજવું જોઈએ કે મૂલમાં અસંખ્યાતના પરીતાસંખ્યાત, યુક્તાસંખ્યાત, અને અસંખ્યાતાસખ્યાત આ ત્રણ ભેદો છે. આમાં જે પરીતા-સંખ્યાત છે, તેના ત્રણ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (૧) જઘન્યપરીતાસંખ્યાત (૨) ઉત્કર્ષક પરીતા સખ્યાત, (૩) અજઘન્યોત્કર્ષકપરીતાસંખ્યાત. આ પ્રમાણે યુક્તાસંખ્યેય અને અસંખ્યેયાસંખ્યેયના પણ ભેદ જાણવા જોઈએ.

असंख्येयकं नवविधम्

१ परीतासंख्येयकम्	२ युक्तासंख्येयकम्	३ असंख्येयासंख्येयकम्
१–जघन्यपरीतासंख्येयकम्	१–जघन्ययुक्तासंख्येयकम्	१–जघन्यासंख्येयासंख्येयकम्
२–उत्कर्षकपरीतासंख्येयकम्	२–उत्कर्षकयुक्तासंख्येयकम्	२–उत्कर्षकासंख्येयासंख्येयकम्
३–अजघन्योत्कर्षकपरीतासंख्येयकम्	३–अजघन्योत्कर्षक युक्तासंख्येयकम्	३–अजघन्योत्कर्षकासंख्येयासंख्येयकम्

कोष्ठक

असंख्यात

१ परीतासंख्यात	युक्तासंख्यात	असंख्यातासंख्यात
१ जघन्यपरितासंख्यात	१ जघन्य युक्तासंख्यात	१ जघ- ,,
२ उत्कृष्ट परितासंख्यात	२ उत्कृष्टयुक्तासंख्यात	२ उत्कृ- ,,
३ अजघन्योत्कृष्टपरितासंख्यात	३ अजघन्योत्कृष्टयुक्तासंख्यात	३ अजघन्योत्कृष्ट ,,

तथाः—अनंतक के आठ भेद इस प्रकार से हैं-(१) परितानंतक (२)युक्तानंतक, (३) अनंतानंतक। इनमें, परीतानंतक और युक्तानंतक के ३-३ भेद हैं। अनंतानंतक के दो भेद हैं। क्योंकि इनमें उत्कृष्ट की अपेक्षा अनंतानंतक भेद नहीं बनाता है। कोष्टक इस प्रकार से हैं-

કોષ્ઠક:—

અસંખ્યાત

૧ પરીતાસંખ્યાત	યુક્તાસંખ્યાત	અસંખ્યાતાસંખ્યાત
૧ જઘન્યપરીતાસંખ્યાત	૧ જઘન્યયુક્તાસંખ્યાત	૧ જઘન્ય ,,
૨ ઉત્કૃષ્ટપરીતાસંખ્યાત	૨ ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાસંખ્યાત	૨ ઉત્કૃષ્ટ ,,
૩ અજઘન્યોત્કૃષ્ટ પરીતાસંખ્યાત,	૩ અજઘન્યોત્કર્ષક યુક્તાસંખ્યાત,	૩ અજઘન્યોત્કર્ષક ,,

તેમજ અનંતના આઠ ભેદો આ પ્રમાણે છે (૧) પરીતાનંતક, (૨) યુક્તાનંતક, (૩) અનંતાનંતકના આમાં પરીતાનંતક અને યુક્તાનંતકના ત્રણ ત્રણ ભેદો છે. અનંતાનંતકના બે ભેદો છે કેમ કે આમાં ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાથી અનંતાનંતકના ભેદો બનતા નથી.

કોષ્ઠક આ પ્રમાણે છે--

तथा अनन्तकं परीतानन्तक-युक्तानन्तका-नन्तानन्तकेति त्रिविधम्। तत्राद्य भेदद्वये प्रत्येकं जघन्यकोत्कर्षकाजघन्यानुत्कर्षकेति त्रिविधम्। तृतीयस्य अनन्तानन्तकस्य उत्कर्षतः काऽप्यसंभवात् तत् जघन्यकाजघन्यानुत्कर्षकेति द्विविधम्। इत्थमष्टभेदमनन्तकमिति ॥ कोष्ठकं चेदम्-

अनन्तकमष्टविधम्-

१ परीतानन्तकम्	२ युक्तानन्तकम्	३ अनन्तानन्तकम्
१ जघन्यपरीतानन्तकम्	१ जघन्ययुक्तानन्तकम्	१ जघन्यानन्तानन्तकम्
२ उत्कर्षकपरीतानन्तकम्	२ उत्कर्षकयुक्तानन्तकम्	२ अजघन्योत्कर्षकानन्तकम् (उत्कर्षकाभावोऽत्र)
३ अजघन्योत्कर्षकपरीतानन्तकम्	३ अजघन्योत्कर्षकयुक्तानन्तकम्	

॥सू० २३३॥

(१) परीतानंतक	(२) युक्तानंतक	(३) अनंतानंतक
१ जघन्यपरीतानंतक	१ जघन्ययुक्तानंतक	१ जघन्यानंन्तानंतक
२ उत्कृषकपरीतानंक	२ उत्कृर्षकयुक्तानंतक	२ अजघन्योत्कर्षकानंतानंतक
३ अजघन्य उत्कृर्षक-परीतानंतक	३ अजघन्योत्कर्षक युक्तानंतक	

यहां उत्कृष्ट अनंतानंतक ऐसा भेद कहीं पर भी संभवित न होने के कारण नहीं बनता है। सूत्र के समस्त पदों का संक्षेप से ये अर्थ सुगम्य है अतः अलग २ करके उनका अर्थ नहीं लिखा। सू०२३३।

(૧) પરીતાનંતક	(૨) યુક્તાનંતક	(૩) અનંતાનંતક
(૧) જઘન્ય પરીતાનંતક	(૧) જઘન્ય યુક્તાનંતક	(૧) જઘન્યાનન્તાનંતક
(૨) ઉત્કર્ષક પરીતાનંતક	(૨) ઉત્કર્ષક યુક્તાનંતક	(૨) અજઘન્યોત્કર્ષકાનંતાનંતક
(૩) અજઘન્ય ઉત્કર્ષક પરીતાનંતક	(૩) અજઘન્યોત્કર્ષક યુક્તાનતક,	

અહીં ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંતક એવો ભેદ કોઈ જગ્યાએ સંભવિત ન હોવાથી થતો નથી. સૂત્રના સમસ્ત પદોનો સંક્ષેપ અર્થ સુગમ્ય છે. એથી અલગ તેનો અર્થ લખવામાં આવ્યો નથી. ॥ સૂ. ૨૩૩ ॥

मूलम्—जहण्णयं संखेज्जयं केवइयं होइ? दोरूवयं, तेणं परं अजहण्णमणुक्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं संखेज्जयं न पावइ। उक्कोसयं संखेज्जयं केवइयं होइ? उक्कोसयस्स संखेज्जयस्स परूवणं करिस्सामि। से जहानामए पल्ले सिया,—एगं जोयणसयसहस्सं आयामविक्खंभेणं, तिण्णि जोयणसयसहस्साइं, सोलससहस्साइं, दोण्णि य सत्तावीसे जोयणसए, तिण्णि य कोसे, अट्ठावीसं च धणुसयं, तेरस य अंगुलाइं, अद्धं अंगुलं किंचि विसेसाहियं परिक्खेवेणं पण्णत्ते। से णं पल्ले सिद्धत्थयाणं भरिए। तओ णं तेहिं सिद्धत्थएहिं दीवसमुद्दाणं उद्धारो घेप्पइ। एगो दीवे एगो समुद्दे एवं पक्खिप्पमाणेणं पक्खिप्पमाणेणं जावइया-दीवसमुद्दा तेहिं सिद्धत्थएहिं अप्फुण्णा एस णं एवइए खेत्ते पल्ले। पढमा सलागा। एवइयाणं सलागाणं असंलप्पालोगा भरिया तहावि उक्कोसयं संखेज्जयं न पावइ, जहा को दिट्ठंतो? से जहानामए मंचे सिया आमलगाणं भरिए, तत्थ एगे आमलए पक्खित्ते सेऽवि माए, अण्णेऽवि पक्खित्ते सेऽवि माए, अन्नेऽवि पक्खित्ते सेऽवि माए। एवं पक्खिप्पमाणेणं पक्खिप्पमाणेणं होही सेऽवि आमलए जंसि पक्खित्ते से मंचए भरिज्जिहिइ जे तत्थ आमलए न माहिइ ॥सू० २३४॥

अब सूत्रकार इसी विषय को विस्तार से कहने के लिये सर्वप्रथम संख्यान की प्ररूपणा करते हैं—

'जहण्णयं संखेज्जयं केवइयं होइ' इत्यादि।

छाया—जघन्यकं संख्येयकं कियद् भवति? द्विरूपकम्। ततः परम् अजघन्यानुत्कर्षकाणि स्थानानि यावत् उत्कर्षकं संख्येयकं न प्राप्नोति। उत्कर्षकं संख्येयकं कतिविधं भवति? उत्कर्षकस्य संख्येयकस्य प्ररूपणां करिष्यामि। स यथानामकः पल्यः स्यात्-एकं योजनशतसहस्रम् आयामविष्कम्भेण, त्रिणि योजनशतसहस्राणि, षोडशसहस्राणि, द्वे च सप्तविंशतियोजनशते, त्रींश्चक्रोशान् अष्टाविंशतिश्च धनुश्शतम्, त्रयोदश च अंगुलानि, अर्द्धम् अंगुलं च किञ्चित् विशेषाधिकं परिक्षेपेण प्रज्ञप्तः। स खलु पल्यः सिद्धार्थैर्भृतः। ततः खलु तैः सिद्धार्थैर्द्वीपसमुद्राणाम् उद्धारो गृह्यते। एको द्वीपे एकः समुद्रे, एवं प्रक्षिप्यमाणेन प्रक्षिप्यमाणेन द्वीपसमुद्रास्तैः सिद्धार्थैरास्पृष्टाः। एतत्खलु एतावत् क्षेत्रं पल्यः। प्रथमा शलाका। एतावतीभिः शलाकाभिरसंलप्यालोका भृताः, तथापि उत्कर्षकं संख्येयकं न प्राप्नोति, यथा को दृष्टान्तः? स यथानामको मञ्चः स्यात् आमलकैर्भृतः। तत्र एक आमलकः प्रक्षिप्यते सोऽपि मितः, अन्योऽपि प्रक्षिप्तः सोऽपि मितः, अन्यः प्रक्षिप्तः सोऽपि मितः। एवं प्रक्षिप्यमाणेन प्रक्षिप्यमाणेन भविष्यति सोऽपि आमलकः, यस्मिन् प्रक्षिप्ते स मञ्चको भरिष्यति, यत् तत्र आमलको न मास्यति ॥सू० २३४॥

टीका—संक्षेपतः संख्येयकादिभेदप्ररूपणामात्रं कृत्वा सम्प्रति विस्तरतस्तत्स्वरूपं निरूपयितुमाह-'जहण्णयं' इत्यादि। जघन्यकं संख्येयकं कियद् भवति

टीकार्थ—(जहण्णयं संखेज्जयं केवइयं होइ?) हे भदन्त! जघन्य संख्यात कितना होता है? अर्थात् किस संख्यात से लेकर किस संख्यापर्यन्त जघन्य को संख्यात माना जाता है।

उत्तर—(दो रूवयं-तेणं परं अजहण्णमणुक्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं संखेज्जयं न पावइ) यहां 'दो' जघन्य संख्यात होता है। इसके बाद तीन, चार आदि संख्या अजघन्य अनुत्कर्ष होता है। और यह अजघन्य अनुत्कर्ष वहां तक माना जाता है-कि जहां उत्कृष्ट

શબ્દાર્થ:—(जहण्णयं संखेज्जय केवइयं होइ?) હે ભદન્ત! જઘન્ય સંખ્યાત કેટલા હોય છે. એટલે કે કઈ સંખ્યાથી માંડીને કઈ સંખ્યા સુધીને જઘન્ય સંખ્યાત માનવામાં આવે છે.

ઉત્તર:—(दो रूवयं-तेण पर अजहण्णमणुक्कोसयाइ ठाणाइं जाव उक्कोसयं संखेज्जयं न पावइ) અહીં બે જઘન્ય સંખ્યાત હોય છે. આ પછી ત્રણ ચાર વગેરે સંખ્યા અજઘન્ય અનુત્કર્ષ હોય છે અને આ અજઘન્ય અનુત્કર્ષ ત્યાં સુધી માનવામાં આવે છે કે જ્યાં ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતનું સ્થાન પ્રાપ્ત થતું નથી. (उक्कोसय संखेज्जय केवइयं होइ?) હે ભદન્ત! ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત

इति पृच्छति। उत्तरयति-तद् द्विरूपकं भवति, एकस्मादारभ्य द्विपर्यन्तं जघन्यकं संख्येयकं भवतीति भावः। ततः परं त्रिचतुरादि संख्या परिमितानि स्थानानि अजघन्यानुत्कर्षकाणि भवन्ति। कियदवधि भवन्ति? इत्याह-यावत् उत्कर्षकं सख्येयकं न प्राप्नोति। उत्कर्षकं संख्येयकं यावन्न भवति तावत् अजघन्यानुत्कर्षकं सख्येयकं बोध्यमिति उत्कर्षकं संख्येयकं कियद् भवति? इति शिष्येण पृष्टः प्राह-उत्कर्षकस्य संख्येयकस्य प्ररूपणां करिष्यामि। तद्यथा-स यथानामकः कश्चित् पल्यः स्यात्, स कियत्मानः? इत्याह-स आयामविष्कम्भेण, आयामो दैर्घ्यं विष्कम्भो विस्तारः, अनयोः समाहारस्तेन योजनशतसहस्रप्रमाणो भवति। तथा-परिक्षेपेण=परिधिना स त्रीणि योजनशतसहस्राणि लक्षत्रययोजनानि, तथा -षोडशसहस्राणि सप्तविंशत्यधिके द्वेशते च योजनानि, त्रीन् क्रोशान् अष्टाविंशत्यधिकमेकशतं धनूंषि, किंचिद् विशेषाधिकानि सार्द्धत्रयोदशाङ्गुलानि च भवति। तस्य पल्यस्य परिक्षेप उक्तप्रमाणो भवतीति भावः।

संख्यात का स्थान प्राप्त नहीं हो पाता। (उक्कोसयं संखेज्जयं केवइयं होइ?) हे भदन्त! उत्कृष्ट संख्यात कहां होता है?

उत्तर—सुनो (उक्कोसयस्स संखेज्जयस्स परूवणं करिस्सामि) मैं उत्कृष्ट संख्यात की प्ररूपणा करता हूं। (से जहानामए पल्ले सिया) जैसे कोई एक पल्य हो (एगं जोयणसयसहस्सं आयामविक्खंभेण, तिण्णि जोयणसयसहस्साइं सोलससहस्साइं, दोण्णिय सत्तावीसे जोयणसए, तिण्णि य कोसे अट्ठावीसं च धणुसयं, तेरसय अंगुलाइं, अद्धं अंगुलं च किंचि विसेसाहियं परिक्खेवेणं पण्णत्ते) और वह लंबाई चौड़ाई में एक लाख योजन का हो, इस स्थिति में परिधि उसकी तीन लाख सोलह हजार दोसौ सत्तावीस योजन तीन कोश १२८ धनुष एवं कुछ अधिक १३॥ अंगुल प्रमाण होती है। उक्तं च करके

કયા હોય છે? ઉત્તર સાંભળો:—(उक्कोसयस्स संखेज्जयस्स परूवणं करिस्सामि) હું ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતની પ્રરૂપણા કરું છું. (से जहानामए पल्ले सिया) જેમ કોઈ એક પલ્ય હોય, (एगं जोयणसयसहस्सं आयामविक्खंभेणं, तिण्णि जोयणसयसहस्साइं सोलससहस्साइं दोण्णिय सत्तावीसे जोयणसए, तिण्णिय कोसे अट्ठावीसं च धणुसयं, तेरसयअंगुलाइं, अद्धं अंगुलं च किंचि विसेसाहियं परिक्खेवेणं पण्णत्ते) અને તે લંબાઈ અને પહોળાઈમાં એક લાખ યોજન હોય આ સ્થિતિમાં તેની પરિધિ ૩ લાખ સોળ હજાર બસો સત્તાવીસ યોજન ૩ ગાઉ ૧૨૮ ધનુષ અને કંઈક વધારે ૧૩॥ આંગળ

उक्तंच—परिही तिलक्ख सोलसमहस्स दो य सय सत्त वीसऽहिया ।
कोस तिय अट्ठवीसं, धणुसयं तेरंगुलऽद्धहियं ॥
छाया—परिधिस्त्रीणि लक्षाणि षोडशसहस्राणि द्वे च शते सप्तविंशत्यधिके ।
क्रोश त्रिकमष्टाविंशं धनुःशतं त्रयोदशाङ्गुलानि अर्धाधिकानि ॥इति

अयं पल्यो जम्बूद्वीपप्रमाणो बोध्यः । अयं चाधस्तात् योजनसहस्रमवगाढो द्रष्टव्यः—रत्नप्रभापृथिव्या रत्नकाण्डं भित्त्वा वज्रकाण्डे प्रतिष्ठित इत्यर्थः । स खलु पूर्वोक्तप्रमाणः पल्यो जम्बूद्वीपवेदिकाया उपरि सशिखः—प्रकृष्टशिखायुक्तः सिद्धार्थकैः सर्षपैर्भृतो भवेत् ततः खलु तैः सिद्धार्थैः द्वीपसमुद्राणामुद्धारो गृह्यते । कियतां द्वीपसमुद्राणामुद्धारो गृह्यते ? इत्याह—एकः सर्षपो द्वीपे एकः सर्षपः समुद्रे, इत्येवं प्रक्षिप्यमाणेन प्रक्षिप्यमाणेन एकैकेन सर्षपेण यावन्तो द्वीपसमुद्रास्तैः सिद्धार्थकैरास्पृष्टाः व्याप्ताः । अयमभिप्रायः— ते सर्षपाः असत्कल्पनया देवादिना समुत्क्षिप्य एको द्वीपे एकःसमुद्रे इत्येवं सर्वेऽपि सिद्धार्थकाः प्रक्षिप्यन्ते । इत्थं

यही भाव इस (परिही तिलक्खसोलस) इत्यादि गाथा द्वारा प्रकट किया गया है । इस प्रकार इस पल्य का प्रमाण जंबूद्वीप के प्रमाण जैसा हो जाता है । यह पल्य नीचे इतना गहरा चला गया है कि रत्नप्रभा पृथिवी का जो रत्नकाण्ड है, उसे फाड कर वज्रकाण्ड तक जा पहुँचा है । (से णं पल्ले सिद्धत्थयाणं भरिए) अब इस पल्य को सिद्धार्थों—सर्षपों से भरा हुआ हो । (तओ णं तेहिं सिद्धत्थएहिं दीवसमुद्दाणं उद्धारो घेप्पइ) इन सर्षपों से द्वीपसमुद्रों का उद्धार गृहीत होता है । (एगो दीवे, एगो समुद्दे एवं पक्खिप्पमाणेणं २ जावइया दीवसमुद्दा तेहिं सिद्धत्थेहिं अप्फुण्णा एएणं एवइए खेत्ते पल्ले) कितने द्वीप समुद्रों का उद्धार ग्रहण किया जाता है—इसके लिये सूत्रकार कहते हैं कि—एक

પ્રમાણ હોય છે. ઉકતંચ કરીને એ જ ભાવ આ (परिही तिलक्खसोलस) વગેરે ગાથા વડે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે આ પ્રમાણે પલ્યનું પ્રમાણ જંબૂદ્વીપના પ્રમાણ જેવું હોય છે. આ પલ્ય નીચે આટલું બધું ઊંડું જતું રહ્યું છે કે રત્નપ્રભા પૃથ્વીનો જે રત્નકાંડ છે, તેને ફાડીને વજ્રકાંડ સુધી જતું રહ્યું છે. (से णं पल्ले सिद्धत्थयाणं भरिए) હવે આ પલ્ય સિદ્ધાર્થો—સર્ષપોથી પૂરિત હોય (तओ णं तेहिं सिद्धत्थएहिं दीवसमुद्दाणं उद्धारो घेप्पइ) આ સર્ષપોથી દ્વીપસમુદ્રોના ઉદ્ધાર ગૃહીત થાય છે (एगो दीवे, एगो समुद्दे एवं पक्खिप्पमाणेण २ जावइया दीवसमुद्दा तेहिं सिद्धत्थेहिं अप्फुण्णा एस णं एवइए खेत्ते पल्ले) કેટલા દ્વીપ સમુદ્રોના ઉદ્ધાર ને ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, એના માટે સૂત્રકાર કહે છે કે 'એક સર્ષપદ્વીપમાં નાખો, એક સર્ષપ

सर्षप द्वीप में डालो एक सर्षप समुद्र में डालो इस प्रकार करते २ उन सब सर्षपों को द्वीपसमुद्रों में डाल २ कर समाप्त कर दो जिस द्वीप या समुद्र में वह अन्तिम एक सर्षप समाप्त हो जावे वहां तक के अर्थात् प्रथम जंबूद्वीप से लगाकर उस अन्तिम द्वीप या समुद्र तक के जितने भी द्वीप समुद्र हैं, वहां तक का क्षेत्र अनवस्थितपल्य माना गया है।। तात्पर्य कहने का यह है कि इस प्रकार से उन सर्षपों का प्रक्षेपण मनुष्य तो कर नहीं सकता-देवादिक कर सकते हैं-इसलिए ऐसी असत्कल्पना करनी चाहिये कि कोई देवादिक उन सर्षपों से उठा उठा कर एक एक सर्षप द्वीप और समुद्र में डालता जाता है-इस प्रकार से जितने द्वीप और समुद्रों में वे सर्षप एक एक करके पूरे डाल दिये जाते हैं उतने प्रमाण क्षेत्र को अनवस्थित पल्यरूप से कल्पित किया गया है। (पढमा सलागा-एवइया णं सलागाणं असलप्पा लोगा भरिया, तहा वि उक्कोसयं संखेज्जयं न पावइ) इसके बाद १ एक सर्षप शलाका पल्य में डाला जाता है। इस प्रकार जंबूद्वीप प्रमाणवाले पल्य में स्थित उन सर्षप तुल्य शलाकाओं से भरे हुए शलाकापल्यरूप जो लोक हैं वे कितने हैं? यह कहा नहीं जा सकता है-अर्थात् एक, दश, सौ, हजार, लाख, करोड,

સમુદ્રમાં નાખો, આ રીતે કરતાં કરતા તે સર્વ સર્ષપોને દ્વીપસમુદ્રમાં નાખીને સમાપ્ત કરી દો. જે દ્વીપમાં કે સમુદ્રમાં તે અંતિમ એક સર્ષપ સમાપ્ત થઇ જાય, ત્યાં સુધીના એટલે કે પ્રથમ જંબૂદ્વીપથી માંડીને તે અંતિમ દ્વીપ કે સમુદ્ર સુધીના જેટલા દ્વીપ સમુદ્રો છે, ત્યા સુધીનું ક્ષેત્ર અનવસ્થિત પલ્ય માનવામાં આવેલ છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે આ રીતે આ સર્ષપોનું પ્રક્ષેપણ માણસ તો કરી શકે જ નહિ, દેવાદિક કરી શકે છે. એથી એવી અસત્કલ્પના કરવી જોઇએ કે કોઇ દેવાદિક તે સર્ષપોમાંથી લઇ લઇને એક એક સર્ષપ દ્વીપ અને સમુદ્રમાં નાખતો જાય છે. આ પ્રમાણે જેટલા દ્વીપ અને સમુદ્રોમાં તે સર્ષપ એક એક કરીને બધા નાખી દેવામા આવે છે, તેટલા પ્રમાણ ક્ષેત્રને અનવસ્થિત પલ્ય રૂપથી કલ્પિત કરવામાં આવે છે. (पढमा सलागा एवइयाणं सलागाणं असलप्पा लोगा भरिया, तहा वि उक्कोसयं संखेज्जयं न पावइ) ત્યાર પછી ૧ એક સર્ષપ શલાકા પલ્યમાં નાખવામાં આવે છે. આ રીતે જંબૂદ્વીપ પ્રમાણવાળા પલ્યમાં સ્થિત તે સર્ષપ તુલ્ય શલાકાઓથી ભરેલા શલાકા પલ્ય રૂપ જે લોકો છે, તે કેટલા છે, તે કહેવાય નહિ, એટલે કે એક, દશ, સો, હજાર, લાખ કરોડ, વગેરે રૂપમાં તેમની ગણતરી

प्रक्षिप्यमाणास्ते सिद्धार्थका यत्र च द्वीपे समुद्रे वा निरितष्ठन्ति, तदन्तो जम्बूद्वीपादिरनवस्थितपल्यः कल्प्यते इति। अतएवाह-एतदेतावत् प्रमाणं क्षेत्रं पल्यः= अनवस्थितपल्यः, सर्षपभृतो बुद्ध्या परिकल्प्यते इत्यर्थः। ततः प्रथमा शलाका=एकः सर्षपः शलाकापल्ये प्रक्षिप्यते। असत्कल्पनया एतावतीभिः= जम्बूद्वीपप्रमाणपल्यस्थितसर्षपसमप्रमाणाभिः शलाकाभिः असंलप्याः=एक दशशतसहस्रलक्षकोटिप्रकारेण संलपितुं=नक्रमशक्याः=अति बहवो लोकाः- लोक्यन्ते=दृश्यन्ते केवलिना केवलालोकेन ये ते लोकाः-शलाकापल्यरूपा यद्यपि भृताः= आकण्ठं पूरितास्तथापि उत्कर्षकं संख्येयकं न प्राप्नोति। अयं भावः=लोके आकण्ठपूरिता अपि भृता उच्यन्ते। न च तथापि ते उत्कर्षकं

आदि, रूप से उनकी गणना नहीं की जा सकती है। एतावता वे असंख्यात कहे जावेगे? सो यह बात नहीं है, किन्तु वे बहुत अधिक ही माने जावेगे-तो क्या उन्हें उत्कृष्ट संख्यात कहा जावेगा? नहीं। इतने होने पर भी वे उत्कृष्ट संख्यात की श्रेणी में परिगणित नहीं हो सकते हैं। निष्कर्षार्थ यह है कि-'अनवस्थित क्षेत्ररूप पल्य में के दाने एक २ करके प्रक्षिप्त करते २ जब समस्त सर्षप के दाने समाप्त हो जाता हैं -तब एक सर्षप का दाना जंबूद्वीप प्रमाण तुल्य पल्य में डाला जाता है। इस प्रकार करते २ जब वह शलाकापल्य कण्ठ पर्यन्त भर जाता है—और ऐसे शलाकापल्य जब बहुत अनेक भर जाते हैं तब भी वहां उत्कृष्ट संख्यात का स्थान प्रारंभ नहीं होता। लोक में यद्यपि ऐसी प्रसिद्धि है कि आकंठ भरे हुए स्थान को यह पूरा भरा हुआ है ऐसा जो कहा जाता है वह केवल लोकरूढि से ही कहा जाता है क्योंकि वह

કરવામાં આવતી નથી એટલા માટે જ તે અસંખ્યાત કહેવામાં આવશે? તો તે બરાબર નથી. પરંતુ તે ખૂબ વધારે જ માનવામાં આવશે, તો શું તે ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત કહેવામાં આવશે? નહિ, પણ આ બરાબર નથી. આટલું હોવા છતાં એ તેમની ગણત્રી ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતની શ્રેણિમાં થતી નથી. સારાંશ આ પ્રમાણે છે કે 'અનવસ્થિત ક્ષેત્રરૂપ પલ્યમાં એક એક કરીને નાખતાં-નાખતાં જ્યારે બધા સર્ષપના દાણાઓ પૂરા થઈ જાય, ત્યારે એક સર્ષપનો દાણો જંબૂદ્વીપ પ્રમાણ તુલ્ય પલ્યમાં નાખવામાં આવે છે. આમ કરતાં કરતાં જ્યારે તે શલાકા પલ્ય કંઠ સુધી પૂરિત થઈ જાય છે અને એવા ઘણા શલાકા પલ્ય જ્યારે સંપૂરિત થઈ જાય છે ત્યારે પણ ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાનું સ્થાન પ્રારંભ થતું નથી. લોકમાં જો કે એવી પ્રસિદ્ધિ છે કે આકંઠ પૂરિત સ્થાનને આ પૂર્ણ ભરેલુ છે, આમ જે કહેવામાં આવે છે, તે ફક્ત લોકરૂઢિથી જ કહેવામાં

सङ्ख्येयक प्राप्नुवन्ति, किन्तु यदा आमूलशिखं भृता भवन्ति, तत्र एकोऽपि सर्षपो न मायात्, तदा उत्कर्षकं सङ्ख्येयकं भवतीति। ननु आमूलशिखमभृतमपि किं किंचिद् भृतमुच्यते? सत्यम्-आमूलशिखमभृतमपिलोके भृतमुच्यते। यथा कोऽप्यत्र दृष्टान्तोऽप्यस्ति? इति शिष्येण पृष्टो गुरुराह-स यथा नामकः कश्चिन्मञ्चः स्यात् आमलकैर्भृतः। स मञ्च आमूलशिखमभृतोऽपि लोके भृत इति व्यपदिश्यते। तत्र मञ्चे एक आमलकः प्रक्षिप्तः सोऽपि तत्र मितः, ततः अन्योऽपि आमलकस्तत्र क्षिप्तः सोऽपि मितः पुनरन्योऽपि आमलकः प्रक्षिप्तः सोऽपि मितः एवम्=अमुना प्रकारेण प्रक्षिप्यमाणेन प्रक्षिप्यमाणेन आमलकेन भविष्यति सोऽपि

वास्तविक रूप में पूरा भरा हुआ नहीं होता है। आमूल चूल ठसाठस भरा रहने पर ही-पूरा भरा माना जाता है फिर उस में एक सर्षप भी डाल ने पर नहीं समा सकता है तभी वहां उत्कृष्ट संख्यात का स्थान प्रारंभ होता है।

शंका--क्या आमूलचूल नहीं भरे होने पर भी लोक में वह पूरा भरा है ऐसा कहा जाता है? हां कहा जाता है। क्या इसे आप दृष्टान्त देकर समझा सकते हैं? हां समझा सकते हैं। तो समझाइये (जहा को दिट्ठतो) इसमें कौन सा दृष्टान्त है? सुनो-(से जहानामए मंचे सिया) जैसे कोई एक मंच (पल्य) हो और (आमलगाणं भरिए) आंवलों से भरा हो (तत्थ एगे आमलए पक्खित्ते सेऽवि माए) उसमें एक आंवला यदि डाला जाता है तो वह भी समा जाता है। (अण्णे वि

આવે છે કેમ કે તે બરાબર પૂર્ણ રીતે પૂરિત થયેલ નથી સંપૂર્ણ રીતે ઠાની-ઠાનીને ભરેલું હોય તો જ પૂર્ણ-પૂરિત કહેવાય છે. તે પછી તેમાં એક સર્ષપ નાખવા જેટલી પણ જગ્યા રહેતી નથી. અને ત્યાંથી જ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતનું સ્થાન પ્રારંભ થાય છે.

શંકા--શું પુરેપૂરુ ભરેલું ન હોય છતાંએ લોકમાં આ સંપૂર્ણ રીતે પૂરિત છે, આમ કહેવામાં આવે છે? હાજી, કહેવામાં આવે છે. શું તમે આને દૃષ્ટાન્ત આપીને સમજાવી શકો છો? તો ભલે સમજાવો. (जहा को दिट्ठंतो) આમાં દૃષ્ટાન્ત શું છે? તે સાંભળો- से जहानामए मंचे सिया) જેમ કોઈ એક મંચ હોય અને તે (आमलगाणं भरिए) આમળાઓથી પૂરિત હોય (तत्थ एगे आमलए पक्खित्ते सेऽवि माए) તેમાં એક આમળું જો નાખવામાં આવે તો તે પણ સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. (अण्णे वि पक्खित्ते

आमलको यस्मिन् प्रक्षिप्यते स मञ्चो भरिष्यति। पुनस्तत्र अन्य आमलको नैव मास्यति, मञ्चस्य आमूलशिखं भृतत्वादन्य आमलको यथा न माति, इत्थमेव अपरापराभिः शलाकाभिः प्रक्षिप्यमाणाभिः प्रक्षिप्यमाणाभिर्यदा असंलप्याः अति-बहवः सशिखा पल्या आमूलशिखम् असत्कल्पनया भृता भवन्ति तदा उत्कृष्टकं संख्येयकं भवतीत्यक्षरार्थः। भावार्थस्त्वयम्-पूर्वनिर्दिष्टस्वरूपादनवस्थितपल्यादपरेऽपि जम्बूद्वीपप्रमाणा योजनसहस्रावगाढास्त्रयः पल्या बुद्धया परिकल्प्यन्ते तत्र प्रथमः शलाकापल्यः द्वितीयः प्रतिशलाकापल्यस्तृतीयो महाशलाकापल्यश्च।

पक्खित्ते सेऽवि माए) दूसरा भी डाला जावे तो वह भी समा जाता है। (एवं पक्खिप्पमाणे णं पक्खिप्पमाणे णं हो ही से वि आमलए जंसि पक्खित्ते से मंचे भरिज्जिहिइ) इस प्रकार आंवलों को डालते २ अन्त में कोई एक ऐसा भी आंवला होता है कि जिसके डाल देने पर वह मंच भर जाता है फिर वहां अन्य आंवला डालने पर समा नहीं सकता। क्योंकि मंच आमूलशिख भर जाता है। इस प्रकार आमूलशिख भरा होने के कारण जिस प्रकार उसमें अन्य आमलक नहीं समाता है, इसी प्रकार से बार बार डाली गई अपर अपर शलाकाओं से जब असंलप्य -वे बहुत अनेक-पल्य अन्त में आमूल शिख भर जाते हैं कि जिनमें डालने पर भी एक सर्षप का दाना नहीं समा सकता है तब इसी स्थिति में उत्कृष्ट संख्यात का स्थान प्रारंभ होता है। यहां सूत्रकार ने जो अनवस्थितपल्य से अतिरिक्त एक शलाकापल्य कहा है उससे

सेऽवि माए) બીજું પણ નાખવામાં આવે તો તે પણ સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. (एवं पक्खिप्पमाणेणं पक्खिप्पमाणेणं हो ही से वि आमलए जंसि पक्खित्ते से मंचे भरिज्जिहिइ) આ પ્રમાણે આમળાને નાખતાં નાખતાં છેલ્લે એક એવું પણ આમળું હોય છે કે જેને નાખવાથી તે મંચ પરિપૂર્ણ થઇ જાય છે. પછી તેમાં બીજું આમળું નાખવામાં આવે તે માય નહિ કેમ કે મંચ પહેલેથી જ શિખર સુધી પરિપૂર્ણ થઇ ગયેલ હોય છે. આ પ્રમાણે આમૂલ શિખ સંપૂરિત હોવાથી જેમ તેમાં અન્ય આમલકનો સમાવેશ થાય નહીં, આ પ્રમાણે વારંવાર નાખવામાં આવેલી અપર અપર શલાકાઓથી જ્યારે અસંલપ્ય-તે ઘણા પલ્યો અંતમાં આમૂલશિખ પૂરિત થઇ જાય છે. તે પછી તેમાં એક સર્ષપ જેટલી પણ જગ્યા રહેતી નથી. ત્યારે તે સ્થિતિમાં ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતનું સ્થાન પ્રારંભ થાય છે. અહીં સૂત્રકારે અનવસ્થિત પલ્યાતિરિક્ત એક શલાકાપલ્ય કહેલ છે, તેથી એ

तत्र अनवस्थितपल्यो भृतः शलाकापल्ये च प्रथमा शलाका प्रक्षिप्तेति पूर्वं दर्शितम्। ततः पुनरप्यनवस्थितपल्यसर्षपाः समुद्धृत्य एकः सर्षपो द्वीपे एकः सर्षपः समुद्रे इत्येवं प्रक्षिप्यन्ते। इत्थं प्रक्षिप्यमाणाः सर्षपा यत्र द्वीपे समुद्रे वा निष्ठां गच्छन्ति तत्पर्यन्तः पूर्वेण सह वृहत्तरोऽनवस्थितपल्यो भवति। ततश्च शलाका पल्ये द्वितीया शलाका प्रक्षिप्यते। पुनश्च अनवस्थितपल्यसर्षपाः समुद्धृत्य ततः एको द्वीपे एकः समुद्रे इत्येवं प्रक्षिप्यमाणा यत्र द्वीपे समुद्रे वा निष्ठां यान्ति

यह बात जानी जाती है कि सिद्धान्तकारों ने जंबूद्वीप प्रमाण तुल्य अन्य तीन पल्य और माने हैं-इनका नाम (१) शलाकापल्य (२) प्रति शलाका पल्य और (३) महाशलाकापल्य है। प्रत्येक की लंबाई चौडाई एक एक लाख योजन की और गहराई १ हजार योजन की है। यह बात पहिले दिखला दी गई है कि, जब अनवस्थित पल्य आमूलचूल भरा जाता है, तब शलाका पल्य में एक शलाका प्रक्षिप्त की जाती है। इसके बाद पुनः अनवस्थित पल्य के सर्षप उठाकर क्रमशः एक २ करके एक २ द्वीप और समुद्र में डालने चाहिये-डालते २ जब वे जहां समाप्त हो जावे, वहां तक का क्षेत्र पूर्वोक्त उस अनवस्थित पल्य के साथ वृहत्तर अनवस्थित पल्य होता है, तब द्वितीय शलाका उस शलाका पल्य में प्रक्षिप्त की जाती है। इसके बाद फिर से वही क्रम प्रारंभ होता है-इसमें भी अनवस्थित पल्य के सर्षप एक २ करके द्वीप समुद्र में प्रक्षिप्त किये जाते हैं। प्रक्षिप्त करते २ जब वे अन्त में

વાત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે સિદ્ધાન્તકારો જંબૂદ્વીપ પ્રમાણ તુલ્ય બીજા ત્રણ પલ્યો વધારાના માને છે. તેમના નામો-(૧) શલાકા પલ્ય, (૨) પ્રતિ-શલાકા પલ્ય અને (૩) મહાશલાકાપલ્ય છે એમનાંમાંથી દરેકની લંબાઈ, પહોળાઈ એક લાખ યોજન જેટલી અને ઊંડાણ ૧ હજાર યોજન જેટલું છે આ વાત પહેલા સ્પષ્ટ કરવામા આવી જ છે કે જ્યારે અનવસ્થિત પલ્ય આમૂલચૂલ સંપૂરિત થઈ જાય છે, ત્યારે શલાકાપલ્યમાં એક શલાકા પ્રક્ષિપ્ત કરવામા આવે છે ત્યાર પછી ફરી અનવસ્થિત પલ્યના સર્ષપો લઈને ક્રમશઃ એક એક કરીને એક એક દ્વીપ અને સમુદ્રમાં નાખવા જોઈએ, નાખતા નાખતા જ્યારે તે સમાપ્ત થઈ જાય, ત્યાં સુધીનું ક્ષેત્ર પૂર્વોક્ત તે અનવસ્થિત પલ્યની સાથે બૃહત્તર અનવસ્થિત પલ્ય હોય છે. ત્યારે બીજી શલાકા તે શલાકા પલ્યમાં પ્રક્ષિપ્ત કરવામાં આવે છે, ત્યાર બાદ ફરી તેજ ક્રમ પ્રારંભ થાય છે આમા પણ અનવસ્થિત પલ્યના સર્ષપો એક એક કરીને દ્વીપ સમુદ્રમા પ્રક્ષિપ્ત કરવામા આવે છે. પ્રક્ષિપ્ત

तत्पर्यन्तः पूर्वेण सह बृहत्तमोऽनवस्थितपल्यः। ततश्च शलाकापल्ये तृतीया शलाका प्रक्षिप्यते। बृहत्तरबृहत्तमादिरूपेणास्य परिवर्तनादवस्थितरूपाभावादयमनवस्थितपल्य उच्यते। एवं क्रमेण प्रवर्धमानस्य अनवस्थितपल्यस्य मध्ये शलाकानां प्रक्षेपणात् शलाकापल्यो भ्रियते। न पुनस्तत्रापरस्याः शलाकायाः प्रतीक्षा भवति। इत्थं शलाकापल्यः उत्कर्षकं संख्येयकं प्राप्नोति। ततोऽनवस्थितपल्यो भृतोऽपि नोद्ध्रियते किन्तु शलाकापल्य एवोद्ध्रियते। अमुं च शलाकापल्यं समुद्धृत्य अनवस्थितक्षेत्रात् परत एको द्वीपे एकः समुद्रे इत्येवं

जहां समाप्त हो जाते हैं-तब शलाकापल्य में तीसरी शलाका प्रक्षिप्त की जाती है। इस समय जो अनवस्थितपल्य उत्पन्न होता है वह बृहत्तम अनवस्थित पल्य कहा जाता है। इस पल्य को जो अनवस्थित पल्य कहा गया है-उसका कारण यह है कि यह पल्य बृहत्तर, बृहत्तम आदि रूप से परिवर्तित होता है। इसलिये एकरूप से इसका अवस्थान नहीं रहता है। इस प्रकार जैसे यह अनवस्थित पल्य बृहत्तर आदि रूप से बढता जाता है वैसे २ बीच २ में शलाकापल्य में एक एक शलाका का प्रक्षेपण होता हुआ चला जाता है। इस प्रकार जब शलाकापल्य भर जाता हैं और जब उसमें एक भी शलाका के भरने योग्य स्थान रिक्त नहीं रहता है तब अनवस्थित पल्य में से सर्षप खाली नहीं किये जाते हैं-वह तो भरा ही रहता है। किन्तु जो शलाका पल्य है वही खाली किया जाता है। इस शलाकापल्य में से सर्षपों को खाली करना

કરતાં કરતાં જ્યારે તે અંતમાં પૂરા થઈ જાય છે, ત્યારે શલાકાપલ્યમાં ત્રીજી શલાકા પ્રક્ષિપ્ત કરવામાં આવે છે. આ વખતે જે અનવસ્થિત પલ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેને બૃહત્તમ અનવસ્થિત પલ્ય કહેવામાં આવે છે. આ પલ્યને તો અનવસ્થિત પલ્ય કહેવામાં આવેલ છે તેનું કારણુ આ પ્રમાણે છે કે આ પલ્ય બૃહત્તર, બૃહત્તમ વગેરે. રૂપમાં પરિવર્તિત થતું જ રહે છે. એથી એક રૂપમાં આનું અવસ્થાન રહેતું નથી. આ પ્રમાણે જેમ જેમ આ અનવસ્થિત પલ્ય બૃહત્તર વગેરે રૂપમાં વૃદ્ધિંગત થતું જાય છે, તેમ તેમ વચ્ચે વચ્ચે શલાકાપલ્યમાં એક એક શલાકાનું પ્રક્ષેપણુ થતું રહે છે. આ રીતે જ્યારે તેમાં એક પણુ શલાકા સમાઈ શકે તેટલું સ્થાન રિક્ત રહેતું નથી ત્યારે તે અનવસ્થિત પલ્યમાંથી સર્ષપ ખાલી કરવામાં આવતા નથી, તે તો સંપૂરિત જ રહે છે. પરંતુ જે શલાકાપલ્ય છે, તે રિક્ત કરવામાં આવે છે. આ શલાકાપલ્યમાંથી સર્ષપોને ખાલી કરી નાખવા જોઈએ, અને તેમને એક

क्रमेण सर्वे सर्षपाः प्रक्षिप्यन्ते। इत्थं च प्रक्षिप्यमाणास्ते निष्ठां यान्ति। ततः प्रति शलाकापल्ये प्रथमा प्रतिशलाका प्रक्षिप्यते। ततोऽनवस्थितपल्यं समुद्धृत्य पूर्वोक्तप्रकारेणैव शलाकापल्यो भ्रियते। ततस्तं शलाकापल्यं समुद्धृत्य एको द्वीपे एकः समुद्रे इत्येवं प्रक्षिप्यमाणाः सर्षपा यत्र निष्ठां यान्ति ततः परतः प्रति शलाकापल्ये द्वितीया प्रतिशलाका प्रक्षिप्यते। इत्थमनवस्थितपल्यस्य समुद्धरणं शलाकापल्यस्य भरणरिक्तीकरणं प्रतिशलाकापल्यस्य प्रतिशलाकाप्रक्षेपणं च तावद् वक्तव्यं यावत् प्रतिशलाकापल्यो भ्रियते। अनवस्थितपल्यः शलाका-

चाहिये। और उन्हें एक २ करके अनवस्थित पल्यरूप क्षेत्र से आगे-एक सर्षप को द्वीप में और एक सर्षप को समुद्र में डालना चाहिये। इस प्रकार डालते २ वे सर्षप जितने द्वीपों और समुद्रों में समाप्त हो जावे तब प्रतिशलाका पल्य में एक सर्षपरूप प्रतिशलाका डालनी चाहिये। इसके बाद अनवस्थितपल्य को खाली करके पूर्वोक्त रीति के अनुसार शलाकापल्य में भरना चाहिये। फिर शलाका पल्य को खाली करके एक सर्षप द्वीप में और एक सर्षप समुद्र में डाल २ कर उस सर्षपराशिको समाप्त कर देना चाहिये। इसके समाप्त होने पर प्रतिशलाकापल्य में दूसरी प्रतिशलाका प्रक्षिप्त कर देनी चाहिये। इस प्रकार अनवस्थितपल्य को खाली करना और शलाकापल्य को भरना और फिर खाली करना तथा प्रतिशलाकापल्य में एक २ प्रतिशलाका का प्रक्षेपण करना यह काम तब तक करते चले जाना चाहिये। कि जब तक प्रतिशलाकापल्य न भर जावे। अनवस्थितपल्य और

એક કરીને અનવસ્થિત પલ્યરૂપ ક્ષેત્રથી આગળ એક સર્ષપને દ્વીપમાં અને એક સર્ષપને સમુદ્રમાં નાખવો જોઈએ, આ પ્રમાણે નાખતા, નાખતાં સર્ષપ જેટલા દ્વીપો અને સમુદ્રોમાં સમાપ્ત થઈ જાય ત્યારે પ્રતિશલાકા પલ્યમાં એક સર્ષપરૂપ પ્રતિશલાકા નાખવી જોઈએ. ત્યારબાદ અનવસ્થિત પલ્યને રિક્ત કરીને પૂર્વોક્ત રીતિ મુજબ શલાકાપલ્યમાં પૂરિત કરવા જોઈએ પછી તે શલાકાપલ્યને ખાલી કરીને એક સર્ષપ દ્વીપમાં અને એક સર્ષપ સમુદ્રમાં નાખીને તે સર્ષપ રાશિને પૂરી કરી દેવી જોઈએ. ત્યારબાદ પ્રતિશલાકા પલ્યમાં બીજી પ્રતિશલાકા પ્રક્ષિપ્ત કરવી જોઈએ આ પ્રમાણે અનવસ્થિત પલ્યને રિક્ત કરવું અને શલાકાપલ્યને પૂરિત કરવું તેમજ પ્રતિશલાકા પલ્યમાં એક એક પ્રતિશલાકા પ્રક્ષેપ કરવી આ કામ ત્યાં સુધી ચાલતું રહેવું જોઈએ કે જ્યાં સુધી પ્રતિશલાકા પલ્ય પરિપૂર્ણ ન થઈ જાય અનવસ્થિત પલ્ય અને શલાકાપલ્ય તો

पल्यश्चापि भृतौ भवतः। इत्थं भृतेषु त्रिषु पल्येषु प्रतिशलाकापल्यं, समुद्धृत्य पूर्वोक्तक्रमणैव एकैकः सर्षपः प्रक्षिप्यते। इत्थं प्रक्षेपणेन ते सर्षपा यत्र निष्ठां यान्ति, ततः परं महाशलाकापल्यस्य प्रथमा महाशलाका प्रक्षिप्यते। ततः पूर्ववत् प्रतिशलाकापल्यः शलाकापल्योऽनवस्थितपल्यश्च भ्रियते। ततः प्रतिशलाकापल्यं पुनः समुद्धृत्य पूर्ववत् एकैकः सर्षपः प्रक्षिप्यते। यत्र च ते निष्ठां यान्ति तत्परतो महाशलाकापल्ये द्वितीया महाशलाका प्रक्षिप्यते। ततः पुनः पूर्ववत् प्रतिशलाकापल्यः शलाकापल्योऽनवस्थितपल्यश्च भ्रियन्ते। ततश्च प्रति

शलाका पल्य तो प्रतिशलाकापल्य के भर जाने पर भरे ही रहते हैं। इस प्रकार तीनों पल्यों के भर जाने पर प्रतिशलाका पल्य को खाली करके पूर्वोक्त क्रम से ही एक २ सर्षप द्वीप और समुद्र में फिर डालते जाना चाहिये। डालते २ जब वे सर्षप जहां समाप्त हो जाते हैं तब महाशलाका पल्य में एक महाशलाका प्रक्षिप्त की जाती है। इस प्रकार प्रतिशलाकापल्य, शलाकापल्य और अनवस्थितपल्य भरना चाहिये। और फिर प्रतिशलाका पल्य को खाली करना चाहिये। और पूर्व के जैसा एक एक सर्षप का दाना समुद्र में डालना चाहिये। डालते डालते जब वे समस्त सर्षप के दाने जहां पर समाप्त हो जाते हैं-तब द्वितीय महाशलाका का प्रक्षेपण महाशलाकापल्य में करना

પ્રતિશલાકા પલ્ય પૂરિત થઈ જાય છે છતાંએ રહે છે. આ પ્રમાણે ત્રણે પૂરિત થઈ જાય ત્યારે પ્રતિશલાકાપલ્યને ખાલી કરીને પૂર્વોક્ત ક્રમથી જ એક એક સર્ષપ દ્વીપ અને સમુદ્રમાં ફરી નાખતા રહેવું જોઈએ. નાખતાં. નાખતાં જ્યારે તે સર્ષપો જ્યાં પૂરા થઈ જાય ત્યારે મહાશલાકા પલ્યમાં એક મહાશલાકા પ્રક્ષિપ્ત કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પહેલાની જેમ પ્રતિશલાકાપલ્ય, શલાકાપલ્ય. અને અનવસ્થિત પલ્ય ભરવા જોઈએ. અને પછી ફરી પ્રતિશલાકાપલ્યને ખાલી કરવું જોઈએ અને પૂર્વની જેમ એક એક સર્ષપનો દાણો સમુદ્રમાં નાખવો જોઈએ, નાખતાં નાખતાં જ્યારે તે બધા સર્ષપોના દાણાઓ સમાપ્ત થઈ જાય ત્યારે બીજી મહાશલાકાનું પ્રક્ષેપણ મહાશલાકા પલ્યમાં કરવું જોઈએ ત્યાર પછી ફરી પહેલાની જેમ જ પ્રતિશલાકા પલ્ય શલાકાપલ્ય અને અનવસ્થિતપલ્ય ભરવા જોઈએ અને ત્યાર પછી ફરી પ્રતિશલાકા પલ્યને ખાલી કરવું જોઈએ અને એક એક

शलाकापल्यं समुद्धृत्य एकैकक्रमेण प्रक्षिप्यमाणाः सर्षपा यत्र निष्ठां यान्ति तत्परतस्तृतीया महाशलाका प्रक्षिप्यते। इयं भरणरिक्तीकरणक्रिया तावद् भवति यावद् महाशलाकाभिर्महाशलाकापल्यो भ्रियते। ततश्च प्रतिशलाकापल्यः शलाकापल्योऽनवस्थितपल्यश्च भ्रियन्ते। इत्थं च चत्वारोऽपि पल्या भृता भवन्ति। इत्थं भृतेष्वेषु पल्येषु प्रत्येकस्मिन् प्रक्षिप्यमाण एकोऽपि सर्षपो यदा न माति तदा उत्कृष्टं संख्येयकं भवति। एवं च सशिखं भृते पल्ये उत्कर्षकं संख्येयकम् एकेन

चाहिये। इसके बाद फिर पहिले के जैसा ही प्रतिशलाकापल्य, शलाकापल्य और अनवस्थितपल्य भरना चाहिये और भर जाने पर फिर प्रतिशलाकापल्य को खाली करना चाहिये और एक एक सर्षप को द्वीप और समुद्र में डालना चाहिये। एक २ कर डालते २ जब वे सब सर्षप अन्त में पूरे जहां पर डाल चूके जाते हैं तब इसके उपरान्त महाशलाका पल्य में तीसरी महाशलाका प्रक्षिप्त की जाती है। इस प्रकार भरने और खाली करनेरूप यह क्रिया चालू रहती है कि, जब तक महाशलाकाओं से महाशलाकापल्य नहीं भर दिया जाता है। इसके बाद प्रतिशलाका पल्य, शलाकापल्य और अनवस्थितपल्य भरे जाते हैं। इस प्रकार जब ये चारों पल्य पूर्वोक्तविधि के अनुसार भरे

સર્ષપને દ્વીપ અને સમુદ્રમાં નાખવા જોઈએ. એક એક કરીને નાખતાં, નાખતાં જ્યારે તે બધા સર્ષપો અન્તમાં જ્યાં નંખાઈ જાય છે, ત્યારબાદ મહાશલાકાપલ્યમાં ત્રીજી મહાશલાકા પ્રક્ષિપ્ત કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ભરવા અને ખાલી કરવા રૂપ આ ક્રિયા ત્યાં સુધી ચાલુ રહે છે કે જ્યાં લગી મહાશલાકાઓથી મહાશલાકા પલ્ય પૂરિત ન થઈ જાય. ત્યાર પછી પ્રતિશલાકા પલ્ય, શલાકા પલ્ય અને અનવસ્થિત પલ્ય પૂરિત થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે જ્યારે એ ચારે ચાર પલ્યો પૂર્વોક્ત વિધિ પ્રમાણે પરિપૂર્ણ કરવામાં આવે છે, અને આમાંથી દરેકે દરેકમાં જ્યારે એક પણ સર્ષપનો દાણો નાખીએ તો સમાય નહીં ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત થાય છે. આ પ્રમાણે આનુપૂર્વી પરિપૂર્ણ થઈ જાય ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત એક સર્ષપ રૂપથી અધિક હોય છે. આમ જાણવું જોઈએ. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે પૂર્વોક્ત પ્રકારથી પૂર્વોક્ત ચાર ચાર પલ્યોમાં જે સર્ષપો છે તેમજ ૧ અનવસ્થિત પલ્ય, ૨ શલાકાપલ્ય, ૩ પ્રતિશલાકા પલ્યને ખાલી કરવું અને ભરવું આ [illegible] જેટલા દ્વીપ સમુદ્ર [illegible] થયા, તે બધાની સંખ્યા, તેની

सर्षपरूपेणाधिकं सम्पद्यते इति बोध्यम्। जघन्यकं संख्येयकं द्वौ। उत्कर्षक जघन्यकयोर्मध्ये यानि संख्यास्थानानि तानि अजघन्यानुत्कर्षकाणि बोध्यानि। आगमे तु यत्र क्वापि अविशेषितस्य संख्येयकस्य ग्रहणं कृतं तत्र सर्वत्राजघन्यानुत्कर्षकं बोध्यम्। इदंच उत्कर्षकं संख्येयकमित्थमेव प्ररूपयितव्यम्, शीर्षप्रहेलिकान्त राशिभ्योऽतिबहूनां समतिक्रान्तत्वात् प्रकारान्तरेण वक्तुमशक्यत्वादिति ॥सू०२३४॥

जाते हैं और इनमें प्रत्येक में जब एक भी सर्षप का दाना डालने पर भी नहीं समासकना है तब उत्कृष्ट संख्यात होता है। इस प्रकार आमूलचूल पल्य के भरे होने पर उत्कृष्ट संख्यात एक सर्षपरूप से अधिक होते है ऐसा जानना चाहिये। इसका भाव यह है कि--'पूर्वोक्त प्रकार से पूर्वोक्त चारों पल्यों में जो सर्षप है तथा १ अनवस्थितपल्य २ शलाकापल्य, प्रतिशलाकापल्य के खाली करने और भरने के क्रम से जितने द्वीपसमुद्र व्याप्त हुए, उन दोनों की संख्या मिलाने पर जो संख्या आती है वह संख्या एक सर्षप अधिक, 'उत्कृष्ट संख्येय' संख्या जाननी चाहिये जघन्य संख्यात का प्रमाण दो होता है। उत्कृष्ट और जघन्य के बीच में जितने भी संख्यास्थान हैं, वे सब अजघन्य अनुत्कृष्ट हैं। आगम में जहां कहीं भी सामान्यरूप से जो संख्यात का ग्रहण किया हुआ मिलता है, वह अजघन्यानुत्कृष्टसंख्यात का ग्रहण किया गया है, ऐसा ही जानना चाहिये। उत्कृष्ट संख्यात की प्ररूपणा

કરવાથી જે સંખ્યા આવે છે, તે સંખ્યા એક સર્ષપ અધિક, 'ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યેય' સંખ્યા જાણવી જોઈએ. જઘન્ય સંખ્યાતનું પ્રમાણ બે હોય છે, ઉત્કૃષ્ટ અને જઘન્યની વચ્ચે જેટલાં સંખ્યા સ્થાનો છે, તે સર્વે અજઘન્ય અનુત્કૃષ્ટ છે આગમમાં જે કોઈ સ્થાને સામાન્ય રૂપથી જે સંખ્યાતનું ગ્રહણ થયેલું મળે છે, તે અજઘન્યાનુત્કૃષ્ટ સંખ્યાતનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે આમ જ જાણવું જોઈએ, ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતની પ્રરૂપણા એવી જ છે. અને આ પ્રમાણે આની પ્રરૂપણા કરવી જોઈએ. શીર્ષપ્રહેલિકા

इत्थं त्रिविधं संख्येयकमुक्त्वा सम्प्रति नवविधमसंख्येयकमाह—

मूलम्—एवामेव उक्कोसए संखेज्जए रूवे पक्खित्ते जहण्णयं परित्तासंखेज्जयं भवइ, तेण परं अजहण्णमणुक्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं परित्तासंखेज्जयं न पावइ। उक्कोसयं परित्तासंखेज्जयं केवइयं होइ? जहण्णयं परित्तासंखेज्जयं जहण्णयपरित्तासंखेज्जमेत्ताणं रासीणं अण्णमण्णब्भासो रूवूणो उक्कोसं परित्तासंखेज्जयं होइ, अहवा जहन्नयं जुत्तासंखेज्जयं रूवूणं उक्कोसयं परित्तासंखेज्जयं होइ। जहन्नयं जुत्तासंखेज्जयं केवइयं होइ? जहण्णयपरित्तासंखेज्जयमेत्ताणं रासीणं अण्णमण्णब्भासो पडिपुण्णो जहन्नयं जुत्तासंखेज्जयं होइ, अहवा उक्कोसए परित्तासंखेज्जए रूवं पक्खित्तं जहण्णयं जुत्तासंखेज्जयं होइ। आवलियावि तत्तिया चेव, तेण परं अजहण्णमणुक्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं जुत्तासंखेज्जयं न पावइ। उक्कोसयं जुत्तासंखेज्जयं केवइयं होइ? जहण्णएणं जुत्तासंखेज्जएणं आवलिया गुणिया अण्णमण्णब्भासो रूवूणो उक्कोसयं जुत्तासंखेज्जयं होइ,

---

ऐसी ही है। और इसी प्रकार से इनकी प्ररूपणा करनी चाहिये। शीर्षप्रहेलिका तक की जितनी राशियां हैं उन राशियों से भी आगे बहुत अधिक राशियों का यह अग्रवर्ती है। और कोई ऐसा प्रकार नहीं है कि जिससे इसकी प्ररूपणा की जा सके ॥ २३४ ॥

સુધીની જેટલી રાશિઓ છે, તે રાશિઓમાં પણ આગળ ઘણી રાશિઓ કરતાં આ અગ્રવર્તી છે અને કોઈ એવો પ્રકાર નથી કે જેથી આની પ્રરૂપણા કરવામાં આવે. ॥ સૂ૦ ૨૩૪ ॥

अहवा जहन्नयं असंखेज्जासंखेज्जयं रूवूणं उक्कोसयं जुत्तासंखेज्जयं होइ। जहण्णयं असंखेज्जासंखेज्जयं केवइयं होइ? जहन्नएणं जुत्तासंखेज्जएणं आवलिया गुणिया अण्णमण्णब्भासो पडिपुण्णो जहण्णयं असंखेज्जासंखेज्जयं होइ, अहवा उक्कोसए जुत्तासंखेज्जए रूवं पक्खित्तं जहण्णयं असंखेज्जासंखेज्जयं होइ। तेण परं अजहण्णमणुक्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं असंखेज्जासंखेज्जयं ण पावइ। उक्कोसयं असंखेज्जासंखेज्जयं केवइयं होइ? जहण्णयं असंखेज्जासंखेज्जयमेत्ताणं रासीणं अण्णमण्णब्भासो रूवूणो उक्कोसयं असंखेज्जासंखेज्जयं होइ, अहवा जहण्णयं परित्ताणंतयं रूवूणं उक्कोसयं असंखेज्जासंखेज्जयं होइ॥सू० २३५॥

छाया—एवमेव उत्कर्षके संख्येयके रूपे प्रक्षिप्ते जघन्यकं परीतासंख्येयकं भवति, ततः परम् अजघन्यानुत्कर्षकाणि स्थानानि यावत् उत्कर्षकं परीतासंख्येयकं न प्राप्नोति। उत्कर्षकं परीतासंख्येयकं कियद् भवति? जघन्यकं परीतासंख्येयकं जघन्यकपरीतासंख्येयक मात्राणां राशीनाम् अन्योन्याभ्यासो रूपोनः उत्कर्षं परीतासंख्येयकं भवति। अथवा जघन्यकं युक्तासंख्येयकं रूपोनम् उत्कर्षकं परीतासंख्येयकं भवति। जघन्यकं युक्तासंख्येयकं कियद् भवति? जघन्यकपरीतासंख्येयकमात्राणां राशीनां अन्योन्याभ्यासः प्रतिपूर्णो जघन्यकं युक्तासंख्येयकं भवति। अथवा उत्कर्षके परीतासंख्येयके रूपं प्रक्षिप्तं जघन्यकं युक्तासंख्येयकं भवति, आवलिकापि तावता एव। ततः परम् अजघन्यानुत्कर्षकाणि स्थानानि यावत् उत्कर्षक युक्तासंख्येयकं न प्राप्नोति। उत्कर्षकं युक्तासंख्येयकं कियद् भवति? जघन्येन युक्तासंख्येयकेन आवलिका गुणिता अन्योन्याभ्यासो रूपोनः उत्कर्षकं युक्तासंख्येयकं भवति, अथवा जघन्यकम् असंख्येयासंख्येयकं रूपोनम् उत्कर्षकं युक्तासंख्येयकं भवति। जघन्यकम् असंख्येयासंख्येयकं कियद् भवति? जघन्येन युक्तासंख्येयकेन आवलिका गुणिता अन्योन्याभ्यासः प्रतिपूर्णो जघन्यकम् असंख्येयासंख्येयकं भवति, अथवा उत्कर्षके युक्तासंख्येयके रूपं प्रक्षिप्तं जघन्यकम् असंख्येया-

सत्येयकं भवति, ततः परं अजघन्यानुत्कर्षकाणि स्थानानि यावत् उत्कर्षकम् असंख्येयासंख्येयकं न प्राप्नोति। उत्कर्षकम् असंख्येयासंख्येयकं कियद् भवति? जघन्यकम् असंख्येयासंख्येयकमात्राणां राशीनाम् अन्योन्याभ्यासो रूपोन उत्कर्षकम् असंख्येयासंख्येयकं भवति, अथवा जघन्यकं परीतानन्तकं रूपोनम् उत्कर्षकम् असंख्येयासंख्येयकम् भवति ॥२३५॥

टीका— 'एवामेव' इत्यादि–

असंख्येयकस्य प्ररूपणावसरेऽपि एवमेव=पूर्ववदेव अनवस्थितपल्यादि निरूपणा कर्तव्या। अनवस्थितपल्यादिनिरूपणेन पूर्वम् उत्कर्षकं संख्येयकम् एकरूपाधिकं दर्शितम्। तत्र उत्कर्षके संख्येयके पूर्वदर्शितं सर्षपलक्षणम् अधिकं एकं रूपं प्रक्षिप्यते, प्रक्षिप्ते च तस्मिन् जघन्यकं परीतासंख्येयकं भवति। ततः परम् परीतासंख्येयकस्य अजघन्यानुत्कर्षकाणि स्थानानि भवन्ति, यावदुत्कृष्टं

इस प्रकार तीन प्रकार के संख्यातों का स्वरूप कहकर अब सूत्रकार नौ प्रकार के असंख्यातों का वर्णन करते हैं—

'एवामेव उक्कोसए संखेज्जए' इत्यादि।

शब्दार्थ--(एवामेव) असंख्यात की प्ररूपणा के अवसर में भी पूर्व के जैसा ही अनवस्थित पल्य आदिकों की प्ररूपणा कर लेनी चाहिये। अनवस्थित पल्य आदि के निरूपण से यह हम जान चुके हैं कि-एकरूप अधिक उत्कृष्ट संख्यात होता है। 'उक्कोसए संखेज्जए रूवे पक्खित्ते जहण्णयं परित्तासंखेज्जयं भवइ) इस उत्कृष्ट संख्यात के प्रमाण में जब पूर्वदर्शित एक सर्षप और अधिक प्रक्षिप्त कर दिया जाता है, तब जघन्य परीतासंख्यात का प्रमाण होता है। (तेण परं अजहण्णमणुक्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं परित्तासंखेज्जयं न पावइ)

આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના સંખ્યાતોનું સ્વરૂપ કહીને હવે સૂત્રકાર નવ પ્રકારના અસંખ્યાતોનું વર્ણન કરે છે—

एवामेव उक्कोसए संखेज्जए इत्यादि।

શબ્દાર્થ—(एवामेव) અસંખ્યાતની પ્રરૂપણા કરતી વખતે પણ પૂર્વની જેમ જ અનવસ્થિત પલ્ય વગેરેની પ્રરૂપણા કરી લેવી જોઈએ. અનવસ્થિત પલ્ય વગેરેના નિરૂપણથી આ અમે જાણી લીધું છે કે 'એક રૂપ અધિક ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાત હોય છે' (उक्कोसए संखेज्जए रूवे पक्खित्ते जहण्णयं परित्तासंखेज्जयं भवइ) આ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતના પ્રમાણમાં જ્યારે પૂર્વ દર્શિત એક સર્ષપ વધારે નાખવામાં આવે છે ત્યારે જઘન્ય પરીતાસંખ્યાતનું પ્રમાણ હોય છે. (तेण परं अजहण्णमणुक्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं परित्ता

परीतासंख्येयकं न प्राप्नोति। अथ उत्कृष्टकम् परीतासंख्येयकम् जिज्ञासमानः शिष्यः पृच्छति—उत्कर्षकं परीतासंख्येयकं कियद् भवति? इति। उत्तरयति—जघन्यकं परीतासंख्येयकं यावत्प्रमाणं भवतीति अध्याहार्यम्, तावत्प्रमाणानां जघन्यकपरीतासंख्येयकमात्राणां=जघन्यपरीतासंख्येयकगतरूपसंख्यानां राशीनाम् अन्योऽन्याभ्यासः=परस्परगुणनारूपः रूपोनः=एकेन रूपेण=सर्षपलक्षणेन ऊनः=हीनः उत्कर्षः परीतासंख्येयकं भवति। अयं भावः— एकस्मिन् परीतासंख्येयके यावन्ति रूपाणि भवन्ति तावन्तो राशय इह व्यवस्थाप्यन्ते। तैश्च परस्परगुणितैर्यो राशिर्भवति, ततो राशेरेकस्मिन् रूपेऽपसारिते उत्कर्षकं परीतासंख्येयकं भवति। अत्र विनेयानां सुखावबोधाय दृष्टान्तः प्रदर्श्यते—जघन्यके परीतासंख्येयकेऽसत्कल्पनया पञ्च रूपाणि भवन्तु। सा पञ्चात्मिका

इसके बाद परितासंख्यक के अजघन्यानुत्कृष्ट स्थान होते हैं। और ये स्थान वहां तक होते है कि 'जहां उत्कृष्ट परीतासंख्यक का स्थान नहीं आ जाता है।' (उक्कोसयं परित्तासंखेज्जयं केवइयं होइ?) हे भदन्त उत्कृष्ट परीतासंख्यक का प्रमाण क्या है?

उत्तर—(जहण्णयं परित्तासंखेज्जयं जहण्णयं परित्तासंखेज्जमेत्ताणं रासीणं अण्णमण्णब्भासो रूवूणो उक्कोसं परित्तासंखेज्जयं होइ) जघन्य परितासंख्यात का जितना प्रमाण है, उतने प्रमाण में उस प्रमाण मात्र राशि को व्यवस्थापित करके उसका फिर परस्पर में गुणा करना चाहिये और गुणाकरने पर जो संख्या आवे उसमें से एक कम कर देना चाहिये। यही उत्कृष्टपरीतासंख्यात का प्रमाण होता है। इसे

संखेज्जयं न पावइ) त्यार पछी परीतासंख्यकना अजघन्यानुत्कृष्ट स्थानो होय छे. अने आ स्थानो त्यां सुधी होय छे के 'ज्यां सुधी उत्कृष्ट परीतासंख्यकनुं स्थान आवी न जाय.' (उक्कोसयं परित्तासंखेज्जयं केवइयं होइ?) हे भदंत! उत्कृष्ट परीतासंख्यकनुं प्रमाण शुं छे.?

उत्तरः—(जहण्णयं परित्तासंखेज्जयमेत्ताणं रासीणं अण्णमण्णब्भासो रूवूणो उक्कोसं परित्तासंखेज्जयं होइ) जघन्य परीतासंख्यातनुं जेटलुं प्रमाण छे, तेटला प्रमाणमां ते प्रमाणमात्र राशिने व्यवस्थापिक करीने तेने फरी परस्पर गुणाकार करवो जोईए. अने गुणाकार करवाथी जे संख्या आवे तेमांथी एक ओछो करवो जोईए एज उत्कृष्ट परीतासंख्यातनुं प्रमाण होय छे. आने अंक दृष्टिए आम समजवुं जोईए—मानो के जघन्य

संख्या पञ्चवारं व्यवस्थापनीया। यथा '५५५५५' इति। अत्र पञ्चभिः पञ्च गुणिताः- पञ्चविंशतिः, सा पुनः पञ्चभिर्गुणिता सपादशतं भवति। इदं च पञ्चभिर्गुणितं पञ्चविंशत्यधिकानि षट्शतानि। एतानि च पञ्चभिर्गुणितानि सपादशताधिकं सहस्रत्रयम्। असत्कल्पनया एतत्प्रमाणो राशि र्वस्तु स्थित्या ऽसंख्येयरूपो बोध्यः। अयं राशिर्जघन्यकं युक्तासंख्येयकं भवति। ततो राशे-रेकस्मिन् रूपेऽपसारिते सति उत्कर्षकं परीतासंख्येयकं भवतीति। शब्दान्तरेण एतदाह-अथवा जघन्यकं युक्तासंख्येयकम् एकरूपोनम् उत्कर्षकं परीतासंख्ये-यकं भवति। जघन्यकपरीतासंख्येयकराशीनामन्योऽन्याभ्यासे सति या संख्या

असत्कल्पना से यों समझना चाहिये कि मानलो जघन्यपरीतासंख्यात का प्रमाण ५ है इस पांच को पांच बार स्थापित कर उनका परस्पर में गुणा करने पर इस प्रकार संख्या आती है-५×५=२५, २५×५=१२५, १२५ ५=६२५, ६२५×५=३१२५, इस तीन हजार एकसो पच्चीस संख्या को वास्तविक रूप में असंख्यात के स्थान पर जाननी चाहिये। परन्तु जब इसमें से एक कम कर दिया जाता है तो, यह उत्कृष्ट परीतासंख्यात रूप मानी जाती है। और जब इस में से एक कम नहीं किया जाता है तब यह जघन्य युक्तासंख्यातरूप मानी जाती है। इसी विषय को सूत्रकार दूसरे शब्दों में यों समझाते हैं-कि (अहवा-जहण्णयं जुत्ता संखेज्जयं रूवूणं उक्कोसयं परित्तासंखेज्जयं होइ) जघन्य युक्तासंख्यात का जितना प्रमाण है, उसमें से एक कम कर देने पर उत्कृष्ट परीता-संख्यात का प्रमाण होता है। तात्पर्य इसका यही है कि-'जघन्य परीता

પરીતાસંખ્યાતનું પ્રમાણુ ૫ છે, આ પાંચને ૫ વાર સ્થાપિત કરીને તેનો પરસ્પર ગુણાકાર કરવાથી આ પ્રમાણે સંખ્યા આવે છે-૫ × ૫ = ૨૫, ૨૫ × ૫ = ૧૨૫, ૧૨૫ × ૫ = ૬૨૫, ૬૨૫ × ૫ = ૩૧૨૫, આ ૩૧૨૫ સંખ્યાને વાસ્તવિક રૂપમાં અસંખ્યાતના સ્થાને જાણવી જોઈએ. પરંતુ જ્યારે આમાંથી એક ઓછો કરવામાં આવે છે ત્યારે તે ઉત્કૃષ્ટ પરીતા-સંખ્યાત રૂપ માનવામા આવે છે અને જ્યારે આમાંથી એક ઓછો કરવામાં આવતો નથી ત્યારે તે જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાત રૂપ માનવામા આવે છે. એ જ વિષયને સૂત્રકાર બીજી રીતે આ પ્રમાણે સમજાવે છે કે (अहवा-जहण्णयं जुत्तासंखेज्जयं रूवूणं उक्कोसयं परित्तासंखेज्जयं होइ) જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાતનું જેટલું પ્રમાણુ છે, તેમાંથી એક ઓછો કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પરીતાસંખ્યાતનું પ્રમાણુ થાય છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'જઘન્ય

संपद्यते, सा जघन्यकं युक्तासंख्येयकं भवति। तत् एकरूपेणोनं सत् उत्कर्षकं परीतासंख्येयकं भवतीति भावः। इत्थं परीतासंख्येयकस्य त्रिविधं भेदं श्रुत्वा युक्तासंख्येयकस्य त्रिविधं भेदं जिज्ञासितुकामः शिष्यः पृच्छति-जघन्यकं युक्तासंख्येयकं कियद् भवति? इति। उत्तरयति-जघन्यकपरीतासंख्येयकमात्राणां राशीनाम् अन्योऽन्याभ्यासः प्रतिपूर्णः=एकरूपापसारणरहितो जघन्यकं युक्तासंख्येयकं भवति। अथवा-उत्कर्षके परीतासंख्येयके रूपं प्रक्षिप्तं तदा जघन्यकं युक्तासंख्येयकं भवति। आवलिकाऽपि तावत्येव भवति। जघन्यके युक्ता-

---

संख्यक की राशियों का परस्पर में गुणा करने पर जो संख्या आती है, वह जघन्य युक्तासंख्यात है। इसमें से एक कम करदेने पर उत्कृष्ट परीतासंख्यात होता है। इस प्रकार से परीतासंख्यक के तीन भेदों को सुनकर शिष्य ने युक्तासंख्येय के तीन भेदों को जानने की इच्छा से गुरुमहाराज से पूछा कि हे भदन्त! (जहन्नयं जुत्तासंखेज्जय केवइयं होइ?) जघन्य युक्तासंख्यात का क्या स्वरूप है?

उत्तर—(जहण्णयं परित्तासंखेज्जयमेत्ताणं रासीणं अण्णमण्णब्भासो पडिपुण्णो जहन्नयं जुत्तासंखेज्जयं होइ, अहवा उक्कोसए परित्तासंखेज्जए रूवं पक्खित्तं जहण्णयं जुत्तासंखेज्जयं होइ) जघन्य परीतासंख्यात की जितनी राशियां हैं उनका आपस में गुणा करना चाहिये और उसमें से एक रूप कम नहीं करना चाहिये सो यह जघन्ययुक्तासंख्यात का प्रमाण है। अथवा उत्कृष्ट परीतासंख्यात का जो

પરીતાસંખ્યકની રાશિઓને પરસ્પર ગુણાકાર કરવાથી જે સંખ્યા આવે છે, તે જઘન્ય યુક્તાસંખ્યક છે. આમાંથી એક સંખ્યા ઓછી કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પરીતાસંખ્યાત થાય છે. આ પ્રમાણે પરીતાસંખ્યાતના ત્રણ ભેદો થાય છે. પરીતાસંખ્યેયના આ ત્રણ ભેદોને સાંભળીને શિષ્યોએ યુક્તાસંખ્યેયના ત્રણ ભેદોને જાણવાની ઈચ્છાથી ગુરુ મહારાજને કહ્યું કે હે ભદન્ત! (जहन्नयं जुत्तासंखेज्जय केवइयं होइ?) જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાતનું સ્વરૂપ શું છે?

ઉત્તરઃ—(जहण्णयं परित्तासंखेज्जयमेत्ताणं रासीणं अण्णमण्णब्भासो पडिपुण्णो जहन्नयं जुत्तासंखेज्जयं होइ, अहवा उक्कोसए परित्तासंखेज्जए रूवं पक्खित्तं जहण्णयं जुत्तासंखेज्जयं होइ) જઘન્યપરીતાસંખ્યાતની જેટલી રાશિઓ છે તેમાંથી એક રૂપ ઓછું નહિ કરવું જોઈએ, તો આ જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાતનું પ્રમાણ છે અથવા ઉત્કૃષ્ટ પરીતાસંખ્યાતનું જે

संख्येयके यावन्ति सर्षपरूपाणि भवन्ति, आवलिकायामपि तावन्त एव समया भवन्तीति भावः। इत्थं च सूत्रे यत्र आवलिका गृहीता तत्र सा जघन्यकयुक्तासंख्येयकतुल्यसमयराशिप्रमाणा बोध्या। ततः=जघन्यकयुक्तासंख्येयकात् परम् एकैकक्रमेण वृद्धया यावत् उत्कृष्टं युक्तासंख्येयकं न भवति तावत् अजघन्यानुत्कर्षकं युक्तासंख्येयकं भवति। एतदेवाह ततः परम् अजघन्यानुत्कर्षकाणि स्थानानि यावद् उत्कर्षकं युक्तासंख्येयकं न प्राप्नोतीति। अथ उत्कर्षकं युक्तासंख्येयकं कियद् भवति? इति शिष्यः पृच्छति। उत्तरयति—जघन्यकेन युक्तासंख्येयकेन आवलिका गुणिता अर्थात् अन्योऽन्याभ्यासः कृतः—जघन्यक

प्रमाण है उसमें एक मिला देने पर जघन्ययुक्तासंख्यात का प्रमाण होता है। (आवलिया वि तत्तिया चेव) जघन्य युक्तासंख्यक में जितने सर्षप होते हैं, एक आवलिका में भी उतने ही समय होते हैं। अतः—सूत्र में जहां आवलिका का पाठ आवे वहां उसे जघन्य युक्तासंख्येयक के तुल्य समयप्रमाणवाली जाननी चाहिये। (तेण परं अजहण्णमणुक्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं जुत्तासंखिज्जयं न पावइ) जघन्ययुक्तासंख्यात से आगे क्रमशः एक एक की वृद्धि करनी चाहिये सो यह वृद्धि वहां तक करते जानी चाहिये कि जहां तक उत्कृष्ट युक्तासंख्यात का स्थान न आजावे। इस प्रकार जघन्य युक्तासंख्यात और उत्कृष्ट युक्तासंख्यात के बीच के जितने भी स्थान हैं, वे सब अजघन्यअनुत्कृष्टयुक्तासंख्यात रूप हैं। यही बात सूत्रकार ने इस 'तेण अजहण्णमणुक्कोसयाइं' इत्यादि सूत्रपाठ द्वारा समझाई

प्रमाणु छे, तेमां એક ઉમેરવાથી જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાતનું પ્રમાણ થાય છે. (आवलिया वि तत्तिया चेव) જઘન્ય યુક્તાસંખ્યકમાં જેટલા સર્ષપો હોય છે. એક આવલિકામાં પણ તેટલા જ સર્ષપો હોય છે. માટે સૂત્રમાં જ્યાં આવલિકાનો પાઠ આવે ત્યાં તેને જઘન્યયુક્તાસંખ્યેયના તુલ્ય સમય પ્રમાણવાળી જાણવી જોઈએ (तेण परं अजहण्णमणुक्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं जुत्तासंखिज्जयं न पावइ) જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાતથી આગળ ક્રમશઃ એક એકની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ, અને આ વૃદ્ધિ ત્યાં સુધી કરતાં રહેવું જોઈએ કે જ્યાં સુધી ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાસંખ્યાતનું સ્થાન આવી ન જાય. આ રીતે જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાત અને ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાસંખ્યાતની વચ્ચે જેટલા સ્થાનો છે, તે સર્વે અજઘન્ય અનુત્કૃષ્ટ યુક્તાસંખ્યાત રૂપ છે. એ જ વાત સૂત્રકારે આ "तेण परं अजहण्णमणुक्कोसयाइं" ઇત્યાદિ

युक्तासंख्येयकगतरूपराशिस्तावतैव राशिना गुणित इति तात्पर्यम्। एवं च यो राशि निष्पन्नस्तत एकस्मिन् रूपेऽपसारिते उत्कर्षकं युक्तासंख्येयकं भवति अनपसारितस्तु स राशिः जघन्यकासंख्येयकासंख्येयकं भवति। अत एवाह- अथवा जघन्यकम् असंख्येयासंख्येयकं रूपोनम् उत्कर्षकं युक्ताऽसंख्येयकं भवतीति। इत्थं युक्तासंख्येयकस्य भेदत्रयं निरूप्य संप्रति असंख्येयासंख्येयकस्य भेदत्रयं निरूपयति-तत्र जघन्यकम् असंख्येयासंख्येयकं कियद् भवति? इति

है। (उक्कोसयं जुत्तासंखेज्जयं केवइयं होइ) हे भदन्त! उत्कृष्ट युक्तासंख्यात का क्या स्वरूप है?

उत्तरः-(जहण्णएणं जुत्तासंखेज्जएणं आवलिया गुणिया, अण्णमण्णब्भासो रूवूणो उक्कोसयं जुत्तासंखेज्जयं होइ, अहवा-जहन्नयं असंखेज्जासंखेज्जयं रूवूणं उक्कोसयं जुत्तासंखेज्जयं होइ) जघन्य युक्तासंख्यात से आवलिका का गुणा करो अर्थात्-जघन्ययुक्तासंख्यात को जघन्य युक्तासंख्यात के साथ गुणो-गुणा करने पर जो राशि आवे उसमें से एक कम करो-इस प्रकार करने पर जो बचे वह उत्कृष्ट युक्तासंख्यात है। एक कम नहीं करने पर वह राशि जघन्य असंख्यातासंख्यात रूप मानी जाती है। इसी बात को सूत्रकार ने 'अहवा' पद से प्रकट किया है-इसमें यह कहा गया है कि 'जो जघन्य असंख्यातासंख्यात है-' उसमें से एक कम करने पर वह उत्कृष्ट युक्तासंख्यात कहलाता है। (जहण्णयं असंखेज्जासंखेज्जयं केवइयं होइ?) हे भदन्त! जघन्य जो असंख्यातासंख्यात है, वह कैसा होता है?

સૂત્રપાઠ વડે સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. (उक्कोसयं जुत्तासंखेज्जयं केवइयं होइ?) ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત.સંખ્યાતનું સ્વરૂપ શું છે?

ઉત્તર—(जहण्णएणं जुत्तासंखेज्जएण आवलिया गुणिया, अण्णमण्णब्भासो रूवूणो उक्कोसयं जुत्तासखेज्जयं होइ, अहवा जहन्नयं असंखेज्जासंखेज्जयं रूवूण जुत्तासंखेज्जयं होइ) જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાતથી આવલિકાનો ગુણાકાર કરો એટલે કે જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાતને જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાતની સાથે ગુણાકાર કરો, ગુણાકાર કરવાથી જે રાશિ આવે તેમાંથી એક ઓછો કરો. આ રીતે કરવાથી જે બાકી રહે તે ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાસંખ્યાત છે. એક ઓછો ન કરીએ તો તે રાશિ જઘન્ય અસંખ્યાતાસંખ્યાત રૂપ માનવામાં આવે છે. એ જ વાતને સૂત્રકારે 'अहवा' પદથી પ્રગટ કરી છે તેમાં એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે 'જે જઘન્ય અસંખ્યાતાસંખ્યાત છે' તેમાંથી એક ઓછો કરવાથી

शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति-जघन्यकेन युक्तासंख्येयकेन आवलिका गुणिता अर्थात्-अन्योऽन्याभ्यासः कृतः-जघन्यकयुक्तासंख्येयकगतरूपराशिस्तावतैव राशिना गुणित इति तात्पर्यम्, प्रतिपूर्णः=एकरूपापसरणवर्जितो जघन्यकम् असंख्येयासंख्येयकं भवति। एतदेव शब्दान्तरेणाह-अथवा उत्कर्षके युक्तासंख्येयके एकं रूपं प्रक्षिप्तं तदा जघन्यकम् असंख्येयासंख्येयकं भवति। ततः परम् अजघन्यानुत्कर्षकाणि स्थानानि भवन्ति। कियदवधि तानि भवन्ति? इत्याह-यावत् उत्कर्षकम् असंख्येयासंख्येयकं न प्राप्नोति=एकोत्तरिकया वृद्धया

उत्तर--(जहन्नएणं जुत्तासंखेज्जएणं आवलिया गुणिया, अण्णमण्णब्भासो पडिपुण्णो जहण्णयं असंखेज्जासंखेज्जयं होइ) जघन्य युक्तासंख्यात के साथ आवलिका का गुणाकरो-इसका तात्पर्य है कि-'जघन्य युक्तासंख्यात का जघन्ययुक्तसंख्यात के साथ गुणाकरो और गुणा करने पर जो राशि आवे उसमें से एक कम मत करो-यहां जघन्य असंख्यातासंख्यात है। (अहवा उक्कोसए जुत्तासंखेज्जए रूवं पक्खित्तं जहण्णयं असंखेज्जासंखेज्जयं होइ) अथवा उत्कृष्ट युक्तासंख्यात में एक मिला दो तो जघन्य असंख्यातासंख्यात है। (तेण परं अजहण्णमणुक्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं असंखेज्जासंखेज्जयं ण पावइ) इसके बाद अजघन्यानुत्कृष्ट के स्थान होते हैं। और ये स्थान वहां तक होते हैं कि, जब तक उत्कृष्ट असंख्यातासंख्यात नहीं आ जाता। उत्कृष्ट असंख्यातासंख्यात स्थान लाने के लिये जघन्य असंख्यातसंख्यात से

તે ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાસંખ્યાત કહેવાય છે. (जहण्णयं असंखेज्जासंखेज्जयं केवइयं होइ ?) હે ભદંત ! જઘન્ય જે અસંખ્યાતાસંખ્યાત છે, તેનું સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર—जहन्नएणं जुत्ता संखेज्जएणं आवलिया गुणिया, अण्णमण्णब्भासो पडिपुण्णो जहण्णयं असंखेज्जासंखेज्जयं होइ) જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાતની સાથે આવલિકાનો ગુણાકાર કરો આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાતનો જઘન્ય યુક્તાસંખ્યાતની સાથે ગુણાકાર કરો, ગુણાકાર કરવાથી જે રાશિ આવે તેમાંથી એક ઓછો કરો, નહિ તો એજ જઘન્ય અસંખ્યાતાસંખ્યાત છે (अहवा उक्कोसए जुत्तासंखेज्जए रूवं पक्खित्तं जहण्णयं असंखेज्जासंखेज्जयं होइ) અથવા ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાસંખ્યાતમાં એક જોડી દો. તે જઘન્ય અસંખ્યાતાસંખ્યાત થઈ જાય છે. (तेण परं अजहण्णमणुक्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं असंखेज्जासंखेज्जयं ण पावइ) ત્યાર પછી અજઘન્યાનુત્કૃષ્ટ સ્થાનો હોય છે. અને તે સ્થાનો ત્યાં સુધી હોય

यावत् उत्कर्षकम् असंख्येयासंख्येयकं न भवतीत्यर्थः। अथ उत्कर्षकम् असंख्येयासंख्येयकं कियद् भवति? इति शिष्यः पृच्छति-उत्तरयति-जघन्यकम् असंख्येयासंख्येयकं यावद् भवति, तावत्प्रमाणानां जघन्यासंख्येयासंख्येयकमात्राणाम्=जघन्यासंख्येयासंख्येयकरूपसंख्यानां राशीनाम् अन्योऽन्याभ्यासः परस्परगुणना स्वरूपो जघन्यकं परीतानन्तकं भवति, स च रूपोनः=एकेन रूपेण ऊनः उत्कर्षकम् असंख्येयासंख्येयकं भवति अत्र च यदिकं रूपमूनं कृतं तदप्यत्र यदि गण्यते तदा जघन्यं परीतानन्तकं संपद्यते, अतएवाह 'अहवे' त्यादि अथवा-जघन्यकं परीतानन्तकं रूपोनम् उत्कर्षकम् असंख्येयासंख्येयकं भवति।

आगे एक एक वृद्धि करनी चाहिये-सो यह वृद्धि वहां तक करते जाना चाहिये कि जहां तक उत्कृष्ट असंख्यातासंख्यात का स्थान न आजावे। (उक्कोसयं असंखेज्जासंखेज्जयं केवइयं होइ?) इसी बात को शिष्य पूछता है कि हे भदन्त! उत्कृष्ट असंख्यातासंख्यात का क्या स्वरूप है? (जहण्णयं असंखेज्जासंखेज्जयमेत्ताणं रासीणं अण्णमण्णब्भासो रूवूणो उक्कोसयं असंखेज्जासंखेज्जयं होइ-अहवा-जहण्णयं परित्ताणंतयं रूवूणं उक्कोसयं असंखेज्जासंखेज्जयं होइ) जघन्य असंख्यातासंख्यात की जितनी राशि है, उस राशि का आपस में गुणा करो और उस आगत राशि में से एक कम कर दो-यही उत्कृष्ट असंख्याता संख्यात है। अथवा-जब इस राशि में से एक कम नहीं किया जावे तो, उस राशि का नाम जघन्य परितानन्तक है।

છે કે જ્યાં સુધી ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતાસંખ્યાતના સ્થાન આવી જતા નથી. ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતાસંખ્યાત સ્થાન લાવવા માટે જઘન્ય અસંખ્યાતાસંખ્યાતથી આગળ એકએકની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ, આ વૃદ્ધિ ત્યાં સુધી કરતાં રહેવું જોઈએ કે જ્યાં સુધી ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતાસંખ્યાતનું સ્થાન આવી જાય. (उक्कोसयं असंखेज्जासंखेज्जयं केवइयं होइ?) એજ વાતને શિષ્ય પૂછે છે કે હે ભદન્ત! ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતાસંખ્યાતનું સ્વરૂપ કેવું છે? (जहण्णयं असंखेज्जासंखेज्जयमेत्ताणं रासीण अण्णमण्णब्भासो रूवूणो उक्कोसयं असंखेज्जासंखेज्जयं होइ-अहवा-जहण्णयं परित्ताणंतयं रूवूण उक्कोसयं असंखेज्जासंखेज्जयं होइ) જઘન્ય અસંખ્યાતાસંખ્યાતની જેટલી રાશિ છે, તે રાશિનો પરસ્પર ગુણાકાર કરો અને તે રાશિમાંથી એક ઓછો કરી નાખો એજ ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતાસંખ્યાત છે. અથવા જ્યારે આ રાશિમાંથી એક ઓછો ન કરવામાં આવે તો, તે

इति। अन्येतु-उत्कर्षरूपम् असंख्येयासंख्येयकमेवं व्याख्यान्ति, तथाहि-जघन्या-संख्येयासंख्येयकराशेर्वर्गः कर्त्तव्यः। तस्य वर्गस्यापि वर्गः कर्त्तव्यः। ततो वर्गवर्गस्यापि वर्गः कर्त्तव्यः। एवं त्रिकृत्वो वर्गं कृत्वा तत्र अन्येऽपि प्रत्येक-मसंख्येयस्वरूपा दश राशयः प्रक्षिप्यन्ते। ते दश राशयः-(१) लोकाकाशप्रदेशाः लोकाकाशस्य सर्वे प्रदेशाः, (२) धर्मास्तिकायप्रदेशाः- धर्मास्तिकायस्य सर्वे प्रदेशाः, (३) अधर्मास्तिकायप्रदेशाः=अधर्मास्तिकायस्य सर्वे प्रदेशाः, (४) एक जीवप्रदेशाः=एकस्य जीवस्य सर्वे प्रदेशाः, (५) द्रव्यार्थिका निगोदाः=सूक्ष्माणां बादराणां च अनन्तवनस्पतिजीवानां शरीराणि (६) प्रत्येकजीवाः=अनन्त-कायिकान् वर्जयित्वा पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतित्रसाः प्रत्येकशरीरिणो जीवाः।

सो (अहवा-जहण्णयं परित्ताणंतयं रूवूणं उक्कोसयं असंखेज्जासंखेज्जयं होइ) इस जघन्य परितानन्त में एक कम करने पर उत्कृष्ट असंख्याता-संख्यात होता है। दूसरे आचार्य इस उत्कृष्ट संख्यातासंख्यात की इस प्रकार से व्याख्या करते हैं कि जो जघन्य असंख्यातासंख्यात राशि है उसका वर्ग करो-इस वर्ग करने पर जो राशि आवे फिर उसका वर्ग करो, इस वर्ग करने पर जो राशि आवे उसका भी वर्ग करो-इस प्रकार तीन बार वर्ग करके जो राशि आवे, उसमें इन असंख्यात स्वरूप दश राशियों को प्रक्षिप्त करो (१) लोकाकाश के सर्वप्रदेश (२) धर्मास्तिकाय के सर्वप्रदेश (३) अधर्मास्तिकाय के समस्त प्रदेश, (४) एक जीव के समस्त प्रदेश (५) सूक्ष्म और बादर अनन्तवनस्पति जीवों के शरीर (६) प्रत्येक जीव-अनन्तकायिकों को छोडकर के प्रत्येक शरीरी

રશિનું નામ જઘન્ય પરીતાનન્તક છે. તે (अहवा-जहण्णयं परित्ताणतयं रूवूणं उक्कोसयं असंखेज्जासंखेज्जयं होइ) આ જઘન્ય પરીતાનન્તકમાંથી એક ઓછો કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતાસંખ્યાત થાય છે બીજા આચાર્યો આ ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતાસંખ્યાતની આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરે છે કે જે જઘન્ય અસંખ્યાતાસંખ્યાત રાશિ છે, તેનો વર્ગ કરો. વર્ગ કરવાથી જે રાશિ આવે તેનો ફરી વર્ગ કરો, આનાથી જે રાશિ આવે તેનો ફરી વર્ગ કરો. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત વર્ગ કરવાથી જે રાશિ આવે તેમાં આ અસંખ્યાત સ્વરૂપ દશ રાશિઓને પ્રક્ષિપ્ત કરો—(૧) લોકાકાશના સર્વ પ્રદેશ (૨) ધર્માસ્તિકાયના સર્વ પ્રદેશ. (૩) અધર્માસ્તિકાયના સમસ્ત પ્રદેશ (૪) એક જીવના સમસ્ત પ્રદેશ (૫) સૂક્ષ્મ અને બાદર અનન્ત વનસ્પતિ જીવોના શરીર (૬) પ્રત્યેક જીવ-અનન્તકાયિકોને ત્યજીને પ્રત્યેક શરીરી આ પૃથ્વી, અપ્,

लोकाकाशादयः प्रत्येकमसंख्येया बोध्याः। (७) तथा-स्थितिबन्धाध्यवसाय-स्थानानि=स्थितिबन्धस्य कारणभूतानि अध्यवसायस्थानानि। एतान्यप्यसंख्येयानि बोध्यानि। तथाहि-ज्ञानावरणस्य जघन्योऽन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणः स्थितिबन्धः, उत्कृष्टस्तु त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोटिप्रमाणः, मध्यमपदे तु एकद्वित्रिचतुरादिसमयाधिकान्तर्मुहूर्त्तादिकोऽसंख्येयभेदः। एषां च स्थितिबन्धानां कारणभूतानि अध्यवसायस्थानानि प्रत्येकं भिन्नान्येव सन्ति। एवं च सति एकस्मिन्नपि ज्ञानावरणेऽसंख्येयानि स्थितिबन्धाध्यवसायस्थानानि भवन्ति। एवं दर्शनावरणादिष्वपि भाव्यमिति। (८) अनुभागाः=ज्ञानावरणादिकर्मणां जघन्यमध्यमादि

ये पृथिवी अप्, तेज, वायु, वनस्पति और त्रस जीव (७) स्थितिबन्ध के कारणभूत अध्यवसायस्थान (८) अनुभाग, (९) योगच्छेद प्रतिभाग, (१) एक अवसर्पिणी और दूसरी अवसर्पिणीयों दोनों के समय। ये प्रत्येक दश राशियां असंख्यात २ हैं। स्थितिबन्ध के कारणभूत अध्यवसायस्थान, असंख्यात इस प्रकार से हैं-जैसे ज्ञानावरण का जघन्य-स्थितिबंध अन्तर्मुहूर्त का है और उत्कृष्ट स्थितिबन्ध ३० कोटीकोटी सागरोपमका है। मध्यमस्थितिबन्ध एक, दो, तीन, चार, आदि समय अधिक अंतर्मुहूर्त्त आदिका है। इस प्रकार जघन्य और उत्कृष्ट स्थितिबन्ध के बीच के मध्यमस्थितिबन्ध के स्थान असंख्यात आते हैं। क्योंकि इन स्थितिबन्धों के कारणभूत प्रत्येक अध्यवसायस्थान भिन्न २ ही हैं। इस प्रकार होने पर एक भी ज्ञानावरण कर्म में असंख्यातसंस्थितिबन्धाध्य-

તેજ, વાયુ, વનસ્પતિ અને ત્રસ જીવ, (૭) સ્થિતિબન્ધના કારણભૂત અધ્યવસાય સ્થાન, અનુભાગ (૯) યોગચ્છેદ પ્રતિભાગ, (૧૦) એક ઉત્સર્પિણી અને બીજી અવસર્પિણી, આમ બન્નેનો સમયો, આ દરેકે દરેક દશ રાશિઓ અસંખ્યાતઅસંખ્યાત છે. સ્થિતિબન્ધના કારણભૂત અધ્યવસાયસ્થાન, અસંખ્યાત આ પ્રમાણે છે જેમ જ્ઞાનાવરણનો જઘન્યસ્થિતિ બંધ અન્તર્મુહૂર્તનો છે અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિબંધ ૩૦ કોટી-કોટી સાગરોપમનો છે. મધ્યમસ્થિતિબન્ધ એક, બે, ત્રણ, ચાર વગેરે સમય અધિક અંતમુહૂર્ત્ત વગેરેનો છે. આ પ્રમાણે જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિબન્ધના મધ્યના મધ્યમસ્થિતિબન્ધનું સ્થાન અસંખ્યાત આવે છે કેમકે આ સ્થિતિ બન્ધોના કારણભૂત પ્રત્યેક અધ્યવસાય સ્થાન ભિન્ન ભિન્ન જ છે આ પ્રમાણે હોવાથી એક પણ જ્ઞાનાવરણ કર્મમાં અસંખ્યાતસ્થિતિ બન્ધાધ્યવસાય સ્થાન થઈ જાય છે આ પ્રમાણે દર્શનાવરણ વગેરેમાં પણ જાણી લેવું જોઈએ.

भेदभिन्नाः सविशेषाः। एतेषां च अनुभागविशेषाणां हेतुभूतानि असंख्येय-लोकाकाशप्रदेशप्रमाणानि अध्यवसायस्थानानि भवन्ति, अतोऽनुभागभेदा अपि असंख्येया बोध्याः। कारणभेदे कार्याणामपि भेदो भवत्येवेति। (९) योग-च्छेदप्रतिभागाः=योगो=मनोवाक्कायविषयं वीर्यं, तस्य छेदेन=केवलिप्रज्ञाच्छेदेन प्रति=विशिष्टाः निर्विभागा भागाः। एते हि निगोदादि संज्ञिपञ्चेन्द्रियपर्यन्त-जीवाश्रिता जघन्यादिभेदभिन्ना असंख्येया बोध्याः। तथा-(१०) द्विसमय समयाः-द्वयोः समयोः=उत्सर्पिण्यवसर्पिणीकालस्वरूपयोः समया असंख्येय स्वरूपा बोध्याः। एवमेते प्रत्येकमसंख्येयरूपा दश प्रक्षेपा बोध्याः। उक्तंच-

वसायस्थान हो जाते हैं। इसी प्रकार दर्शनावरण आदि कों में भी जानना चाहिये। ज्ञानावरण आदि कर्मों का जघन्य उत्कृष्ट एवं मध्यम जो विविध फल देने की शक्तिरूप रस विशेष है-उसका नाम अनुभाग है। इन अनु-भाग विशेषों के कारणभूत असंख्यात लोकाकाशप्रदेश प्रमित अध्यवसा-यस्थान होते हैं। इसलिये अनुभाग भेद भी असंख्यात होते हैं। कारणों में जहां भेद होता है वहां कार्यों में भी भेद हुआ ही करता है। योगच्छे-दप्रतिभाग निगोदिया जीवों से लेकर संज्ञी पंचेन्द्रिय तक के जीवों में हुआ करते हैं। ये असंख्यात होते हैं और इनके जघन्य आदि अनेक भेद हैं। मनवचन और काय संबन्धी वीर्य का नाम योग है, ये योग के केवलिप्रज्ञाच्छेद द्वारा जो ऐसे विभाग किये जाते हैं-कि फिर जिनका दूसरा विभाग न हो सके, वे यहां योगच्छेद प्रतिभाग से गृहीत किये हैं। उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी काल के समय भी असंख्यात होते हैं।

જ્ઞાનવરણ વગેરે કર્મોનું જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ તેમજ મધ્યમ જે વિવિધ ફળ આપ-વાની શક્તિરૂપ રસવિશેષ છે, તેનું નામ અનુભાગ છે. આ અનુભાગ વિશે-ષના કારણભૂત અસંખ્યાત લોકાકાશ પ્રદેશ પ્રમિત અધ્યવસાય સ્થાન હોય એથી અનુભાગ ભેદ પણ અસંખ્યાત હોય છે કારણોમાં જ્યાં ભેદ હોય છે, ત્યાં કાર્યોમાં પણ ભેદ હોય જ છે યોગચ્છેદ પ્રતિભાગ નિગોદિયા જીવોથી માંડીને સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોમાં થાય છે આ બધા અસંખ્યાત હોય છે. અને એમના જઘન્ય વગેરે અનેક ભેદો હોય છે મન, વચન અને કાયસંબંધી વીર્યનું નામ યોગમાં કેવલિપ્રજ્ઞચ્છેદ વડે જે આ જાતના વિભાગ કરવામાં આવે છે કે એમના ફરી વિભાગ થઈ જ ન શકે, તે અહીં યોગચ્છેદ પ્રતિભાગથી ગૃહીત કરેલા છે ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળના સમય પણ અસંખ્યાત હોય છે આ પ્રમાણે આ પ્રત્યેક દશ પ્રક્ષેપ

लोगागासपएसा१, धम्मा२ धम्मे३गजीवदेसा४ य।
दव्वट्ठिया निओआ५, पत्तेया६ चेव बोद्धव्वा ॥१॥
ठिइबंधज्झवसाणा७ अणुभागा८ जोगछेयपलिभागा९।
दोण्ह य समाण समया१०, असंखपक्खेवया दस उ ॥२॥
छाया—लोकाकाशप्रदेशा धर्माधर्मैकजीवदेशाश्च।
द्रव्यार्थिका निगोदाः प्रत्येकाश्चैव बोद्धव्याः ॥१॥
स्थितिबन्धाध्यवसाना अनुभागा योगच्छेदप्रतिभागाः।
द्वयोश्च समयोः समया असंख्येयाः प्रक्षेपका दश तु ॥२॥ इति।

एते दश प्रक्षेपाः पूर्वोक्ते वारत्रयवर्गिते राशौ प्रक्षिप्यन्ते। इत्थं यो राशिः पिण्डितो भवति, तस्य पुनः पूर्ववद् वारत्रयं वर्गः क्रियते। ततश्च एकस्मिन् रूपे ऽपसारिते उत्कर्षकम् असंख्येयासंख्येयकं भवति। इत्थं नवविधमप्यसंख्येयकमुक्तमिति ॥सू० २३५॥

इस प्रकार ये प्रत्येक दश प्रक्षेप असंख्यात स्वरूप हैं। उक्तं च करके जो ये दो गाथाएं 'लोगागासपएसा' इत्यादि 'ठिइबंधज्झवसाणा' इत्यादि यहां उद्धृत की गई हैं, वे इन्हीं दश प्रक्षेपकों के नाम को कहती हैं। ये दश प्रक्षेप वारत्रयवर्गित पूर्वोक्त राशि में प्रक्षिप्त किये जाते हैं। इस प्रकार इनके उस राशि में प्रक्षिप्त करने पर जो राशि आती है, उसका पुनः पूर्व के जैसा तीन बार वर्ग करना चाहिये। और फिर आगत राशि में से एक कम कर देना चाहिये। इस प्रकार जो राशि का प्रमाण बचे वह उत्कृष्ट असंख्यातासंख्यात है। इस प्रकार से यह नव प्रकार के असंख्यात का वर्णन जानना चाहिये॥ सू० २३५॥

અસંખ્યાત સ્વરૂપ છે. ઉક્તંચ કરીને જે આ બે ગાથાઓ 'लोगागास पएसा' ઇત્યાદિ 'ठिइबंधज्झवसाणा' વગેરે અહીં ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે. તે એજ દશ પ્રક્ષેપકોના નામને કહે છે. આ દશ પ્રક્ષેપ વારત્રય વર્ગિત પૂર્વોક્ત રાશિમાં પ્રક્ષિપ્ત કરવાથી જે રાશિ આવે છે, તેનો ફરી પૂર્વની જેમ જ ત્રણ વાર વર્ગ કરવો જોઈએ. અને પછી આગત રાશિમાંથી એક ઓછો કરી નાખવો જોઈએ, આ પ્રમાણે જે રાશિનું પ્રમાણ બાકી રહે તે ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતાસંખ્યાત છે. આ પ્રમાણે આ નવ પ્રકારના અસંખ્યાતનું વર્ણન જાણવું જોઈએ. ॥ સૂત્ર-૨૩૫ ॥

अथ पूर्वोक्तषष्ठविधमनन्तकं प्ररूपयति-

मूलम्-जहण्णयं परित्ताणंतयं केवइयं होइ ? जहण्णयं असंखेज्जासंखेज्जयमेत्ताणं रासीणं अण्णमण्णब्भासो पडिपुण्णो जहण्णयं परित्ताणंतयं होइ, अहवा उक्कोसए असंखेज्जासंखेज्जए रूवं पक्खित्तं जहण्णयं परित्ताणंतयं होइ। तेण परं अजहण्णमणुक्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं परित्ताणंतयं ण पावइ। उक्कोसयं परित्ताणंतयं केवइयं होइ ? जहण्णयपरित्ताणंतयमेत्ताणं रासीणं अण्णमण्णब्भासो रूवूणो उक्कोसयं परित्ताणंतयं होइ, अहवा जहण्णयं जुत्ताणंतयं रूवूणं उक्कोसयं परित्ताणंतयं होइ। जहण्णयं जुत्ताणंतयं केवइयं होइ ? जहण्णयपरित्ताणंतयमेत्ताणं रासीणं अण्णमण्णब्भासो पडिपुण्णो जहण्णयं जुत्ताणंतयं होइ, अहवा उक्कोसए परित्ताणंतए रूवं पक्खित्तं जहण्णयं जुत्ताणंतयं होइ। अभवसिद्धियावि तत्तिया होंति। तेण परं अजहण्णमणुक्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं जुत्ताणंतयं ण पावइ। उक्कोसयं जुत्ताणंतयं केवइयं होइ ? जहण्णएणं जुत्ताणंतएणं अभवसिद्धिया गुणिया अण्णमण्णब्भासो रूवूणो उक्कोसयं जुत्ताणंतयं होइ, अहवा जहण्णयं अणंताणंतयं रूवूणं उक्कोसयं जुत्ताणंतयं होइ। जहण्णयं अणंताणंतयं केवइयं होइ ? जहण्णएणं जुत्ताणंतएणं अभवसिद्धिया गुणिया अण्णमण्णब्भासो पडिपुण्णो जहण्णयं अणंताणंतयं होइ, अहवा उक्कोसए जुत्ताणंतए रूवं पक्खित्तं जहण्णयं अणंताणं-

तयं होइ, तेण परं अजहण्णमणुक्कोसयाइं ठाणाइं। से तं गणणासंखा ॥सू०२३६॥

छाया— जघन्यकं परीतानन्तकं कियद् भवति? जघन्यकाऽसंख्येयासंख्येयकमात्राणां राशीनाम् अन्योन्याऽभ्यासः प्रतिपूर्णः-जघन्यकं परीतानन्तकं भवति, अथवा उत्कर्षके असंख्येयासंख्येयके रूपं प्रक्षिप्तं जघन्यकं परीता-

---

अब सूत्रकार आठ प्रकार के जो अनंत हैं, उनका वर्णन करते हैं-

'जहण्णयं परित्ताणंतयं' इत्यादि ॥

शब्दार्थ-(जहण्णयं परित्ताणंतयं केवइयं होइ) हे भदन्त! जघन्य परीतानन्तक का क्या स्वरूप है?

उत्तर--(जहण्णयं असंखेज्जा संखेज्जयमेत्ताणं रासीणं अण्णमण्णब्भासो पडिपुण्णो जहण्णयं परित्ताणंतयं होइ) जघन्य असंख्याता-संख्यातरूप जो राशि है, उसका अन्योन्य अभ्यास के रूप में आपस में गुणा करना चाहिये। और उसमें से एक कम नहीं करना चाहिये। यही जघन्य परीतानंतक का स्वरूप है (अहवा उक्कोसए असंखेज्जा-संखेज्जए रूवं पक्खित्तं जहण्णयं परित्ताणंतयं होइ) अथवा-उत्कृष्ट असंख्यातासंख्यात में एक जोडने पर जघन्य परीतानंतक का प्रमाण बन

હવે સૂત્રકાર આઠ પ્રકારના જે અનંતો છે, તેમનુ વર્ણન કરે છે.—

'जहण्णयं परित्ताणंतयं' इत्यादि ।

શબ્દાર્થ--(जहण्णयं परित्ताणंतयं केवइयं होइ) હે ભદંત! જઘન્ય પરિતાનન્તકનું સ્વરૂપ કેવું છે!

ઉત્તર—(जहण्णयं असंखेज्जासंखेज्जयमेत्ताणं रासीणं अण्णमण्णब्भाओ पडिपुण्णो जहण्णयं परित्ताणंतयं होइ) જઘન્ય અસંખ્યાતાસંખ્યાત જે રાશિ છે, તેનો અન્યોન્ય અભ્યાસના રૂપમાં પરસ્પર ગુણાકાર કરવો જોઈએ. અને તેમાંથી એક ઓછો ન કરવો જોઈએ. એજ જઘન્ય પરીતાનંતકનું સ્વરૂપ છે. (अहवा उक्कोसए असंखेज्जा संखेज्जए रूवं पक्खित्तं जहण्णयं परित्ताणंतयं होइ) અથવા ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત સંખ્યાતમાં એક

नन्तकं भवति। ततः परम् अजघन्यानुत्कर्षकाणि स्थानानि यावत् उत्कर्षकं परीतानन्तकं न प्राप्नोति। उत्कर्षकं परीतानन्तकं कियद् भवति?, जघन्यक-परीतानन्तकमात्राणां राशीनाम् अन्योन्याऽभ्यासो रूपोनः उत्कर्षकं परीतानन्तकं भवति, अथवा जघन्यकं युक्तानन्तकं रूपोनम् उत्कर्षकं परीतानन्तकं भवति। जघन्यकं युक्तानन्तकं कियद् भवति? जघन्यकपरीतानन्तकमात्राणां

जाता है। (तेण परं अजहण्णमणुक्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं परित्ताणंतयं ण पावइ) इसके बाद अजघन्यानुत्कृष्ट परीतानंतक के स्थान होते हैं। जघन्य परीतानंतक से आगे एक एक अंक की वृद्धि करते जानी चाहिये-सो यह वृद्धि वहां तक करनी चाहिये कि-'जहां उत्कृष्ट परीतानन्तक का स्थान न आ जावे। (उक्कोसयं परित्ताणंतयं केवइयं होइ) हे भदन्त! उत्कृष्ट परीतानंतक का क्या स्वरूप है?

उत्तर-(जहण्णयपरित्ताणंतयमेत्ताणं रासीणं अण्णमण्णब्भासो रूवूणो उक्कोसयं परित्ताणंतयं होइ) जघन्य परीतानंतक का जितना प्रमाण कहा गया है, उसको आपस में अन्योन्य अभ्यास करना चाहिये और उस राशि में से एक अंक कम कर देना चाहिये-इस प्रकार जितनी राशि का प्रमाण रहे, वह उत्कृष्ट परीतानन्तक का प्रमाण जानना चाहिये। तात्पर्य यह है कि-'जघन्य परीतानन्तक में जितना सर्षपों का प्रमाण होता है-उस प्रमाण का आपस में अन्योन्य अभ्यास के रूप में

જોડવાથી જઘન્ય પરીતાનંતકનું પ્રમાણુ બને છે. (तेण परं अजहण्णमणुक्कोसयाइं ठाणइं जाव उक्कोसयं परित्ताणंतयं ण पावइ) ત્યાર પછી અજઘન્યાનુત્કૃષ્ટ પરીતાનંતકના સ્થાનો હોય છે. જઘન્ય પરીતાનંતકથી આગળ એક એક અંકની વૃદ્ધિ ઉત્કૃષ્ટ પરીતાનન્તકનું સ્થાન ન આવી જાય ત્યાં લગી કરવી જોઈએ (उक्कोसयं परित्ताणंतयं केवइयं होइ?) હે ભદંત! ઉત્કૃષ્ટ પરીતાનંતકનું સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર-(जहण्णयपरित्ताणंतयमेत्ताणं रासीणं अण्णमण्णब्भासो रूवूणो उक्कोसयं परित्ताणंतयं होइ) જઘન્ય પરીતાનન્તકનું જેટલું પ્રમાણુ કહેવામાં આવ્યું છે, તેનો પરસ્પર વર્ગ કરવો જોઈએ. અને તે રાશિમાંથી એક અંક ઓછો કરી નાખવો જોઈએ. આ પ્રમાણે જેટલી રાશિનું પ્રમાણુ બાકી રહે, તે ઉત્કૃષ્ટ પરીતાનન્તકનું પ્રમાણુ જાણવું જોઈએ. તાત્પર્ય આ છે કે જઘન્ય પરીતાનન્તકમાં જેટલા સર્ષપોનું પ્રમાણુ હોય છે, તે પ્રમાણુનો પરસ્પર અન્યોન્ય અભ્યાસના રૂપમાં ગુણાકાર કરવાથી જઘન્ય

राशीनाम् अन्योन्याऽभ्यासः प्रतिपूर्णो जघन्यकं युक्तानन्तकं भवति, अथवा उत्कर्षके परीतानन्तके रूपं प्रक्षिप्तं जघन्यकं युक्तानन्तकं भवति, अभवसिद्धिका

गुणा करने पर जघन्य युक्तानन्तक का प्रमाण आता है। और जब इसमें से एक सर्षप कम कर दिया जाता है तो, वही राशि उत्कृष्ट परीतानन्तक का प्रमाण हो जाता है। इसी बात को सूत्रकार यों समझाते हैं कि (अहवा–जहण्णयं जुत्ताणंतयं रूवूणं उक्कोसयं परित्ताणंतयं होइ) जघन्य युक्तानन्तक में जितने सर्षपों का प्रमाण कहा गया है– उनमें एक सर्षप कम कर देने पर उत्कृष्ट परीतानन्तक का प्रमाण आ जाता है। (जहण्णयं जुत्ताणंतयं केवइयं होइ ?) जघन्य युक्तानन्तक का प्रमाण कितना होता है ?

उत्तर–(जहण्णपरित्ताणंतमेत्ताणं रासीणं अण्णमण्णब्भासो पडिपुण्णो जहण्णयं जुत्ताणंतयं होइ) जघन्य परीतानन्तक में जितना सर्षपों का प्रमाण होता है, उसका अन्योन्य अभ्यास के रूपमें गुणित करो और फिर उस गुणित राशि में से एक सर्षप कम नहीं करो–यही जघन्य युक्तानन्तक का प्रमाण है। (अहवा उक्कोसए परित्ताणंतए रूवं पक्खित्तं जहण्णयं जुत्ताणंतयं होइ) अथवा उत्कृष्ट परीतानन्तक का जो प्रमाण है उसमें एक सर्षप प्रक्षिप्त कर दो–तो यह प्रमाण जघन्य युक्ता-

---

युक्तानंतकनुं प्रमाणु आवे छे. अने ज्यारे आमांथी ओक सर्षप ओछो करवामां आवे छे त्यारे ते ज राशि उत्कृष्ट परीतानंतकनुं प्रमाणु थाय छे. ओज वातने सूत्रकार आ प्रमाणे समजावे छे के–(अहवा जहण्णयं जुत्ताणंतयं रूवूणं उक्कोसयं परित्ताणंतयं होइ) जघन्य युक्तानंतकमां जेटला सर्षपोनुं प्रमाणु कहेवामां आव्युं छे, तेमां ओक सर्षप ओछो करवाथी उत्कृष्ट परीतानन्तकनुं प्रमाणु आवी जाय छे. (जहण्णयं जुत्ताणंतयं केवइयं होइ ?) जघन्य युक्तानंतकनुं प्रमाणु केटलुं होय छे ?

उत्तर––(जहण्णपरित्ताणंतमेत्ताणं रासीणं अण्णमण्णब्भासो पडिपुण्णो जहण्णयं–जुत्ताणंतयं होइ) जघन्य परीतानन्तकमां जेटला सर्षपोनुं प्रमाणु होय छे, तेनो अन्योअन्य अभ्यासना रूपमां गुणाकार करो अने पछी ते गुणित राशिमांथी ओक सर्षप ओछो करो नहि, तो ओज जघन्य युक्तानंतकनुं प्रमाणु छे. (अहवा उक्कोसए परित्ताणंतए रूवं पक्खित्तं जहण्णयं जुत्ताणंतयं होइ) अथवा उत्कृष्ट परीतानंतकनुं जे प्रमाणु छे, तेमां ओक सर्षप प्रक्षिप्त करी दो तो आ प्रमाणु

अपि तावन्तो भवन्ति, ततः परम् अजघन्यानुत्कर्षकाणि स्थानानि यावत् उत्कर्षकं युक्तानन्तकं न प्राप्नोति। उत्कर्षकं युक्तानन्तकं कियद् भवति?, जघन्यकेन युक्तानन्तकेन अभवसिद्धिका गुणिता अन्योन्याऽभ्यासः रूपोनः उत्कर्षकं युक्तानन्तकं भवति, अथवा जघन्यकम् अनन्तानन्तकम् रूपोनम् उत्कर्षकं युक्तानन्तकं भवति। जघन्यकम् अनन्तानन्तकम् कियद् भवति?, जघन्यकेन युक्तानन्तकेन अभवसिद्धिका गुणिता अन्योन्याऽभ्यासः प्रतिपूर्णो जघन्यकम् अनन्ता-

---

नन्तक का होता है। (अभवसिद्धिया वि तइया होंति) अभवसिद्धिक भी इतने ही हैं। तात्पर्य कहने का यह है कि-'जघन्ययुक्तानन्तक में जितना प्रमाण सर्पपों का होता है उतना ही प्रमाण केवली भगवान ने अभवसिद्धिक जीवों का कहा है। (तेण परं अजहण्णमणुक्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं जुत्ताणंतयं ण पावइ) जघन्य युक्तानन्तक के बाद अजघन्य अनुत्कृष्ट युक्तानन्तक के स्थान होते हैं-और ये स्थान क्रमशः एक एक सर्षपरूप अंक की वृद्धि होते २ वहां तक बढते जाते हैं कि-'जब तक उत्कृष्ट युक्तानन्तक का प्रमाण नहीं आ जाता है।' (उक्कोसयं जुत्ताणंतयं केवइयं होइ) हे भदन्त! यह उत्कृष्ट युक्तानन्तक कितना होता है? (जहण्णएणं जुत्ताणंतएणं अभवसिद्धिया गुणिया, अण्णमण्णब्भासो रूवूणो उक्कोसयं जुत्ताणंतयं होइ) जघन्य युक्तानन्तक से अभवसिद्धिकों का गुणा करो अर्थात् जघन्ययुक्तानन्तक का अन्योन्याभ्यासरूप से गुणा करो इस प्रकार करने

જઘન્ય યુકતાનંતકનું થઈ જાય છે. (अभवसिद्धिया वि तइया होंति) અભવસિદ્ધિકો પણ આટલા જ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'જઘન્ય યુકતાનંતકમાં જેટલુ પ્રમાણ સર્ષપોનું હોય છે, તેટલુ જ પ્રમાણ કેવલી ભગવાનના અભવસિદ્ધિક જીવોનું કહેવામાં આવ્યું છે. (तेण परं अजहण्णमणुक्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं जुत्ताणतयं ण पावइ) જઘન્ય યુકતાનંતકોના સ્થાનો હોય છે-અને આ સ્થાનો નંતક પછી અજઘન્ય અનુત્કૃષ્ટયુકતા ક્રમશઃ એક એક સર્ષપ રૂપ અંકથી વૃદ્ધિ કરતાં કરતાં ત્યાં સુધી વધતાં જવું જોઈએ કે 'જ્યાં લગી ઉત્કૃષ્ટ યુકતાનંતકનું પ્રમાણ આવી ન જાય' (उक्कोसयं जुत्ताणंतयं केवइयं होइ?) હે ભદંત! આ ઉત્કૃષ્ટ યુકતાનંતકનું પ્રમાણ કેટલુ હોય છે? (जहण्णएण जुत्ताणंतएणं अभवसिद्धिया गुणिया अण्णमण्णब्भासो रूवूणो उक्कोसयं जुत्ताणंतयं होइ) જઘન્યયુકતાનંતકથી અભવસિદ્ધિકોનો ગુણાકાર કરો. એટલે કે જઘન્ય યુકતાનંતકનો અન્યોન્યા-

नन्तकं भवति, अथवा उत्कर्षके युक्तानन्तके रूपं प्रक्षिप्तं जघन्यकम् अनन्तानन्तकं भवति, ततः परम् अजघन्यानुत्कर्षकाणि स्थानानि। सा एषा गणनासंख्या ।२३६।

टीका—'जहण्णयं परित्ताणंतयं' इत्यादि—

अथ अनन्तकस्य प्रथमभेदं जिज्ञासितुकामः शिष्यः पृच्छति—जघन्यकं परीतानन्तकं कियद् भवति? इति। उत्तरयति—जघन्यकाऽसंख्येयासंख्येयक मात्राणां राशीनामित्यादि। अस्यार्थः पूर्ववद् बोध्यः। ततः परम् अजघन्यानुत्कर्षकाणि स्थानानि भवन्ति, यावत् एकोत्तरिकया वृद्ध्या उत्कर्षकं परीतानन्तकं न प्राप्नोति। अथ उत्कर्षकपरीतानन्तकं कियद् भवति?, इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति—'जहण्णय' इत्यादि। जघन्यके परीतानन्तके यावन्ति रूपाणि भवन्ति तावत्संख्यकानां राशीनां पूर्ववदन्योऽन्याभ्यासः=अन्योऽन्यगुणनया जातो यो राशिः स जघन्यकं युक्तानन्तकं भवति, स राशी रूपोनः=अपसारितैकसर्षपः उत्कर्षकं परीतानन्तकं भवति। अमुमेवार्थं शब्दान्तरेणाह—अथवा जघन्यकं युक्तानन्तकं रूपोनम्—उत्कर्षकं परीतानन्तकं भवतीति। जघन्यकं युक्तानन्तकं कियद् भवति? इति शिष्येण पृष्ट उत्तरयति—'जहण्णयं परित्ताणंतयं' इत्यादि। अर्थः स्पष्टः। तथा—अभवसिद्धिका अपि तावन्त एव भवन्ति। अयं भावः—जघन्यकयुक्तानन्तके यावन्ति रूपाणि भवन्ति अभवसिद्धिका अपि जीवाः केवलिना तावन्त एवोक्ताः। ततः परम् अजघन्यानुत्कर्षकाणि स्थानानि भवन्ति यावद् एकोत्तरिकया वृद्ध्या उत्कर्षकं युक्तानन्तकं न भवतीति। उत्कर्षकं युक्तानन्तकं कियद् भवति? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति—जघन्यकेन युक्तानन्तकेन अभव-

---

पर जो राशि आवे वह जघन्य अनन्तानन्तक में से एक सर्षपरूप अंक कम कर दो तो उत्कृष्ट युक्तानन्तक होता है। (अहवा—जहण्णयं अणंताणंतयं रूवूणं उक्कोसयं जुत्ताणंतयं होइ) अथवा—एक सर्षपरूप अंक कम जघन्य अनंतानन्तक उत्कृष्ट युक्तनन्तक होता है। इसका तात्पर्य यहीं पूर्वोक्तरूप से है। (जहण्णयं अणंताणंतयं केवइयं होइ?) हे भदन्त! जघन्य अनन्तानन्तक कितना होता है?

ભ્યાસ રૂપથી ગુણાકાર કરો. આ પ્રમાણે કરવાથી જે રાશિ આવે તે જઘન્ય અનંતાનંતક છે આ જઘન્ય અનંતાનંતકમાંથી એક સર્ષપ રૂપ અંક ઓછો કરો તો ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાનંતક થાય છે. (अहवा- जहण्णयं अणताणंतय रूवूणं उक्कोसय जुत्ताणंतयं होइ) અથવા એક સર્ષપ રૂપ અંક ઓછો જઘન્ય અનંતાનન્તક ઉત્કૃષ્ટ યુક્તાનંતક હોય છે. આનું તાત્પર્ય પહેલાની જેમ જ છે, (जहण्णयं अणंताणंतयं केवइय होइ?) હે ભદન્ત! જઘન્ય અનંતાનંતકનું પ્રમાણ કેટલું હોય છે?

सिद्धिका गुणिता, अर्थात्-अन्योऽन्याभ्यासः कृतः-जघन्यकयुक्तानन्तकगतरूपराशिस्तावतैव राशिना गुणित इति तावत्पर्यन्तम् एवं गुणनया यो राशिर्निष्पन्नः स जघन्यकमनन्तानन्तकं भवति, स गुणितराशिः रूपोनः=एकेन सर्षपेण ऊनः उत्कर्षकं युक्तानन्तकं भवति। अमुमेवार्थं शब्दान्तरेणाह-अथवा जघन्यकमनन्तानन्तकमित्यादि। अथ शिष्यो जघन्यकम् अनन्तानन्तकं कियद् भवति? इति पृच्छति। उत्तरयति-जघन्यकेन युक्तानन्तकेन इत्यादि। अर्थः पूर्ववद् बोध्यः। ततः परम्=जघन्यकानन्तानन्तकात् परतोऽनन्तानन्तकस्य सर्वाण्यपि स्थानानि अजघन्यानुत्कर्षकाणि भवन्ति। उत्कर्षकम् अनन्तानन्तकं तु नास्त्येवेति बोध्यम्। केचित्तु उत्कर्षकमपि अनन्तानन्तकमिच्छन्ति। ते हि एवं प्रतिपादयन्ति-जघन्यकस्य अनन्तानन्तकस्य वर्गः क्रियते। तस्य वर्गस्यापि वर्गः क्रियते। ततो वर्ग-

---

उत्तर-(जहण्णएणं जुत्ताणंतएणं अभवसिद्धिया गुणिया अण्णमण्णब्भासो पडिपुण्णो जहण्णयं अणंताणंतयं होइ) जघन्य युक्तानन्तक से अभवसिद्धिक अर्थात् जघन्य युक्तानंतक को गुणो, और इस से जो राशि प्राप्त हो, उसमें से एक सर्षपरूप अंक कम मत करो, यही जघन्य अनंतानंतक का प्रमाण है। (अहवा-उक्कोसए जुत्ताणंतए रूवं पक्खित्तं जहण्णयं अणंताणंतयं होइ-तेण परं अजहण्णमणुक्कोसयाइं ठाणाइं-से तं गणणासंखा) उत्कृष्ट युक्तानन्तक के प्रमाण में एक सर्षपरूप अंक जोडने पर जघन्य अनन्तानन्तक होता है। जघन्य अनन्तानन्तक से आगे अनंतानन्तक के समस्तस्थान अजघन्यानुत्कृष्ट अनंतानन्तक के होते हैं। उत्कृष्ट अनन्तानन्तक नहीं होता है। कोई २ उत्कृष्टअनन्तानन्तक भी मानते हैं। इस विषय में उनका ऐसा कहना है-कि जघन्य अनंतानन्त का

ઉત્તર:—(जहण्णएणं जुत्ताणंतएण अभवसिद्धिया गुणिया अण्णमण्णब्भासो पडिपुण्णो जहण्णयं अणंताणंतयं होइ) જઘન્ય યુકતાનંતકથી જઘન્ય યુકતનો ગુણાકાર કરો અને આ ગુણાકારથી જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય, તેમાંથી એક સર્ષવ રૂપ અંક પણ ઓછો કરો નહિ, એજ જઘન્ય અનંતાનંતકનું પ્રમાણ છે. (अहवा उक्कोसए जुत्ताणंतए रूवं पक्खित्तं जहण्णय अणंताणंत्तयं होइ-तेण परं अजहण्णमणुक्कोसयाइं ठाणाइ-से त गणणा सखा) ઉત્કૃષ્ટ યુકતાનંતકના પ્રમાણમાં એક સર્ષપ રૂપ અંક જોડવાથી જઘન્ય અનન્તાનંતક થાય છે જઘન્ય અનન્તાનન્તકની આગળ અનંતાનતકના બધાં સ્થાનો અજઘન્યાનુત્કૃષ્ટ અનંતાનંતક હોય છે. ઉત્કૃષ્ટ અનંન્તાનન્તક હોતું નથી. કોઈ કોઈ ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંતકને પણ માને છે. આ સંબંધમાં તેમનું એવું કહેવું છે કે જઘન્ય અનંતાનંતકનો વર્ગ કરો. આનાથી જે

वर्गस्यापि वर्गः क्रियते। एवं त्रिकृत्वो वर्गं कृत्वा तत्रान्येऽपि प्रत्येकमनन्त स्वरूपाः षड् राशयो निक्षिप्यन्ते। ते षड् राशयः-(१) सिद्धाः=सर्वे सिद्धाः, (२) निगोदजीवाः=सूक्ष्मवादररूपाः सर्वे निगोदजीवाः, (३) वनस्पतयः= प्रत्येके अनन्ताश्च सर्वेऽपि वनस्पतिजन्तवः, (४) कालः=अतीतानागतवर्त्तमान-कालसमयराशिः, (५) पुद्गलाः=सर्वपुद्गलद्रव्यसमूहः, (६) सर्वोऽलोकाकाशप्रदेश राशिश्च। षडेतेऽनन्तप्रक्षेपा भवन्ति। उक्तंच-

---

वर्ग करो। इससे जो राशि आवे उसका फिर वर्ग करो और इस प्राप्तराशि का भी वर्ग करो। इस प्रकार तीन बार वर्ग करके अनन्तरूप इन छह राशियों को उसमें जोड़ दो-वे छह राशि ये हैं-सिद्धा निगोयजीवा' इत्यादि (१) समस्त सिद्ध (२) सूक्ष्म बादररूप समस्त निगोद जीव (३) प्रत्येक और साधारण अनन्तकायरूप समस्त वनस्पति जीव (४) काल-अतीत, अनागत और वर्तमान काल-रूप समयराशि (५) सर्व पुद्गलद्रव्यसमूह और (६) समस्त-लोकाकाश की प्रदेश राशि। इस प्रकार तीन बार वर्गीकृत जघन्य अनंतक में ये सिद्धादिक कि जो प्रत्येक अनंतराशि प्रमाण हैं-जोड़ देना चाहिये। इस प्रकार करने पर जो राशि उत्पन्न होवे-उस राशि का पुनः पहिले जैसा तीन बार वर्ग करना चाहिये। ऐसा करने पर भी वह उत्कृष्ट अनंतानन्तक का प्रमाणरूप नहीं होती है। इसलिये उसमें केवल ज्ञान और केवलदर्शन की जितनी भी पर्याय हैं, वे सब और उसमें जोडी जाती है-तब कहीं उत्कृष्ट अनंतानन्तक का प्रमाण

રાશિ આવે તેનો ફરી વર્ગ કરો અને જે રાશિ આવે તેનો ફરી વર્ગ કરો આ પ્રમાણે ત્રણ વખત વર્ગ કરીને અનંત રૂપ આ ૬ રાશિઓને તેમાં ઉમેરી દો. તે ૬ રાશિઓ આ છે-'सिद्धा निगोयजीवा' ઈત્યાદિ (१) સમસ્ત સિદ્ધ, (૨) સૂક્ષ્મ બાદર રૂપ સમસ્ત નિગોદ જીવ. (૩) પ્રત્યેક અને સાધારણ અનંતકાય રૂપ સમસ્ત વનસ્પતિ જીવ, (૪) કાલ અતીત, અનાગત, અને વર્તમાન કાલ રૂપ સમય રાશિ (૫) સર્વ પુદ્ગલ દ્રવ્ય સમૂહ અને (૬) સમસ્ત લોકાલોકાકાશની પ્રદેશ રાશિ. આ રીતે ત્રણ વાર વર્ગીકૃત જઘન્ય અનંતકમાં આ સિદ્ધાદિકની જે પ્રત્યેક અનંત રાશિ પ્રમાણ છે-તે ઉમેરવી જોઈએ. આ રીતે કરવાથી જે રાશિ ઉત્પન્ન થાય તે રાશિનો ફરી પહેલાની જેમ ત્રણ વખત વર્ગ કરવો જોઈએ. આમ કરવાથી તે ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનન્તની પ્રમાણ રૂપ હોતી નથી. એટલા માટે તેમા કેવળજ્ઞાન અને કેવલદર્શનની જેટલી પર્યાયો છે. તે સર્વ તેમાં ઉમેરવામાં આવે છે, ત્યારે

सिद्धा१ निगोयजीवा२ वणस्सई३ काल४ पुग्गलाचेव५ ।
सव्वमलोगागासं६, छप्पेतेऽणंतपक्खेवा ॥'

छाया—सिद्धा निगोदजीवाः वनस्पतयः कालः पुद्गलाश्चैव ।
सर्वोऽलोकाकाशः षडप्येतेऽनन्तप्रक्षेपाः ॥इति॥

त्रिःकृत्वो वर्गीकृते जघन्यकानन्तके सिद्धादयः प्रत्येकमनन्ताः षडपि राशयः प्रक्षिप्यन्ते। ततश्च यो राशि जायते स पुनरपि त्रिःकृत्वः पूर्ववद् वर्गीक्रियते, तथापि उत्कर्षकम् अनन्तानन्तकं न भवति। ततस्तत्र केवलज्ञानकेवलदर्शन पर्यायाः प्रक्षिप्यन्ते। एवं च सति उत्कर्षकमनन्तानन्तकं भवति। इदं च सर्ववस्तुसंग्राहकम्। अतः परं संख्याविषयस्य वस्तुनः सत्ता नास्तीति। अत्रागमे तु अजघन्यानुत्कर्षकमेवानन्तानन्तकमुक्तम्। उत्कर्षकमनन्तानन्तकं तु नात्र विवक्षितम्। अतोऽत्र सूत्रे यत्र कुत्रापि अनन्तानन्तकमुक्तं तत्र सर्वत्रापि अजघन्यानुत्कर्षकं भवतीति। तदेवं सभेदमष्टविधमनन्तकं प्ररूपितम्। इत्थं च सभेदा गणनासंख्या प्ररूपितेति सूचयितुमाह—सैषा गणनासंख्येति ॥सू० २३६॥

होता है। यह उत्कृष्ट अनन्तानन्तक समस्तवस्तुओं का संग्राहक होता है। इसके बाद संख्या की वस्तु की सत्ता नहीं है। अर्थात् कोई ऐसी वस्तु अवशिष्ट नहीं रहती जो इस उत्कृष्ट अनंतनंतक रूप गणना में विषयभूत न हो चुकी हो। यदि कोई ऐसी वस्तु ही न हो तो उसका खरविषाण के जैसी कोई सत्ता नहीं मानी जा सकती। यहां आगम में तो अजघन्य अनुत्कृष्ट को ही अनन्तानन्तक कहा गया है। उत्कृष्ट अनंतानंतक तो यहां विवक्षित ही नहीं हुआ है। इसलिये सूत्र में जहां कहीं पर भी अनन्तानन्तक का पाठ आवे वहां सर्वत्र अजघन्य अनुत्कृष्ट अनंतानंतक ही समझना चाहिये। इस प्रकार अष्टभेद

ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંતકનું પ્રમાણુ થાય છે આ ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંતક સમસ્ત વસ્તુઓને સંગ્રાહક હોય છે. એના પછી સંખ્યાની વસ્તુની સત્તા નથી. એટલે કે કોઇ એવી વસ્તુ બાકી રહેતી નથી કે જે આ ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંતક રૂપ ગણનામાં વિષયભૂત ન થઇ ચૂકી હોય જે કોઈ એવી વસ્તુ જ ન હોય તો તેની ખરવિષાણુની જેમ કોઇ સત્તા જ માનવામાં આવતી નથી. અહીં આગમમાં તો અજઘન્ય અનુત્કૃષ્ટને જ અનંતાનંતક કહેવામાં આવેલ છે. ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનતક તો અહીં વિવક્ષિત જ થયેલ નથી. એથી સૂત્રમાં જ્યાં કહી પણુ અનંતાનંતકનો પાઠ આવે છે, ત્યાં બધે અજઘન્ય અનુત્કૃષ્ટ અનંતાનંતક જ સમજવું જોઈએ આ રીતે અષ્ટ ભેદ

मूलम्—से किं तं भावसंखा? भावसंखा—जे इमे जीवा संखगइनामगोत्ताइं कम्माइं वेदेंति। से तं भावसंखा। से तं संखापमाणे। से तं भावप्पमाणे। से तं पमाणे पमाणेत्ति पयं समत्तं ॥सू.२३७॥

छाया—अथ के ते भावशङ्खाः? भावशङ्खाः—य इमे जीवाः शङ्खगतिनामगोत्राणि कर्माणि वेदयन्ति। त एते भावशङ्खाः। तदेतत् संख्याप्रमाणम्। तदेतद् भावप्रमाणम्। तदेतत् प्रमाणम्। प्रमाणेति पदं समाप्तम् ॥सू० २३७॥

सहित अनंतक की प्ररूपणा किया। इस प्ररूपणा से भेद सहित गणना संख्यापूर्व से प्ररूपित हो चुकी ॥ सू० २३६ ॥

'से किं तं भावसंखा' इत्यादि।

शब्दार्थ--(से किं तं भावसंखा?) हे भदन्त! वे भावशंख क्या हैं? (भावसंखा)

उत्तर--भावशंख इस प्रकार से हैं। (जे इमे जीवा संख गइनाम गोत्ताइं कम्माइं वेदेंति-से तं भावसंखा) जो ये जीव कि-'जिन्हें केवली भगवान् प्रत्यक्ष से जान रहे हैं या जो लोक की प्रतीति के विषयभूत बने हुए हैं और आयु आदि प्राणों से युक्त बने हुए हैं तथा जो उदयरूप में शंखपर्याय के योग्य तिर्यग्गति आदि नाम कर्म को और नीच गोत्र को वेद रहे हैं-भोग रहे हैं-वे भावशंख जीव है। (से तं संखापमाणे-से तं भावप्पमाणे से तं पमाणे-पमाणेत्ति पयं समत्तं) इस प्रकार संख्यात प्रमाण समाप्त हो चुका। इसकी समाप्ति होने पर

સહિત અનતકનું પ્રરૂપણુ કર્યું. આ પ્રરૂપણુથી ભેદ સહિત ગણુના સંખ્યા પૂર્ણું રૂપથી પ્રરૂપિત-થઈ ગઈ છે. ॥ સૂત્ર-૨૩૬ ॥

'से किं तं भाव संखा' इत्यादि।

શબ્દાર્થ--(से किं तं भाव संखा?) હે ભદન્ત! તે ભાવશંખ શું છે? (भावसंखा)

ઉત્તર—ભાવ શંખ આ પ્રમાણે છે. (जे इमे जीवा संख गइनाम-गोत्ताइं कम्माइं वेदेंति-से तं भावसंखा) જે આ જીવો કે 'જેમને કેવલી ભગવાન પ્રત્યક્ષ રૂપમાં જાણી રહ્યા છે અથવા જેઓ લોકપ્રતીતિના વિષય ભૂત થયેલ છે અને આયુ વગેરે પ્રાણોથી યુક્ત થયેલા છે, તેમજ જે ઉદય રૂપમાં શંખ પર્યાય યોગ્ય તિર્યગ્ ગતિ આદિ નામ કર્મને અને નીચ ગોત્રને વેદી રહ્યા છે, ભોગવી રહ્યા છે, તે ભાવ શંખ જીવો છે. (से तं संखापमाणे से तं भावप्पमाणे से तं पमाणे पमाणेत्ति पयं समत्त) આ

टीका—'से किं तं' इत्यादि-

अत्राऽपि 'संखा' शब्देन शङ्खा गृह्यन्ते। संख्याप्रमाणस्य नामस्थापनादि बहुविचारविषयत्वादेव गुणप्रमाणतः पृथगुक्तिः। अन्यथा संख्याया अपि गुणत्वाद् गुणप्रमाण एव तस्यान्तर्भावः स्यादिति। शिष्यः पृच्छति-अथ के ते भावशङ्खाः? इति। उत्तरयति-भावशङ्खास्तु य इमे=केवलिप्रत्यक्षा लोकप्रतीता वा जीवाः=आयुः-प्राणादि युक्ताः शङ्खगतिनामगोत्राणि कर्माणि=शङ्खगति नामगोत्रशब्देनेह शङ्खप्रायोग्यं तिर्यग्गतिनाम गृह्यते, तस्य चोपलक्षणत्वाद्

भावप्रमाण भी समाप्त हो चुका। इसकी समाप्ति होते ही समस्त प्रमाण द्वार भी समाप्त हो गया।

भावार्थ--यहां 'संखा' यह शब्द बहुवचनान्त है-इसका अर्थ शंख है। संख्या प्रमाण का जो गुणप्रमाण से यह पृथक् कथन किया है उसका कारण यह है कि-'संख्या प्रमाण नाम, स्थापना, आदिरूप से बहुत विचार का विषयभूत हुआ है। गुणप्रमाण में यह बात नहीं है। नहीं तो फिर गुणरूप होने से संख्या प्रमाण का अन्तर्भाव उसी में हो जाता। इसे उससे पृथक् कहने की क्या आवश्यकता थी?। इसलिये यही मानना चाहिये कि-'संख्या प्रमाण नाम स्थापनादिरूप प्रकार के विचार का विषयभूत हुआ है और गुणप्रमाण नहीं है। इसी कारण उससे भिन्न कथन किया गया है। शंखगति नाम गोत्र शब्द से यहां शंख पर्याय के प्रायोग्य तिर्यग्गति नामकर्म का एवं नीच गोत्र का

પ્રમાણ સંખ્યા પ્રમાણ સમાપ્ત થઈ ગયું. આની સમાપ્તિ થવાથી ભાવ પ્રમાણ પણ સમાપ્ત થયેલ જાણવું.

ભાવાર્થ—અહીં 'संखा' આ શબ્દ બહુવચનાન્ત છે. આનો અર્થ શંખ થાય છે. સંખ્યા પ્રમાણનું જે ગુણપ્રમાણથી આ પૃથક્ કથન કરવામાં આવ્યુ છે, તેનું કારણ આ છે કે 'સંખ્યા પ્રમાણ નામ, સ્થાપન આદિ રૂપથી બહુ જ વિચારનો વિષય થઈ ગયેલ છે. ગુણ પ્રમાણમાં આ વાત નથી નહીંતર ગુણરૂપ હોવાથી સંખ્યા પ્રમાણનો અન્તર્ભાવ તેમાં જ થઈ જાત. તો આને તેનાથી પૃથક રૂપમાં કહેવાની શી આવશ્યકતા હતી એથી એજ માનવું યોગ્ય છે કે 'સંખ્યા પ્રમાણ નામ સ્થાપનાદિ રૂપ અનેક પ્રકારના વિચારોના વિષયભૂત થયેલ છે. અને ગુણ પ્રમાણ થયેલ નથી. આ કારણથી જ તેનું તેનાથી ભિન્ન કથન કરવામાં આવ્યું છે. શંખ ગતિ નામ ગોત્ર શબ્દથી અહીં શંખ પર્યાયના પ્રાયોગ્ય

द्वीन्द्रियजात्यौदारिकशरीराङ्गोपाङ्गादीन्यपि गृह्यन्ते, ततश्च शब्दप्रायोग्यं तिर्यग्गत्यादिनामकर्मनीचैर्गोत्रलक्षणं गोत्रकर्म च विपाकतो वेदयन्ति=अनुभवन्ति, त उच्यन्ते। प्रकृतमुपसंहरति-तदेतद् भावप्रमाणमिति। इत्थं सभेदं संख्या प्रमाणं प्ररूपितमिति सूचयितुमाह-तदेतत् संख्याप्रमाणमिति। इत्थं सभेदं भाव प्रमाणं निरूपितमिति सूचयितुमाह-तदेतद् भाव प्रमाणमिति। इत्थं च समस्तं प्रमाणद्वारमुपसंहृतमिति सूचयितुमाह-तदेतत् प्रमाणमिति। अमुमेवार्थं स्पष्टयितुमाह-प्रमाणेति पदं समाप्तमिति। सम्पूर्णं प्रमाणद्वारमित्यर्थः ॥सू० २३७॥

अथ क्रमप्राप्तमुपक्रमस्य चतुर्थं भेदं वक्तव्यताद्वारं निरूपयति-

मूलम्-से किं तं वत्तव्वया? वत्तव्वया-तिविहा पण्णत्ता, तं जहा-ससमयवत्तव्वया परसमयवत्तव्वया ससमयपरसमयवत्तव्वया। से किं तं ससमयवत्तव्वया? ससमयवत्तव्वया-जत्थ णं ससमए आघविज्जइ पण्णविज्जइ परूविज्जइ दंसिज्जइ निदंसिज्जइ उवदंसिज्जइ। से तं ससमयवत्तव्वया। से किं तं परसमयवत्तव्वया? परसमयवत्तव्वया-जत्थ णं परसमए आघविज्जइ जाव उवदंसिज्जइ। से तं परसमयवत्तव्वया। से किं तं ससमयपरसमयवत्तव्वया? ससमयपरसमयवत्तव्वया-जत्थ णं ससमए परसमए आघविज्जइ जाव उवदंसिज्जइ। से तं ससमयपरसमयवत्तव्वया। इयाणीं को णओ कं वत्तव्वयं इच्छइ? तत्थ णेगमसंगहववहारा तिविहं वत्तव्वयं इच्छंति, तं जहा-ससमयवत्तव्वयं परसमयवत्तव्वयं ससमयपरसमयवत्त-

---

ग्रहण हुआ है। उपलक्षण होने से इससे द्वीन्द्रिय जाति, औदारिक शरीर औदारिक अंगोपाङ्ग आदि गृहीत हुए है ॥ सू० २३७ ॥

તિર્યંગ્ગતિ નામ કર્મનું અને નીચ ગોત્રનું ગ્રહણ થયેલ છે. ઉપલક્ષણ હોવાથી આનાથી દ્વીન્દ્રિય જાતિ ઔદારિક શરીર, ઔદારિક અંગોપાંગ વગેરે પણ ગૃહીત થયેલ છે. ।। સૂ. ૨૩૭ ।।

व्वयं। उज्जुसुओ दुविहं वत्तव्वयं इच्छइ, तं जहा—ससमयवत्तव्वयं परसमयवत्तव्वयं। तत्थ णं जा सा ससमयवत्तव्वया सा ससमयं पविट्ठा, जा सा परसमयवत्तव्वया सा परसमयं पविट्ठा, तम्हा दुविहा वत्तव्वया, नत्थि तिविहा वत्तव्वया। तिण्णि सद्दणया एगं ससमयवत्तव्वयं इच्छंति, नत्थि परसमयवत्तव्वया, कम्हा? जम्हा परसमए अणट्ठे अहेऊ असब्भावे अकिरिए उम्मग्गे अणुवएसे मिच्छादंसणमितिकट्टु, तम्हा सव्वा ससमयवत्तव्वया, णत्थि परसमयवत्तव्वया, णत्थि ससमयपरसमयवत्तव्वया। से त्तं वत्तव्वया ॥सू० २३८॥

छाया—अथ का सा वक्तव्यता? वक्तव्यता-त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-स्वसमयवक्तव्यता परसमयवक्तव्यता स्वसमयपरसमयवक्तव्यता। अथ का सा स्वसमयवक्तव्यता? स्वसमयवक्तव्यता यत्र खलु स्वसमयः आख्यायते प्रज्ञाप्यते प्ररूप्यते दर्श्यते निदर्श्यते उपदर्श्यते। सा एषा स्वसमयवक्तव्यता। अथ का सा परसमयवक्तव्यता? परसमयवक्तव्यता-यत्र खलु परसमयः आख्यायते यावत् उपदर्श्यते। सैषा परसमयवक्तव्यता। अथ का सा स्वसमयपरसमयवक्तव्यता? स्वसमयपरसमयवक्तव्यता-यत्र खलु स्वसमयः परसमयः आख्यायते यावत् उपदर्श्यते। सा एषा स्वसमयपरसमयवक्तव्यता।

इदानीं को नयः कां वक्तव्यतामिच्छति? तत्र नैगमसंग्रहव्यवहाराः त्रिविधां वक्तव्यतामिच्छन्ति? तद्यथा-स्वसमयवक्तव्यतां परसमयवक्तव्यतां स्वसमयपरसमयवक्तव्यताम्। ऋजुसूत्रं द्विविधां वक्तव्यता मिच्छति, तद्यथा-स्वसमयवक्तव्यतां परसमयवक्तव्यताम्। तत्र खलु या सा स्वसमयवक्तव्यता सा स्वसमयं प्रविष्टा, या सा परसमयवक्तव्यता सा परममयं प्रविष्टा। तस्मात् द्विविधा वक्तव्यता, नास्ति त्रिविधा वक्तव्यता। त्रयः शब्दनयाः एकां स्वसमयवक्तव्यता मिच्छन्ति, नास्ति परसमयवक्तव्यता। कस्मात्? यस्मात् परसमयः अनर्थः अहेतुः असद्भावः अक्रियः उन्मार्गः अनुपदेशो मिथ्यादर्शनमिति कृत्वा, तस्मात् सर्वा स्वसमयवक्तव्यता, नास्ति परसमयवक्तव्यता। नास्ति स्वसमयवक्तव्यता सा एषा वक्तव्यता॥सू० २३८॥

टीका—'से किं तं' इत्यादि–

अथ का सा वक्तव्यता ? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति–वक्तव्यता=अध्ययनादिषु एकैकस्य अवयवस्य यथासंभवं यत् प्रतिनियतार्थकथनं तद्रूपा, सा च स्वसमयवक्तव्यता परसमयवक्तव्यता स्वसमयपरसमयवक्तव्यता चेति त्रिविधा तत्र स्वसमयवक्तव्यता एवं विज्ञेया, यथाहि–यत्र खलु वक्तव्यतायां स्वसमयः=

अब सूत्रकार उपक्रम के क्रम प्राप्त चतुर्थ भेद का कि–'जो वक्तव्यता द्वार रूप है' निरूपण करते हैं––

'से किं तं वत्तव्वया ? इत्यादि।

शब्दार्थ—(से किं तं वत्तव्वया ?) हे भदन्त ! पूर्वप्रक्रान्त वक्तव्यता का क्या स्वरूप है ?

उत्तर—'अध्ययन आदिकों में प्रतिबद्ध एक एक अवयव का यथा संभव प्रतिनियत अर्थ का कथन करना इसका नाम वक्तव्यता है। और यह (वत्तव्वया) वक्तव्यता (तिविहा) तीन प्रकार की (पण्णत्ता) कही गई है। (तं जहा) उसके वे प्रकार ये हैं–(ससमयवत्तव्वया) स्वसमयवक्तव्यता (परसमयवत्तव्वया) परसमयवक्तव्यता (ससमयपरसमयवत्तव्वया) और स्वसमयपरसमयवक्तव्यता। (से किं तं ससमयवत्तव्वया) हे भदन्त ! स्वसमयवक्तव्यता क्या है ?

उत्तर—(ससमयवत्तव्वया) स्वसमयवक्तव्यता इस प्रकार से है–

હવે સૂત્રકાર ઉપક્રમના ક્રમ પ્રાપ્ત ચતુર્થ ભેદનું કે જે વક્તવ્યતા દ્વાર રૂપ છે' નિરૂપણ કરે છે––

से किं तं वत्तव्वया ? इत्यादि

શબ્દાર્થ––(से किं तं वत्तव्वया ?) હે ભદંત ! પૂર્વ પ્રક્રાન્ત વક્તવ્યતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર––'અધ્યયન આદિકોમાં પ્રતિબદ્ધ એક એક અવયવના યથા સંભવ પ્રતિનિયત અર્થનું કથન કરવું, તે વક્તવ્યતા છે. અને આ (वत्तव्वया) વક્તવ્યતા (तिविहा) ત્રણ પ્રકારની (पण्णत्ता) કહેવામાં આવી છે. (तं जहा) એના ત્રણ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (ससमयवत्तव्वया) સ્વસમય વક્તવ્યતા, (परसमयवत्तव्वया) પરસમયવક્તવ્યતા (ससमयपरसमयवत्तव्वया) અને સ્વસમય પરસમયવક્તવ્યતા. (से किं त ससमयवत्तव्वया) હે ભદંત ! સ્વ સમય વક્તવ્યતા શું છે ?

ઉત્તર—(ससमयवत्तव्वया) સ્વ સમય વક્તવ્યતા આ પ્રમાણે છે.

स्वसिद्धान्त आख्यायते-यथा पञ्च अस्तिकायाः, तद्यथा-धर्मास्तिकाय इत्यादि। तथा प्रज्ञाप्यते यथा गतिलक्षणो धर्मास्तिकाय इत्यादि। तथा-प्ररूप्यते-यथा स धर्मास्तिकायोऽसंख्येयप्रदेशात्मकादिस्वरूप इति। तथा दर्श्यते-दृष्टान्तद्वारेण कथ्यते, यथा मत्स्यानां गतिप्रयोजकं जलमिति। तथा-निदर्श्यते-उपनयद्वारेण कथ्यते, यथा-तथैवैषोऽपि धर्मास्तिकायो जीवपुद्गलानां गतिप्रयोजक इति। तथा-उपदर्श्यते इत्थं स्वसमयवक्तव्यता सर्वथा निरूप्यते इति। 'आघविज्जइ' इत्यादि पदानामियं व्याख्या दिग्दर्शनमात्रमेव। एवमेव सूत्राविरोधेना-

---

(जत्थ णं ससमए आघविज्जइ, पण्णविज्जइ, परूविज्जइ, दंसिज्जइ, निदंसिज्जइ, उवदंसिज्जइ-से तं ससमयवत्तव्वया) जहां पर स्वसिद्धान्त का कथन किया जाता हो, जैसे 'धर्मास्तिकायादिरूप पांच अस्तिकाय हैं। जहां स्व सिद्धान्त की प्रज्ञापना की जाती हो-जैसे 'जीव और पुद्गल की गति में सहायक जो होता है वह धर्मास्तिकाय है' इत्यादि। जहां पर स्वसिद्धान्त की प्ररूपणा की जाती हो-जैसे-'धर्मास्तिकाय असंख्यात प्रदेशादि स्वरूप है। जहां पर स्वसिद्धान्त दृष्टान्त द्वारा कहा जाता हो-जैसे-मछलियों को चलने में सहायक जल होता है। जहां पर उपनय द्वारा स्वसिद्धान्त पुष्ट किया जाता हो-जैसे-जीव पुद्गलों को चलने में वैसे ही सहायक धर्म द्रव्य भी होता है' इस प्रकार जहां पर सर्व प्रकार से स्वसमय वक्तव्यता का निरूपण किया जाता हो, वह स्वसमयवक्तव्यता है, यह व्याख्या केवल समझाने के लिये ही

(जत्थ णं ससमए आघविज्जइ, पण्णविज्जइ, परूविज्जइ, दंसिज्जइ, निदंसिज्जइ, उवदंसिज्जइ, से तं ससमयवत्तव्वया) જ્યાં સ્વસિદ્ધાન્તનું કથન કરવામાં આવેલ છે, જેમ કે 'ધર્માસ્તિકાયાદિરૂપ પાંચ અસ્તિકાયો છે' જ્યાં સ્વસિદ્ધાન્તની પ્રજ્ઞાપના કરવામાં આવતી હોય, જેમકે 'જીવ પુદ્ગલ ગતિમાં જે સહાયક હોય છે, તે ધર્માસ્તિકાય છે' ઇત્યાદિ જ્યાં સ્વસિદ્ધાન્તની પ્રરૂપણા કરવામાં આવતી હોય, જેમકે 'ધર્માસ્તિકાય અસંખ્યાત પ્રદેશાદિ સ્વરૂપ છે. જ્યા સ્વસિદ્ધાંત દૃષ્ટાંત વડે કહેવામાં આવતો હોય જેમકે માછલીઓને ચાલવામાં જળ જેમ સહાયક હોય છે. જ્યાં ઉપનય વડે સ્વસિદ્ધાંત પુષ્ટ કરવામાં આવતો હોય, જેમ-'જીવ પુદ્ગલોને ચાલવા માટે સહાયક ધર્મ દ્રવ્ય પણ હોય છે આ પ્રમાણે જ્યાં સર્વ પ્રકારથી સ્વસમય વક્તવ્યતાનું નિરૂપણ કરવામાં આવતું હોય, તે 'સ્વસમયવક્તવ્યતા' છે. અહીં આ 'આઘ-

ऽन्याऽपि व्याख्या कार्येति। सैषा स्वसमयवक्तव्यता बोध्येति। तथा-परसमयवक्तव्यता एवं विज्ञेया, यथाहि-यत्र खलु वक्तव्यतायां परसमयः=अन्यमतसिद्धान्त आख्यायते यावदुपदर्श्यते। यथा सूत्रकृताङ्गस्य प्रथमेऽध्ययने-

संति पंचमहब्भूया, इहमेगेसि आहिया।
पुढवी आऊ तेऊ वा, वाऊ आगासपंचमा ॥१॥
एए पंचमहब्भूया, तेब्भो एगोत्ति आहिया।
अह तेसिं विणासेण, विणासो होइ देहिणो ॥२॥

छाया—सन्ति पञ्च महाभूतानि, इह एकेषाम् आख्यातानि।
पृथिवी आपस्तेजो वा वायुराकाशः पञ्चमः ॥१॥
एतानि पञ्च महाभूतानि तेभ्य एक इति आख्यातम्।
अथ तेषां विनाशेन विनाशो भवति देहिनः ॥२॥ इति॥

प्रकट की गई हैं-इसी प्रकार से इन पदों की और भी प्रकार से व्याख्या कर लेनी चाहिये-परन्तु व्याख्या करते समय यह ध्यान रखना चाहिये कि-'उसमें सिद्धान्त से विरोध न आवे। (से किं तं परसमयवत्तव्वया) हे भदंत! परसमयवक्तव्यता क्या है?

उत्तरः—(परसमयवत्तव्वया) पर समयवक्तव्यता इस प्रकार से है (जत्थ णं परसमए आघविज्जइ, जाव उवदंसिज्जइ) जिस वक्तव्यता में परसमय-अन्यमत का सिद्धान्त कहा जाता है यावत् उपदर्शित किया जाता है। (से तं परसमयवत्तव्वया) वह परसमयवक्तव्यता है। जैसे सूत्रकृताङ्ग के प्रथम अध्ययन में यह लोकायतिकों का सिद्धान्त इन दो गाथाओं द्वारा कहा गया है-कि-'संति पंचमहब्भूया' इत्यादि

विज्जइ' वगेरे पदोनी आ व्याख्या फक्त समजाववा माटे ज प्रकट आवेल छे. आ प्रमाणे आ पदोनी बीजी रीते पण, व्याख्या करी लेवी जोइए. परंतु व्याख्या करती वखते आ वात ध्यानमां राखवी जोइए के 'तेमां सिद्धांतनी साथे विरोध न होय' (से किं त परसमयवत्तव्वया) हे भदन्त! परसमय वक्तव्यता शुं छे?

उत्तर—(परसमयवत्तव्वया) परसमयवक्तव्यता आ प्रमाणे छे. (जत्थ णं परसमए आघविज्जइ, जाव उवदंसिज्जइ) जे वक्तव्यतामां परसमय अन्यमतना सिद्धान्तनुं कथन होय यावत् उपदर्शित करवामां आवे छे. (से तं परसमयवत्तव्वया) ते परसमय वक्तव्यता छे. जेम सूत्र कृतांगना प्रथम अध्ययनमां लोकायतिकोनो सिद्धान्त आ बे गाथाओ वडे कहेवामां आव्यो छे. के 'संति पंचमहब्भूया' ईत्यादि आ गाथाओनो अर्थ आ प्रमाणे छे. आ

अस्य गाथा द्वयस्यायमर्थः-इह=अत्र लोके एकेषां केषांचित् परतीर्थिकानां मते सकललोकव्यापीनि पञ्च महाभूतानि आख्यातानि=उक्तानि सन्ति। तानि पञ्च महाभूतानि तु पृथिवी, आपः, तेजः, वायुः, वा=तथा वा शब्दोऽत्रचार्थे, पञ्चमः आकाशश्चेति ॥१॥ यान्येतानि पञ्च महाभूतानि प्रोक्तानि सन्ति, तद्व्यतिरिक्ता एव जीवाः, नतु तद् व्यतिरिक्ताः, इति सूचयितुमाह-'एए' इत्यादि एतानि= अनन्तरोक्तानि पृथिव्यादीनि यानि पञ्च महाभूतानि सन्ति, तेभ्यः=शरीररूपेण परिणतेभ्यः पञ्चभ्यो महाभूतेभ्य एकः=कश्चित् चिद्रूपो महाभूताव्यतिरिक्त-आत्मा भवति, नतु महाभूतव्यतिरिक्त इति आख्यातम्। अथ तेषां पञ्चमहा भूतानां विनाशेन देहिनो=जीवस्यापि विनाशो भवतीति। जीवस्य पञ्चमहाभूता-व्यतिरिक्तत्वात्, पञ्चमहाभूतानां विनाशे जीवस्यापि विनाशो भवतीति भावः। अयं लोकायतिकानां सिद्धान्तः। अतोऽयं परसिद्धान्तः। एवंविधः परसिद्धान्तो यत्र खलु वक्तव्यतायामाख्यायते यावदुपदर्श्यते सा एषा वक्तव्यता परसमयवक्त-

---

इन गाथाओं का अर्थ इस प्रकार से है-इस लोक में कितने परतीर्थिकों के मत में सकललोक व्यापी पंच महाभूत कहे गये हैं। ये पंच महाभूत -पृथिवी, जल, तेज, वायु, आकाश हैं,। इन पंचमहाभूतों से जीव अव्यतिरिक्त अभिन्न हैं-भिन्न नहीं हैं। जब ये पंचमहाभूत शरीररूप से परिणत होते हैं-तब इन से एक जीव नामका पदार्थ उत्पन्न हो जाता है। और सब ये पंचमहाभूत विनाश को प्राप्त होते हैं, तब इनके संयोग से जन्य जीव भी नष्ट हो जाता है। क्योंकि जीव पंचमहा-भूतों से अभिन्न है-इसलिये उनके विनाश में जीव का भी विनाश होता है। ऐसा यह सिद्धांत लोकायतिकों-चार्वाकों का है। जैनों का नहीं-इसलिये यह परसिद्धान्त है। इस प्रकार का परसिद्धान्त जिस वक्तव्यता में कहा गया हो यावत् उपदर्शित किया हो, ऐसी वह

લોકમાં કેટલા પરતીર્થિકોના મતમાં સકલલોક વ્યાપી પાંચમહાભૂત કહેવામાં આવેલ છે. એ પાંચમહભૂતો-પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ છે. આ પાંચમહાભૂતોથી જીવ અવ્યતિરિક્ત-અભિન્ન છે-ભિન્ન નથી. જ્યારે એ પંચ-મહાભૂતો શરીરરૂપમાં પરિણત થાય છે. ત્યારે એમનાથી એક જીવ નામે પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે. અને જ્યારે એ પાંચમહાભૂતો વિનષ્ટ થાય છે, ત્યારે એમના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલ જીવો પણ નષ્ટ થઇ જાય છે, કેમકે જીવ પાંચ-મહાભૂતોથી અભિન્ન છે. એટલા માટે એમના વિનાશમાં જીવનો પણ વિનાશ થાય છે. એવો આ સિદ્ધાંત લોકાયતિકો-ચાર્વાકોનો છે, જૈનોનો નથી. એથી આ પરસિદ્ધાન્ત છે. આ જાતનો પરસિદ્ધાન્ત જે વકતવ્યતામાં કહેવામાં

व्यता बोध्या। अत्राऽपि 'आख्यायते' इत्यादि क्रियापदानामर्थः पूर्ववत् यथायोग्यं स्वधिया कल्पनीय इति। तथा-स्वसमयपरसमयवक्तव्यता एवं विज्ञेया, यथाहि यत्र खलु वक्तव्यतायां स्वसमयः परसमयश्च आख्यायते यावत् उपदर्श्यते। यथा-

'आगारमावसंता वा आरण्णा वावि पव्वइया।
इमं दरिसणमावन्ना, सव्वदुक्खा विमुच्चई' ॥

छाया-आगारमावसन्तो वा आरण्या वाऽपि प्रव्रजिताः।
इदं दर्शनमापन्नाः सर्वदुःखेभ्यो विमुच्यन्ते ॥इति॥

अयमर्थः-आगारं=गृहम् आवसन्तः-गृहस्था इत्यर्थः, वा=अथवा आरण्याः=ताप-

---

वक्तव्यता परसमयवक्तव्यता है, ऐसा जानना चाहिये। यहां पर भी 'आख्यायते' आदि क्रियापदों का अर्थ पूर्व के जैसा यथायोग्य बुद्धि से लगा लेना चाहिये। (से किं तं ससमयपरसमयवत्तव्वया?) हे भदन्त! स्वसमय परसमयवक्तव्यता क्या है?

उत्तर--(ससमयपरसमयवत्तव्वया) स्वसमयपरसमयवक्तव्यता इस प्रकार से है-(जत्थ णं ससमयपरसमए आघविज्जइ, जाव उवदंसिज्जइ-से तं ससमयपरसमयवत्तव्वया) जिस वक्तव्यता में स्वसिद्धान्त और परसिद्धांतका कथन आदि हो वह स्वसमयपरसमयवक्तव्यता है। जैसे 'आगारमावसंता' इत्यादि श्लोक द्वारा सिद्धान्त दिखलाया गया है। इसमें यह प्रकट किया गया है, कि-'जो व्यक्ति घर में रहते हैं अर्थात्

આવેલ હોય યાવત્ ઉપદર્શિત કરવામાં આવેલ હોય એવી તે વકતવ્યતા, પરસમયવકતવ્યતા છે, આમ જાણવું જોઈએ. અહીં પણ 'आख्यायते' વગેરે ક્રિયાપદોનો અર્થ પૂર્વની જેમ યથાયોગ્ય પોતાની બુદ્ધિવડે બેસાડી લેવો જોઈએ. (से किं तं ससमयपरसमयवत्तव्वया?) હે ભદન્ત! સ્વસમય પરસમય વકતવ્યતા શું છે?

ઉત્તર—(ससमयपरसमयवत्तव्वया) સ્વસમય પરસમય વકતવ્યતા આ પ્રમાણે છે-(जत्थ णं ससमयपरसमय आघविज्जइ, जाव उवदंसिज्जइ-से तं ससमयपरसमयवत्तव्वया) જે વકતવ્યતામાં સ્વસિદ્ધાન્ત અને પરસિદ્ધાંતનું કથન વગેરે હોય, તે સ્વસમય પરસમય વકતવ્યતા છે. જેમકે 'आगारमावसंता' વગેરે શ્લોક વડે સિદ્ધાન્ત બતાવવામાં આવેલ છે. આમાં આ પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે કે 'જે માણસો ઘરોમાં રહેતા હોય, તેઓ 'ગૃહસ્થો

साद्यः, अपि वा प्रव्रजिताः=शाक्यादय इदम्=अस्मदीयं दर्शनम्=मतम् आपन्नाः आश्रिताः सन्तः सर्वदुःखेभ्यः=शारीरमानससकल दुःखेभ्योविमुच्यन्ते इति। इद वचनं यदा जैनाः प्रतिपादयन्ति तदा स्वसमयवक्तव्यता भवति। यदा तु साङ्ख्याः प्रतिपादयन्ति तदा परसमयवक्तव्यता भवतीति। प्रकृतमुपसंहरति सैषा स्वसमयपरसमयवक्तव्यता बोध्या। 'आख्यायते' इत्यादि पदानामर्थः पूर्ववद् यथायोग्यं स्वधिया कल्पनीय इति। सम्प्रति वक्तव्यतामेव सप्तभिर्नयै विंचारयति-'इयाणीं को नयः' इत्यादि। इदानीं=त्रिविधवक्तव्यतानिरूपणानन्तरं को नयः=सप्तसु नयेषु को नयः कां वक्तव्यताम् इच्छति? इति। इत्थं

गृहस्थ हैं। अथवा जो घर छोड़कर जंगल में रहते हैं-ऐसे तापस आदि, अथवा जो प्रव्रजित शाक्यादिजन हैं, वे सब यदि हमारे सिद्धान्त को मान्य कर लेते हैं तो शारीरिक एवं मानसिक जो समस्त दुःख है। उनसे सर्वथा विमुक्त हो जाते हैं। इस कथन को जब जैन प्रतिपादित करते हैं। तब इस कथन में स्वसमयवक्तव्यता होती है और जिस समय इसी कथन को सांख्य आदि प्रतिपादित करते हैं, तब इस कथन में पर समयवक्तव्यता होती है। इस प्रकार यह स्वसमय परसमयवक्तव्यता है। यहां पर भी इन 'आख्यायते' आदि क्रियापदों का अर्थ अपनी बुद्धि से पहिले के जैसा यथासंभव लगा लेना चाहिये। अब सूत्रकार इसी वक्तव्यता का सात नयों द्वारा विचार करने के अभिप्राय से प्रेरित होकर कृत शिष्य प्रश्न के उत्तर में कहते हैं कि (इयाणीं को णओ कं वत्तव्वयं इच्छइ) हम यह कहते हैं कि-'कौन नय इन तीन वक्तव्यताओं में से

છે' અથવા જેવો ઘર છોડીને જંગલોમાં રહે છે, એવા તાપસ વગેરે અથવા જે પ્રવ્રજિત શાકયાદિજને છે, તે સર્વે જો અમારા સિદ્ધાન્તોને માન્ય કરી લે તો, શારીરિક અને માનસિક જે સમસ્ત દુ:ખો છે, તેમનાથી સર્વથા વિમુકત થઇ જાય છે આ કથનને જ્યારે જૈનોપ્રતિપાદિત કરે છે ત્યારે આ કથનમા સ્વસમય વકતવ્યતા હોય છે અને જે સમયે એજ કથનને સાંખ્ય આદિ પ્રતિપાદિત કરે છે, ત્યારે આ કથનમાં પરસમય વકતવ્યતા છે અહીં પણ આ 'આખ્યાયને' વગેરે ક્રિયાપદોનો અર્થ સ્વબુદ્ધિથી પહેલાની જેમ જ યથાયોગ્ય રીતે બેસાડી લેવો જોઇએ. હવે સૂત્રકાર એ જ વકતવ્યતા વિષે સાત નયો વડે વિચાર કરવાની ઇચ્છાથી પ્રેરિત થઈ ને શિષ્યવડે કરાયેલ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે કે (इयाणी को णओ क वत्तव्वयं इच्छइ) 'કયો નય આ ત્રણ વકતવ્યતાઓમાથી કંઇ વકતવ્યતાને અંગીકાર કરે છે.' તે બતાવે છે

शिष्येण पृष्टो गुरुराह-'तत्थ' इत्यादि। तत्र नयसप्तकमध्ये नैगमसंग्रहव्यवहारास्त्रिविधामपि वक्तव्यता मिच्छन्ति, नैगमस्य अनेकगमपरत्वात्, संग्रहस्य सर्वार्थसंग्राहकत्वात्, व्यवहारस्य च लोकव्यवहारपरत्वात्। ऋजुसूत्रस्तु स्वसमयवक्तव्यतां परसमयवक्तव्यतां चेति द्विविधामेव वक्तव्यतामिच्छति। अत्र हेतुमाह-'तत्थ' इत्यादि, तत्र=तृतीयवक्तव्यताभेदे खलु या सा स्वसमय-वक्तव्यता सा स्वसमयं प्रविष्टा=वक्तव्यतायाः प्रथमे भेदेऽन्तर्भूता। या तु पर-

किस वक्तव्यता को अंगीकार करता है?' सो कहते हैं (तत्थ णेगमसंगहववहारा तिविहं वत्तव्वयं इच्छंति) सात नयों में जो नैगमनय संग्रहनय और व्यवहारनय ये तीन नय हैं, ये तो तीनों प्रकार की वक्तव्यता को स्वीकार करते हैं-क्योंकि नैगमनय अनेक गमों में तत्पर होता है-अर्थात् नैगमनय अनेक प्रकार से वस्तु का प्रतिपादन करता है-इसकी दृष्टि में (तं जहा ससमय०) स्वसमयवक्तव्यता भी ठीक है, परसमयवक्तव्यता भी ठीक है और स्वपरसमयवक्तव्यता भी ठीक है। इसी प्रकार सर्वार्थसंग्राहक होने से संग्रहनय और लोक व्यवहार के अनुसार प्रवृत्ति करने में तत्पर होने के कारण व्यवहारनय भी इन तीनों वक्तव्यताओं को मान्य रखता है। (उज्जुसुओ दुविहं वत्तव्वयं इच्छइ, तं जहा ससमयवत्तव्वयं, परसमयवत्तव्वयं) ऋजुसूत्र नय स्वसमयवक्तव्यता और परसमयवक्तव्यता इन दो वक्तव्यताओं को मान्य रखता है। क्योंकि (तत्थ णं जा सा ससमयवत्तव्वया सा ससमयं पविट्ठा) तीसरी जो स्वसमय परसमयवक्तव्यता है उसमें

(तत्थ णेगमसंगहववहारा तिविहं वत्तव्वयं इच्छंति) સાત નયોમાં જે નૈગમ-નય, સંગ્રહ નય, અને વ્યવહાર નય આ ત્રણ નયો છે, તે તો ત્રણેપ્રકારની વકતવ્યતામાને છે. કેમકે નૈગમનય અનેક ગમોમાં તત્પર હોય છે, એટલે નૈગમનય અનેક પ્રકારથી વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરે છે. આ નયની દૃષ્ટિએ (तं जहा ससमय०) સ્વસમયવકતવ્યતા પણ ઠીક છે, પરસમય વકતવ્યતાપણ ઠીક છે, અને સ્વપરસમય વકતવ્યતા પણ ઠીક છે. આ પ્રમાણે સર્વાર્થસંગ્રાહક હોવાથી સંગ્રહનય અને લોકવ્યવહાર મુજબ પ્રવૃત્તિ કરવામાં તત્પર હોવાથી વ્યવહાર નયપણ આ ત્રણે વકતવ્યતાઓને માન્ય રાખે છે. (उज्जुसुओ दुविहं वत्तव्वयं इच्छइ, तं ससमयवत्तव्वयं, परसमयवत्तव्वयं) ઋજુ સૂત્રનય સ્વસમય વકતવ્યતા અને પર વકતવ્યતા આ બે વકતવ્યતાઓને માન્ય રાખે છે. કેમકે (तत्थ णं जा सा ससमयवत्तव्वया सा ससमयं पविट्ठा) ત્રીજી જે

समयवक्तव्यता सा परसमयं प्रविष्टा=वक्तव्यताया द्वितीये भेदेऽन्तर्भूता। इत्थं चैतन्नयमते तृतीया वक्तव्यता नास्ति, तस्मादेतन्नयमते द्विविधा वक्तव्यता बोध्येति। तथा-त्रयः शब्दनयाः=शब्दसमभिरूढैवंभूताख्या विशुद्धतमत्वादेकां स्वसमयवक्तव्यतामेवेच्छन्ति। एषां मते परसमयवक्तव्यता नास्ति। कस्मात् परसमयवक्तव्यता नास्ति? इत्याह-यस्मात् परसमयः अनर्थः, परसमयस्यानर्थत्वं तु 'नास्त्येवात्मा' इत्यनर्थप्रतिपादनपरत्वात्। आत्मनो नास्तित्वस्यानर्थत्वं च आत्मनोऽभावे तत्प्रतिषेधानुपपत्तेः। उक्तंच-

से स्वसमय वक्तव्यता के प्रथम भेद में अन्तर्भूत हो जाती है और (जा सा परसमयव्वत्तया सा परसमयं पविट्ठा) जो परसमयवक्तव्यता है वह वक्तव्यता के द्वितीय भेद में अन्तर्भूत हो जाती है। (तम्हा· दुविहा वत्तव्वया, नत्थि तिविहा वत्तव्वया) इसलिये वक्तव्यता दो प्रकार की है, तीन प्रकार की नहीं है। (तिण्णि सद्दणया एगं ससमयवत्तव्वयं इच्छंति) शब्द, समभिरूढ एवंभूत ये जो तीन शब्दनय हैं, वे विशुद्ध मतवाले होने के कारण एक स्वसमय वक्तव्यता को ही मान्य रखते है, इनके मतमें परसमयवक्तव्यता नहीं हैं। (जम्हा) क्योंकि (परसमए अणट्ठे, अहेऊ, असब्भावे, अकिरिए, उम्मग्गे, अणुवए से, मिच्छादंसणमिति कट्टु-तम्हा, सव्वा ससमयवत्तव्वया, णत्थि परसमयवत्तव्वया, णत्थि ससमयपरसमयवत्तव्वया) परसमय 'नास्त्येवात्मा' आत्मा नहीं है। इत्यादिरूप से अनर्थ के प्रतिपादन में तत्पर होने के कारण अनर्थस्वरूप है। आत्मा के नास्तित्व का प्रतिपादन

સ્વસમય પરસમય વકતવ્યતા છે, તેમાંથી સ્વસમય વકતવ્યતા, વકતવ્યતાના પ્રથમભેદમાં અન્તર્ભૂત થઈ જાય અને (जा परसमयवत्तव्वया सा परसमय पविट्ठा) જે પરસમયવકતવ્યતા છે, તે વકતવ્યતાના બીજા ભેદમાં અન્તર્ભૂત થઈ જાય છે. (तम्हा दुविहा वत्तव्वया, नत्थि तिविहा वत्तव्वया) એટલા માટે વકત· વ્યતા બે પ્રકારની છે, ત્રણ પ્રકારની નથી. (तिण्णि सद्दणया एगं ससमयवत्तव्वयं इच्छंति' શબ્દ, સમભિરૂઢ એવંભૂત એ ત્રણ શબ્દ નયો છે, તે વિશુદ્ધ મતવાળા હોવાથી એકસ્વસમય વકતવ્યતાને જ માન્ય રાખે છે. એમના મત મુજબ પરસમય વકતવ્યતા નથી. (जम्हा) કેમકે (परसमए अणट्ठे, अहेऊ, असब्भावे, अकिरिए, उम्मग्गे, अणुवएसे, मिच्छादंसण मितिकट्टु-तम्हा, सव्व ससमयवत्तव्वया, णत्थि परसमयवत्तव्वया, णत्थि ससमयपरसमयवत्तव्वया) પરસમય'नास्त्येवात्मा' આત્મા નથી, ઈત્યાદિ રૂપથી અનર્થના પ્રતિપાદનમાં તત્પર હોવા બદલ અનર્થસ્વરૂપ છે. આત્માના નાસ્તિત્વનું પ્રતિપાદન કરવું

'जो चिंतेइ सरीरे, नत्थि अहं स एव होइ जीवोत्ति ।
न हु जीवम्मि असंते, संसय उप्पायओ अण्णो ॥
छाया—यश्चिन्तयति शरीरे नास्मि अहं स एव जीव इति ।
न खलु जीवेऽसति संशयोत्पादकोऽन्यः ॥इति॥

एवमन्यदपि परसमयस्यानर्थत्वं बोध्यम् । तथा-अहेतुः, अहेतुत्वं च परसमयस्य हेत्वाभासबलेन प्रवृत्तत्वात् । यथा नास्त्येव आत्मा, अत्यन्तानुपलब्धेः । अयं च हेत्वाभासः, आत्मगुणस्य ज्ञानादेरूपलभ्यमानत्वात् । उक्तं च-

करना अनर्थस्वरूप इसलिये है कि-'आत्मा के अभाव में उसका प्रतिषेध करना बनता नहीं है । 'उक्तंच करके जो यह 'जो चिंतेइ सरीरे' इत्यादि 'गाथा दी गई है, उसका तात्पर्य यही है कि-'जो यह विचार करता है कि मैं शरीर में नहीं हूं-वही तो जीव-आत्मा है । जीव के अभाव में अन्य पदार्थ संशयोत्पादक नहीं हो सकता है । इसी प्रकार के और भी अनर्थता परसमय में जाननी चाहिये । हेत्वाभास के बल से प्रवृत्त होने के कारण परसमय में अहेतुरूपता है । जैसे 'नास्त्येवात्मा अत्यन्तानुपलब्धेः' 'आत्मा नहीं है यह परसमय है और यहां जो हेतु अत्यन्तानुपलब्धि है, वह सद्धेतु नहीं है-असद्धेतु-हे त्वाभासरूप है । अतः इस हेत्वाभास के बल से प्रवृत्त होने के कारण यह परसमय अहेतुस्वरूप है । यह हेतु हेत्वाभासरूप इसलिये है कि 'आत्मा

અનર્થસ્વરૂપ એટલા માટે છે કે આત્માના અભાવમાં તેનો પ્રતિષેધ કરવો બને જ નહિ' ઉકતંચ કરીને જે અહીં 'जो चिंतेइ सरीरे' ઈત્યાદિ ગાથા આપવામાં આવી છે, તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'જે આ વિચાર કરે છે કે હું શરીરમાં નથી, તેજ જીવ-આત્મા છે. જીવના અભાવમાં અન્ય પદાર્થ સંશયોત્પાદક થઈ શકે જ નહિ. આ જાતની બીજી પણ અનર્થતા પરસમયમાં જાણવી જોઈએ. હેત્વાભાસના બળથી પ્રવૃત્ત થવાને લીધે પરસમયમાં અહેતુ રૂપતા છે. જેમ કે 'नास्त्येवात्मा अत्यन्तानुलब्धेः' આત્મા નથી. આ પરસમય છે, અને અહીં જે હેતુ આત્યન્તાનુપલબ્ધિ છે તે સદ્ધેતુ નથી અસદ્ધેતુ હેત્વાભાસ રૂપ છે. એથી આ હેત્વાભાસના બળથી પ્રવૃત્ત હોવાને લીધે આ પરસમય અહેતુ સ્વરૂપ છે. આ હેતુ હેત્વાભાસ રૂપ એટલા માટે છે કે આત્માના ગુણો જે જ્ઞાનાદિક છે, તેમની ઉપલબ્ધિ હોય છે. ઉકતચ

'नाणाईण गुणाणं, अणुभवओ होइ जंतुणो सत्ता।
जह रूवाइ गुणाणं, उवलंभाओ घडाइणं ॥
छाया—ज्ञानादीनां गुणानाम् अनुभवतो भवति जन्तोः सत्ता।
यथा रूपादि गुणानाम् उपलम्भाद् घटादीनाम् ॥इत्यादि।
तथा-असद्भावः-एकान्ततः क्षणभङ्गाद्यसद्भूतार्थप्रतिपादकत्वात्परसमयोऽसद्भावः। युक्तिविरोधादसद्भूतत्वम् एकान्तक्षणभङ्गादेर्विज्ञेयम्। उक्तं च—
धम्माधम्मुवएसो, कयाकयं परभवाइगमणं च।
सव्वावि हु लोयठिई, न घडइ एगंतखणियम्मि ॥
छाया—धर्माधर्मोपदेशः कृताकृतं परभवादि गमनं च।
सर्वोऽपि खलु लोकस्थिति र्न घटते एकान्तक्षणिके ॥इति।

के गुण जो ज्ञानादिक हैं उनकी उपलब्धि होती है। 'उक्तं च 'नाणाईण गुणाणं' इत्यादि जैसा घटादिकों की उपलब्धि होने से उनके रूपादि गुणों की सत्ता हैं, उसी प्रकार से अनुभव करनेवाले जीव को ज्ञानादिक गुणों की सत्ता है। तात्पर्य कहने का यह है कि–'उपलभ्यमान रूपादिक गुणों का समूह ही घट होता है–उसी प्रकार जब ज्ञानादिक गुण प्रत्यक्ष आदि प्रमाणों द्वारा उपलब्ध होते हैं तो, इससे यह साबित होता है कि–'ज्ञानादिक गुणों का समूह रूप आत्मा पदार्थ है। तथा परसमय असद्भावरूप इसलिये है कि वह एकान्ततः क्षणभंग आदिरूप असदर्थ का प्रतिपादन करता है। एकान्ततः क्षणभंग आदि सिद्धांत असत् रूप इसलिये है कि इसमें युक्ति से विरोध आता है। उक्तं च 'धम्माधम्मुवएसो' इत्यादि एकान्ततः पदार्थ को क्षणभंग मानने पर

'नाणाईण गुणाणं' ઈત્યાદિ જેમ ઘટાદિકોની ઉપલબ્ધિ હોવાથી તેમના રૂપાદિગુણોની સત્તા છે, તેમજ અનુભવ કરનારા જીવને જ્ઞાનાદિક ગુણોની સત્તા છે. તાત્પર્ય કહેવાનું આ પ્રમાણે છે કે 'ઉપલભ્યમાન રૂપાદિક ગુણોથી જ ઘટની સત્તા પ્રમાણિત થાય છે, કેમકે રૂપાદિ ગુણોનો સમૂહ જ ઘટ હોય છે. તે જ પ્રમાણે જ્યારે જ્ઞાનાદિક ગુણ પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણો વડે ઉપલબ્ધ હોય છે, તો એથી આ સિદ્ધ થાય છે કે 'જ્ઞાનાદિક ગુણોનો સમૂહ રૂપ આત્મા પદાર્થ છે' તથા પરસમય અસદ્ભાવ રૂપ એટલા માટે છે કે તે એકાન્તતઃ ક્ષણભંગ આદિરૂપ અસદર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે એકાન્તતઃ ક્ષણભંગ વગેરે સિદ્ધાંત અસત્ રૂપ એટલા માટે છે કે આમાં યુકિત સાથે વિરોધ આવે છે. ઉક્તંચ 'धम्माधम्मुवएसो' ઇત્યાદિ એકાન્તત: પદાર્થને ક્ષણ

तथा-अक्रियः=एकान्तशून्यता प्रतिपादनपरत्वात्परसमयोऽक्रियः। सर्वशून्यता ऽभ्युपगमे तु क्रियाकर्त्तुरभावेन क्रियाया असंभवात्परसमयस्य अक्रियत्वं बोध्यम्। उक्तं च-

सव्वं सुन्नं ति जयं, पडिवन्नं जे हि तेऽवि वत्तव्वा।
सुन्ना भिहाण किरिया, कत्तुरभावेण कहं घडइ॥

छाया—सर्वं शून्यमिति जगत् प्रतिपन्नं यैस्तेऽपि वक्तव्याः।
शून्याभिधानक्रिया कर्त्तुरभावेन कथं घटते ॥इत्यादि॥

धर्म, अधर्म का उपदेश नहीं बन सकता है, कृत, अकृत, की बात नहीं बन सकती है। एवं परलोक आदि में गमन नहीं बन सकता है, तथा इसी प्रकार से और भी जो लोकस्थिति-लोकव्यवहार है-वह सब कुछ भी नहीं बन सकता है। एकान्तरूप से शून्यता के प्रतिपादन करने में कटिबद्ध होने के कारण परसमय में किसी भी प्रकार की क्रिया करना संभवित नहीं हो सकती है। जब सर्वशून्यता रूप सिद्धांत स्वीकृत किया जावेगा, तब क्रिया करनेवाले कर्ता का अभाव ही मानना पडेगा और इससे क्रिया का अभाव आवेगा। अतः इस परसमय में अक्रिया के सद्भाव से क्रिया का सद्भाव कथमपि नहीं हो सकता। क्रिया करनेवाले का नाम कर्त्ता होता है सर्वशून्यता में जब समस्त पदार्थ ही शून्यरूप हैं तो, कर्त्ता भी शून्यरूप ही ठहरेगा-ऐसी स्थिति में यह स्वाभाविक है कि-'क्रिया भी शून्यरूप ही माननी पडेगी। नहीं तो, सर्वशून्यता का सिद्धान्त ही नहीं बन

ભંગ માનવાથી પરધર્મ અધર્મનો ઉપદેશ બની શકતો નથી. કૃત, અકૃતની વાત બની શકે જ નહિ તેમજ પરલોક આદિમાં ગમન પણ સંભવી શકે જ નહિ. તથા આ પ્રમાણે અન્ય પણ જે લોકસ્થિતિ-લોકવ્યવહાર છે, તે બધા પણ સંભવી શકે જ નહિ. એકાન્ત રૂપથી શૂન્યતાનું પ્રતિપાદન કરવામાં તત્પર હોવા બદલ પરસમયમાં કોઈ પણ જાતની ક્રિયા કરવી સંભવી શકે જ નહિ. જ્યારે સર્વશૂન્યતા રૂપ સિદ્ધાંત સ્વીકૃત કરવામાં આવશે, ત્યારે ક્રિયા કરનારા કર્તાનો અભાવ જ માનવો પડશે અને એથી ક્રિયાનો અભાવ આવશે. એવી આ પરસમયમાં અક્રિયાના સદ્ભાવથી ક્રિયાનો સદ્ભાવ કોઈપણ સંયોગમાં સંભવે જ નહિ. ક્રિયા કરનારનું નામ કર્તા હોય છે. સર્વશૂન્યતામાં જ્યારે સમસ્ત પદાર્થ જ શૂન્યરૂપ છે, તો કર્તા પણ શૂન્યરૂપ જ થશે. એવી સ્થિતિમાં આ સ્વાભાવિક છે કે ક્રિયાપણ શૂન્ય રૂપ જ

तथा-उन्मार्गः-परस्परविरुद्धवचनप्रतिपादनपरत्वात्परसमयो विषममार्गतुल्यः उन्मार्गत्वं चास्यैवं विज्ञेयम्-यथाहि-

'न हिंस्यात् सर्वभूतानि, स्थावराणि चराणि च।
आत्मवत् सर्वभूतानि, यः पश्यति स धार्मिकः ॥'

इत्याद्युक्त्वा पुनः 'षट् सहस्राणि युज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि। अश्वमेधस्य वचनान्न्यूनानि पशुभिस्त्रिभिः'। इत्याद्युच्यते परसमये। इत्थं च परसमयस्योन्मा-

---

सकेगा। उक्तं च 'सव्वं सुन्नं ति जयं' इत्यादि जिन शून्यवादियों ने 'सर्व जगत् शून्यस्वरूप है' ऐसा सिद्धांत माना है, हम उनसे पूछते हैं कि शून्यता को प्रतिपादन करनेवाले शब्द तथा शून्यता का कथन करने वाली क्रिया ये सब कर्ता के अभाव में कैसे घट सकती है ? यह परसमय उन्मार्ग-विषममार्ग तुल्य है। क्योंकि यह परस्पर विरुद्ध वचनों के प्रतिपादन करने में तत्पर बना हुआ है। जैसे यह कभी तो यह कहता है कि-'थावर और त्रसरूप जितने भी प्राणी हैं, उनको मारना नहीं चाहिये-' अर्थात् उनकी हिंसा नहीं करनी चाहिये-तथा समस्त प्राणियों को अपने जैसा ही मानना चाहिये। क्योंकि इस प्रकार की प्रवृत्ति करनेवाला प्राणी धार्मिक प्राणी माना जाता है। और कभी ऐसा भी कह देता है कि 'षट्सहस्राणि युज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि, अश्वमेधस्य वचनान्न्यूनानि पशुभिस्त्रिभिः' अश्वमेध यज्ञ करते समय ५०९७' पशुओं की बलि चढाना चाहिये। इस प्रकार परसमय में

માનવી પડશે. નહીતર સર્વ શૂન્યતાનો સિદ્ધાંત જ નહિ સંભવી શકશે. ઉક્તંચ 'सव्वं सुन्नं तिजय' ઈત્યાદિ જે શૂન્યવાદિઓએ સર્વ જગત્ શૂન્યસ્વરૂપ છે. એ જાતનો સિદ્ધાન્ત માન્ય રાખ્યો છે, અમે તેને પૂછીએ છીએ કે 'શૂન્યતાના પ્રતિપાદક શબ્દો તેમજ શૂન્યતાનું કથન કરનારી આ ક્રિયા સર્વ કર્તાના અભાવમાં કેવી રીતે સંભવી શકે છે? એઓ પરસ્પર ઉન્માર્ગ વિરૂદ્ધ વચનોનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. જેમકે આ કયારેક તો આમ કહે છે કે 'સ્થાવર અને ત્રસરૂપ જેટલા પ્રાણીઓ છે, તેમને મારવા ન જોઈએ. એટલે કે તેમની હિંસા કરવી ન જોઈએ તેમજ સમસ્ત પ્રાણીઓને પોતાની જેમ જ માનવા જોઈએ. કેમકે આ જાતની પ્રવૃત્તિ કરનારા પ્રાણીને ધાર્મિક પ્રાણી માનવામાં આવે છે, અને કયારેક આમ પણ કહે છે કે 'षट् सहस्राणि युज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि, अश्वमेधस्स वचनान्न्यूनानि पशुभिस्त्रिभिः અશ્વમેધયજ્ઞ વખતે ૫૦૯૭ જેટલા પશુઓનો બલિ અર્પિત કરવો જોઈએ,

र्गत्वं स्पष्टमेवेति। तथा-अनुपदेशः=सामान्येनोपदेशत्वाभाववान् परसमयः। एकान्तक्षणभङ्गादिप्रतिपादनपरत्वात् परसमयोऽहितेऽपि प्रवर्त्तकः स्यात्। उक्तंच-

'सर्वं क्षणिकमित्येतद्, ज्ञात्वा को न प्रवर्त्तते?।
विषयादौ विपाको मे, न भावीति विनिश्चयात्' ॥इति॥

इत्थमनर्थत्वादियुक्तत्वात् परसमयो मिथ्यादर्शनमिति कृत्वा शब्दत्रयनयमते परसमयवक्तव्यता नास्ति। इत्थं सांख्यादिमतानामप्यनर्थत्वादि योजना

स्पष्टरूप से उन्मार्गता है। तथा यह परसमय सामान्यरूप से उपदेशरूप भी नहीं है-इसलिये इसे अनुपदेशरूप कहा है। क्योंकि इसके उपदेशरूप जो क्षणभंग आदि सिद्धान्त हैं, वे जीवों को अहित में भी प्रवृत्त करा सकते हैं। तात्पर्य यह है कि-'उपदेश वही कहलाता है, जो जीवों को अहित से छुड़ा कर हित में ही प्रवृत्त करावे। परन्तु परसमय ऐसा नहीं है। क्योंकि इसके उपदिष्ट सिद्धान्त ऐसे भी हैं जो जीवों को अहित की ओर ले जाते हैं। उक्तं च-'सर्वं क्षणिकम्, इत्यादि समस्त क्षणिक है' इस बात को जानकर कौन विषयादिकों के सेवन करने में प्रवृत्ति नहीं करेगा-अर्थात् सभी प्रवृत्ति करने लग जावेंगे। क्योंकि इस सिद्धांत के अनुसार वे यह तो जान ही लेंगे कि हमें इसका फल जो नरकादि के दुःख है, वे तो भोगना ही नहीं पडेंगा। हम तो क्षणिक हैं-फल भोगने काल तक तो हम रहनेवाले नहीं हैं। इस प्रकार अनर्थादिकों से युक्त होने के कारण परसमय

આ પ્રમાણે પરસમયમાં સ્પષ્ટ રૂપથી ઉન્માર્ગતા છે. તેમજ આ પરસમય સામાન્ય રૂપથી ઉપદેશ રૂપ પણ નથી, એથી આને અનુપદેશરૂપ કહેવામાં આવેલ છે. કેમકે આના ઉપદેશ રૂપ જે ક્ષણભંગ વગેરે સિદ્ધાંતો છે, તે જીવોના અહિતમાં પણ પ્રવૃત્તિ કરાવી શકે છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'ઉપદેશ તે જ કહેવાય છે, કે જે જીવોને અહિત કર્મોથી વિમુખ કરીને હિતમાં પ્રવૃત્ત કરાવે છે પરંતુ પરસમય એવો નથી કેમકે આના ઉપદિષ્ટ સિદ્ધાન્તો એવા પણ છે, જે જીવોને અહિત તરફ લઈ જાય છે. ઉકતંચ 'સર્વંક્ષણિકમ્' ઈત્યાદિ સમસ્ત ક્ષણિક છે આ વાતને જાણીને કોણ વિષયાદિકોના સેવનમાં પ્રવૃત્ત થશે નહિ? એટલે સર્વ પ્રવૃત્ત થવા લાગશે. કેમકે આ સિદ્ધાંત મુજબ તેઓ એતો સમજવાના છે કે અમને આનું ફળ જે નરકાદિ દુઃખો છે, તે તો ભોગવવાજ પડશે નહીં. અમે તો ક્ષણિક છીએ, ફળ

स्वबुद्ध्या कार्या। तस्मात् सर्वा स्वसमयवक्तव्यता एव। एते नया लोके प्रसिद्धा-नपि परसमयान् स्यात्पदनिरपेक्षतया दुर्नयत्वादसत्त्वेनैव प्रतिपद्यन्ते, स्यात्पद सापेक्षत्वे तु तेषामपि स्वसमय एवान्तर्भावो भवति। उक्तंच-

'नयास्तव स्यात्पदलाञ्छिता इमे, रसोपदिग्धा इव लोहधातवः।

भवन्त्यभि प्रेतगुणा यतस्ततो, भवन्तमार्याः प्रणता हितैषिणः ॥१॥

इत्यादि। अत्र एतेषां नयानां सर्वा स्वसमयवक्तव्यता एव बोध्या। न पुनरेतेषां मते परसमयवक्तव्यताऽस्ति। न वा ऽपि स्वसमयपरसमयवक्तव्यताऽस्तीति। प्रकृतमुपसंहरन्नाह-सैषा वक्तव्यतेति ॥सू० २३८॥

मिथ्या दर्शनरूप है। ऐसा समझकर ये तीन शब्दनय अपने मत में परसमय वक्तव्यता को नहीं मानते हैं। इसी प्रकार मे अपनी बुद्धि से सांख्य आदि मतों में भी पूर्वोक्त अनर्थादिकों की संगति बैठा लेनी चाहिये। इसलिये इन नयों की मान्यतानुसार स्वसमय वक्तव्यता ही है। परसमय वक्तव्यता नहीं है। ये नय लोक में प्रसिद्ध भी परसमयों को स्यात्पद निरपेक्ष होने के कारण दुर्नयरूप होने से उन्हें असत् रूप ही मानते हैं। परन्तु जब ये स्यात्पद से सापेक्ष हो जाते हैं, तब इन्हें भी ये स्वसमय में ही अन्तर्भूत कर लेते हैं। उक्तं च 'नयास्तव इत्यादि हे जिनेन्द्र! आपके स्यात्पद से चिह्नित ये नय पारद से युक्त लोहे के जैसा इच्छित गुणवाले होते हैं। इसलिये आत्महितैषी आर्य जन नमन करते हैं। इसलिये इन नयों के मन्तव्यानुसार स्वसमय

ભોગવવાના કાળ સુધી તો એમે વિદ્યમાન રહેવાના નથી આ રીતે અનર્થા દિકોથી યુકત હોવા બદલ પરસમય મિથ્યાદર્શન રૂપ છે. આમ સમજીને આ ત્રણ શબ્દનયો પોતના મનમાં પરસમય વકતવ્યતાને માનતા નથી. આ પ્રમાણે સ્વબુદ્ધિથી સાંખ્ય વગેરે મતોમાં પણ પૂર્વોક્ત અનર્થાદિકોની સંગતિ બેસાડી લેવી જોઈએ એથી આ નયોની માન્યતા મુજબ સ્વસમય વકતવ્યતા જ છે પરસમયવકતવ્યતા નથી આ નય લોકમાં પ્રસિદ્ધ પરસમયોને સ્યાત્પદ-નિરપેક્ષ હોવા બદલ દુર્નયરૂપ હોવાથી તેમને અસતરૂપ જ માને છે પરંતુ જ્યારે એઓ સ્યાત્પદથી સાપેક્ષ થઈ જાય છે, ત્યારે એમને પણ આ સ્વસ-મયમાં જ અંતર્ભૂત કરી લે છે ઉકતંચ 'नयास्तव' ઈત્યાદિ હે જિનેન્દ્ર! તમારા સ્યાત્પદથી ચિહ્નિત આ નય પારદથી યુકત લોખંડની જેમ ઈચ્છિત ગુણયુકત હોય છે. એથી આત્મહિતૈષી આર્યજન નમન કરે છે. એથી આ નયોના મંતવ્ય મુજબ સ્વસમયવક્તવ્યતા જ છે. પરસમયવક્તવ્યતા

अथ उपक्रमस्य पञ्चमं द्वारम् अर्थाधिकारं निरूपयति-

मूलम्-से किं तं अत्थाहिगारे? अत्थाहिगारे-जो जस्स अज्झयणस्स अत्थाहिगारो, तं जहा-"सावज्जजोगविरई, उक्कित्तण गुणवओ य पडिवत्ती। खलियस्स निंदणा वणतिगिच्छ गुणधारणा चेव ॥१॥" से तं अत्थाहिगारे॥सू० २३९॥

छाया—अथ कोऽसौ अर्थाऽधिकारः?, अर्थाधिकारः-यो यस्य अध्ययनस्य अर्थाऽधिकारः, तद्यथा- सावद्ययोगविरतिः उत्कीर्तनं गुणवतश्च प्रतिपत्तिः। स्खलितस्य निन्दना व्रणचिकित्सा गुणधारणा चैव'। स एषोऽर्थाधिकारः ॥सू०॥ २३९॥

वक्तव्यता ही है-पर समयवक्तव्यता नहीं है। (सेत्तं वत्तव्वया) इस प्रकार यह वक्तव्यता विषयक कथन है ॥ सू० २३८ ॥

अब सूत्रकार उपक्रम का पांचवां द्वार जो अर्थाधिकार है उसका निरूपण करते हैं—'से किं तं अत्थहिगारे?' इत्यादि।

शब्दार्थ—(से किं तं अत्थाहिगारे?) हे भदन्त! पूर्वप्रकान्त अर्थाधिकार क्या है?

उत्तर--(अत्थाहिगारे) पूर्व प्रकान्त वह अर्थाधिकार इस प्रकार से है कि (जो जस्स अज्झयणस्स) जो जिस सामायिक आदि अध्ययन का (अत्थाहिगारो) अर्थ विषयक अधिकार हैं, वही अर्थाधिकार हैं। (तं जहा) जैसे (सावज्जजोग विरई, उक्कित्तणगुणवओय पडिवत्ती, खलियस्स निंदणा, वणतिगिच्छगुणधारणाचेव) इस गाथा का

નથી. અને સ્વસમયપરસમયવકતવ્યતા નથી. (सेत्तं वत्तव्वया) આ પ્રમાણે આ વકતવ્યતા વિષયક કથન છે. ॥ સૂ૦ ૨૩૮ ॥

હવે સૂત્રકાર ઉપક્રમનું પાંચમું દ્વાર જે અર્થાધિકાર છે. તેનું નિરૂપણ કરે છેઃ—'से किं तं अत्थाहिगारे?' ઈત્યાદિ

શબ્દાર્થ--(से किं त अत्थाहिगारे?) હે ભદન્ત! પૂર્વપ્રકાન્ત અર્થાધિકાર શું છે?

ઉત્તર--(अत्थाहिगारे) પૂર્વપ્રકાન્ત તે અર્થાધિકાર આ પ્રમાણે છે કે (जो जस्स अज्झयणस्स) જે જે વખતે સામાયિક વગેરે અધ્યયનનો (अत्थाहिगारो) અર્થવિષયક અધિકાર છે, તેજ અર્થાધિકાર છે. (त जहा) જેમ કે (सावज्ज-जोगविरई, उक्कित्तणं गुणवओय पडिवत्ती, खलियस्सनिंदणा, वणतिगिच्छ

टीका—'से किं तं' इत्यादि-

अथ कोऽसौ अर्थाधिकारः? इति शिष्य प्रश्नः। उत्तरयति-अर्थाधिकारः-यो यस्य सामायिकाद्यध्ययनस्य अर्थाधिकारः=अर्थविषयोऽधिकारः स बोध्यः। तमेवाह-तद्यथा—सावद्ययोगविरतिरित्यादि। अस्या गाथाया अर्थोऽत्रैवागमेऽष्टपञ्चाशत्तमे सूत्रे व्याख्यातस्तत एव बोध्यः। वक्तव्यतार्थाधिकारयोस्त्वयं विशेषः-अर्थाधिकारो हि अध्ययनस्यादिपदादारभ्य अन्तपदावधि सकलपदेष्वनुवर्त्तते, पुद्गलास्तिकाये प्रतिपरमाणु मूर्त्तत्ववत्। वक्तव्यता तु देशादि नियतेति। प्रकृतमुपसंहरन्नाह स एषोऽर्थाधिकार इति ॥सू० २३९॥

अथ उपक्रमस्य षष्ठं द्वारं समवतारं निरूपयति-

मूलम्-से किं तं समोयारे? समोयारे—छव्विहे पण्णत्ते, तं जहा—णामसमोयारे ठवणासमोयारे दव्वसमोयारे खेत्तसमोयारे कालसमोयारे भावसमोयारे। नामठवणाओ पुव्वं वण्णियाओ जाव-से तं भवियसरीरदव्वसमोयारे। से किं तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वसमोयारे? जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वसमोयारे—तिविहे पण्णत्ते, तं जहा—आयसमोयारे

अर्थ इसी आगम में ५८ वें सूत्र में स्पष्ट किया जा चुका है, अतः वहीं से जान लेना चाहिये। वक्तव्यता और अर्थाधिकार में यह भेद है कि अर्थाधिकार जो होता है, वह अध्ययन के आदि पद से लगाकर अन्तिम पद तक संबन्धित रहता है। जैसे पुद्गलास्तिकाय में प्रतिपरमाणु में मूर्तत्व रहता है। और जो वक्तव्यता होती है वह देशादिनियत होती है। (से तं अत्थाहिगारे) इस प्रकार यह अर्थाधिकार विषयक कथन है ॥सू० २३९॥

गुणधरगा चेव) આ ગાથાનો અર્થ એજ આગમમાં ૫૮ માં સૂત્રમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. તેથી જિજ્ઞાસુઓએ ત્યાંથી જાણી લેવો. વકતવ્યતા અને અર્થાધિકારમાં આ તફાવત છે કે અર્થાધિકાર જે હોય છે. તે અધ્યયનના આદિ પદથી માંડીને અંતિમ પદ સુધી સંબધિત રહે છે. જેમ કે 'પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં પ્રતિ પરમાણુમાં મૂર્તત્વ રહે છે અને જે વકતવ્યતા હોય છે, તે દેશાદિ નિયત હોય છે. (से तं अत्थाहिगारे) આ પ્રમાણે આ અર્થાધિકાર વિષયક કથન છે. ॥ સૂ૦ ૨૩૯ ॥

परसमोयारे तदुभयसमोयारे। सव्वदव्वा वि णं आयसमोयारेणं आयभावे समोयरंति, परसमोयारेणं जहा कुंडे बदराणि, तदुभयसमोयारेणं जहा घरे खंभो, आयभावे य जहा घडे गीवा आयभावे य। अहवा जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वसमोयारे दुविहे पण्णत्ते, तं जहा—आयसमोयारे य तदुभयसमोयारे य। चउसट्ठिया आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं बत्तीसियाए समोयरइ आयभावे य। बत्तीसिया आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं सोलसियाए समोयरइ आयभावे य। सोलसिया आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं अट्ठभाइयाए समोयरइ आयभावे य। अट्ठभाइया आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं चउभाइयाए समोयरइ आयभावे य। चउभाइया आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं अद्धमाणीए समोयरइ आयभावे य। अद्धमाणी आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं माणीए समोयरइ आयभावे य। से तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वसमोयारे। से तं नोआगमओ दव्वसमोयारे। से तं दव्वसमोयारे।सू. २४०।

छाया—अथ कोऽसौ समवतारः? समवतारः—षड्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—नामसमवतारः स्थापनासमवतारः द्रव्यसमवतारः क्षेत्रसमवतारः कालसमवतारः भावसमवतारः। नामस्थापने पूर्वं वर्णिते यावत् स एष भव्यशरीरद्रव्यसमवतारः। अथ कोऽसौ ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यसमवतारः? ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यसमवतारः—त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—आत्मसमवतारः परसमवतारः तदुभयसमवतारः। सर्वद्रव्याण्यपि खलु आत्म सम-

वतारेण आत्मभावे समवतरन्ति, परसमवतारेण यथा कुण्डे बदराणि, तदुभय सम-वतारेण यथा गृहे स्तम्भः आत्मभावे च, यथा घटे ग्रीवा आत्मभावे च। अथवा ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तः द्रव्यसमवतारो द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-आत्मसमवतारश्च तदुभयसमवतारश्च। चतुष्पष्टिका आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, तदुभयसमवतारेण द्वात्रिंशिकायां समवतरति, आत्मभावेच। द्वात्रिंशिका आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति। तदुभयसमवतारेण षोडशिकायां समवतरति आत्मभावे च। षोडशिका आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, तदुभयसमवतारेण अष्टभागिकायां समवतरति आत्मभावे च। अष्टभागिका आत्म समवतारेण आत्मभावे समवतरति, तदुभयसमवतारेण चतुर्भागिकायां समवतरति आत्मभावे च। चतुर्भागिका आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, तदुभय-समवतारेण अर्धमानिकायां समवतरति आत्मभावे च। अर्धमानी आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, तदुभयसमवतारेण माणिकायां समवतरति आत्मभावे च। स एष ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यसमवतारः। स एष नो आगमतो द्रव्यसमवतारः। स एष द्रव्यसमवतारः ॥२४०॥

टीका—'से किं तं' इत्यादि—

अथ कोऽसौ समवतारः? इति शिष्य प्रश्नः। उत्तरयति—समवतारः, समव तरणं—समवतारः—वस्तूनां स्वपरोभयेष्वन्तर्भावचिन्तनम्, स च नाम समवतारः स्थापनासमवतार इत्यादि षड्विधः। तत्र—नामसमवतारः स्थापनासमवतारश्च

अब सूत्रकार उपक्रम का छठा द्वार जो समवतार है, उसका निरूपण करते है—'से किं तं समोयारे ?' इत्यादि।

टीकार्थ—('से किं तं समोयारे ?' हे भदन्त! पूर्व प्रक्रान्त वह समवतार क्या है? (समोयारे)

उत्तर—वस्तुओं के अपने में पर में तथा दोनों में अन्तर्भाव होने का विचार करना, इसका नाम समवतार है। (छव्विहे पण्णत्ते) यह समवतार छह प्रकार का कहा गया है। (तं जहा) जैसे (णामसमोयारे,

હવે સૂત્રકાર ઉપક્રમનું છઠ્ઠું દ્વાર જે સમવતાર છે, તેનું નિરૂપણ કરે છે—'से किं समोयारे' ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—(से किं त समोयारे ?) હે ભદન્ત! પૂર્વપ્રક્રાન્ત તે સમવતાર શું છે? (समोयारे)

ઉત્તર—વસ્તુઓનો સ્વમાં, પરમાં, તેમજ બન્નેમાં અન્તર્ભાવ વિષયક વિચાર કરવો, તે સમવતાર છે. (छव्विहे पण्णत्ते) આ સમવતાર ૬ પ્રકારનો

नामावश्यकवत् स्थापनावश्यकवच्च बोध्यौ। द्रव्यसमवतारस्तु आगमतो नो आगमतश्चेति द्विविधः। तत्र नो आगमतो द्रव्यसमवतारः-ज्ञायकशरीरद्रव्यसमवतारो भव्यशरीरद्रव्यसमवतारो ज्ञायकशरीरभव्यशरीरद्रव्यसमवतारश्चेति त्रिविधः। तत्र आगमतो द्रव्यसमवतारो नो आगमतो द्रव्यसमवतारस्याद्यद्वयभेदश्च द्रव्यावश्यकवद् विज्ञेयः। एतदेवाह सूत्रकारः-नामस्थापने पूर्वं वर्णिते यावत् स एष भव्यशरीरद्रव्यसमवतार इति। अथ ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यति-

---

ठवणासमोयारे, दव्वसमोयारे, खेत्तसमोयारे, कालसमोयारे भाव समोयारे) नाम समवतार, स्थापना समवतार, द्रव्यसमवतार क्षेत्र-समवतार, कालसमवतार, और भावसमवतार। (नाम ठवणाओ पुव्वं वण्णियाओ जाव से तं भवियसरीरदव्वसमोयारे) इनमें नाम समवतार और स्थापना समवतार इन दोनों को नामआवश्यक एवं स्थापना आवश्यक के जैसे जानना चाहिये। द्रव्य समवतार आगम और नो आगम की अपेक्षा लेकर दो प्रकार होता है। इनमें नो आगम की अपेक्षा लेकर द्रव्यसमवतार होता है, वह ज्ञायकशरीर द्रव्यसमवतार, भव्यशरीर द्रव्यसमवतार और ज्ञायकशरीर भव्य-शरीरव्यतिरिक्त समवतार, इस प्रकार से तीन प्रकार का होता है। आगम से जो द्रव्य समवतार होता है, उसका और नो आगम से ज्ञायकशरीर द्रव्यसमवतार, भव्यशरीर द्रव्यसमवतार इन दो भेदों का स्वरूप द्रव्यावश्यक के जैसा ही जानना चाहिये। (से किं तं जाण-

---

કહેવામાં આવેલ છે. (तं जहा) જેમ કે (णामसमोयारे ठवणासमोयारे, दव्व समोयारे, खेत्तसमोयारे कालसमोयारे, भावसमोयारे) નામ સમવતાર, સ્થાપના સમવતાર, દ્રવ્યસમવતાર, ક્ષેત્રસમવતાર કાલ સમવતાર અને ભાવસમવતાર (नामठवणाओ पुव्वं वण्णियाओ जाव से तं भवियसरीरदव्वसमोयारे) આમાં નામ સમવતાર અને સ્થાપના સમવતાર એ બન્નેને નામ આવશ્યક તેમજ સ્થાપના આવશ્યકની જેમ જાણવા જોઇએ. દ્રવ્ય સમવતાર આગમ અને નો આગમની અપેક્ષાએ બે પ્રકારનો કહેવામાં આવેલ છે. આમાં જે નો આગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય સમવતાર હોય છે, તે જ્ઞાયકશરીર, દ્રવ્ય સમવતાર ભવ્યશરીર દ્રવ્યસમવતાર અને જ્ઞાયકશરીર ભવ્ય શરીર વ્યતિરિક્ત સમવતાર આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. આગમથી જે દ્રવ્ય સમવતાર હોય છે. તેનું અને નો આગમથી જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્ય સમવતાર, ભવ્યશરીર દ્રવ્યસમવતાર આ બે ભેદોનું સ્વરૂપ દ્રવ્યાવશ્યકની જેમ જાણી લેવું જોઇએ. (से किं

रिक्तं द्रव्यसमवतारं निरूपयति-अथ कोऽसौ ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यसमवतारः? इति शिष्य प्रश्नः। उत्तरयति-ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यसमवतारस्त्रिविधः, तद्यथा-आत्मसमवतारः परसमवतारः तदुभयसमवतारश्चेति। तत्र सर्वद्रव्याण्यपि=सर्वाण्यपि द्रव्याणि आत्मसमवतारेण चिन्त्यमानानि आत्मभावे=स्वकीयस्वरूपे समवतरन्ति=वर्त्तन्ते सकलानामपि द्रव्याणाम् आत्मनोऽव्यतिरिक्तत्वात्। तथा-व्यवहारमाश्रित्य परसमवतारेण परभावे समवतरन्ति, यथा-कुण्डे बदराणि। निश्चयनयेन तु सर्वाण्यपि वस्तूनि पूर्वोक्त

यसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वसमोयारे?) हे भदन्त! वह ज्ञायक शरीर भव्यशरीरव्यतिरिक्त द्रव्यसमवतार क्या है?

उत्तर--(जाणयशरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वसमोयारे तिविहे पण्णत्ते) ज्ञायकशरीर भव्यशरीर इन दोनों समवतारों से व्यतिरिक्त जो ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्त समवतार है, वह तीन प्रकार का कहा गया है (तं जहा) जैसे-(आयसमोयारे, परसमोयारे, तदुभयसमोयारे) आत्मसमवतार, पर समवतार, और तदुभयसमवतार, (सव्वदव्वाणिणं आयसमोयारेणं आयभावेसमोयरंति) आत्मसमवतार को लेकर जब समस्त द्रव्यों का विचार किया जाता है, तब समस्त ही

तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वसमोयारे?) હે ભદન્ત તે જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિકત દ્રવ્ય સમવતાર શું છે?

ઉત્તર-(जाणयसरीरभवियसरीर, वइरिते दव्वसमोयारे तिविहे पण्णत्ते) જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર આ બન્ને સમવતારોથી વ્યતિરિકત જે જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિકત સમવતાર છે, તે ત્રણ પ્રકારનો મ નવામાં આવેલ છે (त जहा) જેમ કે (आयसमोयारे, परसमोयारे, तदुभयसमोयारे) આત્મસમવતાર, પરસમવતાર અને તદુભય સમવતાર (सव्वदव्वाणि णं आयसमोयारेणं आयभावे समोयरंति) આત્મસમવતારને લઈને જ્યારે સમસ્ત દ્રવ્યો વિષે વિચાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે સમસ્ત દ્રવ્યો પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે. કેમકે નિજરૂપથી કોઈપણ દ્રવ્ય ભિન્ન નથી. તેમજ વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ જ્યારે સમવતારને લઈને સમસ્ત દ્રવ્યો વિષે વિચાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે સમસ્ત દ્રવ્ય (परसमो-

युक्त्या स्वात्मन्येव वर्त्तन्ते, व्यवहारतस्तु स्वात्मनि कुण्डाद्याधारे च वर्त्तन्ते इति भावः। तथा तदुभयसमवतारेण=आत्मसमवतारेण परसमवतारेण च आत्मभावे परभावे च समवतरन्ति, यथा—गृहे=कटकुडयदेहली पट्टादि समुदायात्मके गृहे स्तम्भो वर्त्तते, स च स्तम्भ आत्मभावेऽपि वर्त्तते। यथा वा—घटे=बुध्नोदरकपा-

द्रव्य अपने निज रूपमें रहते हैं। क्योंकि निजरूप से कोई भी द्रव्य-भिन्न नहीं है। तथा व्यवहारनय की अपेक्षा करके जब परसमवतार को लेकर समस्त द्रव्यों का विचार किया जाता है, तब समस्त द्रव्य (परसमोयारेणं जहा कुंडे बदराणि) कुंड में बदर के जैसा परभाव में रहते हैं। तात्पर्य कहने का यह कि—'जब यह विचार किया जाता है कि प्रत्येक द्रव्य कहां रहते हैं ? तब इस प्रश्न का उत्तर दो नयों को आश्रित करके दिया जाता है—इनमें जब निश्चय का आश्रय किया जाता है—तब इस प्रश्न का उत्तर यह होता है कि प्रत्येक द्रव्य अपने ही निज-रूप में रहते हैं। तथा व्यवहार नय की अपेक्षा जब इस प्रश्न का उत्तर विचारा जाता है तो उसका अभिप्राय यह निकलता है कि—जिस प्रकार कुण्ड में बदरिका फल रहते हैं 'उसी प्रकार से प्रत्येक द्रव्य पराश्रित भी रहते हैं तथा स्वाश्रित भी रहते हैं। (तदुभयसमोयारेणं जहा घरे खंभो, आयभावे य जहा घडे गीवा आयभावे य) जब तदुभय समवतार को लेकर विचार किया जाता है तो आत्मसमवतार की अपेक्षा समस्त द्रव्य आत्म भाव में तथा परसमवतार की अपेक्षा परभाव में रहते हैं। जैसे कट, कुडय, देहली और पट्ट आदि के समुदायरूप घर में स्तम्भ रहता

यरेणं जहा कुंडे बदराणि) કુંડમાં બોરની જેમ પરભાવમાં રહે છે. તાત્પર્ય કહેવાનું આ છે કે 'જ્યારે આ જાતનો વિચાર કરવામાં આવે છે કે પ્રત્યેક દ્રવ્ય ક્યાં રહે છે? ત્યારે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર બે નયોના આધારે આપવામાં આવે છે. આમાં જ્યારે નિશ્ચયને આશ્રય માનવામાં આવે છે, ત્યારે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ પ્રમાણે હોય છે કે દરેકે દરેક દ્રવ્ય પોતાના જ સ્વરૂપમાં રહે છે. તેમજ વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ જ્યારે આ પ્રશ્નના ઉત્તર વિષે વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે તેનો અભિપ્રાય આ મુજબ હોય છે કે 'જેમ કુંડમાં બદરિકા—બોર ફળ રહે છે. તેમજ દરેકે દરેક દ્રવ્ય પરાશ્રિત પણ રહે છે, તેમજ સ્વાશ્રિત પણ રહે છે. (तदुभयसमोयारेण जहा घरे खंभो, आयभावे य जहा घडे गीवा आयभावे य) જ્યારે તદુભય સમવતારને લઈ ને વિચાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે આત્મ સમવતારની અપેક્ષા સમસ્તદ્રવ્ય આત્મભાવમાં તેમજ પરસમવતારની અપેક્ષા પરભાવમાં રહે છે. જેમ કટ, કુડય, દેહલી અને પટ્ટ વગેરેના સમુદાય રૂપ ઘરમાં સ્તંભ રહે છે, અને તે સ્તંભ પોતાના

लात्मके घटे ग्रीवा वर्त्तते, सा च आत्मभावेऽपि वर्तते। ननु 'कुण्डे बदराणि' इति यत्परसमवतारस्योदाहरणं प्रदर्शितम्, इदमपि तदुभयसमवतारस्यैवोदाहरणं भवितुमर्हति, कुण्डे वर्त्तमानानां बदराणां स्वात्मन्यपि वर्त्तमानत्वादिति चेत्, शृणु, अत्र स्वात्मवृत्तेर्निवक्षामकृत्वैव मुन्यासः कृतः। वस्तुतस्तु द्विविध एव समवतारो युक्तः, अत एव सूत्रकारः स्वयमाह-'अहवा' इत्यादि। अथवा-ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यसमवतारो द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-आत्मसमवतारः तदुभयसमवतारश्चेति। पूर्वोक्तरीत्या परसमवतारस्यासंभवितामुपलक्ष्य

है और वह स्तम्भ अपने रूप में भी रहता है। अथवा जैसे बुन्धोदरकपालरूप घट में ग्रीवा रहतीहै और वह ग्रीवा आत्मभाव में भी रहती है।

शंका—'कुण्डे बदराणि' ऐसा जो उदाहरण आपने परसमवतार का दिया है, सो यह उदाहरण तदुभयसमवतार का ही होना चाहिये। क्योंकि जिस प्रकार वे कुंडमे रहते हैं, उसी प्रकार से वे अपने आत्म भाव में भी रहते हैं?

उत्तर—सुनों, यह जो दृष्टांत परसमवतार का दिया गया है—वैसे यदि विचार किया जावे तो समवतार दो प्रकार का ही होना चाहिये। इसी बात को सूत्रकारने निर्दिष्ट करने के लिये (अहवा जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वसमोयारे दुविहे पण्णत्ते) ऐसा कहा है। इसमें वे यह कह रहे हैं कि ज्ञायकशरीर भव्यशरीर से व्यतिरिक्त जो द्रव्य समवतार है वह दो प्रकार का प्रज्ञप्त हुआ है। (तं जहा) जैसे-(आयसमोयरे य तदुभयसमोयारे य) एक

સ્વરૂપમાં પણ રહે છે. અથવા જેમ બુદ્નોદર-કપાલરૂપ ઘટમાં ગ્રીવા રહે છે અને તે ગ્રીવા આત્મભાવમાં પણ રહે છે.

શંકા--'कुण्डे बदराणि' એવું જે ઉદાહરણ તમે પરસમવતારનું આપેલ છે, તો આ ઉદાહરણ તદુભય સમવતારનું જ હોવું જોઈએ. કેમકે જેમ કુંડમાં તે રહે છે તેમજ તે પોતાના આત્મભાવમાં પણ રહે છે?

ઉત્તર--સાંભળો-આ જે દષ્ટાન્ત પરસમવતાર વિષે આપેલ છે, તેમાં સ્વાત્મવૃત્તિની વિવક્ષા કરવામાં આવી નથી. આમ જો વિચાર કરવામાં આવે તો સમવતારના બે પ્રકારો જ હોવા જોઈએ. એ જ વાતને સૂત્રકારે નિર્દિષ્ટ કરવા માટે (अहवा जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वसमोयारे दुविहे पण्णत्ते) આમ કહ્યું છે. આમાં તેઓ આ પ્રમાણે કહી રહ્યા છે કે જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીરથી વ્યતિરિકત જે દ્રવ્ય સમવતાર છે, તે બે પ્રકારનો પ્રજ્ઞપ્ત થયેલ છે. (त जहा) જેમ કે (आयसमोयारे य तदुभयसमोयारे य)

द्वैविध्यमुक्तमिति बोध्यम्। अनयोरुदाहरणान्याह-'चउसट्ठिया' इत्यादि। चतुष्षष्टिका=चतुष्पलमाना अर्धमाणिकायाश्चतुष्षष्टितमो भाग इत्यर्थः आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, उभयसमवतारेण तु सा स्वापेक्षया बृहन्मानायाम् अर्थात् अष्टपलमानायां द्वात्रिंशिकायां अर्धमाणिकायां द्वात्रिंशतमभागरूपायां समवतरति। एवं द्वात्रिंशिका षोडशिका, अष्टभागिका, चतुर्भागिका, अर्द्धमाणीच आत्मभावे उभयभावे च समवतरन्ति। तथाहि-अष्टपलप्रमाणा द्वात्रिंशिका आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, उभयसमवतारेण तु षोडश पलमानायां षोडशिकायां समवतरति आत्मभावेच। षोडशिकाऽपि आत्मसमवतारेण आत्म

आत्मसमवतार और दूसरा तदुभयसमवतार। इसमें पूर्वोक्त रीति के अनुसार परसमवतार की असंभविता को ध्यान में रखकर सूत्रकार ने यह द्विविधता कही है, ऐसा जानना चाहिये। (चउसट्ठिया आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ) दृष्टान्तान्तर से इसी विषय को स्पष्ट करने के लिये सूत्रकार कहते हैं कि-'आत्मसमवतार से जैसे चतुष्पष्टिका चारपलप्रमाणवाली अर्धमणिका का चौंसठवां भाग आत्मभाव में रहती है और (तदुभय समोयारेणं बत्तीसियाए समोयरइ) तदुभयसमवतार से वह अपनी अपेक्षा से बृहन्मानवाली अर्थात् आठपल प्रमाणवाली द्वात्रिंशिका में अर्थात् अर्धमाणिका के ३२ वें भाग में रहती है-(आयभावे य) और अपने निजरूप में भी रहती है। इसी प्रकार से द्वात्रिंशिका, षोडशिका, अष्टभागिका, चतुर्भागिका, और अर्धमाणी ये सब आत्मभाव में एवं उभयभाव में समवतरित होती हैं। जैसे-(बत्तीसिया आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं सोलसियाए समोयरइ, आयभावे य) अष्टपल प्रमाणवाली

દૃષ્ટાન્તાન્તરથી આ વિષયને સ્પષ્ટ કરવા માટે સૂત્રકાર કહે છે કે 'આત્મસમવતારથી જેમ ચતુષ્ષષ્ટિકા ચાર પલ પ્રમાણુવાળી અર્ધમાણિકાનો ચોસઠમાં ભાગ આત્મભાવમાં રહે છે, અને (तदुभयसमोयारेणं बत्तीसियाए समोयरइ) તદુભય સમવતારથી તે પોતાની અપેક્ષાથી બૃહન્માન યુકત એટલે કે આઠ પલ પ્રમાણુ યુકત દ્વાત્રિંશિકામાં એટલે કે અર્ધમણિકાના ૩૨ માં ભાગમાં રહે છે (आयभावे य) અને પોતાના નિજ રૂપમાં પણુ રહે છે. આ પ્રમાણે દ્વાત્રિંશિકા, ષોડશિકા, અષ્ટભાગિકા, ચતુર્ભાગિકા અને અર્ધમાણી આ સર્વે આત્મભાવમાં અને ઉભયભાવમાં સમવતરિત હોય છે. જેમ કે (बत्तीसिया आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेण सोलसियाए समोयरइ आयभावे य) અષ્ટપલ પ્રમાણુ યુકત દ્વાત્રિંશિકા આત્મ સમવતારની અપેક્ષા

भावे समवतरति, उभयसमवतारेण तु द्वात्रिंशत्पलमानायामष्टमागिकायां समवतरति आत्मभावेच। अष्टभागिकाऽपि आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, उभयसमवतारेण तु चतुष्षष्टिपलमानायां चतुर्भागिकायां समवतरति आत्मभावेच। चतुर्भागिकाऽपि आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, उभय-

---

द्वात्रिंशिका आत्मसमवतार की अपेक्षा आत्मभाव में रहती है और उभयसमवतार की अपेक्षा से षोडशपल प्रमाणवाली षोडशिका में भी रहती है और अपने भाव में भी रहती है। (सोलसिया आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेण अट्ठभाइयाए समोयरइ, आयभावे य) इसी प्रकार से पोडशिका भी आत्मसमवतार की अपेक्षा से आत्मभाव में अवतरित होती है और उभयसमवतारकी अपेक्षा द्वात्रिंशत्पलप्रमाणवाली अष्टभागिका में एवं आत्मभाव में भी अवतरित होती है। (अट्ठभाइया आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं चउभाइयाए समोयरइ आयभावे य) तथा जो अष्टभागिका है, वह आत्मसमवतारकी अपेक्षा से आत्मभाव में रहती है और तदुभयसमवतार की अपेक्षा से चतुर्भागिकामें भी रहती है और आत्मभाव में भी रहती है। (चउभाइया आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ तदुभयसमोयारेणं अद्धमाणीए समोयरइ आयभावे) चतुर्भागिका आत्मसमवतार की अपेक्षा आत्मभाव में रहती

આત્મભાવમાં રહે છે, અને ઉભય સમવતારની અપેક્ષાએ ષોડશપલ પ્રમાણવાલી ષોડશિકામાં પણ રહે છે, અને પોતાના ભાવમાં પણ રહે છે (सोलसिया आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं अट्ठभाइयाए समोयरइ, आयभावेय) આ પ્રમાણે ષોડશિકા પણ આત્મસમવતાની અપેક્ષાએ આત્મભવમાં અવતરિત થાય છે, અને ઉભય સમવતાની અપેક્ષા એ દ્વાત્રિંશત્પલ પ્રમાણયુકત અષ્ટ ભાગિકામાં તેમજ આત્મભાવમાં પણ અવતરિત થાય છે. (अट्ठभाइया आय समोयारेण आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं चउभाइयाए समोयरइ आयभावे य) તેમજ જે અષ્ટભાગિકા છે, તે આત્મસમવતારની અપેક્ષા એ આત્મભાવમાં રહે છે, અને તદુભયસમવતાની અપેક્ષા એ ચતુર્ભાગિકામાં પણ રહે છે. અને આત્મભાવમાં પણ રહે છે. (चउभाइया आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं अद्धमाणीए समोयरइ आयभावे य) ચતુર્ભાગિકા આત્મસમવતાની અપેક્ષા આત્મભાવમાં રહે છે અને તદુભય

समवतारेण तु चतुर्भागिकाऽष्टाविंशत्यधिकैकशतपलमानायामर्द्धमाणिकायां समवतरति आत्मभावे च। तथा–अर्द्धमाणिकाऽपि आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, उभयसमवतारेण तु षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयमानायामर्द्धमाणिकायां समवतरति आत्मभावे चेति। इत्थं तदुभयव्यतिरिक्तो द्रव्यसमवतारो निरूपित इति सूचयितुमाह–स एष ज्ञायक–शरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यसमवतार इति। इत्थं नो आगमतो द्रव्यसमवतारस्य त्रिविधोऽपि भेदो निरूपित इति सूचयितुमाह–स एष नो आगमतो द्रव्यसमवतार इति। इत्थं सभेदो द्रव्यसमवतारो निरूपित इति सूचयितुमाह–स एष द्रव्यसमवतार इति ॥सू० २४०॥

है और तदुभय समवतार की अपेक्षा अर्धमाणी में भी रहती है और आत्मभाव में भी रहती है (अद्धमाणी आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ तदुभयसमोयारेणं अद्धमाणीए समोयरइ आयभावे य) इसी प्रकार से जो अर्धमानी है वह आत्मसमवतार की अपेक्षा से आत्मभाव में रहती है और तदुभयसमवतार की अपेक्षा से मानी में भी रहती है और आत्मभाव में भी रहती है १२८ पल की अर्धमानी होती है और २५६ पल की मानी होती है। (से तं जाणयसरीरभवियसरीर वइरित्ते दव्वसमोयारे) इस प्रकार यह पूर्व प्रक्रांत वह ज्ञायक शरीर भव्य-शरीर से व्यतिरिक्त द्रव्यसमवतार होता है। (से तं नो आगमओ दव्वस०) इस प्रकार से सूत्रकार ने नो आगम की अपेक्षा लेकर द्रव्य-समवतार के तीन प्रकार के भेदों का निरूपण किया। इसके निरूपित हो जाने पर (से तं दव्वसमोयारे) द्रव्यसमवतार पूर्णरूप से निरूपित हो चुका ॥ सू० २४० ॥

સમવતારની અપેક્ષા અર્ધમાણીમાં પણ રહે છે અને આત્મભાવમાં પણ રહે છે. (अद्धमाणी, आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं अद्ध माणीए समोयरइ आयभावे य) આ પ્રમાણે જે અર્ધમાની છે તે આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં રહે છે અને તદુભય સમવતારની અપેક્ષાએ માનીમાં પણ રહે છે. અને આત્મભાવમાં પણ રહે છે ૧૨૮ પલની અર્ધમાની હોય છે. અને ૨૫૬ પલની માની હોય છે. (से तं जाणयसरीरभवियसरीर वइरित्ते दव्वसमोयारे) આ પ્રમાણે આ પૂર્વપ્રક્રાન્ત તે જ્ઞાયકશરીર ભવ્ય-શરીરથી વ્યતિરિકત દ્રવ્ય સમવતાર હોય છે (से तं नो आगमओ दव्वस०) આ પ્રમાણે સૂત્રકારે નો આગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય સમવતારના ત્રણ પ્રકારના ભેદોનું નિરૂપણ કર્યું છે. આના નિરૂપણથી (से तं दव्वसमोयारे) દ્રવ્ય સમવતાર પૂર્ણ રૂપથી નિરૂપણ થઈ ગયો છે. ॥ સૂત્ર ૨૪૦॥

अथ क्षेत्रसमवतारादीन् निरूपयति-

मूलम्-से किं तं खेत्तसमोयारे? खेत्तसमोयारे-दुविहे पण्णत्ते, तं जहा-आयसमोयारे य तदुभयसमोयारे य। भरहेवासे आयसमोयारेण आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं जंबुद्दीवे समोयरइ आयभावे य। जंबुद्दीवे आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं तिरियलोए समोयरइ आयभावे य। तिरियलोए आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं लोए समोयरइ आयभावे य। से तं खेत्तसमोयारे। से किं तं कालसमोयारे? कालसमोयारे-दुविहे पण्णत्ते, तं जहा-आयसमोयारे य तदुभयसमोयारे य। समए आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं आवलियाए समोयरइ आयभावे य। एवमाणापाणू थोवे लवे मुहुत्ते अहोरत्ते पक्खे मासे ऊऊ अयणे संवच्छरे जुगे वाससए वाससहस्से वाससयसहस्से पुव्वंगे पुव्वे तुडिअंगे तुडिए अडडंगे अडडे अववंगे अववे हूहूअंगे हूहूए उप्पलंगे उप्पले पउमंगे पउमे णलिणंगे णलिणे अच्छनिउरंगे अच्छनिउरे अउअंगे अउए नउअंगे नउए पउअंगे पउए चूलिअंगे चूलिया सीसपहेलिअंगे सीसपहेलिया पलिओवमे सागरोवमे आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ तदुभयसमोयारेणं ओसप्पिणीउस्सप्पिणीसु समोयरइ आयभावे य। ओसप्पिणी उस्सप्पिणीओ आयसमोयारेणं आयभावे, समोयरंति, तदुभयसमोयारेण पोग्गलपरियट्टे समो-

यरंति आयभावे य। पोग्गलपरियट्टे आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं तीतद्धा अणागतद्धासु समोयरइ आयभावे य। तीतद्धा अणागतद्धाउ आयसमोयारेणं आयभावे समोयरंति, तदुभयसमोयारेणं सव्वद्धाए समोयरंति आयभावे य। से तं कालसमोयारे। से किं तं भावसमोयारे? भावसमोयारे दुविहे पण्णत्ते, तं जहा—आयसमोयारे य तदुभयसमोयारे य। कोहे आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेण माणे समोयरइ आयभावे य। एवं माणे माया लोभे रागे मोहणिज्जे, अट्ठकम्मपगडीओ आयसमोयारेणं आयभावे समोयरंति तदुभयसमोयारेणं छव्विहे भावे समोयरंति आयभावे य। एवं छव्विहे भावे, जीवे जीवत्थिकाए आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं सव्वदव्वेसु समोयरइ आयभावे य। एत्थ संगहणीगाहा—"कोहे माणे माया, लोहे रागे य मोहणिज्जे य। पगडी भावे जीवे जीवत्थिकाय दव्वा य॥१॥" से तं भावसमोयारे। से तं उवक्कमे। उवक्कम इइ पढमं दारं।सू.२४१।

छाया—अथ कोऽसौ क्षेत्रसमवतारः? क्षेत्रसमवतारो द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—आत्मसमवतारश्च तदुभयसमवतारश्च। भारतं वर्षम् आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, तदुभयसमवतारेण जम्बूद्वीपे समवतरति आत्मभावे च। जम्बूद्वीपः आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, तदुभयसमवतारेण तिर्यग् लोके समवतरति आत्मभावे च। तिर्यग् लोकः आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, तदुभयसमवतारेण लोके समवतरति आत्मभावे च। स एष क्षेत्रसमवतारः अथ कोऽसौ कालसमवतारः? कालसमवतारो द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—आत्म समवतारश्च तदुभयसमवतारश्च। समयः आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, तदुभयसमवतारेण आवलिकायां समवतरति आत्मभावे च। एवमानप्राणःस्तोको लवो मुहूर्त्तः अहोरात्रः पक्षः मासः ऋतुः अयनम् संवत्सरो युगं वर्षशतं वर्षसहस्रं वर्षशतसहस्रं पूर्वाङ्गं पूर्वं त्रुटिताङ्गं त्रुटितम् अटटाङ्गम् अटटम् अववाङ्गम् अववं

हूहूकाङ्गम् हूहूकम् उत्पलाङ्गम् उत्पलं पद्माङ्गं पद्मं नलिनाङ्गं नलिनं अच्छनिकुराङ्गम् अच्छनिकुरम्, अयुताङ्गम् अयुतं नयुताङ्गं नयुतं प्रयुताङ्गं प्रयुतं चूलिकाङ्गं चूलिका शीर्षप्रहेलिकाङ्गं शीर्षप्रहेलिका पल्योपमं सागरोपमम् आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, तदुभयसमवतारेण अवसर्पिण्युत्सर्पिणीषु समवतरंति आत्मभावे च। अवसर्पिण्युत्सर्पिण्यः आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, तदुभयसमवतारेण पुद्गलपरिवर्ते समवतरन्ति आत्मभावे च। पुद्गलपरिवर्त आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, तदुभयसमवतारेण अतीताद्धानागताद्धासु समवतरति आत्मभावे च। अतीताद्धानागताद्धा आत्मसमवतारेण आत्मभावे, समवतरन्ति, तदुभयसमवतारेण सर्वाद्धायां समवतरति आत्मभावे च। स एष कालसमवतारः। अथ कोऽसौ भाव समवतारः? भावसमवतारो द्विविधः प्रज्ञप्तः तद्यथा—आत्मसमवतारश्च तदुभयसमवतारश्च। क्रोध आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, तदुभयसमवतारेण माने समवतरति आत्मभावे च। एवं मानो माया लोभो रागो मोहनीयम् अष्टकर्म प्रकृतयः आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति तदुभयसमवतारेण षड्विधे भावे समवतरन्ति आत्मभावे च। एवं षड्विधो भावः, जीवः, जीवास्तिकाय आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, तदुभयसमवतारेण सर्वद्रव्येषु समवतरति आत्मभावे च। अत्र संग्रहणीगाथा—

क्रोधो मानो माया, लोभो रागश्च मोहनीयं च।
प्रकृति र्भावो जीवो, जीवास्तिकायो द्रव्याणि च ॥१॥

स एष भावसमवतारः। स एष समवतारः। स एष उपक्रमः। उपक्रम इति प्रथमं द्वारम् ॥सू० २४१॥

टीका—'से किं तं' इत्यादि—

अथ कोऽसौ क्षेत्रसमवतारः? इति शिष्य प्रश्नः। उत्तरयति—क्षेत्र समवतारः—धर्मादीनां द्रव्याणां यत्र वृत्तिर्भवति तत्क्षेत्रम् तस्य समवतारः, स च आत्मसमव-

---

अब सूत्रकार क्षेत्रसमवतार आदिकों का निरूपण करते हैं—

'से किं तं खेत्तसमोयारे' इत्यादि।

शब्दार्थ—(से किं तं खेत्तसमोयारे?) हे भदन्त! वह पूर्वप्रक्रान्त क्षेत्र समवतार क्या है?

હવે સૂત્રકાર ક્ષેત્ર સમવતાર આદિનું નિરૂપણ કરે છે.

'सें किं त खेत्तसमोयारे' इत्यादि।

શબ્દાર્થ:—(से किं तं खेत्तसमोयारे?) હે ભદંત! તે પૂર્વપ્રકાન્ત ક્ષેત્ર સમવતાર શું છે?

वारस्तदुभयसमवतारश्चेति द्विविधः। तत्र भरतं वर्षमात्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, तदुभयसमवतारेण तु जम्बूद्वीपे समवतरति आत्मभावे च। एवं जम्बूद्वीपादयोऽपि आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरन्ति तदुभयसमवतारेण एते उत्तरोत्तरस्मिन् स्वापेक्षया बृहत्प्रमाणे क्षेत्रविभागे समवतरन्ति आत्मभावे चेति

उत्तर--(खेत्तसमोयारे) धर्मादिक द्रव्यों की जहां वृत्ति होती है-अर्थात् धर्मादिक द्रव्यों का जहां निवास होता है उसका नाम क्षेत्र है, इस क्षेत्र का जो समवतार है, वह क्षेत्र समवतार है। यह क्षेत्र समवतार (दुविहे पण्णत्ते) दो प्रकार का कहा गया है। (तं जहा) जैसे (आयसमोयारे य तदुभयसमोयारे य) एक आत्मसमवतार और दूसरा तदुभय समवतार। (भरहे वासे आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं जंबूदीवे समोयरइ आयभावे य) आत्मसमवतार की अपेक्षा लेकर जब यह विचार किया जाता है कि-'भरतक्षेत्र कहां रहता है? तब इसका उत्तर यह होता है कि-'भरत क्षेत्र आत्मसमवतार की अपेक्षा आत्मभाव में रहता है, और तदुभय समवतार की अपेक्षा जंबूद्वीप में रहता है। एवं अपने निजस्वरूप में भी रहता है। (जंबूदीवे आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं तिरियलोए समोयरइ आयभावे य) जंबूद्वीप आत्मसमवतार की अपेक्षा आत्मभाव में रहता है और तदुभय समवतार की अपेक्षा तिर्यक् लोक में भी रहता है और आत्मभाव में भी रहता है।

ઉત્તરઃ--(खेत्तसमोयारे) ધર્માદિકદ્રવ્યોની જ્યાં વૃત્તિ હોય, એટલે કે ધર્માદિક દ્રવ્યોનું જ્યાં નિવાસ છે, તેનું નામ ક્ષેત્ર છે. આ ક્ષેત્રસમવતાર (दुविहे पण्णत्ते) બે પ્રકારનો કહેવામાં આવેલ છે. (तं जहा) જેમ કે (आयसमोयारे य तदुभयसमोयारे य) એક આત્મસમવતાર અને દ્વિતીય તદુભય સમવતાર (भरहे वासे आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, आयभावे य) આત્મસમવતારની અપેક્ષા એ જ્યારે આ પ્રમાણે વિચાર કરવામાં આવે છે કે 'ભરતક્ષેત્રમાં રહે છે?' ત્યારે આનો જવાબ આ પ્રમાણે હોય છે કે ભરતક્ષેત્ર આત્મસમવતારની અપેક્ષા આત્મભાવમાં રહે છે અને તદુભય સમવતારની અપેક્ષા જંબૂદ્વીપમાં રહે છે. તેમજ પોતાના નિજ સ્વરૂપમાં પણ રહે' (जंबूदीवे आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं तिरियलोए समोयरइ आयभावे य) જંબૂદ્વીપ આત્મસમવતાની અપેક્ષા આત્મભાવમાં રહે છે અને તદુભય સમવતારની અપેક્ષા એ તિર્યક્ લોકમાં પણ રહે છે, અને આત્મભાવમાં પણ રહે છે.

बोध्यम् । प्रकृतमुपसंहरन्नाह-स एष क्षेत्रसमवतार इति । अथ कालसमवतारं निरूपयति । तत्र-अथ कोऽसौ कालसमवतारः? इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरयति-कालसमवतारः-कलयन्ति=समयादिरूपेण परिच्छिन्दन्ति ज्ञानिनो यं स कालः, तस्य समवतारः । स च आत्मसमवतारः तदुभयसमवतारश्चेति द्विविधः । तत्र-समय आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, तदुभयसमवतारेण स्वापेक्षया बृहत्प्रमाणायामावलिकायां समवतरति आत्मभावे च । एवम् आवलिकादिषु प्रत्येकम्

(तिरियलोए आयसमोयरे णं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारे णं लोए समोयरइ आयभावे य) इसी प्रकार तिर्यक् लोक भी आत्मसमवतार की अपेक्षा आत्मभाव में रहता है और तदुभय समवतार की अपेक्षा लोक में भी रहता है एवं आत्मभाव में भी रहता है । (से त्तं खेत्तसमोयारे) इस प्रकार यह क्षेत्र समवतार है। (से किं तं कालसमोयारे ?) हे भदन्त ! वह पूर्व प्रक्रान्त काल समवतार क्या है ?

उत्तर-(कालसमोयारे) ज्ञानी जन जिसे समय आदि रूप से जानते हैं-उसका नाम काल है । इस काल जो समवतार है, वह काल समवतार है वह काल समवतार (दुविहे पण्णत्ते) दो प्रकार का प्रज्ञप्त हुआ है । (तं जहा) जैसे (आयसमोयारे य तदुभयसमोयारे य) एक आत्मसमवतार और दूसरा तदुभय समवतार । (समए आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ) आत्म समवतार की अपेक्षा समय आत्मभाव में रहता है । (तदुभयसमोयारे णं आवलियाए समोयरइ, आयभावे य) तदुभय समवतार

'तिरियलोए आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं लोए समोयरइ आयभावे य) આ પ્રમાણે તિર્યક્ લોકપણ આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં રહે છે અને તદુભય સમવતાની અપેક્ષાએ લોકમાં પણ રહે છે. તેમજ આત્મભાવમાં પણ રહે છે (से त्तं खेत्तसमोयारे) આ પ્રમાણે આ ક્ષેત્ર સમવતાર છે. (से किं तं कालसमोयारे ?) હે ભદંત! તે પૂર્વ પ્રક્રાન્ત કાલ સમવતાર શું છે ?

ઉત્તર--(कालसमोयारे) જ્ઞાની લોકો જેને સમય વગેરેના રૂપમાં જાણે છે તેનું નામ કાળ છે. આ કાળનો જે સમવતાર છે તે કાળ સમવતાર છે. તે કાળ સમવતાર (दुविहे पण्णत्ते) બે પ્રકારનો પ્રજ્ઞપ્ત થયેલ છે. (तं जहा) જેમ કે (आयसमोयारे य तदुभयसमोयारे य) એક આત્મસવતાર અને દ્વિતીય તદુભય સમવતાર (समए आयसमोयारे णं आयभावे समोयरइ) આત્મસમવતારની અપેક્ષા સમય આત્મભવમાં રહે છે. (तदुभयसमोयारे ण आवलियाए समोयरइ,

की अपेक्षा से आवलिका में भी रहता है और आत्मभाव में भी रहता है। आवलिका असंख्यात समय की होती है। इसलिये अपनी अपेक्षा वह बृहत् प्रमाणवाली है। अतः समयरूप काल को तदुभय समवतार की अपेक्षा आवलिका के आश्रित रहना कहा है। तथा ऐसा होने पर भी वह अपने निजरूप का परित्याग नहीं करता है-इसलिये आत्मभाव में भी उसका निवास प्रकट किया है। (एवमाणापाणू, थोवे, लवे, मुहुत्ते, अहोरत्ते, पक्खे मासे उऊ, अयणे, संवच्छरे, जुगे, वाससए वाससहस्से, वाससयसहस्से, पुव्वंगे, पुव्वे तुडिअंगे, तुडिए, अडडंगे अडडे अववंगे, अववे, हुहुअंगे, हुहुए, उप्पलंगे, उप्पले पउमंगे, पउमे, णलिणंगे, णलिणे, अच्छनिउरंगे, अच्छनिउरे, अउअंगे, अउए, नउअंगे, नउए, पउअंगे, पउए, चूलिअंगे, चूलिया, सीसपहेलिअंगे, सीसपहेलिया, पलिओवमे, सागरोवमे, आयसमोयारेण आयभावे, समोयरइ) इसी प्रकार आनप्राण, स्तोक, लव, मुहूर्त्त, अहोरात्र, पक्ष, मास ऋतु, अयन, संवत्सर युग, वर्षशत, वर्षसहस्र, वर्षशतसहस्र, पूर्वाङ्ग पूर्व, त्रुटिताङ्ग, त्रुटित, अटटाङ्ग अटट, अववाङ्ग अवव, हूहूकाङ्ग, हूहूक, उत्पलाङ्ग, उत्पल, पद्माङ्ग, पद्म, नलिनाङ्ग, नलिन, अच्छनिकुराङ्ग,

---

आयभावे य) तदुभय समवतारनी अपेक्षा ए आवलिकामां पण रहे छे. अने आत्मभावमां पण रहे छे. आवलिका असंख्यात समयनी होय छे. एथी ते स्वअपेक्षाए बृहत् प्रमाणवाळी छे. एथी समय रूपकाळने तदुभय समवतारनी अपेक्षा आवलिकाना आश्रित छे, एवुं कह्युं छे. तेमज आम थवाथी पण ते पोताना निज स्वरूपनो परित्याग करतो नथी. एथी आत्मभावमां पण तेनी निवासस्थिति स्पष्ट करवामां आवेल छे. (एवमाणापाणू थोवे, लवे, मुहुत्ते, अहोरत्ते, पक्खे, मासे, उऊ अयणे, संवच्छरे, जुगे, वाससए, वाससहस्से, पुव्वंगे, पुव्वे, तुडिअंगे, तुडिए, अडडंगे अडडे, अववगे, अववे, हुहुअंगे, हुहुए, उप्पलगे, उप्पले, पउमंगे, पउमे, णलिणंगे, णलिणे, अच्छनिउरगे, अच्छनिउरे, अउअंगे, अउए, नउअंगे, नउए, पउअंगे, पउए, चूलिअंगे, चूलिया, सीसपहेलिअंगे, सीसपहेलिया, पलिओवमे, सागरोवमे, आयसमोयारेण आयभावे समोयरइ) आ प्रमाणे आनप्राण, स्तोक, लव, मुहूर्त्त, अहोरात्र, पक्ष, मास, ऋतु, अयन, संवत्सर, युग, वर्षशत, वर्षसहस्र, पूर्वांग, पूर्व त्रुटितांग, त्रुटित, अटटांग, अटट, अववांग, अवव, हूहूकांग, हूहूक, उत्पलांग, उत्पल पद्मांग, पद्म, नलिनांग, नलिन, अक्षनिकुरांग, अक्षनिकुर, अयुतांग, अयुत,

आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, तदुभयसमवतारेण तु तत्तदपेक्षया बृहत्प्रमाणे उत्तरोत्तरस्मिन् कालविभागे समवतरतीति बोध्यम् । प्रकृतमुपसंहर-

अच्छनिकुर, अयुताङ्ग, अयुत, नयुताङ्ग, नयुत, प्रयुताङ्ग, प्रयुत, चूलिकाङ्ग, चूलिका, शीर्षप्रहेलिकाङ्ग, शीर्षप्रहेलिका, पल्योपम सागरोपम, ये सब प्रत्येक आत्मसमवतार की अपेक्षा से आत्मभाव में वर्तते हैं- (तदुभयसमोयारेणं ओसप्पिणी उस्सप्पिणीसु समोयरइ आयभावे य) तथा उभयसमवतार की अपेक्षा ये सब अपनी २ अपेक्षा से बृहत्प्रमाण संपन्न आगे २ के कालविभाग में वर्तते हैं। और आत्मभाव में भी वर्तते हैं। तथा सागरोपम उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी काल में रहते हैं। (ओसप्पिणी उस्सप्पिणीओ आयसमोयारेणं आयभावे समोयरंति, तदुभयसमोयारेणं पोग्गलपरियट्टे समोयरंति आयभावे य) उत्सर्पिणी अवसर्पिणी काल आत्मसमवतार की अपेक्षा आत्मभाव में रहते हैं और उभयसमवतार की अपेक्षा पुद्गलपरिवर्तन में रहते हैं। तथा अपने निज स्वरूप में भी रहते हैं (पोग्गलपरियट्टे-आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं तीतद्धा अणागतद्धासु समोयरइ, आयभावे य) पुद्गल परिवर्त आत्मसमवतार की अपेक्षा अपने निजरूप में रहता है, तथा उभय समवतार की अपेक्षा से अतीतकाल अनागतकाल में रहता है। और आत्मभाव में भी

નયુતાંગ, નયુત, પ્રયુતાંગ, પ્રયુત, ચૂલિકાંગ ચૂલિકા, શીર્ષપ્રહેલિકાંગ, શીર્ષપ્રહેલિકા પલ્યોપમ સાગરોપમ, આ સર્વમાંથી દરેકેદરેક આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં વર્તે છે. (तदुभयसमोयारेणं ओसप्पिणी उसप्पिणीसु समोयरइ आयभावे य) તેમજ ઉભય સમવતારની અપેક્ષાએ આ બધાં પોત પોતાની અપેક્ષાએ બૃહત્પ્રમાણ સમ્પન્ન આગળ આગળના કાયવિભાગમાં વર્તે છે તેમજ સાગરોપમ ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળમાં પણ રહે છે (ओसप्पिणी उस्सप्पिणीओ आयसमोयारेणं आयभावे, समोयरति, तदुभय समोयारेणं पोग्गलपरियट्टे समोयरति आयभावे य) ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી કાળ આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં રહે છે, અને ઉભયસમવતારની અપેક્ષાએ પુદ્ગલ પરિવર્તનમાં રહે છે, તેમજ પોતાના નિજસ્વરૂપમાં પણ રહે છે. (पोग्गलपरियट्टे आयसमोयारेण आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेण तीतद्धा अणागतद्धासु समोयरइ, आयभावे य) પુદ્ગલ પરિવર્ત આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ પોતાના નિજ રૂપમાં રહે છે, તેમજ ઉભય સમયવતારની અપેક્ષાએ અતીતકાળ અનાગતકાળમાં રહે છે, અને આત્મભાવમાં પણ રહે છે.

भाह-स एष कालसमवतार इति। अथ भावसमवतारं निरूपयति। तत्र-अथ कोऽसौ भावसमवतारः? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति-भावसमवतारः-भावस्य=क्रोधादेः समवतारः आत्मसमवतारस्तदुभयसमवतारश्चेति द्विविधः प्रज्ञप्तः। तत्र -क्रोध आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, तदुभयसमवतारेण-माने समवतरति आत्मभावे च। तथा-मानम् आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, तदु-

रहता है। (तीतद्धा अणागतद्धाउ आयसमोयारेण आयभावे समोयरंति, तदुभयसमोयारेणं सव्वद्धाए समोयरंति आयभावे य) अतीत काल और अनागत काल ये आत्मसमवतार की अपेक्षा आत्मभाव में रहते हैं, तथा उभय समवतार की अपेक्षा सर्वाद्धा काल में रहते हैं और आत्मभाव में भी रहते हैं। (से तं कालसमोयारे) इस प्रकार यह काल समवतार का विचार है। (से किं तं भावसमोयारे) हे भदंत! भाव समवतार क्या है? (भावसमोयारे) क्रोधादिकषायों का जो समवतार है, वह भाव समवतार है। यह भाव समवतार (दुविहे पण्णत्ते) दो प्रकार का कहा है। (तं जहा) जैसे-(आयसमोयारे तदुभयसमोयारे) आत्मसमवतार और तदुभय समवतार। (कोहे आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेणं माणे समोयरइ, आयभावे य) क्रोध आत्मसमवतार की अपेक्षा आत्मभाव में-निजमें-रहता है तथा उभय समवतार की अपेक्षा

(तीतद्धा अणागतद्धाउ आयसमोयारेण आयभावे समोयरंति, तदुभयसमोयारेणं सव्वद्धाए समोयरंति आयभावे य) અતીતકાળ અને અનાગતકાળ એઓ આત્મસમવતારની અપેક્ષા આત્મભાવમાં રહે છે, તેમજ ઉભય સમવતારની અપેક્ષાએ સર્વાદ્ધા કાળમાં રહે છે, અને આત્મભાવમાં પણ રહે છે (से तं कालसमोयारे) આ પ્રમાણે આ કાળ સમવતારનો વિચાર છે. (से किं तं भावसमोयारे) હે ભદંત! ભાવ સમવતાર શું છે? (भावसमोयारे) ક્રોધાદિ કષાયોનો જે સમવતાર છે, તે ભાવસમવતાર છે, આ ભાવસમવતાર (दुविहे पण्णत्ते) બે પ્રકારનો કહેવામાં આવેલ છે. (तं जहा) જેમકે (आयसमोयारे तदुभयसमोयारे) આત્મસમવતાર અને તદુભય સમવતાર (कोहे आयसमोयारेण आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोयारेण माणे. समोयरइ, आयभावे य) ક્રોધ આત્મસમવતારની અપેક્ષા, આત્મભાવમાં-નિજમાં-રહે છે, તેમજ ઉભય

भयसमवतारेण तु मायायां समवतरति, आत्मभावे च। एवं-माया लोभादिषु चापि प्रत्येकम् आत्मसमवतारेण आत्मभावे समवतरति, तदुभयसमवतारेण उत्तरोत्तरस्मिन् समवतरति आत्मभावे च। अत्र सूत्रकारः संग्रहणीं गाथामाह-'कोहो माणं' इत्यादि। अयं भावः-औदयिकभावरूपत्वात् क्रोधादयो भावसमवतारेऽधिकृताः। तत्र-अहङ्कारमन्तरेण क्रोधो न भवति, प्रत्युत अहङ्कारवानेव क्रुध्यति,

---

मान में भी रहता है। और निज में भी रहता है। (एवं माणे, माया, लोभे, रागे, मोहणिज्जे अट्ठकम्मपयडीओ आयसमोयारेणं आयभावे समोयरइ तदुभयसमोयारेणं छव्विहे भावे समोयरइ आयभावे य) इसी प्रकार मान, लोभ, राग, मोहनीय, और अष्टकर्मप्रकृतियां ये प्रत्येक आत्मसमवतार की अपेक्षा अपने २ निज भाव में अवतरित होती हैं। तथा उभयसमवतार की अपेक्षा से मान का माया में और आत्मभाव में, माया का लोभ में तथा आत्मभाव में लोभ का राग में और आत्मभाव में, राग का मोह में तथा आत्मभाव में मोह का अष्टकर्म प्रकृतियों में एवं आत्मभाव में अष्टकर्मप्रकृतियों का छह प्रकार के भावों में तथा आत्मभाव में समवतार होता है। यहां सूत्रकारने जो 'कोहो माणं इत्यादि गाथा कही है सो इसी अभिप्राय को पुष्ट करने के लिये कही है। जिसका तात्पर्य यह है-कि क्रोधादिक औदारिक भावरूप हैं। इसलिये उन्हें भावसमवतार में गिना

સમવતારની અપેક્ષાએ માનમાં રહે છે. અને નિજમાં પણ છે. (एवं माणे, माया, लोभे, रागे, मोहणिज्जे अट्ठकम्मपडीओ आयसमोयारेणं आयभावे समोयरति तदुभयसमोयारेणं छव्विहे भावे समोयरइ आयभावे य) આ પ્રમાણે માન, માયા, લોભ, રાગ, મોહનીય અને અષ્ટકર્મપ્રકૃતિઓ આમાંથી દરેકે દરેક આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ પોતપોતાના નિજ ભાવમાં અવતરિત હોય છે. તેમજ ઉભય સમવતારની અપેક્ષાએ માનનો માયામાં અને આત્મભાવમાં લોભનો રાગમાં અને આત્મભાવમાં, રાગનો મોહમાં તેમજ આત્મભાવમાં, મોહનો અષ્ટ કર્મ પ્રકૃતિઓમાં તેમજ આત્મભાવમાં અષ્ટ કર્મપ્રકૃતિઓના ૬ પ્રકારના ભાવોમાં તેમજ આત્માભાવમાં સમવતાર હોય છે. અહીં સૂત્રકારે જે 'कोहो माणं' ઇત્યાદિ ગાથા કહી છે તે એજ અભિપ્રાય પુષ્ટ કરવા માટે કહી છે. જેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે-ક્રોધાદિક ઔદયિક ભાવરૂપ છે, એથી તેમને ભાવ સમવતારમાં ગણવામાં આવેલ છે. અહંકાર વગર ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય નહિ અહંકારી પ્રાણી જ ક્રોધ કરે છે,

अतः क्रोधस्य उभयसमवतारेण माने समवतारो भवति आत्मभावे च। आत्मसमवतारेण च आत्मभावे समवतरति। तथा-जीवः क्षपणकाले मानदलिकं मायायां प्रक्षिप्य क्षपयति, अतो मानस्य उभयसमवतारेण मायायां समवतार आत्मभावे च, आत्मसमवतारेण तु आत्मभावे। तथा-मायादलिकं क्षपणकाले लोभे प्रक्षिप्य क्षपयतीति मायाया उभयसमवतारेण लोभे समवतारः आत्मभावे च, आत्मसमवतारेण तु आत्मभावे समवतारः। एवमेव उभयसमवतारेण लोभस्य रागे

गया है। अहंकार के विना क्रोध उत्पन्न नहीं होता है। अहङ्कारी प्राणी ही क्रोध किया करता है। इसलिये उभयसमवतार की अपेक्षा क्रोध का समवतार मान में कहा गया है और अपने निजरूप में भी कहा गया है। तथा आत्मसमवतार की अपेक्षा निजरूप में ही कहा गया है। क्षपक श्रेणी में आरूढ हुआ जीव जिस समय मान का क्षय करने के लिये प्रवृत्त होता है, उस समय वह मान के दलिकों को माया में प्रक्षिप्त करके क्षय करता है। इसलिये उभयसमवतार की अपेक्षा मान का माया में और अपने निजरूप में भी समवतार कहा गया है। तथा आत्मसमवतार की अपेक्षा अपने निजरूप में ही समवतार कहा गया है। इसी प्रकार से माया के दलिकों को, क्षपणकाल में लोभ में प्रक्षिप्त कर क्षय करता है, इसलिये माया का उभयसमवतार की अपेक्षा लोभ में समवतार कहा गया है और आत्मभाव में भी समवतार कहा गया है। तथा आत्मसमवतार की अपेक्षा आत्मभाव में ही समवतार कहा है। इसी प्रकार

એથી ઉભય સમવતારની અપેક્ષાએ ક્રોધનો સમવતાર માનમાં કહેવામાં આવેલ છે અને પોતાના નિજ રૂપમાં પણ કહેવામાં આવેલ છે. તેમજ આત્મ સમવતારની અપેક્ષાએ નિજ રૂપમાં પણ કહેવામાં આવેલ છે. ક્ષપક શ્રેણીમાં આરૂઢ થયેલ જીવ જેમ સમય માનના ક્ષમાર્થે પ્રવૃત્ત હોય છે, તે વખતે તે માનના દલિકોને માયામાં પ્રક્ષિપ્ત કરીને ક્ષય કરે છે. એથી ઉભય સમવતારની અપેક્ષાએ માનનો માયામાં અને પોતાના નિજ રૂપમાં પણ સમવતાર કહેવામાં આવેલ છે તેમજ આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ નિજ રૂપમાં જ સમવતાર કહેવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે માયાના દલિકોને ક્ષપણ કાળમાં, લોભમાં પ્રક્ષિપ્ત કરીને ક્ષય કરે છે. એથી માયાનો ઉભય સમવતારની અપેક્ષાએ લોભમાં સમવતાર કહેવામાં આવેલ છે અને આત્મભાવમાં પણ સમવતાર કહેવામાં આવેલ છે. તેમજ આત્મસમવતારની

आत्मभावे च समवतारः, रागस्य च मोहनीयभेदत्वान्मोहे आत्मभावे च समवतारः, मोहस्य कर्म भेदत्वादष्टसु कर्मप्रकृतिषु आत्मभावे च समवतारः, अष्टकर्मप्रकृतीनामौदयिकौपशमिकादि भावष्टत्तित्वात् षट्सु भावेषु आत्मभावे च समवतारः। षड्भावानां जीवाश्रितत्वाद् जीवे समवतारः आत्मभावे च। जीवस्य च जीवास्तिकायभेदत्वात् जीवास्तिकाये समवतार आत्मभावे च। जीवास्तिकायस्य च द्रव्याश्रितत्वात् समस्तद्रव्ये समवतारः आत्मभावे च। आत्मसमवतारेण तु

उभय समवतार की अपेक्षा लोभ का राग में और आत्मभाव में समवतार कहा गया है। तथा मोहनीय का भेद होने के कारण राग का मोहनीय में एवं आत्मभाव में समवतार कहा गया है। कर्मों का भेदरूप होने के कारण मोह का अष्टकर्मप्रकृतियों तथा आत्मभाव में समवतार कहा है। अष्ट कर्मप्रकृतियों की औदयिक औपशमिक आदि भावो में प्रवृत्ति होने के कारण छह भावों में तथा आत्मभाव में समवतार कहा गया है। छह भाव जीवाश्रित होते हैं, इसलिये इनका जीव में तथा आत्मभाव में समवतार कहा है। जीवास्तिकाय का भेद होने के कारण जीव का जीवास्तिकाय में और आत्मभाव में अवतार कहा है। जीवास्तिकाय का द्रव्याश्रित होने के कारण समस्तद्रव्य में और आत्मभाव में समवतार कहा है। तथा आत्मसमवतार की अपेक्षा तो इन लोभादिकों का समवतार आत्मभाव में ही जानना चाहिये।

અપેક્ષાએ આત્મભાવમાં જ સમવતાર કહેવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે ઉભય સમવતારની અપેક્ષાએ લોભને રાગમાં અને આત્મભાવમાં સમવતાર કહેવામાં આવેલ છે. તેમજ મોહનીયને ભેદ હોવા બદલ રાગને મોહનીયમાં તેમજ આત્મભાવમાં સમવતાર કહેવામાં આવેલ છે. કર્મ ભેદ રૂપ હોવા બદલ મોહને અષ્ટ કર્મપ્રકૃતિએ તેમજ આત્મભાવમાં સમવતાર કહેવામાં આવેલ છે. અષ્ટ કર્મ પ્રકૃતિઓની ઔદયિક ઔપશમિક વગેરે ભાવોમાં પ્રવૃત્તિ હોવા બદલ ૬ ભાવોમા તેમજ આત્મભાવમાં સમવતાર કહેવામાં આવેલ છે. ૬ ભાવો જીવાશ્રિત હોય છે, એથી એમને જીવમાં તેમજ આત્મભાવમા સમવતાર કહેવામા આવેલ છે. જીવાસ્તિકાયને ભેદ હોવા બદલ જીવને જીવાસ્તિકાયમાં અને આત્મભાવમાં અવતાર કહેવામાં આવેલ છે. જીવાસ્તિકાય દ્રવ્યાશ્રિત હોવા બદલ સમસ્ત દ્રવ્યમાં અને આત્મભાવમાં સમવતાર કહેવામાં આવેલ છે. તેમજ આત્મસમવતારની અપેક્ષાએ તો આ લોભાદિકોને સમવતાર આત્મભાવમાં જ જાણવો જોઇએ. આ પ્રમાણે

लोभादीनामात्मभावेऽपि समवतारो बोध्यः । तदेवं समस्तो भावसमवतारो निरूपित इति सूचयितुमाह-स एष भावसमवतार इति । अत्रेदं बोध्यम्-अत्र सूत्रे हि विचारणीयत्वेनावश्यकं प्रस्तुतम् । तत्र सामायिकाद्यध्ययनानां क्षायोपशमिकभावरूपत्वात् पूर्वोक्तेषु आनुपूर्व्यादिभेदेषु क्व समवतारो भवतीति निरूपणीयमेव,

इस प्रकार समस्त भावसमवतार निरूपित किया। इस बात को सूचित करने के लिये (से तं भावसमोयारे) ऐसा सूत्रकारने कहा है। (एवं छव्विहे भावे, जीवे, जीवत्थिकाए आयसमोयारेणं आयभावे समोयरंति, तदुभय समोयारेणं सव्वदव्वेसु समोयरइ आयभावे य) इस सूत्रपाठ का अर्थ पूर्वोक्तरूप से स्पष्ट ही हो जाता है। अतः इस का स्वतन्त्ररूप से अर्थ नहीं लिखा है। तात्पर्य तो इसका यही है कि छह प्रकार के भाव आत्मसमवतार की अपेक्षा निजस्वरूप में समवतरित होते हैं और उभयसमवतार की अपेक्षा जीव में और आत्मभाव में समवतरित होते हैं। जीव का समवतार उभयसमवतार की अपेक्षा जीवास्तिकाय में और जीवास्तिकाय का समस्त द्रव्य में एवं आत्मभाव में समवतार होता है। यहां ऐसा समझना चाहिये—

इस सूत्र में विचारणीय होने से आवश्यक प्रस्तुत हैं। उसमें सामायिक आदि अध्ययनों का क्षायोपशमिक भावरूप होने से पूर्वोक्त आनुपूर्वी आदि भेदों में कहां २ समवतार होता है ?' ऐसा ही निरूपण

સમસ્ત ભાવ સમવતાર નિરૂપિત કરવામાં આવ્યો છે. આ વાતને સ્પષ્ટ કરવા માટે (से तं भावसमोयारे) આ પ્રમાણે સૂત્રકારે કહ્યું છે. (एवं छव्विहे भावे, जीवे, जीवत्थिकाए, आयसमोयारेणं आयभावे समोयरंति तदुभय समोयारेणं सव्व दव्वेसु समोयरइ आयभावे य) આ સૂત્રપાઠનો અર્થ પૂર્વોક્ત રૂપમાં જ સ્પષ્ટ થઈ જાય જ છે. એથી આનો સ્વતંત્ર રૂપમાં અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો નથી આનું તાત્પર્ય એજ છે કે ૬ પ્રકારના ભાવો આત્મ સમવતારની અપેક્ષાએ નિજ સ્વરૂપમાં સમવતરિત હોય છે અને ઉભય સમવતારની અપેક્ષાએ જીવમાં અને આત્મભાવમાં સમવતરિત હોય છે. જીવનો સમવતાર ઉભય સમવતારની અપેક્ષાએ જીવાસ્તિકાયમાં અને જીવાસ્તિકાયનો સમસ્ત દ્રવ્યમાં તેમજ આત્મભાવમાં સમવતાર હોય છે. અહીં આ પ્રમાણે સમજવું જોઈએ.

આ સૂત્રમાં વિચારણીય હોવા બદલ આવશ્યકો પ્રસ્તુત છે. તેમાં સામાયિક વગેરે અધ્યયનોનો ક્ષાયોપશમિક ભાવરૂપ હોવા બદલ પૂર્વોક્ત આનુપૂર્વી વગેરે ભેદોમાં કયાં કયા સમવતાર હોય છે ? એવું જ નિરૂપણ

शास्त्रकारप्रवृत्तेरन्यत्र तथैव दर्शनात्। अत्र तु सामायिकाद्यध्ययनादीनां समवतारः सुखबोध्यत्वात् सूत्रकृता न प्ररूपितः, तथाऽपि मन्दमतिबोधाय स किंचिन्निरूप्यते। तत्र सामायिकम्-उत्कीर्त्तनविषयत्वात् उत्कीर्त्तनानुपूर्व्यां समवतरति। तथा गणनानुपूर्व्यामपि समवतरति। पूर्वानुपूर्व्या गण्यमानमिदं प्रथमम्, पश्चानुपूर्व्यां तु गण्यमानं षष्ठं भवति। अनानुपूर्व्यां तु द्वयादि स्थानवृत्तित्वात् अनियतमिति पूर्वमेवोक्तम्। नाम्नि च औदयिकादीनां षण्णामपि भावानां समवतारः।

करना योग्य था-क्योंकि शास्त्रकारों की प्रवृत्ति अन्यत्र ऐसी ही देखी जाती है। परन्तु यहां सूत्रकारने सामायिक आदि अध्ययनों का जो समवतार नहीं कहा है, उसका कारण यह है कि-'उनका समवतार सुखावबोध्य है। फिर भी मन्दमतिवाले शिष्यजनों को समझाने के लिये उस विषय में कुछ कहा जाता है-सामायिक उत्कर्तन का विषय होता है-इसलिये उसका समवतार उत्कीर्तनानुपूर्वी में होता है। तथा गणनानुपूर्वी में भी होता है। पूर्वानुपूर्वी से जब इसकी गणना की जाती है, तो यह प्रथम स्थान पर आता है और पश्चानुपूर्वी से इसकी गणना की जाती है, तब यह छठे स्थान पर आता है। तथा जब इसकी गणना अनानुपूर्वी से की जाती है तब यह दूसरे आदि स्थानों पर आता है। अतः इसका स्थान नियत नहीं। यह बात हमने पहिले ही कह दी है। नाम में औदयिक आदि छहों भावों का समवतार होता है।

કરવું યોગ્ય કહેવાય કેમકે શાસ્ત્રકારોની પ્રવૃત્તિ અન્યત્ર આ પ્રમાણે જ જોવામાં આવે છે. પરંતુ અહીં સૂત્રકારે સામાયિક વગેરે અધ્યયનોનો જે સમવતાર કહેલ નથી, તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે કે તેમનો સમવતાર સુખાવબોધ્ય છે' છતાં એ મન્દબુદ્ધિવાળા શિષ્યોને સમજાવવા માટે તે સંબંધમાં થોડું કહેવામા આવે છે-સામાયિક ઉત્કીર્તનનો વિષય હોય છે, એથી તેનો સમવતાર ઉત્કીર્તનપૂર્વીમાં થાય છે. તેમજ ગણનાનુપૂર્વીમાં પણ હોય છે. પૂર્વાનુપૂર્વીમાં પણ હોય છે. પૂર્વાનુપૂર્વીથી જ્યારે તેની ગણના કરવામાં આવે છે ત્યારે આ પ્રથમ સ્થાને આવે છે. અને જ્યારે પશ્ચાનુપૂર્વીથી ગણના કરવામાં આવે છે, ત્યારે આ છઠ્ઠા સ્થાન પર આવે છે તેમાં જ્યારે આની ગણના અનાનુપૂર્વીથી કરવામાં આવે છે, ત્યારે આ બીજા વગેરે સ્થાનો પર આવે છે એથી આનું સ્થાન આ અપેક્ષાએ અનિયત જ રહે છે, નિયત નહિ. આ વાત અમે પહેલાં જ સ્પષ્ટ કરી દીધી છે. નામમાં ઔદયિક વગેરે બધા ૬ ભાવોનો સમવતાર હોય છે. આમાં સામાયિક અધ્યયન

तत्र-सामायिकाध्ययनं श्रुतज्ञानरूपत्वेन क्षायोपशमिकभाववृत्तित्वात् क्षायोपशमिकभावरूपे नाम्नि समवतरति। उक्तं च-

'छव्विह नामे भावे, खओवसमिए सुयं समोयरइ।
जं सुयनाणावरणक्खओवसमयं तयं सव्वं' ॥१॥

छाया—षड्विधनाम्नि भावे क्षायोपशमिके श्रुतं समवतरति।
यत् श्रुतज्ञानावरण क्षायोपशमजं तकत् सर्वम् ॥इति॥

द्रव्यादि भेदभिन्नस्य प्राङ्निर्णीतस्य प्रमाणस्य भावप्रमाणनामके भेदे जीवभावरूपत्वादिदं सामायिकं समवतरति। उक्तं च-

'दव्वाइ चउब्भेयं पमीयए जेण तं पमाणंति।
इणमज्झयणं भावोत्ति भावपमाणे समोयरइ' ॥

छाया—द्रव्यादि चतुर्भेदं प्रमीयते येन तत् प्रमाणमिति।
इदमध्ययनं भाव इति भावप्रमाणे समवतरति ॥इति॥

इसमें सामायिक अध्ययन श्रुत ज्ञानरूप होने से क्षायोपशमिक भाव में आता है। इसलिये उसका समवतार क्षायोपशमिक भावरूप नाम में होता है। उक्तं च छह प्रकार के नाम में क्षायोपशमिक भाव में श्रुत का समवतार होता है। क्योंकि जितना भी श्रुतज्ञान होता है, वह सब श्रुतज्ञानावरणीय कर्म के क्षयोपशम से जन्य होता है जिसका वर्णन पहिले किया जा चुका है। ऐसे प्रमाण के जिसके द्रव्य आदि अनेक भेद हैं, भावप्रमाण नाम के भेद में यह सामायिक अध्ययन जीव का भावरूप होने के कारण समवतरित होता है। उक्तं च-जिसके द्वारा वस्तु का वास्तविक स्वरूप जाना जावे उसका नाम प्रमाण है और वह प्रमाण द्रव्यादिक के भेद से चार प्रकार होता है। यह अध्ययन जीव का भावरूप है इसलिये भावप्रमाण में इसका समवतार होता है। भाव-

શ્રુતજ્ઞાનરૂપ હોવા બદલ ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં આવે છે એથી આનો સમવતાર ક્ષાયોપશમિક ભાવરૂપ નામમાં હોય છે. ઉક્તંચ ૬ પ્રકારના નામોમાં ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં શ્રુતનો સમવતાર થાય છે કેમકે જેટલું પણ શ્રુતજ્ઞાન હોય છે, તે બધું શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી જન્ય હોય છે. જેનું વર્ણન પહેલાં કરવામાં આવેલ છે. એવા પ્રમાણના કે જેના દ્રવ્ય વગેરે ઘણા ભેદો હોય છે, ભાવપ્રમાણ નામના ભેદમાં આ સામાયિક અધ્યયન જીવ ભાવરૂપ હોવા બદલ સમવતરિત થાય છે ઉકતચ જેના વડે વસ્તુના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય, તેનું નામ પ્રમાણ છે, અને તે પ્રમાણ દ્રવ્યાદિકના ભેદથી ચાર પ્રકારનાં હોય છે. આ અધ્યયન જીવનો

भावप्रमाणं तु गुणप्रमाणनयप्रमाणसंख्याप्रमाणेति त्रिविधम्। तत्र-गुणप्रमाण-संख्याप्रमाणयोरेव समवतारो भवति, न तु नयप्रमाणे। यद्यपि-'आसज्ज उ सोयारं नए नयविसारओ बूया'

छाया—आसाद्य तु श्रोतारं नयान् नयविशारदो ब्रूयात्, इत्यादि वचनात् क्वचिन्नयप्रमाणेऽपि नयसमवतार उक्तः, तथाऽपि सम्प्रति तथाविधनयविचारा-भावाद् याथार्थ्येन तदनवतार एव। उक्तंचाऽपि- मूढनइयं सुयं कालियं तु न नया समोयरंति इहं' छाया-मूढनयिकं श्रुतं कालिकं तु न नयाः समवतरन्ति इह। तथा च-'मूढनयं तु न संपइ नयप्पमाणावयारो से' छाया-मूढनयं तु न सम्प्रति नय प्रमाणावतारस्तस्य इति। गुणप्रमाणं तु जीवाजीवगुणभेदाद् द्विविधम्। तत्र

प्रमाण गुणप्रमाण, नयप्रमाण, और संख्या प्रमाण इस प्रकार तीन प्रकार का है, सो इस अध्ययन का समवतार गुणप्रमाण और संख्या-प्रमाण इन दो में ही होता है। नय प्रमाण में नहीं। यद्यपि 'आसज्ज उ सोयारं नए नयविसारओ बूया' इस वचन के अनुसार कहीं २ नय प्रमाण में भी इसका समवतार कहा गया है, तौ भी इस समय तथा-विधनय के विचार का अभाव होने से यथार्थतः उसमें इसका अनव-तार ही जानना चाहिये। कहा भी है—'मूढनइयं सुयं कालियं तु न नया समोयरंति' अर्थात् आचाराङ्गादिक कालिकश्रुत मूढनयवाले, अर्थात् नयरहित होने से उनमें नयों का समवतार नहीं होता है। तथा 'मूढनयं तु न संपइ नयप्पमाणावयारो से' इन प्रमाण से भी यही पुष्ट होता है कि—' नयरहित सामायिक अध्ययन का समवतार नयप्रमाण में नहीं होता है। जीव और अजीव के गुणों के भेद से गुणप्रमाण दो प्रकार का होता है। सो इस सामायिक का

ભાવરૂપ છે, એથી ભાવપ્રમાણમાં આનો સમવતાર હોય છે, ભાવપ્રમાણ-ગુણ-પ્રમાણ, નયપ્રમાણ અને સંખ્યાપ્રમાણ આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનાં છે, એથી આ અધ્યયનનો સમવતાર ગુણપ્રમાણ અને સંખ્યાપ્રમાણ આ બન્નેમાં થાય છે. નયપ્રમાણમાં નહીં-જો કે "आसज्ज उ सोयारं नए नयविसारओ बूया" અર્થાત્ આ વચન મુજબ કોઈક સ્થાને નયપ્રમાણમા પણ આનો સમવતાર કહેવામાં આવેલ છે, છતાં એ આ સમયે તથાવિધ નયના વિચારનો અભાવ હોવા બદલ યથાર્થતઃ તેમાં આનો અનવતાર જ જાણવો જોઈએ. કહ્યું પણ છે કે-"मूढनइयं सुयं कालियं तु न नया समोयरंति" અર્થાત્ આચારાંગાદિક કાલિકશ્રુત મૂઢનયવાળા એટલે કે નય વિનાના હોવાથી તેઓમાં નયોનો સમવતાર થતો નથી. તેમજ "मूढनय तु न संपइ नयप्पमाणावयारो से" આ બન્ને પ્રમાણોથી પણ આ પુષ્ટ થાય છે કે 'સામાયિક અધ્યયનનો સમવતાર નયપ્રમાણમાં થતો નથી જીવ અને અજીવના ગુણોના ભેદથી ગુણપ્રમાણ બે પ્રકારનો હોય છે. એથી આ સામાયિકનો

द्विविधे गुणप्रमाणे सामायिकस्य जीवोपयोगरूपत्वात् जीवगुणप्रमाणे समवतारः। जीवगुणप्रमाणमपि ज्ञानदर्शनचारित्रभेदैस्त्रिविधम्। तत्र सामायिकस्य ज्ञानरूपत्वेन ज्ञानप्रमाणे समवतारो भवति। ज्ञानप्रमाणमपि प्रत्यक्षानुमानोपमानागमभेदेन चतुर्विधम्। तत्र सामायिकस्य आप्तोपदेशरूपत्वेनागमत्वात् आगमप्रमाणेऽन्तर्भावो भवति। आगमोऽपि लौकिको लोकोत्तरश्चेति द्विविधः, तत्र सामायिकस्य तीर्थकृत्प्रणीतत्वेन लोकोत्तरे समवतारः। लोकोत्तरोऽप्यागम आत्मागमानन्तरागमपरम्परागमभेदेन त्रिविधः। तत्र त्रिविधेऽप्यस्य समवतारो बोध्यः। नामादिभेदभिन्ने संख्याप्रमाणेऽप्यस्य परिमाणसंख्यायां समवतारः। इत्थमस्य

समवतार जीव का उपयोगरूप होने के कारण जीवगुणप्रमाण में हुआ है। जीव गुणप्रमाण भी ज्ञान, दर्शन और चारित्र के भेद से तीन प्रकार का कहा हुआ है, सो उसमें से इसका समवतार ज्ञानरूप होने के कारण ज्ञानप्रमाण में होता है। ज्ञानप्रमाण भी प्रत्यक्ष, अनुमान, आगम और उपमान के भेद से चार प्रकार का होता है-सो इस सामयिक का आप्तोपदेशरूप होने के कारण आगम होनेसे आगम प्रमाण में अन्तर्भाव होता है। आगम भी लौकिक आगम और लोकोत्तर आगम के भेद से दो प्रकार का है-सो तीर्थंकरो द्वारा प्रणीत होने के कारण सामायिक का समवतार लोकोत्तर आगम में होता है। लोकोत्तर आगम भी आत्मागम अनन्तरागम और परम्परागम के भेद से तीन प्रकार का है-सो इन तीनों प्रकार के आगम में इसका समवतार जानना चाहिये। संख्या-प्रमाण, नाम, स्थापना, द्रव्य, औपम्य,

સમવતાર જીવને ઉપયોગ રૂપ હોવા બદલ જીવગુણપ્રમાણમાં થયેલ છે જીવ ગુણપ્રમાણ પણ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના ભેદથી ત્રણ રૂપમાં કહેવામાં આવેલ છે તો તેમાંથી આનો સમવતાર જ્ઞાનરૂપ હોવા બદલ જ્ઞાનપ્રમાણ હોય છે. જ્ઞાનપ્રમાણ પણ, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, આગમ અને ઉપમાનના ભેદથી ચાર રૂપમાં કહેવામાં આવેલ છે તો આ સામાયિક આપ્તોપદેશ રૂપ હોવા બદલ આગમ હોવાથી આગમ પ્રમાણમાં અન્તર્ભાવ થાય છે. આગમ પણ લૌકિક આગમ અને લોકોત્તરના ભેદથી બે પ્રકારનો હોય છે, તો તીર્થંકરો વડે પ્રણીત હોવા બદલ સામાયિકનો સમવતાર લોકોત્તર આગમમાં થય છે લોકોત્તર આગમ પણ આત્માગમ, અનન્તરાગમ અને પરમ્પરાગમના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો હોય છે, તો આ ત્રણે પ્રકારના આગમોમાં આનો સમવતાર જાણવો જોઈએ. સંખ્યાપ્રમાણ નામ, સ્થાપના

तायामपि इदं स्वसमयवक्तव्यतायां समवतरति। यत्रापि परोभयवर्णनं तत्रापि निश्चयतः स्वसमयवक्तव्यतैव, सम्यग्दृष्टि परिगृहीतत्वेन परोभयसमययोरपि स्व समयत्वात्। सम्यग्दृष्टिस्तु परसमयमपि स्वविषयविभागेनैव योजयति, नत्वेकान्तपक्षमवलम्बते, अतः सम्यग्दृष्टिपरिगृहीतः सर्वोऽपि स्वसमय एव भवति। ततश्च वस्तुवृत्त्या सर्वाध्ययनानामपि स्वसमयवक्तव्यतायामेव समवतारः। उक्तं चापि

परिमाण, ज्ञान, गणना और भाव के भेद से आठ प्रकार का कहा है—सो इसका अन्तर्भाव यहां पांचवे परिमाण संख्याप्रमाण में हुआ है। वक्तव्यता भी तीन या दो तरह की कही गई है सो उसमें भी इसका समवतार स्वसमयवक्तव्यता में हुआ है। जहां परोभयवक्तव्यता का वर्णन है, सो ये दोनों प्रकार की वक्तव्यताएँ भी निश्चयनय की मान्यतानुसार नहीं है। उसकी मान्यतानुसार तो केवल एक स्वसमय वक्तव्यता एवं तदुभयवक्तव्यता ये दोनों भी जब सम्यग्दृष्टि जीव द्वारा परिगृहीत हो जाती है, तब ये स्वसमयवक्तव्यतारूप ही बन जाती हैं। क्योंकि सम्यग्दृष्टि जीव परसमय को भी स्वसमय के अनुरूप ही समझ कर समझाता है। एकान्त पक्ष का अवलम्बन वह नहीं करता है किन्तु स्याद्वाद की मुद्रा से उन्हें मुद्रित कर अपनी योग्यतानुसार अभिप्रेतार्थ साधक बनाता है। इसलिये सम्यग्दृष्टि द्वारा परिगृहीत समस्त विषय भी स्वसमयरूप ही होता है। अतः समस्त अध्ययनों का अवतार वस्तुवृत्त्या स्वसमय-

દ્રવ્ય, ઔપમ્ય પરિમાણ, જ્ઞાન ગણના અને ભાવના ભેદથી આઠ પ્રકારનું કહેવામાં આવેલ છે. આનો અન્તર્ભાવ પણ ત્યાં પરિમાણસંખ્યા પ્રમાણમાં થયેલ છે. વક્તવ્યતા પણ ત્રણ કે બે પ્રકારની કહેવામાં આવેલ છે, તો તેમાં પણ આનો સમવતાર સ્વસમય વકતવ્યતામાં થયેલ છે. જ્યાં પરોભય વકતવ્યતાનું વર્ણન છે, તો તે બન્ને પ્રકારની વકતવ્યતાઓ પણ નિશ્ચયનયની માન્યતા મુજબ નથી. તેની માન્યતા મુજબ તો ફકત એક સ્વસમયવકતવ્યતા જ છે. પરસમય વકતવ્યતા અને તદુભયવકતવ્યતા એ બન્ને પણ જ્યારે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ વડે પરિગૃહીત થાય છે, ત્યારે એ સ્વસમય વકતવ્યતા રૂપ જ થઈ જાય છે કેમકે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પરસમયને પણ સ્વસમયના અનુરૂપ જ સમજે છે તે એકાંત પક્ષનું અવલંબન ગ્રહણ કરતુ નથી પરંતુ સ્યાસ્વાદની મુદ્રાથી તેમને મુદ્રિત કરીને પોતાની યોગ્યતા મુજબ અભિપ્રેતાર્થ સાધક બને છે. એથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ વડે પરિગૃહીત સમસ્ત વિષય પણ સ્વસમયરૂપ જ હોય છે એથી સર્વ અધ્યયનોનો અવતાર વસ્તુ વૃત્યા સ્વસમય વકતવ્યતામાં જ થાય છે. ઉકતંચ

'परसमओ उभयं वा, सम्मद्दिट्ठीस्स ससमओ जेणं।
तो सव्वज्झयणाइं, ससमयवत्तव्वया नियथाइं ॥
छाया--परसमय उभयं वा सम्यग्दृष्टेः स्वसमयो येन।
ततः सर्वाध्ययनानि स्वसमयवक्तव्यतानियतानि ॥इति।

एवं चतुर्विंशतिस्तवादिष्वपि विभावनीयमिति। इत्थं सभेदः समवतारो निरूपित इति सूचयितुमाह--स एष समवतार इति। इत्थं सभेदउपक्रमो निरूपित इति सूचयितुमाह-स एष उपक्रम इति। इत्थं च उपक्रमनामकं प्रथमं द्वारं निरूपितमिति सूचयितुमाह-उपक्रम इति प्रथमं द्वारं समाप्तमिति ॥सू० २४१॥

अथ निक्षेपद्वारं निरूपयति-

मूलम्-से किं तं निक्खेवे? निक्खेवे-तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-ओहनिप्फण्णे नामनिप्फण्णे सुत्तालावगनिप्फण्णे। से किं तं ओहनिप्फण्णे? ओहनिप्फण्णे चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा-अज्झयणे अज्झीणे आए खवणा। से किं तं अज्झयणे? अज्झयणे चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा-णामज्झयणे ठवणज्झयणे

वक्तव्यता में ही होता है। उक्तं च-जिस कारण परसमय और तदुभय से ये सब सम्यग्दृष्टि के स्वसमय हैं, इसी कारण समस्त अध्ययन स्वसमयवक्तव्यता में नियत हैं। इसी प्रकार से चतुर्विंशतिस्तव आदिकों में भी समवतार का विचार कर लेना चाहिये। इस प्रकार सभेदसमवतार का वर्णन किया इसके वर्णन होने पर सभेद उपक्रम का वर्णन पूर्ण हो जाता है। इस प्रकार उपक्रम नामक इस प्रथम द्वार का वर्णन समाप्त हो चुका। यही बात सूत्रकारने (से तं उवक्कमे उवक्कम इइ पढमं दारं) इस सूत्र पाठ द्वारा प्रदर्शित की है ॥ सू० २४१ ॥

જે કારણથી પરસમય અને તદુભય આ બધા સમ્યગ્દૃષ્ટિના સ્વસમય છે તે કારણથી જ સમસ્ત અધ્યયન સ્વસમય વક્તવ્યતામાં નિયત છે-આ પ્રમાણે ચતુર્વિંશતિ સ્તવ આદિકોમાં પણ સમવતાર વિષે વિચાર કરી લેવો જોઈએ આ પ્રમાણે સભેદ સમવતારનું વર્ણન કરવામાં આવેલ છે, આ વર્ણનથી સભેદ ઉપક્રમનું વર્ણન પણ પૂર્ણ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે ઉપક્રમનામક આ પ્રથમદ્વારનું વર્ણન સમાપ્ત થયું છે એજ વાત સૂત્રકારે (से तं उवक्कमे उवक्कम इइ पढमं दारं) આ સૂત્ર પાઠ વડે પ્રદર્શિત કરી છે. ॥સૂ. ૨૪૧॥

दव्वज्झयणे भावज्झयणे। णामट्ठवणाओ पुव्वं वण्णियाओ। से किं तं दव्वज्झयणे? दव्वज्झयणे–दुविहे पण्णत्ते, तं जहा-आगमओ य णो आगमओ य। से किं तं आगमओ दव्वज्झयणे? आगमओ दव्वज्झयणे–जस्स णं अज्झयणत्तिपयं सिक्खियं ठियं जियं मियं परिजियं जाव एवं जावइया अणुवउत्ता आगमओ तावइआइं दव्वज्झयणाइं। एवमेव ववहारस्सवि। संगहस्स णं एगो वा अणेगो वा अणुवउत्तो वा अणुवउत्ता वा आगमओ दव्वज्झयणं दव्वज्झयणाणि वा से एगे दव्वज्झयणे। उज्जुसुयस्स एगो अणुवउत्तो आगमओ एकं दव्वज्झयणं पुहुत्तं नेच्छइ, तिण्हं सद्दनयाणं जाणए अणुवउत्ते अवत्थु कम्हा? जइ जाणए अणुवउत्ते न भवइ जइ अणुवउत्ते जाणएणं भवइ, तम्हा णत्थि आगमओ दव्वज्झयणं। से तं आगमओ दव्वज्झयणे। से किं तं णो आगमओ दव्वज्झयणे? णो आगमओ दव्वज्झयणे–तिविहे पण्णत्ते, तं जहा–जाणयसरीरदव्वज्झयणे भवियसरीरदव्वज्झयणे जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वज्झयणे। से किं तं जाणयसरीरदव्वज्झयणे? जाणयसरीरदव्वज्झयणे–अज्झयणपयत्थाहिगारजाणयस्स जं सरीरयं ववगय चुयचावियचत्तदेहं जीवविप्पजढं सिज्जागयं वा संथारगयं वा निसीहियागयं वा सिद्धसिलातलगयं वा पासित्ताणं कोई भणेज्जा अहो! णं इमेणं सरीरसमुस्सएणं जिणदिट्ठेणं भावेणं अज्झयणेत्तिपयं आघवियं पण्णवियं परूवियं दंसियं निदंसियं उव-

दंसियं, जहा को दिट्ठंतो? अयं घयकुंभे आसी, अयं महुकुंभे आसी। से तं जाणयसरीरदव्वज्झयणे। से किं तं भवियसरीरदव्वज्झयणे? भवियसरीरदव्वज्झयणे जे जीवे जोणिजम्मणनिक्खंते इमेणं चेव आदत्तएणं सरीरसमुस्सएणं जिणदिट्ठेणं भावेणं अज्झयणेत्तिपयं सेयकाले सिक्खिस्सइ न ताव सिक्खइ, जहा को दिट्ठंतो? अयं महुकुंभे भविस्सइ अयं घयकुंभे भविस्सइ। से तं भवियसरीरदव्वज्झयणे। से किं तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वज्झयणे? जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वज्झयणे—पत्तयपोत्थयलिहियं। से तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वज्झयणे। से तं णो आगमओ दव्वज्झयणे। से तं दव्वज्झयणे। से किं तं भावज्झयणे? भावज्झयणे—दुविहे पण्णत्ते, तं जहा—आगमओ य, णो आगमओ य। से किं तं आगमओ भावज्झयणे? आगमओ भावज्झयणे—जाणए उवउत्ते। से तं आगमओ भावज्झयणे। से किं तं नो आगमओ भावज्झयणे? नो आगमओ भावज्झयणे—अज्झप्पस्साणयणं कम्माणं अवचओ उवचियाणं, अणुवचओ य नवाणं तम्हा अज्झयणमिच्छंति॥१॥ से तं णो आगमओ भावज्झयणे। से तं भावज्झयणे, से तं अज्झयणे ॥सू० २४२॥

छाया—अथ कोऽसौ निक्षेपः? निक्षेपः—त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-ओघनिष्पन्नः नामनिष्पन्नः सूत्रालापकनिष्पन्नः। अथ कोऽसौ ओघनिष्पन्नः? ओघनिष्पन्नः—चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—अध्ययनम् अक्षीणम् आयः क्षपणा। अथ किं तत् अध्ययनम्? अध्ययनं—चतुर्विधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—नामाध्ययनं स्थापनाध्ययनं द्रव्याध्ययनं भावाध्ययनं। नामस्थापने पूर्वं वर्णिते। अथ किं तत् द्रव्याध्ययनं?

द्रव्याध्ययनं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-आगमतश्च नो आगमतश्च। अथ किं तत् आगमतो द्रव्याध्ययनम्? आगमतो द्रव्याध्ययनं-यस्य खलु अध्ययनमिति पद शिक्षितं स्थितं जितं मितं परिजितं यावत् एवं यावन्त अनुपयुक्ताः तावन्ति आगमतः द्रव्याध्ययनानि। एवमेव व्यवहारस्यापि। संग्रहस्य खलु एको वा अनेको वा अनुपयुक्तो वा अनुपयुक्ता वा आगमतः द्रव्याध्ययनं द्रव्याध्ययनानि वा, तत् एकं द्रव्याध्ययनम्। ऋजुसूत्रस्य एकोऽनुपयुक्त आगमतः एकं द्रव्याध्ययनं पृथक्त्वं नेच्छति, त्रयाणां शब्दनयानां ज्ञायकः अनुपयुक्तः अवस्तु। कस्मात्? यदि ज्ञायकः अनुपयुक्तो न भवति, यदि अनुपयुक्तो ज्ञायको न भवति, तस्मात् नास्ति आगमतः द्रव्याध्ययनम्। तदेतत् आगमतो द्रव्याध्ययनम्। अथ किं तत् नो आगमतो द्रव्याध्ययनम्? नो आगमतो द्रव्याध्ययनं त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा ज्ञायकशरीरद्रव्याध्ययनं भविकशरीरद्रव्याध्ययनं ज्ञायकशरीरभविकशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्याध्ययनम्। अथ किं तत् ज्ञायकशरीरद्रव्याध्ययनं? ज्ञायकशरीरद्रव्याध्ययनम्-अध्ययनपदार्थाधिकारज्ञायकस्य यत् शरीरकं व्यपगतच्युतच्यावितत्यक्तदेहं जीवविप्रत्यक्तं शय्यागतं वा संस्तारगतं वा निषेधिकागतं वा सिद्धशिलातलगतं वा दृष्ट्वा खलु कोऽपि भणेत्, अहो! खलु अनेन शरीरसमुच्छ्रयेण जिनदृष्टेन भावेन-अध्ययनमिति पदम् आख्यातं प्रज्ञापितं प्ररूपितं दर्शितं निदर्शितं उपदर्शितम्, यथा को दृष्टान्तः? अयं घृतकुम्भ आसीत्, अयं मधुकुम्भः आसीत्, तदेतत् ज्ञायकशरीर द्रव्याध्ययनम्। अथ किं तत् भविकशरीरद्रव्याध्ययनम्? भविकशरीर द्रव्याध्ययनम् यो जीवो योनिजन्मनिष्क्रान्तः अनेनैव आदत्तकेन शरीरसमुच्छ्रयेण जिनदृष्टेन भावेन अध्ययनमिति पद एष्यत्काले शिक्षिष्यते न तावत् शिक्षते, यथा को दृष्टान्तः? अयं मधुकुम्भो भविष्यति अयं घृतकुम्भो भविष्यति। तदेतत् भविकशरीरद्रव्याध्ययनम्। अथ किं तत् ज्ञायकशरीरभविकशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्याध्ययनम्? ज्ञायकशरीरभविकशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्याध्ययनं-पत्रकपुस्तकलिखितम्। तदेतद् ज्ञायकशरीरभविकशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्याध्ययनम्। तदेतद् नो आगमतो द्रव्याध्ययनम्। तदेतद् द्रव्याध्ययनम्। अथ किं तत् भावाध्ययनम्? भावाध्ययनम्-द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा आगमतश्च नो आगमतश्च। अथ किं तत् आगमतो भावाध्ययनम्? आगमतो भावाध्ययनं-ज्ञायकः उपयुक्तः। तदेतत् आगमतो भावाध्ययनम्। अथ किं तद् नो आगमतो भावाध्ययनम्? नो आगमतो भावाध्ययनम्-अध्यात्मन आयनं कर्मणामपचयः उपचितानाम्, अनुपचयश्च नवानां तस्मात् अध्ययनमिच्छन्ति ॥१॥ तदेतत् नो आगमतो भावाध्ययनम्। तदेतत् भावाध्ययनम्। तदेतत् अध्ययनम् ॥२४२॥

टीका—'से किं तं' इत्यादि—

अथ कोऽसौ निक्षेपः ? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति निक्षेपः-पूर्वाभिहितार्थः सः ओघनिष्पन्नो नामनिष्पन्नः सूत्रालापकनिष्पन्नश्चेति त्रिविधः। एषामर्थ एवं बोध्यः-ओघः=श्रुताभिधानं सामान्यमध्ययनादिकं, तेन निष्पन्नः-ओघनिष्पन्नः। नाम=श्रुतस्यैव सामायिकादिविशेषाभिधानं, तेन निष्पन्नो नामनिष्पन्नः। सूत्रालापकाः='करेमि भंते! सामाइयं' इत्यादिकाः एतैर्निष्पन्न =सूत्रालापकनिष्पन्न

अब सूत्रकार निक्षेपद्वार का निरूपण करते हैं—

'से किं तं निक्खेवे' इत्यादि।

शब्दार्थ—(से किं तं निक्खेवे) हे भदन्त ! वह पूर्वप्रक्रान्त निक्षेप क्या है ?

उत्तर—निक्षेप का शब्दार्थ तो पहिले ही कह दिया गया है। (निक्खेवे तिविहे पण्णत्ते) अतः पूर्व अभिहित अर्थवाला वह निक्षेप तीन प्रकार का कहा गया है। (तं जहा) जैसे-(ओहनिप्फण्णे नामनिप्फण्णे सुत्तालावगनिप्फण्णे) ओघनिष्पन्न, नाम निष्पन्न, सूत्रालापक निष्पन्न। इनका अर्थ इस प्रकार से हैं-श्रुतनामक सामान्य अध्ययन आदि से जो निक्षेप निष्पन्न होता है, वह निक्षेप ओघनिष्पन्न है। श्रुत के ही सामायिक आदि विशेषनामों से जो निक्षेप निष्पन्न होता है, वह निक्षेप नामनिष्पन्न है। 'करेमि भंते सामाइयं' इत्यादि सूत्रालापकों से जो निक्षेप निष्पन्न होता है, वह सूत्रालापक निष्पन्न निक्षेप है। (से किं तं ओहनिप्फण्णे ?) हे भदन्त ! ओघनिष्पन्न निक्षेप क्या है।

'से किं तं निक्खेवे' ઇત્યાદિ।

શબ્દાર્થ—(से किं तं निक्खेवे, હે ભદંત ! તે પૂર્વ પ્રક્રાન્ત નિક્ષેપ શું છે ?

ઉત્તર—નિક્ષેપનો શબ્દાર્થ તો પહેલાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલો જ છે. (निक्खेवे तिविहे पण्णत्ते) એથી પૂર્વ અભિહિત અર્થવાન આ નિક્ષેપ ત્રણ પ્રકારનો કહેવામાં આવેલ છે. (तं जहा) જેમ કે (ओहनिप्फण्णे, नामनिप्फण्णे सुत्तालावगनिप्फण्णे) ઓઘનિષ્પન્ન, નામનિષ્પન્ન સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન, આનો અર્થ આ પ્રમાણે છે શ્રુત નામક સામાન્ય અધ્યયન આદિથી જે નિક્ષેપ નિષ્પન્ન થાય છે, તે નિક્ષેપ નિષ્પન્ન છે શ્રુતના જ સામાયિક વગેરે વિશેષ નામોથી જે નિષ્પન્ન હોય છે, તે નિક્ષેપ નામ નિષ્પન્ન છે 'करेमि भंते सामाइयं' ઇત્યાદિ સૂત્રાલાપકોથી જે નિક્ષેપ નિષ્પન્ન થાય છે તે સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન નિક્ષેપ છે. (से किं तं ओहनिप्फण्णे) હે ભદન્ત ! ઓઘનિષ્પન્ન નિક્ષેપ શું છે ?

इति। तत्र-ओघनिष्पन्नः-अध्ययनम्, अक्षीणम्, आयः, क्षपणा, इति चतुर्विधः। अध्ययनादीनि चत्वार्यपि सामायिकचतुर्विंशतिस्तवादीनां श्रुतविशेषाणां सामान्याभिधानानि। तथाहि-यदेव सामायिकम् अध्ययनमित्युच्यते तदेव अक्षीणं, तदेव आयः, तदेव क्षपणा वेति। एवं चतुर्विंशतिस्तवादिष्वपि बोध्यम् तत्र अध्ययनं नामाध्ययनस्थापनाध्ययनद्रव्याध्ययनभावाध्ययनेति चतुर्विधम्। तत्र नामाध्ययनस्थापनाध्ययनद्रव्याध्ययनानि नामावश्यकस्थापनावश्यकद्रव्या-

---

उत्तर—(ओहनिप्फण्णे चउव्विहे पण्णत्ते) ओघनिष्पन्ननिक्षेप चार प्रकार का होता है—(तं जहा) जैसे-(अज्झयणे, अज्झीणे, आए, खवणा) अध्ययन, अक्षीण, आय, क्षपणा। ये अध्ययन आदि चारों भी सामायिक, चतुर्विंशतिस्तव आदिरूप जो श्रुतविशेष हैं, उनके सामान्य नाम हैं। जैसे जो सामायिक अध्ययन कहलाता है वही अक्षीण, वही आय, और वही क्षपणा कहलाता है। इसी प्रकार से चतुर्विंशतिस्तव आदिकों में भी जानना चाहिये। (से किं तं अज्झयणे?) हे भदन्त! वह अध्ययन क्या है?

उत्तर-(अज्झयणे चउव्विहे पण्णत्ते) अध्ययन चार प्रकार का कहा गया है। (तं जहा) जैसे-(णामज्झयणे, ठवणाज्झयणे, दव्वज्झयणे, भावज्झयणे) नाम अध्ययन, स्थापना अध्ययन, द्रव्य अध्ययन और भाव अध्ययन। इनमें (णामट्ठवणाओ पुव्वं वण्णियाओ) नाम

ઉત્તર—(ओहनिप्फण्णे चउव्विहे पण्णत्ते) ઓઘનિષ્પન્ન નિક્ષેપ ચાર પ્રકારનો હોય છે (तं जहा) જેમ તે (अज्झयणे, अज्झीणे, आए, खवणा) અધ્યયન, અક્ષીણ, આય અને ક્ષપણ આ અધ્યયન વગેરે ચારે ચાર પણ સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ વગેરે રૂપ જે શ્રુત વિશેષો છે, તેના સામાન્ય નામો છે જેમ કે જે સામાયિક અધ્યયન કહેવામાં આવે છે તે જ અક્ષીણ, તેજ આય અને તેજ ક્ષપણા કહેવાય છે આ પ્રમાણે ચતુર્વિંશતિસ્તવ આદિકોમાં પણ જાણી લેવું જોઈએ (से किं तं अज्झयणे) હે ભદન્ત! તે અધ્યયન શું છે?

ઉત્તર—(अज्झयणे चउव्विहे पण्णत्ते) અધ્યયનો ચાર પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે (तं जहा) જેમ કે (णामज्झयणे, ठवणज्झयणे दव्वज्झयणे, भावज्झणे) નામઅધ્યયન, સ્થાપના અધ્યયન દ્રવ્ય અધ્યયન અને ભાવઅધ્યયન આમાં (णामट्ठवणाओ पुव्वं वण्णियाओ) નામ અધ્યયન અને સ્થાપના અધ્યયન નામ

अध्ययन और स्थापना अध्ययन नाम आवश्यक और स्थापना आवश्यक के जैसा ही जानना चाहिये। (से किं तं दव्वज्झयणे ?) हे भदन्त ! द्रव्य अध्ययन का क्या स्वरूप है ?

उत्तर—(दव्वज्झयणे दुविहे पण्णत्ते) द्रव्य अध्ययन दो प्रकार का कहा गया है। (तं जहा) जैसे (आगमओ य णो आगमओ य) एक आगम से और दूसरा नो आगम से (से किं तं आगमओ दव्वज्झयणे ?) हे भदन्त ! आगम से जो द्रव्य अध्ययन कहा गया है उसका क्या स्वरूप है ?

उत्तर—(आगमओ दव्वज्झयणे) आगम से जो द्रव्य अध्ययन कहा गया है, वह इस प्रकार से है–(जस्स णं अज्झयण त्ति पयं सिक्खियं ठियं, जियं मियं परिजियं, जाव एवं जावइया अणुवउत्ता आगमओ तावइआइं दव्वज्झयणाइं) जिसने अध्ययन इस पद को सीखा हैं, अपनी आत्मा में स्थित जित आदिरूप से किया है। (इन स्थित आदि पदों का स्पष्ट अर्थ द्रव्यावश्यक प्रकरण में लिखा जा चुका है) परन्तु उस जीव का उपयोग वहां नहीं लगा है। इस प्रकार जितने भी अनुपयुक्त जीव हैं, वे सब आगम से द्रव्य अध्ययन हैं। (एवमेव ववहारस्स वि, संगहस्स णं एगो वा अणेगो वा) यहां से लेकर (से तं

આવશ્યક અને સ્થાપના આવશ્યકની જેમ જ જાણવા. (से किं तं दव्वज्झयणे ?) હે ભદંત ! દ્રવ્ય અધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(दव्वज्झयणे दुविहे पण्णत्ते) દ્રવ્ય અધ્યયન બે પ્રકારનું કહેવામાં આવેલ છે. (तं जहा) જેમ કે (आगमओ य णो आगमओ य) એક આગમથી અને દ્વિતીય નો આગમથી (से किं तं आगमओ) હે ભદંત ! આગમથી જે દ્રવ્ય અધ્યયન કહેવામાં આવેલ છે, તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(आगमओ दव्वज्झयणे) આગમથી જે દ્રવ્ય અધ્યયન કહેવામાં આવેલ છે, તે આ પ્રમાણે છે–(जस्स णं अज्झयणत्ति पयं सिक्खियं ठियं जियं मियं, परिजियं जाव एव जावइया, अणुवउत्ता, आगमओ तावइआइं दव्वज्झयणाइं) જેણે અધ્યયન આ પદને શીખ્યો છે, પોતાના આત્મામા સ્થિત જિત વગેરે રૂપમાં કરેલ છે, (આ સ્થિત વગેરે પદોનો સ્પષ્ટ અર્થ દ્રવ્યાવશ્યક પ્રકરણમાં લખવામાં આવેલ છે) પરંતુ, તે જીવનો ઉપયોગ ત્યાં બંધ બેસતો નથી. આ પ્રમાણે જેટલા અનુપયુકત જીવો છે, તે સર્વે આગમથી દ્રવ્ય અધ્યયન છે. (एवमेव ववहारस्स वि, संगहस्स णं एगो वा अणेगोवा)

वश्यकवद् बोध्यानि। भावाध्ययनमपि आगमतो-नो आगमतो-भेदेन द्विविधम्। तत्र आगमतो भावाध्ययनम्-ज्ञायक उपयुक्तो भवति। अस्यार्थस्तु-आगमतो भावावश्यकवद् बोध्यः। नो आगमतो भावाध्ययनं तु एवं विज्ञेयम्, तदेवाह-

दव्वज्झयणे) यहां तक का समस्त सूत्रपाठ द्रव्यावश्यक के जैसा ही भावित कर लेना चाहिये। विस्तार पूर्वक वहां समस्त पदों का अर्थ लिखा जा चुका है। (से किं तं भावज्झयणे?) हे भदन्त! भाव अध्ययन का क्या स्वरूप है?

उत्तर--(भावज्झयणे दुविहे पण्णत्ते) भाव अध्ययन दो प्रकार का कहा गया है। (तं जहा) जैसे आगमओ य णो आगमओ य) एक आगम से और दूसरा नो आगम से। (से किं तं आगमओ भावज्झयणे?) हे भदन्त! आगम से भाव अध्ययन का क्या स्वरूप है? (आगमओ भावज्झयणे)

उत्तर--आगम से भाव अध्ययन का स्वरूप इस प्रकार से है-(जाणए उवउत्ते) जो ज्ञायक होता है, वह उसमें उपयुक्त हो तब आगम से भावअध्ययन कहा जाता है। इसका खुलाशा अर्थ आगम से भावावश्यक के जैसा ही जानना चाहिये। (से तं आगमओ भावज्झयणे) इस प्रकार यह आगम की अपेक्षा लेकर भावअध्ययन

અહિંથી માંડીને (से तं दव्वज्झयणे) અહિં સુધીનો સમસ્ત સૂત્રપાઠ દ્રવ્યાવશ્યકની જેમ જ ભાવિત કરી લેવો જોઈએ. ત્યાં સમસ્તપદોનો અર્થ વિસ્તાર પૂર્વક લખવામાં આવ્યો છે. (से किं त भावज्झयणे?) હે ભદંત! ભાવ અધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર—(भावज्झयणे दुविहे पण्णत्ते) ભાવ અધ્યયન બે પ્રકારનો કહેવામાં આવેલ છે. (तं जहा) જેમ કે (आगमओ य णो आगमओ य) એક આગમથી અને દ્વીતીય નો આગમથી (से किं तं आगमओ भावज्झयणे?) હે ભદંત! આગમથી ભાવ અધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે? (आगमनो भावज्झणे) ઉત્તર-આગમથી ભાવ અધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે? (आगमओ भावज्झयणे)

ઉત્તર-આગમથી ભાવ આવશ્યકનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. (जाणए उववत्ते) જે જ્ઞાયક હોય છે, તે તેમાં ઉપયુક્ત હોય ત્યારે આગમથી ભાવ અધ્યયન કહેવામાં આવે છે. આનો સ્પષ્ટ અર્થ આગમથી ભાવાવશ્યકની જેમ જ જાણી લેવો જોઈએ. (से तं आगमओ भावज्झयणे) આ પ્રમાણે આ

'अज्झप्पस्साणयणं' इत्यादि। 'अज्झप्पस्स आणयणं-अज्झयणं' अत्र-निरूक्तविधिना प्राकृतविधिना वा 'प्प' कारस्य 'स्स'कारस्य 'आ' कारस्य 'ण' कारस्य चलोपे 'अज्झयणं' इति सिध्यति। अध्यात्मं चित्तम्, तस्यानयनम्-अध्ययन मिति भावः। सामायिकाद्यध्ययने शोभनं चित्तमानीयते, सति च शोभने चित्तेऽशुभकर्मबन्धा

का अर्थ है। (से किं तं नो आगमओ भावज्झयणे) हे भदन्त! नो आगम से भाव अध्ययन का क्या स्वरूप है?

उत्तर--(नो आगमओ भावज्झयणे-अज्झप्पस्साणयणं कम्माणं अवचओ, उवचियाणं अणुवचओ य नवाणं, तम्हा अज्झयणमिच्छंति१) सामायिक आदि अध्ययन नो आगम से भाव अध्ययन हैं। 'अज्झप्पसाणयणं' में अज्झप्पस्स आणयणं ऐसा पदच्छेद होता है यह अध्ययन परक है। 'अज्झप्पस्साणयणं' में निरुक्त विधि से अथवा प्राकृत विधि से 'प्प' का 'स्स' का 'आ' का और 'ण' का लोप होकर 'अध्ययन' ऐसा पद बन जाता है। वैसा तो 'अज्झप्पस्साणयणं' की संस्कृत छाया' 'अध्यात्ममानयनं' होती है। 'अध्यात्म' शब्द का अर्थ चित्त और 'आनयन' शब्द का अर्थ लगाना है। तात्पर्य इसका यह है कि 'सामायिक आदि अध्ययन में चित्त का लगाना यह अध्यात्मनयन शब्द का अर्थ है। सामायिक आदि अध्ययन में चित्त के लगाने से चित्त में निर्मलता आती है। चित्त की निर्मलता होने पर अशुभ कर्मों

આગમની અપેક્ષાએ ભાવઅધ્યયનનો અર્થ છે. (से किं तं नो आगमओ भावज्झयणे) હે ભદંત! નો આગમથી ભાવ અધ્યયનનું સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર--(नो आगमओ भावज्झयणे अज्झप्पस्साणयणं कम्माणं अवचओ उवचियाणं अणुवचओ य नवाणं, तम्हा अज्झयणमिच्छंति।१। સામાયિક આદિ અધ્યયનો નો આગમથી ભાવ અધ્યયનો છે 'अज्झप्पस्साणयण'માં 'अज्झप्पस्स आणयणं' એવો પદચ્છેદ હોય છે, આ પદ અધ્યયન પરક છે. 'अज्झप्पस्साणयणं' માં નિરુક્ત વિધિથી અથવા પ્રાકૃતવિધિથી 'प्प' 'નો 'स्स' નો અને 'ण નો લોપ થઈ ને અધ્યયન એવું પદ બને છે. આમ તો 'अज्झप्पस्साणयण' ની સંસ્કૃત છાયા 'અધ્યાત્મસાનયન' થાય છે. અધ્યાત્મ શબ્દનો અર્થ ચિત્ત અને 'આનયન' શબ્દનો અર્થ લગાડવો છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'સામાયિક વગેરે અધ્યયનમાં ચિત્તનું સંયોજન કરવું આ અધ્યાત્મનયન શબ્દનો અર્થ છે. સામાયિક વગેરે અધ્યયનમાં ચિત્ત સંયોજિત કરવાથી ચિત્તમાં નિર્મળતા આવે છે. ચિત્ત નિર્મળ થવાથી અશુભકર્મોનો

विघटन्ते। अत एवाह–'कम्माणं' इत्यादि। अयं भावः–यस्मात् अस्मिन् सति उपचितानां=प्रागुपनिबद्धानां कर्मणामपचयो=ह्रासो भवति, नवानां च कर्मणाम् अनुपचयः=अबन्धो भवति, तस्मात् इदम् अज्झयणम्=अध्ययनम् इच्छन्ति तीर्थकर-गणधरादय इति। अत्र नो शब्दो देशवाची। सामायिकादिकमध्ययनं तु ज्ञान क्रियासमुदायात्मकम् ततश्च आगमस्यैक देशवृत्तित्वादिदं नो आगमतो भावाध्ययनमित्युच्यते, इति। सम्प्रति प्रकृतमुपसंहरति तदेतद् नो आगमतो भावाध्ययनमिति। इदं सभेदं भावाध्ययनं निरूपितमिति सूचयितुमाह–तदेतत्–भावाध्ययनमिति। इत्थं च चतुर्विधमप्यध्ययनं निरूपितमिति सूचयितुमाह–तदेतद-ध्ययनमिति ॥सू० २४२॥

का बंध विघटित (नष्ट) हो जाता है। इसीलिये सूत्रकार ने 'कम्माणं' इत्यादि पाठ कहा है। इसका भाव यह है कि 'चित्त जब निर्मल बन जाता है–तब पूर्व बद्ध कर्मों का ह्रास–निर्जरा–होती है, तथा नवीन कर्मों का बन्ध नहीं होता है। इसलिये इस सामायिक आदि अध्ययन को तीर्थंकर गणधर आदि देवों ने नो आगम से भावाध्ययन माना है। यहां नो आगम में 'नो' शब्द देशवाची है। आगम के अभाव का वाची नहीं हैं। क्योंकि सामायिक आदि अध्ययन ज्ञानक्रिया के समूहरूप होते हैं। इसलिये ये पूर्ण आगमरूप न होकर आगम के एकदेशरूप होते हैं। इसलिये इन्हें नो आगम की अपेक्षा भावाध्ययन माना गया है। (से तं णो आगमओ भावज्झयणे) इस प्रकार से नो आगम की अपेक्षा भाव अध्ययन का स्वरूप है। (से तं अज्झयणे) इस प्रकार चार प्रकार का अध्ययन निरूपित किया है ॥सू० २४२॥

બંધ વિઘટિત થઈ જાય છે. એથી સૂત્રકારે 'कम्माण' વગેરે પાઠ કહેલ છે. આનો ભાવ આ છે કે 'चित्त' જ્યારે શુદ્ધ થઈ જાય છે, ત્યારે પૂર્વબદ્ધ કર્મોનો હ્રાસ–નિર્જરા–થાય છે. તેમજ નવીન કર્મોનો બંધ થતો નથી. એથી આ સામાયિક વગેરે અધ્યયનોને તીર્થંકરો ગણધર વગેરે દેવોએ નો આગમથી ભાવાધ્યયન તરીકે માન્ય રાખેલ છે. અહીં નો આગમમાં 'नो' શબ્દ દેશવાચી આગમના અભાવનો વાચક નથી. કેમ કે સામાયિક વગેરે અધ્યયનો જ્ઞાનક્રિયાના સમૂહરૂપ હોય છે. એથી એઓ પૂર્ણ આગમરૂપ હોતા નથી પણ આગમના એકદેશરૂપ હોય છે એથી એમને નો આગમથી અપેક્ષા ભાવાધ્યયન માનવામાં આવેલ છે (से तं णो आगमओ भावज्झयणे) આ પ્રમાણે નો આગમની અપેક્ષા એ ભાવ અધ્યયનનું સ્વરૂપ છે. (से तं अज्झयणे) આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના અધ્યયનોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ॥સૂ. ૨૪૨॥

सम्प्रत्यक्षीणं निरूपयति-

मूलम्-से किं तं अज्झीणे? अज्झीणे-चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा-णामज्झीणे ठवणज्झीणे दव्वज्झीणे भावज्झीणे। नामठवणाओ पुव्वं वण्णियाओ। से किं तं दव्वज्झीणे? दव्वज्झीणे-दुविहे पण्णत्ते, तं जहा-आगमओ य नो आगमओ य। से किं तं आगमओ दव्वज्झीणे? आगमओ दव्वज्झीणे-जस्स णं अज्झीणेत्तिपयं सिक्खियं जियं मियं परिजियं जाव से तं आगमओ दव्वज्झीणे। से किं तं नो आगमओ दव्वज्झीणे? नो आगमओ दव्वज्झीणे-तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-जाणयसरीरदव्वज्झीणे भवियसरीर दव्वज्झीणे जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वज्झीणे। से किं तं जाणयसरीरदव्वज्झीणे? जाणयसरीरदव्वज्झीणे-अज्झीणपयत्थाहिगारजाणयस्स जं सरीरयं ववगयचुयचावियचत्तदेहं जहा दव्वज्झयणे तहा भाणियव्वं, जाव से तं जाणयसरीरदव्वज्झीणे। से किं तं भवियसरीरदव्वज्झीणे? भवियसरीरदव्वज्झीणे-जे जीवे जेणिजम्मणनिक्खंते जहा दव्वज्झयणे, जाव से तं भवियसरीरदव्वज्झीणे। से किं तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वज्झीणे? जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वज्झीणे सव्वागाससेढी, से तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वज्झीणे। से तं नो आगमओ दव्वज्झीणे, से तं दव्वज्झीणे। से किं तं भावज्झीणे? भावज्झीणे-दुविहे पण्णत्ते, तं जहा-आगमओ य नो आगमओ य। से किं तं आगमओ भावज्झीणे?

आगमओ भावज्झीणे-जाणए उवउत्ते। से तं आगमओ भाव-ज्झीणे। से किं तं नो आगमओ भावज्झीणे? नो आगमओ भावज्झीणे-"जह दीवा दीवसयं, पइप्पए दिप्पए य सो दीवो। दीवसमा आयरिया, दिप्पंति परं च दीवंति॥१॥" से तं नो आगमओ भावज्झीणे। से तं भावज्झीणे, से तं अज्झीणे॥२४३॥

छाया—अथ किं तत् अक्षीणम्? अक्षीणं चतुर्विधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—नामाक्षीणं, स्थापना क्षीणं, द्रव्याक्षीणं, भावाक्षीणम्। नामस्थापने पूर्वं वर्णिते। अथ किं तत् द्रव्याक्षीणम्? द्रव्याक्षीणं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—आगमतश्च नो आगमतश्च।

अब सूत्रकार ओघनिष्पन्न जो दूसरा भेद अक्षीण है-उसका निरूपण करते है--'से किं तं अज्झीणे' इत्यादि।

शब्दार्थ--(से किं तं अज्झीणे) हे भदन्त! अक्षीण का क्या स्वरूप है।

उत्तर—(अज्झीणे चउव्विहे पण्णत्ते) अक्षीण चार प्रकार का कहा है। (तं जहा) जैसे (णामज्झीणे ठावणज्झीणे दव्वज्झीणे भावज्झीणे) नाम अक्षीण, स्थापना अक्षीण, द्रव्य अक्षीण, और भाव अक्षीण (नामठवणाओ पुव्वं वण्णियाओ) नामअक्षीण और स्थापना अक्षीण का स्वरूप पूर्व में वर्णित नाम आवश्यक और स्थापना आवश्यक के जैसा जानना चाहिये। (से किं तं दव्वज्झीणे?) हे भदन्त! द्रव्य अक्षीण का क्या स्वरूप है?

હવે સૂત્રકાર ઓઘનિષ્પન્નનો જે દ્વિતીય ભેદ અક્ષીણ છે. તેનું નિરૂપણ કરે છે—'से किं तं अज्झीणे' इत्यादि।

શબ્દાર્થ :—(से किं तं अज्झीणे) હે ભદંત! અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર :—(अज्झीणे चउव्विहे पण्णत्ते) અક્ષીણ ચાર પ્રકારથી કહેવામાં આવેલ છે. (तं जहा) જેમકે (णामज्झीणे, ठवणज्झीणे, दव्वज्झीणे, भावज्झीणे) નામ અક્ષીણ, સ્થાપના અક્ષીણ, દ્રવ્ય અક્ષીણ, અને ભાવ અક્ષીણ, (नाम ठवणाओ पुव्वं वण्णियाओ) નામ, અક્ષીણ અને સ્થાપના અક્ષીણનું સ્વરૂપ પહેલાં વર્ણિત, નામ આવશ્યક અને સ્થાપના આવશ્યકની જેમ જ જાણી લેવું જોઈએ. (से किं दव्वज्झीए?) હે ભદંત! દ્રવ્ય અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે?

अथ किं तत् आगमतो द्रव्याक्षीणं ? आगमतो द्रव्याक्षीणं यस्य खलु अक्षीणमिति पदं शिक्षितं जितं मितं परिजितं यावत् तदेतत् आगमतो द्रव्याक्षीणम्। अथ किं तत् नो आगमतो द्रव्याक्षीणं ? नो आगमतो द्रव्याक्षीणं त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा ज्ञायकशरीरद्रव्याक्षीणं भव्यशरीरद्रव्याक्षीणं ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्याक्षीणम्। अथ किं तत् ज्ञायकशरीरद्रव्याक्षीणम्? ज्ञायकशरीर-

---

उत्तर--(दव्वज्झीणे दुविहे पण्णत्ते) द्रव्य अक्षीण दो प्रकार का कहा है। (तं जहा) जैसे-(आगमओ य नो आगमओ य) एक आगम से और दूसरा नो आगम से। (से किं तं आगमओ दव्वज्झीणे ?) हे भदन्त! आगम से द्रव्य अक्षीण का क्या स्वरूप है ? (आगमओ दव्वज्झीणे-जस्स णं अज्झीणे त्ति पयं सिक्खियं जियं मियं परिजियं जाव से तं आगमओ दव्वज्झीणे) आगम से द्रव्य अक्षीण का स्वरूप इस प्रकार से है-जिसने अक्षीण इस पद को सीख लिया है, जित मित परिजित आदि किया है, वह आगम से द्रव्य अक्षीण है। (से किं तं नो आगमओ दव्वज्झीणे ?) हे भदन्त! नो आगम से द्रव्य अक्षीण का क्या स्वरूप है ?

उत्तर-(नो आगमओ दव्वज्झीणे तिविहे पण्णत्ते) नो आगम से द्रव्य अक्षीण तीन प्रकार का कहा गया है। (तं जहा) जैसे-(जाणयसरीरदव्वज्झीणे, भवियसरीरदव्वज्झीणे, जाणयसरीरभवियसरीर वइरित्ते दव्वज्झीणे) ज्ञायकशरीर द्रव्य अक्षीण, भव्यशरीर द्रव्यअक्षीण

ઉત્તર :—(दव्वज्झीणे दुविहे पण्णत्ते) દ્રવ્ય અક્ષીણના બે પ્રકારો છે. (तजहा) જેમકે (आगमओ य नो आगमओ य) એક આગમથી અને દ્વિતીય નો આગમથી (से किं त आगमओ दव्वज्झीणे ?) હે ભદંત! આગમથી દ્રવ્ય અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ? (आगमओ दव्वज्झीणे-जस्स णं अज्झीणे त्ति पयं सिक्खियं जियं मिय परिजय' जाव से तं आगमओ दव्वज्झीणे) આગમથી દ્રવ્ય અક્ષીણનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. જેણે અક્ષીણ આ પદને શીખી લીધો છે, જિત, મિત, પરિજિત વગેરે કરેલ છે, તે આગમથી દ્રવ્ય અક્ષીણ છે. (से किं तं नो आगमओ दव्वज्झीणे ?) હે ભદંત ? નો આગમથી દ્રવ્ય અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર :—(नो आगमओ दव्वज्झीणे तिविहे पण्णत्ते) નો આગમથી દ્રવ્ય અક્ષીણના ત્રણ પ્રકારો કહેવામાં આવેલ છે. (तंजहा) જેમકે (जाणयसरीर दव्वज्झीणे, भवियसरीरदव्वज्झीणे जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वज्झीणे) જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય અક્ષીણ, ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય અક્ષીણ અને જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિ-

द्रव्याक्षीणम् अक्षीणपदार्थाधिकारज्ञायकस्य यत् शरीरकं व्यपगतच्युतच्यावित-त्यक्तदेहं यथा द्रव्याध्ययनं तथा भणितव्यं, यावत् तदेतद् ज्ञायकशरीरद्रव्या-

और ज्ञायकशरीर भव्यशरीर व्यतिरिक्त द्रव्य अक्षीण (से किं तं जाणयसरीरदव्वज्झीणे) हे भदन्त ! ज्ञायकशरीर द्रव्यअक्षीण का क्या स्वरूप है ? (जाणयसरीरदव्वज्झीणे–अज्झीणपयत्थाहिगारजाणयस्स जं सरीरं ववगय, चुयचाविय चत्तदेहं जहा दव्वज्झयणे तहा भाणियव्वं) ज्ञायकशरीरद्रव्य अक्षीण का यह स्वरूप है कि–'अक्षीण पद के अर्थाधिकार का जो ज्ञाता है, उस ज्ञाता का जो शरीर है, चाहे वह व्यपगत हो, च्युत हो, च्यावित हो, त्यक्त हो जैसा कि द्रव्य अध्ययन में कहा है–(जाव से तं जाणयसरीरदव्वज्झीणे) वह ज्ञायक शरीर द्रव्य अक्षीण है। इन व्यपगत आदि पदों का अर्थ द्रव्य आवश्यक के इस भेद को वर्णन करते समय स्पष्टरूप से लिखा जा चुका है। सो वहां से जान लेना चाहिये। यहां यावत् पद से 'जीवविप्पजढ सिज्जागयं आदि पदो से लेकर महुकुंभे आसी' यहां तक के पदों का संग्रह हुआ है। इन समस्त पदों का अर्थ भी द्रव्यावश्यक के इसी भेद वर्णन में कर दिया है। सो उस अर्थ को ज्ञायकशरीर द्रव्यअक्षीण परक लगा लेना चाहिये। जहां ज्ञायकशरीर द्रव्यावश्यक ऐसा पद आवे, वहां

રિક્ત દ્રવ્ય અક્ષીણ (से किं तं जाणयसरीरदव्वज्झीणे ?) હે ભદંત ! જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે? (जाणयसरीरदव्वज्झीणे–अज्झीणपयत्थाहिगारजाणयस्स जं सरीरं ववगयचुयचावियचत्तदेहं जहा दव्वज्झयणे तहा भाणियव्वं) જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય અક્ષીણનું આ સ્વરૂપ છે કે 'અક્ષીણ પદના અર્થાધિકારનો જે જ્ઞાતા છે, તે જ્ઞાતાનું જે શરીર છે, તે ભલે વ્યપગત હોય, ચ્યુત હોય, ચ્યવિત હોય, ત્યક્ત હોય, જેવું કે દ્રવ્ય અધ્યયનમાં કહ્યુ છે (जाव से तं जाणयसरीरदव्वज्झीणे) તે જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય અક્ષીણ છે. આ વ્યપગત વગેરે પદોનો અર્થ દ્રવ્ય આવશ્યકના આ ભેદના વર્ણન વખતે સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે.—તો જિજ્ઞાસુઓ ત્યાંથી જાણી લેવો. અહીં યાવત્ પદથી "जीवविप्पजढं सिज्जागयं" વગેરે પદોથી માંડીને "महुकुम्भे आसी" અહીં સુધીના પદોનો સંગ્રહ થયેલ છે આ સર્વ પદોનો અર્થ પણ દ્રવ્યાવશ્યકના આ ભેદ વર્ણનમાં કરવામાં આવેલ છે. તો તે અર્થને જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય અક્ષીણ પરક અર્થ બેસાડી લેવો જોઈએ જ્યાં જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્યાવશ્યક એવું પદ આવે, ત્યાં જ્ઞાયક દ્રવ્ય અક્ષીણ પદ

क्षीणम्। अथ किं तत् भव्यशरीरद्रव्याक्षीणम्?, भव्यशरीरद्रव्याक्षीणं–यो जीवो योनिजन्मनिष्क्रान्तो यथा द्रव्याध्ययनं यावत् तदेतत् भव्यशरीरद्रव्याक्षीणम्। अथ किं तत् ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्याक्षीणम्?, सर्वा

ज्ञायकद्रव्यअक्षीण पद लगाकर उस अर्थ की संगति बैठा लेनी चाहिये। इसी प्रकार से अन्यत्र भी ऐसा ही जानना चाहिये। (से किं तं भवियसरीरदव्वज्झीणे?) हे भदन्त! भव्यशरीर द्रव्यअक्षीण का क्या स्वरूप है? (भवियसरीरदव्वज्झीणे) भव्यशरीर द्रव्यअक्षीण का स्वरूप इस प्रकार से है कि-(जे जीवे जोणिजम्मणनिक्खंते जहा दव्वज्झयणे जाव से तं भवियसरीरवइरित्ते दव्वज्झयणे) इन पदों का अर्थ भी भव्यशरीर द्रव्यआवश्यक में कर दिया गया है–सो उसी माफिक जानना चाहिये। क्योंकि द्रव्य अध्ययन का वर्णन करते समय लिखा है कि द्रव्यअध्ययन में के ज्ञायकशरीरद्रव्यअध्ययन का और भव्यशरीर द्रव्य अध्ययन का स्वरूप द्रव्यावश्यक के इन भेदों के अनुसार ही जानना चाहिये। (से किं तं जाणयसरीरभवियसरीर वइरित्ते दव्वज्झीणे?) हे भदन्त ज्ञायक शरीर और भव्यशरीर इन से व्यतिरिक्त द्रव्यअक्षीण का क्या स्वरूप है?

उत्तर—(जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वज्झीणे) ज्ञायकशरीर, भव्यशरीर इन से व्यतिरिक्त द्रव्य अक्षीण का स्वरूप इस प्रकार-

---

સંયોજિત કરીને તે અર્થની સંગતિ બેસાડી લેવી જોઈએ. આ પ્રમાણે બીજા સ્થાને પણ જાણી લેવું જોઈએ (से किं त भवियसरीर-दव्वज्झीणे) હે ભંદત! ભવ્ય શરીર દ્રવ્યઅક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે? (भवियसरीरदव्वज्झीणे) ભવ્ય શરીર દ્રવ્યઅક્ષીણનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે કે (जे जीवे जोणिजम्मणनिक्खते जहा दव्वज्झयणे जाव से तं भवियसरीर-वइरित्ते दव्वज्झीणे) આ પદોનો અર્થ પણ ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય આવશ્યકમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે તો તે મુજબ જ જાણી લેવું જોઈએ. કેમકે દ્રવ્ય અધ્યયનનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરતી વખતે લખવામાં આવેલ છે કે દ્રવ્ય અધ્યયનમાના જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્ય અધ્યયનનું અને ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય અધ્યયનનું સ્વરૂપ દ્રવ્યાવશ્યકના આ ભેદો મુજબ જાણી લેવુ જોઈએ. (से किं तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वज्झीणे?) હે ભંદત! જ્ઞાયક શરીર અને ભવ્ય શરીર એનાથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય અક્ષીણનુ સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર—(जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वज्झीणे) જ્ઞાયક શરીર, ભવ્ય શરીર એમનાથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય અક્ષીણનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે,

काशश्रेणिः। तदेतद् ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्याक्षीणम्। तदेतत् नो आगमतो द्रव्याक्षीणम्। तदेतत् द्रव्याक्षीणम्। अथ किं तत् भावाक्षीणम्? भावाक्षीणं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—आगमतश्च नो आगमतश्च। अथ किं तत् आग-

से है-(सव्वागास सेढी, से तं जाणयसरीरभवियसरीर वइरित्ते दव्वज्झीणे) सर्वाकाश श्रेणि जो है, वही ज्ञायकशरीर भव्यशरीर व्यतिरिक्त द्रव्य अक्षीण है। तात्पर्य यह है कि-'लोक और अलोकरूप आकाश यहां सर्वाकाश पद से गृहीत हुआ है। इन दोनों की जो प्रदेश पंक्ति है, वह सर्वाकाश श्रेणि है। उसमें यदि एक २ प्रदेश का भी अपहार किया जावे तो भी, वह कभी खाली नहीं हो सकती है। इसलिये यह ज्ञायकशरीर और भव्यशरीर से व्यतिरिक्त द्रव्य अक्षीणरूप से कही गई है। इसमें द्रव्यता आकाश द्रव्य के अन्तर्गत होने के कारण है। (से तं नो आगमओ दव्वज्झीणे) इस प्रकार यह नो आगम की अपेक्षा द्रव्य अक्षीण का स्वरूप है। (से तं दव्वज्झीणे) इस प्रकार द्रव्य अक्षीण के तीनों भेदों के स्वरूप वर्णन से द्रव्य अक्षीण का समस्त स्वरूप निरूपित हो जाता है। (से किं तं भावज्झीणे ?) हे भदन्त ! भाव अक्षीण का क्या स्वरूप है ?

उत्तर—(भावज्झीणे दुविहे पण्णत्ते) भाव अक्षीण दो प्रकार का कहा है। (तं जहा) जैसे-(आगमओ य नो आगमओ य) एक आगम

(सव्वागाससेढी, से त जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वज्झीणे) सर्वाकाश श्रेणि જે છે, તે જ જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય અક્ષીણ છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'લોક અને અલોકરૂપ આકાશ અહીં સર્વાકાશ પદથી ગૃહીત થયેલ છે એઓ બન્નેની જે પ્રદેશ પંક્તિ છે, તે સર્વાકાશ શ્રેણિ છે. તેનાં જો એક એક પ્રદેશનો પણ અપહાર કરવામાં આવે તો પણ તે ખલી થઈ શકે તેમ નથી એથી આ જ્ઞાયકશરીર અને ભવ્ય શરીરથી વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય અક્ષીણરૂપમાં કહેવામાં આવેલ છે આમાં દ્રવ્યતા આકાશ દ્રવ્યની અંતર્ગત હોવા બદલ છે (से तं नो आगमओ दव्वज्झीणे) આ પ્રમાણે આ નોઆગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય અક્ષીણનું સ્વરૂપ છે. (से तं दव्वज्झीणे) આ પ્રમાણે દ્રવ્ય અક્ષીણના ત્રણ ભેદોના સ્વરૂપ વર્ણનથી દ્રવ્ય અક્ષીણનુ સમસ્ત સ્વરૂપ નિરૂપિત થઈ જાય છે (से किं तं भावज्झीणे ?) હે ભદંત ! ભાવ અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર :—(भावज्झीणे दुविहे पण्णत्ते) ભાવ અક્ષીણના બે પ્રકારો છે :—(तं जहा) જેમકે (आगमओ य नो आगमओ य) એક આગમથી અને

मतो भावाक्षीणम्? आगमतो भावाक्षीणम्-ज्ञायक उपयुक्तः। तदेतद् आगमतो भावाक्षीणम्। अथ किं तद् नो आगमतो भावाक्षीणम्?, नो आगमतो भावाक्षीणम्-यथा-दीपाद् दीपशतं प्रदीप्यते दीप्यते च स दीपः। दीपसमा आचार्याः दीप्यन्ते परं च दीपयन्ति ॥१॥ तदेतत् नो आगमतो भावाक्षीणम्। तदेतद् भावाक्षीणम्। तदेतद् अक्षीणम् ॥२४३॥

टीका- 'से किं तं' इत्यादि-

अथ किं तत् अक्षीणम्? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति-अक्षीणं हि नामाक्षीणस्थापनाक्षीणद्रव्याक्षीणभावाक्षीणेति चतुर्विधम्। तत्र-नामाक्षीणस्थापना-

---

से दूसरा नो आगम है। (से किं तं आगमओ भावज्झीणे?) हे भदन्त! आगम से भाव अक्षीण का क्या स्वरूप है?

उत्तर—(जाणए उवउत्ते) ज्ञायक होकर जो उपयुक्त हो, वह आगम की अपेक्षा भाव अक्षीण है। इसका तात्पर्य यह है कि-'आगममें उपयोगशाली चतुर्दशपूर्वधारी के अन्तर्मुहूर्त मात्र उपयोग काल में जो अर्थोपलम्भरूप उपयोग पर्याय होते हैं, उनमें से प्रतिसमय यदि एक २ करके वे अपहृत किये जावे तो भी वे अनंत उत्सर्पिणी और अवसर्पिणी काल में भी समाप्त नहीं हो सकते हैं-इतने अधिक होते हैं। इसलिये वे भाव अक्षीण हैं। यही भाव अक्षीण का स्वरूप है। (से किं तं नो आगमओ भावज्झीणे) हे भदन्त! नो आगम से भाव अक्षीण का क्या स्वरूप है? (नो आगमओ भावज्झीणे) नो आगम से भाव अक्षीण का स्वरूप इस प्रकार से है। (जह दीवा दीवसयं पइप्पए

દ્વિતીય નો આગમથી (से किं त आगमओ भावज्झीणे?) હે ભદંત! આગમથી ભાવ અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર :—(जाणए उवउत्ते) જ્ઞાયક થઈને જે ઉપયુક્ત હોય, તે આગમની અપેક્ષાએ ભાવ અક્ષીણ છે. આનુ તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'આગમમાં ઉપયોગશાલી ચતુર્દશ પૂર્વધારીના અન્તર્મુહૂર્ત માત્ર ઉપયોગ કાળમાં જે અર્થોપલંભ રૂપ ઉપયોગ પર્યાયો હોય છે, તેમાથી પ્રતિસમય જો એક એક કરીને તે અપહૃત કરવામાં આવે તો પણ અનત ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળનાં પણ સમાપ્ત થાય નહિ તેટલા હોય છે એથી તે ભાવ અક્ષીણ છે એજ ભાવ અક્ષીણનું સ્વરૂપ છે. (से किं तं नो आगमओ भावज्झीणे?) હે ભદંત! નો આગમથી ભાવ અક્ષીણનું સ્વરૂપ કેવું છે? (नो आगमओ भावज्झीणे) નો આગમથી ભાવ અક્ષીણનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. (जह दीवा दीवसयं पइप्पए

क्षीणे पूर्ववद् बोध्ये। द्रव्याक्षीणस्याद्यभेदद्वयं च द्रव्याध्ययनवद् बोध्यम्। अथ द्रव्याक्षीणस्य तृतीयं भेदमाह–अथ किं तद् ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्याक्षीणम्? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति–ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्याक्षीणं हि–सर्वाकाशश्रेणि बोध्यम्। अयं भावः– सर्वाकाशं=लोकालोकनभः स्वरूपं, तत्सम्बन्धिनी श्रेणिः–सर्वाकाशश्रेणिः। सा च प्रदेशापहारतोऽपह्रियमाणाऽपि न कदाचित् क्षीणतामुपयाति, अत इयं ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तद्रव्याक्षीणतया प्रोच्यते। द्रव्यत्वं च आकाशद्रव्यान्तर्गतत्वाद् बोध्यमिति। अथ भावाक्षीणं निरूपयति तत्र–'अथ किं तद् भावाक्षीणम्?' इति शिष्य प्रश्नः। उत्तरयति–भावाक्षीणं हि आगमतो नोआगमतो भेदेन द्विविधम्। तत्र–आगमतो भावाक्षीणं ज्ञायक उपयुक्तो बोध्यम्। अयं भावः–आगमोपयोगवतश्चतुर्दशपूर्वज्ञस्य अन्तर्मुहूर्तमात्रोपयोगकाले येऽर्थोपलम्भोपयोगपर्याया भवन्ति, ते प्रतिसमयमेकैकापहारेणानन्ताभिरप्युत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिर्नापह्रियन्ते, अतः स भावाक्षीणमुच्यते। इत्थं चात्र भावाक्षीणता बोध्येति। नो आगमतो भावाक्षीणं तु शिष्येभ्यः सामायिकादि श्रुतप्रदानेऽपि स्वात्मनि तदविनाशेन बोध्यम्। तदेवाह–'जह दीवा दीवसयं' इत्यादि। अयं भावः–यथा एकस्मात् अवधिभूताद् दीपाद् दीपशतं प्रदीप्यते, साऽवधिभूतो दीपश्च दीप्यते=दीप्त एवावस्थितो भवति नतु निर्वाणं याति। एवं दीपसमाः=दीपतुल्या आचार्याः दीप्यन्ते=विवक्षितश्रुतयुक्तत्वेन तथैवावतिष्ठन्ते, परं=शिष्यवर्गं च दीपयन्ति=श्रुतसम्पदं

दिप्पए य सो दीवो, दीवसमा आयरिया दिप्पंति परं च दीवंति) जैसे एक दीपक से सैकड़ों दूसरे दीपक प्रज्वलित कर दिये जाते हैं और प्रज्वलित करनेवाला वह दीपक जैसे जलता रहता है–बुझता नहीं है। उसी प्रकार दीपक के तुल्य आचार्य शिष्यजनों के लिये सामायिक आदि श्रुत को प्रदान करके उन्हे श्रुतशाली बना देते हैं और आप स्वयं भी विवक्षित श्रुत से युक्त बने रहते हैं, वह उनका नष्ट नहीं होता। इस प्रकार श्रुतदायक आचार्य का जो उपयोग है, वह आगमरूप है, इसलिये यहां

दिप्पए य सो दीवो, दीवसमा आयरिया दिप्पंति परंच दीवंति) જેમ એક દીપકથી સેંકડો બીજા દીપકો પ્રજ્વલિત કરવામાં આવે છે અને પ્રજ્વલિત કરનાર તે દીપક જેમ પ્રજ્વલિત જ રહે છે, દીપકની જેમ જ આચાર્ય શિષ્યો માટે સામાયિક વગેરે શ્રુતને આપીને તેમને શ્રુતશાલી બનાવે છે, અને પોતે પણ શ્રુતથી યુક્ત રહે છે, તે શ્રુત તેમના માટે નષ્ટ થાય નહિ આ પ્રમાણે શ્રુત દાયક આચાર્યનો જે ઉપયોગ છે, તે આગમરૂપ છે, અને વાક્ અને કાય

मापयन्तीति। श्रुतदायकाचार्योपयोगस्य आगमत्वात् वाक्काययोगस्यानागमत्वादत्र नो आगमतो भावाक्षीणता बोध्येति। एतदुपसंहरन्नाह-तदेतद् नो आगमतो भावाक्षीणमिति। इत्थं सप्रभेदमपि भावाक्षीणं निरूपितमिति सूचयितुमाह-तदेतद् भावाक्षीणमिति। इत्थं सभेदम् अक्षीणं मरूपितमिति सूचयितुमाह-तदेतदक्षीणमिति ॥सू० २४३॥

अथ आयनिक्षेपं निरूपयति-

मूलम्-से किं तं आए? आए-चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा-नामाए ठवणाए दव्वाए भावाए। नामठवणाओ पुव्वं भणियाओ। से किं तं दव्वाए? दव्वाए-दुविहे पण्णत्ते, तं जहा-आगमओ य नो आगमओ य। से किं तं आगमओ दव्वाए? आगमओ दव्वाए-जस्स णं आयत्तिपयं सिक्खियं ठियं जियं मियं परिजियं जाव, कम्हा? अणुवओगो दव्वमितिकट्टु, नेगमस्स णं जावइया अणुवउत्ता आगमओ तावइया ते दव्वाया, जाव से तं आगमओ दव्वाए। से किं तं नो आगमओ दव्वाए? नो आगमओ दव्वाए-तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-जाणयसरीरदव्वाए भवियसरीरदव्वाए जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वाए।

पर नो आगम से भावाक्षीणता जाननी चाहिये। (से तं नो आगमओ भावज्झीणे) इस प्रकार यह नो आगम से भाव अक्षीण का स्वरूप है। (से तं भावज्झीणे से तं अज्झीणे) इस प्रकार भाव अक्षीण का स्वरूप वर्णित हुआ है। द्रव्य और भाव, अक्षीण के वर्णन से अक्षीण का स्वरूप वर्णित हो चुका ॥ सू० २४३ ॥

રૂપ જે યોગ છે, તે અનાગમ રૂપ છે,, એથી અહીં નો આગમથી ભાવ ક્ષીણુતા જાણુવી જોઈએ. (से त नो आगमओ भावज्झीणे) આ પ્રમાણે આ નો આગમથી ભાવ અક્ષીણુતાનુ સ્વરૂપ છે. (से त भावज्झीणे से तं अज्झीणे) આ પ્રમાણે ભાવ અક્ષીણુનું સ્વરૂપ વર્ણિત કરવામાં આવ્યું છે દ્રવ્ય અને ભાવ અક્ષીણુના વર્ણનથી અક્ષીણ સ્વરૂપનુ વર્ણિત થઈ ગયું છે. ॥સૂ. ૨૪૩॥

से किं तं जाणयसरीरदव्वाए? जाणयसरीरदव्वाए-आयय-पयाहिगारजाणयस्स जं सरीरगं ववगयचुयचावियचत्तदेहं जहा दव्वज्झयणे, जाव से तं जाणयसरीरदव्वाए। से किं तं भवियसरीर दव्वाए? भवियसरीरदव्वाए-जे जाव जोणिजम्मण-णिक्खंते जहा दव्वज्झयणे जाव से तं भवियसरीरदव्वाए। से किं तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वाए? जाणय-सरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वाए-तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-लोइए कुप्पावयणिए लोगुत्तरिए य। से किं तं लोइए? लोइए-तिविहे-पण्णत्ते, तं जहा-सचित्ते अचित्ते मीसए य। से किं तं सचित्ते? सचित्ते-तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-दुपयाणं चउप्पयाणं अपयाणं। दुपयाणं दासाणं दासीणं, चउप्पयाणं आसाणं हत्थीणं, अपयाणं अंबाणं अंबाडगाणं-आए। से तं सचित्ते। से किं तं अचित्ते? अचित्ते सुवण्णरययमणिमोत्तियसंखसिल-प्पवालरत्तरयणसंतसावएज्जस्स आए। से तं अचित्ते। से किं तं मीसए? मीसए-दासाणं दासीणं आसाणं हत्थीणं समाभरि-याउज्जालंकियाणं आए, से तं मीसए, से तं लोइए। से किं तं कुप्पावयणिए? कुप्पावणिए-तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-सचित्ते अचित्ते मीसए य। तिण्णिवि जहा लोइए जीवे से तं मीसए। से तं कुप्पावयणिए। से किं तं लोगुत्तरिए? लोगुत्तरिए-तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-सचित्ते अचित्ते मीसए य। से किं तं सचित्ते? सचित्ते-सीसाणं सिस्सणियाणं। से त्तं सचित्ते। से किं तं अचित्ते? अचित्ते-पडिग्गहाणं वत्थाणं कंवलाणं पायपुंछणाणं। से तं

अचित्ते। से किं तं मीसए? मीसए-सिस्साणं सिस्सणियाणं सभंडोवगरणाणं आए। से तं मीसए। से तं लोगुत्तरिए। से तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वाए। से तं नो आगमओ दव्वाए। से तं दव्वाए। से किं तं भावाए? भावाए दुविहे पण्णत्ते, तं जहा-आगमओ य नो आगमओ य। से किं तं आगमओ भावाए? आगमओ भावाए-जाणए उवउत्ते। से तं आगमओ भावाए। से किं तं नो आगमओ भावाए? नो आगमओ भावाए-दुविहे पण्णत्ते, तं जहा-पसत्थे य अपसत्थे य। से किं तं पसत्थे? पसत्थे-तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-णाणाए दंसणाए चरित्ताए। से तं पसत्थे। से किं तं अपसत्थे? अपसत्थे-चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा-कोहाए माणाए मायाए लोहाए। से तं अपसत्थे। से तं णो आगमओ भावाए। से तं भावाए। से तं आए ॥सू० २४४॥

छाया—अथ कोऽसौ आयः? आयः चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-नामायः, स्थापनायो द्रव्यायो भावायः। नामस्थापने पूर्वं भणिते। अथ कोऽसौ द्रव्यायः? द्रव्यायः-द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-आगमतश्च नो आगमतश्च। अथ कोऽसौ आगमतो द्रव्यायः? आगमतो द्रव्यायो यस्य खलु आत्मा इति पदं शिक्षितं स्थितं जितं मितं परिजितं यावत्, कस्मात्? अनुपयोगो द्रव्यमिति कृत्वा। नैगमस्य खलु यावन्तोऽनुपयुक्ता आगमतस्तावन्तस्ते द्रव्यायाः, यावत् एष आगमतः द्रव्यायः। अथ कोऽसौ नो आगमतो द्रव्यायः? द्रव्यायस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा -ज्ञायकशरीरद्रव्यायो भव्यशरीरद्रव्यायो, ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यायः। अथ कोऽसौ ज्ञायकशरीरद्रव्यायः? ज्ञायकशरीरद्रव्यायः-आत्मपदार्थाधिकारज्ञायकस्य यत् शरीरकं व्यपगतच्युतच्यावितत्यक्तदेहं यथा द्रव्याध्ययनं यावत् स एष ज्ञायकशरीरद्रव्यायः। अथ कोऽसौ भव्यशरीर

द्रव्यायः? भव्यशरीरद्रव्यायः—यो जीवो योनिजन्मनिष्क्रान्तो यथा द्रव्याध्ययनं यावत् तदेतद् भव्यशरीरद्रव्यायः। अथ कोऽसौ ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्याय? ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यायस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—लौकिकः कुप्रावचनिको लोकोत्तरिकश्च, अथ कोऽसौ लौकिकः-लौकिकस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—सचित्तः अचित्तः मिश्रकश्च। अथ कोऽसौ सचित्तः? सचित्तः त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—द्विपदानां चतुष्पदानाम् अपदानाम्, द्विपदानां—दासानां दासीनां, चतुष्पदानाम्—अश्वानां हस्तिनाम्, अपदानाम् आम्राणाम् आम्रातकानाम् आयः। स एष सचित्त। अथ कोऽसौ अचित्तः? अचित्तः सुवर्णरत्नमणिमौक्तिकशङ्खशिलाप्रवालरक्तरत्नसत्स्वापतेयस्य आयः। स एषोऽचित्तः। अथ कोऽसौ मिश्रकः? मिश्रको—दासानां दासीनाम् अश्वानां हस्तिनां समाभरितातोद्यालङ्कृतानाम् आयः। स एष मिश्रकः। स एष लौकिकः॥ अथ कोऽसौ कुप्रावचनिकः? कुप्रावचनिकः—त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—सचित्तः अचित्तः मिश्रकश्च। त्रयोऽपि यथा लौकिके, यावत् स एष मिश्रकः, स एष कुप्रावचनिकः। अथ कोऽसौ लोकोत्तरिकः? लोकोत्तरिक—त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा सचित्तः अचित्तो मिश्रकश्च। अथ कोऽसौ सचित्तः? सचित्तः—शिष्याणां स एष सचितः—अथ कोऽसौ अचित्तः? अचितः पतद्ग्रहाणां वस्त्राणां कम्बलानां पादप्रोञ्छनानाम् आयः। स एष अचित्तः। अथ कोऽसौ मिश्रकः? मिश्रकः—शिष्याणां सभाण्डोपकरणानां आयः। स एष मिश्रकः। स एष लोकोत्तरिकः। स एष ज्ञायकशरीरभव्यशरीर—व्यतिरिक्तो द्रव्यायः। स एष नो आगमतो द्रव्यायः। स एष द्रव्यायः। अथ कोऽसौ भावायः? भावायो द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—आगमतश्च नो आगमतश्च। अथ कोऽसौ आगमतो भावाय.? आगमतो भावायः—ज्ञायक उपयुक्तः। स एष आगमतो भावायः। अथ कोऽसौ नो आगमतो भावायः? नो आगमतो भावायो—द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—प्रशस्तश्च अप्रशस्तश्च। अथ कोऽसौ प्रशस्तः? प्रशस्तः त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—ज्ञानायो दर्शनायः चारित्रायः। स एष प्रशस्तः। अथ कोऽसौ अप्रशस्तः?, अप्रशस्तः—चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—क्रोधायो मानायो मायायो लोभायः। स एष अप्रशस्तः। स एष नो आगमतः भावायः। स एष भावायः। स एष आयः॥ सू० २४४॥

टीका—'से किं तं' इत्यादि–

अथ कोऽसौ आयः ? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति–आयः–आयः प्राप्तिर्लाभ इति पर्यायाः, स एष आयो नामायः स्थापनायो द्रव्यायो भावायश्चेति चतुर्विधः। एषां नामायादीनां सभेदानां व्याख्या पूर्ववत् स्वधिया कार्या। तथापि पदद्वयस्य व्याख्या क्रियते सरलमतिसुबोधाय। तथाहि–सुवर्णरजतमणिमौक्तिकशङ्खशिला प्रवालरक्तरत्नसत्स्वापतेयस्य-तत्र-सुवर्ण=हेम, रजतं='चान्दी' इति प्रसिद्धम्, मणिः =चन्द्रकान्तादिः, मौक्तिकम्='मोती' इति प्रसिद्धम्, शङ्खः–रत्नविशेषः, शिला= रत्नविशेषः, प्रवालः='मूँगा' इति प्रसिद्धः रक्तरत्नम्=पद्मरागादिकम्, एतद्रूपं यत्

अब सूत्रकार आयनिक्षेप का स्वरूप कहते हैं—

'से किं तं आए' इत्यादि।

शब्दार्थ–(से किं तं आए ?) हे भदन्त ! आयका क्या स्वरूप है ?

उत्तर—(आए) 'आय' नाम 'प्राप्ति' का है। आय, प्राप्ति, लाभ, ये पर्यायवाची शब्द हैं। यह आय (चउव्विहे पण्णत्ते) चार प्रकार का कहा है। (तं जहा) जैसे (नामाए, ठवणाए, दव्वाए, भावाए) नाम आय, स्थापना आय, द्रव्य आय और भाव आय। सभेद इन नाम आय आदि की व्याख्या पूर्व की तरह अपनी बुद्धि से कर लेनी चाहिये। फिर भी पदद्वय की व्याख्या सरल बुद्धिवाले शिष्यजनों के बोध निमित्त करता हूं–सुवर्ण–सोना, रजत–चांदी, मणि–चन्द्रकान्त आदि मौक्तिक–मोती, शङ्ख–इस नामका रत्न विशेष शिला–विशेष प्रकार का रत्न, प्रवाल–मुंगा रक्तरत्न पद्मराग आदि, ये सब उत्तम

હવે સૂત્રકાર આયનિક્ષેપનું સ્વરૂપ કહે છે—

'से किं तं आए ?' इत्यादि

શબ્દાર્થ—(से किं तं आए) હે ભદંત ! આયનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(आए) 'આય' નામ 'પ્રાપ્તિ'નું છે આય, પ્રાપ્તિ, લાભ આ બધા પર્યાયવાચી શબ્દો છે. આ આય, (चउव्विहे पण्णत्ते) ચાર પ્રકારનો કહેવામાં આવેલ છે (तं जहा) જેમકે (नामाए, ठवणाए, दव्वाए, भावाए) નામ આય, સ્થાપના આય, દ્રવ્યઆય અને ભાવઆય. સભેદ આ નામ આય વગેરેની વ્યાખ્યા પૂર્વની જેમજ સ્વ બુદ્ધિથી સમજી લેવી જોઇએ છતાંએ પદદ્વયની વ્યાખ્યા સરલ બુદ્ધિવાળા શિષ્યોના બોધ માટે અહીં કરવામાં આવે છે સુવર્ણ–સોનું, રજત–ચાંદી, મણિ–ચન્દ્રકાંત વગેરે મૌક્તિક –મોતી, શંખ–આ નામે રત્ન વિશેષ, શિલા–રત્ન વિશેષ, પ્રવાલ, પરવાળું,

सत् स्वापतेयम्=अकुप्यं धनं तस्य तथाभूतस्य। तथा समाभरितातोद्यालङ्कृतानाम् -समाभरिताः=आभूषणैर्भूषिताः, आतोद्यैः=झल्लरीप्रमुखैश्चालङ्कृताः-आतोद्यालङ्कृताः, समाभरिताश्च आतोद्यालङ्कृताश्चेति तेषां तथोक्तानामिति ॥सू० २४४॥

अथ क्षपणां निरूपयति-

मूलम्--से किं तं ज्झवणा? ज्झवणा-चउव्विहा-पण्णत्ता, तं जहा-नामज्झवणा ठवणज्झवणा दव्वज्झवणा भावज्झवणा। नामठवणाओ पुव्वं भणियाओ। से किं तं दव्वज्झवणा? दव्वज्झवणा-दुविहा पण्णत्ता, तं जहा-आगमओ य नो आगमओ य। से किं तं आगमओ दव्वज्झवणा? आगमओ दव्वज्झवणा-जस्स णं झवणे-त्ति पयं सिक्खियं ठियं जियं मियं परिजियं जाव से तं आगमओ दव्वज्झवणा। से किं तं नो आगमओ दव्वज्झवणा? नो आगमओ दव्वज्झवणा-तिविहा

अकुप्यधन है। इसका आय अचित्त आय है। 'समाभरिया उज्जालंकियाणं' इन पदों की व्याख्या इस प्रकार से-यह विशेषणभूत पद है। और यह 'दासाणं दासीणं' आदि पदों का विशेषण है। आभूषणों से भूषित होना इसका नाम समाभरित है। झल्लरी आदिकों से अलंकृत होना इसका नाम आतोद्यालंकृत है। तात्पर्य यह है कि-'आभूषणों से भूषित हुए दासी दास आदि की प्राप्ति होना तथा झल्लरी आदि बाजों से अलंकृत हुए हाथी आदिकों की प्राप्ति होना यह मिश्र आय है ॥ सू० २४४॥

રક્ત-રત્ન, પદ્મરાગ વગેરે, આ બધાં ઉત્તમ અકુપ્ય ધન છે. આ નો આય છે. "समाभरिया उज्जालंकियाणं" આ પદોની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે -આ વિશેષણ ભૂત પદ છે. અને 'दासाणं दासीणं' વગેરે પદોનું વિશેષણ છે. આભૂષણોથી ભૂષિત થવું તેનું નામ સમાભરિત છે. ઝલ્લરી વગેરેથી અલંકૃત થવું તે આતોદ્યાલંકૃત છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે 'આ ભૂષણોથી ભૂષિત થયેલાં દાસીદાસ વગેરેની પ્રાપ્તિ થવી તેમજ ઝલ્લરી વગેરે વાદ્યોથી અલંકૃત થયેલા હાથી વગેરેની પ્રાપ્તિ થવી આ મિશ્ર આય છે ॥ સૂત્ર-૨૪૪ ॥

पण्णत्ता, तं जहा—जाणयसरीरदव्वज्झवणा भवियसरीरदव्वज्झवणा जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ता दव्वज्झवणा। से किं तं जाणयसरीरदव्वज्झवणा? जाणयसरीरदव्वज्झवणा? ज्झवणापत्थयाहिगार जाणयस्स जं सरीरयं ववगयचुयचावियचत्तदेहं सेसं जहा दव्वज्झयणे, जाव से तं जाणयसरीर दव्वज्झवणा। से किं तं भवियसरीरदव्वज्झवणा? भवियसरीरदव्वज्झवणा जे जीवे जोणिजम्मणणिक्खंते सेसं जहा दव्वज्झयणे, जाव से तं भवियसरीरदव्वज्झवणा। से किं तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ता दव्वज्झवणा? जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ता दव्वज्झवणा—जहा जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वाए तहा भाणियव्वा। जाव से तं मीसिया। से तं लोगुत्तरिया। से तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ता दव्वज्झवणा। से तं नो आगमओ दव्वज्झवणा। से तं दव्वज्झवणा। से किं तं भावज्झवणा? भावज्झवणा-दुविहा पण्णत्ता, तं जहा—आगमओ य णो आगमओ य। से किं तं आगमओ भावज्झवणा? आगमओ भावज्झवणा—जाणए उवउत्ते। से तं आगमओ भावज्झवणा। से किं तं णो आगमओ भावज्झवणा? णो आगमओ भावज्झवणा—दुविहा पण्णत्ता, तं जहा—पसत्था य अपसत्था य। से किं तं पसत्था? पसत्था—तिविहा पण्णत्ता, तं जहा—नाणज्झवणा दंसणज्झवणा चरित्तज्झवणा। से तं पसत्था। से किं तं अपसत्था? अपसत्था—चउव्विहा पण्णत्ता, तं जहा—

कोहज्झवणा माणज्झवणा मायज्झवणा, लोहज्झवणा। से तं अपसत्था। से तं नो आगमओ भावज्झवणा। से तं भावज्झवणा। से तं ज्झवणा। से तं ओहनिप्फण्णे ॥सू० २४५॥

छाया—अथ का सा क्षपणा? क्षपणा—चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—नामक्षपणा स्थापनाक्षपणा द्रव्यक्षपणा भावक्षपणा। नामस्थापने पूर्वं भणिते। अथ का सा द्रव्यक्षपणा? द्रव्यक्षपणा—द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—आगमतश्च नो आगमतश्च। अथ का सा आगमतो द्रव्यक्षपणा? आगमतो द्रव्यक्षपणा—यस्य खलु क्षपणा इति पदं शिक्षितं स्थितं जितं मितं परिजितं यावत् तदेतद् आगमतो द्रव्यक्षपणा। अथ का सा नो आगमतो द्रव्यक्षपणा? नो आगमतो द्रव्यक्षपणा त्रिविधा प्रज्ञप्ता तद्यथा—ज्ञायकशरीरद्रव्यक्षपणा, भव्यशरीरद्रव्यक्षपणा, ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्ता द्रव्यक्षपणा। अथ का सा ज्ञायकशरीरद्रव्यक्षपणा? ज्ञायक शरीरद्रव्यक्षपणा—क्षपणा—पदार्थाधिकारज्ञायकस्य यत् शरीरकं व्यपगतच्युतच्यावितत्यक्तदेहं शेषं यथा द्रव्याध्ययनं यावत् सैषा ज्ञायकशरीरद्रव्यक्षपणा। अथ का सा भव्यशरीरद्रव्यक्षपणा? भव्यशरीरद्रव्यक्षपणा—यो जीवो योनिजन्मनिष्क्रान्तः शेषं यथा द्रव्याध्ययनं यावत् सैषा भव्यशरीरद्रव्यक्षपणा। अथ का सा ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्ता द्रव्यक्षपणा? ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्ता द्रव्यक्षपणा—यथा ज्ञायकशरीरभविकशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यायस्तथा भणितव्या, यावत् सैषा मिश्रिका। सैषा लोकोत्तरिका। सैषा ज्ञायक शरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्ता द्रव्यक्षपणा। सैषा नो आगमतो द्रव्यक्षपणा, सैषा द्रव्यक्षपणा। अथ का सा भावक्षपणा? भावक्षपणा—द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—आगमतश्च नो आगमतश्च। अथ का सा आगमतो भावक्षपणा? आगमतो भाव क्षपणा—ज्ञायक उपयुक्तः। सैषा आगमतो भावक्षपणा। अथ का सा नो आगमतो भावक्षपणा?, नो आगमतो भावक्षपणा—द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—प्रशस्ता च अप्रशस्ता च। अथ का सा प्रशस्ता?, प्रशस्ता—त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—ज्ञान क्षपणा दर्शनक्षपणा चारित्रक्षपणा। सैषा प्रशस्ता। अथ का सा अप्रशस्ता? अप्रशस्ता—चतुर्विधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—क्रोधक्षपणा मानक्षपणा मायाक्षपणा लोभ क्षपणा। सैषा अप्रशस्ता। सैषा नो आगमतो भावक्षपणा। सैषा भावक्षपणा। सैषा क्षपणा। तदेतत् ओघनिष्पन्नम् ॥२४५॥

टीका--'से किं तं' इत्यादि-

'अथ का सा क्षपणा ?' इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति-क्षपणा अपचयो निर्जरा वा। सा नामक्षपणा स्थापनाक्षपणा द्रव्यक्षपणा भावक्षपणेति चतुर्विधा। चतुर्विधानामासां भेदप्रभेदसहितानां व्याख्या पूर्ववत् स्वयं बोध्या। इत्थं सभेदा क्षपणा निरूपितेति सूचयितुमाह-सैषा क्षपणेति। इत्थं च भेदोपभेद सहितः समस्त ओघनिष्पन्नो निक्षेपः प्ररूपित इति सूचयितुमाह-स एष ओघनिष्पन्न इति। अक्षीणादिषु त्रिष्वपि भावे विचार्यमाणेऽध्ययनमेवाऽऽयोजनीयमिति ॥सू०२४५॥

अब सूत्रकार क्षपणा का निरूपण करते हैं--

'से किं तं ज्झवणा ?' इत्यादि।

शब्दार्थ--(से किं तं ज्झवणा ?) हे भदन्त ! पूर्वप्रक्रान्तक्षपणा का क्या स्वरूप है ?। (ज्झवणा)

उत्तर--'क्षपणा' नाम 'अपचय' अथवा 'निर्जरा' का है। यह क्षपणा (चउव्विहा पण्णत्ता) चार प्रकार की कही गई है। (तं जहा) जैसे-(नामज्झवणा, ठवणज्झवणा, दव्वज्झवणा, भावज्झवणा) नामक्षपणा, स्थापना क्षपणा, द्रव्यक्षपणा, और भावक्षपणा। भेद प्रभेद सहित इन चारों की व्याख्या पहिले के समान जाननी चाहिये। इस प्रकार से निक्षेप के भेद ओघनिष्पन्न के भेद स्वरूप, क्षपणा का वर्णन जानना चाहिये। इस वर्णन के समाप्त हो जाने पर भेद प्रभेद सहित समस्त ओघनिष्पन्न निक्षेप का वर्णन समाप्त हो जाता है। अक्षीण, आय और क्षपणा इनका स्वरूप जब अच्छी प्रकार से विचार लिया

હવે સૂત્રકાર ક્ષપણાનુ નિરૂપણ કરે છે

'से किं तं ज्झवणा ?' इत्यादि ।

શબ્દાર્થ—(से किं तं ज्झवणा) હે ભદંત ! પૂર્વપ્રક્રાન્ત ક્ષપણાનું સ્વરૂપ કેવું છે ? (ज्झवणा) 'ક્ષપણા' નામ 'અપચય' અથવા 'નિર્જરા'નું છે. આ ક્ષપણા (चउव्विहा पण्णत्ता) ચાર પ્રકારની કહેવામાં આવેલી છે (तं जहा) જેમકે (नामज्झवणा, ठवणज्झवणा, दव्वज्झवणा, भावज्झवणा) નામ ક્ષપણા, સ્થાપના ક્ષપણા, દ્રવ્ય ક્ષપણા અને ભાવ ક્ષપણા' ભેદ પ્રભેદ સહિત આ ચારેચારની વ્યાખ્યા પહેલાં જેવી જ સમજવી જોઈએ. આ પ્રમાણે નિક્ષેપના ભેદ, ઓઘનિષ્પન્નના ભેદ સ્વરૂપ, ક્ષપણાનું વર્ણન જાણવું જોઈએ. આ વર્ણન પૂરું થવાથી ભેદ, પ્રભેદ સહિત સમસ્ત ઓઘનિષ્પન્ન નિક્ષેપનું વર્ણન સમાપ્ત થઈ જાય છે. અક્ષીણ, આય, અને ક્ષપણા આ બધાનું સ્વરૂપ જ્યારે સારી રીતે

यथ निक्षेपस्य द्वितीयं भेदं नामनिष्पन्नमाह–

मूलम्–से किं तं नामनिप्फण्णे ? नामनिप्फण्णे–सामाइए। से समासओ चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा–णामसामाइए ठवणा-सामाइए दव्वसामाइए भावसामाइए। णामठवणाओ पुव्वं भणि-याओ। दव्वसामाइएवि तहेव, जाव से तं भवियसरीर दव्वसामाइए। से किं तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वसामाइए? जाणय-सरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वसामाइए–पत्तयपोत्थयलिहिय। से तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वसामाइए। से तं णो आगमओ दव्वसामाइए। से तं दव्वसामाइए। से किं तं भावसामा-इए? भावसामाइए। दुविहे पण्णत्ते, तं जहा–आगमओ य नो आगमओ। से किं तं आगमओ भावसामाइए? आगमओ भावसामाइए–जाणए उवउत्ते। से तं आगमओ भावसामाइए। से किं तं नो आगमओ भावसामाइए? नो आगमतो भाव-सामाइए–"जस्स सामाणिओ, अप्पा, संजमे णियमे तवे। तस्स सामाइयं होइ, इइ केवलिभासियं॥१॥ जो समो सव्वभूएसु, तसेसु थावरेसु य। तस्स सामाइयं होइ, इइ केवलिभासियं॥२॥ जह मम ण पियं दुक्खं, जाणिय एमेव सव्वजीवाणं। न हणइ न हणावेइ य, सममणइ तेण सो समणो॥३॥ णत्थि य से कोइ वेदेसो, पियो य सव्वेसु चेव जीवेसु। एएण होइ समणो एसो

जाता है तो, अध्ययन का स्वरूप स्वयं ही विचारित हो जाता है। क्योंकि अक्षीण आदि अध्ययन के ही पर्यायवाची शब्द है। सू० २४५।

વિચારવામા આવે છે. તો અધ્યયનનું સ્વરૂપ સ્વયમેવ વિચારિત થઇ જાય છે. કેમકે અક્ષીણ વગેરે અધ્યયનના જ પર્યાયવાચી શબ્દો છે. ॥ સૂત્ર–૨૪૫ ॥

अन्नोऽवि पज्जाओ ॥४॥ उरगगिरिजलणसागर, नहतलतरुगण-समो य जो होइ। भमरमियधरणिजलरुह-रविपवण समो य सो समणो॥५॥ तो समणो जइ सुमणो भावेण य जइ ण होइ पावमणो। सयणे य जणे य समो, समो य माणावमाणेसु ॥६॥" से तं नो आगमओ भावसामाइए। से तं भावसामाइए। से तं सामाइए। से तं नामनिप्फण्णे ॥सू० २४६॥

छाया—अथ किं तत् नाम निष्पन्नम्?, नाम निष्पन्नं-सामायिकम्। तत् समासतश्चतुर्विधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—नामसामायिकं स्थापनासामायिकं द्रव्यसामायिकं भावसामायिकम्। नामस्थापने पूर्वं भणिते। द्रव्यसामायिकमपि तथैव, यावत् तदेतत् भव्यशरीरद्रव्यसामायिकम्। अथ किं तत् ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यसामायिकं? ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यसामायिकं-पत्रकपुस्तकलिखितम्। तदेतत् ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यसामायिकम्। तदेतत् नो आगमतो द्रव्यसामायिकम्। तदेतत् द्रव्यसामायिकम्। अथ किं तद् भावसामायिकम्? भावसामायिकं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—आगमतश्च नो आगमतश्च। अथ किं तत् आगमतो भावसामायिकम्? आगमतो भावसामायिकं—ज्ञायक उपयुक्तः। तदेतत् आगमतो भावसामायिकम्। अथ किं तत् नो आगमतो भावसामायिकं? नो आगमतो भावसामायिकं—यस्य सामानिकः आत्मा, संयमे नियमे तपसि। तस्य सामायिकं भवति, इति केवलिभाषितम् ॥१॥ यः समः सर्वभूतेषु, त्रसेषु स्थावरेषु च। तस्य सामायिकं भवति, इति केवलिभाषितम् ॥२॥ यथा मम न प्रियं दुःखं, ज्ञात्वा एवमेव सर्वजीवानाम्। न हन्ति न घातयति च समं मन्यते तेन सः श्रमणः ॥३॥ नास्ति च तस्य कोऽपि द्वेष्यः प्रियश्च सर्वेषु चैव जीवेषु। एतेन भवति श्रमणः एषः अन्योऽपि पर्यायः ॥४॥ उरगगिरिज्वलनसागरनभस्तल तरुगणसमश्च यो भवति। भ्रमरमृगधरणिजलरुहरविपवनसमश्च स श्रमणः ॥५॥ ततः श्रमणो यदि सुमनाः भावेन च यदि न भवति पापमनाः। स्वजने च जने च समः समश्च मानापमानयोः ॥६॥ तदेतद् नो आगमतो भावसामायिकम्। तदेतद् भावसामायिकम्। तदेतत् सामायिकम्। तदेतद् नामनिष्पन्नम् ॥२४६॥

टीका— 'से किं तं' इत्यादि—

'अथ किं तद् नामनिष्पन्नम् ?' इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति-नामनिष्पन्नं —सामायिकम्। अध्ययनाक्षीणाद्यपेक्षया सामायिकमिति विशेषनाम। सामायिकमिति चतुर्विंशतिस्तवादीनामप्युपलक्षणम्। तत्सामायिकं नामसामायिकस्थापनासामायिकद्रव्यसामायिकभावसामायिकेति चतुर्विधम्। तत्र नामसामायिकं स्थापनासामायिकं द्रव्यसामायिकं च नामावश्यकादिवत् व्याख्येयम्। भाव

अब सूत्रकार निक्षेप के द्वितीय भेद नामनिष्पन्न का कथन करते हैं--'से किं तं नामनिप्फण्णे ?' इत्यादि

शब्दार्थ--(से किं तं नामनिप्फण्णे ?) हे भदन्त ! नामनिष्पन्न का क्या स्वरूप है ? पूछनेवाले का यह अभिप्राय है कि-'जो निक्षेप नाम निष्पन्न होता है उसका क्या तात्पर्य है ?'

उत्तर--(नाम निप्फण्णे सामाइए) नाम निष्पन्न सामायिक है। अध्ययन अक्षीण आदि की अपेक्षा 'सामायिक' यह नाम विशेष नाम है तथा सामायिक ऐसा विशेषनाम चतुर्विंशतिस्तव आदि का उपलक्षक होता है। इसलिये 'सामायिक' ऐसा नाम 'नाम निष्पन्न नाम' है। (से समासओ चउव्विहे पण्णत्ते) वह सामायिक चार प्रकार का कहा गया है। (तं जहा) जैसे (णामसामाइए ठवणासामाइए दव्व सामाइए) नामसामायिक, स्थापनासामायिक, द्रव्यसामायिक, भावसामायिक। (नामठवणाओ पुव्वं भणियाओ) इनमें नाम सामा-

હવે સૂત્રકાર નિક્ષેપના દ્વિતીય ભેદ નામ નિષ્પન્નનું કથન કરે છે—

'से किं तं नाम निप्फण्णे ?' इत्यादि ।

શબ્દાર્થ--(से किं तं नामनिप्फण्णे ?) હે ભદંત ! નામ નિષ્પન્નનું સ્વરૂપ કેવું છે ? પૂછનારનો આ અભિપ્રાય છે કે જે નિક્ષેપ નામ નિષ્પન્ન હોય તેનું શું તાત્પર્ય છે ?

ઉત્તર--(नामनिप्फण्णे सामाइए) નામ નિષ્પન્ન સામાયિક છે અધ્યયન અક્ષીણ વગેરેની અપેક્ષાએ 'સામાયિક' આ નામ વિશેષ નામ છે, તેમજ સામાયિક એવું વિશેષ નામ ચતુર્વિંશતિ સ્તવ આદિનો ઉપલક્ષક હોય છે. એથી 'સામાયિક' એવું 'નામ' નિષ્પન્ન નામ છે. (से समासओ चउव्विहे पण्णत्ते) તે સામાયિકના ચાર પ્રકારો કહેવામાં આવેલ છે (तं जहा) જેમકે (णामसामाइए ठवणासामाइए, दव्वसमाइए भावसामाइए) નામ સામાયિક, સ્થાપના સામાયિક, દ્રવ્ય સામાયિક, ભાવ સામાયિક (नाम ठवणाओ पुव्वं

यिक और स्थापना सामायिक का स्वरूप नाम आवश्यक एवं स्थापना आवश्यक के जैसे जानना चाहिये। (दव्वसामाइए वि तहेव जाव से तं भवियसरीरदव्वसामाइए) तथा द्रव्य सामायिक का स्वरूप भी द्रव्य आवश्यक के जैसा ही जानना चाहिये। और यह द्रव्य सामायिक का स्वरूप द्रव्य आवश्यक के जैसा वहां तक ही जानना चाहिये कि जहां भव्यशरीर द्रव्यसामायिक का कथन समाप्त होता है। (से किं तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वसामाइए?) हे भदंत! ज्ञायकशरीर भव्यशरीर व्यतिरिक्त द्रव्य सामायिक क्या है?

उत्तर--(जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वसामाइए पत्तयपोत्थय लिहिए) ज्ञायकशरीर भव्यशरीर व्यतिरिक्त द्रव्यसामायिक पत्र पुस्तक में लिखित। 'करेमि भंते सामाइयं' इत्यादि पाठ है। (से तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वसामाइए) इस प्रकार यही ज्ञायकशरीर भव्यशरीरव्यतिरिक्त द्रव्य सामायिक का स्वरूप जानना चाहिये। (से तं णो आगमओ दव्वसामाइए) इस प्रकार नो आगम की अपेक्षा यह द्रव्य सामायिक का स्वरूप कथन है। (से किं तं भावसामाइए?) भदन्त! भावसामायिक क्या है? (भाव सामा-

---

भणियाओ) આમાં નામસામાયિક અને સ્થાપના સામાયિકનું સ્વરૂપ નામ આવશ્યક અને સ્થાપના આવશ્યકની જેમ જ જાણી લેવું જોઈએ. (दव्व सामाइए वि तहेव जाव से तं भवियसरीरदव्वसामाइए) તેમજ દ્રવ્ય સામાયિકનું સ્વરૂપ પણ દ્રવ્ય આવશ્યકની જેમજ જાણી લેવું જોઈએ, અને આ દ્રવ્ય સામાયિકનું સ્વરૂપ દ્રવ્ય આવશ્યકની જેમ ત્યાં સુધી જ જાણવું. જોઈએ કે જ્યાં સુધી ભવ્ય શરીર દ્રવ્ય સામાયિકનું કથન સમાપ્ત થાય છે. (से किं तं जाणयसरिरभवियसरीरवइरित्ते दव्वसामाइए?) હે ભદંત! જ્ઞાયક શરીર ભવ્ય શરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય સામાયિક શું છે?

ઉત્તર--(जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वसामाइए पत्तयपोत्थय लिहिए) જ્ઞાયક શરીર ભવ્ય શરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય સામાયિક પત્ર પુસ્તકમાં લિખિત 'करेमि भंते सामाइय' ઈત્યાદિ પાઠ છે (से तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वसामाइए) આ પ્રમાણે જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય સામાયિકનું સ્વરૂપ જાણી લેવુ જોઈએ. (से तं णो आगमओ दव्वसामाइए) આ પ્રમાણે નો આગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય સામાયિકના સ્વરૂપનું

यदा हि सर्वभूतेषु साम्यदृष्टिर्भवति तदैव श्रमणत्वमुपलभ्यते, एवंविध एव साधुः श्रमणो भण्यते इत्याह-'जह मम ण' इत्यादि। यथा मम दुःखं=वधताडनादिजनितं प्रियं न भवति, एवमेव सर्वजीवानामपि दुःखं प्रियं न भवति, इति ज्ञात्वा =मनसि विचार्य यः समस्तानपि प्राणिनो न स्वयं हन्ति, न चान्यैर्घातयति, चस्योपलक्षणत्वाद् घ्नतश्चान्यानपि नानुमोदते, प्रत्युत समस्तमपि जीवजातं सं=समं =स्वात्मतुल्यं अणति=मन्यते, तेन हेतुना स समण इत्युच्यते ॥३॥ इत्थं समं मन्यते सर्वानपि जीवान् यः स श्रमण इत्येवं निर्वचनेन एकं पर्यायम् उक्त्वा सम्प्रति

किया है। (जह मम ण पियं दुक्खं, एमेव सव्वजीवाणं, न हणइ, न हणावेइ य समणइ तेण सो समणो) जब समस्त भूतों के ऊपर साम्यदृष्टि होती है। तभी श्रमणत्व प्राप्त होता है-ऐसा ही साधु श्रमण कहलाता है-इसी बात को इस गाथा द्वारा कहा जा रहा है। जिस प्रकार वधताडन आदि जन्य दुःख मुझे प्रिय नहीं लगता है' उसी प्रकार से समस्त जीवों को भी वह दुःख प्रिय नहीं लगता है। ऐसा मन में विचार करके जो मनुष्य समस्तप्राणियों को स्वयं नहीं मारता हैं, दूसरों से उन्हें नहीं मरवाता है, और चकार से उन्हें मारनेवालों की अनुमोदना नहीं करता है, प्रत्युत समस्त भी जीवजातको अपने समान मानता है इसी कारण वह श्रमण कहा जाता है। इस प्रकार जो 'समं मन्यते सर्वानपि जीवान यः सः श्रमणः' समस्त जीवों को आत्मोपम्यरूप से मानता है, देखता है- वह श्रमण है। इस प्रकार श्रमण शब्द के निर्वचन से श्रमणरूप एकपर्याय कहकर अब 'समं-

પ્રતિપાદિત કરેલ છે. (जह मम ण पियं दुक्खं, एमेव सव्वजीवाणं, न हणइ, न हणावेइ य समणइ तेण सो समणो) જ્યારે સમસ્ત ભૂતો પ્રત્યે સામ્યદૃષ્ટિ હોય છે, ત્યારે જ શ્રમણત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. એવા સાધુને જ समण (શ્રમણ) કહેવામા આવે છે. જેમ વધ, તાડન વગેરે જન્ય દુઃખો મને ગમતા નથી તેમજ તે સમસ્ત જીવોને પણ તે દુઃખ પ્રિય લાગતું નથી. આમ મનમાં વિચારીને જે માણુસ સમસ્ત પ્રાણિઓને પોતે મારતો નથી, બીજા પાસે તેમની વિરાધના કરાવતો નથી અને ચકારથી તેમની વિરાધના કરનારાઓની અનુમોદના કરતો નથી, અને સમસ્ત જીવોને પોતાની જેમ જ માને છે, તેથી જ તે શ્રમણ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે જે "समं मन्यते सर्वानपि जीवान् य. स. श्रमणः" સમસ્ત જીવોને આત્મૌપમ્ય રૂપથી જૂએ છે, માને છે, તે શ્રમણ છે. આ પ્રમાણે શ્રમણ શબ્દના નિર્વચનથી શ્રમણ રૂપ એક પર્યાય કહીને હવે 'समं

सम मनोऽस्येति समनाः, स एव श्रमण इति श्रमणशब्दस्य पूर्ववैलक्षण्येन निर्वचनं कृत्वा-पर्यायान्तरमपि भवितु मर्हतीति प्रदर्शयितुमाह-'णत्थि य से' इत्यादि। तस्य सममनस्कत्वात् सर्वेषु चैव=नापि जीवेषु न कश्चिद् द्वेष्यः=अप्रियः प्रियः=प्रेमाश्रयो वा अस्ति। एतेन हेतुना स श्रमणः=सममना एव निरुक्तरीत्या श्रमणो भवति। एवं श्रमणस्य अन्योऽपि पूर्वविलक्षणः पर्यायो बोध्य इति ॥४॥ इत्थं सामायिकयुक्तस्य साधोः स्वरूपं निरूप्य प्रकारान्तरेण पुनस्तन्निरूपयति-'उरग'

मनोऽस्येति समनाः' इस निर्वचन से उसमें सममनस्वरूप श्रमणता का प्रतिपादन करते हैं जो पहिले निर्वचन की अपेक्षा से भिन्न है। (णत्थि य से कोइ देसो पियो य सव्वेसु चेव जीवेसु, एएण होइ समणो एसो अन्नोऽवि पज्जाओ) समस्त जीवों के ऊपर सममनवाला होने के कारण जीवों में से जिसका कोई भी जीव द्वेष्य (द्वेष करने लायक) नहीं है, और न कोई जीव जिसे प्रिय हैं-प्रेमाश्रय है-इस श्रमण ? शब्द की निरुक्ति से सममनवाला जीव-श्रमण कहलाता है। श्रमण शब्द की पहिले की अपेक्षा दूसरी प्रकार की निरुक्ति है। इस निरुक्ति की रीति के अनुसार 'समं मनोऽस्येति समनाः समना एव श्रमणः' समनस् यह शब्द भी श्रमण शब्द का पर्यायवाची शब्द होता है। क्योंकि जो सममनवाला होता है, वही श्रमण होता है। इस प्रकार सामायिक युक्त साधु के स्वरूप का निरूपण करके प्रकारान्तर से पुनः उसका निरूपण सूत्रकार करते हैं-(उरगगिरिजलण सागर नहतल तरुगण-समो य जो

मनोऽस्येति समना." આ નિર્વચનથી તેમાં સમમનરૂપ શ્રમણતાનું પ્રતિપાદન કરે છે, જે પ્રથમ નિર્વચનની અપેક્ષાએ ભિન્ન છે, (णत्थि य से कोइ देसो पियो य सव्वेसु चेव जीवेसु, एएण होइ समणो एसो अन्नोऽवि पज्जाओ) સમસ્ત જીવો પર સમમનવાળો હોવાથી જીવોમાંથી જેને કોઈ પણ જીવદ્વેષ્ય (દ્વેષ કરવા યોગ્ય) નથી, અને ન કોઈ જીવ જેને પ્રિય છે, પ્રેમાશ્રય છે, આ શ્રમણ શબ્દની નિરુક્તિથી સમમનવાળો જીવ-શ્રમણ કહેવામાં આવે છે આ શ્રમણ શબ્દની પહેલાની અપેક્ષાએ બીજી નિરુક્તિ છે. આ નિરુકિત મુજબ 'समं मनोऽस्येति समना, समना एव श्रमण.' સમનસ્ આ શબ્દ પણ શ્રમણ શબ્દનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે. કેમ કે જે સમમનવાળો હોય છે, તેજ શ્રમણ હોય છે. આ પ્રમાણે સામાયિકયુક્ત સાધુના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરીને પ્રકારાન્તરથી ફરી તેનું નિરૂપણ કરે છે. (उरगगिरि जलणसागरनहतलतरुगणसमो य जो होइ, भमर, मियधरणि जलरुहरविपवणसमो य सो समणो) એવો નિયમ છે

इत्यादि। द्वन्द्वादौ द्वन्द्वान्ते वा श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते' इति न्यायात् 'सम' शब्दस्य उरगादौ प्रत्येकत्र सम्बन्धः। ततश्च उरगसमः=परकृतगृहे निवासात् सर्पसमः, तथा-परीषहोपसर्गे सम्प्राप्तेऽपि निष्प्रकम्पत्वाद् गिरिसमः-पर्वतवद-कम्प्य इत्यर्थः। तथा-ज्वलनसमः-तपस्तेजः-समन्वितत्वाद्ग्नितुल्यः-यथा वा वह्निस्तृणादिषु न तृप्यति तथाऽयमपि सूत्रार्थेषु न तृप्यति, ततश्चाऽप्यत्र ज्वलनसमो बोध्यः। तथा-सागरसमः-गम्भीरस्वभावत्वाद् ज्ञानादिगुणरत्नानामाकरत्वात्

होइ, भमर-मिय-धरणि-जलरुह-रवि-पवणसमो य सो समणो) ऐसा नियम है कि द्वन्द्व समास की आदि में अथवा द्वन्द्व समास के अन्त में जो पद होता है वह प्रत्येक पद के साथ संबंधित किया जाता है। इस नियम के अनुसार सम शब्द का उरग आदि प्रत्येक के साथ सम्बन्ध कर लेना चाहिये-। एतावता उरग सम, गिरि-सम, जलण सम इत्यादिरूप से इन शब्दों को समझना चाहिये। यह श्रमण उरग सम-परकृतगृह में निवास से उरग-सर्प-जैसा-होता है। तथा गिरिसम परीषह और उपसर्ग के आने पर भी निष्प्रकम्प होने के कारण पर्वत के जैसा होता है, अर्थात् पर्वत के समान अकम्प्य होता है। ज्वलन सम-तप जन्य तेज से समन्वित होने के कारण जो अग्नितुल्य-होता है, अथवा अग्नि जिस प्रकार तृणादिकों से तृप्त नहीं होता है, उसी प्रकार यह श्रमण भी सूत्रों और उनके अर्थों में तृप्त नहीं होता है। तथा सागर सम-जिस प्रकार समुद्र गंभीर स्वभाव का

કે દ્વંદ્વ સમાસની પૂર્વે અથવા દ્વંદ્વ સમાસના અંતમા જે પદ હોય છે, તે દરેકે દરેક પદની સાથે સબંધિત કરવામાં આવે છે. આ નિયમ મુજબ સમ શબ્દનો ઉરગ વગેરે દરેકની સાથે સબંધ બેસાડી લેવો જોઈએ આ પ્રમાણે જ ઉરગસમ, ગિરિસમ, જલણસમ વગેરે રૂપથી આ શબ્દોને સમજી લેવા જોઈએ આ શ્રમણ-ઉરગ-સમ પરકૃતગૃહમાં નિવાસથી ઉરગ-સર્પ જેવો હોય છે. તેમજ ગિરિસમ પરીષહ અને ઉપસર્ગ આવવાથી પણ નિષ્પ્રકંપ હોવા બદલ પર્વત જેવો હોય છે, એટલે કે પર્વતની જેમ અકંપ હોય છે જ્વલન સમ તપજન્ય તેજથી સમન્વિત હોવા બદલ જે અગ્નિ તુલ્ય હોય છે, અથવા અગ્નિ જેમ તૃણાદિકથી તૃપ્ત થતો નથી, તેમજ આ શ્રમણ પણ સૂત્રો અને તેના અર્થોમાં તૃપ્ત થતો નથી. સાગરસમ-જેમ સમુદ્ર ગંભીર સ્વભાવ યુક્ત હોય છે, રત્નાકર હોય છે, અને મર્યાદાપાલક હોય છે, તેમજ આ

साधुमर्यादानुलङ्घनाच्चायं समुद्रतुल्यः। तथा-नभस्तलसमः-नभस्तलं यथा निरालम्बं भवति तथैवायमपि सर्वत्रालम्बनरहितो भवति, अत एवायं नभस्तलतुल्य इत्युच्यते। तथा तरुगणसमः-तरुगणो यथा सेचके छेदके च सम एव भवति, तथैवायमपि निन्दके प्रशंसके च समवृत्ति भवति, न च निन्दया प्रशंसया वाऽस्य विक्रिया जायते, अतोऽयं तरुगणसमश्चायमुच्यते। एवंविधश्च यो भवति। तथा च-भ्रमरसमः-भ्रमरो यथा प्रतिपुष्पादीषदीषद्रसमुच्चिनुते तथैवायमपि प्रतिगृहात् किंचित्किंचित् आहारादिकं गृह्णाति, अतोऽयं भ्रमरसम इत्युच्यते। तथा-मृगसमः यथा मृगोऽनिशं चकितचित्तस्तिष्ठति, तथैवायमपि संसारभयाच्चकितचित्तस्तिष्ठ-

होता है, रत्नों का आकर होता है मर्यादा का पालक होता है, उसी प्रकार यह भी गंभीर स्वभाववाला होता है, ज्ञानादिगुण रत्नों का पिटारा होता है और साधु मर्यादा का उल्लंघन कर्त्ता नहीं होता है इस प्रकार से समुद्र के जैसा होता है। तथा यह नभस्तल जैसा होता है जैसे आकाश आलंबन विना का है-उसी प्रकार यह भी सर्वत्र आलंबन रहित है। तथा यह तरुगणसम होता है-जैसे तरुगण सींचनेवाले के ऊपर और अपने को काटनेवाले के ऊपर सम अवस्थावाले रहा करते हैं, उसी प्रकार यह भी अपनी निंदा करनेवाले के ऊपर सदा समवृत्ति रखता है। निन्दा से जिसके चित्त में दुःख नहीं होता और अपनी प्रशंसा से जिसके मन में प्रमोद नहीं होता है, इस प्रकार का होता है। तथा यह भ्रमर सम होता है-जैसे भ्रमर हरएक पुष्प से थोडा थोडा-रस संगृहीत करता है, उसी प्रकार यह भी हरएक घर से थोडा २ आहारादिक ग्रहण करता है। तथा यह मृगसम होता है-जैसे मृग

પણ ગંભીર સ્વભાવ યુક્ત હોય છે, જ્ઞાનાદિ ગુણ રૂપ રત્નોનો પિટક (પટારો) હોય છે અને સાધુ મર્યાદાનું ઉલ્લઘન કરતો નથી, એથી જ તે સમુદ્ર જેવો હોય છે. તેમજ નભસ્તલ જેવો હોય છે, જેમ આકાશ આલંબન વગર હોય છે, તેમ જ આ પણ સર્વત્ર આલંબન રહિત હોય છે. તેમજ આ તરુગણ સમ હોય છે, જેમ તરુગણ સિંચિત કરનારા પ્રત્યે સમભાવ રાખે છે, તેમજ કાપનારા પ્રત્યે પણ સમભાવ રાખે છે, તેમજ આ પણ પોતાની નિંદા કરનારા પ્રત્યે તથા પોતાની પ્રશંસા કરનારા પ્રત્યે સદા સમવૃત્તિ રાખે છે. નિંદાથી જેના ચિત્તમાં દુઃખ ઉત્પન્ન થતું નથી અને સ્વપ્રશંસાથી જેના મનમાં પ્રમોદ થતો નથી, એવો જ તે હોય છે. તેમજ આ ભ્રમર સમ હોય છે. જેમ ભ્રમર દરેકે દરેક પુષ્પથી થોડો થોડો રસ સંગૃહીત કરે છે, તેમજ આ પણ દરેકે દરેક ઘેરથી સ્વલ્પ આહારાદિક ગ્રહણ કરે છે તેમજ આ મૃગ જેવો હોય છે, જેમ મૃગ સદા ભયભીત

तीति मृगसम इत्युच्यते। तथा-धरणिसमः-धरणिर्यथा सर्वं सहा भवति, तथैवाय-मपि सर्वं सहो भवतीत्यस्य धरणीतुल्यता बोध्या। तथा-जलरुहसमः-जलरुहं=पद्मं तत्समः। अयं भावः-यथा-पद्म पङ्काज्जातं जलात् संवर्द्धितमपि ताभ्यामलिप्तं भवति तथैवायमपि संसारे समुत्पन्नः संवर्द्धितोऽपि संसारादलिप्त एव तिष्ठतीति। तथा-रविसमः-यथा रविः सर्वप्रकाशको भवति तथैवायमपि धर्मास्तिकायादिसमस्तवस्तुजातं साकल्येन प्रकाशयतीति भावः। तथा-पवनसमः-पवनो यथा सर्वत्राप्रतिहतगतिर्भवति तथैवायमपि सर्वत्राऽप्रतिबद्धविहरणशीलो भवतीति। एवं भूतश्च यो भवति स श्रमण इत्युच्यते ॥५॥ एवंगुणविशिष्टश्च श्रमणस्तदैव

सदा भयभीतचित्त रहता है, उसी प्रकार यह भी संसार के भय से चकित चित्त रहता है। तथा यह धरणिसम होता है, जैसे पृथिवी सब कुछ सहन करती है, उसी प्रकार यह भी सर्वसह होता है। तथा यह जलरुह सम होता है-जिस प्रकार जलरुह कमल-पंक से उत्पन्न होता है और जल से संवर्द्धित होता है, तो भी इन दोनों से अलिप्त रहता है-उसी प्रकार यह भी संसार में उत्पन्न होकर और संसार में ही बढकर उससे अलिप्त ही रहता है। तथा यह रविसम होता है-जैसे सूर्य प्रकाशक होता है, उसी प्रकार यह भी धर्मास्तिकायादिरूप समस्त वस्तुजात का सम्पूर्णरूप से प्रकाशक होता है, तथा यह पवन सम होता है-जिस प्रकार वायु सर्वत्र अप्रतिहत गतिवाला है। उसी प्रकार यह भी सर्वत्र अप्रतिबद्ध विहरणशील होता है। ऐसा जो होता है, वह श्रमण कहलाता है। इन गुणों से विशिष्ट श्रमण तभी होता है।

ચિત્ત થઈને રહે છે, તેમજ આ પણ સંસારના ભયથી ચકિત ચિત્ત રહે છે. તથા આ ધરણિસમ હોય છે, જેમ પૃથિવી બધું સહન કરે છે, તેમજ આ પણ સર્વસહ હોય છે તેમજ આ જલરુહ સમ હોય છે, જેમ જલરુહ-કમળ-પંકથી ઉત્પન્ન થાય છે અને પાણીથી સંવર્દ્ધિત થાય છે, છતાંએ એઓ બન્નેથી અલિપ્ત રહે છે તેમજ આ પણ સંસારમાં ઉત્પન્ન થઈને અને સંસારમાં જ સંવર્દ્ધિત થઈને તેનાથી અલિપ્ત જ રહે છે તથા આ રવિ સમ છે, જેમ સૂર્ય સર્વપ્રકાશક હોય છે તેમજ આ પણ ધર્માસ્તિકાયાદિ રૂપ સમસ્ત વસ્તુ જાતનો સંપૂર્ણપણે પ્રકાશક હોય છે, તથા આ પવન સમ હોય છે, જેમ વાયુ સર્વત્ર અપ્રતિહત ગતિસંપન્ન હોય છે તેમજ આ પણ સર્વત્ર અપ્રતિબદ્ધ વિહરણશીલ હોય છે એવો જે હોય છે તે શ્રમણ કહેવાય છે. આ સર્વગુણોથી વિશિષ્ટ શ્રમણ ત્યારે જ કહેવાય છે કે જ્યારે

भवति यदाऽस्य शोभनं मनो भवति इति तदेव दर्शयितुमाह–'जो समणो' इत्यादि। श्रमणश्च तदा भवति यदि द्रव्यमन आश्रित्य स सुमना भवति, तथा–भावेन=भावमन आश्रित्य च पापमना न भवति। स एवंविधः श्रमणः स्वजने=मातापित्रादौ पुत्रकलत्रादौ च जने=सर्वसामान्ये जने च समः=निर्विशेषो भवति, तथा–मानापमानयोश्च समो भवति। अयं भावः–श्रमणो हि स्वजनपरजनेषु मानापमानयोश्चाभेदबुद्धिर्भवति। न च स क्वाऽपि न्यूनाधिकबुद्धिं कुरुते। इति॥ इत्थं नो आगमतो भावसामायिकं प्ररूपितमिति सूचयितुमाह–तदेतत् नो आगमतो भावसामायिकमिति। सामायिकाध्ययनं हि ज्ञानक्रियारूपम्, अतस्तद् नो आग-

कि जब इसका अन्तःकरण शोभन–निर्मल होता है। इसी बात को सूत्रकार अब प्रकट करते हैं–(जो समणो जइ सुमणो भावेण य जइ ण होइ पावमणो, समणे य जणेय समो समोय माणावमाणेसु) ऐसा श्रमण तभी हो सकता है, यदि वह द्रव्य मन को आश्रित करके सुमनवाला होता है। तथा भावमन की अपेक्षा वह पापमनवाला नहीं होता है। ऐसा श्रमण माता पिता आदि स्वजन में और सर्व सामान्यजन में निर्विशेष होता है। तथा–मान और अपमान में सम होता है। तात्पर्य यह है कि 'श्रमण स्वजन और परजन में, मान और अपमान में अभेद बुद्धिशाली होता है। कहीं पर भी वह न्यूनाधिक बुद्धिवाला नहीं होता है। (से तं नो आगमओ भावसामाइए) इस प्रकार यह नो आगम की अपेक्षा भावसामायिक का स्वरूप प्ररूपित किया। तात्पर्य इसका यह है कि 'सामायिक अध्ययन ज्ञान क्रियारूप होता है, इसीलिये वह नो

તેનું અંતઃકરણ શોભન–નિર્મળ હોય છે એજ વાતને સૂત્રકાર હવે પ્રકટ કરે છે. (जो समणो–जइ सुमणो भावेण य जइ ण होइ पावमणो, समणे य जणेय समो, समो य माणवामाणेसु) એવો શ્રમણ ત્યારે જ સંભવી શકે, કે જ્યારે તે દ્રવ્ય મનને આશ્રિત કરીને સુમનવાળો હોય છે. તેમજ ભાવ મનની અપેક્ષાએ તે માનવાળો હોતો નથી. એવો શ્રમણ માતા–પિતા વગેરે સ્વજનમાં અને સર્વસામાન્યજનમાં નિર્વિશેષ હોય છે. તેમજ માન અને અપમાનમાં સમ હોય છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'શ્રમણ સ્વજન અને પરજનમાં માન અને અપમાનમાં, અભેદ બુદ્ધિ સંપન્ન હોય છે. કોઈ પણ સ્થાને તે ન્યૂનાધિક બુદ્ધિ સંપન્ન હોતો નથી. (से त नो आगमओ भावसामाइए) આ પ્રમાણે આ નોઆગમની અપેક્ષાએ ભાવ સામાયિકનું સ્વરૂપ પ્રરૂપિત કરવામાં આવેલ છે. તાત્પર્ય આ છે કે 'સામાગિક અધ્યયન જ્ઞાન ક્રિયારૂપ હોય છે,

मतो भावसामायिकं-भवत्येव। नो शब्दश्चात्र देशवचनः, आगमस्य ज्ञानक्रियारूप समुदायैकदेशवृत्तित्वात्। सामायिक तद्वतोश्चाभेदोपचारात्साधुरपि नो आगमतो भावसामायिकं भवत्येवेति बोध्यम्। इत्थं सभेदं भावसामायिकं प्ररूपितमिति सूचयितुमाह-तदेतद् भावसामायिकमिति। इत्थं सभेदं सामायिकं प्ररूपितमिति प्रदर्शयितुमाह-तदेतत् सामायिकमिति। ततश्च भेदोपभेदसहितो नामनिष्पन्नो निरूपित इति सूचयितुमाह-स एष नामनिष्पन्न इति॥ सू० २४६॥

अथ निक्षेपस्य तृतीय भेदं निरूपयति-

मूलम्-से किं तं सुत्तालावगनिप्फण्णे? सुत्तालावगनिप्फण्णे-इयाणिं सुत्तालावयनिप्फण्णं निक्खेवं इच्छावेइ, से य पत्तलक्खणेऽवि ण णिक्खिप्पइ, कम्हा? लाघवत्थं। अत्थि इओ तइए अणुओगदारे अणुगमेत्ति। तत्थ णिक्खित्ते इहं णिक्खित्ते भवइ, इहं वा णिक्खित्ते तत्थ णिक्खित्ते भवइ, तम्हा इहं ण णिक्खिप्पइ तहिं चेव निक्खिप्पइ। से तं निक्खेवे॥सू० २४७॥

आगम की अपेक्षा भावसामायिक होता है। यहां नो शब्द आगम का एकदेश वाची है। वह आगम ज्ञानक्रियारूप समुदाय के एकदेश में रहता है। सामायिक और सामायिकवाले इन दोनों में यहां अभेद का उपचार हुआ है। इससे साधु भी नो आगम की अपेक्षा भावसामायिक हो जाता है। ऐसा जानना चाहिये। (से तं सामाइए) इस प्रकार सभेद सामायिक का वर्णन किया। (से तं नाम निप्फण्णे) इस वर्णन के हो जाने पर भेद प्रभेद सहित नाम निष्पन्न निरूपित हो जाता है।सू०२४६।

એથી તે નો આગમની અપેક્ષા ભાવસામાયિક જ હોય છે અહીં નો શબ્દ આગમનો એક દેશવાચી છે તે આગમ જ્ઞાનક્રિયારૂપ સમુદાયના એક દેશમાં રહે છે. સામાયિક અને સામાયિકવાળા આ બન્નેમાં અહીં અભેદોપચાર થયેલ છે આથી સાધુપણાને આગમની અપેક્ષા ભાવ સામયિક હોય જ છે, આમ જાણી લેવું જોઈએ. (से तं सामाइए) આ પ્રમાણે સભેદ સામાયિકનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (से तं नामनिप्फण्णे) આ વર્ણન પૂરું થઈ જવા પછી ભેદ-પ્રભેદ સહિત નામ નિષ્પન્ન નિરૂપિત થઈ જાય છે. ॥ સૂત્ર-૨૪૬ ॥

छाया—अथ कोऽसौ सूत्रालापकनिष्पन्नः? सूत्रालापकनिष्पन्नः—इदानीं सूत्रालापकनिष्पन्नं निक्षेपम् इच्छति, स च प्राप्तलक्षणोऽपि न निक्षिप्यते, कस्मात्? लाघवार्थम्। अस्ति इतस्तृतीयम् अनुयोगद्वारम् अनुगम इति। तत्र निक्षिप्त इह निक्षिप्तो भवति, इह वा निक्षिप्तस्तत्र निक्षिप्तो भवति तस्मात् इह न निक्षिप्यते तत्रैव निक्षिप्यते। स एष निक्षेपः ॥सू० २४७॥

टीका—'से किं तं' इत्यादि–

अथ कोऽसौ सूत्रालापकनिष्पन्नः? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति-सूत्रालापकनिष्पन्नो निक्षेपस्तु–'करेमि भंते! सामाइयं' इत्यादीनां सूत्रालापकानां नामस्थापनादि भेदभिन्नो यो निक्षेपः स बोध्य इति। सूत्रकारो हि सूत्रालापकनिष्पन्नं निक्षेपं वक्तुं प्रेरितोऽपि न वक्ति, तत्र स स्वयमेव हेतुं वक्ति–'इयाणीं' इत्यादिना।

अब सूत्रकार निक्षेप का जो तीसरा भेद है, उसका निरूपण करते हैं—'से किं तं सुत्तालावगनिप्फण्णे' इत्यादि।

शब्दार्थ—(से किं तं सुत्तालावगनिप्फण्णे) हे भदन्त! जो निक्षेप सूत्रालापकों से निष्पन्न होता है, वह क्या है?

उत्तर—(सुत्तालावगनिप्फण्णे) सूत्रालापकों से निष्पन्न जो निक्षेप होता है वह–'करेमि भंते सामाइयं' इत्यादि सूत्रालापक हैं, उनका होता है और वह नाम स्थापना आदि के भेद से अनेक प्रकार का होता है। उस (सुत्तालावगनिप्फण्णं) सूत्रालापक निष्पन्न (निक्खेवं) निक्षेप को (इयाणिं) इस समय कहने के लिये सूत्रकार (इच्छावेइ) शिष्य द्वारा प्रेरित किये जा रहे हैं–क्योंकि नाम निष्पन्न निक्षेप की प्ररूपणा के

હવે સૂત્રકાર નિક્ષેપના ત્રીજા ભેદનું નિરૂપણ કરે છે :—

'से किं तं सुत्तालावगनिप्फण्णे' इत्यादि

શબ્દાર્થ—(से किं तं सुत्तालावगनिप्फण्णे) હે ભદંત! જે નિક્ષેપ સૂત્રાલાપકોથી નિષ્પન્ન હોય છે, તે શું છે?

ઉત્તર:—(सुत्तालावगनिप्फण्णे) સૂત્રાલાપકોથી નિષ્પન્ન જે નિક્ષેપ હોય છે તે 'करेमि भंते सामाइयं' ઈત્યાદિ જે સૂત્રાલાપક છે, તેને હોય છે, અને તે નામ સ્થાપના વગેરેના ભેદથી અનેક પ્રકારનો હોય છે તે (सुत्तालावगनिप्फण्णं) સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન (निक्खेव) નિક્ષેપને (इयाणिं) આ વખતે કહેવા માટે સૂત્રકાર (इच्छावेइ) શિષ્યવડે પ્રેરિત કરવામાં આવી રહ્યા છે, કેમ કે

इदानीं=सम्प्रति–नामनिष्पन्ननिक्षेपप्ररूपणानन्तरं जिज्ञासुः सूत्रालापकनिष्पन्नं निक्षेपं प्ररूपयितुं माम् एषयति=नामनिष्पन्ननिक्षेपप्ररूपणां कर्तुं मम वाञ्छामुत्पादयति। स च प्राप्तलक्षणोऽपि=निरूपणावसरं प्राप्तोऽपि न निक्षिप्यते=सूत्रालापकनिक्षेपद्वारेण नाभिधीयते। कस्मान्न निक्षिप्यते? इत्याह–लाघवार्थम्। लाघवमेवदर्शयति–अस्ति इतोऽग्रे तृतीयम् अनुयोगद्वारम् अनुगम इति। तत्र अनुगमप्रकरणे निक्षिप्तः सूत्रालापकसमूह इहापि निक्षिप्त एव भवति, इहवा निक्षिप्तस्तत्रापि निक्षिप्त एव भवति तस्मादयम् इह न निक्षिप्यते, अपितु तत्रैव निक्षिप्यते। ननु

बाद शिष्य की यह जिज्ञासा हुई 'सूत्रालापक निष्पन्न निक्षेप क्या है? अतः शिष्य उस सूत्रालपक निष्पन्न निक्षेप को जानने की भावना से गुरु महाराज के लिये सूत्रालापक निष्पन्न की प्ररूपणा करने की प्रेरणा कर रहा है। दूसरी बात यह भी है कि–'नाम निष्पन्न निक्षेप की जब प्ररूपणा हो चुकी है, तब (से य पत्तं लक्खणेऽवि) इसकी प्ररूपणा होने का अवसर भी प्राप्त है–फिर भी (ण णिक्खिप्पइ) जो वह यहां प्ररूपित नहीं जा रहा है, उसका कारण (लाघवत्थं) लाघव है। (अत्थि- इओ तइए अणुओगदारे अणुगमेत्ति) और वह लाघव इस प्रकार से है कि–इसके आगे अनुगम इस नाम का तीसरा अनुयोगद्वार है। (तत्थ णिक्खित्ते इहं णिक्खित्ते भवइ, इहं वा निक्खित्ते तत्थणिक्खित्ते भवइ–तम्हा इहं ण निक्खिप्पई तहिं चेव णिक्खिप्पइ) सो उसमें सूत्रालापक समूह निक्षिप्त हुआ है। अतः वहां निक्षिप्त हुआ वह सूत्रालापक समूह यहां पर भी निक्षिप्त हुआ ही जैसा जानना

નામ નિષ્પન્ન નિક્ષેપની પ્રરૂપણા પછી શિષ્યની આ જિજ્ઞાસા થઈ કે 'સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન નિક્ષેપ શું છે?' એથી શિષ્ય તે સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન નિક્ષેપને જાણવાની ભાવનાથી ગુરુ મહારાજ પાસે સૂત્રાલાપક નિષ્પન્ન નિક્ષેપની પ્રરૂપણા કરવાની પ્રેરણા કરી રહ્યા છે. બીજી વાત એક આ પણ છે કે 'નામ નિષ્પન્ન નિક્ષેપની જ્યારે પ્રરૂપણા થઈ ગઈ છે, ત્યારે (सेय पत्तं लक्खणेऽवि) આની પ્રરૂપણાનો અવસર પણ પ્રાપ્ત છે, છતાંએ (ण णिक्खिप्पइ) જો તે અહીં પ્રરૂપિત કરવામાં આવ્યો નથી, તેનુ કારણ (लाघवत्थं) લાઘવ છે. (अत्थि इओ तइए अणुओगदारे अणुगमेत्ति) અને તે લાઘવ આ પ્રમાણે છે, કે આના પછી અનુગમ આ નામે તૃતીય અનુયોગદ્વાર છે. (तत्थ णिक्खित्ते इह णिक्खित्ते भवइ, इह वा निक्खित्ते तत्थ निक्खित्ते भवइ, तम्हा इह ण निक्खिप्पई तहिं चेव णिक्खिप्पइ) તો તેમાં સૂત્રાલાપક સમૂહ નિક્ષિપ્તથયેલ છે. એથી ત્યાં નિક્ષિપ્ત થયેલ તે સૂત્રાલાપક સમૂહ, અહીં પણ નિક્ષિપ્ત થયેલ જ છે, આમ જાણી લેવું જોઈએ. તેમજ અહીં નિક્ષિપ્ત થયેલને

आगमे यदस्य निक्षेपः क्रियते तदपेक्षयाऽत्र स निक्षेप्तव्यः, अस्य प्रथमप्राप्तत्वादिति चेदाह-सूत्रानुगमे एव सूत्रमुच्चारयिष्यते, नचात्रोच्चार्यते, सूत्रोच्चारणमन्तरेण हि तदालापकानां निक्षेपस्यानुचितत्वादिति। ननु यद्येवं तर्हि किमर्थं सूत्रालापकनिक्षेपस्यात्रोपन्यासः कृतः? इति चेदाह-निक्षेपसाम्यमात्रात्तदुपन्यासो बोध्य इति। इत्थं निक्षेपलक्षणं द्वितीयमनुयोगद्वारं प्ररूपितमिति सूचयितुमाह स एष निक्षेप इति सू. २४७।

चाहिये। तथा वहां पर निक्षिप्त हुआ ही जैसा मानना चाहिये। इसलिये यहां उसका निक्षेप नहीं करते हैं, वहां पर ही उसका निक्षेप करेगा।

शंका--आगम में जो इसका निक्षेप किया गया है, सो उसकी अपेक्षा लेकर यहीं पर उसका निक्षेप करना चाहिये। क्योंकि अनुगमकी अपेक्षा यह प्रथम प्राप्त है?

उत्तर--अनुगम के वर्णन में सूत्रानुगम और निर्युक्त्यनुगम ऐसे दो भेद कहे हैं-सो जो सूत्रानुगम है उसमें ही सूत्रका उच्चारण होगा-यहां नहीं। इसलिये सूत्र के उच्चारण हुए विना उसके आलापकों का निक्षेपकरना अनुचित है।

शंका—यदि यही बात है तो फिर क्यों यहां सूत्रालापकनिक्षेप का उपन्यास किया?

उत्तर--निक्षेप की समानता मात्र को लेकर उसका यहां उपन्यास किया है, ऐसा जानना चाहिये। (से तं निक्खेवे) इस प्रकार निक्षेपरूप अनुयोग द्वार प्ररूपित हुआ ॥ सू० २४७॥

त्यां निक्षिप्त थयेल जेवुं ज मानवुं जोईए. एथी अहीं तेनो निक्षेप करता नथी. त्यां ज तेनो निक्षेप कराशे.

शंकाः--आगममां जे आनो निक्षेप करवामां आव्यो छे, तो तेनी अपेक्षाए अहीं ज तेनो निक्षेप करी लेवो जोईए, केमके अनुगमनी अपेक्षाए आ प्रथम प्राप्त छे?

उत्तरः--अनुगमना वर्णनमां सूत्रानुगम अने निर्युक्त्यानुगम एवा बे भेदो कहेवामां आवेल छे. आमां जे सूत्रानुगम छे तेमां ज सूत्रनुं उच्चारण थशे, अहीं नहि. एथी सूत्रोच्चारण विना आलापकोनो निक्षेप करीए ते योग्य नथी.

शंकाः--जो एवुं ज छे तो पछी अहीं सूत्रालापकनिक्षेपनो उपन्यास शा माटे करवामां आवेल छे.

उत्तरः--निक्षेपनी समानता मात्रथी ज अहीं तेनो उपन्यास करवामां आवेल छे. आम जाणी लेवुं जोईए. (से तं निक्खेवे) आ प्रमाणे निक्षेप रूप द्वितीय अनुयोगद्वारनुं निरूपण थयुं छे. ॥ सूत्र-२४७ ॥

सम्प्रति अनुगमनामकं तृतीयमनुयोगद्वारं निरूपयति-

मूलम्-से किं तं अणुगमे? अणुगमे दुविहे पण्णत्ते, तं जहा- सुत्ताणुगमे य निज्जुत्ति अणुगमे य। से किं तं निज्जुत्ति अणुगमे? निज्जुत्ति अणुगमे-तिविहे पण्णत्ते, तं जहा-निक्खेव निज्जुत्ति अणुगमे, उवग्घाय निज्जुत्ति अणुगमे, सुत्तप्फासिय-निज्जुत्ति अणुगमे। से किं तं निक्खेवनिज्जुत्तिअणुगमे? निक्खेवनिज्जुत्ति अणुगमे अणुगए। से तं निक्खेवनिज्जुत्ति-अणुगमे। से किं तं उवग्घायनिज्जुत्ति अणुगमे? उवग्घाय-निज्जुत्ति अणुगमे-इमाहिं दोहिं मूलगाहाहिं अणुगंतव्वे, तं जहा-

उद्देसे१ निद्देसे२ निग्गमे३ खित्तेय४ काल५ पुरिसे य६ कारण७।
पच्चय८ लक्खण९ नए १० समोयारणा११ऽणुमए १२॥१॥
किं१३ कइविहं१४ कस्स१५ कहिं१६,
केसु१७ कहं१८ केच्चिरं हवइ कालं? १९।
कइ २० संतर २१ मविरहियं २२,
भवा २३ गरिस २४ फासण २५ निरुत्ती२६॥२॥

से तं उवग्घायनिज्जुत्ति अणुगमे॥सू० २४८॥

छाया—अथ कोऽसौ अनुगमः? अनुगमो—द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—सूत्रानुगमश्च निर्युक्त्यनुगमश्च। अथ कोऽसौ निर्युक्त्यनुगमः? निर्युक्त्यनुगमः त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—निक्षेपनिर्युक्त्यनुगमः उपोद्घातनिर्युक्त्यनुगमः सूत्रस्पर्शकनिर्युक्त्यनुगमः। अथ कोऽसौ निक्षेपनिर्युक्त्यनुगमः? निक्षेपनिर्युक्त्यनुगमः—अनुगतः। स एष निक्षेपनिर्युक्त्यनुगमः। अथ कोऽसौ उपोद्घातनिर्युक्त्यनुगमः? उपोद्घात निर्युक्त्यनुगमः—आभ्यां द्वाभ्यां मूलगाथाभ्याम् अनुगन्तव्यः तद्यथा—उद्देशः १ निर्देशश्च २ निर्गमः ३ क्षेत्रं ४ कालः ५ पुरुषश्च ६। कारणं ७ प्रत्ययः ८ लक्षणं ९ नयः १० समवतारणा ११ अनुमतम् १२॥१॥ किं १३ कतिविधं १४ कस्य

१५ कुत्र १६ केषु १७ कथं १८ कियच्चिरं भवति कालम् १९?। कति २० सान्तरम् २१ अविरहित २२ भवाः २३ आकर्षः २४ स्पर्शना २५ निरुक्तिः २६ ॥२॥ स एष उपोद्घात निर्युक्त्यनुगमः ॥सू० २४८॥

टीका—'से किं तं' इत्यादि—

'अथ कोऽसौ अनुगमः?' इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति-अनुगमः=सूत्रानुकूलार्थकथनम्, स द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-सूत्रानुगमश्च, निर्युक्त्यनुगमश्च। तत्र सूत्रानुगमः-पदच्छेदरूपं सूत्रव्याख्यानम्। स च सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिव्याख्याने गतार्थत्वात् पृथग् नोक्त इति। अथ कोऽसौ निर्युक्त्यनुगमः? निर्युक्त्यनुगमः-

---

अब सूत्रकार अनुगम नामका जो तीसरा अनुयोग द्वार है उसका निरूपण करते हैं--'से किं अनुगमे?' इत्यादि।

शब्दार्थ--(से किं तं अणुगमे?) हे भदन्त! पूर्व प्रक्रान्त वह अनुगम क्या है?

उत्तर--(अणुगमे दुविहे पण्णत्ते) अनुगम दो प्रकार का कहा गया है-अनुगम शब्द का अर्थ-सूत्रानुकूल अर्थ का कथन करना है, सो यह अनुगम (सुत्ताणुगमे य निज्जुत्तिअणुगमे य) सूत्रानुगम और निर्युक्ति-अनुगम इस प्रकार से दो प्रकार का है। इनमें पदच्छेदरूप सूत्रव्याख्यान—अर्थात् सूत्र का पदच्छेद करना, यह सूत्रानुगम है। यह सूत्रानुगम सूत्र को स्पर्श करनेवाली निर्युक्ति के व्याख्यान में आ जाता है इसलिये यहां उसे पृथक् नहीं कहा है। (से किं तं निज्जुत्ति अणुगमे?) हे भदन्त! निर्युक्ति अनुगम क्या है?

હવે સૂત્રકાર અનુગમનામક જે તૃતીય અનુયોગદ્વાર છે, તેનું નિરૂપણ કરે છે.–से किं तं अनुगमे? इत्यादि

શબ્દાર્થ.--(से किं तं अणुगमे) હે ભદન્ત! પૂર્વપ્રક્રાન્ત તે અનુગમ શું છે?

ઉત્તર--(अणुगमे दुविहे पण्णत्ते) અનુગમના બે પ્રકારો છે. અનુગમ શબ્દનો અર્થ સૂત્રાનુકૂલ અર્થનું કથન કરે છે તો આ અનુગમ (सुत्ताणुगमे य निज्जुत्ति अणुगमे य) સૂત્રાનુગમ અને નિર્યુક્તિ-અનુગમ આ પ્રમાણે બે પ્રકારનો છે. આમા પદચ્છેદરૂપ સૂત્રવ્યાખ્યાન એટલે કે સૂત્રનું પદચ્છેદ કરવું આ સૂત્રાનુગમ છે. આ સૂત્રાનુગમ સૂત્રને સ્પર્શનારી નિર્યુક્તિના વ્યાખ્યાનમાં

निः-निश्चयेन युक्ताः=सूत्रेण एकीभावेन संबद्धा अर्थास्तेषां युक्तिः=स्फुटरूपतापादनम्-निर्युक्तिः, 'युक्त' शब्दस्य निरुक्तविधिना लोपो द्रष्टव्यः। नामस्थापनादिप्रकारैः सूत्रविभजनं तदर्थः, निर्युक्तिरूपोऽनुगमो=व्याख्यानं निर्युक्ते वाऽनुगमो निर्युक्त्यनुगमः। स च निक्षेपनिर्युक्त्यनुगमः, उपोद्घातनिर्युक्त्यनुगमः, सूत्रस्पर्शकनिर्युक्त्यनुगमश्चेति त्रिविधः। तत्र-निक्षेपनिर्युक्त्यनुगमः-निक्षेपः=

उत्तर--(निज्जुत्तिअणुगमे) निर्युक्ति में जो 'निः' है, उसका अर्थ निश्चय से युक्त-अर्थात् सूत्र के साथ एकीभाव से संबद्ध हुए अर्थों की युक्ति स्फुट करना-इसका नाम निर्युक्ति है। निरुक्त विधि के अनुसार यहां युक्त शब्द का लोप हो गया है। इसका तात्पर्य यह निकलता है कि-'नाम, स्थापना आदि प्रकारों द्वारा सूत्र का विभाग करना यह निर्युक्ति शब्द का अर्थ है। निर्युक्तिरूप जो अनुगम व्याख्यान है वह, अथवा निर्युक्ति का जो अनुगम है, वह निर्युक्ति अनुगम है। यह निर्युक्ति अनुगम (तिविहे पण्णत्ते) तीन प्रकार का कहा गया है। (तं जहा) वे उसके प्रकार ये हैं-(निक्खेवनिज्जुत्तिअणुगमे, उवग्घायनिज्जुत्तिअणुगमे, सुत्तफासिअनिज्जुत्तिअणुगमे) निक्षेप निर्युक्तिअनुगम, उपोद्‌घात निर्युक्तिअनुगम, सूत्रस्पर्शक निर्युक्ति अनुगम। (से किं तं निक्खेवनिज्जुत्तिअणुगमे ?) हे भदंत ! निक्षेपनिर्युक्तिअनुगम क्या है ?

આવી જાય છે, એટલા માટે અહીં તેનું પૃથક્ કથન કર્યું નથી (से किं तं निज्जुत्ति अणुगमे ?) હે ભદન્ત ! નિર્યુક્તિ અનુગમ શું છે?

ઉત્તર -- निज्जुत्ति अणुगमे) નિર્યુક્તિમાં જે 'નિઃ' છે તેનો અર્થ 'निश्चय' છે. આ નિશ્ચયથી યુક્ત એટલે કે સૂત્રની સાથે એકીભાવથી સંબદ્ધ થયેલ અર્થોની યુક્તિ-સ્ફુટતા કરવી તેનું નામ નિર્યુક્તિ છે. નિરુક્ત વિધિ મુજબ અહીં યુક્ત શબ્દનો લોપ થઈ ગયો છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'નામ સ્થાપના વગેરે પ્રકારો વડે સૂત્રનો વિભાગ કરવો આ નિર્યુક્તિ શબ્દનો અર્થ છે. નિર્યુક્તિરૂપ જે અનુગમ-વ્યાખ્યાન છે, તે અથવા નિર્યુક્તિનો અનુગમ છે તે નિર્યુક્તિ અનુગમ છે આ નિર્યુક્તિ અનુગમ (तिविहे पण्णत्ते. ત્રણ પ્રકારનો કહેવામાં આવેલ છે (तं जहा) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે (निक्खेवनिज्जुत्ति अणुगमे, उवग्घायनिज्जुत्तिअणुगमे, सुत्तफासिअनिज्जुत्तिअणुगमे) નિક્ષેપ નિર્યુક્તિ અનુગમ, ઉપોદ્‌ઘાત નિર્યુક્તિ અનુગમ, સૂત્રસ્પર્શક નિર્યુક્તિ અનુગમ (से किं तं निक्खेवनिज्जुत्ति अणुगमे) હે ભદન્ત ! નિક્ષેપ નિર્યુક્તિ અનુગમ શું છે?

नामस्थापनादिभेदभिन्नस्तद्विषया या निर्युक्तिस्तद्रूपस्तस्या वा ऽनुगमः, स च अनुगतः=अनुज्ञात एव। अयं भावः-अत्रैव सूत्रे प्रागावश्यकसामायिकादिपदानां नामस्थापनानिक्षेपद्वारेण यद् व्याख्यानं कृतं तेनैव निक्षेपनिर्युक्त्यनुगमोऽपि व्याख्यातो विज्ञेयः, तस्येवास्याऽपि व्याख्यानादिति। तथा-उपोद्घातः=व्याख्यानादिति। तथा-उपोद्घातनिर्युक्त्यनुगमः-उपोद्हननम्-उपोद्घातः=व्या-

उत्तर-(निक्खेवनिज्जुत्तिअणुगमे अणुगए) नाम स्थापना आदिरूप निक्षेप के विषभूत बनी हुई जो निर्युक्ति है, इस निर्युक्तिरूप जो अनुगम है वह, अथवा नामस्थापना आदिरूप निक्षेप के विषयभूत बनी हुई निर्युक्ति का जो अनुगम है, वह निर्युक्ति अनुगम है। यह अनुज्ञात ही है। तात्पर्य यह-कि इसी सूत्र में पहिले आवश्यक, सामायिक आदि पदों का नाम स्थापना आदि द्वारा जो व्याख्यान किया गया है, उसी से निक्षेप निर्युक्ति अनुगम भी व्याख्यात हो जाता है। क्योंकि उसी व्याख्यान की तरह से इसका भी व्याख्यान है। (से तं निक्खेवनिज्जुत्तिअणुगमे) इस प्रकार से निक्षेप निर्युक्ति अनुगम का अर्थ है। (से किं तं उवग्घायनिज्जुत्ति अणुगमे?) हे भदन्त! उपोद्घातनिर्युक्तिअनुगम का अर्थ क्या है?

उत्तर—(उवग्घायनिज्जुत्ति अणुगमे) उपोद्घातनिर्युक्ति अनुगम में जो उपोद्घात शब्द है, उसका अर्थ 'उपोदहननम् उपोद्घातः' इस

ઉત્તર—(निक्खेवनिज्जुत्तिअणुगमे अणुगए) નામ સ્થાપના આદિરૂપ નિક્ષેપને વિષયભૂત થયેલ જે નિર્યુક્તિ છે, આ નિર્યુક્તિરૂપ જે અનુગમ છે, તે અથવા નામ સ્થાપના આદિરૂપ નિક્ષેપના વિષયભૂત બનેલ નિર્યુક્તિનો જે અનુગમ છે. તે નિર્યુક્તિ અનુગમ છે. આ અનુજ્ઞાત જ છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે એજ સૂત્રમાં પહેલાં આવશ્યક સામાયિક આદિપદોનું નામ સ્થાપના આદિ નિક્ષેપ વડે જ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવેલ છે, તેથી જ નિક્ષેપ નિર્યુક્તિ અનુગમ પણ વ્યાખ્યત થઈ જાય છે. કેમકે તે વ્યાખ્યાનની જેમજ આનું પણ વ્યાખ્યાન છે. (से त निक्खेवनिज्जुत्तिअणुअगमे) આ પ્રમાણે નિક્ષેપ નિર્યુક્તિ અનુગમનો અર્થ છે (से किं तं उवग्घायनिज्जुत्ति अणुगमे ?) હે ભદંત! ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિ અનુગમનો અર્થ શો છે?

ઉત્તર—(उवग्घायनिज्जुत्तिअणुगमे) ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિ અનુગમમાં જે ઉપોદ્ઘાત શબ્દ છે, તેનો અર્થ 'उपोद् हननम् उपोद्घात.' આ નિર્યુક્તિ

रुपेयग्रन्थस्य व्याख्याविधिसमीपीकरणं, तस्य तद्विषया वा या निर्युक्तिस्तयास्तद्रूपो वा योऽनुगमः स उपोद्घातनिर्युक्त्यनुगमः। स चानुपदं वक्ष्यमाणाभ्यां द्वाभ्यां मूलगाथाभ्याम् अनुगन्तव्यः=विज्ञेयः। मूलगाथाद्वयमेवाह-'तंजहा-उद्देसे'

निरुक्ति के अनुसार व्याख्येय सूत्र का व्याख्याविधि के समीप करना, ऐसा है। इस उपोद्घात की जो निर्युक्ति है उसका अथवा इस उपोद्घात को करनेवाली जो निर्युक्ति है, उसका व्याख्यान करना या उस निर्युक्तिरूप व्याख्यान करना यह निर्युक्ति अनुगम का अर्थ है। इस प्रकार दोनों शब्दों को मिलाकर उपोद्घातनिर्युक्तिअनुगम का वाच्यार्थ स्पष्ट हो जाता है। इसी विषय को सूत्रकार (इमाहिं दोहिं मूलगाहाहिं अणुगंतव्वे-तं जहा) इन निम्नलिखित दो गाथाओं द्वारा समझाने के लिये कह रहे हैं-वे गाथाएँ ये हैं—

उद्देसे १, निद्देसेअ २, निग्गमे ३, खित्ते य ४, काल ५, पुरिसे य ६, कारण ७, पच्चय ८, लक्खण ९, नए १०, समोयारणा ११, णुमए १२, ॥१॥ किं १३ कइविहं १४ कस्स १५ कहिं १६, केसु १७, कहं १८, केच्चिरं हवइ कालं १९, कइ २०, संतर २१, मविरहियं भवा २३, गरिस २४ फासण २५ निरुत्ती २६ ॥२॥ (से तं उवग्घायनिज्जुत्तिअणुगमे) यहां 'वक्तव्य' पदका संबन्ध सर्वत्र लगा लेना चाहिये। तथा च उद्देश कहना चाहिये। निर्देश कहना चाहिये। (१) 'उद्देश-सामान्य

મુજબ વ્યાખ્યેયસૂત્રની વ્યાખ્યાવિધિ-સમીપ કરવી આવો છે આ ઉપોદ્ઘાતની જે નિર્યુંકિત છે અથવા આ ઉપોદ્ઘાતને વિષય કરનારી જે નિર્યુંકિત છે, તેનું વ્યાખ્યાન કરવું અથવા તે નિર્યુંકિતરૂપ વ્યાખ્યાત કરવું આ નિર્યુંકિત અનુગમને અર્થ છે. આ પ્રમાણે બન્ને શબ્દોને એકત્ર કરીને ઉપોદ્ઘાત નિર્યુંકિત અનુગમને વાચ્યાર્થ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે એજ વિષયને સૂત્રકાર (इमाहिं दोहिं मूलगाहाहिं अणुगंतव्वे-तं जहा) આ નિમ્ન લિખિત બે ગાથાઓ વડે સમજાવવા માટે કહી રહ્યા છે તે ગાથાઓ આ છે.

(उद्देसे १, निद्देसेअ २, निग्गमे ३, खित्तेय ४, काल ५, पुरिसेय ६, कारण ७, पच्चय ८, लक्खण ९, नए १०, समोयारणा ११, णुमए १२, ॥१॥ किं १३, कइविहं १४, कस्स १५, कहिं १६, केसु १७, कहं १८, केच्चिरं हवइ कालं १९, कइ २०, संतर २१, मविरहियं २२, भवा २३, गरिस २४, फासण २५, निरुत्ती २६। २॥ से त उवग्घायनिज्जुत्तिअणुगमे) અહીં 'वक्तव्य' પદને સંબંધ સર્વત્ર લગાડવો જોઈએ તેમજ ઉદ્દેશ કહેવો જોઈએ

इत्यादि। उद्देश:-उद्देशनम् उद्देशो वक्तव्यः वक्तव्येति सर्वत्र सम्बध्यते। उद्देशश्च सामान्यतोऽभिधानम्। यथा-अध्ययनमिति प्रथमं द्वारम्॥१॥ तथा-निर्देशः-निर्देशनं निर्देशः=विशेषाभिधानम्। स चापि वक्तव्यः। यथा-सामायिकमिति। ननु सामान्यविशेषाभिधानद्वयं निक्षेपद्वारे प्रोक्तमेव, कथं पुनरिहाप्युच्यते? इति चेदाह-अत्र-सिद्धस्यैव सामान्यविशेषाभिधानद्वयस्य तत्र निक्षेप-मात्राभिधानं कृतमिति पुनरत्रकथने नास्ति कश्चिद् दोष इति द्वितीयं द्वारम्॥२॥ तथा-निर्गमः-

रूप से कथन करना इसका नाम उद्देश है जैसे 'अध्ययन' ऐसा कहना उद्देश का विशेषरूप से कथन करना नाम निर्देश है जैसे सामायिक ऐसा कहना।

शंका—सामान्य और विशेष इन दोनों का कथन निक्षेप द्वार में तो कहा ही जा चुका है, तो फिर यहां भी उनका कथन करना चाहिये, ऐसा आप क्यों कहते हो?

उत्तर—'यहां से सिद्ध हुए हो सामान्य और विशेष इन दोनों के निक्षेप मात्र का निक्षेप द्वार में कथन किया गया है। अतः फिर से यहां कहने में कोई दोष नहीं है। तात्पर्य इसका यह है कि सामान्य और विशेष इन दोनों की सिद्धि अनुगमद्वार में ही हुई है, जब इनकी सिद्धि हो चुकी-तब जाकर निक्षेप द्वार में इनके निक्षेप का कथन किया गया है। इस प्रकार पुनः इनके यहां कथन करने में कोई विरोध नहीं आता

નિર્દેશ કહેવો જોઈએ. વગેરે (૧) ઉદ્દેશ સામાન્ય રૂપથી કથન કરવું તેનુ નામ ઉદ્દેશ છે, જેમ કે 'અધ્યયન' આમ કહેવું. ઉદ્દેશનું વિશેષરૂપથી કથન કરવું તેનું નામ નિર્દેશ છે જેમ કે 'સામાયિક' આમ કહેવું.

શંકા--સામાન્ય અને વિશેષ એઓ બન્નેનું કથન નિક્ષેપ દ્વારમાં તો થયેલું જ છે, તો પછી અહીં પણ તેનું કથન અપેક્ષિત છે, એવું તમે શા માટે કહો છો?

ઉત્તર--અહીંથી સિદ્ધ થયેલ જ સામાન્ય અને વિશેષ એઓ બન્નેના નિક્ષેપમાત્રનુ નિક્ષેપદ્વારમાં કથન કરવામાં આવેલું છે. એથી ફરીથી અહીં કહેવામાં કોઈ દોષ નથી. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે. કે સામાન્ય અને વિશેષ એઓ બન્નેની સિદ્ધિ અનુગમ દ્વારમાં જ થયેલી છે, જ્યારે એમની સિદ્ધિ થઈ ગઈ ત્યારે નિક્ષેપ દ્વારમાં આના નિક્ષેપનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે ફરી એમનું અહીં કથન કરવામાં કોઈપણ જાતનો વિરોધ આવતો નથી. તેમજ નિર્ગમ નીકળવાનું નામ છે. આમાં આ જાતનો વિચાર

निर्गमनं निर्गमः, सामायिकं कुतो निर्गतमिति च वक्तव्यम्। यथा-अर्थतः सामायिकमिदं भगवतो महावीरान्निर्गतं, सूत्रतश्च गौतमादिगणधरेभ्य इति। ननु पूर्वमागमद्वारे एकोनविंशत्यधिकद्विशततमे सूत्रे (२१९) एव आत्मागमपरम्परागमानन्तरागमवस्तीर्थकरादिभ्य एव परम्परया समागतमिदं सामायिकमित्युक्तत्वात्तीर्थकरादिभ्योऽस्य निर्गमनमित्युपलब्धेरिह निर्गमोपादानं किमर्थम्? इति चेत्, आह -तत्र आगमद्वारे-सामान्योद्देशमात्रेणावगतानां तीर्थकरादीनामत्र विशेषाभिधानरूपो निर्देशः क्रियते। तथा चात्र-क्षेत्र कालपुरुषकारणप्रत्ययविशेषितं सामायिक-

---

है। तथा-निर्गम निकलने का नाम है-इसमें ऐसा विचार होता है कि सामायिक कहां से निर्गत हुआ है? यह द्वार भी इस उपोद्घातनिर्युक्ति अनुगम में कहना चाहिये। जैसे-अर्थ की अपेक्षा यह सामायिक भगवान् महावीर से निर्गत है और सूत्र की अपेक्षा गौतम आदि गणधरों से निर्गत है।

शंका-पहिले आगम द्वार में २१९ वें सूत्र में आत्मागम, परम्परागम, अनन्तरागम का जब विचार किया गया है तब ऐसा कहा गया है कि -'यह सामायिक परम्परा से तीर्थंकरों से ही चला आ रहा है-तब तीर्थंकरादिकों से इसका निर्गमन है यह बात तो जान ही ली जाती है-तब फिर यहां निर्गम का उपादान क्यों किया?

उत्तर--वहां आगम द्वार में सामान्य उद्देशमात्र से तीर्थंकरों का ज्ञान कराया गया है और यहां पर उनका विशेष अभिधानरूप निर्देश किया गया है। तथा यहां निर्गम में क्षेत्र, काल, पुरुष, कारण प्रत्यय

કરવામાં આવે છે. કે સામાયિક ક્યાથી નિર્ગત થયેલ છે? આ દ્વાર પણ આ ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિ અનુગમમાં કહેવુ જોઈએ. જેમકે અર્થની અપેક્ષા આ સામાયિક ભગવાન મહાવીરથી નિર્ગત છે, અપેક્ષા ગૌતમ વગેરે ગણધરોથી નિર્ગત છે.

શંકા--પહેલા આગમદ્વારમાં ૨૧૯ માં સૂત્રમાં આત્માગમ, પરંપરાગમ અનંતરાગમનો જ્યારે વિચાર કરવામાં આવ્યો ત્યારે આ પ્રમાણે કહેવામા આવેલ છે કે આ સામાયિક પરંપરાથી તીર્થંકરોથી જ ચાલતુ આવે છે. ત્યારે તીર્થંકરોથી આનુ નિર્ગમન છે, આ વાત તો જણાઈ જ આવે આવે છે તો પછી, અહી નિર્ગમનું ઉપાદાન કેમ કરવામાં આવ્યું?

ઉત્તર--ત્યાં આગમ દ્વારમાં સામાન્ય ઉદ્દેશમાત્રથી તીર્થંકરોનું જ્ઞાન કરાવવામાં આવ્યું છે. અને અહીં તેમનું વિશેષ અભિધાનરૂપ નિર્દેશ કરવામા આવેલ છે. તેમજ અહીં નિર્ગમમાં ક્ષેત્ર, કાળ, પુરુષ, કારણ, પ્રત્યય આ

निर्गमनमुच्यते, इत्यपि तस्मादत्र वैशिष्टयम्, अतो नास्ति पौनरुक्त्यशङ्केति तृतीयं द्वारम् ॥३॥ तथा-क्षेत्रं वक्तव्यम्। कालः=प्रमाणकालो भावकालश्च वक्तव्यः। कस्मिन् क्षेत्रे कस्मिन् काले कस्मिन्भावे च सामायिकमुत्पन्नमिति वक्तव्यमिति भावः। यथा-क्षेत्रे-मध्यपापानगर्यां महासेनवनोद्याने, काले-वैशाखशुक्लैकादश्यां प्रथमपौरुषीकाले, भावे च क्षायिकभावे वर्त्तमानस्य भगवतो महावीरस्य मुखादनन्तरं सामायिकं निर्गतम्। ततोऽतिरिक्तं यन्निर्गतं सामायिकं तत् परम्परमिति। तदुक्तम्

वइसाह सुद्ध-इक्कार-सीए सुह पढम पोरिसीकाले।
महसेणवणुज्जाणे, पावापुरिसु ट्ठिए रम्मे ॥१॥

इन सब विशेषताओं से विशेषित सामायिक का निर्गमन कहा गया है। इसलिये भी वहां से इसमें विशिष्टता है। इस प्रकार आगम द्वार में सामान्यरूप से कथन होने पर भी वही कथन यहां नाना विशेषताओं को लेकर किया जाने के कारण उससे पुनरुक्तिदोष का प्रसंग प्राप्त नहीं होता है तथा क्षेत्र और काल प्रमाणकाल और भाव काल-का भी कथन करना चाहिये-जैसे-किस क्षेत्र में किस काल में, किस भाव में सामायिक उत्पन्न हुआ है। इस विषय को स्पष्ट करने के लिये कहना चाहिये कि-क्षेत्र में-मध्य पावापुरी में महासेनवनोद्यान में काल में,-वैशाखशुक्ल ११ के दिन प्रथम पौरुषीकाल में, भाव में-क्षायिक भाव में वर्तमान भगवान् महावीर के मुख से अनन्तर सामायिक निकला है, इनके अतिरिक्त जो सामायिक निकला वह परम्पर-सामायिक कहलाया। तदुक्तम्-'वइसाहसुद्ध' इत्यादि। इस गाथाओं

સર્વ વિશેષતાઓથી વિશેષિત સામાયિકનું નિર્ગમન કહેવામા આવેલ છે. એટલા માટે પણ ત્યાંથી તેમાં વિશિષ્ટતા છે. આ પ્રમાણે આગમ દ્વારમાં સામાન્ય રૂપથી કથન હોવા છતાંએ તેજ કથન અહીં અનેક વિશેષતાઓને લઈને કરવામાં આવેલ છે તેથી તેમાં પુનિરુકિત દોષનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતો નથી. તેમજ ક્ષેત્ર અને કાળ-પ્રમાણકાળ અને ભાવકાળનું પણ કથન કરવું જોઇએ, જેમ કે કયા ક્ષેત્રમાં, કયા કાળમાં, કયા ભાવમાં સામાયિક ઉત્પન્ન થયેલ છે. આ વિષયને સ્પષ્ટ કરવા માટે આ પ્રમાણે કહેવું જોઇએ કે ક્ષેત્રમાં, મધ્યપાવાપુરીમાં મહાસેન વનોદ્યાનમાં, કાળમાં વૈશાખ શુકલ ૧૧ ના દિવસે પ્રથમ પૌરૂષીકાળમાં, ભાવમાં-ક્ષાયિક ભાવમાં, વર્તમાન ભગવાન્ મહાવીરના મુખથી અનંતર સામાયિક નિર્ગત થયેલ છે. એના સિવાય જે સામાયિક નિર્ગત થયેલ છે પરપર સામાયિક કહેવાયું તદુકતમ્-'વઇસાહ સુદ્ધ' ઇત્યાદિ આ ગાથાનું તાત્પર્ય એ જ પૂર્વોકત રૂપમાં છે. તથા જે

तेलुक्कपूइयस्स, खाइयभावे ठियस्स जिण रण्णो ।
मुहओ निग्गयमेयं, अणंतरं परंपरं सेसं ॥२॥

छाया—वैशाखशुद्धैकादश्यां शुभप्रथमपौरुषीकाले ।
महासेनवनोद्याने पापापुर्यां स्थिते रम्ये ॥१॥
त्रैलोक्यपूजितस्य क्षायिकभावे स्थितस्य जिनराजस्य ।
मुखतो निर्गतमेतत् अनन्तरं परम्परं शेषम् ॥२॥ इति
इति चतुर्थं पञ्चमं च द्वारम् ॥४।५॥

तथा च-पुरुषो वक्तव्यः=यस्मात्पुरुषादिदं सामायिकं निर्गतं स पुरुषो वक्तव्यः यथा-अर्थतो भगवतो महावीरादिदं निर्गतं, सूत्रतश्च गौतमादिगणधरेभ्यः । इति । तदुक्तम्-

'अत्थओ य महावीरा, सुत्तओ गोयमाइओ ।
निग्गयं पुण अम्हाणं, पत्तं चेदंपणुक्कमा ॥३॥

छाया—अर्थतश्च महावीरात्, सूत्रतो गौतमादितः ।
निर्गतं पुनरस्माकं, प्राप्तं चेदमनुक्रमात् ॥ ३ ॥ इति षष्ठं द्वारम् ॥ ६ ॥

तथा-येन कारणेन तीर्थकरः सामायिकं कथयति, येन च कारणेन गणधरास्तत् शृण्वन्ति, तत्कारणं वक्तव्यम् । यथा-'मया तीर्थकरनामगोत्रं बद्धं, तच्च वेदयितव्य'-मितिकारणमाश्रित्य तीर्थकरः सामायिकं कथयति ।

का तात्पर्य यही पूर्वोक्तरूप से है तथा जिस पुरुष से सामायिक निर्गत हुआ है, उस पुरुष का भी कथन करना चाहिये-जैसे अर्थ की अपेक्षा यह सामायिक भगवान् महावीर से निकला है और सूत्र की अपेक्षा गौतमादि गणधरों से निकला है-तदुक्तम् 'अत्थओ य महावीरा' इत्यादि । इस गाथाका तात्पर्य यही पूर्वोक्त है । तथा जिस कारण से तीर्थंकर सामायिक कहते हैं और जिस कारण से गणधर उसे सुनते हैं उस कारण का भी कथन करना चाहिये । जैसे-मैंने तीर्थंकर नाम गोत्र का बन्ध किया है, अतः यह मुझे वेदन करने के योग्य है' इस

પુરૂષથી આ સામાયિક નિર્ગત થયેલ છે, તે પુરૂષનું પણ કથન કરવુ જોઈએ જેમ અર્થની અપેક્ષા આ સામાયિક ભગવાન મહાવીરથી નિર્ગત છે. અને સૂત્રની અપેક્ષાએ ગૌતમાદિ ગણધરોથી નિર્ગત છે તદુકતમ્ 'અત્થઓ ય મહા વીરા' ઈત્યાદિ આ ગાથાનું તાત્પર્ય પૂર્વોકત રૂપમાં જ છે તથા જે કારણથી તીર્થંકર સામાયિક કહે છે, અને જે કારણથી ગણધરો તેને સાંભળે છે, તે કારણનું કથન પણ કરવું જોઈએ. જેમ-મેં તીર્થંકર નામ ગોત્રનો બંધ

तदुक्तम्—

तित्थयरो किं कारणं भासइ सामाइयं तु अज्झयणं ?।
तित्थयरनामगोत्तं, बद्धं मे वेइयव्वंति'' ॥४॥

छाया—तीर्थकरः किं कारणं भाषते, सामायिकं तु अध्ययनम्?।
तीर्थकरनामगोत्रं बद्धं मया वेदयितव्यमिति ॥४॥

अत्रेदं बोध्यम्—

तीर्थकरस्तीर्थकरभवग्रहणात्तृतीये पूर्वभवेऽग्लान्या धर्मदेशनादिभिस्तीर्थकरनामगोत्रं बध्नाति। तच्च तीर्थकरनामगोत्रं मनुष्यगतावेव स्त्री वा पुरुषो वा नपुंसको वा शुभलेश्यः 'अर्हत्सिद्धप्रवचने'—इत्यादिभिः पुनः पुनरासेवितैः विंशत्याकारणैः विंशतिस्थानकसेवनरूपैः, अन्यतरैर्वा एकद्वित्र्यादिभिरतिपुष्टिं नीतैः कारणै र्बध्नाति। यत्र भवे तीर्थकरनामगोत्रं बध्नाति स मनुष्यभवः

कारण को आश्रित करके तीर्थंकर सामायिक का कथन करते हैं। तदुक्तम् 'तित्थयरो किं कारणं' इत्यादि—इस गाथाका भाव यही पूर्वोक्त है। तात्पर्य यह है कि, तीर्थंकर तीर्थंकर भवको ग्रहण करने से पहिले तीसरे भव में बिना किसी ग्लानि भाव के धर्मदेशना आदि कार्य करते हैं। इसलिये वे तीर्थंकर नाम गोत्र कर्म का बन्ध कर लेते हैं। यह तीर्थंकर नाम गोत्र कर्म का बन्ध मनुष्य गति में ही होता है, चाहे वह स्त्री हो, पुरुष हो या नपुंसक हो इनमें से कोई भी हो, यदि वह शुभलेश्यावाला है, और विंशति (२०) स्थान को उसने अच्छी प्रकार से पुनः पुनः आसेवन किया है या इन बीस स्थानों में से एक दो तीन आदि स्थानों का सेवन कर उन्हें उसने अत्यन्त

કર્યો છે, એથી તે મને વેદન કરવા યોગ્ય છે, આ કારણને આશ્રિત કરીને તીર્થંકર સામાયિકનું કથન કરે છે, તદુક્તમ્—'तित्थयरो किं कारण' ઇત્યાદિ આ ગાથાનો ભાવ પૂર્વોક્ત રૂપમાં જ છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે, તીર્થંકર તીર્થંકર ભવને ગ્રહણ કરતા પહેલાં તૃતીય ભવમાં વગર કોઈપણ જાતના ગ્લાનિ ભાવથી ધર્મદેશના આદિ કાર્યો કરે છે એથી તે તીર્થંકર નામ ગોત્રનો બંધ કરી લે છે આ તીર્થંકર નામ ગોત્ર કર્મનો બંધ મનુષ્ય ગતિમાં જ કરે છે, ભલે તે પછી સ્ત્રી હોય કે પુરુષ હોય કે નપુંસક હોય, આમાંથી કોઈપણ હોય, જો તે શુભલેશ્યા યુક્ત છે, અને વિંશતિ (૨૦) સ્થાન કોને તેણે સારી રીતે વારંવાર આસેવન કર્યાં છે યા આ વીશ સ્થાનોમાંથી એક, બે-ત્રણ વગેરે સ્થાનોનું સેવન

प्रथमः, द्वितीयो देवभवो नारकभवो वा, तृतीयमनुष्यभवे तु तीर्थंकरो भूत्वा सामायिकप्ररूपणादिभिः तीर्थङ्करनामकर्मक्षयं कृत्वा सिद्धो भवतीति। तथा-गौतमादयो गणधरा येन कारणेन सामायिकं शृण्वन्ति, तदेवं विज्ञेयम्। तथाहि-भगवन्मुखारविन्दनिर्गतसामायिकश्रवणेन ज्ञानमुत्पद्यते इति ज्ञानार्थं गणधराणां सामायिकश्रवणमिति। सामायिकश्रवणजनितज्ञानं सुन्दरासुन्दरभावानां=शुभाशुभपदार्थानाम् उपलब्धये=अवबोधाय भवति। ततश्च शुभेषु प्रवृत्तिरशुभेभ्यश्च

पुष्ट कर लिया है, तो वह तीर्थंकर नाम गोत्र कर्म का बन्ध करता है। जिस भव में वह तीर्थंकर नाम गोत्र का बन्ध करता है, उसका वह पहिला भव होता है। इसके बाद वह मरकर दूसरे भव में या तो देव-पर्याय में जाता है या नारकपर्याय में-सो यह उसका दूसरा भव होता है, वहां से निकल कर फिर वह मनुष्य भव में आता है और यह उसका तृतीय भव होता है। इस भव में वह तीर्थंकर होकर सामायिक प्ररूपणा आदि द्वारा तीर्थंकर नामकर्म का क्षय करके सिद्ध हो जाता है। तथा गौतम आदि गणधर जिस कारण से सामायिक का श्रवण करते हैं-वह कारण इस प्रकार से है—

भगवान् के मुखारविन्द से निर्गत जो सामायिक है, उस सामायिक के श्रवण करने से इन्हें ज्ञान उत्पन्न होता है। इसलिये ज्ञान प्राप्ति के निमित्त सामायिक का श्रवण गणधर करते हैं। जो ज्ञान सामायिक श्रवण करने से उत्पन्न होता है, वह ज्ञान शुभ और

કરીને તેમને તેણે અતીવ સંપુષ્ટ કરી લીધા છે, તો તે તીર્થંકર નામ ગોત્ર કર્મને બંધ કરે છે જે ભવમાં તે તીર્થંકર નામગોત્રને બંધ કરે છે, તેને તે ભવ પ્રથમ ભવ હોય છે, ત્યાર પછી તે મરણ પામીને બીજા ભવમાં કાંતો દેવપર્યાયમાં જાય છે, કાં નારકપર્યાયમાં, તો આમ તેને આ દ્વિતીય ભવ હોય છે ત્યાંથી નીકળીને ફરી તે મનુષ્ય ભવમાં આવે છે અને આ તેને તૃતીય ભવ હોય છે આ ભવમાં તે તીર્થંકર થઈને સામાયિક પ્રરૂપણા વગેરે વડે તીર્થંકર નામકર્મને ક્ષય કરીને સિદ્ધ થઇ જાય છે. તેમજ ગૌતમ વગેરે ગણધર જે કારણથી સામાયિકનું શ્રવણ કરે છે તે કારણ આ પ્રમાણે છે—

ભગવાનના મુખારવિંદથી નિર્ગત જે સામાયિક છે. તે સામાયિક શ્રવણ કરવાથી તેમને જ્ઞાન થાય છે એથી જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે જ ગણધરો સામાયિકનું શ્રવણ કરે છે. જે જ્ઞાન સામાયિક શ્રવણ કરવાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ્ઞાન શુભ અને અશુભ પદાર્થોના અવબોધ માટે હોય

निवृत्तिर्भवति। ते च प्रवृत्तिनिवृत्तीक्रमेण तपःसंयमयोः कारणम्। तपः संय-मयोः सतोः पापकर्मणोऽग्रहणम्। ततश्च कर्मविवेकः=कर्म निर्जरा–जीवप्रदेशेभ्यः कर्मणः पृथग्भवनम्। तेन जीवस्य अशरीरिता, अशरीरितया अनाबाधता ततश्च जीवोऽवेदनो=वेदनारहितो भवति। अवेदनत्वाच्च अनाकुलः=अविह्वलो भवति। ततश्च निरुक्=समस्तभावरोगरहितः। ततश्च जीवोऽचलः। अचलत्वेन सिद्धिक्षेत्रे शाश्वतो भवति। शाश्वतत्वं चोपगतः सन्नव्याबाधसुखं लभते। इत्थं परम्पराऽव्या-बाधसुखनिमित्तं सामायिकश्रवणम्। तदुक्तम्–

'गोयममाई सामाइयं तु किं कारणं निसामें ति?।
नाणस्स तं तु सुंदरमंगुलभावाण उवलद्धी॥५॥

अशुभ पदार्थों के अवबोध के लिये होता है इसलिये इससे शुभ में प्रवृत्ति और अशुभ से निवृत्ति होती है। अब जो ये शुभमें प्रवृत्ति और अशुभ से निवृत्ति हैं, वे तप और संयम में कारण होती हैं। जब तप और संयम का सद्भाव आत्मा में हो जाता है तब पाप कर्म का ग्रहण आत्मा में नहीं होता। इससे पूर्व संचितकर्मों की निर्जरा होती है जीव के प्रदेशों से कर्मों का पृथक्करण होता है –इससे जीव में अशरीरिता और इससे अनाबाधता होती है। इससे जीव वेदना रहित बन जाता है–और वेदना रहित होने के कारण वह आकुलता रहित बन समस्त भावरोग से रहित बन जाता है। भाव रोग से रहित होने के कारण फिर वह अचल होकर सिद्धिक्षेत्र में शाश्वत विराजमान हो जाता है और अव्याबाध सुख का भोक्ता हो जाता है। इस प्रकार परम्पराख्प से अव्यबाध सुख प्राप्ति के निमित्त सामा-

---

છે માટે એથી શુભમાં પ્રવૃત્તિ અને અશુભથી નિવૃત્તિ થાય છે. હવે જો આ શુભમાં પ્રવૃત્તિ અને અશુભથી નિવૃત્તિ છે, તે તપ અને સંયમમાં કારણરૂપ હોય છે જ્યારે તપ અને સંયમનો સદ્ભાવ આત્મામાં છે, ત્યારે પાપકર્મનું ગ્રહણ આત્મામાં હોતું નથી. આનાથી પૂર્વસંચિત કર્મોની નિર્જરા થાય છે, જીવના પ્રદેશોથી કર્મોમાં પૃથકકરણ હોય છે, આથી જીવમાં અશરીરતા અને એથી અનાબાધતા હોય છે. એથી જીવ વેદના રહિત થઈ જાય છે. અને વેદના રહિત થવાથી તે આકુલતા રહિત બનીને સમસ્ત ભાવરોગથી રહિત થઈ જાય છે. ભાવરોગથી તે અચળ થઈને સિદ્ધિ ક્ષેત્રમાં શાશ્વત વિરાજમાન થઇ જાય છે. અને અવ્યાબાધ સુખભોકતા થઇ જાય છે. આ પ્રમાણે પરંપરા રૂપથી અવ્યાબાધ સુખ પ્રાપ્તિ નિમિત્ત સામાયિકનું શ્રવણ છે. તદુકતમ્

होइ पवित्ति निवित्ती, संजमतवपावकम्म अग्गहणं ।
कम्म विवेगो य तहा, कारणमसरीरया चेव ॥६॥
कम्मविवेगो असरीरयाइ असरीरयाऽणावाहाए ।
होई अणवाहनिमित्तं अवेयणो अणाउलो निरुओ ॥७॥
निरुयत्ताए अयलो अयलत्ताए य सासए होई ।
सासयभावमुवगओ अव्वावाहं सुहं लहई' ॥८॥

छाया—गौतमादयस्तु किं कारणं सामायिकं निशामयन्ति ।
ज्ञानस्य ततस्तु सुन्दरमङ्गुल भावनामुपलब्धिः ॥५॥
भवति प्रवृत्तिर्निवृत्तिः संयमतपः पापकर्माग्रहणम् ।
कर्मविवेकश्च तथा कारणमशरीरता चैव ॥६॥
कर्मविवेकोऽशरीरतायाः अशरीरताऽनाबाधायाः ।
भवति अनाबाधानिमित्तम् अवेदनम् अनाकुलो नीरुक् ॥७॥
नीरुक्तयाऽचलः अचलतया च शाश्वतो भवति ।
शाश्वतभावमुपगतः अव्याबाधं सुखं लभते ॥८॥ इति ।

तथा—येन प्रत्ययेन=विश्वासेन भगवता सामायिकमुपदिष्टं, येन च प्रत्ययेन गणधरा भगवतोपदिष्टं सामायिकं शृण्वन्ति, स प्रत्ययश्च वक्तव्यः । यथा—अहं केवलज्ञानीति प्रत्ययेन तीर्थकरः सामायिकं ब्रवीति । अयं सर्वज्ञ इति प्रत्ययेन गणधरास्तत् शृण्वन्ति ।

यिक का श्रवण हैं । तदुक्तम्—'गोयमाई सामाइयंतु किं कारणं निसामेंति ?' इत्यादि गाथाओं का भावार्थ यही पूर्वोक्तरूप से है । तथा जिस प्रत्यय—विश्वास को लेकर भगवान् सामायिक का उपदेश करते हैं और जिस विश्वास को लेकर गणधर भगवदुपदिष्ट सामायिक का श्रवण करते हैं । ऐसा वह प्रत्यय भी कहना चाहिये । जैसे 'मै केवली हूं—केवल ज्ञानवाला हूं—इस विश्वास से तीर्थंकर सामायिक का कथन करते हैं, तथा ये भगवान् सर्वज्ञ हैं इस निश्चय से गणधर उस उप-

---

'गोयमाई सामाइयं तु किं कारणं निसामेंति ?' वगेरे गाथाओनो भावार्थ पूर्वोकत रूपमां ज थाय छे. तथा जे प्रत्यय विश्वासने लईने भगवान सामायिक विषे उपदेश करे छे, अने जे विश्वासना आधारे गणधरो भगवदुपदिष्ट सामायिकनुं श्रवण करे छे, एवो ते प्रत्यय पण कहेवो जोईए-जेम 'हुं केवली छु' केवल ज्ञानवाळो छुं. आ विश्वासथी तीर्थंकर सामायिकनुं कथन करे छे, तेमज आ भगवान सर्वज्ञ छे आ निश्चयथी गणधरो

तदुक्तम्-

'केवलनाणजुओऽहं, ति जिणो सामाइयं उवदिसेइ।
सव्वविऊ एसो इय, पच्चयओ गणी निसामिंति॥९॥

छाया-केवलज्ञानयुतोऽहमिति जिनः सामायिकमुपदिशति।
सर्वविदेष इति प्रत्ययतो गणि निशामयन्ति॥९॥ इति

तथा-सामायिकस्य लक्षणं वक्तव्यम्। यथा-सम्यक्त्वसामायिकस्य तत्त्वश्रद्धानं लक्षणं, श्रुतसामयिकस्य जीवादिपरिज्ञानं लक्षणं, चारित्रसामायिकस्य सावद्यविरतिलक्षणम्, देशविरतिसामायिकस्य तु विरत्यविरतिस्वरूपं मिश्रं लक्षणम्।

तदुक्तम्-

'सामाइयस्स लक्खण,-मुत्तं चउव्विहं जिणवरिंदेहिं।
सद्दहण जाणणा खलु, विरई मीसं चउत्थं तु॥१०॥'

छाया-सामायिकस्य लक्षणमुक्तं चतुर्विधं जिनवरेन्द्रैः।
श्रद्धान ज्ञानं खलु विरति मिश्रं चतुर्थं तु॥१०॥ इति।

इति नवमं द्वारम्

दिष्ट सामायिक का श्रवण करते हैं। तदुक्तम्-केवलनाणजुओऽहंति जिणो सामाइयं उवदिसेइ' इत्यादि गाथाका भावार्थ यहां पूर्वोक्त है। तथा सामायिक का लक्षण भी कहना चाहिये-जैसे सम्यक्त्व सामायिक का लक्षण तत्वार्थ की श्रद्धा है। श्रुतसामायिक का लक्षण जीवादितत्त्वों का परिज्ञान होना है। चारित्र सामायिक का लक्षण सर्व सावद्ययोग से विरति होना है। देशविरति सामायिक का लक्षण विरति अविरतिरूपि मिश्रस्वरूप है। तदुक्तम्-सामाइयस्स लक्खणमुत्तं चउव्विहं जिणवरिंदेहिं' इत्यादि गाथा का भाव यही पूर्वोक्तरूप से है। यह नवमद्वार है। तथा-इस दशमद्वार में नैगम आदि नयों का विवेचन करना चाहिये।

તે ઉપદિષ્ટ સામાયિકનુ શ્રવણુ કરે છે. તદુક્તમ્-'केवलनाणजुओऽहति जिणो सामाइयं उवदिसेइ' ઈત્યાદિ ગાથાનો ભાવાર્થ પૂર્વોક્ત રૂપમાં જ છે. તેમ જ સામાયિકનું લક્ષણુ પણુ કહેવું જોઈએ-જેમ 'સમ્યકૂત્વ સામાયિકનું' લક્ષણુ તત્વાર્થની શ્રદ્ધા છે. શ્રુત સામાયિકનું લક્ષણુ જીવાદિ તત્ત્વોનું પરિજ્ઞાન થવું છે. ચારિત્ર સામાયિકનું લક્ષણુ સર્વ સાવદ્ય યોગથી વિરતિ થવું છે. દેશ વિરતિ અવિરતિરૂપી મિશ્ર સ્વરૂપ છે, તદુક્તમ્-'सामाइयस्स लक्खणमुत्तं चउ व्विहं जिणवरिंदेहिं' વગેરે ગાથાનો ભાવ પૂર્વોક્ત રૂપમાં જ છે આ નવમ દ્વાર છે. તેમ જ આ દશમદ્વારમાં નૈગમ વગેરે નયોનું વિવેચન કરવું જોઈએ.

तथा-नयो नैगमादि लक्षणो वक्तव्यः। ननु नयप्रमाणे नया अभिहिताः, वक्ष्यमाणे चतुर्थे नयलक्षणे मूलानुयोगद्वारे च भणिष्यन्ते, पुनरिहोपादानं किमर्थम्? इति चेत्, उच्यते, पूर्वं नयप्रमाणे नयानां स्वरूपमात्रमभिहितम्, अत्र तु नयानां समवतारं, कस्य नयस्यानुमतं किं सामायिकमिति च दर्शयितुं नयग्रहणम्। तथा-वक्ष्यमाणे मूलद्वारे नयाः प्रतिपदं सूत्रार्थविषयाः, अत्र तु सामायिकसमुदायार्थमात्रविषया इत्यदोषः ॥इति दशमं द्वारम् १०॥

तथा-तेषां नयानां समवतारो वक्तव्यः। नैगमादिनयानां यत्र समवतारः संभवति, तत्र स दर्शनीय इति भावः। तदुक्तम्—

शंका--नयप्रमाण में पहिले नय कहदिए गये हैं, तथा वक्ष्यमाण चौथे नयलक्षण में और मूलानुयोगद्वार में ये नय कहे भी जावेंगे, तो फिर यहां इनके उपादान करने का क्या प्रयोजन है?

उत्तर—पहिले नयरूप प्रमाणद्वार में नयों का केवल स्वरूप कहा गया है-यहां तो नयो का समवतार तथा कौन नय किस सामायिक को मानता है, यह सब कहा जाता है, इसलिये इस विषय को कहने के लिये इस द्वार का कथन आवश्यक कहा गया है। तथा वक्ष्यमाण जो मूलद्वार हैं, उसमें जो नय हैं वे हरएक पद में सूत्रार्थ को विषय करनेवाले कहे गये हैं। और यहां तो सामायिक समुदाय के मात्र अर्थ को विषय करनेवाले कहे गये हैं। इसलिये यहां पुनरुक्ति दोष की प्रसक्ति होने की संभावना ही नहीं होती है। तथा उननयों के समवतार कहना चाहिये। अर्थात् नैगम आदि नयों का जहां समवतार

શંકા:--નયપ્રમાણમાં પહેલાં નયો કહેવામાં આવ્યાં છે, તેમ જ વક્ષ્યમાણ ચતુર્થ નયલક્ષણમાં અને મૂલાનુયોગદ્વારમાં આ નયો પણ કહેવામાં આવશે પછી અહી તેમનું ઉપાદન કરવાનું પ્રયોજન શું છે?

ઉત્તરઃ—પ્રથમ નય રૂપ પ્રમાણદ્વારમાં નયોનું કેવળ સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે. અહીં તો નયોનો સમવતાર તેમ જ કયો નય કયા સામાયિકને માને છે, આ બધું કહેવામાં આવે છે એટલા માટે આ વિષયને કહેવા માટે આ દ્વારનું કથન આવશ્યક માનવામાં આવ્યુ છે. તેમ જ વક્ષ્યમાણ જે મૂલદ્વારો છે, તેમાં જે નય છે, તે દરેકે દરેક પદમાં સૂત્રાર્થને વિષય બનાવનાર કહેવામાં આવેલ છે. અને અહીં તો સામાયિક સમુદાયના માત્ર અર્થને વિષય બનાવનારા કહેવામા આવ્યા છે, એથી અહી પુનરુક્તિ દોષની પ્રસક્તિ થવાની સંભાવના નથી. તેમ જ તે નયોના સમવતાર પણ કહેવા

'मूढनइयं सुयं कालियं तु न नया समोयरंति इहं।
अपुहुत्ते समोयारो, नत्थि पुहुत्ते समोयारो ॥११॥'

छाया—मूढनयिकं श्रुतं कालिकं तु न नयाः समवतरन्ति इह।
अपृथक्त्वे समवतारो नास्ति पृथक्त्वे समवतारः ॥११॥इति।

अयं भावः-कालिकं श्रुतं तु मूढनयिकम्-मूढाः=अविभागस्था नया यस्मिंस्तन्मूढनयम्, तदेव मूढनयिकम्-अविभक्तनययुक्तम्। अत इह कालिकश्रुते नया न समवतरन्ति। तथा-अपृथक्त्वे=चरणकरण-धर्मकथागणित-द्रव्यानुयोगलक्षणानां चतुर्णामनुयोगानामपृथग्भावे नयानां प्रतिसूत्रं समवतारो भवति। पृथक्त्वे=चरणकरण-धर्मकथा-गणित-द्रव्यानुयोगानां पृथग्भावे समवतारो न भवतीति। अत्रेदं बोध्यम्-पूर्वं चरणकरणादि चतुर्णामनुयोगानामपृथग्भावे प्रतिसूत्रं चतुर्णा-

---

अन्तर्भाव संभवित हो, वहां वह दिखलाना चाहिये। तदुक्तम् 'मूढनइयं' इत्यादि-इस गाथा का भाव यह है कि-'कालिकश्रुत' मूढनयिक है-अविभक्तनयों से युक्त है, इसलिये इस कालिक श्रुत में नयों का समवतार नहीं होता है। तथा चरण, करण, धर्मकथागणित और द्रव्यानुयोगरूप जो चार अनुयोग हैं-उनकी अपृथगवस्था में नयों का समवतार प्रत्येक सूत्र में होता है। तथा इनकी पृथक् अवस्था में नयों का समवतार नहीं है। यहां ऐसा समझना चाहिये, पहिले चरण करण आदि चारों अनुयोग में पृथक्ता नहीं थी-अर्थात् अपृथक्ता थी। सो इस अपृथगवस्था में-अभिन्नता में हरएक सूत्र में चारों अनुयोगों का अवतार हो जाता था, सो इस अवतार में नयों का अवतार होना निश्चित था।

જોઈએ. એટલે કે નૈગમ વગેરે નયોનો જ્યાં સમવતાર-અન્તર્ભાવ સંભવિત હોય, ત્યાં તે બતાવવો જોઈએ. તદુક્તમ્ 'મૂઢનઇય' ઈત્યાદિ આ ગાથાનો ભાવ આ પ્રમાણે છે કે 'કાલિક શ્રુત મૂઢનયિક છે, અવિભક્ત નયોથી યુક્ત છે, એથી આ કાલિક શ્રુતમાં નયોનો સમવતાર હોતો નથી. તથા ચરણ, કરણ, ધર્મકથા ગણિત અને દ્રવ્યાનુયોગ રૂપ જે ચાર અનુયોગો છે, તેમની અપૃથગવસ્થામાં નયોનો સમવતાર દરેકે દરેક સૂત્રમાં હોય છે તેમ જ એમની પૃથક્ અવસ્થામાં નયોનો સમવતાર થતો નથી. અહીં આમ સમજવું જોઈએ-પહેલા ચરણ કરણ વગેરે ચારે ચાર અનુયોગમાં પૃથક્તા ન હતી. એટલે કે અપૃથક્તા હતી. તો આ અપૃથગાવસ્થામાં-અભિન્નતામાં દરેકે દરેક સૂત્રમાં ચારે ચાર અનુયોગોનો સમવતાર થઈ જતો હતો આ અવતારમાં નયોનો અવહાર નિશ્ચિત હતો, પરંતુ કાળ પ્રભાવથી

मप्यवतारे नयावतारो निश्चितआसीत् । कालप्रभावात् शिष्याणां बुद्धिमान्द्यमवेक्ष्य नयानां विचारबाहुल्यमसुगमत्वं च विलोक्य चिरन्तनैराचार्यैश्चत्वारोऽनुयोगाः पृथक्पृथग्व्यवस्थापिताः। तत्र- चरणकरणानुयोगे

आचाराङ्गसूत्रं प्रश्नव्याकरणं चेति द्वे अङ्गसूत्रे, दशवैकालिकं-मूलसूत्रम्, बृहत्कल्पादीनि चत्वारिच्छेदसूत्राणि, आवश्यकसूत्रं चेत्यष्टौ सूत्राणि। धर्मकथाऽनुयोगे-ज्ञाताधर्मकथाङ्गम्, उपासकदशाङ्गम्, अन्तकृद्दशाङ्गम्, अनुत्तरोपपातिकदशाङ्गम्, विपाकसूत्रं चैतानि पञ्चाङ्गसूत्राणि, औपपातिकसूत्रं, राजप्रश्नीयसूत्रं, निरयावलिकादीनि पञ्चेति मिलित्वा सप्तोपाङ्गसूत्राणि, उत्तराध्ययनं मूलसूत्रं चेति त्रयोदशसूत्राणि।

परन्तु काल के प्रभाव से शिष्यों की बुद्धि में मन्दता आती गई, सो इस मन्दता को देखकर तथा नयसंबन्धी विचार बाहुल्य को और उसमें असुगमता को जानकर प्राचीन आचार्यों ने पृथक् पृथक् रूपसे चार अनुयोग व्यवस्थापित कर दिये हैं। इनमें जो चरणकरणानुयोग है, उसमें आचाराङ्ग सूत्र, प्रश्नव्याकरण ये दो अंगसूत्र, दशवैकालिक मूलसूत्र बृहत्कल्प आदिचार छेद सूत्र और आवश्यक सूत्र ये आठ सूत्र हैं। धर्मकनानुयोग में-ज्ञाताधर्मकथाङ्ग, उपासकदशाङ्ग, अन्तकृदशाङ्ग, अनुत्तरोपपत्तिकदशाङ्ग, और विपाकसूत्र ये पांच, अङ्गसूत्र, तथा-औपपातिक सूत्र, राजप्रश्नीयसूत्र और निरयावलिका आदि ५ उपाङ्गसूत्र ये ७ सात उपाङ्ग सूत्र, एवं उत्तराध्ययनरूप मूल सूत्र इस प्रकार ये १३ सूत्र हैं। गणितानुयोग में जंबूद्वीप प्रज्ञप्ति, चन्द्रप्रज्ञप्ति सूर्यप्रज्ञप्ति ये तीन

શિષ્યોની બુદ્ધિમાં મંદતા આવતી ગઇ, આ બુદ્ધિ મંદતા જોઇને તથા નય સંબંધી વિચાર બાહુલ્યને અને તેમાં અનુગમતાને જાણીને પ્રાચીન આચાર્યોએ પૃથક્ પૃથક્ રૂપમાં ચાર અનુયોગો વ્યવસ્થાપિત કરી દીધા. આમાં જે ચરણુ કરણુાનુયોગ છે, તેમાં આચારાંગસૂત્ર, પ્રશ્નવ્યાકરણુ એ બન્ને અંગસૂત્રો, દશવૈકાલિક મૂલ સૂત્ર બૃહત્કલ્પ વગેરે ચાર છેદ સૂત્ર અને આવશ્યક સૂત્ર આ આઠ સૂત્રો છે. ધર્મકથાનુયોગમાં જ્ઞાતાધર્મકથાંગ, ઉપાસકદશાંગ, અંતકૃદ્દશાંગ, અનુત્તરોપપત્તિક દશાંગ, અને વિપાકસૂત્ર આ પાંચ અંગસૂત્ર તથા ઔપપાત્તિકસૂત્ર, રાજપ્રશ્નીય સૂત્ર અને નિરયાવલિકા આદિરૂપ ઉપાંગસૂત્રો, આ ૭ ઉપાંગ સૂત્રો, તથા ઉત્તરાધ્યયન રૂપ મૂળ સૂત્ર આ પ્રમાણે આ બધાં ૧૩ સૂત્રો છે. ગણિતાનુયોગમાં જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ, ચન્દ્ર પ્રજ્ઞપ્તિ, સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ

गणितानुयोगे—

जम्बूद्वीपप्रज्ञप्तिः १ चन्द्रप्रज्ञप्तिः२, सूर्यप्रज्ञप्तिश्चेति त्रीण्युपाङ्गसूत्राणि।

द्रव्यानुयोगे तु—

सूत्रकृताङ्गं, स्थानाङ्गं, समवायाङ्गं, भगवती चेति चत्वार्यङ्गसूत्राणि, जीवाजीवाभिगमः प्रज्ञापना चेति द्वे उपाङ्गसूत्रे, नन्दी अनुयोगद्वारं चेति द्वे मूलसूत्रे इति अष्टौ सूत्राणि। इत्थं चतुर्णामनुयोगानां पृथक्पृथग्व्यवस्थापनात् नयानां समवतारः सम्प्रति व्यवच्छिन्न इति करणचरणानुयोगवर्तिनि सामायिके नयावतारः सम्प्रति न भवतीति। इत्येकादशं द्वारम्॥११॥

तत्र-कस्य नयस्य किं सामयिकं मोक्षमार्गत्वेनानुमतमित्यपि वक्तव्यम्। यथा-नैगमसंग्रहव्यवहारास्त्रयोऽपि नयास्तपः संयमरूपं चारित्रसामायिकं, निर्ग्र-

---

उपाङ्गसूत्र हैं। द्रव्यानुयोग में सूत्रकृताङ्गस्थानाङ्ग, समवायाङ्ग, और भगवती ये चार अंगसूत्र, तथा जीवाभिगम, और प्रज्ञापना ये दो उपाङ्ग, सूत्र, एवं नन्दी, अनुयोगद्वार ये दो मूलसूत्र इस प्रकार आठ सूत्र हैं। इस प्रकार सें चार अनुयोगों की पृथक् २ रूप से व्यवस्था हुई है। इससे नयों का समवतार इस समय व्यवच्छिन्न हो गया है। इसलिये करण चरणानुयोगवर्ती सामायिक में नयों का अवतार इस समय नहीं होता है। तथा 'कौन नय सामायिक को मोक्षमार्गरूप से मानता है? यह भी कहना चाहिये। जैसे-नैगम, संग्रह, व्यवहार ये तीनों भी नय तप संयमरूप चारित्र सामायिक को, निर्ग्रन्थ प्रवचनरूप श्रुतसामायिक को, और श्रद्धानरूप सम्यक्त्व सामायिकको इन तीनों सामायिकों को मोक्ष-

---

આ ત્રણ ઉપાંગસૂત્રો દ્રવ્યાનુયોગમાં સૂત્ર કૃતાંગ, સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ અને ભગવતી એ ચાર અંગસૂત્ર તથા જીવાભિગમ અને પ્રજ્ઞાપના આ બન્ને ઉપાંગ સૂત્રો તથા નંદી, અનુયોગદ્વાર એ બન્ને મૂલસૂત્ર આ પ્રમાણે આઠ સૂત્રો છે. આ પ્રમાણે ચાર અનુયોગોની પૃથક્ પૃથક્ રૂપમાં વ્યવસ્થા થયેલ છે. એથી નયોનો સમવતાર આ સમયે વ્યુચ્છિન્ન થઈગયેલ છે એટલા માટે કરણ ચરણાનુયોગવર્તી સામાયિક નયોનો અવતાર આ વખતે થતો નથી. તથા કયો નય સામાયિકને મોક્ષમાર્ગરૂપમાં માને છે? આ વિષે પણ કહેવું જોઇએ. જેમ નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર આ ત્રણે નયો તપ સંયમ રૂપ ચારિત્ર સામાયિકને, નિર્ગ્રંથ પ્રવચનરૂપ, શ્રુત સામાયિકને અને શ્રદ્ધાન રૂપ સમ્યક્ત્વ સામાયિકોને આ ત્રણે સામાયિકોને મોક્ષમાર્ગરૂપમાં માને છે. ઋજુ સૂત્રનય અને શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત એ ચારે ચાર નયો સંયમરૂપ

न्थप्रवचनरूपं श्रुतसामायिकं, श्रद्धानरूपं सम्यक्त्वसामायिकं चेति सामायिकत्रयं मोक्षमार्गत्वेन मन्यते। ऋजुसूत्रनयस्त्रयः शब्दनयाश्च संयमरूपं चारित्रसामायिकमेव मोक्षमार्गत्वेन मन्यते इति। तदुक्तम्—

तव संजमो अणुमओ, नेग्गंथं पवयणं च ववहारो।
सद्दुज्जुसुयाणं पुण, निव्वाणं संजमो चेव' ॥१२॥

छाया—तपः संयमोऽनुमतो नैर्ग्रन्थं प्रवचनं च व्यवहारः।
शब्दर्जुसूत्राणां पुनर्निर्वाणं संयम एव ॥१२॥ इति।

अयं भावः-व्यवहारनयः-तपस्संयमः-तपःप्रधानः संयमः-चारित्रसामायिकं ममानुमतः, नैर्ग्रन्थं प्रवचनं=श्रुतसामायिकं च शब्दात् सम्यक्त्वसामायिकं च ममानुमतं मोक्षमार्गत्वेनेति ब्रूते। व्यवहारग्रहणेन तत्पूर्ववर्तिनो नैगमसंग्रहयोरप्यय मेवाभिप्रायः। शब्दर्जुसूत्राणां=त्रयाणां शब्दनयानाम् ऋजुसूत्रस्य चेति चतुर्णां नयानां मते पुनः निर्वाणं=मोक्षमार्गः संयम एव=चारित्रसामायिकमेव, नेतरे द्वे सर्वसंवरचारित्रानन्तरमेव मोक्षप्राप्तेरिति।

मार्गरूप से मानते हैं। ऋजुसूत्रनय और शब्द, समभिरूढ एवं-एवंभूत ये चारों नय संयमरूप चारित्र सामायिक को ही मोक्षमार्गरूप से मानते हैं। तदुक्तम्-'तव संजमो अणुमओ' इत्यादि जो यह गाथा है-उसका भावार्थ पूर्वोक्त रूप से ही है। इसका तात्पर्य यह है कि व्यवहार नय तपः प्रधान संयम-अर्थात् चारित्र सामायिक मोक्षमार्गरूप से मुझे मान्य है, नैर्ग्रन्थ प्रवचनरूप श्रुतसामायिक मोक्षमार्गरूप से मुझे मान्य है। तथा च शब्दोपात्त सम्यक्त्व सामायिक रूपसे मुझे मान्य है ऐसा कहता है यहां व्यवहारनय के ग्रहण से इसके पूर्ववर्ती जो नैगम और संग्रहनय हैं, उनका भी यही अभिप्राय है। तीन शब्दनयों एवं ऋजुसूत्र नय इन चार नयों के मत में चारित्र सामायिक ही मोक्ष

ચારિત્ર સામાયિકને જ મોક્ષ માર્ગ રૂપમાં માને છે તદુકતમ્-"तव संजमो अणुमओ" ઇત્યાદિ જે આ ગાથા છે, તેનો ભાવાર્થ પૂર્વોક્ત રૂપમાં જ છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે વ્યવહારનય તપ પ્રધાન સંયમ એટલે કે ચારિત્ર સામાયિક મોક્ષમાર્ગ રૂપમાં મને માન્ય છે, નૈગ્રન્થ પ્રવચન રૂપ શ્રુત સામાયિક મોક્ષમાર્ગ રૂપમાં મને માન્ય છે, તથા શબ્દોપાત્ત સમ્યકૃત્વ સામાયિક મોક્ષમાર્ગરૂપમાં મને માન્ય છે, આમ કહે છે અહીં વ્યવહારનયના ગ્રહણથી એના પૂર્વવર્તી જે નૈગમ અને સંગ્રહનય છે, તેનો પણ એ જ અભિપ્રાય છે ત્રણ શબ્દ નયો તેમજ ઋજુસૂત્રનય આ ચાર નયોના મતમા ચારિત્ર સામાયિક જ મોક્ષમાર્ગ છે, બીજા બે નહિ. કેમ કે સર્વ

उक्तगाथार्थमेव गाथात्रयेणाह—

'कस्स नयस्साणुमयं, किं सामाइयमिह मोक्खमग्गोत्ति।
भन्नइ नेगमसंगह ववहाराणं तु सव्वाणि ॥१३॥
तवसंजमोत्ति चरित्तं, निग्गंथं पवयणंति सुयनाणं।
तग्गहणे सम्मत्तं, च ग्गहणाओ य बोद्धव्वं ॥१४॥
उज्जुसुयाइमयं पुण, निव्वाणपहोचरित्तमेवेगं।
नहि नाणदंसणाइं, भावे वि न तेसिं जं मोक्खो ॥१५॥

छाया—कस्य नयस्यानुमतं किं सामायिकमिह मोक्षमार्ग इति।
भण्यते नैगमसंग्रहव्यवहाराणां तु सर्वाणि ॥१३॥
तपस्संयम इति चारित्रं, नैर्ग्रन्थं प्रवचनमितिश्रुतज्ञानम्।
तद्ग्रहणे सम्यक्त्वं, च ग्रहणाच्च बोध्यम् ॥१४॥
ऋजुसूत्रादिमतं पुनर्निर्वाणपथश्चारित्रमेवैकम्।
नहि ज्ञानदर्शने, भावेऽपि तयोर्यन्न मोक्षः ॥१५॥ इति।

अत्रेदं बोध्यम्—

नैगमसंग्रहव्यवहाराः त्रिपु सामायिकेषु प्रत्येकं सामायिकं मोक्षमार्गत्वेनानुमन्यन्ते, ऋजुसूत्रादयस्तु चत्वारो नयाश्चारित्र मेवैकमिति नयानां मतं प्रतिपादितम्।

मार्ग है इतर दो नहीं। क्योंकि सर्व संवररूप चारित्र के बाद—अनन्तर ही मोक्ष की प्राप्ति होती है। इसी उक्त अर्थ को ही इन तीन गाथाओं द्वारा व्यक्त किया गया है—वे गाथाएँ 'कस्स नयस्साणुमयं' इत्यादि हैं यहां ऐसा जानना चाहिये- नैगम, संग्रह और व्यवहार ये नय तीन सामायिकों में से प्रत्येक सामायिक को मोक्ष मार्गरूप से मानते हैं। तथा जो ऋजुसूत्र आदि चार नय हैं वे एक चारित्ररूप सामायिक को मोक्षमार्ग से मानते हैं। ऐसा नयों का मत प्रतिप्रादित किया है।

સંવરરૂપ ચારિત્ર પછી જ મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે. આ ઉક્ત અર્થને જ આ ત્રણ ગાથાઓ વડે વ્યક્ત કરવામાં આવેલ છે ને ગાથાઓ "कस्स नयस्साणुमयं" વગેરે છે. અહીં આ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ કે નૈગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહાર આ નયો ત્રણ સામાયિકોમાંથી દરેક દરેક સામાયિકને મોક્ષમાર્ગ રૂપમાં માને છે. તથા જે ઋજુ સૂત્ર આદિ ચાર નયો છે, તે એક ચારિત્ર રૂપ સામાયિકને જ મોક્ષમાર્ગ રૂપમાં માને છે આ જાતને નયોને મત પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ છે, પરંતુ જે સ્થિતિપક્ષ છે, તેમાં તો 'દર્શન

स्थितपक्षेतु-दर्शनज्ञानचारित्राणि त्रीण्यपि सामायिकानि समुदितान्येवेष्टार्थं साधकानि, न तु प्रत्येकम्। यथा-वैद्यभैषजातुरप्रतिचारकाणां समुदितानामेव आरोग्यं प्रतिकारणत्वं, तथैव सम्यक्त्वेन सम्यक्तत्त्वं श्रद्धत्ते, ज्ञानेन तु जानाति, चारित्रेण तु सर्वसावद्याद् विरमतीति समुदितान्येव मोक्षं प्रतिकारणमिति॥ इति द्वादशं द्वारम् ॥१२॥

सामायिकं कि=किं स्वरूपमिति वक्तव्यम्। अयं भावः-सामायिकं किं जीवः १, उताजीवः? २, जीवत्वेऽजीवत्वे वा किं गुणः सामायिकं? ३, किं वा द्रव्यम्? ४ किं वा जीवाजीवोभयं सामायिकम्? ५, किं वा जीवाजीवेभ्यो व्यतिरिक्त शशविषाणवन्ध्यापुत्रवत् शून्यात्मकं सामायिकम्? ६, इति षट् प्रश्नाः।

परन्तु जो स्थिति पक्ष हैं, उस में तो 'दर्शन, ज्ञान और चारित्र ये तीनों ही सामायिक जब एक आत्मा में समुदित होते हैं तभी इष्ट अर्थ के साधक होते हैं-अलग २ रहकर नहीं। ऐसी मान्यता है। जैसे आरोग्य के प्रति वैद्य भैषज और आतुरजनके प्रतिचारक इन तीनों की एकता में कारणता है। इसी प्रकार जब आत्मा सम्यक्त्व से सच्चा श्रद्धान करता है, ज्ञान से अच्छे प्रकार जानता है और चारित्र से सर्व-सावद्ययोग से विरक्त होता है तब इस प्रकार से समुदित हुए इन तीनों में मोक्ष के प्रतिकारणता आती है। इस प्रकार यह १२ वां द्वार है।--

तथा सामायिक का क्या स्वरूप है। यह -भी कहना चाहिये। इसका भाव यह है-सामायिक क्या जीवरूप है? अथवा अजीवरूप है? या गुणरूप है? या द्रव्यरूप है? अथवा जीव अजीव उभयरूप है? या जीव अजीव से भिन्न शश विषाण के जैसा या वन्ध्यापुत्र के जैस शून्यस्वरूप

જ્ઞાન અને ચારિત્ર આ ત્રણે સામાયિકો જ્યારે એક આત્મામાં સમુદિત હોય છે ત્યારે જ ઇષ્ટ અર્થ સાધક હોય છે. પૃથક્ પૃથક્ રહીને નહિ. એવી માન્યતા છે. જેમ આરોગ્ય પ્રત્યે વૈદ્ય, ભૈષજ અને આતુરજન પ્રત્યે ચારક એઓ ત્રણેની એકતામા કારણતા છે, તેમ જ જ્યારે આત્મા સમ્યક્ત્વથી સાચું શ્રદ્ધાન કરે છે, જ્ઞાનથી સારી રીતે જાણે છે. અને ચારિત્રથીસમુદિત થયેલ આ ત્રણેમાં મોક્ષ પ્રત્યે કારણતા આવે છે આ પ્રમાણે આ ૧૨ મું દ્વાર છે.

તથા સામાયિકનુ સ્વરૂપ કેવું છે? આ વિષે પણ કહેવું જોઇએ. આનો ભાવ આ પ્રમાણે છે કે-સામાયિક શુ જીવરૂપ છે? અથવા અજીવરૂપ છે? કે ગુણરૂપ છે? કે દ્રવ્યરૂપ છે? અથવા જીવ અજીવ ઉભયરૂપ છે? યા જીવ અજીવથી ભિન્ન શશ વિષાણની જેમ કે વન્ધ્યા પુત્રની જેમ શૂન્યસ્વરૂપ છે? આ પ્રમાણે સામાયિકના સબંધમાં આ ૬ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત

अत्रोत्तरमाह-यस्मात् जीव एव सम्यक्त्वश्रुतसामायिकाभ्यां श्रद्धत्ते जानाति च जीव एव ना जीवादिः, प्रत्याचक्षाणश्च 'प्रत्याख्यानं कुर्वन्' चारित्री यतो जीव एव भवति ना जीवो नाप्यभावः, श्रद्धान ज्ञानप्रत्याख्यानानां प्रेक्षावत्येव संभवात्, अजीवाभावयोश्च प्रेक्षाया अभावात् तेन तस्मात् स एव जीवः सामायिकं नाजीवादिरिति। यदुक्तं किं जीवाजीवोभयं सामायिकमिति? तदपि नो विचारसहम्, जीवाजीवोभयरूपपदार्थस्यासद्भावात्, तत्र ज्ञानदर्शनचारित्राभावेन सामायिकत्वस्य सुतरामभावात्। नन्वस्तु जीवः सामायिकम्, तथापि जीवद्रव्यं सामायिकं

है? इस प्रकार सामायिक के विषय में ये ६ प्रश्न किये जा सकते हैं। इनका उत्तर इस प्रकार से है-जब यह बात है कि-जीव ही सम्यक्त्व एवं श्रुत सामायिक द्वारा श्रद्धान करता है और जानता है अजीव आदि नहीं, तथा प्रत्याख्यान करता हुआ जीव ही चारित्रवाला होता है, अजीव नहीं, और न अभावरूप पदार्थ भी ऐसा होता हैं क्योंकि श्रद्धान, ज्ञान, एवं प्रत्याख्यान इनका सद्भाव विचारशील आत्मा में ही है, अजीव और अभावरूप पदार्थ में नहीं, क्योंकि वहां प्रेक्षा का अभाव है-इसलिये ऐसा जीव ही सामायिक है, अजीव आदि नहीं। तथा-ऐसा जो पूछा है कि-'क्या सामायिक जीव अजीव उभयरूप है? 'सो ऐसा पूछना भी उचित प्रतीत नहीं होता है। कारण कि-'जीव अजीव उभयरूप कोई पदार्थ ही नहीं है। अतः उसमें अपने आप ही ज्ञान, दर्शन और चारित्र के अभाव से सामायिक का अभाव आता है।

થાય છે આના ઉત્તરો આ પ્રમાણે છે. જ્યારે આ વાત છે કે 'જીવ જ સમ્યક્ત્વ તેમજ શ્રુત સામાયિક વડે શ્રદ્ધાન કરે છે અને જાણે છે અજીવ વગેરે નહિ, તેમજ પ્રત્યાખ્યાન કરતો જીવ જ ચારિત્ર સંપન્ન હોય છે, અજીવ નહિ, અને અભાવરૂપ પદાર્થ પણ આ જાતનો હોતો નથી કેમ કે શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન, તેમ જ પ્રત્યાખ્યાન એમનો સદ્ભાવ વિચારશીલ આત્મામાં જ હોય છે, અજીવ અને અભાવ રૂપ પદાર્થમાં નહિ, કેમ કે ત્યાં પ્રેક્ષાનો અભાવ છે, એથી એવો જીવ જ સામાયિક છે, અજીવ વગેરે નહિ. તેમ જ આમ જે પ્રશ્ન કરવામાં આવે છે કે, શું સામાયિક જીવ અજીવ ઉભયરૂપ છે? તો આ જાતનો પ્રશ્ન પણ ઉચિત નથી, કેમ કે "જીવ અજીવ ઉભયરૂપ કોઇ પદાર્થ જ નથી. એથી તેમાં પોતાની મેળે જ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના અભાવથી સામાયિકનો અભાવ આવે છે.

किंवा जीवगुणः सामायिकम्? इति संशयस्तु तिष्ठत्येवेति चेत्, आह-द्रव्यार्थिक नयस्य मतेन जीवद्रव्यं सामायिकम्। पर्यायार्थिकनयस्य मतेन जीवगुणः, परन्तु उभयमिलितस्यैव सामायिकत्वम्। तत्सामायिकं सर्वविरतिदेशविरतिभेदेन द्विविधम्। तत्र-सर्वविरति सामायिकं-सावद्ययोगविरतस्त्रिगुप्तः षट्सु संयत उपयुक्तः षष्ठादिगुणस्थानस्थितो जीवः। पञ्चमगुणस्थानस्थितस्तु जीवो देशविरति सामायिकमिति। तदुक्तम्-

शंका--जीव सामायिक हो-इसमें हमें कुछ नहीं कहना-परन्तु फिर भी यह संदेह तो बना ही रहता है-'जीव द्रव्य सामायिक है या जीवगुण सामायिक है।

उत्तर--द्रव्यार्थिकनय के मत से जीव द्रव्य सामायिक है। और पर्यायार्थिकनय के मत से जीव गुण सामायिक है। यह सामायिक सर्व विरति और देशविरति के भेद से दो प्रकार का होता है। इनमें जो सर्वविरति सामायिक है, वह षष्ठादिगुणस्थानवर्ती जीव रूप होता है। यह जीव सावद्ययोग से सर्वथा विरत होता है। मन, वचन और काय इन तीन गुप्तियों से सुरक्षित होता है। छह काय के जीवों की रक्षा स्वरूप होता है। उपयोगशून्यरूप नहीं होता-प्रत्युत उपयोग युक्त होता है। अर्थात सर्वविरति की समाचारी में दत्तावधानरूप-होता है। तथा पंचमगुणस्थानवर्ती जो जीव है, वह देशविरति सामायिक है। अर्थात् देशविरति सामायिक पंचमगुणस्थानवर्ती जीव होता है। तदु-

શંકાઃ—જીવ સામાયિક હોય, તેમાં અમારે કંઇ કહેવુ નથી, છતાંએ આ જાતની શંકા તો બની રહે છે કે 'જીવ દ્રવ્ય સામાયિક છે કે જીવ ગુણ સામાયિક છે?

ઉત્તરઃ—દ્રવ્યાર્થિક નયના મત મુજબ જીવ દ્રવ્ય સામાયિક છે, અને પર્યાયાર્થિક નયના મત મુજબ જીવગુણ સામાયિક છે પરંતુ ઉભયની સંમિલિત અવસ્થામા જ સામાયિકતા છે આ સામાયિક સર્વ વિરતિ અને દેશ વિરતિના ભેદથી બે પ્રકારનું હોય છે. આમાં જે સર્વ વિરતિ સામાયિક છે, તે ષષ્ઠાદિ ગુણ સ્થાન વર્તી જીવ રૂપ હોય છે. આ જીવ સાવદ્યયોગથી સર્વથા વિરત હોય છે, મન, વચન અને કાય આ ત્રણ ગુપ્તિઓથી સુરક્ષિત હોય છે, ૬ કાયના જીવોની રક્ષા સ્વરૂપ હોય છે. ઉપયોગ શૂન્ય રૂપ નહિ પરંતુ ઉપયોગ યુક્ત હોય છે. એટલે કે સર્વ વિરતિની સમાચારીમાં દત્તાવધાનરૂપ હોય છે તેમ જ પંચમ ગુણ સ્થાનવર્તી જે જીવ છે, તે દેશ વિરતિ સામાયિક છે. એટલે કે દેશ વિરતિ સામાયિક પંચમ ગુણ સ્થાનવર્તી

'किं सामाइयं जीवो, अजीवो दव्व महगुणो होज्जा।
किं जीवाजीवमयं होज्ज तदत्थंतरं वेति ॥१६॥
सद्दहइजाणइ जओ पच्चक्खायं जओ तओ जीवो।
नाजीवो नाभावो सोच्चिय सामाइयं तेण ॥१७॥
तत्थ वि किं सामाइयं हवेज्ज दव्वं गुणोत्ति चिंतेयं।
दव्वट्ठियस्स दव्वं गुणो य तं पज्जवनयस्स ॥१८॥
इहरा जीवाणन्न दव्वनयस्सेयरस्स भिन्नंति।
उभयनयोभयगाहे, घडेज्ज नेक्केक्कगाहम्मि ॥१९॥
तं सामाइयं दुविहं, सव्वविरइ देसविरइ भेएणं।
सव्वविरइ सामइयं, जं पुण तं एवमहिजाण ॥२०॥
सावज्ज जोगविरओ, तिगुत्तो छसु संजओ।
उवउत्तो जयमाणो आया सामाइय होइ ॥२१॥
देसविरइसामइयं, पंचमगुणठाण संठिओ जीवो।
कहिओ सव्वन्नूहिं भगवंतेहिं जिणवरेहिं ॥२२॥

छाया-किं सामायिकं जीवः अजीवो द्रव्यमथ गुणो भवेत्।
किं जीवाजीवमयं भवेत्तदर्थान्तरं वेति ॥१६॥
श्रद्धत्ते जानाति यतः प्रत्याख्याणं यतस्ततो जीवः।
नाजीवो नाभावः स एव सामायिकं तेन ॥१७॥
तत्रापि किं सामायिक भवेद् द्रव्यगुण इति चिन्तेयम्।
द्रव्यार्थिकस्य द्रव्यं गुणश्च तत् पर्यायनयस्य ॥१८॥
इतरथा जीवादनन्यद् द्रव्यनयस्येतरस्य भिन्नमिति।
उभयनयोभयग्रहे घटेत नैकैकग्रहे ॥१९॥
तत सामायिकं द्विविधं सर्वविरतिदेशविरतिभेदेन।
सर्वविरति सामायिकं यत्पुनस्तदेनमभिजानीहि ॥२०॥
सावद्ययोगविरतः त्रिगुप्तः षट्सु संयतः।
उपयुक्तो यतमान आत्मा सामायिकं भवति ॥२१॥
देशविरति सामायिकं पञ्चमगुणस्थानसंस्थितो जीवः।
कथितः सर्वज्ञैर्भगवद्भिर्जिनवरैः ॥२२॥ इति त्रयोदशं द्वारम् ॥१३॥

क्तम्-'किं सामाइयं जीवो' इत्यादि इन सात गाथाओं का भावार्थ यहीं पूर्वोक्त प्रकार से हैं। इस प्रकार यह 'किं' नामका १३ वां द्वार

જીવ હોય છે તદુક્તમ્-"किं सामाइयं जीवो" ઈત્યાદિ આ સાત ગાથાઓનો ભાવાર્થ પૂર્વોક્ત રૂપમાં જ છે. આ પ્રમાણે આ 'किं' નામક ૧૩ મુ દ્વાર

तथा-सामायिकं कतिविधम्? इत्यपि वक्तव्यम्।

यथा-सम्यक्त्वसामायिकं श्रुतसामायिकं चारित्रसामायिकं चेति त्रिविधम्। तत्र-सम्यक्त्वसामायिकम् - औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकभेदात् त्रिविधम्। श्रुतसामायिकमपि सूत्रार्थतदुभयभेदेन त्रिविधम्। चारित्रसामायिकं च अगारसामायिकानगारसामायिकभेदेन द्विविधम्। तत्र अगारसामायिकम्=देशविरति सामायिकम्। अनगारसामायिकम्=सर्वविरतिसामायिकमिति। तदुक्तम्-

सामाइयं पि तिविहं, सम्मत्तसुयं तहा चरित्तं च।
दुविहं चेव चरित्तं, अगारमणगारियं चेव ॥२३॥
तिविहं सुयसामाइय, सुत्ते अत्थे य तदुभए चेव।
उवसमिय खइय खओव-समियं तिविहं च सम्मत्तं ॥२४॥

है। तथा-'सामायिक कितने प्रकार का होता है?' यह भी कहना चाहिये-जैसे इस द्वार में यह प्रकट किया जाता है कि-सामायिक, सम्यक्त्व सामायिक श्रुतसामायिक, और चारित्र सामायिक इस प्रकार से तीन प्रकार का होता है। इसमें औपशमिक, क्षायिक और क्षायोपशमिक के भेद से सम्यक्त्व सामायिक तीन प्रकार है। श्रुतसामायिक भी सूत्र, अर्थ और सूत्रार्थ के भेद से तीन प्रकार का होता है। तथा जो चारित्रसामायिक है, वह अगारसामायिक और अनगार सामायिक के भेद से दो प्रकार का होता है। इन में जो अगार सामायिक है, वह देशविरति सामायिक है और जो अनगारसामायिक है वह सर्वविरति सामायिक है। तदुक्तं 'सामाइयंपि तिविहं' इत्यादि जो

છે. તથા 'સામાયિક કેટલા પ્રકારનુ હોય છે? આ વિષે સ્પષ્ટતા આવશ્યક છે. જેમ કે આ દ્વારમા આ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે કે સામાયિક, સમ્યક્ત્વ, સામાયિક, શ્રુતસામાયિક, અને ચારિત્ર સામાયિક આ પ્રમાણે ત્રણે પ્રકારના હોય છે. આમાં ઔપશમિક, ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિકના ભેદથી સમ્યક્ત્વ સામાયિક ત્રણ પ્રકારનું છે શ્રુત સામાયિક પણ સૂત્ર અર્થ અને સૂત્રાર્થના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું હોય છે, તેમ જ જે ચારિત્ર સામાયિક છે તે અગાર સામાયિક અને અનગાર સામાયિકના ભેદથી બે પ્રકારનુ હોય છે, આમાં જે અનગાર સામાયિક છે, તે દેશવિરતિ

छाया-सामायिकमपि त्रिविधं सम्यक्त्वश्रुतं तथा चरित्रं च ।
द्विविधं चैव चरित्रम् अगारानगारिकं चैव ॥२३॥
त्रिविधं श्रुतसामायिकं, सूत्रम् अर्थश्च तदुभयं चैव ।
औपशमिक क्षायिक क्षायोपशमिकं त्रिविधं च सम्यक्त्वम् ॥२४॥
'कइविह' इति चतुर्दशं द्वारम् ॥१४॥

तथा-कस्य जीवस्य सामायिकं भवति-इत्यपि वक्तव्यम् ।

यथा-यस्य जीवस्य आत्मा संयमे नियमे तपसि च सामायिक=संनिहितो भवति, तस्य जीवस्य सामायिकं भवति । तथा-यः त्रसेषु स्थावरेषु च सर्वभूतेषु=त्रसस्थावरात्मकेषु सकलप्राणिषु समः=तुल्यो भवति, तस्य जीवस्य सामायिकं भवतीति । तदुक्तम् ।

'जस्स सामाणिओ अप्पा, संजमे नियमे तवे ।
तस्स सामाइयं होइ, इइकेवलिभासियं ॥१॥
जो समो सव्वभूएसु, तसेसु थावरेसु य ।
तस्स सामाइयं होइ, इइ केवलिभासियं ॥२॥

ये चार गाथाएँ इस विषय में लिखी गई हैं, उनका भावार्थ पूर्वोक्तरूप से ही है। इस प्रकार कतिविध नामका यह चौदहवां द्वार है। तथा-'किस जीव के सामायिक होता है, यह द्वार भी कहना चाहिये-जैसे जीव की आत्मा संयम में, तप में और नियम में संनिहित होती है, उस जीव को सामायिक होता है, तथा जो जीव त्रस जीवों के ऊपर और स्थावर जीवों के ऊपर समता का भाव रखता है उस जीव को यह सामायिक होता है। तदुक्तं-'जस्स सामाणिओ अप्पा' इत्यादि

સામાયિક છે, અને જે અનગાર સામાયિક છે, તે સર્વવિરતિ સામાયિક છે, તદુક્તં-'सामाइय वि तिविहं' ઇત્યાદિ જે આ ચાર ગાથાઓ આ સંબધમાં લખવામાં આવેલી છે, તેનો ભાવાર્થ પૂર્વોક્ત રૂપમાં જ છે. આ પ્રમાણુ આ કતિવિધ નામક ૧૪ મુ દ્વાર છે. તેમજ 'કયા જીવને સામાયિક હોય છે, આ દ્વાર વિષે પણ કહેવું જોઇએ, જેમ કે જે જીવનો આત્મા સંયમમાં, તપમાં, અને નિયમમા સંનિહિત હોય છે, તે જીવને સામાયિક હોય છે તથા જે જીવ ત્રસજીવો પર અને સ્થાવર જીવો પર સમતાનો ભાવ રાખે છે તે જીવને આ સામાયિક હોય છે, તદુક્તં 'जस्स सामाणिओ अप्पा' ઇત્યાદિ જે આ બે ગાથાઓ અહી આપેલી છે, તેનો

छाया-यस्य सामानिक आत्मा, संयमे नियमे तपसि ।
तस्य सामायिकं भवति, इति केवलिभाषितम् ॥१॥
यः समः सर्वभूतेषु, त्रसेषु स्थावरेषु च ।
तस्य सामायिकं भवति, इति केवलिभाषितम् ॥२॥ इति ।

अत्रेदं बोध्यम्-

इदं सामायिकं केवलिकं=परिपूर्णं प्रशस्तं=पवित्रं गृहस्थधर्मात् प्रधानं चेति ज्ञात्वा बुधो=विद्वान् मुनिः सावद्ययोगपरिरक्षणार्थं=सावद्ययोगेभ्यो विरमणार्थम् इहलोके परलोके च आत्महितम्=आत्मोपकारकं तत्सामायिकं कुर्यादिति ।

सम्पूर्णसंयमाङ्गीकारसामर्थ्याभावेन गृहस्थोऽपि द्विघटिकाकालमानोपेतं सर्ववर्जं=सर्वशब्दवर्जं द्विविधं त्रिविधेन सामायिकं कुर्यादेव ।

जो ये दो गाथाएँ यहां दी गई है, उनका भाव पूर्वोक्तरूप से ही है। यहां इस प्रकार से जानना चाहिये-कि यह सामायिक परिपूर्ण और गृहस्थधर्म की अपेक्षा प्रधान होता है, ऐसा जानकर विद्वान मुनि सर्व सावद्ययोग से अपने को दूर करने के लिये-अर्थात् बचाने के लिये सामायिक अंगीकार करें। क्योंकि यह दोनों लोक में आत्मा का परम उपकारक होता है। गृहस्थावस्था में संपूर्ण संयम पाल नहीं सकता क्योंकि सम्पूर्ण संयम के पालन करने की उस अवस्था में शक्ति नहीं होती है। इसलिये वह सर्व सावद्ययोग का त्यागकर सामायिक नहीं कर सकता है। गृहस्थ के सामायिक का काल दो घडी का है। इस सामायिक में सर्व सावद्ययोग का वह त्याग नहीं कर सकता, इसका तात्पर्य यह है कि-'सर्व प्रकार से जिस प्रकार से यहां पर नहीं होता।

ભાવ પૂર્વોક્ત રૂપમાં જ છે. અહીં એવી રીતે જાણવું જોઈએ કે આ સામાયિક પરિપૂર્ણ અને ગૃહસ્થ ધર્મની અપેક્ષા પ્રધાન હોય છે. આમ જાણીને વિદ્વાન્ મુનિ સર્વ સાવદ્યયોગથી પોતાની જાતને દૂર કરવા માટે એટલે કે બચાવવા માટે સામાયિક અંગીકાર કરે કેમ કે આ બન્ને લોકોમાં આત્માનો પરમોપકારક હોય છે ગૃહસ્થાવસ્થામાં સંપૂર્ણ સંયમનું પાલન કરી શકાતું નથી કેમ કે સંપૂર્ણ સંયમ પાલનની તે અવસ્થામાં શક્તિ હોતી નથી. એથી તે સર્વ સાવદ્યયોગને ત્યજીને સામાયિક કરી શકતો નથી. ગૃહસ્થના સામાયિકનો કાળ બે ઘડી જેટલો છે આ સામાયિકમાં સર્વ સાવદ્યયોગનો તે ત્યાગ કરી શકતો નથી, આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'સર્વ પ્રકારથી

ननु गृहस्थोऽपि सर्वशब्दसहितं सामायिकं करोतु, का हानिः? इति चेत्, आह-स्वशक्तिसम्पाद्यामेव क्रियां कर्तुं जनः प्रवृत्तो भवति नेतराम्। गृहस्थस्तु पूर्वप्रवृत्ते सावद्ययोगेऽभिष्वङ्गं मोक्तुं न शक्नोति, अतस्त्रिविधं त्रिविधेन न प्रत्याख्याति। एवं यदि स प्रत्याचक्षीत, तदा व्रतभङ्गः प्रसज्जेत।

क्योंकि गृहस्थ के अणुव्रत हो सकता है। महाव्रत नहीं। मन, वचन और काय की कृत, कारित अनुमोदना इन तीन २ कोटियों से सावद्ययोग का त्याग मुनि अवस्था में होता है-तब कि-गृहस्थावस्था में मन संबन्धी कृतकारित और अनुमोदना रूप त्रिकोटी से सावद्ययोग का त्याग नहीं होता है। वचन और काय की त्रिकोटियों से सावद्ययोग का उसके त्याग होता है। इसलिये वह सावद्ययोग का परित्याग उसका सर्व शब्द से वर्जित है। सर्व शब्द का अर्थ यहाँ पर 'सर्व प्रकार से' ऐसा है। मन वचन और कायकी कृत कारित अनुमोदना रूप नौ कोटि से यदि यह सावद्ययोग का उसके त्याग होता, तब ही वह त्याग सर्व सावद्यत्याग कहलाता-परन्तु पूर्वोक्तरूप से यह ऐसा नहीं है। इसी बात को टीका में 'सर्वशब्दवर्जं द्विविधं त्रिविधेन-सामायिकं कुर्यात्' इस पंक्तिद्वारा स्पष्ट किया है। वचन और काय से जन्य सावद्ययोग का यहां परित्याग त्रिविध-कृत, कारित और अनुमोदना से है-इसलिये वह सावद्ययोग परित्याग सर्वशब्द से वर्जित है।

જેમ મુનિ અવસ્થામાં સાવદ્યયોગનો ત્યાગ થઇ જાય છે, તે પ્રમાણે અહીં કરી શકાતો નથી. કેમ કે ગૃહસ્થ અણુવ્રત કરી શકે છે, મહાવ્રત નહિ મન, વચન અને કાયથી કૃત, કારિત અને અનુમોદન આ ત્રણ કોટિઓથી સાવદ્યયોગનો ત્યાગ મુનિ અવસ્થામાં હોય છે, જ્યારે ગૃહસ્થાવસ્થામાં મનસંબંધી કૃત કારિત અને અનુમોદના રૂપ ત્રિકોટીથી સાવદ્યયોગનો ત્યાગ તેનો સર્વ શબ્દથી વર્જિત છે સર્વ શબ્દનો અર્થ અહીં 'સર્વ પ્રકારથી' આ પ્રમાણે છે. મન, વચન અને કાયની કૃત, કારિત, અનુમોદના રૂપ નવ કોટિથી જો આ સાવદ્યયોગનો તેને ત્યાગ હોત તો જ તે ત્યાગ સર્વ સાવદ્યત્યાગ કહેવામાં આવ્યો હોત, પરંતુ પૂર્વોક્ત રૂપથી આ પ્રમાણે નથી એ જ વાતને ટીકામાં 'सर्वशब्दवर्जं द्विविधं त्रिविधेन सामायिकं कुर्यात्' આ પંક્તિ વડે સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. વચન અને કાયથી જન્ય સાવદ્યયોગનો અહીં

ननु गृहस्थस्य त्रिविधं त्रिविधेन प्रत्याख्यानमपि आगमे दृश्यते, यथा भगवती सूत्रे-(श. ८ उ. ५)

'समणोवासगस्स णं भंते! पुव्वमेव थूले पाणाइवाए अपच्चक्खाए भवइ। से णं भंते! पच्छा पच्चाइक्खमाणे किं करेइ? गोयमा! तीयं पडिक्कमइ, पडुप्पन्नं

इस प्रकार दो घडी काल तक गृहस्थों को द्विविध सावद्ययोग का त्रिविध से त्याग कर सामायिक करना चाहिये।

शंका-गृहस्थ भी सर्व सावद्ययोग का परित्याग कर सामायिक करें तो, इसमें क्या हानि है?

उत्तर—मनुष्य स्वशक्ति द्वारा होने योग्य ही क्रिया को करने के लिये प्रवृत्त होता है। जो अपनी शक्ति के बाहर का काम है, उसमें वह प्रवृत्त नहीं होता। इसलिये गृहस्थ के सर्व सावद्ययोग का परित्याग होना, उसकी शक्ति के बाहर की बात है। क्योंकि वह पूर्व प्रवृत्त सावद्ययोग में अभिष्वङ्ग को मानसिक विचार धारा को-छोडने के लिये समर्थ नहीं है। अर्थात् मन से वह त्रिकोटिपूर्वक सावद्ययोग का परित्याग नहीं कर सकता है। इसलिये वह त्रिविध सावद्ययोग को त्रिविध से प्रत्याख्यात नहीं करता।

शंका—गृहस्थ के त्रिविध सावद्ययोग का त्रिविध से प्रत्याख्यान भी आगम में देखा जाता है-जैसे भगवती सूत्र में (श० ८ उ० ५)

ત્રિવિધ-કૃત, કારિત અને અનુમોદનાથી છે, એથી આ સાવદ્યયોગ પરિત્યાગ સર્વ શબ્દથી વર્જિત છે. આ પ્રમાણે બે ઘડી કાળ સુધી ગૃહસ્થોને દ્વિવિધ સાવદ્યયોગનો ત્રિવિધથી ત્યાગ કરીને સામાયિક કરવું જોઈએ.

શંકાઃ--ગૃહસ્થ પણ સર્વ સાવદ્યયોગનો પરિત્યાગ કરીને સામાયિક કરે તો, તેમાં શી હાનિ છે?

ઉત્તર-મનુષ્ય સ્વશક્તિ વડે થવા યોગ્ય ક્રિયાને કરવા માટે જ પ્રવૃત્ત હોય છે. જે પોતાની શક્તિની બહારનુ કામ છે, તેમાં તે પ્રવૃત્ત થતો નથી એથી ગૃહસ્થના સર્વ સાવદ્યયોગનો પરિત્યાગ થવો, તેની શક્તિની બહારની વાત છે. કેમ કે પૂર્વ પ્રવૃત્ત સાવદ્યયોગમા અભિષ્વંગને માનસિક વિચાર ધારાને ત્યજવામાં સમર્થ નથી. એટલે કે મનથી તે ત્રિકોટિપૂર્વક સાવદ્યયોગનો પરિત્યાગ કરી શકતો નથી. એથી તે ત્રિવિધ સાવદ્યયોગનું ત્રિવિધથી પ્રત્યાખ્યાન કરતો નથી.

શંકાઃ—ગૃહસ્થના ત્રિવિધ સાવદ્યયોગનુ પ્રત્યાખ્યાન પણ આગમમાં જોવામા આવે છે, જેમ કે ભગવતી સૂત્રમાં (શ૦ ૮ ઉ ૫) 'समणोवासगस्स

संवरेइ, अणागयं पच्चक्खाइ। तीयं पडिक्कममाणे किं तिविहं तिविहेणं पडिकमेइ? तिविहं दुविहेणं पडिक्कमइ? तिविहं एगविहेणं पडिकमइ? जाव एकविहं एकविहेणं पडिकमइ? गोयमा! तिविहं तिविहेणं पडिकमइ जाव एकविहं एकविहेण वा पडिक्कमइ।'

छाया–श्रमणोपासकस्य खलु भदन्त! पूर्वमेव स्थूलः प्राणातिपातः अप्रत्याख्यातो भवति, स खलु भदन्त! पश्चात् प्रत्याचक्षाणः किं करोति? गौतम! अतीतं प्रतिक्राम्यति, प्रत्युत्पन्नं संवृणोति, अनागतं प्रत्याख्याति। अतीतं प्रतिक्राम्यन् किं त्रिविधं त्रिविधेन प्रतिक्राम्यति, त्रिविधं द्विविधेन प्रतिक्राम्यति, त्रिविधम् एकविधेन प्रतिक्राम्यति, यावत् एकविधमेकविधेन प्रतिक्राम्यति? गौतम! त्रिविधं त्रिविधेन प्रतिक्राम्यति यावत् एकविधमेकविधेन प्रतिक्राम्यति। इति।

तर्हि कथमुच्यते भवता यत् श्रावकेण सर्ववर्जं द्विविधं त्रिविधेन सामायिकं कर्तव्यमिति चेत्, आह–भगवतीसूत्रे त्रिविधं त्रिविधेन श्रावकविषयं प्रत्याख्यानं यदुक्तं, तत्स्थूलप्राणातिपातमृषावादादीनामेव द्रष्टव्यम्। यथा कोऽपि सिंह सर-

---

'समणोवासगस्स णं भंते! पुव्वामेव थुले पाणाइवाए अपच्चक्खाए' इत्यादि यह पाठ आया है, सो इस पाठ से यह भी ज्ञात होता है कि –'श्रावक जो सामायिक में सावद्ययोग का परित्याग करता है, वह मन, वचन और काय से करता है, त्रिकोटि से करता है। इस प्रकार प्रमाणित होता है, तब आप ऐसा क्यों कहते हो? कि–'श्रावक को सामायिक द्विविध सावद्ययोग का त्रिविध से प्रत्याख्यान करके करना चाहिये।

उत्तर––भगवती सूत्र में जो वह त्रिविध सावद्ययोग का त्रिविध से प्रत्याख्यान करने का कथन है, वह स्थूल प्राणातिपात स्थूलमृषावाद आदि का ही है। जैसे कोई श्रावक सिंह, सरभ, गज, आदि

णं भंते! पुव्वमेव मूल पाणाइवाए अपचक्खाए" ईत्यादि આ પાઠ આવેલ છે. આ પાઠથી આ વાત પણ જાણવામાં આવે છે કે 'શ્રાવક જે સામાયિકમાં સાવદ્યયોગને પરિત્યાગ કરે છે, તે મન, વચન અને કાયથી કરે છે. ત્રિકોટીથી કરે છે. આ પ્રમાણે સાવદ્યયોગનો ત્યાગ ત્યાં સર્વ પ્રકારથી જ્યારે પ્રમાણિત હોય છે, ત્યારે તમે આમ કેમ કહો છો કે 'શ્રાવકને સામાયિક દ્વિવિધ સાવદ્યયોગનું ત્રિવિધથી પ્રત્યાખ્યાન કરીને કરવું જોઈએ.

ઉત્તરઃ–ભગવતીસૂત્રમાં જો તે ત્રિવિધ સાવદ્યયોગનું ત્રિવિધથી પ્રત્યાખ્યાન કરીને કથન છે, તે સ્થૂલ પ્રાણાતિપાત, સ્થૂલ મૃષાવાદ વગેરેનું જ છે. જેમ

भगजादीनां वधादीनतिबादरान्, अग्राह्यान् मद्यमांसादीन् अप्राप्य, स्वयम्भूरमण-समुद्रस्थितमत्स्यादि वधादींश्च त्रिविधं त्रिविधेन प्रत्याख्याति, न पुनस्तत् सामान्येन सावद्ययोगविषयं बोध्यमिति ।

अत्रायं विवेकः-श्रावकस्यापि एकादशी प्रतिमावहनसमये तथा भक्तप्रत्याख्यानाङ्गीकरणसमये प्राणातिपातादीनां त्रिकरणत्रियोगेन प्रत्याख्यानं भवितुमर्हतीति

तथा-'कहिं' इति क सामायिकं भवति? इत्यपि वक्तव्यम् । अमुमेवार्थं गाथात्रयेण विशदयति । तथाहि-

'खेत्त[1] दिसि[2] काल[3] गई[4] भविय[5] सन्नि[6] ऊसास[7] दिट्ठि[8] आहारे[9] ।
पज्जत्त[10] सुत्त[11] जम्म[12]-ट्ठिइ[13] वेय[14] सण्णा[15] कसाय[16] आउ[17] ॥१॥
नाणे[18] जोगुव[19] ओगे[20] सरीर[21] संठाण[22] संघयण[23] माणे[24] ।
लेसा[25] परिणामे[26] वेयणा[27] य समुग्घाय[28] कम्मे य ।२॥
निव्वेढण[29] मुव्वट्टे[30] आसव[31] करण तहा अलंकारे[32] ।
सयणासण[33] ठाण[34] ट्ठे[35] चंकमंते[36] य किं कहियं' सामाइयम् ॥३॥

अतिबादररूप वधादि का मद्य, मांस आदि जो अग्राह्य हैं उनका और अप्राप्य स्वयंभूरमण समुद्र के मत्स्यादि के वधादि का त्याग मन, वचन और काय से कृत कारित अनुमोदना पूर्वक कर देता है सो यह बात सर्वथारूप से सावद्ययोग विषयक नहीं मानी जा सकती है। यहां पर यह समझने का है कि-ग्यारहवीं प्रतिमा के वहन करते समय और भक्तप्रत्याख्यान संथारे के समय श्रावक के भी प्राणातिपातादिका तीन करण तीन योगसे प्रत्याख्यान होता है । इस प्रकार यह पंद्रहवें द्वार का विवेचन है ॥ १५ ॥

કોઇ શ્રાવક સિંહ, સરભ, ગજ આદિના અતિ બાદર રૂપ વધાદિક, મદ્ય માંસ વગેરે અગ્રાહ્ય છે. તેમનો અને અપ્રાપ્ય સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રના મત્સ્યાદિના વધાદિનો ત્યાગ મન, વચન અને કાયથી કૃત, કારિત અનુમોદના પૂર્વક કરી નાખે છે, તો આ વાત સર્વથા રૂપમાં સાવદ્યયોગ વિષયક માનવામાં આવી શકતી નથી અહીં આ વાત સમજવી આવશ્યક છે કે ૧૧ મી પ્રતિમાનુ વહન કરતી વખતે અને ભક્તપ્રત્યાખ્યાન સંથારાના સમયે શ્રાવકને પણ પ્રાણાતિપાતાદિના ત્રણ કરણ, ત્રણ યોગથી પ્રત્યાખ્યાન હોય છે. આ પ્રમાણે આ ૧૫ માં દ્વારનું વિવેચન છે. ॥૧૫॥

छाया-क्षेत्रदिक्कालगति भविक संज्ञ्युच्छ्वास दृष्ट्याहारान् ।
पर्याप्तसुप्त जन्मस्थिति वेदसंज्ञा कषायायूंषि ॥१॥
ज्ञानं योगोपयोगौ, शरीरसंस्थानसंहननमानानि ।
लेश्या परिणामं वेदनां च समुद्घात कर्म च ॥२॥
निर्वेष्टनमुद्वर्त्तम् आस्त्रवकरणं तथा अलङ्कारम् ।
शयनासनस्थानस्थान् चङ्क्रमतश्च किं क्व 'सामायिकम्' ॥३॥ इति ।

अयमर्थः-

क्षेत्रं दिशः कालं गतिं भव्यं संज्ञिनम् उच्छ्वासं दृष्टिम् आहारकं चाश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीति वक्तव्यम् । तथा-पर्याप्तसुप्तजन्मस्थिति वेदसंज्ञाकषायाऽऽयूंषि चाश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीति वक्तव्यम् । तथा-ज्ञानं योगोपयोगौ शरीरसंस्थानसंहननमानानि लेश्यापरिणामं वेदनां समुद्घातकर्म चाश्रित्य किं क्व

तथा-'सामायिक कहां होता है' यह भी कहना चाहिये-इसी अर्थ को इन तीन गाथाओं द्वारा स्पष्ट किया गया है-ये गाथाएँ 'खेत्तदिसिकाल गई' इत्यादि हैं। इनका अर्थ इस प्रकार से हैं-(१) क्षेत्र, (२) दिशा, (३) काल, (४) गति, (५) भव्य, (६) संज्ञी, (७) उच्छ्वास, (८) दृष्टि, और (९) आहारक, को आश्रित करके कहां कौन सा सामायिक होता है? यह कहना चाहिये । तथा-(१०) पर्याप्त, (११) सुप्त, (१२) जन्म, (१३) स्थिति, (१४) वेद, (१५) संज्ञा, (१६) कषाय, और (१७) आयु इनका आश्रय करके कहां कौन सामायिक होता है? यह कहना चाहिये । तथा-(१८) ज्ञान, (१९) योग, (२०) उपयोग, (२१) शरीर, (२२) संस्थान, (२३) संहनन, (२४) मान, (२५) लेश्या, (२६) परिणाम, (२७) वेदना, (२९) समुद्घात कर्म

તેમજ 'સામાયિક ક્યાં હોય છે' એ વિષે પણ કહેવું જોઈએ. એ જ અર્થને આ ત્રણ ગાથાઓ વડે સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે આ ગાથાઓઃ—'खेत्तदिसि काल गई' ઈત્યાદિ છે. આનો અર્થ આ પ્રમાણે છે. (૧) ક્ષેત્ર (૨) દિશા, (૩) કાળ (૪) ગતિ, (૫) ભવ્ય, (૬) સંજ્ઞી. (૭) ઉચ્છ્વાસ (૮) દૃષ્ટિ અને (૯) આહારકને આશ્રિત કરીને ક્યાં કયું સામાયિક હોય છે, આ કહેવું જોઈએ. તેમજ (૧૦) પર્યાપ્ત (૧૧) સુપ્ત (૧૨) જન્મ (૧૩) સ્થિતિ, (૧૪) વેદ (૧૫) સંજ્ઞા (૧૬) કષાય અને (૧૭) આયુ આ સર્વનો આશ્રય કરીને ક્યાં કયુ સામાયિક હોય છે? આ કહેવું જોઈએ. તથા (૧૮) જ્ઞાન, (૧૯) યોગ, (૨૦) ઉપયોગ, (૨૧) શરીર, (૨૨) સંસ્થાન, (૨૩) સંહનન (૨૪) માન, (૨૫) લેશ્યા (૨૬) પરિણામ, (૨૭) વેદના, (૨૮) સમુદ્ઘાત

सामायिकं भवतीति वक्तव्यम्। तथा-निर्वेष्टनम् उद्वर्त्तनम् आस्रवकरणम् अलङ्कारं चाश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीति वक्तव्यम्। तथा-शयनासनस्थानस्थान् चङ्क्रमतश्चाश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीति वक्तव्यमिति।

क्षेत्रादीन्याश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीति वक्तव्यमिति पूर्वमुक्तम्। तत्र प्रथमं क्षेत्रमाश्रित्य यत्सामायिकं भवति तदाह।

तथाहि-सम्यक्त्वसामायिकं श्रुतसामायिकं चोर्ध्वलोके मेरुसुरलोकादिषु भव्याः प्रतिपद्यन्ते। अधोलोकेऽपि अधोलौकिकग्रामेषु सलिलावतीविजये सामायिकचतुष्टयं, नरकेषु च सम्यक्त्वश्रुतेति सामायिकद्वयं प्रतिपद्यन्ते। अर्द्धतृतीयद्वीपसमुद्रात्मकमनुष्यलोकं विहायावशिष्टे तिर्यग्लोके पूर्वोक्तसामायिकद्वयं

इनको आश्रित करके कहां कौन सामायिक होता है? यह कहना चाहिये। तथा-(२९) निर्वेष्टन, (३०) उद्वर्तन, (३१) आस्रवकरण, (३२) अलंकार, (३३) शयन (३४) आसन, (३५) स्थान, (३६) चंक्रमण। इनको आश्रित, करके कहां कौन सामायिक होता है? यह कहना चाहिये। इस कथनानुसार पहिले क्षेत्र को आश्रित करके जो सामायिक होता है, वह कहा जाता है सम्यक्त्व सामायिक और श्रुतसामायिक को ऊर्ध्वलोक में मेरु एवं सुरलोक आदिकों में जो भव्यजीव होते हैं, वे प्राप्त करते हैं। अधोलोक में भी अधोलौकिक ग्रामों में सलिलावती विजय में सामायिकचतुष्टय को तथा नरकों में सम्यक्त्व सामायिक और श्रुतसामायिक इस सामायिक द्वय को भव्य जीव करते है। अढाई द्वीपात्मक मनुष्य लोक को छोडकर अवशिष्ट तिर्य-

---

કર્મ, એમને આશ્રિત કરીને કયાં કયું સામાયિક હોય છે, આ કહેવુ જોઈએ. તથા (૨૯) નિર્વેષ્ટન (૩૦) ઉદ્વર્તન, (૩૧) આસ્રવ કરણ (૩૨) અલંકાર. (૩૩) શયન (૩૪) આસન, (૩૫) સ્થાન, (૩૬) ચંક્રમણ એમને આશ્રિત કરીને કયાં કયું સામાયિક હોય છે? આ કહેવુ જોઈએ. આ કથન મુજબ પહેલા ક્ષેત્રને આશ્રિત કરીને જે સામાયિક હોય છે, તે કહેવાય છે કે સમ્યક્ત્વ, સામાયિક અને શ્રુત સામાયિકને ઉર્ધ્વલોકમા મેરું તેમ જ સુરલોક આદિકોમાં જે ભવ્ય જીવો હોય છે, તે પ્રાપ્ત કરે છે. અધોલોકમાં પણ અધોલૌકિક ગામોમાં પલ્યોમાં સલિલાવતી વિજયમા સામાયિક ચતુષ્ટયને તેમજ નરકોમા સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિક આ સામાયિક દ્રવ્યોને ભવ્ય જીવો ધારણ કરે છે. અઢાઈ દ્વીપાત્મક મનુષ્ય લોકને ત્યજીને અવશિષ્ટ તિર્યગલોકમાં પૂર્વોક્ત

प्रतिपद्यन्ते । मनुष्यक्षेत्रे तु सम्यक्त्वसामायिकं श्रुतसामायिकं सर्वविरतिरूपं चारित्रसामायिकं चापि प्रतिपद्यन्ते । सर्वविरतिरूपचारित्रसामायिकस्य प्रतिपत्तारो मनुष्या एव भवन्ति नान्ये, अतो मनुष्यक्षेत्रादतिरिक्तेषु क्षेत्रेषु सर्वविरतिरूपचारित्रसामायिकप्रतिपत्तारो न भवन्ति । देशविरतिसामायिक प्रतिपत्तारस्तु मनुष्यक्षेत्रे तद्बहिश्चापि केचिद् भवन्ति । तथा-सम्यक्त्व-श्रुत देशविरतिसामायिकानां पूर्वप्रतिपन्नका ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्लोकेषु नियमतो भवन्ति । सर्वविरतिरूपस्य चारित्रसामायिकस्य पूर्वप्रतिपन्नकास्तु अधोलोकतिर्यग्लोकयोर्नियमतः सन्ति । ऊर्ध्वलोके तु कदाचिद् भवन्ति न वा भवन्तीति ।

ग्लोक में पूर्वोक्त दो सामायिकों को भव्य जीव धारण करते हैं । तथा जो मनुष्य लोकरूप अढाई द्वीप है, उसमें भव्यजीव सम्यक्त्व सामायिक श्रुतसामायिक और सर्वविरतिरूप चारित्र सामायिक धारण करते हैं । इनमें जो सर्वविरतिरूप चारित्र सामायिक है, उसके पालन कर्त्ता केवल मनुष्य ही होते हैं-अन्य जीव नहीं । इसलिये मनुष्य क्षेत्र से बाहिर क्षेत्रों में सर्व विरतिरूप चारित्र सामायिक के पालन कर्त्ता नहीं होते हैं । तथा जो देशविरतिरूप सामायिक है, उसके प्रतिपत्ता भव्य जीव तो मनुष्य क्षेत्र में और इस से बाहिर भी कोई २ भी होते हैं । तथा सम्यक्त्व सामायिक श्रुतसामायिक और देश विरति सामायिक इन तीन सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नकभव्य जीव उर्ध्वलोक, अधोलोक एवं तिर्यग्लोक इनमें नियम से होते हैं । सर्व विरतिरूप चारित्र सामायिक के पूर्वप्रतिपन्नक जो भव्य जीव हैं वे तो

બે સામાયિકોને ભવ્ય જીવો ધારણ કરે છે. તેમ જ જે મનુષ્ય લોક રૂપ અઢીદ્વીપ છે, તેમાં ભવ્ય જીવ સમ્યક્ત્વ, સામાયિક શ્રુતસામાયિક અને સર્વવિરતિ રૂપ ચરિત્ર સામાયિક ધારણ કરે છે. આમાં જે સર્વ વિરતિ રૂપ ચારિત્ર સામાયિક છે. તેના પાલન કર્ત્તા ફક્ત મનુષ્યો જ હોય છે. અન્ય જીવો નહિ. એથી જ મનુષ્ય ક્ષેત્રથી બહારના ક્ષેત્રોમાં સર્વ વિરતિ રૂપ ચારિત્ર સામાયિકના પાલનકર્ત્તાઓ હોતા નથી. તેમ જ જે દેશ વિરતિ રૂપ સામાયિક છે, તેના પ્રતિપત્તા ભવ્ય જીવો તો મનુષ્યક્ષેત્રમાં અને આનાથી બહાર પણ કોઈ કોઈ હોય છે. તથા સમ્યક્ત્વ સામાયિક શ્રુત સામાયિક, અને દેશ વિરતિ સામાયિક આ ત્રણ સામાયિકોના પૂર્વ પ્રતિપન્નક ભવ્ય જીવ ઉર્ધ્વલોક, અધોલોક અને તિર્યગ્લોક આમાં નિયમથી જ હોય

अथ-दिशमाश्रित्य प्राह-

दिशो हि द्विविधाः क्षेत्रतो भावतश्च।

तत्र क्षेत्रतः पूर्वादिकासु महादिक्षु चतुर्णामपि सामायिकानां यथा संभव-प्रतिपद्यमानका भवन्ति। पूर्वप्रतिपन्नकास्तासु दिशासु सम्यक्त्वश्रुतदेशविरति सामायिकानां नियमतः सन्ति। चारित्रसामायिकस्य तु पूर्वापरदिशोर्नियमेन पूर्वप्रतिपन्नकाः सन्ति। दक्षिणोत्तरयोस्तु भजनया, दुष्षमदुष्षमादि काले भरतैरवतयोः सर्वविरतेः सर्वथोच्छेदात्। विदिक् चतुष्टये ऊर्ध्वाधोदिग्द्वये च चतुर्णामपि

अधोलोक और तिर्यग्लोक में नियम से होते ही हैं-परन्तु जो ऊर्ध्व लोक है उसमें कदाचित् होते भी हैं-अथवा नहीं भी होते हैं।

दिशाएँ दो प्रकार की होती हैं-एक क्षेत्र की अपेक्षा और दूसरी भाव की अपेक्षा। इनमें क्षेत्र की अपेक्षा जो पूर्वादिक महादिशाएँ हैं, उनमें चारों भी सामायिकों के यथासंभव प्रतिपद्यमानक भव्यजीव हो सकते हैं? तथा जो सम्यक्त्व सामायिक, श्रुत सामायिक एवं देश विरति सामायिक इनके पूर्व प्रतिपन्नक भव्य जीव हैं, वे तो इन दिशाओं में नियम से होते हैं। परन्तु जो चारित्र सामायिक के पूर्व प्रतिपन्नक भव्य जीव हैं वे भी पूर्व दिशा और पश्चिम दिशामें नियम से होते हैं, परन्तु दक्षिण दिशा और उत्तर दिशा में इनकी भजना होती है-हों भी नहीं भी हों। क्योंकि दुष्षमदुष्षमादिकाल में भरत और ऐरवत क्षेत्र में सर्वविरति का सर्वथा उच्छेद हो जाता है। जो

છે, પરંતુ જે ઉર્ધ્વલોક છે, તેમાં કદાચ હોય પણ ખરા, અથવા ન પણ હોય ॥ ૧ ॥

દિશાઓ બે પ્રકારની હોય છે. એક ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અને અન્ય ભાવની અપેક્ષાએ આમાં ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ જે પૂર્વાદિક મહાદિશાઓ છે, તેમાં ચારે ચાર સામાયિકોના યથાસંભવ પ્રતિપદ્યમાનક ભવ્ય જીવો હોઇ શકે છે તથા-જે સમ્યક્ત્વ સામાયિક શ્રુત સામાયિક અને દેશ વિરતિ સામાયિક એમના પૂર્વપ્રતિપન્નક ભવ્ય જીવો છે, તેઓ તો આ દિશાઓમાં નિયમથી હોય છે. પરંતુ જે ચારિત્ર સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપન્નક ભવ્ય જીવો છે તેઓ પણ પૂર્વ દિશા અને પશ્ચિમ દિશામાં નિયમપૂર્વક હોય છે, પરંતુ દક્ષિણ દિશા અને ઉત્તર દિશામાં એમની ભજના હોય છે, એટલે કે-હોય પણ ખરા અને નહિ પણ હોય. કેમ કે દુષ્ષમ દુષ્ષમાદિકાળમાં ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં સર્વ વિરતિનો સર્વથા ઉચ્છેદ થઈ જાય છે. જે ચાર વિદિશાઓ છે,

सामायिकानां पूर्वप्रतिपन्नकाः प्रतिपद्यमानकाश्च न भवन्ति, विदिशामेकप्रदेशिकत्वेन ऊर्ध्वाधोदिशोश्च चतुष्प्रदेशिकत्वेन तत्र जीवावगाहनाया असंभवात्। तथा-तापक्षेत्रविषये प्रज्ञापकक्षेत्रविषये च पुनरष्टास्वपि पूर्वादिकासु दिक्षु चतुर्णामपि सामायिकानां नियमात् पूर्वप्रतिपन्नकाः सन्ति। प्रतिपद्यमानकास्त्वासु कदाचिद् भवन्ति, कदाचिन्न भवन्तीति भाज्यास्ते। ऊर्ध्वाधोदिशोस्तु सम्यक्त्वसामायिकस्य श्रुतसामायिकस्य च पूर्वप्रतिपन्नका नियमात् सन्ति, प्रतिपद्यमानकास्तु भाज्याः।

चारवि दिशाएँ हैं, उनमें तथा उर्ध्वदिशा और अधोदिशा इन दो दिशाओं में चारों सामायिकों के न पूर्वप्रतिपन्नक भव्यजीव होते हैं और न प्रतिपद्यमानक जीव ही होते हैं क्योंकि विदिशा एक प्रदेशिक होती है और उर्ध्व अधो दिशाएँ चतुष्प्रदेशिक होती हैं-इसलिये वहां जीवों की अवगाहना होना असंभव है। तथा-ताप क्षेत्र के विषय में और प्रज्ञापक क्षेत्र के विषय में आठों भी पूर्वादिक दिशाओं में चारों भी सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक भव्यजीव नियम से होते हैं। परन्तु जो प्रतिपद्यमान जीव हैं, वे इनमें कभी होते हैं और कभी नहीं भी होते हैं। उर्ध्व दिशा और अधोदिशा इन दो दिशाओं में सम्यक्त्व सामायिक और श्रुत सामायिक इन दो सामायिकों को जिन भव्य जीवों ने पहिले धारण किया है, ऐसे पूर्वप्रतिपन्नक भव्य जीव नियम से होते हैं। तथा जो प्रतिपद्यमानक भव्यजीव हैं-वे भाज्य हैं। तथा

તેમનામાં તથા ઉર્ધ્વ દિશા અને અધો દિશા આ બે દિશાઓમાં ચારે-ચાર સામાયિકોને પૂર્વ પ્રતિપન્નક ભવ્ય જીવો પણ હોતા નથી અને પ્રતિપદ્યમાનક ભવ્ય જીવો પણ હોતા નથી. કેમ કે વિદિશા એક પ્રદેશિક હોય છે અને ઉર્ધ્વ, અધો દિશાઓ ચતુષ્પ્રદેશિક હોય છે. એથી ત્યાં જીવોની અવગાહના થવી અસંભવ છે, તથા તાપ ક્ષેત્રના સંબંધમાં અને પ્રજ્ઞાપક ક્ષેત્રના વિષયમાં આઠે પૂર્વાદિક દિશાઓમાં ચારે સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક ભવ્ય જીવો નિયમપૂર્વક હોય છે. પરંતુ જે પ્રતિપદ્યમાનક જીવ છે, તે આમાં કોઈક વખતે હોય છે, અને કોઈક વખતે હોતા પણ નથી. ઉર્ધ્વ દિશા અને અધો દિશા આ બે દિશાઓમાં સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિક એ બે સામાયિકોને જિન ભવ્ય જીવોને પહેલા ધારણ કરેલા છે, એવા પૂર્વપ્રતિપન્નક ભવ્ય જીવો નિયમપૂર્વક હોય છે, તેમ જ જે પ્રતિપદ્યમાનક ભવ્ય જીવો છે, તે ભાજ્ય છે, તેમ જ આ બે દિશાઓમાં દેશ વિરતિ સામાયિક

तथैतयोरेव दिशोर्देशविरतिसामायिकस्य सर्वविरतिसामायिकस्य च पूर्वप्रतिपन्नका भाज्याः, प्रतिपद्यमानकास्तु नियमान्न सन्तीति।

तथा-सम्मूर्च्छिममनुष्य-गर्भजकर्मभूमिमनुष्य-गर्भजाकर्मभूमिमनुष्य-षट्पञ्चाशदन्तर्द्वीपमनुष्या इति चतुर्विधा मनुष्याः, द्वीन्द्रिय-त्रीन्द्रिय-चतुरिन्द्रिय-पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्च इति चतुर्विधास्तिर्यञ्चः, पृथिवीकाया-प्काय-तेजस्काय वायुकाया इति चतुर्विधाः स्थावराः, अग्रबीज-मूलबीज-पर्वबीज-स्कन्धबीजानीति चत्वारो वनस्पतयः, तथा-नरकगति देवगतिश्चेत्येता अष्टादशभावदिशः। एता भावदिशोऽधिकृत्य 'क्व किं सामायिकं भवतीत्यपि वक्तव्यम्। यथा-पृथिवीकाया-प्काय-तेजस्काय-वायुकाया-ग्रबीज-मूलबीज-पर्वबीज-स्कन्धबीजेषु अष्टसु

इन्हीं दो दिशाओं में देशविरति सामायिक और सर्वविरति सामायिक के पूर्व प्रतिपन्नक भव्य जीव भाज्य होते हैं। और जो प्रतिपद्यमानक भव्य जीव हैं, वे यहां नियम से नहीं हैं।

(१) संमूर्च्छिम मनुष्य (२) गर्भज कर्मभूमिमनुष्य, (३) गर्भजअकर्म भूमिमनुष्य, (४) छप्पनअन्तर्द्वीपजमनुष्य ये चार प्रकार के मनुष्य, द्वीन्द्रिय, त्रिन्द्रिय, चतुरिन्द्रय और पंचेन्द्रिय ये चार प्रकार के तिर्यञ्च, पृथिवीकाय, अप्काय, तेजस्काय, वायुकाय, ये चार प्रकार के स्थावर, अग्रबीज मूलबीज, पर्वबीज, स्कन्धबीज ये चार वनस्पति, तथा-नरकगति, देवगति ये दो गतियां-इस प्रकार से सब मिलकर १८ भाव दिशाएँ हैं। इन भावदिशाओं को आश्रित करके 'कहां कौन सामायिक होता है' यह भी कहना चाहिये-जैसे-पृथिवीकाय, अप्काय, तेजस्काय, वायुकाय, अग्रबीज, मूलबीज, पर्वबीज, स्कन्धबीज, इन आठ

અને સર્વવિરતિ સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપન્નક ભવ્યજીવો ભાજ્ય હોય છે. અને જે પ્રતિપદ્યમાનક ભવ્ય જીવો છે, તે ત્યાં નિયમથી નથી.

(૧) સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય, (૨) ગર્ભજ કર્મભૂમિ મનુષ્ય, (૩) ગર્ભજ અકર્મભૂમિ મનુષ્ય, (૪) છપ્પન અન્તર્દ્વીપ જ મનુષ્ય એ ચાર પ્રકારના મનુષ્યો, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય. એ ચાર પ્રકારના તિર્યંચ, પૃથિવીકાય, અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, એ ચાર પ્રકારના સ્થાવર, અગ્રબીજ, મૂલબીજ, પર્વબીજ, સ્કંધબીજ, એ ચાર વનસ્પતિ તથા નરકગતિ દેવગતિ એ બે ગતિઓ આ પ્રમાણે આ સર્વ મળીને ૧૮ છે આ ભાવદિશાઓ છે. ભાવ દિશાઓને આશ્રિત કરીને 'કયાં કયુ' સામાયિક હોય છે, આ પણ કહેવું જોઈએ, જેમકે પૃથિવીકાય અપ્કાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, અગ્રબીજ, મૂલબીજ, પર્વબીજ,

चतुर्णामपि सामायिकानां न पूर्वप्रतिपन्नका नापिप्रतिपद्यमानकाः सन्ति। द्वीन्द्रिय त्रीन्द्रिय-चतुरिन्द्रियलक्षणेषु विकलेन्द्रियेषु त्रिषु अपर्याप्तावस्थायां सम्यक्त्व-सामायिकश्रुतसामायिकयोः कदाचित् पूर्वप्रतिपन्नका भवन्ति, सास्वादनसम्यक्त्ववतां तेषु समुत्पादसंभवात्। एतयोः पुनः प्रतिपद्यमानकास्तेषु न भवन्ति, उपदेशश्रवणादिसामग्र्यभावात्। देशविरति-सर्वविरति सामायिकयोस्तु-तत्र न सन्ति पूर्वप्रतिपन्नकाः, नापि प्रतिपद्यमानकाः, तथाभवस्वाभाव्यात्। पञ्चेन्द्रिय-तिर्यक्षु सम्यक्त्वश्रुतदेशविरतिसामायिकानां पूर्वप्रतिपन्नका नियमात् सन्ति।

भाव दिशाओं में चारों भी सामायिकों के न पूर्वप्रतिपन्नक भव्य जीव होते हैं और न प्रतिपद्यमानक भव्यजीव ही होते हैं। द्वीन्द्रिय, त्रिन्द्रिय, चतुरिन्द्रिय इन तीन विकलेन्द्रिय तिर्यञ्च जीवों में अपर्याप्तावस्था में सम्यक्त्व सामायिक और श्रुतसामायिक इन दो सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक भव्यजीव कदाचित् होते हैं। क्योंकि सास्वादन सम्यक्त्ववाले जीवों का उनमें उत्पाद हो जाता है। तथा इन दो सामायिकों के जो प्रतिपद्यमानक जीव हैं वे वहां नहीं होते हैं। क्योंकि सामायिकों की सामग्री जो उपदेश श्रवण आदि है वह वहां नहीं होता है उसका अभाव है। देशविरति सामायिक इन दो सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक जीव तथा प्रतिपद्यमानक जीव-वहां नहीं होते हैं। क्योंकि इन पर्यायों का ऐसा ही स्वभाव है। पंचेन्द्रियतिर्यञ्चों में सम्यक्त्व, श्रुत और देश-विरति इन सामायिकों के पूर्व प्रतिपन्नक जीव नियम से होते हैं।

સ્કંધભીજ આ આઠ ભાવદિશાઓમાં ચારે સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્ન ભવ્ય જીવો હોતા નથી અને પ્રતિપદ્યમાનક ભવ્ય જીવો પણ હોતા નથી. દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય આ ત્રણ વિકલેન્દ્રિય તિર્યંચ જીવોમાં અપર્યાપ્તાવસ્થામાં સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિક આ બે સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક ભવ્ય જીવો કદાચિત્ હોય છે. કેમ કે સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વવાળા જીવોનો તેમાં ઉત્પાદ હોય છે. તથા એ બે સામાયિકોના જે પ્રતિપદ્યમાનક જીવો છે, તે ત્યાં હોતા નથી. કેમ કે આ સામાયિકોની સામગ્રી જે ઉપદેશ શ્રવણ વગેરે છે, તે ત્યાં હોતાં નથી, તેનો અભાવ છે. દેશ વિરતિ સામાયિક અને સર્વવિરતિ સામાયિક આ બે સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો ત્યાં હોતા નથી. કેમ કે આ પર્યાયોનો એવો જ સ્વભાવ છે. પંચેન્દ્રિય તિર્યંચોમાં સમ્યક્ત્વ શ્રુત અને દેશવિરતિ આ સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો નિયમથી હોય છે, તેમ જ જે આ સામાયિકોના પ્રતિપદ્યમાનક જીવો છે;

प्रतिपद्यमानकास्तु भजनया बोध्याः। सर्वविरतिसामायिकस्य तु न पूर्वप्रतिपन्नकाः, नापि प्रतिपद्यमानकाः, तथा-भवस्वाभाव्यात्। तथा-नारकदेवौऽकर्मभूमिमनुष्येषु त्रिषु सम्यक्त्वश्रुतसामायिकयोः पूर्वप्रतिपन्नका नियमात् सन्ति, प्रतिपद्यमानकास्तु नारकदेवाकर्मभूमिजमनुष्येषु त्रिषु कदाचिद् भवन्ति कदाचिन्नेति भाज्यास्ते। अन्तरद्वीपजमनुष्येषु तु पूर्वप्रतिपन्नकाः प्रतिपद्यमानकाश्च सर्वथा न भवन्ति, तेषामेकान्तमिथ्यादृष्टिकत्वात्। देशविरतिसर्वविरति सामायिकयोस्तु नारकाकर्मभूमिजान्तरद्वीपजमनुष्येषु त्रिषु न पूर्वप्रतिपन्नकाः, नापि प्रतिपद्यमानकाः, तथा स्वभावात्। कर्मभूमिज-मनुष्येषु चतुर्णामपि सामायि-

---

तथा जो इन सामायिकों के प्रतिपद्यमानक जीव हैं उनकी यहां भजना है। हों भी और न भी हों। सर्व विरतिरूप चारित्र सामायिक के न तो यहां पूर्वप्रतिपन्नक जीव होते हैं और न प्रतिपद्यमानक जीव ही होते हैं। क्योंकि इस पर्याय का ऐसा ही स्वभाव होता है। तथा-नारक, देव, अकर्मभूमिजमनुष्य इन तीनों में सम्यक्त्व, श्रुत इन दो सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक जीव नियम से उत्पन्न होते हैं। तथा जो जीव इन सामायिकों के प्रतिपद्यमानक हैं वे नारक देव, और अकर्मभूमिजमनुष्य इन तीन में कदाचित् होते हैं-और कदाचित् नहीं भी होते हैं इसलिये इनकी भजना है। जो अन्तर द्वीपजमनुष्य हैं उनमें तो इन दो सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्न और प्रतिपद्यमानक जीव सर्वथा होते ही नहीं है, क्योंकि ये अन्तर द्वीपजमनुष्य एकान्त मिथ्यादृष्टि होते हैं। देशविरति और सर्व विरतिरूप जो सामायिक है, इनके पूर्वप्रतिपन्नक जीव और प्रतिपद्यमानक जीव तथाविधस्वभावके

તેમની અહીં ભજના છે, હોય પણ ખરી, અને નહીં પણ હોય સર્વવિરતિ રૂપ ચારિત્ર, સામાયિકના અહીં ન તો પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો હોય છે. અને ન પ્રતિપદ્યમાનક જીવો હોય છે. કેમ કે આ પર્યાયનો એવો જ સ્વભાવ હોય છે. તેમ જ નારક, દેવ, અકર્મ ભૂમિ જ મનુષ્ય એઓ ત્રણેમાં સમ્યક્ત્વ, શ્રુત આ બે સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો નિયમથી ઉત્પન્ન થાય છે. તથા જે જીવો આ સામાયિકોના પ્રતિપદ્યમાનક છે. તે નારક દેવ અને અકર્મભૂમિ જ મનુષ્ય આ ત્રણેમાં કદાચિત હોય છે અને કદાચિત્ ન પણ હોય, એથી એમની ભજના છે, જે અંતર દ્વીપ જ મનુષ્યો છે, તેમનામાં આ બે સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપદ્યમાનક જીવો સર્વથા હોતા નથી, કેમ કે આ અંતર દ્વીપ જ મનુષ્ય એકાંત મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય છે, દેશવિરતિ અને સર્વ વિરતિ રૂપ જે સામાયિક છે, એમના પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવ અને પ્રતિપદ્યમાનક

कानां पूर्वप्रतिपन्नका नियमतः सन्ति, प्रतिपद्यमानकास्तु भाज्याः। सम्मूर्च्छिममनुष्येषु चतुर्णामपि सामायिकानां न सन्ति पूर्वप्रतिपन्नका नापि प्रतिपद्यमानका इति।२।

तथा–कालमाश्रित्य 'क्व किं सामायिकं भवति? इत्यपि वक्तव्यम्। यथा–सम्यक्त्वश्रुतसामायिकयोः प्रतिपद्यमानकाः अवसर्पिण्याः सुषमसुषमादिके षड्विधेऽपि काले, उत्सर्पिण्या दुष्षमदुष्षमादिके षड्विधेऽपि काले संभवन्ति। अनयोः

कारण नारक अकर्मभूमिज और अन्तरद्वीपजमनुष्य इन तीनों में नहीं होते हैं(१)। कर्मभूमिज मनुष्यों में चारों भी सामायिकों के पूर्व प्रतिपन्नक जीव नियमतः होते हैं। तथा जो प्रतिपद्यमानक होते हैं वे भाज्य होते हैं। सम्मूर्च्छिम मनुष्यों में चारो भी सामायिकों के पूर्व-प्रतिपन्नक और प्रतिपद्यमानक जीव नहीं होते हैं॥ २॥

तथा–काल को आश्रित करके 'कहां (किस काल में) कौन सामायिक होता है?' यह भी कहना चाहिये। जैसे सम्यक्त्व और श्रुत इन सामायिकों के प्रतिपद्यमानक जीव अवसर्पिणी के सुषमसुषमादिक छह प्रकार के भी काल में तथा उत्सर्पिणी के दुष्षम दुष्षमादिक छह प्रकारके भी काल में भाज्य होते हैं। और इन सामायिकों के जो पूर्व प्रतिपन्नक जीव हैं, वे भी होते ही हैं। तथा–देशविरति, सर्वविरति इन सामायिकों के उत्सर्पिणी में दुष्षमसुषमा, सुषम दुष्षमारूप दोनों कालों में, तथा–अवसर्पिणी में सुषमदुष्षमा, दुष्षमासुषमा और दुष्षमा इन तीन कालों में प्रतिपद्यमानक जीव भाज्य' होते हैं। तथा इनके

જીવ તથાવિધ સ્વભાવના કારણે નારક અકર્મભૂમિજ અને અંતરદ્વીપ જ મનુષ્ય એ ત્રણેમાં હોતા નથી. (૧) કર્મભૂમિજ મનુષ્યોમાં ચારે સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો નિયમતઃ હોય છે. તેમ જ જે પ્રતિપદ્યમાનક હોય છે, તે ભજ્ય હોય છે, સમ્મૂર્ચ્છિમ મનુષ્યોમાં ચારે સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્ન અને પ્રતિપદ્યમાનક જીવો હોતા નથી.

તથા કાળને આશ્રિત કરીને 'કયાં (કયા કાળમાં) કયું' સામાયિક હોય છે? આ પણ કહેવું જોઇએ. જેમ સમ્યક્ત્વ અને શ્રુત આ સામાયિકોના પ્રતિપદ્યમાનક જીવ અવસર્પિણીના સુષમસુષમાદિક ૬ પ્રકારના કાળમાં તથા ઉત્સર્પિણીના દુષ્ષમ દુષ્ષમાદિક ૬ પ્રકારના કાળમાં ભાજ્ય હોય છે. અને આ સામાયિકોના જે પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો છે, તેઓ પણ હોય જ છે. તથા દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ, આ સામાયિકોના ઉત્સર્પિણીમાં દુષ્ષમસુષમા, સુષમ-દુષ્ષમારૂપ બન્ને કાળોમાં, તથા અવસર્પિણીમાં સુષમદુષ્ષમા, દુષ્ષમાસુષમા, અને દુષ્ષમા આ ત્રણે કાળોમાં પ્રતિપદ્યમાનક જીવો ભાજ્ય હોય છે, તેમજ

पूर्वप्रतिपन्नकाः अपि विद्यन्त एव। तथा-देशविरतिसर्वविरतिसामायिकयो रुत्सर्पिण्यां दुष्षमसुषमा-सुषम दुष्षमारूपयोर्द्वयोः कालयोः, अवसर्पिण्यां सुषम दुष्षमा-दुष्षम-सुषमा-दुष्षमारूपेषु त्रिषुकालेषु च प्रतिपद्यमानका भवन्ति। पूर्वप्रतिपन्नास्त्वनयोः सामायिकयोरिह उत्सर्पिण्यवसर्पिणीकालयोः सन्त्येव। तथा-देवकुरूत्तरकुरुषु सुषमसुषमाप्रतिभागः, हरिवर्षरम्यकयोः सुषमा प्रतिभागः, हैमवतहैरण्यवतयोः सुषमदुष्षमाप्रतिभागः, पञ्चसु महाविदेहेषु दुष्षमसुषमाप्रतिभागः। एषु स्थानेषु कालो नोत्सर्पिण्यवसर्पिणीत्वेनाभिधीयते। एषु प्रत्येकस्मिन् सुषमसुषमादिकालसदृशकालस्य यथाक्रमं विद्यमानत्वात् स कालः सुषमसुषमादि प्रतिभागत्वेनोच्यते। तत्र सुषमसुषमा-सुषमा-सुषमा-सुषम दुष्षमाप्रतिभागेषु त्रिषु सम्यक्त्वश्रुतसामायिकयोः प्रतिपद्यमानकाः संभवन्ति, पूर्वप्रतिपन्नकास्तु सन्त्येव। दुष्षमसुषमारूपे चतुर्थे प्रतिभागे तु चतुर्विधस्यापि सामायिकस्य प्रति-

जो पूर्वप्रतिपन्नक जीव हैं, वे तो उत्सर्पिणी अवसर्पिणी दोनों के उक्त कालों में रहते ही हैं। तथा-देवकुरु उत्तरकुरु इन भोगभूमियों में सुषम सुषमा प्रतिभाग, हरिवर्ष रम्यक में सुषमा प्रतिभाग, हैमवत हैरण्यवत में सुषमदुष्षमा प्रतिभाग, पांच महाविदेहों में दुष्षम सुषमा प्रतिभाग सदा बना रहता है। इन स्थानों में काल न उत्सर्पिणीरूप से कहा जाता है और न अवसर्पिणीरूप से इनमें प्रत्येकमें सुषमादिकाल के जैसा काल यथाक्रम से विद्यमान रहता है। इसलिये वह काल सुषमसुषमादि प्रतिभागरूप से कहा जाता है। इनमें सुषम सुषमा, सुषमा, सुषमदुष्षमा इन तीन प्रतिभागों में सम्यक्त्व सामायिक और श्रुतसामायिक के प्रतिपद्यमानक जीव हो सकते हैं। पूर्वप्रतिपन्नक जीव तो इनमें होते ही हैं। दुष्षमसुषमारूप चौथे प्रतिभाग,

એમના જે પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો છે, તેઓ તો ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી બન્નેના ઉક્તકાળોમા રહે જ છે તેમ જ દેવકુરુ, ઉત્તરકુરુ આ ભોગ ભૂમિઓમાં સુષમસુષમા પ્રતિભાગ, હરિવર્ષરમ્યકમાં સુષમા પ્રતિભાગ, હૈમવત હૈરણ્યવતમાં સુષમ દુષ્ષમા પ્રતિભાગ, પાચ મહાવિદેહોમાં દુષ્ષમસુષમા પ્રતિભાગ સર્વદા બની રહે છે આ સ્થાનોમા કાળ ન તો ઉત્સર્પિણી રૂપમાં કહેવાય છે અને ન અવસર્પિણીરૂપમાં આમા દરેકે દરેકમા સુષમસુષમાદિકાળના યથાક્રમથી વિદ્યમાન રહે છે એથી તે કાળ સુષમસુષમાદિ પ્રતિભાગ રૂપથી કહેવામા આવે છે. આમાં સુષમસુષમા, સુષમાસુષમ દુષ્ષમા આ ત્રણ પ્રતિભાગોમાં સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિકના પ્રતિપદ્યમાનક જીવો સભવી શકે છે. પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવ તો આમા હોય જ છે. દુષ્ષમ સુષમારૂપ ચોથા પ્રતિભાગમાં

पद्यमानकाः संभवन्ति, पूर्वप्रतिपन्नास्तु सन्त्येव। तथा-कालरहितेषु बाह्यद्वीपसमुद्रेषु तु सम्यक्त्वश्रुतदेशविरतिसामायिकानां प्रतिपद्यमानकाः संभवन्ति, पूर्वप्रतिपन्नकास्तु सन्त्येव। नन्दीश्वरादौ कालरहिते क्षेत्रे विद्याचारणादीनां गमनेन सर्वविरतिसामायिकस्यापि तत्र पूर्वप्रतिपन्नकाः संभवन्ति। देवादिना संहरणमादाय सर्वक्षेत्रे सर्वस्मिन्नपि काले चतुर्विधानामपि सामायिकानां पूर्वप्रतिपन्नकाः संभवन्त्येवेति ॥३॥

तथा-गतिमाश्रित्य 'क्व किं सामायिकं भवती' त्यपि वक्तव्यम्। यथा-नारकतिर्यङ्नरामरगतिषु चतसृष्वपि सम्यक्त्वश्रुतसामायिकयोः प्रतिपद्यमानका

में तो चारों प्रकारों के सामायिक के प्रतिपद्यमानक जीव हो सकते हैं। तथा जो इनके पूर्वप्रतिपन्नक जीव हैं, वे तो रहते ही हैं। तथा-काल से विहीन बाहिर के द्वीप समुद्रों में सम्यक्त्व सामायिक श्रुतसामायिक, देशविरतिसामायिक के प्रतिपद्यमानक जीव हो सकते है तथा पूर्वप्रतिपन्नक जीव तो रहते ही हैं। काल रहित नंदीश्वर आदि क्षेत्र विद्याचारण आदि ऋद्धि धारकों के गमन से सर्वविरतिरूप सामायिक पूर्वप्रतिपन्नों का सद्भाव पाया जाता है। देवादि द्वारा संहरण की अपेक्षा लेकर सब क्षेत्र में सब काल में चारों प्रकार के सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक जीव पाये ही जा सकते हैं॥ सू० ३॥

तथा--गति को आश्रित करके 'कहां (किस गति) में कौन सामायिक होता है' ऐसा भी कहना चाहिये-जैसे-नारक, तिर्यञ्च, मनुष्य और देव इन चारों भी गतियों में सम्यक्त्व सामायिक और

તો ચારે ચાર પ્રકારના સામાયિકના પ્રતિપદ્યમાનક જીવો થઈ શકે છે. તેમ જ જે એમના પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો છે, તેઓ તો રહે જ છે, તથા કાળથી વિહીન બહારનાં દ્વીપ સમુદ્રોમાં સમ્યક્ત્વ સામાયિક, શ્રુત સામાયિક દેશ વિરતિ સામાયિકના પ્રતિપદ્યમાનક જીવો સંભવી શકે છે, તથા પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો તો રહે જ છે. કાળ રહિત નંદીશ્વર વગેરે ક્ષેત્રમાં વિદ્યાચરણ વગેરે ઋદ્ધિ ધારકોના ગમનથી સર્વવિરતિરૂપ સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપન્નકોનો સદ્ભાવ મળે છે. દેવાદિ વડે સંહરણની અપેક્ષાએ સર્વ ક્ષેત્રમાં, સર્વકાળમાં ચારે પ્રકારના સામાયિકોને પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો મળે જ છે. ॥૩॥

તથા-ગતિને આશ્રિત કરીને 'કયારે (કઈ ગતિમાં) કયું સામાયિક હોય છે? આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ. જેમ-નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ આ ચારે ચાર ગતિઓમાં સમ્યક્ત્વ' સામાયિક અને શ્રુતસામાયિકના પ્રતિ

भवन्ति। पूर्वप्रतिपन्नका अपि सन्ति। सर्वविरति-सामायिकस्य प्रतिपद्यमानका मनुष्यगतावेव भवन्ति, तत्रैव चारित्रप्रतिपत्तेः। पूर्वप्रतिपन्नकास्तु सर्वास्वपि गतिषु। देशविरतिसामायिकस्य प्रतिपद्यमानकाः मनुष्येषु तिर्यक्षु च भवन्ति, पूर्वप्रतिपन्नकास्तु सर्वास्वपि गतिष्विति ॥४॥

तथा-भव्यमाश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीत्यपि वक्तव्यम्। यथा-भव्येषु कदाचित् केचित् सम्यक्त्वश्रुतसामायिकयोः प्रतिपद्यमानका भवन्ति केचित् सर्वविरतिसामायिकस्य, केचिद् देशविरतिसामायिकस्य। एषां चतुर्णामपि सामायिकानां पूर्वप्रतिपन्नकास्तु भव्येषु बहवो भवन्तीति। अभव्येषु सम्यक्त्ववर्जं

श्रुत सामायिक के प्रतिपद्यमान जीव भाज्य होते हैं और पूर्व प्रतिपन्नक जीव नियमसे होते हैं। सर्व विरति सामायिक के प्रतिपद्य मानक जीव मनुष्य गति में ही हो सकते हैं। क्योंकि चारित्र धारण करना, वहीं बनता है। पूर्वप्रतिपन्नक जीव 'सर्वदा मनुष्यगतिमें होते हैं। देशविरति-सामायिक के प्रतिपद्यमानक जीव मनुष्यगति में और तिर्यञ्च गति में होते हैं। तथा पूर्व प्रतिपन्नक जीव सर्वदा दोनों में हो सकते हैं ॥सू० ४॥

तथा—भव्य को आश्रित करके 'कहां (भव्य अभव्य में) कौन सामायिक होता है ? यह भी कहना चाहिये। जैसे-भव्यों में कदाचित् कितनेक जीव सम्यक्त्व सामायिक श्रुतसामायिक के प्रतिपद्यमानक पाये जाते हैं। तथा कितनेक सर्वविरति सामायिक के और कितनेक देशविरतिरूप सामायिक के इन चारों भी सामायिकों के पूर्व प्रतिपन्नक जो जीव होते हैं, वे भव्यों में सर्वदा बहुत पाये जाते हैं। तथा

પદ્યમાનક જીવો ભાજ્ય હોય છે, અને પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો નિયમથી હોય છે. સર્વવિરતિ સામાયિકના પ્રતિપદ્યમાનક જીવો મનુષ્ય ગતિમાં જ સંભવી શકે છે. કેમ કે ચારિત્ર ધારણ કરવું ત્યાં જ સંભવી શકે છે. પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો સર્વદા મનુષ્યગતિમાં હોય છે. દેશવિરતિ સામાયિકના પ્રતિપદ્યમાનક જીવો મનુષ્યગતિમાં અને તિર્યંચગતિમાં સંભવી શકે તેમ છે તથા પૂર્વ પ્રતિપન્નક સર્વદા બન્ને ગતિઓમાં હોય છે. ॥૪॥

તથા-ભવ્યને આશ્રિત કરીને 'કયાં (ભવ્ય અભવ્યમાં) કયું સામાયિક હોય છે?' આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ જેમ ભવ્યોમાં કદાચિત્ કેટલાક જીવો સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિકના પ્રતિપદ્યમાનક મળે છે તેમજ કેટલાક સર્વ વિરતિ રૂપ સામાયિકના અને કેટલાક દેશ વિરતિ રૂપ સામાયિકના, એ ચારે-ચાર સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક જે જીવો હોય છે, તે ભવ્યોમા સર્વદા ઘણા મળે છે. તથા જે અભવ્ય જીવો છે, તેમનામા

सामायिकत्रयं संभवति। यद्वा-अभव्यो जीवः नव पूर्वांगामपि ज्ञानं प्राप्तुं शक्नोति, तदपेक्षया तस्मिन् एकं श्रुतसामायिकमेव भवतीत्यन्ये। नो भव्यो नो अभव्येषु सिद्धेषु एकं सम्यक्त्वसामायिकं भवति ॥५॥

तथा-संज्ञिनमाश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीत्यपि वक्तव्यम्। यथा-संज्ञिषु कदाचित् केचित् सम्यक्त्वश्रुतसामायिकयोः प्रतिपत्तारो भवन्ति, केचिद् देश विरतेः, केचिच्च सर्वविरतेः। एषां चतुर्णां सामायिकानां पूर्वप्रतिपन्नकास्तु संज्ञिषु नियमतः सन्त्येवेति। असंज्ञिषु एकं सम्यक्त्वसामायिकमेव भवति, तस्यापर्याप्तावस्थायां पूर्वभवापेक्षया सास्वादनसम्यक्त्वसामायिकसद्भावात्। नो

जो अभव्य जीव हैं, उनमें सम्यक्त्व को छोड़कर बाकी के तीन सामायिक तक हो सकते हैं अथवा कोई ऐसा भी मानते हैं कि अभव्य जीव नव पूर्व तक का ज्ञान प्राप्त कर सकता है। उस अपेक्षा से उसमें एक श्रुतसामायिक ही होता है। नो भव्य नो अभव्य अर्थात् सिद्धों में एक सम्यक्त्व सामायिक होता है ॥ ५ ॥

तथा--संज्ञी को आश्रित करके कहां कौन सामायिक होता है ? यह भी कहना चाहिये—

जैसे-संज्ञी जीवों में कदाचित् कितनेक जीव सम्यक्त्व सामायिक और श्रुत सामायिक के प्रतिपत्ता होते हैं, कितनेक देशविरतिरूप सामायिक के और कितनेक सर्वविरतिरूप सामायिक के। तथा इन चार प्रकार की सामायिकों के जो पूर्वप्रतिपन्नक जीव होते हैं, वे तो नियमतः संज्ञियों में होते ही हैं। असंज्ञी में सामायिक पावे एक सम्यक्त्व सामायिक अपर्याप्तावस्था में पूर्वभवकी अपेक्षा से सास्वा-

---

સમ્યક્ત્વ સિવાય શેષનામ ત્રણ સામાયિકો સુધી સંભવી શકે છે. અથવા કોઈ એમ પણ માને છે કે અભવ્ય જીવ નવ પૂર્વ સુધીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તે અપેક્ષાએ તેમાં એક શ્રુત સામાયિક જ હોય છે નો ભવ્ય નો અભવ્ય એટલે કે સિદ્ધોમાં એક સમ્યક્ત્વ સામાયિક હોય છે ॥૫॥

તથા સંજ્ઞીને આશ્રિત કરીને કયાં કયું સામાયિક હોય છે ? આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ.

જેમ સંજ્ઞી જીવોમાં કદાચિત્ કેટલાક જીવો સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિકના પ્રતિપત્તા હોય છે, કેટલાક દેશવિરતિ રૂપ સામાયિકના તથા આ ચાર પ્રકારના સામાયિકોના જે પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો હોય છે, તેઓ તો નિયમતઃ સંજ્ઞિઓમાં હોય જ છે. અસંજ્ઞીમાં સામાયિક મળે છે. -એક સમ્યક્ત્વ સામાયિક અપર્યાપ્તાવસ્થામાં પૂર્વભવની અપેક્ષાથી સાસ્વાદન

सञ्ज्ञी नो असञ्ज्ञी त्रयोदशचतुर्दशगुणस्थानवर्ती केवली तस्य सम्यक्त्वसामायिकं सर्वविरतिसामायिकं चेति सामायिकद्वयं भवति । सिद्धावस्थायां तु सम्यक्त्वसामायिकमेव भवति ॥६॥

तथा-उच्छ्वासकनिःश्वासकम् - श्वासोच्छ्वासपर्याप्तिपरिनिष्पन्नमाश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीत्यपि वक्तव्यम् । यथा-उच्छ्वासकनिःश्वासकेषु कदाचित् केचित् सम्यक्त्वश्रुतसामायिकयोः प्रतिपद्यमानका भवन्ति, केचिद् देशविरतेः केचिच्च सर्वविरतेः । पूर्वप्रतिपन्नकास्तु सर्वेषां सामायिकानां सन्त्येवेति ॥७॥

तथा-दृष्टिमाश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीत्यपि वक्तव्यम् । तत्र दृष्टौ

दन सम्यक्त्व सामायिक होता है । जो संज्ञी नो असंज्ञी अर्थात् तेरहवें चौदहवें गुणस्थानवर्ती केवली में सम्यक्त्व सामायिक और सर्वविरतिसामायिक ऐसे दो सामायिक होते हैं । सिद्धावस्था में केवल एक सम्यक्त्व सामायिक होता है ॥ ६ ॥

तथा-उच्छ्वासक निःश्वासक-श्वासोच्छ्वासपर्याप्ति से परिनिष्पन्न हुए । उच्छ्वासक निःश्वासक को आश्रित करके कहां 'कहां कौन सामायिक होता है? यह भी कहना चाहिये-जैसे उच्छ्वासक निःश्वासकों में कदाचित् कितनेक जीव सम्यक्त्व सामायिक और श्रुतसामायिक के प्रतिपद्यमानक होते हैं । कितनेक देशविरति सामायिक के और कितनेक सर्वविरति सामायिक के तथा चारों सामायिकों के तो पूर्वप्रतिपन्नक जीव यहां नियमतः होते ही हैं ॥७॥

तथा-दृष्टिको आश्रित करके 'कहां (कौन दृष्टिमें) कौन सामा

સમ્યક્ત્વ સામાયિક હોય છે. નો સંજ્ઞી નો અસંજ્ઞી એટલે કે ૧૩ મા, ૧૪ મા ગુણસ્થાનવર્તી કેવલીમાં સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને સર્વવિરતિ સામાયિક એવાં બે સામાયિકો હોય છે સિદ્ધાવસ્થામાં ફક્ત એક સમ્યક્ત્વ સામાયિક જ હોય છે. ।।૭।।

તથા ઉચ્છ્વાસક, નિઃશ્વાસક, શ્વાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તિથી પરિનિષ્પન્ન થયેલ ઉચ્છ્વાસક નિ.શ્વાસકને આશ્રિત કરીને 'કયાં કયું સામાયિક હોય છે? આ પણ કહેવું જોઈએ. જેમ ઉચ્છ્વાસક નિ શ્વાસકોમાં કદાચિત કેટલાક જીવો સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિકના પ્રતિપદ્યમાનક હોય છે. કેટલાક સર્વવિરતિ સામાયિકના તેમ જ ચારે ચાર સામાયિકોના તો પૂર્વ પ્રતિપન્નક જીવો અહીં નિયમત. હોય છે. ।।૭।।

તથા દૃષ્ટિને આશ્રિત કરીને 'કયાં (કઈ દૃષ્ટિમા) કયું સામાયિક હોય

विचार्यमाणायां व्यवहारो निश्चयश्चेति द्वौ नयौ विचारकौ भवतः। तत्र व्यवहारनयमतेऽसामायिकवान् चतुर्विधं सामायिकं प्रतिपद्यते। इयं प्रतिपत्तिर्दीर्घकालेन भवति क्रियाकालनिष्ठाकालयोर्भेदादिति। निश्चयमते तु सामायिकवान् चतुर्विधं सामायिकं प्रतिपद्यते। इयं प्रतिपत्तिरदीर्घकाले न भवति क्रियाकाल निष्ठाकालयोरभेदादिति ॥८॥

तथा-आहारकमाश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीति वक्तव्यम्। यथा-आहारकजीवाश्चतुर्षु सामायिकेषु अन्यतमत् किमपि सामायिकं प्रतिपद्यन्ते। पूर्वप्रति

यिक होता है?' यह भी कहना चाहिये। दृष्टि का जब विचार किया जाता है तो, उस समय व्यवहार नय और निश्चयनय ये दो नय विचारक होते हैं। इन में व्यवहार के मत में असामायिकवाला-जीव चतुर्विध सामायिक को धारण करता है। यह प्रतिपत्ति बहुत काल के बाद होती है। क्योंकि क्रिया काल और निष्ठा में भेद है। परन्तु जो निश्चयनय का मत है। उसमें सामायिकवाला जीव ही चतुर्विध सामायिक को अंगीकार करता है। यह प्रतिपत्ति दीर्घकाल में नहीं होती है। किन्तु अदीर्घकाल में-कुछ काल के बाद हो जाती है। क्योंकि यहां क्रियाकाल और निष्ठाकाल में भेद नहीं माना जाता है।८।

तथा—आहारक को आश्रित करके 'कहां कौन सामायिक होता है?' यह भी कहना चाहिये। जैसे-आहारक जीव चार सामायिक में से कोई एक सामायिक को धारण करते हैं। तथा जो पूर्व

છે? આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ. દૃષ્ટિ વિષે જ્યારે વિચાર કરવામાં આવે છે તે વખતે વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનય એ બે નયો વિચારક હોય છે. આમાં વ્યવહારનયના મતમાં અસામાયિકવાળા જીવ ચતુર્વિધ સામાયિકને ધારણ કરે છે. આ પ્રતિપત્તિ ઘણા વખત પછી હોય છે. કેમ કે ક્રિયા કાળ અને નિષ્ઠામાં ભેદ છે. પરંતુ જે નિશ્ચયનયનો મત છે-તેમાં સામાયિકવાળા જીવ જ ચતુર્વિધ સામાયિકને અંગીકાર કરે છે. આ પ્રતિપત્તિ દીર્ઘકાળ પછી થતી નથી, કિંતુ અદીર્ઘકાળમાં થોડા કાળ પછી થઈ જાય છે. કેમ કે અહીં ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળમાં તફાવત ગણવામાં આવતો નથી. ॥૮॥

તથા—આહારકને આશ્રિત કરીને 'ક્યાં કયું સામાયિક હોય છે?' આ વિષે પણ કહેવું આવશ્યક છે. જેમ આહારક જીવ ચાર સામાયિકોમાંથી કોઈ એક સામાયિકને ધારણ કરે છે, તેમ જ જે પૂર્વ પ્રતિપન્નક જીવ

पन्नकास्तु सन्त्येवेति, अनाहारकाणां समुच्चयेन सम्यक्त्वश्रुत-सर्वविरतिरूपं सामायिकत्रयं भवति, चतुर्दशगुणस्थानवर्त्ती केवली केवलिसमुद्घातस्य तृतीय-चतुर्थपञ्चमसमयवर्त्ती केवली, चेति केवलिद्वयम्, एवं परलोकमार्गे वहमानो जीवश्चेति त्रयोऽनाहारकाः कथ्यन्ते, तेषु मध्ये केवलिद्वये सम्यक्त्वसामायिकं सर्वविरतिसामायिकं चेति सामायिकद्वयं भवतीति पूर्वं प्रतिपादितम्। परलोकमार्गे वहमानस्याऽनाहारकजीवस्य सामायिकद्वयम्-एकं सम्यक्त्वसामायिकं द्वितीयं पूर्वभवापेक्षया श्रुतसामायिकं चेति द्वयं भवति। ॥९॥

तथा-पर्याप्तिक्रमधिकृत्य क्व किं सामायिकं भवतीति वक्तव्यम्।

यथा-षड्भिः पर्याप्तिभिः पर्याप्तकाश्चतुर्णां सामायिकानामन्यतमत् सामायिकं

प्रतिपन्नक जीव हैं वे तो इनमें होते ही हैं, अनाहारक में समुच्चय से सम्यक्त्व सामायिक १ श्रुतसामायिक २, और सर्वविरतिसामायिक होते हैं। अनाहारक तीन हो सकते है-प्रथम चतुर्दशगुणस्थानवर्ती केवली १, केवलिसमुद्घात के तीसरे चौथे और पांचवें समयवर्त्ती केवली २, तथा वाटे वह तो जीव अर्थात् मृत्यु के बाद दूसरे भवमें जन्म लेने के बीच के समय में चलता हुवा जीव ३ इसमें दो केवलियों के सम्यक्त्व और सर्वविरति ये दो सामायिक होते हैं यह बात पहिले कह चुके हैं। वाटे वहते अनाहार जीव में एक सम्यक्त्व सामायिक और दूसरा परभवकी अपेक्षा श्रुत सामायिक, ऐसे दो सामायिक होते हैं ॥ ९॥

तथा-पर्याप्तक को आश्रित करके 'कहां कौन सामायिक होता है?' यह भी कहना चाहिये। जैसे जो छह पर्याप्तियों से पर्याप्तक हैं-ऐसे

છે, તેઓ તો આમાં હોય જ છે, અનાહારકમાં સમુચ્ચયથી સમ્યક્ત્વ સામાયિક ૧, શ્રુત સામાયિક ૨ અને સર્વવિરતિ સામાયિક ૩, એવા ત્રણ સામાયિકો હોય છે, અનાહારક ત્રણ હોઈ શકે છે, પ્રથમ, ચતુર્દશ ગુણસ્થાનવર્તી કેવલી ૧, કેવલિ સમુદ્ઘાતના ત્રીજા ચોથા અને પાંચમા સમયવર્તી કેવલી ૨, તથા પરલોક તરફ ગતિ કરતો એટલે કે મૃત્યુ પછી બીજા ભવમાં જન્મ ગ્રહણ કરતા પહેલાં વચ્ચેના સમયમા માર્ગમાં ચાલતો જીવ ૩, આમાં બે કેવળિઓના સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને બીજા પરભવની અપેક્ષાને શ્રુત સામાયિક, એવા બે સામાયિકો હોય છે. ॥૯॥

તથા પર્યાપ્તને આશ્રિત કરીને 'ક્યાં કયુ' સામાયિક છે ?' આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ જેમ જે ૬ પર્યાપ્તિઓથી પર્યાપ્ત છે એવા જીવો ચાર

प्रतिपद्यन्ते। द्वे त्रीणि चाऽपि युगपत् प्रतिपद्यन्ते, पूर्वप्रतिपन्नकास्तु सन्त्येवेति अपर्याप्तकानां सम्यक्त्वसामायिकं पूर्वभवापेक्षया श्रुतसामायिकं चेति सामायिकद्वयं भवति ॥१०॥

तथा-सुप्तेषु जीवेषु क्व किं सामायिकं भवतीति वक्तव्यम्। यथा-सुप्ता द्विविधाः-द्रव्यसुप्ता भावसुप्ताश्च। तत्र-द्रव्यसुप्तेषु न कोऽपि किमपि सामायिकं प्रतिपद्यते। पूर्वप्रतिपन्नकास्तु एषु सर्वेषामपि सामायिकानां संभवन्ति। भावसुप्तास्तु मिथ्यादृष्टयः। तेषु न कोऽपि सम्यक्त्वदेशविरतिसर्वविरतिसामायिकानां प्रतिपद्यमानकः, न चाऽपि पूर्वप्रतिपन्नः। श्रुतसामायिकस्य तु प्रतिपद्यमानकः, पूर्वप्रतिपन्नश्च संभवतीति ।११।

जीव चार सामायिकों में से किसी एक सामायिक के प्रतिपत्ता होते हैं। यदि एक साथ ये जीव सामायिकों को धारण करें तो दो अथवा तीन सामायिकों को धारण कर सकते हैं। यहां पूर्वप्रतिपन्नक जीव तो होते ही हैं। अपर्याप्तक जीवों में सम्यक्त्व और श्रुत ये दो सामायिक होते है ॥ १० ॥

तथा-सुप्त जीवों में कहां कौन सामायिक होता है? यह भी कहना चाहिये-जैसे सुप्त दो प्रकार के होते हैं। एक द्रव्य सुप्त और दूसरे भाव सुप्त-जो जीव द्रव्य सुप्त होते हैं। उनमें कोई भी जीव किसी भी सामायिकको अंगीकार नहीं करते हैं। इन समस्त भी सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक जीव तो हो सकते हैं। भावसुप्त मिथ्यादृष्टि जीव होते हैं-सो इनमें कोई भी जीव ऐसा नहीं होता है जो सम्यक्त्व सामायिक, देश विरति सामायिक और सर्वविरति सामायिक को धारण

સામાયિકોમાંથી કોઈ એક સામાયિકનો પ્રતિપત્તા હોય છે જો એક સાથે એ જીવો ચાર સામાયિકોને ધારણ કરે તો બે અથવા ત્રણ સામાયિકોને ધારણ કરી શકે છે. અહીં પૂર્વ પ્રતિપન્નક જીવો તો હોય જ છે, અપર્યાપ્તક જીવોમાં સમ્યક્ત્વ અને શ્રુત એ બન્ને સામાયિક હોય છે. ॥૧૦॥

તથા-સુપ્ત જીવોમાં કયાં કયું સામાયિક હોય છે? આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ. જેમ સુપ્ત બે પ્રકારના હોય છે, એક દ્રવ્યસુપ્ત અને દ્વિતીય ભાવ સુપ્ત, જે જીવ દ્રવ્યસુપ્ત હોય છે તેમાં કોઈ પણ સામાયિકને અંગીકાર કરતો નથી. આ સર્વ સામાયિકોને પૂર્વ પ્રતિપન્નક જીવો તો સંભવી શકે છે. સુપ્તમિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો હોય છે, આમાં કોઈ પણ જીવ એવો હોતો નથી કે જે સમ્યક્ત્વ સામાયિક, દેશવિરતિ સામાયિક અને સર્વવિરતિ

तथा-जन्माश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीति वक्तव्यम्। तत्र-जन्म अण्ड पोतजरायूपपातविषयत्वाच्चतुर्विधम्। तत्र-अण्डजाः=हंसादयः, पोतजाः=हस्त्यादयः जरायुजाः=मनुष्याः, उपपातजाः=देवनारकाः। एषु चतुर्विधेषु केऽपि अण्डजा हंसादयः पोतजाः=हस्त्यादयश्च चतुर्विधसामायिकेषु आद्यद्वयम् आद्यत्रयं वा सामायिकं कदाचित् प्रतिपद्यन्ते। पूर्वप्रतिपन्नकास्त्वेषां सन्त्येव। जरायुजा,-

करता है। तथा पूर्वप्रतिपन्नक जीव भी इन सामायिकों के इनमें नहीं होते हैं। हां-जो श्रुतसामायिक है, उसके प्रतिपद्यमानक जीव यहां हो सकते हैं। और पूर्वप्रतिपन्न जीव तो यहां होते ही हैं॥११॥

तथा-जन्म को आश्रित करके कहां कौन सामायिक होता है? यह भी कहना चाहिये। संमूर्च्छिम गर्भ और उपपात इस प्रकार से जन्म के तीन प्रकार होते हैं। जो जर से उत्पन्न होते हैं, अण्डे से उत्पन्न होते हैं और पोतज होते हैं। उनके गर्भ जन्म होता है। देव और नारकों का जन्म उपपात होता है। यहां अंड, पोत और जरायु इन तीन को और उपपात को विषय करनेवाला होने से जन्म चार प्रकार का कहा गया है। सो यह केवल कथन की ही विचित्रता है-सैद्धान्तिक भेद कुछ भी नहीं है। हंसादिक जीव अण्डज, हस्ती आदि जीव पोतज, मनुष्य आदि जरायुज और देव नारक उपपातज है। इन चार प्रकार के जन्मों में कितनेक अण्डज हंसादिक जीव और पोतज-हस्ती आदिक जीव, चतुर्विध सामायिकों में से आदि के दो सामायिकों

સામાયિકને ધારણ કરે તથા પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવ પણ આ સામાયિકોમાં હોતા નથી. હાં, જે શ્રુત સામાયિક છે, તેના પ્રતિપદ્યમાનક જીવો અહીં સંભવી શકે છે પૂર્વપ્રતિપન્ન જીવો તો અહીં હોય જ છે, ॥૧૧॥

તથા-જન્મને આશ્રિત કરીને કયાં કયુ સામાયિક હોય છે? આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ. સમૂર્ચ્છિમ ગર્ભ અને ઉપપાત આ પ્રમાણે જન્મના ત્રણ પ્રકારો હોય છે જરથી ઉત્પન્ન થાય છે, ઇંડાથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને પોતજ હોય છે, તેમને ગર્ભજન્મ હોય છે. દેવ અને નારકોનો જન્મ ઉપપાતથી થય છે અહીં અંડ, પોત અને જરાયુ આ ત્રણને અને ઉપપાતને વિષય કરનાર હોવાથી જન્મના ચાર પ્રકારો કહેવામાં આવ્યા છે. તો આ ફક્ત કથનની જ વિચિત્રતા છે, સૈદ્ધાન્તિક ભેદ કંઇ પણ નથી હંસાદિક જીવો અંડજ, હસ્તી વગેરે જીવો પોતજ, મનુષ્ય વગેરે જીવો જરાયુજ અને દેવનારક ઉપપાતજ છે. આ ચાર પ્રકારના જન્મોમા કેટલાક અંડજ હંસાદિક જીવો અને પોતજ હસ્તી આદિ જીવો, ચતુર્વિધ સામાયિકોમાંથી પ્રથમ બે

मनुष्यास्तु चतुर्विधमपि सामायिकं प्रतिपद्यन्ते। पूर्वप्रतिपन्नकास्तेषां चतुर्णां सामायिकानां सन्त्येव। औपपातिका देवनारकाः सम्यक्त्वश्रुतसामायिकयोः प्रतिपद्यमानकाः भवन्ति, पूर्वप्रतिपन्नका स्त्वनयोः सन्त्येवेति ॥१२॥

तथा-स्थितिमाश्रित्य क्व किं सामायिकं भवति, इति वक्तव्यम्। यथा-आयुर्वर्जानां ज्ञानावरणादिकर्मणां त्रिंशत्सागरोपमकोटीकोटयादिकायामुत्कृष्टस्थितौ वर्त्तमाना जीवा श्चतुर्णामपि सामायिकानां नैव प्रतिपद्यमानका न चापि पूर्वप्रतिपन्नका भवन्ति, तेषामतिसंक्लिष्टत्वेन तदसंभवात्। आयुपस्त्वयस्त्रिंशत्सागरोपम-

---

को अथवा आदि के तीन सामायिकों को कदाचित् धारण कर सकते हैं। इनमें इन सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक जीव तो होते ही हैं। जो जरायुज मनुष्य है, वे चारों प्रकार के भी सामायिकों को धारण कर सकते हैं। तथा इनमें इन चारों प्रकार के सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक जीव तो रहते ही हैं। उपपात जन्मवाले जो देव और नारक जीव हैं वे सम्यक्त्व और श्रुत सामायिक को धारण कर सकते हैं। तथा इनमें इन सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक जीव तो रहते ही है ॥ १२ ॥

तथा-स्थिति को आश्रित करके 'कहां कौन सामायिक होता है?' यह भी कहना चाहिये। जैसे आयुकर्म को छोड़कर ज्ञानावरण आदि सात कर्मों की त्रिंशत सागरोपमकोटीकोटि आदिरूप उत्कृष्ट स्थिति में वर्तमान जीव चारों भी सामायिकों को प्राप्त नहीं कर सकते हैं और न ऐसे जीव भी होते हैं। क्योंकि इन कर्मों की उत्कृष्ट स्थिति में

સામાયિકોને અથવા આરંભના ત્રણ સામાયિકોને કદાચિત્ ધારણ કરે છે. આમાં આ સામાયિકોને પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવતો હોય જ છે. જે જરાયુજ મનુષ્યો છે, તે ચારેચાર પ્રકારના સામાયિકોને ધારણ કરી શકે છે તથા આમાં આ ચારે ચાર પ્રકારના સામાયિકોને પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો રહે જ છે ઉપપાત જન્મ વાળા જે દેવ અને નારકજીવો છે, તે સમ્યક્ત્વ અને શ્રુત સામાયિકોને ધારણ કરી શકે છે, તેમ જ આમાં આ સામાયિકોને પ્રતિપન્નક જીવતો રહે જ છે. ॥૧૨॥

તથાઃ—સ્થિતિને આશ્રિત કરીને 'ક્યાં કયું સામાયિક હોય છે?' આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ. જેમ આયુકર્મને ત્યજીને જ્ઞાનાવરણ વિગેરે સાત કર્મોની ત્રિંશત સાગરોપમ કોટી કોટી વગેરે રૂપ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં વર્તમાન જીવ ચારેચાર સામાયિકોને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી, અને એવા જીવોમાં આ સામાયિકોના પ્રતિપન્નક જીવો પણ હોતા નથી. કેમ કે આ કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ

लक्षणायामुत्कृष्टस्थितौ वर्तमानोऽनुत्तरसुरः सम्यक्त्वश्रुतसामायिकयोः प्रतिपद्यमानकः पूर्वप्रतिपन्नश्च लभ्यते। सप्तमपृथिव्यप्रतिष्ठानरस्थितो जीवः सम्यक्त्व-श्रुतसामायिकयोः पूर्वप्रतिपन्नको भवति, षण्मासावशिष्टायुषः पूर्वं तथाविधविशुद्धि-सम्पन्नत्वात्तयोः सामायिकयोः प्रतिपद्यमानकश्चापि संभवति। षण्मासावशिष्टायुः-काले तु पुनर्मिथ्यात्वं प्रतिपद्यते एवेति। क्षुल्लकभवग्रहणरूपायां जघन्यायामायुः-स्थितौ वर्तमानो निगोदादिश्चतुर्णामपि सामायिकानां नैव प्रतिपद्यमानको न चापि

वर्तमान जीव के परिणाम अत्यन्त संक्लिष्ट रहा करते हैं। इसलिये इन सामायिकों की वहां संभवता नहीं होती है। आयुकर्म की उत्कृष्ट स्थिति जो ३३ सागरोपम की है. उसमें वर्तमान अनुत्तरवासीदेव सम्यक्त्व सामायिक और श्रुत सामायिक के पूर्वप्रतिपन्नक ही होते हैं। सप्तम पृथिवी का जो अप्रतिष्ठान नाम का नरक हैं, उसमें स्थित छह मास से अधिक शेष आयुवाला नारक जीव सम्यक्त्व सामायिक और श्रुत सामायिक का पूर्वप्रतिपन्नक होता है। और जब वहां जीव की छः मास की आयु अवशिष्ट होने को होती है, तब इसके पहिले परिणामों में इस जाति की विशुद्धि उत्पन्न हो सकती है कि जिसके कारण वह जीव सम्यक्त्व सामायिक और श्रुत सामायिक को धारण करनेवाला भी बन सकता है। परन्तु जिस समय आयु केवल ६ मास की ही बाकी रहती है, उस समय वह जीव पुनः मिथ्यात्वी ही बन जाता है। क्षुल्लक भव ग्रहणरूप जघन्य आयु की स्थिति वर्तमान निगोदादिजीव चारों भी सामायिकों का प्रतिपद्यमानक नहीं होता है और न

સ્થિતિમાં વર્તમાન જીવના પરિણામો અત્યન્ત સંકિલષ્ટ રહે છે, એથી આ સામાયિકોની ત્યાં સંભવતા હોતી નથી આયુકર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ જે ૩૩ સાગરોપમની છે તેમાં વર્તમાન અનુત્તરવાસી દેવ સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને પૂર્વપ્રતિપન્નક જ હોય છે. સપ્તમ પૃથિવીનુ જે અપ્રતિષ્ઠાન નામક નરક છે તેમા સ્થિત ૬ માસ કરતાં અધિક નારક જીવ શેષ આયુવાળા સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિકનો પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય છે, અને જ્યારે તે જીવનું ૬ માસનું આયુ અવશિષ્ટ હોય ત્યારે તે પહેલાં પરિણામોમાં આ જાતિની વિશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે જેથી તે જીવ સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિકને ધારણ કરનાર પણ થઈ શકે છે પરંતુ જે વખતે આયુ ફક્ત ૬ માસ જેટલુ જ શેષ હોય, તે સમયે જીવ ફરી મિથ્યાત્વી થઈ જાય છે ક્ષુલ્લક ભવગ્રહણરૂપ જઘન્ય આયુની સ્થિતિમાં વર્તમાન નિગોદાદિ જીવ ચારેચાર સામાયિકોનુ પ્રતિપદ્યમાનક હોતા નથી અને ન આમાં કોઈ પૂર્વ-

पूर्वप्रतिपन्नः तस्याविशुद्धित्वेन सामायिकग्रहणयोग्यताया अभावात्। शेषे तु आयुर्वर्जज्ञानावरणीयादिकर्मसप्तके जघन्याम् अन्तर्मुहूर्त्तादिकां स्थितिं बध्नन् दर्शनसप्तकातिक्रान्तोऽन्तकृत्केवलित्वं प्राप्स्यन् क्षपको देशविरतिसामायिकरहितस्य सामायिकत्रयस्य पूर्वप्रतिपन्नको भवति, तस्यातिविशुद्धत्वेनातिजघन्यस्थितिककर्मबन्धकत्वात्, क्षपकस्य च देशविरतेरसंभवात्, सम्यक्त्वादिप्रतिपन्नतायाः पूर्वमेव जातत्वादिति। जघन्यस्थितिककर्मबन्धकत्वेन चात्र जघन्यस्थितिकत्वं गृह्यते, न तूपात्तकर्मसत्तापेक्षया जघन्यस्थितिकर्मबन्धकत्वं बोध्य-

---

इनमें कोई पूर्वप्रतिपन्नक जीव भी होता है। क्योंकि इस जीव में अविशुद्धि होती है। इस कारण सामायिक ग्रहण करने की योग्यता का यहां अभाव रहता है। आयुवर्जशेषज्ञानावरणीय आदि सातकर्मों की अन्तर्मुहूर्तादिरूपजघन्यस्थिति का बन्ध करनेवाला जीव दर्शनमोहनीय की सात प्रकृतियों को क्षय करके क्षपक बनता है। सो वही आगे अन्तकृत्केवली होता है—ऐसा यह क्षपक जीव देशविरतिसामायिक से रहित सम्यक्त्वसामायिक श्रुतसामायिक और सर्वविरतिसामायिक इन तीन सामायिकों का पूर्वप्रतिपन्नक होता है। क्योंकि अतिविशुद्ध होने के कारण वह जीव अतिजघन्यस्थितिवाले कर्मों का बन्धक होता है तथा क्षपक के देशविरति का सद्भाव पाया नहीं जाता है। इसलिये सम्यक्त्व आदि की प्रतिपन्नता उसके पहिले से ही उत्पन्न हो जाती है। जघन्य स्थितिवाले कर्मों का बन्धक होने के कारण यहां कर्मों में

પ્રતિપન્નક જીવ પણ હોય છે. કેમ કે આ જીવમાં અવિશુદ્ધિ હોય છે. એથી સામાયિક ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતાનો અહીં અભાવ રહે છે. આયુવર્જ શેષ જ્ઞાનાવરણીય આદિ સાત કર્મોની અંતર્મુહૂર્તાદિરૂપ જઘન્યસ્થિતિને બન્ધ કરનાર જીવ દર્શનમોહનીયની સાત પ્રકૃતિઓને ક્ષય કરીને ક્ષપક બને છે. અને પછી આગળ તે જ અન્તકૃત્કેવલી થાય છે, એવો તે ક્ષપક જીવ દેશ વિરતિ સામાયિકથી રહિત સમ્યક્ત્વ સામાયિક શ્રુત સામાયિક અને સર્વ વિરતિ સામાયિક આ ત્રણ સામાયિકોનો પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય છે. કેમ કે અતિવિશુદ્ધ હોવા બદલ તે જીવ પૂર્વપ્રતિપન્નક અતિ જઘન્યસ્થિતિવાળા કર્મોનો બંધક હોય છે, તથા ક્ષપકના દેશ વિરતિનો સદ્ભાવ મળતો નથી એથી સમ્યક્ત્વ વગેરેની પ્રતિપન્નતા તે પહેલાં જ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. જઘન્ય સ્થિતિવાળા કર્મોનો બંધક હોવા બદલ અહીં કર્મોમાં જઘન્ય સ્થિતિ ગૃહીત કરવામાં આવી છે. ઉપાત્ત કર્મોની સત્તાની અપેક્ષાએ જઘન્યસ્થિતિવાળા કર્મોનું બંધકત્વ લેવામાં

मिति। तथा-अष्टानामपि कर्मणाम् मध्यमायां स्थितौ स्थितो जीवश्चतुर्णामपि सामायिकानां प्रतिपद्यमानकः पूर्वप्रतिपन्नश्च भवतीति ॥१३॥

तथा-वेदमधिकृत्य क्व किं सामायिकं भवतीति वक्तव्यम्। यथा-विवक्षिते काले त्रिविधेऽपि वेदे चतुर्णां सामायिकानां प्रतिपद्यमानका भवन्ति, पूर्वप्रतिपन्नास्तु सन्त्येव ॥१४॥

तथा-आहारभयमैथुनपरिग्रहरूपाश्चतस्रः संज्ञा अधिकृत्य क्व किं सामायिकं भवतीत्यपि वक्तव्यम्। यथा-चतसृष्वपि संज्ञासु चतुर्विधस्यापि सामायिकस्य प्रतिपद्यमानका भवन्ति, पूर्वप्रतिपन्नकास्तु सन्त्येवेति ॥१५॥

जघन्यस्थितिता गृहीत की गई है। उपात्तकर्मों की अपेक्षा से जघन्यस्थितिवाले कर्मों का बंधकत्व नहीं लिया गया है। आठों कर्मों की मध्यमस्थिति में स्थित जीव चारों भी सामायिकों का प्रतिपद्यमानक होता है और पूर्वप्रतिपन्नक भी होता है ॥ १३ ॥

तथा-वेद को आश्रित करके कहां (किस वेद में) कौन सामायिक होता है?-ऐसा भी कहना चाहिये। जैसे-विवक्षित काल में तीन प्रकार के भी वेद में चारों सामायिकों के प्रतिपद्यमानक जीव होते हैं। और जो इनके पूर्वप्रतिपन्नक जीव होते हैं, वे तो यहां रहते ही हैं ।१४।

तथा-संज्ञा आहार, भय, मैथुन और परिग्रह इन चार संज्ञाओं को आश्रित करके कहां (किस संज्ञा में) कौन सामायित होता है? यह कहना चाहिये-जैसे चार प्रकार की संज्ञाओं में चतुर्विध भी सामायिक प्रतिपद्यमानक जीव होते हैं और जो इनके पूर्वप्रतिपन्नक होते हैं वे तो यहां होते ही हैं ॥ १५ ॥

આવ્યું નથી. આઠે આઠ કર્મોની મધ્યમસ્થિતિમાં સ્થિત જીવ ચારે સામાયિકોનો પ્રતિપદ્યમાનક હોય છે અને પૂર્વપ્રતિપન્નક પણ હોય છે. ॥૧૩॥

તથાઃ—વેદને આશ્રિત કરીને કયાં (કયાં વેદમા) કયું સામાયિક હોય છે? આ વિષે પણ કહેવું જોઇએ. જેમ-વિવક્ષિતકાળમાં ત્રણે પ્રકારના વેદોમાં ચાર સામાયિકોના પ્રતિપદ્યમાનક જીવો હોય છે. અને જે એના પૂર્વ પ્રતિપન્નક જીવો હોય છે. તેઓ તો અહીં રહે જ છે. ॥૧૪॥

તથાઃ—સંજ્ઞા આહાર, ભય, મૈથુન અને અપરિગ્રહ એ ચાર સજ્ઞાઓને આશ્રિત કરીને કયાં (કઈ સંજ્ઞામાં) કયું સામાયિક હોય છે?' આ વિષે પણ કહેવું જોઇએ. જેમ ચાર પ્રકારની સજ્ઞાઓમા ચતુર્વિધ પણ સામાયિકના પ્રતિપદ્યમાનક જીવો હોય અને જે એમના પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય છે, તેઓ તો અહીં હોય જ છે. ॥૧૫॥

तथा-कषायमाश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीत्यपि वक्तव्यम्। यथा-सकषायो जीवश्चतुर्णामपि सामायिकानां प्रतिपद्यमानकः पूर्वप्रतिपन्नकश्च भवति। अकषायस्तु छद्मस्थवीतरागो देशविरतिसामायिकं वर्जयित्वा सामायिकत्रयस्य पूर्वप्रतिपन्नको भवति न तु प्रतिपद्यमानक इति ॥१६॥

तथा-आयुराश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीत्यपि वक्तव्यम्। यथा-संख्यातवर्षायुष्को जीवश्चतुर्णामपि सामायिकानां प्रतिपद्यमानकः संभवति, पूर्वप्रतिपन्नकस्तु भवत्येव। असंख्येयवर्षायुष्को जीवः सम्यक्त्वश्रुतसामायिकयोः पूर्वप्रतिपन्नको भवतीति ॥१७॥

तथा-कषाय को आश्रित करके कहां (किस कषाय में) कौन सामायिक होता है?-यह भी कहना चाहिये-जैसे कषायसहितजीव चारों भी सामायिकों का प्रतिपद्यमानक होता है। और पूर्वप्रतिपन्नक भी होता है। कषायरहित जो छद्मस्थवीतरागजीव है, वह देशविरतिरूप सामायिक को छोड़कर तीन सामायिक का प्रतिपन्नक होता है, प्रतिपद्यमानक नहीं ॥ १६ ॥

तथा-आयु को आश्रय करके कहां कौन सामायिक होता है? यह भी कहना चाहिये-जैसे-संख्यात वर्ष की आयुवाला जीव चारों भी सामायिकों का प्रतिपद्यमानक हो सकता है। तथा ऐसा जीव इन सामायिकों का पूर्वप्रतिपन्नक तो होता है। जिस जीव की आयुअसंख्यात वर्ष की होती है, ऐसा जीव सम्यक्त्व सामायिक श्रुतसामायिक का प्रतिपद्यमानक हो सकता है तथा पूर्वप्रतिपन्नक होता ही है ॥ १७ ॥

તથા—કષાયને આશ્રિત કરીને કયા (કયા કષાયમાં) કયું સામાયિક હોય છે? આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ, જેમ કષાય સહિત જીવ ચારે ચાર સામાયિકોના પ્રતિપદ્યમાનક હોય છે, અને પૂર્વપ્રતિપન્નક પણ હોય છે. કષાય રહિત જે છદ્મસ્થ વીતરાગ જીવ છે, તે દેશવિરતિરૂપ સામાયિકોને છોડીને ત્રણ સામાયિકનો પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય છે, પ્રતિપદ્યમાનક નહિ. ।૧૬।

તથાઃ—આયુનો આશ્રય કરીને કયાં કયું સામાયિક હોય છે? આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ જેમ-સંખ્યાત વર્ષની આયુવાળા જીવો ચારેચાર સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપદ્યમાનક થઈ શકે છે, તથા એવો જીવ આ સામાયિકોનો પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય જ છે, જે જીવનું આયુ અસંખ્યાત વર્ષ જેટલું હોય છે, એવો જીવ સમ્યક્ત્વ સામાયિક, શ્રુત સામાયિકનો પ્રતિપદ્યમાનક થઈ શકે છે તથા પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય જ છે. ।।૧૭।।

तथा-ज्ञानमाश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीत्यपि वक्तव्यम्। यथा-ओघतो ज्ञानमाश्रित्य निश्चयनयमतेन ज्ञानी चतुर्णामपि सामायिकानां प्रतिपद्यमानको भवति। पूर्वप्रतिपन्नस्तु भवत्येव। व्यवहारनयमते तु अज्ञानी एव सामायिकप्रतिपत्ता भवति। प्रतिपत्तिस्तु तस्य सम्यक्त्वश्रुतेति सामायिकद्वयस्यैव भवति। पूर्वप्रतिपन्नकस्तु चतुर्णामपि भवति। ज्ञानभेदमाश्रित्य तु मतिश्रुतज्ञानवान् सम्यक्त्वश्रुतसामायिकद्वयं युगपत्प्रतिपद्यमानो भवति। देशविरतिसर्वविरतिसामायिकद्वयस्य तु भजनया प्रतिपद्यमानो भवति। पूर्वप्रतिपन्नस्तु चतुर्णामप्यस्त्येव अवधिज्ञानी तु सम्यक्त्वश्रुतसामायिकयो देशविरतिसामायिकस्य च न प्रति-

---

तथा-ज्ञान को आश्रित करके कहां कौन सामायिक होता है? यह भी कहना चाहिये-जैसे सामान्यरूप से ज्ञान को आश्रितकर निश्चयनय के मतानुसार ज्ञानी जीव चारों भी सामायिकों का प्रतिपद्यमानक होता है। तथा यह पूर्वप्रतिपन्नक तो होता ही है। व्यवहारनय के मतानुसार जो जीव अज्ञानी होता है, उसी को सम्यक्त्व सामायिक और श्रुतसामायिक इन दो की ही प्रतिपत्ति होती है। तथा चारों का भी पूर्वप्रतिपन्नक तो ज्ञानी होता ही है। ज्ञान के भेद को आश्रित करके मतिज्ञान और श्रुत ज्ञानवाला जीव एक ही साथ सम्यक्त्वसामायिक और श्रुतसामायिक को प्राप्त करनेवाला होता है। तथा देशविरतिसामायिक और सर्वविरतिसामायिक का वह भजना से प्रतिपद्यमान होता है। एवं चारों सामायिकों का यह पूर्वप्रतिपन्नक तो होता ही है। अवधिज्ञानी सम्यक्त्वसामायिक श्रुतसामायिक और

તથા:-જ્ઞાનને આશ્રિત કરીને ક્યાં કયું સામાયિક હોય છે? આ વિષે પણ કહેવુ જોઇએ. જેમ સામાન્ય રૂપથી આશ્રિત કરીને નિશ્ચયનયના મત મુજબ જ્ઞાની જીવ ચારે ચાર સામાયિકોનો પ્રતિપદ્યમાનક હોય છે. તથા તે પૂર્વપ્રતિપન્નક તો હોય જ છે. વ્યવહારનયના મત મુજબ જે જીવ અજ્ઞાની હોય છે, તેને જ સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિક એ બન્નેની જ પ્રતિપત્તિ થાય છે, તેમ જ ચારેચારનો પૂર્વપ્રતિપન્નક તો જ્ઞાની હોય જ છે, જ્ઞાનના ભેદને આશ્રિત કરીને મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનવાળો જીવ એકીસાથે સમ્યક્ત્વ સામાયિક અન શ્રુત સામાયિકને પ્રાપ્ત કરનાર હોય છે. તેમ જ દેશવિરતિ સામાયિક અને સર્વવિરતિ સામાયિકનો તે ભજનાથી પ્રતિપદ્યમાન હોય છે. અને ચારેચાર સામાયિકોનો આ પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય

पद्यमानको भवति, सर्वविरतिसामायिकस्य प्रतिपत्ता तु भवत्येव। पूर्वप्रतिपन्नस्तु सर्वेषामपि सामायिकानां भवति। मनःपर्ययज्ञानी तु देशविरतिरहितस्य सामायिकत्रयस्य पूर्वप्रतिपन्नक एव भवति, न तु प्रतिपद्यमानकः। भवस्थकेवली तु सम्यक्त्व-चारित्रसामायिकयोः पूर्वप्रतिपन्न एव भवति, न तु प्रतिपद्यमानक इति ॥१८॥

तथा-मनोवाक्कायलक्षणं त्रिविधमपि योगमाश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीति वक्तव्यम्। यथा-ओघतस्त्रिविधमपि योगमाश्रिता जीवा विवक्षिते काले चतुर्णामपि सामायिकानां प्रतिपद्यमानका भवन्ति, पूर्वप्रतिपन्नास्तु सन्त्येव। विभागतस्तु-औदारिककाययुक्ते योगत्रये चतुर्णामपि सामायिकानां प्रतिपद्यमानकाः

देशविरति सामायिक इन तीन सामायिकों का प्रतिपत्ता नहीं होता है। किन्तु सर्वविरति सामायिक का तो वह प्रतिपत्ता हो सकता है। तथा यह चारों सामायिकों का पूर्वप्रतिपन्नक तो होता ही है। मनःपर्ययज्ञानी जो है, वह देशविरति सामायिक को छोडकर तीन सामायिकों का पूर्वप्रतिपन्नक होता है-प्रतिपद्यमानक नहीं होता। जो भवस्थ केवली हैं वे सम्यक्त्व सामायिक और चारित्रसामायिक के पूर्वप्रतिपन्नक ही होते हैं। प्रतिपद्यमानक नहीं होते ॥ १८ ॥

तथा-मन, वचन और काय इन तीन योगों को आश्रित करके 'कहां कौन सामायिक होता है? यह भी कहना चाहिये-जैसे-सामान्य रूप से तीन योगों को लेकर जीव विवक्षित समय में चारों भी सामायिकों के प्रतिपत्ता हो सकते हैं। तथा इनके-चारों के तो-ये पूर्वप्रतिपन्नक होते ही हैं। विभाग की अपेक्षा विचार करने पर-औदा-

---

છે. અવધિજ્ઞાની સમ્યક્ત્વ સામાયિક, શ્રુત સામાયિક અને દેશવિરતિ સામાયિક આ ત્રણ સામાયિકનો તો તે પ્રતિપત્તા હોતો નથી. પરંતુ સર્વવિરતિ સામાયિકનો તો એ પ્રતિપત્તા થઈ શકે છે. તથા આ ચારેચાર સામાયિકોનો પૂર્વપ્રતિપન્નક તો હોય જ છે. મનઃપર્યયજ્ઞાની જે છે તે દેશવિરતિ સામાયિકને છોડીને ત્રણ સામાયિકોનો પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય છે, પ્રતિપદ્યમાનક હોતો નથી. જે ભવસ્થ કેવલી છે તે સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને ચારિત્ર સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપન્નક જ હોય છે, પ્રતિપદ્યમાનક હોતા નથી. ॥૧૮॥

તથાઃ—મન, વચન અને કાય આ ત્રણ યોગોને આશ્રિત કરીને 'કયાં કયું સામાયિક હોય છે? આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ. જેમ-સામાન્ય રૂપથી ત્રણ યોગોને લઈને જીવ વિવક્ષિત સમયમાં ચારે ચાર સામાયિકોનો પ્રતિપત્તા થઈ શકે છે, તથા એમના ચારેચારનો તો એ પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય જ છે.

पूर्वप्रतिपन्नकाश्च भवन्ति। वैक्रियशरीरयुक्ते योगत्रये सम्यक्त्वश्रुतसामायिकयोः प्रतिपत्तारो भवन्ति, पूर्वप्रतिपन्नकास्तु चतुर्णामपि सामायिकानाम्। आहारक शरीरयुक्ते तु योगत्रये देशविरतिरहितस्य सामायिकत्रयस्य पूर्वप्रतिपन्नका भवन्ति। तैजसकार्मणशरीरयोगे एव केवलेऽपान्तरालगतावाद्यसामायिकद्वयस्य पूर्वप्रति· पन्नका भवन्ति। केवलिसमुद्घाते तु सम्यक्त्वचारित्रसामायिकयोः पूर्वप्रतिपन्नका भवन्ति। केवले मनोयोगे-केवले वाग्योगे च न किमपि सामायिकं भवति, केवलस्य मनोयोगस्य वाग्योगस्य चाभावात्। काययाग्योगद्वये तु द्वीन्द्रियादिपूत्पन्नमात्रस्य सास्वादनस्य सम्यक्त्वश्रुतेति सामायिकद्वयं पूर्वप्रतिपन्नं भवतीति ॥ १९ ॥

रिककाययुक्तयोगत्रय में वर्तमान जीव सम्यक्त्वसामायिक और श्रुतसामायिक के प्रतिपत्ता हो सकते हैं, तथा चारों भी सामायिकों के ये पूर्वप्रतिपन्नक होते ही है। आहारक शरीर युक्त योगत्रय में वर्तमान जीव देशविरति सामायिक को छोडकर अवशिष्ट तीन सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक होते ही हैं। केवल तैजस कार्मणशरीरयुक्त कार्मणकाय योग में ही वर्तमान जीव अपान्तराल गति में आदि के दो सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक ही हो सकते हैं तथा केवलि समुद्घात में तो जीव सम्यक्त्व, और चारित्र इन दो सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक होते ही हैं। केवल मनोयोग में और केवल वाग्योग में कोई भी सामायिक नहीं होता क्यो कि न तो केवल वाग्योग होता है और न केवल मनोयोग होता है काययोग

વિભાગની અપેક્ષાએ વિચાર કરવાથી-ઔદારિક કાયયુક્ત યોગત્રયમાં વર્તમાન જીવ ચારેચાર સામાયિકોના પ્રતિપદ્યમાનક હોઈ શકે છે અને પૂર્વપ્રતિપન્નક તો હોય જ છે વૈક્રિય શરીર યુક્ત યોગત્રયમાં વર્તમાન જીવો સમ્યક્ત્વ-સામાયિક અને શ્રુત સામાયિકના પ્રતિપત્તા થઈ શકે છે, તથા ચારે ચાર સામાયિકોના એ પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય જ છે. આહારક શરીર યુક્ત યોગત્રયમાં વર્તમાન જીવ દેશવિરતિ સામાયિક સિવાય અવશિષ્ટ ત્રણ સામાયિકોના પૂર્વ-પ્રતિપન્નક હોય જ છે ફક્ત તૈજસ કાર્મણ શરીર યુક્ત કાર્મણ કાય યોગમાં જ વર્તમાન જીવ અપાન્તરાલ ગતિમાં આદિના બે સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિ-પન્નક જ થઇ શકે તેમ છે. તથા કેવલિ સમુદ્ઘાતમાં તો જીવ સમ્યક્ત્વ અને ચારિત્ર આ બે સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય જ છે. કેવલ મનો-યોગમાં અને કેવલ વાગ્યોગમાં કોઈપણ સામાયિક હોતું નથી કેમ કે ન તો ફક્ત વાગ્યોગ હોય છે અને ન ફક્ત મનોયોગ હોય છે. કાયયોગ અને

तथा–उपयोगमाश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीति वक्तव्यम्। यथा–साकारानाकारभेदेन भेदद्वयविशिष्टे उपयोगे चतुर्णामपि सामायिकानां प्रतिपद्यमानका भवन्ति, पूर्वप्रतिपन्नकास्तु सन्त्येवेति ॥२०॥

तथा–शरीरमधिकृत्य क्व किं सामायिकं भवतीत्यपि वक्तव्यम्। यथा–औदारिकशरीरे चतुर्णामपि सामायिकानां प्रतिपद्यमानकाः पूर्वप्रतिपन्नकाश्च भवन्ति। वैक्रियशरीरे सम्यक्त्वश्रुतसामायिकयोः प्रतिपद्यमानका भाज्याः। देशविरतिसर्वविरतिसामायिकयोः प्रतिपद्यमानका देवनारकाः नैव संभवन्ति।

और वाग्योग इन दो योग में वर्तमान सास्वादन जीव के कि जो द्वीन्द्रिय आदिकों में उत्पन्न हो गया है, सम्यक्त्वसामायिक और श्रुतसामायिक ये दो सामायिक पूर्वप्रतिपन्न हो सकते हैं।१९।

तथा–उपयोग को आश्रित करके कहां कौन सामायिक होता है ? यह भी कहना चाहिये। जैसे साकारउपयोग और अनाकारउपयोग इन दो उपयोगों में चारों भी सामायिकों–के प्रतिपद्यमानकजीव हो सकते हैं। तथा इनके जो पूर्वप्रतिपन्नक जीव होते हैं वे तो यहां होते ही हैं ॥ २० ॥

तथा–शरीर को आश्रित करके कहां कौन सामायिक होता है ? यह भी कहना चाहिये। जैसे–औदारिक शरीर में चारों भी सामायिकों के प्रतिपद्यमानक जीव हो सकते हैं और पूर्व प्रतिपन्नक जीव होते ही हैं। वैक्रिय शरीर में सम्यक्त्वसामायिक और श्रुतसामायिक इन दो सामायिकों के प्रतिपद्यमानक जीव भाज्य होते हैं। किन्तु

વાગ્યોગ આ બે યોગોમાં વર્તમાન સાસ્વાદન જીવને કે જે દ્વીન્દ્રિય આદિમા ઉત્પન્ન થઈ ગયો છે, સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિક એ બે સામાયિક પૂર્વપ્રતિપન્નક થઈ શકે છે. ।।૧૯।।

તથા—ઉપયોગને આશ્રિત કરીને કયાં કયુ' સામાયિક હોય છે ? આ વિષે પણ કહેવુ' જોઈએ. જેમ સાકાર ઉપયોગ અને અનાકાર ઉપયોગ આ ઉપયોગોમાં ચારેચાર સામાયિકોના પ્રતિપદ્યમાનક જીવ થઈ શકે છે. તથા એમના જે પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો હોય છે, તેઓ તો અહીં હોય જ છે. ।૨૦।

તથા—શરીરને આશ્રિત કરી કયાં કયુ' સામાયિક હોય છે ? આ વિષે પણ કહેવુ' જોઇએ. જેમ ઔદારિક શરીરમાં ચારેચાર સામાયિકોના પ્રતિપદ્યમાનક જીવો હોઈ શકે છે. અને પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો હોય જ છે, વૈક્રિય શરીરમાં સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિક આ બે સામાયિકોના પ્રતિ

वैक्रियशरीरधारिणस्तिर्यञ्चो मनुष्या अपि न तयो देशविरतिसर्वविरतिसामायिकयोः प्रतिपद्यमानका भवन्ति, विक्रियाप्रवृत्तत्वेन तेषां प्रमत्तत्वात्। पूर्वप्रतिपन्नकास्तु चतुर्णामपि सामायिकानां वैक्रियशरीरधारिणो भवन्त्येव। आहारकशरीरिणस्तु देशविरतिरहितस्य सामायिकत्रयस्य पूर्वप्रतिपन्नका भवन्ति। तैजसकार्मणशरीरिणस्तु सम्यक्त्वश्रुतसामायिकयोः पूर्वप्रतिपन्नका भवन्तीति ॥२१॥

तथा-समचतुरस्रन्यग्रोधपरिमण्डलादिषड्विधं संस्थानमाश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीति वक्तव्यम्। यथा-सर्वेष्वपि संस्थानेषु चतुर्णामपि सामायिकानां प्रतिपद्यमानका भवन्ति, पूर्वप्रतिपन्नकास्तु सन्त्येवेति ॥२२॥

पूर्वप्रतिपन्नक तो होते ही हैं। तथा देशविरति और सर्वविरति इन दो सामायिकों के देव और नारकी प्रतिपत्ता नहीं होते हैं। वैक्रिय शरीरधारी जो तिर्यञ्च एवं मनुष्य होते हैं वे भी देशविरति सामायिक और सर्वविरति सामायिक के प्रतिपत्ता नहीं होते हैं। क्योंकि विक्रिया में प्रवृत्त होने के कारण उनमें प्रमत्तता आ जाती है। तथा पूर्वप्रतिपन्नक तो चारों भी सामायिकों के वैक्रियशरीरधारी होते हैं। जो आहारक शरीरधारी होते हैं, वे देशविरतिसामायिक को छोडकर बाकी के तीन सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक होते ही हैं। तैजस और कार्मणशरीरधारी जीव सम्यक्त्वसामायिक और श्रुत सामायिक इन दो सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक हो सकते हैं।२१।

तथा-समचतुस्रन्यग्रोधपरिमंडल आदि छह प्रकार के संस्थान को आश्रित करके 'कहां कौन सामायिक होता है? यह भी कहना

પદ્યમાનક જીવો ભાજ્ય હોય છે, પરંતુ પૂર્વપ્રતિપન્નક તો હોય જ છે. તથા દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ આ બે સામાયિકોના દેવ અને નારકી પ્રતિપત્તા હોતા નથી. વૈક્રિય શરીરધારી જે તિર્યંચ અને મનુષ્યો હોય છે, તેઓ પણ દેશવિરતિ સામાયિકના પ્રતિપત્તા હોતા નથી. કેમ કે વિક્રિયામાં પ્રવૃત્ત હોવા બદલ તેમાં પ્રમત્તતા આવી જાય છે. તથા પૂર્વપ્રતિપન્નક તો ચારેચાર સામાયિકોના વૈક્રિય શરીરધારી હોય જ છે. જે આહારક શરીરધારી હોય છે, તે દેશવિરતિ સામાયિક સિવાય શેષ ત્રણ સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય જ છે તૈજસ અને કાર્મણ શરીરધારી જીવ સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિક આ બે સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક જ હોય છે. ॥૨૧॥

તથા—સમચતુરસ્ર ન્યગ્રોધ પરિમંડલ વગેરે ૬ પ્રકારના સંસ્થાનને આશ્રિત કરીને 'ક્યાં કયું સામાયિક હોય છે? આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ

तथा–वज्रऋषभनाराचादिभेदेन षड्विधं संहननम्=अस्थिसंचयविशेषमाश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीति वक्तव्यम्। यथा–सर्वेष्वपि संहननेषु चतुर्णामपि सामायिकानां प्रतिपद्यमानकाः पूर्वप्रतिपन्नकाश्च भवन्तीति ॥२३॥

तथा–मानं–शरीरस्य प्रमाणम्–अवगाहनामाश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीति वक्तव्यम्। यथा–मनुष्यस्योत्कृष्टं शरीरमानं त्रीणि गव्यूतानि, जघन्यमंगुलासंख्येयभागः एतद् द्वयं वर्जयित्वा मध्यमशरीरमाने वर्तमाना मनुष्याश्चतुर्णा-

---

चाहिये। जैसे समस्त संस्थानों में चारों प्रकार के भी सामायिकों के प्रतिपद्यमानक जीव हो सकते हैं। तथा जो इनके पूर्वप्रतिपन्नक होते हैं वे तो इनमें रहते ही हैं ॥२२॥

वज्रऋषभनाराच आदि के भेद से संहनन छह प्रकार का होता है। सो अस्थिसंचय विशेषरूप इस संहनन को आश्रित करके कहां कौन सामायिक होता है? यह भी कहना चाहिये। जैसे–समस्त भी संहननों में चारों भी सामायिकों के प्रतिपत्ता हो सकते हैं और पूर्वप्रतिपन्नक जीव होते ही हैं ॥२३॥

तथा–मान नाम शरीर के प्रमाण का है–इस प्रमाण रूप अवगाहना का आश्रित करके कहां कौन सामायिक होता है? यह भी कहना चाहिये–जैसे मनुष्य की उत्कृष्ट अवगाहना भोगभूमिजकी अपेक्षा लेकर तीन कोश की होती है और जघन्य अवगाहना अंगुल

જેમ સમસ્ત સંસ્થાનોમાં ચારેચાર પ્રકારની સામાયિકોના પ્રતિપદ્યમાનક જીવો હોઈ શકે છે. તથા જે એમના પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય છે, તેઓ તો એમનામાં રહે છે. ॥૨૨॥

વજ્રઋષભ નારાચ વગેરેના ભેદથી સંહનના ૬ પ્રકારો હોય છે. અસ્થિ સંચય વિશેષરૂપ આ સંહનને આશ્રિત કરીને ક્યાં કયું સામાયિક હોય છે? આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ.

જેમ—સમસ્ત સંહનનોમાં ચારેચાર સામાયિકોના પ્રતિપત્તા હોઈ શકે છે અને પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો હોય જ છે. ॥૨૩॥

તથા માન, નામ શરીરના પ્રમાણનું છે આ પ્રમાણરૂપ અવગાહનાને આશ્રિત કરીને ક્યા કયું સામાયિક હોય છે? આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ જેમ મનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહના ભોગભૂમિ જ ની અપેક્ષાએ ત્રણ ગાઉ જેટલી હોય છે. અને જઘન્ય અવગાહના આંગળના અસંખ્યાતમાં ભાગ

मपि सामायिकानां प्रतिपद्यमानका भवन्ति, पूर्वप्रतिपन्नकास्तु सन्त्येव । जघन्य शरीरप्रमाणे वर्तमाना गर्भजमनुष्याः सम्यक्त्वश्रुतसामायिकयोः पूर्वप्रतिपन्नका संभवन्ति, न तु प्रतिपद्यमानकाः । त्रिगव्यूतात्मके उत्कृष्टशरीरप्रमाणे वर्तमाना मनुष्यास्तु सम्यक्त्वश्रुतसामायिकयोरपि प्रतिपद्यमानका भवितुमर्हन्ति पूर्वप्रतिपन्नकास्तु भवन्त्येव जघन्यशरीरप्रमाणा नारकदेवास्तु सम्यक्त्वश्रुतयोः पूर्वप्रतिपन्नकाः संभवन्ति, न तु प्रतिपद्यमानकाः मध्यमोत्कृष्टशरीरप्रमाणवन्तो नारकदेवास्तु सम्यक्त्वश्रुतसामायिकयोः प्रतिपद्यमानकाः संभवन्ति, पूर्वप्रति-

---

के असंख्यातवें भाग प्रमाण होती है । इन दोनों प्रकार के मान को छोडकर मध्यम शरीर मान में वर्तमान मनुष्य चारों भी सामायिकों के प्रतिपद्यमानक हो सकते हैं । तथा जो इन सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक मनुष्य होते हैं, वे तो यहां होते ही हैं । जघन्य शरीरमान में वर्तमान गर्भजमनुष्य सम्यक्त्व सामायिक और श्रुतसामायिक इन दो सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक हो सकते हैं । परन्तु प्रतिपत्ता नहीं हो सकते हैं । तीन कोश की उत्कृष्ट अवगाहनावाले शरीर में वर्तमान मनुष्य सम्यक्त्वसामायिक और श्रुतसामायिक के पूर्व-प्रतिपन्नक होते हैं । तथा जघन्यशरीर की अवगाहना में वर्तमान नारक और देव ये सम्यक्त्व और श्रुत सामायिक के पूर्वप्रतिपन्नक हो सकते हैं । प्रतिपद्यमानक नहीं हो सकते । मध्यम तथा उत्कृष्ट शरीरावगाहनावाले नारक और देव ये सम्यक्त्व और श्रुतसामायिक के प्रतिपत्ता हो सकते

પ્રમાણુ હોય છે. આ બન્ને પ્રકારના માનસિવાય મધ્યમ શરીરમાનમાં વર્તમાન મનુષ્ય ચારેચારે સામાયિકોના પ્રતિપદ્યમાનક હોઈ શકે છે. તથા જે આ સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક મનુષ્યો હોય છે, તે તો અહીં હોય જ છે. જઘન્ય શરીરમાનમાં વર્તમાન ગર્ભજ મનુષ્ય સમ્યક્ત્વ સામાયિક શ્રુત સામાયિક આ બે સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક હોઈ શકે છે, પરંતુ પ્રતિપત્તા હોઈ શકતા નથી. ત્રણ ગાઉની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા શરીરમાં વર્તમાન મનુષ્ય તો સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય છે. તથા જઘન્ય શરીરની અવગાહનામાં વર્તમાન નારક અને દેવ આ સમ્યક્ત્વ અને શ્રુત સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપન્નક હોઇ શકે છે. પ્રતિપદ્યમાનક થઈ શકતા નથી. મધ્યમ તથા ઉત્કૃષ્ટ શરીરાવગાહનાવાળા નારક અને દેવ એ સમ્યક્ત્વ અને શ્રુત સામાયિકના પ્રતિપત્તા હોઇ શકે છે, પ્રતિપદ્યમાનક હોઇ શકતા નથી. મધ્યમ તથા ઉત્કૃષ્ટ શરીરાવગાહનાવાળા નારક અને દેવ એ સમ્યક્ત્વ

पन्नकास्तु सन्त्येव। जघन्यशरीरप्रमाणाः पञ्चेन्द्रियास्तिर्यञ्चस्तु सम्यक्त्वश्रुतसामायिकयोः पूर्वप्रतिपन्नकाः संभवन्ति, न तु प्रतिपद्यमानकाः। षड्गव्यूतात्मकोत्कृष्टशरीरप्रमाणाः स्थलचरपञ्चेन्द्रियास्तिर्यञ्चस्तु सम्यक्त्वश्रुतसामायिकयोः प्रतिपद्यमानकाः पूर्वप्रतिपन्नकाश्च भवन्ति। मध्यमशरीरप्रमाणास्तु पञ्चेन्द्रियास्तिर्यञ्च आद्ययो द्वयोस्त्रयाणां वा सामायिकानां प्रतिपद्यमानकाः संभवन्ति, पूर्वप्रतिपन्नकास्तु त्रयाणामपि सन्त्येवेति ॥२४॥

तथा-कृष्णनीलकापोततेजः पद्मशुक्ललक्षणाः षड्लेश्या आश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीति वक्तव्यम्। यथा-कृष्णादिकासु सर्वासु द्रव्यलेश्यासु वर्त्तमानानारकजीवाः देवजीवा सम्यक्त्वश्रुतसामायिकयोः प्रतिपद्यमानका भवन्ति। सञ्ज्ञि-

हैं। तथा इनमें इनके पूर्वप्रतिपन्नक जीव तो रहा ही करते हैं। जघन्य शरीरावगाहनावाले पंचेन्द्रियतिर्यञ्चसम्यक्त्वसामायिक और श्रुतसामायिक के पूर्वप्रतिपन्नक हो सकते हैं-प्रतिपत्ता नहीं। छह कोश की उत्कृष्ट शरीरावगाहनावाले स्थलचर पंचेन्द्रियतिर्यञ्चसम्यक्त्व सामायिक और श्रुतसामायिक के प्रतिपत्ता हो सकते हैं और पूर्वप्रतिन्नक होते ही हैं। तथा मध्यमशरीरावगाहनावाले पंचेन्द्रियतिर्यञ्च आदि के दो सामायिकों के, अथवा तीन सामायिकों के प्रतिपद्यमानक हो सकते हैं। तथा इनमें इन सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक जीव तो होते ही है।२४।

तथा-कृष्ण, नील, कापोत, तेजः, पद्म और शुक्ल-इन छह लेश्याओं को आश्रित करके कहां कौन सामायिक होता है? यह भी कहना चाहिये-जैसे-कृष्णादिरूप समस्त द्रव्यलेश्याओं में वर्तमान नारक और देवजीव सम्यक्त्वसामायिक और श्रुतसामायिक इन

અને શ્રુતસામાયિકના પ્રતિપત્તા હોઈ શકે છે, તથા આમાં એમના પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો તો રહે જ છે. જઘન્ય શરીરાવગાહનાવાળા પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપન્નક હોઈ શકે છે, પ્રતિપત્તા નહીં. ૬ ગાઉની ઉત્કૃષ્ટ શરીરાવગાહનાવાળા સ્થલચર પંચેન્દ્રિય, તિર્યંચ સમ્યક્ત્વ, સામાયિક અને શ્રુત સામાયિકના પ્રતિપત્તા હોઈ શકે છે, અને પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય જ છે. તથા મધ્યમ શરીરાવગાહનાવાળા પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ વગેરેના બે સામાયિકોના અથવા ત્રણ સામાયિકોના પ્રતિપદ્યમાનક હોઈ શકે છે. તથા આમાં આ સામાયિકોને પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો હોય જ છે ॥૨૪॥

તથા—કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજઃ, પદ્મ, અને શુકલ આ ૬ લેશ્યાઓને આશ્રિત કરીને કયા કયું સામાયિક હોય છે? આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ. જેમ કૃષ્ણાદિરૂપ સમસ્ત દ્રવ્ય લેશ્યાઓમાં વર્તમાન નારક અને દેવ જીવ

तिर्यञ्चः, एवं सञ्ज्ञिमनुष्याः तेजःपद्मशुक्लरूपशुभद्रव्यलेश्यात्रये वर्त्तमानाः सम्यक्त्व-श्रुतसामायिकयोः प्रतिपद्यमानका भवन्ति देशविरतिसर्वविरतिसामायिकयोः प्रतिपद्यमानकाः तेजःपद्मशुक्ललेश्यास्वेव भवन्ति। न तु कृष्णनीलकापोतलेश्यासु। चतुर्णामपि सामायिकानां पूर्वप्रतिपन्नकाः षट्स्वपि लेश्यासु संभवन्तीति ॥२५॥

तथा-परिणामम्=अध्यवसायविशेषमाश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीति वक्तव्यम्। तत्र-शुभशुभतररूपतया परिणामे वर्धमाने सति वर्धमानपरिणामा-जीवाश्चतुर्णां सामायिकानां मध्ये सामायिकत्रयं प्रतिपद्यन्ते, देशविरतिसर्वविरति-

---

दो सामायिकों के प्रतिपत्ता हो सकते हैं। संज्ञी तिर्यञ्च एवं संज्ञी मनुष्य तेजः पद्म एवं शुक्ल इन तीन शुभ द्रव्य लेश्याओं में वर्तमान -सम्यक्त्वश्रुतसामायिक के प्रतिपत्ता हो सकते हैं। देशविरति-सामायिक, और सर्वविरतिसामायिक इन दो सामायिकों के कृष्ण नील और कापोत लेश्यावाले प्रतिपत्ता-धारक नहीं होते हैं, क्योंकि दो सामायिकों के प्रतिपत्ता-धारक, तेजः पद्म और शुक्लवाले जीव ही होते हैं। चारों भी सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक जीव छहों भी लेश्याओं में होते हैं।२५।

तथा-परिणाम नाम जीव के अध्यवसाय विशेष का है-सो इस परिणाम नाम को आश्रित करके कहां कौन सामायिक होता है? यह भी कहना चाहिये-जब परिणाम शुभशुभतररूप से बढता है-तब उस वर्धमान परिणामवाले जीव चारों सामायिकों के बीच में तीन

સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુતસામાયિક આ બે સામાયિકોના પ્રતિપત્તા હોઈ શકે છે. સંજ્ઞી તિર્યંચ અને સંજ્ઞી મનુષ્ય તેજઃપદ્મ અને શુકલ આ ત્રણ શુભ દ્રવ્યલેશ્યાઓમાં વર્તમાન સમ્યક્ત્વ તથા શ્રુતસામાયિકના પ્રતિપત્તા હોઈ શકે છે. દેશવિરતિ સામાયિક અને સર્વવિરતિ સામાયિક આ બે સામાયિકોના કૃષ્ણ, નીલ અને કાપોત લેશ્યાવાળા પ્રતિપત્તા ધારક હોતા નથી. કેમ કે એ બન્ને સામાયિકોના પ્રતિપત્તા-ધારક, તેજઃ પદ્મ અને શુકલેશ્યાવાળા જીવો જ હોય છે. ચારેચારે સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવ છએ લેશ્યાઓમાં હોઈ શકે છે. ॥૨૫॥

તથા--પરિણામ નામ જીવના અધ્યવસાય વિશેષનુ છે. આ પરિણામને આશ્રિત કરીને ક્યાં કયું સામાયિક હોય છે? આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ. જ્યારે પરિણામ શુભ, શુભતરરૂપથી વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે તે વર્ધમાન પરિ-

सामायिकयोरेकत्रासंभवात्। एवमेवान्तरकरणादाववस्थितेऽपि शुभे परिणामे जीवाश्चतुर्णां सामायिकानां मध्ये सामायिकत्रयं प्रतिपद्यन्ते। क्षीयमाणे तु शुभे परिणामे न किमपि सामायिकं प्रतिपद्यन्ते, संक्लिष्टत्वात्। पूर्वप्रतिपन्नकास्तु त्रिष्वपि परिणामेषु वर्त्तन्ते एवेति ॥२६॥

तथा-साताऽसातरूपां वेदनामधिकृत्य क्व किं सामायिकं भवतीति वक्तव्यम्। यथा-साताऽसातरूपायां द्विविधायां वेदनायां वर्त्तमाना जीवाश्चतुर्णां सामायिका-

---

सामायिकों के प्रतिपत्ता-धारक होते हैं। क्योंकि देशविरतिसामायिक और सर्वविरति सामायिक इन दो सामायिकों का युगपत् एकत्र अवस्थान होता नहीं है। इसी प्रकार जीवों का शुभ परिणाम जब अन्तःकरण आदि में अवस्थित होता है उस अवस्थित परिणाम के समय जीव चारों सामायिकों के प्रतिपत्ता होते हैं। जब शुभपरिणामहीयमान होते है तब किसी भी सामायिक के प्रतिपत्ता-धारक नहीं होते हैं। क्योंकि उस समय संक्लिष्ट परिणाम रहा हैं इन सामायिकों के जो पूर्वप्रतिपन्नक होते हैं वे तो इन तीनों भी परिणामों में मौजूद रहा करते हैं। २६।

तथा-साता असातारूप वेदना को आश्रित करके कहां कौन सामायिक होता है? यह भी कहना चाहिये-जैसे साता असातारूप दोनों प्रकार की वेदना में वर्तमान-जीव चारों सामायिकों में से किसी एक

ણામવાળા જીવો ચારેચાર સામાયિકોની વચ્ચે ત્રણ સામાયિકોના પ્રતિપત્તા ધારક હોય છે કેમ કે દેશવિરતિ સામાયિક અને સર્વવિરતિ સામાયિક એ બે સામાયિકોનું યુગપત્ એકત્ર અવસ્થાન હોતું નથી. આ પ્રમાણે જીવોના પરિણામ જ્યારે અન્તઃકરણ આદિમાં અવસ્થિત હોય છે, તે અવસ્થિત પરિણામના જીવો ચારેચાર સામાયિકોના પ્રતિપત્તા હોય છે. જ્યારે શુભપરિણામ હીયમાન હોય છે ત્યારે કોઈપણ સામાયિકના તે પ્રતિપત્તા ધારક હોતા નથી. કેમ કે તે વખતે સંક્લિષ્ટ પરિણામો રહ્યા કરે છે. આ સામાયિકોના જે પૂર્વપ્રતિપન્નકો હોય છે, તેઓ તો આ ત્રણે પરિણામોમાં વિદ્યમાન રહે છે. ાા૨૬ાા

તથા.--સાતા અસાતારૂપ વેદનાને આશ્રિત કરીને ક્યાં કયું સામાયિક હોય છે? આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ. જેમ સાતા અસાતારૂપ બન્ને પ્રકારની વેદનામાં વર્તમાન જીવો ચારે સામાયિકોમાંથી કોઈ એક સામાયિકના

नामन्यतमत् सामायिकं प्रतिपद्यन्ते, पूर्वप्रतिपन्नका अपि चतुर्णां सामायिकानां संभवन्तीति ॥२७॥

तथा-समुद्घातकर्माश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीति वक्तव्यम् । यथा-सम् =एकीभावेन, उत्=प्राबल्येन वेदनाकषायाद्यनुभवपरिणामेन सहैकीभावमापन्नस्य जीवस्य वेदनीयादिकर्मपुद्गलानां हननं-समुद्घातः । स च-केवलि समुद्घात-कषायसमुद्घात-मरणसमुद्घात-वेदनासमुद्घातवैक्रियसमुद्घात -तैजससमुद्घाता-हारकसमुद्घातभेदेन सप्तविधः । उक्तंच-

'केवलिकसायमरणा, वेयणवेउव्वितेय आहारे ।
सत्तविह समुग्घाओ, पन्नत्तो वीयरागेहिं' ॥१॥

सामायिक के प्रतिपत्ता-धारक होते हैं । यहां पूर्वप्रतिपन्नक भी चारों सामायिकों के हो सकते हैं ।२७।

तथा-समुद्घातकर्म को आश्रित करके कहां कौन सामायिक होता है? यह भी कहना चाहिये-वेदनाकषाय आदि के अनुभवरूप परि· णाम के साथ एक भाव को प्राप्त हुए जीव के द्वारा जो वेदनीयादि कर्मपुद्गलों का हनन होता है उसका नाम समुद्घात है। तात्पर्य इसका यह है कि मूल शरीर को न छोडकर वेदनादिकारणों के उपस्थित होने पर आत्मा के कुछ प्रदेशों बाहर निकालना इसका नाम समुद्घात है। यह समुद्घात केवलि समुद्घात, कषाय समुद्घात, मारणान्तिकसमुद्घात, वेदनासमुद्घात, वैक्रिय समुद्घात, तैजस समुद्घात और आहारकसमुद्घात के भेद से सात प्रकार का होता है। ये सात प्रकार ही 'उक्तंच करके' केवलि कसाय०' इत्यादि गाथा द्वारा कहे गये हैं।

પ્રતિપત્તા-ધારક હોય છે. અહીં પૂર્વપ્રતિપન્નક પણ ચારેચાર સામાયિકોના સંભવી શકે છે ॥૨૭॥

તથા--સમુદ્ઘાત કર્મને આશ્રિત કરીને કયા કયું સામાયિક હોય છે? આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ. વેદના કષાય આદિના અનુભવરૂપ પરિણામની સાથે એક ભવને પ્રાપ્ત થયેલ જીવ વડે જે વેદનીય વગેરે કર્મપુદ્ગલોનું હનન હોય છે, તેનું નામ સમુદ્ઘાત છે. તાત્પર્ય આનું આ પ્રમાણે છે કે મૂલ શરીરને ન છોડતા વેદનાદિ કારણો જ્યારે ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે આત્મા કેટલાક પ્રદેશોને બહાર કાઢે છે તેનું નામ સમુદ્ઘાત છે. આ સમુદ્ઘાતના કેવલિ સમુદ્ઘાત, કષાય સમુદ્ઘાત, મરણ સમુદ્ઘાત, વેદના સમુદ્ઘાત, વૈક્રિય સમુદ્ઘાત, તૈજસ સમુદ્ઘાત અને આહારક સમુદ્ઘાતના ભેદથી સાત પ્રકારો હોય છે. આ સાત પ્રકારો જ 'ઉકતંચ કરીને' 'केवलिकसाय०' વગેરે ગાથા

छाया—केवलिकषायमरणानि वेदनावैक्रियतेजआहाराः।
सप्तविधः समुद्घातः प्रज्ञप्तो वीतरागैः॥ इति।

तस्मिन् समुद्घाते एव कर्म=क्रिया—समुद्घातकर्म। तत्र केवल्यादिसप्तविधसमुद्घातेन समवहता न किमपि सामायिकं प्रतिपद्यन्ते। पूर्वप्रतिपन्नकविषये त्वेवं विज्ञेयम्—केवलिसमुद्घातेन समवहताः सम्यक्त्वचारित्रेति सामायिकद्वयस्य पूर्वप्रतिपन्नका भवन्ति। आहारकसमुद्घातसमवहता देशविरतिरहितसामायिकत्रयस्य पूर्वप्रतिपन्नका भवन्ति। शेष समुद्घातसमवहतास्तु देशविरतिरहितसामायिकत्रयस्य सर्वविरतिरहितसामायिकत्रयस्य वा पूर्वप्रतिपन्नका भवन्ति। एभिः सप्तभिः समुद्घातैरसमवहतास्तु चतुर्णामपि सामायिकानां प्रतिपद्यमानकाः पूर्वप्रतिपन्नकाश्च भवन्तीति ॥२८॥

इन सात प्रकार के समुद्घात कर्म से जो जीव समवहत होते हैं—अर्थात् जो जीव इन सात प्रकार के समुद्घातों को करते हैं वे जीव किसी भी सामायिक के प्रतिपत्ता धारक नहीं होते हैं पूर्वप्रतिपन्नक जीवों के विषय में इस प्रकार जानना चाहिये—जो केवलिसमुद्घात करते हैं वे सम्यक्त्वसामायिक और चारित्रसामायिक के पूर्वप्रतिपन्नक होते हैं। जो आहारकसमुद्घात करते हैं, वे देशविरति सामायिक को छोडकर अवशिष्ट तीन सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक होते हैं। इन दो समुद्घातों के अतिरिक्त जो पांच समुद्घातों से समवहत होते हैं, ऐसे जीव देशविरतिसामायिक से रहित तीन सामायिकों के अथवा सर्वविरतिसामायिक से रहित तीन सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक होते हैं। जो इन सात समुद्घातों से असमवहत होते हैं, वे जीव तो चारों भी सामायिकों के प्रतिपद्यमानक और पूर्वप्रतिपन्नक होते हैं।२८।

વડે કહેવામાં આવ્યા છે. આ સાત પ્રકારના સમુદ્ઘાત કર્મથી જે જીવો આ સાત પ્રકારના સમુદ્ઘાતોને કરે છે, તે જીવો કોઈ પણ સામાયિકના પ્રતિપત્તાધારક હોતા નથી. પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવોના સંબંધમાં આ રીતે જાણવું જોઈએ. જે કેવલિ સમુદ્ઘાત કરે છે, તે સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને ચારિત્ર-સામાયિકના પૂર્વપ્રતિપન્ન હોય છે. જે આહારક સમુદ્ઘાત કરે છે, તે દેશ વિરતિ સામાયિક સિવાય અવશિષ્ટ ત્રણ સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય છે. આ બે સમુદ્ઘાતો સિવાય જે પાંચ સમુદ્ઘાતો વડે સમવહત હોય છે, એવા જીવ દેશવિરતિ સામાયિકથી અથવા સર્વવિરતિ સામાયિકથી રહિત ત્રણ સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય છે જે આ સાત સમુદ્ઘાતોથી અસમવહત હોય છે તેવા જીવો તો ચારે પ્રકારના સામાયિકોના પ્રતિપદ્યમાનક અને પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય છે. ॥૨૮॥

तथा-द्रव्यतः सामान्येन सर्वकर्मदलिकानां, विशेषेण तु चतुर्विधसामायिकावरणरूपज्ञानावरणमोहनीयकर्मदलिकानां निर्वेष्टनं=निर्जरणं, भावतस्तु क्रोधाद्यध्यवसायानां निर्वेष्टनं=निर्जरणं चाश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीति वक्तव्यम्। यथा-द्रव्यतः सामान्येन सर्वकर्मदलिकानां निर्वेष्टने, विशेषेण चतुर्विधसामायिकावरणरूप ज्ञानावरणमोहनीयकर्मदलिकानां निर्वेष्टने, भावतस्तु क्रोधाद्यध्यवसायानां निर्जरणे वर्त्तमाना जीवाश्चतुर्णां सामायिकानां मध्येऽन्यतमत् सामायिकं प्रतिपद्यन्ते, पूर्वप्रतिपन्नकास्तु सन्त्येवेति ॥२९॥

तथा-उद्वर्त्तनमाश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीति वक्तव्यम्। यथा-नरका

तथा-निर्वेष्टन-निर्जरा-द्रव्य की अपेक्षा से-सामान्यतः समस्तकर्मदलिकों की, और विशेषरूप से चारों प्रकार के सामायिक को आवरणकरनेवाले ज्ञानावरण और मोहनीय कर्म के दलिकों की निर्जरा को आश्रित करके तथा भाव की अपेक्षा से-क्रोधादिक भाव कर्मों की निर्जरा को आश्रित करके कहां कौन सामायिक होता है? यह भी कहना चाहिये-जैसे सामान्यतः सर्वकर्मदलिकों की निर्जरा में, विशेषतः चारों प्रकार के सामायिक को आवृत करनेवाले ज्ञानावरण और मोहनीय कर्म के दलिकों कि निर्जरा में, तथा भावकर्मरूप क्रोधादिक अध्यवसायों की निर्जरा में वर्तमान जीव चारों भी सामायिकों के बीच में से किसी एक सामायिक के प्रतिपत्ता-धारक हो सकते हैं। तथा पूर्वप्रतिपन्नक जीव तो यहां होते ही हैं ॥ २९ ॥

तथा-उद्वर्त्त को आश्रित करके कहां कौन सामायिक होता है?

તથ--નિર્વેષ્ટન-નિર્જરા દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સામાન્યત: સમસ્ત કર્મદલિકોની અને વિશેષ રૂપથી ચારે પ્રકારના સામાયિકને આવરણુ કરનારા જ્ઞાનાવરણુ અને મોહનીય કર્મના દલિકોની નિર્જરાને આશ્રિત કરીને તથા ભાવની અપેક્ષાએ ક્રોધાદિક ભાવકર્મોની નિર્જરાને આશ્રિત કરીને કયાં કયું સામાયિક હોય છે? આ વિષે પણુ કહેવું જોઇએ જેમ સામાન્યતઃ સર્વ કર્મ દલિકોની નિર્જરામાં, વિશેષતઃ ચારે પ્રકારના સામાયિકોને આવૃત્ત કરનારા જ્ઞાનાવરણુ અને મોહનીય કર્મના દલિકોની નિર્જરામાં, તથા ભાવકર્મરૂપ ક્રોધાદિક અધ્યવસાયોની નિર્જરામાં વર્તમાન જીવો ચારેચાર સામાયિકોમાંથી કોઇ એક સામાયિકના પ્રતિપત્તા-ધારક હોઇ શકે છે. તથા પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો તો અહીં સંભવી શકે છે. ॥૨૯॥

તથા ઉદ્વૃતને આશ્રિત કરીને કયાં કયું સામાયિક હોય છે? આ વિષે

दुद्वृत्तः कदाचित्तिर्यक्षूत्पन्नः सर्वविरतिसामायिकरहितं सामायिकत्रयं प्रतिपद्यते, कदाचित्तु मनुष्येषूत्पन्नश्चत्वार्यपि सामायिकानि प्रतिपद्यते। पूर्वप्रतिपन्नस्तु सम्यक्त्वश्रुतेति सामायिकद्वयस्यैव। तिर्यग्गतेरुद्वृत्तो मनुष्यादिषूत्पन्नः कदाचिच्चतुष्टयं, कदाचित्त्रयं, कदाचिद्द्वयं वा सामायिकं प्रतिपद्यते। पूर्वप्रतिपन्नकस्तु सामायिकत्रयस्य। मनुष्येभ्य उद्वृत्तो देवनारकेषु समुत्पन्न आद्यसामायिकद्वयस्य प्रतिपद्यमानको भवति, पूर्वप्रतिपन्नश्च सामायिकचतुष्टयस्य, तिर्यक्षू-

यह भी कहना चाहिये-जैसे नरक से उद्वृत्त-निकला हुआ-जीव यदि कदाचित् तिर्यञ्चों में उत्पन्न हो जाता है, तो वह सर्वविरति सामायिक को छोडकर तीन सामायिकों का प्रतिपत्ता-धारक हो सकता है। यदि कदाचित् वह मनुष्यों में उत्पन्न हो जाता है तो वह चारों भी सामायिकों का प्रतिपत्ता हो सकता है। पूर्वप्रतिपन्न वह जीव तो सम्यक्त्वसामायिक और श्रुतसामायिक इन दो का ही होता है। तिर्यञ्चगति से निकला हुआ जीव यदि मनुष्य आदिकों में उत्पन्न होता है तो वह कभी चारों, कभी तीन अथवा कदाचित् दो सामायिकों का प्रतिपत्ता हो सकता है। और वह यदि पूर्व प्रतिपन्नक होता है, तो तीन सामायिक का हो सकता है। मनुष्य पर्याय से उद्वृत्त होकर देव और नारकों में उत्पन्न हुआ जीव आदि के दो सामायिकों का प्रतिपत्ता-धारक हो सकता है। तथा यदि वह पूर्वप्रतिपन्नक हो-तो चार सामायिक का पूर्वप्रतिपन्नक हो सकता है। तिर्यञ्चपर्याय में

પણ કહેવું જોઇએ. જેમ નરકથી ઉદ્વૃત્ત એટલે કે નિસૃત-જીવજો કદાચિત્ તિર્યંચોમાં ઉત્પન્ન થાય તો તે સર્વવિરતિ સામાયિકોને છોડીને ત્રણ સામાયિકોના પ્રતિપત્તા-ધારક સંભવી શકે છે. જો કદાચિત્ તે મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે તો તે ચારેચાર સામાયિકોનો પ્રતિપત્તા હોઈ શકે છે. પૂર્વપ્રતિપન્ન તે જીવ તો સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિક એ બન્નેનો જ હોઇ શકે છે તિર્યંચગતિથી નિસૃત જીવ જો મનુષ્ય આદિકોમા ઉત્પન્ન થાય છે તો તે કોઈ વખતે ચારેચાર, કોઇ વખતે ત્રણ અથવા કદાચિત્ બે સામાયિકોના પ્રતિપત્તા થઈ શકે છે. અને તે જો પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય છે તો ત્રણ સામાયિકનો હોઇ શકે છે. મનુષ્ય પર્યાયથી ઉદ્વૃત થઈને દેવ, અને નારકોમાં ઉત્પન્ન થયેલ જીવ વગેરેના બે સામાયિકોનો પ્રતિપત્તા-ધારક હોઇ શકે છે. તથા જો તે પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય તો ચાર સામાયિકનો પૂર્વપ્રતિપન્નક

त्पन्नः सर्वविरतिसामायिकरहितसामायिकत्रयस्य प्रतिपद्यमानको भवति, पूर्वप्रतिपन्नकश्च चतुर्णाम्। मनुष्येषु समुत्पन्नश्चतुर्णां सामायिकानां प्रतिपद्यमानकः पूर्वप्रतिपन्नश्च लभ्यते। देवेभ्य उद्वृत्तस्तिर्यक्षूत्पन्नः सर्वविरतिसामायिकरहितसामायिकत्रयस्य प्रतिपद्यमानको भवति, पूर्वप्रतिपन्नकश्च सामायिकद्वयस्य, मनुष्येषूत्पन्नः सामायिकचतुष्टयस्य प्रतिपद्यमानको भवति, पूर्वप्रतिपन्नकस्तु सामायिकद्वयस्येति ॥३०॥

तथा-आस्रवकरणं=सम्यक्त्वादिसामायिकावारकमिथ्यात्वमोहनीयादिकं

उत्पन्न यदि वह हो तो सर्वविरति सामायिक को छोडकर तीन सामायिक का वह प्रतिपत्ता हो सकता है। तथा यदि वह पूर्वप्रतिपन्नक हो तो चार सामायिक का पूर्वप्रतिपन्नक हो सकता है। यदि मनुष्यपर्याय से उद्वृत्त होकर मनुष्यपर्याय में उत्पन्न हुआ हो तो चारों सामायिकों का प्रतिपत्ता हो सकता है और चारों ही सामायिकों का पूर्वप्रतिपन्नक होता है। देवपर्याय से उद्वृत्त होकर तिर्यञ्चपर्याय में उत्पन्न हुआ जीव सर्वविरतिसामायिक को छोड़कर तीन सामायिक का वह प्रतिपत्ता हो सकता है, और वह यदि पूर्वप्रतिपन्नक हो तो दो सामायिक का पूर्वप्रतिपन्नक होता है। यदि वह मनुष्य पर्याय में उत्पन्न हुआ हो तो वह चारों सामायिकों का प्रतिपत्ता हो सकता है और यदि वह पूर्वप्रतिपन्नक हो तो दो सामायिको का पूर्वप्रतिपन्नक हो सकता है ॥ ३० ॥

आस्रवकरण-सम्यक्त्व आदि चार सामायिक के आवारक (आच्छा-

હોઈ શકે છે. તિર્યંચપર્યાયમા જો તે ઉત્પન્ન થાય તો સર્વવિરતિ સામાયિકને ત્યજીને ત્રણ સામાયિકનો તે પ્રતિપત્તા હોઇ શકે છે, તેમજ જો તે પૂર્વપ્રતિપન્ન હોય તો ચાર સામાયિકનો પૂર્વપ્રતિપન્ન હોઇ શકે છે જો મનુષ્યપર્યાયથી ઉદ્વૃત થઈને સામાયિકોના પ્રતિપત્તા હોઇ શકે છે અને ચારેચાર સામાયિકોનો પૂર્વપ્રતિપન્નક હોઇ શકે છે. દેવપર્યાયથી ઉદ્વૃત થઇને તિર્યંચપર્યાયમાં ઉત્પન્ન થયેલ જીવ સર્વવિરતિ સામાયિકને છોડીને સામાયિકનો તે પ્રતિપત્તા-ધારક હોઈ શકે છે, અને તે જો પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય તો બે સામાયિકનો પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય છે. જો તે મનુષ્ય પર્યાયમા ઉત્પન્ન થયેલ હોય તો તે ચારેચાર સામાયિકોનો પ્રતિપત્તા હોઇ શકે છે અને જો તે પૂર્વપ્રતિપન્નક હોય તો બે સામાયિકોનો પૂર્વપ્રતિપન્નક હોઈ શકે છે ॥૩૦॥

આસ્રવકરણ સમ્યક્ત્વ વગેરે ચાર સામાયિકના આવારક (આચ્છાદક) જે

कर्म आश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीति वक्तव्यम्। यथा-आस्रवकरणे वर्त्तमानो जीवश्चतुर्णां सामायिकानां न किमपि सामायिकं प्रतिपद्यते। पूर्वप्रतिपन्नकस्तु चतुर्णामपि सामायिकानां संभवतीति ॥३१॥

तथा-अलङ्कारं=कटककुण्डलकेयूरहारकङ्कणवस्त्रादिकमाश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीति वक्तव्यम्। यथा-अलङ्कारे परित्यक्तेऽपरित्यक्ते परित्यज्यमाने वा सति जीवश्चतुर्णामपि सामायिकानां प्रतिपद्यमानकः पूर्वप्रतिपन्नकश्चापि भवतीति ॥३२॥

तथा-शयनमासनं स्थानं चङ्क्रमणं चेति चतुर्णां द्वाराणामन्यतमद् एकैक-द्वारमाश्रित्य क्व किं सामायिकं भवतीति वक्तव्यम्। यथा-शयने आसने स्थाने चङ्क्रमणे च परित्यक्तेऽपरित्यक्ते परित्यज्यमाने वा सति जीवश्चतुर्णां सामायिकानां प्रतिपद्यमानकः पूर्वप्रतिपन्नकश्चापि संभवतीति। ॥३३।३४।३५।३६॥

दक) जो मिथ्यात्वमोहनीय आदि कर्म हैं-उन कर्मों को आश्रय करके 'कहां कौन सामायिक होता है ?' यह भी कहना चाहिये। जैसे आस्रवकरणमें वर्तमान जीव चारों सामायिकों में से किसी भी सामायिक का प्रतिपत्ता नहीं होता है। तथा ऐसा जीव पूर्वप्रतिपन्नक तो चारों ही सामायिको का हो सकता है ।३१।

तथा-अलंकार-कटक-कुण्डल, केयूर, हार, कङ्कण, और वस्त्र आदि को आश्रित करके 'कहां कौन सामायिक होता है ?' यह भी कहना चाहिये।

इन चारों द्वारों में भी एक एक को लेकर कहां कौन सामायिक होता है-यह भी कहना चाहिये जैसे शयन ३३, आसन ३४, स्थान ३५, और चंक्रमण ३६, ये छोड दिये गये हों अथवा नहीं छोडे गये हों या

મિથ્યાત્વ મોહનીય વગેરે કર્મો છે, તે કર્મોને આશ્રય કરીને 'કયા કયું સામાયિક હોય છે ?' આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ આસ્રવકરણમાં વર્તમાન જીવ ચારેચાર સામાયિકોમાંથી કોઈ પણ સામાયિકનો પ્રતિપત્તા હોઈ શકે નહિ. તેમજ એવો જીવ પૂર્વપ્રતિપન્નક તો ચારેચાર સામાયિકોનો હોઈ શકે છે ।૩૧।

તથા-અલંકાર-કટક, કુંડલ, કેયૂર, હાર, કંકણ અને વસ્ત્ર વિગેરેને આશ્રિત કરીને 'કયાં કયું સામાયિક હોય છે ?' આ વિષે પણ કહેવું જોઈએ. ॥૩૨॥

તથા એ ચારેચાર દ્વારોમાં પણ એક-એકને લઈને 'કયા કયું સામાયિક હોય છે ?' આ વિષે પણ કહેવુ જોઈએ જેમ શયન૩૩, આસન૩૪, સ્થાન૩૫ અને ચંક્રમણ૩૬, આ બધાં ત્યજી દીધા છે અથવા ત્યજી દીધાં ન હોય અથવા ત્યજવામાં આવી રહ્યા હોય તો એવી સ્થિતિમાં વર્તમાન જીવો ચારે

इति षोडशद्वारस्य षडत्रिंशदन्तरद्वाराणि समाप्तानि ।३६। इति षोडशं मूल द्वारम् १६ ।

अथ सप्तदशं मूलद्वारमाह–

केषु द्रव्येषु पर्यायेषु च सामायिकं लभ्यते इति वक्तव्यम् ।

यथा–सर्वेषु द्रव्येषु सर्वेषु पर्यायेषु च सम्यक्त्वसामायिकं लभ्यते, सर्वद्रव्य-पर्यायश्रद्धानरूपत्वात्तस्य श्रुतसामायिकं सर्वेषु द्रव्येषु लभ्यते, सर्वपर्यायेषु तु न लभ्यते, श्रुतस्याभिलाप्यविषयत्वात्, पर्यायस्य चाभिलाप्यानभिलाप्यविषय-त्वात् । चारित्रसामायिकमपि सर्वद्रव्येषु लभ्यते न पुनः सर्वपर्यायेषु देशविरति सामायिकं तु सर्वद्रव्येषु सर्वपर्यायेषु चापि नोपलभ्यते । तदुक्तम्–

छोडे जा रहे हों तो, ऐसी स्थिति में वर्तमान चारों सामायिकों का प्रतिपत्ता हो सकते है । और पूर्वप्रतिपन्नक भी हो सकते हैं। इस प्रकार यहां तक सोलहवें द्वार के ३६ अन्तरद्वार समाप्त हुए ।३२से३६।

किन द्रव्यों में और किन पर्यायों में सामायिक पाया जाता है यह जो सत्रहवां मूलद्वार है सूत्रकार अब उसका कथन करते हुए कहते हैं कि—सब द्रव्यों में और सब पर्यायों में सम्यक्त्व सामायिक पाया जाता है क्योंकि सम्यक्त्व जो सामायिक होता है वह समस्त द्रव्य और समस्त पर्याय के श्रद्धानरूप होता है। श्रुतसामायिक जो होता है वह समस्त द्रव्यों में तो पाया जाता है, परन्तु समस्त पर्यायों में नहीं क्योंकि पर्यायें अभिलाप्य और अनभिलाप्य के भेद से दो प्रकार की होती हैं । सो जो अभिलाप्य पर्यायें हैं श्रुत उन्हीं के विषय करता

ચાર સામાયિકોના પ્રતિપત્તા હોઈ શકે છે અને પૂર્વપ્રતિપન્નક પણ હોઈ શકે છે. આ પ્રમાણે અહીં સુધી સોળમાં દ્વારના ૩૬ અંતર દ્વારો સમાપ્ત થયા. ।૩૨ થી ૩૬।

કયા દ્રવ્યોમાં અને કઇ પર્યાયોમાં સામાયિક પ્રાપ્ત થાય છે આ ૧૭ મું મૂલદ્વાર છે. સૂત્રકાર હવે તે વિષે ચર્ચા કરતાં કહે છે કે–સર્વ દ્રવ્યોમાં અને સર્વ પર્યાયોમાં સમ્યક્ત્વ જે સામાયિક હોય છે તે સમસ્ત દ્રવ્ય અને સમસ્ત પર્યાયના શ્રદ્ધાન રૂપ હોય છે શ્રુતસામાયિક જે હોય છે તે સમસ્ત દ્રવ્યોમા તો પ્રાપ્ત થાય જ છે પરંતુ સમસ્ત પર્યાયોમાં નહિ કેમ કે પર્યાયો અભિલાપ્ય અને અનભિલાપ્યના ભેદથી બે પ્રકારના હોય છે. જે અભિલાપ્ય પર્યાયો છે, શ્રુત તેમને વિષય બનાવે છે, અનભિલાપ્ય પર્યાય

'सव्वगयं सम्मत्तं, सुयचारित्ते न पज्जवा सव्वे।
देसविरइं पडुच्च, दोण्ह वि पडिसेहणं कुज्जा ॥१॥

छाया-सर्वगतं सम्यक्त्वं, श्रुतचारित्रे न पर्यवाः सर्वे।

देशविरतिं प्रतीत्य, द्वयोरपि (सर्वद्रव्यसर्वपर्याययोरपि) प्रतिषेधनं कुर्यात्। ॥१॥ इति सप्तदशं द्वारम्॥

तथा-सामायिकं कथं लभ्यते? इत्यपि वक्तव्यम्। यथा-मनुष्यत्वम्, आर्यक्षेत्रं, जातिः, कुलं, रूपम्, आरोग्यम्, आयुष्कम्, बुद्धिः, धर्मश्रवणम्, धर्मावग्रह=धर्मावधारण, श्रद्धा, संयमश्चेत्येतानि द्वादशस्थानानि लोके सुदुर्लभानि। एतदवाप्तौ जीवः सामायिकं लभते इति। तदुक्तम्-

माणुस्स-खेत्त-जाई कुलरूवारोग्गमाउयं बुद्धी।
सवणो ग्गहसद्धा संजमो य लोगम्मि दुलहाइं ।१॥'

है अनभिलाप्य पर्यायों को नहीं। चारित्ररूप जो सामायिक है-वह भी समस्त द्रव्यों में तो पाया जाता है-परन्तु समस्त पर्यायों में नहीं। देशविरतिसामायिक जो है वह न तो सर्वद्रव्यों में पाया जाता है और न सर्वपर्यायों में ही पाया जाता है।

तदुक्तं-'सव्वगयं सम्मत्तं सुयचरित्ते न पज्जवा सव्वे' इत्यादि गाथा का भावार्थ यही पूर्वोक्त रूप से है।—

अब सूत्रकार अठारहवां द्वार कहते हैं-सामायिक जीव कैसे प्राप्त करता है-तो इसके विषय में यह कहा गया है कि मनुष्यत्व आर्यक्षेत्र, जाति, कुल, रूप आरोग्य, आयुष्क, बुद्धि, धर्मश्रवण, धर्मावधारण, श्रद्धा, और संयम ये १२ स्थान लोक में बहुत ही अधिक दुर्लभ हैं। इनकी प्राप्ति होने पर जीव सामायिक को पाता है। तदुक्तम्-माणुस्स-खेत्त जाई कुलरूवारोग्गमाउयं बुद्धी' इत्यादि गाथा द्वारा यही पूर्वोक्त

ने नहि चारित्ररूप जे सामायिक छे ते पण समस्त द्रव्योमां ते। प्राप्त थाय ज छे परंतु समस्त पर्यायोमां नहि देशविरति जे छे ते न ते। सर्व द्रव्योमां प्राप्त थाय छे अने न सर्व पर्यायोमां प्राप्त थाय छे

तदुक्तं च-"सव्वगयं सम्मत्तं सुयचारित्तेन पज्जवा सव्वे" वगेरे गाथाने। भावार्थ पूर्वोक्त रूपमां ज छे

हवे सूत्रकार अढारमां द्वार विषे कहे छे सामायिक जीव केवी रीते प्राप्त करे छे, ते। आ संबंधमां आ प्रमाणे कहेवामा आव्युं छे के मनुष्यत्व आर्यक्षेत्र, जाति, कुल, रूप, आरोग्य, आयुष्क, बुद्धि, धर्म श्रवण धर्मावधारण, श्रद्धा अने संयम आ १२ स्थाने। लोकमां एकदम दुर्लभ छे. एमनी प्राप्ति थवाथी जीव सामायिकने प्राप्त करे छे तदुक्तम्-"माणुस्सखेत्त

छाया–मानुष्यक्षेत्रजातयः कुलरूपारोग्यम् आयुष्कं बुद्धिः ।
श्रवणावग्रहश्रद्धा संयमश्च लोके दुर्लभानि ॥१॥ इति ।

सामायिकप्राप्तौ मानुष्यादयो हेतुरिति गाथाभिप्रायः ।

इत्यष्टादशं द्वारम् ॥१८॥

तथा–तल्लब्धं सामायिकं कियच्च कालं भवतीत्यपि वक्तव्यम् ।

यथा–सम्यक्त्वश्रुतसामायिकयोर्लब्धिमङ्गीकृत्य पूर्वकोटीपृथक्त्वाधिकानि षट्षष्टिसागरोपमाणि उत्कृष्टा स्थिति र्भवति। देशविरतिसर्वविरतिसामायिकयोर्लब्धिमङ्गीकृत्य देशोनां पूर्वकोटीमुत्कृष्टा स्थितिर्भवति। सामायिकत्रयस्य लब्धिमाश्रित्य जघन्या स्थितिरन्तर्मुहूर्तं भवति। सर्वविरतिसामायिकस्य तु जघन्यास्थितिरेकसमयम्, चारित्रपरिणामारम्भसमयानन्तरमेवायुष्कक्षयसंभ-

बात प्रकट की गई है। तात्पर्य कहने का यह है कि सामायिक की प्राप्ति में ये मनुष्यत्व आदि हेतु होते हैं। तथा सामायिक की स्थिति कितनी है यह जो १९ वां द्वार है वह भी कहना चाहिये–जैसे–सम्यक्त्वसामायिक और श्रुतसामायिक इनकी लब्धि की अपेक्षा इन दोनों सामायिकों की उत्कृष्टस्थिति पूर्वकोटि पृथक्त्व अधिक ६६ सागरोपम प्रमाण है। देशविरति, सर्वविरतिसामायिकों की लब्धि की अपेक्षा इन दोनों सामायिकों की उत्कृष्ट स्थिति देशोन एक पूर्वकोटि की है। तथा सामायिकत्रयकी लब्धि की अपेक्षा इन तीनों सामायिकों की जघन्यस्थिति अंतर्मुहूर्त्त की है। सर्वविरति सामायिक की जघन्य स्थिति एक समय की है। क्यों चारित्रपरिणाम के आरम्भ के समय के अनन्तर ही आयुष्क क्षय हो सकता है। उपयोग की अपेक्षा–

जाईकुलरूवारोग्गमाउय बुद्धी" ઇત્યાદિ ગાથા વડે એજ પૂર્વોક્ત વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે સામાયિકની પ્રાપ્તિમાં મનુષ્યત્વ વગેરે બધા હેતુ રૂપ હોય છે તથા સામાયિકની સ્થિતિ કેટલી છે. આ જે ૧૯ મું દ્વાર છે તે પણ કહેવું જોઇએ જેમ સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિક એમની લબ્ધિની અપેક્ષાએ એ બન્ને સામાયિકોની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ પૂર્વકોટિ પૃથક્ત્વ અધિક ૬૬ સાગરોપમ પ્રમાણ છે. દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ સામાયિકોની લબ્ધિની અપેક્ષા એ બન્ને સામાયિકોની ઉત્કૃષ્ટસ્થિતિ દેશોન એક પૂર્વકોટિની છે તથા સામાયિકત્રયની લબ્ધિની અપેક્ષાએ ત્રણ સામાયિકોની જઘન્યસ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. સર્વવિરતિ સામાયિકની જઘન્યસ્થિતિ એક સમયની છે કેમ કે ચારિત્ર પરિણામના આરંભના સમયની પછી જ આયુષ્કનો ક્ષય થઇ શકે છે. ઉપયોગની અપેક્ષા સમસ્ત આયુષ્કો-

वात्। उपयोगतस्तु सर्वेषां सामायिकानाम् अन्तर्मुहूर्त्तं स्थितिः। नानाजीवानां तु सर्वाणि सामायिकानि सर्वाद्धेति। तदुक्तम्-

'सम्मत्तस्स सुयस्स य, छावट्ठी सागरोवमाइं ठिई।
सेसाण पुव्वकोडी, देसूणा होइ उक्कोसा॥ १॥
अंतो मुहुत्तमित्तं, जहन्नओ चरणमेगसमयं तु।
उवओगंतमुहुत्तं, नानाजीवाण सव्वद्धं॥२॥'

छाया-सम्यक्त्वस्य श्रुतस्य च, षट्षष्टि सागरोपमाणि स्थितिः।
शेषयोः पूर्वकोटी देशोना भवति उत्कृष्टा॥१॥
अन्तर्मुहूर्त्तमात्रं जघन्यतश्चरणमेकसमयं तु।
उपयोगादन्तर्मुहूर्त्तं, नानाजीवानां सर्वाद्धा॥२॥ इति। इत्येकोनविंशं द्वारम्।

तथा-सम्यक्त्वादि सामायिकानां विवक्षितसमये प्रतिपद्यमानकाः पूर्वप्रतिपन्नकाः प्रपतिताश्च कति-कियन्तो भवन्तीति वक्तव्यम्। यथा-क्षेत्रपल्योपमस्यासंख्येयभागे यावन्तः प्रदेशास्तावन्तः सम्यक्त्वदेशविरतिसामायिकयोरेकदा प्रतिपद्यमानका भवन्ति। तत्रापि देशविरतिप्रतिपद्यमानकापेक्षया सम्यक्त्वप्रति-

---

समस्त सामायिकों की स्थिति अन्तर्मुहूर्त्त की है। तथा नाना जीवों की अपेक्षा सब सामायिकों की स्थिति सर्वाद्धाकाल है। तदुक्तम्-सम्मत्तस्स सुयस्सय' इत्यादि गाथाओं का अर्थ यही पूर्वोक्तरूप से है।

अब सूत्रकार २० वें द्वार में कह रहे हैं कि सम्यक्त्व आदि सामायिकों के विवक्षित समय में प्रतिपद्यमानक, पूर्वप्रतिपन्नक एवं प्रपतित जीव कितने होते हैं-सो क्षेत्र पल्योपम के असंख्यातवें भाग में जितने प्रदेश होते हैं उतने प्रतिपद्यमानक जीव सम्यक्त्वसामायिक और देशविरतिसामायिक के एक काल में होते हैं इनमें भी देशविरति के प्रतिपत्ताओं-धारकों की अपेक्षा

નીસ્થિતિ અન્તર્મુહૂર્ત્તની છે. તથા અનેક પ્રકારના જીવોની અપેક્ષા સર્વ સામાયિકોની સ્થિતિ સર્વાદ્ધાકાળ છે. તદુકતમ્-"सम्मत्तस्स सुयस्स य" ઈત્યાદિ ગાથાઓનો અર્થ આ પૂર્વોક્તરૂપમા હોય છે

હવે સૂત્રકાર ૨૦ માં દ્વારનું કથન કહી રહ્યા છે કે સમ્યક્ત્વ વગેરે સામાયિકોના વિવક્ષિત સમયમાં પ્રતિપદ્યમાનક પૂર્વપ્રતિપન્નક અને પ્રપતિતજીવો કેટલા હોય છે? ક્ષેત્ર પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જેટલા પ્રદેશો હોય છે, તેટલા પ્રતિપદ્યમાનક જીવો સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને દેશવિરતિ. સામાયિકના એક કાળમાં હોય છે. આમાં પણ દેશવિરતિના પ્રતિપત્તાઓ-ધારકોની અપેક્ષા

पद्यमानका असख्येयगुणा बोध्याः। जघन्यपदे यदि भवेत्तदा एको द्वौ वा। तथा-संवर्त्तितचतुरस्रीकृत लोकस्यैकप्रादेशिकीसप्तरज्जु प्रमाणा या श्रेणि र्भवति, तस्याः श्रेणेरसंख्याततमे भागे यावन्तो नमःप्रदेशा भवन्ति, तावन्त एककाले सम्यङ्मिथ्याश्रुतभेदरहितस्य सामान्येनाक्षरात्मकस्य श्रुतस्योत्कृष्टतः प्रतिपद्यमानका भवन्ति, जघन्यतस्त्वेको द्वौ वा। तथा-सर्वविरतिसामायिकस्यैककाले सहस्रपृथक्त्वसंख्यका उत्कृष्टतः प्रतिपद्यमानका भवन्ति, जघन्यतस्त्वेको द्वौ वा। तथा-सम्यक्त्वदेशविरतिसामायिकयोः पूर्वप्रतिपन्नका एकसमये जघन्यत-उत्कृष्टतश्चासंख्येया भवन्ति। परं जघन्यपदापेक्षयोत्कृष्टपदे विशेषाधिकाः

सम्यक्त्व सामायिक के प्रतिपत्ता-धारक असंख्यात गुणे होते हैं। जघन्य की अपेक्षा से एक अथवा दो तक हो सकते हैं। तथा संवर्तित चतुरस्रीकृत लोक की सातरज्जुप्रमाण एक प्रादेशिकी श्रेणी होती हैं। उस श्रेणी के असंख्यातवें भाग में जितने नभःप्रदेश (आकाश) होते हैं उतने प्रतिपद्यमानक जीव एककाल में सम्यक् श्रुत और मिथ्याश्रुत इन भेदों से रहित ऐसे सामान्य अक्षरश्रुतात्मक श्रुत के उत्कृष्ट की अपेक्षा होते हैं। तथा-जघन्य की अपेक्षा एक, अथवा दो तक होते हैं। तथा सर्वविरति सामायिक के प्रतिपत्ता-धारक जीव एक काल में उत्कृष्ट की अपेक्षा सहस्रपृथक्त्व तक होते हैं। एवं जघन्य की अपेक्षा एक अथवा दो तक होते हैं। तथा-सम्यक्त्वसामायिक और देशविरति सामायिकों के पूर्वप्रतिपन्नक जीव एक समय में कमसे कम और अधिक से अधिक असंख्यात होते हैं। परन्तु जघन्य असंख्यात की अपेक्षा उत्कृष्ट

સમ્યક્ત્વ સામાયિકના પ્રતિપત્તા-ધારક અસંખ્યાત ગણા હોય છે જઘન્યની અપેક્ષા એઓ એક અથવા બે સુધી થઈ શકે છે તથા સંવર્તિત ચતુરસ્રીકૃત લોકની સાત રજ્જુપ્રમાણ એક પ્રાદેશિક જે શ્રેણી હોય છે, તે શ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગમા જેટલા નભપ્રદેશો હોય છે, તેટલા પ્રતિપદ્યમાનક જીવો એક કાળમા સમ્યક્ શ્રુત અને મિથ્યાશ્રુત આ ભેદોથી રહિત એવા અક્ષરો સામાન્ય શ્રુતાત્મકશ્રુતના ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ હોય છે. તથા જઘન્યની અપેક્ષાથી એક, અથવા બે સુધી હોય છે. તથા સર્વવિરતિ સામાયિકના પ્રતિપત્તા-ધારક જીવો એક કાળમા ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ સહસ્ર પૃથક્ત્વ સુધી હોય છે તથા જઘન્યની અપેક્ષાએ એક અથવા બે સુધી હોય છે તથા સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને દેશવિરતિ સામાયિક એ બે સામાયિકોના પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો એક સમયમા ઓછામાં ઓછા અને વધારેમાં વધારે અસંખ્યાત હોય છે. પરંતુ

पूर्वप्रतिपन्नका बोध्याः। प्रतिपद्यमानकापेक्षया त्वसंख्येयगुणाः। चारित्रसामायिकस्य पूर्वप्रतिपन्नकास्तु संख्येयगुणाः। एते च प्रतिपद्यमानकापेक्षया संख्येयगुणाः। तथा-सम्यङ्मिथ्याभेदरहितस्य सामान्यतोऽक्षरात्मकस्य श्रुतसामायिकस्यैककाले पूर्वप्रतिपन्नकाः घनसमचतुरस्रीकृतलोकप्रतरस्यासंख्येयभागवर्त्तिनीषु असंख्येयासु श्रेणिषु यावन्तो नभःप्रदेशास्तावन्तो बोध्याः। तथा-चारित्रदेशविरतिसम्यक्त्वसामायिकेभ्यो ये प्रपतितास्ते सम्यक्त्वादि सामायिकानां प्रतिपद्यमानकेभ्यः पूर्वप्रतिपन्नकेभ्यश्चानन्तगुणाः। अयं भावः-चारित्रसामायिकं

असंख्यात कुछ विशेष अधिक होता है। प्रतिपत्ताओं-धारकों की अपेक्षा ये पूर्वप्रतिपन्नक जो जघन्यपद में कहे गये हैं। असंख्यातगुणे अधिक आते हैं। चारित्रसामायिक के पूर्वप्रतिपन्नक जीव हैं वे संख्यातगुणे हैं। जो ये संख्यातगुणित कहे गये हैं। वे चारित्र सामायिक के प्रतिपत्ता जीवों की अपेक्षा जानना चाहिये। तथा-सम्यक् और मिथ्या इन दो विशेषणों से रहित सामान्य अक्षरात्मक श्रुतसामायिक के एककाल में पूर्वप्रतिपन्नक जीव उतने होते हैं कि जितने नभःप्रदेश घनसमचतुरस्रीकृत लोकप्रतर के असंख्यातवें भाग में रही हुई असंख्यातश्रेणियों में होते हैं। तथा-चारित्रसामायिक, देशविरतिसामायिक, सम्यक्त्वसामायिक इन सामायिकों से जो जीव प्रपतित हुए हैं वे सम्यक्त्व आदि सामायिकों के प्रतिपत्ता जीवों की अपेक्षा तथा पूर्व प्रतिपन्नक जीवों की अपेक्षा अनंतगुणे

જઘન્ય અસંખ્યાતની અપેક્ષા ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કંઈક વિશેષાધિક હોય છે. પ્રતિપત્તાઓ ધારકોની અપેક્ષાએ પૂર્વપ્રતિપન્નક જે જઘન્યપદમાં કહેવામાં આવેલ છે, તે અસંખ્યાતગણુા અધિક હોય છે. ચારિત્રસામાયિકના જે પૂર્વ પતિપન્નક જીવો છે તે સંખ્યાત ગણુા છે. તેઓ જે સંખ્યાત ગુણિત કહેવામાં આવેલ છે તે ચારિત્રસામાયિકના પ્રતિપત્તા જીવોની અપેક્ષાએ જાણવા જોઈએ. તથા સમ્યક્ અને મિથ્યા આ બે વિશેષણોથી રહિત સામાન્ય અક્ષરાત્મક શ્રુત સામાયિકના એક કાળમા પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવો તેટલા હોય છે કે જેટલા નભઃપ્રદેશ ઘનસમચતુરસ્રીકૃત લોકપતરના અસંખ્યાતમા ભાગમાં આવેલ અસંખ્યાત શ્રેણીઓમાં હોય છે તથા-ચારિત્ર સામાયિક, સમ્યક્ત્વ સામાયિક આ સામાયિકોથી જે જીવો પ્રપતિત થયેલા છે, તે સમ્યક્ત્વ આદિ સામાયિકોના પ્રતિપત્તા જીવોની અપેક્ષાથી અને પૂર્વપ્રતિપન્નક જીવોની અપેક્ષાથી અનંતગણુા હોય છે આનુ તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે-ચારિત્ર સામાયિકને પ્રાપ્ત કરીને જે જીવો તેનાથી અપ્રતિત થઈ ચૂકયા છે, તે જીવો આ સમ્યક્ત્વ વિગેરે સામાયિકના પ્રતિપત્તા જીવોથી અને પૂર્વપ્રતિપન્નક

प्राप्य ये ततः प्रपतितास्ते सम्यक्त्वादि सामायिकस्य प्रतिपद्यमानकेभ्यः पूर्वप्रतिपन्नकेभ्यश्चानन्तगुणाः, देशविरतिसामायिकप्रपतितास्तेभ्योऽसंख्येयगुणाः, सम्यक्त्वप्रपतिताः पुनस्तेभ्योऽसंख्येयगुणाः, श्रुतप्रपतिता भाषालब्धिरहिताः पृथिव्यादयस्तु तेभ्योऽनन्तगुणा इति । तदुक्तम्-

'सम्मत्तदेसविरया, पलियस्स असंखभागमेत्ताओ ।
सेढी असंखभागो, सुए सहस्सग्गसो विरई ॥१॥
सम्मत्तदेसविरया, पडिवण्णा संपई असंखेज्जा ।
संखेज्जा य चरित्ते, तीसु वि पडिया अणंतगुणा ॥२॥
सुयपडिवण्णा संपइ, पयरस्स असंखेज्जभागमेत्ताओ ।
सेसा संसारत्था, सुयपडिवडिया हु ते सव्वे ॥३॥

छाया-सम्यक्त्वदेशविरताः पल्यस्यासंख्येयभागमात्राः ।
श्रेणिरसंख्यभागः श्रुते सहस्राग्रशो विरतिः ॥१॥
सम्यक्त्वदेशविरताः प्रतिपन्नाः सम्प्रत्यसंख्येयाः ।
संख्येयाश्च चारित्रे त्रिष्वपि पतिता अनन्तगुणाः ॥२॥
श्रुतप्रतिपन्नाः सम्प्रति प्रतरस्यासंख्येयभागमात्राः ।
शेषाः संसारस्थाः श्रुतप्रतिपतिताः खलु ते सर्वे ॥३॥ इति विंशतितमं द्वारम् ॥२०॥

होते हैं। इसका तात्पर्य यह है-कि चारित्र सामायिक को प्राप्त करके जो जीव उससे प्रपतित हो चुके हैं वे जीव इस सम्यक्त्व आदि सामायिक के प्रतिपत्ता जीवों से और पूर्वप्रतिपन्नक जीवों से अनंतगुणे होते हैं देशविरतिसामायिक से जो प्रपतित हुए हैं वे उनसे असंख्यातगुणे हैं। सम्यक्त्वसामायिक से प्रपतित हुए हैं वे उनसे असंख्यातगुणें हैं, श्रुतसामायिक से प्रपतित ऐसे भाषालब्धि रहित जो जो पृथिव्यादिक जीव हैं वे उनसे अनन्तगुणें हैं। तदुक्तम्-'सम्मत्त-

---

જીવોથી અનંતગણા હોય છે દેશવિરતિ સામાયિકથી જે પ્રપતિત થયેલા છે, તેઓ તેનાથી અસંખ્યાત ગણા છે, સમ્યક્ત્વ સામાયિકથી પ્રપતિત થયેલા છે, તે તેમનાથી અસંખ્યાત ગણા છે, શ્રુત સામાયિકથી પ્રપતિત એવા ભાષા લબ્ધિ રહિત જે પૃથિવ્યાદિક જીવો છે, તે તેમનાથી અનંતગણા છે. તદુક્તમ્

तथा-सान्तरं-सहान्तरेण वर्त्तते इति सान्तरं-किंयत्कालान्तरितं सामायिकं भवतीति च वक्तव्यम्। यथा-सम्यङ्मिथ्याभेदरहिते सामान्ये श्रुते जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमन्तरं भवति, उत्कृष्टतस्तु अनन्तं कालम्। अयं भावः-कश्चिद् द्वीन्द्रियादिर्जीवः सामान्येनाक्षरात्मकं श्रुतं लब्ध्वा मृतः पृथिव्यादिष्वन्तर्मुहूर्त्तं स्थित्वा मृतो द्वीन्द्रियादेरागत्य पुनरपि श्रुतं लभते तत्रान्तर्मुहूर्त्तमन्तरम्। यः पुनर्द्वीन्द्रियादि र्मृतः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतिषु पुनः पुनरुत्पद्यमानोऽनन्तं कालं तिष्ठति,

---

देसविरया' इत्यादि जो ये गाथाएँ कहीं हैं उनका यही पूर्वोक्त भाव है। इस प्रकार यह बीसवां द्वार है॥ २०॥

अब सूत्रकार २१ वें द्वार में यह प्रकट करते हैं कि सामायिक का विरहकाल कितना है? क्यों कि यह भी वक्तव्य होता है। जैसे सम्यक् और मिथ्या इन विशेषणों से विहीन सामान्य श्रुत सामायिक में जघन्य से अन्तर्मुहूर्त्त का अन्तर होता है। और उत्कृष्ट से अनंतकाल का। इसका तात्पर्य यह है—कोई द्वीन्द्रियादि जीव सामान्य से अक्षरात्मक श्रुत को प्राप्त कर मरा और पृथिव्यादिकों में एक अन्तर्मुहूर्त्त तक रहा फिर वहां से मरा-इस प्रकार श्रुत की प्राप्ति में अन्तर्मुहूर्त्त का अन्तर जानना चाहिये तथा कोई द्वीन्द्रिय जीव मर कर पृथिवी, अप् तेजः वायु एवं वनस्पति इन पांच स्थावरों में बार २ उत्पन्न होता हुआ वहां अनंत काल तक रहा-फिर वहां से मरकर वह

'सम्मत्तदेसविरया' ઇત્યાદિ રૂપમાં જે ગાથાઓ કહેવામાં આવી છે તેમનો આ પ્રમાણે જ પૂર્વોક્તરૂપમાં ભાવ છે. આ પ્રમાણે આ ૨૦ મું દ્વાર છે. ।૨૦।

હવે સૂત્રકાર ૨૧ મા દ્વારમાં એ વાત સ્પષ્ટ કરે છે કે સામાયિકનો વિરહકાળ કેટલો છે? કેમ કે આ પણ વક્તવ્ય હોય છે જેમ સમ્યક્ અને મિથ્યા આ વિશેષણોથી વિહીન સામાન્ય શ્રુત સામાયિકમાં જઘન્યથી અન્તમુહૂર્ત્ત જેટલો તફાવત હોય છે. અને ઉત્કૃષ્ટથી અનંતકાળ જેટલો તફાવત હોય છે. આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે કોઈ પણ દ્વીન્દ્રિયાદિ જીવ સામાન્યથી અક્ષરાત્મક શ્રુતને પ્રાપ્ત કરીને મરણ પામ્યો અને પૃથિવ્યાદિકોમાં એક અંતમુહૂર્ત્ત સુધી રહ્યો ત્યારબાદ ત્યાંથી એક મુહૂર્ત્ત પછી મરણ પામીને ફરી દ્વીન્દ્રિય જીવ થયો, આ રીતે શ્રુતની પ્રાપ્તિમાં અન્તમુંહૂર્ત્તનો તફાવત જાણવો જોઈએ. તથા કોઇ દ્વીન્દ્રિય જીવ મરણ પામીને પૃથિવી, અપ્, તેજ, વાયુ અને વનસ્પતિ આ પાચ સ્થાવરોમા વારંવાર ઉત્પન્ન થતો ત્યા અનંત-

ततः पुनरागत्य द्वीन्द्रियादिषूत्पन्नः श्रुतं लभते, तत्रानन्तकालमन्तरं भवति। अयमनन्तकालोऽसंख्यातपुद्गलपरावर्त्तलक्षणो बोध्य इति। यश्च किल सम्यक् श्रुतं प्राप्य मृतः पृथिव्यप्तेजो वायुवनस्पतिषु भ्राम्यन् भ्राम्यन् मनुष्यादिषूत्पन्नः सम्यक् श्रुतं लभते, तत्रान्तरकाल उत्कृष्टतो देशोनापार्द्धपुद्गलपरावर्त्तलक्षणो बोध्यः। तथा-सम्यक्त्वदेशविरतिसर्वविरतिसामायिकानामन्तरकालो जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तात्मकः, उत्कृष्टस्तु देशोनापार्धपुद्गलपरावर्त्तात्मकः। सम्यक्त्व-सम्यक्श्रुत-देशविरति-सर्वविरति सामायिकानामुत्कृष्टत एतावान् अन्तरकाल आशातनाबहुलानां जीवानां भवतीति बोध्यम्। तदुक्तम्—

पुनः द्वीन्द्रिय जीव हो गया, इस प्रकार श्रुत की लब्धि में वह उत्कृष्ट अन्तर अनंतकाल का जानना चाहिये। यह अनंतकाल का अन्तर असंख्यात पुद्गल परावर्तनरूप होता है, ऐसा जानना चाहिये। तथा जो जीव सम्यक् श्रुत को प्राप्त कर मरता है और वह पृथिव्यादिक पांच स्थावरों में बार २ उत्पन्न होता हुआ फिर मनुष्यादिकों में उत्पन्न हो जाता है। और वहां पुनः सम्यक् श्रुत को प्राप्त करता है-इस प्रकार सम्यक्श्रुत की पुनः प्राप्ति में अन्तरकाल उत्कृष्ट से देशोनअपार्द्ध पुद्गल परावर्तनरूप होता है। तथा सम्यक्त्वदेशविरति, सर्वविरति-इन सामायिकों का अन्तरकाल जघन्य से अन्तर्मुहूर्त्त का, और उत्कृष्ट से देशोनअपार्द्ध पुद्गल परावर्तनरूप होता है। सम्यक्त्व सामायिक, सम्यक्श्रुतसामायिकदेशविरतिसामायिक, और सर्व-विरतिसामायिक इन सामायिकों का उत्कृष्ट से इतना बडा भारी

કાળ સુધી રહ્યો પછી ત્યાંથી મરણ પામીને ફરીથી દ્વીન્દ્રિય જીવ થઈ ગયો, આ રીતે શ્રુતની લબ્ધિમાં તે ઉત્કૃષ્ટ અંતર અનંતકાળ પ્રમાણ જાણવું જોઈએ આ અનંતકાળ જેટલો તફાવત અસંખ્યાત પુદ્ગલ પરાવર્તરૂપ હોય છે, આમ જાણવું જોઈએ. તથા જે જીવ સમ્યક્ શ્રુતને પ્રાપ્ત કરીને મરણ પામે છે. અને તે પૃથિવ્યાદિક પાંચ સ્થાવરોમાં વારવાર ઉત્પન્ન થતો મનુષ્યાદિકોમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અને ત્યાં ફરી સમ્યક્ શ્રુતને પ્રાપ્ત કરે છે, આ રીતે સમ્યક્ શ્રુતની પુનઃપ્રાપ્તિમાં અંતરકાળ ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન અપાર્દ્ધ પુદ્ગલ પરાવર્ત રૂપ હોય છે. તથા સમ્યક્ત્વ. દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ આ સામાયિકોનો અંતર કાળ જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્તનો અને ઉત્કૃષ્ટથી દેશોન અપાર્દ્ધ પુદ્ગલ પરાવર્ત રૂપ હોય છે. સમ્યક્ત્વ સામાયિક, સમ્યક્ શ્રુતસામાયિક દેશવિરતિ-સામાયિક અને સર્વવિરતિસામાયિક આ સામાયિકોનો ઉત્કૃષ્ટથી આટલો

'कालमणंतं च सुए, अद्धापरियट्टओ य देसूणो ।
आसायणबहुलाण, उक्कोसमंतरं होइ ॥१॥
मिच्छसुयस्स वणस्सइ–कालो सेसस्स सेससामण्णो ।
हीणं भिण्णमुहुत्तं, सव्वेसिमिहेगजीवस्स ॥२॥'

छाया–कालमनन्तं च श्रुते, अर्द्धापरिवर्त्तकश्च देशोनः ।
आशातनाबहुलानाम्, उत्कृष्टमन्तरं भवति ॥१॥
मिथ्याश्रुतस्य वनस्पतिकालः शेषस्य शेषसामान्यः ।
हीनं भिन्नमुहूर्त्तं सर्वेषामिहैकजीवस्य ॥२॥ इति ॥

इत्येकविंशतितमं द्वारम् ॥ २१ ॥

तथा–अविरहित=निरन्तरं कियन्तं कालं सामायिकप्रतिपत्तारो भवन्तीत्यपि वक्तव्यम् । यथा–सम्यक्त्वश्रुतसामायिकयोर्निरन्तरं प्रतिपत्तारोऽगारिणः आवलिकाऽसंख्येयभागकालं यावदुत्कृष्टतो भवन्ति । देशविरतिसर्वविरतिसामायिकयो निरन्तरं प्रतिपत्तारस्तूत्कृष्टतोऽष्टसमयान् यावद् भवन्ति । जघन्यतस्तु सर्वेषां सामायिकानां प्रतिपत्तारो द्वौ समयौ यावद् भवन्ति । तदुक्तम्–

अन्तरकाल आशातना बहुल जीवों का हुआ करता है । ऐसा जानना चाहिये । तदुक्तम्' कालमणंतं च सुए' इन दो गाथाओं का भावार्थ यही पूर्वोक्त रूप से है । इस प्रकार यह २१ वाँ द्वार है ।

अब इस २२ वें द्वार में सूत्रकार यह कह रहे हैं––कि सामायिक का निरन्तरकाल कितना है ? जैसे–सम्यक्त्वसामायिक और श्रुत सामायिक इन दो सामायिकों के प्रतिपत्ता अगारी गृहस्थजन निरन्तर उत्कृष्ट से आवलिका के असंख्यातवें भागकाल तक होते हैं । देशविरति, सर्वविरति, इन दो सामायिकों के प्रतिपत्ता भव्यजीव, निरन्तर उत्कृष्ट से आठ समय तक होते हैं । जघन्य से तो समस्त सामायिकों के प्रतिपत्ता दो समय तक निरन्तर बने रहते हैं । तदुक्तम्–

મોટો અતરકાળ આશાતના બહુલ જીવોને થાય છે. એમ જાણવું જોઈએ. તદુકતમ્–'कालमणंतं च सुए' આ બે ગાથાઓનો ભાવાર્થ અહીં પૂર્વોક્તરૂપમાં છે. આ પ્રમાણે આ ૨૧ મું દ્વાર છે

હવે આ ૨૨ માં દ્વારમાં સૂત્રકાર કહી રહ્યા છે કે સામાયિકનો નિરંતરકાળ કેટલો છે? જેમ સમ્યકત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિક એઓ બન્ને સામાયિકોના પ્રતિપત્તા અગારી ગૃહસ્થજન નિરતર ઉત્કૃષ્ટથી આવલિકાના અસંખ્યાતમા ભાગ કાળ સુધી હોય છે, દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ, એ બન્ને સામાયિકોના પ્રતિપત્તા ભવ્ય જીવ નિરંતર ઉત્કૃષ્ટથી આઠ સમય સુધી હોય છે. જઘન્યથી તો સમસ્ત સામાયિકોના પ્રતિપત્તા બે સમય સુધી નિરંતર

'सम्मसुयअगारीणं, आवलियअसंखभागमेत्ता उ।
अट्ठसमया चरित्ते, सव्वेसु जहण्ण दो समया ॥१॥'
छाया—सम्यक्त्वश्रुतागारिणाम् आवलिकाऽसंख्यभागमात्रास्तु।
अष्टसमयाश्चारित्रे सर्वेषु जघन्यतो द्वौ समयौ ॥१॥ इति।

इति द्वाविंशतितमं द्वारम् ॥२२॥

तथा—कियद् भवपर्यन्तमेकजीवः सामायिकचतुष्टयं प्रतिपद्यते इत्यपि वक्तव्यम्। यथा—क्षेत्रपल्योपमस्यासंख्येयभागे यावन्तो नभःप्रदेशास्तावद् भवपर्यन्तमुत्कृष्टतः सम्यक्त्वसामायिकं देशविरतिसामायिकं च जीवः प्रतिपद्यते, जघन्यतस्त्वेकं भवम्। ततः परं सिध्यति। अत्र सम्यक्त्वसामायिकप्रतिपत्तु र्भवासंख्येयकाद् देशविरतिसामायिकप्रतिपत्तुर्भवासंख्येयकं लघुतरं बोध्यम्। चारित्र-

---

'सम्मसुयअगारीणं' इत्यादि गाथा का भावार्थ यही पूर्वोक्तरूप से है। यहां गाथा में चारित्रपद से देशविरति, सर्वविरति ये दो सामायिक लिये गये हैं। इस प्रकार यह २२ वां द्वार है।

तथा—इस २३ वें द्वार में सूत्रकार यह कह रहे हैं कि—कितने भव में एकजीव चारों सामायिकों का प्रतिपत्ता होता है—जैसे—क्षेत्रपल्योपम के असंख्यातवें भाग में जितने नभःप्रदेश होते हैं उतने भव में उत्कृष्ट से सम्यक्त्वसामायिक, और देशविरतिसामायिक का एक जीव प्रतिपत्ता होता है और कम से कम एक जीव में फिर इसके बाद वह सिद्ध हो जाता है। यहां सम्यक्त्वसामायिक के प्रतिपत्ता के असंख्यात भवों की अपेक्षा से देशविरतिसामायिक के प्रतिपत्ता के असंख्यात भव लघुतर होते हैं ऐसा जानना चाहिये। एक जीव

બની રહે છે. તદુક્તમ્-'सम्मसुयअगारीणं' ઈત્યાદિ ગાથાનો ભાવાર્થ એજ પૂર્વોક્ત રૂપમાં જ છે. અહીં ગાથામાં ચારિત્રપદથી દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ એ બે સામાયિકો ગ્રહણ કરવામાં આવ્યા છે આ પ્રમાણે આ ૨૨ મું દ્વાર છે.

તથા આ ૨૩ માં દ્વારમાં સૂત્રકાર આમ કહે છે કે કેટલા ભવમાં એક જીવ ચારેચાર સામાયિકોનો પ્રતિપત્તા હોય છે જેમ ક્ષેત્ર પલ્યોપમના અસંખ્યાતમાં ભાગમા જેટલા નભઃપ્રદેશો હોય છે, તેટલા ભવમા ઉત્કૃષ્ટથી સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને દેશવિરતિ સામાયિકનો એક જીવ પ્રતિપત્તા હોય છે અને કમમાં કમ એક ભવમાં હોય છે ત્યારબાદ તે સિદ્ધ થઇ જાય છે. અહીં સમ્યક્ત્વ સામાયિકના પ્રતિપત્તાના અસંખ્યાત ભવોની અપેક્ષાએ દેશ વિરતિ સામાયિકના પ્રતિપત્તાના અસંખ્યાતભવ લઘુતર હોય છે. આમ જાણવું

सामायिकप्रतिपत्ता तु अष्ट भवपर्यन्तमुत्कृष्टतो भवति, जघन्यतस्त्वेकम् । ततः परं सिध्यति । श्रुतसामायिकप्रतिपत्ता उत्कृष्टतोऽनन्तभवान् भवति । इदं मिथ्याश्रुतापेक्षया बोध्यम् । जघन्यतस्त्वेकं भवम् । ततः परं सिध्यतीति । तदुक्तम्—

'सम्मत्तदेसविरया, पलियस्स असंखभागमेत्ता उ ।
अट्ठभवा उ चरित्ते, अणंतकाल च सुयसमए ॥१॥"

छाया—सम्यक्त्वदेशविरताः पल्यस्यासंख्यभागमात्रास्तु ।
अष्टभवांस्तु चरित्रे अनन्तकालं च श्रुतसमये ॥१॥ इति ॥

॥इति त्रयोविंशतितमं द्वारम् ॥२३॥

तथा—आकर्षः=एकस्मिन् भवे नानाभवेषु वा पुनः पुनः सामायिकस्य ग्रहणं-प्रतिपत्तिरिति यावत्, स चापि वक्तव्यः । तथा—सम्यक्त्वश्रुतदेशविरतिसामायिकानामेकभवे उत्कृष्टतः सहस्रपृथक्त्वसंख्यका आकर्षा भवन्ति । सर्वविरति-

चारित्र सामायिक का प्रतिपत्ता उत्कृष्ट से आठ भव और जघन्य से एक भव में होता है, इसके बाद वह सिद्ध हो जाता हैं । एक जीव श्रुत सामायिक का प्रतिपत्ता उत्कृष्ट से अनन्त भवों में होता हैं । यह मिथ्याश्रुत की अपेक्षा जानना चाहिये । तथा जघन्य की अपेक्षा वह एक भव में श्रुतसामायिक का प्रतिपत्ता होता है । इसके बाद वह सिद्ध हो जाता है । तदुक्तम्-'सम्मत्तदेसविरया' इत्यादि गाथा का भावार्थ यही पूर्वोक्तरूप से है । इस प्रकार यह २३ वां द्वार है ।

तथा-आकर्ष का भी कथन करना चाहिये-एकभव में अथवा अनेकभवों में वार २ सामायिक का ग्रहण करना इसका नाम आकर्ष है । जैसे-सम्यक्त्वसामायिक, श्रुतसामायिक, देशविरतिसामायिकों के आकर्ष एकभव में उत्कृष्ट से सहस्रपृथक्त्व होते हैं । सर्वविरति-

જોઈએ. એક જીવ ચારિત્રસામાયિકના પ્રતિપત્તા ઉત્કૃષ્ટથી આઠ ભવમાં અને જઘન્યથી એકભવમાં હોય છે. ત્યારબાદ તે સિદ્ધ થઈ જાય છે એક જીવ શ્રુતસામાયિકનો પ્રતિપત્તા ઉત્કૃષ્ટથી અનંતભવોમાં હોય છે. આ મિથ્યાશ્રુતની અપેક્ષા જાણવું જોઈએ તેમ જ જઘન્યની અપેક્ષા તે એક ભવમાં શ્રુતસામાયિકના પ્રતિપત્તા હોય છે. ત્યારબાદ તે સિદ્ધ થઈ જાય છે. તદુક્તમ્-'सम्मत्तदेसविरया' ઇત્યાદિ ગાથાનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત રૂપમા જ છે. આ પ્રમાણે આ ૨૩ મુ દ્વાર છે.

તથા આકર્ષકનું કથન કરવું જોઈએ એક ભવમાં અથવા અનેક ભવોમાં વારંવાર સામાયિકનુ ગ્રહણુ કરવું તે આકર્ષક છે જેમ સમ્યક્ત્વ સામાયિક, દેશવિરતિ સામાયિક આ ત્રણુ સામાયિકોના આકર્ષક એક ભવમા

सामायिकस्य तूत्कृष्टत एकस्मिन् भवे शतपृथक्त्वसंख्यका आकर्षाः। जघन्यतस्त्वेकस्मिन् भवे सर्वेषां सामायिकानां एक आकर्षो बोध्यः। तथा-सम्यक्त्वदेशविरतिसामायिकयोर्नानाभवेषूत्कृष्टतोऽसंख्येयसहस्रपृथक्त्वसंख्यका आकर्षा भवन्ति। सर्वविरतिसामायिकस्य नानाभवेषु सहस्रपृथक्त्वसंख्यका उत्कृष्टत आकर्षाः, सामान्येनाऽक्षरात्मकस्य श्रुतसामायिकस्य तु नानाभवेषूत्कृष्टतोऽनन्तसंख्यका आकर्षा भवन्तीति। तदुक्तम्-

"तिण्हं सहस्सपुहुत्तं, सयं पुहुत्तं च होइ विरईए।
एगभवे आगरिसा, एवइया हुंति नायव्वा ॥१॥
दोण्हपुहुत्तमसंखा सहस्सपुहुत्तं च होइ विरईए।
नाणभवे आगरिसा, सुए अणंता उ णायव्वा ॥२॥"

छाया—त्रयाणां सहस्रपृथक्त्वं शतं पृथक्त्वं च भवति विरतेः।
एकभवे आकर्षाः एतावन्तो भवन्ति ज्ञातव्याः ॥१॥
द्वयोः पृथक्त्वमसंख्याः सहस्रपृथक्त्वं च भवति विरतेः।
नानाभवेष्वाकर्षाः श्रुते अनन्तास्तु ज्ञातव्याः ॥२॥इति॥

॥इति चतुर्विंशतितमद्वारम्॥२४॥

सामायिक के आकर्ष उत्कृष्ट से एकभव में शतपृथक्त्व होते हैं। जघन्य से समस्त सामायिकों का आकर्ष एकभव में एक ही होता है। तथा-सम्यक्त्वसामायिक, और देशविरतिसामायिक इन दो सामायिकों के आकर्ष नाना भवों की अपेक्षा उत्कृष्ट से असंख्यात सहस्रपृथक्त्व होते हैं। सर्व विरतिसामायिक के नानाभवों की अपेक्षा उत्कृष्ट से आकर्ष सहस्रपृथक्त्व होते हैं। सामान्य से अक्षरात्मकश्रुत सामायिक के आकर्षक भवों में उत्कृष्ट रूपसे होते हैं। तदुक्तम्—'तिण्हं सहस्सपुहुत्तं' इत्यादि इन दो गाथाओं का अर्थ यही पूर्वोक्त रूप से है। इस प्रकार यह २४ वां द्वार है।

ઉત્કૃષ્ટથી સહસ્ર પૃથક્ત્વ હોય છે. સર્વવિરતિ સામાયિકના આકર્ષો ઉત્કૃષ્ટથી એક ભવમાં શતપૃથક્ત્વ હોય છે. જઘન્યથી સમસ્ત સામાયિકોના આકર્ષ એક ભવમાં એક જ હોય છે

તથા સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને દેશવિરતિ સામાયિક એ બન્ને સામાયિકોના આકર્ષો અનેક પ્રકારના જીવોની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાત સહસ્ર પૃથક્ત્વ હોય છે સર્વવિરતિ સામાયિકના અનેક ભવોની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ આકર્ષ સહસ્રપૃથક્ત્વ હોય છે સામાન્યથી અક્ષરાત્મક શ્રુતસામાયિકના આકર્ષ અનેક ભવોમા ઉત્કૃષ્ટ રૂપથી અનંત હોય છે તદુક્તમ્-'તિણ્હ સહસ્સ પુહુત્ત' ઇત્યાદિ એ બન્ને ગાથાઓનો અર્થ આ પૂર્વોક્ત રૂપમા જ છે. આ પ્રમાણે આ ૨૪ મું દ્વાર છે.

तथा-स्पर्शोऽवक्तव्यः, अर्थात्-सामायिकवन्तः कियत् क्षेत्रं स्पृशन्तीति वक्तव्यम्। यथा-सम्यक्त्वसर्वविरतिसामायिकवन्तो जीवाः केवलिसमुद्घातावस्थायामुत्कृष्टतो निरवशेषं लोकं प्रतिप्रदेशव्याप्त्याऽसंख्येयप्रदेशात्मकमपि लोकं स्पृशन्ति, जघन्यतस्तु लोकस्याऽसंख्येयभागं स्पृशन्ति। तथा-श्रुतसामायिकवन्तः केचित् अनुत्तरसुरेष्विलिकागत्या समुत्पन्नाश्चतुर्दशरज्ज्वात्मकस्य लोकस्य च एकरज्जुप्रमाणश्चतुर्दशो भागस्तं सप्तगुणितम् अर्थात्-सप्तरज्ज्वात्मकं लोकभागं स्पृशन्ति। तथा-केचित् सम्यग्दृष्टिश्रुतज्ञानिनः पूर्वं बद्धनारकायुष्काः पश्चाद् विराधिताऽत्यक्तसम्यक्त्वाः षष्ठपृथिव्यामिलिकागत्या समुत्पद्यन्ते, ते हि लोकस्य

तथा-सामायिक का-अर्थात् सामायिकवालों का-स्पर्श भी कहना चाहिये-अर्थात् सामायिकवाले जीव कितने क्षेत्र का स्पर्श करते हैं-- यह भी कहना चाहिये-जैसे-सम्यक्त्व सामायिकवाले जीव और सर्वविरति सामायिकवाले जीव केवली समुद्घात की अवस्था में प्रतिप्रदेश में व्याप्त हो जाने के कारण उत्कृष्टरूप से समस्त लोक को-असंख्यात प्रदेशात्मक भी लोकाकाश को छूते हैं। तथा जघन्य रूप से वे लोक के असंख्यातवें भाग का स्पर्श करते हैं। तथा-श्रुतसामायिकशाली कितनेक जीव अनुत्तरवासी देवों में इलिका गति से उत्पन्न होकर १४ राजू प्रमाण लोक के सात राजू प्रमाण लोक भाग का स्पर्श करते हैं। तथा कितनेक सम्यग्दृष्टि श्रुतज्ञानी कि जिन्होंने पहिले नारक की आयु का बंध कर लिया है और बाद में जिन्होंने विराधित हुए सम्यक्त्व को छोडा नहीं है ऐसे जीव मरकर इलिका गति से छठीं पृथिवी

તથા સામાયિકનો એટલે કે સામાયિકવાળાઓના સ્પર્શ વિષે પણ કહેવું જોઈએ. એટલે સામાયિકવાળા જીવો કેટલા ક્ષેત્રનો સ્પર્શ કરે છે. આ વિષે પણ કહેવું જોઇએ. જેમ સમ્યક્ત્વ સામાયિકવાળા જીવો અને સર્વવિરતિ સામાયિકવાળા જીવો કેવલી સમુદ્ઘાતની અવસ્થામાં પ્રતિપ્રદેશમાં વ્યાપ્ત થઈ જવા બદલ ઉત્કૃષ્ટરૂપથી સમસ્ત લોકને અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મક પણ લોકાકાશને સ્પર્શે છે. તથા જઘન્ય રૂપથી તે લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગને સ્પર્શે છે તથા શ્રુતસામાયિકશાલી કેટલાક જીવો અનુત્તરવાસી દેવોમાં ઇલિકા ગતિથી ૧૪ રાજુ પ્રમાણ લોકના સાત રાજુ પ્રમાણ લોક ભાગને સ્પર્શે છે. તથા કેટલાક સમ્યગ્દૃષ્ટિ શ્રુતજ્ઞાની કે જેમણે પહેલાં નરકાયુનો બંધ કરી લીધો છે અને ત્યારબાદ જેમણે વિરાધિત થયેલ સમ્યક્ત્વને ત્યજી દીધેલ નથી, એવા જીવો

पञ्चचतुर्दशभागान्=पञ्चरज्जूः स्पृशन्ति। तथा- देशविरति सामायिकवन्तोऽच्युत-सुरेषु इलिकागत्या समुत्पन्ना लोकस्य पञ्च चतुर्दशभागान्=पञ्चरज्जूः स्पृशन्ति, शेषदेवलोकेषु समुत्पन्ना लोकस्य द्वे रज्जू त्रिस्रो रज्जूश्चतस्रो वा रज्जूः स्पृशन्तीति। उक्तम् — सम्मत्तचरणसहिया, सव्वं लोगं फुसइ निरवसेसं।

सत्त य चउदसभाए, पंच य सुयदेसविरईए ॥१॥

छाया—सम्यक्त्वचरणसहिताः सर्वं लोकं स्पृशन्ति निरवशेषम्।

सप्त च चतुर्दशभागान् पञ्च च श्रुतदेशविरत्योः ॥१॥इति।

उपर्युक्तेषु वस्तुषु ये गाथायां नोपलभ्यन्ते, ते च शब्दसंगृहीता बोध्या इति।

॥इति पञ्चविंशतितमं द्वारम् ॥२५॥

में उत्पन्न होकर ५ पांच राजू प्रमाण लोक स्पर्श कर्ता माने जाते हैं। तथा–देशविरति सामायिक को धारण करनेवाले जीव अच्युतसुरों में इलिका गति से उत्पन्न होकर लोक के पांच राजू प्रमाण क्षेत्र का स्पर्श करनेवाले होते हैं। शेषदेव लोकों में उत्पन्न हुए ये जीव लोक के दो राजू प्रमाण क्षेत्र का, तीन राजू प्रमाण क्षेत्र का अथवा चार राजू प्रमाण क्षेत्र का स्पर्श करते हैं। तदुक्तम्-'सम्मत्तचरणसहिया' इत्यादि, इस गाथा का अर्थ यही पूर्वोक्तरूप से है। उपर्युक्त कथन के विषय में जो बात गाथा में उपलब्ध नहीं होती है वह यहां 'च' शब्द से संगृहीत हुई है ऐसा जानना चाहिये। जैसे दो राजू तीन राजू अथवा चार राजू स्पर्श करने का कथन इस गाथा में नहीं आया है, सो यह कथन यहां 'च' शब्द से कहा गया है, ऐसा समझ लेना चाहिये। इस प्रकार यह पच्चीसवां द्वार है।

મરણ પામીને ઈલિકા ગતિથી છટ્ઠી પૃથિવીમાં ઉત્પન્ન થઈને ૫ ચ રાજુ પ્રમાણ લોકને સ્પર્શ કરનારા મનાય છે. તથા દેશવિરતિ સામાયિકને ધારણ કરનારા જીવો અચ્યુત સુરોમાં ઇલિકા ગતિથી ઉત્પન્ન થઈને લોકના બે રાજુ પ્રમાણ ક્ષેત્રને સ્પર્શ કરે છે તદુક્તમ્-'सम्मत्तचरणसहिया' ઇત્યાદિ આ ગાથાનો અર્થ આ પૂર્વોક્ત રૂપમાં જ છે ઉપર્યુક્ત કથનના સંબંધમાં જે વાત ગાથામાં ઉપલબ્ધ થતી નથી તે અહીં 'च' શબ્દથી સંગૃહીત થયેલ છે. આમ જાણવું જોઈએ. જેમ બે રાજુ, ત્રણ રાજુ અથવા ચાર રાજુ સ્પર્શ થવાનું કથન આ ગાથામા આવેલ નથી, તો આ કથન અહીં 'च' શબ્દથી કહેવામાં આવેલ છે. આમ સમજી લેવું જોઈએ. આ પ્રમાણે આ ૨૫ મું દ્વાર છે.

तथा—सामायिकस्य निरुक्तिः=निश्चितोक्ति र्वक्तव्या। तदुक्तम्—

"सम्मद्दिट्ठि अमोहो, सो ही सब्भावदंसणं बोही।
अविवज्जओ सुदिट्ठि, त्ति एवमाइं निरुत्ताइं ॥१॥"

छाया—सम्यग्दृष्टिरमोहः शोधिः सद्भावो दर्शनं बोधिः।
अविपर्ययः सुदृष्टिरित्येवमादीनि नामानि ॥१॥इत्यादि॥

॥इति षड्विंशतितमं द्वारम्॥२६॥ इति षड्विंशति द्वारात्मकस्य गाथाद्वयस्य संक्षेपार्थः

इत्थं च उपोद्घातनिर्युक्त्यनुगमो निरूपितो भवतीति सूचयितुमाह—'स एष उपोद्घातनिर्युक्त्यनुगम इति ॥सू० २४८॥

अथ सूत्रस्पर्शकनिर्युक्त्यनुगमं निरूपयति—

मूलम्—से किं तं सुत्तप्फासियनिज्जुत्ति अणुगमे? सुत्तप्फासियनिज्जुत्ति अणुगमे-सुत्तं उच्चारेयव्वं अक्खलियं अमिलियं अवच्चामेलियं पडिपुण्णं पडिपुण्णघोसं कंठोट्ठविप्पमुक्कं गुरुवयणोवगयं। तओ तत्थ णज्जिहिति ससमयपयं वा परसमयपयं

छब्बीसवें द्वार में सामायिक की निरुक्ति करना चाहिये—निश्चित उक्ति का नाम निरुक्ति है। तदुक्तम्—'सम्मद्दिट्ठि अमोहो' इत्यादि गाथा का भावार्थ-यह है कि 'सम्यग्दृष्टि, अमोह, शोधि, सद्भाव, दर्शन, बोधि, अविपर्यय सुदृष्टि इत्यादि ये नाम एक सामायिक के है। यह २६ वां द्वार है। इस प्रकार यह दो गाथाओ का सक्षेपार्थ है। इस प्रकार से उपोद्घात निर्युक्त्यनुगम का यह निरूपण है। यही बात (से तं उवग्घाय निज्जुत्ति अणुगमे) इस सूत्र पाठ द्वारा सूत्रकार ने प्रकट की हैं॥ सू० २४८ ॥

---

२६ मां द्वारमां सामायिकनी निरुकित कहेवी जोईए. निश्चित उक्तिनुं नाम निरुक्ति छे. तदुकतम्-सम्मदिट्ठि अमोहो' ईत्यादि गाथानो भावार्थ आ प्रमाणे छे के 'सम्यग् द्दष्टि, अमोह, शोधि, सद्भाव, दर्शन, बोधि, अविपर्यय, सुद्दष्टि ईत्यादि, आ नामो एक सामायिकना छे, आ २६ मुं द्वार छे. आ प्रमाणे बे गाथाओनो सक्षेपार्थ छे. आ प्रमाणे उपोद्घात निर्युकत्यनुगमनुं आ निरूपण छे. एज वात (से तं उवग्घायनिज्जुत्तिअणुगमे) आ सूत्रपाठ वडे सूत्रकारे प्रकट करी छे. ॥सूत्र-२४८॥

वा बंधपयं वा मोक्खपयं वा सामाइयपयं वा णो सामाइय पयं वा। तओ तम्मि उच्चारिए समाणे केसिं च णं भगवंताणं केइ अत्थाहिगारा अहिगया भवंति, केइ अत्थाहिगारा अणहिगया भवंति। तओ तेसिं अणहिगयाणं-अहिगमणट्ठाए पयं पएणं वन्नइस्सामि--'संहिया य पयं चेव, पयत्थो पयविग्गहो। चालणा य पसिद्धी य, छव्विहं विद्धि लक्खणं॥" से त्तं सुत्तप्फासियनिज्जुत्ति अणुगमे। से त्तं निज्जुत्तिअणुगमे। से त्तं अणुगमे ॥सू० २४९॥

छाया—अथ कोऽसौ सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्त्यनुगमः ? सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्त्यनुगमः-सूत्रम् उच्चारयितव्यम् अस्खलितम् अमीलितम् अव्यत्याम्रेडितं प्रतिपूर्णं प्रतिपूर्णघोषं कण्ठोष्ठविप्रमुक्तं गुरुवाचनोपगतम्। ततस्तत्र ज्ञास्यते स्वसमयपदं वा परसमयपदं वा बन्धपदं वा मोक्षपदं वा सामायिकपदं वा नो सामायिकपदं वा। ततस्तस्मिन् उच्चारिते सति केषां च खलु भगवतां केचित् अर्थाधिकाराः अधिगता भवन्ति, केचित् अर्थाधिकारा अनधिगता भवन्ति। ततस्तेषाम् अनधिगतानाम् अधिगमनार्थं पदं पदेन वर्णयिष्यामि-'संहिता च पदं चैव, पदार्थः पदविग्रहः। चालना च प्रसिद्धिश्च, षड्विधं विद्धि लक्षणम् ॥" स एष सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्त्यनुगमः। स एष निर्युक्त्यनुगमः। स एषोऽनुगमः ॥सू० २४९॥

टीका-'से किं तं' इत्यादि-

शिष्यः पृच्छति-अथ कोऽसौ सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्त्यनुगमः? इति। उत्तरयति-सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्त्यनुगमः-सूत्रं स्पृशतीति सूत्रस्पर्शिका, सा चासौ निर्युक्ति-

---

अब सूत्रकार सूत्रस्पर्शिक निर्युक्ति अनुगम का निरूपण करते हैं-
'से किं तं सुत्तप्फासिय' इत्यादि।

शब्दार्थ-शिष्य पूछता है-कि (से किं तं सुत्तप्फासियनिज्जुत्तिअणुगमे?) हे भदन्त! वह पूर्वप्रक्रान्त सूत्रस्पर्शकनिर्युक्ति अनुगम क्या है?

હવે સૂત્રકાર સૂત્ર સ્પર્શક નિર્યુક્તિ અનુગમનુ નિરૂપણ કરે છે-
'से किं तं सुत्तप्फासिय' इत्यादि।

શબ્દાર્થ:—શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે (से किं तं सुत्तप्फासिय निज्जुत्ति अणुगमे ?) હે ભદંત ? તે પૂર્વપ્રક્રાન્ત સૂત્રસ્પર્શક નિર્યુક્તિ અનુગમ શુ છે!

श्रति सूत्रस्पर्शकनिर्युक्तिस्तस्यास्तद्रूपो वा ऽनुगमः-एवं विज्ञेयः, यथाहि-सूत्रम् उच्चारयितव्यम्, कथमुच्चारयितव्यम् ? इत्याह-अस्खलितम् अमीलितम् अव्यत्या-म्रेडितम् प्रतिपूर्णं प्रतिपूर्णघोषं कण्ठोष्ठविप्रमुक्तमिति । अस्खलितादिपदानामर्थो-ऽत्रैव द्रव्यावश्यकप्रस्तावे निरूपितस्तथैवात्रापि बोध्यः। अस्खलितादिपदैः सूत्रदोष-

---

उत्तर---(सुत्तप्फासियनिज्जुत्ति अणुगमे.) सूत्रस्पर्शकनिर्युक्ति अनुगम में सूत्र की स्पर्शकरनेवाली निर्युक्ति का व्याख्यान किया जाता है। इसलिये इसका नाम सूत्रस्पर्शकनिर्युक्ति अनुगम ऐसा हुआ है। अथवा-सूत्रस्पर्शकनिर्युक्ति अनुगम में सूत्र को स्पर्श करनेवाला निर्युक्तिरूप अनुगम होता है। इसलिये इसका नाम सूत्रस्पर्शक निर्युक्ति-अनुगम है। यह इस प्रकार से जानना चाहिये-(सुत्तं उच्चारेयव्वं) इसमें सर्व प्रथम सूत्रका उच्चारण किया जाता है-इसके उच्चारण करने की विधि इस प्रकार से है। (अक्खलियं अमिलियं, अवच्चामेलियं, पडिपुण्णं, पडिपुण्णघोसं कंठोट्ठविप्पमुक्कं, गुरुवायणोवगयं) सूत्र का उच्चारण अस्खलित हो, अमीलित हो, अव्यत्याम्रेडित हो, प्रतिपूर्ण हो, प्रतिपूर्णघोषवाला हो, कंठोष्ठविप्रमुक्त हो, तथा गुरुवचनोपगत हो। इन अस्खलित आदि पदों की व्याख्या इसी आगम में द्रव्यावश्यक के प्रकरण में की जा चुकी है। सो उसी प्रकार से यहां पर भी वही व्याख्या संगत कर लेनी चाहिये। अस्खलित आदि पदों से सूत्र

ઉત્તર.---(सुत्तप्फासियनिज्जुत्ति अणुगमे) સૂત્રસ્પર્શક નિર્યુક્તિ અનુગમમાં સૂત્રને સ્પર્શ કરનારી નિર્યુક્તિનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે એથી આનું નામ સૂત્રસ્પર્શકનિર્યુક્તિ અનુગમ આ પ્રમાણે છે. અથવા સૂત્રસ્પર્શક નિર્યુક્તિ અનુગમમાં સૂત્રને સ્પર્શ કરનાર નિર્યુક્તિ રૂપ અનુગમ હોય છે, એથી આનું નામ સૂત્રસ્પર્શકનિર્યુક્તિઅનુગમ છે. આ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ (सुत्तं उच्चारेयव्व) એના ઉચ્ચારણની વિધિ આ પ્રમાણે છે. (अक्खलियं अमिलियं अवच्चामेलियं पडिपुण्ण, पडिपुण्णघोसं कंठोट्ठविप्पमुक्कं, गुरुवायणोवगयं) સૂત્રનું ઉચ્ચારણ અસ્ખલિત રીતે હોય, અમીલિત હોય, અવ્યત્યામ્રેડિત હોય, પ્રતિપૂર્ણ હોય, પ્રતિપૂર્ણ ઘોષ યુક્ત હોય, કંઠોષ્ઠ વિપ્રમુક્ત હોય, તથા ગુરુવચનોપગત હોય. આ અસ્ખલિત વગેરે પદોની વ્યાખ્યા આ આગમમાં જ દ્રવ્યાવશ્યકના પ્રકરણમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. તો જિજ્ઞાસુઓ ત્યાંથી જાણીને અહીં તેની સંગતિ બેસાડી લેશે.

परिहार उक्तः। एषामुपलक्षणत्वादितोऽन्योऽपि सूत्रदोषपरिहारो बोध्यः। यथा हि-

'अप्पग्गंथमहत्थं, बत्तीसादोसविरहियं जं च।
लक्खणजुत्तं सुत्तं, अट्ठहि य गुणेहि उववेयं ॥

छाया—अल्पग्रन्थमहार्थं, द्वात्रिंशद्दोषविरहितं यच्च।
लक्षणयुक्तं सूत्रम्, अष्टभिश्च गुणैरुपेतम् ॥इति॥

अयं भावः-अल्पग्रन्थमहार्थम्-अल्पग्रन्थं च तद् महार्थंचेति अल्पग्रन्थमहार्थम्-'उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्' इत्यादि सूत्रम् अल्पग्रन्थं महार्थं च भवतीत्यर्थः। तथा-यच्च द्वात्रिंशद्दोषरहितं भवति तत् सूत्रं भवति। सूत्रं हि द्वात्रिंशद्दोषैर्वर्जितं सूत्रं भवति ते द्वात्रिंशद्दोषाः के? इति जिज्ञासा संभवेदतस्तानाह—

"अलियमुवघायजणयं[1] [2] निरत्थगमपत्थयं[3] [4] छलं[5] दुहिलं[6]।
निस्सारमहियमूणं[7] [8] [9] पुणरुत्तं[10] वाहयमजुत्तं[11] [12] ॥१॥

दोषों का परिहार किया जाता है। ये सब अस्खलित आदि पद उपलक्षणरूप हैं। इसलिये इनसे और भी जो कोई सूत्र संबन्धी दोष होते हैं-उनका भी परिहार हो जाता है। सूत्रकारो ने सूत्र के लक्षण में यह कहा है कि सूत्र ग्रन्थ की अपेक्षा तो अल्प हो-अल्प अक्षरवाला हो-परन्तु अर्थकी अपेक्षा वह महान् हो-बहुत अधिक विस्तारवाला हो। तथा ३२ जो सूत्र के दोष हैं। उनसे भी वह रहित हो। ग्रन्थकी अपेक्षा अल्पअक्षरवाला होकर भी अर्थ की अपेक्षा महान् सूत्र जैसे 'उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्' यह है। इसी प्रकार से और भी अनेक सूत्र हैं। जिन ३२ दोषों से वर्जित सूत्र होता है, वे ३२ दोष ये हैं-'अलियमुवघायजणयं इत्यादि। इनका नामनिर्देश इन चार गाथाओं में

અસ્ખલિત વગેરે પદોથી સૂત્રદોષોનો પરિહાર કરવામાં આવે છે. આ સર્વ અસ્ખલિત વગેરે પદો ઉપલક્ષણ રૂપ જ છે એથી એમનાથી પણ જે કોઈ સૂત્ર સંબંધી દોષ હોય છે, તેમનો પણ પરિહાર થઈ જાય છે. સૂત્ર લક્ષણમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે સૂત્ર ગ્રન્થની અપેક્ષાએ તો અલ્પ હોય અલ્પ અક્ષર યુક્ત હોય પરંતુ અર્થની અપેક્ષા તે મહાન્ હોય, બહુ જ વધારે વિસ્તાર યુક્ત હોય. તથા ૩૨ જે સૂત્રના દોષો છે, તેમનાથી પણ તે રહિત હોય, ગ્રન્થની અપેક્ષા અલ્પાક્ષરથી યુક્ત હોવા છતાંએ અર્થની અપેક્ષાએ મહાન્ સૂત્રની જેમ "उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्त सत्" આ છે આ પ્રમાણે બીજા પણ ઘણાં સૂત્રો છે જે ૩૨ દોષવર્જિત સૂત્ર હોય છે, તે ૩૨ દોષો આ પ્રમાણે છે:—" अलियमुवघायजणय" ઇત્યાદિ એમના નામોલ્લેખ આ ચારે ચાર

कमभिन्नवयणभिन्नं, विभत्तिभिन्नं च लिंगभिन्नं च।
अणभिहियमपयमेव य, सभावहीणं ववहियं च ॥२॥
कालजतिच्छविदोसो, समयविरुद्धं च वयणमित्तं च।
अत्थावत्ती दोसो, हवइ य असमासदोसो य ॥३॥
उवमारूवगदोसो, निद्देसपयत्थसंधिदोसो य।
एए य सुत्तदोसा, बत्तीसा हुंति नायव्वा ॥४॥"

छाया—अलीकमुपघातजनकं निरर्थकमपार्थकं छलं द्रुहिलम्।
निस्सारमधिकमूनं पुनरुक्तं व्याहतमयुक्तम् ॥१॥
क्रमभिन्नवचनभिन्ने विभक्तिभिन्नं च लिङ्गभिन्नं च।
अनभिहितमपदमेव च स्वभावहीनं व्यवहितं च ॥२॥
कालयतिच्छविदोषः समयविरुद्धं च वचनमात्रं च।
अर्थापत्तिर्दोषो भवति चासमासदोषश्च ॥३॥
उपमारूपकदोषो निर्देशपदार्थसन्धिदोषश्च।
एते तु सूत्रदोषा द्वात्रिंशद् भवन्ति ज्ञातव्याः ॥४॥इति॥

इस प्रकार किया गया है-(१) अलीकदोष, (२) उपघातजनक दोष, (३) निरर्थक दोष, (४) अपार्थक दोष, (५) छलदोष, (६) द्रुहिलदोष, (७) निस्सारदोष, (८) अधिकदोष (९) ऊनदोष, (१०) पुनरुक्तदोष, (११) व्याहतदोष (१२) अयुक्तदोष, (१३) क्रमभिन्नदोष. (१४) वचनभिन्नदोष (१५) विभक्तिभिन्नदोष, (१६) लिङ्गभिन्नदोष, (१७) अनभिहितदोष, (१८) अपददोष, (१९) स्वभावहीनदोष, (२०) व्यवहितदोष, (२१) कालदोष, (२२) यतिदोष, (२३) छविदोष, (२४) समयविरुद्धदोष, (२५) वचनमात्रदोष, (२६) अर्थापत्तिदोष, (२७) असमासदोष, (२८) उपमादोष, (२९) रूपकदोष, (३०) निर्देशदोष (३१) पदार्थदोष (३२)

ગાથાઓમા આ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. (૧) અલીક દોષ, (૨) ઉપઘાત જનક દોષ, (૩) નિરર્થક દોષ, (૪) અપાર્થક દોષ, (૫) છલ દોષ, (૬) દ્રુહિલ દોષ, (૭) નિસ્સાર દોષ, (૮) અધિક દોષ, (૯) ઉન દોષ, (૧૦) પુનરુક્ત દોષ, (૧૧) વ્યાહત દોષ (૧૨) અયુક્ત દોષ, (૧૩) ક્રમભિન્ન દોષ, (૧૪) વચન ભિન્ન દોષ, (૧૫) વિભક્તિ ભિન્ન દોષ, (૧૬) લિંગ ભિન્ન દોષ, (૧૭) અનભિહિત દોષ, (૧૮) અપદ દોષ, (૧૯) સ્વભાવહીન દોષ, (૨૦) વ્યવહિત દોષ, (૨૧) કાલ દોષ, (૨૨) યતિ દોષ, (૨૩) છવિ દોષ, (૨૪) સમય વિરુદ્ધ દોષ, (૨૫) વચન માત્ર દોષ, (૨૬) અર્થાપત્તિ દોષ, (૨૭) અસમાસ દોષ, (૨૮) ઉપમા દોષ, (૨૯) રૂપક દોષ, (૩૦) નિર્દેશ દોષ,

अलीकादि द्वात्रिंशत्सूत्रदोषाणां व्याख्या उत्तराध्ययनसूत्रे प्रथमाध्ययनस्य त्रयोविंशतितमगाथाया व्याख्यानेऽस्मत्कृतप्रियदर्शिनीटीकायां स्पष्टा, तत एव जिज्ञासुभिर्भावनीयेति। एतैर्द्वात्रिंशत्सूत्रदोषै रहितं यत्सूत्रं तद् लक्षणयुक्तं=सूत्र लक्षणसहितं भवति। तथा-अष्टभिश्च गुणैरुपेतं=युक्तं सूत्रं लक्षणयुक्तं भवति। सूत्रस्याष्टौ गुणाश्च-

"निद्दोसं[1] सारवंतं[2] च, हेउजुत्तं[3] अलंकियं[4]।
उवणीयं[5] सोवयारं[6] च, मियं[7] महुरमेव[8] य॥"

छाया—निर्दोषं सारवच्च हेतुयुक्तमलङ्कृतम्।
उपनीतं सोपचारं च मितं मधुरमेव च॥इति।

केचित्तु सूत्रस्य षड् गुणानिच्छन्ति यथा-
"अप्पक्खरमसंदिद्धं, सारवं विस्सओ मुहं।
अत्थोभमणवज्जं च, सुत्तं सव्वण्णुभासियं॥"

संधिदोष। इन अलीक आदि ३२ दोषों की व्याख्या, उत्तराध्ययन सूत्र में प्रथम अध्ययन की २३ वीं गाथाके व्याख्यान पर हमारे द्वारा कृत प्रियदर्शिनी टीका में की जा चुकी है। इसलिये जिज्ञासुजन वहीं से इस विषय को समझलें। इन ३२ दोषों से रहित जो सूत्र होता है वह सूत्र लक्षण सहित होता है। तथा आठ गुणों से युक्त होता है। आठ गुणों से युक्त हुआ सूत्र ही लक्षण युक्त होता है। सूत्र के ये आठ गुण ही 'निद्दोसं सारवंतं च' इत्यादि गाथा द्वारा कहे गये हैं। इनके नाम इस प्रकार से हैं—(१) निर्दोष, (२) सारवान् (३) हेतुयुक्त (४) अलंकारयुक्त, (५) उपनीत, (६) सोपचार, (७) मित और (८) मधुर। किसी के मत से सूत्र के ६ ही गुण हैं जो इस

---

(૩૧) પદાર્થ દોષ, (૩૨) સંધિ દોષ. આ અલીક વગેરે ૩૨ સૂત્રદોષોની વ્યાખ્યા ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના પ્રથમ અધ્યયનની ૨૩ મી ગાથાના વ્યાખ્યાનમાં અમારી પ્રિયદર્શિની વ્યાખ્યામાં કરવામાં આવેલ છે. એથી જિજ્ઞાસુઓ ત્યાંથી જાણવા પ્રયત્ન કરે આ ૩૨ દોષોથી રહિત જે સૂત્ર હોય છે, તે સૂત્ર લક્ષણ સહિત હોય છે. તેમજ આઠ ગુણોથી જે યુક્ત હોય છે તેજ લક્ષણ યુક્ત હોય છે સૂત્રના આ આઠ ગુણો જ 'निद्दोसं सारवंतं च' વગેરે ગાથા વડે કહેવામાં આવેલ છે. તેમના નામો આ પ્રમાણે છે. (૧) નિર્દોષ, (૨) સારવાન્ (૩) હેતુયુક્ત (૪) અલંકારયુક્ત, (૫) ઉપનીત, (૬) સોપચાર (૭) મિત અને (૮) મધુર. કેટલાકના મતાનુસાર સૂત્રના ૬ ગુણો માનવામાં આવ્યા છે. જે

छाया--अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद् विश्वतोमुखम् ।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सर्वज्ञभाषितम् ॥इति॥

एषां षड्गुणानां पूर्वोक्तेष्वेवान्तर्भावो भवति । एषामपि व्याख्या उत्तराध्ययनसूत्रे तत्रैवावलोकनीयेति । एवं सूत्रानुगमे समस्तदोषवर्जिते सूत्रे समुच्चारिते सति ततस्तत्र=सूत्रे ज्ञास्यते स्वसमयपदं=स्वसिद्धान्तसम्मतजीवाद्यर्थप्रतिपादकं पदं वा, परसमयपदं=परसिद्धान्तसम्मतप्रधानेश्वरादिप्रतिपादकं पदं वा ज्ञास्यते । अनयोः=स्वसमयपरसमयपदयोर्मध्ये यत्परसमयप्रतिपादकं पदं तत्प्राणिनां कुवा-

प्रकार से हैं-(१) अल्पाक्षर (२) असंदिग्ध (३) सारवत् (४) विश्वतोमुख, (५) अस्तोभ (६) अनवद्य । इन ६ गुणों का अन्तर्भाव पूर्वोक्त गुणों में ही हो जाता है । इसकी व्याख्या उत्तराध्ययन सूत्र में वहीं पर देखनी चाहिये। (तओ तत्थ) सूत्रानुगम में इस प्रकार से समस्त दोषवर्जित सूत्र समुच्चारित होने पर (णज्जिहिति) उस सूत्र में यह बात मालूम देगी कि (ससमयपयं वा परसमयपयं वा बंधपयं वा मोक्खपयं वा सामाइयपयं वा णो सामाइयपयं वा) यह स्वसमयपद है, यह परसमय पद है, यह बन्ध पद है, यह मोक्षपद है, यह सामायिक पद है अथवा नो सामायिक पद है । स्वसिद्धान्त सम्मत जीवादिक पदार्थों का प्रतिपादक जो पद है, वह स्वसमय पद है। परसिद्धान्त सम्मत प्रधान-प्रकृति - ईश्वर आदि का प्रतिपादन करनेवाला जो पद है, वह परसमय पद है। इन स्वसमय और परसमय पद के बीच में जो परसमयप्रतिपादक पद है, वह प्राणियों में कुवा-

આ પ્રમાણે છે (૧) અલ્પાક્ષર, (૨) અસંદિગ્ધ, (૩) સારવત્ (૪) વિશ્વતોમુખ, (૫) અસ્તોભ, (૬) અનવદ્ય. આ ૬ ગુણોનો અન્તર્ભાવ પૂર્વોક્ત ગુણોમાં જ થઈ જાય છે. એમની વ્યાખ્યા ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં આપવામાં આવી છે તો તે ત્યાંથી જ જાણી લેવી જોઈએ. (तओ तत्थ) સૂત્રાનુગમમાં આ પ્રમાણે સમસ્ત દોષ વર્જિત સૂત્ર સમુચ્ચરિત હોવાથી (णज्जिहिति) આ સૂત્રથી આ વાત જણાશે કે (ससमयपयं वा परसमयपयं वा वंधपयं वा मोक्खपयं वा सामाइयपयं वा णोसामाइयपयं वा) આ સ્વસમય પદ છે, આ પરસમય પદ છે, આ બન્ધ પદ છે, આ મોક્ષ પદ છે, આ સામાયિક પદ છે અથવા આ નોસામાયિક પદ છે. સ્વસિદ્ધાન્ત સમ્મત જીવાદિક પદાર્થોનું પ્રતિપાદક જે પદ છે, તે સ્વસમય પદ છે. પરસિદ્ધાન્તસમ્મત પ્રધાન–પ્રકૃતિ–ઇશ્વર વગેરેનું પ્રતિપાદક જે પદ છે, તે પરસમયપદ છે. આ સ્વસમય અને પરસમય પદની વચ્ચે જે પરસમય પ્રતિપાદક

मनाहेतुत्वात् बन्धपदमुच्यते, तच्चापि ज्ञास्यते। तथा—स्वसमयप्रतिपादकं यत् पदं तत् प्राणिनां सद्बोधकारणत्वात् सकलकर्मक्षयलक्षणस्य मोक्षस्य प्रतिपादकं पदम्, अतस्तन्मोक्षपदम्, तच्चापि ज्ञास्यते। यद्वा-स्वसमयप्रतिपादकं पदमेव प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशलक्षणभेदभिन्नस्य बन्धस्य प्रतिपादकंपदं बन्धपदम्, तथा—कृत्स्नकर्मक्षयलक्षणस्य मोक्षस्य प्रतिपादकं पदं मोक्षपदम्। नन्वस्मिन् व्याख्याने बन्धपदं मोक्षपदं च स्वसमयपदादनतिरिक्तमेव, ततःकथमुभयोर्भेदेनोपन्यासः कृतः? इति चेदाह-यद्यप्युभयमपि स्वसमयपदादभिन्नमेव, तथापि स्वसमयपदस्यापि विलक्षणोऽर्थो भवतीतिप्रदर्शयितुं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं वा भेदे-

---

स्ना का हेतु होता है, इसलिये बन्धपद कहलाता है। तथा जो स्वसमयपद है, वह प्राणियों में सद्बोध का कारण होता है, इसलिये वह सकलकर्मक्षयरूप मोक्ष का प्रतिपादक पद होने से मोक्ष पद कहलाता है। अथवा स्वसमय प्रतिपादक ही प्रकृति, स्थिति अनुभाव और प्रदेश के भेद से चार प्रकार के बंध का प्रतिपादक होता है इसलिये वह बंधपद तथा कृत्स्नकर्मक्षय मोक्ष का प्रतिपादक पद मोक्ष पद हैं।

शंका—इस प्रकार का व्याख्यान करने पर बंधपद और मोक्षपद ये दोनों पद स्वसमयपद से भिन्न तो पडते नहीं हैं—फिर यहां पर इन दोनों का स्वतंत्र भेदरूप से उपन्यास क्यों किया है?

उत्तर—ठीक है यद्यपि ये दोनों पद स्वसमयपद से अभिन्न ही हैं, तो भी स्वसमयपद का अर्थ और भी होता है—इस बातको दिखलाने के लिये अथवा—शिष्यजनों की बुद्धि की विशदता के लिये इन दोनों

પદ છે, તે પ્રાણીઓમાં કુવાસનાઓનો હેતુ હોય છે, એથી આ બન્ધપદ કહેવાય છે તથા જે સ્વસમય પદ છે, તે પ્રાણીઓમાં સદ્બોધનું કારણ હોય છે, એથી તે સકલકર્મક્ષય રૂપ મોક્ષ પ્રતિપાદક હોવા બદલ મોક્ષ પદ કહેવાય છે અથવા સ્વસમય પ્રતિપાદક પદ જ પ્રકૃતિ, સ્થિતિ અનુભાવ અને પ્રદેશના ભેદથી ચાર પ્રકારના બધનુ પ્રતિપાદક હોય છે. એથી તે બંધ પદ, તથા કૃત્સ્ન કર્મક્ષયરૂપ મોક્ષ પ્રતિપાદક પદ મોક્ષ પદ છે

શંકા—આ જાતનું વ્યાખ્યાન કર્યા પછી બંધ પદ અને મોક્ષ પદ એ બન્ને પદો સ્વ સમય પદથી ભિન્ન તો થઈ જતા નથી, છતાએ અહીં એ બન્નેનો સ્વતંત્ર ભેદ રૂપથી ઉપન્યાસ શા માટે કરવામાં આવેલ છે

ઉત્તરઃ—બરાબર છે, જો કે એ બન્ને પદો સ્વ સમય પદથી અભિન્ન જ છે. છતાએ સ્વ સમય પદનો અર્થ બીજો પણ થાય છે. આ વાતને સ્પષ્ટ

नोपन्यासः कृतः । अत एव सामायिकपदं नो सामायिकपदमपि भेदेनोपन्यस्तम् । तथा-सामायिकपदं ज्ञायते । तथा-सामायिकव्यतिरिक्तानां नारकतिर्यगाद्यर्थानां प्रतिपादकं यत्पदं तद् नो सामायिकपदं, तच्चापि ज्ञायते । सूत्रे समुच्चारिते एव स्वसमयादिपरिज्ञानं भवति, स्वसमयादिपरिज्ञानमेव सूत्रोच्चारणस्य फलं बोध्यमिति भावः । तस्मिन् सूत्रे उच्चारिते सति ततः केषांचिद् भगवतां=पूज्यमुनीनां यथोक्तरीत्या केचिदर्थाधिकारा अधिगताः=परिज्ञाता भवन्ति । तथा-केषांचिद् भगवतां=पूज्यमुनीनां क्षयोपशम-वैचित्र्यात् केचित् अर्थाधिकारा अनधिगताः=अपरिज्ञाता भवन्ति । ततस्तेषाम-नधिगतानाम् अर्थाधिकाराणाम् अधिगमनार्थं=परिज्ञानाय पदेन पदं वर्णयिष्यामि=

पदों का भिन्नरूप से उपादान किया गया है । इसीलिये सामायिकपद तथा नो सामायिक पद ये दोनों पद भी भिन्नरूप से उपन्यस्त किये गये हैं । सामायिक से व्यतिरिक्त नारक, तिर्यग् आदि अर्थों का प्रति-पादक जो पद हैं वह नो सामायिक पद है । सूत्र के समुच्चरित होने पर ही स्वसमयादि का परिज्ञान होता है, इसलिये स्वसमयादि का परिज्ञान ही सूत्रोच्चारण का फल है ऐसा जानना चाहिये । (तओ तम्मि उच्चारिए समाणे केसिं च णं भगवंताणं केइ अत्थाहिगारा अहिगया भवंति) तथा-उस सूत्र के समुच्चारित होने पर कितनेक भगवंत-पूज्यमुनियों को अर्थाधिकार अधिगत-परिज्ञात हो जाते हैं । (केइ अत्थाहिगारा अणहिगया भवंति) तथा कितनेक अर्थाधिकार, क्षयोपशम की विचित्रता से अनधिगत रहते हैं । (तओ तेसिं अणहि गयाणं अहिगमणट्ठाए पयं पएणं वन्नइस्सामि) इसलिये उन मुनिजनों

કરવા માટે અથવા શિષ્યજનોની બુદ્ધિની વિશદતા માટે એ બન્ને પદોનું ભિન્નરૂપમાં ઉપાદન કરવામાં આવેલ છે એથી જ સામાયિક પદ તથા નો સામાયિક પદ એ બન્ને પદો પણ ભિન્ન રૂપથી ઉપન્યસ્ત કરવામાં આવેલ છે. સામાયિકથી વ્યતિરિક્ત, નારક, તિર્યગ્ વગેરે અર્થોના પ્રતિપાદક જે પદો છે, તે નોસામાયિક પદ છે. સૂત્રના સમુચ્ચારણથી જ સ્વસમયાદિકનુ પરિજ્ઞાન થાય છે, એથી સ્વ સમયાદિનુ પરિજ્ઞાન જ સૂત્રોચ્ચારણનું ફળ છે. એમ જાણવું જોઈએ. (तओ तम्मि उच्चारिए समाणे केसिं च णं भगवंताणं केइ अत्थाहिगारा । अहिगया भवति) તથા તે સૂત્રના સમુચ્ચારણથી કેટલાક ભગવંત-પૂજ્યમુનિઓને અર્થાધિકાર-અધિગત-પરિજ્ઞાન-થઈ જાય છે (केइ अत्थाहि गारा जणहिगया भवंति) તથા કેટલાક અર્થાધિકારો, ક્ષયોપશમની, વિચિત્રતાથી અનધિગત રહે છે. (तओ तेसिं अणहिगयाण अहिगमणट्ठाए पय पएण वन्नइ

वर्णयामि एकैकं पदं प्रज्ञापयामीत्यर्थः। व्याख्यानप्रकारमेवाह–'संहिया य पयं चेव' इत्यादि। तत्र संहिता अस्खलितपदोच्चारणम्, यथा–'करेमि भंते! सामाइयं' इत्यादि ॥१॥ पदं=सुप्तिङन्तरूपम्, यथा–'करेमि' इत्येकं पदम्, 'भंते' इति द्वितीय पदम्, 'सामाइयं' इति तृतीयं पदम् ॥२॥ पदार्थः='करेमि' इत्यभ्युपगमः, 'भंते' इति गुर्वामन्त्रणम्, 'सामाइयं' इति समस्य आयः रत्नत्रयलाभः ॥३॥ पदविग्रहः= प्रकृतिप्रत्ययविभागरूपो विस्तारः,–यथा समस्य आयः–समायः स एव सामायिकमिति ॥४॥ चालना=सूत्रस्य अर्थस्य वाऽनुपपत्त्युद्भावनम् ॥५॥ प्रसिद्धिः=

द्वारा अनधिगत अर्थाधिकारों का उन्हें अधिगम हो, इस निमित्त पद से पद का वर्णन करता हूँ। अर्थात्–एक–एक पद की प्रज्ञापना करता हूँ। (संहिया य पयं चेव पयत्थो पयविग्गहो। चालणा य पसिद्धीय, छव्विहं विद्धि लक्खणं) अस्खलितरूप से पद का उच्चारण करना इसका नाम संहिता है। जैसे–'करेमि भंते सामाइयं' इत्यादि। सुबन्त और तिङन्त प्रतिपादिक शब्द की पद संज्ञा होती है। जैसे 'करेमि' यह प्रथम तिङन्तपद है, 'भंते' यह द्वितीय सुबन्त पद है। 'सामाइयं' यह तीसरा पद है। पद के अर्थ का नाम पदार्थ है–'जैसे करेमि' करता हुं का अर्थ सामायिक करने का अभ्युपगम होता है। 'भंते' यह गुरुजनों के लिये आमंत्रण है। तथा–समरूप रत्नत्रय का आय–लाभ–यह सामायिक पद का अर्थ है। प्रकृति प्रत्यय का विभागरूप जो विस्तार है–– वह पदविग्रह है। 'जैसे समस्य आयः समायः समाय एव सामायिकम्' सूत्र की अथवा अर्थ की अनुपपत्ति का उद्भावन करना इसका नाम

सामि) એથી તે મુનિઓ વડે અનધિગત અર્થાધિકારો તેમને અધિગમ હોય, આ નિમિત્તપદથી વર્ણન કરું છું, એટલે કે એક એક પદની પ્રજ્ઞાપના કરું છું. (सहिया य पयं चेव पयत्थो पयविग्गहो। चालणा य पसिद्धी य छव्विहं विद्धि लक्खणं) અસ્ખલિત રૂપથી પદનું ઉચ્ચારણ કરવું તે સંહિતા છે. જેમ 'करेमि भंते सामाइय' ઇત્યાદિ સુબંત અને તિઙન્ત પ્રતિપાદિત શબ્દની પદ સંજ્ઞા થાય છે. જેમ 'करेमि' આ પદ તિઙન્ત પદ છે. 'भंते' આ દ્વિતીય સુબંત પદ છે 'सामाइय' આ તૃતીય પદ છે, પદના અર્થનું નામ પદાર્થ છે. જેમ 'करेमि'નો અર્થ સામાયિક કરવાનો અભ્યુગમ હોય છે. 'भंते' આ ગુરુજનો માટે આમંત્રણ છે તથા સમરૂપ રત્નત્રયનો આય–લાભ–આ સામાયિક પદનો અર્થ છે. પ્રકૃતિ પ્રત્યયના વિભાગ રૂપ જે વિસ્તાર છે, તે પદવિગ્રહ છે. જેમ 'समस्य आयः समायः समायः एव सामायिकम्' સૂત્રની અથવા અર્થની અનુપપત્તિનું ઉદ્ભાવન કરવું તે ચાલના છે. સૂત્ર અને તેના

सूत्रार्थयोरेव विविधयुक्तिभिस्तथैव स्थापना ॥६॥ एवं संहितादिरूपं षड्विध लक्षणं विद्धि=जानीहि षड्विधलक्षणत्वं च प्रक्रमाद् व्याख्याया बोध्यमिति । ननु व्याख्यायाः षड्विधलक्षणमध्ये कियान् सूत्रानुगमस्य विषयः? कियान् सूत्रालापकस्य? कियान् वा सूत्रस्पर्शकनिर्युक्त्यनुगमस्य? किं वा नयैर्विषयीक्रियते? इति चेदाह-सूत्रं सपदच्छेदमुक्त्वा सूत्रानुगमः कृतार्थो भवति । सूत्रानुगमेन सूत्रे समुच्चारिते पदच्छेदे च कृते सूत्रालापकानामेव नामस्थापनादिनिक्षेपमात्रमुक्त्वा

चालना है। सूत्र और उसके अर्थ का विविध युक्तियों द्वारा उसी प्रकार से जैसा कि वह है, स्थापन करना यह प्रसिद्धि है। इस प्रकार से यह छह प्रकार की सूत्र व्याख्या का लक्षण जानना चाहिये।

शंका—व्याख्या के इस षड्विधलक्षण के बीच में सूत्रानुगम का विषय कितना है? कितना सूत्रालापक का विषय है? कितना सूत्र स्पर्शक निर्युक्त्यनुगम का विषय है। तथा नय का विषय क्या है?

उत्तर—पदच्छेद सहित सूत्र को कहकर सूत्रानुगम कृतार्थ होता है। अर्थात् सूत्रानुगम का विषय तो इतना ही है कि, वह पदच्छेद युक्त सूत्र का उच्चारण करे। सूत्र का उच्चारण करना, उसके पदच्छेद करना यह सूत्रानुगम का कार्य है। जब यह कार्य सूत्रानुगम कर चुकता है, तब सूत्रालापक निक्षेप का यह कार्य होता है कि-'वह सूत्रालापकों को नाम, स्थापना आदि निक्षेपों से निक्षिप्त करता है अर्थात

અર્થની વિવિધ યુક્તિઓ વડે, જે પ્રમાણે તે છે તે પ્રમાણે જ સ્થાપના કરવી આ પ્રસિદ્ધિ છે. આ પ્રમાણે આ ૬ પ્રકારની સૂત્ર વ્યાખ્યાનું લક્ષણ જાણવું જોઈએ.

શંકાઃ—વ્યાખ્યાના ષડ્વિધ લક્ષણની વચ્ચે સૂત્રાનુગમનો વિષય કેટલો છે? કેટલો સૂત્રાલાપકનો વિષય છે? કેટલો સૂત્રસ્પર્શક નિર્યુક્ત્યનુગમનો વિષય છે? તથા નયનો વિષય કેટલો છે?

ઉત્તરઃ—પદચ્છેદ સહિત સૂત્રને કહીને સૂત્રાનુગમ કૃતાર્થ થાય છે. એટલે કે સૂત્રાનુગમનો વિષય તો આટલો જ છે કે તે પદચ્છેદ યુક્ત સૂત્રનુ ઉચ્ચારણ કરે સૂત્રનુ ઉચ્ચારણ કરવું તેનો પદચ્છેદ કરવો, આ સૂત્રાગમનું કાર્ય છે. જ્યારે આ કામ સૂત્રાનુગમ કરી નાખે છે ત્યારે સૂત્રાલાપક નિક્ષેપનું આ કાર્ય હોય છે કે છે સૂત્રાલાપકોને નામ, સ્થાપના આદિ નિક્ષેપોથી

सूत्रालापकनिक्षेपः कृतकार्यो भवति। ततश्च पदार्थपदविग्रहादिः सर्वोऽपि सूत्रस्पर्शकनिर्युक्त्यनुगमस्य विषयः। तथा—वक्ष्यमाणनैगमादिनयानामपि प्रायः पदार्थादिविचार एव विषयः। उक्तं चान्यत्रापि—

"होइ कयत्थो वोत्तु, सपयच्छेयं सुयं सुयाणुगमो।
सुत्तालावगनासो, नामाइन्नासविणिओगं ॥१॥
सुत्तप्फासियनिज्जुत्तिविणिओगो सेसओ पयत्थाई।
पायं सोच्चिय नेगमनयाइ नयगोयरो होइ ॥२॥

छाया—भवति कृतार्थ उक्त्वा सपदच्छेदं सूत्रं सूत्रानुगमः।
सूत्रालापकन्यासो नामादिन्यासविनियोगम् ॥१॥
सूत्रस्पर्शकनिर्युक्तिविनियोगः शेषकः पदार्थादिः।
प्रायः स एव नैगमादि नयगोचरो भवति ॥इति॥

नया अपि पदार्थादीनेव विषयीकुर्वन्ति, इत्थं च ते तत्त्वः सूत्रस्पर्शकनिर्युक्त्यन्तर्गता एव भावनीया इति। अनेन प्रकारेण सूत्रे व्याख्यायमाने सूत्रं सूत्रानुगमः

सूत्रालापकों को नाम स्थापना आदि निक्षेपों में वह विभक्त करता है। इसी कार्य से यह कृतार्थ हो जाता है। इसके बाद पदार्थ, पदविग्रह आदि जो और काम बचता है, उसे सूत्रस्पर्शक नियुक्त्यनुगम संपादित करता है। तथा-जिनका कथन आगे आनेवाला है—ऐसे जो नैगम आदि सात नय हैं, इनका भी प्रायः पदार्थ आदि का विचार करना ही विषय है। यही बात अन्यत्र भी कही गई है—'होईकयत्थो वोत्तुं, इत्यादि इन गाथाओं का अर्थ पूर्वोक्तरूप से ही है। नैगम आदि नय भी जब पदार्थ आदि को ही विषय करते हैं तब इस दृष्टि से 'वे सूत्रस्पर्शक निर्युक्त्यनुगम के ही अन्तर्गत हो जाते हैं' ऐसा जानना

નિક્ષિપ્ત કરે છે, એટલે સૂત્રાલાપકોને નામ સ્થાપના વગેરે નિક્ષેપોમાં તે વિભક્ત કરે છે. આ કાર્યથી જ આ કૃતાર્થ થઈ જાય છે, ત્યારબાદ પદાર્થ, પદ વિગ્રહ વગેરે જે બીજું કામ બાકી રહે છે તેને સૂત્ર સ્પર્શક નિર્યુક્ત્યનુગમ સંપન્ન કરે છે. તથા જેમનું કથન આગળ થવાનું છે, એવા જે નૈગમ વગેરે સાત નયો છે, એમનો પણ પ્રાયઃ પદાર્થ વગેરે વિષે વિચાર કરવો જ જોઈએ છે. એજ વાત અન્યત્ર પણ કહેવામાં આવી છે. 'होइ कयत्थो वोत्तुं इत्यादि' આ ગાથાઓનો અર્થ પૂર્વોક્ત રૂપમાં જ છે. નૈગમ આદિ નય પણ જ્યારે પદાર્થ વગેરેને જ વિષય કરે છે ત્યારે આ દષ્ટિએ તે સૂત્ર સ્પર્શક નિર્યુક્ત્યનુગમના અંતર્ગત જ થઈ જાય છે આમ જાણી લેવું જોઈએ.

सूत्रालापकनिक्षेपः सूत्रस्पर्शकनिर्युक्त्यनुगमश्च युगपत् समाप्यन्ते। उक्तं चापि-

"सुत्तं सुत्ताणुगमो, सुत्तालावयकओ य निक्खेवो।
सुत्तप्फासियनिज्जुत्ती नया य समगं तु वच्चंति॥"

छाया—सूत्रं सूत्रानुगमः सूत्रालापककृतश्च निक्षेपः।
सूत्रस्पर्शकनिर्युक्तिर्नयाश्च समकं व्रजन्ति॥इति।

इत्थं सूत्रस्पर्शकनिर्युक्त्यनुगमो निरूपित इति सूचयितुमाह—स एष सूत्रस्पर्शक-निर्युक्त्यनुगम इति। ततश्च सभेदो निर्युक्त्यनुगमो निरूपित इति सूचयितुमाह—स एष निर्युक्त्यनुगम इति। एवं च भेदोपभेदसहितोऽनुगमो निरूपित इति दर्शयितुमाह—स एषोऽनुगम इति॥सू० २४९॥

अथ नयाभिधं चतुर्थमनुयोगद्वारमाह—

मूलम्—से किं तं णए? सत्त मूलणया पण्णत्ता, तं जहा-णेगमे संगहे ववहारे उज्जुसुए सद्दे समभिरूढे एवंभूए। तत्थ णेगेहिं माणेहिं, मिणइत्ति णेगमस्स य निरुत्ती। सेसाणंपि नयाणं, लक्खणमिणमो सुणह वोच्छं॥१॥ संगहियपिंडियत्थं,

---

चाहिये। इस प्रकार से सूत्र जब व्याख्या का विषयभूत बनता है, तब सूत्र, सूत्रानुगम, सूत्रालापक निक्षेप, और सूत्रस्पर्शकनिर्युक्त्य-नुगम ये सब युगपत् एक जगह मिल जाते हैं। उक्तं चापि 'सुत्तं, सुत्ताणुगमो' इत्यादि इस प्रकार यह सूत्रस्पर्शकनिर्युक्त्यनुगम है। इसका निरूपण समाप्त होने पर निर्युक्त्यनुगम का प्रकरण समाप्त हो जाता है और इसकी समाप्ति में अनुगम का कथन समाप्त हो जाता है। इस प्रकार यहां तक भेद उपभेद सहित अनुगम का निरूपण किया सू०॥२४९॥

આ પ્રમાણે સૂત્ર જ્યારે વ્યાખ્યાનો વિષયભૂત થાય છે, ત્યારે સૂત્ર, સૂત્રાનુગમ, સૂત્રાલાપક નિક્ષેપ અને સુત્ર સ્પર્શકનિર્યુક્ત્યનુગમ એ સર્વે યુગપત એક સ્થાને જ મળી જાય છે. ઉક્તં ચાપિ-'सुत्तं सुत्ताणुगमो' ઈત્યાદિ આ પ્રમાણે આ સૂત્રસ્પર્શકનિર્યુક્ત્યનુગમ છે આ નિરૂપણ સમાપ્ત થઈ જતાંજ નિર્યુક્ત્યનુગમ પ્રકરણ સમાપ્ત થાય છે, અને તેની સમાપ્તિ સાથે અનુગમનું કથન પણ સમાપ્ત થાય છે આ પ્રમાણે અહીં સુધી ભેદ, ઉપભેદ સહિત અનુગમનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે ॥ સૂત્ર-૨૪૯ ॥

संगहवयणं समासओ बिंति। वच्चइ विणिच्छियत्थं, ववहारो-सव्वदव्वेसु ॥२॥ पच्चुप्पन्नग्गाही, उज्जुसुओ णयविही मुणेयव्वो। इच्छइ विसेसियतरं, पच्चुप्पण्णे णओ सद्दो ॥३॥ वत्थूओ संकमणं, होइ अवत्थू नए समभिरूढे। वंजण अत्थ तदुभयं, एवंभूओ विसेसेइ ॥४॥ णायंमि गिण्हियव्वं, अगिण्हियव्वंमि चेव अत्थंमि। जइयव्वमेव इइ जो उवएसो सो नओ नाम ॥५॥ सव्वेसिंपि नयाणं, बहुविहवत्तव्वयं निसामित्ता। तं सव्वनय-विसुद्धं, जं चरणगुणट्ठिओ साहू॥६॥ से तं नए। अणुओगद्दारा सम्मत्ता ॥सू० २५०॥

छाया—अथ कोऽसौ नयः?, सप्त मूलनयाः प्रज्ञप्ताः, तद्यथा—नैगमः संग्रहो-व्यवहार ऋजुसूत्रः शब्दः समभिरूढः एवंभूतः। तत्र—नैकैर्मानैर्मिमीतीति नैगमस्य च निरुक्तिः। शेषाणामपि नयानां लक्षणमिदं शृणुत वक्ष्ये ॥१॥ संगृहीतपिण्डितार्थसंग्रहवचनं समासतो ब्रुवन्ति। व्रजति विनिश्चितार्थं व्यवहारः सर्वद्रव्येषु॥२। प्रत्युत्पन्नग्राही ऋजुसूत्रो नयविधिर्ज्ञेयः। इच्छति विशेषिततरं प्रत्युत्पन्नं नयः शब्दः ॥३॥ वस्तुनः संक्रमणं भवति अवस्तु नये समभिरूढे। व्यञ्जनार्थतदुभयम् एवंभूतो विशेषयति ॥४॥ ज्ञाते ग्रहीतव्ये अग्रहीतव्ये चैव अर्थे। यतितव्यमेव इति यः उपदेशः स नयो नाम ॥५॥ सर्वेषामपि नयानां बहुविधवक्तव्यकं निशम्य। तत् सर्वनयविशुद्धं यच्चरणगुणस्थितः साधुः ॥६॥ स एष नयः। अनुयोग-द्वाराणि समाप्तानि। सू० २५०॥

टीका—अथ कोऽसौ नयः? इति शिष्यप्रश्नः। उत्तरयति—सप्तमूलनयाः

अब सूत्रकार नय नाम के चौथे अनुयोगद्वार का कथन करते हैं—

'से किं तं णए' इत्यादि।

शब्दार्थ—शिष्य पूछता है कि—हे भदन्त! (से किं तं णए) वह पूर्वप्रक्रान्त नय क्या है?

હવે સૂત્રકાર નય નામના ચોથા અનુયોગદ્વારનું કથન કરે છે

(से किं त णए) इत्यादि

ટીકાર્થ—શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે હે ભદંત! (से किं त णए) તે પૂર્વ પ્રક્રાન્ત નય શું છે?

मताः, मूलत्वं चैषामुत्तरभेदापेक्षया बोध्यम्। ते मूलनयाश्च नैगमसंग्रहादयो बोध्याः। तत्र नैगमं व्याख्यातुमाह–'णेगेहिं माणेहिं' इत्यादि। नैकैः–न एकानि नैकानि–प्रचुराणि तैस्तथाभूतैः मानैः=महासत्तासामान्यविशेषादिज्ञानैर्मिनोति= परिच्छिनत्ति वस्तूनीति नैगमः, इतीयं नैगमस्य निरुक्तिर्बोध्या। अथवा–निगमाः= 'लोके वसामि तिर्यग्लोके वसामि' इत्यादयः पूर्वोक्ता एव बहवः परिच्छेदास्तेषु भवो नैगम इत्यपि नैगमशब्दस्य व्युत्पत्तिर्विज्ञेया। शेषाणाम्=इतोऽवशिष्टानामपि नयानां लक्षणमिदं शृणुत, यदहं वक्ष्ये॥१॥ अथ प्रतिज्ञातमेव वक्तुमुपक्रमते– 'संगहिय' इत्यादि। तीर्थकरगणधरादयो हि संगृहीतपिण्डितार्थं सम्यग् गृहीतः=

उत्तर––(सत्त मूलणया पण्णत्ता) सात मूलनय कहे गये हैं। इनमें मूलरूपता उत्तरभेदों की अपेक्षा जाननी चाहिये। (तं जहा) वे सात- मूल नय ये हैं। (णेगमे, संगहे, ववहारे, उज्जुसुए, सद्दे, समभिरूढे, एवंभूए) नैगम, संग्रह व्यवहार, ऋजुसूत्र, शब्दसमभिरूढ, और एवंभूत। जो नय (तत्थ णेगेहिं माणेहिं मिणइत्ति णेगमस्स य निरुत्ती) वस्तूनि नैकैः मानैः मिनोति इति नैगमः' इस निरुक्ति के अनुसार महासत्ता, सामान्य एवं विशेष आदि प्रचुर ज्ञानों द्वारा वस्तु का परिच्छेद करता है, वह नैगम नय है। अथवा 'लोके वसामि, तिर्यग्लोके वसामि' इत्यादि पूर्वोक्त जो परिच्छेद हैं–उनका नाम निगम है। इन निगमों में जो नय होता है, वह नैगमनय है। यह भी नैगम शब्द की व्युत्पत्ति है। (सेसाणं पि नयाणं लक्खणमिणमोसुणह वोच्छं) इसके बाद जो और छह नय बाकी हैं, उनके इस लक्षण को सुनो–मैं

ઉત્તર––(सत्त मूलणया पण्णत्ता) સાત મૂલનયો કહેવામાં આવેલ છે. આ સર્વમાં મૂલરૂપતા ઉત્તરભેદોની અપેક્ષાએ જાણવી જોઈએ. (त जहा) તે સાત મૂલ નયો આ પ્રમાણે છે. (णेगमे, संगहे, ववहारे, उज्जुसुए, सद्दे, समभिरूढे एवभूए) નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુ સૂત્ર, શબ્દસમભિરૂઢ અને એવંભૂત જે નય (तत्थ णेगेहिं माणेहिं मिणइति णेगमस्स य निरुत्ती) 'वस्तूनि नैकैः मानै मिनोति इति नैगम' આ નિરુક્તિ મુજબ મહાસત્તા, સામાન્ય એવં વિશેષ આદિ પ્રચુર જ્ઞાનો વડે વસ્તુપરિચ્છેદ કરે છે, તે નૈગમ નય છે. અથવા 'लोके वसामि' तिर्यग्लोके वसामि' ઈત્યાદિ પૂર્વોક્ત જે પરિચ્છેદ છે, તેનું નામ નૈગમ છે આ નિગમોમાં જે નય હોય છે તે નૈગમનય છે. આ પણ નૈગમ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે (सेसाणं पि नयाण लक्खणमिणमोसु- णहवोच्छं) ત્યારબાદ જે બીજા ૬ નામો શેષ છે, તેમના લક્ષણો હું કહું

उपात्तः, अतएव पिण्डितः=एकजातिमापन्नोऽर्थो विषयो यस्य तत्तथाभूतं संग्रहवचनं-संग्रहस्य वचनं समासतः=संक्षेपतो ब्रुवन्ति। अयं भावः-संग्रहनयो हि सामान्यमेव इच्छति न तु विशेषान्, अत एव संग्रहस्य वचनं संगृहीतसामान्यार्थमेव भवति। तत एव संगृह्णाति=सामान्यरूपतया सर्वं पदार्थं क्रोडीकुरुते इति संग्रहस्य व्युत्पत्तिरुक्तेति। तथा-व्यवहारो नयः सर्वद्रव्येषु=सकलद्रव्यविषये विनिश्चयात् निःशब्द आधिक्ये, चयनं चयः=पिण्डीभवनम्-अधिकश्चयो निश्चयः=सामान्यं, विगतो निश्चयो विनिश्चयः=सामान्याभावः, तदर्थं=तन्निमित्तं व्रजति=

उसे कहता हूं। (संगहियपिंडियत्थं संगहवयणं समासओ बिंति, वच्चइ, विणिच्छियत्थं ववहारो सव्वदव्वेसु) सम्यक् गृहीत अतएव एक जाति को प्राप्त ऐसा अर्थ-विषय है, जिसका ऐसा संग्रह का वचन है इस प्रकार तीर्थंकर गणधर आदि संक्षेप से कहते हैं। इसका तात्पर्य यह है कि-'संग्रहनय, सामान्य को ही विषय करता है। विशेषों को नहीं। इसलिये संगृहीत सामान्य विषयवाला ही संग्रह का वचन होता है। इसलिये 'सामान्यरूपतया सर्वं पदार्थं संगृह्णाति-क्रोडीकरोति इति संग्रहः' यह संग्रह की व्युत्पत्ति कही गई है। तथा व्यवहारनय सर्वद्रव्यों के विषय में विनिश्चय के निमित्त प्रवृत्त होता है। विनिश्चय शब्द का अर्थ सामान्याभाव होना है। यह इस प्रकार से-यहां 'निः' शब्द का अर्थ आधिक्य है और चय का अर्थ पिण्डीभवन एक रूप होना है। इस प्रकार अधिक जो चय है वह निश्चय अर्थात् सामान्य है क्योंकि सामान्य ही विशेषरूपों की ओर उदासीनता रखकर अधिक

છું તે સાંભળો-(संगहिय पिंडियत्थ संगहवयण समासओ बिंति वच्चइ, विणिच्छयत्थ ववहारो सव्वदव्वेसु) સમ્યક્ ગૃહીત અતએવ એક જાતિને પ્રાપ્ત એવો અર્થ-વિષય છે. જેનો એવું સંગ્રહનું વચન છે, આ પ્રમાણે તીર્થંકર ગણધર વગેરે સંક્ષેપમાં કહે છે, આનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે 'સંગ્રહ નય સામાન્યને જ વિષય બનાવે છે. વિશેષોને નહિ એથી સંગૃહીત સામાન્ય વિષય યુક્ત જ સંગ્રહનું વચન હોય છે. એટલા માટે 'सामान्यरूपतया सर्वं पदार्थं संगृह्णाति-क्रोडी करोति इति संग्रहः' આ સંગ્રહની વ્યુત્પત્તિ છે તથા વ્યવહાર નય સર્વ દ્રવ્યોના વિષયમા વિનિશ્ચય નિમિત્તે પ્રવૃત્ત થાય છે. વિનિશ્ચય શબ્દનો અર્થ સામાન્યાભાવ હોય છે આ પ્રમાણે અહીં 'नि.' શબ્દનો અર્થ આધિક્ય છે અને 'चय' નો અર્થ પિંડીભવન એકરૂપ થવું છે. આ પ્રમાણે અધિક જે ચય છે તે નિશ્ચય એટલે કે સામાન્ય જ છે કેમકે સામાન્ય જ વિશેષ રૂપોપ્રત્યે ઉદાસીનતા રાખીને અધિક ચય કરે છે. 'वि' નો અર્થ વિગત

प्रवर्त्तते। सर्वद्रव्यविषये सामान्याभावायैव व्यवहारनयः सर्वदा यतते। अयं भावः -लोके तावद्-घटादयो विशेषा एव प्रायो जलाहरणादिक्रियासु समुपयुज्यन्ते इति सर्वगोचरम्, न पुनस्तद्व्यतिरिक्तं सामान्यं तत्रोपयुज्यमानं दृश्यते, अतो व्यवहारनयो लोकव्यवहारानुपयोगित्वात् सामान्यं नेच्छति, अत एव लोकव्यवहारप्रधानोऽयं नय उच्यते इति भावः। अथवा-व्यवहारनयः सर्वद्रव्येषु=सर्वद्रव्यविषयेषु विनिश्चयार्थं-विशेषेण निश्चयो विनिश्चयः-आगोपालाङ्गनासमस्तजनावबोधः तदर्थं=तन्निमित्तं व्रजति=प्रवर्त्तते। अयं भावः-घटादिसमस्तपदार्थेषु

चय करता है। 'वि' का अर्थ विगत होता है। इस प्रकार विगत निश्चय का तात्पर्य हुआ सामान्य का अभाव। इसके निमित्त इस नय की प्रवृत्ति होती है। सर्वद्रव्यों के विषय में सामान्य का अभाव आपादन करने के लिये ही यह प्रयत्नशील रहा करता है। यह नय यह कहता है-कि लौकिक व्यवहार में उपयोगी घटादिक विशेष ही होते हैं। क्योंकि इनके द्वारा ही जलाहरण (जललाना) आदि क्रियाएँ निष्पन्न होती हैं। लोक में यह बात सर्वजन गोचर है। इसमें किसी को भी-विरोध नहीं है। अतः विशेषों से व्यतिरिक्त सामान्य का लोक व्यवहार में कोई अस्तित्व साबित नहीं होता। इसलिये व्यवहारनय लोक व्यवहार में अनुपयोगी होने के कारण सामान्य को स्वीकार नहीं करता। इसलिये लोक व्यवहार है, प्रधान जिसमें ऐसा यह नय कहा जाता है। अथवा-व्यवहार नय सर्व द्रव्यों के विषय में विशेषरूप से निश्चयकरने के निमित्त प्रवृत्त होता है, ऐसा भी अर्थ 'विनिश्चयार्थ' का होता है।

હોય છે. આ પ્રમાણે વિગત નિશ્ચયનું તાત્પર્ય થયું-સામાન્યાભાવ એના નિમિત્તે આ નયની પ્રવૃત્તિ થાય છે. સર્વ દ્રવ્યોના વિષયમાં સામાન્યનો અભાવ આપાદન કરવા માટે જ આ પ્રયત્નશીલ રહ્યાં કરે છે. આ નય આ પ્રમાણે કહે છે કે લૌકિક વ્યવહારમાં ઉપયોગી ઘટાદિક વિશેષ જ હોય છે. કેમકે એમના વડે જ જલાહરણ (પાણી લાવવું) વગેરે ક્રિયાઓ નિષ્પન્ન થાય છે લોકમાં આ વાત સર્વજન ગોચર છે. આમાં કોઈને પણ કોઈપણ જાતનો વાંધો નથી એથી વિશેષોથી વ્યતિરિકત સામાન્યનું લોકવ્યવહારમાં કોઈ પણ પ્રકારનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતું નથી. એથી વ્યવહારનય લોકવ્યવહારમાં અનુપયોગી હોવાથી સામાન્યને સ્વીકારતો નથી. એથી. લોકવ્યવહાર છે, પ્રધાન જેમાં એવો આ નય કહેવાય છે. અથવા વ્યવહારનય સર્વ દ્રવ્યોના વિષયોમાં વિશેષ રૂપમાં નિશ્ચય કરવા નિમિત્તે પ્રવૃત્ત થાય છે. આ જાતનો અર્થ પણ 'વિ' નિશ્ચયાર્થ નો થાય છે. આનો ભાવ આ પ્રમાણે છે કે ઘટાદિક જે

प्रत्येकं पञ्चवर्णं द्विगन्धं पञ्चरसमष्टस्पर्शं च यद्यपि निश्चयेन भवति, तथापि गोपालाङ्गनादीनां सर्वत्र तद्विनिश्चयो न भवति, अपि तु यत्र कचिदेकस्मिन् स्थले कालनीलवर्णादीनां विनिश्चयो भवति। यत्रैवैषां विनिश्चयो भवति, तमेवासौ नयः सत्त्वेन प्रतिपद्यते, नातिरिक्तान्, तथाविधलोकव्यवहारपरत्वादिति। तथा-ऋजुसूत्रो नयविधिः प्रत्युत्पन्नग्राही-लाः प्रत्युत्पन्नं प्रत्युत्पन्नम्-वर्तमानकाल-भावीत्यर्थः, तद् ग्रहीतुं शीलमस्येति तथा-ज्ञेयः। अयं भावः-अतीतानागता-भ्युपगमरूपकुटिलतापरिहारेण ऋजु=अकुटिलं वर्तमानकालिकं वस्तु सूत्रयति=

इसका भाव यह है कि-घटादिक जो पदार्थ हैं उनमें प्रत्येक में निश्चय से पांचवर्ण, दो गंध, पांचरस और आठ स्पर्श ये २० गुण होते हैं। तो भी गोपालाङ्गना आदि साधारण जनों को इस बात का सर्वत्र निश्चय नहीं होता है। किन्तु कहीं एक स्थल में ही इन्हें काले नील-वर्ण आदि का निश्चय होता है। जहां पर इन का विनिश्चय होता है—व्यवहारनय उसे ही वहां सत् रूप से अंगीकार कर लेता है-अति-रिक्तों को नहीं। क्योंकि यह नय इसी प्रकार के लोकव्यवहार में तत्पर होता है। तथा-(पच्चुप्पन्नगाही उज्जुसुओ णयविही मुणेयव्वो। इच्छइ विसेसियतरं पच्चुप्पण्णं णओ सद्दो) 'ऋजुसूत्र नयविधि प्रत्युत्पन्न ग्राही होता है। प्रत्युत्पन्न ग्राही का तात्पर्य वर्तमानकाल भावी पर्याय को ग्रहण करने का जिसका स्वभाव है, ऐसा है। इसका भाव यह है-कि-'अतीत अनागत पर्याय को मानना यह एक प्रकार की कुटिलता है। इस कुटिलता को नहीं मानकर केवल वर्तमान क्षणवर्ती

પદાર્થો છે, તેમાથી દરેકે દરેકમાં નિશ્ચયથી પાચ વર્ણો, બે ગધ, પાંચરસો અને આઠ સ્પર્શ આ બધા ૨૦ ગુણો હોય છે છતાંએ ગોપાલાંગનાદિ સાધારણ જનોને આ વાતનો સર્વત્ર નિશ્ચય હોતો નથી, પરંતુ કોઇ એક સ્થળમાં જ તેમને શ્યામ, નીલ વગેરે વર્ણનો નિશ્ચય હોય છે. જ્યાં એમનો વિનિશ્ચય હોય છે, વ્યવહારનય તેને જ ત્યાં સત્ રૂપથી અંગીકાર કરી લે છે, બીજાઓને નહિ. કેમકે આ નય આ જાતના લોકવ્યવહારમાં તત્પર હોય છે તથા (पच्चुप्पन्नगाही उज्जुसुओ णयविही मुणेयव्वो इच्छइ विसेसियतरं पच्चुप्पण्णं णओ सद्दो) ઋજુ સૂત્રનય વિધિ પ્રત્યુત્પન્નગ્રાહી હોય છે પ્રત્યુ-ત્પન્નગ્રાહીનુ તાત્પર્ય વર્તમાનકાળ, ભાવી પર્યાયને ગ્રહણ કરવાનો જેનો સ્વભાવ છે, એવું થાય છે. આનો ભાવ આ પ્રમાણે છે કે 'અતીત અનાગત પર્યાયને માનવું આ એક પ્રકારની કુટિલતા છે. આ કુટિલતાને નહિ માનતા

गमयति-अभ्युपगच्छति स्वीकरोतीति ऋजुसूत्रः, अतीतानागतयो र्विनष्टानुत्पन्नत्वेनासत्त्वात्। असदभ्युपगम एव कुटिलत्वं। वर्तमानकालिकवस्तुन एव सूत्रणात्-स्वीकरणादयमृजुसूत्र इत्युच्यते इति भावः। अथवा-ऋजुश्रुत इतिच्छाया। ऋजु=अकुटिलं श्रुतमस्येति विग्रहः। इतरज्ञानैर्मुख्यतया तथाविधपरोपकारासाधनादयं नय एकं श्रुतज्ञानमेवेच्छतीत्यर्थः। उक्तं च-

''सुयनाणे य निउत्तं, केवले तयणंतरं।
अप्पणो य परेसिं च, जम्हा तं परिभावगं''॥

छाया—श्रुतज्ञाने च नियुक्तं, केवले तदनन्तरम्।
आत्मनश्च परेषां च, यस्मात्तत् परिभावकम्॥इति॥

पर्याय को कहनेवाला-माननेवाला यह नय होता है। 'ऋजु सूत्रयतीति ऋजुसूत्रः' ऐसी यह व्युत्पत्ति है। अतीत और अनागत ये दोनों अवस्थाएँ क्रमशः विनष्ट और अनुत्पन्न होने के कारण असत् रूप होती हैं। असत् का अभ्युपगम यही कुटिलता है। इस कुटिलता का परिहार करके केवल वर्तमानकालिक वस्तु को ही यह स्वीकार करता है-इस लिये इसका नाम ऋजुसूत्र ऐसा पड़ा है। अथवा 'उज्जुसुओ' की संस्कृत छाया 'ऋजुश्रुत' ऐसी भी होती है। जिसका श्रुत-ऋजु-सरल-अकुटिल है, ऐसा इसका अर्थ है। इतरज्ञानों से मुख्यपने तथाविध परोपकार का साधन नहीं होता है, जैसा कि श्रुतज्ञान से होता है। इस लिये यह नय एक श्रुतज्ञान को ही मानता है। उक्तं च 'सुयनाणे य निउत्तं केवले तयणंतरं। अप्पणो य परेसिं च जम्हा तं परिभावगं'

ફક્ત વર્તમાન ક્ષણવર્તી પર્યાયને કહેનાર માનનાર આ નય હોય છે. 'ऋजुं सूत्रयतीति ऋजुसूत्रः' એવી તે વ્યુત્પત્તિ છે અતીત અને અનાગત એઓ બન્ને અવસ્થાઓ ક્રમશઃ વિનષ્ટ અને અનુત્પન્ન હોવા બદલ અસત્ રૂપ હોય છે. અસત્ અભ્યુપગમ જ કુટિલતા છે. આ કુટિલતાનો પરિહાર કરીને ફક્ત વર્તમાન કાલિક વસ્તુને તે સ્વીકાર કરે છે એથી એનું નામ ઋજુ સૂત્ર એવું છે. અથવા 'उज्जुसुओ' ની સંસ્કૃત છાયા 'ऋजुश्रुत' એવી પણ થાય છે જેનું શ્રુત ઋજુ-સરલ અકુટિલ છે એવો એનો અર્થ છે ઇતર જ્ઞાનોથી મુખ્યતયા તથાવિધ પરોપકારનું સાધન થતું નથી, જેવું કે શ્રુતજ્ઞાનથી થાય છે, એથી આ નય એક શ્રુતજ્ઞાનને જ માને છે 'सुयनाणे य निउत्तं केवले तयणंतरं। अप्पणो य परेसिं च जम्हा त परिभावगं' અહીં 'परिभावक' શબ્દનો

परिभावकं-प्रतिबोधकमित्यर्थः। अयं नयो वर्तमानकालिकमपि स्वकीयमेव पदार्थमिच्छति, न परकीयम्। परकीयस्य स्वाभिमतकार्यासाधकत्वे नैतन्मते-वस्तुतोऽसत्त्वादिति। तथा चायं नयो विभिन्नलिङ्गवचनैः शब्दैरेकमपि वस्त्वभिधीयते इति प्रतिजानीते। यथा-तटस्तटी तटम् इत्यादि। गुरुर्गुरव इत्यादि च। तथा-चायम्-इन्द्रादेर्नामस्थापनादिभेदानपि प्रतिपद्यते इति भावः। सम्प्रति शब्दनय उच्यते-'इच्छइ' इत्यादिना। शब्दो नयो हि प्रत्युत्पन्न=वर्त्तमानकालिकमपि पदार्थम् ऋजुसूत्रापेक्षया विशेषिततरम् इच्छति। अयं भावः-शब्द्यते=

यहां 'परिभावक' शब्द का अर्थ प्रतिबोधक है। यह नय यद्यपि वर्तमानकालिक पदार्थ को ही वास्तविक पदार्थ मानता है। परन्तु फिर भी जो अपना है उसे ही वास्तविक पदार्थ नहीं मानता। क्योंकि वह स्वाभिमत कार्य का साधक नहीं होता है। इसलिये स्वाभिमतकार्य का असाधक होने के कारण इस नय के मत में वह वस्तुतः असतरूप हैं। तथा-यह नय भिन्न २ लिङ्गोंवाले, भिन्न २ वचनोंवाले शब्दों द्वारा एक ही वस्तु कही जाती है ऐसा मानता है। जैसे—'तटः, तटी, तटम्' ये शब्द भिन्न २ लिङ्गवाले हैं-परन्तु इनका वाच्यार्थ केवल एक तीररूप पदार्थ है। इसी प्रकार 'गुरुः गुरवः' ये शब्द भिन्न २ वचन वाले हैं, परन्तु इनका अर्थ एक गुरुरूप पदार्थ हैं-ऐसी इस नय की मान्यता है। इन्द्रादिक का नाम, स्थापना आदिरूप जो न्यास होता है उस न्यास को भी यह मानता है। ऋजु सूत्रनय की अपेक्षा शब्द-

અર્થ પ્રતિબોધક છે આ નય જો કે વર્તમાનકાલિક પદાર્થને જ વાસ્તવિક પદાર્થ માને છે, પણ છતાંએ જે આપણુ છે તેને જ વાસ્તવિક પદાર્થ માને છે, અને પરકીયને વાસ્તવિક પદાર્થ માનતો નથી. કેમકે તે સ્વાભિમત કાર્યનો અસાધક હોવા બદલ આ નયના મત મુજબ તે વસ્તુતઃ અસત્ રૂપ છે. તથા આ નય ભિન્ન ભિન્ન લિંગોવાળા ભિન્ન-ભિન્ન વચનોવાળા શબ્દો વડે એકજ વસ્તુ કહેવામાં આવી છે, આમ માને છે. જેમ 'तटः तटी, तटम्' આ શબ્દો ભિન્ન, ભિન્ન લિંગવાળા છે. પરંતુ એમનો વાચ્યાર્થ ફક્ત એક તીર પદાર્થ જ છે. આ પ્રમાણે 'गुरु गुरवः' આ શબ્દો ભિન્ન વચનોવાળા છે, પરંતુ એમનો એક ગુરુ રૂપ પદાર્થ છે, એવી નયની માન્યતા છે ઇન્દ્રાદિકનું નામ સ્થાપના આદિ રૂપ જે ન્યાસ હોય છે. તે ન્યાસને પણ આ નય માને છે. ઋજુસૂત્ર ની અપેક્ષા શબ્દ નય સૂક્ષ્મ નયની અપેક્ષા શબ્દનય પદાર્થને વિશેશિતતર માને છે. કેમકે ઋજુસૂત્ર વિષયયુક્ત કહેવામાં આવેલ છે જો કે શબ્દ નયનો વિષયપણ વર્તમાન

अभिधीयते वस्त्वनेनेति शब्दः इति शब्दस्य व्युत्पत्तिः। यो नयो हि तमेव गुणीभूतमर्थं मुख्यतयाऽभ्युपगच्छति स नयोऽप्युपचाराच्छब्द इत्युच्यते।

नय पदार्थ को विशेषिततर करके मानता है। क्योंकि ऋजुसूत्र की अपेक्षा शब्दनय सूक्ष्म विषयवाला कहा गया है। यद्यपि शब्दनय का विषय भी वर्तमान कालवर्ती पदार्थ ही है-फिर भी इसमें यह फर्क है कि जिस प्रकार ऋजुसूत्रनय भिन्न २ लिङ्गवाले और भिन्न २ वचन वाले पदार्थों का वाच्यार्थ एक मानता है, उस प्रकार से यह नहीं मानता। इसकी तो ऐसी मान्यता है कि जिन शब्दों का लिङ्ग भिन्न है, वचन भिन्न है उनका वाच्यार्थ भी भिन्न है। शब्दयते वस्तु अनेन इति शब्दः' ऐसी शब्द की व्युत्पत्ति है। नय को शब्द रूप मानने का कारण यह है कि वस्तु शब्द के द्वारा कही जाती है। और बुद्धि उसी अर्थ को मुख्यरूप से मान लेती है। अतः शब्द जन्य यह बुद्धि उपचार से शब्द कह दी गई है। यह बुद्धि यह विचार करती है कि जैसे तीनों कालो में सूत्ररूप एकवस्तु नहीं है किन्तु वर्तमान कालस्थित ही एक मात्र वस्तु कहलाती है, वैसे ही भिन्न २ लिंग वचन आदि से युक्त शब्दों द्वारा कही जानेवाली वस्तु भी भिन्न २ ही है ऐसा माना जाना चाहिये। ऐसा विचार कर बुद्धिरूप नय लिङ्ग वचनादि के भेद से अर्थ में भी भेद मानने लग जाता है। इस प्रकार से ऋजु

કાળવર્તી પદાર્થ જ છે, છતાંએ આમાં આ જાતનો તફાવત છે કે જેમ ઋજુ સૂત્રનય ભિન્ન ભિન્ન લિંગવાળા અને ભિન્ન ભિન્ન વચનવાળા પદાર્થોનો વાચ્યાર્થ એક માને છે, તેમ આ માનતો નથી. એની તો એવી માન્યતા છે કે જે શબ્દોનું લિંગ ભિન્ન છે, વચન ભિન્ન છે, તેમનો વાચ્યાર્થ પણ ભિન્ન છે. 'शब्द्यते वस्तु अनेन इति शब्दः' એવી શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. નયને શબ્દ માનવાનું કારણ આ છે કે વસ્તુ શબ્દ વડે જ કહેવામાં આવે છે અને બુદ્ધિ તે અર્થને જ મુખ્ય રૂપમાં સ્વીકારી લે છે એથી શબ્દ જન્ય આ બુદ્ધિ ઉપચારથી શબ્દ કહેવામા આવી છે. આ બુદ્ધિ આ પ્રમાણે વિચાર કરે છે કે જેમ ત્રણે કાળોમાં સૂત્ર રૂપ એક વસ્તુ નથી પરંતુ વર્તમાન કાળ સ્થિત વસ્તુ જ એક માત્ર વસ્તુ કહેવાય છે, તેમજ ભિન્ન ભિન્ન લિગ, વચન આદિથી યુક્ત શબ્દો વડે કહેવામાં આવેલ વસ્તુ પણ ભિન્ન ભિન્ન જ છે, એવું માની લેવું જોઈએ. આમ વિચાર કરીને આ બુદ્ધિ રૂપ નય લિગ વચનાદિના ભેદથી અર્થમાં પણ ભેદ માનવા તૈયાર થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે ઋજુ સૂત્ર નયની

ऋजुसूत्राभ्युपगमापेक्षयाऽयं विशेषिततरमिच्छति। ऋजुसूत्रो हि—'तटस्तटी तटम्'—इत्यादीन् भिन्नलिङ्गान् शब्दान् 'गुरुर्गुरवः' इत्यादीन् विभिन्नवचनांश्च शब्दानेकाभिधेयत्वेनेच्छति। शब्दनयस्तु—एतान् भिन्नाभिधेयत्वेनेच्छति भिन्नलिङ्गवचनत्वात्, स्त्री, पुरुषः, नपुंसकं, पुरुषः पुरुषा इति शब्दवत्। तथा चायं नयो नामस्थापनाद्रव्यरूपानिन्द्रान् नेच्छति, नामादीनामिन्द्रकार्यकरणाक्षमत्वात्, आकाशकुसुमवत्। अस्य नयस्याभ्युपगमे पूर्वनयाऽभ्युपगमापेक्षयेदमेव विशेषिततरत्वं बोध्यम्। तथा चायम्—'इन्द्रः शक्रः पुरन्दरः' इत्यादीन् समानलिङ्गवचनान्,

---

सूत्रनय की अपेक्षा यह नय अपने वाच्यार्थ को विशेषिततर करके मानता है। ऋजु सूत्रनय-तटः तटी तटम् इन भिन्न २ लिङ्गवाले शब्दों का तथा 'गुरुः गुरुवः' इन भिन्न २ वचन वाले शब्दों का वाच्यार्थ एक ही मानता है, तब शब्द नय 'स्त्री, पुरुष, नपुंसकं' पुरुषः पुरुषाः' इन विभिन्न लिङ्ग और वचनवाले शब्दों के जैसा विभिन्न लिङ्ग और वचन वाले शब्दों के वाच्यार्थ को भिन्न २ मानता है। एकवाच्यार्थरूप नहीं। तथा यह नय नाम स्थापना, और द्रव्यरूप इन्द्रों को नहीं मानता। क्योंकि आकाशकुसुम के जैसा ये नामादिक इन्द्र भावइन्द्र के कार्य करने में अक्षम हैं। ऋजुसूत्रनय की अपेक्षा इस नय द्वारा सम्मत पदार्थ में यही विशेषिततरतमता है। इस कथन से यह बात स्पष्ट हो जाती है कि—'जब यह नय भिन्न, वचन युक्त शब्दों का वाच्यार्थ भिन्न २ मानता है, तब जिन शब्दों का लिङ्ग एक है, वचन एक है

અપેક્ષા આ નય પોતાના વાચ્યાર્થને વિશેષિતતર કરીને માને છે. ઋજુ સૂત્ર નય 'तटः तटी तटम्' આ ભિન્ન ભિન્ન લિંગવાળા શબ્દોનો તથા 'गुरुः गुरवः' આ ભિન્ન ભિન્ન વચનવાળા શબ્દોનો વાચ્યાર્થ એક જ માને છે ત્યારે શબ્દ નય 'स्त्री, पुरुष, नपुसक' पुरुष. पुरुषा' આ વિભિન્ન લિંગ, વચનવાળા શબ્દોની જેમ વિભિન્ન લિંગ અને વચનવાળા શબ્દોના વાચ્યાર્થ ભિન્ન ભિન્ન જ માને છે, એક વાચ્યાર્થ રૂપ નહીં. તથા આ નય નામ સ્થાપના અને દ્રવ્યરૂપ ઈન્દ્રને માનતો નથી કેમ કે આકાશ કુસુમની જેમ આ નામાદિક ઈન્દ્ર ભાવઈન્દ્રના કાર્યને કરવામા અક્ષમ છે. ઋજુ સૂત્રનયની અપેક્ષા આ નય વડે સમ્મત પદાર્થમાં એજ વિશેષિતતરતમતા છે આ કથનથી આ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે 'જ્યારે આ નય ભિન્ન, વચન યુક્ત શબ્દોનો વાચ્યાર્થ ભિન્ન ભિન્ન માને છે, ત્યારે જે શબ્દોનુ લિંગ એક જ છે, વચન

शब्दानेकाभिधेयत्वेनेच्छतीति। तथा-समभिरूढे नये=समभिरूढनयमते वस्तुनः= इन्द्रादेरन्यत्र शक्रादौ संक्रमणम् अवस्तु-अवास्तविकं भवतीति। अयं भावः= वाचकभेदेन भिन्नतया वाच्यविशेषान् समभिरोहति-समभिगच्छति प्रतिपद्यते यः स समभिरूढः इति समभिरूढस्य व्युत्पत्तिः। शब्दनयो हि इन्द्रशक्रपुरन्दरादि शब्दान् एकाभिधेयत्वेनेच्छति। समभिरूढनयस्तु तदपेक्षया विशुद्धतरत्वात्तान्

उन शब्दों के वाच्यार्थ में भिन्नता नहीं है। इस प्रकार 'इन्द्रः शक्रः पुरन्दरः' इन शब्दों का वाच्यार्थ एक ही है क्योंकि इन शब्दों में लिङ्ग और वचन की समानता है। (वत्थूओ संकमणं होइ अवत्थूनए समभिरूढे। वंजण अत्थ तदुभयं एवंभूओ विसेसेइ) समभिरूढनय में इन्द्रादिरूप वस्तु का अन्यत्र-शक्रादि-में संक्रमण अवस्तु-अवास्तविक-होता है, ऐसी इस नय की मान्यता है। तात्पर्य इसका यह है कि शाब्दिक धर्म भेद के आधार पर अर्थभेद करनेवाली बुद्धि ही जब और भी आगे बढकर व्युत्पत्ति भेद का आश्रय लेने लग जाती है और ऐसा मानने पर कि 'वाचकभेदेन भिन्नतया वाच्यविशेषान् समभिरोहति इति समभिरूढः' जहां पर अनेक जुदे २ शब्दों का एक ही अर्थ मान लिया जाता है वहां पर भी वास्तव में उन सभी शब्दों का एक अर्थ नहीं हो सकता किन्तु जुदा २ ही अर्थ होता है। क्योंकि इस नय की व्युत्पत्ति ऐसी है। शब्दनय इन्द्र, शक्र, पुरन्दर, आदि शब्दों

એક છે, તે શબ્દોના વાચ્યાર્થમાં ભિન્નતા નથી. આ પ્રમાણે इन्द्रः, शक्रः पुरन्दरः' આ શબ્દોના વાચ્યાર્થ એક જ છે. કેમકે આ શબ્દોમાં લિંગ અને વચનની સમાનતા છે. (वत्थूओ संकमण होइ अवत्थूनए समभि रूढे। वंजण अत्थ तदुभय एवभूओ विसेसेइ) સમભિરૂઢ નયમાં ઈન્દ્રાદિરૂપ વસ્તુનું અન્યત્ર શક્રાદિમાં સંક્રમણ-અવસ્તુ-અવાસ્તવિક હોય છે, એવી આ નયની માન્યતા છે. તાત્પર્ય આનું આ પ્રમાણે છે કે શાબ્દિક ધર્મ ભેદના આધાર પર અર્થભેદ કરનારી બુદ્ધિ જ જ્યારે વધારે આગળ વધીને વ્યુત્પત્તિ ભેદના આશ્રયે રહેવા તત્પર થાય છે. અને આમ માન્યા પછી કે-'वाचकभेदेन भिन्नतया वाच्यविशेषान् समभिरोहति इति समभिरूढ' જ્યા અનેક ભિન્ન ભિન્ન શબ્દોનો એક જ અર્થ માનવામાં આવે છે ત્યાં પણ વાસ્તવમાં તે બધા શબ્દનો એક જ અર્થ સભવી શકે જ નહિ, પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન અર્થ જ હોય છે કેમ કે આ નયની વ્યુત્પત્તિ એવી જ છે. શબ્દ નય ઈન્દ્ર, શક્ર, પુરન્દર વગેરે શબ્દોનો વાચ્યાર્થ એક ઈન્દ્રરૂપ

भिन्नाभिधेयत्वेनेच्छति, तेषां भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्, सुरमनुजादिशब्दवत्। तथा हि-इन्दतीति इन्द्रः, शक्नोतीति शक्रः, पुरं दारयतीति पुरन्दरः इत्यादिषु परमैश्वर्यादीनि भिन्नान्येव प्रवृत्तिनिमित्तानि। भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सत्यपि एकार्थत्वाऽभ्युपगमे घटपटादिशब्दानामप्येकार्थत्वमापद्येत। इत्थं चातिप्रसङ्गः

का वाच्यार्थ एक इन्द्ररूप पदार्थ मानता है। परन्तु यह नय यह तर्क करता है कि जब लिङ्गादि के भेद से अर्थ भेद होता है-तब शब्दभेद से भी अर्थभेद क्यों नहीं होगा-अवश्य २ होगा। इसीलिये यह नय शब्द की अपेक्षा विशुद्धतरमाना गया है। क्योंकि शब्दनय में तो शब्दों की अपने अर्थ में प्रवृत्ति का निमित्त है ही नहीं और इस नय में है, अतः प्रवृत्ति का निमित्त जब भिन्न २ है तो, मनुज आदि शब्दों के जैसा उन शब्दों का वाच्यार्थ भी भिन्न भिन्न ही है। एक कैसे हो ? जैसे इन्दतीति इन्द्रः-जो परमैश्वर्य का अनुभव करता है, वह इन्द्र है, 'शक्नोतीति शक्रः 'जो शक्ति शाली होता है, वह शक्र हैं, 'पुरं दारयतीति पुरन्दरः' जो पुर को विदारित करता है, वह पुरन्दर है, इस प्रकार यह नय इन इन्द्र शक्रादि एकार्थक शब्दों का भी व्युत्पत्ति के अनुसार जुदा २ अर्थ करता है। क्योंकि यहां परमैश्वर्यादिक प्रवृत्ति के निमित्त भिन्न २ ही हैं। शब्दों की प्रवृत्ति के निमित्त परमैश्वर्यादिक भिन्न २ होने पर भी यदि इन्द्रादिक

પદાર્થ માને છે. પરંતુ આ નય આ તર્ક કરે છે કે જ્યારે લિંગાદિ ભેદથી અર્થ ભેદ હોય છે. ત્યારે શબ્દ ભેદથી પણ અર્થ ભેદ કેમ નહીં હોય. ચોક્કસ થશે જ. એથી જ આ નય શબ્દનયની અપેક્ષાએ વિશુદ્ધતર માનવામાં આવે છે. કેમ કે શબ્દનયમા તો શબ્દોની પોતાના અર્થમાં પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત છે જ નહિ અને આ નયમાં છે. એથી પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત જ્યારે ભિન્ન ભિન્ન છે ત્યારે મનુજ આદિ શબ્દોની જેમ તે શબ્દોનો વાચ્યાર્થ પણ ભિન્ન ભિન્ન જ છે. એ કેવી રીતે સંભવી શકે છે ? જેમ 'इन्द्रतीति-इन्द्रः' જે પરમૈશ્વર્યની અનુભૂતિ કરે છે, તે ઈન્દ્ર છે 'शक्नोतीति शक्र' જે શક્તિશાલી હોય છે, તે શક્ર છે 'पुरं दारयतीति पुरन्दरः' જે પુરને વિદારિત કરે છે તે પુરંદર છે. આ પ્રમાણે આ નય આ ઇન્દ્ર શક્રાદિ એકાર્થક શબ્દોનો પણ વ્યુત્પત્તિ મુજબ ભિન્ન ભિન્ન જ અર્થ કરે છે કેમકે અહિંયા પરમૈશ્વર્યાદિક પ્રવૃત્તિના નિમિત્તો ભિન્ન ભિન્નછે શબ્દોની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તો પરમૈશ્વર્યાદિક ભિન્ન હોવા છતાંએ જો ઇન્દ્રાદિક શબ્દોનો વાચ્યાર્થ એક જ માનવામા આવે તો ઘટ-પટ

समापद्येत। शब्दनयस्य विशुद्धतरत्वाभावात्तन्नयमतेन इन्द्रशक्रयोरेकाभिधेयत्वं स्वीकृत्य परमैश्वर्यरूपस्य वस्तुनः शक्रनलक्षणे वस्त्वन्तरे संक्रमणं क्रियते, तदस्य नयस्य मतेनासम्भवित्वादवस्तु। न हि य एव परमैश्वर्यपर्यायः स एव शक्रनपर्यायो भवितुमर्हति। अन्यथा तु सर्वपर्यायाणां साङ्कर्यमापद्येत। इत्थं च समभिरूढनयः समानलिङ्गवचनान् इन्द्रशक्रपुरन्दरादिशब्दानपि भिन्नाभिधेयत्वेनैवेच्छतीति बोध्यमिति। एवंभूतो नयस्तु व्यञ्जनार्थं तदुभयम्-व्यज्यतेऽर्थोऽनेनेति व्यञ्जनं शब्दः, अर्थः=शब्दप्रतिपाद्यरूपः, व्यञ्जनं च अर्थश्च व्यञ्जनार्थौ, तौ च तदुभयं चेति-

शब्दों का वाच्यार्थ एक ही माना जावे तो घट पट आदि शब्दों का भी अर्थ एक होने का प्रसंग प्राप्त हो सकता है। शब्दनय में विशुद्धतरता का अभाव होने से उस नय की मान्यतानुसार इन्द्र शक्र इन दो शब्दों में एकार्थवाच्यता स्वीकार करके परमैश्वर्यरूप इन्द्रवस्तु का शक्रनलक्षण शक्र, वस्त्वन्तर में संक्रमण कर लिया जाता है, सो यह संक्रमण इस समभिरूढ नय की मान्यता में असंभवित होने से अवास्तविक है। क्योंकि जो परमैश्वर्य पर्याय है, वही शक्रन-पर्याय नहीं हो सकती। नहीं तो समस्त पर्यायों में एकत्व आने से संकरता का प्रसंग प्राप्त होगा। इस प्रकार समभिरूढनय समान लिङ्ग वचनवाले इन्द्र, शक्र पुरन्दर आदि शब्दों को भी भिन्न २ अभिधेयवाला मानता है। ऐसा जानना चाहिये। एवंभूतनय व्यंजन अर्थ और तदुभय इनको नैयत्येन स्थापित करता है। व्यञ्जन का अर्थ 'व्यज्यतेऽर्थोऽनेन' इस व्युत्पत्ति के अनुसार शब्द है। क्योंकि शब्द

વગેરે શબ્દોનો પણ અર્થ એક થવાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. શબ્દ નયમાં વિશુદ્ધતરતાનો અભાવ હોવાથી તે નયની માન્યતા મુજબ ઈન્દ્ર, શક્ર આ બે શબ્દોમાં એકાર્થ વાચ્યતા સ્વીકાર કરીને 'પરમૈશ્વર્ય' રૂપ ઇન્દ્ર વસ્તુનું શક્રન લક્ષણ શક્ર વસ્ત્વન્તરમાં સંક્રમણ કરી લેવામાં આવે છે. તો આ સંક્રમણ આ સમભિરૂઢ નયની માન્યતામાં અસંભવિત હોવાથી અવાસ્તવિક છે. કેમ કે જે પરમૈશ્વર્ય પર્યાય છે, તે જ શક્રન પર્યાયમાં હોઇ શકે જ નહિ, નહીંતર સમસ્ત પર્યાયોમાં એકત્વ આવવાથી સંકરતાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે. આ પ્રમાણે સમભિરૂઢ નય સમાન લિંગ, વચનવાળા ઇન્દ્ર, શક્ર, પુરન્દર આદિ શબ્દોની પણ ભિન્ન ભિન્ન અભિધેયવાળી માન્યતા છે. આમ જાણવું જોઇએ. એવંભૂત નય વ્યંજન અર્થ અને તદુભય એમને નૈયત્યેન સ્થાપિત કરે છે. વ્યંજનનો અર્થ-'વ્યજ્યતેઽર્થોઽનેન' આ વ્યુત્પત્તિ મુજબ શબ્દ વડે જ અર્થ વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. શબ્દ વડે જે પ્રતિપાદ્ય હોય છે, તે અર્થ કહેવાય

व्यञ्जनार्थे–तदुभयम्, विशेपयति–नैयत्येन स्थापयति–शब्दमर्थेन अर्थं च शब्देन विशेपयतीति यावदिति गाथार्थः। यत्क्रियाविशिष्टं वस्तु शब्देनोच्यते तामेव क्रियां कुर्वर्तीम् एवंभूतमुच्यते, एवं=शब्देनोच्यमानं चेष्टाक्रियादिकं प्रकारं भूतं= प्राप्तमितिव्युत्पत्तेः। एवंभूतवस्तुप्रतिपादको नयोऽप्युपचारादेवम्भूत उच्यते। अथवा–शब्देन यश्चेष्टाक्रियादिकः प्रकार उच्यते, तद्विशिष्टस्यैव वस्तुनोऽभ्युपगमात् एवं शब्दप्रतिपाद्योऽत्र चेष्टाक्रियादिकः प्रकारो वोध्यः, तं भूतः=प्राप्तो नय एवम्भूतः। अत्रोपचारो नाश्रीयते। तदेवम् एवम्भूतशब्दस्य व्युत्पत्तिर्वोध्या।

के द्वारा ही अर्थ व्यक्त किया जाता है। शब्द द्वारा जो प्रतिपाद्य होता है, वह अर्थ कहलाता है। व्यञ्जन और अर्थ ये तदुभय शब्द से लिये गये हैं। यह नय शब्द को अर्थ से और अर्थ को शब्द के साथ विशेपित करता है। यही सामान्यरूप से गाथा का अर्थ है। तात्पर्य कहने का यह है कि यह नय इतनी अधिक गहराई में पहुंच कर शब्द के अर्थ का और उस अर्थ को कहनेवाले उस शब्द का विचार करता है कि फिर इसके आगे और कोई कल्पना उद्भवित नहीं होती। तर्कणा फिर यहां हार मान जाती है–वह कहता है कि–'यदि व्युत्पत्ति के भेद से भेद माना जा सकता है, तब तो ऐसा भी मानना चाहिये–कि'जब व्युत्पत्ति सिद्धअर्थ घटित होता हो तभी उस शब्द का वह अर्थ वाच्यरूप से स्वीकार करना चाहिये तथा उस शब्द के द्वारा उस अर्थ का प्रतिपादन करना चाहिये। अन्यथा नहीं। यही इस गाथा का भावार्थ है। जिस क्रिया विशिष्टवस्तु शब्द के द्वारा प्रतिपादित की जाती है,

---

છે, વ્યંજન અને અર્થ એઓ તદુભય શબ્દ વડે ગ્રહણુ કરવામાં આવ્યા છે. આ નય શબ્દને અર્થથી અર્થને શબ્દની સાથે વિશેપિત કરે છે, એજ સામાન્ય રૂપથી ગાથાનો અર્થ છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે આ નય આટલી બધી ગંભીરતાથી શબ્દના અર્થ અને તે અર્થને કહેનાર શબ્દ વિપે વિચાર કરે છે કે પછી તે વિપે કોઈપણુ જાતની કલ્પના જ સંભવી શકે નહિ. તર્કણા પણુ અહીં પરાજિત થઇ જાય છે. તે કહે છે કે 'જો વ્યુત્પત્તિ ભેદથી ભેદ માની શકાય તો આ પ્રમાણે પણુ માનવું જોઈએ કે 'જ્યારે વ્યુત્પત્તિ સિદ્ધ અર્થ ઘટિત થતો હોય તો જ તે શબ્દનો તે અર્થ વાચ્યરૂપથી સ્વીકાર કરવો જોઇએ. તથા તે શબ્દ વડે તે અર્થનું પ્રતિપાદન કરવું જોઈએ. અન્યથા નહિ. એજ આ ગાથાનો ભાવાર્થ છે. જે ક્રિયા વિશિષ્ટ વસ્તુ શબ્દ વડે

अयं नयो घटते=योषिन्मस्तकाद्यारूढश्चेष्टते इति घटशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमनुरुध्य यदैवासौ योषिन्मस्तकारूढतया जलाहरणचेष्टावान् भवति तदैवायं घट इति मनुते नान्यदा, तथा तथाविधचेष्टावत एवास्य वाचको घटशब्दो भवति न तु तथाविध चेष्टामकुर्वतो वाचको भवतीति चापि मनुते। एवं चास्य नयस्य मतेन तथाविध चेष्टाया अभावे घटपदार्थे घटत्वं, घटशब्दे च घटपदार्थवाचकत्वं नास्तीति गाथा-

उस क्रिया को करती हुई वह वस्तु एवंभूत कही जाती है। क्योंकि वह वस्तु एवं शब्द से कहे गये हैं उस प्रकार के चेष्टा क्रिया आदि रूप प्रकार को भूत प्राप्त हो रही है। इसलिये वह एवंभूत है ऐसी एवंभूत की व्युत्पत्ति है। इस एवंभूत वस्तु का प्रतिपादक जो नय है, वह भी उपचार से एवंभूत कहलाता है। अथवा-शब्द से जो चेष्टा क्रियादिक प्रकार कहा जाता है, उस प्रकार से विशिष्ट ही वस्तु का इस नय में अभ्युपगम है। इस कारण 'एवं' शब्द द्वारा प्रतिपाद्य जो चेष्टा क्रियादिक प्रकार है, वह इस नय में लिया गया है अतः उस प्रकार को जो नय प्राप्त है, वह एवंभूत है। यहां उपचार का आश्रय नहीं लिया है। इस प्रकार से यह 'एवंभूत' शब्द की व्युत्पत्ति जाननी चाहिये। यह नय 'घटते इति घटः' इस व्युत्पत्ति के अनुसार ही घट को घट मानेगा अर्थात् जब वह स्त्री के मस्तक पर रखा हुआ होगा और जलाद्याहरण क्रियारूप चेष्टाशाली होगा, तभी वह घट शब्द की प्रवृत्ति के निमित्त को लेकर घट शब्द का वाच्य हो सकेगा,

પ્રતિપાદિત કરવામાં આવે છે, તે ક્રિયાને કરતી તે વસ્તુ એવંભૂત કહેવામાં આવે છે. કેમ કે તે વસ્તુને શબ્દથી કહેવામાં આવેલ છે. તે પ્રકારના ચેષ્ટા ક્રિયા વગેરે રૂપ પ્રકારને ભૂત પ્રાપ્ત થઇ રહી છે. એથી તે એવંભૂત છે. એવી એવંભૂતની વ્યુત્પત્તિ છે. આ એવંભૂત વસ્તુનો પ્રતિપાદક જે નય છે. તેને પણ ઉપચારથી એવંભૂત કહેવામાં આવે છે અથવા શબ્દની ચેષ્ટા ક્રિયાદિક પ્રકાર કહેવામાં આવે છે તે પ્રમાણે જ વિશિષ્ટ વસ્તુનો જ આ નયમાં અભ્યુપગમ છે. આ કારણથી 'एवं' આ શબ્દ વડે પ્રતિપાદ્ય જે ચેષ્ટા ક્રિયાદિક પ્રકાર છે, તે આ નયમાં ગ્રહણ કરવામા આવેલ છે. એથી તે પ્રકારને જે નય પ્રાપ્ત કરે છે, તે એવંભૂત છે. અહીં ઉપચારાશ્રય ગ્રહણ કરવામાં આવેલ નથી. આ પ્રમાણે આ 'एवंभूत' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જાણવી જોઇએ. આ નય 'घटते इति घटः' આ વ્યુત્પત્તિ મુજબ જ ઘટને ઘટ માનશે એટલે કે જ્યારે તે સ્ત્રીના મસ્તક પર મૂકેલ હશે જલાદ્યાહરણ ક્રિયારૂપ ચેષ્ટાશાલી હશે, ત્યારે જ તે ઘટ શબ્દની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તના આધારે ઘટ શબ્દનો વાચ્ય

ऽभिप्रायः। इत्युक्ताः सप्त मूलनयाः। एषामुत्तरोत्तरभेदप्रभेदा अन्यतोऽवसेयाः। एते नयाः परस्परं निरपेक्षाः सन्तो दुर्नया भवन्ति, परस्परं सापेक्षास्तु सुनया इति। सर्वैश्च सुनयैर्मिलितैः स्याद्वाद इत्यलमतिविस्तरेण। अत्र कश्चित् शङ्कते-ननु य एते नया उक्तास्तेषां प्रस्तुतप्रकरणे किं प्रयोजनमिति चेदाह-प्रक्रान्तं

ऐसा यह मानता है। यदि वह घट कहीं दूसरी जगह रखा है, और जलाद्याहरण क्रियारूप चेष्टा से शून्य है तो वह इस नयकी दृष्टि में घट नहीं कहलावेगा। तथा जब घट इस प्रकार की चेष्टा में रत हो रहा होगा-तभी जाकर उसे घट शब्द 'घट' कहेगा-परन्तु जब वह इस प्रकार की चेष्टा नहीं कर रहा होगा-तब उसका घट शब्द वाचक नहीं होगा। ऐसी भी इस नय की मान्यता है। इस प्रकार इस नय के मत से तथाविध चेष्टा के अभाव होने पर घटपदार्थ में घटत्व और शब्द में घटपदार्थ वाचकत्व नहीं होता हैं, ऐसा इस गाथा का अभिप्राय है। इस प्रकार से ये सात मूलनय कहे। इनके उत्तरोत्तर भेद प्रभेद अन्य ग्रन्थों से जानना चाहिये। ये नय जब परस्पर निरपेक्ष रहा करते हैं, तब ये दुर्नय-नयाभास-कहे जाते हैं, और जब ये परस्पर सापेक्षवाद से मुद्रित होते हैं, तब ये सुनय कहलाते हैं। इन सब मिलित सुनयों से स्याद्वाद बनता है। यहां कोई शंका करता है कि -'जो नय यहां कहे गये हैं, उनका प्रस्तुत प्रकरण में क्या प्रयोजन हैं?

थशे. आम आ माने छे. जो ते घट कोई बीजा स्थाने मूकवामां आवेल होय अने जलाद्याहरण क्रिया रूप चेष्टाथी शून्य होय तो ते आ नयनी दृष्टिमां घट कहेवाशे नहि. तथा ज्यारे घट आ जातनी चेष्टामां रत थई रहेल हशे त्यारे ज तेने घट शब्द 'घट' कहेशे, परंतु ज्यारे ते आ जातनी चेष्टा करतो नहीं होय त्यारे ते घट शब्द वाचक नहीं थशे. एवी पण आ नयनी मान्यता छे. आ प्रमाणे आ नयना मत मुजब तथाविध चेष्टानो अभाव होवाथी घट पदार्थमां घटत्व अने घट शब्दमा घट पदार्थ वाचकत्व नहि थाय, एवो आ गाथानो अभिप्राय छे. आ प्रमाणे आ सात मूल नयो कहेवामां आव्या छे एमना उत्तरोत्तर भेद प्रभेद अन्य ग्रन्थोमांथी जाणी लेवा जोईए. आ नयो ज्यारे परस्पर निरपेक्ष रहे छे त्यारे तेने दुर्नय-नयाभास कहेवामां आवे छे, अने ज्यारे एओ परस्पर सापेक्षवादथी मुद्रित थाय छे, त्यारे एओ सुनय कहेवाय छे. आ सर्वे मिलित सुनयोथी स्याद्‌वाद् बने छे. अहीं कोई शंका करे छे के 'जे नय अहीं कहेवामां आव्या छे प्रस्तुत प्रकरण साथे तेमनो शो संबंध छे?

सामायिकाध्ययनं हि प्रथममुपक्रमेण उपक्रान्तं भवति, ततो निक्षेपेण यथासंभवं निक्षिप्यते, ततश्चानुगमेन अनुगम्यते, ततः पुनरेतद् नयैर्विचार्यते इति उपक्रान्त सामायिकाध्ययनस्य विचारणैव एषां प्रयोजनं बोध्यमिति। ननु यैषा सामायिकाध्ययनस्य नयैर्विचारणा क्रियते, सा विचारणा प्रतिसूत्रमभिप्रेता? उत वा सर्वाध्ययनस्य? यदि प्रथमः पक्षोऽभिमतस्तर्हि सोऽयुक्त एव, 'न नया समोयरंति इहं' इत्यनेन कालिकश्रुते प्रतिसूत्रं नयविचारस्य प्रतिषिद्धत्वात्। अथ द्वितीयः पक्षश्चेदभिमतस्तर्हि सोऽप्ययुक्त एव, यतः प्रागुपोद्घातनिर्युक्त्यनुगमे 'नए समोयार-

उत्तर—पूर्वप्रक्रान्त सामायिक अध्ययन सर्व प्रथम उपक्रम से उपक्रान्त होता है। इसका निक्षेप से यथासंभव वह निक्षिप्त होता है। बाद में अनुगम से वह अनुगम्य-(जानने योग्य) होता है। इसके बाद नयों से उसका विचार किया जाता है। इस प्रकार इनका प्रयोजन है, ऐसा जानना चाहिये।

शंका—इन नयों से सामायिक अध्ययन की जो विचारणा की जाती है, सो क्या वह हरएक सूत्रकी की जाती है? या सर्व अध्ययन की? यदि प्रथमपक्ष को लेकर आप कहो कि-'हरएक सूत्र की नयों से विचारणा की जाती हैं-सो यह बात ठीक नहीं है क्यों कि 'न नया समोयरंति इहं' इस पाठ द्वारा यह पहिले ही स्पष्ट कर दिया गया है कि 'कालिकश्रुत में प्रतिसूत्र में नयविचार नहीं होता है। यदि द्वितीय पक्ष को लेकर आप कहो कि-'समस्त सामायिक अध्ययन का

ઉત્તરઃ—પૂર્વ પ્રક્રાન્ત સામાયિક અધ્યયન સર્વ પ્રથમ ઉપક્રમથી ઉપક્રાન્ત હોય છે. એના પછી નિક્ષેપથી યથાસંભવ તે નિક્ષિપ્ત હોય છે. ત્યાર બાદ અનુગમથી તે અનુગમ્ય (જાણવા યોગ્ય) હોય છે. એના પછી નયોના આધારે તેના વિષે વિચાર કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે એમના વડે ઉપક્રાન્ત સામાયિક અધ્યયનનો વિચાર એજ એમનું પ્રયોજન છે, આમ જાણવું જોઈએ.

શંકાઃ—આ નયોથી સામાયિક અધ્યયનની જે વિચારણા કરવામાં આવે છે, તે શું દરેકે દરેક સૂત્રની કરવામાં આવે છે? અથવા અધ્યયનની? જો પ્રથમ પક્ષના આધારે તમે કહો કે 'દરેક સૂત્રની નયોના આધારે વિચારણા કરવામાં આવે છે, તો આ વાત ઉચિત નથી. કેમ કે 'न नया समोयरंति इहं' આ પાઠ વડે આ વાત પહેલાં જ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે કે 'કાલિક શ્રુતમાં પ્રતિસૂત્રમાં નય વિચાર થતો નથી' જો દ્વિતીય પક્ષના આધારે તમે કહો કે 'સમસ્ત સામાયિક અધ્યયનનો નયના આધારે વિચાર કરવામાં આવે છે તો આ

णाणुमए' इत्यत्र समस्ताध्ययनविषयो नयविचार उक्त एव। तथा च-सूत्रसमुदायरूपमेव समस्ताध्ययनम्, समस्ताध्ययने नयैर्विचारिते प्रतिसूत्रमपि नयैर्विचारितमेव भवति। इत्थं चापि द्वितीय पक्षोऽयुक्तः? इति चेदाह-प्रतिसूत्रं यद् नयविचारः प्रतिषिद्धः सोऽनुमत एव। सोऽपि च 'आसज्ज उ सोयारं नए नयविसारओ बूया' छाया-'आसद्य तु श्रोतार नयान् नयविशारदो ब्रूयात्' इत्यने नापवादिक एवानुज्ञातः। यत्तु द्वितीयपक्षमाश्रित्य प्रागुपोद्घातनिर्युक्तौ समस्ताध्ययनविषयस्य नयविचारस्योपन्यस्तत्वादत्र पुनस्तदुपन्यासो निरर्थक इत्युक्तं

नयों से विचार किया जाता है' सो यह भी अयुक्त ही है, क्यों कि पहिले उपोद्घात निर्युक्त्यनुगम में' 'नए समोयारणाणुमए' यहां समस्त अध्ययन विषयवाला नयविचार कहा ही जा चुका है। तथा-सूत्रों का समुदाय रूप ही तो समस्त अध्ययन होता है। जब समस्त अध्ययन नयों से विचारित हो जाता है, तो अध्ययन का हरएक सूत्र भी नयों से विचारित हो ही जाता है। इस प्रकार भी द्वितीय पक्ष अयुक्त ठहरता है।

उत्तर--प्रतिसूत्र में नय विचार नहीं होता है-क्योंकि वहां प्रतिषिद्ध कहा गया है-सो इस बात को तो हम भी मानते हैं। तथा 'आसज्ज उ सोयारं नए नयविसारओ बूया' कहीं २ जो ऐसी बात कही गई कि-'नय विशारद श्रोताजनों के अनुसार नयो का कथन करे' सो यह भी अपवादिक कथन ही माना गया है। जो द्वितीयपक्ष को लेकर यह कहा है कि 'पहिले उपोद्घात निर्युक्ति में समस्त अध्ययन

વાત પણુ અયુક્ત જ છે, કેમ કે પહેલા ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્ત્યનુગમમાં "नए समोयारणाणुमए" અહીં સમસ્ત અધ્યયનવાળા નય વિચાર કહેવામાં આવેલ જ છે. તથા સૂત્રેના સમુદાય રૂપ જ સમસ્ત અધ્યયન હોય છે જ્યારે સમસ્ત અધ્યયન નયોના આધારે વિચારિત થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે દ્વિતીય પક્ષ અયુક્ત સ્થિર થાય છે.

ઉત્તરઃ—પ્રતિસૂત્રમાં નય વિચાર થતો નથી કેમ કે તે ત્યાં પ્રતિષિદ્ધ કહેવામાં આવેલ છે. અને એ વાત તો અમે પણ માનીએ જ છીએ. તથા 'आसज्ज उ सोयार नए नयविसारओ बूया' કોઈ કોઈ સ્થાને આ રીતે કહેવામાં આવ્યું છે કે 'નય વિશારદો શ્રોતાઓને પોતાની સમક્ષ રાખીને નયોનુ કથન કરે' તો આ વાત પણુ આપવાદિક કથન જ માનવામા આવેલ છે. જે દ્વિતીય પક્ષને લઈને આમ કહેવામાં આવ્યું છે. કે 'પહેલાં ઉપોદ્ઘાત નિર્યુક્તિમાં

तदपि सिद्धान्ताज्ञानविलसितमेव, यतश्चतुर्थमनुयोगद्वारमेव नयवक्तव्यताया मूलस्थानम्, अत्र सिद्धानामेव नयानां तत्रोपन्यासः कृतः। यदपि चोक्तं-समस्ताध्ययने नयैर्विचारिते प्रतिसूत्रमपि नयैर्विचारितमेव भवतीति, तदप्यज्ञानविलसितमेव, समुदायसमुदायिनोः कार्यादिभेदतः कथंचिद् भेदसिद्धेः। तथाहि-रथस्य एकैकस्मिन्नवयवेऽपरिदृश्यमानमपि कार्यमवयवसमुदायरूपे रथे समुपलभ्यते। इत्थं चावयवावयविनोः कार्यभेदः सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणो विरुद्धधर्माध्यासश्च प्रत्यक्ष एव। यदि चेत्थं तेऽनभिमतं भवेत्तर्हिसमस्तं विश्वमेकं स्यात्, ततश्च सहोत्पत्ति-

के विषयवाला नय विचार तो किया जा चुका है, फिर यहां उसका उपन्यास करना निरर्थक ही है' सो यह कथन भी सिद्धान्त सबन्धी अज्ञान को प्रकट करता है-क्योंकि-'चौथा जो अनुयोग द्वार है, वही नयवक्तव्यता का मूलस्थान हैं। क्योंकि यहां सिद्ध हुए ही नयों का वहां उपन्यास किया गया है। तथा इस विषय में जो ऐसा कहा गया है कि-'समस्त अध्ययन नयों द्वारा विचारित हो जाता है, तब हरएक सूत्र भी नय विचार का विषय बन ही जाता है'-सो ऐसा कहना भी उचित नहीं है-क्योंकि समुदाय और समुदायी में कार्य आदि के भेद की सिद्धि मानी जाती है। जैसे रथ के एक-एक अवयव में जो काम होता हुआ दिखाई नहीं पडता है वह कार्य उन अवयवों के समुदाय रूप रथ में उपलब्ध होता है। इस प्रकार अवयव और अवयवी में कार्य भेद तथा सामर्थ्य असामर्थ्यरूप विरुद्धधर्मों का अध्यास यह सब प्रत्यक्ष ही है। यदि इस प्रकार से तुम्हे समुदाय समुदायी में भेद अन-

સમસ્ત અધ્યયનના વિનયવાળો નય વિચાર તો કરવામાં આવેલ જ છે, પછી અહીં તેનો ઉપન્યાસ કરવો નિરર્થક જ છે. તો આ કથન પણ સિદ્ધાંત સંબંધી અજ્ઞાનને જ પ્રકટ કરે છે. કેમ કે ચતુર્થ જે અનુયોગદ્વાર છે તે જ નયવક્તવ્યતાનું મૂલસ્થાન છે કેમ કે અહીં સિદ્ધ થયેલ નયોનો ત્યાં ઉપન્યાસ કરવામાં આવેલ છે. તથા આ સંબંધમાં જે આ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલ છે કે સમસ્ત અધ્યયન નયો દ્વારા વિચારિત થઈ જાય છે ત્યારે દરેકે દરેક સૂત્ર પણ નય વિચારનો વિષય થઈ જ જાય છે તો આ રીતે કહેવું ઉચિત નથી કેમ કે સમુદાય અને સમુદાયીમાં કાર્ય આદિના ભેદથી કથંચિત્ ભેદની સિદ્ધિ માનવામાં આવી છે. જેમ રથના એકે-એક અવયવમાં જે કામ થતું દેખાતું નથી તે કાર્ય તે અવયવોના સમુદાય રૂપ રથમાં ઉપલબ્ધ થાય છે આ પ્રમાણે અવયવ અને અવયવીમા કાર્યભેદ તથા સામર્થ્ય અસામર્થ્યરૂપ વિરૂદ્ધ ધર્મોનો અધ્યાસ આ બધું પ્રત્યક્ષ જ છે. જો આ રીતે તમને સમુદાય-સમુદાયીમાં ભેદ અનભિમત હોય તો પછી સમસ્ત વિશ્વ

रपि प्रसज्जेत। न च तथा भवति तस्मात् समुदायसमुदायिनोर्भेदः सुस्पष्ट एव। संख्यासंज्ञादिभ्योऽपि तद्भेदो भावनीयः। इत्थं च नयविचारस्य क्वचित् सूत्रविषयता क्वचित् समस्ताध्ययनविषयता च निर्दोषैव भवति। भवत्वेव, तथाऽप्यध्ययनं नयैर्विचार्यमाणं किं सर्वैरेव नयैर्विचार्यते? किंवा कियद्भिरेव? यदि प्रथमः पक्षः स्वीक्रियते, तर्हि सर्वेषां नयानामसंख्येयत्वेन तैर्विचारोऽशक्य एव। यतो यावन्तो वचनमार्गास्तावन्त एव नयाः। उक्तं च—

"जावइया वयणपहा, तावइया चेव होंति नयवाया।
जावइया नयवाया, तावइया चेव परसमया॥"

भिन्न हो तो फिर समस्त विश्व भी एक हो सकता है-और इस स्थिति में सहोत्पत्ति होने का भी प्रसंग प्राप्त होता है। परन्तु ऐसा तो होता नहीं है। अतः समुदाय समुदायी में कथंचित् भेद सुस्पष्ट ही है, ऐसा मानना चाहिये। इसी प्रकार समुदायी में संख्या, संज्ञा आदि से भी भेद सुस्पष्ट है। इस प्रकार नय विचार में कहीं सूत्र विषयता, और कहीं समस्तअध्ययन विषयता निर्दोष ही हो जाती है।

शंका--यह बात भले रहे-परन्तु नयों से जो अध्ययन विचारित होता है-तो क्या वह सब नयों से विचारित होता है। या कुछ ही नयों से विचारित होता है। यदि प्रथम पक्ष स्वीकार किया जावे तो नय तो सब असंख्यात हैं। असंख्यातनयों से अध्ययन का विचार होना अशक्य ही है। क्योंकि ऐसा कहा गया है जितने वचनमार्ग हैं उतने ही नय हैं। 'जावइया वयणपहा तावइया चेव होंति नयवाया, जावइया नयवाया, तावइया चेव परसमया'। अपने २ अभिप्राय से

પણ એક થઈ શકે છે, અને આ સ્થિતિમા સહોત્પત્તિ થવાનો પણ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે. પરંતુ આમ તો થતુ નથી એથી સમુદાય સમુદાયીમાં કથંચિત ભેદ સુસ્પષ્ટ જ છે, આમ માનવું જોઇએ આ પ્રમાણે સમુદાય-સમુદાયીમા સંખ્યા, સંજ્ઞા, આદિથી પણ ભેદ સુસ્પષ્ટ છે. આ પ્રમાણે નય વિચારમાં કોઇક સ્થાને સૂત્ર વિષયતા અને કોઇક સ્થાને સમસ્ત અધ્યયન વિષયતા નિર્દોષ જ સિદ્ધ થઇ જાય છે.

શંકા.—આ વાત ભલે રહે પરંતુ નયોથી જે અધ્યયન વિચારિત થાય છે, તો શુ તે સર્વ નયોથી વિચારિત થાય છે, કે સ્વલ્પનયોથી વિચારિત થાય છે. જો પ્રથમ પક્ષ સ્વીકાર કરવામાં આવે તો નયો બધા અસંખ્યાત છે. અસંખ્યાત નયોથી અધ્યયન વિચાર અશક્ય જ છે. કેમ કે આ પ્રમાણે કહેવામા આવ્યું છે કે જેટલા માર્ગો છે, તેટલા જ નયો તો છે. 'જાવइया वयणपहा, तावइया चेव होंति नयवाया, जावइया नयवाया, तावइया

छाया—यावन्तो वचनपथास्तावन्त एव भवन्ति नयवादाः ।
यावन्तो नयवादास्तावन्त एव परसमयाः ॥इति॥

स्वस्वाभिप्रायविरचितानां वचनमार्गाणां संख्या नास्ति, अभिप्रायाणां प्रायः प्रतिप्राणिभिन्नत्वात् । एवं च नयानामसंख्येयत्वेन तैर्विचारः सर्वथाऽशक्य एवेति भावः । अथ द्वितीयः पक्षोऽपि वक्तुमशक्य एव । यतोऽसंख्येयनयेषु कियद्भिर्नयैर्विचारणा यदि क्रियेत तर्हि अवशिष्टैर्नयैरपि कथं न क्रियेत? तैर्विचारणाया अकरणेऽत्र नास्ति कश्चिन्नियामकः, ततश्चानवस्था प्रसज्जेत, तस्मात् द्वितीयः पक्षोऽपि वक्तुमशक्य एव । अथ चेदेवमुच्येत, अस्तु नयानामसंख्येयत्वं, तथापि सकलसंग्राहिभिर्नयैरेषां विचारो विधीयते इति । एतदपि वक्तुमशक्यमेव, यतः सकलसंग्राहिनयानामप्यनेकविधत्वादनवस्था पूर्ववदेव बोध्या । अत्रेदं बोध्यम्—पूर्वज्ञैः सकलनयसंग्राहीणि सप्त नयशतान्युक्तानि । उक्तं च—

विरचित वचनमार्गों की संख्या नहीं है । क्योंकि अभिप्राय हरएक प्राणी में भिन्न २ होते हैं । इस प्रकार नयों में असंख्येयता आने से उन असंख्यनयों से विचार होना सर्वथा अशक्य ही है । द्वितीय पक्ष भी ठीक नहीं—क्योंकि जब नय असंख्यात हैं, तब उनमें से यदि कितनेक नयों द्वारा ही विचारणा की जाती है—तो अवशिष्ट नयों से भी वह क्यों नहीं की जाती ? नहीं करने में ऐसी कोई नियामकता तो है नहीं कि अमुक नयों से विचारणा की जावे और अमुक नयों से नहीं की जावे । इस प्रकार करने से अनवस्था की ही प्रसक्ति होती है—क्योंकि इस स्थिति में कोई व्यवस्था नहीं बनती है । यदि इस पर ऐसा कहा जावे—कि नयों की असंख्येयता भले बनी रहे—तो भी सकल संग्राही नय हैं उनके द्वारा इनका विचार हो जावेगा—सो ऐसा

चेव परसमया" પોતપોતાના અભિપ્રાયથી વિરચિત વચન માર્ગોની સંખ્યા નથી. કેમ કે અભિપ્રાયો દરેકે દરેક પ્રાણીમાં ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. આ રીતે નયોમાં અસંખ્યેયતા આવવાથી તે અસંખ્યનયોથી વિચાર થવો સર્વથા અશકય જ છે. દ્વિતીય પક્ષ પણ બરાબર નથી, કેમ કે નયો જ્યારે અસંખ્યાત છે ત્યારે તેઓમાંથી જો કેટલાક નયો વડે જ વિચારણા કરવામાં આવી છે. તો અવશિષ્ટનયોથી પણ તે કેમ કરવામાં આવતી નથી ? નહીં કરવામાં એવી કોઇ નિયામકતા તો છે જ નહિ કે અમુક નયોથી વિચારણા કરવામાં આવે અને અમુક નયોથી કરવામાં આવે નહિ, આ રીતે કરવાથી અનવસ્થાની જ પ્રસક્તિ થાય છે. કેમ કે આ સ્થિતિમાં કોઇ વ્યવસ્થા થાય જ નહીં. જો આ સંબંધમાં આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે કે નયોની અસંખ્યેયતા ભલે બની રહે તો પણ જે સકલ સંગ્રાહી નયો છે તેમના

'एक्केक्को य सयविहो, सत्त नयसया हवंति एवमेव'

छाया--एकैकश्च शतविधः सप्त नयशतानि भवन्ति एवमेव' इत्यादि। एषां च सप्तानां नयशतानां संग्राहका विध्यादयो द्वादश नयाः। एतेऽपि नैगमादिभिः सप्तभिर्नयैः संगृह्यन्ते। एते सप्तापि नया द्वाभ्यां द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकनयाभ्यां संगृह्यन्ते। द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकनयौ ज्ञानक्रियानयौ निश्चयव्यवहारौ शब्दार्थनयौ च पर्यायाः। एषां संग्राहकनयानामनेकविधत्वात् पूर्वोक्ताऽनवस्था तदवस्थैव? इति चेदाह-इह हि विचार्यत्वेन सामायिकं प्रस्तुतम्, तच्च मुक्तिफलम्। ततश्चास्य सामायिकस्य यदेव मुक्तिप्राप्तिनिबन्धनं रूपं तदेव विचारणी-

कहना भी अशक्य है क्योंकि सकल संग्राही नयों के भी अनेक भेद होते हैं। इसलिये अनवस्था तो पहिले के जैसी ही कायम रहेगी। इसका स्पष्टीकरण इस प्रकार जानना चाहिये कि, पूर्वज्ञों ने सकल नयों को संग्रह करनेवाले सातसौं नय कहे हैं। उक्तं च 'एक्केक्को य सयविहो, सत्तनयसया हवंति एमेव'। इन सातसौ नयों के संग्राहक विध्यादिक १२ नय कहे हैं। ये विध्यादिक १२ नय भी नैगम आदि सात नयों द्वारा संगृहीत हो जाते हैं। तथा ये जो सात नय हैं, सो ये भी द्रव्यार्थिक और पर्यायार्थिक इन दो नयों द्वारा संगृहीत हो जाते हैं। क्योंकि पहिले के तीन नय द्रव्यार्थिक हैं और अवशिष्ट चार नय पर्यायार्थिक हैं। इस प्रकार से भी सातनयों के दो विभाग किये गये हैं-शब्दनय और अर्थनय। जिसमें शब्द का प्राधान्य हो, वे शब्दनय हैं। शब्दसमभिरूढ और एवंभूत हैं। तथा

વડે એમનો વિચાર થઇ જશે, આમ કહેવુ પણ અશકય જ છે, કેમ કે સકલ સંગ્રહી નયોના પણ ઘણા ભેદો હોય છે. એટલા માટે અનવસ્થા તો પહેલાની જેમ જ કાયમ રહેશે. આ વિષે સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે જાણવું જોઈએ કે પૂર્વજ્ઞોએ સકલ નયોને સંગ્રહ કરનારા સાતસો નયો કહ્યા છે ઉકતં ચ.—'एक्केक्को य सयविहो, सत्त नयसया हवंति एमेव' આ સાતસો નયોના સંગ્રાહક વિધ્યાદિક ૧૨ નયો કહ્યા છે. આ વિધ્યાદિક ૧૨ નયો પણ નૈગમ વગેરે સાત નયો વડે સંગૃહીત થઇ જાય છે. તેમજ આ બધા જે સાત નયો છે, એઓ પણ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક આ બે નયો વડે સંગૃહીત થઈ જાય છે. કેમ કે પહેલાના ત્રણ નયો દ્રવ્યાર્થિક અને અવશિષ્ટ ચાર નયો પર્યાયાર્થિક છે. આ પ્રમાણે સાત નયોના બે વિભાગો કરવામાં આવેલ છે. શબ્દનય અને અર્થનય જેમાં શબ્દની પ્રધાનતા હોય, તે શબ્દનય છે. એ શબ્દ સમભિરૂઢ અને એવંભૂત છે. તથા જેનામા અર્થનો વિચાર પ્રધાનતા રૂપમાં કરવામાં

यम्। तच्च ज्ञानक्रियात्मकमेव। ततो ज्ञानक्रियानयाभ्यामेवास्य विचारो युक्ततरो नान्यैर्नयैः, अतो नास्ति कश्चिदनवस्थाप्रसङ्ग इति।

तत्र–ज्ञानक्रियारूपनयद्वयमध्ये ज्ञाननयो ज्ञानमेव मुक्तिसाधकं मन्यते, अतस्तन्मतमाविष्कर्त्तुमाह–'णायम्मि' इत्यादि।

जिनमें अर्थका विचार प्रधानरूप से किया जावे वे अर्थनय है। नैगम संग्रह, व्यवहार और ऋजुसूत्र ये अर्थनय है। ज्ञाननय और क्रियानय इस प्रकार से भी इनके दो विभाग किये गये हैं। जो विचार तत्त्वस्पर्शी होता है, वह ज्ञाननय एवं जो भाग तत्त्वानुभव को पचाने में ही पूर्णता समझता है, वह क्रियानय है। ये सातों नय ही तत्त्वविचारक होने से ज्ञाननय में तथा उननयों के द्वारा शोधित सत्य को जीवन में उतारने की दृष्टि से क्रियादृष्टि में लग जाते हैं। निश्चय और व्यवहार इन दो में भी इन नयो का समावेश हो जाता है। इस प्रकार द्रव्यास्तिक और पर्यायास्तिक, ज्ञाननय और क्रियानय आदि ये सब पर्याय शब्द हैं। इन द्रव्यास्तिक आदि संग्राहक नयों में इस प्रकार अनेकविधता होने से पूर्वोक्त अनवस्था ज्यों की त्यों ही बनी रहती है। इस प्रकार के आक्षेप का उत्तर यह है कि यहां पर सामायिक अध्ययन विचार्यरूप से प्रस्तुत हुआ है। सामायिक का फल मुक्ति है। इसलिये इस सामायिक की जो मुक्ति प्राप्ति के प्रति कारणता है वही इस समय विचार करने योग्य है। यह कारणता ज्ञानक्रिया रूप ही पडेगी। इसलिये ज्ञानक्रियानयों से ही इसका विचार युक्त-

---

આવે તે અર્થનય છે. નૈગમ સંગ્રહ, વ્યવહાર અને ઋજુસૂત્ર આ બધા અર્થનયો છે જ્ઞાનનય અને ક્રિયાનય આ રીતે પણ એમના બે વિભાગો કરવામાં આવેલ છે. જે વિચાર તત્ત્વસ્પર્શી હોય છે, તે જ્ઞાનનય અને જે ભાગ તત્ત્વાનુભવને પચાવવામાં જ પૂર્ણતા સમજે છે, તે ક્રિયાનય છે. આ સાતે સાત નયો તત્ત્વવિચારક હોવાથી જ્ઞાનનયમાં તથા તે નયો વડે શોધિત સત્યને જીવનમાં ઉતારવાની દૃષ્ટિએ ક્રિયાદૃષ્ટિમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. નિશ્ચય અને વ્યવહાર એઓ બન્નેમાં પણ આ નયોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આ રીતે દ્રવ્યાસ્તિક અને પર્યાયાસ્તિક, જ્ઞાનનય અને ક્રિયાનય વગેરે આ બધા પર્યાય શબ્દો છે. આ દ્રવ્યાસ્તિક વગેરે સંગ્રાહક નયોમાં આ રીતે અનેકવિધતા હોવાથી પૂર્વોક્ત અનવસ્થા યથાવત્ બની રહે છે. આ જાતના આક્ષેપનો જવાબ આ છે કે અહીં સામાયિક અધ્યયન વિચાર્ય રૂપથી પ્રસ્તુત થયેલ છે સામાયિકનું ફળ મુક્તિ છે એથી આ સામાયિકની જે મુક્તિ પ્રાપ્તિ પ્રત્યે કારણતા છે તેજ આ સમયે વિચારણીય છે. આ કારણતા જ્ઞાનક્રિયારૂપ

ग्रहीतव्ये=उपादेये अग्रहीतव्ये=अनुपादेये हेय उपेक्षणीयश्चात्र अनुपादेयशब्देन गृह्यते, द्वयोरप्यग्राह्यत्वात्, च शब्दः समुच्चये, एवकारो वाक्यालङ्कारे, अथवा-अग्रहीतव्ये=अनुपादेये, चकारस्योपलक्षणत्वात्-उपेक्षणीये च अर्थे=ऐहिकामुष्मिकरूपे, तत्र-ऐहिको ग्रहीतव्यः स्रक्चन्दनाङ्गनादिः, अग्राह्यः-अहिविषकण्टकादिः, उपेक्षणीयस्तृणादिः। आमुष्मिको ग्रहीतव्यः सम्यग्दर्शनचारित्रादिः, अग्राह्यो मिथ्याविभूत्यादिः, उपेक्षणीयः स्वर्गविभूत्यादिः, एवंविधो योऽर्थस्तस्मिन् ज्ञाते एव तत्प्राप्तिपरिहारोपेक्षार्थिना यतितव्यं=प्रवृत्त्यादिलक्षणः प्रयत्नः कार्यः, इति=

तर होगा। अन्यनयों से नहीं। इस प्रकार अनवस्था प्राप्त होने का कोई प्रसंग ही नहीं आसकता। ज्ञाननय और क्रियानय के बीच में ज्ञाननय ज्ञान को ही मुक्तिका साधक मानता है। इसलिये सूत्रकार उसके मत को कहने के लिये कहते हैं। (णायंमि गिण्हियव्वे अगिण्हियव्वंमि चेव अत्थंमि, जइयव्वमेव इइ जो उवएसो सो नओ नाम) यहां ग्रहीतव्य का अर्थ उपादेय और अग्रहीतव्य का अर्थ हेय और उपेक्षणीय हैं। क्यों कि ये दोनों अग्रहीतव्य होते हैं। 'च' शब्द समुच्चय में और 'एव' शब्द वाक्यालंकार में प्रयुक्त हुआ है। इह लोक संबन्धी और परलोक संबन्धी अर्थ ग्रहीतव्य और अग्रहीतव्य दोनों प्रकार का होता है। इह लोकसंबन्धी ग्रहीतव्य पदार्थ स्रक्, चन्दन, अङ्गना आदि हैं, अग्रहीतव्य-अनुपादेय और उपेक्षणीय क्रमशः अहिविषयकंटकादि एवं तृणादि हैं। परलोकसंबन्धी ग्रहीतव्यपदार्थ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र आदि हैं, अग्राह्य मिथ्याविभूति आदि हैं और उपेक्षणीय स्वर्ग विभूति आदि हैं। इस प्रकार के अर्थ

જ થશે એથી જ્ઞાનક્રિયાનયોથી જ આ વિષે વિચાર યુક્તતર સિદ્ધ થશે. અન્ય નયોથી નહિ આ પ્રમાણે અનવસ્થા પ્રાપ્ત થવાનો કોઈપ્રસંગ જ ઉપસ્થિત થાય નહિ જ્ઞાનનય અને ક્રિયા નયની વચ્ચે જ્ઞાનનય જ્ઞાનને જ મુક્તિ-સાધક માને છે એથી સૂત્રકાર તેના મતને કહેવા માટે કહે છે,(णायंमि गिण्हियव्वे जागिण्हियव्वंमि चेव अत्थंमि, जइयव्वमेव इइ जो उवएसो सो नओ नाम) અહીં ગ્રહીતવ્યનો અર્થ ઉપાદેય અને અગ્રહીતવ્યનો અર્થ હેય અને ઉપેક્ષણીય છે. કેમ કે એઓ બન્ને અગ્રહીતવ્ય હોય છે. 'च' શબ્દ સમુચ્ચયમાં અને 'एव' શબ્દ વાક્યાલંકારમાં પ્રયુક્ત થયેલ છે. ઈહલોક સંબંધી અને પરલોક સંબંધી અર્થ ગ્રહીતવ્ય અને અગ્રહીતવ્ય પદાર્થ સ્રક્, ચંદન, અંગના, વગેરે છે, અગ્રહીતવ્ય-અનુપાદેય અને ઉપેક્ષણીય, ક્રમશઃ અહિવિષય.કંટકાદિ અને તૃણાદિ છે. પરલોક સંબંધી ગ્રહીતવ્ય પદાર્થ સમ્યગ્ દર્શન જ્ઞાનચારિત્ર

इत्थं सर्वव्यवहाराणां ज्ञाननिबन्धनत्वप्रतिपादनपरो य उपदेशः स नयः=प्रस्तुतो ज्ञाननयो बोध्यः। 'नाम' इति शिष्यामन्त्रणे। इति गाथार्थो बोध्यः। अयं भावः ऐहिकामुष्मिकफलार्थिना तावदर्थं विज्ञायैव तत्र प्रवर्त्तितव्यम्। अन्यथा प्रवृत्तौ तु फलविसंवादो जायते। इत्थं ज्ञाननयो ज्ञानस्य प्राधान्यख्यापनार्थं वक्तीति। उक्तं च आगमे-'पढमं नाणं तओ दया' छाया-प्रथमं ज्ञानं ततो दयेति। तथा चान्यदप्युक्तम्-

---

के ज्ञान होते ही जो उसकी प्राप्ति का परिहार करने का एवं उपेक्षा करने का अर्थी है, उसको चाहिये कि वह उसकी प्राप्ति आदि के निमित्त प्रवृत्ति आदिरूप प्रयत्न करे। इस प्रकार समस्तव्यवहारों के ज्ञान होने में कारण भूत के प्रतिपादन करने में तत्पर जो उपदेश है, वह ज्ञाननय है। 'नाम' यह पद, यहाँ शिष्य संबोधनार्थ आया है। तात्पर्य यह है कि इहलोक सबन्धी और परलोक संबन्धी फल का आकांक्षाशाली मनुष्य को हेय उपादेय आदिरूप पदार्थ को जानकर ही उसके त्याग आदान आदि में प्रवृत्ति करनी चाहिये। यदि वह ऐसा नहीं करता है तो फल में विसंवाद होता है। इस प्रकार ज्ञाननय ज्ञान की प्रधानता कहने के लिये कथन करता है। यही बात आगम में कही है कि 'पढमं नाणं तओ दया' और भी कहा है कि 'पावाओ विणिवित्ती इत्यादि' पाप से निवृत्ति, कुशलकार्य में प्रवृत्ति और विनय की प्रतिपत्ति ये तीनों भी बातें आत्मा में सम्यक्ज्ञान के द्वारा उत्पन्न की जाती है।

વગેરે છે. અગ્રાહ્ય મિથ્યાવિભૂતિ વગેરે છે અને ઉપક્ષેણીય સ્વર્ગવિભૂતિ આદિ છે. આ જાતના અર્થનુ જ્ઞાન થતાં જ જે તેની પ્રાપ્તિનો પરિહાર કરવાનો અને ઉપેક્ષા કરવાનો અર્થી છે, તેને જોઈએ કે તેની પ્રાપ્તિ વગેરેના નિમિત્તે પ્રવૃત્તિ વગેરે સમસ્ત વ્યવહારોના જ્ઞાનમાં કારણભૂતના પ્રતિપાદન કરવામાં તત્પર જે ઉપદેશ છે, તે જ્ઞાનનય છે. 'નામ આ પદ શિષ્ય સંબોધનાર્થ છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ઈહલોક સંબંધી અને પરલોક સંબંધી ફળની આકાંક્ષા શાલી મનુષ્યને હેય ઉપાદેય આદિ રૂપ પદાર્થને જાણીને જ તેના ત્યાગ, આદાન વગેરેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઇએ. જો તે આમ કરતો નથી, તો ફળમાં વિસંવાદ હોય છે. આ રીતે જ્ઞાનનય જ્ઞાનની પ્રધાનતા કહેવા માટે કથન કરે છે. એજ વાત આગમમાં કહેવામાં આવી છે—'पढमं नाणं तओ दया' અન્યત્રપણ કહેવામાં આવ્યું છે કે "पावाओ विणिवत्ती" इत्यादि" પાપથી નિવૃત્તિ, કુશલ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ અને વિનયની પ્રતિપત્તિ આ ત્રણે વાતો આત્મામાં સમ્યક્જ્ઞાન વડે ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે.

'पावाओ विणिवित्ती, पवत्तणा य तह कुसलपक्खम्मि ।
विणयस्स य पडिवत्ती, तिन्नि वि नाणे समप्पंति ॥"

छाया--पापाद् विनिवृत्तिः, प्रवर्त्तना च तथा कुशलपक्षे ।
विनयस्य च प्रतिपत्तिः, त्रीण्यपि ज्ञाने समर्प्यन्ते ॥इति॥

तथा चान्यैरप्युक्तम्--

'विज्ञप्तिः फलदा पुंसां, न क्रिया फलदा मता ।
मिथ्याज्ञानात् प्रवृत्तस्य, फलासंवाददर्शनात् ॥इति॥

इत्थं ज्ञानस्यैव प्राधान्यमेतन्नयमतेन दर्शितम् , अतएव तीर्थकरगणधरैरगीतार्थानां केवलानां विहारो निषिद्धः । उक्तं च तद्विषये-

---

'विज्ञप्ति-फलदा पुंसां न क्रिया फलदा मता ।
मिथ्याज्ञानात् प्रवृत्तस्य फलासंवाददर्शनात्' ।

सम्यग्ज्ञान ही सच्चा फलदायक होता है। सम्यग्ज्ञान शून्य क्रिया फलदायक नहीं होती । मिथ्याज्ञान से प्रवृत्ति करने वाला पुरुष फल प्राप्ति में अविसंवादी नहीं होता है । अर्थात् फलप्राप्ति में उसे बाधा का सामना ही करना पडता है । इस प्रकार इस नय के मतानुसार ज्ञान में ही प्रधानता स्थापित की जाती है-जो यहां कही गई है । इसलिये तीर्थंकर गणधरों ने अगीतार्थों का विहार प्रतिषिद्ध किया है । उक्तं च 'गीयत्थो य विहारो' इत्यादि । इस गाथा द्वारा जो अगीतार्थ का विहार प्रतिषिद्ध किया गया है, उसका कारण यह है कि-'जिस प्रकार अन्धा किसी दूसरे अंधे के साथ चलकर अपने अभीष्ट

" विज्ञप्ति-फलदा पुंसा न क्रिया फलदा मता ।
मिथ्याज्ञानात प्रवृत्तस्य फलासंवाददर्शनात् ।"

સમ્યગ્જ્ઞાન જ યથાર્થ રૂપમાં ફલદાયક હોય છે. સમ્યગ જ્ઞાનરહિત ક્રિયા ફલદાયક હોતી નથી મિથ્યાજ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ કરનાર પુરુષ ફળ પ્રાપ્તિમાં અવિસંવાદી હોતો નથી એટલે કે ફળપ્રાપ્તિમાં તેને બાધાનો સામનો કરવો જ પડે છે. આ પ્રમાણે આ નયના મત મુજબ જ્ઞાનમાં જ પ્રધાનતા ખ્યાપિત કરવામાં આવે છે જે અહીં કહેવામાં આવી છે એટલા માટે તીર્થંકર ગણધરોએ અગીતાર્થોનો વિહાર પ્રતિષિદ્ધ કરેલ છે ઉક્તંચ-"गीयत्थो य विहारो' इत्यादि આ ગાથા વડે જે અગીતાર્થનો વિહાર પ્રતિષિદ્ધ કરેલ છે, તેનુ કારણ આ છે કે 'જેમ કોઇ આંધળો બીજા આંધળાની સાથે થઈને પોતાના અભીષ્ટ પદ પર પહોચી શકતો નથી, તેમજ અગીતાર્થથી સંબોધિત થયા બાદ આ સંસાર પણ સ્વેચ્છિત સ્થળ સુધી પહોંચી શકતો

'गीयत्थो य विहारो बीओ गीयत्थमीसिओ भणिओ ।
इत्तो तइयविहारो नाणुन्नाओ जिणवरेहिं ॥'

छाया--गीतार्थश्च विहारो द्वितीयोऽगीतार्थमिश्रितो भणितः ।
इतस्तृतीयविहारो नानुज्ञातो जिनवरैः ॥इति॥

यस्मादन्धोऽन्धेन नीयमानो न सम्यक् पन्थानं प्रतिपद्यते, तस्मात्तृतीयविहारस्तीर्थंकरगणधरैर्नानुमत इति भावः । इत्थं क्षायोपशमिकं ज्ञानमाश्रित्योक्तम् । क्षायिकमप्याश्रित्य ज्ञाननयस्यैव विशिष्टफलसाधकत्वं विज्ञेयम् । यतः संसारसागरतटस्थः प्रतिपन्नदीक्षः समुत्कृष्टतपश्चरणयुक्तोऽप्यर्हन् न तावन्मुक्तो भवति यावत्तस्य सकलजीवादिवस्तु साक्षात्कारकारकं केवलज्ञानं नोत्पद्यते, ततश्च ज्ञानमेव पुरुषार्थसिद्धेर्निबन्धनमिति बोध्यम् । दृश्यते च-यद्यद्विनाभावि भवति तत्तन्निबन्धनमेव भवति, यथा बीजाद्यविनाभावी अङ्कुरो बीजनिबन्धन एव भवति,

पद पर नहीं पहुंच सकता-इसी प्रकार अगीतार्थ से संबोधित किये जाने पर यह संसार भी अपने इच्छित पथ पर नहीं पहुंच सकता है। इसलिये गीतार्थ का विहार आगमानुकूल रहा है और अगीतार्थ का विहार निषिद्ध किया है। इस प्रकार ज्ञाननय में जो यह प्रधानता का कथन किया है वह तो क्षायोपशमिक ज्ञानकी अपेक्षा से किया है। क्षायिक ज्ञान की अपेक्षा से भी ज्ञाननय में विशिष्ट फल साधकता कही गई हैं। जो इस प्रकार से है-संसारसागर के तटस्थ रहे हुए ऐसे अर्हंत प्रभु दीक्षित होकर भी एवं विशिष्ट तपश्चरण करते हुए भी तब तक मुक्त नहीं होते हैं कि जब तक वे सकल जीवादिक वस्तुओं का साक्षात् करानेवाले केवलज्ञान को प्राप्त नहीं कर लेते हैं। इसलिये ज्ञान ही पुरुषार्थ सिद्धिका कारण है, ऐसा मानना चाहिये। देखा

નથી. એથી ગીતાર્થને વિહાર આગમાનુકૂલ કહેવામાં આવેલ છે. અને અગીતાર્થને વિહાર નિષિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે આ પ્રમાણે જ્ઞાનનયમાં જે આ પ્રધાનતાનુ કથન કરવામાં આવેલ છે, તે તો ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનની અપેક્ષાએ કરવામાં આવેલ છે. ક્ષાયિક જ્ઞાનની અપેક્ષાએ પણ જ્ઞાનનયમાં જે આ પ્રમાણે વિશિષ્ટફલસાધકતા કહેવામા આવી છે-સંસારસાગરના તટસ્થ રહેલા એવા અર્હંત પ્રભુ દીક્ષિત થઈને પણ વિશિષ્ટ તપશ્ચરણ કરવા છતાંએ ત્યાં સુધીમુક્ત થતા નથી કે જ્યાં સુધી તેઓ સકલ જીવાદિક વસ્તુઓના સાક્ષાત્કારક કેવળ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરતા નથી. એથી જ્ઞાન જ પુરુષાર્થ સિદ્ધિનું કારણ છે, એવું માની લેવું જોઈએ. આમ જોવામાં આવે છે કે 'જે જેના વગર થતું નથી, તે, તત્કારણક માનવામાં આવે છે, જેમ બીજ વગર નહિ થનાર

तथा ज्ञानाविनाभाविनीत्वात्सकलपुरुषार्थसिद्धिरपि ज्ञाननिबन्धना बोध्येति। अयं ज्ञाननयः सम्यक्त्वश्रुत-देशविरति-सर्वविरतिरूपे चतुर्विधे सामायिके सम्यक्त्व-श्रुतसामायिकेति सामायिकद्वयं प्रतिपद्यते, अस्य सामायिकद्वयस्य ज्ञानात्मकत्वेन मुक्तौ प्रधानकारणत्वात्। देशविरतिसामायिकसर्वविरतिसामायिकेति सामायिक द्वय न प्रतिपद्यते, ज्ञानकार्यत्वेन तयोर्गौणत्वादिति।

इत्थं ज्ञाननयमतेन सामायिकं विचारितं, सम्प्रति क्रिया नयमतेन तद्विचार्यते-

अस्य नयस्य मतेन क्रियाया एव सकलपुरुषार्थसिद्धौ प्रधानकारणत्वमित्येतन्न-यमतमाश्रित्यापि पूर्वोक्ता 'नायम्मि' इत्यादि गाथा व्याख्येया। व्याख्याप्रकार

जाता है कि-'जो जिसके बिना नहीं होता है, वह तत्कारण माना जाता है-जैसे बीज के बिना नहीं होनेवाला अंकुर-बीजनिबन्धक माना जाता है। इसी प्रकार सकलपुरुषार्थसिद्धि ज्ञान अविनाभाविनी होने से ज्ञानकारणक मानी जाती है, यह ज्ञाननय सम्यक्त्वसामा-यिक, श्रुतसामायिक देशविरतिसामायिक और सर्वविरति सामायिक इन चार सामायिकों में से सम्यक्त्वसामायिक और श्रुत सामा-यिक इन दो सामायिकों का प्रतिपत्ता-धारक होता है। क्योंकि ये दोनों सामायिक ज्ञानात्मक होने से मुक्ति में प्रधान कारण माने गये हैं। देशविरति सामायिक और सर्वविरति सामायिक इन दो सामायिकों का वह प्रतिपत्ता-धारक नहीं होता। क्योंकि ये दोनों ज्ञान के कार्य हैं-इसलिये मुक्ति प्राप्ति में ये गौण माने जाते हैं। इस प्रकार ज्ञाननय के मत से यह सामायिक का विचार किया-अब क्रिया-नय के मत से उसका विचार इस प्रकार से है-क्रियानय क्रिया को ही

અંકુર બીજનિબંધક માનવામાં આવે છે, આ પ્રમાણે સકલ પુરુષાર્થ સિદ્ધિ જ્ઞાન અવિનાભાવિ હોવાથી જ્ઞાન કારણક માનવામાં આવે છે આ જ્ઞાનનય સમ્યક્ત્વસામાયિક, શ્રુતસામાયિક, દેશવિરતિસામાયિક અને સર્વવિરતિસામાયિક આ ચાર સામાયિકમાથી સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિક આ બે સામાયિકોના પ્રતિપત્તા-ધારક હોય છે કેમકે એઓ બન્ને સામાયિક જ્ઞાનાત્મક હોવાથી મુક્તિમા પ્રધાન કારણો માનવામાં આવ્યાં છે. દેશવિરતિ સામાયિક અને સર્વવિરતિ સામાયિક એઓ બે સામાયિકોના તે પ્રતિપત્તા-ધારક થતા નથી. કેમકે એઓ બન્ને જ્ઞાનના કાર્યો છે. એથી મુક્તિ પ્રાપ્તિમાં એઓ ગૌણ માનવામા આવ્યા છે આ પ્રમાણે જ્ઞાનનયના મત મુજબ આ સામાયિક વિષે વિચાર કરવામા આવ્યો છે, હવે ક્રિયાનયના મત મુજબ આ વિષે વિચાર આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરવામા આવે છે-ક્રિયાનય ક્રિયાને

एवं विज्ञेयः, तथाहि-ग्रहीतव्ये=उपादेये अग्रहीतव्ये-अनुपादेये उपेक्षणीये चैव='च' अप्यर्थे ज्ञाते सति सर्वामपि पुरुषार्थसिद्धिमभिलषता जनेन यतितव्यमेव=प्रवृत्तिलक्षणा क्रियाकर्तव्यैव। अर्थे ज्ञातेऽपि क्रियैव साध्येति भावः। इत्थं ज्ञानं क्रियोपकरणत्वाद् गौणम्, क्रिया तु कार्यस्य साक्षात्साधकत्वेन मुख्येति यः उपदेशः स नयः प्रस्तुतक्रियानयो बोध्य इति। अत्रापि एतत्पक्षसाधकयुक्तिरेवं विज्ञेया, तथाहि-क्रियैव पुरुषार्थसिद्धिं प्रति मुख्यं कारणम्, अत एव तीर्थकरगणधरैर्निष्क्रियाणां ज्ञानस्य नैष्फल्यमुक्तम्। यथा-

---

सकलपुरुषार्थ की सिद्धि में प्रधानकारण मानता है-अतः 'णायंमि' इत्यादि जो यह गाथा है, उसकी व्याख्या इस प्रकार से करनी चाहिये -ग्रहीतव्य-उपादेय और अग्रहीतव्य-अनुपादेय एवं उपेक्षणीय अर्थ के जानलेने पर सर्वपुरुषार्थ की सिद्धि की अभिलाषा करनेवाले मनुष्य को प्रवृत्तिरूप क्रिया अवश्य ही करनी चाहिये। तात्पर्य यह है कि—'पदार्थ के जानलेने पर भी क्रिया ही साध्य होती है। इस प्रकार क्रिया का उपकरण होने से ज्ञान गौण हो जाता है। और क्रिया कार्य की साक्षात् साधक होने से मुख्य हो जाती है। तात्पर्य कहने का यह है कि जान लेने पर जब तक क्रियारूप में वह ज्ञान परिणत न किया जावे तब तक ज्ञानकी सफलता नहीं होती है-इसलिये कार्य की साक्षात् साधिका क्रिया ही होती है ज्ञान नहीं-ज्ञान तो उस कार्य का गौण कारण होता है। इसलिये कार्य सिद्धि में साक्षात्

જ સકલ પુરુષાર્થની સિદ્ધિમાં પ્રધાન કારણ માને છે એથી—'णायंमि' ઈત્યાદિ જે આ ગાથા છે, તેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરવી જોઈએ, ગ્રહીતવ્ય-ઉપાદેય-અને અગ્રહીતવ્ય-અનુપાદેય અને ઉપેક્ષણીય અર્થના જ્ઞાન પછી સર્વ પુરુષાર્થોની સિદ્ધિની અભિલાષા રાખનારા મનુષ્યે પ્રવૃત્તિરૂપ ક્રિયા ચોકકસ કરવી જોઈએ. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે પદાર્થના જ્ઞાન પછી ક્રિયા જ સાધ્ય હોય છે. આ પ્રમાણે ક્રિયોપકરણ હોવા બદલ જ્ઞાન ગૌણ થઈ જાય છે. અને ક્રિયા કાર્યની સાક્ષાત્ સાધક હોવાથી મુખ્ય થઈ જાય છે તાત્પર્ય કહેવાનુ આ પ્રમાણે છે કે જાણી લીધા પછી જ્યાં સુધી ક્રિયા રૂપમાં તે જ્ઞાન પરિણુત કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી જ્ઞાન સફળ થતું નથી, એથી જ કાર્યની સાક્ષાત્ સાધિકા ક્રિયા જ હોય છે, જ્ઞાન નહીં જ્ઞાન તો તે કાર્યનુ ગૌણુ કારણુ હોય છે. એથી કાર્યસિદ્ધિમાં સાક્ષાત્ સાધક હોવાથી ક્રિયામાં જ મુખ્યતા આવી જાય છે, આ જાતનો જે ક્રિયા પ્રધાન ઉપદેશ છે, તે ક્રિયાનય રૂપ છે. આ

'सुबहुंपि सुयमहीयं, किं काही चरणविप्पमुक्कस्स?।
अंधस्स जह पलित्ता, दीवसयसहस्सकोडीवि ॥१॥
नाणं सविसयनिययं, न नाणमित्तेण कज्जनिप्फत्ती।
मग्गण्णू दिट्ठंतो, होइ सचिट्ठो अचिट्ठो य ॥२॥
जाणंतो वि य तरिउं, काइय जोगं न जुंजई जो उ।
सो वुज्झइ सोएणं, एवं नाणी चरणहीणो ॥३॥
जहा खरो चंदणभारवाही०' ॥

छाया—सुबह्वपि श्रुतमधीतं किं करिष्यति चरणविप्रमुक्तस्य?।
अन्धस्य यथा प्रदीप्ता दीपशतसहस्रकोटिरपि ॥१॥
ज्ञानं स्वविषयनियतं न ज्ञानमात्रेण कार्यनिष्पत्तिः।
मार्गज्ञो दृष्टान्तो भवति सचेष्टोऽचेष्टश्च ॥२॥

साधक होने से क्रिया में ही मुख्यता आती है इस प्रकार का जो क्रिया प्रधान उपदेश है, वह क्रियानयरूप है। इस पक्षकी सिद्धि करनेवाली युक्ति इस प्रकार से है। 'क्रियैव पुरुषार्थसिद्धिं प्रति मुख्यं कारणं अत एव तीर्थंकर गणधरैर्निष्क्रियाणां ज्ञानस्य नैष्फल्यमुक्तं' पुरुषार्थसिद्धि के प्रति कारण क्रिया ही है—इसलिये—तीर्थंकरगणधरादिकों ने निष्क्रिय-मनुष्यों के ज्ञान को निष्फल कहा है। जैसे—'सुबहुं पि सुयमहीयं' इत्यादि' बहुत अधिक श्रुत का अध्ययन करके भी जो चारित्ररूप क्रिया से रहित होता है उस व्यक्ति का वह अधीत श्रुत क्या कर सकता है?। जिस प्रकार जलती हुई लाखों दीपों की पंक्ति अन्धे को प्रकाश नहीं दे सकती है ॥१॥

ज्ञान अपने विषय में नियत होता है—एतावता ज्ञानमात्र से कार्य की निष्पत्ति नहीं होती है। मार्ग को जाननेवाला होता हुआ भी उसमें

પક્ષની સિદ્ધિ કરનારી યુક્તિ આ પ્રમાણે 'क्रियैव पुरुषार्थसिद्धिं प्रति मुख्यं कारणं अतएव तीर्थंकरगणधरै निष्क्रियाणा ज्ञानस्य नैष्फल्यमुक्तम्' પુરૂષાર્થ સિદ્ધિનું મુખ્ય કારણ ક્રિયા જ છે, એથી તીર્થંકર ગણધરાદિકોએ નિષ્ક્રિય મનુષ્યોને જ્ઞાન મેળવવા નિષ્ફળ કહ્યા છે જેમ 'सुबहुं पि सुयमीयं' इत्यादि' બહુ જ શ્રુતાધ્યયન કર્યા પછી પણ જે ચારિત્ર રૂપ ક્રિયાથી રહિત હોય છે, તેનુ તે અધીત શ્રુત શું કરી શકે છે? જેમ સળગતી લાખો દીપપંક્તિઓ આંધળાને પ્રકાશ અર્પી શકતી નથી ॥ ૧ ॥

જ્ઞાન પોતાના વિષયમાં નિયત હોય છે, એતાવતા જ્ઞાનમાત્રથી કાર્યની નિષ્પત્તિ થતી નથી. માર્ગને જાણનાર હોવા છતાં એ તેમાં સચેષ્ટ, સક્રિય

जानन्नपि च तरितुं कायिकयोगं न युनक्ति यस्तु ।
स उह्यते स्रोतसा एवं ज्ञानी चरणहीनः ॥३॥

यथा खरश्चन्दनभारवाही-इत्यादि ॥इति ।

तथा चान्येऽपि वदन्ति—
'क्रियैव फलदा पुंसां, न ज्ञानं फलदं स्मृतम् ।
यतः स्त्रीभक्ष्यभोगज्ञो न ज्ञानात् सुखितो भवेत् ॥'इति।

इत्थं क्षायोपशमिकीं चरणक्रियामाश्रित्य क्रियानयस्य प्राधान्यमुक्तम् । क्षायिकीमपि चरणक्रियामाश्रित्य तस्य प्राधान्यं बोध्यम् । तथाहि-संजातकेवलज्ञानो

सचेष्ट सक्रिय होता है तो यथेष्ट स्थान पर पहुंच सकता है, किन्तु अचेष्ट अक्रिय व्यक्ति नहीं पहुंच सकता ॥ २ ॥

जो व्यक्ति तैरने की विद्या जानता है वह उस विद्या मात्र से जलाशय से पार नहीं हो सकता, जब तक कि वह तैरनेरूप काययोग-क्रिया-न करेगा । वह तो पानी के वेग से बह ही जायगा इसी प्रकार चारित्र विना के ज्ञानी के विषय में समझना चाहिये ॥३॥

इसी प्रकार का चन्दन का भार ढोनेवाले गधे के दृष्टान्त से भी समझना चाहिये—

दूसरे भी इसी प्रकार से कहते हैं-क्रिया ही अपने करनेवालों को फलप्रद होती है-कोरा ज्ञान-फलप्रद नहीं होता स्त्री आदि संबन्धी भोगज्ञान से युक्त व्यक्ति क्या केवल उस विषयज्ञान से सुख को पा सकता है यह सब इस प्रकार का क्रियानय का कथन क्षायोपशमिक-

---

થાય તો જ યથેષ્ટ સ્થાન પર પહોંચી શકે છે, પરંતુ અચેષ્ટ અક્રિય મનુષ્ય પહોંચી શકતો નથી ॥ ૨ ॥

જે માણસ તરવાની વિદ્યા જાણે છે, તે એ વિદ્યા માત્રથી જ ત્યાં સુધી જલાશયની પાર પહોંચી શકતો નથી કે જ્યાં સુધી તે તરવા રૂપ કાય યોગ ક્રિયા કરતો નથી તે તો પાણીના વેગથી તણાઈ જ જશે, આ પ્રમાણે ચારિત્ર વગરના જ્ઞાનીના સંબંધમાં જાણી લેવું જોઈએ ॥ ૩ ॥

આ પ્રમાણે ચંદન ભારવાહી ગર્દભના દૃષ્ટાન્તથી પણ સમજી લેવું જોઈએ.

બીજાઓપણ આ પ્રમાણે જ કહે છે-કે ક્રિયા જ કાર્યકરનારાઓના માટે ફળપ્રદ હોય છે, ફક્ત જ્ઞાન જ ફળપ્રદ હોતું નથી. સ્ત્રી આદિથી સંબદ્ધ, ભોગજ્ઞાનથી યુક્ત માણસ શું કેવળ એ વિષયના જ્ઞાનથી તે સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે? આ બધું આ જાતનું ક્રિયાનયનું કથન ક્ષાયોપશમિક ચારિત્ર-

भगवानर्हन्नपि न तावद् मुक्तिमाप्नोति यावत्स सकलकर्मक्षपणक्षमायां शैलेश्यवस्थायां सर्वसंवररूपां चारित्रक्रियां न प्रतिपद्यते, तस्मात् क्रियैव पुरुषार्थसिद्धौ मुख्यं कारणम्। दृश्यते च-यत् यत्समनन्तरमुत्पद्यते तस्य तत्कारणकत्वम्, यथा-अन्त्यावस्थाप्राप्तपृथिव्यादिसामग्रीसमनन्तरभावित्वादङ्कुरस्य तत्कारणकत्वम्, तथैव क्रियासमनन्तरभाविनीत्वात् सकलपुरुषार्थसिद्धेरपि तत्कारणकत्वमिति। इत्थं चैष क्रियानयश्चतुर्विधसामायिके देशविरतिसर्वविरतिरूपं सामायिकद्वयमेव

चारित्रक्रिया को लेकर कहा है। इस प्रकार से जो क्रियानय में प्रधान कही गई है वह क्षायोपशमिक क्रिया के आधार पर तो आतीही है परन्तु जो क्षायिक क्रिया है। उसके भी आधार पर उसमें प्रधानता आती है-जैसे जिस अर्हत भगवान् को केवलज्ञान उत्पन्न हो चुका है ऐसे वे भगवान् अरिहन्त प्रभु भी जब तक सकलकर्मक्षपण में समर्थ शैलेशी अवस्था में सर्व संवररूपचारित्रक्रिया को प्राप्त नहीं कर लेते है तब तक वे मुक्ति को नहीं पा सकते हैं। इसलिये यही मानना चाहिये कि पुरुषार्थ सिद्धि में मुख्य कारण क्रिया ही है। यह बात देखने में आती है कि जो जिसके समनन्तर काल में उत्पन्न होता है, वह उस कारणक माना जाता है। जैसे पृथिव्यादिरूप सामग्री के समनन्तर काल में उत्पन्न हुआ अंकुर तत्कारणक होता है। इसी प्रकार क्रिया के समनन्तर काल में होनेवाली पुरुषार्थ सिद्धि भी तत्कारणक

ક્રિયાને લઈને કહ્યુ છે આ પ્રમાણે જે ક્રિયાનયમા પ્રધાન કહેવામાં આવી છે, તે ક્ષાયોપશમિક ક્રિયાના આધારે તો આવે જ છે, પરંતુ જે ક્ષાયિક ક્રિયા છે, તેના આધારે પણ તેમાં પ્રધાનતા આવી જાય છે. જેમ અર્હંત ભગવાનને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે, એવા તે ભગવાન્ અરિહંત પ્રભુ પણ જ્યાં સુધી સકળ કર્મક્ષપણમાં સમર્થ શૈલેશી અવસ્થામાં સર્વ સંવરરૂપ ચારિત્ર ક્રિયાને પ્રાપ્ત કરી લેતા નથી, ત્યાં સુધી તે મુક્તિ મેળવી શકતા નથી એથી એ જ માની લેવું જોઈએ. કે પુરૂષાર્થ સિદ્ધિમાં મુખ્ય કારણ ક્રિયા જ છે. આ વાત જોવામાં આવે છે કે જે જેના સમનન્તર કાળમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેને તે કારણકે માનવામાં આવે છે જેમ પ્રતિબંધક કારણોના અભાવે અન્ત્યાવસ્થા પ્રાપ્ત પૃથિવ્યાદિરૂપ સામગ્રીના સમનન્તર કાળમાં ઉત્પન્ન થયેલ અંકુર તત્કારણક હોય છે. આ પ્રમાણે ક્રિયાના સમનન્તર કાળમાં થનારી પુરૂષાર્થ સિદ્ધિપણ તત્કારક જ માનવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આ ક્રિયાનય ચતુર્વિધ સામાયિકમાંથી દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ એ બે સામાયિકોને જ માને છે. કેમકે એ બન્ને સામાયિકો ક્રિયારૂપ છે એથી

मन्यते, क्रियारूपत्वेन अनयोर्मुक्तिं प्रतिप्रधानकारणत्वात्। सम्यक्त्वसामायिकश्रुतसामायिके तु तदुपकारकमात्रे, अत एव ते गौणे, तस्मादेतत्सामायिकद्वयम् अयं क्रियानयो नेच्छतीति द्वितीयः पक्षः॥ अत्र ज्ञाननयक्रियानयावुभयावपि सयुक्तिकौ निर्दिष्टौ, तत्र को ग्राह्यः क उपेक्षणीय इति शिष्या नाववुध्येरन्, अतः स्वसम्मतं पक्षं प्रदर्शयितुमाह-'सव्वेसिंपि' इत्यादि। सर्वेषामपि=स्वतन्त्रसामान्यविशेषवादिनां नामस्थापनादिवादिनां वा समस्तानामपि नयानां, न तु नयद्वयस्यैव, वक्तव्यतां=परस्परविरोधिनीमुक्तिं निशम्य=श्रुत्वा इह तत् सर्वनयविशुद्धं=सर्वनयसम्मतं तत्त्वरूपतया ग्राह्यम्, यदाश्रित्य मुनिश्चरणगुणस्थितः-चरणं=चारित्रं क्रिया,

---

ही मानी जाती है। इस प्रकार यह क्रियानय चतुर्विध सामायिक में से देशविरति और सर्वविरति इन दो सामायिकों को ही मानता है। क्योंकि ये तीनों सामायिक क्रियारूप हैं। इसीलिये इन में मुक्ति प्राप्ति के प्रति प्रधान कारणता है, ऐसी यह नयव्यवस्था देता है। तथा सम्यक्त्वसामायिक और श्रुतसामायिक ये दो सामायिक केवल इसके उपकारक हैं। इसलिये मुक्ति प्राप्ति में ये साक्षात् कारण न होकर गौण कारण हैं। अतः क्रियानय की दृष्टि में इनकी मान्यता नहीं है। इस प्रकार यह द्वितीय पक्ष है। यहां ज्ञाननय और क्रियानय ये दोनों भी नय सयुक्तिक कहे गये हैं। तब शिष्य को यह संदेह हो सकता है कि इनमें कौन ग्राह्य है और कौन अग्राह्य-उपेक्षणीय है। इसलिये सूत्रकार स्वसम्मत पक्ष को प्रकट करने के लिये कहते हैं कि--(सव्वेसिं पि नयाणं बहुविहवत्तव्वयं निसामित्ता। तं सव्वनयविसुद्धं जं चरणगुणट्ठिओ साहू) स्वतन्त्र सामान्य और विशेषवादियों की

એમનામાં મુક્તિ પ્રાપ્તિના પ્રતિ પ્રધાન કારણુતા છે, એવી આ નય વ્યવસ્થા બતાવે છે. તથા સમ્યક્ત્વસામાયિક શ્રુતસામાયિક એ બે સામાયિક ફક્ત એના ઉપકારકો છે. એથી મુક્તિ પ્રાપ્તિમાં એઓ સાક્ષાત્કારણો નહિ પણ ગૌણુકારણો છે. એટલા માટે ક્રિયાનયની દૃષ્ટિમાં એમની માન્યતા નથી. આ પ્રમાણે આ દ્વિતીય પક્ષ છે. અહીં જ્ઞાનનય અને ક્રિયાનય એ બન્ને નયો કહેવામાં આવ્યા છે ત્યારે શિષ્યને આ વિષે સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે કે, આમાથી કયો ગ્રાહ્ય અને કયો અગ્રાહ્ય-ઉપેક્ષણીય-છે એથી સૂત્રકાર સ્વસમ્મત પક્ષને પ્રકટ કરવા માટે કહે છે કે-(સવ્વેસિં પિ નયાણ બહુવિહવત્તવ્વયં નિસામિત્તા તં સવ્વનયવિસુદ્ધં જ ચરણગુણટ્ઠિઓ સાહૂ) સ્વતંત્ર સામાન્ય અને વિશેષવાદીઓની નામ સ્થાપના વગેરે વાદીઓની અથવા સમસ્તનયોની વક્ત-

गुणो ज्ञानं, तयोः स्थित=ज्ञानक्रियोभययुक्तः साधु=भावसाधुः=मोक्षसाधको भवतीत्यर्थः। अयं भावः-ज्ञानक्रियाभ्यां युक्त एव मुनि र्मोक्षसाधको भवति, न त्वेकैकेन युक्त इति। पूर्वमेकैकस्य मुक्तिसाधकत्वं यद् युक्त्या प्रतिपादितं तद-सिद्धम्। तथाहि-यज्ज्ञानवादिना प्रतिपादितम्--यद् यदविनाभावि भवति तत्त-

---

नाम स्थापना आदि वादियों की अथवा समस्तनयों की वक्तव्यता को परस्पर विरोधिनी उक्ति को सुनकर भावसाधु को चाहिये कि वह सर्वनयसम्मतविशुद्धसिद्धांत को ग्रहण करे-क्योंकि उसीके आश्रय से वह क्रिया और ज्ञान इनमें स्थित हो सकता है। तात्पर्य कहने का यह है कि-'क्रिया और ज्ञान ये दोनों परस्पर निरपेक्ष होकर सकल पुरुषार्थ की सिद्धि के कारण नहीं हो सकते हैं। ये दोनों मिलकर ही हो सकते हैं। 'इस प्रकार से इस बात को जाननेवाला भावसाधु ही मोक्षसाधक हो सकता है क्योंकि वह अपने जीवन में क्रिया और ज्ञान इन दोनों का आराधक होता है। केवल क्रिया या क्रिया विहीन ज्ञान की आराधना से मुक्ति नहीं मिलती है। पहिले जो अपने एक को नयने मुक्तिसाधकता कही है, वह किसी प्रकार से युक्तियुक्त नहीं हैं-यह इस प्रकार से जानना चाहिये-ज्ञाननय को लेकर ज्ञानवादीने जो यह कहा है कि जिसका अविनाभावी होता है वह तत्कारणक होता

વ્યતાને પરસ્પર વિરોધિની ઉક્તિને સાંભળીને ભાવસાધુને જોઇએ કે તે સર્વનય સમ્મત વિશુદ્ધ સિદ્ધાન્તને ગ્રહણ કરે. કેમકે તેના જ આશ્રયથી તે ક્રિયા અને જ્ઞાન એમનામાં સ્થિત થઇ શકે છે. તાત્પર્ય કહેવાનું આ પ્રમાણે છે કે ક્રિયા અને જ્ઞાન એ બન્ને પરસ્પર નિરપેક્ષ થઇને સકલ પુરૂષાર્થની સિદ્ધિના કારણો સંભવી શકતાં નથી, એ બન્ને મળીને જ થઇ શકે છે.

આ પ્રમાણે આ વાતને જાણનારો ભાવસાધુ જ મોક્ષસાધક થઇ શકે છે, કેમકે તે પોતાના જીવનમાં ક્રિયા અને જ્ઞાન એ બન્નેનો આરાધક હોય છે ફક્ત ક્રિયાવિહીન જ્ઞાનની આરાધનાથી મુક્તિ મળતી નથી પહેલાં જે અમને એક નયે મુક્તિ સાધકતા કહી છે, તે કઇ રીતે યુક્તિ યુક્ત નથી તે આ પ્રમાણે જાણવું જોઇએ જ્ઞાનનયને લઇને જ્ઞાનવાદીએ જે આ કહ્યુ છે કે જે જેનો અવિનાભાવી હોય છે તે તત્કારણક હોય છે, તો આવું

न्निबन्धनमेव भवतीत्यादि। तत्र तदविनाभावित्वरूपो हेतुरसिद्ध एव, यतो न क्वापि ज्ञानमात्राविनाभाविनी पुरुषार्थसिद्धिर्दृश्यते। नहि वह्निप्रज्वालनार्थिनां प्रज्वालनपरिज्ञानमात्रादेव तत्सिद्धिर्भवति, अपि तु तत्र वह्निसमानयनसन्धुक्षणादि क्रियाऽनुष्ठानस्यापेक्षा तिष्ठत्येव। तथा तीर्थकरोऽपि न केवलज्ञानमात्रात् मुक्तिं प्रतिपद्यते, किन्तु तत्र यथाख्यातचारित्रक्रियाया अपेक्षा भवति, अतः पुरुषार्थसिद्धिर्ज्ञानक्रियेत्युभयाविनाभाविन्यत्र बोध्या। पुरुषार्थसिद्धेर्यथा ज्ञाननिबन्धनत्वं तथा क्रियानिबन्धनत्वमपि, क्रियामन्तरेण पुरुषार्थसिद्धेरसंभवादित्यनैकान्तिकोऽपि हेतुर्बोध्यः। यच्च क्रियावादिना प्रतिपादितम्-'यद् यत्समनन्तरमुत्पद्यते, तस्य

है सो ऐसा कथन सिद्ध नहीं होता है। क्योंकि पुरुषार्थ सिद्धि में ज्ञानमात्रनिबन्धनता कहीं पर भी नहीं देखी जाती है अतः यहां हेतु असिद्ध है। तथा जो अग्नि को जलाने के अर्थी होते हैं वे केवल अग्नि इस प्रकार से जलायी जाती है, इतने ज्ञानमात्र से थोडे ही जलने की सिद्धि को पा सकते हैं। 'अग्नि तैयार हो जावे' इसके लिये तो उसे बाहर से अग्नि लानी पडेगी, उसे धोंकना पडेगा तथा और भी जो उसे तैयार करने की प्रक्रिया होगी, वह सब करनी पडेगी तब कहीं अग्नि प्रज्वलित होगी। इसी प्रकार तीर्थंकर भगवान् भी प्राप्त केवलज्ञान मात्र से थोडे ही मुक्ति पा लेंगे? उसकी प्राप्ति में तो उन्हें यथाख्यातचारित्ररूप क्रिया की भी अपेक्षा होगी अतः पुरुषार्थ की सिद्धि ज्ञान और क्रिया इन दोनों की अविनाभाविनी है, ऐसा मानना चाहिये। पुरुषार्थ की सिद्धि में जिस प्रकार ज्ञान कारण पड़ता है उसी प्रकार से क्रिया भी कारण पडती हैं। क्योंकि क्रिया के विना पुरुषार्थ की सिद्धि असंभवित होती है। इस प्रकार ज्ञान

કથન સિદ્ધ થતું નથી. કેમકે પુરૂષાર્થ સિદ્ધિમાં જ્ઞાનમાત્ર નિબન્ધનતા કોઈ સ્થાને દેખતી નથી, એથી અહીં હેતુ અસિદ્ધ છે. તથા જે અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરવા ઇચ્છતા હોય તે ફક્ત અગ્નિ કેવી રીતે પ્રજ્વલિત કરવામાં આવે છે? ફક્ત આટલા જ્ઞાન માત્રથી જ અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરવાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. અગ્નિ પ્રજ્વલિત થાય તે માટે બહારથી અગ્નિ લાવશે, તેને પ્રજ્વલિત કરવા માટે પ્રયત્ન કરશે તથા બીજી જે પ્રક્રિયાઓ હશે તે બધી કરશે, ત્યારે અગ્નિ પ્રજ્વલિત થશે. આ પ્રમાણે તીર્થંકર ભગવાન્ પણ ફક્ત કેવળજ્ઞાન-માત્ર પ્રાપ્ત કરીને જ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરશે એવું નથી તેની પ્રાપ્તિ માટે તેમને યથાખ્યાતચારિત્રરૂપ ક્રિયાની અપેક્ષા થશે. અતઃ પુરૂષાર્થની સિદ્ધિ અને ક્રિયા એ બન્ને અવિનાભાવિની છે. આમ માનવું જોઈએ. પુરૂષા-

तत्कारणकत्वम्' इत्यादि । अत्र—यस्तदनन्तरोत्पत्तिलक्षणो हेतुरुक्तः सोऽप्यसिद्धोऽनैकान्तिकश्च । यतः स्त्रीभक्ष्यभोगादिक्रियाकालेऽपि ज्ञानमस्त्येव, अन्यथा तत्र प्रवृत्तिरेव न स्यात् । तथा—तीर्थकरस्य शैलेश्यवस्थायां सर्वसंवररूपक्रियाकालेऽपि केवलज्ञानमस्त्येव, अन्यथा तस्याः प्राप्तिरेव न स्यात् । तस्मात् केवलक्रियानन्तरभावित्वेन पुरुषार्थस्य सिद्धेरदर्शनादसिद्धो हेतुः । तथा—यथा च तदनन्तरभावित्वलक्षणो हेतुर्मुक्त्यादिपुरुषार्थसिद्धौ क्रियायाः कारणत्वं साधयति, तथैव ज्ञानस्यापि कारणत्वं साधयति, क्रियायाः सत्त्वेऽपि ज्ञानमन्तरेण पुरुषार्थसिद्धेः

निबन्धक होकर भी पुरुषार्थ सिद्धि क्रिया निरपेक्ष नहीं होती है। अतः तद्विनाभावित्वरूप जो हेतु है, वह क्रियारूप निरपेक्ष के साथ भी अविनाभावी होने के कारण अनैकान्तिक भी है। तथा—जो क्रियावादीने क्रियानय के पक्ष को लेकर 'यत् यत्समनन्तरमुत्पद्यते तस्य तत्कारणकत्वम्' इत्यादि रूप से कहा है सो वह भी सिद्ध नहीं होता है। क्योंकि यहां हेतु असिद्ध है और अनैकान्तिक भी है। क्योंकि स्त्री तथा भक्ष्य पदार्थ की भोगादि क्रिया के समय में भी तो ज्ञान मोजूद ही है। यदि उस समय ज्ञान न हो तो उसमें प्रवृत्ति ही नहीं हो सकती है। तथा—तीर्थंकर भगवान् को शैलेशी अवस्था में सर्व संवररूप क्रियाकाल में ऐसा तो है नहीं कि ज्ञान न हो उस समय वहां केवलज्ञान रहता ही है। नहीं तो उसकी प्राप्ति ही उन्हें नहीं हो सकती है। इसलिये केवल क्रिया के अनन्तरभावीरूप से पुरुषार्थ की सिद्धि नहीं देखी जाती है—अतः यह हेतु असिद्ध है। तथा जिस—प्रकार तदनन्तर

र्थनी सिद्धिमा जेम ज्ञान कारणु होय छे, तेमज क्रिया पणु कारणुरूप होय छे. केमके क्रिया वगर पुरुपार्थ सिद्धि असंभवित होय छे. आ प्रमाणे ज्ञान निबन्धक थइने पणु पुरुषार्थ सिद्धि क्रिया निरपेक्ष होती नथी. एथी तदविनाभावित्वरूप जे हेतु छे, ते क्रियारूप विपक्षनी साथे पणु अविनाभावी होवा बदल अनैकांतिक छे तेमज जे क्रियावादीए क्रियानयना पक्षने लईने 'यत यत्समनन्तरमुत्पद्यते तस्य तत्कारणकत्वम्' ईत्यादि रूपमां कह्युं छे, तो ते पणु सिद्ध थतुं नथी. केमके स्त्री तथा भक्ष्य पदार्थनी भोगादि क्रियाना समयमा पणु ज्ञान तो विद्यमान होय ज छे जो ते समये ज्ञान न होय तो तेमा प्रवृत्ति थात नहीं तथा तीर्थंकर भगवान्‌ने शैलेशी अवस्थामां सर्व संवररूप क्रिया कालमां एवुं तो छे ज नहि के ज्ञान न होय ते समये त्यां केवळज्ञान रहे ज छे नहींतर तेनी प्राप्ति ज तेमने थात नहीं एथी केवळ क्रियाना अनन्तर भावीरूपथी पुरुषार्थनी

कदाचिदप्यसंभवादनैकान्तिकोऽपि हेतुर्बोध्य इति । इत्थं च ज्ञानक्रियोभयस्यैव मुक्त्यादि-सिद्धौ कारणत्वं नत्वेकैकस्येति सिद्धान्तः । उक्तं च—

'हयं नाणं क्रियाहीणं, हया अन्नाणओ क्रिया ।
पासंतो पंगुलो दड्ढो, धावमाणो य अंधओ ॥१॥
संजोगसिद्धीय फलं वयंति, नहु एगचक्केण रहो पयाइ ।
अंधो य पंगू य वणे समेच्चा, ते संपउत्ता नयरं पविट्ठा॥२॥'

छाया—हतं ज्ञानं क्रियाहीन, हता अज्ञानतः क्रिया ।
पश्यन् पङ्गुलो दग्धो धावंश्च अन्धकः ॥१॥
संयोगसिद्ध्या च फलं वदन्ति न खलु एकचक्रेण रथः प्रयाति।
अन्धश्च पंगुश्च वने समेत्य तौ संप्रयुक्तौ नगरं प्रविष्टौ ॥२॥इत्यादि।

अत्रोच्यते-नन्वेवं ज्ञानक्रिययोर्मुक्तिसाधिका शक्तिः प्रत्येकमसती समुदाये कथमुपलभ्येत? न हि अवयवेऽवर्तमाना शक्तिः समुदाये समुपलभ्यते, यथा एकस्यां

भावित्वरूप हेतु मुक्त्यादि के पुरुषार्थ की सिद्धि में क्रिया को कारणरूप से सिद्ध करता है, उसी प्रकार से यह ज्ञान को भी वहां कारणरूप से सिद्ध करता है। इसलिये यह हेतु अनैकान्तिक भी है। क्योंकि क्रिया के सद्भाव में भी ज्ञान के बिना पुरुषार्थ की सिद्धि कदाचित् भी होती नहीं है। इस प्रकार ज्ञान और क्रिया इन दोनों को ही मुक्ति आदि की सिद्धि में कारणता है केवल एक-एक को नहीं। यह अटल सिद्धांत है। उक्तं च 'हयं नाणं क्रियाहीणं' इत्यादि ॥ २ ॥

तात्पर्य यह है कि क्रियाहीन ज्ञान निष्फल है-और ज्ञान हीन क्रिया भी निकम्मी है। देखता हुआ पगु जल गया और दौडता हुआ अंधा जल गया। यहां परस्पर निरपेक्ष ज्ञान और क्रिया में पंगु और अंधे के दृष्टांत से यह स्पष्ट किया गया है कि-'ये दोनों निरपेक्ष स्थिति में कार्यसाधक-मुक्तिसाधक नहीं हो सकते हैं। अंधा चल तो

સિદ્ધિ જોવામા આવતી નથી. એથી આ હેતુ અસિદ્ધ છે. તથા જેમ તદનન્તર ભાવિત્વરૂપ હેતુ મુક્ત્યાદિના પુરુષાર્થની સિદ્ધિમાં ક્રિયાને કારણ રૂપથી સિદ્ધ કરે છે, તેમજ તે જ્ઞાનને પણ ત્યાં કારણ રૂપથી સિદ્ધ કરે છે, એટલા માટે આ હેતુ અનૈકાન્તિક પણ છે. કેમકે ક્રિયાના સદ્ભાવમાં જ્ઞાનવિના પુરૂષાર્થની સિદ્ધિ કોઈ પણ કાળે થતી નથી આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને ક્રિયા એકએક અલગ રૂપમાં નહિ પણ બન્ને સાથે મુક્તિ વગેરેની સિદ્ધિમાં કારણરૂપ હોય છે. આ અટલ સિદ્ધાત છે. ઉક્તંચ 'हय नाणं क्रियाहीणं' ઈત્યાદિ ।

તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે ક્રિયા હીન જ્ઞાન નિષ્ફળ છે, અને જ્ઞાનહીન ક્રિયાપણ વ્યર્થ છે દેખતા છતાંએ પંગુ બળી ગયો તો અને દોડતો હોવા છતાંએ આંધળો બળી ગયો. અહીં પરસ્પર નિરપેક્ષ જ્ઞાન અને ક્રિયામાં પંગુ અને

सिकतायामनुपलभ्यमानं तैलं सिकतासमुदायेऽपि नोपलभ्यते, एवं ज्ञाने क्रियायां च प्रत्येकत्रासती मुक्तिसाधिका शक्तिस्तत्समुदायेऽपि नोपलभ्येत।

उक्तंच-'पत्तेयमभावाओ, निव्वाणं समुदियासु वि न जुत्तं।
नाणकिरियासु वोत्तुं, सिकया समुदायतेल्लं व ॥१॥

छाया—प्रत्येकमभावाद् निर्वाणं समुदितयोरपि न युक्तम्।
ज्ञानक्रिययोर्वक्तुं सिकता समुदाये तैलमिव ॥१॥इति।

सकता था, परन्तु वह देख नही सकता था-पंगु देख सकता था पर चल नहीं सकता था-इसलिये ये दोनों स्वतन्त्रावस्था में जंगल में अग्नि लगने पर जलकर भस्म हो गये, स्वाभीप्सित स्थान पर नही पहुंच सके। इस प्रकार अन्धे व्यक्ति को चारित्र के स्थान रखना चाहिये और पंगु को ज्ञान के स्थान पर। जब ये पर यहां दोनों मिल जाते हैं-अर्थात् अंधे और पंगु का संयोग हो जाता है-तब एक दूसरे की सहायता से दोनों जिस प्रकार अपने अभीष्ट स्थान पर सुरक्षित पहुंच जाते हैं, उसी प्रकार ज्ञान और क्रिया जब एक आत्मा में संयुक्त हो जाती है तब उनसे आत्मा की अभीष्ट—मुक्ति की प्राप्ति हो जाती है। अथवा जिस प्रकार एक चक्र से रथ नहीं चल सकता है। उसी प्रकार केवल क्रिया या क्रिया-निरपेक्ष ज्ञान भी स्वसाध्य का साधक नहीं बन सकता है।

शंका—जब ज्ञान क्रिया में स्वतंत्रावस्था में मुक्तिसाधिका थोडी भी शक्ति नही है तो वह फिर उनके समुदाय में कैसे आसकती है?

આંધળાના દૃષ્ટાંતથી એ વાત સ્પષ્ટ કરવામા આવી છે કે 'એ બન્ને નિરપેક્ષ સ્થિતિમા કાર્યસાધક-મુક્તિસાધક થઈ શકતા નથી' આંધળો ચાલી તો શકતો હતો પરંતુ તે જોઈ શકતો ન હોતો, પંગુ જોઈ શકતો હતો પરંતુ ચાલી શકતો ન હતો, એથી બન્ને સ્વતંત્રાવસ્થામાં જંગલમાં અગ્નિ પ્રજ્વલિત થવાથી ભસ્મીભૂત થઇ ગયા. સ્વાભીપ્સિત સ્થાન સુધી પહોંચી શકયાં નહિ. આ પ્રમાણે આંધળા માણસને ચારિત્રના સ્થાને મુકવો જોઈએ. અને પંગુને જ્ઞાનના સ્થાને મૂકવો જોઈએ જ્યારે એ બન્ને સમન્વિત થઈ જાય છે, એટલે કે આંધળા અને પંગુનો સંયોગ થઈ જાય છે ત્યારે એકબીજાની સહાયતાથી બન્ને જેમ પોતાના અભીષ્ટ સ્થાન પર સુરક્ષિત પહોંચી જાય છે, તેમજ જ્ઞાન અને ક્રિયા જ્યારે એક આત્મામા સંયુક્ત થઈ જાય છે ત્યારે તેમનાથી આત્માની અભીષ્ટમુક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે અથવા જેમ એક ચક્રથી રથ ચાલતો નથી તેમજ ફક્ત ક્રિયા અથવા ક્રિયા નિરપેક્ષ જ્ઞાન પણ સ્વસાધ્ય સાધક થઈ શકે નહિ.

શંકા—જ્યારે જ્ઞાન-ક્રિયાથી, અલગ અલગ રૂપમા મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી તો પછી તેઓ બન્નેના સમન્વિતરૂપમા મુક્તિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઇ શકે

इत्थं च समुदितयोर्ज्ञानक्रिययोर्मुक्तिं प्रति कारणत्वमयुक्तमेव? इति चेदाह-यदि ज्ञानक्रिययोरेकैकत्र सर्वथा मुक्त्यसाधकत्वमुच्येत तर्हि भवदुक्तिः संगच्छेत। न चैवमस्ति, यतस्तयोरेकैकत्र देशतो मुक्ति साधकत्वमस्त्येव, समुदाये तु सर्वथा मुक्तिसाधकत्वमस्ति, अतो नास्ति कश्चिद् दोषः। उक्तं चापि-

'वीसुं न सव्वहच्चिय, सिकया तेल्लं व साहणाभावो।
देसोवगारिया जा, सा समवायम्मि संपुण्णा॥'

अरे! अवयव में जब शक्ति न हो तो वह उनके समुदायरूप अवयवी में कैसे आवेगी-सोचो तो सही। वालुका के एक कण में तैल उपलब्ध नहीं है-इसी कारण से वह उनके समुदाय में भी उपलब्ध नहीं होता है इसी प्रकार प्रत्येक ज्ञान और क्रिया में मुक्ति साधिका शक्ति जब असती है तो, वह उनके समुदाय में भी नहीं उपलब्ध होनी चाहिये। अन्यत्र भी ऐसा ही कहा है--

'पत्तेयमभावाओ निव्वणं' इत्यादि इस प्रकार से समुदित ज्ञान क्रिया में मुक्ति के प्रति कारणता अयुक्त ही है। सो इस शंका का समाधान इस प्रकार से है-यदि हम ऐसा कहते है कि स्वतंत्र ज्ञान और क्रिया में सर्वथा मुक्ति के प्रति असाधकता है तो आपका ऐसा कहना उचित हो सकता था। परन्तु हम ऐसा तो कहते नहीं हैं। क्योंकि उनमें भिन्न अवस्था में देशतः मुक्ति साधकता है ही। परन्तु जब ये समुदायरूप में एक आत्मा में रहते हैं तब पूर्णरूप से इनमें मुक्ति साधकता बन जाती है। इसमें विरोध की कौन सी बात है। उक्तं च

છે? જ્યારે અવયવમાં શક્તિ ન હોય તો તે તેમના સમુદાયરૂપ અવયવીમાં કેવી રીતે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ આવશે વાલુકાના એક કણમાં તેલ ઉપલબ્ધ ન થાય તો તેમના સમુદાયમાં પણ તેલ પ્રાપ્ત થતું નથી. એવી રીતે જ્ઞાન અને ક્રિયા અલગ અલગ હોય ત્યારે તેઓમા મુક્તિ સાધિકા શક્તિ જ્યારે અસતી છે, તો તે તેમના સમુદાયમાં પણ ઉપલબ્ધ હોવી ન જોઈએ. અન્યત્ર પણ આ પ્રમાણે જ કહેવામાં આવ્યું છે:-

'पत्तेयमभावाओ निव्वण' इत्यादि' આ પ્રમાણે સમુદિત જ્ઞાનક્રિયામાં મુક્તિ પ્રત્યે કારણતા અયુક્તજ છે આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે કે—જો અમે આમ કહીએ કે સ્વતત્ર જ્ઞાન અને ક્રિયામાં સર્વથા મુક્તિ પ્રત્યે અસાધકતા છે તો તમારુ આવું કથન ઉચિત થઈ શકત. પરંતુ અમે તો આવું કહેતા નથી. કેમ કે તેમનામાં ભિન્ન અવસ્થામાં દેશતઃ મુક્તિ સાધકતા છે જ. પરંતુ જ્યારે એઓ સમુદાયરૂપમાં એક આત્મામાં રહે છે. ત્યારે પૂર્ણરૂપમાં તેમનામાં મુક્તિ સાધકતા આવી જાય છે. આમા વિરોધની

छाया—विष्वग् न सर्वथैव सिकतातैलमिव साधनाभावः ।
देशोपकारिता या सा समवायेऽपि सम्पूर्णा ॥ इति ।

इत्थं च-ज्ञानक्रिये समुदिते एव मुक्तिकारणं न तु प्रत्येकमिति निष्कर्षः । ततश्च यः सर्वनयग्राही भवति स एव भावसाधुः । तादृशश्च ज्ञानक्रियावानेव भवतीति व्यवस्थितम्-'तं सव्वनयविसुद्धं जं चरणगुणट्ठिओ साहू' इति । तदेवं समेदो नयः प्ररूपित, तत्प्ररूपणे च सम्पूर्णं नयद्वारमिति सूचयितुमाह-स एष नय इति । इत्थमुपक्रमादीनि चत्वार्यप्यनुयोगद्वाराणि प्ररूपितानि, तत्प्ररूपणे च सम्पूर्णमनुयोगद्वारसूत्रमिति प्रदर्शयितुमाह-अनुयोगद्वाराणि समाप्तानीति ॥सू० २५०॥

॥ इति श्री विश्वविख्यात-जगद्वल्लभ-प्रसिद्धवाचक-पञ्चदशभाषा-
कलितललितकलापालापकप्रविशुद्धगद्यपद्यनैकग्रन्थनिर्मापक,
वादिमानमर्दक-श्रीशाहूछत्रपति कोल्हापुरराजप्रदत्त-
'जैनाचार्य' पदभूषित—कोल्हापुरराजगुरु-
बालब्रह्मचारि—जैनाचार्य—जैनधर्मदिवाकर
-पूज्यश्री घासीलालव्रतिविरचिता
अनुयोगद्वारसूत्रस्य-अनुयोग-
चन्द्रिका टीका सम्पूर्णा ॥

'वीसुं न सव्वहच्चिय' इत्यादि । सिकता के एक कण में स्वतन्त्रावस्था में तैलांश नहीं है-तब वह समुदायावस्था में कैसे आसकता है? जिसके एकदेश में उपकारिता होती है तो, उसके समुदाय में संपूर्ण रूप से उपकारिता हो सकती है जैसे-तिलके एक दाने में स्वतंत्रतावस्था में तैलांश है, वह तिलों के समुदायावस्थामें पूर्णरूप अवश्य हो सकता है । ऐसी बात भिन्न २ क्रिया और ज्ञान में नहीं है । अतः समुदायरूप में उनमें मुक्ति साधकता का आना बिलकुल उचित ही है। उसका निष्कर्ष यही है समुदित ज्ञान क्रिया ही मुक्ति

કયા વાત ઉપસ્થિત થાય છે ઉક્ત ચ:-'वीसुं न सव्वहच्चिय' इत्यादि ।' સિકતાના એક કણુમાં સ્વાતંત્રાવસ્થામા તૈલાશ નથી, ત્યારે તે સમુદાયવસ્થામાં કેવી રીતે સંભવી શકે છે જેના એક દેશમાં ઉપકારિતા હોય છે તે તેને સમુદાયમા સંપૂર્ણ રૂપમાં ઉપકારિતા થઇ શકે છે જેમ તિલના એક દાણામા સ્વતંત્રાવસ્થામાં તૈલાંશ છે, તે તલોના સમુદાયાવસ્થામા પૂર્ણરૂપમાં અવશ્ય થઈ શકે જ છે એવી વાત ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયા અને જ્ઞાનમા નથી. એથી સમુદાય રૂપમાં તેમનામાં મુક્તિ-સાધકતા હોવી સ્વાભાવિક જ છે આ બધાનો નિષ્કર્ષ આ છે કે સમુદિત જ્ઞાન, ક્રિયા જ મુક્તિનું કારણ છે; આ પ્રમાણે

शास्त्रप्रशस्तिः—

सौराष्ट्रदेशे विमले, श्रावकैः समलंकृते ।
उपलेटानगरेऽस्मिन्, शुद्धभावसमाश्रिते ॥१॥
विक्रमाब्दे द्वि सहस्रे, नवसंख्याधिके शुभे ।
वैशाखे प्रथमे मासे, पूर्णिमायां तिथौ कुजे ॥२॥
सूत्रेऽनुयोगद्वाराख्ये भव्यकल्याणकारिणी ।
एषा सम्पूर्णतां याताऽनुयोगचन्द्रिका शुभा ॥३॥
अत्रत्यः सुखदः कृपासमुदयः श्रीजैनसंघो मिथः,
प्रेमाबद्धविधेयपद्धतिमिलद्दीनार्तरक्षापरः ।
शुद्धस्थानकवासिधर्मनिरतो रत्नत्रयाभः शुभः,
श्रद्धावानिगमे जिनप्रवचने श्रेयस्करे शोभते ॥४॥
देवे गुरौ धर्मपथे च भक्ति र्येषां सदाचाररुचिर्हि नित्यम् ।
ते श्रावका धर्मपरायणाश्च सुश्राविकाः सन्ति गृहे गृहेऽत्र ॥५॥
॥ शुभमस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥

का कारण है। इस प्रकार जो साधु सर्वनय ग्राही होता है, वही भावसाधु होता है, और जो भावसाधु होता है, वह ज्ञान क्रियावाला ही होता है। इसलिये 'त सव्वनयविसुद्धं' इत्यादि गाथोक्त बात व्यवस्थित हो चुकी। इस प्रकार सभेद नय का यह निरूपण किया। (से तं नए-अणुओगद्दारा सम्मत्ता) इसके निरूपित होते ही सम्पूर्णनय द्वार निरूपित हो चुका। इस प्रकार उपक्रम आदि चारों भी अनुयोग द्वार प्ररूपित हो चुके। इसके प्ररूपित हो जाने पर यह अनुयोग द्वार सूत्र समाप्त हुआ ॥ २५० ॥

अनुयोगद्वार सूत्र समाप्त

જે સાધુ સર્વનય ગ્રાહી હોય છે, તેજ ભાવસાધુ હોય છે, અને જે ભાવ સાધુ હોય છે, તે જ્ઞાન ક્રિયાવાન્ જ હોય છે. એથી 'तं सव्वनयविसुद्धं' ઈત્યાદિ ગાથોક્ત વાત વ્યવસ્થિત રીતે સ્પષ્ટ થઈ ગઈ છે. આ પ્રમાણે સભેદ નયનું આ નિરૂપણ થયું. (से तं नए अणुओगद्दारा सम्मता) એના નિરૂપણથી સંપૂર્ણનય નિરૂપિત થઈ જાય છે તેમ સમજવું. આ પ્રમાણે ઉપક્રમ વગેરે ચારે ચાર અનુયોગદ્વારો પ્રરૂપિત થઈ ગયાં છે આના પ્રરૂપણાથી અહીં આ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર સમાપ્ત થાય છે. ॥૨૫૦॥

અનુયોગદ્વારસૂત્ર સમાપ્ત
ॐ શાન્તિ.-શાન્તિઃ-

-- शास्त्रप्रशस्ति --

सौराष्ट्र देश में उपलेटा नामका एक बडा सुन्दर नगर है। इसमें श्रावकजनों की अच्छी संख्या है। यहाँ निवास करने पर भावों की निर्मलता रहती है। विक्रम संवत् २००९ प्रथम वैशाख शुक्लपूर्णमासी मंगलवार के दिन, इस अनुयोग द्वार सूत्र पर रचित यह भव्यजन कल्याणकारक अनुयोगचन्द्रिका नामकी टीका संपूर्ण हुई है।

यहां का श्री जैनसंघ बडा ही अधिक कृपालु है। दूसरों को हमेशां सुखी करने की चेष्टा में कटिबद्ध रहता है। आपस में इस संघ का सदा मेल बना रहता है। और श्रावक लोग दुःखी जीवों पर उपकार करते हैं। शुद्ध स्थानकवासि धर्म की आराधना में ये निरन्तर तल्लीन रहते हैं। सम्यग्दर्शन, ज्ञान और चारित्र की छाप इन पर देखने में आती है। कल्याणकारण जिन प्रवचन के ऊपर इनकी अगाध श्रद्धा है। ऐसे श्री जैनसंघ के श्रावक लोग इस नगर में सुशोभित होते है। यहां घर २ में देव, गुरु और धर्म के प्रति भक्ति रखनेवाले तथा सदाचार में रुचि संपन्न ऐसे धर्मपरायण श्रावक हैं और ऐसी ही श्राविकाएँ हैं।

पादारविन्द यदि रक्षक आपके हैं, कैसे विभो! विपद आ सकती वहां पर.
रक्षा भला गरुड हो करता जिन्हों की, कैसे उसे सरप डंक लगा सकेगा.

શાસ્ત્ર પ્રશસ્તિ-

સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમા ઉપલેટા નામે એક બહુ જ સુંદર રમ્ય નગર છે. તેમાં શ્રાવકજનો બહુ જ સારી સંખ્યામાં વસે છે અહીં નિવાસ કરવાથી ભાવો નિર્મળ રહે છે. વિક્રમ સંવત્ ૨૦૦૯ પ્રથમ વૈશાખ શુકલ પૂર્ણમાસી મંગલવારના દિવસે, આ અનુયોગદ્વાર સૂત્ર પર રચિત આ ભવ્ય જન કલ્યાણકારક અનુયોગચન્દ્રિકા નામની ટીકા સંપૂર્ણ થઇ છે

અહીંનો જૈન સઘ અતીવ કૃપાલુ છે. તે બીજાઓને સુખી કરવામાં જ દર વખતે તત્પર રહે છે સંઘના બધા સદ્સ્યો પરસ્પર એકદમ મિત્રભાવથી રહે છે, અને શ્રાવકજનો દીન, દુઃખી જીવો પર ઉપકાર કરે છે. શુદ્ધ સ્થાનકવાસી ધર્મની આરાધનામા આ નિરંતર તલ્લીન રહે છે સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રની છાપ આ સર્વ પર સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે કલ્યાણકારક જિન પ્રવચન પર એમની અગાધ શ્રદ્ધા છે એવો આ જૈનસઘના શ્રાવકજનો આ નગરને સુશોભિત કરે છે અહી દરેકે દરેક ઘરમાં દેવ, ગુરુ અને ધર્મ પ્રત્યે ભક્તિ રાખનારા તથા સદાચારમાં રુચિ ધરાવનારા ધર્મ પરાયણ શ્રાવકો વસે છે. આ નગરની શ્રાવિકાઓ પણ શ્રાવકોની જેમ જ ધર્મ પરાયણા છે.

